Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ I

Карл Маркс

КАПИТАЛЪТ

ТОМ I

ПРОЛЕТАРИИ ОТ ВСИЧКИ СТРАНИ, СЪЕДИНЯВАЙТЕ СЕ!

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

ТОМ ПЪРВИ

КНИГА ПЪРВА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

КАРЛ МАРКС

(1818—1883)

Портрет от първото френско издание на „Капитала", излязло в 1873 г. под наблюдението на Маркс

В. И. ЛЕНИН

КАРЛ МАРКС*

ВЪВЕДЕНИЕ В МАРКСИЗМА

* Тази статия на Ленин е написана през времето от юли до ноември 1914 г. и за пръв път е отпечатана в седмото издание на енциклопедията „Гранат". — *Моск. ред.*

Карл Маркс е роден на 5 май нов стил 1818 г. в гр. Трир (Рейнска Прусия). Баща му е бил адвокат, евреин, приел протестантството в 1824 г. Семейството е било заможно, културно, но не революционно. След завършването на гимназия в Трир Маркс постъпва в университета, отначало в Бон, след това в Берлин — изучава правните науки, но най-много история и философия. Завършва университета в 1841 г., като представя университетска дисертация за философията на Епикур. По своите възгледи Маркс тогава е още хегелианец-идеалист. В Берлин той се числи към кръжока на „левите хегелианци“ (Бруно Бауер и др.), които се стремели да правят атеистични и революционни изводи от философията на Хегел.

След завършването на университета Маркс се преселва в Бон, разчитайки да стане професор. Но реакционната политика на правителството, което в 1832 г. отнема катедрата на Лудвиг Фойербах и в 1836 г. пак отказва да го пусне в университета, а в 1841 г. отнема правото на младия професор Бруно Бауер да чете лекции в Бон, заставя Маркс да се откаже от научната кариера. Развитието на възгледите на лявото хегелианство в Германия по това време върви твърде бързо напред. Лудвиг Фойербах, особено от 1836 г., започва да критикува теологията и прави завой към материализма, който взема напълно връх у него в 1841 г. („Същност на християнството“ [„Das Wesen des Christentums“]); в 1843 г. излизат неговите „Основни положения на философията на бъдещето“ [„Grundsätze der Philosophie der Zukunft“]. „Трябваше да преживеем освободителното действие на тия книги“ — пише по-късно Енгелс за тия съчинения на Фойербах. „Ние“ (т. е. левите хегелианци, в това число и Маркс) „станахме изведнаж фойербахианци.“ В това време рейнските радикални буржоа, които имали допирни точки с левите хегелианци, основават в Кьолн опозиционен вестник: „Rheinische Zeitung“ [„Райнише цайтунг“, прев.: „Рейнски вестник“] (започнал да излиза от 1 януари 1842 г.). Маркс и Бруно Бауер били поканени за главни сътрудници, а през октомври 1842 г. Маркс става главен редактор и се преселва от Бон в Кьолн. Революционно-демократичното направление на вестника при редакторството на Маркс става все по-определено и правителството отначало подлага вестника на двойна и тройна цензура, а след това решава да го спре съвсем от 1 януари 1843 г. Наложило се Маркс към тази дата да напусне редакторството, но и неговото излизане не спасява вестника и той бива спрян през март 1843 г. От най-значителните статии на Маркс в „Rheinische Zeitung“ [„Райнише цайтунг“] Енгелс отбелязва ... и статията за положението на селяните-лозари в долината на Мозел. Вестникарската работа показва на Маркс, че е недостатъчно запознат с политическата икономия, и той усърдно се заема да я изучи.

През 1843 г. Маркс се оженва в Кройцнах за Джени фон Вестфален, негова другарка от детинство, за която той бил сгоден още като студент. Жена му била от пруско реакционно дворянско семейство. Нейният по-голям брат бил министър на вътрешните работи в Прусия в една от най-реакционните епохи, 1850—1858 г. През есента на 1843 г. Маркс отива в Париж, за да издава в чужбина заедно с Арнолд Руге (1802—1880; ляв хегелианец; 1825—1830 в затвора; след 1848 г. емигрант; след 1866—1870 бисмаркианец) радикално списание. От това списание — „Deutsch-französische Jahrbücher" [„Дойч-францьозише ярбюхер", прев.: „Немско-френски годишници"] — излиза само първата книжка. То престава да излиза поради трудността на тайното му разпространение в Германия и поради разногласия с Руге. В статиите си в това списание Маркс се проявява вече като революционер, който провъзгласява „безпощадна критика на всичко съществуващо" и особено „критика на оръжието", и апелира към *масите* и към *пролетариата*.

През септември 1844 г. в Париж идва за няколко дни Фридрих Енгелс, който оттогава става най-близкият приятел на Маркс. Те и двамата вземат най-горещо участие в тогавашния кипящ живот на революционните групи в Париж (особено значение имало учението на Прудон, с когото Маркс решително си разчиства сметките в своята книга „Мизерия на философията" [„Misère de la Philosophie"], 1847 г.) и в остра борба с различните учения на дребнобуржоазния социализъм изработват теорията и тактиката на революционния *пролетарски социализъм* или комунизма (марксизма). Виж съчиненията на Маркс от тая епоха, 1844—1848 г. [. . .] В 1845 г. Маркс, по настояване на пруското правителство, като опасен революционер бива заставен да напусне Париж. Той отива в Брюксел. През пролетта на 1847 г. Маркс и Енгелс влизат в тайното пропагандно дружество „Съюз на комунистите", вземат най-живо участие във втория конгрес на тоя съюз (ноември 1847 г. в Лондон) и по негова поръчка написват излезлия през февруари 1848 г. знаменит „Манифест на комунистическата партия" [„Manifest der kommunistischen Partei"]. В това произведение с гениална яснота и яркост е обрисуван новият мироглед — последователният материализъм, който обхваща и областта на обществения живот, диалектиката като най-всестранно и дълбоко учение за развитието, теорията на класовата борба и световно-историческата революционна роля на пролетариата, твореца на новото, комунистическото общество.

Когато избухва Февруарската революция в 1848 г., Маркс бил изгонен от Белгия. Той отива пак в Париж, а оттук, след Мартенската революция, отива в Германия, в Кьолн. От 1 юни 1848 г. до 19 май 1849 г. там излиза „Neue Rheinische Zeitung" [„Нойе рейнише цайтунг", прев.: „Нов рейнски вестник"]; главният му редактор е Маркс. Новата теория се потвърждава блескаво от хода на революционните събития през 1848—1849 г., както по-късно я потвърждават и всички пролетарски и демократически движения във всички страни на света. Победилата контрареволюция най-напред дава Маркс под съд (оправдан на 9 февруари 1849 г.), а след това го изгонва от Германия (16 май 1849 г.). Маркс отива най-напред в Париж, но и оттук бил прогонен след демонстрацията на 13 юни 1849 г. и отива в Лондон, където живее до самата си смърт.

Условията на емигрантския живот, особено нагледно дадени в кореспонденцията на Маркс с Енгелс (издадена в 1913 г.), са крайно тежки. Нуждата просто души Маркс и неговото семейство; без постоянната самоотвержена финансова подкрепа на Енгелс Маркс не само не би могъл да завърши „Капитала", но и неминуемо би загинал под гнета на мизерията. Освен това преобладаващите учения и течения на дребнобуржоазния, въобще на непролетарския социализъм принуждават Маркс постоянно да води безпощадна борба, понякога да отбива най-бесни и диви лични нападки („Herr Vogt" [„Господин Фогт"]). Отбягвайки емигрантските кръжоци, Маркс в редица исторически работи [. . .] разработва своята материалистическа теория, като посвещава силите си главно на изучаването на политическата икономия. Маркс революционизира тази наука (виж по-долу *учението* на Маркс) в своите съчинения „Zur Kritik der politischen Ökonomie" [„Към критиката на политическата икономия", бълг. издание на Партиздат, 1947 г.] (1859 г.) и „Das Kapital" [„Капиталът"] (т. I, 1867 г.).

Епохата на съживяване на демократическите движения в края на шестото и седмото десетилетие на миналия век отново извиква Маркс към практическа дейност. В 1864 г. (28 септември) в Лондон бил основан знаменитият I интернационал, „Интернационалното работническо сдружение". Маркс е душата на това сдружение, автор на първия негов „апел" и на маса резолюции, изявления, манифести. Обединявайки работническото движение в различните страни, стремейки се да насочи в коритото на съвместната дейност различните форми на непролетарския, домарксов социализъм (Мацини, Прудон, Бакунин, английския либерален трейдюнионизъм, ласалианските люшкания надясно в Германия и др.), борейки се против теориите на всичките тия секти и школи, Маркс изковава единната тактика на пролетарската борба на работническата класа в различните страни. След падането на Парижката комуна (1871 г.), която така дълбоко, вярно, блескаво — и *действено*, революционно е оценена от Маркс („Гражданската война във Франция от 1871 г." [„Der Bürgerkrieg in Frankreich 1871"]), и след разцеплението на Интернационала от бакунистите съществуването на последния в Европа става невъзможно. След конгреса на Интернационала в Хага (1872) Маркс прокарва преместването на Генералния съвет на Интернационала в Ню Йорк. Първият интернационал завършва своята историческа роля, като отстъпва място на една епоха на неизмеримо по-голямо разрастване на работническото движение във всички страни на света, именно на епоха на негов растеж в *ширина*, на създаване на *масови* социалистически работнически партии на базата на отделните национални държави.

Усилената работа в Интернационала и още по-усилените теоретични занимания съвсем подкопават здравето на Маркс. Той продължава преработването на политическата икономия и завършването на „Капитала", като събира маса нови материали и изучава редица езици (напр. руски), но болестта не му позволява да завърши „Капитала". На 2 декември 1881 г. умира жена му, а на 14 март 1883 г. Маркс тихо заспива навеки в своето кресло. Той е погребан заедно със своята жена и с предената прислужничка, почти член на семейството, Елена Демут, в гробищата Хайгейт в Лондон.

УЧЕНИЕТО НА МАРКС

Марксизмът е системата от възгледите и учението на Маркс. Маркс е продължител и гениален завършител на трите главни идейни течения на XIX век, които принадлежат на трите най-напреднали страни на човечеството: класическата немска философия, класическата английска политическа икономия и френския социализъм във връзка с френските революционни учения изобщо. Признаваната дори от противниците на Маркс забележителна последователност и цялостност на неговите възгледи, които дават в съвкупност съвременния материализъм и съвременния научен социализъм като теория и програма на работническото движение във всички цивилизовани страни на света, ни заставя, преди изложението на главното съдържание на марксизма — именно: на икономическото учение на Маркс, — да дадем кратък очерк на неговия мироглед изобщо.

ФИЛОСОФСКИЯТ МАТЕРИАЛИЗЪМ

От 1844—1845 г., когато се формират възгледите на Маркс, той е материалист, по-специално привърженик на Л. Фойербах, виждайки и по-късно неговите слаби страни изключително в недостатъчната последователност и всестранност на неговия материализъм. Световно-историческото, „представляващо епоха" значение на Фойербах Маркс вижда именно в решителното скъсване с идеализма на Хегел и в провъзгласяването на материализма, който още в XVIII в., особено във Франция, е бил „в борба не само против съществуващите политически институции, но и против религията и теологията, но и... против всякаква метафизика" (в смисъл на „пияна спекулация" за разлика от „трезвата философия") („Светото семейство" [„Die heilige Familie"] в „Литературно наследство"). „За Хегел — пише Маркс — мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоен субект, е демиург (творец, създател) на действителното... За мен, наопаки, мисленето не е нищо друго освен материалното, преработено и преведено в човешката глава." („Капиталът", I, предговор към второто издание.)

В пълно съответствие с тази материалистическа философия на Маркс, излагайки я, Ф. Енгелс пише в „Анти-Дюринг" — Маркс се запознал с това съчинение в ръкопис —: „... Единството на света не е в неговото битие. Действителното единство на света се състои в неговата материалност, а тя се доказва... с дългото и трудно развитие на философията и на природознанието... Движението е начин [форма] на съществуването на материята. Никъде и никога не е имало и не може да има материя без движение, материя без движение е също тъй немислима, както движение без материя... Ако се запитаме... какво нещо е в същност мисленето и съзнанието и откъде се вземат те, ще видим, че те са продукти на човешкия мозък и че самият човек е продукт на природата, който се е развил в окръжаващата го среда и заедно с нея; а при това се разбира от само себе си, че продуктите на човешкия мозък, които при последна сметка са също продукти на природата, не противоречат на останалата връзка в природата, а й съответствуват." „Хегел бе идеалист, т. е. според него мислите на нашата глава

не са отражения („Abbilder", копия, понякога Енгелс говори за „отпечатъци"), повече или по-малко абстрактни, на действителните неща и процеси, а, напротив, нещата и тяхното развитие са за Хегел отражения на някаква идея, съществуваща някъде преди възникването на света." В съчинението на Ф. Енгелс „Лудвиг Фойербах" [„Ludwig Feuerbach"], в което той излага своите и Марксовите възгледи за философията на Фойербах и което той дал за печат след като препрочел стария свой и Марксов ръкопис от 1844—1845 г. по въпроса за Хегел, за Фойербах и за материалистическото разбиране на историята — Енгелс пише:

„Големият основен въпрос на всяка, а особено на най-новата философия е въпросът за отношението на мисленето към битието... на духа към природата... Кое е първично: духът или природата... Философите са се разделяли на два големи лагера според това, как са отговаряли на тоя въпрос. Ония, които са твърдели, че духът е съществувал преди природата, и които следователно тъй или иначе са признавали сътворението на света... са образували идеалистическия лагер. А ония, които са смятали за основно начало природата, спадат към различните школи на материализма."

Всяка друга употреба на понятията идеализъм и материализъм във философски смисъл води само към бъркотия. Маркс отхвърля решително не само идеализма, който винаги тъй или иначе е свързан с религията, но и разпространеното, особено в днешно време, гледище на Юм и Кант, агностицизма, критицизма, позитивизма в различните им видове — като смята подобна философия за „реакционна" отстъпка на идеализма и в най-добрия случай за „срамежливо пропущане през задната врата материализма, изгонван пред очите на публиката". Виж по тоя въпрос, освен споменатите съчинения на Енгелс и Маркс, писмото на последния до Енгелс от 12 декември 1866 г., където Маркс, като отбелязва „по-материалистическото отколкото през последните години изказване на известния природоизследовател Т. Хъксли и неговото признание, че доколкото „ние действително наблюдаваме и мислим, ние никога не можем да напуснем почвата на материализма", упрекава го, че оставя „отворена вратичка" към агностицизма, юмизма. Особено трябва да се отбележи възгледът на Маркс върху отношението на свободата към необходимостта: „необходимостта е сляпа само доколкото не е разбрана. Свободата е опознаване на необходимостта" (Енгелс в „Анти-Дюринг")=признаване на обективната закономерност в природата и на диалектическото превръщане на необходимостта в свобода (еднакво с превръщането на непознатото, но познаваемо „нещо в себе си" в „нещо за нас", на „същността на нещата" — в „явления"). За основен недостатък на „стария", в това число и на Фойербаховия (а още повече на „вулгарния", на Бюхнер-Фохт-Молешотовия) материализъм Маркс и Енгелс смятат: (1) че тоя материализъм е „предимно механичен", недържащ сметка за най-новото развитие на химията и биологията (а в наши дни би следвало да се добави: на електрическата теория за материята); (2) че старият материализъм е неисторичен, недиалектичен (метафизичен в смисъл на антидиалектика), не прокарва последователно и всестранно гледището за развитието; (3) че той схваща „същността на човека" абстрактно, а не като „съвкупност от всички" (определени конкретно-исторически) „обществени отношения", и затова само „обяснява" света,

когато въпросът е за неговото „изменение", т. е. не разбира значението на „революционната практическа дейност".

ДИАЛЕКТИКАТА

Хегеловата диалектика, като най-всестранно, най-богато по съдържание и най-дълбоко учение за развитието, се смята от Маркс и Енгелс за най-голяма придобивка на класическата немска философия. Всяка друга формулировка на принципа на развитието, на еволюцията, те смятат за едностранчива, бедна откъм съдържание, обезобразяваща и осакатяваща действителния ход на развитието (протичащо често със скокове, катастрофи, революции) в природата и в обществото.

„Маркс и аз бяхме едва ли не единствените хора, които спасиха" (от разгрома на идеализма и на хегелианството в това число) „съзнателната диалектика ... като я прехвърлихме в материалистическо разбиране на природата ..." „Природата е потвърждение на диалектиката и ние трябва да бъдем благодарни на съвременното природознание, че то достави за това потвърждение необикновено изобилен" (това е писано преди откриването на радия, електроните, на превръщането на елементите и т. н.!) „и всекидневно натрупващ се материал и с това доказа, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически."

„Великата основна мисъл — пише Енгелс, — че светът трябва да се схваща не като комплекс от завършени неща, а като комплекс от процеси, в които както привидно стабилните неща, така и техните мисловни отражения в нашата глава — понятията, се намират в процес на непрекъснато изменение, ту възникват, ту се унищожават — тази велика основна мисъл, особено от времето на Хегел насам, до такава степен е влязла в общото съзнание, че едва ли някой би се заел да я оспорва в нейния общ вид. Но едно е да я признаваш на думи, друго е действително да я прилагаш във всеки отделен случай и във всяка дадена област на изследване." „За диалектическата философия няма нищо окончателно, абсолютно, свето; на всичко и във всичко тя изтъква неговата преходност и нищо не може да устои пред нея, освен непрекъснатия процес на възникване и унищожение, на безкрайно издигане от нисшето към висшето. Самата тя е само отражение на този процес в мислещия мозък."

Така че според Маркс диалектиката е „наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене".

Тази, революционната страна на Хегеловата философия е възприел и развил Маркс. Диалектическият материализъм „не се нуждае от никаква философия, която да стои над другите науки". От по-раншната философия остава „учението за мисленето и неговите закони — формалната логика и диалектиката". А диалектиката, според разбирането на Маркс, в съгласие и с Хегел, включва в себе си това, което днес наричат теория на познанието, гносеология, която трябва да разглежда своя предмет също така исторически, като изучава и обобщава произхода и развитието на познанието, прехода от незнание към познание.

В днешно време идеята за развитието, за еволюцията, е влязла почти изцяло в общественото съзнание, но по други пътища, не чрез

философията на Хегел. Но тази идея във формулировката, която са ѝ дали Маркс и Енгелс, опрени на Хегел, е много по-всестранна, много по-богата по съдържание, отколкото общоразпространената идея за еволюцията. Развитие, което сякаш повтаря изминатите вече степени, но ги повтаря по-другояче, на по-висока база („отрицание на отрицанието"), развитие, така да се рече, по спирала, а не по права линия; — развитие скокообразно, катастрофично, революционно; — „прекъсвания на постепенността"; — превръщане на количеството в качество; — вътрешни импулси за развитие, произлизащи от противоречието, от сблъскването на различните сили и тенденции, които действуват върху дадено тяло или в границите на дадено явление или вътре в дадено общество; — взаимозависимост и най-тясна, неразривна връзка между *всички* страни на всяко явление (при което историята открива все нови и нови страни), връзка, която дава единен закономерен световен процес на движението — ето някои черти на диалектиката като по-съдържателно (от обикновеното) учение за развитието. (Ср. писмото на Маркс до Енгелс от 8 януари 1868 г. с надсмиването над „дървените трихотомии" на Щайн, които е нелепо да се смесват с материалистическата диалектика.)

МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОТО РАЗБИРАНЕ НА ИСТОРИЯТА

Съзнаването на непоследователността, незавършеността, едностранчивостта на стария материализъм довежда Маркс до убеждението, че е необходимо „да се съгласува науката за обществото ... с материалистическата основа и да се преустрои тя съгласно тая основа".

Ако материализмът обяснява изобщо съзнанието с битието, а не обратното, то, приложен към обществения живот на човечеството, той изисква да се обяснява *общественото* съзнание с *общественото* битие. „Технологията — казва Маркс („Капиталът", т. I [бълг. изд. стр. 303]) — разкрива активното отношение на човека към природата, непосредствения производствен процес на неговия живот, а заедно с това и процеса на неговите обществени жизнени отношения и духовните представи, които произтичат от тях." Цялостна формулировка на основните положения на материализма, приложен към човешкото общество и неговата история, Маркс дава в предговора към съчинението си „Към критиката на политическата икономия" в следните думи:

„В общественото производство на своя живот хората влизат в определени, необходими, независими от тяхната воля отношения — производствени отношения, които отговарят на определено стъпало от развитието на техните материални производителни сили.

Съвкупността на тия производствени отношения образува икономическата структура на обществото, реалната основа, върху която се издига една правна и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието. Начинът на производството на материалния живот обуславя процеса на социалния, политическия и духовния живот изобщо. Не съзнанието на хората определя тяхното битие, а, напротив, тяхното обществено битие определя съзнанието им. На известна степен от своето развитие материалните производителни сили на обществото влизат в противоречие със съществуващите производствени отношения или — което е само юридически израз на същото — с онези отношения на собственост, в границите на които те са се движили дотогава. От форми на развитие на производителните сили тези отношения се превръщат в окови за същите. Тогава настъпва епоха на социална

революция. С изменението на икономическата основа настъпва по-бавен или по-бърз преврат в цялата огромна надстройка. При разглеждането на такива преврати трябва винаги да се прави разлика между материалния преврат в икономическите условия на производството, който може да се установи с точността на естествените науки — и правните, политическите, религиозните, художествените или философските, накъсо — идеологическите форми, в които хората осъзнават тоя конфликт и го разрешават с борба.

Както за един индивид не може да се съди по това, което той сам мисли за себе си, също така за една епоха на преврати не може да се съди по нейното съзнание, а, напротив, това съзнание трябва да се обясни чрез противоречията на материалния живот, чрез съществуващия конфликт между обществените производителни сили и производствените отношения... В общи черти азиатските, античните, феодалните и съвременно-буржоазните начини на производство могат да бъдат наречени прогресивни стъпала на икономическата обществена формация." (Ср. кратката формулировка на Маркс в писмото му до Енгелс от 7 юли 1866 г.: „Нашата теория за определяне на организацията на труда чрез средствата за производство.")

Откриването на материалистическото разбиране на историята или, по-вярно, последователното продължение, разпростиране на материализма в областта на обществените явления премахна два главни недостатъка на по-раншните исторически теории. Първо, те в най-добрия случай са разглеждали само идейните мотиви на историческата дейност на хората, без да изследват това, което поражда тия мотиви, без да долавят обективната закономерност в развитието на системата на обществените отношения, без да виждат корените на тези отношения в степента на развитието на материалното производство; второ, по-раншните теории не са обхващали тъкмо действието на *масите*, докато историческият материализъм пръв даде възможност да се изследват с естествено-историческа точност обществените условия на живота на масите и изменението на тия условия. Домарксовата „социология" и историография в *най-добрия* случай само са натрупвали сурови факти, откъслечно събрани, и са изобразявали отделни страни на историческия процес. Марксизмът посочи пътя към всеобхватното, всестранното изучаване на процеса на възникването, развитието и упадъка на обществено-икономическите формации, като разглежда *съвкупността* на всички противоречиви тенденции, свежда ги към точно определени условия на живот и производство на различните обществени *класи*, премахва субективизма и произвола при избора на отделните „първенствуващи" идеи или в тяхното тълкуване, разкрива *корените* на всички без изключение идеи и на всички различни тенденции в състоянието на материалните производителни сили. Хората сами творят своята история, но кое определя мотивите на хората и особено на масите от хора, кое поражда сблъскването на противоречивите идеи и стремежи, каква е съвкупността на всички тия конфликти на цялата маса на човешките общества, какви са обективните условия за производство на материалния живот, които създават базата на цялата историческа дейност на хората, какъв е законът за развитието на тия условия — Маркс обърна внимание на всичко това и посочи пътя към научното изучаване на историята като единен, закономерен в цялата своя грамадна разностранност и противоречивост процес.

КЛАСОВАТА БОРБА

Че стремежите на едни членове от дадено общество са в разрез със стремежите на други негови членове, че общественият живот е изпълнен с противоречия, че историята ни показва борба между наро-

дите и обществата, а също така и борба вътре в тях, освен това и смяна между периоди на революция и на реакция, на мир и на войни, на застой и на бърз прогрес или упадък — тия факти са общоизвестни. Марксизмът даде ръководната нишка, която позволява да се открие закономерността в тоя привиден лабиринт и хаос, именно: теорията на класовата борба. Само изучаването на съвкупността от стремежите на всички членове на дадено общество или на група от общества е в състояние да доведе до научно определяне на резултата от тия стремежи. А източникът на противоречивите стремежи е различието в положението и в жизнените условия на *класите*, на които се разпада всяко общество.

„Историята на всички досегашни общества — казва Маркс в „Комунистическия манифест" (с изключение на историята на първобитната община — добавя Енгелс) — е история на класови борби. Свободен и роб, патриций и плебей, барон и крепостен селянин, цехов майстор и калфа, накъсо — потисник и потиснат са стояли в постоянна противоположност един спрямо друг, водили са непрекъсната, ту скрита, ту открита борба — борба, която всеки път е свършвала с революционно преустройство на цялото общество или с обща гибел на борещите се класи... Съвременното буржоазно общество, изникнало из развалините на феодалното общество, не е премахнало класовите противоположности. То само постави нови класи, нови условия на потисничество, нови форми на борба на мястото на старите. Но нашата епоха, епохата на буржоазията, се отличава с това, че тя е опростила класовите противоположности. Цялото общество се разкъсва все повече и повече на два големи враждебни лагера, на две големи, изправени направо едни срещу други класи — буржоазия и пролетариат."

От времето на Великата френска революция европейската история особено нагледно е разкривала в редица страни тази действителна подкладка на събитията — класовата борба. И още епохата на реставрацията във Франция издига редица историци (Тиери, Гизо, Миньо, Тиер), които, като обобщават ставащото, не могат да не признаят класовата борба като ключ за разбиране на цялата френска история. А най-новата епоха, епохата на пълната победа на буржоазията, на представителните институти, на широкото (ако не и всеобщо) изборно право, на евтиния, проникващ в масите всекидневен печат и т. н., епохата на могъщи и все по-широки съюзи на работниците и съюзи на работодателите и т. н., показа още по-нагледно (макар и понякога в много едностранчива, „мирна", „конституционна" форма) класовата борба като двигател на събитията. Следното място от „Комунистическия манифест" на Маркс ни показва какви изисквания за обективен анализ на положението на всяка класа в съвременното общество, във връзка с анализа на условията на развитието на всяка класа, предявява Маркс към обществената наука:

„От всички класи, които в днешно време противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разлагат и пропадат с възхода на едрата индустрия, а пролетариатът е нейният кръвен продукт. Средните съсловия — дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът, — те всички се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия. Те значи не са революционни, а консерва-

тиани. Нещо повече, те са реакционни, защото се мъчат да завъртят назад колелото на историята, и ако са революционни, те са такива с оглед на предстоящото им преминаване в пролетариата, и защищават не своите сегашни, а своите бъдещи интереси, като напускат своето собствено становище, за да застанат на становището на пролетариата." В редица исторически съчинения Маркс дава блестящи и дълбоки образци на материалистическа историография, на анализиране положението на всяка отделна класа и понякога на различни групи или слоеве вътре в класата, показвайки нагледно защо и как „всяка класова борба е борба политическа". Приведеният от нас откъс илюстрира каква сложна мрежа от обществени отношения и преходни степени от една класа към друга, от миналото към бъдещето анализира Маркс, за да пресметне цялата равнодействуваща [redacted] историческото развитие.

Най-дълбокото, най-всестранното и най-детайлното потвърждение и приложение на теорията на Маркс е неговото икономическо учение.

ИКОНОМИЧЕСКОТО УЧЕНИЕ НА МАРКС

„Крайната цел на това съчинение — казва Маркс в предговора си към „Капитала" — е да разкрие икономическия закон на развитието на съвременното общество", т. е. на капиталистическото, буржоазното общество. Изследване на производствените отношения на даденото, исторически определено общество в тяхното зараждане, развитие и упадък — такова е съдържанието на икономическото учение на Маркс. В капиталистическото общество господствува производството на *стоки* и затова Маркс започва своя анализ с анализа на стоката.

СТОЙНОСТ

Стоката, първо, е вещ, която задоволява някаква човешка потребност; второ, тя е вещ, която се разменя с друга вещ. Полезността на една вещ създава нейната *потребителна стойност*. Разменната стойност (или просто стойността) е преди всичко отношението, пропорцията, при разменянето на известен брой потребителни стойности от един вид с известен брой потребителни стойности от друг вид. Всекидневният опит ни показва, че милиони и милиарди такива размени приравняват постоянно всички и всякакви, най-различни и несравними помежду им потребителни стойности една към друга. А кое е общото между тия различни вещи, които постоянно се приравняват една към друга в определена система от обществени отношения? Общото помежду им е това, че те са *продукти на труда*. Като разменят продукти, хората приравняват най-различни видове труд. Производството на стоки е система от обществени отношения, при която отделните производители създават разнообразни продукти (обществено разделение на труда) и всички тия продукти се приравняват едни към други при размяната. Следователно общото, което се съдържа във всички стоки, не е конкретният труд на определен клон от производството, не е труд от един вид, а е *абстрактният* човешки труд, човешкият труд изобщо. Цялата работна сила на дадено общество, представена в сумата от стойностите на всички стоки, е една и съща човешка работна сила: милиардите факти на размяната доказват това.

И следователно всяка отделна стока е само известна част *обществено-необходимо* работно време. Величината на стойността се определя от количеството на обществено-необходимия труд или от работното време, което е обществено-необходимо за произвеждането на дадена стока, на дадена потребителна стойност. „Като приравняват при размяната своите разнородни продукти един към друг, хората приравняват своите различни видове труд един към друг. Те не съзнават това, но го вършат." Стойността е отношение между две лица, както е казал един стар икономист; той е трябвало само да добави: отношение, прикрито с веществена обвивка. Само от гледището на системата на обществените производствени отношения на определена историческа обществена формация, и то отношения, които се проявяват в масовото, милиарди пъти повтарящо се явление на размяната, може да се разбере какво е стойност. „Като стойности всички стоки са само определени количества от кристализирано работно време." След подробен анализ на двойствения характер на въплътения в стоките труд Маркс преминава към анализа на *формата на стойността* и *на парите*. Тук главната задача на Маркс е да изучи *произхода* на паричната форма на стойността, да изучи *историческия процес* на развитието на размяната, започвайки с отделните, случайни актове на размяна („простата, единичната или случайна форма на стойността": дадено количество от една стока се разменя с дадено количество от друга стока) и стигайки до всеобщата форма на стойността, когато редица различни стоки се разменят с една и съща определена стока, и до паричната форма на стойността, когато тая определена стока, всеобщият еквивалент, е златото. Парите, които са висш продукт на развитието на размяната и на стоковото производство, забулват, прикриват обществения характер на частните работи, обществената връзка между отделните производители, свързани чрез пазара. Маркс подлага на извънредно подробен анализ различните функции на парите, при което и тук (както въобще в първите глави на „Капитала") е особено важно да се отбележи, че абстрактната и изглеждаща понякога чисто дедуктивна форма на изложението в същност възпроизвежда гигантски фактически материал от историята на развитието на размяната и на стоковото производство.

„Парите... предполагат известно развитие на стоковата размяна. Особените парични форми — прост стоков еквивалент, или средство за циркулация, или платежно средство, съкровище и световни пари — сочат съобразно с различния обхват или с относителното преобладаване на една или друга от тези функции твърде различни степени от обществения производствен процес." („Капиталът", т. I, стр. 140.)

ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

При известна степен от развитието на стоковото производство парите се превръщат в капитал. Формулата на стоковата циркулация беше: С (стока) — П (пари) — С (стока), т. е. продаване на една стока за купуване на друга. Общата формула на капитала, напротив, е П—С—П, т. е. купуване за продаване (с печалба). Това нарастване на първоначалната стойност на пуснатите в циркулация пари Маркс нарича принадена стойност. Фактът, че парите „растат" в капиталистическото обра-

превръща парите в
щение, е общоизвестен. Именно тоя „растеж" превръща парите в
капитал като особено, исторически определено обществено отношение
на производството. Принадената стойност не може да се породи от
стоковата циркулация, тъй като последната познава само размяна на
еквиваленти, не може да се породи и от добавка към цената, тъй като
взаимните загуби и печалби на купувачи и продавачи биха се уравно-
весили, а думата е именно за едно масово, средно-обществено явление,
а не за индивидуално. За да получи принадена стойност, „притежателят
на пари ... трябва да открие на пазара такава стока, чиято потре-
бителна стойност да притежава своеобразното свойство да бъде източник
на стойност", такава стока, чийто процес на употребяване би бил също
временно и процес на създаване на стойност. И такава стока съществува.
Това е работната сила на човека. Нейното потребление е трудът, а
трудът създава стойност. Притежателят на пари купува работната сила
по нейната стойност, определена, както стойността на всяка друга стока,
от обществено-необходимото работно време, нужно за нейното произ-
веждане (т. е. от стойността на издръжката на работника и на неговото
семейство). Като купи работната сила, притежателят на парите има
право да я употребява, т. е. да я накара да работи цял ден, да речем
12 часа. При това работникът за 6 часа („необходимото" работно време)
създава продукт, който покрива неговата издръжка, а през другите
6 часа („принадено" работно време) създава незаплатен от капиталиста
„принаден" продукт или принадена стойност. Следователно, от гледи-
щето на процеса на производството необходимо е в капитала да се
различават две части: постоянен капитал, изразходван за средства за
производство (машини, средства на труда, суров материал и т. н.) —
неговата стойност (наведнъж или на части) преминава без изменение в
готовия продукт, — и променлив капитал, който се изразходва за работ-
ната сила. Стойността на този капитал не остава неизменна, а расте в
процеса на труда, като създава принадена стойност. Поради това, за да
се изрази степента на експлоатирането на работната сила от капитала,
трябва да се сравнява принадената стойност не с целия капитал, а само
с променливия капитал. Нормата на принадената стойност, както Маркс
нарича това отношение, в нашия пример ще бъде $\frac{6}{6}$, т. е. 100%.

Историческата предпоставка за възникването на капитала е, първо,
натрупването на известна парична сума в ръцете на отделни лица при
сравнително високо ниво на развитие на стоковото производство изобщо
и, второ, наличността на „свободен" в двоен смисъл работник: свободен
от всякакви стеснения или ограничения в продаването на работната си
сила и свободен от земя и въобще от средства за производство, работник
без стопанство, „пролетарий", който няма с какво друго да съществува,
освен като продава работната си сила.

Увеличаването на принадената стойност е възможно по два главни
начина: чрез удължаване на работния ден („абсолютна принадена стой-
ност") и чрез намаляване на необходимия работен ден („относителна
принадена стойност"). Като анализира първия начин, Маркс разкрива
грандиозната картина на борбата на работническата класа за намаляване
на работния ден и намесата на държавната власт за удължаване на
работния ден (XIV — XVII в.) и за неговото съкращаване (фабричното зако-

нодателство в XIX в.). След появяването на „Капитала" историята на работническото движение във всички цивилизовани страни на света даде хиляди и хиляди нови факти, които илюстрират тази картина.

Като анализира производството на относителната принадена стойност, Маркс изследва трите основни исторически стадии на повишаване производителността на труда при капитализма: 1) простата кооперация, 2) разделението на труда и манифактурата, 3) машинарията и едрата индустрия. Колко дълбоко е разкрил Маркс основните, типичните черти на развитието на капитализма се вижда между другото от това, че изследванията на руското, тъй наречено „кустарно"* производство дават най-богат материал за илюстриране на първите два от споменатите три стадии. А революционизиращото действие на едрата машинна индустрия, описано от Маркс в 1867 г., се прояви в течение на изтеклото оттогава половин столетие в цяла редица „нови" страни (Русия, Япония и други).

По-нататък. Извънредно важен и нов е Марксовият анализ на *натрупването (акумулацията) на капитала*, т. е. превръщането на част от принадената стойност в капитал, нейното употребяване не за личните нужди или прищевки на капиталиста, а за ново производство. Маркс посочва грешката на цялата по-раншна класическа политическа икономия (като се почне от Адам Смит), която смята, че цялата принадена стойност, която се превръща в капитал, отива за променлив капитал. В същност тя се разпада на *средства за производство* плюс променлив капитал. Грамадно значение в процеса на развитието на капитализма и на превръщането му в социализъм има по-бързото нарастване на частта на постоянния капитал (в общата сума на капитала) в сравнение с частта на променливия капитал.

Натрупването на капитала, като ускорява изместването на работниците от машината, като създава на единия полюс богатство, а на другия — мизерия, поражда и тъй наречената „резервна работническа армия", „относителен излишък" от работници или „капиталистическо свръхнаселение", което взема извънредно разнообразни форми и дава възможност на капитала да разширява извънредно бързо производството. Тази възможност във връзка с кредита и с натрупването на капитала в средства за производство дава между другото ключа за разбиране на свръхпроизводствените *кризи*, които настъпват периодически в капиталистическите страни, отначало средно на всеки десет години, след това в по-продължителни и не толкова определени периоди. От натрупването на капитала върху базата на капитализма трябва да различаваме тъй нареченото първоначално натрупване (първоначална акумулация): насилственото отделяне на работника от средствата за производство, прогонването на селяните от земята, заграбването на общинските земи, системата на колониите и на държавните дългове, покровителствените мита и т. н. „Първоначалното натрупване" създава на единия полюс „свободния" пролетарий, а на другия — притежателя на парите, капиталиста.

„Експроприирането на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под натиска на най-подлите, най-мръсните, най-дребнаво

* Кустари — дребни селски занаятчии-стокопроизводители в Русия. — *Ред.*

злобните страсти. „*Частната собственост, придобита със собствен труд*" (на селяника и на занаятчията) „и почиваща, тъй да се каже, на срастването на отделния, независимия *трудов индивид с неговите трудови условия*, се измества от *капиталистическата частна собственост*, която почива на експлоатацията на чужд, но формално свободен труд... Сега подлежи на експроприация не вече самостоятелно стопанисващият работник, а капиталистът, който експлоатира много работници. Тази *експроприация* се извършва в хода на иманентните закони на *самото капиталистическо производство* по пътя на *централизацията на капиталите*. Един капиталист убива множина капиталисти. Ръка за ръка с тази централизация или експроприация на *много капиталисти от малцина* се развива в постоянно нарастваща степен кооперативната форма на процеса на труда, съзнателното техническо приложение на науката, планомерната експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребяват само задружно, икономизирането на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран, обществен труд, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а с това и интернационалният характер на капиталистическия режим. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте масата на мизерията, потисничеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмущението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. *Монополът на капитала става* окови за този начин на производство, който е стигнал до разцвет заедно с него и под неговата покрива. Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. *Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.*" („Капиталът", том I, стр. 621.)

Извънредно важен и нов е, по-нататък, даденият от Маркс във втория том на „Капитала" анализ на възпроизвеждането на обществения капитал, взет изцяло. И тук Маркс взема не индивидуалното, а масовото явление, не отделна частица от икономиката на обществото, а целокупната тая икономика. Като поправя посочената по-горе грешка на класиците, Маркс разделя цялото обществено производство на два големи отдела: I) производство на средства за производство и II) производство на предмети за потребление, и разглежда подробно, с помощта на взети от него цифрови примери, обращението на целия обществен капитал изцяло както при производството в предишните размери, така и при натрупването. В III том на „Капитала" е разрешен въпросът за образуването на средната норма на печалбата въз основа на закона за стойността. Грамадната крачка напред в икономическата наука, направена от Маркс, се състои в това, че анализът се извършва от гледището на масовите икономически явления, на цялата съвкупност на общественото стопанство, а не от гледището на отделните случаи или на външната повърхност на конкуренцията, върху което често се ограничава вулгарната политическа икономия или съвременната „теория на пределната полезност". Най-напред Маркс анализира произхода на принадената стойност и след това вече преминава към нейното разпадане на печалба, лихва и поземлена рента. Печалбата е отношението на принадената стойност към целия вложен в предприятието капитал. Капиталът „с висок органически състав" (т. е. с преобладаване на постоянния капитал над променливия в размер по-висок от средния обществен) дава норма на печалба по-ниска от средната. Капиталът „с нисък органически състав" — по-висока от средната. Конкуренцията между капиталите, свободното им преминаване от един клон в друг, и в двата случая свежда нормата на печалбата до средната. Сумата от

стойностите на всички стоки в дадено общество съвпада със сумата на цените на стоките, но в отделните предприятия и в отделните клонове на производството, под влиянието на конкуренцията, стоките се продават не по тяхната стойност, а по *цените на производството* (или на производствени цени), които се равняват на изразходвания капитал плюс средната печалба.

Така че общоизвестният и безспорен факт — отклонението на цените от стойностите и от изравняването на печалбата — е напълно обяснен от Маркс въз основа на закона за стойността, тъй като сумата от стойностите на всички стоки съвпада със сумата от цените. Но свеждането на стойността (обществената) към цените (индивидуалните) става не по прост, непосредствен, а по твърде сложен път: напълно естествено е, че в едно общество от разединени стокопроизводители, свързани само чрез пазара, закономерността не може да се прояви другояче освен като средна обществена, масова закономерност, при взаимното балансиране на индивидуалните отклонения в една или друга страна.

Увеличаването на производителността на труда означава по-бърз растеж на постоянния капитал в сравнение с променливия. А тъй като принадената стойност е функция само на променливия капитал, ясно е, че нормата на печалбата (отношението на принадената стойност към целия капитал, а не само към неговата променлива част) има тенденция към спадане. Маркс анализира подробно тая тенденция и редицата обстоятелства, които я прикриват или ѝ противодействуват. Без да преглеждаме извънредно интересните отдели на третия том, посветени на лихварския, търговския и паричния капитал, ние ще преминем към най-главното — към теорията за *поземлената рента*. Производствената цена на селскостопанските продукти, поради ограничеността на земната площ, която в капиталистическите страни е заета изцяло от отделни стопани, се определя от производствените разноски не на средна, а на най-лоша почва, не при средни, а при най-лоши условия за доставяне продуктите на пазара. *Разликата* (диференцията) между тази цена и производствената цена от по-добри почви (или при по-добри условия) дава различителната или *диференциалната* рента. Маркс я анализира подробно, като показва, че тя произлиза от разликата между плодородността на отделните участъци земя, от разликата в размера на вложения в земята капитал, и напълно разкрива (виж също „Теории за принадената стойност" [„Theorien über den Mehrwert"], където особено внимание заслужава критиката на Родбертус) грешката на Рикардо, че диференциалната рента се получавала само при последователно преминаване от по-добри земи към по-лоши. Напротив, има и обратни преходи, има превръщане на един разред земя в друг (по силата на прогреса на земеделската техника, на растежа на градовете и пр.), и прословутият „закон за намаляващото се плодородие на почвата" е дълбока грешка, той е стоваряне върху природата недостатъците, ограничеността и противоречията на капитализма. По-нататък: равенството на печалбата във всички клонове на индустрията и на народното стопанство изобщо предполага пълна свобода на конкуренцията, свобода на преливането на капитала от един клон в друг. А частната собственост върху земята създава монопол, който пречи на това свободно преливане. По силата на тоя монопол продуктите на

селското стопанство, което се отличава с по-нисък състав на капитала
и следователно и с индивидуално по-висока норма на печалбата, не
влизат в напълно свободен процес на изравняване на нормата на печал-
бата; собственикът на земята, като монополист, добива възможност да
задържи цената по-горе от средната; а тая монополна цена поражда
абсолютната рента. Диференциалната рента не може да бъде пре-
махната при съществуването на капитализма, а абсолютната може
напр. при национализация на земята, при преминаването ѝ в собственост
на държавата. Такова преминаване би означавало подравяне монопола
на частните собственици, би означавало по-последователно, по-пълно
провеждане на свободата на конкуренцията в земеделието. И затова
радикалните буржоа, отбелязва Маркс, неведнъж в историята са нали-
зали с такова прогресивно буржоазно искане за национализация на
земята което обаче плаши мнозинството от буржоазията, понеже то
твърде близко „засяга“ и един друг, в наши дни особено важен и
„чувствителен“ монопол · монопола на средствата за производство изобщо.
(Забележително популярно, сбито и ясно е изложил самият Маркс
своята теория за средната печалба на капитала и за абсолютната позем-
лена рента в писмото до Енгелс от 2 август 1862 г. Виж „Briefwechsel“
т. III, стр. 86—90. Ср. също писмото от 9 август 1862 г., пак там,
стр. 94—95.) · Към историята на поземлената рента е важно да се
посочи и анализът на Маркс който показва превръщането на отра-
ботъчната рента (когато селянинът със своя труд върху земята на земевла-
делеца създава принаден продукт) в рента, изразена в продукти или в
натура (селянинът произвежда принадения продукт на своя земя, като
го дава на земевладелеца по силата на „извъникономическа принуда“),
след това в парична рента (същата рента в натура, превърната в пари —
„обрюкът“ в стара Русия, — и то поради развитието на стоковото про-
изводство), и най-после в капиталистическа рента, когато на мястото на
селянина се явява предприемачът в земеделието, който обработва земята
с помощта на наемен труд. Във връзка с тоя анализ на „генезиса на
капиталистическата поземлена рента“ трябва да отбележим редица дъл-
боки (и особено важни за изостаналите страни като Русия) мисли на
Маркс за развитието на капитализма в земеделието. „Превръщането
на натуралната рента в парична рента ... е не само неизбежно съпро-
вождано, но дори и антиципирано от образуването на една класа от
безимотни надничари, които се наемат за пари. Затова в периода на
възникването на тая класа, когато тя се появява още само спорадично,
у по-богатите, задължени с рента селяни по необходимост се развива
навикът да експлоатират за своя сметка селски наемни работници —
точно така, както във феодално време по-заможните крепостни селяни
сами от своя страна са държели крепостни. По такъв начин у тия
селяни постепенно се развива възможността да натрупват известно
имущество и сами да се превръщат в бъдещи капиталисти. Между
самите стари притежатели на земята, които сами работят, възниква нещо
като „разсадник на капиталистически арендатори, чието развитие е
обусловено от общото развитие на капиталистическото производство
извън селското стопанство ...“ („Капиталът“, т. III 2, 47 глава, отдел IV.)
„Експроприацията и прогонването на част от селското население не само
„освобождава“ заедно с работниците техните средства за живот и техния

работен материал за индустриалния капитал, но и създава вътрешен пазар.“ („Капиталът“, т. I, стр. 609.)

Обедняването и разоряването на селското население на свой ред играе роля в създаването на резервна работническа армия за капитала. Затова във всяка капиталистическа страна „част от селското население е винаги готово да мине към градския или мануфактурен (т. е. неземеделски) пролетариат. Значи този източник на относителната пренаселеност е постоянно подвижен. Затова заплатата на селския работник бива сведена до минимум и той винаги стои с единия крак в блатото на пауперизма.“ („Капиталът“, т. I, стр. 525.)

Частната собственост на селянина върху земята, която той обработва, е основа на дребното производство и условие за неговото процъфтяване, за придобиването от него на класическа форма. Но това дребно производство е съвместимо само с тесните, примитивни рамки на производството и на обществото. При капитализма експлоатацията на селяните се различава „от експлоатацията на индустриалния пролетариат ... само по форма. Експлоататорът е един и същ — капиталът. Отделните капиталисти експлоатират отделните селяни чрез ипотеки и лихварство; класата на капиталистите експлоатира класата на селяните чрез държавните данъци“. „Парцелът (малкото парче земя) на селянина е само предлогът който позволява на капиталиста да извлича от земята печалба, лихва и рента, като предоставя на самия земевладелец да си изкарва както може своята работна заплата.“ („Класовите борби във Франция“ [„Die Klassenkämpfe in Frankreich“].) Обикновено селянинът дава на капиталистическото общество, т. е. на капиталистическата класа, даже част от своята работна заплата, като слиза „до нивото на ирландския арендатор — и то като си дава вид на частен собственик“ („Класовата борба във Франция“). В какво се състои „една от причините на това, че в страните с преобладаваща парцелна собственост цената на житото е по-ниска, отколкото в страни с капиталистически начин на производство“? („Капиталът“, т. III/2, гл. 47, отдел V.) В това, че селянинът дава на обществото (т. е. на класата на капиталистите) даром част от принадения продукт. „Следователно тази по-ниска цена“ (на житото и на други селскостопански продукти) „е резултат от бедността на производителите, а в никой случай не е резултат от производителността на техния труд.“ („Капиталът“, т. III/2, гл. 47, отдел V.) Дребната поземлена собственост, нормалната форма на дребното производство, се деградира, унищожава, загива при капитализма. „Парцелната собственост по своята природа изключва развитието на обществените производителни сили на труда, обществените форми на труда, обществената концентрация на капиталите, скотовъдството в голям мащаб, прогресиращото прилагане на науката. Лихварството и данъчната система неизбежно навсякъде довеждат до мизерия. Употребата на капитал за купуване на земя отнема тоя капитал от култивирането [на земята]. Безкрайно раздробяване на средствата за производство и разединяване на самите производители.“ (Кооперациите, т. е. сдруженията на дребните селяни, като играят извънредно прогресивна буржоазна роля, само отслабват тая тенденция, но не я премахват; не трябва също да се забравя, че тия кооперации дават много на заможните селяни и много малко, почти нищо, на масата бедни селяни, а след това сдруженията сами стават експлоататори на наемния

труд.) „Гигантско разхищение на човешката сила. Прогресиращо влошаване на условията за производство и поскъпяване на средствата за производство" е „закон на парцелната" (дребна) „собственост" [Пак там.] Капитализмът и в земеделието, както в индустрията, преобразува процеса на производството само с цената на „мартирологията на производителите". „Разпръсването на селските работници върху по-големи площи същевременно пречупва тяхната съпротивителна сила, докато концентрацията увеличава тая на градските работници. Както в градската индустрия, така и в модерното земеделие повишената производителна сила и по-голямата подвижност на труда се изкупват с цената на опустошаването и изтощаването на самата работна сила. И всеки прогрес на капиталистическото земеделие е прогрес не само в изкуството да се ограбва работникът, но същевременно и в изкуството да се ограбва почвата... Затова капиталистическото производство развива техниката и комбинирането на обществения производствен процес само като същевременно подкопава източниците на всяко богатство: земята и работника." („Капиталът", т. I, краят на 13 глава [бълг. изд., стр. 411—412].)

СОЦИАЛИЗЪМ

От гореизложеното се вижда, че неизбежността на превръщането на капиталистическото общество в социалистическо Маркс извежда изцяло и изключително от икономическия закон за движението на съвременното общество. Обобществяването на труда, което в хиляди форми върви все по-бързо и по-бързо напред и което през полустолетието, изтекло от смъртта на Маркс, се проявява особено нагледно в растежа на едрото производство, на картелите, синдикатите и тръстовете на капиталистите, както и в гигантското нарастване на размерите и мощта на финансовия капитал — ето главната материална основа на неизбежното идване на социализма. Интелектуален и морален двигател, физически изпълнител на това превръщане е възпитаваният от самия капитализъм пролетариат. Неговата борба с буржоазията, която се проявява в различни и все по-богати по съдържание форми, неизбежно става политическа борба, насочена към завладяване на политическата власт от пролетариата („диктатурата на пролетариата"). Обобществяването на производството не може да не доведе до преминаване на средствата за производство в собственост на обществото, до „експроприация на експроприаторите". Грамадно покачване на производителността на труда, намаляване на работния ден, заменяване на останките, на развалините на дребното, примитивното, раздробеното производство с колективния усъвършенствуван труд — ето преките последици от тоя преход. Капитализмът разкъсва окончателно връзката на земеделието с индустрията, но в същото време със своето висше развитие той готви новите елементи на тази връзка, съединяването на индустрията със земеделието върху почвата на съзнателното прилагане на науката и на комбинирането на колективния труд, на едно ново разселване на човечеството (с унищожаването както на селската изоставеност, откъснатост от света, дивост, така и на противоестественото струпване на гигантски маси в големите градове). Новата форма на семейството, новите условия в положението на жената и във възпитанието на подрастващите поколения се

подготвят от висшите форми на съвременния капитализъм: женският и детският труд, разлагането на патриархалното семейство при капитализма в съвременното общество неизбежно придобиват най-ужасни, най-бедствени и отвратителни форми. Но при все това „едрата индустрия — чрез решаващата роля, която тя възлага на жените, младежите и децата от двата пола в обществено организирания производствен процес вън от сферата на домашното огнище — създава новата икономическа основа за една по-висша форма на семейството и на отношението между двата пола. Разбира се, еднакво нелепо е да се вземе за абсолютна както християнско-германската форма на семейството, така и староримската или старогръцката или ориенталската форма, които впрочем образуват помежду си една историческа верига на развитие. Също тъй ясно е, че съставът на комбинирания работен персонал от лица от двата пола и от най-различни възрасти — макар че този състав в неговата стихийно образувала се, брутална капиталистическа форма, при която работникът съществува за производствения процес, а не производственият процес за работника, е заразен източник на поквара и робство — при съответни условия непременно ще се превърне в източник на хуманно развитие." („Капиталът", т. I, краят на 13 глава [бълг. изд., стр. 399].) Фабричната система ни показва „зародиша на възпитанието на бъдещето, което за всички деца над известна възраст ще свърже производителния труд с обучението и гимнастиката — не само като метод за покачване на общественото производство, но и като единствен метод за създаване на всестранно развити хора" [пак там, стр. 394]. Върху същата историческа почва, не само в смисъл на обясняване на миналото, но и в смисъл на безстрашно предвиждане на бъдещето и на смела практическа дейност за неговото осъществяване, Марксовият социализъм поставя и въпросите за националността и за държавата. Нациите са неизбежен продукт и неизбежна форма на буржоазната епоха на общественото развитие. И работническата класа не е могла да укрепне, да възмъжее, да се формира, без „да се изгради в пределите на нацията", без да бъде „национална" („макар съвсем не в оня смисъл, в който разбира това буржоазията"). Но развитието на капитализма все повече и повече руши националните прегради, унищожава националната обособеност, на мястото на националните антагонизми поставя класовите. Затова напълно вярно е, че в развитите капиталистически страни „работниците нямат отечество" и че „съединяването на усилията" на работниците поне от цивилизованите страни „е едно от първите условия за освобождаване на пролетариата" („Комунистически манифест"). Държавата е организирано насилие, неизбежно възникнало на известно стъпало от развитието на обществото, когато обществото се е разделило на непримирими класи, когато то не е можело да съществува без „власт", стояща уж над обществото и до известна степен обособена от него. Възникнала в класовите противоречия, държавата става „държава на най-мощната, икономически господствуваща класа, която чрез нея става и политически господствуваща класа и по тоя начин придобива нови средства за държане в подчинение и експлоатиране на потиснатата класа. Така, античната държава е била преди всичко държава на робовладелците за държане в подчинение на робите, както феодалната държава е орган на аристокрацията за държане в подчинение на крепостните и зависими селяни, а съвременната представи-

телна държава е оръдие за експлоатация на наемния труд от капитала." (Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата" [бълг. изд. 1947 г., стр. 179], където той излага своите и Марксовите възгледи.) Дори най-свободната и най-прогресивна форма на буржоазната държава — демократическата република — никак не премахва тоя факт, а само изменя неговата форма (връзките на правителството с борсата, подкупността — пряка или косвена — на чиновниците и печата и т. н.). Социализмът, който води към унищожаване на класите, същевременно води и към унищожаване на държавата. „Първият акт — пише Енгелс в „Анти-Дюринг" [бълг. изд., стр. 284], — с който държавата наистина се прояви като представител на цялото общество — завземането на собствеността върху средствата за производство от името на обществото, — ще бъде в същото време нейният последен самостоен акт като държава. Намесата на държавната власт в обществените отношения ще става излишна в една област след друга и от само себе си ще замира. На мястото на управляването на хората ще дойде администрирането на вещите и ръководенето на производствените процеси. Държавата няма да бъде ‚премахната', тя постепенно ще умира." „Обществото, което ще организира производството по нов начин въз основа на свободна и равноправна асоциация на производителите, ще постави цялата държавна машина там, където тогава ще и бъде мястото — в музея за старини, наред с чекръка и бронзовата брадва." (Енгелс в „Произход на семейството, частната собственост и държавата" [бълг. изд., стр. 181].) Най-после, по въпроса за отношението на Марксовия социализъм към дребното селячество, което ще остане да съществува в епохата на експроприацията на експроприаторите, трябва да се посочи следното изказване на Енгелс, което изразява мислите на Маркс: „Когато ние завладеем държавната власт, не ще и помислим за насилствено експроприиране на дребните селяни (все едно със или без заплащане), както ще бъдем принудени да постъпим с едрите земевладелци. Нашата задача по отношение на дребните селяни ще се състои преди всичко в това — да превърнем тяхното частно производство и частна собственост в колективна, но не по насилствен път, а чрез пример и предлагане на обществена помощ за тази цел. И тогава ние ще имаме, разбира се, достатъчно средства, за да докажем на селянина всички преимущества на такъв преход, предимства, които още отсега трябва да му бъдат разяснявани." (Энгельс: „К аграрному вопросу на Западе", изд. Алексеевой, стр. 17, руският превод с грешки. Оригиналът поместен в „Neue Zeit".)

ТАКТИКАТА НА КЛАСОВАТА БОРБА НА ПРОЛЕТАРИАТА

Изяснил още в 1844—1845 г. един от основните недостатъци на стария материализъм — това, че той не е умеел да разбере условията и да оцени значението на революционната практическа дейност, Маркс през целия си живот, наред с теоретическите си занимания, отделя неотслабващо внимание на въпросите за тактиката на пролетариата в класовата борба. Грамаден материал в това отношение дават *всички* съчинения на Маркс и особено издадената в 1913 г. в четири тома негова кореспонденция с Енгелс. Този материал далече още не е

събран, не е сумиран, не е изучен и не е разработен. Затова ние трябва да се ограничим тук само с най-общи и кратки бележки, като подчертаваме, че без *тази* страна на материализма Маркс правилно смята последния за половинчат, едностранчив, безжизнен. Основната задача на тактиката на пролетариата Маркс определя в строго съответствие с всички предпоставки на своя материалистическо-диалектически мироглед. Само обективното изследване на цялата съвкупност от взаимоотношения на всички класи без изключение в дадено общество, а следователно и изследването на обективната степен на развитието на това общество и на взаимоотношенията между него и другите общества, може да служи за опора на правилната тактика на прогресивната класа. При това всички класи и всички страни се разглеждат не в статичен, а в динамичен вид, т. е. не в неподвижно състояние, а в движение (чиито закони произтичат от икономическите условия на съществуването на всяка класа). Движението на свой ред се разглежда не само от гледна точка на миналото, но и от гледна точка на бъдещето, и при това не вулгарно, както го разбираха „еволюционистите", които виждаха само бавните изменения, а диалектически: „20 години се равни на един ден във великото историческо развитие — е писал Маркс на Енгелс, — макар че след това могат да настъпят такива дни, в които се съсредоточават по 20 години" („Кореспонденция" [„Briefwechsel", т. III стр. 138; Ленин дава страниците според руски превод, а ние — по примера на *Моск. ред.* — според оригинала]). На всяка степен от развитието, във всеки момент, тактиката на пролетариата трябва да държи сметка за тази обективно неизбежна диалектика на човешката история, като използува, от една страна, епохите на политически застой или на бавно, така наречено „мирно" развитие, за издигане на съзнанието, силата и бойспособността на прогресивната класа, а от друга страна — като води цялата работа по това използуване по посока на „крайната цел" на движението на дадената класа и на създаване в нея способност за практическо разрешаване на великите задачи във великите дни, „в които се съсредоточават по 20 години". Две разсъждения на Маркс са особено важни по дадения въпрос: едното в „Мизерия на философията" по повод на икономическата борба и на икономическите организации на пролетариата, другото в „Комунистическия манифест" по повод на неговите политически задачи. Първото гласи: „Едрата индустрия струпва на едно място маса непознати един на друг хора. Конкуренцията ги разделя според техните интереси. Но защитата на работната заплата — тоя общ интерес спрямо техния господар — ги обединява в една обща идея за съпротива — коалицията. Коалициите, отначало изолирани, се формират в групи и пред лицето на постоянно обединения капитал защитата на сдруженията става за тях по-необходима отколкото защитата на работната заплата ... В тази борба — която е същинска гражданска война — се обединяват и се развиват всички елементи, необходими за една бъдеща битка. Достигнала до тази точка, коалицията придобива политически характер." [„Misère de la philosophie" Marx-Engels Gesamtausgabe I отдел, том VI, стр. 226.] Тук пред нас е програмата и тактиката на икономическата борба и на професионалното движение за няколко десетилетия, за цялата дълга епоха на подготвяне силите на пролетариата „за бъдещата битка". С това трябва да се съпоставят многократните посочвания

на Маркс и Енгелс за примера на английското работническо движение — как индустриалното „процъфтяване" предизвиква опити „да се подкупят работниците" („Кореспонденция" [„Briefwechsel", т. I, стр. 142]), да се отвлекат те от борбата; как това процъфтяване изобщо „деморализира работниците" (II, стр. 257), как се „обуржоазява" английският пролетариат — „така че най-буржоазната от всички нации" (английската) „иска, види се, да докара в края на краищата работата дотам, че наред с буржоазията да има буржоазна аристокрация и буржоазен пролетариат" (II, стр. 340), как „се изпарява" у него „революционната енергия" (III, стр. 135), как ще трябва да се чака повече или по-малко дълго време, докато „английските работници се отърват от своето привидно буржоазно развращаване" (III, стр. 138), как на английското работническо движение липсва „огънят на старите чартисти" (1866; III, стр. 319), как английските работнически водачи се създават по тип, представляващ нещо средно „между радикалния буржоа и работника" (за Холиок — IV, стр. 242); как по силата на монопола на Англия и докато този монопол не изчезне „нищо не може да се направи с британските работници" (IV, стр. 511). Тактиката на икономическата борба във връзка с общия ход *(и изход)* на работническото движение се разглежда тук от забележително широка, всестранна, диалектическа, истински революционна гледна точка.

„Комунистическият манифест" дава основното положение на марксизма по отношение на тактиката на политическата борба: „Комунистите се борят за постигането на непосредствено предстоящите цели и интереси на работническата класа, но в сегашното движение те същевременно отстояват и бъдещето на движението." В името на това в 1848 г. Маркс поддържа в Полша партията на „аграрната революция", „същата тази партия, която в 1846 г. предизвика Краковското въстание". В Германия в 1848—1849 г. Маркс поддържа крайната революционна демокрация и никога по-късно не се е отрекъл от това, което е казал тогава за тактиката. Той разглежда немската буржоазия като елемент, който „от самото начало е бил склонен да измени на народа" (само съюзът със селячеството би могъл да даде на буржоазията цялостно осъществяване на нейните задачи) „и да влезе в компромис с коронованите представители на старото общество". Ето даденият от Маркс заключителен анализ на класовото положение на немската буржоазия в епохата на буржоазно-демократическата революция, анализ, който между другото е образец на материализъм, разглеждащ обществото в движение и при това не само откъм онази страна на движението, която е обърната *назад*: ... „без вяра в себе си, без вяра в народа, кърмореща пред върховете, трепереща пред низините, ... изплашена от световната буря ... никъде с енергия, навсякъде с плагиат, ... без инициатива, ... окаян старец, осъден в името на своите старчески интереси да ръководи първите младежки пориви на младия и здрав народ ..." („Литературно наследство" [„Neue Rheinische Zeitung" 1848; „Literarischer Nachlass"], т. III, стр. 213). Около 20 години по-късно в писмо до Енгелс (т. III, стр. 234) Маркс обявява като причина за неуспеха на революцията в 1848 г. това, че буржоазията е предпочела мир с робство пред перспективата на борбата за свобода. Когато завършила епохата на революциите от 1848—1849 г., Маркс въстанал против всякаква игра на революция

(Шапер—Вилих и борбата с тях), като изисквал умение да се работи в новата епоха, готвеща привидно „мирно" нови революции. В какъв дух иска Маркс да се води тази работа се вижда от следната негова оценка на положението в Германия през времето на най-черна реакция в 1856 г.: „Всичко в Германия ще зависи от възможността да се подкрепи пролетарската революция с някакво второ издание на селската война." („Briefwechsel", т. II, стр. 131.) Докато демократическата (буржоазна) революция в Германия не е завършена, цялото внимание в тактиката на социалистическия пролетариат Маркс насочва към развитието на демократическата енергия на селячеството. Той смята, че поведението на Ласал „обективно ... е измяна на работническото движение в полза на Прусия" (т. III, стр. 219) между другото именно и поради това, че Ласал се отнася примирително към земевладелците и към пруския национализъм. „Подло е — пише Енгелс в 1865 г., разменяйки мисли с Маркс по повод на предстоящата им обща декларация в печата — в една предимно земеделска страна да нападаш от името на индустриалните работници само буржоазията, а да не споменаваш нито дума за патриархалната, сопаджийска експлоатация на селските работници от едрата феодална аристокрация." (т. III, стр. 225.) В периода от 1864—1870 г., когато епохата на завършване на буржоазно-демократическата революция в Германия, епоха на борба на експлоататорските класи в Прусия и в Австрия за завършване по един или друг начин тая революция *отгоре*, отива към своя край — Маркс не само осъжда Ласал, който кокетничи с Бисмарк, но и поправя Либкнехт, изпаднал в „австрофилство" и в защита на партикуларизма, Маркс изисква такава революционна тактика, която се бори еднакво безпощадно и с Бисмарк, и с австрофилите, тактика, която да не се нагажда към „победителя" — към пруския юнкер, а незабавно да възобновява революционната борба с него *и върху почвата*, създадена от пруските военни победи („Briefwechsel", т. III, стр. 144, 145—146, 157, 188, 213, 219, 224, 438, 458, 464—465). В знаменитото послание на Интернационала от 9 септември 1870 г. Маркс предупреждава френския пролетариат против едно несвоевременно въстание, но когато то все пак избухва (1871 г.), Маркс с възторг приветствува революционната инициатива на масите, „щурмуващи небето" (писмо на Маркс до Кугелман). Поражението на революционната акция в тази ситуация, както и в много други, е от гледището на диалектическия материализъм на Маркс по-малко зло в общия ход и *изход* на пролетарската борба, отколкото изоставянето на заетата позиция, предаването без бой: такова предаване би деморализирало пролетариата, би подсякло неговата способност за борба. Напълно оценявайки използуването на легалните средства за борба в епохата на политически застой и господство на буржоазната легалност, Маркс в 1877—1878 г. след като бил издаден изключителният закон против социалистите, рязко осъжда „революционната фраза" на Мост, но не по-малко, ако не и още по-рязко, се нахвърля против опортюнизма, който тогава временно завладял официалната социалдемократическа партия, когато тя не проявила изведнъж непоколебимост, твърдост, революционност, готовност да премине към нелегална борба в отговор на изключителния закон („Briefwechsel", т. IV, стр. 462, 470, 487, 495, 497. Ср. също и писмата до Зорге).

Юли—ноември 1914 г. *Соч., т. XVIII, стр. 5—31*

ДИКТАТУРАТА НА ПРОЛЕТАРИАТА*

В 1907 г. Меринг публикува в списанието „Neue Zeit" (XXV, 2, 164) извадки от едно писмо на Маркс до Вайдемайер от 5 март 1852 г. Това писмо съдържа между другото следното забележително разсъждение:

„Колкото се отнася до мен, не е моя нито заслугата за откриването на съществуването на класите в съвременното общество, нито пък заслугата за откриването на борбата между тях. Буржоазни историци много преди мен са изложили историческото развитие на тая борба между класите, а буржоазни икономисти — икономическата анатомия на класите. Новото, което аз направих, се състоеше в доказване на следното: 1) че съществуването на класите е свързано само с определени исторически борби, присъщи на развитието на производството (historische Entwicklungskämpfe der Produktion)**; 2) че класовата борба необходимо води към диктатурата на пролетариата; 3) че тая диктатура сама представлява само преход към премахването на всички класи и към общество без класи..."

В тия думи Маркс е съумял да изрази с поразителна релефност, първо, главното и коренно различие на своето учение от учението на най-напредничавите и най-дълбоки буржоазни мислители, и второ — същността на своето учение за държавата.

Главното в учението на Маркс е класовата борба. Така говорят и пишат твърде често. Но това е невярно. От тая невярност на всяка крачка се получава опортюнистическо изопачаване на марксизма, подправянето му в дух да стане приемлив за буржоазията. Защото учението за класовата борба е създадено *не* от Маркс, а от буржоазията преди Маркс, и за буржоазията, изобщо казано, то е *приемливо*. Който признава само борбата на класите, той още не е марксист, той може да се окаже все още останал в рамките на буржоазното мислене и буржоазната политика. Да се ограничава марксизмът с учението за борбата на класите — това значи да се орязва, да се изопачава марксизмът, да се свежда той до онова, което е приемливо за буржоазията. Марксист е само онзи, който *довежда* признаването на борбата между класите до признаване на *диктатурата на пролетариата*. В това се състои най-дълбокото различие на марксиста от обикновения дребен (пък и едър) буржоа. Това е пробният камък, с който трябва да се проверява *действителното* разбиране и признаване на марксизма. И не е чудно, че когато историята на Европа доведе работническата класа *практически* до тоя въпрос, не само всички опортюнисти и реформисти, но и всички „кауцкианци" (хора, които се колебаят между реформизма и марксизма) се оказаха жалки филистери и дребнобуржоазни демократи, *отричащи* диктатурата на пролетариата. Брошурата на Кауцки „Диктатурата на пролетариата", излязла през август 1918 г., т. е. много време след първото издание на настоящата книжка, е образец на еснафско изврашаване на марксизма и подло отричане от него *на дело* при лицемерното му признаване *на думи* (виж моята брошура „Пролетарская революция и ренегат Каутский", Петроград и Москва, 1918 г.).

Съвременният опортюнизъм в лицето на неговия главен представител, бившия марксист К. Кауцки, попада изцяло под приведената характеристика на *буржоазната* позиция, дадена от Маркс, защото тоя опортюнизъм ограничава областта на признаването на класовата борба в областта на буржоазните отношения. (А вътре в тая област, в нейните рамки, нито един образован либерал няма да се откаже „принципиално" да признае класовата борба!) Опортюнизмът *не довежда* признаването на класовата борба именно до най-главното, до периода на *прехода* от капитализма към комунизма, до периода на *събарянето* на буржоазията и нейното *пълно* унищожаване. В действителност тоя период неминуемо е период на невиждано ожесточена класова борба, на невиждано остри нейни форми, а следователно и държавата през тоя период неизбежно трябва да бъде държава *по новому* демократическа (за пролетариите и безимотните въобще) и *по новому* диктаторска (спрямо буржоазията).

По-нататък. Същността на учението на Маркс за държавата е усвоена само от оня, който е разбрал, че диктатурата на *една* класа е необходима не само за всяко класово общество изобщо, не само за *пролетариата*, който е съборил буржоазията, но и за целия *исторически период*, отделящ капитализма от „обществото без класи", от комунизма. Формите на буржоазните държави са извънредно разнообразни, но тяхната същност е една: всички тия държави, така или иначе, в края на краищата са непременно *диктатура на буржоазията*. Преминаването от капитализма към комунизма, разбира се, не може да не даде грамадно изобилие и разнообразие на политически форми, но същността ще бъде при това неизбежно една: *диктатура на пролетариата*.

* Следващият по-долу пасаж е из „Държава и революция" от Ленин. Авторът го е добавил към *второто* издание на това свое съчинение (във II глава), под заглавие „Постановката на въпроса, дадена от Маркс в 1852 г." — *Моск. ред.*

** Тук трябва да се чете: „че съществуването на класите е свързано само с определени исторически фази на производството" (Entwicklungsphasen der Produktion). Ленин цитира според досегашното погрешно разчитане на Марксовия ръкопис от Франц Меринг. *Моск. ред.* дава правилното дешифриране на ръкописа: Entwicklungsphasen (фази на развитието), а не Entwicklungskämpfe (борби на развитието). — *Ред.*

Londres 18 Mars 1872

Au citoyen Maurice La Châtre

Cher citoyen,

J'applaudis à votre idée de publier la traduction de Das Kapital en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et pour moi cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français, toujours impatient de conclure, avide de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux-là seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes sentiments dévoués.

Karl Marx.

КАПИТАЛЪТ

ПЪРВА КНИГА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

Посветено

на моя незабравим приятел —
на смелия, верния, благородния
челен борец на пролетариата

ВИЛХЕЛМ ВОЛФ

Роден в Тарнау на 21 юни 1809 г.
Починал в изгнание в Манчестер
на 9 май 1864 г.

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВОТО ИЗДАНИЕ

Произведението, чийто първи том предавам на публиката, съставя продължение на издаденото в 1859 г. мое съчинение: „Към критиката на политическата икономия"*. Дългата пауза между началото и продължението се дължи на дългогодишно боледуване, което постоянно прекъсваше моята работа.

Съдържанието на онова по-раншно съчинение е резюмирано в *първата глава* на този том. Това стана не само заради връзка и пълнота. Подобрено е изложението. Доколкото позволяваше самата материя, тук са доразвити много от точките, които по-рано бяха само набелязани, и обратно — неща, които там са развити подробно, тук са само набелязани. Отделите за *историята на теорията на стойността и парите** сега, разбира се, съвсем отпадат. Но читателят на предишното ми съчинение ще намери в забележките към първата глава нови източници за историята на тази теория.

Всяко начало е мъчно — това важи за всяка наука. Затова разбирането на *първата глава*, особено на отдела, който съдържа *анализа на стоката*, ще създаде най-големите мъчнотии. А колкото се отнася по-отблизо до *анализа на субстанцията на стойността* и на *величината на стойността* — аз съм го популяризирал доколкото е възможно.[1] *Стойностната форма*, чийто завършен образ е *паричната форма*, е твърде ограничена по съдържание и твърде проста. Въпреки това човешкият ум от повече от 2000 години напразно се е старал да я опознае из основи, докато, от друга страна, анализът на много по-сложни и много по-богати по съдържание форми е бил постигнат поне в общи черти. Защо? Защото е по-лесно да се изучи развитото тяло, отколкото *телесната клетка*. Освен това при анализа на икономическите форми не могат да послужат нито микроскопът, нито химическите реактиви. Силата на абстракцията трябва да замени и двете. А *икономическа клетъчна форма* на буржоазното общество е *стоковата форма* на трудовия продукт или *стойностната форма* на стоката. На непосветения читател се струва, че техният анализ се върти около празни *дреболии*. И наистина, тук работата е в *дреболиите*, но само дотолкова, доколкото напр. *микрологичната анатомия* се занимава с тях.

[1] Това ми се видя толкова по-необходимо, тъй като дори онзи отдел от брошурата на Ф. Ласал против Шулце-Делич, в който Ласал, както заявява, излага „духовната квинтесенция" на моето разглеждане на тези теми, съдържа значителни недоразумения. En passant [франц. мимоходом]. Ако Ф. Ласал почти буквално, дори до създадената от мене терминология, взе от моите съчинения всички общи теоретически положения на своите икономически трудове, напр. за историческия характер на капитала, за връзката между производствените отношения и начина на производството и т. н. и т. н., и то без да посочи източника — това очевидно се дължи на пропагандни съображения. Разбира се, аз не говоря за подробностите в неговото изложение и за неговите практически изводи, с които аз нямам нищо общо.

Така че с изключение на отдела за стойностната форма тази книга не може да бъде упреквана в мъчноразбираемост. Аз имам предвид, разбира се, читатели, които искат да научат нещо ново и следователно искат и сами да мислят.

Физикът или наблюдава процесите на природата там, дето те се проявяват в най-ясно изразена форма и са най-малко помътени от смущаващи ги влияния, или, където е възможно, прави опити при такива условия, които осигуряват чистия ход на процеса. Това, което имам да изследвам в това съчинение, е *капиталистическият начин на производство* и съответните му *производствени и разменни отношения*. Класическа страна на капитализма досега е *Англия*. Поради тази причина тя служи като главна илюстрация на моето теоретическо изложение. Но ако немският читател фарисейски свие рамене при разглеждането на положението на английските индустриални и земеделски работници или пък при това оптимистично се самоуспокои, че в Германия работите съвсем не са така зле — аз съм длъжен да му извикам: De te fabula narratur! [*Лат.:* За тебе разказва тази история!]

В същност тук не става въпрос за по-високата или по-ниската степен на развитието на обществените антагонизми, които изникват от естествените закони на капиталистическото производство. Става въпрос за *самите тези закони*, за *тенденциите*, които действуват и се налагат с желязна необходимост. По-развитата в индустриално отношение страна показва на по-малко развитата само картината на собственото и бъдеще.

Но не само това. Там, дето у нас капиталистическото производство е вече напълно затвърдено, напр. в истинските фабрики, положението е *много по-лошо* отколкото в Англия, защото липсва противовесът на фабричните закони. Във всички други сфери ние, както и цялата останала континентална Западна Европа, страдаме не само от развитието на капиталистическото производство, но и от недостатъчното му развитие. Освен модерните бедствия, нас ни потискат цяла редица наследени бедствия, които произхождат от продължаващото се вегетиране на старовремски, отживели начини на производство, с тяхната свита от *остарели* обществени и политически условия. Ние страдаме не само от живите, но и от мъртвите. Le mort saisit le vif! [Френ.: Умрелият сграбчва живия!]

Социалната статистика на Германия и на останалата континентална Западна Европа се намира в жалко състояние в сравнение с английската. И все пак тя достатъчно приповдига булото, за да можем да предугадим зад него главата на медуза. Ние *бихме се ужасили от положението на нещата у нас*, ако нашите правителства и парламенти назначаваха периодически, както става в Англия, комисии за проучване на икономическите условия, ако тези комисии бяха облечени със същите пълномощия, както в Англия, за изследване на истината, ако за тази цел можеха да се намерят също тъй вещи, безпристрастни и непоколебими мъже, каквито са фабричните инспектори на Англия, нейните лекари-докладчици върху „Public Health" (обществено здраве), нейните комисари за разследване на експлоатирането на жените и децата, на жилищните условия, на прехраната и т. н. За да преследва чудовищата, Персей си слагал облачен калпак. Ние нахлупваме облачния калпак ниско върху очите и ушите, за да можем да отречем самото съществуване на чудовищата.

По това не трябва да се мамим. Както американската война за независимост през 18 век удари като буреносен камбанен зов за средната класа на Европа, така американската гражданска война през 19 век беше също такъв буреносен камбанен зов за европейската работническа класа. В *Англия* процесът на този преврат може направо да се напипа. На известна степен от развитието той неизбежно ще се прехвърли на континента. Там той ще се движи в по-брутални или по-хуманни форми в зависимост от степента на развитието на самата работническа класа. Така че независимо от всякакви по-възвишени мотиви собственият интерес на сега господствуващите класи им налага премахването на всички контролирани по законодателен път пречки, които спъват развитието на работническата класа. Затова, между другото, аз отделих в този том така обширно място за историята, съдържанието и резултатите на английското фабрично законодателство. Една нация може и трябва да се учи от друга. Дори когато едно общество намери пътя на *природния закон на своето развитие — а крайната цел на това съчинение е да разкрие икономическия закон на развитието на съвременното общество*, — то не може нито да прескочи естествените фази на своето развитие, нито да ги отстрани чрез декрети. Но то може да съкрати и смекчи родилните болки.

Няколко думи, за да се избегнат възможни недоразумения. Аз ни най-малко не рисувам в розова светлина фигурите на капиталиста и на земевладелеца. Но тук става въпрос за *личностите* само доколкото те са *олицетворение на икономически категории, носители на известни класови отношения и интереси*. Моето становище, което разглежда *развитието на икономическата обществена формация като природно-исторически процес*, по-малко от всяко друго може да държи отделната личност отговорна за условия, чиято социална рожба тя си остава, колкото и — субективно — да се издига над тях.

В областта на политическата икономия *свободното научно изследване* среща не само същия враг, когото среща и във всички други области. Особената природа на материята, която то разглежда, извиква на арената против него най-буйните, най-дребнавите, най-злобните страсти на човешкото сърце, фуриите на частния интерес. Така например англиканската епископална църква ще прости по-скоро нападките върху 38 от 39-те нейни символи на вярата, отколкото върху $^1/_{39}$ част от нейните парични приходи. В сегашно време дори атеизмът е culpa levis [лат.: лек грях] в сравнение с критиката на традиционните отношения на собствеността. Но тук известен напредък е очевиден. Ще посоча например обнародваната преди няколко седмици Синя книга: „Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions". Представителите на английската корона в странство казват тук с най-сухи думи, че в Германия, във Франция, накъсо — във всички културни държави на европейския континент, преобразуването на съществуващите отношения между капитала и труда се чувствува също както в Англия и е също тъй неизбежно. В същото време отвъд Атлантическия океан, г. *Уейд*, подпредседател на Северо-американските съединени щати, заяви на публични митинги: След премахването на робството идва на дневен ред преобразуването на отношенията между капиталовата и поземлената собственост. Това са признаци

на времето, които не могат да се прикрият нито с пурпурни мантии, нито с черни раси. Те не означават, че утре ще станат чудеса. Те показват, че дори господствуващите класи започват смътно да се догаждат, че сегашното общество не е твърд кристал, а организъм, който се поддава на преобразуване и постоянно се намира в процес на преобразуване.

Във *втория том* на това съчинение ще бъде разгледан *процесът на циркулацията на капитала* (втора книга) и *формите на целокупния капиталистически процес* (трета книга), в заключителния *трети том* (четвърта книга) — *историята на теорията*.

Ще посрещна с радост всяка преценка на научната критика. Колкото се отнася до предразсъдъците на тъй нареченото *обществено мнение*, на което аз никога не съм правил отстъпки — за мен, както винаги, важи девизът на великия флорентинец:

*„Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!“**

Лондон, 25 юли 1867 г.

Карл Маркс

* [Итал.: „Следвай пътя си и остави хората да приказват!“]

ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ВТОРОТО ИЗДАНИЕ

Аз държа преди всичко да посоча на читателите на първото издание направените във второто издание промени. Веднага се вижда по-прегледното подразделяне на книгата. Допълнителните бележки навсякъде са означени като бележки към второто издание. Колкото се отнася до самия текст, най-важно е следното:

Глава I, 1 — с по-голяма научна строгост е проведено извеждането на стойността чрез анализ на уравненията, в които се изразява всяка разменна стойност, а също тъй изрично е изтъкната връзката между субстанцията на стойността и определянето на величината на стойността чрез обществено-необходимото работно време, която връзка в първото издание беше само набелязана. Глава I, 3 (Формата на стойността) е изцяло преработена — това се налагаше вече поради двойното изложение в първото издание. — Мимоходом отбелязвам, че към това двойно изложение ме бе потикнал моят приятел д-р Л. Кугелман от Хановер. Аз бях на гости у него през пролетта на 1867 г., когато пристигнаха първите коректури от Хамбург, и той ме убеди, че за повечето читатели е необходимо едно допълнително, по-дидактическо разясняване на стойностната форма. — Последният отдел на първата глава, „Фетишният характер на стоката и т. н.“, е променен в по-голямата му част. Глава II, 1 (Мярка на стойностите) е грижливо прегледана, защото този отдел в първото издание беше разработен небрежно, тъй като читателите там се отпращаха към изложението, дадено вече в „Към критиката на политическата икономия“, Берлин 1859 г. Значително е преработена и глава VII, особено част 2.

Безполезно е да се спирам поотделно на всички частични изменения в текста, често пъти само стилни. Те се простират по цялата книга. Все пак сега, като преглеждам коректурите на излизащия в Париж френски превод, аз намирам, че някои части от немския оригинал биха изисквали тук по-дълбока преработка, там по-големи стилни поправки или по-грижливо отстраняване на случайни опущения. Но липсваше ми време за това, тъй като аз едва през есента на 1871 г., посред други неотложни работи, получих съобщение, че книгата е изчерпана и че печатането на второто издание трябва да почне още през януари 1872 г.

Най-хубавата награда за моя труд е разбирането, което „Капиталът“ бързо намери в широки кръгове на работническата класа в Германия. Господин Майер, човек, който икономически стои на буржоазното становище, виенски фабрикант, в една брошура, излязла през германо-френската война, сполучливо посочи, че големият теоретически усет, който минаваше за наследствено присъщ на немците, е напълно изчезнал в тъй наречените образовани класи в Германия, но пък се възражда в нейната работническа класа.

В Германия политическата икономия си остана и досега чуждестранна наука. В „Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.“, особено в първите два тома на това свое произведение, издадени в 1830 г., Густав фон-Гюлих вече разглежда голяма част от ония исторически условия, които са спъвали у нас развитието на капиталистическия начин на производство, а значи и изграждането на съвременното буржоазно общество. Липсвала е значи живата почва на политическата икономия. Тя се внасяше като готова стока от Англия и Франция, нейните немски професори останаха ученици. Теоретическият израз на една чужда действителност се превръщаше в техните ръце в сбор от догми, които те тълкуваха в духа на окръжаващия ги дребнобуржоазен свят, значи ги тълкуваха погрешно. Чувството на научно безсилие, което те не можеха съвсем да заглушат, и неприятното съзнание, че са принудени да играят ролята на учители в една област, която в същност им е чужда — те се опитваха да прикрият с натруфеността на историко-литературна многоученост или с примесването на чужда материя, взета из тъй наричаните камерални науки — една бъркотия от знания, през чистилището на които трябва да премине всеки надежден кандидат на немската бюрокрация.

От 1848 г. насам капиталистическото производство бързо се разви в Германия и сега вече прекарва своя главозамайващ разцвет. Но съдбата си остана все тъй неблагосклонна към нашите специалисти. Докато те можеха безпристрастно да се занимават с политическа икономия, в немската действителност липсваха съвременните икономически условия. А когато тези условия се появиха в живота, това стана при обстоятелства, които вече не допускат тяхното безпристрастно изследване в рамките на буржоазния кръгозор. Доколкото политическата икономия е буржоазна, т. е. схваща капиталистическия строй не като исторически преходна степен на развитието, а, наопаки, като абсолютна и окончателна форма на общественото производство — тя може да остане научна само докогато класовата борба остава латентна или се проявява само в единични явления.

Да вземем Англия. Нейната класическа политическа икономия спада към периода на неразвитата класова борба. Последният ѝ велик представител, Рикардо, най-после съзнателно взема като отправна точка на своите изследвания противоположността на класовите интереси, на работната заплата и печалбата, на печалбата и поземлената рента, като наивно схваща тази противоположност като обществен природен закон. Но с това буржоазната икономическа наука стигнала до непреодолима за нея преграда. Още докато Рикардо бил жив и в противовес на него се явила критиката в лицето на Сисмонди.[1]

Следващият период от 1820—1830 г. се отличава в Англия с научно оживление в областта на политическата икономия. Това е периодът както на вулгаризация и разпространяване на теорията на Рикардо, така и на борбата ѝ със старата школа. Устройват се бляскави турнири. Онова, което е извършено тогава, е малко известно на европейския континент, тъй като полемиката в голямата си част е разпръсната в статии по списанията, в злободневни брошури и в памфлети. Непредубеденият

[1] Виж моето съчинение „Zur Kritik der politischen Oekonomie“, 1 издание, Берлин 1859, стр. 39. (Бълг. издание 1947 г., Партиздат, стр. 54—55).

характер на тая полемика — макар че теорията на Рикардо в изключителни случаи вече служи и като нападателно оръжие срещу буржоазното стопанство — се обяснява с условията през това време. От една страна самата едра индустрия, току-що излязла от своята детска възраст, което се доказва и с това, че тя едва с кризата през 1825 г. открива периодическото кръгообращение на своя модерен живот. От друга страна класовата борба между капитала и труда била изтикана на заден план: политически — от враждата между групираните около Свещения съюз правителства и феодали, и водената от буржоазията народна маса, икономически — от разпрата между индустриалния капитал и аристократическата поземлена собственост, разпра, която във Франция се е скривала зад противоположността между парцелната собственост и едрото земевладение, а в Англия избухнала открито, откак бяха издадени житните закони. Английската литература по политическа икономия в тоя период напомня икономическия период на бурните устреми (Sturm- und Drang-Periode) във Франция след смъртта на д-р Кене, само че тъй, както „бабиното лято“ напомня пролетта. В 1830 г. настъпва решаващата веднаж завинаги криза.

Буржоазията във Франция и Англия беше завладяла известна политическа власт. Оттогава класовата борба приема, на практика и на теория, все по-определени и по-застрашаващи форми. Тя зазвъня камбаната за смъртта на научната буржоазна икономия. Въпросът вече не беше в това дали тая или оная теорема е вярна, а дали тя е полезна или вредна за капитала, удобна или неудобна, забранена от полицията или не. На мястото на безкористните издирвания идват препирните на платени драскачи, на мястото на безпристрастното научно изследване — недобросъвестната и злонамерена апологетика. Все пак дори натрапничавите трактатчета, които пръскаше по света Anti-Corn-Law League (англ. Съюз против житните закони), начело с фабрикантите Кобден и Брайт, представляваха, със своята полемика против земевладелската аристокрация, ако не научен, то поне исторически интерес. Но фритредерското законодателство (законодателство за свободната търговия) от времето на сър Роберт Пийл изтръгна и това последно жило на вулгарната политическа икономия.

Континенталната революция от 1848 г. се отрази и на Англия. Хора, които още претендираха за научно значение и искаха да бъдат не само софисти и сикофанти на господствуващите класи, се постараха да съгласуват политическата икономия на капитала с исканията на пролетариата, които повече не можеха да бъдат игнорирани. Оттук оня плитък синкретизъм, който най-добре е представен от Джон Стюърт Мил. Това означава обявяване на банкрута на „буржоазната“ икономия, и великият руски учен и критик Н. Чернишевски вече майсторски изясни този банкрут в своето произведение „Очерки политической экономии по Миллю“.

Така че в Германия капиталистическият начин на производството достигна зрелост, след като във Франция и Англия неговият антагонистичен характер вече се бе шумно проявил чрез исторически борби и когато германският пролетариат имаше вече много по-ясно изразено теоретическо класово съзнание отколкото германската буржоазия. Така

че именно когато тук изглеждаше да става възможна една буржоазна политико-икономическа наука — тя вече пак беше станала невъзможна.

При тези обстоятелства нейните представители се разделиха на две групи. Едните — умни, жадни за облаги, практични хора, се сбраха около знамето на Бастиа, най-плоския и затова най-сполучливия представител на вулгарно-икономическата апологетика; другите, горди с професорското достойнство на своята наука, последваха Дж. Ст. Мил в неговия опит да примири непримиримото. Както и през класическата епоха на буржоазната икономия, немците и през времето на нейния упадък си останаха само ученици, подражатели и повтарячи на чужди думи, дребни амбулантни продавачи на големите чуждестранни фирми.

И тъй, своеобразното историческо развитие на германското общество изключваше всякакво оригинално доразвиване на „буржоазната" икономия, но не и нейната критика. Доколкото такава критика изобщо се явява като представител на дадена класа, тя може да представлява само онзи класа, чиято историческа мисия е преобразуването на капиталистическия начин на производство и, в края на краищата, премахването на класите — т. е. пролетариата.

Учените и неучените водачи на германската буржоазия отначало се опитаха да премълчат „Капитала", както бяха сполучили да премълчат моите предишни съчинения. Но тъй като тази тактика вече не отговаряше на условията на времето, те, под предлог че критикуват книгата ми, почнаха да пишат наставления „за успокояване на буржоазното съзнание", но намериха в работническия печат по-силни противници — виж напр. статиите на Йозеф Дицген във „Volksstaat" [„Фолксщаат"], — на които те и досега дължат отговор.[1]

Един отличен руски превод на „Капитала" излезе през пролетта на 1872 г. в Петербург. Тиражът от 3000 екземпляра е вече почти изчерпан. Още в 1871 год. г. Н. Зибер, професор по политическа икономия в Киевския университет, изтъкна в своето съчинение: „Теория ценности и капитала Д. Рикардо", че моята теория за стойността, парите и капитала в своите основни черти е необходимо доразвиване на Смит-Рикардовото учение. Това, което изненадва западноевропейския читател в отличното съчинение на Зибер, е последователното му придържане към едно чисто теоретическо становище.

Употребеният в „Капитала" метод не беше добре разбран — това доказват и противоречивите изказвания за този метод.

[1] Кресливите бърборковци на немската вулгарна икономия нападат стила и начина на изложението в моята книга. Никой не може по-строго от мен самия да съди за литературните недостатъци на „Капитала". Все пак за полза и поука на тези господа и на техните читатели привеждам тук една английска и една руска преценка. „Saturday Review" [„Сатърдей ривю"], което е напълно враждебно на моите възгледи, казва в своето съобщение за първото немско издание: изложението „придава дори на най-сухите икономически въпроси особена привлекателност (charm)". „Санкт-Петербургские Ведомости" между другото отбелязва в броя от 20 април 1872 г.: „Изложението, като изключим някои твърде специални части, се отличава с общодостъпност, яснота и, въпреки научната висота на предмета, с необикновена живост. В това отношение авторът... никак не прилича на мнозинството от немските учени, които ... пишат своите книги на такъв тъмен и сух език, от който на простосмъртните хора главата им се пука." Но на читателите на днешната германско-национално-либерална професорска литература им се пука не главата, а нещо съвсем друго.

Така, парижкото „Revue Positiviste" [„Ревю позитивист"] ме упреква от една страна в това, че метафизически разглеждам икономията, а от друга — отгатнете! — че се ограничавам само с критическо разчленяване на даденото, вместо да предписвам рецепти (контовски?) за гостилницата на бъдещето. Срещу упрека за метафизичност професор Зибер отбелязва: „Доколкото е дума за същността на теорията, методът на Маркс е дедуктивният метод на цялата английска школа, чиито недостатъци и предимства са общи за най-добрите теоретици-икономисти." Г-н М. Блок в „Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Economistes, Juillet et Août 1872" открива, че моят метод е аналитичен, и казва между другото: „С това съчинение г. Маркс зае място сред най-видните аналитични умове." Германските рецензенти крещят, разбира се, за хегелианска софистика. Петербургският „Вестник Европы" в една статия, която разглежда изключително метода на „Капитала" (майската книжка от 1872 г., стр. 427—436), намира моя изследователски метод строго реалистичен, но начинът на изложението, за нещастие, бил немско-диалектически. Авторът казва: „На пръв поглед, ако съдим по външната форма на изложението, Маркс е най-голям идеалист-философ и то в немския, т. е. в лошия смисъл на думата. А в същност той е безкрайно по-реалист отколкото всички негови предшественици в областта на икономическата критика... Той в никой случай не може да бъде наречен идеалист." На господин автора аз най-добре ще отговоря с няколко извадки от неговата собствена критика, които при това може да представляват интерес за някои от моите читатели, за които е недостъпен езикът на руския оригинал.

След един цитат от моя предговор към „Zur Kritik der politischen Oekonomie", Берлин 1859, стр. IV—VII [бълг. изд. стр. 8—11], където аз изложих материалистическата основа на моя метод, господин авторът продължава:

„За Маркс е важно само едно: да намери закона на явленията, с изследването на които той се занимава. При това за него е важен не само законът, който ги управлява, когато те имат определена форма и се намират в онова взаимно отношение, което се наблюдава в даден период от време. За него е важен преди всичко и законът на тяхното променяне, на техния развой, т. е. преминаването от една форма в друга, от един ред на взаимната връзка в друг. Щом веднъж открие този закон, той в подробности разглежда последиците, в които законът се проявява в обществения живот... Съобразно с това Маркс цели само едно: чрез точно научно изследване да докаже необходимостта от определен строй на обществените отношения и колкото се може по-безупречно да констатира фактите, които му служат за изходни и опорни точки. За това е напълно достатъчно, ако той едновременно с необходимостта на съвременния строй докаже и необходимостта на един друг строй, в който първият неизбежно трябва да премине, безразлично дали хората вярват или не вярват това, дали го съзнават или не го съзнават. Маркс разглежда общественото движение като природноисторически процес, управляван от закони, които не само че са независими от волята, съзнанието и намеренията на хората, но дори, напротив, определят тяхната воля, съзнание и намерения... Ако съзнателният елемент играе такава подчинена роля в историята на културата, тогава се разбира от само себе си, че критиката, която има за свой предмет самата култура,

най-малко може да има за своя основа каква да е форма или какъв да е резултат на съзнанието. Това значи, че за изходна точка може да ѝ служи не идеята, а само външното явление. Критиката ще се ограничи в сравняването и съпоставянето на даден факт не с идеята, а с друг факт. За нея е важно само това — двата факта да бъдат колкото се може по-точно изследвани и единия спрямо друг действително да представляват различни моменти на развитието, а най-важно е — не по-малко точно да бъде изследвана серийната поредица — последователността и връзката, — в която се проявяват степените на развитието. Но ще кажат, че общите закони на икономическия живот са едни и същи, напълно безразлично дали те се прилагат към настоящето или към миналото. Тъкмо това Маркс отрича. Според него такива абстрактни закони не съществуват... Напротив, по негово мнение всеки исторически период притежава свои собствени закони... Щом животът задмине даден период от развитието, щом от един стадий навлезе в друг — започват да го управляват други закони. С една дума, икономическият живот ни представя едно явление, аналогично на историята на развитието в други области на биологията. Старите икономисти погрешно са схващали природата на икономическите закони, като ги сравняват със законите на физиката и химията. Един по-дълбок анализ на явленията доказа, че и социалните организми се различават помежду си също тъй дълбоко, както растителните и животинските организми. Дори едно и също явление бива подчинено на съвършено различни закони, поради различието в общия строеж на тези организми, отклоненията на отделни техни органи, разликата в условията, сред които те функционират, и т. н. Маркс отрича например, че законът за населението е един и същ за всички времена и за всички места. Той твърди, напротив, че всяка степен на развитие си има свой закон за населението... Това, което се извършва в икономическия живот, зависи от степента на производителността на икономическите сили... При различия в производителността ще бъдат различни и нейните последици, а с тях и законите, които ги управляват. Като си поставя, по този начин, целта — да изследва и обясни капиталистическия стопански строй, Маркс само строго научно формулира целта, която трябва да си поставя всяко точно изследване на икономическия живот. Неговата научна цел се заключава в изясняването на ония частни закони, на които е подчинено възникването, съществуването, развитието и смъртта на даден социален организъм и заместването му с друг, по-висш. И книгата на Маркс наистина има тази стойност."

Господин авторът, като описва така сполучливо онова, което той нарича мой действителен метод, и така благосклонно моето лично приложение на тоя метод — какво описва той, ако не диалектическия метод?

Разбира се, начинът на излагането формално трябва да се отличава от начина на изследването. Изследването трябва да усвои материала в подробности, да анализира различните форми на неговото развитие и да се добере до тяхната вътрешна връзка. Едва след като тази работа бъде завършена, може по съответен начин да бъде изразено действителното движение. И когато това бъде постигнато и животът на материала получи своето мисловно отражение — тогава може и да изглежда, че имаме работа с една конструкция à priori.

В основата си моят диалектически метод не само се различава от Хегеловия, но е негова пряка противоположност. За Хегел мисловният процес, който той под името идея превръща дори в самостоен субект, е демиург на действителното, което представя само негова външна проява. За мен, наопаки, мисленето не е нищо друго освен материалното, преработено и преведено в човешката глава.

Преди близо 30 години аз подхвърлих на критика мистифициращата страна на Хегеловата диалектика по време, когато тя още беше модата на деня. Но тъкмо когато работех над първия том на „Капитала", намръщените, претенциозни и посредствени епигони, които сега дават тон в образована Германия, се запретнаха да третират Хегел също тъй, както примерният Мозес Менделсон през времето на Лесинг третираше Спиноза, т. е. като „мъртво псе". Затова аз открито се обявих за ученик на този велик мислител и дори тук-там в главата за теорията на стойността кокетирах с присъщия му начин на изразяване. Мистификацията, която претърпява диалектиката в ръцете на Хегел, ни най-малко не премахва факта, че той пръв всестранно и съзнателно изрази нейните общи форми на движение. У него тя стои надолу с главата. Тя трябва да бъде преобърната, за да се разкрие рационалната ядка в мистичната обвивка.

В своята мистифицирана форма диалектиката стана на мода в Германия, тъй като тя сякаш идеализираше съществуващия строй. В своя рационален облик тя вдъхва на буржоазията и на нейните доктринерни идеолози досада и ужас, защото в положителното разбиране на съществуващото тя същевременно включва и разбирането на неговото отрицание, на неговата необходима гибел, схваща всяка установена форма в процеса на движението, значи и откъм нейната преходна страна, не се смущава от нищо и по самата си същност е критична и революционна.

Практичният буржоа най-рязко чувствува пълното с противоречия развитие на капиталистическото общество при превратностите на оня периодически цикъл, през който минава съвременната индустрия и чиято връхна точка е всеобщата криза. Сега тази криза пак се приближава, макар и да се намира още в своите първични стадии, и със своята повсеместност, както и с интензивността на своето въздействие, ще научи на диалектика дори галениците на новата свещена пруско-германска империя.

Лондон, 24 януари 1873 г.

Карл Маркс

ПРЕДГОВОР КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ

Лондон, 18 март 1872 г.

До гражданина *Морис Ла-Шатр*

Драги гражданино!

Поздравявам Вашата идея да издадете превода на „Капитала" в периодични свитъци. В тази форма произведението ще бъде по-достъпно за работническата класа, а това съображение за мен е по-важно от всички други.

Това е хубавата страна на Вашия медал, но ето опаката страна: Аналитичният метод, с който съм си служил и който още не е бил прилаган към икономически въпроси, прави четенето на първите глави доста трудно и има опасност да не би френската публика, винаги нетърпелива да стигне до заключения, жадна да узнае връзката на общите принципи с непосредствено занимаващите я въпроси, — да се разколебае, щом като не е получила всичко още в самото начало.

Това е недостатък, срещу който не мога да направя нищо, освен, за всеки случай, отсега да обърна внимание върху него и да подготвя читателите, които търсят истината. Няма царски път за науката и изгледи да достигнат до светлите ѝ върхове имат само онези, които не се плашат от умората при изкачването на стръмните ѝ пътеки.

Приемете, драги гражданино, уверенията за моята преданост.

Карл Маркс

ПОСЛЕСЛОВ КЪМ ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ

КЪМ ЧИТАТЕЛЯ

Господин Ж. Роа се зае да даде превод, точен и дори буквален — доколкото е възможно; той изпълни задачата си с изключителна точност. Но именно неговата изключителна точност ме принуди да променя формата, за да я направя по-достъпна за читателя. Тези промени, които извършвах из ден в ден — тъй като книгата излизаше на периодични свитъци — не са направени с еднаква грижливост и предизвикаха грапавини в стила.

След като се заех веднъж с този труд на ревизиране аз дойдох до идеята да го приложа и върху оригиналния текст, който служеше за основа (второто немско издание), да опростя някои изложения, да допълня други, да дам допълнителен исторически или статистически материал, да прибавя критични бележки и т. н. Каквито и да са литературните недостатъци на това френско издание, то притежава научна стойност независимо от оригинала и би трябвало да се използува дори от читатели, които владеят немски език.

По-долу давам изводки от послеслова към второто немско издание, които разглеждат развитието на политическата икономия в Германия и приложения в този труд метод.*

Лондон, 28 април 1875 г.

Карл Маркс

---

* [Виж целия послеслов в това българско издание.]

КЪМ ТРЕТОТО ИЗДАНИЕ

На Маркс не беше съдено сам да приготви за печат това трето издание. Могъщият мислител, пред чието величие сега се прекланят и противниците, умря на 14 март 1883 г.

На мене, който изгубих в негово лице своя най-добър и най-неразделен приятел в течение на цели четиридесет години, приятел, на когото дължа много повече, отколкото може да се изкаже с думи — на мен сега се падна задължението да се погрижа за издаването както на това трето издание, така и на оставения в ръкопис втори том. Тук съм длъжен да дам сметка на читателя за това, как изпълних първата част от това задължение.

Маркс изпърво възнамеряваше да преработи голяма част от текста на първия том по-точно да формулира някои теоретически положения, да прибави нови, да допълни историческия и статистическия материал с данни до най-ново време. Болестта му и потикът му да стигне до окончателната редакция на втория том го накараха да се откаже от това. Остана да бъде променено само най-необходимото, да бъдат внесени само добавките, които вече бяха влезли в излязлото през това време френско издание („Le Capital. Par Karl Marx", Paris, Lachâtre, 1873).

В архивата на Маркс наистина се оказа един немски екземпляр, който той на места беше поправил и снабдил с указания към френското издание; намери се и един френски екземпляр, в който той точно бе посочил местата, които трябваше да се използуват. Тези промени и добавки се ограничават, с малки изключения, върху последната част на книгата, върху отдела: Процесът на акумулацията на капитала. В досегашните издания текстът на този отдел най-вече се придържаше към първоначалната редакция, докато предните отдели бяха по-основно преработени. Затова стилът на този отдел беше по-жив, по-цялостен, но също и по-небрежен, осеян с англицизми, на места неясен; ходът на мисълта тук-там имаше празноти, тъй като отделни важни моменти бяха само набелязани.

Колкото се отнася до стила, Маркс сам основно беше преправил редица подотдели и с това, а също и с чести устни упътвания, ми беше очертал рамките, до които можех да се простирам при премахването на технически изрази и други англицизми. Маркс във всеки случай сам би преработил още веднъж добавките и допълненията и би заместил в тях гладката френска реч със своя собствен сбит немски език, аз трябваше да се задоволя само с тяхното превеждане [на немски], при колкото се може по-тясно придържане към първоначалния [френски] текст.

Така че в това трето издание не е променена нито една дума, за която не зная сигурно, че сам авторът би я изменил. Не можеше и на ум да ми дойде да въвеждам в „Капитала" оня общоприет жаргон, на който са свикнали да се изразяват немските икономисти, оня неразбрантщина, според която напр. оня, който за пари в брой получава чужд труд, се нарича работодател (Arbeitgeber), а оня, чийто труд се взема срещу заплата, се нарича работоприемач (Arbeitnehmer). И на френски думата travail в живота се употребява в смисъл на „занятие". Но французите с право биха взели за луд оня икономист, който би нарекъл капиталиста donneur de travail, а работника — receveur de travail.

Също тъй не си позволих да сведа употребяваните навсякъде в текста английски пари, мерки и теглилки към техните нови германски еквиваленти. Когато излезе първото издание, в Германия имаше толкова разнородни мерки и теглилки, колкото дни има в годината, а освен това и два вида марки (райхсмарката тогава имаше валидност само в главата на Сьотбер, който я бе измислил в края на 30-те години), два вида гулдени и поне три вида талери, между които един, чиято единица бяха „новите две трети". В природознанието господствуваше метрическата, а на световния пазар — английската система за мерките и теглилките. При тези обстоятелства английските единици за мерките бяха тъкмо на място в една книга, която беше принудена да взема своите фактически документации почти изключително от английските индустриални условия. Тази последна причина има решаващо значение и до днес, толкова повече, че въпросните условия на световния пазар са почти непроменени и че особено в решаващите клонове на индустрията — желязо и памук — и до днес почти изключително господствуват английските мерки и теглилки.

В заключение още една дума за Марксовия начин на цитиране, който не е добре разбран. При чисто фактически данни и описания цитатите, напр. из английските сини книги, служат, разбира се, като проста документация. Но другояче стои работата там, където се цитират теоретични възгледи на други икономисти. Тук цитатът трябва само да установи къде, кога и от кого е била за пръв път ясно изказана дадена икономическа мисъл, резултираща от хода на развитието. При това тук още е важно, че въпросната икономическа представа има значение в историята на науката, че тя е повече или по-малко адекватен теоретичен израз на икономическите условия на своето време. Но дали тази представа все още има абсолютна или относителна валидност за становището на автора [Маркс] или вече изцяло принадлежи на историята — това никак не се взема под внимание. Така че тези цитати образуват само заето из историята на икономическата наука непрекъснат коментар към текста и установяват по дата и авторство най-важните отделни етапи от напредъка на икономическата теория. И това беше много необходимо в една наука, чиито историци досега се отличават само с тенденциозно, почти кариеристично невежество. — Поради това е лесно да се разбере, в съгласие с послесловa към второто издание, защо Маркс само по крайно изключение смята за възможно да цитира немски икономисти.

Надявам се, че вторият том ще може да излезе през 1884 година.

Лондон, 7 ноември 1883 г.

Фридрих Енгелс

ПРЕДГОВОР КЪМ АНГЛИЙСКОТО ИЗДАНИЕ

Публикуването на едно английско издание на „Капитала" няма нужда от оправдание. Напротив, би могло да се очаква обяснение защо това английско издание е било забавяно досега, когато се вижда, че от няколко години насам застъпените в тази книга теории постоянно се споменават, нападат и защищават, обясняват и погрешно тълкуват в периодичния печат и в текущата литература както в Англия, така и в Америка.

Когато, скоро след смъртта на автора (в 1883 г.), стана ясно, че действително има нужда от едно английско издание на това съчинение, г. Семюел Мур, дългогодишен приятел на Маркс и на пишещия тия редове и може би по-запознат със самата книга отколкото който и да било друг, изяви съгласието си да се заеме с превода, който изпълнителите на литературното наследство на Маркс бързаха да публикуват. Беше уговорено аз да сравня ръкописа на превода с оригинала и да предложа промени, които ми се сторят подходящи. Когато постепенно се оказа, че професионалната дейност на г. Мур му пречи да завърши превода толкова бързо, колкото желаехме ние всички, ние с радост приехме предложението на д-р Евелинг да поеме част от работата. Същевременно г-жа Евелинг, най-младата дъщеря на Маркс, предложи да провери цитатите и да възстанови оригиналния текст на многобройните пасажи, взети от английски автори и сини книги и преведени на немски от Маркс. Това е направено навсякъде, освен в няколко неизбежни изключения.

Следните части на книгата са преведени от д-р Евелинг*: 1. Главите X („Работният ден") и XI („Норма и маса на принадената стойност"), 2. шестият отдел („Работната заплата", обхващащ главите XIX—XXII), 3. от глава XXIV подделение 4 („Условия, които и т. н.") до края на книгата, като тук влиза последната част на XXIV глава, XXV глава и целият седми отдел (главите XXVI до XXXIII): 4. двата предговора на автора. Цялата останала част на книгата е преведена от г. Мур. Така че докато всеки от преводачите е сам отговорен за своя дял в работата, аз нося една обща отговорност за цялото.

Третото немско издание, което изцяло служи за основа на нашата работа, беше подготвено от мене през 1883 г. с помощта на останали от автора бележки, посочващи онези места на второто издание, които трябваше да бъдат заместени с означени места от издадения в

* Разпределението на глави в английското издание отговаря на това на френското, в последното Маркс е превърнал в глави подделенията на 4-та глава (която същевременно е II отдел), а 24-та глава е превърнал в VIII отдел и нейните подделения — в глави. — *Моск. ред.*

1873 г. френски текст[1]. Извършените по този начин промени в текста на второто издание общо взето се съгласуват с промените, които Маркс беше предписал в редица ръкописни наставления за един английски превод, който беше замислен преди десет години в Америка, но беше изоставен главно поради липсата на добър и подходящ преводач. Този ръкопис ни бе оставен на разположение от нашия стар приятел г. Ф. А. Зорге от Хобокен, Ню-Джерси. Той набелязва и още няколко други включвания от френското издание; но тъй като той е много години по-стар от последните наставления за третото издание, аз не сметнах, че имам правото да се ползувам от него, освен по изключение и особено в случаи, в които той ни помагаше да преодолеем мъчнотии. Също така френският текст бе използуван при повечето мъчни места като указание за това, което сам авторът е бил готов да пожертвува, щом като при превода все е трябвало да бъде пожертвувано нещо от цялото значение на оригинала.

И все пак има една мъчнотия, която не можахме да спестим на читателя: употребата на известни изрази в смисъл, който се различава не само от всекидневния говорим език, но и от езика на обикновената политическа икономия. Но това беше неизбежно. Всяко ново разбиране на дадена наука включва в себе си една революция в терминологията на тази наука. Това доказва най-добре химията, в която цялата терминология основно се променя приблизително всеки двадесет години и в която надали може да се намери органично съединение, което да не е претърпяло цяла редица различни наименования. Политическата икономия общо взето се е задоволявала с това, да вземе изразите на търговския и индустриалния живот такива, каквито те са били, и да оперира с тях, и при това напълно е пренебрегвала факта, че по този начин се ограничава върху тесния кръг на идеите, изразени с тези думи. Така, дори класическата политическа икономия никога не е надхвърляла общоприетите понятия за печалба и рента, макар и напълно да е съзнавала, че както печалбата, така и рентата са само подделения, откъси от онази незаплатена част от продукта, който работникът трябва да даде на своя предприемач (на първия присвоител, макар и неокончателен неизключителен притежател на този продукт), тя никога не е разглеждала в целия ѝ обхват като едно цяло тази незаплатена част от продукта (която Маркс нарича принаден продукт) и затова никога не е достигала до ясно разбиране нито на нейния произход и нейната природа, нито и на законите, които управляват допълнителната подялба на нейната стойност. По същия начин всяка индустрия, доколкото тя не е земеделие или занаят, се обхваща без разлика в израза мануфактура и с това се заличава разликата между два големи и съществено различни периода на икономическата история: периода на същинската мануфактура, която почива върху разделението на ръчния труд, и периода на съвременната индустрия, която почива върху машината. Така че от само себе си се разбира, че една теория, която разглежда съвременното капиталистическо производство само като преходен стадий в икономи-

[1] „Le Capital. Par Karl Marx", превод от М. Ж. Роа, изцяло прегледан от автора, Париж, изд. Лашатр. Този превод съдържа, особено в последната част на книгата, значителни промени и допълнения към текста на второто немско издание.

ческата история на човечеството, трябва да употребява изрази, различни от тези, на каквито са свикнали ония писатели, които разглеждат тази форма на производство като безсмъртна и окончателна.

Една дума върху метода на автора да цитира няма да бъде неуместна. В повечето случаи цитатите служат по обичайния начин като документации за изтъкнати в текста твърдения. Но в много случаи се привеждат места от икономически писатели, за да се покаже — кога, къде и от кого за пръв път е било ясно изразено дадено определено мнение. Това става в такива случаи, когато цитираното мнение е от значение като повече или по-малко адекватен израз на господствуващите в дадено време условия на общественото производство и на размяната, и то съвсем независимо от това дали Маркс ги признава или пък дали те са общовалидни. Така че тези цитати снабдяват текста с един текущ коментар, взет из историята на науката.

Нашият превод обхваща само първата книга на съчинението. Но тази първа книга е във висока степен едно цяло и двадесет години подред е важала като самостоятелно произведение. Втората книга, която аз издадох на немски в 1885 г., безусловно е непълна без третата, която не ще може да бъде издадена преди края на 1887 г. Когато книга III излезе в немския си оригинал, ще бъде все още доста рано да се мисли за подготовката на едно английско издание на двете книги.

На континента често наричат „Капитала“ — „Библията на работническата класа“. Никой, който е запознат с великото движение на работническата класа, няма да отрече, че добитите в тази книга изводи с всеки нов ден все повече и повече стават основни принципи на това движение не само в Германия и Швейцария, но и във Франция, в Холандия и Белгия, в Америка и дори в Италия и Испания, че навсякъде работническата класа все повече и повече признава тези изводи за най-точния израз на своето положение и своите стремежи. И в Англия, тъкмо в сегашния момент, теориите на Маркс упражняват мощно влияние върху социалистическото движение, което се е разпространило както сред редовете на „образованите“, така и в редовете на работническата класа. Но това не е всичко. Бързо наближава времето, когато едно основно изследване на икономическото положение на Англия ще се наложи като неотложна национална необходимост. Ходът на индустриалната система на Англия, който е невъзможен без непрекъснато разширяване на производството, а оттук и на пазарите, е спрял. Свободната търговия е изчерпала своите спомагателни източници; дори Манчестер се съмнява в това свое някогашно икономическо евангелие.[1] Бързоразвиващата се чуждестранна индустрия навсякъде се е изпречила пред лицето на английското производство — не само на защитените от мита пазари, но и на неутралните пазари, а дори и отсам Ламанша. Докато производителните сили растат в геометрична прогресия, разширението на

[1] В тримесечното събрание на манчестерската Търговска камара, което се състоя днес след обед, се разви оживена дискусия по въпроса за свободната търговия. Предложена беше резолюция в смисъл, че „40 години напразно сме чакали други нации да последват английския пример на свободна търговия и камарата смята, че е дошло времето да се промени това становище“. Резолюцията бе отхвърлена с мнозинство само от един глас, при съотношение на гласовете 21 за и 22 против („Evening Standard“ [„Ивнинг Стандарт“], от 1 ноември 1886 г.).

пазарите се развива в най-добрия случай в аритметична прогресия. Десетгодишният цикъл от стагнация, просперитет, свръхпроизводство и криза, който непрекъснато се е повтарял от 1825 до 1867 г., вече, наистина, изглежда да е изтекъл, но само за да ни докара до блатото на отчаянието от една трайна и хронична депресия. Многоочакваният период на просперитет не иска да дойде; колкото пъти ни се стори, че виждаме предвещаващите го симптоми, толкова пъти те пак изчезват във въздуха. А през това време всяка следваща зима поставя отново въпроса: „Какво да се прави с безработните?“ Но докато броят на безработните набъбва от година на година, няма кой да отговори на този въпрос, и ние почти можем да изчислим момента, когато безработните ще изгубят търпение и ще вземат съдбата си в своите собствени ръце. А в такъв момент сигурно би трябвало да бъде чут гласът на един човек, цялата теория на когото представлява резултатът от изучаването на икономическата история и на икономическото положение на Англия през целия му живот и когото това изучаване е довело до извода, че, поне в Европа, Англия е единствената страна, в която неизбежната социална революция би могла да бъде проведена изцяло с мирни и законни средства. Разбира се той никога не е забравял да прибави, че не би очаквал от английската господствуваща класа да се подчини на тази мирна и законна революция без „proslavery rebellion“ [англ.: бунт в полза на робството].*

5 ноември 1886 г.

Фридрих Енгелс

* За това ограничаване на теорията за насилствената революция, което Маркс е правил по отношение на Англия, Ленин казва в „Държава и революция“: „На 12 април 1871 г., т. е. тъкмо по време на Комуната, Маркс е писал на Кугелман: „Ако хвърлиш поглед в последната глава на моя „Осемнадесети брюмер“, ще видиш, че като следващ опит на френската революция аз обявявам не вече предаването на бюрократично-военната машина от едни ръце в други, а нейното *разбиване* (курсивът на Маркс), и тъкмо това е предварителното условие за всяка истинска народна революция на континента. Тъкмо в това се състои и опитът на нашите героични парижки събратя“ (...). В тези думи „разбиване на бюрократично-военната машина“ се съдържа накратко изразено главното учение на марксизма по въпроса за задачите на пролетариата — през време на революцията — по отношение на държавата. А тъкмо това учение е не само напълно забравено, но е и чисто и просто изопачено от господствуващото, кауцкианско, „тълкувание“ на марксизма! [...] Маркс] ограничава своя извод само за континента. Това е било понятно за 1871 г., когато Англия все още е била образец на чисто капиталистическа страна, но без военщина и в значителна степен без бюрокрация. Затова Маркс е изключвал Англия, където революцията и дори народната революция тогава е изглеждала и е била възможна без предварителното условие за разрушаване на „готовата държавна машина“.

Сега, в 1917 г., в епохата на първата голяма империалистическа война, това Марксово ограничение отпада. И Англия, и Америка, най-големите и последните — в целия свят — представители на англосаксонската „свобода“ в смисъл на липса на военщина и бюрократизъм, напълно са се свлекли в общоевропейското мръсно, кърваво блато на бюрократично-военните институции, които подчиняват всичко на себе си, потискат всичко под себе си. Сега и в Англия, и в Америка „предварителното условие за всяка истинска народна революция“ е разбиването, разрушаването на „готовата държавна машина“ (подготвена там от 1914—1917 г. до степента на „европейско“, общоимпериалистическо съвършенство).“ (Ленин, Полное собр. соч., том XXI, стр. 497 сл.) — *Моск. ред.*

КЪМ ЧЕТВЪРТОТО ИЗДАНИЕ

Четвъртото издание изискваше от мене едно по възможност окончателно установяване както на текста, така и на забележките. По това, как изпълних това изискване, накъсо следното:

Като сравних още веднъж френското издание и ръкописните бележки на Маркс, внесох в немския текст още няколко прибавки. Те се намират на стр. 80 (в третото издание на стр. 88), на стр. 458—460 (в третото издание на стр. 509—510), стр. 547—551 (в третото издание на стр. 600), стр. 591—593 (в третото издание на стр. 644) и на стр. 596 (в третото издание на стр. 648), в забележка 79. Също тъй, по примера на френското и на английското издание, внесох в текста дългата забележка за миньорите (в третото издание на стр. 509—515, в четвъртото издание на стр. 461—467)*. Другите малки промени са от чисто технически характер.

Освен това внесох още някои обяснителни бележки, особено там, където ми се струваше, че изменилите се исторически условия изискват това. Всички тези допълнителни бележки са поставени в квадратни скоби и са подписани с моите инициали или с „D. H." [нем.: „Der Herausgeber", „редакторът".]**

Пълната проверка на цитатите стана необходима поради излязлото през това време английско издание. За него по-малката дъщеря на Маркс, Елеонора, бе поела грижата да сравни всички цитати с техния оригинал, така че далеч преобладаващите цитати из английски източници да се дават не в обратен превод от немски на английски, а в самия английски оригинален текст. Затова върху мен легна задължението да използувам този текст при четвъртото издание. При това се оказаха някои малки неточности. Неправилно посочени страници — отчасти сгрешени при преписване от тетрадките, отчасти печатни грешки, натрупани в трите последователни издания. Неправилно турени кавички или многоточия, което е неизбежно при масово цитиране по извадки. Тук-там някоя неособено сполучливо преведена дума. Единични места бяха цитирани по старите парижки тетрадки от 1843—1845 г., когато Маркс още не знаеше английски и четеше английски икономисти във френски превод, и поради това двойният превод бе довел до леко изменение на оттенъка, напр. у Стюърт, Юър и др., където сега трябваше да се използува английският текст. И разни други подобни малки неточности и небрежности. Ако човек сега сравни четвъртото издание с предишните, ще се убеди, че целият този изморителен процес на поправки не е променил в книгата нищо, за което заслужава да се говори. Само един цитат не

* В българското издание тези пасажи се намират на стр. . — *Ред.*

** В нашето издание — навсякъде в кръгли скоби и навсякъде означени с Ф. Е. — *Ред.*

можа да бъде намерен — този от Ричард Джонс (четвърто издание, стр. 562, заб. 47): Маркс навярно е направил грешка, когато е преписвал заглавието на книгата. Всички други цитати запазват своята пълна доказателна сила и дори са я увеличили в сегашната си точна форма.

Но тук съм принуден да се върна към една стара история.

А именно, на мен ми е известен само един случай, в който точността на един Марксов цитат е била турена под съмнение. Но понеже това съмнение бе продължено и след смъртта на Маркс, аз не мога току-тъй да го пренебрегна.

В берлинския вестник „Concordia" [„Конкордия"], орган на Съюза на германските фабриканти, излезе на 7 март 1872 г. една анонимна статия: „Как цитира Карл Маркс". В тази статия — с прекомерно изобилно изразходване на нравствено възмущение и на непарламентарни изрази — се твърдеше, че цитатът из бюджетната реч на Гладстон от 16 април 1863 г. бил фалшифициран — в Учредителното послание на Интернационалната работническа асоциация от 1864 год. и повторно — в „Капитала", I, стр. 617 на четвъртото изд., стр. 671 на третото изд.* От фразата: „Това опияняващо увеличаване на богатството и на властта ... се ограничава изключително върху имотните класи", нямало нито дума в полуофициалната стенографна дописка на „Hansard" [„Хансард"]. „Тази фраза не се намира никъде в Гладстоновата реч. В нея е казано тъкмо обратното. (С черни букви следва:) *Маркс и по форма, и по смисъл е полъгал тази фраза!*"

Маркс, на когото този брой на „Concordia" беше изпратен едва през май, отговори на анонимния автор във „Volksstaat" [„Фолксщат"] от 1 юни. Понеже той вече не помнеше по коя вестникарска дописка беше цитирал, той се ограничи да посочи същия цитат най-напред в две английски съчинения, и след това цитира „Times" [„Таймс"], според който Гладстон е казал: „That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property."**

И тъй, Гладстон тук казва, че би съжалявал, ако наистина е така — но че *е така*: това опияняващо увеличение на власт и богатство се ограничава само върху имотните класи. Колкото се отнася до полуофициалния „Hansard" [„Хансард"], Маркс по-нататък казва: „В допълнително изкалъпеното тук издание г. Гладстон е бил толкова благоразумен да заличи този пасаж, във всеки случай неудобен в устата на един английски канцлер на съкровището. Това е впрочем стар английски пар-

* Стр. на българското издание. — *Ред.*

** [Англ.: „Такова е положението на нещата, що се отнася до богатството на страната. От своя страна трябва да кажа, че вече бих гледал почти със загриженост и с болка това замайващо умножаване на богатството и на властта, ако вярвах, че то се ограничава само в кръга на имотните класи. То съвсем не се отнася до положението на трудещото се население. Увеличението, което описах и което, вярвам, почива върху точни доклади, е изцяло ограничено върху класите на собствеността."]

ламентарен обичай и съвсем не е никакво откритие на Ласкерчо contra [лат.: против] Бебел."

Но анонимът става все по-сърдит. Като подбутва настрана източниците от втора ръка в своя отговор, в „Concordia" [„Конкордия"] 4 юли, той свенливо намеква, че било „обичайно" да се цитират парламентарни речи по стенографски дописки, но че дописката на „Times" [„Таймс"] (в която се намира „послъганата" фраза) и дописката в „Hansard" [„Хансард"] (в която тя липсва) „по смисъл напълно се покриват", а също така, че дописката на „Таймс" съдържала „тъкмо обратното на оня прословут пасаж от Учредителното послание" — но при това човекът грижливо премълчава, че тази дописка наред с това измислено „тъкмо обратно" съдържа именно „оня прословут пасаж"! Въпреки всичко това анонимът чувствува че е загазил и че само някое ново извъртане може да го спаси. Затова, като изпъстри своята препълнена с „безочлива лъжливост" статия, както току-що изтъкнахме, с поучителни ругатни като: „mala fides" [лат. недобросъвестност], „безчестност", „лъжливо твърдение", „онзи фалшифициран цитат", „безочлива лъжливост", „изцяло фалшифициран цитат", „тази фалшификация", „просто безчестно" и т. н. — той намира за нужно да пренесе спора в друга област и затова обещава „в друга статия да обясни какво значение ние (т. е. „нелъжливият" аноним) придаваме на съдържанието на Гладстоновите думи". Като че това негово немеродавно мнение има каквото и да било общо с въпроса! Тази втора статия е поместена в „Concordia" [„Конкордия"] от 11 юли.

Маркс отговори още веднаж във „Volksstaat" [„Фолксщаат"] от 7 август, като този път приведе въпросния пасаж и от дописките на вестниците „Morning Star" [„Морнинг стар"] и „Morning Advertiser" [„Морнинг едвъртайзър"] от 17 април 1863 г. Според тези две дописки Гладстон е казал, че той със загриженост и т. н. би гледал на това замайващо умножаване на богатството и властта, ако би вярвал, че то се ограничава само в кръга на имотните класи (classes in easy circumstances). Но това увеличение *би то ограничено* върху класите, които притежават собственост (entirely confined to classes possessed of property). Така че и тези дописки буквално привеждат тази уж „послъгана" фраза. При това Маркс още един път установи, чрез сравняване текста на „Times" [„Таймс"] и „Hansard" [„Хансард"], че тази фраза, наистина казана, както това се установява от излезлите още на другата сутрин три независими една от друга и еднообразни по текст вестникарски дописки, липсва в прегледаната според известния „обичай" дописка на „Hansard", че Гладстон, по думите на Маркс, „допълнително я е отпънал", и най-сетне Маркс заявява, че няма повече време да се занимава с анонима. И на последния, изглежда, всичко това му е било вече доста — поне Маркс не получи нови броеве от „Concordia" [„Конкордия"].

С това въпросът изглеждаше свършен и погребан. Наистина, оттогава насам един или два пъти по лица, които имаха връзки с Кембриджския университет, до нас достигаха тайнствени слухове за някакво страшно литературно престъпление, което Маркс бил извършил в „Капитала", ала въпреки всички издирвания не можахме да узнаем нищо по-определено. Но на 29 ноември 1880 г., осем месеца след смъртта на Маркс, в „Times" [„Таймс"] излезе едно писмо, изпратено от Тринити-

коледж в Кембридж и подписано от Седли Тейлър, в което това човече, упражняващо най-кротки кооперативни работици, по един съвсем изкуствен повод най-сетне ни даде разяснение не само върху кембриджските подмятания, но и върху анонима от „Concordia" [„Конкордия"].

„Особено е чудно — казва човечето от Тринити-колидж, — че на *професор Брентано* (тогава в Бреслау, сега в Страсбург) се падна да разкрие тази mala fides, която очевидно е продиктувала цитата от Гладстоновата реч в (учредителното) послание. Господин Карл Маркс, който ... се стараеше да защити цитата, имаше смелостта в предсмъртните гърчения (deadly shifts), до които бързо го сгънкаха майсторски проведените нападения на Брентано, да твърди, че г. Гладстон бил докарал дописката за своята реч в „Times" [„Таймс"] от 17 април 1863 г., преди тя да излезе в „Hansard", за да премахне в нея един пасаж който наистина бил компрометиращ за един английски канцлер на съкровището. Когато Брентано с подробно сравняване на текста доказа, че дописките в „Times" и в „Hansard" се съгласуват до абсолютно изключване на смисъла, придаден на Гладстоновите думи от едно хитроумно-изолирано цитиране, Маркс се оттегли под предлог, че нямал време!"

Такава била значи работата! Тъй славно се е отразила в производително-кооперативната фантазия от Кембридж анонимната кампания на г. Брентано в „Concordia"! Ето го този свети Георги на Съюза на германските фабриканти, който тъй умело върти шпагата, а „майсторски проведени нападения", докато пъкленият змей Маркс бързо умира в предсмъртни гърчения в нозете му.

И все пак цялото това ариостовско описание на борбата служи само за да се прикрият извъртанията на нашия свети Георги. Тук вече не става дума за „послъгване" и „фалшификация", а за „хитроумно-изолирано цитиране" (craftily isolated quotation). Целият въпрос беше изместен, и свети Георги и неговият кембриджски оръженосец отлично знаеха защо.

Тъй като „Times" отказа да помести отговора й, Елеанора Маркс отговори в месечното списание „To-Day" [„Ту-дей"], от февруари 1884 г., като сведе спора към единствения пункт, за който се беше повдигнал въпрос: „послъгал" ли е Маркс онази фраза или не? На това г. Седли Тейлър възразява: „Въпросът за това, дали известна фраза е била в речта на Гладстон или не", имал според него „твърде второстепенно значение" в спора между Маркс и Брентано, „в сравнение с въпроса дали този цитат е бил направен с желание да се предаде или да се извърти смисълът на Гладстоновите думи". След това той признава, че в дописката в „Times" „наистина се съдържа едно противоречие в думите", но ... но че останалият текст, изтълкуван правилно, т. е. в либерално-гладстоновски смисъл, показвал какво бил *искал* да каже Гладстон („To-Day" [„Ту-дей"] от март 1884 г.). Най-комичното тук е това, че нашето човече от Кембридж настоява, че речта трябва да се цитира *не* според Хансард, както било „обичайно" според анонимния Брентано, а по дописката в „Times", която според същия Брентано е „по необходимост непълна". Разбира се — нали фаталната фраза липсва у Хансард!

На Елеанора Маркс бе лесно да разбие на пух и прах тази аргументация в същия брой на „To-Day". Господин Тейлър или е чел полемиката от 1872 г. и в такъв случай той сега беше „излъгал", не само

„послъгал“, но и „направо излъгал“. Или пък не я е чел, и в такъв случай е бил длъжен да си свива устата. Във всеки случай едно беше сигурно — че той не се осмеляваше вече нито за миг да поддържа обвинението на своя приятел Брентано, че Маркс бил „послъгал“. Напротив, според него Маркс не бил „послъгал“, а бил скрил една важна фраза. Но същата тази фраза е цитирана на пета страница на Учредителното послание, само няколко реда по-горе от уж „послъганата“ фраза. Колкото до „противоречието“ в Гладстоновата реч, не е ли тъкмо Маркс, който говори в „Капитала“ на стр. 618 (в 3 издание на стр. 672), забележка 105*, за „постоянните, крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон от 1863 и 1864 г.“? Само че той не се заема, като Седли Тейлър, да ги разводнява в една либерална благонамереност. Заключителното резюме в отговора на Елеанора Маркс гласи: „Напротив, Маркс нито е скрил нещо заслужаващо споменаване, нито пък е послъгал макар и най-дребното нещо. Но той възстанови и извлече от забравата известна фраза от една Гладстонова реч, фраза, която без съмнение е била казана, но тъй или иначе е изкоръкнала от „Hansard“ [„Ханзард“].“

Това беше вече доста и за г. Седли Тейлър, и резултатът от тази професорска заядливост, която бе проточена цели две десетилетия и в две големи страни, беше този, че повече никой не се осмели да накърни литературната добросъвестност на Маркс и че оттогава г. Седли Тейлър сигурно има също тъй малко доверие в литературните военни съобщения на г. Брентано, както и г. Брентано — в папската непогрешимост на „Hansard“.

Лондон, 15 юни 1890 г.

Фридрих Енгелс

---

* Стр. . . . на българското издание. — *Ред.*

ПЪРВА КНИГА

ПРОЦЕСЪТ НА ПРОИЗВОДСТВОТО НА КАПИТАЛА

ПЪРВИ ОТДЕЛ

СТОКА И ПАРИ

ПЪРВА ГЛАВА

СТОКАТА

1. Двата фактора на стоката: потребителна стойност и стойност (субстанция на стойността, величина на стойността)

Богатството на обществата, в които господствува капиталистически начин на производство, се явява като „грамадно натрупване на стоки“[1], а отделната стока — като негова *елементарна форма*. Поради това нашето изследване започва с анализа на стоката.

Стоката е преди всичко външен предмет, нещо, което със своите свойства задоволява човешки потребности от някакъв вид. Природата на тези потребности, все едно дали те имат за източник напр. стомаха или фантазията, никак не изменя същността на работата.[2] Тук не става дума и за това, *как* даденото нещо задоволява човешката потребност: дали пряко, като средство за живот, т. е. като предмет за потребление, или по околен път, като средство за производство.

Всяко полезно нещо, като желязо, хартия и т. н., трябва да се разглежда от двояка гледна точка — откъм *качество* и *количество*. Всяко такова нещо е цялост от много свойства и затова може да бъде полезно откъм различни страни. Разкриването на тези различни страни, а следователно и на разнообразните начини на употреба на нещата, е дело на историческото развитие.[3] Така е с намирането на обществени *мерки за количеството* на полезните предмети. Различието на стоковите мерки произлиза отчасти от различната природа на измерваните предмети, отчасти от споразумение.

[1] *Karl Marx* (Карл Маркс), Zur Kritik der politischen Oekonomie, Берлин 1859 г., стр. 3 (Бълг. изд. стр. 15).

[2] „Желанието включва в себе си потреба; то е апетитът на духа и е тъй естествено както и гладът за тялото... повечето (неща) имат стойността си вследствие на това, че задоволяват потребите на духа.“ *Nicolas Barbon* (Николас Барбон), A Discourse concerning coining the new money lighter, in answer to Mr. *Locke's* Considerations etc., Лондон 1696, стр. 2, 3.

[3] „Нещата имат едно вътрешно предимство (*vertue* — това у Барбон е специфичното означаване на *потребителна стойност*), което навсякъде имат това предимство — напр. това на магнита да привлича желязото“ (*N. Barbon* (Н. Барбон), A Discourse on coining the new money lighter, стр. 6). Но свойството на магнита да привлича желязото е станало полезно едва тогава, когато чрез него била открита магнитната полярност.

Полезността на един предмет го прави *потребителна стойност*.[4] Но тази полезност не виси във въздуха. Обусловена от свойствата на стоковото тяло, тя не съществува без него. Поради това самото стоково тяло, напр. желязото, пшеницата, диамантът и т. н., е *потребителна стойност* или благо. Този характер на стоковото тяло не зависи от това, дали присвояването на неговите потребителни свойства му струва много или малко труд. При разглеждане на потребителните стойности винаги се предпоставя тяхната количествена определеност, напр. една *дузина* часовници, един *аршин* платно, един *тон* желязо и т. н. Потребителните стойности на стоките дават материала за една специална научна дисциплина — *стокознанието*.[5] Потребителната стойност се реализира само в потребяването или консумацията. Потребителните стойности съставят *веществеността съдържание на богатството*, каквато и да бъде неговата *обществена форма*. При тази обществена форма, която имаме да разглеждаме тук, те същевременно представляват и веществените носители на *разменната стойност*.

Разменната стойност се явява преди всичко като *количествено отношение*, като пропорция, в която потребителни стойности от един вид се разменят с потребителни стойности от друг вид[6] — отношение, което постоянно се изменя с мястото и времето. Поради това разменната стойност изглежда като нещо случайно и чисто *релативно*, така че една вътрешна, иманентна на стоката разменна стойност (valeur intrinsèque) е contradictio in adjecto [лат. безсмислица].[7] Нека разгледаме това по-отблизо.

Известна стока, напр. един квартер пшеница, се разменя срещу x боя за обуща, или y коприна, или z злато и т. н., с една дума — в *най-различни пропорции* с други стоки. Следователно пшеницата има не една, а много разменни стойности. Но тъй както x боя за обуща, както и y коприна, z злато и т. н. са разменната стойност на един квартер пшеница, то x боя за обуща, y коприна, z злато ... трябва да бъдат заменими една с друга или еднакви по величина разменни стойности. От това следва — първо, че валидните разменни стойности на една стока изразяват едно и също нещо. Но и, второ, че разменната стойност изобщо може да бъде само *начин на изразяване*, „форма на проявление" на някакво друго, различимо от нея съдържание.

[4] „*Природната стойност* (natural worth) на всяко нещо се състои в способността му да задоволява необходимите потребности или да служи за удобствата на човешкия живот." (*John Locke* [Джон Лок], Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest, изд. „Works", Лондон 1777 г., том II, стр. 28). В 17 век още често срещаме у английски писатели „*Worth*" за потребителна стойност и „*Value*" за *разменна стойност*, напълно в духа на един език, който обича да означава непосредствените неща с германски думи, а *рефлектираните* — с романски.

[5] В буржоазното общество господствува fictio juris [лат. правната фикция], че всеки човек като стокопроизводител има енциклопедически познания за стоките.

[6] „*Стойността* се състои в *разменното отношение*, което съществува между едно нещо и друго нещо, между количеството на едно произведение и количеството на друго произведение" (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, Physiocrates, издание Daire [Дер], Париж 1846 г., стр. 889).

[7] „Нищо не може да има вътрешна разменна стойност" (*N. Barbon* [Н. Барбон], A Discourse concerning coining etc., стр. 6), или както казва *Бътлер*:

„А стойността на всяка вещ
е точно колкото дадат за нея."

Сега нека вземем две стоки, напр. пшеница и желязо. Каквото и да бъде тяхното разменно отношение, то винаги може да се изрази чрез едно уравнение, в което дадено количество пшеница се приравнява към някакво количество желязо, напр. 1 квартер пшеница = a центнера желязо. Какво означава това уравнение? Че нещо общо от една и съща величина съществува в две различни неща, в 1 квартер пшеница и в a центнера желязо. Значи и двете са равни поотделно на нещо трето, което само по себе си не е нито едното, нито другото. И така, всяко от тези две неща, доколкото то е разменна стойност, трябва да може да бъде сведено към това трето.

Един прост геометрически пример нека нагледно покаже това. За да се определят и сравнят лицата на всички праволинейни фигури, последните се делят на триъгълници. Самият триъгълник се свежда до един израз, съвсем различен от неговата видима фигура, — половината от произведението на основата по височината. Също така и разменните стойности на стоките трябва да бъдат сведени към нещо *общо*, от което те представляват по-големи или по-малки величини.

Това общо не може да бъде някое геометрично, физично, химично или някакво друго природно свойство на стоките. Техните телесни свойства изобщо могат да се имат предвид само доколкото те правят стоките полезни предмети, т. е. потребителни стойности. Но, от друга страна, тъкмо абстрахирането от техните потребителни стойности очевидно характеризира разменното отношение на стоките. В рамките на това отношение една потребителна стойност важи тъкмо толкова, колкото и всяка друга, стига да е налице в нужната пропорция. Или, както казва старият *Барбон*: „Един вид стока е също тъй добър, както и другият, щом техните разменни стойности са еднакво големи. Между неща с еднаква разменна стойност няма различие или различимост."[8] Като потребителни стойности стоките са преди всичко различни по качество; като разменни стойности те могат да бъдат различни само по количество, значи не съдържат нито атом потребителна стойност.

Ако оставим настрана потребителната стойност на стоковите тела, ще ни остане само едно свойство — това на продукти на труда. Но и продуктът на труда вече е променен в нашите ръце. Щом се абстрахираме от неговата потребителна стойност, ние се абстрахираме и от телесните съставни части и форми, които го правят потребителна стойност. Той не е вече маса, или къща, или прежда, или друг някакъв полезен предмет. Всички негови сетивни свойства са заличени. Той вече не е и продукт на столарския, зидарския, предачния или друг някой определен производителен труд. Заедно с полезния характер на продуктите на труда изчезва и полезният характер на въплътения в тях труд. Значи изчезват и различните конкретни форми на тези видове труд; те

[8] „One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no *difference or distinction* in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold." [Англ. „Един вид стоки са също тъй добри както друг вид, щом тяхната стойност е еднаква. *Няма разлика или отличие* между предмети с еднаква стойност... Олово или желязо на стойност сто фунта стерлинги имат еднаква разменна стойност със сребро или злато на стойност сто фунта стерлинги."] (*N. Barbon* [Н. Барбон], A Discourse on coining the new money lighter, стр. 53 и 7.)

вече не се различават един от друг, а всички са сведени към еднакъв човешки труд, към абстрактен човешки труд.

Да разгледаме сега онова, което остана от продуктите на труда. От тях не остана нищо освен една еднообразна призрачна предметност, една проста безформена маса от неразличим човешки труд, т. е. от изразходване на човешка работна сила без оглед на формата на нейното изразходване. Тези неща изразяват вече само това, че при тяхното производство е изразходвана човешка работна сила, че в тях е натрупан човешки труд. Като кристали на тази обща за всички тях обществена субстанция те са стойности — стокови стойности.

В самото разменно отношение на стоките тяхната разменна стойност ни се явяваше като нещо съвсем независимо от техните потребителни стойности. И ако ние действително се абстрахираме от потребителната стойност на продуктите на труда, ще получим тяхната стойност, както току-що я определихме. Така че онова общо, което се изразява в разменното отношение или в разменната стойност на стоките, е тяхната стойност. По-нататъшното изследване ще ни върне пак до разменната стойност като необходимия начин на изразяване или форма на проява на стойността, която обаче засега трябва да се разглежда независимо от тази форма.

Дадена потребителна стойност или благо има, значи, стойност само защото в нея е *опредметен* или *материализиран* абстрактен човешки *труд*. Но как да се измери *величината* на нейната стойност? Чрез *количеството* на съдържащата се в нея „субстанция, създаваща стойност", чрез количеството на труда. Самото количество на труда се измерва с неговото *времетраене*, а *работното време* пък има своя мащаб в *определени отрязъци от време*, като час, ден и т. н.

Щом като стойността на стоката се определя чрез количеството на труда, изразходван през време на нейното производство, би могло да изглежда, че колкото човек е по-мързелив или по-несръчен, толкова по-голяма стойност има неговата стока, понеже толкова повече време му трябва, за да я изработи. Само че трудът, който образува субстанцията на стойностите, е еднакъв човешки труд, е изразходване на една и съща човешка сила. Целокупната работна сила на обществото, която се изразява в стойностите на стоковия свят, важи тук като една и съща работна сила, макар че се състои от безбройно множество индивидуални работни сили. Всяка една от тези индивидуални работни сили представлява същата човешка работна сила, както и всички други, доколкото тя носи характер на една обществена средна работна сила и действува като обществена средна работна сила, значи употребява за произвеждането на някоя стока само средно-необходимото или *обществено-необходимото работно време*. Обществено необходимо работно време е онова работно време, което, при съществуващите нормални за дадено общество условия на производството и при обществено средна степен на умение и интензивност на труда, е необходимо за изработването на някоя потребителна стойност. Напр. след въвеждането на парния тъкачен стан в Англия е бил достатъчен може би само половината от предишния труд за преработката на известно количество прежда в тъкан. Английският ръчен тъкач в действителност и след това за тази преработка е имал нужда от същото работно време, както и по-преди, но продуктът на

неговия индивидуален работен час вече е представлявал само половин обществен работен час и затова е спаднал на половината от предишната си стойност.

Значи само *количеството на обществено-необходимия труд*, или *обществено-необходимото работно време за произвеждането на една потребителна стойност* определя *величината* на нейната стойност.[9] Отделната стока тук изобщо се взема като среден екземпляр от своя вид.[10] Затова *стойността* на стоки, в които се съдържат еднакви количества труд или които могат да бъдат произведени за *едно и също работно време*, е *една и съща по величина*. Стойността на една стока се отнася към стойността на всяка друга стока, както работното време, необходимо за произвеждането на едната стока, се отнася към работното време, необходимо за произвеждането на другата. „Като стойности всички стоки са само определени количества от кристализирано работно време."[11]

Величината на стойността на една стока щеше да бъде значи постоянна, ако необходимото за нейното произвеждане работно време оставаше постоянно. Но то се променя заедно с всяка промяна в *производителната сила на труда*. Производителната сила на труда се определя от разнообразни условия, между другото — от средното равнище на сръчността на работниците, от степента на развитието на науката и на нейната технологическа приложимост, от обществената комбинация на производствения процес, от широтата и ефективността на средствата за производство и от *природните условия*. Едно и също количество труд се съдържа напр. в 8 бушела пшеница при плодородна година и в само 4 бушела — при неплодородна. Едно и също количество труд дава повече метал в богати рудници, отколкото в бедни и т. н. Диаманти се срещат рядко в земната кора и затова намирането им струва *средно* много труд. Следователно те в малък обем въплъщават много труд. *Джейкоб* се съмнява дали златото някога е изплатило своята пълна стойност. Това важи още повече за диамантите. Според *Ешвеге* до 1823 г. целият осемдесетгодишен добив от бразилските диамантени мини още не е достигнал цената на средното годишно производство на бразилските захарни или кафеени плантации за време от година и половина, макар първият да представлявал много повече труд, следователно повече стойност. При по-богати мини същото количество труд щеше да се изрази в повече диаманти и стойността им щеше да спадне. Ако се постигне превръщането с малко труд на въглена в диаманти, стойността им може да падне по-долу от тази на керемидите. Изобщо: колкото

[9] Бележка към второто издание: „The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them." [„Стойността на предметите за своя употреба, когато те се разменят едни с други, се определя от количеството на необходимия и обикновено употребяван за тяхното производство труд."] („Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Publick Funds etc." Лондон, стр. 36.) Това забележително анонимно съчинение от миналия век не носи дата. Но от неговото съдържание се вижда, че то е излязло през времето на Джордж II, приблизително в 1739 или 1740 г.

[10] „Всички произведения от един вид образуват в същност само една маса, чиято цена се определя изцяло и без оглед на особените обстоятелства." (*Le Trosne* (Льотрон), De l'Intérêt Social, стр. 893.)

[11] *Karl Marx* (К. Маркс). Zur Kritik der polit. Oekonomie, стр. 6 [бълг. изд. стр. 19].

по-голяма е производителната сила на труда, толкова по-малко е работното време, необходимо за произвеждането на даден предмет, толкова по-малка е кристализираната в него маса на труда, толкова по-малка е неговата стойност. Напротив, колкото по-малка е производителната сила на труда, толкова по-голямо е работното време, необходимо за произвеждането на даден артикул, толкова по-голяма е неговата стойност. *Величината на стойността* на дадена стока се изменя следователно *право пропорционално* на *количеството* и *обратно пропорционално* на *производителната сила* на осъществяващия се в нея труд.

Един предмет може да бъде *потребителна стойност*, без да бъде *стойност*. Такъв е случаят, когато полезността му за човека не се дължи на труд. Такива са: въздухът, девствената почва, естествените ливади, самораслите гори и т. н. Дадено нещо може да бъде полезно и да бъде продукт на човешки труд, без да бъде *стока*. Който със своя продукт задоволява свои собствени потребности — той, наистина, създава *потребителна стойност*, но не и *стока*. За да произведе стока, той трябва да произведе не само потребителна стойност, но *потребителна стойност за други, обществена потребителна стойност*. (И не само просто за други. Средновековният селянин е произвеждал жито, от което давал данък на феодалния господар и десетък на попа. Но житото нито като данък, нито като десетък не е ставало стока от това, че е било произвеждано за други. За да стане стока, продуктът трябва чрез размяна да достигне до онова лице, на което той служи като потребителна стойност.)[11a]

Най-сетне, нито един предмет не може да бъде *стойност*, без да бъде предмет за потребление. Ако той е безполезен, то и съдържащият се в него труд е безполезен, не се смята за труд и затова не създава никаква стойност.

2. Двояк характер на въплътения в стоките труд

Първоначално стоката се явяваше пред нас като нещо *двояко* — като потребителна стойност и разменна стойност. По-после се оказа, че и трудът, доколкото той е изразен в стойност, не притежава вече ония признаци, които той има в качеството му на производител на потребителни стойности. Тази двояка природа на съдържащия се в стоката труд за пръв път е критически доказана от мен[12]. Понеже този въпрос е отправната точка, около която се върти разбирането на политическата икономия, тук той ще трябва да бъде осветлен по-отблизо.

Да вземем две стоки, напр. едно палто и 10 аршина платно. Нека стойността на палтото да е двойно по-голяма от стойността на платното, така че ако 10 аршина платно = С [стойност], то палтото = 2С.

Палтото е потребителна стойност, която задоволява една особена потребност. За неговото изработване е нужна *особен вид производителна дейност*. Тя се определя от нейната цел, начин на действие, предмет, средства и резултат. Трудът, чиято полезност по този начин се изразява в потребителната стойност на неговия продукт или в това, че неговият продукт е потребителна стойност, ние наричаме просто *полезен труд*. От тази гледна точка трудът винаги се разглежда с оглед на неговия *полезен ефект*.

[11a] Бележка към четвъртото издание: Думите, сложени в скоби, са прибавени от мен предвид на това, че поради изпускането им често пъти е изниквало недоразумение, че Маркс считал за стока всеки продукт, който се консумира не от самия производител, а от някой друг. — *Ф. Е.*

[12] *Karl Marx* [Карл Маркс], Zur Kritik der politischen Oekonomie, стр. 12, 13 и след. (бълг. изд. стр. 24, 25 и след.).

Както палтото и платното са *качествено различни потребителни стойности*, също тъй *качествено различен* е и трудът, които ги произвежда — *шивачеството* и *тъкачеството*. Ако тези два предмета не бяха качествено различни потребителни стойности, а оттам и продукти на качествено различни видове полезен труд, тогава те изобщо не биха могли да си противостоят един на друг като *стоки*. Палто не се разменя за палто, дадена потребителна стойност не се разменя за същата потребителна стойност.

В съвкупността на разнообразните потребителни стойности или стокови тела се проявява една съвкупност от различни видове полезен труд, също тъй разнообразен по род, вид, семейство, подвид, разновидност, т. е. едно *обществено разделение на труда*. То е условие за съществуването на стоковото производство, макар че, наопаки, стоковото производство не е условие за съществуването на общественото разделение на труда. В староиндийската община трудът е обществено разделен, при все че *продуктите* му не стават *стоки*. Или да вземем един по-близък пример: във всяка фабрика трудът е систематично разделен, но това разделение не се дължи на това, че работниците си разменят *своите индивидуални продукти*. Само продуктите на самостоятелни и *независими един от друг видове частен труд* противостоят едни на други *като стоки*.

И тъй, видяхме: в потребителната стойност на всяка стока се съдържа определена, целесъобразна производителна дейност или полезен труд. Потребителни стойности не могат да противостоят едни на други като *стоки*, ако в тях не се съдържат качествено различни видове полезен труд. В общество, чиито продукти *общо взето* приемат формата на *стока*, т. е. в общество от стокопроизводители, тази качествена разлика между видовете полезен труд, практикувани независимо един от друг като частни операции на самостойни производители, се развива в многосложна система, в обществено разделение на труда.

Впрочем на самото палто е безразлично дали ще го носи шивачът или клиентът. И в двата случая то служи като потребителна стойност. Също тъй и отношението между палтото и труда, който го е произвел, не се изменя само по себе си от това, че шивачеството става отделна професия, самостойна брънка в общественото разделение на труда. Там, където е бил принуден да се облича, човек е шил дрехи цели хилядолетия, преди да стане шивач един отделен човек. Но съществуването на палтото, на платното или на който и да било друг предмет от *материалното богатство*, който не се получава направо готов от природата, винаги се е дължало на някоя специална целесъобразно-производителна дейност, която приспособява отделни природни материали към отделни човешки потребности. Затова трудът, като създател на потребителни стойности, като *полезен труд*, е независимо от всички обществени форми условие за съществуването на човека, вечна природна

необходимост, за да се осъществи обмяната на веществата между човека и природата, а значи — и човешкият живот.

Потребителните стойности палто, платно и т. н., накъсо — стоковите тела, са *съединение на два елемента* — природна материя и труд. Ако извадим общия сбор на всички различни видове полезен труд, които се съдържат в палтото, платното и т. н., все пак винаги ще остане накрая материален субстрат [основа, вещество], който е налице по природа и без намесата на човека. В своето производство човек може да постъпва само така, както постъпва самата природа, т. е. само *да изменя формите на материята*[13]. Дори нещо повече. В същия този труд на преформиране човек непрекъснато е подкрепян от силите на природата. Така че *трудът не е единственият източник на произвежданите от него потребителни стойности, на материалното богатство.* Трудът е бащата на това богатство, както казва *Уилям Пети*, а земята е негова майка.

Нека преминем сега от стоката, като предмет за потребление, към стоковата *стойност*.

Според нашата предпоставка палтото има двойно по-голяма стойност от платното. Това обаче е само *количествена* разлика, която засега още не ни интересува. Затова нека припомним, че ако стойността на едно палто е двойно по-голяма от стойността на 10 аршина платно, то 20 аршина платно имат *същата величина на стойността*, каквато има едно палто. Като стойности, палтото и платното са предмети от *еднаква субстанция*, обективни изрази на *еднороден труд*. Но *шивачеството* и *тъкачеството* са качествено различни видове труд. Ала има такива обществени условия, при които *един и същ човек* последователно тъче и шие, така че тези два различни вида труд са само *модификации* [разновидности] *на труда на един и същ индивид* и още не са отделни, определени функции на различни индивиди — точно тъй, както палтото, което нашият шивач ушива днес, и панталоните, които той ще шие утре, са само варианти на един и същ индивидуален труд. Освен това наблюдението учи, че в нашето капиталистическо общество, според променящата се посока в търсенето на труда, *дадена част от човешкия труд* последователно се отпреба ту във формата на шивачеството, ту във формата на тъкачеството. Тази промяна на формата на труда може и да не става без търкания, обаче тя трябва да става. Ако се абстрахираме от определеността на производителната дейност, а следователно и от полезния характер на труда, от него ще остане само това, че той е *изразходване на човешка работна сила*. Шивачеството и тъкачеството,

[13] „Всички явления на света, безразлично дали са предизвикани от ръката на човека или от всеобщите физически закони, не са истинско *ново творчество*, а само *преобразуване* на материята. *Съединяване и разделяне* са единствените елементи, които човешкият ум намира винаги при анализа на представата за възпроизводството; същото нещо става и при възпроизводството на стойността (*потребителната стойност*, макар че *Вери* тук, в своята полемика с физиократите, сам не знае добре за какъв вид стойност говори) и на богатството, когато земята, въздухът и водата се превръщат на полето в жита, или пък когато секрециите на насекомото, обработени от човешката ръка, се превръщат в коприна, или пък когато късчета метал се подреждат, за да образуват часовник" (*Pietro Verri*, [*Пиетро Вери*], Meditazioni sulla Economia Politica, за пръв път печатано в 1773 г., в изданието на италианските икономисти, от Custodi [Кустоди], Parte Moderna, том XV, стр. 22).

макар и да са качествено различни видове производителна дейност, и двете са производително изразходване на *човешки* мозък, мускули, нерви, ръце и т. н., и в този смисъл и двете са *човешки труд*. Те са само две различни форми за изразходване на човешка работна сила. Разбира се, самата човешка работна сила трябва да бъде повече или по-малко развита, за да може да бъде изразходвана в тая или оная форма. Но стойността на стоката представлява просто човешки труд, изразходване на *човешки труд* изобщо. И както в буржоазното общество генералът или банкерът играят важна роля, а, обратно, просто *човекът* — твърде жалка роля[14], — така е работата и при *човешкия труд*. Той е изразходване на *проста* работна сила, с която, средно взето, разполага физическият организъм на всеки обикновен човек, без никаква особена подготовка. *Простият среден труд*, наистина, променя своя характер в различните страни и в различните културни епохи, но е налице във всяко съществуващо общество. По-сложният труд е само *повдигнат в степен*, или по-скоро *умножен* прост труд, така че по-малко количество сложен труд се равнява на по-голямо количество прост труд. Опитът показва, че такова свеждане постоянно се извършва. Една стока може да бъде продукт на най-сложен труд, но нейната *стойност* я прави равна на продукта на простия труд и, значи, самата стойност представлява само определено количество прост труд[15]. Различните пропорции, в които разните видове труд се свеждат към прост труд, като тяхна *единица-мярка*, се установяват от един обществен процес зад гърба на производителите и затова им се струват като установени от обичая. За опростяване, в по-нататъшното изследване ще разглеждаме всеки вид работна сила направо като *проста* работна сила, с което просто ще спестим труда за свеждането.

И също както в *стойностите* палто и платно изчезват различията между техните *потребителни стойности*, така и в *труда*, който е изразен в тези *стойности*, изчезват различията между неговите *полезни форми* — *шивачеството* и *тъкачеството*. Както *потребителните стойности* палто и платно са *съединения* на целесъобразни, производителни видове дейност с плат и прежда — докато пък *стойностите* палто и платно са само *безформени маси труд*, — също така и съдържащите се в тези *стойности* видове труд се вземат не по тяхното производително отношение спрямо плата и преждата, а само като *изразходване на човешка работна сила*. Шивачеството и тъкачеството са образуващи елементи на *потребителните стойности* палто и платно именно благодарение на своите *различни* качества; в *субстанция* на *стойността* на палтото и на *стойността* на платното те са само дотолкова, доколкото е *абстрахирано* тяхното особено качество и доколкото и двете притежават *еднакво качество, качеството на човешки труд*.

Палто и платно обаче не са само *стойности изобщо*, а стойности от *определена величина* и, както приехме, палтото струва двойно

[14] Сравни *Hegel* [Хегел], Philosophie des Rechts, Берлин 1840, стр. 250, § 190.

[15] Читателят трябва да има предвид, че тук става дума не за *работната заплата* или за стойността, която работникът получава напр. за един работен ден, а за стоковата *стойност*, в която се овеществява неговият работен ден. Категорията на работната заплата изобщо още не съществува тук, в този стадий на нашето изложение.

повече отколкото 10 аршина платно. Откъде е тази разлика във *величината на стойностите* им? Оттам, че платното съдържа само половината от труда, който се съдържа в палтото, така че за произвеждането на последното трябва да се изразходва работна сила през двойно повече *време* отколкото за произвеждането на първото.

Така че ако с оглед на *потребителната стойност* съдържащият се в стоките труд важи само *качествено*, то, след като той вече бъде сведен към човешки труд без други качества, той, с оглед на *величината на стойността*, важи само *количествено*. В първия случай става въпрос за това, *как* и *какво* произвежда трудът, във втория случай — за това, *колко* е бил трудът, за неговото времетраене. Тъй като величината на стойността на дадена стока изразява само количеството на съдържащия се в нея труд, стоките, в известни пропорции, трябва да имат винаги еднакво големи стойности.

Ако напр. производителната сила на всички видове полезен труд, необходими за произвеждане на едно палто, остане неизменна, то величината на стойността на палтата расте само с тяхното собствено количество. Ако едно палто представлява x работни дни, то две палта представляват $2x$ работни дни, и т. н. Но да приемем, че трудът, необходим за произвеждане на едно палто, се увеличи два пъти или се намали наполовина. В първия случай стойността на едно палто ще бъде колкото е била по-преди стойността на две палта, а във втория — стойността на две палта ще бъде колкото е била по-преди стойността на само едно палто, макар че и в двата случая едно палто задоволява същите потребности както и преди и че съдържащият се в него полезен труд си остава еднакво доброкачествен. Но *количеството* на труда, изразходван за неговото произвеждане, се е променило.

Едно по-голямо количество потребителни стойности съставя само по себе си по-голямо *материално богатство*, две палта са повече от едно. С две палта могат да се облекат двама души, с едно — само един човек, и т. н. И все пак на нарастващата маса на материалното богатство може да отговаря едно същевременно спадане на *величината* на неговата *стойност*. Това противоположно движение произтича от *двойния характер* на труда. Естествено, производителната сила винаги е производителна сила на полезен, конкретен труд и действително определя само степента на въздействането на целесъобразната производителна дейност в даден период от време. Поради това полезният труд става по-изобилен или по-оскъден източник на продукти, *право пропорционално с нарастването или намаляването* на неговата производителна сила. Напротив, една промяна в производителната сила сама по себе си никак не засяга труда, изразен в *стойността*. Тъй като производителната сила принадлежи на конкретната полезна форма на труда, тя, естествено, не може вече да засяга труда, когато се абстрахираме от неговата конкретна, полезна форма. Поради това един и същ труд в *еднакви периоди от време* винаги създава *стойности от еднаква величина*, както и да се изменя производителната сила. Но в *същия период от време* той доставя *различни количества потребителни стойности*, — повече, когато производителната сила расте, по-малко — когато тя спада. Така че същата промяна на производителната сила, която увеличава плодотворността на труда, а оттам и масата на произвежданите

от него потребителни стойности, *намалява величината на стойността* на цялата тази *увеличена маса*, ако съкрати *работното време*, необходимо за нейното произвеждане. И обратно.

Всеки труд е, от една страна, изразходване на човешка работна сила във физиологичен смисъл и в това си качество на еднакъв човешки или абстрактен човешки труд той създава стоковата стойност. Но от друга страна всеки труд е изразходване на човешка работна сила в особена целесъобразна форма и в това си качество на конкретен, полезен труд той произвежда потребителни стойности[16].

3. Формата на стойността или разменната стойност

Стоките се явяват на бял свят във формата на потребителни стойности или стокови тела, като желязо, платно, пшеница и т. н. Това е тяхната домораслa натурална форма. Но те са стоки само защото са нещо *двойно*, предмети за употреба и в същото време — носители на стойност. Поради това те се явяват като стоки или имат формата на стоки само доколкото имат *двойна форма* — натурална форма *и* стойностна форма.

Стойностната субстанция на стоките се различава от вдовицата Скокли* по това, че човек не знае къде да я хване. В права противоположност на сетивно грубата предметност на стоковите тела, в тяхната стойностна субстанция не влиза нито атом материя. Затова ние можем да въртим и сучим отделна стока накъдето си искаме — като стой-

[16] Бележка към второто издание: За да докаже, че „единствено трудът е окончателната и реална мярка, с която може да се преценява и сравнява стойността на всички стоки във всички времена“, А. Смит казва: „Еднакви количества труд трябва да имат за самия работник във всички времена и във всички места една и съща стойност. При нормално състояние на неговото здраве, сила и дейност и при средна степен на умение, която той има, той винаги трябва да влага еднаква част от своето спокойствие, своята свобода и своето щастие.“ („Wealth of Nations“, I книга, 5-а глава [издание на E. G. Wakefield, Лондон, 1836, I том, стр. 104 сл. — *Ред.*]). Тук (но не навсякъде) А. Смит смесва определянето на стойността чрез изразходваното за производството на стоката *количество труд*, с определянето на *стойностите на стоките* чрез *стойността на самия труд*, и затова се мъчи да докаже, че еднакви количества труд винаги имат еднаква стойност. От друга страна той чувствувал, че трудът, доколкото той е изразен в стойността на стоките, се взема само като *изразходване на работна сила*, но все пак схваща това изразходване само като жертвуване на спокойствието, свободата и щастието, а не като нормална жизнена дейност. Впрочем той има предвид съвременния наемен работник. — Много по-точно се изразява цитираният в бележка 9-а анонимен предшественик на А. Смит: „Даден човек се е трудил цяла седмица, за да произведе този предмет за потребление... и онзи, който му дава в замяна на него някакъв друг предмет, може най-добре да прецени кое нещо е действително равноценно само когато точно пресметне кое нещо му струва също толкова време и труд. Това в същност означава размяна на труда, който един човек в продължение на известно време изразходва за даден предмет, срещу труда на друг човек, вложен за друг предмет в продължение на същото това време.“ („Some Thoughts on the Interest of Money etc.“, стр. 39.) — [Към четвъртото издание. Английският език има това преимущество, че има две различни думи за тези два различни вида труд. Трудът, който създава потребителни стойности и е качествено определен, се нарича work в противоположност на labour; а трудът, който създава стойност и се измерва само количествено, се нарича labour в противоположност на work. Виж бележката към английския превод, стр. 14. — *Ф. Е.*]

* Вдовицата Скокли (Куикли) — лице във „Веселите жени от Уиндзор“ от Шекспир. — *Ред.*

ностно нещо тя си остава неуловима. Но ако си спомним, че стоките имат стойностна субстанция само доколкото са израз на една и съща обществена единица, на човешкия труд, че тяхната стойностна субстанция, значи, е чисто обществена — то от само себе си се разбира, че тя може да се прояви само в общественото отношение на една стока към друга. И наистина, за да открием следата на скритата в стоките стойност, ние изхождаме от тяхната разменна стойност или от тяхното разменно отношение. Сега трябва пак да се върнем назад към тази форма на проява на стойността.

Всеки знае, дори ако той нищо друго не знае, че стоките имат своя обща стойностна форма, рязко контрастираща с пъстрите натурални форми на техните потребителни стойности — паричната форма. Но на нас ни предстои да извършим нещо, което буржоазната политическа икономия дори не се е опитвала да извърши, а именно — да издирим генезиса на тази парична форма, следователно да проследим развитието на стойностния израз, който се съдържа в стойностното отношение на стоките, от неговия най-прост и най-незабележим образ до ослепителната парична форма. А с това изчезва и загадката около парите.

Най-простото стойностно отношение е, очевидно, стойностното отношение на една стока *към една единствена разнородна стока*, безразлично *коя* е тя. Поради това *стойностното отношение на две стоки* представлява *най-простия стойностен израз на една стока.*

А. ПРОСТА, ЕДИНИЧНА ИЛИ СЛУЧАЙНА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

x от стоката А $=$ y от стоката Б, или: x от стоката А е равностойно на y от стоката Б (20 аршина платно $=$ 1 палто, или 20 аршина платно са равностойни на едно палто).

1. Двата полюса на стойностния израз: относителна форма на стойността и еквивалентна форма

Тайната на *всяка* стойностна форма се крие в тази *проста форма на стойността*. Поради това нейният анализ представлява същинската трудност.

Две разнородни стоки А и Б, в нашия пример — платното и палтото, явно играят тук *две различни роли*. Платното *изразява своята стойност* в палтото, а палтото *служи за материал на този стойностен израз*. Първата стока играе активна роля, а втората — пасивна. Стойността на първата стока е изразена като *относителна* [релативна] *стойност* или се намира във *форма на относителна стойност*. Втората стока функционира *като еквивалент* [равностойност] или се намира в *еквивалентна форма*.

Относителната форма на стойността и еквивалентната форма са моменти, които принадлежат един към друг, обуславят се взаимно и са неразделни, но същевременно са *взаимно изключващи се* или *противоположни крайности*, т. е. *полюси на един и същ израз на стойността*; те винаги се *разпределят* между *различните* стоки, които стойностният израз поставя във взаимна връзка. Аз не мога например да изразя стой-

ността на платното в платно. *20 аршина платно* $=$ *20 аршина платно* — това не е никакъв израз на стойността. Това равенство, напротив, показва, че 20 аршина платно не са нищо друго освен 20 аршина платно, определено количество от *потребителния предмет* платно. Следователно стойността на платното може да бъде изразена само относително, т. е. *в друга стока*. Поради това *относителната форма на стойността* на платното предполага, че някоя друга стока се намира в *еквивалентна форма* спрямо нея. От друга страна, *тази друга стока*, която фигурира *като еквивалент*, не може *същевременно* да се намира и в *относителна стойностна форма*. Не *тя сама изразява своята стойност*. Тя само доставя *материал за изразяване на стойността на друга стока*.

Разбира се, изразът: *20 аршина платно* $=$ *1 палто* или *20 аршина платно са равностойни на едно палто* — съдържа в себе си и обратното отношение: *1 палто* $=$ *20 аршина платно* или *1 палто е равностойно на 20 аршина платно*. Но в такъв случай аз, за да *изразя относително* стойността на палтото, трябва да преобърна уравнението — а щом направя това, платното става *еквивалент* вместо палтото. Следователно *една и съща стока не може в един и същ стойностен израз да се явява същевременно в двете форми*. Напротив, те *полярно* се изключват.

И така, дали една стока се намира в относителна форма на стойността или в противоположната ѝ еквивалентна форма — това зависи изключително от *мястото, което тя заема всеки път в стойностния израз*, т. е. зависи от това, дали тя е стока, стойността на която се изразява, или стока, чрез която се изразява стойността.

2. Относителната форма на стойността

а) Съдържание на относителната форма на стойността

За да намерим по какъв начин простият стойностен израз на една стока се съдържа в стойностното отношение между две стоки, трябва най-напред да разгледаме това отношение съвсем независимо от неговата количествена страна. В повечето случаи постъпват тъкмо наопаки и в стойностното отношение виждат само *пропорцията*, в която са приравнени определени количества от два различни вида стоки. Изпускат изпредвид, че *величините на различни предмети* стават *количествено сравними* едва *след като бъдат сведени към едно и също нещо*. Само *като изрази на едно и също нещо* те са *едноименни*, а затова и *съизмерими величини*[17].

Все едно дали 20 аршина платно $=$ на 1 палто или $=$ на 20 или $=$ на x палта, т. е. дали дадено количество платно е равностойно на много или малко палта — всяка такава пропорция винаги включва в себе си това, че платното и палтата, като величини на стойността, са

[17] Малцината икономисти, които като *С. Бейли* са се занимавали с анализа на стойностната форма, не са могли да дойдат до никакъв резултат, първо, защото са смесвали формата на стойността със самата стойност, второ, защото под грубото влияние на практичния буржоа те от самото начало са имали предвид изключително само количественото определение. „*Разпореждането с количеството* ... образува *стойността*." (Money and its Vicissitudes, Лондон 1837, стр. 11. Автор е *С. Бейли*.)

изрази на една и съща единица, са неща от една и съща природа. Платно = палто е основата на това уравнение.

Но двете качествено приравнени стоки не играят една и съща роля. Само *стойността на платното* е изразена. И то как? Чрез неговото отнасяне към палтото като към негов „еквивалент", като към нещо разменимо с него. В това отношение палтото фигурира само като форма на съществуване на стойността като стойностно нещо, защото само като такова то е същото нещо, каквото е платното. От друга страна тук се проявява или получава самостоен израз собственото стойностно битие на платното, защото само като стойност то има отношение към палтото като към нещо равностойно, като към нещо разменимо с него. Така, маслената киселина и пропилният формиат на мравчената киселина са различни тела. Но и двете са съставени от едни и същи химически вещества — от въглерод (C), водород (H) и кислород (O), и то дори в еднакъв процентен състав, а именно $C_4H_8O_2$. И ако пропилният формиат бъде приравнен към маслената киселина, тогава в това отношение, първо, пропилният формиат би фигурирал само като форма на съществуване на $C_4H_8O_2$ и, второ, с това би се изразило, че и маслената киселина се състои от $C_4H_8O_2$. Чрез приравняването на пропилния формиат към маслената киселина следователно, ще бъде изразена тяхната химична субстанция, за разлика от тяхната физична форма.

Когато казваме: като стойности стоките са просто безформен човешки труд, нашият анализ ги свежда към една абстрактна стойност, но не им придава никаква друга стойностна форма, различна от техните натурални форми. Другояче стои работата със стойностното отношение на една стока към друга. Нейният стойностен характер тук изпъква чрез нейното собствено отношение към другата стока.

Например, като се приравни палтото, като стойностно нещо, към платното — с това и съдържащият се в палтото труд се приравнява към труда, който се съдържа в платното. Наистина, шивачеството, което произвежда палтото, е конкретен труд, различен от тъкачеството, което произвежда платното. Но приравняването на шивачеството към тъкачеството фактически го свежда към действително еднаквото в двата вида труд, към техния общ характер на човешки труд. И тъй, по тоя околен път е изразено, че и тъкачеството, доколкото то тъче стойност, по никакви признаци не се различава от шивачеството, значи е абстрактен човешки труд. Само изразяването на еквивалентността на разнородните стоки, като фактически свежда различните видове труд, които се съдържат в разнородните стоки, към тяхното общо съдържание — към човешки труд изобщо, открива специфичния характер на труда като създател на стойността.[17a]

[17a] Бележка към второто издание: Един от първите икономисти, който след *Уилям Пети* е прозрял природата на стойността, прочутият Франклин казва: „Тъй като търговията е изобщо само размяна на един труд с друг труд, стойността на всички предмети може да бъде най-правилно оценена чрез труда" (The works of *B. Franklin* etc. [англ.: Съчиненията на Б. Франклин], издадени от Спаркс, Бостон 1836, II том, стр. 267). Франклин не съзнава, че като оценява стойността на всички предмети „чрез труда", той се абстрахира от различието между разменяните видове труд и по този начин ги свежда към еднакъв човешки труд. Но при все че не съзнава това, той го казва. Той най-напред говори за „единия труд", сетне за „другия труд" и най-сетне за „труда" без по-нататъшно определение, като за субстанция на стойността на всички неща.

Но не е достатъчно да се изрази само специфичният характер на оня труд, от който се състои стойността на платното. Човешката работна сила в текущо състояние, или човешкият труд, създава стойност, но сам трудът не е стойност. Той става стойност само в застинало състояние, в предметна форма. За да изразим стойността на платното като безформен човешки труд, трябва да я изразим като „предметност", веществено различна от самото платно и обща едновременно на него и на друга стока. Тази задача вече е решена.

В стойностното отношение с платното палтото се взема като качествено равно с него, като нещо от една и съща природа, тъй като палтото е стойност. Значи, тук палтото фигурира като нещо, в което се проявява стойността или което в своята сетивна, натурална форма представлява стойност. Само че палтото, тялото на стоката-палто, е само потребителна стойност. Едно палто също тъка малко изразява стойност, както и която и да било къс от платното. Това доказва само, че вътре в стойностното отношение към платното палтото значи повече, отколкото вън от него, също както някои хора значат повече в обшити със злато мундири, отколкото вън от тях.

В производството на палтото фактически, във формата на шивачество, е изразходвана човешка работна сила. В него значи е натрупан човешки труд. Откъм тази страна палтото е „носител на стойност", макар че това му свойство не прозира дори и през най-рядката му тъкан. И в стойностното отношение на платното палтото фигурира само откъм тази си страна, т. е. като въплътена стойност, като тяло на стойността. Въпреки че палтото се явява в закопчан вид, платното е узнало в него сродната, прекрасна стойностна душа. Но палтото не може да представлява стойност по отношение на платното, ако същевременно стойността не приеме за платното формата на палто. Така, индивидът А не може да се държи към индивида Б като към величество, ако за А величеството не приеме същевременно и телесния вид на Б, и затова чертите на лицето, косата и много други неща се променят заедно с всяка смяна на владетеля на една страна.

Значи, в стойностното отношение, в което палтото образува еквивалент на платното, формата на палто важи като стойностна форма. По този начин стойността на стоката платно се изразява в тялото на стоката палто, *стойността* на една стока — в *потребителната стойност на друга стока*. Като потребителна стойност платното е нещо, което е сетивно различно от палтото, но като стойност то е „нещо еднакво на палтото" и затова изглежда като палто. По този начин платното получава една стойностна форма, различна от неговата натурална форма. Неговото стойностно битие се проявява в неговото равенство с палтото, също както овчата природа на християнина се проявява в неговото подобие на божия агнец.

Както виждаме, всичко онова, което ни бе казал по-преди анализът на стоковата стойност, ни го казва и самото платно, щом то влезе в общение с друга стока, с палтото. Само че то открива своите мисли на единствено достъпния му език, на стоковия език. За да каже, че трудът, в неговото абстрактно качество на човешки труд, образува своята собствена стойност, платното казва, че палтото, доколкото то е равно на него, т. е. доколкото е стойност, се състои от същия труд както и

самото платно. За да каже, че неговата възвишена стойност на предметност е различна от неговото кораво платнено тяло, платното казва, че стойността има вид на палто и че затова само платното, като стойностно нещо, прилича на палтото, както едно яйце прилича на друго. Впрочем и стоковият език — освен еврейският — има още много други повече или по-малко правилни наречия. Така например немското „Wertsein" [стойностно битие] не изразява тъй сполучливо, както романският глагол valere, valer, valoir, положението, че приравняването на стоката Б към стоката А е израз на стойността на самата стока А. Paris vaut bien une messe! [френ., Париж си струва една литургия!]

И тъй, чрез стойностното отношение натуралната форма на стоката Б става стойностна форма на стоката А, или тялото на стоката Б става огледало за стойността на стоката А.[18] Стоката А, като се отнася към стоката Б като към стойностно тяло, като към материализация на човешки труд, превръща потребителната стойност Б в материал за изразяване на своята собствена стойност. Стойността на стоката А, изразена по такъв начин в потребителната стойност на стоката Б, притежава формата на относителна стойност.

б) Количествена определеност на относителната форма на стойността

Всяка стока, чиято стойност трябва да бъде изразена, е консумативен предмет, даден в известно количество, например — 15 шефели пшеница, 100 фунта кафе и т. н. Това дадено количество стока съдържа в себе си определено количество човешки труд. Значи стойностната форма трябва да изразява не само *стойност изобщо*, но *количествено определена стойност* или *величина на стойността*. Затова в стойностното отношение на стоката А към стоката Б, на платното към палтото, става не само качествено приравняване на стоката палто, като *стойностно тяло* изобщо, към платното, но и *определено количество от стойностното тяло*, от еквивалента, напр. едно палто, се приравнява към определено количество платно, напр. към 20 аршина платно.

Уравнението: „20 аршина платно = 1 палто, или: 20 аршина платно имат стойността на едно палто", предпоставя, че в 1 палто се съдържа точно толкова стойностна субстанция, колкото и в 20 аршина платно, значи — че и двете количества стоки струват еднакво количество труд или еднакво количество работно време. Но работното време необходимо за произвеждането на 20 аршина платно или на 1 палто, се изменя заедно с всяка промяна в производителната сила на тъкаческия или шивашкия труд. Сега да разгледаме по-отблизо влиянието на такива промени върху относителния израз на величината на стойността.

[18] До известна степен с човека става същото, както със стоката. Тъй като той не се ражда нито с огледало в ръка, нито като фихтеански философ: „Аз съм Аз" — човек на първо време се оглежда в някой друг човек. Само чрез своето отношение към човека Паул като към свой подобен човекът Петър се отнася към самия себе си като към човек. А по този начин Паул какъвто си е той в неговата кожа и кости, в неговата Пауловска телесност, става за Петър форма за проява на рода (genus) човек.

I. Нека се измени стойността на платното[19], докато *стойността* на палтото остава постоянна. Ако работното време, което е необходимо за произвеждането на платното, се удвои, напр. поради прогресивно намаляване на плодородността на засятата с лен земя — удвоява се и стойността на платното. Вместо 20 аршина платно = 1 палто, ние ще имаме *20 аршина платно = 2 палта*, тъй като 1 палто сега съдържа в себе си само половината от работното време за произвеждане на 20 аршина платно. Наопаки, ако работното време, което е необходимо за произвеждането на платното, се намали наполовина, например поради усъвършенствуване на тъкачните станове, стойността на платното ще спадне наполовина, така че сега: *20 аршина платно = 1/2 палто*. Значи относителната стойност на стоката А, т. е. нейната стойност изразена в стоката Б, се покачва или спада право пропорционално на стойността на стоката А, щом стойността на стоката Б остава неизменна.

II. Нека стойността на платното остане постоянна, докато стойността на палтото се изменя. Ако при тези обстоятелства работното време, което е необходимо за произвеждането на палтото, се удвои, напр. поради неблагоприятен добив на вълна, тогава вместо 20 аршина платно = 1 палто, ще имаме: 20 аршина платно = 1/2 палто. Наопаки, ако стойността на палтото спадне наполовина, тогава *20 аршина платно = 2 палта*. И така, при постоянна стойност на стоката А, нейната относителна стойност, изразена в стоката Б, се покачва или спада *обратно пропорционално на промяната на стойността на Б*.

Ако сравним случаите I и II, ще видим, че *една и съща промяна във величината на относителната стойност може да произлиза от съвсем противоположни причини*. Така, уравнението: *20 аршина платно = 1 палто*, се превръща: 1) в уравнение *20 аршина платно = 2 палта* или защото стойността на платното се е увеличила два пъти, или защото стойността на палтото е спаднала наполовина, и 2) в уравнение *20 аршина платно = 1/2 палто* или защото стойността на платното е спаднала наполовина, или защото стойността на палтото се е покачила двойно.

III. Нека количествата труд, които са необходими за произвеждането на платно и палто, да се изменят едновременно, в една и съща посока и в еднаква пропорция. В този случай ще имаме, както и преди, *20 аршина платно = 1 палто* — колкото и да са се изменили техните стойности. Промяната в тяхната стойност се открива само когато ги сравним с трета стока, стойността на която е останала неизменена. Ако стойностите на *всички* стоки се покачеха или спаднеха едновременно и в еднаква пропорция, техните *относителни стойности* щяха да останат без промяна. Действителната промяна в тези стойности бихме могли да забележим само по това, че за все същото работно време сега изобщо ще се изработва по-голямо или по-малко количество стоки отколкото преди.

IV. Нека количествата труд, които са необходими за произвеждането на платно и палто, а следователно и техните стойности, да се изменят едновременно в еднаква посока, но не в еднаква степен, или пък

[19] Тук, както и на някои места по-горе, употребявам израза „стойност" за означаване на количествено определена стойност, т. е. за величина на стойността.

в противоположни посоки, и т. н. Влиянието на всички възможни такива комбинации върху относителната стойност на дадена стока се определя просто чрез прилагане случаите I, II и III.

Така че действителните промени във величината на стойността не се отразяват нито недвусмислено, нито изчерпателно в нейния относителен израз или във величината на относителната стойност. Относителната стойност на една стока може да се изменя, макар нейната стойност да остава постоянна. Нейната относителна стойност може да остава неизменна, макар нейната стойност да се изменя, и най-сетне съвсем не е нужно да съвпадат едновременните промени във величината на стойността и в относителния израз на тази величина на стойността[20].

3. Еквивалентната форма

Видяхме вече, че когато една стока A (платното) изразява своята стойност в потребителната стойност на една различна от нея стока Б (палтото), тя придава на тази последната една своеобразна стойностна форма, формата на еквивалент. Стоката платно разкрива своето собствено стойностно битие с това, че палтото, без да приема някаква друга стойностна форма, различна от неговата телесна форма, се приравнява към платното. Значи платното в действителност изразява своето собствено стойностно битие с това, че палтото е непосредствено разменимо с него. Следователно еквивалентната форма на една стока е *формата на нейната непосредствена разменимост с друга стока*.

Ако един вид стока, напр. палта, служи като еквивалент на друг вид стока, напр. платно, така че палтата с това придобиват характерното свойство да се намират в непосредствено разменима форма с платното, то с това по никакъв начин не е дадена пропорцията, в която са разменими палта срещу платно. Тъй като величината на стойността на платното е дадена, тази пропорция зависи от величината на стойността на палтата. Дали палтото е изразено като еквивалент, а платното

[20] Бележка към второто издание. Със свойственото си остроумие вулгарната политическа икономия се възползува от това несъвпадение на величината на стойността с нейния относителен израз. Напр.: „Признайте веднаж, че A пада, защото Б, с което то се разменя, се покачва, макар за A и сега да не е изразходван по-малко труд — и вашият общ принцип на стойността пропада... Ако признаем, че стойността на Б пада по отношение на A, защото стойността на A се качва по отношение на Б — с това се подкопава самата основа, върху която Рикардо издига своя велик закон, че стойността на една стока винаги се определя от количеството на въплътения в нея труд; защото ако една промяна в разноските за A изменя не само нейната собствена стойност по отношение на Б, с което то се разменя, но и стойността на Б по отношение на тази на A, макар и да не е станала никаква промяна в количеството на труда, необходим за производството на Б, — тогава пропада не само доктрината, която уверява, че стойността на даден артикул се определя от количеството изразходвания за него труд, но и доктрината, според която стойността на даден артикул се регулира от неговите производствени разноски" (*J. Broadhurst*. Дж. Бродхърст]. Treatise on Political Economy. Лондон 1824, стр. 11, 14).

Със същото право г. Бродхърст би могъл да каже: да се вгледаме в отношението между числата 10:20, 10:50, 10:100 и т. н. Числото 10 остава неизменно, и все пак неговата пропорционална величина, неговата величина по отношение на знаменателите 20, 50, 100 постоянно се намалява. Следователно пропада великият принцип, че величината на едно цяло число, като например 10, се „регулира" от количеството на единиците, които се съдържат в него.

като относителна стойност, или обратно — платното като еквивалент, а палтото като относителна стойност, величината на стойността на палтото винаги се определя от необходимото за неговото произвеждане работно време, значи независимо от неговата стойностна форма. Но щом веднаж стоковият вид палто заеме в стойностния израз мястото на еквивалент, величината на неговата стойност не получава никакъв израз като стойностна величина. Тя фигурира в уравнението на стойността по-скоро само като определено количество от даден предмет.

Напр., 40 аршина платно имат „стойността" — на какво? На 2 палта. Тъй като стоковият вид палто играе тук ролята на еквивалент, а потребителната стойност палто фигурира по отношение на платното като стойностно тяло, достатъчно е определено количество палта, за да се изрази едно определено количество от стойността на платното. Поради това две палта могат да изразят величината на стойността на 40 аршина платно, но те никога не могат да изразят величината на своята собствена стойност, величината на стойността на палта. Повърхностното схващане на този факт, че в стойностното уравнение еквивалентът винаги притежава само формата на просто количество от даден предмет, на дадена потребителна стойност, е подвел Бейли, както и мнозина преди и след него, да видят в стойностния израз само количествено отношение. *Еквивалентната форма на една стока*, напротив, не съдържа *никакво количествено определение на стойността*.

Първата *особеност*, която изпъква при разглеждането на *еквивалентната форма*, е следната: *потребителната стойност става форма на проявление на своята противоположност, на стойността*.

Натуралната форма на стоката става *стойностна форма*. Но nota bene [лат.: да се има предвид], това quid pro quo [лат.: тази замяна] се извършва за стоката Б (палто, пшеница, желязо и т. н.) *само в рамките на стойностното отношение*, в което влиза с нея някоя *друга* стока A (платно и т. н.), *само в рамките на това отношение*. Тъй като нито една стока *не може да се отнася към самата себе си като към еквивалент*, значи *не може да превърне своята собствена натурална черупка в израз на своята собствена стойност — тя трябва да се отнесе към друга стока като към свой еквивалент или да направи натуралната черупка на друга стока своя собствена стойностна форма*.

Това ще ни стане нагледно с примера на една *мярка*, която се прилага върху стоковите тела като стокови тела, т. е. като *потребителни стойности*. Една *буца захар* има *тегло*, тъй като е тяло, а поради това има *тежест*, но тежестта на нито една буца захар не може нито да се види, нито да се пипне. Сега да вземем разни *късове желязо*, чието тегло е предварително определено. Сама по себе си *телесната форма* на желязото е също тъй малко *форма за проявление на тежестта*, както и тази на захарта. И все пак, *за да изразим буцата захар като тежест*, ние я привеждаме в *тегловно отношение* към желязото. В това съотношение желязото фигурира като тяло, което *не изразява нищо друго освен тежест*. Поради това количествата желязо служат като тегловно мерило на захарта и спрямо тялото на захарта *представляват само въплъщение на тежестта, форма на проявление на тежестта*. Желязото играе такава роля само в преде-

лите на това отношение, в което е влязла спрямо него захарта или кое да е друго тяло, теглото на което трябва да се определи. Ако двете неща *нямаха тежест*, те не биха могли да влязат *в това отношение и поради това едното не би могло да служи за израз на тежестта на другото*. Ако турим и двете на везните, ще видим, че *като тежести* те наистина са *едно и също*, и *затова в определена пропорция* имат и *еднакво тегло*. Както *тялото на желязото*, като мярка на тежестта, представлява по отношение на захарната буца само *тежест*, тъй и в нашия стойностен израз *тялото на палтото* представлява по отношение на платното само стойност.

Тук обаче аналогията се свършва. В израза за теглото на захарната буца желязото застъпва едно общо и на двете природно свойство, тяхната тежест — докато в стойностния израз на платното палтото застъпва едно извънприродно свойство на тези две неща, тяхната стойност, нещо чисто обществено.

Като изразява стойностното битие на стоката, напр. на платното, като нещо съвсем различно от нейното тяло и свойства, напр. като нещо равно на палтото, относителната форма на стойността на стоката с това показва, че този израз крие в себе си едно обществено отношение. Обратното е с еквивалентната форма. Тя се състои именно в това, че едно стоково тяло, като напр. палтото, както си е то в действителност, изразява стойност, значи по самата си природа притежава стойностна форма. Наистина това е вярно само в границите на онова стойностно отношение, в което стоката платно се отнася към стоката палто като към еквивалент.[21] Но понеже свойствата на едно нещо не произтичат от неговото отношение към другите неща, а само се проявяват в едно такова отношение, изглежда, че и палтото също тъй по самата си природа притежава своята еквивалентна форма, своето свойство на непосредствена разменимост, както притежава и своето свойство да тежи или да държи топло. Оттук и онази загадъчност на еквивалентната форма, която загадъчност се набива в тъпите очи на буржоазния икономист едва когато тая форма се яви пред него в готов вид, като пари. Тогава той се опитва да се справи с мистичния характер на златото и среброто, като подпъхва зад тях по-малко блясkави стоки и с все ново удоволствие предъвква като на латерна каталога на цялата оная сбирщина от стоки, които на времето си са играли ролята на стоков еквивалент. Той не подозира, че и най-простият стойностен израз, като напр. 20 аршина платно = 1 палто, поставя за разрешение загадката на еквивалентната форма.

Тялото на стоката, която служи за еквивалент, важи винаги като въплъщение на абстрактен човешки труд и е винаги продукт на определен полезен, конкретен труд. Значи този конкретен труд става израз на абстрактен човешки труд. Ако палтото напр. важи само като осъществяване, то шивашкият труд, който фактически се осъществява в него, важи само като форма на осъществяване на абстрактен човешки труд. В стойностния израз на платното полезността на шивашкия труд не

[21] Такива съотносителни определения (Reflexionsbestimmungen) изобщо са нещо своеобразно. Този човек напр. е крал само защото другите хора се отнасят към него като поданици. А те, наопаки, си мислят, че са поданици, защото той е крал.

се състои в това, че той прави дрехи и следователно и хора*, а в това, че той създава едно тяло, което очевидно е стойност, значи безформен труд, който по нищо не се различава от труда, опредметен в стойността на платното. За да стане такова огледало на стойността, самият шивашки труд не трябва да отразява нищо друго, освен своето абстрактно свойство на човешки труд.

Във формата на шивачеството, както и във формата на тъкачеството, се изразходва човешка работна сила. Поради това и двете имат общото свойство на човешки труд и затова в известни случаи, напр. при произвеждането на стойност, трябва да се разглеждат само от тази гледна точка. Всичко това не е мистериозно. Но в стойностния израз на стоката работата се извърта. Напр. за да изразим, че тъкането образува стойността на платното не в своята конкретна форма като тъкане, а в своето общо качество на човешки труд, ние му противопоставяме шивачеството, конкретния труд, който произвежда еквивалента на платното, като осезаема форма на осъществяването на абстрактния човешки труд.

И тъй, втора особеност на еквивалентната форма е, че конкретен труд става форма за проявление на своята противоположност, на абстрактен човешки труд.

Но този конкретен труд, шивачеството, като служи за прост израз на неразличим човешки труд, притежава формата на равенство с друг труд, с труда, който се съдържа в платното, и поради това е труд в неговата непосредствена обществена форма, макар да е само частен труд, както и всеки друг труд, който произвежда стоки. Тъкмо затова той се представя в един продукт, който е непосредствено разменим с друга стока. Следователно трета *особеност на еквивалентната форма е, че частен труд става форма на своята противоположност, труд в непосредствена обществена форма.*

Ние ще схванем още по-добре последните две изтъкнати тук особености на *еквивалентната форма*, ако се върнем назад към великия изследовател, който пръв е анализирал *стойностната форма*, както и много други форми на мисленето, на обществото и на природата. Това е *Аристотел*.

Преди всичко *Аристотел* ясно посочва, че *паричната форма* на стоката е само *по-развит образ на простата стойностна форма*, т. е. на изразяването на стойността на една стока в някоя друга стока, защото той казва:

„5 легла = 1 къща“ (*„Κλίναι πέντε ἀντὶ οἰκίας“*)

„не се различава“ от:

„5 легла = толкова и толкова пари“

(*„Κλίναι πέντε ἀντὶ ... ὅσου αἱ πέντε κλίναι“*).

По-нататък той сам отбелязва, че *стойностното отношение*, в което се съдържа *този стойностен израз*, обуславя от своя страна, щото къщата качествено да се приравни към легла, и че тези сетивно различни неща *без такова равенство по самата им същност* не могат да влязат във взаимно съотношение *като съизмерими величини*. „Размяна — казва той — не може да има без равенство, а равенство не може да има без съизмеримост“ (*„οὔτ' ἰσότης μὴ οὔσης συμμετρίας“*).

* Намек за немската поговорка Kleider machen Leute (дрехите правят човека). — *Ред.*

Но тук той се запъва и се отказва от по-нататъшния анализ на стойностната форма. „Но във *действителност е невъзможно* („τῇ μὲν οὖν ἀληθείᾳ ἀδύνατον“) така разновидни предмети да бъдат съизмерими“, т. е. *качествено еднакви*. Това приравняване може да бъде само нещо чуждо на действителната природа на нещата, значи само „помощно средство за практически нужди“.

Така че Аристотел сам ни казва кое осуетява неговия по-нататъшен анализ — това е липсата на *понятието стойност*. Какво нещо е онази *еднаквост*, т. е. общата субстанция, която в израза на стойността на леглото *представлява* къщата за легло? Такова нещо „*в действителност не може да съществува*“, казва Аристотел. Защо? По отношение на леглото къщата представлява *нещо еднакво*, доколкото тя представлява онова, което е наистина *еднакво* в двете, в леглото и в къщата. И то е — *човешкият труд*.

Но че във формата на стоковите стойности всички видове труд са изразени като еднакъв *човешки труд* и, значи, като *равностойни* — това нещо Аристотел не е можел *да изведе* от самата стойностна форма, тъй като *гръцкото* общество е почивало на *робския труд* и затова е имало за *природна основа неравенството на хората и на техните работни сили*. Тайната на стойностния израз — *равенството* и *равнозначността на всички видове труд*, защото и доколкото те са *човешки труд изобщо* — може да бъде разчетена само когато *понятието за човешкото равенство* получи вече затвърдеността на народен предразсъдък. Но това е възможно едва в едно общество, в което *стоковата форма* е всеобща форма на продукта на труда, значи и отношението на хората помежду им *като стокопритежатели* е господствуващо обществено отношение. Геният на Аристотел блести именно с това, че той *открива* в стойностния израз на стоките едно *отношение на равенство*. Само историческите граници на обществото, в което той е живял, му пречат да открие в какво „в действителност“ се състои *това отношение на равенство*.

4. Простата форма на стойността в нейната цялост

Простата форма на стойността на една стока се съдържа в нейното стойностно отношение към друга различна по вид стока или в разменното отношение с нея. Стойността на стоката А качествено се изразява чрез непосредствената разменимост на стоката Б със стоката А. Количествено тя се изразява чрез разменимостта на определено количество от стоката Б с дадено количество от стоката А. С други думи: стойността на една стока е самостоятелно изразена с представянето ѝ като „разменна стойност“. Когато в началото на тази глава ние по общоприетия начин казахме: стоката е потребителна стойност и разменна стойност, това беше, точно казано — невярно. Стоката е потребителна стойност или потребителен предмет, и „стойност“. Тя се представя като това двойно нещо, каквото тя е, когато нейната стойност притежава една особена форма на проявление, различна от нейната натурална форма — това е формата на разменна стойност; и тя никога не притежава тази форма, ако бъде разглеждана изолирано, а винаги само в стойностно или разменно отношение с една друга, различна от нея стока. Но когато човек знае това, споменатият начин на изразяване никак не вреди, а служи за краткост.

Нашият анализ доказа, че стойностната форма или стойностният израз на стоката произтича от природата на стоковата стойност, а не обратното — че стойността и нейната величина произтичат от начина на тяхното изразяване като разменна стойност. Това обаче е заблуждението както на меркантилистите и техните модерни съживители като Ферие, Ганил и др.[21], така и на техните антиподи, съвременните commis-voyageurs [френ.: търговски пътници] на свободната търговия, като Бастиа и нему подобните. Меркантилистите поставят главната тежест върху качествената страна на стойностния израз, следователно върху еквивалентната форма на стоката, която форма притежава в парите своя завършен образ — и наопаки, съвременните амбулантни търговци на свободната търговия, които на всяка цена трябва да разпродадат своите стоки — върху количествената страна на относителната форма на стойността. Следователно за тях не съществува нито стойност, нито величина на стойността на стоката, освен когато те бъдат изразени чрез разменното отношение, значи само във всекидневния ценоразпис. Шотландецът Маклеод в своята функция на човек, който трябва колкото може по-многоучено да накичи забърканите представи на Ломбардстрит [виж чуждите думи], представлява сполучлив синтез между суеверните меркантилисти и просветените амбулантни търговци на свободната търговия.

Ако разгледаме по-отблизо стойностния израз на стоката А, който се съдържа в стойностното ѝ отношение към стоката Б, ще видим, че в рамките на това отношение натуралната форма на стоката А се явява само като въплъщение на потребителна стойност, а натуралната форма на стоката Б — само като стойностна форма или като стойностен образ. Така че скритото в стоката вътрешно противоречие между потребителна стойност и стойност се изразява чрез едно външно противоречие, т. е. чрез отношението на две стоки, в което едната стока, *чиято* стойност трябва да бъде изразена, важи непосредствено само като потребителна стойност, а другата стока, *в която* се изразява стойност, важи непосредствено само като разменна стойност. Значи простата стойностна форма на една стока е простата форма за проявление на съдържащата се в нея противоположност между потребителна стойност и стойност.

Продуктът на труда при всички обществени условия е предмет за потребление, но само една исторически определена епоха от общественото развитие, която представя труда, изразходван за произвеждането на даден консуматвен предмет като негово „веществено“ свойство, т. е. като негова стойност — превръща продукта на труда в стока. От това следва, че простата стойностна форма на стоката същевременно е и проста стокова форма на продукта на труда, че следователно и развитието на стоковата форма съвпада с развитието на стойностната форма.

Още първият поглед показва недостатъчността на простата форма на стойността, на тази зародишна форма, която, едва като мине през цяла редица от метаморфози, узрява до форма на цена.

[21] Бележка към второто издание. *F. L. A. Ferrier* [Ф. Л. А. Ферие] (sous-inspecteur des douanes [френ.: митнически помощник-инспектор]). Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce, Париж 1805, и Charles Ganilh [Шарл Ганил], Des Systèmes de l'Economie Politique, 2 издание, Париж 1821 г.

Изразяването на стоката А в каквато и да било стока Б отличава стойността на стоката А само от нейната собствена потребителна стойност и затова я поставя в разменно отношение само спрямо някоя отделна, различна от нея стока, вместо да представи количественото ѝ равенство и количествената ѝ пропорционалност с всички други стоки. *На простата относителна стойностна форма* на една стока отговаря *единичната еквивалентна форма* на някоя *друга* стока. Така, в относителния стойностен израз на платното палтото има *еквивалентна форма* или *форма на непосредствена разменимост* само по отношение на тази *единична* стока платно.

Но единичната стойностна форма сама преминава в една по-пълна форма. Наистина, чрез нея стойността на една стока А се изразява в само една стока от друг вид. Но от какъв вид е тази стока — палто ли, желязо, пшеница и т. н. — това е съвсем безразлично. Следователно, след като една стока влезе в *стойностно отношение* с този или онзи вид стока, образуват се *различни, прости стойностни изрази* на една и съща стока.[23а] Броят на нейните възможни стойностни изрази е ограничен само от броя на различните от нея видове стоки. Затова нейният *единичен* стойностен израз се превръща във винаги продължим ред на нейните различни прости стойностни изрази.

В. ПЪЛНА ИЛИ РАЗГЪНАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

z стока А = u стока Б или = v стока В или = w стока Г или = x стока Д или = и т. н.

(20 аршина платно = 1 палто или = 10 фунта чай или = 40 фунта кафе или = 1 квартер пшеница или = 2 унции злато или = ½ тон желязо или = и т. н.

1. Разгънатата относителна форма на стойността

Стойността на една стока, напр. на платното, е изразена сега в безброй други елементи на стоковия свят. Всяко друго стоково тяло става огледало на *стойността* на платното.[24] По този начин и самата

[23а] Бележка към второто издание. Напр. у Омир стойността на едно нещо се изразява в цяла редица различни неща.

[24] Затова говорят за палтената стойност на платното, ако стойността му се изразява в палто, за неговата житна стойност, ако тя се изразява в жито, и т. н. Всеки такъв израз означава, че именно стойността на платното се проявява в потребителните стойности палто, жито и т. н. „Тъй като стойността на всяка стока изразява нейното отношение в размяната [срещу някоя друга стока], ние можем да говорим за стойността като за житна стойност, суконена стойност — според стоката, с която я сравняваме; и затова има хиляди различни видове стойности, толкова, колкото стоки има, и всички те са еднакво реални и еднакво номинални." („A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers". By the Author of „Essays on the Formation etc. of Opinions". Лондон 1825, стр. 39.) С. *Бейли*, авторът на това анонимно съчинение, което на времето си направи много шум в Англия, си въобразява, че като посочва пъстрото множество от относителни изрази на една и съща стокова стойност, той е унищожил всяко определение на понятието стойност. Раздразнителността, с която го нападна школата на Рикардо, напр. в „Westminster Review" („Уестминстър ривю"), доказа, че той, впрочем, въпреки собствената си ограниченост, все пак е напипал слаби места в теорията на Рикардо.

тази стойност сега наистина се проявява като *безформен, неразличим човешки труд*. Защото трудът, който я образува, сега *изрично* е представен като труд, който е *равностоен на всеки друг човешки труд*, каквато и натурална форма да има той и независимо от това дали той е опредметен в палто или пшеница или желязо или злато и т. н. Поради това платното чрез своята *стойностна форма* сега се намира в *обществено отношение* вече не само към един *отделен* вид стока, а към *стоковия свят*. Като стока то е гражданин на този свят. Същевременно в *безкрайния* ред на неговите изрази се съдържа и това, че за стоковата *стойност* е безразлично в каква *особена форма на потребителната стойност* тя се проявява.

В първата форма: *20 аршина платно = 1 палто* обстоятелството, че тези две стоки са разменими в едно *определено количествено отношение*, може да е случайно. Във втората форма, напротив, веднага проличава една основа, която съществено се различава от случайната външна форма и я определя. Стойността на платното остава еднакво голяма, независимо от това дали тя ще бъде изразена в палто или в кафе или в желязо и т. н., в безброй различни стоки, принадлежащи на най-различни притежатели. Случайното отношение между двама индивидуални стокопритежатели отпада. Очевидно става, че не размяната регулира величината на стоковата стойност, а, обратно, величината на стойността на стоката регулира нейните разменни отношения.

2. Отделната еквивалентна форма

Всяка стока, като напр. палто, чай, пшеница, желязо и т. н., важи в стойностния израз на платното *като еквивалент* и, значи, като *стойностно тяло*. *Определената натурална форма* на всяка от тези стоки сега е *особена еквивалентна форма* наред с много други. Също тъй и *разнообразните*, съдържащи се в различните стокови тела *определени, конкретни видове полезен труд* сега важат като множество отделни форми за осъществяване или за проявяване на *човешки труд изобщо*.

3. Недостатъци на пълната или разгънатата форма на стойността

Първо, *относителният* стойностен израз на стоката е *незавършен*, тъй като неговият ред е безкраен. Веригата, в която едно уравнение на стойността се притуря към друго, остава непрекъснато продължима с всеки новопоявил се вид стока, който дава материал за един нов стойностен израз. Второ, тя образува една пъстра мозайка от разпадащи се и разнородни стойностни изрази. И ако най-сетне, както трябва да стане, *относителната стойност на всяка стока* бъде изразена в тази разгъната форма — относителната стойностна форма на *всяка стока* ще бъде *безкраен ред* от стойностни изрази, *различен* от относителната стойностна форма на всяка друга стока. — Недостатъците на *разгънатата относителна* стойностна форма се отразяват в съответната ѝ *еквивалентна форма*. Тъй като натуралната форма на всеки отделен вид стока представлява тук една *отделна еквивалентна форма*, наред с безброй други *отделни* еквивалентни форми, изобщо съществуват само

ограничени еквивалентни форми, всяка от които изключва другите. Също така и *определеният, конкретният, полезен труд*, който се съдържа във всеки отделен стоков еквивалент, представлява само *отделна*, значи *неизчерпателна форма на проявление на човешкия труд*. Той, наистина, притежава своята пълна или изчерпателна форма на проявление в *цялата съвкупност* на тези *отделни* форми на проявление. Но така той няма *единна* форма на проявление.

Разгънатата относителна стойностна форма се състои обаче само от сбор от прости относителни стойностни изрази или от *уравнения на първата форма*, като

20 аршина платно = 1 палто
20 аршина платно = 10 фунта чай и т. н.

Но всяко от тези уравнения съдържа в себе си и обратното равнозначно уравнение:

1 палто = 20 аршина платно
10 фунта чай = 20 аршина платно и т. н.

И наистина: ако един човек размени своето платно с много други стоки и с това *изрази неговата стойност* в цяла редица други стоки, тогава и многото други стокопритежатели по необходимост трябва също да разменят своите стоки с платното и следователно да изразят *стойностите* на своите различни стоки в *една и съща трета стока*, в платно. — И тъй, ако преобърнем реда *20 аршина платно = 1 палто или = 10 фунта чай или = и т. н.*, т. е. ако изразим обратното отношение, което по същество вече се съдържа в този ред, ще получим:

В. ВСЕОБЩАТА ФОРМА НА СТОЙНОСТТА

1 палто	=	
10 фунта чай	=	
40 фунта кафе	=	
1 квартер пшеница	=	*20 аршина платно*
2 унции злато	=	
$\frac{1}{2}$ тон желязо	=	
х стока А	=	
и т. н. стока	=	

1. Изменен характер на формата на стойността

Сега стоките изразяват своята стойност 1) *просто*, защото я изразяват само в *една единствена стока*, и 2) *единно*, защото я изразяват в *една и съща стока*. Тяхната стойностна форма е проста и обща за всички, затова е *всеобща*.

Формите I и II достигаха само до изразяване на стойността на една стока като нещо различно от нейната собствена потребителна стойност или от нейното стоково тяло.

Първата форма даваше уравнения на стойността, като: 1 палто = 20 аршина платно; 10 фунта чай = $\frac{1}{2}$ тон желязо, и т. н. Стойността на палтото се изразява като нещо равно на платно, стойността на чая —

като нещо равно на желязо и т. н., но равно на платно и равно на желязо — тези стойностни изрази на палтото и на чая са също тъй различни, колкото и платно и желязо. Очевидно, тази форма практически се среща само в самото начало, когато продуктите на труда са се превръщали в стоки само при случайни и изолирани размени.

Втората форма по-пълно от първата различава стойността на една стока от нейната собствена потребителна стойност, защото стойността напр. на палтото тук се противопоставя на своята натурална форма във всички възможни форми, като нещо равно на платно, на желязо, на чай и т. н., на всичко друго освен на палто. От друга страна тук е съвсем изключен всеки общ стойностен израз на стоките, понеже в стойностния израз на всяка отделна стока всички други стоки сега се явяват само във формата на еквиваленти. Разгънатата стойностна форма се среща в действителност за пръв път тогава, когато даден продукт на труда, напр. добитък, се разменя с разни други стоки не вече по изключение, а по обичай.

Новополучената форма изразява стойността на стоковия свят в една и съща, излъчена от него стока, напр. в платно, и по този начин изразява стойностите на всички стоки чрез тяхното равенство с платното. Като нещо равно на платното, стойността на всяка стока сега вече се различава не само от своята собствена потребителна стойност, но и от всяка потребителна стойност, и именно с това тя е изразена като това, което е общо с всички стоки. Така че едва тази форма наистина отнася стоките една към друга като стойности или ги оставя да се проявяват една към друга като разменни стойности.

Двете по-раншни форми изразяват стойността по на една стока, било в една стока от друг вид, било в редица от множество различни от нея стоки. И в двата случая това е, тъй да се каже, частна работа на отделната стока да си даде стойностна форма, и тя постига това без помощта на другите стоки. Те играят спрямо нея само пасивната роля на еквивалент. Напротив, всеобщата форма на стойността се създава само като общо дело на стоковия свят. Една стока получава всеобщ стойностен израз само защото същевременно всички други стоки изразяват своята стойност в същия еквивалент и всеки новопоявяващ се вид стока трябва да ги последва. По такъв начин проличава, че стойностната субстанция на стоките — тъй като тя е само „общественото битие" на тези неща — може да бъде изразена също само чрез техните всестранни, обществени, взаимни отношения и затова тяхната стойностна форма трябва да бъде обществено-валидна форма.

Във формата на равни на платното всички стоки сега вече се явяват не само като качествено равни, като стойности изобщо, но същевременно и като количествено сравними величини на стойността. Тъй като стоките отразяват величината на своята стойност в един и същ материал, в платното, тези величини на стойността се отразяват взаимно. Напр. 10 фунта чай = 20 аршина платно, и 40 фунта кафе = 20 аршина платно, следователно 10 фунта чай = 40 фунта кафе, или в 1 фунт кафе се съдържа само $\frac{1}{4}$ от субстанцията на стойността, от труда, който се съдържа в 1 фунт чай.

Всеобщата относителна стойностна форма на стоковия свят придава на излъчената от тоя свят еквивалентна стока, на платното, харак-

тера на всеобщ еквивалент. Неговата собствена натурална форма е общ стойностен образ на този свят, затова платното е непосредствено разменимо с всички други стоки. Неговата телесна форма се взема като видимо въплъщение, като всеобща обществена обвивка на всеки човешки труд. Тъкачеството, частният труд, който произвежда платно, се намира същевременно и във всеобща обществена форма, във формата на равенство с всички други видове труд. Безбройните уравнения, от които се състои всеобщата стойностна форма, подред приравняват реализирания в платното труд към труда, който се съдържа във всяка друга стока, и с това правят тъкачеството всеобща форма на проявление на човешки труд изобщо. По този начин опредметеният в стоковата стойност труд е не само отрицателно изразен като труд, от който са абстрахирани всички конкретни форми и полезни свойства на разните видове действителен труд: неговата собствена положителна природа изрично изпъква. Тя представлява свеждането на всички видове действителен труд към техния общ характер на човешки труд, към изразходването на човешка работна сила.

Всеобщата форма на стойността, която представя продуктите на труда само като безформен, неразличим човешки труд, със своята собствена структура показва, че тя е общественият израз на стоковия свят. С това тя разкрива, че вътре в този свят общочовешкият характер на труда съставя неговия специфичен обществен характер.

2. Отношение между развитието на относителната форма на стойността и развитието на еквивалентната форма

На степента в развитието на относителната форма на стойността отговаря степента в развитието и на еквивалентната форма. Но — и това трябва добре да се запомни — *развитието на еквивалентната форма е израз и резултат само на развитието на относителната стойностна форма.*

Простата или единичната *относителна стойностна форма* на една стока превръща една друга стока в единичен еквивалент. Разгънатата форма на относителната стойност, този израз на стойността на една стока във всички други стоки, им придава формата на разнообразни особени еквиваленти. Най-сетне, даден отделен вид стока получава всеобщата еквивалентна форма, тъй като всички други стоки обръщат тази стока в материал на своята единна, всеобща стойностна форма.

Но в същата степен, в която се развива стойностната форма изобщо, *се развива и противоположността* между двата нейни полюса — *между относителната форма на стойността и еквивалентната форма.*

Още първата форма — 20 аршина платно = 1 палто — съдържа тази противоположност, но не я фиксира. Според това, дали четем това уравнение напред или назад, всяка от двете стокови крайности, като платно и палто, се намира ту в относителна форма на стойността, ту в еквивалентна форма. Тук е още мъчно да се установи полярната противоположност.

Във формата II винаги *само по един вид стока може напълно да разгъне своята относителна стойност,* или тя самата притежава *разгънатата относителна форма на стойността,* само защото и доколкото *всички други стоки* се намират по отношение на нея в *еквивалентна форма.* Тук вече не можем да разместим двете части на уравнението, като напр. 20 аршина платно = 1 палто или = 10 фунта чай или = 1 квартер пшеница или = и т. н. — без да променим целия им характер и без да ги превърнем от пълната във всеобщата стойностна форма.

Най-сетне, последната форма III придава на *стоковия свят всеобщо-обществена относителна форма на стойността,* защото и доколкото — с едно единствено изключение — всички стоки, които влизат в нея, *са изключени от всеобщата еквивалентна форма.* Затова дадена стока, напр. платното, се намира във формата на непосредствена разменимост с всички други стоки или в непосредствена обществена форма, защото и доколкото всички други стоки не се намират в нея.[24]

Наопаки, стоката, която фигурира *като всеобщ еквивалент,* е изключена от *единната и затова всеобща относителна форма на стойността на стоковия свят.* За да може платното, т. е. някоя стока, която се намира във всеобща еквивалентна форма, да участвува едновременно и в *относителната форма на стойността,* тя би трябвало *да служи сама на себе си за еквивалент.* Тогава бихме получили: *20 аршина платно = 20 аршина платно,* една тавтология, в която не е изразена нито стойност, нито величина на стойността. За да изразим *относителната стойност на всеобщия еквивалент,* ние трябва да обърнем формата III. Той няма никаква обща с всички други стоки относителна стойностна форма, а *неговата стойност* се изразява *относително в безкрайния ред на всички други стокови тела.* Тъй че *разгънатата относителна форма на стойността* или формата II сега се явява като *специфична относителна форма на стойността на стоката-еквивалент.*

3. Преход от всеобщата форма на стойността към паричната форма

Всеобщата еквивалентна форма е форма на стойността изобщо. Тъй че тя може да се намери във всяка стока. От друга страна една

[24] От самата форма на всеобщата непосредствена разменимост в същност ни най-малко не личи, че тя е противоположна стокова форма, също тъй неразривно свързана с формата на не непосредствената разменимост, както положителният полюс на магнита е свързан с отрицателния. Затова човек може да си въобрази, че на всички стоки би могло едновременно да се тури печатът на непосредствена разменимост, също както може да си въобрази, че всички католици могат да се направят папи. За дребния буржоа, който вижда в стоковото производство nec plus ultra [лат. — крайната граница] на човешката свобода и на индивидуалната независимост, естествено би било много желателно да се види освободен от свързаните с тази форма недостатъци, особено от не непосредствената разменимост на стоките. Обрисуването на тази филистерска утопия съставя *Прудоновия* социализъм, който, както показах на друго място, няма дори заслугата да бъде оригинален, а много години преди Прудон е бил много по-добре развит от Грей, Брей и др. Това обаче не пречи на такава мъдрост да избуява и в днешни дни в известни среди, под името „science" [фр. — наука]. Никога една школа не е употребявала толкова много думата „science" както школата на Прудон, защото

„където липсва мисъл —
там думата навреме ще дотасе".

[из Гьотевия „Фауст", I]

стока се намира във всеобща еквивалентна форма (форма III) само защото и доколкото тя е *изключена като еквивалент от всички други стоки*. И само от момента, *когато това изключване окончателно се е ограничило върху един специфичен* вид стока, *единната относителна форма на стойността* на стоковия свят е придобила *обективна трайност* и *всеобща обществена валидност*.

А оназн специфична стока, с чиято *натурална форма еквивалентната форма се срасла обществено*, става *парична стока* или функционира *като пари*. Нейна *специфична обществена функция*, а оттук и *неин обществен монопол* става това, в рамките на стоковия свят да играе ролята на всеобщ еквивалент. Това привилегировано място измежду стоките, които във формата II фигурират като *отделни еквиваленти* на платното, а във формата III заедно изразяват в платното своята *относителна стойност*, исторически е завоювала една определена стока — *златото*. Затова, ако във формата III вместо стоката платно турим стоката злато, ще получим:

Г. ПАРИЧНА ФОРМА

20 аршина платно	=	*2 унции злато*
1 палто	=	
10 фунта чай	=	
40 фунта кафе	=	
1 квартер пшеница	=	
$1/2$ тон желязо	=	
x стока A	=	

При прехода от форма I във форма II и от форма II във форма III стават *съществени промени*. Напротив, формата IV по нищо не се различава от формата III, освен по това, че сега златото вместо платното притежава всеобщата еквивалентна форма. Във формата IV златото остава това, което беше платното във формата III — *всеобщ еквивалент*. Напредъкът се състои само в това, че *формата на непосредствена всеобща разменимост* или *всеобщата еквивалентна форма*, сега, по силата на обществения обичай, *окончателно се е срасла със специфичната натурална форма* на стоката *злато*.

Златото се противопоставя на другите стоки като *пари* само защото по-рано вече им е противостояло *като стока*. Както всички други стоки, то също е функционирало *като еквивалент* — било като *единичен* еквивалент при единични разменни актове, било като *особен еквивалент* наред с *други* стокови еквиваленти. Полека-лека то почнало да функционира в по-тесни или по-широки области като *всеобщ еквивалент*. И щом придобило монопол на това място в *стойностния израз на стоковия свят*, то станало *парична стока*, и едва от този момент, *когато то вече е станало парична стока*, формата IV се различава от формата III, или *всеобщата форма на стойността* се е превърнала в *парична форма*.

Простият относителен стойностен израз на една стока, напр. на платното, в стоката, която вече функционира като *парична стока*,

напр. в златото, е *ценовата форма*. „Ценовата форма" на платното следователно е:

20 аршина платно = 2 унции злато

или, ако 2 фунта стерлинги е *монетното наименование* на 2 унции злато, тогава

20 аршина платно = 2 фунта стерлинга.

Мъчнотията в разбирането на паричната форма се ограничава в разбирането на всеобщата еквивалентна форма, значи на *всеобщата форма на стойността* изобщо, на формата III. Формата III се възвръща обратно към формата II, към *разгънатата форма на стойността*, а нейн *конституиращ [съставен] елемент* е формата I: *20 аршина платно = 1 палто* или *x стока A = y стока B*. Затова простата форма на стойността е зародишът на паричната форма.

4. Фетишният характер на стоката и неговата тайна

При пръв поглед една *стока* изглежда съвсем просто и тривиално нещо. Нейният анализ показва, че тя е нещо твърде забъркано, пълно с метафизични тънкости и теологични въртели. Доколкото тя е *потребителна стойност*, в нея няма нищо мистериозно — все едно дали я разглеждам от тази гледна точка, че тя със своите свойства задоволява човешки потребности, или че получава тези свойства само като *продукт* на човешки труд. Съвсем ясно е, че човек със своята дейност изменя формите на природните материали по един полезен за него начин. Формата на дървото например се изменя, когато от него правим маса. И все пак масата си остава дърво, най-обикновено сетивно нещо. Но щом се яви *като стока*, тя веднага се превръща в сетивно-свръхсетивно нещо. Тя не само стои с краката си на земята, но по отношение на всички други стоки тя застава на глава и развива в своята дървена глава бръмбари, много по-чудновати, отколкото ако тя от само себе си почне да танцува[1].

Следователно мистичният характер на стоката не произтича от нейната потребителна стойност. Също така той не произтича и от съдържанието на *стойностните* определения. Първо, защото колкото и да са различни видовете полезен труд или видовете производителна дейност, *физиологическа* истина е, че те са функции на *човешкия* организъм и че всяка такава функция, каквото и да бъде нейното съдържание и форма, е по същество *изразходване* на *човешки* мозък, нерви, мускули, сетивни органи и т. н. И второто, което лежи в основата на определението на величината на стойността, *времетраенето* на горепосоченото изразходване или *количеството* на труда — при него *количеството* даже очевидно се различава от *качеството* на труда. Работното *време*, колкото струва произвеждането на средствата за живот, е трябвало да интересува човека при всички обществени състояния, макар

[1] Да си припомним, че Китай и масите (дървените маси) започнаха да танцуват, когато целият останал свят изглеждаше спрял — „pour encourager les autres" (френ. — за окуражаване на другите).

и нееднакво в различните степени на развитието[26]. Най-сетне щом хората по какъвто и да е начин работят един за друг, и техният труд добива *обществена* форма.

И тъй, откъде произлиза загадъчният характер на продукта на труда, когато той приеме *стокова форма?* Очевидно, от самата тази форма. Еднородността на всички видове човешки труд придобива вещна форма на качество, еднакво за всички продукти на труда — стойността; измерването на изразходването на човешката работна сила чрез неговото времетраене добива формата на величина на стойността на продуктите на труда, и най-сетне — отношенията между производителите, в които се осъществяват казаните обществени определения на техния труд, добиват формата на едно обществено отношение на продуктите на труда.

Така че тайнствеността на стоковата форма се състои просто в това, че тя отразява за хората обществения характер на техния собствен труд като предметен характер на самите продукти на труда, като обществени природни свойства на тези неща, а поради това и общественото отношение на производителите към общата маса на труда се отразява във вид на едно съществуващо вън от тях обществено отношение между предмети. Чрез това quid pro quo [лат.: размесване] продуктите на труда стават стоки, сетивно-свръхсетивни или обществени неща. Така, светлинното въздействие на дадено нещо върху зрителния нерв се изразява не като субективно раздразнение на самия зрителен нерв, а като предметна форма на нещо, което се намира вън от окото. Но при гледане действително се проектира светлина от дадено нещо, от външния предмет, върху друго нещо — окото. Това е физическо отношение между физически неща. Но стоковата форма и стойностното отношение на продуктите на труда, в което тя се проявява, нямат абсолютно нищо общо с тяхната физическа природа и с вещните отношения, които произтичат от нея. Тук тъкмо определеното обществено отношение на самите хора приема за тях фантасмагоричната форма на едно отношение между нещата. Затова, за да намерим аналогия, трябва да се впуснем в мъглявата област на религиозния свят. В него продуктите на човешкия мозък изглеждат като самостоятелни същества, надарени със собствен живот и намиращи се в отношения помежду си и с хората. Същото става в стоковия свят с произведенията на човешката ръка. Това нещо аз наричам фетишизъм, който е сраснал с продуктите на труда, когато те биват произвеждани като стоки, и който затова е неотделим от стоковото производство.

Този фетишен характер на стоковия свят произтича, както вече показа предходният анализ, от своеобразния обществен характер на оня труд, който произвежда стоки.

Изобщо продуктите за потребление стават стоки само защото са *продукти на частни видове труд, извършвани независимо един от*

[26] Бележка към второто издание: У древните германци големината на един морген земя е била измервана с труда на един ден и затова моргенът е бил наричан Tagwerk или Tagwanne [средно-високо-немски: трудов ден или еднодневен добив] (jurnale или jurnalis, terra jurnalis, jurnalis или diornalis [лат.: дневен труд, еднодневна земя, дневна работа]), *Mannwerk*, Mannskraft, Mannsmahd, Mannshauet [средно-високо-немски: мъжка работа, мъжка сила, накосено от мъж, изкопано от мъж] и т. н. Виж у *Georg Ludwig von Maurer* (Маурер), Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung, Мюнхен 1854, стр. 129 и следв.

друг. Съвкупността на тези частни видове труд съставя целокупния обществен труд. Тъй като производителите влизат в обществен контакт едва чрез размяната на своите продукти на труда, затова и специфичният обществен характер на техните частни видове труд се проявява само в пределите на тази размяна. Или частните видове труд в действителност действуват само като брънки на целокупния обществен труд, чрез отношенията, в които размяната поставя продуктите на труда, а чрез тях и производителите. Затова за производителите обществените отношения на техните частни видове труд *се явяват* такива, каквито те *са*, т. е. не като непосредствени отношения на лицата в самия техен труд, а, обратно, като *вещни отношения* на лицата и *обществени отношения на вещите.*

Едва в процеса на своята размяна продуктите на труда придобиват обществено-еднаква стойностна предметност, отделена от тяхната сетивно-различна потребителна предметност. Това раздвоение на продукта на труда на полезно нещо и стойностно нещо се осъществява практически само когато размяната вече е добила достатъчно разпространение и значение, за да се произвеждат полезни предмети за размяна, така че стойностният характер на вещите се взима под внимание още при тяхното производство. От този момент частните видове производителски труд получават наистина двояк обществен характер. От една страна те, като определени полезни видове труд, трябва да задоволяват определена обществена потребност и с това да се утвърдят като брънки на целокупния труд, на естествено израсналата система на общественото разделение на труда. От друга страна те задоволяват само разнообразните потребности на своите собствени производители, доколкото всеки особен вид на частния полезен труд е заменим с всеки друг вид полезен частен труд, следователно му е равнозначен. Еднаквостта на toto coelo [лат.: напълно] *различни видове труд* може да съществува само при *абстрахирането от тяхната действителна нееднаквост,* при свеждането им към оня общ характер, който те притежават като *изразходване на човешка работна сила,* на абстрактен *човешки труд.* Мозъкът на частните производители отразява този двояк обществен характер на техния частен труд само във формите, които се явяват в практическите отношения, в размяната на продуктите — значи отразява обществено-полезния характер на частните видове производителски труд във формата, че продуктът на труда трябва да бъде полезен и то за други, а обществения характер на еднаквостта на разнородните видове труд отразява във формата на общия стойностен характер на тези материално различни неща, на продуктите на труда.

Значи хората съпоставят един с друг продуктите на своя труд като *стойности* не защото смятат тези вещи *само като материални обвивки* на еднороден човешки труд. Наопаки. Като приравняват при размяната своите разнородни *продукти като стойности*, те приравняват своите различни видове труд като човешки труд. Те не знаят това, но го вършат.[27] Така че на челото на стойността не е написано *какво нещо*

[27] Бележка към второто издание: Така че когато Галиани казва: стойността е отношение между две лица („La Ricchezza è una ragione tra due persone" [итал.]), той би трябвало да прибави: отношение, скрито под предметна обвивка. (*Galiani* [Галиани], Della Moneta, стр. 220, том III от серията на Кустоди: Scrittori Classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna, Милано 1803.)

е тя. Напротив, стойността превръща всеки продукт на труда в обществен йероглиф. По-сетне хората се стараят да разчетат смисъла на йероглифа, да отгатнат тайната на своя собствен обществен продукт — защото определянето на предметите за потребление *като стойности* е също така *техен* обществен продукт, както и езикът. Късното научно откритие, че продуктите на труда, доколкото те са стойности, са само вещни изрази на изразходвания за тяхното произвеждане човешки труд, създава епоха в историческото развитие на човечеството, но никак не разпръсва предметната привидност на обществения характер на труда. Това, което важи само за тази отделна форма на производство, за стоковото производство, а именно, че специфично общественият характер на независимите един от друг частни видове труд се състои в тяхната еднаквост като човешки труд и приема формата на стойностен характер на трудовите продукти, — и преди, и след казаното откритие се струва на хората, които са сковани в условията на стоковото производство, като също тъй окончателна истина, каквато е и въздухът като форма на физично тяло, която остава да съществува и след като науката разложи въздуха на неговите съставни елементи.

Това, което практически интересува хората, които си разменят продукти, е преди всичко въпросът колко чужди продукти те получават срещу своя собствен продукт, значи в какви пропорции се разменят продуктите помежду им. Когато тези пропорции узреят до известна обичайна трайност, те изглеждат като да произтичат от самата природа на продуктите на труда, така че напр. един тон желязо и 2 унции злато са равностойни, също както 1 фунт злато и 1 фунт желязо, въпреки техните различни физични и химични свойства, са еднакво тежки. В действителност стойностният характер на продуктите на труда се затвърдява едва чрез тяхното функциониране като величини на стойността. Последните непрекъснато се променят независимо от желанието, предвиждането и дейността на разменящите. Тяхното собствено обществено движение притежава за тях формата на едно движение на вещи, под чийто контрол те се намират, вместо сами да го контролират. Необходимо е пълно развитие на стоковото производство, докато от самия опит израсне научното разбиране, че частните видове труд, извършвани независимо един от друг, но всестранно зависими един от друг като естествено развили се звена на *общественото разделение на труда*, постоянно се свеждат към тяхната обществена пропорционална мярка, тъй като работното време, обществено-необходимо за произвеждане на техните продукти, се налага насилствено като регулиращ *природен закон* сред случайните и постоянно колебаещи се *разменни отношения на техните продукти*, също както напр. се налага законът за тежестта, когато къщата се сгромолясва на главата на някого[28]. Така че определянето на величината на стойността чрез работното време е тайна, която е скрита под явните движения на относителните стокови стойности.

[28] „Какво да кажем за един закон, който може да се налага само чрез периодични революции? Тъкмо той е *природен закон, който почива върху безсъзнателността на участниците от него*.“ (*Friedrich Engels* [Фридрих Енгелс], „Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie“ в „Deutsch-Französische Jahrbücher“, „Дойч-френцьозише ярбюхер“, редактирани от *Арнолд Руге* и *Карл Маркс*. Париж 1844 г.)

Разкриването ѝ премахва привидността на само случайното определение на величината на стойността на трудовите продукти, но съвсем не и нейната вещна форма.

Мисленето, което изследва формите на човешкия живот, а значи и техния научен анализ, изобщо върви по път, противоположен на действителното развитие. То започва post festum [лат. със закъснение], значи започва с готовите резултати на процеса на развитието. Формите, които слагат на продуктите на труда отпечатъка на стоки и затова са предпоставка на стоковото обращение, притежават устойчивостта на природни форми на обществения живот още преди хората да се опитат да си дадат сметка не за историческия характер на тези форми, които, напротив, вече им се струват неизменни, а за тяхното съдържание. Така, само анализът на стоковите цени доведе до определянето на величината на стойността, само общият за всички стоки техен паричен израз — към фиксирането на техния стойностен характер. Но именно тази завършена форма на стоковия свят — паричната форма — не разкрива, а, напротив, хвърля веществен воал върху обществения характер на частните видове труд, а значи и върху обществените отношения на частните производители. Когато казвам, че палтото, обущата и т. н. се отнасят към платното като към всеобщо въплъщение на абстрактен човешки труд, нелепостта на този израз бие в очи. Но когато производителите на палта, на обуща и т. н. отнасят тези стоки към платното, или, което е все същото, към златото или среброто, като към всеобщ еквивалент, тогава отношението на техните частни видове труд към целокупния обществен труд им се представя именно в тази нелепа форма.

Тъкмо такива форми образуват *категориите* на буржоазната икономия. Те са обществено валидни, значи обективни мисловни форми за производствените отношения на *този исторически-определен* обществен начин на производство, на стоковото производство. Поради това целият мистицизъм на стоковия свят, цялата магия и фантасмагория, която замъглява продуктите на труда, произвеждани на базата на стоковото производство, изчезва веднага щом се обърнем към други форми на производството.

Тъй като политическата икономия обича робинзонадите[29], нека Робинзон се появи най-напред на своя остров. Колкото и да е скромен по природа, той все пак трябва да задоволи различните си потребности и затова трябва да извършва *различни видове полезен труд* — да прави инструменти, да произвежда мебели, да опитомява лама [южноамериканска дива овца], да лови риба, да ходи на лов и т. н. За молитвите и други такива тук не говорим, тъй като за нашия Робинзон те са удоволствие и той гледа на такъв род дейност като на почивка. Въпреки разнообразието на своите производителни функции той знае, че те са

[29] Бележка към второто издание. И Рикардо не минава без своя робинзонада. „Той кара първобитния рибар и първобитния ловец веднага да се разменят като стокопритежатели рибата и дивеча пропорционално на работното време, овеществено в тези разменни стойности. При този случай той изпада в анахронизма, че първобитният рибар и ловец при изчисляване на своите оръдия на труда се ползуват от анюитетните таблици, които са били в сила на лондонската борса през 1817 г. „Паралелограмите на г. Оуен“ изглежда да са били единствената обществена форма, която той е познавал извън буржоазната.“ (*Karl Marx* [К. Маркс], „Zur Kritik usw.“, стр. 38, 39 [Съч., изд. стр. 54].)

само различни форми на дейността на един и същ Робинзон, значи са само различни видове *човешки* труд. Самата нужда го кара точно да разпределя своето *време* между различните функции. Дали едната ще заеме по-голямо, а другата по-малко място в неговата целокупна трудова дейност — това зависи от по-голямата или по-малката трудност, която трябва да се преодолее за постигане на търсения полезен ефект. Опитът го учи на това — и нашият Робинзон, който е спасил от корабокрушението часовник, счетоводен дневник, мастило и перо, като добър англичанин скоро започва да води счетоводство сам на себе си. Неговият инвентарен опис съдържа един списък на предметите за потребление, които той притежава, на *различните* действия, необходими за тяхното производство, и най-сетне — *работното време*, което той средно изразходва за определени количества от тези различни продукти. Всички отношения между Робинзон и нещата, които съставят създаденото от него негово богатство, тук са толкова прости и прозрачни, че дори г. М. Вирт би ги разбрал без особено напрягане на ума. И все пак в тях се съдържат всички съществени определения на „*стойността*".

Да се пренесем сега от светлия Робинзонов остров в мрачното европейско средновековие. Вместо независимия човек, тук намираме зависими всички — крепостни и земевладелци, васали и сюзерени, светски лица и попове. Личната зависимост характеризира както обществените отношения на материалното производство, така и надстроените върху него сфери на живота. Но именно защото отношенията на лична зависимост образуват дадената обществена основа, трудът и продуктите няма защо да приемат един различен от тяхната реалност фантастичен образ. Те се включват в обществения механизъм като натурални служби и натурални тегоби. Натуралната форма на труда, неговата особеност, а не неговата всеобщност — както е на основата на стоковото производство — е тук негова непосредствено обществена форма. Крепостният труд също тъй се измерва с време, както и стокопроизводителният труд, но всеки крепостен селянин знае, че изразходва определено количество от своята лична работна сила в служба на своя господар. Десятъкът, който той трябва да дава на попа, е по-ясен от благословията на попа. Поради това, както и да съдим за характерните маски, под които тук хората излизат едни срещу други — обществените отношения на лицата в техния труд се явяват във всеки случай като техни лични отношения и не са преоблечени в обществени отношения на вещите, на продуктите на труда.

За да разгледаме общия, т. е. непосредствено обобществен труд, няма нужда да се връщаме към неговата примитивна форма, която срещаме на прага на историята на всички културни народи.[30] По-близък пример представя селскостопанското патриархално производство на едно селско семейство, което произвежда за собствените си нужди жито, добитък, прежда, платно, дрехи и т. н. Тези различни неща се явяват за семейството като различни продукти на неговия семеен труд, но не се явяват едни срещу други като стоки. Различните видове труд, които произвеждат тези продукти, като земеделие, скотовъдство, предене, тъкане, шиене и т. н., са по своята натурална форма обществени функции, защото са функции на семейството, което също така, както и стоковото производство, има свое естествено развило се разделение на труда. Различията по пол и възраст, както и променящите се със смяната на годишните времена природни условия на труда, регулират разпределението на труда в семейството и работното време на отделните членове на семейството. Но изразходването на индивидуалните работни сили, измерено с времетраенето на труда, тук по начало се явява като обществено определение на самите видове труд, тъй като индивидуалните работни сили по начало действуват само като *органи на* общата работна сила на семейството.

Най-сетне за разнообразие нека си представим един съюз от свободни хора, които работят с общи средства за производство и съзнателно разходват многото си индивидуални работни сили като *една* обществена работна сила. Тук се повтарят всички определения на Робинзоновия труд, но в *обществен*, а не в *индивидуален* облик. Всички продукти на Робинзон бяха изключително негови лични произведения и затова непосредствено предмети за *негова* лична употреба. Целокупният продукт на съюза е *обществен* продукт. Част от този продукт отново служи като средство за производство. Тя си остава обществена. Но друга част членовете на съюза консумират като средства за живот. Затова тя трябва да бъде *разпределена* между тях. Характерът на това разпределение ще се променя заедно с особения вид на самия обществен производителен организъм и на съответната степен от историческото развитие на производителите. Само като паралел със стоковото производство нека предположим, че *работното време* на всеки производител определя неговия дял от средствата за живот. В такъв случай работното време би играло двойна роля. Неговото обществено-планомерно разпределение регулира правилната пропорция на различните трудови функции съобразно с различните потребности. От друга страна работното време същевременно служи като мярка на индивидуалното участие на производителя в общия труд, а значи като мярка на онази част от общия продукт, която остава за индивидуално потребление. Обществените отношения на хората към техния труд и към продуктите на техния труд тук остават прозрачно прости както в производството, тъй и в разпределението.

За едно общество от стокопроизводители, които се намират в такова всеобщо обществено производствено отношение, че се отнасят към своите продукти като към *стоки*, значи като към стойности, и които в тази вещна форма отнасят своите частни видове труд един към друг като еднакъв човешки труд — за такова общество като *религиозна форма* най-подхожда *християнството* с неговия култ на абстрактния човек, особено в периода на неговото буржоазно развитие — на протестантството, на деизма и т. н. В староазиатските, античните и др. начини на производ-

[30] Бележка към второто издание. „Смешен е разпространеният в най-ново време предразсъдък, че формата на *първобитна* обща собственост била специфично славянска, а дори и изключително руска форма. Тя е онази първоначална форма, която можем да докажем у римляните, германците, келтите, а у индусите още се среща цяла колекция от разнообразни образци, макар отчасти вече в разруха. По-точното изследване на азиатските и по-специално на индийските форми на обща собственост би показало как от различните форми на саморасла обща собственост произлизат различни форми на нейното разлагане. Така напр. различните оригинални типове на римската и германската частна собственост могат да се изведат от различни форми на индийската обща собственост." (Karl Marx. К. Маркс. „Zur Kritik..." стр. 10 [бълг. изд. стр. 23].)

ство превръщането на продукта в стока, а значи и битието на човека като стокопроизводител, играе подчинена роля, която обаче става толкова по-голяма, колкото повече общинните форми навлизат в стадия на своя залез. Истински търговски народи съществуват само в междините на стария свят, като боговете на Епикур или като евреите в порите на полското общество. Споменатите стари обществени производствени организми са безкрайно по-прости и по-прозрачни от буржоазния, но те почиват или на незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пъпното черво на естествената родова връзка с останалите хора, или пък на отношенията на непосредствено господство и робуване. Те са обусловени от ниската степен на развой на производителните сили на труда и от съответната ограниченост на отношенията между хората в рамките на хода на техния материален живот, значи на отношенията им едни към други и към природата. Тази действителна ограниченост идейно се отразява в старите природни и народни религии. *Религиозното отражение* на действителния свят може да изчезне само когато условията на практическия делничен живот на хората всеки ден ще се изразяват в прозрачно разумни отношения на хората помежду им и към природата. Образът на обществения процес на живота, т. е. на материалния процес на производството, ще смъкне своето мистично мъгливо було само когато, като продукт на свободно обединили се хора, ще се намира под техния съзнателен, планомерен контрол. Но за това е нужна определена материална основа на обществото или редица от материални условия за съществуване, които от своя страна са самобитен продукт на една дълга и мъчителна история на развитие.

Политическата икономия, наистина, е анализирала, макар и непълно[31], стойността и величината на стойността и е разкрила скритото в тези форми съдържание. Но тя никога не е дори поставяла въпроса защо това съдържание приема такава форма, т. е. защо трудът се изразява в *стойността*, а измерването на труда чрез неговото времетраене — във *величината на стойността* на трудовия продукт.[32] Формулите, на които и на челото е написано, че принадлежат на една обществена формация, в която процесът на производството господствува над човека, а човекът още не е овладял процеса на производството, важат за буржоазното съзнание на тази формация като също тъй разбираща се от само себе си природна необходимост, както и самият производителен труд. Затова тя третира предбуржоазните форми на обществения производствен организъм така, както напр. черковните отци третират предхристиянските религии.[33]

[31] Недостатъчността на Рикардовия анализ на *величината на стойността* — а той е най-добрият — ще бъде изтъкната в третата и четвъртата глава на това съчинение. Но колкото се отнася до *стойността* изобщо, класическата политическа икономия никъде не различава изрично и с ясно съзнание труда, както той се изразява в *стойността*, от същия труд, доколкото той се изразява в *потребителната стойност* на неговия продукт. Естествено, фактически тя прави това различие, като разглежда труда ту количествено, ту качествено. Но на нея не ѝ хрумва, че само *количественото различие* на видовете труд предполага тяхното *качествено единство* или *равенство*, т. е. тяхното свеждане към *абстрактно човешки труд*. Рикардо напр. изказва своето съгласие със следните думи на *Детю де Траси*: „Тъй като е сигурно, че само нашите телесни и духовни способности са наше първоначално богатство, употребата на тези способности, под вида на каквото и да е труд, е нашето първоначално съкровище и винаги именно тази употреба създава всички онези неща, които ние наричаме богатства... При това е сигурно, че всички тези неща *представляват само труда, който ги е произвел*, и че ако те имат *стойност* или *дори две различни стойности*, те могат да я имат само от стойността на труда, от който произхождат" (*Destutt de Tracy* [Детю де Траси], Elements d'Idéologie, IVe et Ve parties, Париж 1826, стр. 35, 36. Сравни *Ricardo* [Рикардо], The Principles of Political Economy, 3 издание, Лондон 1821, стр. 334.) Нека само споменем, че Рикардо приписва на Детю своя собствен по-дълбок смисъл. Наистина, Детю от една страна казва, че всички неща, които съставят богатството, „*представляват само труда*, който ги е произвел", но от друга страна той казва, че те получават своите „*две различни стойности*" (потребителна и разменна стойност) от „*стойността на труда*". С това той изпада в пошлостта на вулгарната икономия, която най-напред *предполага* стойността на една стока (в дадения случай на труда), за да определи след това чрез нея стойността на другите стоки. Рикардо го чете така, че както в потребителната, така и в разменната стойност се изразява *труд* (не *стойност на труда*). Но сам той тъй малко различава *двойния* характер на *труда*, който е изразен *двояко*, че в цялата глава „Стойност и богатство, техните отличителни свойства" е принуден мъчително да се блъска с тривиалностите на един Ж. Б. Сей. И затова накрая е съвсем учуден, че Детю, наистина, от една страна е съгласен с него за *труда като извор на стойността*, но въпреки това от друга страна хармонира със Сей по въпроса за понятието стойност.

[32] Един от основните недостатъци на класическата политическа икономия се състои в това, че тя никога не е сполучвала да извлече от анализа на стоката и особено на стоковата стойност формата на стойността, която именно я прави разменна стойност. Тъкмо в лицето на най-добрите си представители, като А. Смит и Рикардо, тя разглежда стойностната форма като нещо съвсем безразлично или външно за природата на самата стока. Причината не е само там, че вниманието им е изцяло погълнато от анализа на величината на стойността. Причината се намира по-дълбоко. Стойностната форма на продукта на труда е най-абстрактната, но и най-общата форма на буржоазния начин на производство, който чрез нея се характеризира като особен вид обществено производство и същевременно с това се характеризира исторически. Така че когато погрешно вземат буржоазния начин на производство за вечна природна форма на общественото производство, неизбежно не ще видят и спецификата на стойностната форма, значи и на стоковата форма, която по-нататък е развита като парична форма, капиталова форма и т. н. Затова и у икономисти, които са напълно съгласни по измерването на величината на стойността с работното време, намираме най-пъстри и най-противоречиви представи за парите, т. е. за завършената форма на всеобщия еквивалент. Това особено ярко изпъква напр. при разглеждане на банковото дело, където вече никак не са достатъчни познатите дефиниции на парите. В противоположност на това изникна една реставрирана меркантилна система (Ганил и др.), която вижда в стойността само обществената форма или по-скоро само нейната нематериална призрачност. — Да забележим тук веднъж завинаги, че под класическа политическа икономия аз разбирам цялата икономия от Уилям Пети насам, която изследва вътрешната взаимна връзка на буржоазните производствени отношения, в противоположност на вулгарната икономия, която се върти само в сферата на едни привидни взаимни връзки и, за да стигне до едно правдоподобно обяснение на тъй наречените най-груби явления за домашна употреба от страна на буржоазията, постоянно предъвква материала, който отдавна вече е разработен от научната политическа икономия, но във всичко друго се ограничава с това, да систематизира и педантизира баналните и самодоволни представи на агентите на буржоазното производство за техния собствен най-съвършен свят и да ги провъзгласява за вечни истини.

[33] „Икономистите имат своеобразен начин на процедиране. За тях има само два вида институции — изкуствени и природни. Феодалните институции били изкуствени, буржоазните са естествени. В това отношение икономистите приличат на теолозите, които също така установяват два вида религии. Всяка религия, която не е тяхната, е човешка измислица, но тяхната собствена религия е божествено откровение. — И тъй, имало е история, но сега вече няма." (*Karl Marx* [Карл Маркс], Misère de la Philosophie — Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon, 1847, стр. 113.) Наистина забавен е господин *Бастиа*, който си въобразява, че старите гърци и римляни са живели само от „грабеж". Но ако през цели векове се живее

Доколко една част от икономистите бива излъгана от прилепения към стоковия свят фетишизъм или от *предметната* привидност на *обществените* определения на труда доказва между другото скучноблудкавата кавга върху *ролята на природата* в образуването на разменната стойност. Тъй като разменната стойност е определен обществен маниер за изразяване на изразходвания за едно нещо труд, тя не може да съдържа повече природно вещество отколкото напр. *валутният курс.*

Тъй като стоковата форма е най-общата и най-неразвитата форма на буржоазното производство, поради което тя се явява рано, макар и не по същия господствуващ, значи и характерен начин както в днешни дни — нейният фетишен характер за тогава като че ли все още лесно може да се прозре. В по-конкретните форми изчезва дори и тази привидна простота. Откъде се вземат илюзиите на монетарната система? Тя по самото злато и сребро не е разпознала, че те като пари представляват обществено производствено отношение, само че във формата на природни неща с чудновати обществени свойства. А нима фетишизмът на модерната политическа икономия, която тъй високомерно се присмива на монетарната система, не става съвсем осезаем, когато тя разглежда *капитала?* От дълго време ли е изчезнала физиократската илюзия, че поземлената рента израства от земята, а не от обществото?

Но за да не забягваме напред, тук ще се ограничим с още един пример относно самата стокова форма. Ако стоките можеха да приказват, те биха казали: човекът нека се интересува за нашата потребителна стойност. Но на нас, като вещи, тя не ни се полага. Това, което

от грабеж, все пак винаги трябва да има нещо за се граби или *предметът* на грабежа непрекъснато да се възпроизвежда. Затова изглежда, че и гърците, и римляните са имали някакъв производствен процес, значи някаква икономика, която е образувала материалната основа на техния свят, точно тъй, както буржоазната икономика образува тази на днешния свят. Или Бастиа може би си мисли, че начинът на производство, основан на *робския труд,* почива върху *системата на грабежа?*[33] Тогава той застава на опасна почва. Ако един гигант на мисълта като *Аристотел* е грешил в своята оценка на *робския труд* — защо едно джудже на икономиката като *Бастиа* да не греши в своята оценка на *наемния труд?* — Ползувам се от този повод, за да отхвърля накъсо едно възражение, което ми бе направено от един немско-американски вестник в 1859 г., при излизането на моето съчинение: „Към критиката на политическата икономия". Вестникът писа, че моето мнение, според което даденият начин на производство и съответните му за всяко дадено време производствени отношения, накъсо — че „икономическата структура на обществото е реалната основа, върху която се издига една юридическа и политическа надстройка и на която отговарят определени обществени форми на съзнанието", че „начинът на производството в материалния живот обусловя социалния, политическия и духовния процес на живота изобщо" (виж пак там, стр. 9), — вестникът писа, че всичко това наистина било вярно за днешния свят, в който господствуват материалните интереси, но не и за средните векове, когато господствувал католицизмът, нито за Атина и Рим, където господствувала политиката. Първо, чудно е, че има хора, които да благоволяват да смятат, че на някого са останали непознати тези световно познати фрази за средните векове и за античния свят. Ясно е поне това, че средните векове не са могли да живеят с католицизъм, а античният свят — с политика. Напротив, начинът, по който те са осигурявали своя живот, обяснява защо в единия случай главна роля е играла политиката, а в другия — католицизмът. Впрочем нужно е човек отчасти да познава например историята на Римската република, за да знае, че тайната на тази история се съдържа в историята на поземлената собственост. От друга страна, още Дон Кихот е изкупил заблуждението, че е смятал скитническото рицарство за еднакво съвместимо с всички икономически форми на обществото.

ни се полага като на *вещи,* е нашата стойност. Нашето собствено движение като стокови неща го доказва. Ние се отнасяме едни към други само като разменни стойности. — А сега да чуем какво казва икономистът, който се крие зад стоковата душа: „*Стойността* (разменната стойност) е *свойство на нещата,* богатството (потребителната стойност) — на хората. Стойността в този смисъл по необходимост включва в себе си размяна, а богатството — не."[35] „Богатството (потребителната стойност) е атрибут на *човека,* стойността е *атрибут на стоките.* Един човек или едно общество са *богати,* една перла или един диамант имат *стойност.* Една перла или един диамант *имат стойност като перла или диамант.*"[36] Досега още нито един химик не е открил разменна стойност в перла или в диамант. Но икономическите откриватели на тази химична субстанция, които предявяват особена претенция за критическа дълбочина, намират, че потребителната стойност на нещите е независима от техните вещни свойства, но пък че тяхната стойност им принадлежи като на вещи. Това им мнение се потвърждава от чудноватото обстоятелство, че потребителната стойност на нещата се реализира за човека *без размяна,* т. е. в непосредствено отношение между нещото и човека; а стойността им, обратно, се реализира само в *размяната,* т. е. в един *обществен* процес. Кой не си спомня тук добродушния Догбъри, който поучава нощния пазач Сийкоул: „Да бъдеш хубавец — това е дар на щастливия случай, ама да пишеш и да четеш — това е от природата." (Из „Много шум за нищо" от Шекспир).[37]

ВТОРА ГЛАВА

ПРОЦЕСЪТ НА РАЗМЯНАТА

Стоките не могат сами да ходят на пазар и сами да се разменят. Затова ние трябва да потърсим техните пазители, *стокопритежателите.* Стоките са неща и затова не могат да се противят на човека. Не са ли съгласни, той може да действува със сила — с други думи, може да ги вземе.[1] За да поставят тези неща във взаимно отношение

[35] „*Value is a property of things,* riches of men. Value, in this sense, necessarily implies exchange, riches do not." („Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply", Лондон 1821 г., стр. 16.)

[36] „Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable... A pearl or a diamond is *valuable as a pearl or diamond.*" S. *Bailey* (С. Бейли), A critical Dissertation etc., стр. 165.

[37] Авторът на „Observations" и С. *Бейли* обвиняват Рикардо, че той превърнал разменната стойност от нещо *само относително* в нещо *абсолютно.* Напротив. Той е свел *привидната относителност,* която тези предмети, напр. диаманти и перли, притежават като разменни стойности, към скритото зад привидността истинско *отношение,* към тяхната относителност като прости изрази на човешкия труд. Ако рикардианците отговарят на Бейли грубо, но не убедително, то е само затова, че те не са намерили у самия Рикардо никакво обяснение на вътрешната връзка между *стойността* и *формата на стойността* или *разменната стойност.*

[1] В толкова прославения със своето благочестие XII век между тези стоки често са се намирали твърде нежни неща. Така, един френски поет от онова време наброява между стоките, които са се намирали на пазара в Ланди, наред с платове за дрехи, обувки, кожи, земеделски оръдия и т. н., също и „femmes folles de leur corps" (жени, които предлагат телата си).

като стоки, пазителите на стоки трябва да се държат един към друг като *лица*, чиято *воля* е вътре в тези неща, така че всеки от тях само по волята на другия, т. е. само чрез един общ за двамата волеви акт, присвоява чуждата стока, като отчуждава своята. Затова двамата трябва взаимно да се признават за *частни собственици*. Това *правно отношение*, чиято форма е *договорът*, все едно дали то е развито по закон или не, е *волево отношение*, в което се отразява икономическото отношение. *Съдържанието* на това *правно* или *волево отношение* е дадено от самото икономическо отношение.[38] Лицата тук съществуват едно за друго само като представители на стоки, значи като *стокопритежатели*. В по-нататъшното изследване ние изобщо ще видим, че икономическите характерни маски на лицата са само олицетворение на икономическите отношения, като носители на които те си противостоят.

Това, което именно различава стокопритежателя от стоката, е обстоятелството, че за нея тялото на всяка друга стока представлява само форма за проявяване на нейната собствена стойност. Родена левелер (виж речника на чужди думи в края на тома) и циник, тя е винаги готова да размени не само душата си, но и тялото си с всяка друга стока, дори ако тя е още по-непривлекателна и от Мариторнес. Стокопритежателят със своите пет и повече сетива запълва тази липса на усет у стоката относно конкретността на стоковото *тяло*. *Неговата* стока няма за него никаква непосредна потребителна стойност. Иначе той не би я изкарал на пазара. Тя има потребителна стойност *за други*. За него тя има непосредно само тази потребителна стойност, че е *носителка на разменна стойност* и по такъв начин „*средство за размяна*“.[39] Затова той иска да я отчужди срещу стока, чиято потребителна стойност го задоволява. Всички стоки са *не-потребителни стойности за своите притежатели*, *а потребителни стойности за своите не-притежатели*. Затова те по всички посоки трябва да минават от ръка на ръка. Но

[38] Прудон извлича своя *идеал за справедливостта*, за „justice éternelle“ [френ.: вечна справедливост], из онези правни отношения, които отговарят на стоковото производство, и с това, нека забележим между другото, доставя и до така утешителното за всички филистери доказателство, че формата на стоковото производство е също тъй вечна, както справедливостта. След това пък, наопаки, той иска да преобразува действителното стоково производство и отговарящото му действително право според този идеал. Какво бихме мислили за един химик, който вместо да изучава действителните закони на обмяната на веществата и въз основа на тях да решава определени задачи, би искал да преобразува обмяната на веществата според „вечните идеи“ на „naturalité“ [френ.: естественост] и „affinité“ [френ.: сродност]? Нима ще знаем нещо повече за „лихварството“, когато кажем, че то противоречи на „justice éternelle“ [френ.: вечна справедливост], на „équité éternelle“ [френ.: вечно равенство] и на „mutualité éternelle“ [френ.: вечна взаимност], и на други „vérités éternelles“ [френ.: вечни истини], отколкото са знаели отците на черквата, когато са казвали, че то противоречи на „grâce éternelle“ [френ.: вечна милост], на „foi éternelle“ [френ.: вечна вяра] и на „volonté éternelle de dieu“ [френ.: вечната воля божия]?

[39] „Защото употребата на всяко благо е двояка. ... Едната е свойствена на нещото като такова, а другата — не, както един сандал може да служи и като обувка, и за размяна. И двете са потребителни стойности на сандала, тъй като и онзи, който разменя сандала срещу нещо, което му липсва, напр. срещу храна, използува сандала като сандал. Но не по естествения начин на неговата употреба. Защото той не съществува заради размяна.“ (Aristoteles [Аристотел]. De Republica, книга I, гл. 9.)

това преминаване от ръка на ръка образува тяхната размяна, а тяхната размяна ги поставя във взаимно отношение като стойности и ги реализира като стойности. Така че стоките трябва *да се реализират като стойности*, преди *да могат да се реализират като потребителни стойности*.

От друга страна те трябва *да се утвърдят* като *потребителни стойности, преди да могат да се реализират като стойности*. Защото изразходваният за тях човешки труд се брои само доколкото е изразходван в полезна за други форма. Но дали той е полезен за другите, дали, значи, неговият продукт задоволява чужди потребности — това може да докаже само размяната.

Всеки стокопритежател иска да отчужди своята стока само срещу *друга* стока, чиято потребителна стойност задоволява *негова* потребност. Дотолкова размяната за него е само *индивидуален процес*. От друга страна той иска да реализира своята стока като стойност, значи в която и да пожелае друга стока от *същата* стойност, *безразлично дали неговата собствена стока* има или няма *потребителна стойност* за притежателя на другата стока. Дотолкова размяната е за него *общ обществен процес*. Но един и същ процес не може да бъде едновременно за всички стокопритежатели само индивидуален и в същото време само общ обществен процес.

Ако се вгледаме по-отблизо, ще видим, че за всеки стокопритежател всяка чужда стока представлява *особен еквивалент* на неговата собствена стока, значи за него неговата стока е *общ еквивалент* на всички други стоки. Но понеже всички стокопритежатели правят *същото*, нито една стока не е всеобщ еквивалент и затова стоките не притежават никаква обща относителна форма на стойността, в която да се приравняват като стойности и да се сравняват като величини на стойността. Затова те изобщо не си противостоят като стоки, а само като продукти или потребителни стойности.

В своето затруднение нашите стокопритежатели разсъждават като Фауст: „В началото бе делото.“ Затова те са действували още преди да са мислили. Законите на стоковата природа се проявяват в природния инстинкт на стокопритежателите. Те могат да отнесат една към друга своите стоки като стойности и, значи, като стоки само като ги отнесат *противоположно* към *някоя друга* стока като към *всеобщ еквивалент*. Това показва анализът на стоката. Но само *общественото дело* може да направи една *определена* стока всеобщ еквивалент. Затова *обществената дейност* на всички други стоки изключва една определена стока, в която те всестранно да изразяват своите стойности. С това натуралната форма на тази дадена стока става обществено-валидна еквивалентна форма. Да бъде *всеобщ еквивалент* — това чрез обществения процес става *специфична обществена функция* на *изключената* стока. Така тя става — *пари*. „Те имат *една* воля и ще дадат силата и царството си на животното. И никой не ще може да купи, нито да продаде освен оня, който има белега или името на животно или числото на неговото име.“ (Апокалипсис.)

Паричният кристал е *необходим* продукт на процеса на размяната, в който различните видове продукти на труда фактически се приравняват и затова фактически се превръщат в стоки. Историческото разши-

ряване и задълбочаване на размяната развива дремещата в стоковата природа противоположност между потребителна стойност и стойност. Нуждата да се даде за в обращението външен израз на тази противоположност води към една самостойна форма на стоковата стойност и не се успокоява, докато тази форма не бъде постигната окончателно чрез *раздвоението на стоката в стока и пари*. Затова в същата степен, в която се извършва превръщането на *продуктите на труда в стоки*, се извършва и превръщането на *стоката в пари*.[40]

Непосредствената размяна на продуктите има от една страна формата на простия стойностен израз, а от друга страна още я няма. Тази форма беше x стока А = y стока Б. Формата на непосредствената размяна на продуктите е x потребителен предмет А = y потребителен предмет Б.[41] Нещата А и Б тук преди размяната не са *стоки*, а стават стоки само чрез размяната. Първият вид, в който един предмет за потребление при възможност се явява като разменна стойност, е неговото битие като *не-потребителна стойност*, като количество потребителна стойност, надвишаващо непосредствените потребности на своя притежател. Нещата сами по себе си са чужди за хората и поради това могат да бъдат *отчуждавани*. За да бъде това отчуждаване взаимно, достатъчно е хората мълчаливо да си противостоят като частни собственици на тези отчуждаеми неща и именно с това — като независими едни от други личности. Но едно такова отношение на взаимна отчужденост не съществува за членовете на естествено развилата се първобитна община, все едно дали тя има формата на патриархална фамилия, на староиндийска община, на държава на инките и т. н. Стоковата размяна започва там, където свършват тези общинни формации, в точките на техния контакт с чужди общинни формации или с членове на чужди общинни формации. Но щом веднаж нещата станат стоки във външния живот на общините, те рефлективно стават стоки и във вътрешния им живот. Отначало тяхното *количествено разменно отношение е съвсем случайно*. Те са разменими по силата на волевия акт на техните притежатели, да ги *отчуждават* взаимно. Но постепенно потребността от чужди предмети за потребление се затвърдява. Постоянното повтаряне на размяната я превръща в редовен обществен процес. Затова с течение на времето поне част от продуктите на труда вече трябва нарочно да се произвеждат с цел за размяна. От този момент от една страна, се затвърдява отделянето на полезността на нещата при непосредната им употреба — от тяхната полезност при размяната. Тяхната потребителна стойност се отделя от разменната им стойност. От друга страна, количественото отношение, в което те се разменят, става зависимо от самото им производство. Обичаят ги фиксира като *стойностни величини*.

[40] По това може да се съди за хитроумността на дребнобуржоазния социализъм, който иска да увековечи стоковото производство и същевременно да премахне „противоречието между пари и стока", т. е. самите пари, тъй като те съществуват само в това противоречие. По същия начин би могло да се премахне папата, а да се остави католицизмът. По-подробно по това виж в моето съчинение: „Zur Kritik der politischen Oekonomie", стр. 61 сл. (бълг. изд. стр. 80—81).

[41] Докато все още не се разменят един с друг *два различни* потребителни предмета, а както често срещаме това у диваците, като еквивалент срещу един и същ предмет се предлага хаотична маса от най-разнообразни неща — дотогава самата непосредствена размяна на продуктите се намира още в своето преддверие.

В непосредната размяна на продуктите всяка стока е непосредно средство за размяна за своя притежател, а еквивалент за своя непритежател, но само доколкото тя е за него потребителна стойност. Следователно предметът за размяна още не получава никаква стойностна форма, независима от неговата собствена потребителна стойност или от индивидуалните потребности на разменящите. Необходимостта от тази форма се развива с нарастващия брой и разнообразие на стоките, които навлизат в процеса на размяната. Задачата изниква едновременно със средствата за нейното разрешаване. Обращение, при което стокопритежателите разменят и сравняват своите собствени артикули с различни други артикули, не може да има никога, ако различни стоки на различни стокопритежатели не се разменят и не се сравняват като стойности с *една и съща трета стока*, в рамките на тяхното обращение. Такава трета стока, като става еквивалент за *различни* други стоки, непосредно, макар и в тесни предели, придобива всеобща или обществена еквивалентна форма. Тази всеобща еквивалентна форма възниква и изчезва заедно с моментния обществен контакт, който я извиква на живот. Последователно и бегло тя се пада на тази или онази стока. Но с развитието на стоковата размяна тя изключително здраво се свързва с *особени* видове стоки, или се кристализира в *парична форма*. На първо време е случайно към кой вид стока тя се прилепва. Но общо взето за това решават две обстоятелства. *Паричната форма* се свързва или с най-важните *разменни артикули от чужбина*, които наистина са естествени форми за проявяване на разменната стойност на местните продукти. Или тя се свързва с такъв предмет за потребление, който е главен елемент на местната *отчуждаема* собственост, като напр. добитък. Чергарските народи първи развиват паричната форма, защото цялото им имущество се намира в *подвижна*, а значи и в непосредно отчуждаема форма и защото техният начин на живот постоянно ги докарва в контакт с чужди общинни формации и по този начин ги подбужда към размяна на продуктите. Хората често са превръщали и самия човек, в лицето на роба, в първоначален паричен материал, но никога не са правили това със *земята*. Такава идея е могла да се яви само във вече развитото буржоазно общество. Тя датира от последната третина на 17 век, а опитът за нейното приложение в национален мащаб е направен едва след цяло столетие, при буржоазната Френска революция.

В същото отношение, в което стоковата размяна скъсва своите локални прегради, а *стоковата стойност* поради това става материализация на *човешки труд изобщо* — паричната форма минава върху такива стоки, които по своята природа са годни за обществената функция да бъдат всеобщ еквивалент, т. е. върху *благородните метали*.

Фактът, че „макар че златото и среброто по природа не са пари, парите по природа са злато и сребро"[42], произтича от съвпадането на техните природни свойства с функциите на парите.[43] Но ние досега

[42] *Karl Marx* [Карл Маркс]. Zur Kritik usw., стр. 135 (бълг. изд. стр. 162). „Металите ... са по природа пари." *(Galiani*, [Галиани], Della Moneta, в сбирката на Кустоди, Parte Moderna, том III, стр. 72.)

[43] По-подробно по това в моето току-що цитирано съчинение, в отдела „Благородните метали" (бълг. изд. стр. 160).

познаваме само *една* функция на парите — да служат като форма на проявление на стоковата *стойност*, или като материал, в който обществено се изразяват величините на стоковите стойности. Адекватна форма за проявяване на стойността, или материализация на абстрактен, а поради това *еднакъв* човешки труд, може да бъде само такава материя, всичките екземпляри на която притежават едно и също еднообразно качество. От друга страна, тъй като величините на стойността се различават чисто *количествено*, стоката-пари трябва да бъде способна да изразява чисто количествени различия, т. е. да бъде по желание делима на части и да може пак да се събере от частите. А златото и среброто по природа притежават тези свойства.

Потребителната стойност на стоката-пари се *удвоява*. Наред със своята особена потребителна стойност като стока, напр. както златото служи за пломбиране на зъби, за приготвяне на луксозни предмети — тя придобива и една формална потребителна стойност, която произтича от нейните специфични обществени функции.

Тъй като всички други стоки са само особени еквиваленти на парите, а парите — техен всеобщ еквивалент, те, като *особени стоки*, се отнасят към *парите* като *всеобщата стока*.[44]

Видяхме, че *паричната форма* е само прилепналият към една стока *рефлекс* на отношенията на всички други стоки. Че парите са *стока*[45], това е, значи, откритие само за оногова, който изхожда от техния завършен облик, та след това да ги анализира. Процесът на размяната придава на стоката, която той превръща в пари, не нейната *стойност*, а нейната специфична стойностна *форма*. Подменянето на едното определение с другото е заблудило някои да смятат стойността на златото и среброто за *имагинерна*.[46] Тъй като парите, в известни техни функции,

[44] „Парите са *всеобщата стока*." (*Verri* [Вери], Meditazioni sulla Economia Politica, стр. 16.)

[45] „Самото сребро и злато, които можем да означим с общото име „благороден метал", са ... *стоки* ... стойността на които ... се качва и спада. На благородния метал може да се признае по-голяма стойност, когато за по-малко тегло от него може да се добие по-голямо количество промишлени продукти или селски произведения." („A Discourse on the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant", Лондон 1695 г., стр. 7.) „Среброто и златото, в монети или не, наистина служат като мярка на всички други неща, но и те са не по-малко *стока*, отколкото виното, растителното масло, тютюнът, ... вълнените или памучните платове." („A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East Indies etc.", Лондон 1689 ..., стр. 2.) „Богатството и имуществата на кралството не могат да се състоят само от пари, нито пък може златото и среброто да не се смятат за *стоки*." („The East India Trade a most Profitable Trade", Лондон 1677 г., стр. 4.)

[46] „Златото и среброто имат стойност като метали още преди да са станали пари." (*Galiani* [Галиани], Della Moneta, стр. 72.) *Лок* казва: „Всеобщото съгласие на хората е придало *имагинерна стойност* на среброто, поради неговите качества, които го правят подходящо за пари." *Лоу* напротив, казва: „По какъв начин различни нации биха могли да придадат на някакво нещо имагинерна стойност ... или пък как би могла да се задържи тази имагинерна стойност?" Но колко малко е разбирал тази работа и той сам: „Среброто се е разменяло по *потребителната стойност*, която то е имало — значи по неговата *действителна* стойност; по силата на своето назначение да служи като ... пари то е добило една *добавъчна стойност* (une valeur additionelle)." *John Law* [Джон Лоу], Considérations sur le numéraire et le commerce в изданието на Daire „Des ... Economistes Financiers du XVIII siècle, стр. [469] 470.

могат да бъдат заместени с прости знаци за тях — от това е произлязло и другото заблуждение, че те били само *знаци*. От друга страна в това заблуждение се е съдържало предчувствието, че паричната форма на дадено нещо е външна за самото него и е просто *форма за проявяване* на скритите зад нея човешки отношения. В този смисъл всяка стока може да се вземе като знак, защото като стойност тя е само *материална обвивка* на изразходвания за нея човешки труд.[47]

Но като обявяват за прости знаци тия обществени форми, каквито добиват вещите, или тия *вещни* форми, каквито добиват *обществените определения на труда* въз основа на един определен начин на производството, едновременно с това ги обявяват за произволни мисловни продукти на хората. Този маниер на обясняване е бил най-предпочитаният през 18 век, за да може поне временно да се смъкне чуждият облик на загадъчните образи на човешките отношения, процесът на чието зараждане още не е можел да бъде разгадан.

По-горе вече отбелязахме, че еквивалентната форма на една стока не включва в себе си *количественото* определение на *величината* на нейната стойност. Като знаем, че златото е пари и затова е непосредствено разменимо с всички други стоки — от това ние още не знаем каква е напр. *стойността* на злато, тежко 10 фунта. Както всяка стока, и парите могат да *изразят* величината на своята собствена стойност само относително, в *други* стоки. Тяхната собствена стойност се определя от работното време, необходимо за производството им, и се изразява в онова количество от всяка друга стока, в което е кристализирано еднакво количество работно време.[48] Това определение на относи-

[47] „Парите са техен (на стоките) *знак*." (*V. de Forbonnais* [В. дьо Форбоне], Éléments du Commerce, ново изд., Лайден 1766 г., том II, стр. 143.) „Като знак те биват привличани от стоките." (пак там, стр. 155.) „Парите са знак на някое нещо и я представляват." (*Montesquieu* [Монтескьо], Esprit des Lois, Oeuvres, Лондон 1767 г., том II, стр. 2.) „Парите не са прост знак, защото те сами са богатство; те не представляват стойностите, те самите им са *равностойни*." (*Le Trosne* [Льо Трон], De l'Intérêt Social, стр. 910.) „Ако разглеждаме понятието *стойност*, самата вещ се взема само като знак и има значение не като *самата себе си*, а като това, което струва." (*Hegel* [Хегел], Philosophie des Rechts, стр. 100.) *Юристите* още дълго преди икономистите са пуснали в ход представата за парите само като знак и за само имагинерната стойност на благородните метали. Те са вършили това в своята служба като сикофанти на кралската власт, чието право да фалшифицира монетите те през цялото средновековие са подкрепяли с традициите на Римската империя и с взетите в пандектите понятия за парите. „Никой не може и не бива да се съмнява", казва техният прилежен ученик Филип Валоа в един декрет от 1346 г., „че само на Нас и на Наше Кралско Величество принадлежи ... сеченето на пари, тяхното производство, състав, резерви и всички разпореждания относно парите, както и правото да ги пускаме в обращение по такъв начин и на такава цена, каквито на Нас ни харесва и каквито Ние определим." Догма на римското право е било, че императорът декретира стойността на парите. Изрично е било забранено парите да се третират като стока. „Не бива да се разрешава никому да купува пари, защото те са създадени за общо използване и не бива да стават стока." Добре казва в този въпрос *Дж. Ф. Паниини*, Saggio sopra il giusto pregio delle cose, 1751 г., у Кустоди, Parte Moderna, том II. Особено във втората част на своето съчинение Паниини полемизира с господа юристите.

[48] „Ако един човек би могъл да добие в земята в Перу една унция сребро и да го достави в Лондон за същото *време*, което му е потребно за производството на един бушел жито, ... тогава едното ще бъде естествената цена на другото; ако пък благодарение на разработването на нови и по-богати мини сега той може да добие две унции сребро със същото усилие, както по-преди една, то ... житото при

телната величина на стойността на златото се извършва на мястото на неговото производство, в непосредствена размяна търговия. Щом то влезе в циркулацията като *пари*, неговата стойност е вече *дадена*. Ако в последните десетилетия на 17 век с констатацията, че парите са *стока*, вече отдавна са били задминати наченките на анализа на парите — все пак това са били само наченки. Трудността се състои не в това, да се разбере, че парите са стока, а да се разбере как, защо и по какъв начин стоката е пари.[49]

Ние видяхме, че още в най-простия стойностен израз х стока А = у стока Б, даденото нещо, *в което* се изразява величината на стойността на едно друго нещо, като че притежава своята еквивалентна форма независимо от това отношение, като някакво обществено *природно свойство*. Ние проследихме утвърждаването на тази илюзия. То е напълно завършено, когато всеобщата еквивалентна форма се срасне с натуралната форма на дадена особена стока или се кристализира в парична форма. Една стока изглежда да става пари не защото другите стоки всестранно изразяват в нея своите стойност, а, наопаки, те като че ли изобщо изразяват своята стойност в нея, защото тя е *пари*. Посредничещото движение изчезва в своя собствен резултат и не оставя зад себе си никаква следа. Без всякакво негово съдействие стоките намират своята собствена стойностна форма в завършен вид, като стоково тяло, което стои вън от тях и наред с тях. Тези неща, златото и среброто, във вида, в който те излизат из недрата на земята, са същевременно непосредствено въплъщение на всеки човешки труд. Оттук и магията на парите. Чисто атомистичните отношения между хората в техния *обществен* производствен процес и оттук независимият от техния контрол и от тяхната съзнателна индивидуална дейност *вещен* образ на техните собствени производствени отношения се проявяват най-напред в това, че продуктите на техния труд *изобщо* приемат *формата на стоки*. Поради това *загадката на паричния фетиш* е само *загадката на стоковия фетиш*, станала видима и заслепяваща очите.

цена 10 шилинга за един бушел ще бъде също тъй евтино, както по-рано при цена 5 шилинга, caeteris paribus [при равни други условия]." (*William Petty*, „A Treatise of Taxes and Contributions", Лондон 1667 г., стр. 31.)

[49] След като господин професор *Рошер* ни поучи, че „*погрешните дефиниции* на парите могат да бъдат разделени на две главни групи: такива, които ги смятат за нещо *повече от стока*, и такива, които ги смятат за нещо по-малко от стока", следва един пъстър каталог от съчинения върху същността на парите, през който не прозира и най-отдалечен поглед върху действителната история на теорията на парите, а след това идва поуката: „Впрочем не може да се отрече, че повечето от най-новите икономисти не са обръщали *достатъчно* внимание на особеностите, които *отличават парите от другите стоки* (значи парите все пак са *повече* или *по-малко* от стока?)... В този смисъл полумеркантилистичната реакция на Ганил не е *съвсем* неоснователна." (*Wilhelm Roscher* [Вилхелм Рошер], „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3 изд., 1858 г., стр. 207–210.) Повече — по-малко — недостатъчно — в този смисъл — не съвсем! Какви определения на понятията! И тия еклектични професорски брътвежи г. Рошер скромно е кръстил „анатомо-физиологически метод" в политическата икономия! Но на г. Рошер ние все пак дължим едно откритие, а именно, че парите са „*приятна стока*".

ТРЕТА ГЛАВА

ПАРИТЕ ИЛИ СТОКОВАТА ЦИРКУЛАЦИЯ

1. Мярка на стойностите

За опростяване, в това съчинение аз навсякъде предпоставям като парична стока *златото*.

Първата функция на златото е да доставя на стоковия свят материала за неговия стойностен израз, или да изразява стоковите стойности като едноименни величини, качествено равни и количествено сравними. Така то функционира като всеобща *мярка на стойностите* и само благодарение на тази функция златото, специфичната еквивалентна стока, става пари.

Не чрез парите стоките стават съизмерими. Наопаки. Тъй като *всички* стоки, като стойности, са *опредметен човешки труд* и по силата на това сами по себе си са съизмерими, те могат взаимно да измерват своите стойности с една и съща специфична стока и по този начин да я превърнат в обща мярка на стойностите или в пари. Парите като мярка на стойността са *необходима форма на проявление на иманентната* на стоките мярка на стойността — на *работното време*.[50]

Стойностният израз на една стока в *злато* — х стока А = у парична стока — е нейна парична форма или нейна *цена*. Едно отделно уравнение, като: 1 тон желязо = 2 унции злато, сега е достатъчно, за да се изрази обществено-валидно стойността на желязото. Уравнението няма вече нужда да се строява в обща редица със стойностните уравнения на другите стоки, тъй като еквивалентната стока, златото, вече притежава характера на пари. Така че всеобщата относителна стойностна форма на стоките сега пак има образа на своята първоначална, проста или единична относителна стойностна форма. От друга страна, *разгънатият относителен стойностен израз* или *безкрайният ред* от относителни стойностни изрази става *специфична относителна стойностна форма на стоката-пари*. Но този ред сега е вече обществено даден в стоковите цени. Прочетете някой ценоразпис отзад наляво, и ще намерите величината на стойността на парите, изразена във всички възможни стоки. Парите, напротив, нямат *никаква* цена. За да могат да

[50] Въпросът защо парите не представляват *непосредствено* самото *работно време* — така че напр. една банкнота да представлява x работни часове — се свежда просто към въпроса защо върху основата на стоковото производство продуктите на труда трябва да приемат формата на стоки, тъй като тази стокова форма вече включва тяхното раздвояване на стока и парична стока. Или защо частният труд не може да бъде разглеждан като непосредствено обществен труд, като негова противоположност. На друго място аз подробно съм разгледал плиткоумния утопизъм на „трудовите пари" при наличност на стоковото производство (*Karl Marx* [Карл Маркс], „Zur Kritik usw.", стр. 61 сл.; бълг. изд. стр. 80 сл.). Тук ще забележа още, че напр. „трудовите пари" на Оуен са толкова малко „пари", колкото, да кажем, и един театрален билет. Оуен предпоставя *непосредствено обобществен труд*, една форма на производство, която е диаметрално противоположна на стоковото производство. Трудовата марка констатира само индивидуалния дял на производителя в *общия труд* и неговото индивидуално право върху определена част от предназначения за консумация *общ продукт*. Но Оуен не е и мислил да взема като предпоставка стоковото производство и въпреки това чрез парични фокуси да се стреми да избегне неговите налагащи се условия.

участвуват в тази *единна* относителна стойностна форма на другите стоки, те би трябвало да се отнесат сами към себе си като към свой собствен еквивалент.

Значи цената или паричната форма на стоките, както и изобщо тяхната стойностна форма, е само мисловна или съществуваща само в представата форма, която се отличава от реалната телесна форма на стоките. Стойността на желязо, платно, пшеница и т. н. съществува, макар и невидима, в самите тези предмети; тя се изразява чрез тяхното равенство със златото, едно отношение със златото, което тъй да се каже витае само в техните глави. Поради това пазачът на стоките трябва да заеме на тези техни глави своя език или да прикачи на стоките книжни листчета, за да съобщи на външния свят тяхната цена.[50] Тъй като изразяването на стоковите стойности в злато е мисловно, за тази операция може да бъде употребявано само мисловно, съществуващо само в представата злато. Всеки стокопритежател знае, че той съвсем не е позлатил своите стоки, когато придава на тяхната стойност формата на цена или мислено представима златна форма, и че не му е потребно нито зрънце действително злато, за да оцени в злато милиони стокови стойности. Затова парите, в своята функция като мярка на стойността, служат само като мислено представими или мисловни пари. Това обстоятелство е дало повод за най-лудешки теории.[51] Макар че във функцията на мярка на стойността служат само съществуващи в представата пари, цената напълно зависи от реалния паричен материал. Стойността, т. е. количеството човешки труд, който напр. се съдържа в един тон желязо, се изразява в мислено представимо количество от паричната стока, което съдържа също толкова труд. Значи според това, дали за мярка на стойността служи злато, сребро или мед, стойността на един тон желязо се изразява в съвсем различни цени или мислено се представя в съвсем различни количества злато, сребро или мед.

Затова ако две различни стоки, напр. злато и сребро, едновременно служат за мерки на стойността, тогава всички стоки имат два различни израза на своите цени — цена в злато и цена в сребро, които спокойно съществуват една до друга, докогато отношението между стойността на среброто и на златото остава неизменно, напр. = 1 : 15. Но всяка промяна на това стойностно отношение нарушава и отношението между цената

[50] Дивакът или полудивакът си служи със своя език малко по-другояче. Капитан *Пери* разказва напр. за жителите на западния бряг на Бафиновия залив: „В този случай (при размяната на продукти) ... те го облизват (това, което им се предлага) два пъти с езика си, след което като че ли смятат сделката за задоволително сключена." Също така и източните ескимоси винаги лижат при размяната получения предмет. Щом като на север за орган на присвояването служи езикът, то не е чудно, че на юг *коремът* се смята като орган на натрупаната собственост, така че кафърът съди за богатството на човека по дебелината на неговия търбух. Кафрите са твърде разумни хора, защото докато официалният британски отчет за състоянието на народното здраве през 1864 г. се оплаква от липса на тлъстинни вещества в храната на голямата част от работническата класа, някой си *д-р Харви*, макар и да не е открил кръвообращението, през същата година има щастие със своите шарлатански рецепти, които обещаваха на буржоазията и аристокрацията да ги избавят от товара на излишната тлъстина.

[51] Виж *Karl Marx* [Карл Маркс], Zur Kritik usw., Theorien von der Masseinheit des Geldes, стр. 53 сл.; бълг. изд., стр. 70.

на стоките в злато и в сребро, а това фактически доказва, че двойствеността на мярката на стойността противоречи на нейните функции.[52]

Всички стоки с определени цени се представят в такава форма: a стока A = x злато; b стока B = z злато; c стока C = y злато и т. н., дето a, b, c представляват определена маса от стоките A, B, C, а x, z, y — определена маса злато. Следователно стоковите *стойности* са превърнати в *мислени количества злато* от различна величина, т. е. въпреки пъстрото разнообразие на стоковите тела — в *едноименни величини*, във величини в *злато*. Като такива различни величини злато, стоковите стойности се сравняват помежду си, измерват се една с друга, и по този начин се развива техническата необходимост да бъдат отнесени към някое *фиксирано* количество злато като към тяхна *единица мярка*. Тази единица мярка, чрез по-нататъшно деление на кратни части, се доразвива в *мащаб*. Още преди да се превърнат в пари, златото, среброто, медта вече притежават такъв мащаб в своето *тегло като метали*, така че напр. за единица-мярка служи фунтът, който в една посока се дели на унции и т. н., а в друга чрез събиране става на центнери и т. н.[53] Затова при всяка циркулация на металически пари

[52] Бележка към второто издание: „Там където златото и среброто едновременно служат като законни пари, т. е. като мярка на стойността, винаги е бил правен опит да бъдат разглеждани и двете като една и съща материя. Ако се приеме, че едно и също работно време трябва неизменно да се опредметява в едни и същи пропорции злато и сребро, значи в същност да се приеме, че злато и сребро са една и съща материя и че определена маса от по-малоценния метал, от среброто, образува неизменна дроб от определена маса злато. От управлението на Едуард III до времето на Георг II историята на английското парично дело се губи в непрекъснатата редица от смущения, произлизащи от сблъскването между установеното със закон съотношение на стойностите на златото и среброто и действителните колебания на техните стойности. Ту златото е било оценявано много високо, ту среброто. По-ниско оцененият метал е бил изтеглян от циркулацията, претопяван и експортиран. След това съотношението на стойностите на двата метала е било изменяно отново по законодателен път, обаче новата номинална стойност скоро е влизала в същия конфликт с действителното съотношение на стойностите, както и старата. В наше време слабото и временно спадане на стойността на златото спрямо среброто, дължащо се на засиленото търсене на сребро от страна на Индия и Китай, предизвика във Франция същото явление в най-голям мащаб, а именно износ на сребро и изтласкването му от циркулацията от златото. През годините 1855, 1856 и 1857 превесът на вноса на злато във Франция над износа на злато от Франция е възлизал на 41 580 000 ф. ст., докато превесът на износа на сребро над вноса на сребро е възлизал на 14 704 000 ф. ст. В действителност в страни, където и двата метала са по закон мерки на стойността, и двата трябва да бъдат приемани задължително като платежно средство, но всеки може да плати по желание в този или онзи метал, металът, чиято стойност се повишава, носи ажио и както всяка друга стока, измерва цената си в надценения по стойност метал, а този последният служи като единствена мярка на стойността. Целият исторически опит в тази област се свежда просто до това, че там, където две стоки по закон изпълняват функцията на мярка на стойността, фактически винаги само една се задържа като такава." (*Karl Marx* [Карл Маркс], Zur Kritik usw., стр. 52, 53; бълг. изд., стр. 70—71.)

[53] Бележка към второто издание: Странното положение, че унцията злато, като единица-мярка на монетния мащаб, в Англия не се подразделя на кратни части, се обяснява по следния начин: „Нашата монетна система първоначално е била нагодена само за употреба на сребро — затова една унция сребро винаги може да бъде разделена на известен съответен брой монети; тъй като златото едва в по-късни времена е било въведено в монетната система, нагодена само за среброто, унцията злато не може да бъде изсечена на съответния брой монети." (*Maclaren* [Макларен], History of the Currency, Лондон 1858 г., стр. 16.)

съществуващите вече наименования на масщаба за тежини остават и като първоначални наименования за паричния масщаб или за масщаба на цените.

Като мярка на стойностите и като масщаб на цените парите изпълняват две съвсем различни функции. Като обществено въплъщение на човешкия труд те служат за мярка на стойностите, а като установена тежест метал служат за масщаб на цените. Като мярка на стойността те служат за превръщане на стойностите на пъстро разнообразните стоки — в цени, в мислено представлявани количества злато; като масщаб на цените те измерват тези количества злато. Чрез мярката на стойностите стоките се измерват като стойности, а масщабът на цените напротив, измерва количества злато чрез определено количество злато, а не стойността на едно количество злато чрез теглото на друго. За масщаба на цените трябва да бъде фиксирано като единица мярка определено тегло злато. Тук, както и при всички други определения за мярка на едноименни величини, решаваща е стабилността на единицата мярка. Затова масщабът на цените толкова по-добре изпълнява своята функция, колкото по-неизменно едно и също количество злато служи за единица мярка. Златото може да служи за единица мярка само защото и то самото е продукт на труда, значи с оглед на възможностите е променлива стойност.[53]

Преди всичко е ясно, че една промяна в стойността на златото по никакъв начин не накърнява неговата функция като масщаб на цените. Както и да се мени стойността на златото, различните количества злато остават във все същото стойностно отношение. Ако стойността на златото спадне с 1000%, то и тогава 12 унции злато ще имат 12 пъти по-голяма стойност, отколкото една унция, а при цените става въпрос само за отношението на различни количества злато помежду им. Тъй като от друга страна една унция злато, при спадането или покачването на нейната стойност, никак не изменя своето тегло, също тъй не се изменя и теглото на нейните кратни части и така златото, както и да се изменя неговата стойност, винаги извършва все същата служба на фиксиран масщаб на цените.

Изменението на стойността на златото не пречи и на неговото функциониране като *мярка на стойността*. Това изменение засяга едновременно всички стоки, значи caeteris paribus [лат. при равни други условия] техните относителни стойности остават *непроменени*, макар и *всички* те вече да се изразяват в по-високи или по-ниски цени в злато, отколкото по-преди.

Както при изразяването на стойността на една стока в потребителната стойност на една друга стока, тъй и при оценката на стоките в злато се предполага само това, че в даденото време произвеждането на определено количество злато струва дадено количество труд. С оглед на движението на стоковите цени изобщо, остават в сила развитите по-преди закони на простия относителен стойностен израз.

[53] Бележка към второто издание. В английските съчинения бъркотията относно мярката на стойностите (measure of value) и масщаба на цените (standard of value) е неизказано голяма. Функциите им, а поради това и техните названия, постоянно се смесват.

Ако стойността на парите остане неизменна, всеобщото покачване на стоковите цени може да настъпи само при покачване на стоковите стойности; а ако останат неизменни стоковите стойности — само когато стойността на парите спадне. И наопаки. Всеобщо спадане на стоковите цени, при неизменна стойност на парите, може да настъпи само при спадане на стоковите стойности; а при неизменни стокови стойности — само когато се покачи стойността на парите. Поради това никак не следва, че покачването на стойността на парите обуславя пропорционално спадане на стоковите цени, а спадането на стойността на парите — пропорционално качване на стоковите цени. Това важи само за стоки с непроменена стойност. Напр. стоки, чиято стойност се покачва равномерно и едновременно със стойността на парите, запазват същите цени. Ако тяхната стойност се покачва по-бавно или по-бързо от стойността на парите — спадането или качването на техните цени се определя от разликата между движението на тяхната стойност и това на стойността на парите и т. н.

Да се върнем сега пак към разглеждане на ценовата форма.

Паричните названия на металните тежести постепенно се отделят от техните първоначални *названия за тежина* по различни причини. Между тях исторически решаващи са: 1. *Въвеждане на чуждестранни пари* у по-малко развити народи, както напр. в древния Рим сребърни и златни монети са циркулирали най-напред като чуждестранни стоки. Названията на тези чуждестранни пари са различни от местните названия за тежести. 2. С развитието на богатството по-благородният метал изтиква по-малко благородния от функцията му като мярка на стойността — среброто изтиква медта, златото изтиква среброто, колкото този ред и да противоречи на всяка поетическа хронология.[54] *Фунтът* напр. е станал парично название на един действителен фунт сребро. Но когато златото изтикало среброто като мярка на стойността, същото название останало може би за 1/15 от фунта злато и т. н. — в зависимост от стойностното отношение на златото и среброто. Фунтът като парично название и фунтът като обикновено название за тежестта на златото сега не съвпадат.[55] 3. Фалшификацията на монетите, вършена от князете в продължение на цели векове, наистина е оставила от първоначалното тегло на монетите — само названията.[56]

Тези исторически процеси превръщат в народна привичка отделянето на паричните названия на металните тежести от техните обикновени названия като тежести. Тъй като паричният масщаб от една страна е чисто конвенционален, а от друга страна трябва да бъде общовалиден — в края на краищата той се регулира със закон. Дадено тегловно определено количество от благородния метал, напр. една унция

[54] Впрочем той няма и всеобща историческа валидност.

[55] Бележка към второто издание: „Онези монети, чиито имена днес са само мислими, са най-старите монети у всички народи; но всички имена известно време са били реални, и тъкмо защото са били реални, хората са смятали с тях." (*Galiani* [Галиани], Della Moneta, стр. 153.)

[56] Бележка към второто издание: Така, английският фунт сега означава по-малко от една трета от своето първоначално тегло; шотландският фунт, преди унията — само 1/36; френският ливр — 1/74; испанският мараведи — по-малко от 1/1000; португалският рейс — една още по-малка пропорция.

злато, официално се разделя на кратни части, които получават законни названия като фунт, талер и т. н. Такава кратна част, която добива валидност на същинска единица-мярка на парите, от своя страна се подразделя на други кратни части със законни названия, като шилинг, пени и т. н.[48] Както и преди, за мащаб на металическите пари остават определени по тежест количества от метала. Изменили са се само подразделенията и названията.

Цените, или количествата злато, в които мислено се превръщат стойностите на стоките, сега вече, значи, се изразяват в парични названия или в признати от закона *сметни названия* от златния мащаб. Така че вместо да кажат 1 квартер пшеница е равен на една унция злато, в Англия ще кажат, че той е равен на три фунта стерлинги, 17 шилинга и 10½ пенса. По този начин със своите парични названия стоките взаимно си казват каква стойност имат, а парите служат като *пари за сметане* винаги когато стане нужда да се фиксира една вещ като стойност, т. е. в парична форма.[49]

Названието на една вещ е нещо съвсем външно за нейната природа. Аз нищо не зная за даден човек, ако зная, че той се казва Якоб. По същия начин в *паричното название* фунт, талер, франк, дукат и т. н. изчезва всяка следа от стойностното отношение. Бъркотията относно тайнствения смисъл на тези кабалистични знаци е още по-голяма, защото тези парични названия изразяват и *стойността* на стоките, и, същевременно, кратни части от дадена *метална тежест* от паричния мащаб.[50] От друга страна е необходимо *стойността*, в отличие от пъстрите тела на стоковия свят, да се развие до тази ирационално предметна, но и проста обществена форма.[51]

---

[48] Бележка към второто издание: Господин Дейвид Уркарт бележи в своите „Familiar Words" странното за чудовищното (!) обстоятелство, че в днешно време единицата на английския паричен мащаб е равна приблизително на ¼ от унцията злато: фунт (фунт стерлинг). „Това е фалшифициране на една мярка, а не установяване на един мащаб." В това „фалшиво назоваване" на тежестта на златото той вижда, както и във всичко друго, фалшифициращата ръка на цивилизацията.

[49] Бележка към второто издание. „Когато попитали Анахарсис за какво у елините служат парите, той отговорил: за сметане." (*Athenaeus* [Атеней], Deipnosophistae, книга V, 49, том 2, стр. 120, изд. Schweighäuser, 1802 г.)

[50] Бележка към второто изд. „Тъй като парите като мащаб на цените се явяват със същите наименования за сметане, както и цените на стоките — напр. една унция злато се изразява, също както и един тон желязо, с 3 ф. ст. 17 шилинга и 10½ пенса — тези техни наименования за сметане били наречени тяхна монетна цена. Поради това е възникнала странната представа, според която златото (респективно среброто) като че ли се оценява в своя собствен материал и като че ли, за разлика от всички други стоки, получава от държавата твърда цена. Установяването на наименования за сметане за определени тегла злато погрешно било сметнато като установяване на стойността на тези тегла." (*Karl Marx* [Карл Маркс], Zur Kritik usw., стр. 52 [бълг. издание стр. 70].)

[51] Сравни „Теории за единицата-мярка на парите" в „Zur Kritik der politischen Oekonomie", стр. 53 сл. [бълг. изд. стр. 71 сл.]. Фантазиите относно повишаването или спадането на „*монетната цена*", което се състои в това законните парични названия за фиксирани от закона тежести злато или сребро да бъдат пренесени от държавата върху по-големи или по-малки тежести и според това напр. от ¼ унция злато занапред да се секат не 20, а 40 шилинга — тези фантазии, доколкото те не са несполучливи финансови операции против държавните и частни кредитори, а имат за цел икономически „чудотворни лечения", са така изчерпателно разгледани от *Пети* в „Quantulumcunque concerning Money. To the Lord Marquess of Halyfax", 1682 — че

Цената е *паричното название* на опредметения в стоката труд. Значи *еквивалентността* на стоката и на количеството пари, чието название е цената на стоката, е тавтология[52], тъй като изобщо относителният *стойностен израз на една стока* е винаги израз на *еквивалентността на две стоки*. Но ако цената, като експонент на величината на стойността на стоката, е експонент на нейното разменно отношение към парите, то от това не следва обратното, че експонентът на нейното *разменно отношение към парите* е непременно и експонент на *величината на нейната стойност*. Нека в 1 квартер пшеница и 2 фунта стерлинги (приблизително ½ унция злато) да се заключава обществено-необходим труд от еднаква величина. Двата фунта стерлинги са паричният израз на величината на стойността на 1 квартер пшеница, или са неговата *цена*. Но ако обстоятелствата позволяват да искаме за него 3 фунта стерлинги или налагат да го дадем срещу 1 фунт стерлинг — в такъв случай 1 ф. ст. и 3 ф. ст. като изрази на *величината* на стойността на пшеницата са твърде големи или твърде малки, но те все пак са нейни цени, понеже — първо, те са нейна стойностна форма, нейни пари, и второ — са експоненти на нейното разменно отношение към парите. При неизменни производствени условия или при неизменна производителна сила на труда, за възпроизвеждането на един квартер пшеница трябва да бъде изразходвано *същото количество обществено работно време*, както и преди. Това обстоятелство не зависи нито от волята на производителя на пшеницата, нито от волята на другите стокопритежатели. Така че величината на стоковата стойност изразява едно *необходимо* отношение към общественото работно време, отношение, което е *иманентно* на процеса на нейното образуване. С превръщането на величината на стойността в цена, това необходимо отношение се проявява като разменно отношение на една стока към съществуващата вън от нея парична стока. Но в това отношение може да се изразява както величината на стоковата стойност, така и това повече или по-малко, за което тя при дадени обстоятелства е отчуждаема. *Възможността за количествено несъвпадане* между цена и величина на стойността, или за отклонение на цената от величината на стойността, лежи значи в *самата ценова форма*. Това не е недостатък на тази форма, а, напротив, я прави адекватна форма на един начин на производство, при който правилото само като сляпо действуващ среден закон може да се наложи на безредието.

Но *ценовата форма* допуска не само възможността за *количествено* несъвпадане между величина на стойността и цена, т. е. между величината на стойността и нейния собствен паричен израз, но може да крие в себе си едно *качествено* противоречие, така че цената изобщо престава да бъде *стойностен* израз, макар че парите са само *стойностна*

дори неговите непосредствени приемници, *сър Дъдли Норт* и *Джон Лок*, за по-сетнешните съвсем и да не говорим — са могли само да го вулгаризират. „Ако богатството на една нация — казва той между другото — би могло да се удесетори чрез една правителствена наредба, чудно е, че нашите правителства отдавна не са издали такива наредби." (цит. съч., стр. 36.)

[52] „Или пък ще трябва да приемем, че един милион в пари има *по-голяма стойност* отколкото *също такава стойност в стоки*" (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 922), значи, „че една стойност е по-голяма от друга, която ѝ е равна."

форма на стоките. Неща, които сами по себе си не са стоки, напр. съвест, чест и др., могат да бъдат продавани за пари от техните притежатели и така, чрез своята цена, да придобият *стокова форма*. Така че дадено нещо може формално [redacted] има *цена* без да има *стойност*. Ценовият израз тук става *имагинерен*, както известни величини в математиката. От друга страна и имагинерната ценова форма, като напр. *цената на неразработената земя*, която *няма стойност*, понеже в нея не е опредметен човешки труд, може да крие в себе си едно действително стойностно отношение или производно от него отношение.

Както относителната стойностна форма изобщо, и цената изразява стойността на една стока, напр. на един тон желязо, с това, че едно определено количество от еквивалента, напр. една унция злато, е непосредствено разменимо с желязо — но не и обратното, т. е. че и желязото от своя страна е непосредствено разменимо със злато. И така, за да упражни практически ефекта на своята разменна стойност, стоката трябва да смъкне от себе си своето природно тяло и да се превърне от само мислено представено злато в реално злато, макар това превъплъщение да ѝ излезе „по-солено“, отколкото излиза на хегелевското „понятие“ преходът от необходимостта към свободата, или на рака — сменянето на черупката, или на свети Йероним — да смъкне от себе си стария Адам[44]. Наред със своя *реален* образ, напр. на желязо, в цената стоката може да притежава *идеален* стойностен образ или съществуващ в представата златен образ, но тя не може да бъде в едно и също време действително злато и действително желязо. За да и се определи цена, достатъчно е представяваното злато да се *приравни* към нея. За да може да изпълни за своя притежател службата на всеобщ еквивалент, тя трябва да бъде *заменена* със злато. Ако притежателят напр. на желязо се срещне с притежателя на някоя стока за наслаждение и му посочи, че *цената* на желязото е и негова *парична форма*, то притежателят на наслаждението би му отговорил, както св. Петър отговорил на небето на Данте, който му прочел *формулата* на символа на вярата:

„Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e'l peso.
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa."
(т. е.: „Съвсем добре ти е известна сплавта и тежестта
на тази монета, но кажи ми дали я имаш в кесията си.")

Ценовата форма включва в себе си отчуждаването на стоките срещу пари и необходимостта от това отчуждаване. От друга страна златото функционира като мисловна стойностна мярка само защото в разменния процес то вече се движи като парична стока. Затова зад мисловната *мярка на стойностите* дебне твърдата пара.

---

[44] Ако Йероним на младини е трябвало да води тежка борба със своята материална плът, както това показва неговата борба в пустинята с прекрасни женски видения, — то към на старини е трябвало да се бори с духовната плът. „Представих си — казва той напр., — че се явявам пред съдията на света. ‚Кой си ти?' попита един глас. ‚Аз съм християнин.' ‚Лъжеш', прогърмя съдията на света. ‚*Ти си само цицеронианец!*'"

2. Средство за циркулация

а) *Метаморфозата на стоките*

Видяхме, че процесът на размяната на стоките включва в себе си противоречиви и изключващи се едни други отношения. Развитието на стоката не снема тези противоречия, но създава *формата*, в която те могат да се движат. Изобщо това е методът, по който се разрешават действителни противоречия. Напр. противоречие е, когато едно тяло постоянно пада върху друго и също тъй постоянно се отдалечава от него. Елипсата е една от формите на движението, в която това противоречие колкото се реализира, толкова се и разрешава.

Доколкото процесът на размяната пренася стоките от ръцете, за които те се явяват *не-потребителни стойности*, в ръце, за които те са *потребителни стойности*, дотолкова той е *обществена обмяна на веществата*. Продуктът на един вид полезен труд замества продукта на друг вид полезен труд. Веднаж достигнала мястото, където тя служи като потребителна стойност, стоката попада от сферата на стоковата размяна в сферата на консумацията. Тук нас ни интересува само първата сфера. Ние, значи, трябва да разгледаме целия процес откъм страна на формата, значи да разгледаме само *изменението на формата* или *метаморфозата на стоките*, чрез която се извършва обществената обмяна на веществата.

Съвсем неправилното схващане на това изменение на формите, без оглед на неизяснеността на самото понятие стойност, се дължи на обстоятелството, че всяко изменение на формата на *една* стока се извършва при размяната на *две* стоки — на една обикновена стока и на паричната стока. Ако се придържаме само към този *материален* момент, само към размяната на стоката срещу злато, изпускаме тъкмо онова, което трябва да видим, а именно, какво става с *формата*. Изпускаме изпредвид, че златото като проста стока не е пари и че другите стоки в своите цени отнасят сами себе си към златото като към свой *собствен паричен образ*.

Стоките отначало влизат в разменния процес непозлатени, неподсладени, както природата ги е родила. Този процес произвежда *удвояване на стоката в стока и пари*, една външна противоположност, в която стоките и парите изразяват своята иманентна противоположност между потребителна стойност и стойност. В тази противоположност *стоките като потребителни стойности* противопоставят себе си на *парите като разменна стойност*. От друга страна двете страни на тази противоположност са *стоки*, значи са *единства на потребителна стойност и стойност*. Но това единство на различията се извършва *в обратен смисъл* на всеки от двата полюса и с това същевременно се изразява тяхното взаимно отношение. Стоката *реално* е потребителна стойност, нейното стойностно битие се проявява *само мислено в цената*, която я отнася към противостоящото ѝ *злато* като към *реален образ на нейната стойност*. Наопаки, материалът на златото има значение само като *материализация на стойността*, като *пари*. Поради това то *реално* е *разменна стойност*. Неговата *потребителна стойност* се проявява само *мислено* в редицата относителни стойностни изрази, в които то се

отнася към противостоящите му стоки като към *съвкупност на техните реални потребителни образи.* Тези противоположни форми на стоките са *действителните форми на движението на техния процес на разменяне.*

Нека сега придружим някой стокопритежател, напр. нашия стар познат тъкач, на сцената на процеса на размяната, т. е. на стоковия *пазар. Цената* на неговата стока, 20 аршина платно, е *определена.* Тя е 2 фунта стерлинги. Той я разменя срещу 2 ф. ст. и, като човек от стария калъп, пак разменя тези 2 ф. ст. срещу една семейна библия на същата цена. Платното, което за него е само стока, *носител на стойност,* се отчуждава срещу злато, което е негов стойностен образ, и от този образ отново се отчуждава за друга стока, за библията, която обаче ще влезе в дома на тъкача като потребителна стойност, за да задоволява там душеспасителни потребности. Значи процесът на стоковата размяна се извършва в *две противоположни и взаимнодопълващи се метаморфози — превръщане на стоката в пари и нейното обратно превръщане от пари в стока.*[65] Моментите на стоковата метаморфоза са същевременно сделки на стокопритежателя — *продажба,* размяна на стоката срещу пари, *покупка,* размяна на парите срещу стока, и единството на тези два акта: *продажба заради покупка.*

Когато тъкачът погледне крайния резултат на сделката, ще види, че вместо платно притежава библия, вместо своята първоначална стока — друга стока със същата стойност, но с различна полезност. По същия начин той придобива и другите средства за живеене и за производство. *От негова гледна точка* целият процес обслужва само размяната на продуктите на неговия труд с продуктите на чуждия труд, т. е. обслужва размяната на продуктите.

Следователно процесът на размяната на стоките се извършва под вида на следната смяна на формите:

стока — пари — стока
С — П — С

По своето материално съдържание движението е С — С, т. е. размяна на стока срещу стока, обмяна на веществата на обществения труд, в чийто резултат загасва и самият процес.

С — П. Първа метаморфоза на стоката или продажба. Скокът на стоковата *стойност* от стоковото тяло в тялото на златото е, както съм казал на друго място, salto mortale [итал. — смъртен скок] на стоката. Ако той не сполучи, стоката, наистина, няма да бъде измамена, но ще бъде измамен стокопритежателят. Общественото разделение на труда прави неговия труд толкова едностранен, колкото прави разностранни неговите потребности. Тъкмо затова неговият продукт му служи само като *разменна стойност.* Но този продукт само в парите придобива всеобща обществено-валидна еквивалентна форма — а парите се намират в чужда джоб. За да ги измъкне оттам, стоката трябва да бъде преди всичко *потребителна стойност* за притежателя на парите, значи — изразходваният

65 „От огъня", казал Хераклит, „става всичко и огън става от всичко, също както от злато стоки и от стоки злато." (F. Lassalle (Ф. Ласал). Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln, Берлин 1858, том I, стр. 222.) Бележката на Ласал към това място, на стр. 224, бел. 3, неправилно определя парите като прост стойностен знак.

за нея труд трябва да бъде изразходван в обществено-полезна форма, или да се е затвърдил като бранш на *общественото разделение на труда.* Но разделението на труда е *саморасъл производствен организъм,* чиито нишки са изтъкани и продължават да се тъкат зад гърба на стокопроизводителите. Стоката може би е продукт на някой нов вид труд, който претендира да задоволява някоя нова потребност или на своя глава се стреми тепърва да създаде потребност. Докато вчера е била функция измежду многото функции на един и същ стокопроизводител — днес някоя особена трудова манипулация може би се откъсва от тази връзка, става самостойна и именно затова изпраща на пазара своя *частичен продукт* вече като *самостойна стока.* Условията могат да бъдат или да не бъдат назрели за процеса на такова отделяне. Днес продуктът задоволява една обществена потребност. Утре той може би ще бъде изцяло или отчасти изтикан от своето място от някой друг подобен продукт. Дори когато трудът, както този на нашия тъкач, е патентован бранш в общественото разделение на труда, с това още съвсем не е гарантирана потребителната стойност именно на *неговите* 20 аршина платно. Ако обществената потребност от платно, която, както и всичко друго, има своя граници, вече е задоволена от други съперници-тъкачи, тогава продуктът на нашия приятел става излишен, става ненужен и затова безполезен. На подарен кон зъбите не се гледат, но нашият тъкач не е отишъл на пазара за да прави подаръци. Да предположим, че потребителната стойност на неговия продукт се потвърди на дело и че, значи, стоката привлече парите. Но сега се пита — колко пари? Наистина, отговорът е вече предварително даден в цената на стоката, в експонента на величината на нейната стойност. Ние оставяме настрана възможните чисто субективни грешки в сметките на стокопритежателя, които на пазара незабавно обективно се коригират. Нека той да е изразходвал за своя продукт само средното обществено-необходимо работно време. Значи — цената на стоката е само парично название на опредметеното в нея количество обществен труд. Но без разрешението и зад гърба на нашия тъкач традиционните производствени условия на тъкачеството навлизат в един кипеж. Онова, което вчера без съмнение е било обществено-необходимо работно време за произвеждането на един аршин платно, днес престава да бъде такова и притежателят на парите усърдно демонстрира това нещо посредством ценоразписите на различни съперници на нашия приятел. За негова беда, на света има много тъкачи. Най-сетне нека приемем, че всяко парче платно, което се намира на пазара, съдържа в себе си само обществено-необходимото работно време. Все пак сборът от всички тия парчета може да съдържа в себе си излишно изразходвано работно време. Ако стомахът на пазара не може да абсорбира цялото количество платно по нормалната цена от 2 шилинга за аршин — това показва, че във формата на тъкане на платно е изразходвана прекалено голяма част от общото обществено работно време. Ефектът е същият, както и ако всеки отделен тъкач би изразходвал за произвеждането на своя индивидуален продукт повече работно време от обществено-необходимото. Тук се оправдава пословицата: Mitgefangen, mitgehangen [нем.: заедно заловени, заедно обесени]. Всичкото платно на пазара се взема за *една* стока, а всяко парче — само като кратна част от тая стока. И наистина, стойността на

всеки индивидуален аршин е също само материализация на едно и
също обществено-определено количество еднороден човешки труд*
Както се вижда, стоката обича парите, но the course of true love
never does run smooth [англ. - пътят на истинската любов никога не е
равен]. *Количественото* разчленение на обществения производствен
организъм, който изразява своите *membra disjecta* [лат. разпръснати
членове] в системата на разделението на труда, е също тъй саморасло-
случайно, както и *качественото*. Затова нашите стокопритежатели от-
криват, че същото разделение на труда, което ги прави *независими*
частни производители, прави *независими от самите тях* и обще-
ствения производствен процес, и техните отношения в този процес, че
независимостта на лицата едно от друго се допълва от една система
на всестранна вещна зависимост.

Разделението на труда превръща продукта на труда в стока и с
това прави необходимо неговото превръщане в пари. Същевременно то
прави успеха на това превръщане чисто случаен. Но тук това явление
трябва да се разгледа *чисто*, т. е. да се предпостави, че то протича
нормално. Впрочем, ако то изобщо се извършва, значи ако стоката не
е непродаваема, винаги става *промяна* в нейната *форма*, макар в ненор-
мални случаи при това превръщане на формата да се губи или увели-
чава субстанция — стойностната величина.

За единия стокопритежател злато замества неговата стока, а за
другия стока — неговото злато. *Видимото* явление е, че стоката и зла-
тото, напр. 20 аршина платно и 2 ф. ст., се прехвърлят *от ръка на*
ръка и от място на място, т. е. се обменят. Но срещу какво се раз-
меня стоката? Срещу своя собствен общ стойностен образ. А златото?
Срещу един особен образ на своята потребителна стойност. Защо зла-
тото се явява спрямо платното като *пари*? Защото самата *цена на плат-*
ното, 2 ф. ст., или нейното парично название вече го отнася към
златото като пари. *Съмъкването* на първоначалната стокова форма се
извършва чрез *отчуждаване* на стоката, т. е. в момента, когато нейната
потребителна стойност действително привлича златото, което само мис-
лено си представяне в нейната цена. Затова *реализирането на це-*
ната или на чисто мисловната стойностна форма на стоката е и, обратно,
реализиране на чисто мисловната потребителна стойност на парите
превръщането на стока в пари е същевременно превръщане на пари в
стока. *Единичният* процес е *двустранен процес*, откъм полюса на стоко-
притежателя той е *продажба*, откъм противоположния полюс на при-
тежателя на пари — покупка. Или — *продажбата е покупка* С — П е
същевременно П — С[66]

Досега ние не познаваме никакво друго икономическо отношение
между хората освен това между стокопритежатели — отношение, в

* В едно писмо от 28 ноември 1878 г. до Н. Ф. Даниелсон — руския преводач
на „Капитала" Маркс променя последното изречение както следва: „И наистина,
стойността на всеки индивидуален аршин е само материализация на една част от
изразходваното за общото количество аршини обществено количество труд." —
Моя ред.

[66] „Всяка продажба е покупка." (*Dr. Quesnay* [Кене], Dialogues sur le Commerce
et les Travaux des Artisans, „Physiocrates", изд. Daire, I част, Париж 1846, стр. 170),
или както Кене казва в своите „Maximes Générales": „Да продаваш — това значи
да купуваш."

което те присвояват продукт на чужд труд само като отчуждават своя
собствен. Затова на един стокопритежател може да се противопостави
друг само като притежател на пари — било защото неговият продукт
на труда притежава *по природа* парична форма, т. е. е паричен материал,
злато и др., било защото неговата собствена стока вече е сменила ко-
жата си и смъкнала първоначалната си потребителна форма. За да
функционира като пари, златото трябва естествено да влезе на дадена
точка в стоковия пазар. Тази точка се намира в самия източник на не-
говото производство, където като непосредствен продукт на труда то
се разменя с друг продукт на труда със същата стойност. Но от този
момент то вече постоянно представлява *реализирани* стокови цени.[67]
Като оставим настрана размяната на златото срещу стока на мястото
на неговото производство, в ръцете на всеки стокопритежател златото
е променен образ на неговата отчуждена стока, продукт на *продаж-*
бата или на *първата стокова метаморфоза* С — П[68]. Златото стана
мислени пари или *мярка на стойностите*, защото всички стоки измер-
ваха в него своята стойност и по такъв начин го направиха *предста-*
вена противоположност на своя потребителен образ, свой стойностен
образ. *Реални пари* то става, защото стоките, по силата на своето все-
странно отчуждаване, го правят свой действително отчужден и превър-
нат потребителен образ и с това — свой действителен стойностен образ.
В своя стойностен образ стоката смъква от себе си всяка следа от
своята природна потребителна стойност и от оня особен вид полезен
труд, на който тя дължи своя произход, и с това се превръща в едно-
образна обществена материализация на неразличим човешки труд. За-
това по самите пари не може да се види от какъв сорт е превърнатата
в тях стока. В своята парична форма една стока съвсем прилича на
всяка друга стока. Следователно парите могат да бъдат и тор, макар че
торът не е пари. Нека приемем, че двете златни монети, за които на-
шият тъкач отчуждава своята стока, са превърнат образ на един квартер
пшеница. Продажбата на платното, С — П, е същевременно негова покупка
П — С. Но като *продажба на платното* този процес започва едно дви-
жение, което завършва с неговата противоположност, с *покупката на*
библия; а като *покупка на платното* той завършва едно движение,
което е почнало с неговата противоположност, с *продажбата на пшени-*
цата. С — П (платно — пари), тази първа фаза на С — П — С (платно —
пари — библия), е същевременно П — С (пари — платно), последната
фаза на едно друго движение, на С — П — С (пшеница — пари — платно).
Първата метаморфоза на една стока, нейното превръщане от стокова
форма в пари, винаги е същевременно втора, *противоположна мета-*
морфоза на една друга стока, нейното обратно превръщане от па-
рична форма в стока.[69]

П — С. Втора или заключителна метаморфоза на стоката: по-
купка. — Парите са *абсолютно отчуждаема стока*, защото те са вън-

[67] „Цената на една стока може да се плати само с цената на друга стока."
(*Mercier de la Rivière* [Мерсие Дьолариниер], L'ordre naturel et essentiel des sociétés po-
litiques, „Physiocrates", издание Daire, II том, стр. 554.)

[68] „За да имаш тези пари, трябва да си продал." (пак там, стр. 543.)

[69] Както отбелязахме по-горе, изключение представлява производителят на
злато, респ. на сребро, който разменя своя продукт, без по-рано да го е продавал.

шен образ на всички други стоки или продукт на тяхното *всеобщо отчуждаване*. Парите четат всички цени отдясно наляво и по този начин се отразяват във всички стокови тела като в покорен материал на своето собствено превръщане в стока. Същевременно цените, тези любовни погледи, с които стоките намигат на парите, показват и *границите* на способността на парите да се превръщат, а именно тяхното собствено *количество*. Тъй като стоките изчезват когато станат пари, по парите не се познава по какъв начин те са дошли в ръцете на своя притежател или *какво* се е превърнало в пари. Non olet [лат. „парите не смърдят“], какъвто и да е техният произход. Ако от една страна те представляват продадена стока, от друга страна те са стоки, които могат да бъдат купени.*

П—С, покупката, е в същото време продажба, С—П; следователно последната метаморфоза на една стока е първата метаморфоза на друга стока. За нашия тъкач жизненият път на неговата стока свършва с библията, в която той отново е превърнал двата фунта стерлинги. Но продавачът на библията превръща получените от тъкача 2 ф. ст. в житна ракия. П—С, заключителната фаза на С—П—С (платно — пари — библия), е същевременно и С—П, първа фаза на С—П—С (библия — пари — ракия). Тъй като стокопроизводителят доставя само един едностранен продукт, той често го *продава* в големи количества, докато неговите многостранни потребности го заставят постоянно да раздробява реализираната цена или получената парична сума за многобройни *покупки*. Така че една *продажба* води към *много покупки* на различни стоки. Така заключителната метаморфоза на *една* стока образува *сбор от първи метаморфози на други стоки*.

Ако разгледаме сега *пълната метаморфоза* на една стока, напр. на платното, най-напред ще видим, че тя се състои от две противоположни и взаимно допълващи се движения, С—П и П—С. Тези две противоположни превръщания на стоката се извършват в два противоположни обществени процеса на стокопритежателя и се отразяват в две противоположни негови икономически *функции*. Като извършител на продажбата той става *продавач*, а като извършител на покупката — *купувач*. Но тъй като при всяко превръщане на стоката двете нейни форми, стоковата и паричната, съществуват едновременно, само че на противоположни полюси, то на един и същ стокопритежател противостои когато той е продавач — друг купувач, а когато е купувач — друг продавач. Както една и съща стока извършва последователно двете противоположни превръщания, от стока в пари и от пари в стока, така и един и същ стокопритежател сменя ролите си на продавач и купувач. Така че тези функции не са стабилни, а в рамките на стоковата циркулация постоянно променят своите индивиди.

Пълната метаморфоза на една стока, в нейната най-проста форма, предполага *четири крайности* и *три personae dramatis* [лат. действуващи лица]. Най-напред парите се противопоставят на стоката като неин стойностен образ, който отвъд нея, в чуждия джоб, притежава веще-

* „Ако парите в нашите ръце представляват предмети, които ние можем да желаем да купим, те също тъй представляват и онези предмети, които ние сме продали за тези пари.“ (*Mercier de la Rivière* [Мерсие дьо ла Ривиер], L'Ordre naturel etc., стр. 586.)

ствена звънка реалност. Така на стокопритежателя се противопоставя притежателят на пари. Щом стоката е превърната в пари, последните стават нейна *изчезваща еквивалентна форма*, чиято потребителна стойност или съдържание съществува отсам, в други стокови тела. Като крайна точка на първото превръщане на стоката, парите са същевременно изходна точка на второто. Така продавачът от първото действие става купувач във второто, където му противостои като продавач един трети стокопритежател.[1]

Двете противоположни фази от движението на стоковата метаморфоза образуват едно *кръгообращение*: стокова форма, смъкване на стоковата форма, връщане към стоковата форма. Наистина, тук *самата стока* е определена противоречиво. В изходната точка тя е не-потребителна стойност за своя притежател, в крайната точка — потребителна стойност за него. Така и парите най-напред се явяват като твърд стойностен кристал, в който се е превърнала стоката, за да се разтопят след това в нейна проста еквивалентна форма.

Двете метаморфози, които образуват кръгообращението на *една* стока, образуват същевременно обратните частични метаморфози на *две други стоки*. Една и съща стока (платно) започва редицата на своите собствени метаморфози и приключва общата метаморфоза на една друга стока (на пшеницата). През време на своето първо превръщане, продажбата, тя лично изпълнява тези две роли. А като златен пашкул, в който тя сама минава по пътя на всяка плът, тя същевременно завършва първата метаморфоза на някоя трета стока. Така че кръгообращението, което описва при своите метаморфози всяка стока, неразривно се вплита в кръгообращенията на други стоки. Целият процес се изразява като *стокова циркулация*.

Стоковата циркулация не само формално, но и по същество се различава от непосредствената размяна на продукти. Нека хвърлим още един поглед върху процеса. Тъкачът несъмнено е разменил платно за библия, собствена стока за чужда. Но това явление е истинско само за него. Продавачът на библията, който предпочита горещото пред хладното, не е мислил да замени библията за платно, както и тъкачът не знае, че за неговото платно е разменена пшеница, и т. н. Стоката на Б замени стоката на А, но и А и Б *не разменят взаимно* своите стоки. Може наистина да се случи А и Б взаимно да купят един от друг, но такова особено отношение не е обусловено от общите условия на стоковата циркулация. От една страна тук се вижда как стоковата размяна разкъсва *индивидуалните и локалните граници* на непосредствената размяна на продуктите и развива обмяната на веществата на човешкия труд. От друга страна се развива цял кръг от неконтролируеми от действуващите лица обществени взаимни връзки, налагащи се с природна необходимост. Тъкачът може да продаде платно само защото селянинът *вече е продал* пшеница, запалянковецът по ракия може да продаде библия — само защото тъкачът *вече е продал* платно, производителят на ракия може да продаде своята препечена вода само защото друг *вече е продал* светена животворяща вода, и т. н.

[1] „Следователно има четири крайни точки (termes) и трима договарящи, от които единият действува два пъти.“ (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 908.)

Затова процесът на циркулацията не се прекъсва, както непосредствената размяна на продуктите, и след като потребителните стойности се променили местата или притежателите си. Парите не изчезват, когато, в края на краищата, излязат из редицата на метаморфозите на *една* стока. Те винаги се утайват на някое място на циркулацията, освободено от стоките. Напр., в общата метаморфоза на платното *платно — пари — библия*, най-напред излиза от циркулацията платното, заместват го парите, когато след това и библията излезе от циркулацията, и нея я заместват парите. Заместването на стока със стока оставя същевременно паричната стока в трети ръце.[73] Циркулацията постоянно като пот отделя от себе си пари.

Не може да има нищо по-нелепо от догмата, че стоковата циркулация обуславяла едно необходимо равновесие между продажбите и покупките, понеже всяка продажба е покупка и vice versa [лат.: обратно]. Ако това значи, че броят на действително извършените продажби се равнява на също такъв брой покупки, това е плоска тавтология. Но то иска да докаже, че продавачът довежда на пазаря свой собствен купувач. Продажбата и покупката са *идентичен акт*, като взаимно отношение между *две полярно противоположни лица*: стокопритежател и притежател на пари. Те образуват *два полярно противоположни акта* като действия на *едно и също лице*. Поради това идентичността на продажбата и покупката съдържа, че стоката става *безполезна*, ако тя, като бъде хвърлена в алхимическата реторта на циркулацията, не излезе от там *като пари*, т. е. ако не бъде продадена от стокопритежателя и купена от притежателя на парите. Въпросната идентичност съдържа още, че ако процесът е бил успешен, той образува един момент на спокойствие, един повече или по-малко траен етап в живота на стоката. Тъй като *първата метаморфоза* на стоката е едновременно продажба и покупка, този частичен процес е същевременно самостоен процес. Купувачът има стока, продавачът има пари, т. е. такава стока, която запазва своята способна за циркулация форма независимо от това дали по-рано или по-късно ще се яви на пазара. Никой не може да продаде, без някой друг да купи. Но когато някой е продал, той не е длъжен непосредствено да купи. Циркулацията разкъсва времевите, местните и индивидуалните рамки на размяната на продуктите именно с това, че *разцепва* наличната *непосредствена идентичност* между даването на своя и получаването на чуждия продукт на труда като една *противоположност* между продажба и покупка. Щом като тези самостойно противостоящи си процеси образуват едно *вътрешно единство*, то тъкмо това също тъй значи, че тяхното вътрешно единство се движи във *външни противоположности*. Когато външното обособяване на вътрешно несамостойните — защото взаимно се допълват — актове се развие до известна точка, тяхното единство насилствено се проявява чрез една — *криза*. Иманентната на стоката противоположност между потребителна стойност и стойност, между частен труд, който същевременно трябва да се явява като непосредствено обществен труд, и особен конкретен труд, който същевременно се проявява само като абстрактен всеобщ труд, между олицетворение на вещта и овеществяване на лицата — това иманентно противоречие получава в противоположностите на стоковата метаморфоза своите развити *форми на движение*. Поради това тези форми включват *възможността* за кризи — но само възможността. Развиването на тази възможност в действителност изисква цял ред от условия, които — от гледна точка на простото стоково обращение — още съвсем не съществуват.[74]

Като посредник при циркулацията на стоките, парите получават функцията на *средство за циркулация*.

73 Бележка към второто издание. Колкото и да е очевидно това явление, то повечето пъти остава незабелязано от икономистите, особено от вулгарните поклонници на свободната търговия.

в) Обращението на парите

Промяната на формите, в която се извършва обмяната на веществата на продуктите на труда, С—П—С, обуславя, че една и съща стойност образува *като стока* изходната точка на процеса и пак *като стока* се връща обратно на същата точка. Така че това движение на стоките е *кръгообращение*. От друга страна, същата тази форма изключва кръгообращението на парите. Нейният резултат е *постоянно отдалечаване на парите* от тяхната изходна точка, а не възвръщането им към нея. Докато продавачът държи в ръцете си променения образ на своята стока, парите — дотогава стоката се намира в стадия на първата метаморфоза или е минала само първата половина на своята циркулация. Ако процесът, *продажба за покупка*, е завършен, тогава и парите пак са се отдалечили от ръцете на своя първоначален притежател. Наистина, ако тъкачът, след като е купил библията, пак продаде платно, тогава и парите пак се връщат при него. Но те не се връщат чрез циркулацията на първите 20 аршина платно, чрез която те, напротив, от ръцете на тъкача са се отдалечили в ръцете на продавача на библията. Те се възвръщат само чрез *възобновяването* или повтарянето на същия циркулационен процес за нова стока и, както и преди, завършват със същия резултат. Така че формата на движение, която стоковата циркулация непосредствено придава на парите, се състои в постоянното им отдалечаване от изходната точка, в минаването им от ръцете на един стокопритежател в ръцете на друг или в *тяхното обращение* (currency, cours de la monnaie).

Обращението на парите показва постоянно, монотонно повтаряне на *един и същ* процес. Стоката винаги се намира на страната на про-

74 Сравни моите бележки за *Джеймс Мил* в „Zur Kritik usw.", стр. 74–76 (Бълг. изд. стр. 95). Тук за метода на икономическата апологетика са характерни два пункта. *Първо*: идентифицирането на стоковата циркулация и на непосредствената размяна на продукти чрез просто *абстрахиране* от техните различия. *Второ*, опитът да се отрекат противоречията на *капиталистическия производствен процес*, като отношенията между агентите на неговото производство се свеждат към простите отношения, които произтичат от стоковата циркулация. Но стоковото производство и стоковата циркулация са явления, които принадлежат на най-различни начини на производство, макар и в различна степен и обхват. Така че по този начин още нищо не знаем за differentia specifica (лат.: специфичните различия) на тези начини на производство и значи не можем да ги преценяваме, ако познаваме само техните общи абстрактни категории на стоковата циркулация. В никоя наука, освен в политическата икономия, не господствува такова важничене с елементарни баналности. Напр. *Ж. Б. Сей* си позволява да съди за *кризите* само защото знае, че стоката е *продукт*.

давача, парите винаги на страната на купувача като *покупателно средство*. Те функционират като покупателно средство, като *реализират цената* на стоката. Реализирайки я, те пренасят стоката от ръцете на продавача в ръцете на купувача, докато те самите същевременно се отдалечават от ръцете на купувача в ръцете на продавача, за да повторят същия процес с някоя друга стока. Произходът на тази едностранна форма на паричното движение от двустранното движение на стоковите форми е забулен. Самата природа на стоковата циркулация поражда една противоположна привидност. Първата метаморфоза на стоката не се наблюдава само като движение на парите, а като нейно собствено движение, но нейната втора метаморфоза е видима само като движение на парите. В първата половина на своята циркулация стоката сменя мястото си с парите. Едновременно с това нейният потребителен образ излиза от циркулацията и влиза в консумацията.[74] На нейно място идва нейният стойностен образ или нейната парична маска. Втората половина на своята циркулация тя преминава не вече в своята собствена натурална кожа, а в своята златна кожа. С това *непрекъснатостта* на движението изцяло отива на страната на парите, и същото движение, което за стоката съдържа два противоположни процеса, съдържа като *собствено движение на парите* винаги същия процес, тяхната смяна на мястото с винаги друга стока. Поради това резултатът на стоковата циркулация — заместването на стока с друга стока — се извършва не чрез смяната на собствените форми на стоката, а чрез *функцията* на парите като *средство за циркулация*, което привежда в циркулация сами по себе си неподвижните стоки, прехвърля ги от ръцете, в които те са непотребителни стойности, в ръцете, в които те са потребителни стойности, винаги в противоположна посока на собственото движение на парите. Парите постоянно отстраняват стоките от сферата на циркулацията, като сами заемат тяхното място в тази сфера и с това се отдалечават от своята собствена изходна точка. Поради това, макар че движението на парите е израз само на стоковата циркулация, изглежда обратното — че стоковата циркулация е резултат само на паричното движение.[75]

От друга страна парите имат функцията на средство за циркулация само защото са стокова стойност, която е придобила самостойно съществуване. Така че движението на парите като средство за циркулация е наистина само движение на формата на самите стоки. А това движение трябва, значи, да се отразява осезаемо в обращението на парите. Така напр. платното най-напред превръща своята стокова форма в паричната си форма. Последният полюс на неговата първа метаморфоза С—П, паричната форма, тогава става пръв полюс на неговата последна метаморфоза П—С, на неговото обратно превръщане в библия. Но всяка от тези две промени на формата се извършва чрез размяна между стока и пари, чрез тяхната *взаимна размяна на местата*. Едни

[74] Даже ако стоката многократно се препродава — явление, което за нас тук още не съществува, — с последната окончателна продажба тя минава от сферата на циркулацията в сферата на консумацията, за да послужи тук като средство за живот или като средство за производство.

[75] „Те (парите) нямат друго движение освен онова, което им придават продуктите." (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 885.)

и същи монети попадат в ръцете на продавача *като отчужден образ на стоката* и излизат от тях като *абсолютно отчуждаем образ на стоката*. Те два пъти менят мястото си. Първата метаморфоза на платното докарва тези монети в джоба на тъкача, а втората пак ги изважда оттам. Двете противоположни промени на формата на една и съща стока се отразяват, значи, в двукратното преместване на парите в противоположна посока.

Ако, напротив, се извършват само едностранни стокови метаморфози, все едно дали само продажби или само покупки, тогава едни и същи пари променят мястото си само веднаж. Тяхната втора промяна на мястото винаги изразява втората метаморфоза на стоката, нейното обратно превръщане от пари. В честото повтаряне на преместването на едни и същи монети се отразява не само редицата от метаморфози на една единствена стока, но и сплитането на безбройните метаморфози на стоковия свят изобщо. Впрочем от само себе си се разбира, че всичко това важи само за разглежданата тук форма на простата стокова циркулация.

Всяка стока при първата си крачка в циркулацията, при първата смяна на своята форма, излиза от циркулацията, в която винаги влиза все нова стока. Парите, напротив, като средство за циркулация постоянно пребивават в сферата на циркулацията и постоянно се въртят из нея. Така че възниква въпросът, *колко пари* абсорбира постоянно тази сфера?

В една страна всеки ден се извършват многобройни, едновременни и затова протичащи пространствено една до друга, едностранни стокови метаморфози, или с други думи — от една страна само продажби, от друга — само покупки. В своите цени стоките вече са приравнени към определени мислени количества пари. Тъй като разглежданата тук форма на непосредствена циркулация всякога телесно противопоставя стока и пари, стоката на полюса на продажбата, парите на противния полюс на покупката, — масата на средствата за циркулация, нужни за процеса на циркулацията на стоковия свят, е определена от *сбора на цените* на стоките. И наистина, парите само представляват реално оня сбор от злато, което вече мислено е изразено в сбора на стоковите цени. Поради това равенството на тези сборове се разбира от само себе си. Но ние знаем, че при неизменни стойности на стоките техните цени се променят с променянето на стойността на златото (на паричния материал): съответно се качват, когато тя пада, и спадат, когато тя се качва. Когато по такъв начин се покачва или спада сборът от стоковите цени, тогава равномерно трябва да се покачва или да спада и масата на циркулиращите пари. Наистина, тук изменението на масата на средствата за циркулация произтича от самите пари, но *не от тяхната функция като средство за циркулация, а от тяхната функция като мярка на стойността*. Най-напред цената на стоките се изменя *обратно пропорционално* на стойността на парите, а след това масата на средствата за циркулация се изменя *право пропорционално* на цената на стоките. Съвсем същото явление би станало, ако напр. не стойността на златото спадне, а среброто го замести като мярка на стойността, или ако не стойността на среброто се качи, а златото го изтика из функцията като мярка на стойността. В единия случай би трябвало да циркулира повече сребро отколкото преди злато, а в другия — по-малко злато

отколкото преди сребро. И в двата случая би се изменила *стойността*
на *паричния материал*, т. е. на онази стока, която функционира като
мярка на стойността, а значи би се изменил и ценовият израз на
стоковите стойности, а оттам и масата на циркулиращите пари, които
служат за реализирането на тези цени. Видяхме, че сферата на цирку-
лацията на стоките има една дупка, през която в нея влиза злато (или
сребро, накъсо — паричният материал) като *стока с определена стой-*
ност. Тази стойност се предпоставя при функцията на парите като
мярка на стойността, следователно при определянето на цените. Ако
напр. спадне стойността на самата мярка на стойността, това ще се от-
рази преди всичко в изменението на цените на ония стоки, които при
източниците на производството на благородните метали непосредствено
се разменят с тях като със стоки. Особено при по-слабо развити усло-
вия на буржоазното общество, голяма част от другите стоки още дълго
време ще се оценява по старата, станала вече илюзорна стойност на
мярката на стойността. Но една стока заразява друга чрез своето стой-
ностно отношение към нея, цените на стоките в злато или в сребро по-
степенно се изравняват според пропорциите, определени от техните соб-
ствени стойности, докато най-сетне всички стокови стойности бъдат
оценявани според новата стойност на паричния метал. Този изравните-
лен процес е придружен от непрекъснатото нарастване на благородните
метали, които се вливат за заместване на пряко разменяните срещу
тях стоки. Така че в същата степен, в която се разпростират по-
правените цени на стоките, или в която техните стойности се оценяват по
новата, спаднала и до известна точка продължаваща да спада стойност на
метала, вече е налице добавъчната маса метал необходима за реали-
зиране на тия нови цени. Едностранчивото наблюдение на фактите, които
са последвали откриването на новите златни и сребърни източници, е
подвело в 17 и особено в 18 век към погрешното заключение, че це-
ните на стоките се били покачили, защото като средство за циркула-
ция функционирало повече злато и сребро. Оттук-нататък ще предпо-
ставяме стойността на златото като *дадена*, както тя наистина е дадена
в момента на определянето на цените.

Значи, при тази предпоставка масата на средствата за циркулация
се определя от *сбора на стоковите цени*, които трябва да се реали-
зират. Ако предпоставим още, че и цената на всяка стока е дадена,
тогава *сборът от цените* на стоките очевидно зависи от *стоковата*
маса, която се намира в циркулация. Няма нужда много да си блъскаме
главата, за да разберем, че ако 1 квартер пшеница струва 2 ф. ст.,
100 квартера ще струват 200 ф. ст., 200 квартера — 400 ф. ст. и т. н., така
че с нарастването на масата на пшеницата трябва да расте и масата на
парите, които при продажбата разменят местата си с нея.

Ако предпоставим *стоковата маса* като дадена, масата на цирку-
лиращите пари прилива и отлива заедно с *ценовите колебания на*
стоките. Тя се качва и спада, защото *сборът на стоковите цени* се
увеличава или намалява поради тяхното изменение. Затова съвсем не е
необходимо цените на всички стоки едновременно да се качват или да
спадат. Покачването на цените на известен брой решаващи артикули,
от една страна, и спадането им — от друга, е достатъчно, за да се по-
качи или спадне *сборът на цените* на всички циркулиращи стоки, който

трябва да се реализира — а значи и за да се пуснат в циркулация повече
или по-малко пари. Все едно дали изменението на стоковите цени от-
разява действителни стойностни изменения или прости колебания на
пазарните цени — ефектът върху масата на средствата за циркулация
остава един и същ.

Нека е даден известен брой несвързани помежду си продажби
или частични метаморфози, които се извършват едновременно и про-
тичат пространствено едни до други, напр. на 1 квартер пшеница, 20 ар-
шина платно, 1 библия, 4 галона ракия. Ако цената на всеки артикул
е 2 ф. ст., и, значи, целият сбор на цените, който трябва да се реали-
зира, е 8 ф. ст., тогава в циркулацията трябва да влезе една парична маса
от 8 ф. ст. Но ако същите тези стоки образуват брънки на познатия ни
ред от метаморфози: 1 квартер пшеница — 2 ф. ст. — 20 аршина
платно — 2 ф. ст. — 1 библия — 2 ф. ст. — 4 галона ракия — 2 ф. ст.,
тогава 2 ф. ст. привеждат в циркулация всичките тези стоки подред,
като последователно реализират техните цени, значи реализират и це-
новия сбор от 8 ф. ст., за да се успокоят накрая в ръцете на кръчмаря.
Те извършват *четири обращения*. Това повтарящо се преместване на
едни и същи монети представлява двойната промяна на формата на
стоката, нейно движение през два противоположни стадия на цирку-
лация и сплитането на метаморфозите на различни стоки.[78] Противопо-
ложните и взаимно допълващи се фази, през които протича този про-
цес, не могат да се извършват пространствено една до друга, а могат
само да *следват по време една подир друга*. Затова промеждутъци от
време образуват мярката на продължителността на този процес, или
броят на обращенията на едни и същи монети в дадено време измерва
бързината на паричното обращение. Нека процесът на циркулацията
на горепоказаните четири стоки да трае напр. един ден. Тогава ценовият
сбор, който трябва да се реализира, е 8 ф. ст., количеството на обра-
щенията на едни и същи монети през време на деня — 4, и масата на
циркулиращите пари — 2 ф. ст., или за даден промеждутък време от
процеса на циркулацията:

$$\frac{\text{Сборът на стоковите цени}}{\text{броят на обращенията на едноименни монети}} = \textit{масата на парите, функ-}$$

циониращи като средство на циркулацията. Този закон е обще-
валиден. Наистина, процесът на циркулацията в дадена страна, в даден
период от време, обхваща, от една страна, множество разпокъсани,
едновременни и пространствено протичащи една до друга продажби
(респ. покупки) или частични метаморфози, в които едни и същи
монети само един път сменят мястото си или извършват само едно
обращение; и от друга страна — множество по-дълги или по-къси
вериги от метаморфози, които отчасти протичат една до друга,
отчасти се преплитат помежду си и в които едни и същи монети из-
вършват по-голямо или по-малко количество обращения. Но общият
брой на обращенията на всички едноименни монети, които *се намират*

[78] „Продуктите са, които ги (парите) поставят в движение и ги карат да цир-
кулират и т. н. Бързината на движението им (на парите) замества тяхното коли-
чество. Когато е нужно, те минават от ръка на ръка без да се спрат нито за миг."
(*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social etc., стр. 915, 916.)

в циркулация, представлява *средният брой* на обращенията на отделната монета или средната скорост на паричното обращение. Паричната маса, която напр. в началото на всекидневния циркулационен процес бива хвърляна в него, се определя по естествен път от сбора на цените на стоките, които циркулират *едновременно* и *пространствено една до друга*. Но вътре в процеса всяка монета става, така да се каже, отговорна за другата. Ако едната увеличи скоростта на обращението си, отслабва се скоростта на обращението на другата или тя съвсем излита навън от сферата на циркулацията, тъй като последната може да абсорбира само такава маса злато, която, умножена със средния брой на обращенията на отделния и елемент, се равнява на сбора на цените, които трябва да бъдат реализирани. Поради това, ако броят на обращенията на монетите нараства — намалява се тяхната циркулираща маса. Ако броят на техните обращения се намали, нараства тяхната маса. Тъй като масата на парите, която може да функционира като средство за циркулация е дадена при дадена средна скорост, достатъчно е да се пусне в циркулация едно определено количество еднофунтови банкноти, за да се изхвърли същото количество златни монети — един фокус, добре познат на всички банки.

Както в паричното обращение изобщо *се проявява* само процесът на циркулацията на стоките, т. е. тяхното кръгообращение по пътя на противоположни метаморфози, така в скоростта на паричното обращение се проявява скоростта на сменяването на неговите форми, непрекъснатото вплитане на метаморфозните редове, стремителността на обмяната на веществата, бързото изчезване на стоките от сферата на циркулацията и също така бързото им заместване с нови стоки. Така че в скоростта на паричното обращение се проявява *текущото единство* на противоположните и допълващи се една друга фази — превръщане на потребителния образ в стойностен образ и обратно превръщане на стойностния образ в потребителен образ — или единството на двата процеса, продажбата и покупката. Обратно, в забавянето на паричното обращение се проявява *разделянето* и *противоположното обособяване* на тези процеси, застоят в промяната на форми и, значи, в обмяната на веществата. Откъде произлиза този застой — това, естествено, не може да се види от самата циркулация. Тя показва само самото явление. Общоприетият възглед, който при забавяне на паричното обращение забелязва, че парите по-рядко се явяват и изчезват във всички точки по периферията на циркулацията — лесно тълкува това явление с недостатъчно количество на средствата за циркулация.[77]

[77] „Тъй като парите съставят . . . общоприетото мерило за покупка и продажба, всеки, който има нещо за продаване, а не може да намери купувач, е веднага готов да мисли, че *недостигът на пари в страната* или в областта е причината, поради която неговите стоки не намират пласмент; оттук общият вик за недостиг на пари, но това е голямо заблуждение . . . От какво се нуждаят тези хора, които крещят за пари? . . . Арендаторът (фермерът) се оплаква . . . той мисли, че ако в страната би имало повече пари, той би получил добра цена за своите продукти . . . Значи, той очевидно има нужда не от пари, а от добра цена за своето жито и своя добитък, които той би искал да продаде, но не може . . . Защо той не може да получи добра цена? . . . 1. Или в страната има премного жито и добитък, така че повечето, които идват на пазара, също като него имат нужда да продадат, а малцина имат нужда да купят, или 2. обикновеният пласмент чрез износ е в застой . . . или 3. консумацията се намалява, напр. когато поради бедност хората не могат да харчат за домакинството си колкото преди — така че не просто умножаването на парите би могло да засили продажбата на стоките на фермера, а премахването на една от тези три причини, които действително потискат пазара . . . По същия начин имат нужда от пари и търговецът и бакалинът, т. е. тъй като пазарите са в застой, те се нуждаят от пласмент за стоките, с които търгуват . . . Нацията най-много процъфтява тогава, когато богатствата бързо минават от ръка в ръка." (*Sir Dudley North* [сър Дъдлей Норт], Discourses upon Trade, Лондон 1691, стр. 11—15 сл.) Всичките мошеничества на *Херншванд* се свеждат към това, че противоречията, които произтичат от природата на стоката и поради това се проявяват в стоковата циркулация, могат да бъдат премахнати с умножаване на средствата за циркулация. Впрочем от популярната илюзия, която приписва застоя в производствения и в циркулационния процес на липсата на средства за циркулация, съвсем не следва обратното — че действителна липса на средства за циркулация напр. поради официалните машинации с „regulation of currency" [англ. · регулиране на паричното обращение], не може от своя страна да предизвика застой.

И тъй, общото количество на парите, функциониращи във всеки период от време като средства за циркулация, се определя от една страна — от *сбора на цените* на циркулиращия стоков свят, от друга страна — от по-бързото или по-бавното протичане на техните противоположни процеси на циркулация, от което зависи каква част от този сбор на цени може да бъде реализирана с *едни и същи* монети. Но *сборът* на стоковите *цени* зависи както от *масата*, така и от *цената* на всеки стоков вид. Но трите фактора, движението *на цените*, *циркулиращата маса на стоките* и най-сетне *бързината на паричното обращение*, могат да се изменят в различни посоки и в различни пропорции, затова *сборът от цените*, който трябва да бъде *реализиран*, а значи и обуславяната от него *маса на средствата за циркулация*, могат да претърпяват многобройни комбинации. Ние тук ще изброим само най-важните в историята на стоковите цени.

При *неизменни стокови цени* масата на средствата за циркулация може да расте, защото масата на циркулиращите стоки нараства, или пък скоростта на паричното обращение се намалява, или пък и двете действуват заедно. Обратно, масата на средствата за циркулация може да се намали, ако се намалява масата на стоките или расте скоростта на циркулацията.

При *всеобщо покачване на стоковите цени* масата на средствата за циркулация може да остане неизменна, ако масата на циркулиращите стоки се намалява в същата пропорция, в която се увеличава тяхната цена, или ако скоростта на паричното обращение се увеличава еднакво бързо с покачването на цените, докато циркулиращата стокова маса остава постоянна. Масата на средствата за циркулация може да се намали, ако стоковата маса се намалява или скоростта на обращението расте по-бързо от цените.

При *всеобщо спадане на стоковите цени* масата на средствата за циркулация може да остане неизменна, ако стоковата маса расте в същата пропорция, в която пада нейната цена, или ако скоростта на паричното обращение се намалява в същата пропорция, както и цените. Тя може да расте, ако стоковата маса расте по-бързо или скоростта на циркулацията се намалява по-бързо, отколкото спадат стоковите цени.

Вариациите на различните фактори могат взаимно да се компенсират, така че, въпреки тяхната постоянна нестабилност, общата сума на стоковите цени, която трябва да бъде реализирана, а значи и масата на

циркулиращите пари, остава постоянна. Затова, особено при разглеждане на по-дълги периоди, ние виждаме много по-постоянно *средно ниво на циркулиращата във всяка страна парична маса* и — с изключение на големи пертурбации, които периодично произхождат от индустриалните и търговски кризи, по-рядко от измененията в самата парична стойност — много по-слаби отклонения от това средно ниво, отколкото би могло да се очаква на пръв поглед.

Законът, че количеството на средствата за циркулация се определя от сбора на цените на циркулиращите стоки и от средната скорост на паричното обращение [76], може да бъде изразен и така, че при даден сбор от стойности на стоките и при дадена средна скорост на техните метаморфози количеството на парите в обращение или на паричния материал зависи *от неговата собствена стойност*. Илюзията, че, напротив, стоковите цени се определят от масата на средствата за циркулация, а тя пък от своя страна — от масата на намиращия се в дадена страна паричен материал [77], се корени, у нейните първи представители,

[76] „Съществува една определена мярка и отношение на парите, необходими за да се поддържа в ход търговията на една нация; нещо в повече или в по-малко би ѝ вредило. Също така за един малък магазин на дребно е необходимо определено количество фартинги за размяна на сребърните монети и за извършване на плащания, които не могат да се извършват и с най-малките сребърни монети... И също както численото отношение на фартингите, необходими за търговията, зависи от числото на купувачите, от честотата на техните покупки и преди всичко и от *стойността* на най-дребните сребърни монети — също така по подобен начин и съотношението на насечените пари (злато или сребро), необходими за нашата търговия, се определя от *честотата на размените* и от *размера* на плащанията." (*William Petty* [Уилям Пети], A Treatise of Taxes and Contributions, Лондон 1667, стр. 17.) *А. Юнг* в своята „Political Arithmetic" (Лондон 1774), в която има особена глава „Prices depend on quantity of money" [англ.: цените зависят от количеството на парите], стр. 112 сл., защищава теорията на Юм срещу нападките на *Дж. Стюарт*. Аз отбелязвам в „Zur Kritik usw." на стр. 149 [бълг. изд. стр. 177]: „Той (А. Смит) мълчаливо отстранява въпроса за *количеството* на циркулиращите монети, като съвсем погрешно разглежда парите само като стока." Това важи само доколкото А. Смит разглежда парите ex officio [лат.: служебно]. Обаче при случай, напр. в критиката на предишните системи на политическата икономия, той казва правилно: „Количеството на насечените пари във всяка страна се регулира от стойността на стоките, чието обращение те трябва да извършват... Стойността на благата, които всяка година се купуват и продават в една страна, изисква известно количество пари, за да постави тези блага в циркулация и да ги разпредели между същинските потребители, но не може да намери приложение за повече пари. Каналът на циркулацията привлича по необходимост такава парична сума, която е достатъчна за да го напълни, и никога не поема повече." („Wealth of Nations", книга IV, гл. I [том III, стр. 87, 89].) По същия начин А. Смит ex officio започва своето съчинение с една апотеоза на разделението на труда. По-сетне, в последната книга за източниците на държавните приходи, той на места възпроизвежда критиката на разделението на труда от своя учител А. Фергюсон.

[77] „Цените на нещата сигурно ще се повишат у всяка нация в същия размер, в който нараства количеството на златото и среброто у хората; следователно, ако у някоя нация се намали количеството на златото и среброто, съответно на едно такова намаление на парите трябва да спаднат и цените на всички стоки." (*Jacob Vanderlint* [Джейкоб Вендърлинт], Money answers all Things, Лондон 1734, стр. 5.) Едно по-подробно сравняване на Вендърлинт с „Есетата" на Юм не оставя у мене ни най-малко съмнение, че Юм е познавал и е използувал впрочем твърде забележителното съчинение на Вендърлинт. Схващането, че цените се определят от масата на средствата за циркулация, ние намираме и у Барбон, и у много по-стари писатели преди него. „От свободата на търговията — казва Вендърлинт — не може да се яви никакво неудобство, а само твърде голяма полза..., защото ако тя намали количеството на наличните пари на нацията — а тъкмо това целят да предотвратят митническите

в безразсъдната хипотеза, че в процеса на обращението *стоките влизат без цена, а парите — без стойност* и че след това дадена част от стоковата каша се разменяла с дадена част от металическия куп. [78]

в) Монетата. Стойностният знак

От функцията на парите като средство за циркулация произтича техният монетен образ. Онази теглова част, която си представяме в цената или в паричното название на стоките, трябва да им се противопостави в циркулацията като едноименен къс злато или *монета*. Също както установяването на мащаба на цените, и сеченето на монетите се пада на държавата. В различните национални униформи, които златото и среброто носят като монети, но които те отново съблича на световния пазар, се проявява разделението между вътрешните или национални сфери на стоковата циркулация и нейната всеобща сфера на световен пазар.

ограничителни мерки — то нациите, у които отидат наличните пари, сигурно ще установят, че цените на всички неща се качват в размера, в който у тях нараства количеството на парите. И... нашите мануфактурни продукти и всички други стоки скоро ще станат толкова евтини, че търговският баланс пак ще се обърне в наша полза и по такъв начин парите ще се стекат обратно у нас." (Пак там, стр. 44.)

[78] От само себе си се разбира, че всеки отделен вид стока *чрез своята цена* съставя елемент от *сбора на цените на всички циркулиращи стоки*. Но съвсем не се разбира как несъизмерими *потребителни стойности* en masse [франц.: масово] трябва да се разменят с намиращата се в дадена страна златна и сребърна маса. Ако по някакъв фокуснически начин превърнем стоковия свят в *една единствена съвкупна стока*, като всяка отделна стока представлява само кратна част от нея — стигаме до хубавата сметка: съвкупна стока = x центнера злато, стока А = кратна част от съвкупната стока = същата кратна част от x центнера злато. *Монтескьо* най-честно си го казва: „Ако сравним масата на наличното в света злато и сребро със сбора на наличните стоки, тогава безусловно можем да сравним всяко отделно произведение, респ. стока, с известна част пари. *Да предположим, че на света има само едно единствено произведение, респ. една единствена стока, или че хората купуват само една и че тя е делима също както парите*; в такъв случай известна част от тази стока ще отговаря на дадена част от паричната маса; половината от цялото количество стоки — на половината от цялата парична маса..., определянето на стоковите цени в основата си винаги зависи от отношението на общото количество стоки към общото количество парични знаци." (*Montesquieu* [Монтескьо], Esprit des Lois, „Oeuvres", том III, стр. 12, 13.) За доразвиването на тази теория у Рикардо, у неговия ученик Джеймс Мил, лорд Овърстон и др. сравни „Zur Kritik usw.", стр. 140—146 и стр. 150 сл. [бълг. изд. стр. 167—173 и 178 сл.]. Господин Дж. Ст. Мил със свойствената си еклектическа логика успява да бъде на мнението на баща си, Дж. Мил, и същевременно на противоположното мнение. Ако сравним текста на неговия компендиум „Principles of Political Economy" с предговора (на първото издание), в който той сам се провъзгласява за Адам Смит на сегашното време, не знаем на кое повече да се учудваме — на наивността на този човек ли или на тази на публиката, която най-доверчиво го прие за Адам Смит, към когото той се отнася тъй, както напр. генерал Уилям Карс се отнася към херцог Уелингтън. Оригиналните изследвания на господин Дж. Ст. Мил в областта на политическата икономия, които не са нито обширни, нито съдържателни, са строени до едно в излязлото през 1844 г. негово книжле „Some Unsettled Questions of Political Economy". *Лок* направо говори за връзката между *безстойностния характер* на златото и среброто и *определянето на тяхната стойност чрез количеството*. „Тъй като хората са се споразумели да придадат на златото и среброто една *имагинерна стойност*..., вътрешната стойност, която се забелязва у тези метали, не е нищо друго освен тяхното *количество*." („Some Considerations etc." 1691 г., „Works", издание от 1777 г., том II, стр. 15.)

И тъй, златната монета и златото на кюлчета по начало се различават само по своята фигура и златото е постоянно превръщаемо от една форма в друга.[81] Но пътят навън от монетарницата е същевременно път към казана за претопяване. Защото в обращението златните монети се изтъркват — една повече, друга по-малко. Златно название и златна субстанция, номинално съдържание и реално съдържание навлизат в процеса на своето разделяне. Едноименни златни монети се оказват с различна стойност, защото са с различно тегло. Златото като средство за циркулация се отделя от златото като мащаб на цените, а с това и престава да бъде действителен еквивалент на стоките, чиито цени то реализира. Историята на тази объркаността образува монетната история на средните векове и на новото време до 18 век. Естествената тенденция на циркулационния процес да превърне златното битие на монетата в златна привидност, или монетата — в символ на нейното официално метално съдържание, е призната дори от най-модерните закони за онази степен на загуба на метал, която прави златната монета негодна за обращение или я демонетизира.

Щом самото парично обращение разделя реалното съдържание на монетата от нейното номинално съдържание, нейното метално битие от функционалното ѝ битие — тогава паричното обращение съдържа латентно в себе си възможността да замести металните пари, в тяхната функция на монети, със знаци от друг метал или със символи. Техническите пречки за сечене на съвсем дребни по тегло части от златото, респ. от среброто, и обстоятелството, че първоначално по-долни метали вместо по-благородните служат за стойностна мярка — сребро вместо златото, мед вместо среброто, — и значи циркулират като пари в момента, когато по-благородният метал ги детронира — тези технически пречки обясняват исторически ролята на сребърните и на медните знаци като заместители на златната монета. Те заместват златото в онези области на стоковата циркулация, в които монетата циркулира най-бързо и затова най-бързо се изхабява, т. е. където покупките и продажбите се подновяват непрекъснато в най-малък мащаб. За да се попречи на настаняването на тези сателити на мястото на самото злато, със закон се определят много ниските пропорции, в които те при плащания трябва да бъдат приемани вместо злато. Разбира се, особените области, в които са в обращение различните видове монети, навлизат една в друга. Разменната монета се явява, наред със златото, за плащане на части от най-малката златна монета; златото постоянно навлиза в циркулацията на дребно, но също така постоянно бива изхвърляно навън от нея чрез разменянето му с дребни монети.[82]

Металното съдържание на сребърните или на медните знаци се определя произволно от закона. В обращението те се изтъркват още по-бързо и от златната монета. Затова тяхната монетна функция става фактически съвсем независима от теглото им, т. е. от всяка стойност. Монетното битие на златото напълно се отделя от неговата стойностна субстанция. Следователно неща, които относително нямат стойност, *листчета хартия*, могат да функционират вместо него като монети. При металическите парични *знаци* техният чисто символичен характер е до известна степен още скрит. При *книжните пари* той се проявява очебийно. Както виждаме, ce n'est que le premier pas qui coûte [франц.: само първата крачка е мъчна].

Тук става дума само за *държавните книжни пари с принудителен курс*. Те израстват непосредствено из металическата циркулация. Напротив, *кредитните пари* предпоставят условия, които от гледна точка на простата стокова циркулация ни са още съвсем непознати. Но нека само отбележим, че както същинските книжни пари произтичат от функцията на парите като *средство за циркулация*, така *кредитните пари* имат естествения си корен във функцията на парите като *платежно средство*.[83]

Държавата изотвън хвърля в циркулационния процес листчета хартия, върху които са напечатани парични названия, като 1 ф. ст., 5 ф. ст. и т. н. Доколкото те действително циркулират на мястото на едноименната златна сума, в тяхното движение се отразяват само законите на самото парично обращение. Един специфичен закон за книжната циркулация може да произтича само от тяхното отношение към златото

[81] Естествено, разглеждането на подробности, като монетно мито и др., е изцяло вън от моята задача. Но срещу романтичния сикофант *Адам Мюлер*, който се възхищава от *„великодушната щедрост"*, с която *„английското правителство безплатно сече монети"*, ще цитирам следната преценка на сър Дъдлей Норт: „Среброто и златото имат, както другите стоки, своите приливи и отливи. Когато количества от тях пристигнат от Испания ..., тях ги занасят в Тауър и ги насичат на монети. Не много след това се появява търсене на кюлчета за износ. А ако няма такива и случайно всичко е насечено на монети — тогава какво? Пак ще го претопят, това не представлява загуба, тъй като насичането не костува нищо на собственика. Но нацията губи, защото трябва да плаща пари за плетене на слама, с която сетне ще храни магарета. Ако търговецът (самият Норт е бил един от най-големите търговци през времето на Чарлз II) би трябвало да плаща известна цена за насичането, той би се замислил преди да изпрати среброто си в Тауър; и в такъв случай насечените пари винаги биха имали по-висока стойност отколкото ненасеченото сребро." (*North* [Норт], Discourses etc., стр. 18.)

[82] „Ако наличността от сребърни монети никога не надминава това количество, което е нужно за по-малки плащания, те не могат да бъдат събрани в количества, достатъчни за по-големи плащания . . . Употребата на злато за големи плащания по необходимост включва и неговата употреба в търговията на дребно. Собствениците на златни монети ги използуват и при по-малки покупки и заедно с купената стока получават и остатъка в сребро; по този начин излишъкът от сребро, който иначе би тежал на дребния търговец, се изтегля от него и се връща обратно във всеобщата циркулация. Но ако има такава сребърна наличност, че малките плащания да могат да се извършват независимо от златото — за малки покупки търговецът на дребно ще получава сребро, което по необходимост ще се натрупа у него." (*David Buchanan* [Дейвид Бъкенън], Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain, Единбург 1844, стр. 248, 249.)

[83] Финансовият мандарин *Ван-мао-ин* дръзнал да предложи на сина на небето един проект, който скрито целял превръщането на китайските държавни асигнации в разменяеми банкноти. В отчета на асигнационния комитет от м. април 1854 г. добре му натриват носа за това. Дали е получил и обичайните удари с бамбук — това не се съобщава. „Комитетът — гласи накрай отчетът — прецени внимателно неговия проект и намира, че всичко в него е насочено в изгода на търговците и нищо не е изгодно за короната." („Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China". Превели от руски *д-р К. Абел* и *Ф. А. Мекленбург*, първи том, Берлин 1858, стр. 47 сл.) *За постоянната загуба на метал* от златните монети поради обращението им един „Governor" [англ.: управител] на Английската банка казва като свидетел пред Комисията на Камарата на лордовете (по въпроса за „банковите закони"): „Всяка година една нова класа суверени (не в политически смисъл: суверен е наименованието на фунта стерлинг) става прекалено лека. Категорията, която едната година минава за пълноценна, загубва от изтъркване толкова, колкото да наклони през следващата година отсрещното блюдо на везните." (House of Lords' Committee, 1848, Nr 429.)

като негови представители. А този закон се състои просто в това, че издаването на книжни пари трябва да се ограничи до *количеството*, в което действително би трябвало да циркулира символично представеното от тях злато (респ. сребро). Наистина, количеството злато, което може да абсорбира сферата на циркулацията, постоянно се колебае над или под едно средно ниво. Но масата на циркулиращия в дадена страна медиум [посредник] никога не спада под известен *минимум*, който се определя въз основа на опита. Обстоятелството, че тази минимална маса непрекъснато променя своите съставни части, т. е. се състои от все други златни монети, естествено не променя нищо в нейния размер и в постоянното ѝ движение в сферата на циркулацията. Затова тя може да бъде заменена с книжни символи. Напротив, ако днес всички циркулационни канали бъдат напълнени с книжни пари до предела на тяхната способност да абсорбират пари, утре те могат да прелеят поради колебанията на стоковата циркулация. Загубва се всяка мярка. А когато хартията надхвърли мярката си, т. е. надхвърли количеството златни монети, което би могло да циркулира със същото наименование, тя, независимо от опасността от общо дискредитиране, все пак представлява, в рамките на стоковия свят, само единичното представено златно количество, определено от присъщите му закони. Ако масата книжни листчета представлява напр. по 2 унции злато вместо по 1, то фактически 1 фунт стерлинг ще се превърне в парично наименование приблизително на $^1/_8$ унция вместо на $^1/_4$ унция. Ефектът е същият, както ако бъде променена функцията на златото като *мярка на цените*. Затова същите стойности, които по-рано се изразяваха в цена от 1 ф. ст., сега се изразяват в цена от 2 ф. ст.

Книжните пари са *златен знак* или паричен знак. Тяхното отношение към стоковите *стойности* се състои само в това, че те мислено са изразени в същите количества злато, които хартията изразява символично сетивно. Само доколкото книжните пари представляват златни количества, които, както всички други стокови количества, са и стойностни количества — само дотолкова те са *стойностен знак*.[84]

Пита се, най-сетне, защо златото може да бъде заменено с прости безстойностни знаци за него? Но, както видяхме, то е заменимо само доколкото бъде изолирано или доколкото му бъде придадена самостойност в неговата функция като монета или средство за циркулация. Само че обособяването на тази функция не става за отделните златни монети, макар да се проявява в оставането в циркулация на изтъркани златни монети. Чисто монети или средства за циркулация златните монети са точно дотогава, докато действително се намират в обращение. Обаче това, което не важи за отделната златна монета, важи за минималната маса злато, която е заменима с книжни пари. Тя се намира постоянно в сферата на циркулацията, функционира непрекъснато като средство за циркулация и затова съществува изключително като носител на тази функция. Така че нейното движение представлява непрекъснато преминаване един в друг на противоположните процеси на стоковата метаморфоза С — П — С, в които на стоката се противопоставя нейният стойностен образ само за да изчезне веднага отново. *Самостоятелното изразяване на разменната стойност на стоката* тук е само бегъл момент. Тя веднага бива заменена с друга стока. Затова е достатъчно и само символичното съществуване на парите в един процес, който непрекъснато ги оттегля от едни ръце в други. Тяхното функционално съществуване абсорбира, така да се каже, материалното им съществуване. Като преходен обективен рефлекс на стоковите цени те функционират само като знак за самите себе си и затова могат да бъдат заместени и със знаци.[85] Само че знакът на парите се нуждае от своя собствена *обективно-обществена валидност* и книжният символ я получава чрез принудителния курс. Тази държавна принуда важи само във вътрешната или описана от границите на едно общество сфера на циркулация, но и само тук парите се отдават напълно на своята функция като средство за циркулация или монета и затова могат да получат в книжните пари един чисто функционален начин на съществуване, външно отделен от тяхната метална субстанция.

3. Пари

Онази стока, която функционира като *стойностна мярка*, а значи и, само или чрез заместници, функционира като *средство за циркулация*, е *пари*. Затова златото (респ. среброто) е пари. *Като пари* то функционира, от една страна, там, където трябва да се явява в своята златна (респ. сребърна) плът, следователно като *парична стока*, значи нито само мислено, както при стойностната мярка, нито заместимо, както при средствата за циркулация; от друга страна — там, където неговата функция, все едно дали то я изпълнява лично или чрез заместници, го фиксира като *единствен стойностен образ* или *единствено адекватно съществуване на разменната стойност* срещу всички други стоки като прости *потребителни стойности*.

---

[84] Бележка към второто издание: Колко неясно схващат различните функции на парите дори най-добрите писатели по въпроса за парите, показва напр. следният пасаж от Фулъртън: „Колкото се отнася до нашите обороти вътре в страната, всички парични функции, които обикновено се изпълняват от златни или сребърни монети, могат еднакво успешно да бъдат изпълнявани чрез една циркулация на необменяеми билети, които нямат друга стойност, освен тази изкуствена и почиваща върху уговорка стойност, която те са получили от закона — един факт, който, мисля аз, не може да бъде отречен. Една стойност от този вид би могла да служи за всички цели на една вътрешна стойност и дори да направи излишна необходимостта от един стойностен мащаб, доколкото само количеството на нейните емисии се държи в подходящи граници." (*Fullarton* [Фулъртън], Regulation of Currencies, 2 изд., Лондон 1845 г., стр. 21.) Значи, щом паричната стока може да бъде заменена в циркулацията с прости стойностни знаци, тя е излишна като мярка на стойностите и мащаб на цените!

[85] От това, че златото и среброто като монети, или изключително във функцията им като средство за циркулация, стават *знаци за самите себе си*, *Никола Барбон* извлича правото на правителствата „to raise money" [англ.: да повишават паричната стойност], т. е. напр. да дадат на едно количество сребро, което се е наричало грош, названието на едно по-голямо количество сребро, напр. талер, и по този начин да връщат на кредиторите грошове вместо талери. „Парите се изтъркват и стават по-леки от многократно броене... Хората в търговията държат на *наименованието* и на *курса*, а не на количеството на среброто... Държавният авторитет прави от метала пари." (*N. Barbon* [Н. Барбон], A Discourse concerning coining etc., стр. 29, 30, 35.)

а) Образуване на съкровища

Непрестанното кръгообращение на двете противоположни стокови метаморфози или постоянната смяна между продажба и покупка *се проявява* в безспирния оборот на парите или в тяхната функция като perpetuum mobile на циркулацията. Те се имобилизират, или, както казва Боагилбер, се превръщат от *meuble* в *immeuble* [френ. от подвижно в неподвижно], от *„монета* в *пари,* щом бъде *прекъсната* редицата от метаморфози и продажбата не бъде допълнена чрез последваща покупка.

Още с първоначалното развитие на самата стокова циркулация се развива необходимостта и страстта да се задържи продуктът на първата метаморфоза, превърнатият образ на стоката, или нейният златен пашкул.[86] Стока се продава не за да се купи стока, а за да се замени стокова форма с парична форма. От просто посредничене при обмяната на веществата, тази смяна на форми става самоцел. *Отчужденият* образ на стоката бива възпрепятстван да функционира като неин абсолютно *отчуждаем* образ, или като нейна временна парична форма. С това парите се вкаменяват в *съкровище,* а продавачът на стоки става *човек, който трупа съкровища.*

В самите наченки на стоковата циркулация само излишъкът от потребителни стойности се превръща в пари. Така от само себе си златото и среброто стават обществени изрази на излишъка или на богатството. Тази наивна форма за натрупване на съкровища се увековечава у народи, у които на традиционния и насочен за задоволяване на собствените нужди начин на производство отговаря един здраво затворен кръг от потребности. Така е у азиатците, особено у индусите. *Вандерлинт,* който си въобразява, че стоковите цени се определят от намиращата се в една страна маса от злато или сребро, се пита защо индийските стоки са толкова евтини. Отговор: защото индусите закопават парите. От 1602—1734 г., отбелязва той, те са закопали 150 милиона фунта стерлинги сребро, които първоначално са дошли от Америка в Европа.[87] От 1856—1866 г., значи за 10 години, Англия е изнесла за Индия и Китай (изнесеният за Китай метал се стича, в по-голямата си част, пак в Индия) 120 милиона фунта стерлинги в сребро, което преди това е било разменено срещу австралийско злато.

При по-развито стоково производство всеки стокопроизводител *трябва* да си осигури nervus rerum [лат.: нерва на нещата], „обществения залог".[88] Неговите потребности непрестанно се възобновяват и налагат непрестанно купуване на чужди стоки, докато производството и продажбата на неговата собствена стока струват време и зависят от случайности. За да купи без да продаде, той трябва по-рано да е продал без да купува. Тази операция, извършена във всеобщ мащаб, изглежда да си противоречи сама. Но при източниците на тяхното производство благородните метали се разменят направо с други стоки. Там става продажба (от страна на стокопритежателите) без покупка (от страна на притежателите на злато и сребро).[89] А по-късни продажби, без следващи ги покупки, способствуват само за по-нататъшно разпределение на благородните метали между всички стокопритежатели. Така по всички точки на движението се образуват златни и сребърни съкровища от най-различни размери. Заедно с възможността да се задържа стоката като разменна стойност или разменната стойност да се задържа като стока, се пробужда страстта към златото. Заедно с разширението на стоковата циркулация расте могъществото на златото, винаги готовата, абсолютно обществена форма на богатството. „Златото е чудесно нещо! Който го притежава, той е господар на всичко, каквото пожелае. Чрез златото човек дори може да настани души в рая." *(Колумб,* в писмо от Ямайка, 1503 г.) Тъй като по парите не се познава какво се е превърнало в тях, всичко, било то стока или не, се превръща в пари. Всичко става годно за продан и покупка. Циркулацията става голямата обществена реторта, в която попада всичко, за да излезе отново като паричен кристал. На тази алхимия не могат да противостоят дори кокалите на светците, а още по-малко не тъй грубите res sacrosanctae, extra commercium hominum [лат.: свети неща, които са извън човешката търговия].[90] Както в парите е заличена всяка качествена разлика на стоките, така те от своя страна заличават като радикален левелер [уравнител] всички различия.[91] Парите обаче са сами стоки, нещо външно, което може да стане частна собственост на всекиго. Така обществената сила става частна сила на частното лице. Затова античното общество ги заклеймява като *разменната монета* на своя икономически и нрав-

[86] „Едно богатство в пари е само ... богатство в произведения, *превърнато в пари.*" *(Mercier de la Rivière* [Мерсие Деларивиер], „L'ordre naturel etc., стр. 573.) „Една стойност в произведения е *променила само формата си.*" (пак там, стр. 486.)

[87] „Чрез тази практика те държат всичките си блага и фабрикати на толкова ниски цени." *(Vanderlint* [Вендърлинт], Money answers etc., стр. 95, 96.)

[88] „Парите са залог." *(John Bellers* [Джон Белърс], Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality, Лондон 1699 г., стр. 13.)

[89] *Покупка* в категоричен смисъл подразбира злато и сребро като вече превърнат образ на стоката, или като продукт на продажбата.

[90] Хенрих III, най-християнобивия крал на Франция, ограбва реликвите от манастири и пр., за да ги осребрява. Знае се каква роля играе в гръцката история ограбването на съкровището на храма в Делфи от фокийците. Както е известно, у древните народи храмовете са служили за седалище на бога на стоките. Храмовете са били „свещени банки". Финикийците, търговски народ par excellence, са смятали парите като отчужден образ на всички неща. Затова си е било в реда на нещата, че момите, които се отдавали на чужденците през празниците на богинята на любовта, принасяли в дар на богинята получените за награда пари.

[91] „А, злато? Жълто, лъскаво, скъпо злато?
. . . .
Ей толкова превръща черното в бяло,
и грозен в хубав, долен в благороден,
страхлив във смел, стар в млад и зъл в добър.
О, богове! Защо? Защо така?
Това примамва жреци ви от храма,
изтръгва дръзко сънната възглавка
на спящия; все този жълт слуга
злодейци благославя; той сковава
и дълг, и чест; нагизда зла прокажа,
краллци вдига и им дава титли,
поклони, чест, сенаторски кресла,
женихи води на сбабени вдовици.
. . . .
. . . . Проклет метал,
ти обща курва на човешкия род!"
(Shakespeare [Шекспир], Timon of Athens [IV, 3: 26].)

ствен порядък.[90] Съвременното общество, което още в детските си години изтегля за косите Плутос [бога на парите] от недрата на земята[91], поздравлява в чудотворното злато блестящото въплъщение на своя собствен жизнен принцип.

Стоката като потребителна стойност задоволява някоя особена потребност и образува един особен елемент на материалното богатство.

Но *стойността* на стоката измерва върху всички елементи на материалното богатство степента на своята притегателна сила, а значи и *общественото богатство* на своя притежател. За варварски простия стокопритежател, дори за един западноевропейски селянин, стойността е неразделна от стойностната форма, затова за него умножаването на златното и сребърно съкровище е умножаване на стойността. Наистина, стойността на парите се мени — било поради промяна на тяхната собствена стойност, било поради промяна на стойността на стоките. Но това не пречи, от една страна, 200 унции злато както и по-рано да съдържат повече стойност отколкото 100 унции, 300 — повече отколкото 200 и т. н., а от друга страна — металната, натуралната форма на това нещо да остане всеобща еквивалентна форма на всички стоки, непосредствено обществено въплъщение на всеки човешки труд. Стремежът към натрупване на съкровища по самата си природа е безграничен. *Качествено* или по своята форма парите са неограничени, т. е. те са всеобщ представител на материалното богатство, защото са непосредствено превръщаеми във всяка стока. Но същевременно всяка действителна парична сума е *количествено* ограничена, значи е покупателно средство с ограничено действие. Това противоречие между количествената граница и качествената неограниченост на парите тласка трупача на съкровища все назад към Сизифовския труд на *акумулацията*. С него става същото, както със завоевателя на света, който с всяка нова страна завладява само една нова граница.

За да бъде задържано златото като пари и значи като елемент за натрупване на съкровища, трябва да му се попречи да циркулира, или като *средство за покупка* да се превръща в средство за потребление. Затова този, който трупа съкровище, жертвува на златния фетиш желанията на своята плът. Той сериозно прилага евангелието на въздържанието. От друга страна, той може да изтегли от циркулацията в пари само това, което ѝ дава в стока. Колкото повече произвежда, толкова повече ще може да продаде. Затова трудолюбието, пестеливостта и скъперничеството са неговите основни добродетели, а цялата негова

[92] „От всичко по света, което има власт,
най-зло е златото, че то държави срива,
и зло прогонва хората от техния дом,
и чистите сърца променя често и
обръща ги в позора и укор
и учи хората безсрамно да се хвалят,
да вършат най-безбожните безчинства."

(*Sophokles* [Софокъл], *Antigone*.)

[93] „Скъперничеството се надява да изтегли от вътрешността на земята самия Плутон." (*Athenaeus* [Атеней], Deipnosophistai.)

политическа икономия се състои в това — много да продава и малко да купува.[94]

Наред с непосредствената форма на съкровището съществува и неговата естетична форма, притежаването на златни и сребърни стоки. То расте заедно с богатството на буржоазното общество. „Soyons riches ou paraissons riches" [френ.: Да бъдем богати или да изглеждаме богати] (Дидро). Така се образува отчасти един все по-разширяващ се пазар за злато и сребро, независимо от техните парични функции, отчасти един латентен източник за черпене на пари, който особено се използува в периоди на обществени бури.

Натрупването на съкровища изпълнява различни функции в икономиката на металическата циркулация. Най-близката функция произтича от условията за обращение на златната или сребърна монета. Видяхме, че с постоянните колебания на стоковата циркулация по обем, цени и бързина непрестанно прилива и отлива масата на парите в обращение. Тя значи трябва да бъде способна да се свива и разпуща. Ту трябва да се привличат пари като монети, ту да се отблъсват монети като пари. За да може действително намиращата се в обращение парична маса винаги да отговаря на степента на насищане на циркулационната сфера — намиращото се в дадена страна златно или сребърно количество трябва да бъде по-голямо от това, което се намира в монетна функция. Това условие се изпълнява от съкровищната форма на парите. Резервоарите на съкровищата служат същевременно като отливни и приливни канали на циркулиращите пари, които поради това никога не препълват своите канали за обращение[95].

б) Платежно средство

В разглежданата досега непосредствена форма на стоковата циркулация една и съща стойностна величина винаги съществуваше двойно — стока на единия полюс, пари на противоположния полюс. Затова стокопритежателите влизаха в контакт помежду си само като представители

[94] „Да се увеличи колкото се може броят на продавачите на всяка стока, да се намали колкото се може броят на купувачите — това са крайъгълните точки, около които се въртят всички мерки на политическата икономия." (*Verri* [Вери], Meditazioni etc., стр. 52.)

[95] „За водене търговията на всяка нация се изисква една определена сума от металически пари (of specifick money), която се променя и някога е по-голяма, някога по-малка, така както го изискват условията . . . Тези приливи и отливи на парите се регулират сами без каквато и да е помощ от страна на политиците . . . Кофите на кобилицата работят на смени: когато не достигат парите — кюлчетата се насичат на монети, когато не достигат кюлчета — претапят се монети." (*Sir D. North* [сър Д. Норт], Discourses upon Trade, стр. 22.) *Джон Стюарт Мил*, дълго време чиновник на Източноиндийската компания, потвърждава, че в Индия сребърните украшения все още функционират непосредствено като съкровище. „Хората донасят сребърните украшения да ги насичат на монети, когато лихвата е висока, връщат ги назад, когато лихвата спада." (Показанията на *J. St. Mill* [Дж. Ст. Мил], Reports on Bankacts, 1857 г., № 2084.) Според един парламентарен документ от 1864 г. върху вноса и износа на злато и сребро в Индия, през 1863 г. вносът на злато и сребро е надвишил износа с 19 367 764 фунта стерлинги. През последните 8 години преди 1864 г. разликата между по-големия внос и износа на благородните метали представлява 109 652 917 ф. ст. През това столетие в Индия са били насечени много повече от 200 000 000 ф. ст.

на двустранно съществуващи еквиваленти. Но с развитието на стоковата циркулация се развиват условия, при които отчуждаването на стоката се разделя по време от реализирането на нейната цена. Достатъчно е да посочим най-простите от тези условия. Един вид стока изисква за своето произвеждане по-дълго, друг — по-късо време. Производството на различни стоки е свързано с различни годишни времена. Една стока се ражда на своя пазар, друга трябва да пътува до далечни пазари. Затова един стокопритежател може да се яви като продавач, преди другият да се е явил като купувач. При постоянно повтаряне на едни и същи сделки между едни и същи лица, условията за продажбата на стоките се регулират според условията за тяхното производство. От друга страна, използуването на известен вид стоки, напр. на една къща, се продава за определено време. Едва след изтичането на срока купувачът действително е получил потребителната стойност на стоката. Така че той я купува, преди да я плати. Един стокопритежател продава наличната стока, друг купува като прост представител на пари или представител на бъдещи пари. Продавачът става *кредитор*, купувачът — *длъжник*. Тъй като тук се променя метаморфозата на стоката или развитието на нейната стойностна форма, и парите добиват една друга функция. Те стават *платежно средство*.[98]

Характерът на кредитор или длъжник произтича тук от простата стокова циркулация. Промяната на нейната форма слага тези нови отпечатъци върху продавача и купувача. Значи първоначално тези роли са еднакво преходни и играни по ред от едни и същи агенти на циркулацията, също като ролите на продавач и купувач. Но сега противоречието по начало има доста по-неблагоприятен вид и е способно на по-голяма кристализация.[99] Но същите характери могат да възникнат и независимо от стоковата циркулация. Класовата борба в античния свят напр. се движи главно във формата на борба между кредитор и длъжник и завършва в Рим с гибелта на плебейския длъжник, който бива заместен от роба. В средните векове борбата завършва с гибелта на феодалния длъжник, който загубва своята политическа власт заедно с икономическата ѝ основа. Впрочем, тук паричната форма — а отношението между кредитор и длъжник има формата на паричното отношение — отразява само антагонизма на по-дълбоко лежащи икономически основи на живота.

Нека се върнем към сферата на стоковата циркулация. Едновременното появяване на еквивалентите стока и пари на двата полюса на процеса на продажбата е престанало. Парите сега функционират, първо, като *стойностна мярка* при определянето на цената на продадената стока. Нейната договорно определена цена измерва задължението на купувача, т. е. паричната сума, която той дължи за определен *срок*. Те функционират, второ, и като *мислено покупателно средство*. Макар

[98] Лутер прави разлика между пари като *покупателно средство* и като *платежно средство*.

[99] Върху отношенията между длъжници и кредитори сред английските търговци в началото на 18 век: „Между търговците тук, в Англия, господствува такъв дух на жестокост, какъвто не може да се срещне в никое друго общество и в никоя друга страна на света.“ („An Essay on Credit and the Bankrupt Act“, Лондон 1707 г., стр. 2.)

че съществуват само в паричното обещание на купувача, те реализират преминаването на стоката от ръце в ръце. Едва при настъпването на платежния срок платежното средство действително влиза в циркулацията, т. е. минава от ръцете на купувача в тези на продавача. Средството за циркулация се превръщаше в *съкровище*, защото циркулационният процес се прекъсваше в първата фаза, или превърнатият образ на стоката биваше изтеглен от циркулацията. *Платежното средство* навлиза в циркулацията, но след като стоката вече е излязла от нея. Парите вече не посредничат при процеса. Те самостоятелно го приключват като абсолютно съществуване на разменната стойност или всеобща стока. Продавачът превръщаше стоката в пари, за да задоволи една потребност чрез парите, натрупвачът на съкровище — за да запази стоката в парична форма, а купувачът-длъжник — за да може да плати. Ако не плати, имотът му ще бъде продаден принудително. Стойностният образ на стоката, парите, значи става сега *самоцел на продажбата* по силата на една обществена необходимост, произтичаща от условията на самия циркулационен процес.

Купувачът превръща парите обратно в стока още преди да е превърнал стоката в пари, или извършва втората стокова метаморфоза преди първата. Стоката на продавача циркулира, обаче реализира своята цена само в един частноправен паричен иск. Тя се превръща в потребителна стойност преди да се е превърнала в пари. Извършването на нейната първа метаморфоза следва допълнително.[100]

Във всеки определен период от циркулационния процес задълженията, чийто падеж е дошъл, представляват *сбора от цените* на стоките, чиято продажба ги е породила. Паричната маса, която е необходима за *реализиране* на този сбор от цени, зависи преди всичко от *бързината на обращението на платежните средства*. Тя се обуславя от две обстоятелства: *верижното свързване* на отношенията между кредитори и длъжници, така че А, който получава пари от своя длъжник Б, ги плаща по-нататък на своя кредитор В и т. н. — и *дължината на времето* между различните падежи за плащане. Този верижен процес от плащания или допълнително следващи първи метаморфози съществено се различава от разгледаното по-горе преплитане на редовете от метаморфози. В обращението на циркулационното средство не само се *изразява* взаимната връзка между продавачи и купувачи. Самата взаимна връзка се създава едва във и със паричното обращение. А движението на платежното средство изразява една обществена взаимна връзка, която е била налице в завършен вид още преди това движение.

[100] Бележка към второто издание: От следващия цитат, извлечен из издаденото през 1859 г. мое съчинение, ще се види защо в текста аз не вземам под внимание една противоположна форма: „Наопаки, в процеса П — С парите могат да бъдат отчуждени като действително покупателно средство и по този начин цената на стоката да се реализира преди още да бъде реализирана потребителната стойност на парите или да бъде отчуждена стоката. Това става напр. във всекидневната форма на предварителното плащане. Или във формата, в която английското правителство купува опиума на райотите в Индия... Но парите действуват така само във вече познатата форма на покупателно средство... Впрочем, капитал се авансира и във формата на пари. Но тази гледна точка не спада в хоризонта на простата циркулация.“ (Karl Marx, „Zur Kritik usw.“, стр. 119—120 [бълг. изд. стр. 145].)

Едновременността и паралелността на продажбите ограничават заместването на монетната маса чрез бързина на обращенията. Напротив, те образуват един нов лост за икономия на платежните средства. С концентрацията на плащанията на едно и също място естествено се развиват особени учреждения и методи за тяхното погасяване. Така е напр. с virements (виреманите) в средновековния Лион. Исковете за дългове на А към Б, на Б към В, на В към А и т. н. трябва само да бъдат съпоставени, за да се унищожат взаимно до известна степен, като позитивни и негативни величини. И остава да се изплаче само салдото от баланса на дълговете. Колкото по-масова е концентрацията на плащанията, толкова е релативно по-малък балансът, следователно и масата на циркулиращите платежни средства.

Функцията на парите като платежно средство включва едно непосредствено противоречие. Доколкото плащанията се изравняват, парите функционират само *мислено* като *пари за сметане* или мярка на стойностите. Доколкото трябва да се извършват действителни плащания, парите действуват не като средство за циркулация, като само временен посредник на обмяната на веществата, а като индивидуално въплъщение на обществения труд, самостойно съществуване на разменната стойност, като абсолютна стока. Това противоречие избухва навън в онзи момент на производствените и търговски кризи, който се нарича *парична криза*.[99] Тя се извършва само там, където са напълно развити верижният процес на плащанията и една изкуствена система на тяхното изравняване. При по-общи разстройства на този механизъм, откъдето и да произлизат те, парите изведнаж и непосредствено се превръщат от само мисления им образ на пари за сметане — в същински пари. Те стават незаменими с обикновени стоки. Потребителната стойност на стоката се обезценява и нейната стойност изчезва пред нейната собствена стойностна форма. Буржоата в своето самомнение, опиянен от просперитет, току-що обявяваше парите за празна измислица. Само стоката е пари. Само парите са стока! — ехти сега на световния пазар. Както еленът жадува за прясна вода, така неговата душа жадува за пари, единственото богатство.[100] В период на криза противоположността между стоката и нейния стойностен образ, парите, се засилва до абсолютно противоречие. Затова формата на проявление на парите тук е безразлична. Гладът за пари си

[99] Паричната криза, както тя е определена в текста като особена фаза на всяка всеобща производствена и търговска криза, трябва да се разграничава от онзи специален вид криза, която също се нарича парична криза, но може да се извършва самостоятелно, така че само чрез своите отражения да въздействува върху индустрията и търговията. Това са кризи, чийто двигателен център е паричният капитал, и затова тяхната непосредствена сфера са банката, борсата, финансите. (Бележка от Маркс към третото издание.)

[100] „Това внезапно преминаване от кредитната система към монетарната система прибавя теоретически ужас към практическата паника и агентите на циркулацията изтръпват пред непрогледната тайна на своите собствени отношения." (*Karl Marx*, Маркс, Zur Kritik usw., стр. 126 [бълг. изд. стр. 152].) „Бедните нямат работа, защото богатите нямат пари, за да ги ангажират, макар че притежават същите земи и същите работни сили, както и по-рано, за да турят в ход производството на средства за живот и на дрехи..., а тъкмо последните, а не парите, съставят истинското богатство на една нация." (*John Bellers*, Джон Белърс, „Proposals for raising a College of Industry", Лондон 1696 г., стр. 3.)

остава същият, независимо от това дали трябва да се плаща в злато или в кредитни пари, напр. банкноти.[101]

Ако разгледаме сега общия сбор на циркулиращите в даден период пари, ще видим, че този сбор, при дадена бързина на обращение на средствата за циркулация и на платежните средства, е равен на сбора на стоковите цени, които трябва да се реализират, плюс сбора на плащанията с *настъпил падеж*, минус взаимно изравняващите се плащания, минус, най-сетне, числото на обращенията, в които една и съща монета функционира последователно ту като средство за циркулация, ту като платежно средство. Напр. селянинът продава своята пшеница за 2 фунта стерлинги, които в случая служат като средство за циркулация. В деня на плащането той плаща с тях платно, което му е доставил тъкачът. Същите 2 ф. ст. сега функционират като платежно средство. Тъкачът пък купува една библия в брой — те функционират отново като средство за циркулация — и т. н. Затова, дори при дадени цени, бързина на паричното обращение и икономия на плащанията, паричната маса в обращение през даден период, напр. един ден, не се покрива вече с циркулиращата стокова маса. Има пари в обращение, които представляват стоки, отдавна изтеглени от циркулацията. Циркулират стоки, чийто паричен еквивалент ще се появи едва в бъдеще. От друга страна, сключваните всеки ден и дължимите за *същия* ден плащания са изобщо несъизмерими величини.[102]

Кредитните пари произтичат непосредствено от функцията на парите като платежно средство, тъй като за предвърдане на вземанията започват да циркулират самите кредитни документи, получени срещу продадени стоки. От друга страна, с разширяването на кредита се разширява и функцията на парите като платежно средство. Като такова те придобиват особени форми на съществуване, в които те се движат в

[101] Ето как т. н. „amis du commerce" (франц.: приятелите на търговията) използват такива моменти: „По един повод (през 1839 г.) един стар алчен банкер (от Сити) дигнал в частния си кабинет капака на писалището, до което седял, и показал на своя приятел пачки с банкноти; с дълбоко задоволство той казал, че това били 600 000 фунта стерлинги, *които били задържани, за да се появи оскъдица откъм пари*, и че всичките тези пари щели да бъдат пуснати в движение след 3 часа същия ден." („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844", Лондон 1864 г., стр. 81.) Полуофициалният орган „The Observer" [„Обзървър"] отбелязва на 24 април 1864 г.: „Разпространяват се няколко твърде особени слухове за средствата, които се прилагат с намерение да се предизвика недостиг на банкноти... Колкото и да изглежда съмнително да се приеме, че се прилагат *някакви подобни трикове*, съобщенията за това бяха толкова разпространени, че наистина трябва да бъдат споменати."

[102] „Сумата от продажбите и от договорите, които се сключват през един определен ден, не влияе върху количеството пари, които са в обращение през този ден, но в повечето случаи тези продажби и договори ще се изразят в издаване на многобройни полици за онова количество пари, което ще бъде в обращение през следващите по-близки или по-далечни дни... Не е необходимо подписаните днес полици и откритите днес кредити да имат каквато и да е прилика — било по брой, било по обща сума, било по срок — с тези, които ще бъдат подписани или открити утре или вдругиден; напротив, много от днешните полици и кредити в деня на техния падеж се покриват с множество задължения, чийто произход се разпределя върху цяла редица по-ранни съвсем неопределени дати. Полици за 12, 6, 3 или 1 месец често така се съвпадат, че особено много увеличават задълженията, платими за някой определен ден." („The Currency Theory Reviewed; in a Letter to the Scottish People. By a Banker in England", Единбург 1845 г., стр. 29, 30 и т. н.)

сферата на едрите търговски сделки, докато златните и сребърните мо-
нети се изтикват главно в сферата на дребната търговия.[103]
На известна висота и обем на стоковото производство функцията
на парите като платежно средство надхвърля сферата на стоковата цир-
кулация. Те стават *всеобщата* стока на контрактите.[104] Рентите, данъ-
ците и т. н. се превръщат от натурални доставки в парични плащания.
Колко много е обусловена тази промяна от общия облик на произ-
водствения процес доказва напр. провалилият се на два пъти опит на
Римската империя да събира всички данъци в пари. Страшната мизерия
на френското селячество при Людовик XIV, която така красноречиво за-
клеймяват Боагилбер, маршал Вобан и др., се е дължала не само на
високите данъци, но и на превръщането на натуралния данък в паричен
данък.[105] От друга страна, ако натуралната форма на поземлената рента,
която в Азия е същевременно и главният елемент на държавните да-
нъци, почива там върху такива производствени условия, които се въз-
произвеждат с неизменността на природни условия, тази платежна форма
със своето обратно въздействие запазва старата производствена форма.
Тя съставя една от тайните за самозапазването на турската империя.
Ако наложената от Европа на Япония външна търговия доведе до пре-
връщане на натуралната рента в парична рента — с образцовото земе-
делие на Япония е свършено. Неговата тясна икономическа жизнена
база ще се разложи.

[103] Като пример за това, колко малко реални пари влизат в същинските тър-
говски операции, привеждаме тук една таблица от годишните вземания и плащания
на един от най-големите търговски къщи в Лондон (Морисън, Дилън & съдружие).
Нейните сделки през 1856 г., които обхващат много милиони фунта стерлинги, са
сведени към масщаб от един милион фунта стерлинги.

ПРИХОД	ф. ст.	РАЗХОД	ф. ст.
Срочни полици от банкери и търговци	533.596	Срочни полици	302.674
Чекове от банкери, плащани при предявяване	357.715	Чекове на лондонски банкери	663.672
Банкноти от провинциални банки	9.627	Банкноти на Английската банка	22.743
Банкноти от Английската банка	68.554	Злато	9.427
Злато	28.089	Сребро и мед	1.484
Сребро и мед	1.486		
Пощенски записи	933		
Общ сбор	1.000.000	Общ сбор	1.000.000

(„Report from the Select Committee on the Bankacts", юли 1858, стр. LXXI.)

[104] „Ходът на търговията дотолкова се е променил, че вместо размяна на блага
срещу блага или вместо поставка и приемане сега се извършва *продажба* и пла-
щане, и всички *сделки*... сега се свеждат към чисти парични сделки." („An Essay
upon Publick Credit", 3 изд., Лондон 1710 г., стр. 8.)

[105] „Парите са станали палач на всички неща." Финансовото изкуство е „ре-
торта, в която е било изпарено едно ужасяващо количество блага и стоки, за да се
получи този злокобен екстракт". „Парите обявяват война на целия човешки род."
(*Boisguillebert* [Боагилбер], „Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des
tributs", изд. Daire, „Économistes financiers", Париж 1843 г., том I, стр. 413, 419, 417.)

Във всяка страна се установяват известни *общи платежни дати*.
Те отчасти почиват — независимо от другите циклични периоди на
възпроизводството — върху смяната на годишните времена, с която са
свързани природните условия на производството. Те също така регу-
лират плащания, които не произлизат направо от стоковата циркулация,
като данъци, ренти и т. н. Паричната маса, която е нужна за тези раз-
пръснати по цялата повърхност на обществото плащания през известни
дни на годината, предизвиква периодични, но съвсем повърхностни пер-
турбации в икономията на платежните средства.[106] От закона за бър-
зината на обращението на платежните средства следва, че за всички
периодични плащания, от какъвто източник и да са те, *необходимата
маса платежни* средства е право* пропорционална на продължител-
ността на платежните периоди[107].
Развитието на парите като платежно средство изисква натрупвания
на пари за падежите на дължимите суми. Докато с развитието на бур-
жоазното общество изчезва натрупването на съкровища като само-
стоятелна форма за забогатяване, с това развитие същото натрупване
расте под формата на *резервни фондове от платежните средства*.

в) Световни пари

С излизането си от вътрешната сфера на циркулацията парите от-
ново смъкват придобитите там местни форми от масщаба на цените —
формите на монета, на разменна монета и на стойностен знак, и се
връщат обратно в първоначалната си форма на кюлчета от благородни

[106] „На Петдесетница 1824 г.... — разказва г. Крейг пред парламентарната след-
ствена комисия през 1826 г. — в Единбург имаше такова грамадно търсене на банк-
ноти, че към 11 часа ние вече нямахме нито една банкнота в нашето хранилище.
Ние изпратихме да искаме на заем от различните банки подред, но не можахме да
получим, и много сделки можаха да се уредят само със slips of paper [англ. — раз-
писки]. Но още в 3 часа след обед всички банкноти се бяха върнали в банките, от
които бяха излезли. Те бяха само минали в други ръце." Макар че действителната средна
циркулация на банкноти в Шотландия възлиза на по-малко от 3 милиона фунта
стерлинги, на различните платежни дати в годината влиза в действие всяка банк-
нота, намираща се в притежание на банкерите, или всичко на всичко приблизително
7 милиона фунта стерлинги. При такива случаи банкнотите имат да изпълнят една
единствена и специфична функция и щом тя бъде изпълнена, те се стичат назад към
респективните банки, от които са излезли (*John Fullarton* [Джон Фълартън], Regulation
of Currencies, 2 изд., Лондон 1845 г., стр. 85, забел.). За яснота нека прибавим, че в
Шотландия по времето на съчинението на Фълартън срещу deposits [англ. — влогове]
са бивали издавани не cheques [англ. — чекове], а банкноти.

* В оригинала е казано „обратно", което е очевидно ръкописна грешка. *Моск. ред.*

[107] На въпроса „дали, ако е необходим годишен оборот от 40 милиона, ще
са достатъчни за *обращението* и *кръгообращенията* същите 6 милиона (злато), които
изисква търговията?" *Петри* отговаря с приличното си майсторство: „Аз отговарям да,
за сумата от 40 милиона биха били достатъчни дори $^{40}/_{52}$ от 1 милион, ако обраще-
нията ставаха на *толкова къси срокове, т. е. седмично*, както това става между
бедни занаятчии и работници, които всяка събота получават и плащат [пари. *Моск. ред.*];
но ако *сроковете* са тримесечни, както у нас се събират рентите и данъците, тогава са
нужни 10 милиона. Значи, ако приемем, че общо взето плащанията стават на раз-
лични срокове между 1 и 13 седмици, трябва да съберем 10 милиона с $^{40}/_{52}$, от което
половината прави около $5^{1}/_{2}$ милиона, така че $5^{1}/_{2}$ милиона ще бъдат достатъчни."
(*William Petty* [Уйлям Пети], Political Anatomy of Ireland 1672, изд. Лондон 1691 г.,
стр. 13, 14.)

метали. В световната търговия стоките универсално разгръщат своята стойност. Затова тук техният самостоятелен стойностен образ им противостои като *световни пари*. Едва на световния пазар парите в пълен обем функционират като такава стока, чиято натурална форма е същевременно непосредствено обществена форма на реализация на *човешкия труд in abstracto* [лат.: в абстрактен смисъл]. Техният начин на съществуване става адекватен на тяхното понятие.

Във вътрешната сфера на циркулацията само една стока може да служи за *стойностна мярка*, а значи и за пари. На световния пазар господствува *двойна стойностна мярка*, злато и сребро.[107]

Световните пари функционират като *всеобщо платежно средство, всеобщо покупателно средство* и *абсолютна обществена материализация на богатството изобщо (universal wealth)*. Преобладава тяхната функция като *платежно средство*, за уравнение на интернационални баланси. Оттук и лозунгът на меркантилната система: *търговски баланс!*[108] Като интернационално *покупателно средство* златото и среброто служат главно когато внезапно се наруши обичайното равновесие при обмяната на веществата между различни нации. Най-сетне, световните пари функционират като абсолютна обществена материализация на богатството, при което въпросът не е нито за покупка, нито за плащане, а за *прехвърляне* на богатството от една страна в друга, и при това е изключено прехвърляне в *стокова форма* било поради конюнктурите на стоковия пазар, било поради самата поставена за изпълнение цел.[109]

Както за своята вътрешна циркулация, всяка страна има нужда от един резервен фонд за циркулацията на световния пазар. Функциите на съкровищата произтичат, значи, отчасти от функцията на парите като вътрешно циркулационно и платежно средство, отчасти от тяхната функция като световни пари.[110] В последната роля винаги се изисква действителната *парична стока*, същинско злато и сребро, и затова *Джеймс*

[107] Оттам нелепостта на всяко законодателство, което предписва на националните банки да събират в съкровището само онзи благороден метал, който функционира като пари във вътрешността на страната. Тези така самосъздадени „мили спънки" напр. на Английската банка са известни. Върху големите исторически епохи на относителната промяна на стойността на златото и среброто виж *Karl Marx* [Карл Маркс], „*Zur Kritik usw.*", стр. 136 и сл. (бълг. изд., стр. 171 и сл.). — Добавка към второто издание: *Сър Робърт Пийл* се опита в своя *Bankact* [англ.: Закон за банките] от 1844 г. да преодолее тези затруднения с това, че разреши на Английската банка да издава банкноти със сребърно покритие, но така, че сребърният запас никога да не бъде повече от една четвърт от златния. При това стойността на среброто се оценява според неговата пазарна цена (в злато) на Лондонския пазар. — [Към четвъртото издание. — Ние пак се намираме в една епоха на голяма относителна промяна на стойността на златото и среброто. Преди около 25 години стойностното отношение на златото към среброто беше равно на 15½ : 1, сега то е приблизително 22 : 1 и среброто продължава да пада по отношение на златото. Това се дължи главно на един преврат в начина на производството на двата метала. По-рано златото е било добивано само чрез промиване на златоносни алувиални пластове, които са продукт на атмосферното влияние върху златоносни скали. Сега този метод е вече недостатъчен и е изтикан на заден план от обработването на самите златоносни кварцови пластове — метод, който по-рано е бил използуван само на втор план, макар че е бил добре известен още на старите (*Diodor*, III, 12—14). От друга страна, не само че на западната страна на американските Скалисти планини са открити нови грамадни сребърни залежи, но те, както и мексиканските сребърни мини, са свързани с железници, което дава възможност за доставяне на модерни машини и горива, а с това и за добиване на сребро в най-голям мащаб и с по-малки разноски. Но има голяма разлика в това, как двата метала се намират в рудните пластове. Златото в повечето случаи е чисто, но затова пък е разпръснато в кварца на съвсем малки зрънца; затова целият пласт трябва да бъде раздробен и златото да бъде промито, респ. извлечено с помощта на живак. При това на 1 000 000 грама кварц често пъти се намират едва 1—3, а много рядко 30—60 грама злато. Среброто рядко се намира чисто, но затова пък се намира в особени руди, които сравнително лесно се отделят от общия пласт и съдържат 40—90% сребро, или пък то се намира в по-малки количества, но в медни, оловни и т. н. руди, обработката на които сама по себе си е рентабилна. От това вече следва, че докато трудът за добиване на златото по-скоро се е увеличил, този за среброто решително се е намалил, така че спадането на стойността на последното се обяснява съвсем естествено. Това спадане на стойността би се изразило в още по-голямо спадане на цената, ако цената на среброто и сега още не се поддържаше с изкуствени средства на високо ниво. Но едва една малка част от сребърните богатства на Америка е направена достъпна, така че има всички изгледи стойността на среброто да продължи да пада още дълго време. За това още повече ще допринесе относителното намаляване на нуждата от сребро за артикули за потребление и лукс, неговото заместване с плакирани стоки, покрити с тънък метален слой, с алуминий и т. н. По това може да се съди за утопизма на биметалистичната представа, че един интернационален принудителен курс отново би повдигнал среброто до старото му стойностно отношение 1 : 15½. По-скоро и на световния пазар среброто може все повече и повече да губи своето качество на пари. — Ф. Е.]

[108] Противниците на меркантилната система, която счита погасяването на излишъците в търговските баланси със злато и сребро за *цел* на световната търговия, от своя страна съвсем не са разбирали функцията на световните пари. Вземайки за пример Рикардо, аз подробно посочих, че погрешното разбиране на законите, които регулират масата на средствата за циркулация, е само отражение на погрешното разбиране на интернационалното движение на благородните метали („*Zur Kritik usw.*", стр. 150 сл.; бълг. изд., стр. 178 сл.). Затова фалшивата догма на Рикардо: „Един неблагоприятен търговски баланс не може да произтече другояче освен от преизобилие със средства за циркулация... Износът на монетни пари се дължи на тяхната ниска цена и не е последица, а причина за един неблагоприятен баланс" — ние намираме още у *Барбон*: „*Търговският баланс, ако има такъв, не е причината за износа на пари от една страна в друга; той се дължи на разликата в стойността на количествата благородни метали във всяка страна*." (*N. Barbon* [Н. Барбон], A Discourse concerning coining etc., стр. 59, 60.) *Мак-Кълох* в „The Literature of Political Economy, a classified Catalogue", Лондон 1845 г., хвали Барбон за това антиципиране [на учението на Рикардо], но умно отбягва дори да спомене наивните форми, в които се явяват у Барбон абсурдните предпоставки на „currency principle". Безкритичността и дори нечестността на този каталог достигат своя връх в отделите върху историята на теорията за парите, защото тук Мак-Кълох върти опашка като сикофант на лорд Овърстон (ex-banker [англ.: бившия банкер] Лойд), когото той нарича „facile princeps argentariorum" [лат.: несъмнен първенец на банкерите].

[109] Напр. при субсидии, парични заеми за водене на войни или за възобновяване на плащанията в брой от страна на банки и т. н. стойността може да е нужна именно в парична форма.

[110] Бележка към второто издание: „Наистина, аз не бих могъл да си пожелая по-убедително доказателство за това, че механизмът за натрупване на съкровища в страни с метален еталон е в състояние да изпълни всяка необходима функция при уреждане на интернационални задължения, и то без забележима подкрепа от страна на общата циркулация, — от лекотата, с която Франция, която едва се съвземаше от сътресението от едно разрушително неприятелско нахлуване, изплати на съюзените сили в един срок от 27 месеца наложените ѝ военни репарации от почти 20 милиона, и при това значителна част от тази сума — в метални пари, без забележимо ограничаване или смущение на вътрешното парично обращение и без каквото и да било тревожно колебание в своя камбиален курс." (*Fullarton* [Фълартън], Regulation of Currencies, стр. 191.) — [Към четвъртото издание: Още по-убедителен пример за това имаме в лекотата, с която същата Франция през 1871/73 година можа да изплати в 30 месеца една повече от десеторно по-голяма военна репарация, също така значителна част от нея в метални пари. — Ф. Е.]

Стюарт характеризира златото и среброто, за разлика от техните чисто локални заместници, като *money of the world* [англ. световни пари].

Движението на златния и сребърен поток е двойно. От една страна той се разлива от своите извори по целия световен пазар, където бива уловен в различни размери от различните национални циркулационни сфери, за да навлезе в техните вътрешни канали на обращение, да замести изтърканите златни и сребърни монети, да достави материал за луксозни стоки и да замръзне в съкровища.[111] Това първо движение се извършва чрез пряка размяна на реализирания в стоките национален труд с реализирания в благородните метали труд на страните, които произвеждат злато и сребро. От друга страна златото и среброто непрекъснато се движат насам и натам между различните национални циркулационни сфери – движение, което следва непрестанните колебания на *камбиалния курс*.[112]

Страни с развито буржоазно производство ограничават масово концентрираните в банковите резервоари съкровища до минимума, изискван от техните специфични функции.[113] С известно изключение, едно очебийно препълване на съкровищните резервоари над тяхното средно ниво свидетелствува за застой на стоковата циркулация или за прекъсване на течението на стоковата метаморфоза.[114]

[111] „Парите се разпределят между нациите според техните потребности ... като биват винаги привличани от продуктите." (*Le Trosne*. Льотрон. De l'Intérêt Social, стр. 916.) „Мините, които непрекъснато доставят злато и сребро, са достатъчно богати, за да доставят на всяка нация необходимото количество." (*J. Vanderlint*. Дж. Вандерлинт. Money answers etc., стр. 40.)

[112] „Камбиалните курсове се качват и падат всяка седмица, през известни времена на годината те са високи във вреда на една нация, в други времена те са също тъй високи в нейна полза." (*N. Barbon* [Н. Барбон]. A Discourse concerning coining etc., стр. 39.)

[113] Тези различни функции могат да влязат в опасен конфликт помежду си, ако към тях се добави функцията на фонд за осигуряване на размяната на банкноти.

[114] „Наличните пари, които надвишават безусловно необходимото за вътрешната търговия количество, представляват *мъртъв капитал* и не донасят никаква печалба на страната, в която се държат, освен ако бъдат внесени и изнесени във външната търговия." (*John Bellers*. Джон Белърс. Essays etc., стр. 12.) „Но какво да се прави, когато имаме прекалено много насечени пари? Тогава можем да претопим най-тежките от тях и да ги преработим в прекрасни прибори за маса ... или да ги пратим като стока там, където има нужда от тях и където ги търсят, или можем да ги дадем под лихва там, където плащат висока лихва." (*W. Petty*. Уилям Пети. Quantulumcunque etc., стр. 39.) „Парите са само тлъстината на държавния организъм и затова когато са прекомерно много, те пречат на неговата подвижност, както го правят болен ..., когато са прекомерно малко ... Също както тлъстините облекчават движението на мускулите, хранят при липса на храна, изпълват неравни кухини и украсяват тялото, така парите облекчават движенията на държавата, когато има поскъпване в страната – докарват продукти от чужбина, изплащат сметките за задължения ... и разкрасяват цялото, само че – иронично завършва той – *това се отнася особено за отделните лица, които имат много пари*." (*W. Petty*. Пети. Political Anatomy of Ireland, стр. 14.)

ВТОРИ ОТДЕЛ

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

1. Общата формула на капитала

Стоковата циркулация е изходната точка на капитала. Стоковото производство и развитата стокова циркулация, *търговията*, образуват *историческите предпоставки*, при които той се появява. Световна търговия и световен пазар откриват през 16 век модерната история на капитала.

Ако оставим настрана материалното съдържание на стоковата циркулация, размяната на различните потребителни стойности, и разгледаме само икономическите форми, които създава този процес, ще намерим като негов последен продукт *парите*. Този последен продукт на стоковата циркулация е *първата форма за проявяване на капитала*.

Исторически капиталът навсякъде противостои на поземлената собственост, отначало във формата на пари, като *парично богатство*, като търговски капитал и лихварски капитал.[1] Обаче не е нужно да гледаме назад към историята на появяването на капитала, за да разпознаем парите като негова първа форма на проявление. Същата история всекидневно се разиграва пред нашите очи. Всеки нов капитал излиза на сцената, т. е. на пазара, на стоковия пазар, на пазара на труда или на паричния пазар, преди всичко все още като пари – пари, които чрез определени процеси трябва да се превърнат в капитал.

Парите като пари и *парите като капитал* се различават преди всичко само по своята *различна форма на циркулация*.

Непосредствената форма на стоковата циркулация е С—П—С, т. е. превръщането на стока в пари и обратно превръщане на пари в стока, *да продадеш, за да купиш*. Но наред с тази форма ние намираме една втора, специфично различна, формата П—С—П, т. е. превръщане на пари в стока и обратно превръщане на стока в пари, *да купиш, за да продадеш*. Пари, които в своето движение описват тази последна циркулация, се превръщат в капитал, *стават* капитал и вече по своето предназначение *са* капитал.

[1] Противоположността между властта на поземлената собственост, която почива върху личните отношения между крепостни и господари, и безличната власт на парите е ясно изразена в двете френски поговорки: „Nulle terre sans seigneur" и „L'argent n'a pas de maître" [„Няма земя без господар" и „Парите нямат господар"].

Нека разгледаме циркулацията П—С—П по-отблизо. Тя преминава, подобно на простата стокова циркулация, през две противоположни фази. В първата фаза, П—С, *покупка*, парите се превръщат в стока. Във втората фаза, С—П, *продажба*, стоката се превръща обратно в пари. А единството на двете фази представлява *общото движение*, което разменя пари срещу стока и *същата* стока отново срещу пари, купува стока, за да я продаде, или ако пренебрегнем формалните различия между покупка и продажба — купува с парите стока и със стоката пари.[1] Резултатът, в който угасва целият процес, е *размяна на пари срещу пари*, П—П. Ако аз купя за 100 ф. ст. 2000 фунта памук и отново продам тези 2000 фунта памук за 110 ф. ст., то в края на краищата аз съм разменил 100 ф. ст. срещу 110 ф. ст., т. е. пари срещу пари.

Наистина очевидно е, че циркулационният процес П—С—П би бил безсмислен и безсъдържателен, ако по неговия околен път бихме искали да разменяме една парична стойност срещу същата парична стойност, значи напр. 100 ф. ст. срещу 100 ф. ст. Несравнено по-прост и по-сигурен би си останал методът на този, който трупа съкровище и задържа своите 100 ф. ст., вместо да ги излага на опасностите на циркулацията. От друга страна все едно дали търговецът ще продаде купения за 100 ф. ст. памук за 110 ф. ст., или ще трябва да го даде за 100 ф. ст. или дори за 50 ф. ст. — във всеки случай неговите *пари* са описали едно своеобразно и оригинално движение, съвсем различно от това при простата стокова циркулация, където те отиват напр. в ръцете на селянина, който продава жито и с така получените пари купува дрехи. Така че най-напред трябва да се охарактеризират *различията във формата* между кръгооборотите П—С—П и С—П—С. Същевременно това ще даде и разликата в съдържанието, която се крие зад тези различия във формата.

Нека видим най-напред какво общо имат двете форми.

Двете кръгообращения се разпадат на същите две противоположни фази С—П, продажба, и П—С, покупка. Във всяка от двете фази си противостоят същите два вещни елемента, стока и пари, — и две лица в едни и същи икономически характерни маски, един купувач и един продавач. Всяко от двете кръгообращения представлява *единството* на същите противоположни фази, като и в двата случая това единство се постига чрез появяването на три контрагента, от които единият само продава, другият само купува, а третият последователно купува и продава.

Но това, което по начало разделя двете кръгообращения С—П—С и П—С—П, е *обратният ред* на същите противоположни фази на циркулация. Простата стокова циркулация започва с продажбата и свършва с покупката, а циркулацията на парите като капитал започва с покупката и свършва с продажбата. Изходна и крайна точка на движението там е *стоката*, тук — *парите*. За общия ход посредничат в първата форма *парите*, в другата, наопаки — *стоката*.

В циркулацията С—П—С парите в края на краищата се превръщат в стока, която служи като потребителна стойност. Парите са значи

[1] „С пари се купуват стоки и със стоките се купуват пари." (*Mercier de la Rivière* [Мерсие Деларивиер], L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, стр. 543.)

окончателно *изразходвани*. В обратната форма П—С—П купувачът, напротив, дава пари, за да получи пари като продавач. При покупката на стоката той пуска пари в циркулацията, за да ги изтегли отново чрез продажбата на същата стока. Той пуска парите само с коварната мисъл пак да ги докопа. Затова те са само *авансирани*[1].

Във формата С—П—С *една и съща монета* променя два пъти мястото си. Продавачът я получава от купувача и плаща с нея на другия продавач. Целият процес, който започва с получаването на пари за стока, приключва с даването на пари за стока. Обратното е във формата П—С—П. *Не една и съща монета* сменя тук два пъти мястото си, а *една и съща стока*. Купувачът я получава от ръцете на продавача и я предава в ръцете на друг купувач. Също както в простата стокова циркулация *двукратното преместване на една и съща монета* довежда до *окончателното ѝ преминаване от една ръце в други*, така тук *двукратното преместване на една и съща стока* довежда до *връщането на парите в тяхната първоначална изходна точка*.

Връщането на парите в тяхната изходна точка не зависи от това дали стоката е продадена по-скъпо отколкото е купена. Това обстоятелство влияе само върху *величината* на възвръщащата се парична сума. Самото явление на възвръщането се извършва, щом купената стока бъде отново продадена, значи щом бъде напълно описано кръгообращението П—С—П. Това е значи една осезателно явна разлика между циркулацията на *парите като капитал* и тяхната циркулация като прости пари.

Кръгообращението С—П—С е напълно завършено, щом продажбата на една стока донесе пари, които пак се отнемат с купуването на друга стока. Ако все пак се получи възвръщане на парите към техния изходен пункт, това става само поради възобновяването или *повторението* на целия курс. Ако аз продам един квартер пшеница за 3 ф. ст. и за тези 3 ф. ст. купя дрехи, тогава за мене 3-те ф. ст. са окончателно изразходвани. Аз нямам повече никаква работа с тях. Те принадлежат на търговеца на дрехи. Но ако продам още един квартер пшеница, парите се възвръщат при мен, но не поради първата сделка, а поради нейното повторение. Те пак ще се отдалечат от мен, щом завърша втората сделка и пак купя нещо. Така че в циркулацията С—П—С изразходването на парите няма нищо общо с тяхното възвръщане. Напротив, в П—С—П възвръщането на парите е обусловено от самия начин на тяхното изразходване. Без това възвръщане операцията е несполучлива или процесът е прекъснат и още недовършен, понеже липсва неговата втора фаза — заключителната продажба, която допълня покупката.

Кръгообращението С—П—С излиза от полюса на едната стока и приключва с полюса на една друга стока, която излиза от циркулацията и навлиза в консумацията. Затова негова крайна цел е консума-

[1] „Ако едно нещо бъде купено, за да бъде отново продадено, употребената за това сума се нарича авансирани пари; ако нещото не бива купено, за да бъде пак продадено, можем да ги наречем изразходвани." (*James Steuart* [Джеймс Стюърт], Works etc., изд. от генерал сър Джеймс Стюърт, негов син, Лондон 1801 г., том I, стр. 274.)

цията, задоволяването на потребности, с една дума — *потребителната стойност*. Напротив, кръгообращението П—С—П изхожда от полюса на парите и в края на краищата се връща към същия полюс. Затова негова движеща сила и определяща цел е *самата разменна стойност*.

В простата стокова циркулация двата полюса имат една и съща икономическа форма. И двата са *стока*. Те са стоки с една и съща *величина на стойността*. Но те са качествено *различни потребителни стойности*, напр. пшеница и дрехи. Тук съдържание на движението съставя размяната на продуктите, смяната на различните материи, в които се изразява общественият труд. Другояче е в циркулацията П—С—П. На пръв поглед тя изглежда безсъдържателна, тъй като е тавтологична. Двата полюса имат една и съща икономическа форма. И двата са *пари*, значи не са качествено различни потребителни стойности, тъй като именно парите са онази превърната форма на стоките, в която са заличени техните особени потребителни стойности. Да размениш най-напред 100 ф. ст. срещу памук и след това отново същия памук срещу 100 ф. ст., т. е. по околен път — пари срещу пари, същото срещу същото, — тази сделка изглежда колкото безцелна, толкова и нелепа.[4] Една парична сума може да се различава от друга парична сума изобщо само по своята *величина*. Така че процесът П—С—П дължи своето съдържание не на някакво *качествено различие* на неговите полюси, тъй като те и двата са *пари*, а само на тяхното *количествено различие*. Накрая от циркулацията се изличат повече пари, отколкото са били хвърлени в нея в началото. Памукът, който е бил купен за 100 ф. ст., се препродава напр. за 100+10 ф. ст. или за 110 ф. ст. Така че пълната форма на този процес е П—С—П', където П'=П+ΔП, т. е. е равно на първоначално авансираната парична сума плюс един прираст. Този прираст или добавка към първоначалната стойност аз наричам — *принадена стойност* (Mehrwert, surplus value). По този начин първоначално авансираната стойност не само се запазва в циркулацията, но в нея тя

[4] „Никой не разменя пари срещу пари", извиква по адрес на меркантилистите *Мерсие Дьоларивиер* („L'Ordre naturel etc.", стр. 486). В едно съчинение, което ex professo [като по професия] се занимава с „търговията" и „*спекулацията*", четем: „Всяка търговия се състои в размяната на различни по вид неща и изгодата (за търговеца?) произлиза именно от това различие. Не би имало никаква изгода от размяната на един фунт хляб срещу един фунт хляб . . . оттук следва изгодният контраст между *търговията* и *комарджийството*, което *представлява само размяна на пари срещу пари*." (*Th. Corbet* [Т. Корбет], An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained, Лондон 1841, стр. 5.) Макар че Корбет не вижда, че П—П, размяната на пари срещу пари, представлява форма на циркулация, характерна не само за *търговския* капитал, но и за *всеки* капитал, той поне признава, че тази форма е обща за една разновидност на търговията — *спекулацията*, и за *комарджийството* — но ето че идва *Мак Кълок* и намира, че всяко *купуване с цел за продажба* е спекулация и че значи отпада разликата между спекулация и търговия. „*Всяка сделка, при която едно лице купува даден продукт за да го продаде отново, е в същност спекулация.*" (*Mac Culloch* [Мак-Кълок], A Dictionary practical etc. of Commerce, Лондон 1847 г., стр. 1009.) Много по-наивен е *Пинто*, този Пиндар на амстердамската борса: „*Търговията е комарджийство* (тази фраза е взета от Лок), а от просяци не може да се спечели нищо. Ако човек в продължение на дълго време е изпечелил всичките пари от всички [съиграчи], би трябвало с доброволно споразумение да им върне по-голямата част от печалбата, за да може играта да започне наново." (*Pinto* [Пинто], Traité de la Circulation et du Crédit, Амстердам 1771, стр. 231.)

изменя и своята *величина*, прибавя и една *принадена стойност* или *увеличава стойността си*. А това движение я *превръща в капитал*.

Наистина, възможно е и във формата С—П—С двата полюса, С и С, напр. жито и дрехи, да представляват *количествено различни стойностни величини*. Селянинът може да продаде житото си *по-високо* от неговата стойност или да купи дрехите под стойността им. Той от своя страна може да бъде излъган от търговеца на дрехи. Но такова различие в стойността остава *за тази форма на циркулация* чисто случайно. Тя никак не загубва своя смисъл и значение — както става при процеса П—С—П, — ако двата полюса, напр. жито и дрехи, са еквиваленти. Напротив, тук тяхната равностойност е по-скоро условие за нормалния ход на процеса.

Крайната цел на самия процес на *продажбата с цел да се купи*, както и повтарянето или възобновяването на този процес, се намира и лежи *вън от него*, в консумацията, в задоволяването на определени потребности. Напротив, при *покупката с цел да се продаде* началото и краят са еднакви, са все *пари*, разменна стойност, и вече поради това движението е безкрайно. Наистина, от П вече е станало П+ΔП, от стоте фунта стерлинги — 100+10. Но разгледани само качествено, 110 ф. ст. са същото нещо, каквото са и 100 ф. ст. — именно пари. А количествено тези 110 ф. ст. са ограничена стойностна сума, каквато са и 100-те ф. ст. Ако 110-те ф. ст. биха били *изразходвани* като пари, те биха излезли от своята роля. Те биха престанали да бъдат *капитал*. Извадени от циркулацията, те се вкаменяват като съкровище и към тях не ще прирасне нито един фартинг, дори и да биха лежали до деня на страшния съд. Така че ако става въпрос за *оплодотворяване* на стойността, то за оплодотворяването на 110 ф. ст. съществува същата потребност, както и за 100 ф. ст., понеже и двете суми са определени изрази на разменната стойност и значи и двете имат еднакво призвание — чрез разширение да се приближат към богатството. Наистина, първоначално авансираната стойност от 100 ф. ст. за момент се отличава от прирасналата към него през време на циркулацията принадена стойност от 10 ф. ст., но тази разлика веднага пак изчезва. В края на процеса не се явява от едната страна първоначалната стойност от 100 ф. ст., а от другата — принадената стойност от 10 ф. ст. Това, което се явява в резултат, е *една* стойност от 110 ф. ст., която има точно такава форма като първоначалните 100 ф. ст., и поради това наново може да започне процесът на оплодотворяването. В края на движението се явяват пари, пак като негово начало.[5] Затова краят на всяко отделно кръгообращение, при което се извършва покупка с цел да се продаде, от само себе си съставя начало на едно ново кръгообращение. Простата стокова циркулация — продажбата с цел да се купи — служи като средство за постигането на една крайна цел, лежаща вън от циркулацията — присвояването на потребителни стойности, задоволяването на потребности. Напротив, циркулацията на парите като капитал е самоцел, тъй като *оплодотворяването на стой-*

[5] „Капиталът се дели . . . на първоначален капитал и на печалба, т. е. прираст на капитала . . . макар че практиката веднага пак превръща тази печалба в капитал и я пуска заедно с него в ход." (*F. Engels* [Ф. Енгелс], Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, в „Deutsch-Französische Jahrbücher" [illegible] от *Арнолд Руге* и *Карл Маркс*, Париж 1844, стр. 99.)

ността съществува само вътре в това постоянно подновявано движение. Поради това движението на капитала е безгранично [6].

Като съзнателен носител на това движение притежателят на пари става капиталист. Неговата *личност*, или по-скоро неговият джоб, става изходна и възвратна точка на парите. *Обективното съдържание* на тази циркулация — оплодотворяването на стойността — е неговата *субективна цел*, и само доколкото нарастващото присвояване на абстрактното богатство съставя единствения движещ мотив на неговите операции, той функционира като *капиталист*, или като олицетворен, надарен с воля и съзнание капитал. Така че *потребителната стойност* никога не трябва да се схваща като непосредна цел на капиталиста [7]. Нито пък и единичната печалба — а само безспирното движение на печеленето [8]. Този абсолютен нагон към обогатяване, тази страстна гонитба на стойността [9] е обща за капиталиста и за натрупвача на съкровище, но докато

[6] *Аристотел противопоставя икономиката на хрематистиката.* Той изхожда от икономиката. Доколкото тя представлява придобиване на блага, тя се ограничава до набавянето на предмети, необходими за живота и полезни за домакинството или за държавата. „Истинското богатство (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) се състои от такива потребителни стойности; защото онова количество на такъв вид собственост, което е достатъчно за по-добър живот, *не е неограничено*. Но има и друг вид изкуство за придобиване, което предимно и с право се нарича *хрематистика* и при което изглежда, че не съществува никакви граници за богатството и владението. *Стоковата търговия* (,,ἡ καπηλική" значи буквално търговия на дребно и Аристотел взема тази форма, защото в нея преобладава потребителната стойност) по своята природа не спада към хрематистиката, тъй като при нея размяната се отнася до необходимото за самите тях (купувачи и продавачи)." Поради това — развива той по-нататък мисълта си — първоначална форма на стоковата търговия е била *разменната търговия*, но с нейното разширение по необходимост са се появили *парите*. С изнамирането на парите разменната търговия по необходимост е трябвало да се развие в καπηλική, в стокова търговия, а тази последната — в противоречие на своята първоначална тенденция — се е оформила в хрематистика, в изкуство да се печелят пари. И хрематистиката се различава от икономиката по това, че „за нея циркулацията е източник на богатството" (ποιητικὴ χρημάτων ... διὰ χρημάτων διαβολῆς). И изглежда, че тя се върти около парите, тъй като *парите са началото и краят на този вид размяна* (τὸ γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Затова и богатството, към което се стреми хрематистиката, е *безгранично*. И както всяко изкуство, което схваща целта си не като средство, а като самоцел, е неограничено в своя стремеж, защото постоянно се старае все повече и повече да се приближи към нея — докато изкуствата, които се стремят само към средствата за постигане на целта, не са неограничени, защото самата им цел им поставя граница — тъй и хрематистиката няма граница за своята цел, а целта ѝ е абсолютно забогатяване. Икономиката, а не хрематистиката, има граница ... първата има за цел нещо различно от самите пари, а втората — тяхното умножаване ... Смесването на двете форми, които се преплитат една в друга, кара някои да виждат в запазването и умножаването на парите до безкрайност крайната цел на икономиката." (*Aristoteles* [Аристотел], De Republica, изд. на Бекер, книга I, стр. 8 и 9.)

[7] „Стоките (тук в смисъл на потребителни стойности) не са определящата цел на капиталиста, който върши сделки ... негова определяща цел са парите." (*Th. Chalmers* [Т. Челмърс], On Political Economy etc., 2 издание, Лондон 1832, стр. 166 [165. *Маркс, ред.*].)

[8] „Макар че търговецът не подценява вече постигнатата печалба, неговият поглед винаги е насочен към бъдещата печалба." (*A. Genovesi* [А. Дженовези], Lezioni di Economia Civile, (1765). Издание на италианските икономисти от Кустоди, Parte Moderna, т. VIII, стр. 139.)

[9] „Ненаситната страст към печалба, този auri sacra fames [зла — проклет глад за злато] винаги определя капиталиста." (*MacCulloch* [Мак Кълък], The Principles of

натрупвачът на съкровище е само смахнат капиталист, капиталистът е разумен натрупвач на съкровище. Безспирното умножаване на стойността, към което се стреми натрупвачът на съкровище с това, че се старае да *спаси* парите от циркулацията [10] — по-разумният капиталист го постига, като постоянно наново ги предава на циркулацията [10a].

Самостойните форми, паричните форми, които приема стойността на стоките в простата циркулация, само спомагат на стоковата размяна и изчезват в крайния резултат на движението. Напротив, в циркулацията П — С — П и *стоката* и *парите* функционират само като *различни начини на съществуване на самата стойност* — парите като общ, а стоката като особен, тъй да се каже замаскиран начин на нейното съществуване [11]. Тя постоянно преминава от едната форма в другата, без да се губи в това движение, и по този начин се превръща в един автоматичен субект. Ако фиксираме особените форми на проява, каквито последователно приема оплодотворяващата се стойност в жизненото си кръгообращение, ще получим обясненията: *капиталът са парите, капиталът е стоката* [12]. Но в действителност *стойността* тук става *субект на един процес*, в който тя, при постоянна смяна между паричната и стокова форма, изменя самата си величина, под вида на принадена стойност сама се отделя от себе си като първоначална стойност, *сама се оплодотворява*. Защото движението, в което тя притуря към себе си принадена стойност, е нейно собствено движение, значи и оплодотворяването ѝ е *самооплодотворяване*. Тя е придобила окултното качество да създава стойност, защото сама е стойност. Тя ражда живи малки или поне снася златни яйца.

Като *субект* на един такъв процес стойността надхвърля неговите рамки: като ту приема в този процес парична и стокова форма, ту ги съблича, но при тези смени се запазва и нараства — стойността има нужда преди всичко от една самостойна форма, чрез която да се констатира нейната идентичност със самата себе си. Такава форма тя има само в *парите*. Затова те образуват изходна и крайна точка на всеки оплодотворителен процес. Стойността беше 100 ф. ст., сега е 110 ф. ст. и т. н. Но самите пари тук важат само като *една форма* на стойността, защото тя има *две* форми. Ако не приемат *стокова форма*, парите не стават ка-

Political Economy, Лондон 1830 г., стр. 179.) Разбира се, това схващане не пречи на същия Мак Кълък и компания при теоретически затруднения, напр. при разглеждане на свръхпроизводството, да превръщат същия капиталист в добър гражданин, за когото е важна само *потребителната стойност* и който дори развива истински вълчи апетит към обуща, шапки, яйца, басми и към други съвсем домашни видове потребителна стойност.

[10] „Σώζειν" [спасяван] е един от характерните изрази на гърците за трупането на съкровища. Също тъй и английското „to save" едновременно значи спасявам и пестя.

[10a] „Безкрайността, която нещата нямат в движението напред, я имат в кръгообращението." (*Galiani* [Галиани], Della moneta, стр. 156.)

[11] „Не материалът съставя капитала, а стойността на тези материали." (*J. B. Say* [Ж. Б. Сей], Traité d'Économie Politique, 3 изд., Париж 1817 г., том II, стр. 429.)

[12] „Средството за обращение (!), което се употребява за производителни цели, е капитал." (*MacLeod* [Мак Леод], The Theory and Practice of Banking, Лондон 1855 г., т. I, гл. I [стр. 55. *Маркс, ред.*].) „Капитал са стоките." (*James Mill* [Джеймс Мил], Elements of Political Economy, Лондон 1821 г., стр. 74.)

питал. Така че тук парите не се явяват полемично срещу стоката, както при образуването на съкровища. Капиталистът знае, че всички стоки, колкото и парцаливи да изглеждат и колкото и лошо да миришат, мислено и действително са *пари*, са вътрешно обрязани евреи, и при това са чудотворни средства за правене от пари повече пари.

Ако в простата циркулация стойността на стоките — в противовес на тяхната потребителна стойност — получава в най-добрия случай самостойната форма на *парите*, то тук тя изведнъж се явява като една процесираща, самодвижеща се субстанция, за която стоката и парите са само нейни форми. Дори нещо повече. Вместо да представлява стокови отношения, стойността сега влиза, така да се каже, в *частно отношение със себе си*. Тя като първоначална стойност се различава от себе си като принадена стойност, както бог-отец се различава от себе си като бог-син, а и двамата са на една и съща възраст и в действителност са едно лице — защото само чрез принадената стойност от 10 ф. ст. авансираните 100 ф. ст. стават капитал, а щом те станат такъв, щом бъде създаден бог-син, а чрез сина — и бог-отец, — различието между тях пак изчезва и двете са едно: 110 ф. ст.

Така че стойността става *самодвижеща се стойност, самодвижещи се пари* и като такава — *капитал*. Тя идва от циркулацията, пак навлиза в нея, запазва се и се умножава в нея, излиза от нея уголемена и винаги започва отново същото кръгообращение[13]. П — П', това е пари, които раждат пари — money which begets money — гласи описанието на капитала в устата на неговите първи тълкуватели, меркантилистите.

Наистина, *покупката с цел да се продаде*, или по-пълно казано, *покупката с цел да се продаде по-скъпо*, П—С—П', изглежда като форма, свойствена само на един вид капитал, на *търговския капитал*. Но и *индустриалният капитал* е пари, които се превръщат в стока и чрез продажба на стоката отново се превръщат в повече пари. Актове, които евентуално се извършват между покупката и продажбата вън от сферата на циркулацията, никак не изменят тази форма на движение. Най-сетне в *лихвоносния капитал* циркулацията П—С—П' се явява в съкратен вид, резултатът ѝ идва без посредничество, така да се каже в лапидарен стил, като П—П', като пари, които направо са равни на повече пари, като стойност, която е по-голяма от самата себе си.

Така че в действителност П—С—П' е *всеобщата формула на капитала*, както той *се явява* непосредствено в сферата на циркулацията.

2. Противоречия на всеобщата формула

Онази циркулационна форма, в която парите се излюпват като капитал, противоречи на всички по-рано развити закони за природата на стоката, на стойността, на парите и на самата циркулация. Това, което я различава от простата стокова циркулация, е *обратният ред* на същите два противоположни процеса — продажба и покупка. Но как такава чисто формална разлика би могла да преобърне природата на тези процеси?

[13] „*Капиталът* ... е перманентно умножаваща се стойност.“ (*Sismondi* [Сисмонди]. Nouveaux principes de l'Économie Politique, [Париж, 1819 г. *Моск. ред.*] том I, стр. [88] 89.)

Нещо повече. Това обръщане съществува само за един от тримата търговци, които търгуват помежду си. Като капиталист аз купувам стока от А и я продавам на Б, докато като прост стокопритежател аз продавам стока на Б, а след това купувам стока от А. За търговците А и Б тази разлика не съществува. Те се явяват само като купувачи или продавачи на стоки. Аз самият им противостоя всеки път като притежател на пари или като стокопритежател, като купувач или като продавач, и при това и в двете редици противостоя на едното лице само като купувач, на другото само като продавач, на едното само като пари, на другото само като стока, на нито едно от тях — като капитал или капиталист или представител на нещо, което да представлява нещо повече от пари или стока или да може да произвежда някакво друго действие освен това на парите или на стоката. За мен покупката от А и продажбата на Б съставляват един последователен ред. Но връзката между тези два акта съществува само за мен. А не го е грижа за моята сделка с Б, а Б не го е грижа за моята сделка с А. Ако бих искал да им обясня своята особена заслуга, която се състои в *обръщането* на последователния ред, те биха ми доказали, че аз греша относно самата последователност на реда и че цялата сделка не е започнала с покупка и завършила с продажба, а наопаки — започнала е с продажба и е завършила с покупка. И наистина, моят пръв акт, покупката, е бил от гледна точка на А продажба, а моят втор акт, продажбата, е бил от гледна точка на Б покупка. Но не стига това — А и Б ще заявят, че целият този последователен ред е излишен и просто фокус. А ще продава стоката непосредствено на Б, а Б ще я купува непосредствено от А. С това цялата сделка се свежда до един едностранен акт на обикновената стокова циркулация — от гледна точка на А като проста продажба, а от гледна точка на Б като проста покупка. Така че с изменението в последователността на реда ние не сме излезли вън от сферата на *простата стокова циркулация*, напротив, трябва да разгледаме дали тя по своята природа допуска оплодотворяване на влизащите в нея стойности и, значи, *образуване на принадена стойност*.

Да вземем циркулационния процес в една форма, в която той се представя като проста размяна на стоки. Такъв е случаят винаги, когато и двамата стокопритежатели купуват стоки един от друг, а балансът на техните взаимни парични задължения се изравнява на падежа. Тук парите служат само като пари за сметка, за да изразят стойностите на стоките в техните *цени*, но не противостоят веществено на самите стоки. Колкото се отнася до *потребителната стойност*, ясно е, че и двете разменящи лица могат да спечелят. И двете лица отчуждават свои стоки, които като потребителни стойности са безполезни за тях, и получават стоки, нужни им за употребление. И тази полза може да не бъде единствената. А, който продава вино и купува жито, произвежда може би повече вино, отколкото *в същото* работно време би могъл да произведе селянинът Б, а селянинът Б *в същото работно време* произвежда повече жито, отколкото би произвел винопроизводителят А. По такъв начин А получава за същата разменна стойност повече жито, а Б — повече вино, отколкото биха имали, ако всеки от тях без размяна би трябвало сам да си произвежда жито и вино. Така че по отношение на *потребителната стойност* може да се каже, че „размяната е сделка,

при която *печелят* и двете страни"[14]. Другояче стои въпросът с *разменната стойност*. „Един човек, който има много вино, но няма жито, търгува с друг човек, който има много жито, но няма вино, и двамата си разменят пшеница на стойност 50 срещу вино на стойност 50. Тази размяна *не представлява увеличаване на разменната стойност* нито за единия, нито за другия, тъй като още преди размяната всеки от тях е притежавал стойност, равна на онази, която е придобил чрез тази операция."[15] Работата никак не се променя, когато между стоките се изпречват парите като средство за циркулация и актовете на покупка и продажба осезателно се отделят един от друг[16]. Стойността на стоките е *изразена в техните цени*, преди те да влязат в циркулацията, значи е предпоставка, а не резултат на същата[17].

Разгледано абстрактно, т. е. без оглед на онези обстоятелства, които не произтичат от иманентните закони на простата стокова циркулация, в нея, освен замяната на една потребителна стойност с друга, не се извършва нищо друго освен една *метаморфоза*, проста промяна на формата на стоката. *Същата стойност*, т. е. същото количество опредметен обществен труд, остава в ръцете на същия стокопритежател най-напред в образа на неговата стока, после — на парите, в които тя се е превърнала, най-сетне — на стоката, в която пак са се превърнали парите. Тази промяна на формата не включва никакво изменение на *величината на стойността*. Изменението, което претърпява стойността на самата стока в този процес, се ограничава в едно изменение на нейната *парична форма*. Тя съществува най-напред като цена на предложената за продажба стока, после като парична сума, която обаче вече е била изразена в цената, и най-сетне като *цената* на една еквивалентна стока. Тази промяна на формата *сама по себе си* не съдържа в себе си изменение на *величината на стойността*, също както не го съдържа обмяната на една банкнота от пет ф. ст. срещу соверени, полусоверени и шилинги. Следователно щом като циркулацията на стоката обуславя само *промяна във формата* на нейната стойност, тя обуславя, ако процесът протича в чист вид, *размяна на еквиваленти*. Затова и самата вулгарна икономия, колкото и малко да се досеща какво нещо е *стойността*, всеки път, когато по свой маниер се стреми да разглежда това явление в чист вид, предпоставя, че търсене и предлагане се *покриват*, т. е. че тяхното действие изобщо престава. Така че ако по отношение на *потребителната стойност* двамата разменящи могат да спечелят, то *разменна стойност* не могат да печелят и двамата. Напротив, тук може да се каже: „Където има равенство — няма печалба."[18] Наистина,

14 „Размяната е чудесна сделка, при която и двамата контрагенти винаги(!) печелят." (*Destutt de Tracy* [Дестю дьо Траси], Traité de la volonté et de ses effets, Париж 1826 г., стр. 68.) Същата книга по-късно излезе като „Traité d'Économie Politique".

15 *Mercier de la Rivière* [Мерсие Дьоларивиер], L'Ordre naturel etc., стр. 544.

16 „Дали едната от тези две стойности е пари или и двете са обикновени стоки — това само по себе си е съвсем безразлично." (*Mercier de la Rivière* [Мерсие Дьоларивиер], пак там, стр. 543.)

17 „Контрагентите не определят *стойността*; тя вече е определена *преди* сделката." (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 906.)

18 „Dove è egualità, non è lucro." [итал.: Където има равенство — няма печалба.] (*Galiani* [Галиани], Della Moneta, у Custodi [Кустоди], Parte Moderna, том IV, стр. 244.)

стоките могат да бъдат продавани на цени, които се отклоняват от тяхната стойност, но това отклонение е нарушение на закона за стоковата размяна[19]. В своя чист вид тя е размяна на еквиваленти, значи не е средство за печелене на стойност[20].

Затова зад опитите да се представи стоковата циркулация като *източник на принадена стойност* се крие обикновено едно quid pro quo, едно смесване на потребителна стойност с разменната стойност. Така напр. у *Кондияк* четем: „Не е вярно, че при стоковата размяна една стойност се разменя с друга равна стойност. Напротив. Всеки от двамата контрагенти дава винаги по-малка стойност за по-голяма стойност... И наистина, ако винаги се разменяха равни стойности, нито един от контрагентите не би могъл да получи печалба. А и двамата печелят или би трябвало да печелят. Защо? Стойността на нещата се състои само в тяхното отношение към нашите *потребности*. Това, което за единия е повече, за другия е по-малко, и обратно... Никой няма да приеме, че ние пускаме в продажба неща, необходими за нашата собствена консумация... Ние искаме да дадем безполезната за нас вещ, за да получим друга, която ни е необходима; ние искаме да дадем по-малко за повече... Естествено е било да се мисли, че при размяната се дава еднаква стойност за еднаква стойност — в случаите, когато всяко от разменяваните неща е било равно по стойност на едно и също количество пари... Но трябва да се вземе предвид и едно друго съображение: пита се, дали ние двамата разменяме *излишък* срещу нещо необходимо."[21] Виждаме, че *Кондияк* не само смесва потребителна и разменна стойност, но чисто детински подставя на едно общество с развито стоково производство такива условия, при които производителят сам произвежда своите средства за съществуване, а в циркулацията пуска само това, което надминава неговите нужди, само *излишъка*[22]. Въпреки това, съвременните икономисти често повтарят аргумента на *Кондияк*, особено когато целят да представят развития образ на стоковата размяна, *търговията*, като източник за произвеждане на *принадена стойност*. „Търговията — казват те напр. — *прибавя към продуктите стойност*, тъй като същите продукти имат повече стойност в ръцете на потребителя, отколкото в ръцете на производителя, и затова търговията трябва да се разглежда буквално (strictly) като производствен

19 „Размяната става неизгодна за едната от страните, когато някое странично обстоятелство намали или увеличи цената; равенството тогава е нарушено, но това нарушение се дължи на тази странична причина, а не на размяната." (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 904.)

20 „Размяната по своята природа е договор на равенство, който се сключва между една стойност и друга, равна на нея стойност. *Следователно тя не е средство за забогатяване*, понеже се дава толкова, колкото се получава." (*Le Trosne* [Льотрон], пак там, стр. 903.)

21 *Condillac* [Кондияк], Le Commerce et le Gouvernement (1776). Издание Daire et Molinari в „Mélanges d'Économie Politique", Париж 1847 г., стр. 267 [291 — *Marx. ред.*].

22 Затова *Льотрон* много правилно възразява на своя приятел *Кондияк*: „В развитото общество няма нищо излишно." Същевременно той му подхвърля забележката, че „ако и двамата разменящи получават еднакво повече срещу еднакво по-малко, и двамата получават по еднакво". Тъй като *Кондияк* няма още ни най-малка представа за природата на *разменната стойност*, той е най-подходящият авторитет за г. проф. *Вилхелм Рошер* — за неговите собствени детински възгледи. Виж неговата книга „Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3 издание, 1858 г.

акт."[20] Но човек не плаща стоката два пъти — единия път тяхната потребителна стойност, а другия път — тяхната стойност. И ако потребителната стойност на стоката е по-полезна за купувача, отколкото за продавача, то паричната ѝ форма е по-полезна за продавача, отколкото за купувача. Иначе би ли я продавал? Така че със същото право би могло да се каже, че купувачът буквално (strictly) извършва един „производствен акт", когато превръща напр. чорапите на търговеца в пари.

Когато се разменят стоки, или стоки и пари от еднаква разменна стойност, т. е. когато се разменят *еквиваленти*, тогава очевидно никой не извлича от циркулацията повече стойност, отколкото е пуснал в нея. Тогава не се образува принадена стойност. В чистата си форма процесът на стоковата циркулация обуславя размяна на еквиваленти, обаче в действителност работите не се извършват в чист вид. Затова да приемем *размяна на не-еквиваленти*.

Във всеки случай на стоковия пазар само стокопритежател противостои на друг стокопритежател — и властта, която тези лица имат един върху друг, е само властта на техните стоки. Веществената разлика между стоките е веществения подтик на размяната и поставя стокопритежателите във взаимна зависимост, като нито един от тях не държи в ръцете си предмета на своята собствена потребност, а всеки държи в ръцете си предмета на потребността на другия. Вън от тази веществена разлика между потребителните стойности на стоките, между тях има още само една разлика — разликата между тяхната натурална и тяхната превърната форма, между стока и пари. И така, стокопритежателите се различават помежду си само като продавачи, притежатели на стоки, и като купувачи, притежатели на пари.

Нека приемем сега, че поради някоя необяснима привилегия продавачът може да продава своята стока *над* нейната стойност, за 110, когато тя струва 100, значи с едно номинално увеличение на цената с 10%. Значи продавачът получава една принадена стойност от 10. Но след като е бил продавач, той става купувач. Сега трети стокопритежател му се изпречва като продавач, който от своя страна се ползува с привилегията да продава стоката с 10% по-скъпо. Нашият човек като продавач е спечелил 10, за да изгуби 10 като купувач.[21] В действителност всичко се свежда към това, че *всички* стокопритежатели продават един другиму своите стоки с 10% *над* стойността, а това е равносилно да ги продават по тяхната стойност. Такова всеобщо номинално *покачване цената* на стоките има същия резултат, какъвто ако стоковите стойности се оценяват напр. в сребро вместо в злато. Паричните названия, т. е. цените на стоките, биха се покачили, но техните стойностни отношения биха останали без промяна.

Да предположим обратното, че *купувачът* има привилегия да купува стоките *под* тяхната стойност. Тук дори не е нужно да се напомня,

[20] *S. P. Newman* [С. П. Нюмен], Elements of Political Economy, Андоувър и Ню-Йорк, 1835 г., стр. 175.

[21] „Чрез покачването на номиналната стойност на продукта . . . продавачите не стават по-богати . . . тъй като тъкмо онова, което спечелват като продавачи, те го изразходват като купувачи." („The Essential Principles of the Wealth of Nations etc." Лондон 1797 г., стр. 66.)

че купувачът пак става продавач. Той *е бил* продавач, преди да стане купувач. Той вече е изгубил 10% като продавач, преди да е спечелил 10% като купувач.[22] Всичко си остава по старому.

Така че създаването на принадена стойност и следователно превръщането на пари в капитал не може да бъде обяснено нито с това, че *продавачите* продават стоките *над* тяхната стойност, нито с това, че *купувачите* ги купуват *под* стойността им.[23]

Проблемата никак не ще се опрости, ако контрабандно вмъкнем чужди отношения и кажем напр. с полковник *Торенс*: „Действителното търсене се състои в способността и в склонността (!) на *консуматорите* по пътя било на пряката, било на непряката размяна да дават за стоки известна по-голяма порция от всички съставки на капитала, отколкото струва тяхното производство."[24] В циркулацията производители и консуматори си противостоят едни на друг само като продавачи и купувачи. Да се твърди, че принадената стойност за производителя произлиза от това, че консуматорите плащат стоките *над* тяхната стойност, това значи само да се замаскира простото изречение: стокопритежателят има като *продавач* привилегията да продава по-скъпо. Продавачът сам е произвел стоката или замества нейния производител. Но и купувачът също така или сам е произвел стоката, изразена в неговите пари, или замества нейния производител. Така че производител противостои на производител. Това, което ги различава, е, че единият купува, а другият продава. Обстоятелството, че стокопритежателят под името *производител* продава стоките над тяхната стойност, а под името *консуматор* ги плаща по-скъпо, не ни помага да направим нито крачка напред.[25]

И тъй, последователните застъпници на илюзията, че *принадената стойност* произлиза от едно номинално покачване на цената или от привилегията на *продавача* да продава стоките твърде скъпо, имат като предпоставка една *класа*, която *само купува, без да продава*, а следователно и *консумира, без да произвежда*. От становището, което достигнахме дотук, т. е. от становището на простата циркулация, съществуването на една такава класа е още необяснимо. Но да надникнем напред. Парите, с които тази класа постоянно купува, трябва да се стичат към нея постоянно, от самите стокопритежатели, *без размяна, даром*, по силата на някакво право или насилие. Да се продават на тази класа стоките над тяхната стойност — това значи само по измамлив

[22] „Ако човек е принуден да продава за 18 ливри известно количество от тъкмо произведения, което в действителност има стойност 24 ливри, то пак когато употреби същите пари за купуване, за 18 ливри ще получи толкова, колкото за 24 ливри." (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 897.)

[23] „Така че никой продавач обикновено не може да покачва цената на своите стоки, а да не бъде също тъй принуден да плаща по-скъпо стоките на другите продавачи, по същата причина никой потребител не може обикновено да купува по-евтино, а да не бъде също така принуден да намали цената на стоките, които сам продава." (*Mercier de la Rivière* [Мерсие Дьолариниер], L'Ordre naturel etc., стр. 555.)

[24] *R. Torrens* [Р. Торенс], An Essay on the Production of Wealth, Лондон 1821 г., стр. 349.

[25] „Мисълта, че потребителите заплащат печалбата, сигурно е напълно абсурдна. Кои са потребителите?" (*G. Ramsay* [Джордж Рамзай], An Essay on the Distribution of Wealth, Единбург 1836 г., стр. 183.)

начин да се възвръща част от дадените ѝ даром пари.[28] Така напр. малоазиатските градове плащали годишен данък на стария Рим. За тези пари Рим купувал от тях стоки и ги купувал твърде скъпо. Малоазийците изигравали римляните, като чрез търговията измъквали от победителите част от данъка. И все пак излъганите са били пак малоазийците. Техните стоки, както и по-преди, били заплащани с техните собствени пари. Това не е метод за забогатяване или за образуване на принадена стойност.

Затова нека се държим в границите на стоковата размяна, където продавачите са купувачи и купувачите — продавачи. Нашата мъчнотия произлиза може би от това, че разглеждаме лицата не *индивидуално*, а като *олицетворени категории*.

Да приемем, че стокопритежателят А е толкова хитър, че може да изиграе своите колеги Б или В, докато те, при всичкото си желание, не могат да му отвърнат със същото. А продава вино на стойност 40 ф. ст. и придобива в замяна жито на стойност 50 ф. ст. А е превърнал своите 40 ф. ст. в 50 ф. ст., направил е от по-малко пари повече пари и е превърнал своята стока в капитал. Да разгледаме въпроса по-отблизо. Преди размяната имаме вино за 40 ф. ст. в ръцете на А и жито за 50 ф. ст. в ръцете на Б, т. е. *обща стойност* 90 ф. ст. След размяната имаме *същата* обща стойност от 90 ф. ст. Циркулиращата стойност не се е увеличила нито с атом, но *разпределението* ѝ между А и Б се е изменило. От едната страна се явява като *принадена стойност* това, което от другата страна е *намалена стойност*, от едната страна се явява като плюс това, което от другата се явява като минус. Същата промяна би станала, ако А, без прикриващата форма на размяната, направо би откраднал от Б 10 ф. ст. Сумата на циркулиращите стойности очевидно не може да бъде увеличена с каквато и да е промяна в тяхното разпределение, също както никакъв евреин не може да увеличи масата на благородните метали в една страна, като продава един фартинг от времето на кралица Ана за една гвинея. Целокупната капиталистическа класа на една страна не може сама себе си да изиграе.[30]

И тъй, както и да го извърта човек, резултатът си остава същият. Ако се разменят еквиваленти, не се образува никаква принадена стойност, а ако се разменят не еквиваленти — също не се образува принадена стойност.[31]

[29] „Когато някой не намира търсене за стоките си — съветва ли го г. Малтус да плати на друго лице, та то да му купи стоките?", така един негодуващ рикардианец запитва *Малтус*, който, както и неговият ученик попът *Чалмърс*, величае икономическото значение на класата на тези, които само купуват или консумират. Виж „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc." Лондон, 1821 г., стр. 55.

[30] *Дестю де Траси*, макар да е — а може би защото е — Membre de l'Institut [френ. член на „Френския институт" — обединение на френските академии на науките и изкуствата], е бил на противоположното мнение. Индустриалните капиталисти, казва той, си докарват печалбите с това, че „продават всичко по-скъпо, отколкото е струвало неговото производство. Но на кого продават? Най-напред един на друг." („Traité de la Volonté etc.", стр. 239.)

[31] „Размяната на две равни стойности нито увеличава, нито намалява масата на стойностите, които се намират в обществото. И размяната на две неравни стойности ... също така никак не изменя сумата на обществените стойности, макар че прибавя към състоянието на единия онова, което отнема от състоянието на другия." (*J. B. Say* [Ж. Б. Сей], Traité d'Économie Politique, том II, стр. 443 сл.) Разбира се, *Сей*, без да мисли за изводите от това положение, го взема почти буквално от физио-

Циркулацията или стоковата размяна не създава стойност.[32]

Ясно е сега защо в нашия анализ на *основната форма на капитала*, на формата, в която той определя икономическата организация на съвременното общество, ние оставяме засега изцяло неразгледани неговите популярни и, тъй да се каже, пред-потопни образи — *търговския капитал* и *лихварския капитал*.

В същинския *търговски капитал* формата П—С—П', да купиш с цел да продадеш по-скъпо, се явява в най-чист вид. От друга страна цялото негово движение протича *вътре в сферата на циркулацията*. Но тъй като не е възможно със самата циркулация да се обясни превръщането на пари в капитал, образуването на принадена стойност, то търговският капитал изглежда невъзможен, когато се разменят *еквиваленти*.[33] И поради това неговото съществуване може да бъде изведено само от двустранното изиграване на купуващите и продаващите стокопроизводители от страна на вмъкващия се помежду тях паразит-търговец. В този смисъл *Франклин* казва: „*Войната е грабеж, а търговията — измамничество.*"[34] За да се обясни *оплодотворяването на търговския капитал* не с просто измамване на стокопроизводителите, необходим е дълъг ред от междинни звена, които още напълно ни липсват тук, където стоковата циркулация и нейните прости моменти образуват единствената ни предпоставка.

Всичко, което казахме за *търговския капитал*, още повече важи за *лихварския капитал*. При търговския капитал двата полюса, хвърлените на пазара пари и извлечените от пазара умножени пари, са свързани помежду си поне с посредничеството на покупката и продажбата, с *движението* на циркулацията. При *лихварския капитал* формата П—С—П' е съкратена само до непосредно свързаните полюси П—П', до пари, които се разменят за повече пари — една форма, която противоречи на природата на парите и е необяснима *от гледна точка на стоковата размяна*. Затова *Аристотел* казва: „Тъй като хрематистиката е двойна — едната спада към търговията, а другата към икономиката, последната е необходима и заслужава похвала, а първата е основана на циркулацията и справедливо порицавана (защото тя не почива на природата, а на взаимната измама) — затова *лихварството* с пълно право

кратите. Следният пример ще покаже начина, по който той, за да увеличи своята собствена „стойност", използува тяхните съчинения, които по негово време са били почти изгубени. „Най-знаменитото" положение на *Monsieur Say* [господин Сей]: „On n'achète des produits qu'avec des produits" [френ. „Продуктите се купуват само с продукти"] (пак там, том II, стр. 441), в оригинала на физиократите гласи: „Les productions ne se paient qu'avec des productions" [френ. „Произведенията се плащат само с произведения"]. (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 899.)

[32] „Изобщо размяната не придава на продуктите никаква стойност." (*F. Wayland* [Ф. Уейланд], The Elements of Political Economy, Бостон, 1853 г., стр. 168.)

[33] „При господството на неизменни *еквиваленти* търговията би била невъзможна." (*G. Opdyke* [Джордж Опдайк], A Treatise on political Economy, Ню-Йорк 1851, стр. 69.) „В основата на разликата между реална стойност и разменна стойност лежи един факт — а именно фактът, че стойността на една вещ се различава от така наречения еквивалент, който се дава за нея в търговията, т. е. че този еквивалент съвсем не е еквивалент." (*F. Engels* [Ф. Енгелс], Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, стр. 96.)

[34] *Benjamin Franklin* [Бенджамин Франклин], Works, том II, издание на Спаркс в „Positions to be examined concerning National Wealth."

възбужда ненавист, тъй като самите пари служат тук за източник на доход и не се употребяват за това, за което са били изнамерени. Защото те са възникнали за *стоковата размяна*, а лихвата прави от парите повече пари. Оттук и нейното название (гърц.) лихва и *рожба*). Защото рожбите приличат на родителите. А лихвата е пари от пари, така че от всички занятия това е най-противно на природата."[37]

През време на нашето изследване ние ще видим, че както *търговският капитал*, така и *лихвоносният капитал* са производни форми на капитала, и същевременно ще видим защо *исторически* те се явяват *преди* модерната *основна форма* на капитала.

Стана ясно, че принадената стойност не може да произлезе от циркулацията и че следователно при нейното образуване *зад нейния гръб* трябва да става нещо, което в нея самата е *невидимо*[38]. Но може ли принадената стойност да произлезе от никъде другаде освен от циркулацията? Циркулацията е сборът на всички взаимни отношения между стокопритежателите. Вън от нея стокопритежателят се намира в отношение само към своята собствена стока. Колкото се отнася до нейната *стойност*, отношението се ограничава с това, че тя съдържа известно количество от неговия собствен труд, измервано въз основа на определени обществени закони. Това количество труд се изразява във *величината на стойността* на неговата стока и тъй като величината на стойността се изразява в пари за сметка, количеството труд се изразява в дадена *цена*, напр. 10 ф. ст. Но неговият труд не се изразява в стойността на стоката плюс една прибавка над нейната собствена стойност, не в цена, равна на 10, която същевременно е и 11, не в стойност, която е *по-голяма от самата себе си*. Стокопритежателят може със своя труд *да създава стойности*, но не и *самонарастващи се стойности*. Той може да повиши стойността на стоката, като към наличната ѝ стойност чрез нов труд прибави нова стойност, напр. като направи от обработената кожа обуща. *Същият материал* има сега по-голяма стойност, понеже съдържа по-голямо количество труд. Затова обущата имат по-голяма стойност отколкото обработената кожа, но стойността на кожата е останала същата, каквато е била. Тя не се е *самонарастнала*, през време на производството на обущата към нея не е прирасла принадена стойност. Така че за стокопроизводителя е невъзможно *вън* от сферата на циркулацията, без да влиза в съприкосновение с *други* стокопритежатели, *да самонараства стойност* и, значи, да превръща пари или стока в капитал.

Така че капитал не може да произлезе от циркулацията, но също тъй не може да не произлезе от циркулацията. Той еднакво трябва да възниква и в нея, и не в нея.

Получи се, значи, двоен резултат.

Превръщането на парите в капитал трябва да бъде изведено въз основа на закони, които са иманентни на стоковата размяна, така че за

[37] *Aristoteles* [Аристотел], De Republica, книга 1, гл. 10.

[38] „При обикновени условия на пазара печалба не се получава от размяна. Ако не е съществувала от по-рано, тя не би могла да бъде налице и след тази сделка." (*Ramsay* [Рамзей], An Essay on the Distribution of Wealth, стр. 184.)

изходна точка да служи *размяната на еквиваленти*.[*] Нашият притежател на пари, който е още какавида на същинския капиталист, ще трябва да купува стоките по тяхната стойност, да ги продава по стойността им и все пак в края на процеса да извлече повече стойност, отколкото е вложил в него. Превръщането му в пеперуда трябва да се извърши в сферата на циркулацията и същевременно *не* в сферата на циркулацията. Това са условията на проблемата. Hic Rhodus, hic salta! [лат.: Тук е Родос, тука скачай!]

3. Покупка и продажба на работната сила

Промяната на стойността на онези пари, които трябва да се превърнат в *капитал*, не може да произлезе в самите пари, защото като покупателно средство и като платежно средство те *реализират* само цената на стоката, която купуват или заплащат, докато, запазвайки своята собствена форма, те замръзват като вкаменелост с неизменна величина на стойността.[39] Също така промяната не може да произлезе от втория акт на циркулацията, от препродаването на стоката, защото този акт само превръща стоката от натуралната ѝ форма обратно в паричната форма. Следователно промяната трябва да се извършва с *онази стока*, която се купува в първия акт П — С, — а не с нейната стойност, тъй като се разменят еквиваленти и стоката се плаща по нейната стойност. Така че промяната може да произлезе само от нейната *потребителна стойност като такава*, т. е. от нейната *употреба*. За да може да извлече стойност от употребата на дадена стока, нашият притежател на пари трябва да има това щастие да открие *вътре в сферата на циркулацията*, на пазара, такава стока, чиято *потребителна стойност* да притежава своеобразното свойство *да бъде източник на стойност*, т. е. такава стока, чиято фактическа употреба сама да бъде *опредметяване на труда*, т. е. *създаване на стойност*. И притежателят на пари

[*] След направения разбор читателят ще разбере, че това означава само: Образуването на капитал трябва да бъде възможно и *тогава*, когато цената на стоката е *равна* на стойността на стоката. То не може да бъде обяснено с отклонението на стоковите цени от стоковите стойности. Ако цените действително се отклоняват от стойностите, трябва най-напред да ги сведем към последните, т. е. да не вземаме под внимание това обстоятелство, като чисто случайно, и така да имаме пред себе си в чист вид явлението на образуването на капитал въз основа на стоковата размяна и при изучаването му да не ни заблуждават пречещи странични обстоятелства, чужди на същинския процес. Известно е впрочем, че това свеждане съвсем не е само научна процедура. Постоянните колебания на пазарните цени, тяхното покачване и спадане, се компенсират, взаимно се снемат и сами се свеждат към *средната цена* като към своя вътрешна норма. Тя е пътеводната звезда напр. за търговеца или индустриалеца във всяко начинание, което изисква по-продължително време. Така че той знае, че ако се вземе един по-дълъг период като цялост, стоките наистина не се продават нито *по-долу*, нито *по-горе*, а винаги по тяхната *средна* цена. Така че ако незаинтересованото мислене беше в интереса на капиталиста, той би трябвало да си постави проблемата за образуването на капитала така: Как може да възникне капитал, когато *цените* се регулират от средната цена, т. е. при *последна сметка от стойността на стоката*? Казвам „при последна сметка", понеже средните цени не съвпадат направо с величината на стоковите стойности, както вярват А. Смит, Рикардо и др.

[39] „Във *формата на пари* ... капиталът не дава никаква печалба." (*Ricardo* [Рикардо], Principles of Political Economy, стр. 267.)

намира на пазаря такава специфична стока — това е *работоспособността* или *работната сила*.

Под *работна сила* или *работоспособност* ние разбираме сбора от физически и умствени способности, които са налице в организма, в живата личност на един човек и които той поставя в движение винаги, когато произвежда някакви потребителни стойности.

Но за да може притежателят на пари да намери на пазара работната сила *като стока*, трябва да бъдат изпълнени различни условия. Размяната на стоки сама по себе си не съдържа никакви други *отношения на зависимост* освен онези, които произтичат от нейната собствена природа. При тази предпоставка *работната сила* може да се появи на пазара като *стока* само доколкото и защото *нейният собствен притежател*, лицето, чиято работна сила тя е, сам я предлага или продава *като стока*. За да може нейният притежател да я продаде като стока, той трябва да разполага с нея, значи — да бъде *свободен собственик* на своята работоспособност, на своята личност[39]. Той се среща на пазара с притежателя на пари и двамата влизат във взаимоотношение като равноправни *стокопритежатели*, различаващи се само по това, че единият от тях е продавач, а другият купувач, така че *юридически* и двамата са *еднакви лица*. За да се продължава това отношение, собственикът на работната сила трябва винаги да я продава само за *определено време*, защото ако я продаде изцяло, веднаж завинаги, той ще продаде самия себе си, ще се превърне от свободен човек в роб, от стокопритежател в стока. *Като личност* той трябва винаги да се отнася към своята работна сила като към своя собственост, значи като към своя собствена стока, а това ще му бъде възможно само доколкото я предоставя на купувача или му я отстъпва за употребление само временно, за определен срок, т. е. доколкото, като я отчуждава, не се отказва от *своята собственост* върху нея[40].

Второто съществено условие, за да може притежателят на пари да намери *работната сила* на пазара *като стока*, е следното: нейният

[39] В енциклопедиите върху класическата древност човек може да срещне безсмислицата, че в античния свят капиталът бил напълно развит, „липсвали само свободният работник и кредитът". И г. Момзен в своята „Römische Geschichte" [нем. „Римска история"] изпада от едно qui pro quo в друго.

[40] Затова различни законодателства установяват един максимум за продължителността на трудовия договор. Всички законници на народи, у които трудът е свободен, регулират условията за прекратяването на договора. В редица страни, особено в Мексико, робството е скрито под формата на „пеонаж" (а преди американската гражданска война и в откъснатите от Мексико територии, а по същество на работата и в Дунавските провинции преди реформите на Куза). Чрез заеми, които трябва да бъдат погасени във вид на труд и се прехвърлят от поколение на поколение, не само отделният работник, но и неговото семейство фактически стават собственост на други лица и на техните семейства. Хуарес беше унищожил този „пеонаж". Тъй нареченият император Максимилиан го въведе пак с декрет, който в парламента във Вашингтон справедливо беде заклеймен като декрет за възстановяване на робството в Мексико. „От моите лични телесни и духовни способности и възможности за действие аз мога ... да отчуждавам на някой друг една ограничена по време употреба, защото след това ограничение те получават едно външно отношение към моята тоталност и общност. А с отчуждаването на цялото мое конкретизирано чрез труда време и тоталността на моето производство аз бих превърнал това, което е негова субстанция, моята обща дейност и действителност, моята личност в собственост на някого другиго" (Hegel [Хегел]. Philosophie des Rechts, Берлин 1840 г., стр. 104, § 67.)

притежател, вместо да има възможност да продава *стоки*, в които е опредметен неговият труд, да бъде, напротив, *принуден* да предлага *като стока* самата *своя работна сила*, която съществува само в неговия жив организъм.

За да може някой да продава *стоки, различни* от неговата работна сила, той трябва, разбира се, да притежава *средства за производство*, напр. сурови материали, работни инструменти и т. н. Той не може да прави обуща без кожа. Освен това той има нужда от *средства за живот*. Никой, дори музикантът на бъдещето, не може да се храни с продуктите на бъдещето, значи не може да се храни и с потребителни стойности, чието производство още не е завършено, и, както още в първия ден от своето появяване на земята, човек и сега трябва всеки ден да консумира преди да произвежда и докато произвежда. Щом като продуктите се произвеждат като *стоки*, те трябва да бъдат *продавани, след като* са произведени и могат да задоволяват потребностите на производителя едва след продажбата. Към времето за производството се прибавя и времето, необходимо за продажбата.

Така че, за да превърне *парите си в капитал*, притежателят на пари трябва да намери *на стоковия пазар свободния работник*, свободен в двоен смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и свободен от всички *предмети*, нужни за практическото прилагане на неговата работна сила.

Притежателят на пари, който заварва трудовия пазар като един особен отрасъл на стоковия пазар, не се интересува от въпроса *защо* този свободен работник му противостои в сферата на циркулацията. Засега този въпрос не ни интересува и нас. Ние се придържаме към този факт теоретически, както притежателят на пари се придържа към него практически. Но едно е ясно. Природата не създава на едната страна притежатели на пари или стокопритежатели, а на другата — само притежатели на собствените им работни сили. Това отношение не е *биологическо*, нито пък е такова *обществено* отношение, което би било общо за всички исторически периоди. Очевидно, то самото е резултат на едно предшествуващо историческо развитие, продукт на много икономически преврати, на залеза на цяла редица по-стари формации на общественото производство.

И икономическите категории, които разглеждахме по-рано, носят своя исторически отпечатък. В съществуването на продукта *като стока* са скрити определени исторически условия. За да стане стока, продуктът трябва да бъде произведен *не като пряко средство за издръжка* на самия производител. Ако ние по-нататък бяхме изследвали при какви обстоятелства *всички* или по-голямата част от продуктите приемат формата на *стока*, щяхме да открием, че това става само въз основа на един съвсем специфичен *начин на производство — капиталистическия*. Но едно такова изследване не се включваше в анализа на стоката. Стоково производство и стокова циркулация могат да се извършват, въпреки че главната маса от продуктите, като служи за непосредствено задоволяване на собствените нужди, не се превръща в *стока*, и значи разменната стойност все още не господствува по цялата дълбочина и ширина на обществения производствен процес. Про-

извеждането на *продукта като стока* предполага едно толкова раз-
вито *разделение на труда вътре в обществото*, че вече да е извършено
разделението на потребителната стойност от разменната стойност,
което започва едва с *непосредствената разменна търговия*. А такава
степен на развитие е обща за исторически най-различни обществено-
икономически формации.

Ако пък разгледаме *парите* ще видим, че те предполагат из-
вестно развитие на стоковата размяна. *Особените парични форми*
прост стоков еквивалент, или средство за циркулация, или платежно
средство, съкровище и световни пари — сочат, съобразно с различния
обхват или с относителното преобладаване на една или друга от тези
функции, твърде различни степени от обществения производствен процес.
И все пак опитът показва, че е достатъчна една сравнително слабо раз-
вита стокова циркулация, за да се образуват всички тези форми. Друго-
яче е при *капитала*. *Историческите* условия на неговото съществу-
ване съвсем не са налице с наличността на стоковата и паричната
циркулация. Той се образува само там, където притежателят на сред-
ствата за производство и на средствата за живот намира на пазара *сво-
ствата за производство и на средствата за живот намира на пазара *сво-*
бодния работник като продавач на своята работна сила, и *това исто-*
рично условие обхваща цял период от световната история. Затова
капиталът от самото си начало възвестява цяла *епоха* на обществения
производствен процес.[41]

Сега вече трябва да разгледаме по-отблизо тази своеобразна стока,
работната сила. Както всички други стоки, и тя има *стойност*.[42] Как
се определя тя?

Стойността на работната сила, както и стойността на всяка друга
стока, се определя от *работното време*, което е *необходимо* за произ-
веждането в следователно и за възпроизвеждането на този специфичен
артикул. Доколкото е стойност, самата работна сила представлява само
определено количество *опредметен* в нея среден обществен труд. Ра-
ботната сила съществува само като способност на живия индивид. Значи —
нейното произвеждане има като предпоставка неговото съществуване.
Щом съществуването на индивида е дадено, произвеждането на работ-
ната сила се състои в неговото собствено възпроизвеждане или под-
държане. За своето поддържане живият индивид има нужда от известна
сума средства за живот. Така че работното време необходимо за про-
извеждането на работната сила, се свежда към работното време, необхо-
димо за произвеждането на тези средства за живот, или *стойността*
на работната сила е стойността на средствата за живот необхо-
дими за поддържане на нейния притежател. Обаче работната сила се реа-
лизира само чрез своето проявление, действува само в *труда*. Но при
нейното действие, при труда, се изразходва определено количество чо-

[41] Значи това, което характеризира капиталистическата епоха, е, че работната
сила придобива за самия работник формата на стока, която му принадлежи, и сле-
дователно неговият труд придобива формата на наемен труд. От друга страна, едва
от този момент стоковата форма става всеобща форма на продуктите на труда.

[42] „*Стойността* (value or worth) *на един човек*, както и на всички други неща,
е неговата цена, а това означава толкова, колкото плащат за *използването* на
неговата сила." (*Th. Hobbes* [Т. Хобс], Leviathan, в „Works" изд. Molesworth, Лондон
1839 – 44, том III, стр. 76.)

вешки мускули, нерви, мозък и т. н., което трябва да бъде възстановено.
Този увеличен разход обуславя един увеличен приход.[43] Ако притежа-
телят на работната сила е работил днес, той трябва да бъде в състояние
и утре да повтори същия процес при същите условия на сила и здраве.
Сборът от средствата за живот трябва, значи, да бъде достатъчен, за да
се поддържа трудещият се индивид в нормално състояние на живота
му като трудещ се индивид. Самите естествени потребности, като храна,
облекло, отопление, жилище и т. н., са различни според климатичните и
другите природни особености на една страна. От друга страна самият
размер на тъй наречените потребности както и начинът на тяхното
задоволяване, са *исторически продукт* и затова до голяма степен зави-
сят от културното ниво на една страна и между другото — съществено
и от това, при какви условия и значи с какви навици и жизнени изисквания
се е образувала класата на свободните работници.[44] Така че, в противо-
положност на другите стоки, стойностното определение на работната сила
съдържа един исторически и морален елемент. Но за една определена
страна и в един определен период средният обхват на *необходимите*
средства за живот е дадена величина.

Притежателят на работната сила е смъртен. Значи ако трябва него-
вото явяване на пазара да бъде постоянно — а това е предпоставка за
постоянното превръщане на пари в капитал, — продавачът на работната
сила трябва да се увековечи „както се увековечава всеки жив индивид —
чрез *размножение*."[45] Работните сили, които изхабяване или смърт
изтегля от пазара, трябва постоянно да се заместват поне със същото
число работни сили. Така че сумата на средствата за живот, необходими
за произвеждането на работната сила, включва и средствата за живот за
заместниците, т. е. за децата на работниците, и по такъв начин се увеко-
вечава на стоковия пазар тази раса от своеобразни стокопритежатели.[46]

За да се видоизмени общата човешка природа така, че да придобие
ловкост и похватност в определен клон на труда, да стане развита и
специфична работна сила — изисква се определено образование или
възпитание, което от своя страна струва една по-голяма или по-малка
сума от стокови еквиваленти. Съобразно с повече или по-малко услож-
нения характер на работната сила, разноските за създаването ѝ са раз-
лични. Така че и тези разноски по обучението, които са извънредно малки
за обикновената работна сила, влизат в кръга на стойностите, изразход-
вани за нейното произвеждане.

[43] Поради това староримският villicus, който е стоял като управител начело на
земеделските роби, е получавал „по-малък дял от тях, тъй като неговият труд е бил
по-лек от труда на робите." (*Т. Mommsen*, Römische Geschichte, том I, 2 изд. Берлин,
[*Моммзен*, ред.] 1856 г., стр. 810.)

[44] Сравни „Over-Population and its Remedy", Лондон 1846 г., от *У. Т. Торнтон*.

[45] *Пети*.

[46] „Неговата (на труда) естествена цена . . . се състои от такова количество
необходими средства за живот и удобства (comforts), което, съобразно с климата и
обичаите на една страна, е необходимо за поддържането на работника и му дава
възможност да отгледа такова семейство, което да осигурява на пазара едно нена-
маляващо *предлагане на труд*." (*R. Torrens* [Р. Торенс], An Essay on the external Corn
Trade, Лондон 1815 г., стр. 62.) Думата труд тук е употребена неправилно, вместо
работна сила.

Стойността на работната сила се свежда към стойността на определена сума от средства за живот. Поради това тя се *променя* с променянето на стойността на тези средства за живот, т. е. с променянето на количеството работно време, необходимо за тяхното производство.

Част от средствата за живот, напр. хранителни продукти, топливо и т. н., всекидневно наново се изразходват и трябва всекидневно да се възобновяват. Други средства за живот, като дрехи, мебели и т. н., се изхабяват в течение на по-продължително време и затова трябва да се възобновяват през по-продължителни периоди. Едни стоки трябва да се купуват или заплащат всекидневно, други — седмично, тримесечно и т. н. Но както и да се разпределя сумата на тези разноски в течение напр. на една година, тя винаги трябва да се покрива от средния приход, който работникът получава ден след ден. Ако масата на стоките, необходими всекидневно за произвеждането на работната сила, е = A, тази на седмично необходимите = B, тези на тримесечно необходимите — C и т. н., средната дневна маса на тези стоки би била = $\frac{365A + 52B + 4C + \text{и т. н.}}{365}$. Ако приемем, че в тази маса от стоки, необходими за един среден ден, се съдържа *6 часа обществен труд*, то в *работната сила* всекидневно *се опредметява половин ден среден обществен труд*, или половин работен ден е нужен за всекидневното произвеждане на работната сила. Това количество труд, нужно за нейното всекидневно произвеждане, съставя *всекидневната стойност на работната сила* или стойността на всекидневно възпроизвежданата работна сила. Ако половин ден среден обществен труд се изразява в една златна маса от 3 шилинга или от един талер, то *един талер* е *цената*, която отговаря на еднодневната стойност на работната сила. Ако притежателят на работната сила я предлага за *един* талер дневно, то *продажната ѝ цена* е равна на нейната *стойност* и, според нашата предпоставка, притежателят на пари, който се лакоми да превърне своите талери в капитал, *плаща тази стойност*.

Крайната граница или *минималната граница* на стойността на работната сила се образува от стойността на такава маса от стоки, без всекидневния приток на които носителят на работната сила, човекът, не може да възобновява своя жизнен процес — т. е. от *стойността на физически необходимите средства за живот*. Ако цената на работната сила спадне *до този минимум*, тя спада *под стойността на работната сила*, тъй като при тия условия последната може да се поддържа и развива само в една *хилава форма*. А стойността на всяка стока се определя от работното време, нужно за доставянето ѝ в нормално качество.

Съвсем евтина сантименталност е да вземе човек да намира за грубо това *определение на стойността на работната сила*, което произтича от природата на нещата, и напр. да хленчи заедно с *Роси*: „Да разбираш работоспособността (puissance de travail), като се абстрахираш от средствата за издръжка на труда през време на производствения процес, означава да разбираш една измислица (être de raison). Който казва труд, който казва работоспособност, той казва същевременно

работник и средства за издръжка, работник и работна заплата."[47] Който казва работоспособност, не казва труд — също както който казва способност за хранене, с това още не казва храносмилане. За този последен процес е нужно, както е известно, нещо повече от добър стомах. Който казва работоспособност, той не се абстрахира от средствата, необходими за нейната издръжка. Напротив, тяхната стойност е изразена в стойността на работоспособността. Ако тя не може да бъде продадена, тя е безполезна за работника, той дори чувствува като жестока природна необходимост това, че неговата работоспособност е изисквала за своето произвеждане определено количество средства за издръжка и постоянно наново ги изисква за своето възпроизвеждане. Той открива тогава заедно със *Сисмонди*: *„Работоспособността* ... е *нищо*, ако не се продаде."[48]

На своеобразната природа на тази специфична стока, на работната сила, се дължи това, че със сключването на договора между купувач и продавач нейната *потребителна стойност* още не е *минала* действително в ръцете на купувача. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, е била определена *преди* тя да е влязла в циркулацията, тъй като определено количество обществен труд е било изразходвано за произвеждането на работната сила — но *нейната потребителна стойност* се състои в тепърва предстоящи прояви на нейната сила. Затова отчуждаването на силата и нейното действително проявяване, т. е. нейното съществуване като потребителна стойност, не съвпадат по време. А при такива стоки[49], при които формалното отчуждаване на потребителната им стойност чрез продажбата и действителното предаване на тази потребителна стойност на купувача не съвпадат по време, парите на купувача функционират в повечето случаи като *платежно средство*. Във всички страни с капиталистически начин на производство работната сила се *заплаща* едва след като е функционирала в продължение на предвиденото в договора време, напр. — в края на всяка седмица. Така че навсякъде работникът *авансира* на капиталиста потребителната стойност на своята работна сила, той оставя купувача да я консумира още преди той да му е *платил* нейната цена, следователно работникът навсякъде *кредитира* капиталиста. Не само евентуалното *загубване* на кредитираната заплата при банкрутиране на капиталиста[50], но и цяла редица по-трайни въздействия показват, че това кредитиране не е празна фантазия[51]. Но дали парите функционират като покупателно или като

[47] *Rossi* [Роси], Cours d'Economie Politique, Брюксел, 1842 г., стр. 370.

[48] *Sismondi* [Сисмонди], Nouveaux Principes etc., том I, стр. 113.

[49] „Всеки труд се заплаща след неговото свършване." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", стр. 104.) „Търговският кредит трябваше да започне в момента, в който работникът, първият творец в производството, въз основа на своите спестявания е можел да чака заплатата за своя труд до края на седмицата, 14 дни, три месеца и т. н." (*Ch. Ganilh* [Ш. Ганил], Des Systèmes de l'Economie Politique, 2 изд., Париж, 1821 г., том II, стр. 150.)

[50] „Работникът *дава в заем* своето прилежание (industry)", но, коварно прибавя *Щорх*, той „*нищо не рискува*" освен „*да изгуби своята заплата* ... работникът не влага *нищо материално*." (*Storch* [Щорх], Cours d'Economie Politique, Петербург, 1815 г., том II, стр. 37.)

[51] Един пример. В Лондон съществуват два вида хлебари — „full priced", които продават хляба по пълната му стойност, и „undersellers", които го продават *под* тази стойност. Последната категория обхваща повече от $\frac{3}{4}$ от общото число на хлебе-

платежно средство — това никак не изменя природата на самата стокова размяна. Цената на работната сила е договорно установена, макар да се реализира едва по-късно, също както наемът на една къща. Работната сила е продадена, макар че ще бъде заплатена едва по-късно. Но за да разберем това отношение в чистия му вид, полезно е временно да приемем предпоставката, че при продажбата на работната сила нейният притежател всеки път веднага получава предвидената в договора цена.

Ние сега знаем начина за определяне на онази *стойност*, която притежателят на пари плаща на притежателя на тази своеобразна стока — *работната сила*. *Потребителната стойност*, която пък притежателят на пари получава в замяна, се разкрива едва при действителното *ѝ употребление*, едва в *процеса на консумация на работната сила*. Всички неща, необходими за този процес, като суров материал и т. н., притежателят на пари купува на стоковия пазар и ги плаща по пълната им цена. *Процесът на консумацията на работната сила* е

рите (стр. XXXII в доклада на правителствения комисар *Хю С. Трименхийр* за „Grievances complained of by the journeymen bakers etc.", Лондон 1862 г.). Всички тези *undersellers*, почти без изключение, продават хляб фалшифициран чрез смес от стипца, сапун, поташ, вар, дербиширско каменно брашно и други такива приятни, хранителни и здравни примеси. (Виж цитираната по-горе Синя книга, а също и отчета на „Committee of 1855 on the Adulteration of Bread" и книгата на *Dr. Hassal* [д-р Хасел], „Adulterations Detected", 2 изд., Лондон 1861 г.) *Сър Джон Гордън* е заявил пред комисията за 1855 г., че „поради тази фалшификация бедният, който живее с два фунта хляб дневно, сега в действителност не получава и една четвърт от хранителните вещества, като оставим настрана вредното влияние върху неговото здраве". Като причина за това, че „твърде голяма част от работническата класа", макар че е добре осведомена за тези фалшификации, все пак купува с хляба и стипца, каменно брашно и т. н., *Трименхийр* (пак там, стр. XLVIII) изтъква, че те „по силата на необходимостта са принудени да взимат от хлебаря или от chandler's shop [англ.: бакалницата] онзи хляб, който им благоволят да им дадат". Тъй като на тях им плащат едва в края на седмицата, „те едва в края на седмицата могат да платят хляба, който е бил консумиран от техните семейства в продължение на седмицата", и *Трименхийр*, като привежда свидетелски показания, прибавя: „Известно е, че хлябът с такива примеси се прави нарочно за продаване по този начин." („It is notorius that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.") В много английски (а още повече в шотландски) земеделски окръзи работната заплата се изплаща на две седмици и дори месечно. При такива дълги срокове земеделският работник е принуден да купува своите стоки на кредит... Той трябва да плаща по-високи цени и фактически е прикрепен към онова дюкянче, което му дава на кредит. Така напр. в Хорнингхем в Уилтс, където изплащането на заплатата става веднъж на месец, работникът плаща 2 шилинга и 4 пенса за stone [англ. мярка, 6,350 кгр.] от същото брашно, за което иначе навсякъде би платил 1 шил. 10 пенса. („Sixth Report" on „Public Health" by „The Medical Officer of the Privy Council etc.", 1864 г., стр. 264.) „Работниците от работилниците за ръчно щамповане на басми в Пейсли и Килмарнок (в западна Шотландия) наложиха в 1853 г., чрез стачка, намаление на платежния срок от един месец на две седмици." („Reports of the Inspectors of Factories 31st Oct. 1853", стр. 34.) Като по-нататъшно развитие на кредита, който работниците оказват на капиталиста, може да се разглежда методът на много английски притежатели на каменовъглени мини, където работникът получава заплата само в края на месеца, а дотогава получава от капиталиста *аванси* често пъти в стоки, за които той трябва да плаща по-високо от пазарната им цена (трък-система). „Собствениците на въглищните мини (coal masters) навсякъде са свикнали да изплащат заплатите на работниците веднъж в месеца, а вместо да им дават аванси в края на всяка седмица. Това авансе се дава в магазина (а именно в tommy shop, т. е. в бакалницата, която принадлежи на самия собственик). Работникът получава аванса в едната ръка и го изразходва в другата." („Children's Employment Commission, III Report", Лондон 1864 г., стр. 38, № 192.)

същевременно *процес на производство на стока и на принадена стойност*. Консумирането на работната сила, както и консумирането на всяка друга стока, се извършва *вън от пазара*, или вън *от сферата на циркулацията*. Затова ние, заедно с притежателя на парите и притежателя на работната сила, напускаме тази шумна сфера, разположена на повърхността и намираща се пред очите на всички, и последваме и двамата в скритата *област на производството*, над чийто праг пише: *No admittance except on business* [англ.: Вход разрешен само по работа]. Тук ще се види не само *как капиталът произвежда*, но и *как хората произвеждат самия капитал*. Най-сетне трябва да се разкрие *тайната на добиването на известния плюс*.

Сферата на циркулацията или на стоковата размяна, в рамките на която се движат покупката и продажбата на работната сила, беше в действителност същински *рай за вродените човешки права*. Тук господствуват само *свобода, равенство, собственост — и Бентам*. *Свобода!* Защото купувачът и продавачът на една стока, напр. на *работната сила*, се ръководят само от своята *свободна воля*. Те контрактуват като свободни, равноправни *личности*. *Договорът* е крайният резултат, в който техните воли намират един *взаимен* юридически израз. *Равенство!* Защото те се отнасят един към друг само като *стокопритежатели* и разменят еквивалент срещу еквивалент. *Собственост!* Защото всеки разполага само със своето. *Бентам!* Защото всеки от тях мисли само за себе си. Единствената сила, която ги събира и ги поставя във взаимно отношение, е тази на техния *егоизъм*, на тяхната лична полза, на техните *частни интереси*. И тъкмо защото всеки работи за себе си и никого не го е грижа за другиго, всички те, по силата на една *предустановена хармония на нещата*, или под покровителството на премъдрото провидение, осъществяват само делото на своята взаимна полза, на общото благо, на общия интерес.

Като напущаме тази сфера на простата циркулация или на стоковата размяна, от която vulgaris [лат.: простият] привърженик на свободната търговия черпи възгледи, понятия и масщаб за своята преценка относно обществото на капитала и наемния труд, ние виждаме, че физиономиите на нашите *dramatis personae* [лат. действуващи лица] като че ли донякъде се променят. Нашият предишен притежател на пари върви начело като *капиталист*, притежателят на работна сила го следва като *негов работник*; единият многозначително и деловито се подхилва, а другият е плах и се дърпа — като човек, който е продал на пазара своята собствена кожа и сега не очаква нищо друго освен — да му я *одерат*.

ТРЕТИ ОТДЕЛ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

ПЕТА ГЛАВА

ТРУДОВ ПРОЦЕС И ОПЛОДОТВОРИТЕЛЕН ПРОЦЕС

1. Трудов процес

Употребата на работната сила е *самият труд*. Купувачът на работната сила я консумира, като кара нейния продавач *да работи*. Чрез това последният *actu* [лат.: на дело] става действуваща работна сила, става *работник*, какъвто преди това е бил само *potentia* [лат.: потенциално, по способност]. За да изрази своя труд в *стоки*, той трябва преди всичко да го изрази в *потребителни стойности*, във *вещи*, които служат за задоволяване на потребности от какъвто и да било вид. Така че капиталистът кара работника да произвежда дадена определена потребителна стойност, даден определен *артикул*. *Производството на потребителни стойности* или *блага* не изменя своята *обща* природа поради това, че то се извършва *за* капиталиста и под негова контрола. Затова трябва да разгледаме *трудовия процес* най-напред независимо от всяка *определена обществена форма*.

Трудът е преди всичко процес между човек и природа, процес, в който човекът чрез своята собствена дейност осъществява, регулира и контролира обмяната на веществата между себе си и природата. Той сам като природна сила противостои на природната материя. Той поставя в движение присъщите на неговия организъм природни сили, своите ръце и крака, глава и пръсти, за да си присвои природната материя във форма, полезна за неговия собствен живот. Като действува по този начин върху външната природа и като я променя, той същевременно променя и своята собствена природа. Той развива възможностите, които дремят в нея, и подчинява играта на нейните сили под своята собствена власт. Ние тук не се занимаваме с първите животинско-инстинктивни форми на труда. Онова състояние, в което човешкият труд още не се е бил освободил от своята първоначална инстинктивна форма, е останало далеч назад в първобитните времена, в сравнение с това състояние на обществото, при което работникът се явява на стоковия пазар като продавач на своята собствена работна сила. Под труд ние разбираме труд в тази форма, в която той принадлежи изключително *на човека*. Паякът извършва операции, прилични на тези на тъкача, а пчелата с постройката на своите восъчни килийки посрамва много човешки

строители. Но това, което по начало отличава и най-лошия строител от най-добрата пчела, е, че преди да построи килийка от восък, той вече я е построил в главата си. В края на трудовия процес се получава резултат, който още в самото начало е бил вече налице в *представата на работника*, т. е. *мислено*. Работникът не само изменя формите на природното, той същевременно *осъществява* в природното и *своята цел*, която той *знае*, която като закон определя начина на неговото действие и на която той трябва да подчинява своята воля. И това подчинение не е единичен акт. Освен напрягането на органите, които работят, през цялото времетраене на труда е необходима *целесъобразна* воля, която се проявява като *внимание*, и то толкова повече, колкото по-малко трудът по своето съдържание и начин на изпълнение увлича работника, значи колкото по-малко работникът се наслаждава от него като от игра на собствените си физически и духовни сили.

Простите моменти на трудовия процес са: *целесъобразната дейност* или *самият труд*, неговият *предмет*, и неговото *средство*.

Земята (в икономически смисъл тук е включена и *водата*), която първоначално доставя на човека провизии, готови средства за живот,[1] се явява без негово съдействие като *всеобщия предмет* на човешкия труд. Всички неща, които трудът само откъсва от тяхната непосредствена връзка с целостта на земята, са предмети на труда, които са дадени по природа. Такава е напр. рибата, когато я отделят от нейния жизнен елемент, водата, и я уловят; дървото, когато го отсекат от първобитната гора; рудата, когато я откъртят от нейната жила. А когато предметът на труда сам вече е, тъй да се каже, филтриран *през предварителен труд*, ние го наричаме *суров материал*. Напр. изкопаната вече руда, която сега се промива. Всеки суров материал е предмет на труда, но не всеки предмет на труда е суров материал. Предметът на труда е суров материал само когато той чрез труда вече е претърпял някои изменения.

Средството на труда е нещо или комплекс от неща, които работникът вкарва между себе си и предмета на труда и които му служат като *проводници* на неговите въздействия върху дадения предмет. Той използува механическите, физическите, химическите свойства на нещата, за да ги накара, *съобразно със своята цел*, да действуват като сили върху други тела.[2] Предметът, който работникът завладява непосредствено — без оглед на прибирането на готови средства за живот, напр. на плодовете, при което само членовете на собственото му тяло му служат като оръдия на труда, — не е предметът на труда, а средството на труда. Така природното само става *орган* на неговата дейност, орган, който той придава към своите собствени органи, като, въпреки библията,

1 „Самораслите произведения на земята, които са в ограничено количество и съвсем независими от човека, изглежда да са дадени от природата по същия начин, както на някой млад човек дават една малка сума, за да може да работи и създаде щастието си." (*James Steuart* [Стюърт], Principles of Political Economy, изд. Дъблин 1770, том I, стр. 116.)

2 „Разумът е колкото *хитър*, толкова и *мощен*. Хитростта се състои изобщо в оная посредническа дейност, която кара обектите, съгласно тяхната собствена природа, да си въздействуват взаимно и ги подхвърля на взаимна обработка, без да се намесва непосредствено в този процес, и все пак достига осъществяването на своята *цел*." (*Hegel* [Хегел], Enzyklopädie, част първа: „Die Logik", Берлин 1840 г., стр. 382.)

удължава своята природна фигура. Както земята е неговият първоначален склад за провизии, така тя е и неговият първоначален арсенал от средства на труда. Тя му доставя напр. *камъка*, с който той хвърля, търка, натиска, реже и т. н. *Самата земя* е средство на труда, но в своята служба като средство на труда в земеделието предпоставя цяла редица други средства на труда и вече относително високо развитие на работната сила.[3] Щом трудовият процес изобщо бъде развит поне до известна степен, той изисква вече обработени средства на труда. В най-старите човешки пещери намираме каменни сечива и каменни оръжия. Наред с обработени *камък*, *дърво*, кости и раковини, в началото на човешката история като средство на труда главна роля играе *опитоменото* животно, значи животното, което вече е изменено от труда, отгледано.[4] Употребата и създаването на средствата на труда — макар че тя в зародиш е свойствена и на някои животински видове — характеризира *специфично човешкия трудов процес* и затова *Франклин* дефинира човека като „*a toolmaking animal*", като животно, което прави сечива. Останките от старите *средства на труда* имат също такова важно значение за разглеждането на изчезналите икономически обществени формации, каквото има строежът на изкопаемите кости за изучаването на телесната организация на изчезналите животински видове. Икономическите епохи се различават помежду си не по това *какво* произвеждат, а по това *как* произвеждат, с какви средства на труда.[5] Средствата на труда са не само мярка за развитието на човешката работна сила, но и показател за обществените отношения при които се работи. А между самите средства на труда *механическите средства на труда*, чиято съвкупност може да се нарече *костна и мускулна система на производството*, носят в много по-голям размер решаващите характерни белези на дадена обществена производствена епоха, отколкото такива средства на труда, които служат само като съдове за предмета на труда и чиято съвкупност изобщо може да бъде наречена *кръвоносна система на производството*, като напр. тръби, бъчви, кошници, гърнета и т. н. Едва при химическата фабрикация те играят значителна роля.[5a]

Освен нещата, които посредничат при действането на труда върху неговия предмет и поради това по един или друг начин служат за проводници на дейността, трудовият процес в по-широк смисъл наброява между своите *средства* всички *предметни условия*, които изобщо са необходими, за да може този трудов процес да се извърши. Те не влизат непосредствено в него, но без тях той или съвсем не може да про-

[3] В своето иначе жалко произведение: „Théorie de l'Économie Politique", Париж 1815 г., *Ганил* в полемика срещу физиократите уместно изброява редица трудови процеси, които съставляват *предпоставката* за същинското *земеделие*.

[4] В своите „Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses" (1766 г.) *Тюрго* добре разкрива значението на опитоменото животно за началото на културата.

[5] Измежду всички стоки, същинските *луксозни стоки* са най-незначителни за технологическото сравнение на различните производствени епохи.

[5a] Бележка към второто издание: Колкото и малко досегашната историография да познава развитието на материалното производство, а значи и основата на всеки обществен живот, и с това на всяка действителна история, все пак поне предисторическите времена са разделени въз основа на природонаучните, а не на така наречените исторически изследвания, по материала на сечивата и оръжията, на каменен период, бронзов период и железен период.

тече, или протича само в несъвършен вид. Всеобщото средство на труда от такъв вид е пак *самата земя*, тъй като тя дава на работника *locus standi* [лат.: мястото, на което той стои], а на неговия процес — *полето за работа (field of employment)*. Също такива средства на труда, които се явяват вече като резултат на труда, са напр. работилници, канали, пътища и т. н.

Така че в трудовия процес дейността на човека реализира, с помощта на средството на труда, едно предварително набелязано изменение на предмета на труда. Процесът угасва в *продукта*. Неговият продукт е *потребителна стойност*, природна материя, която чрез изменението на формата е пригодена за човешките потребности. Трудът се е съединил с предмета на труда. Той е опредметен, а предметът е преработен. Онова, което от страна на работника се е проявило във формата на движение, сега се явява от страна на продукта като неподвижно свойство, във формата на битие. Работникът е прел, а продуктът е прежда.

Ако разгледаме целия процес от гледна точка на неговия резултат, на *продукта*, то и двете, и *средството на труда*, и *предметът на труда*, се явяват като *средства за производство*[6], а самият труд — като *производителен труд*[7].

Когато една потребителна стойност излезе из трудовия процес като *продукт*, други потребителни стойности, продукти от предишни трудови процеси, влизат в него *като средства за производство*. Същата потребителна стойност, която е продукт на един труд, представлява средство за производство на друг труд. Затова продуктите са не само резултат, но същевременно и *условие* за трудовия процес.

С изключение на *добивната индустрия*, която намира своя предмет на труда в природата, както е напр. при рударството, лова, риболовството и т. н. (земеделието само доколкото се ограничава до разораването на девствена почва), всички клонове на индустрията обработват *предмет*, който е *суров материал*, т. е. предмет на труда, който вече е филтриран през труда и сам вече е продукт на труда. Така напр. *семето* в земеделието. Животните и растенията, на които хората са свикнали да гледат като на природни продукти, са може би не само продукти на труда от изтеклата година, но в своите сегашни форми са продукти на едно изменение, което се е продължавало през много поколения, под човешки контрол, посредством човешки труд. Но колкото се отнася особено до *средствата на труда*, грамадното им множество показва, дори на най-повърхностния поглед, следите на предишен труд.

Суровият материал може да образува главната субстанция на един продукт или да влиза в неговото образуване *само* като *спомагателен материал*. *Средството на труда* консумира спомагателния материал, както напр. парната машина консумира въглища, колелото — масло, впрегнатият кон — сено, или пък спомагателният материал се *прибавя* към *суровия материал*, за да произведе в него материално изменение, както

[6] Изглежда парадоксално напр. да наречем рибата, която още не е уловена — *средство за производство* в риболовството. Но досега още не е измислено изкуството да се лови риба във води, в които я няма.

[7] Това определение на *производителния труд*, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия производствен процес.

хлор към небеленото платно, въглерод към желязото, боя към вълната, или пък той подпомага *извършването на самия труд*, както напр. материалите, употребявани за топливо и осветление на работилницата. Разликата между главен и спомагателен материал се заличава в същинското химическо производство, тъй като там нито един от употребяваните сурови материали *не се появява* пак като субстанция на продукта.[*]

Тъй като всяко нещо притежава различни свойства и поради това може да има различни полезни приложения, един и същ продукт може да служи като *суров материал* при твърде различни трудови процеси. Напр. житото е суров материал за воденичаря, за фабриканта на скорбяла, за производителя на спиртни напитки, за скотовъдеца и т. н. Като семе то става суров материал за своето собствено производство. Също така въглищата излизат из минната индустрия като продукт и влизат в нея като средство за производство.

Един и същ продукт в един и същ трудов процес може да служи и като средство на труда, и като суров материал. Така е напр. при угояване на добитък, където добитъкът е едновременно и обработван суров материал, и средство за получаване на тор.

Един продукт, който съществува в готова за консумация форма, може пък да стане суров материал за друг продукт, както гроздето става суров материал за виното. Или пък трудът завършва своя продукт в такива форми, в които той е годен *само* като суров материал. Суров материал в такова състояние се нарича *полуфабрикат*, а по-добре би било да се нарича *междинен фабрикат*, като напр. памук, конци, прежда и т. н. Макар че сам е продукт, първоначалният суров материал може да мине още цяла поредица от различни процеси, в които той все в нов образ, все отново функционира като суров материал до последния трудов процес, от който той излиза като готово *средство за живот* или като готово *средство на труда*.

Виждаме, че дали една *потребителна стойност* се явява като *суров материал*, *средство на труда* или *продукт* зависи напълно от нейната *определена функция в трудовия процес*, от мястото, което тя заема *в него*, и с промяната на това място се изменят и горните определения.

Но с влизането си *като средства за производство* в нови трудови процеси продуктите загубват характера си на продукти. Те вече функционират само като предметни фактори на живия труд. За предача вретеното е само средството, с което той преде, а ленът — само предметът, който той преде. Наистина, никой не може да преде без материал за предене и без вретено. Затова наличността на тези продукти е предпоставка още при започване на преденето. Но *в самия процес на преденето* е също така безразлично, че ленът и вретеното са *продукти на минал труд*, както и в акта на храненето е безразлично, че хлябът е продукт на миналия труд на селянина, мелничаря, хлебаря и т. н. И обратно. Ако в процеса на труда средствата за производство проявят своя характер като продукти на минал труд, те правят това само с недостатъците

* *Шорх* различава същинския суров материал като „matière" от спомагателните материали като „matériaux". Шербюлие нарича спомагателните материали „matières instrumentales".

си. Един нож, който не реже, прежда, която постоянно се къса, и т. н. живо напомнят за ножаря А и предача Б. В сполучливия продукт е заличено участието на минал труд в създаването на неговите потребителни свойства.

Машина, която не служи в трудовия процес, е безполезна. Освен това тя е подложена на разрушителната сила на природната обмяна на веществата. Желязото ръждясва, дървото изгнива. Прежда, която не се изтъче или изплете, е развален памук. Живият труд трябва да обхване тези неща, да ги възкреси от мъртвите, да ги превърне от потенциални в действителни и действуващи потребителни стойности. Облизани от пламъка на труда, присвоени от него като негова плът, призовани в трудовия процес към функции, съответни на тяхното понятие и назначение, и те, наистина, биват изконсумирани, но целесъобразно, като изходни елементи за нови потребителни стойности, за нови продукти, които са способни да навлязат като средства за живот в индивидуалната консумация, или като средства за производство — в нов трудов процес.

Значи ако наличните продукти са не само *резултати*, но и *условие за съществуване* на трудовия процес — от друга страна хвърлянето им в него, т. е. техният контакт с живия труд, е *единственото средство* за запазване и реализиране на *тези продукти на минал труд като потребителни стойности*.

Трудът консумира своите материални елементи, своя предмет и своите средства, поглъща ги — и значи е консумативен процес. Тази *производителна консумация* се отличава от *индивидуалната консумация* по това, че последната поглъща продуктите като средства за живот на *живия индивид*, а първата — като средства за живот на труда, на неговата действуваща работна сила. Затова продуктът на индивидуалната консумация е *самият консуматор*, а резултатът на производителната консумация — един *продукт*, различен от потребителя.

Доколкото средствата и предметът на труда сами вече са *продукти*, трудът *поглъща продукти, за да създава продукти*, или изхабява *продукти като средства за производството на продукти*. Но както първоначално трудовият процес протича само между човека и земята, която съществува и без негово съдействие, в този процес участвуват все още и такива средства за производство, които са дадени по природа и съвсем не представляват съединение на природна материя с човешки труд.

Трудовият процес, както го представихме в неговите прости и *абстрактни* моменти, е целесъобразна дейност за произвеждане на потребителни стойности, присвояване на природата за човешките потребности, общо условие за обмяната на веществата между човек и природа, вечно природно условие на човешкия живот, и затова той е независим от всяка форма на този живот, по-скоро е еднакво присъщ на всички негови обществени форми. Затова не ни беше нужно да разглеждаме работника по отношение на други работници. Достатъчно ни беше да вземем човека и неговия труд от една страна, природата и нейните материи — от друга. Както по вкуса на пшеницата не може да се познае кой я е обработвал, така и по самия този процес не се вижда при какви условия се извършва той — дали под жестокия бич на надзорника на робите или под страхливото око на капиталиста, дали го е

извършвал Цинцинат при обработването на своите няколко югери земя, или дивакът, който с камък убива някой звяр.[9]

Да се върнем към нашия *капиталист in spe* [бъдещ]. Ние го оставихме, след като той беше купил на стоковия пазар всички фактори, необходими за трудовия процес, *предметните фактори* или *средствата за производство, личния фактор* или *работната сила*. С хитър поглед на познавач той е подбрал онези средства за производство и работни сили, които подхождат на неговото особено предприятие, на неговата предачница, фабрика за обуща и т. н. Нашият капиталист се залавя значи да консумира купената от него стока, *работната сила*, т. е. той кара носителя на работната сила, *работника, да консумира чрез своя труд* средствата за производство. *Общата* природа на трудовия процес, разбира се, не се изменя от това, че работникът го извършва за капиталиста вместо за самия себе си. Но на първо време и *определеният начин* за правенето на обуща или за предането на вълна не може да се промени поради вмъкването на капиталиста. На първо време той трябва да вземе работната сила такава, каквато я намира на пазара, а значи да вземе и нейния труд такъв, какъвто той е възникнал в един период, в който още е нямало капиталисти. *Преобразуването* на самия *начин на производство* поради подчиняването на труда под властта на капитала може да се извърши едва по-късно и затова ще трябва да го разгледаме по-късно.

Трудовият процес, както той протича като *процес на консумация на работната сила от страна на капиталиста*, показва две своеобразни явления.

Работникът работи *под контрола на капиталиста*, на когото принадлежи неговият труд. Капиталистът наблюдава работата да се извършва акуратно и средствата за производство да се употребяват целесъобразно, значи — да не се прахосва суровият материал и да се пази работният инструмент, т. е. той да се поизбива само дотолкова, доколкото това се налага от самата му употреба в работата.

Но и второ: *продуктът е собственост на капиталиста*, а не на непосредния производител, на работника. Капиталистът плаща напр. *еднодневната стойност на работната сила*. Нейната употреба, както и тази на всяка друга стока, напр. на един кон, който той е наел за един ден, му принадлежи значи за през този ден. На купувача на стоката принадлежи употребата на стоката, и притежателят на работната сила, само като дава *своя труд*, наистина дава *продадената* от него потребителна стойност. От момента, в който той е влязъл в работилницата на капиталиста, *потребителната стойност* на неговата работна сила, а значи и нейната употреба, *трудът*, принадлежи на капиталиста. С купуването на *работната сила* капиталистът е *прибавил* и самия труд

[9] Сигурно по тази съвсем логична основа полковник *Торенс* открива в камъка на дивака — *произхода на капитала*. „*В първия камък*, който дивакът хвърля по преследваното диво животно, в първата *тояга*, която той взема, за да брули плодовете, които не може да достигне с ръце — ние виждаме присвояване на един предмет с цел да се придобие друг предмет и така *откриваме началото на капитала*.“ (*R. Torrens* [Р. Торенс], An Essay on the Production of Wealth etc., стр. 70, 71.) С тази първа тояга [на англ.: *stock*] навярно се обяснява защо на английски *stock* е синоним на *капитал*.

като жива мая към също така принадлежащите му мъртви елементи, от които се образува продуктът. От негова гледна точка *трудовият процес* е само *консумиране* на купената от него стока — работната сила, която той обаче може да консумира само като *прибави* към нея *средства за производство*. Трудовият процес е процес между неща, които капиталистът е *купил*, между *неща, които му принадлежат*. Затова и *продуктът на този процес* му принадлежи точно тъй, както му принадлежи и продуктът от ферментационния процес в неговата изба за вино.[10]

2. Оплодотворителен процес

Продуктът — собствеността на капиталиста — е *потребителна стойност*, прежда, обуща и т. н. Но макар че напр. обущата представят до известна степен основата на обществения напредък и нашият капиталист е решително напредничав човек, все пак той фабрикува обущата не заради тях самите. Изобщо, *потребителната стойност* в *стоковото производство* не е онова нещо, qu'on aime pour lui-même [френ.: което обичат заради него самото]. В стоковото производство потребителните стойности изобщо се произвеждат само защото и доколкото те са *материален субстрат, носители на разменна стойност*. А нашият капиталист е заинтересуван за две неща. *Първо*, той иска да произведе потребителна стойност, която да има разменна стойност, да произведе артикул, предназначен за продан, *стока*. И второ, той иска да произведе *стока*, чиято стойност да бъде *по-висока от сбора от стойностите на стоките, нужни за нейното производство*, на средствата за производство и на работната сила, за които той е *авансирал* на стоковия пазар хубавите си пари. Той иска да произведе не само *потребителна стойност*, но и *стока*, не само потребителна стойност, а стойност, и не само *стойност*, но и *принадена стойност*.

И наистина, тъй като тук става въпрос за *стоково производство*, ние досега очевидно сме разглеждали само *една страна на процеса*. Както самата *стока* е единство на *потребителна стойност* и *стойност*, така и нейният *производствен процес* трябва да бъде *единство на трудов процес и на процес за образуване на стойност*.

[10] „Продуктите са присвоени преди да бъдат превърнати в капитал; това превръщане не ги избавя от онова присвояване“ (*Cherbuliez* [Шербюлие], Richesse ou Pauvreté, изд. Париж, 1841 г., стр. 53, 54.) „Като продава своя труд за определено количество средства за живот (approvisionnement), пролетарият съвсем се отказва от всякакъв дял върху продукта. Присвояването на продуктите остава същото, както и по-преди; то никак не се изменя поради горепоменатия договор. Продуктът принадлежи изключително на капиталиста, който е доставил суровия материал и средствата за живот. Това е строго следствие от закона за присвояването, чийто *фундаментален принцип*, *напротив*, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху своя продукт“ (пак там, стр. 58.) *Джеймс Мил* [Джеймс Мил] в „Elements of Political Economy etc.“ на стр. 70 казва: „Когато работниците работят за заплата, капиталистът е *собственик* не само на капитала (искам да кажа — на средствата за производство), но и на труда (of the labour also). Ако, както е прието, в понятието капитал включим това, което се плаща като работна заплата, *безсмислено е да се говори за капитала отделно от труда*. Думата капитал в този смисъл включва и двете — и капитала, и труда.“

Да разгледаме сега *производствения процес* и като *процес за образуване на стойност*.

Ние знаем, че стойността на всяка стока се определя от количеството на *материализирания* в нейната потребителна стойност *труд*, от *обществено-необходимото* за нейното производство *работно време*. Това важи и за продукта, който нашият капиталист получава като резултат от трудовия процес. Така че преди всичко трябва да се изчисли *опредметеният в този продукт труд*.

Нека той бъде напр. *прежда*.

За произвеждане на преждата най-напред е бил нужен нейният *суров материал*, напр. 10 фунта памук. Няма нужда да се изследва какво е стойността на памука, тъй като капиталистът го е купил на пазара по неговата стойност, напр. за 10 шилинга. В *цената* на памука необходимият за неговото произвеждане труд вече е изразен като общ обществен труд. Да приемем по-нататък, че *изхабените* за преработката на памука *вретена*, които за нас представят и всички други употребени оръдия на труда, притежават стойност от 2 шилинга. Ако масата злато от 12 шилинга съставя продукт от 24 работни часа или два работни дни, от това следва преди всичко, че в преждата са опредметени два работни дни.

Обстоятелството, че памукът е променил своята форма и че похабените вретена са съвсем изчезнали, не бива да ни обърква. Според общия закон за стойността напр. 10 фунта прежда са еквивалент на 10 фунта памук + ¼ вретено, ако стойността на 40 фунта прежда е равна на стойността на 40 фунта памук + стойността на едно цяло вретено — т. е. ако се изисква *едно и също работно време* за произвеждането на двете части на това уравнение. В този случай това *едно и също работно време* се изразява веднаж в потребителната стойност прежда, а втория път — в потребителните стойности памук и вретено. За стойността значи е безразлично дали тя се проявява в прежда, вретено или памук. Обстоятелството, че вретеното и памукът, вместо да лежат спокойно едно до друго, в процеса на предането влизат във взаимна връзка, която изменя техните потребителни форми и ги *превръща в прежда* — не засяга тяхната стойност, също както тя не би била засегната, ако те биха били заменени чрез *проста размяна* срещу един еквивалент от прежда.

Работното време, необходимо за произвеждането на памука, е част от работното време, необходимо за произвеждането на преждата, суровият материал за която е памукът, и затова той се съдържа в преждата. Същото се отнася и за работното време, необходимо за произвеждането на вретената, без чието изхабяване или консумация памукът не може да бъде изпреден.[11]

И така, доколкото е въпрос за *стойността на преждата*, за *работното време*, необходимо за нейното произвеждане, *различните особени разделени* по време и пространство *трудови процеси*, които трябва да протекат, за да се произведат самият памук и изхабената маса вретена

[11] „Не само трудът, приложен непосредствено за стоките, влияе върху тяхната стойност, но и трудът, който е бил употребен за уреди, сечива и постройки, с които се подпомага този труд." (*Ricardo* (Рикардо), Principles of Political Economy, стр. 16.)

и, накрая, за да се направи от памук и вретена прежда — могат да бъдат разглеждани като различни и последователни фази на *един и същ трудов процес*. Целият труд, който се съдържа в преждата, е *минал труд*. Съвсем безразлично е обстоятелството, че работното време, което е необходимо за произвеждането на нейните съставни елементи, е *минало по-рано*, че то се намира граматически в отдавна минало време, докато трудът, който е изразходван непосредствено в заключителния процес на предането, стои по-близо до сегашното време и се намира граматически в минало свършено време. Ако за построяването на една къща е необходима определена маса труд, напр. 30 работни дни, то *общото количество* на вложеното в къщата работно време никак не се изменя от това, че 30-ят работен ден влиза в производството цели 29 дни след първия работен ден. И така работното време, което се съдържа в материала на труда и в средствата на труда, може да се разглежда така, като че ли е било изразходвано само в един по-ранен стадий в процеса на предането, преди последния труд, приложен под *формата на предене*.

Така че стойностите на средствата за производство, на памука и вретената, изразени в цената 12 шилинга, образуват съставните части на *стойността на преждата* или на стойността на *продукта*.

Само две условия трябва да се изпълнят. Първо, памукът и вретената трябва наистина да са послужили за произвеждането на една *потребителна стойност*. В нашия случай те трябва да са станали на *прежда*. За стойността е безразлично върху *коя* потребителна стойност тя лежи, но тя трябва да лежи върху някаква *потребителна стойност*. Второ, предпоставя се, че е било изразходвано само онова работно време, което е необходимо при дадените *обществени условия на производство*. Значи ако е бил необходим само 1 фунт памук, за да се изпреде 1 фунт прежда, за създаването на 1 фунт прежда трябва да се употреби само 1 фунт памук. Същото се отнася и до вретената. Ако нашият капиталист има фантазията да употребява златни вретена вместо железни, то, въпреки това, в *стойността на преждата* се брои *само обществено-необходимият труд*, т. е. работното време, необходимо за произвеждането на железни вретена.

Ние сега знаем каква част от стойността на преждата съставят средствата за производство, памукът и вретената. Тя е равна на 12 шилинга или на материализацията на два работни дни. Остава значи оная част от стойността, която самият *труд на предача* прибавя към памука.

Ние трябва да разгледаме сега този труд от съвсем друга гледна точка, отколкото този през време на *трудовия процес*. Там ставаше въпрос за целесъобразната дейност да се превърне памук в прежда. Колкото по-целесъобразен е трудът, толкова по-добра ще бъде преждата — при равни други условия. Трудът на предача беше специфично различен от всеки друг вид производителен труд и това различие се проявяваше субективно и обективно — в особената цел на предането, в особения начин на неговото функциониране, в особената природа на неговите средства за производство, в особената потребителна стойност на неговия продукт. Памукът и вретената служат като *средство за живот на предачния труд*, но от тях не могат да се направят топове. Напротив, доколкото трудът на предача *образува стойност*, т. е.

доколкото той е източник на стойност, той никак не се различава от труда на пробивача на оръдейни цеви или, което е по-близо до нашия пример, от труда на производителите на памук и вретена, който е осъществен в средствата за производство на преждата. Само поради тази си *идентичност* добиването на памука, произвеждането на вретената и преденето могат да съставят само *количествено* различни части на *една и съща* целокупна стойност, на *стойността на преждата*. Тук работата не е вече за *качеството*, за свойствата и съдържанието на труда, а само за неговото *количество*. То трябва просто да се *преброи*. Ние приемаме, че преденето е *прост* труд, среден обществен труд. По-късно ще видим, че противоположната предпоставка никак не изменя работата.

През време на трудовия процес трудът минава постоянно от формата на подвижност във формата на битие, от формата на движение във формата на предметност. В края на всеки час движението предене е изразено в известно количество прежда, значи известно количество труд, *един работен час*, е *опредметено* в памука. Ние казваме работен час, т. е. изразходването на жизнената сила на предача в продължение на един час, тъй като трудът на преденето тук се взема само доколкото той е изразходване на работна сила, а не доколкото е специфичният труд *предене*.

От решаващо значение е, щото през времетраенето на процеса, т. е. през време на превръщането на памука в прежда, да бъде погълнато само *обществено-необходимото работно време*. Ако при *нормални*, т. е. при средни обществени условия на производството, *a* фунта памук се превръщат за *един* работен час в *b* фунта прежда, то за 12-часов работен ден се смята само такъв работен ден, който превръща 12 × a фунта памук в 12 × b фунта прежда. Защото само обществено-необходимото работно време се взема като *образуващо стойност*.

Тук и суровият материал, и продуктът, също както и самият труд, се явяват в съвсем друга светлина, отколкото от гледна точка на същинския трудов процес. Суровият материал тук важи само като *всмукващ определено количество труд*. Едва с това всмукване той наистина се превръща в прежда, защото работната сила е била изразходвана във формата на преденето и му е била прибавена. Но продуктът, преждата, сега е само мярка на всмукания от памука труд. Ако в продължение на един час $1\frac{2}{3}$ фунта памук е изпреден или е превърнат в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда, то 10 фунта прежда изразяват 6 всмукани работни часа. Определени и *установени чрез опита количества продукт* представляват сега само определени количества труд, определена маса кристализирано работно време. Те са вече само *материализация* на един час, на два часа, на един ден *обществен труд*.

Обстоятелството, че трудът е бил именно предачен труд, че неговият материал е бил памук, а неговият продукт — прежда, тук става също така безразлично, както и обстоятелството, че и самият предмет на труда вече е бил продукт, т. е. *суров материал*. Ако работникът беше зает в каменовъглена мина вместо в предачницата, предметът на труда, въглищата, щеше да бъде даден от природата. Въпреки това, определено количество от изкопаните от мината въглища, напр. един центнер, би представлявало определено количество всмукан труд.

При продажбата на работната сила ние предпоставихме, че нейната еднодневна стойност е равна на 3 шилинга и че в последните са въплътени 6 работни часа, че следователно това количество труд е необходимо за произвеждането на средното еднодневно количество средства за живот на работника. Ако нашият предач превърне в продължение на един работен час $1\frac{2}{3}$ фунта памук в $1\frac{2}{3}$ фунта прежда [12], то в 6 часа той ще превърне 10 фунта памук в 10 фунта прежда. Значи през времетраенето на предачния процес памукът всмуква 6 работни часа. Същото работно време се изразява в едно количество злато от 3 шилинга. Значи преденето е прибавило към памука една стойност от 3 шилинга.

Да разгледаме сега *целокупната стойност на продукта*, т. е. на 10-те фунта прежда. В тях са опредметени $2\frac{1}{2}$ работни дни — 2 работни дни се съдържат в памука и вретената, а $\frac{1}{2}$ ден труд е всмукан през време на предачния процес. Същото работно време се изразява в една златна маса от 15 шилинга. Значи цената, която е съответна на 10 фунта прежда, е 15 шилинга, а цената на 1 фунт прежда — 1 шилинг и 6 пенса.

Нашият капиталист е смутен. *Стойността на продукта е равна на стойността на авансирания капитал*. Авансираната стойност не се е оплодотворила, не е създала *принадена стойност*, значи *парите не са се превърнали в капитал*. Цената на 10 фунта прежда е равна на 15 шилинга, а 15 шилинга са били изразходвани на стоковия пазар *за елементите, които образуват продукта*, или, което е същото, *за факторите на трудовия процес*: 10 шилинга за памук, 2 шилинга за изхабената маса вретена и 3 шилинга за работната сила. *Надбъбналата стойност на преждата* нищо не помага, тъй като *нейната* стойност представлява само сумата на стойностите, които по-рано са били *разпределени* между памука, вретената и работната сила — а от *такова просто събиране на наличните стойности* никога не може да произлезе *принадена стойност* [13]. Всички тези стойности сега са концентрирани в *едно* нещо, но те са били също така концентрирани в паричната сума 15 шилинга, преди тя да се е разпаднала поради трите покупки.

Сам по себе си този резултат не е за учудване. Стойността на един фунт прежда е 1 шилинг и 6 пенса, така че за 10 фунта прежда нашият капиталист би трябвало да заплати на стоковия пазар 15 шилинга. Дали той ще купи своята частна къща готова на пазара или ще я строи сам — нито една от тези операции не ще увеличи парите, изразходвани за придобиване на къщата.

Капиталистът, който е запознат с вулгарната икономия, може би ще каже, че е изразходвал своите пари с намерението *да направи от тях повече пари*. Но пътят към ада е покрит с добри намерения и

[12] Цифрите тук са съвсем произволни.

[13] Това е основното положение, върху което почива учението на физиократите за непроизводителността на всеки неземеделски труд, и то е необоримо за икономиста по професия. „Този начин да се причисли към една единствена вещ стойността на много други вещи, напр. към платното — жизнената издръжка на тъкача на платното, означава, тъй да се каже, наслагването на няколко стойности върху една единствена стойност води към нарастване на последната в същия размер. Изразът събиране твърде добре означава начина, по който се образува *цената на продуктите на труда*: тази цена е само *общият сбор* на няколко стойности, употребени и събрани заедно, но *събиране не значи „умножаване"*. (*Mercier de la Rivière* [Мерсие Деларивиер], L'Ordre naturel etc., стр. 599.)

капиталистът би могъл да има намерение да придобива пари без нищо да произвежда[14]. Той заплашва. Вече нямало да могат да го спипат. В бъдеще щял да купува стоката готова на пазара, вместо да я фабрикува сам. Но ако всички негови събратя капиталисти постъпят по същия начин, къде ще намери той стока на пазара? А пари той не може да яде. Той почва да чете проповеди. Трябвало да се вземе предвид неговото *въздържание*. Той бил могъл да изплюска своите 15 шилинга. Вместо това той ги е *консумирал производително* и е направил от тях прежда. Но пък затова сега има прежда, а не гризене на съвестта. Той, за бога, не бива да се връща към ролята на *иманяр на съкровища*, който ни показа към какво води аскетизмът. Пък освен това където няма нищо — там и кайзерът губи своите права. Каквато и да е заслугата на неговото *въздържание*, няма с какво то да се възнагради специално, тъй като стойността на продукта, който излиза от процеса, е равна само на сбора от хвърлените в него стокови стойности. Нека той се успокои с това, че добродетелта се възнаграждава с добродетел. Но вместо това той става натрапчив. Преждата му е непотребна. Той я е произвел за продан. Нека тогава я продаде или, още по-просто, нека занапред произвежда само предмети за своя собствена употреба — рецепта, която неговият домашен лекар Мак-Кълок вече му е предписал като изпитано средство против епидемията на свръхпроизводството. Но той дръзко се наежва. Може ли работникът само с голи ръце да направи от нищо нещо, да произведе стоки? Нима той, капиталистът, не му е дал материала, с който и в който работникът може да въплъти своя труд? И тъй като обществото в най-голямата си част се състои от такива голтаци — нима той, капиталистът, със своите средства за производство, със своя памук и своите вретена, не е оказал неизмерима *услуга* на обществото, и особено на самия работник, когото той на всичко отгоре е снабдил и със средства за живот? Нима няма право той да пресмята тази *услуга*? Но пък нима и работникът не му е оказал от своя страна услуга, като е превърнал памука и вретената в прежда? Освен това тук не става въпрос за *услуги*[15]. Услугата е само полезно действие на дадена *потребителна стойност* — било на стоката, било на труда[16]. Но тук работата

[14] Така напр. в 1844—47 г. той е изтеглил част от своя капитал от производството, за да я изгуби при спекула с железопътни акции. Така през време на американската гражданска война той затвори фабриката и изхвърли фабричните работници на улицата, за да играе на Ливърпулската памучна борса.

[15] „Хвали се, кичи се и се украсявай... Но който взема повече или по-добро (от това, което е дал) — това е лихварство и значи да правиш на своя ближен не услуга, а вреда, както прави крадецът и разбойникът. Не всичко, което се нарича услуга и благодеяние, е услуга и благодеяние на ближния. Защото прелюбодеецът и прелюбодейката си правят един на друг голяма услуга и удоволствие. Един рицар прави на убиеца голяма рицарска услуга, като му помага да разбойничествува по пътищата и да напада селата и ... Папистите правят на нашите голяма услуга с това, че не издавят, не изгарят, не избиват всички тях, не ги оставят да изгният в затворите всички до един, а оставят някои и да живеят и ги изгонват или им отнемат целия имот. Сам дяволът прави на своите служители грамадна, неизмерима услуга... Общо взето, светът е препълнен с големи, превъзходни, всекидневни услуги и благодеяния." (Martin Luther [Мартин Лутер], An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc., Витенберг 1540 г.)

[16] Аз отбелязвам по този въпрос в „Zur Kritik der politischen Oekonomie", стр. 14 и др. [Бълг. изд. стр. 27]: „Понятно е каква „услуга" трябва да оказва категорията „услуга" (service) на икономисти от рода на Ж. Б. Сей и Ф. Бастия."

е в *разменната стойност*. Той е заплатил на работника стойността от 3 шилинга. Работникът му е върнал един точен еквивалент в прибавената към стойността на памука стойност 3 шилинга, стойност за стойност. Нашият приятел, който току-що се перчеше със своя капитал, изведнаж взема непретенциозния вид на своя собствен работник. А нима той (капиталистът) сам не е работил? Нима наблюдението и върховният надзор над предача не е труд? Нима този труд не образува също стойност? Собственият overlooker [надзирател] и собственият manager [директор] на капиталиста свиват рамене. Но през това време той с весела усмивка пак е приел своята предишна физиономия. С всичките си оплаквания той само ни бил баламосвал. Той пет пари не дава за тях. Всички тези и подобни на тях празни извъртания и куки бръткеми той предоставя на специално платените за тази цел професори по политическа икономия. Сам той е практичен човек, който, наистина, не всякога обмисля това, което казва вън от сделките, но всякога знае какво върши в областта на сделките.

Да се вгледаме по-отблизо. *Еднодневната стойност на работната сила* възлизаше на 3 шилинга, защото в самата нея е опредметен *половин* работен ден, т. е. защото средствата за живот, необходими всекидневно за произвеждането на работната сила, струват половин работен ден. Но миналият труд, който се съдържа в работната сила, и живият труд, който тя може да извърши, нейните всекидневни средства за издръжка и нейното всекидневно изразходване, са две съвсем различни величини. Първата определя нейната разменна стойност, а втората образува нейната потребителна стойност. Обстоятелството, че за поддържането на живота на работника в продължение на 24 часа е нужен *половин* работен ден, никак не му пречи *да работи цял ден*. Значи *стойността* на работната сила и нейното *оползотворяване* в трудовия процес са две различни величини. Именно тази *стойностна разлика* е имал предвид капиталистът, когато е купувал работната сила. Нейното полезно свойство да произвежда прежда или обувки е било само conditio sine qua non [нет условие, без което не може], тъй като трудът трябва да бъде изразходван в полезна форма, за да образува стойност. Решаваща е била обаче *специфичната потребителна стойност на тази стока* — сама да бъде източник на стойност, и то на повече стойност, отколкото тя самата има. Това е специфичната *услуга*, която капиталистът очаква от нея. И при това той постъпва съобразно с вечните закони на стоковата размяна. И наистина, продавачът на работната сила, както и продавачът на всяка друга стока, *реализира нейната разменна стойност* и *отчуждава нейната потребителна стойност*. Той не може да получи едната, без да даде другата. Потребителната стойност на работната сила, самият *труд*, не принадлежи на своя продавач, също както потребителната стойност на продаденото дървено масло не принадлежи на търговеца на масло. Притежателят на пари е заплатил *еднодневната стойност* на работната сила; затова на него принадлежи *нейната употреба в течение на един ден*, *нейният еднодневен труд*. Обстоятелството, че еднодневната издръжка на работната сила струва само половин работен ден, макар че тя може да действува, да работи цял ден, значи обстоятелството, че стойността, която създава нейната употреба в продължение на един ден, е два пъти по-голяма от нейната собствена дневна

стойност, е особено щастие за купувача, но съвсем не е несправедливост спрямо продавача.

Нашият капиталист е предвидил този случай, който го разсмива. Затова работникът намира в работилницата всички средства за производство, необходими не само за шестчасов, но и за дванадесетчасов трудов процес. Ако 10 фунта памук всмукваха 6 работни часа и се превръщаха в 10 фунта прежда, то 20 фунта памук ще погълнат 12 работни часа и ще се превърнат в 20 фунта прежда. Да разгледаме *продукта на удължения трудов процес*. В 20 фунта прежда сега са опредметени 5 работни дни — 4 в употребения памук и вретена и 1 погълнат от памука през време на процеса на преденето. Но паричният израз на 5 работни дни е 30 шилинга или 1 фунт стерлинги и 10 шилинга. Значи това е цената на 20 фунта прежда. Фунтът прежда струва, както и преди, 1 шилинг и 6 пенса. Но сборът от стойностите на хвърлените в процеса стоки беше 27 шилинга. Стойността на преждата е 30 шилинга. Стойността на продукта е порасла с $\frac{1}{9}$ над стойността, авансирана за неговото произвеждане. Така 27 шилинга се превърнаха в 30 шилинга. Те донесоха *принадена стойност* от 3 шилинга. Фокусът най-сетне сполучи. *Пари са се превърнали в капитал.*

Всички условия на проблемата са решени и законите на стоковата размяна никак не са нарушени. Еквивалент бе разменен срещу еквивалент. Капиталистът като купувач плати всяка стока по нейната стойност — памука, вретената, работната сила. След това той постъпи тъй, както постъпва и всеки друг купувач на стоки. Той консумира тяхната потребителна стойност. *Процесът на консумирането на работната сила*, който същевременно е и *процес на производство на стоката*, даде един продукт от 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Капиталистът сега се връща на пазара и продава стока, след като е купил стока. Той продава фунта прежда за 1 шилинг и 6 пенса, нито стотинка *по-горе* или *по-долу* от нейната стойност. И въпреки това той извлича от циркулацията 3 шилинга повече, отколкото първоначално е пуснал в нея. Целият този процес, превръщането на неговите пари в капитал, се извършва *и* в сферата на циркулацията и *не* се извършва в нея. Той се извършва *чрез* посредничеството на циркулацията, тъй като е обусловен от *покупката на работната сила* на стоковия пазар. И *не* се извършва в циркулацията — тъй като тя само започва *оплодотворителния процес*, който се извършва в *сферата на производството*. Така че „tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles" [френ. „всичко е най-добре наредено в този най-добър от възможните светове"].

Като превръща пари в стоки, които служат като материал за един нов продукт или като фактори на трудовия процес, като прибавя към тяхната мъртва предметност живата работна сила, капиталистът превръща *стойност*, минал, опредметен, *мъртъв* труд — в *капитал*, в *самооплодотворяваща се стойност*, в одушевено чудовище, което започва „да работи", като да е поплъхнало от страст.

Ако сравним сега *процеса за образуване на стойност* и *оплодотворителния процес*, ще видим, че оплодотворителният процес е само процес за образуване на стойност, *продължен* отвъд известна точка. Ако последният трае само *до тази точка*, когато платената от капиталиста стойност на работната сила е заместена с един нов *еквивалент* — той е прост процес за образуване на стойност. Ако продължи и *отвъд тази точка* — той става оплодотворителен процес.

Ако по-нататък сравним *процеса за образуване на стойност* с *трудовия процес*, ще видим, че последният се състои в *полезния* труд, който *произвежда потребителни стойности*. Тук движението се разглежда *качествено*, откъм страната на особения му начин, откъм неговата цел и съдържание. В *процеса за образуване на стойност* същият *трудов процес* се представя само откъм своята *количествена* страна. Вече става въпрос само за *времето*, което е необходимо на труда за неговата операция, или за времетраенето, през което работната сила се изразходва полезно. Тук и стоките, които влизат в трудовия процес, не важат вече като функционално определени материални фактори на целесъобразно действуващата работна сила. Те вече се смятат *само* като определени количества опредметен труд. Дали се съдържа в средствата за производство или се прибавя от работната сила, трудът вече се смята *само* по неговата мярка за време. Той възлиза на толкова часове, дни и т. н.

Но той се брои само доколкото времето, изразходвано за произвеждането на потребителната стойност, е *обществено-необходимо*. Това включва различни неща. Работната сила трябва да функционира при нормални условия. Ако господствуващо средство на труда в предачеството е предачната машина, в ръцете на работника не бива да се дава чекрък. Вместо памук от нормално качество той не бива да получава боклук, който се къса всеки миг. В двата случая той би употребил повече от обществено необходимото работно време за произвеждането на един фунт прежда, но това допълнително време няма да произведе стойност или пари. *Нормалният характер* на предметните фактори на труда зависи обаче не от работника, а от капиталиста. По-нататъшно условие е *нормалният характер на самата работна сила*. В специалността, в която се прилага, тя трябва да притежава общоразпространената средна степен на сръчност, умение и пъргавина. Но нашият капиталист е купил на трудовия пазар работна сила от нормално качество. Тази сила трябва да се изразходва при обикновената средна мярка на напрежение, с обществено приетата *степен на интензивност*. При това капиталистът най-зорко следи да не се прахосва никакво време без труд. Той е купил работната сила за определен срок. Той държи да си получи своето. Той не иска да го *окрадат*. И най-сетне — и за това същият господин има свой собствен code pénal [френ. — наказателен законник] — не бива да се допуска никакво нецелесъобразно изразходване на сурови материали и на средства на труда, тъй като прахосаните материали или средства на труда представляват излишно изразходвани количества опредметен труд, следователно не се броят и не влизат в продукта на образуването на стойност.[37]

[37] Това е едно от обстоятелствата, които поскъпяват основаното на робство производство. При него работникът, според сполучливия израз на древните автори, само като instrumentum vocale [лат. — инструмент, надарен с глас] се различава от животното, което е instrumentum semivocale [инструмент, полунадарен с глас], и от мъртвото средство на труда, което е instrumentum mutum [ням инструмент]. Но робът сам дава на животните и на средствата на труда да почувствуват, че той не е подобен на тях, а е човек. Той си създава самочувствието за различието си от тях,

Виждаме, че установената по-рано при анализа на *стоката* разлика между труда, доколкото той създава потребителна стойност — и *същия* труд, доколкото той създава стойност, сега се изрази като различие между различните страни на *производствения процес*.

Като *единство на трудовия процес и на процеса за образуване на стойност производственият процес* е производствен процес на стоки; като *единство на трудовия процес и на оплодотворителния процес* той е *капиталистически производствен процес*, капиталистическа форма на стоковото производство.

По-горе беше вече отбелязано, че за оплодотворителния процес е съвсем безразлично дали присвоеният от капиталиста труд е *прост, среден обществен труд* или *по-сложен труд, труд с по-високо специфично тегло*. Трудът, който в сравнение със средния обществен труд важи като по-висш, по-сложен труд, е *проява на такава работна сила*, в която влизат по-големи разноски за нейното създаване и чието производство струва повече работно време, и затова тя има по-голяма стойност от тази на простата работна сила. Ако стойността на тази сила е по-голяма, затова пък тя се проявява в по-висококачествен труд и поради това се опредметява *при равни периоди време*, в сравнително *по-високи стойности*. Но каквато и да бъде степенната разлика между труда на предача и труда на бижутера, частта труд, с която работникът бижутер замества само стойността на своята собствена работна сила, *качествено* никак не се различава от допълнителната част труд, с която той създава принадена стойност. Както и по-рано, принадената стойност се получава само от един *количествен* превес на труда, от *удълженото времетраене на един и същ трудов процес*, в единия случай процес на предачното производство, в другия случай процес на бижутерийното производство.[18]

като ги третира лошо и ги опропастява con amore [с любов] със страст. Затова като икономически принцип на този начин на производство се смята употребата само на най-груби и най-тежки оръдия на труда, които обаче именно поради своята несръчна грубост по-малко се износват и развалят. До избухването на гражданската война в робовладелските щати, разположени около Мексиканския залив, са се намирали рала от старокитайска конструкция, които разравят земята като свинете или къртиците, но не я порят и не я преобръщат. Срвн. J. E. Cairnes. „The Slave Power", Лондон 1862 г., стр. 46 и сл. В книгата си „Sea Board Slave States", стр. 46 сл. — Ков. ред. Olmsted между другото разказва: „Показваха ми сечива, които у нас нито един разумен човек не би дал на наемния си работник; тяхната извънредна тежина и грубост по мое мнение прави труда с тях поне с 10% по-мъчен, отколкото с тези, които обикновено се употребяват у нас. Но както ме уверяват, при грижливия и нехаен начин, по който робите си служат със сечивата, не е възможно да им се поверяват с добър успех по-леки и по-малко груби сечива; такива сечива, каквито ние с добра печалба за себе си постоянно поверяваме на нашите работници, не биха просъществували нито един ден на една нива във Вирджиния — макар че почвата там е по-лека и с по-малко камъни отколкото у нас. Също така на моя въпрос, защо навсякъде конете са заменени с мулета, ми посочиха като първа и с основание неоспорвана причина, че конете не могат да понасят третирането, на което постоянно ги подлагат негрите. Те винаги не след дълго осакатявали конете и ги пребивали от бой, докато мулетата понасят бой, издържат един-два пъти без храна, без да претърпят телесни повреди. При това те не настиват и не се разболяват, когато бъдат оставени на произвола или бъдат претоварени с извънмерна работа. Не ми трябва да ходя по-далече от прозореца на стаята, в която пиша, за да видя почти винаги едно отнасяне към добитъка, което на север сигурно би накарало всеки фермер да уволни работника."

[18] Разликата между по-висшия и простия труд, „skilled" и „unskilled labour" (англ.: квалифициран и неквалифициран труд), отчасти се основава само на илюзии или поне на различия, които отдавна са престанали да бъдат реални и продължават

От друга страна, във всеки процес за образуване на стойност по-висшият труд трябва да бъде сведен към среден обществен труд, напр. един ден по-висш труд към x дни прост труд.[19] Спестява се значи една излишна операция и се опростява анализът, като се приеме, че използуваният от капитала работник извършва прост, среден обществен труд.

ШЕСТА ГЛАВА

ПОСТОЯНЕН КАПИТАЛ И ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

Различните фактори на трудовия процес вземат различно участие в образуването на *стойността на продукта*.

Работникът придава на предмета на труда нова стойност, като *прибавя* определено *количество труд*, независимо от определеното съдържание, цел и технически характер на неговия труд. От друга страна ние пак намираме стойностите на изразходваните средства за производство като *съставни части на стойността на продукта*, напр. стойностите на памука и вретената — в стойността на преждата. Значи стойността на средствата за производство се *запазва* чрез *пренасянето* ѝ върху продукта. Това *пренасяне* се извършва през време на превръщането на средствата за производство в продукт, през време на трудовия процес. То се *извършва* чрез *труда*. Но как?

Работникът *не работи двойно в едно и също* време, не работи веднъж, за да *прибави* със своя труд стойност към памука, и друг път, за да *запази* старата му стойност, или, което е същото, за да *пренесе*

да съществуват само като традиционни условности; отчасти — на по-безпомощното положение на известни слоеве от работническата класа, което по-малко, отколкото на други слоеве, им позволява да налагат да им бъде заплатена стойността на тяхната работна сила. Случайни обстоятелства играят при това такава голяма роля, че един и същи вид труд често менят своето място. Където например физическата субстанция на работническата класа е отслабнала и е относително изтощена, както е във всички страни с развито капиталистическо производство, груби работи, които изискват голяма мускулна сила, общо взето се превръщат в по-висш труд в противовес на много по-фини, които спадат до степента на прост труд, както напр. трудът на един bricklayer (зидар) в Англия заема много по-висока степен, отколкото трудът на един специалист по тъкане на дамаска. От друга страна трудът на един fustian cutter (стригач на кадифе), при все че изисква голямо физическо усилие и освен това е много нездравословен, фигурира като „прост" труд. Впрочем не трябва да си въобразяваме, че така нареченият „skilled labour" заема количествено значително място в националния труд. Линг пресмята, че в Англия (и Уелс) съществуването на повече от 11 милиона души се базира на прост труд. След като се извадят един милион аристократи и един и половина милиона пауперизирани, скитници, престъпници, проститутки и т. н. от 18-те милиона население по времето, когато той е писал своето съчинение, остават 4 650 000 души среден клас, включително дребни рентиери, чиновници, писатели, художници, учители и т. н. За да получи тези 4⅔ милиона, той причислява към работещата част на средната класа, освен банкерите и т. н., и всички по-добре платени „фабрични работници"! Дори bricklayers-зидари у него не липсват между „висшите работници". Така му остават гореказаните 11 милиона (S. Laing. „National Distress etc.", Лондон 1844 г.) [стр. 51 и сл. — Ков. ред.]). „Голямата класа, която не може да даде за средствата за живот нищо освен прост труд, съставлява голямата маса на народа." (James Mill [Джеймс Мил] в статията „Colony", „Supplement to the Encyclopaedia Britannica", 1831 г.

[19] „Когато се спомене труд в значението на мярка на стойността, по необходимост се подразбира труд от един известен вид ... отношението, в което другите видове труд се намират спрямо него, лесно може да бъде определено." („Outlines of Political Economy", Лондон 1832 г., стр. 22, 23.)

върху продукта, т. е. върху преждата, стойността на памука, който той обработва, и на вретеното, с което той работи. Напротив, той запазва предишната стойност с просто *прибавяне* на нова стойност. Но тъй като прибавянето на нова стойност към предмета на труда и запазването на старите стойности в продукта представляват два съвсем различни резултата, които работникът постига *в едно и също време*, макар да работи *само веднъж* през това време — тази *двустранност на резултата* очевидно може да бъде обяснена само с *двустранността на самия му труд*. В един и същ момент трудът в едно свое качество трябва да създава стойност, а в друго — да запазва стойност или да я пренася.

По какъв начин всеки работник прибавя работно време, а значи и стойност? Винаги само във формата на своя своеобразен производителен начин на работа. Предачът прибавя работно време само като преде, тъкачът — като тъче, ковачът — като кове. А чрез *целесъобразната форма*, в която те прибавят *изобщо труд*, а следователно и нова стойност, чрез предането, тъкането, коването средствата за производство — памукът и вретената, преждата и тъкачният стан, желязото и наковалнята — стават елементи за образуването на продукт, на *нова потребителна стойност*.[20] Старата форма на тяхната потребителна стойност изчезва, но само за да премине в една нова форма на потребителна стойност. Но при разглеждане на процеса за образуване на стойност се оказа, че доколкото една потребителна стойност се употребява целесъобразно за произвеждането на нова потребителна стойност, работното време, което е необходимо за създаване на употребената потребителна стойност, съставя част от работното време, необходимо за създаването на новата потребителна стойност, значи то е работно време, което се пренася от употребените средства за производство върху новия продукт. Така че работникът запазва стойностите на употребените средства за производство или ги пренася като съставни части върху продукта не като *прибавя труд изобщо*, а чрез *особения полезен характер*, чрез *специфичната производителна форма* на този добавъчен труд. Като такава целесъобразна производителна дейност, като предене, тъкане, коване, трудът със самия си *контакт* със средствата за производство ги възкресява от мъртвите, одухотворява ги като фактори на трудовия процес и се съединява с тях в продукти.

Ако специфичният производителен труд на работника не беше *предачество*, той нямаше да превръща памука в прежда и значи нямаше да пренася стойностите на памука и вретената върху преждата. Но ако същият работник смени занаята и стане столар, той, както и преди, в *един работен ден* ще прибави стойност към своя материал. Той значи я прибавя със своя труд не доколкото този труд е *предачески труд* или *столарски труд*, а доколкото е *абстрактен, обществен труд изобщо*, работникът прибавя определена стойностна величина не защото неговият труд има особено полезно съдържание, а защото той трае определено време. Така че в своето *абстрактно общо* качество като изразходване на човешка работна сила, трудът на предача прибавя към стойностите на памука и вретената *нова стойност*, а в своето *конкретно*,

[20] „Трудът създава ново творение на мястото на едно унищожено." („An Essay on the Political Economy of Nations", London 1821 г., стр. 13.)

особено, полезно качество на предачен процес той *пренася* стойността на тези средства за производство върху продукта и по този начин *запазва* тяхната стойност в продукта. Оттук *двустранността* на неговия резултат *в един и същ момент*.

С чисто *количественото прибавяне* на труд се *прибавя* нова стойност, а с *качеството* на *прибавения труд* предишните стойности на средствата за производство *се запазват* в продукта. Това двустранно въздействие на *един и същ труд*, вследствие на неговия двустранен характер, осезателно проличава в различни проявления.

Да предположим, че някакво откритие дава възможност на предача за 6 часа да изпреде толкова памук, колкото преди е изпрядал за 36 часа. Силата на неговия труд, като целесъобразно полезна, производителна дейност, се е увеличила 6 пъти. Неговият продукт е 6 пъти повече, 36 фунта прежда вместо 6 фунта. Но 36 фунта памук всмукват сега само толкова работно време, колкото преди са всмуквали 6 фунта. Към тях сега се прибавя 6 пъти по-малко нов труд, отколкото при стария метод, а това значи — само една шеста част от предишната стойност. От друга страна, сега в продукта, в 36-те фунта прежда, се намира *в шестократен размер стойността* на памука. В 6-те часа предене *се запазва* и *се пренася* върху продукта 6 пъти по-голяма стойност на суров материал, макар че към същия този суров материал *се прибавя* 6 пъти по-малка нова стойност. Това показва как свойството на труда, с което той през времето на един и същ неделим процес *запазва* стойности, съществено се различава от свойството, с което той *създава* стойност. Колкото повече необходимо работно време отива през време на предачния процес върху *едно и също количество памук*, толкова по-голяма е *новата стойност*, която се *прибавя* към памука, но колкото повече фунта памук се изпридат в *едно и също работно време*, толкова по-голяма е *старата стойност*, която *се запазва* в продукта.

Да предположим обратно, че производителността на предачния труд остава неизменна, така че на предача е потребно, както и преди, еднакво дълго време, за да превърне един фунт памук в прежда. Но нека *разменната стойност* на самия памук се измени, цената на един фунт памук сега да е 6 пъти по-голяма или по-малка от преди. И в двата случая предачът продължава да прибавя към *същото количество памук същото количество работно време*, т. е. *същата стойност*, и в двата случая той в едно и също време произвежда едно и също количество прежда. И все пак стойността, която той пренася от памука върху преждата, върху продукта, единият път е шест пъти по-малка, а другия — шест пъти по-голяма, отколкото е била преди. Същото става, когато средствата на труда поскъпват или поевтиняват, но оказват все същите услуги в трудовия процес.

Ако техническите условия на предачния процес останат непроменени и ако също така не се *измени стойността* на неговите средства за производство, предачът, както и по-рано, ще употребява в еднакво работно време еднакво количество суров материал и машинария, стойността на които остава същата. В този случай стойността, която той *запазва* в продукта, е право пропорционална на новата стойност, която той прибавя. За две седмици той прибавя към продукта двойно повече труд, отколкото за една седмица, значи двойно по-голяма стойност, и

едновременно употребява двойно повече материал с двойно по-голяма стойност, изхабява двойно повече машинария с двойно по-голяма стойност, така че в двуседмичния продукт *запазва* двойно по-голяма стойност отколкото в продукта на една седмица. При дадени неизменящи се производствени условия работникът *запазва* толкова по-голяма стойност, колкото по-голяма стойност той *прибавя*, но запазва по-голяма стойност не защото *прибавя* по-голяма стойност, а защото я прибавя при *неизменящи се* и *независими* от неговия собствен труд условия.

Наистина, в известен *относителен* смисъл може да се каже, че работникът винаги запазва предишни стойности *в същата пропорция*, в която той прибавя нова стойност. Дали памукът се покачва от 1 шилинг на 2 шилинга или спада на 6 пенса — работникът *запазва* в продукта на един час винаги само половината стойност на памука, както и да се изменя тя, от стойността на памука в продукта на два часа. По-нататък, ако се измени *производителността* на неговия собствен труд, все едно дали тя се увеличава или намалява, той напр. в един работен час ще изпреде повече или по-малко памук, отколкото преди и съответно с това *ще запази* повече или по-малко от стойността на памука в продукта на един час. С всичко това той *ще запази* за два работни часа двойно повече стойност отколкото за един час.

Стойността, като оставим настрана нейния чисто символичен израз в *стойностния знак*, съществува само в някоя *потребителна стойност*, в някое нещо. (Самият човек, разгледан като просто определено битие на работната сила, е природен предмет, нещо, макар и живо, съзнателно нещо, а самият труд е *веществена* проява на тази сила.) Затова, ако изчезне потребителната стойност, изчезва и стойността. Едновременно със своята потребителна стойност средствата за производство не губят и своята стойност, тъй като, вследствие на трудовия процес, те наистина губят първоначалната форма на своята потребителна стойност само за да придобият в продукта формата на друга потребителна стойност. Но колкото е важно за стойността да съществува в някоя потребителна стойност, толкова безразлично е за нея в коя именно потребителна стойност тя съществува — както показва това стоковата метаморфоза. От това следва, че в трудовия процес от средството за производство преминава върху продукта стойност само доколкото средството за производство заедно със своята самостойна потребителна стойност *губи* и своята разменна стойност. То предава на продукта само онази стойност, която губи като средство за производство. Но в това отношение *предметните фактори на трудовия процес* се проявяват различно.

Каменните въглища, с които се пали машината, изчезват безследно, също и маслото, което смазва оста на колелото, и т. н. Бояте и други спомагателни материали изчезват, но се появяват в свойствата на продукта. Суровият материал образува субстанцията на продукта, но е променил своята форма. Така че суровият материал и спомагателните материали губят самостойната форма, с която са влезли в трудовия процес като потребителни стойности. Другояче стои работата със същинските *средства на труда*. Един инструмент, една машина, едно фабрично здание, един съд и т. н. служат в трудовия процес само доколкото запазват своя първоначален образ и утре ще влязат в трудовия процес

в същата форма както вчера. Както през време на своя живот — през трудовия процес, — те запазват по отношение на своя продукт своята самостойна форма също така и след своята смърт. Труповете на машини, инструменти, работилници и т. н. продължават да съществуват отделно от продуктите, за чието образуване те са спомагали. Ако разгледаме целия период, през който служи такова средство на труда, от деня на неговото влизане в работилницата до деня на неговото заточаване в бараката за непотребни вещи, ще видим, че през течение на този период неговата потребителна стойност напълно е била погълната от труда и затова неговата разменна стойност напълно е преминала върху продукта. Ако напр. една предачна машина след 10 години е свършила своя живот, през 10-годишния трудов процес нейната пълна стойност е минала върху 10-годишния продукт. Така че жизненият период на средството на труда обхваща по-голямо или по-малко число от постоянно повтарящи се с негова помощ трудови процеси. И със средството на труда става същото, както и с човека. Всеки човек всеки ден умира с по 24 часа. Но на никого един човек не личи с колко дни той вече е умрял. Това обаче не пречи на осигурителните дружества да правят от средния живот на човека твърде сигурни и, което е много по-съществено, твърде изгодни за себе си заключения. Така е и със средството на труда. От опит е известно колко дълго, средно взето, може да послужи едно средство на труда, напр. машина от известен вид. Да приемем, че потребителната му стойност в трудовия процес трае само 6 дни. В такъв случай то всеки работен ден губи средно по $1/6$ от своята потребителна стойност и поради това дава $1/6$ от своята стойност на всекидневния продукт. По такъв начин се пресмята *изхабяването на такива средства на труда*, т. е. тяхната всекидневна загуба на потребителна стойност и съответното всекидневно предаване на стойност върху продукта.

И така, напълно ясно се вижда, че едно средство за производство никога не дава на продукта повече стойност, отколкото то губи в трудовия процес чрез унищожението на своята собствена потребителна стойност. Ако то нямаше стойност за губене, т. е., ако то самото не беше продукт на човешки труд, то не би предало никаква стойност на продукта. То би служило като създател на потребителна стойност, но не и като създател на разменна стойност. Такъв е случаят с всички средства за производство, които са налице в природата и без човешки труд — със земята, водата, вятъра, желязната руда, дървото в самораслата гора и т. н.

Тук пред нас изпъква друго интересно явление. Нека стойността на машината е напр. 100 фунта стерлинги и нека тя се изхабява за 1000 дни. В този случай всекидневно $1/1000$ от стойността на машината преминава от самата нея върху нейния всекидневен продукт. Но през това време цялата машина, макар и с отслабваща сила, функционира в трудовия процес. И тъй, става ясно, че един *фактор на трудовия процес*, едно средство за производство, *влиза изцяло в трудовия процес*, но *само отчасти — в оплодотворителния процес*. Различието между трудов процес и оплодотворителен процес се отразява тук върху техните *предметни фактори*, тъй като едно и също средство на производството в един и същ производствен процес се взема като *елемент* на

трудовия процес изцяло, а като елемент за създаване на стойност — само на части.[21]

От друга страна пък, наопаки, средството за производство може да влезе изцяло в оплодотворителния процес, макар и да влиза само отчасти в трудовия процес. Да приемем, че при изпридането на памука всекидневно от 115 фунта отпадат 15 фунта, които не образуват прежда, а само devil's dust (англ.: дяволски прах, т. е. памучен прах). Въпреки това, ако този отпадък от 15% е нормален, ако той е неразделен от средната обработка на памука, стойността на тези 15 фунта памук, които не влизат в преждата, изцяло влиза в стойността на преждата — точно както и стойността на 100-те фунта, които съставят нейната субстанция. Потребителната стойност на 15-те фунта трябва да се превърне в прах, за да се направят 100 фунта прежда. Така че загубата на този памук е производствено условие на преждата. Тъкмо затуй и това количество предава своята стойност върху преждата. Това се отнася за всички *екскременти на трудовия процес*, поне доколкото тези екскременти не образуват наново средства за производство и значи не образуват нови самостойни потребителни стойности. Така, в големите машинни фабрики на Манчестер има планини от железни отпадъци, нарязани като талаш от циклопични машини, и всяка вечер те на големи коли отиват от фабриката в железолеярната, за да се върнат на другата сутрин от железолеярната във фабриката като масивно желязо.

Само доколкото средствата за производство през време на трудовия процес *губят* стойност от образа на своите предишни потребителни стойности, те *пренасят* стойност върху новия образ на продукта. *Максималната загуба на стойност*, която те могат да понесат в трудовия процес, е *очевидно ограничена от първоначалната величина на стойността*, с която те са влезли в трудовия процес, или от работното време, необходимо за тяхното собствено производство. *Така че средствата за производство никога не могат да прибавят към продукта повече стойност,*

[21] Тук не става въпрос за *поправки* на средствата на труда, машините, постройките и т. н. Една машина, която се поправя, функционира не като *средство на труда*, а като *материал на труда*. С нея не работят, а тя самата бива обработвана, за да се поправи нейната потребителна стойност. Такива поправки ние, с оглед на нашата задача, винаги можем да считаме за включени в труда, който е необходим за произвеждане на средството на труда. В текста се говори за изхабяването, което никакъв лекар не може да излекува и което постепенно води към смърт, за „онзи вид изхабяване, което не може да бъде поправено от време навреме и което напр. докарва ножа до такова състояние, че ножарят ще каже за него: не си струва да му се тури ново острие". В текста видяхме, че напр. една машина влиза изцяло във всеки отделен трудов процес, но само отчасти в *едновременния* с него оплодотворителен процес. Въз основа на това трябва да се преценява следното смесване на понятията: „Рикардо говори за количеството труд, което машиностроителят е вложил в произвеждането на една машина за плетене на чорапи", като съдържащо се напр. в стойността на един чифт чорапи. „*Но целият труд*, който е произвел всеки отделен чифт чорапи ..., включва *целия труд на машиностроителя*, а не само част от него, защото *една машина*, наистина, прави *много чифтове*, но нито един от тези чифтове не може да бъде произведен без цялата машина" („Observations on certain verbal disputes in Political Economy particularly relating to Value, and to Demand and Supply", Лондон 1821 г., стр. 54.) Авторът, един необикновено самодоволен „wiseacre" (англ.: умник), в своята обърканост, а поради това и със своята полемика, е прав само в този смисъл, че нито Рикардо, нито някой друг икономист преди или след него не е разграничил ясно *двете страни на труда* и затова още по-малко е анализирал тяхната различна роля при образуването на стойността.

отколкото те притежават — независимо от трудовия процес, на който служат. Колкото и полезен да е един материал, една машина, едно средство за производство — ако то струва 150 ф. ст., да речем 500 работни дни, то никога не прибавя към целокупния продукт, за чието производство служи, повече от 150 ф. ст. Неговата стойност се определя не от трудовия процес, в който то влиза като *средство за производство*, а от трудовия процес, от който то е излязло като *продукт*. Вътре в трудовия процес то служи само като *потребителна стойност*, като *нещо с полезни свойства*, и затова не би придало на продукта никаква стойност, ако нямаше стойност *преди* влизането си в процеса[22].

Докато производителният труд превръща средства за производство в елементи за образуване на нов продукт, с тяхната стойност става едно преселение на душата. Тя преминава от консумираното тяло в новосъздаденото тяло. Но това преселение на душите се извършва сякаш зад гърба на действителния труд. Работникът *не може да прибавя нов труд*, значи не може и да създава нова стойност *без да запазва старите стойности*, защото той винаги трябва да прибави труда все в определена *полезна* форма — а не може да го прибавя в полезна форма, ако не превръща продуктите в средство за производство на нов продукт и ако с това не пренася техните стойности върху новия продукт. *Да запазва стойност, като прибавя стойност* — това значи е *природна дарба* на действуващата работна сила, на живия труд, природна дарба, която нищо не струва на работника, но донася много нещо на *капиталиста* — донася му *запазването на наличната стойност на капитала*.[23] Докато

[22] От тук се разбира безсмислицата на скучния *Ж. Б. Сей*, който иска да изведе *принадената стойност* (лихва, печалба, рента) от „services productifs" (франц.: производителни услуги), които средствата за производство — земята, инструментите, обработваните материали и т. н. — оказват със своите *потребителни стойности* в трудовия процес. Господин *Вилхелм Рошер*, който току-тъй не пропуска случай да запише черно на бяло своите послушни апологетични хрумвания, се провиква: „*Ж. Б. Сей* много правилно забелязва в „Traité", том I, глава 4, че *стойността*, произведена от една *маслобойна* след като се приспаднат всички разноски, е нещо ново, съществено различно от *труда*, с който е била произведена самата маслобойна" („Die Grundlagen der Nationalökonomie", 3 изд., 1858 г., стр. 82, забележката.) Много правилно! „Маслото", което е произведено в маслобойната, е нещо твърде различно от труда, изразходван за построяването на маслобойната. Под „стойност" г. *Рошер* разбира нещо като „масло", тъй като „маслото" има стойност, а „в природата" се намира минерално масло, макар сравнително и не „твърде много", и сигурно към това се отнася неговата друга забележка: „Тя (природата!) почти никак не произвежда разменни стойности" (стр. 79). [*Мак. ред.*] На Рошеровата природа й върви с разменната стойност както на безразсъдната мома, която родила детенце, но то било „съвсем малко". Същият „учен" („savant sérieux") забелязва по горепоменатия повод още и това: „Школата на Рикардо свежда и капитала към понятието труд, като „спестен труд". Това е неподходящо (!), понеже (!) *собственикът* на капитала (!) все пак (!) е направил *повече* (!) отколкото *простото* (?!) *произвеждане* (?) и (??) *запазване на същия* (на кого?), *именно* (?!?) въздържането от собствени наслаждения, за което той напр. (!!!) иска лихва" (пак там). Колко „сполучлив" е този „*анатомо-физиологичен метод*" на политическата икономия, който развива „*стойност*" направо от простото „*желание*"!

[23] „Измежду всички сечива в занаята на земеделеца *човешкият труд* ... е онова, от което най-много зависи *възстановяването на неговия капитал*. Другите две — работният добитък и ... каруците, плуговете, мотиките и т. н. — са нищо, ако няма известно количество от първото." (*Edmund Burke* [Едмунд Бърк], Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795, изд. Лондон 1800 г., стр. 10.)

гешефтите вървят добре, капиталистът е твърде много погълнат от произвеждането на принадената стойност, за да забележи този безплатен дар на труда. Насилствените прекъсвания на трудовия процес, *кризите*, го карат осезателно да забележи този безплатен дар.[23]

Тази част от средствата за производство, която изобщо се поглъща, е тяхната потребителна стойност, чрез чието консумиране трудът създава продукти. Тази тяхна стойност в същност не се *консумира*[24] значи и *не може* да бъде *възпроизведена*. Тя се *запазва*, но не поради някаква операция, която се извършва с нея самата в трудовия процес, а защото потребителната стойност, в която тя първоначално съществува, наистина изчезва, но изчезва само в *друга* потребителна стойност. Затова стойността на средствата за производство *наново се появява* в стойността на продукта, но, точно казано, тя *не се възпроизвежда*. Произвежда се само новата потребителна стойност, в която предишната разменна стойност *се появява* наново[25].

Другояче стои работата със *субективния фактор* на трудовия процес, с действуващата работна сила. Докато трудът в своята целесъобразна форма пренася върху продукта стойността на средствата за производство и я запазва в него, всеки момент от неговото движение създава *допълнителна стойност, нова стойност*. Да приемем, че производственият процес се прекъсва в точката, когато работникът е произвел *еквивалент*

[23] В „Times" [„Таймс"] от 26 ноември 1862 г. един фабрикант, в чиято предачна фабрика са заети 800 работника и която поглъща седмично средно 150 бали източноиндийски или около 130 бали американски памук, се оплаква на публиката от ежегодните *разноски* поради *спирането на работата във фабриката*. Той ги изчислява на 6000 ф. ст. Между тези разноски се намират много пера, които тук не ни интересуват, като поземлена рента, данъци, осигурителни премии, заплати на годишно ангажирани работници, manager [директор], книговодители, инженери и т. н. Но след това той пресмята 150 ф. ст. за въглища, за да затопля отвреме-навреме фабриката и понякога да поставя в движение парната машина, а освен това и заплатите на временни работници, които отвреме-навреме поддържат машинарията „в изправност". И най-сетне, 1200 ф. ст. за изхабяване на машинарията, тъй като „атмосферните влияния и природният закон за разлагането не престават своето действие, защото парната машина е престанала да се върти". Той изрично отбелязва, че тази сума от 1200 ф. ст. е пресметната толкова ниско, защото машинарията вече била доста изхабена.

[24] „*Производителна консумация*: когато консумирането на една стока съставя *част от производствения процес*... В тези случаи *няма консумиране на стойност*." (*S. P. Newman* [С. П. Нюман], Elements of Political Economy, стр. 296.)

[25] В един северноамерикански наръчник, който е преживял може би 20 издания, четем: „Няма значение в каква форма капиталът се явява наново." След едно словоохотливо изброяване на всички възможни производствени съставки, чиято стойност се появява отново в продукта, накрая се казва: „Различните видове храна, дрехи и жилище, необходими за съществуването и удобствата на човека, също претърпяват промени. Те се изразходват отвреме-навреме и *тяхната стойност* се появява отново в новата *сила*, която те дават на неговото тяло и дух и по този начин образува нов капитал, който отново се употребява в производствения процес." (*F. Wayland* [Уейланд], Elements of Political Economy, стр. 31, 32.) Като оставим настрана всички други чудатости, не е напр. *цената* на хляба, която отново се появява в подновената сила, а неговите хранителни субстанции. А това, което се появява отново като *стойност* на силата, не са средствата за живот, а *тяхната стойност*. Същите средства за живот, ако струват наполовина по-евтино, пак произвеждат също толкова мускули, кости и т. н., накъсо — същата сила, но не сила на същата стойност. Това превръщане на „стойност" в „сила" и цялата тази фарисейска неопределеност прикриват впрочем съвсем напразния опит да се изкалъпи *принадена стойност* само въз основа на *простото появяване* на авансираната *стойност*.

на стойността на своята собствена работна сила, като напр. с шестчасовия си труд е прибавил стойност от 3 шилинга. Тази стойност представлява превес на *стойността на продукта* над ония нейни съставни части, които се дължат на стойността на средствата за производство. Този превес е *единствената нова стойност*, която е *създадена вътре* в този процес, *единствената стойностна част на продукта*, която е *произведена чрез самия процес*. Наистина, тя *замества* само авансираните пари, които капиталистът е авансирал при купуването на работната сила и които самият работник е изразходвал за средства за живот. С оглед на изразходваните 3 шилинга новата стойност от 3 шилинга изглежда само като *възпроизводство*. Но тя е *действително възпроизведена*, а не само *привидно*, както стойността на средствата за производство. *Заместването на една стойност с друга* тук става посредством *създаването на нова стойност*.

Но ние вече знаем, че трудовият процес *продължава* и отвъд онази точка, до която би бил възпроизведен и прибавен към предмета на труда само един *еквивалент* на стойността на работната сила. Вместо 6 часа, които са достатъчни за това, трудовият процес трае напр. 12 часа. Значи работната сила със своето действие не само възпроизвежда своята собствена стойност, но произвежда и една добавъчна стойност. Тази *принадена стойност* образува *превеса на продуктовата стойност над стойността на елементите, които са консумирани за образуването на продукта*, т. е. над стойността на средствата за производство и на работната сила.

Като описахме различните роли, които играят разните фактори на трудовия процес при образуването на *стойността на продукта*, ние в същност характеризирахме *функциите на разните съставни части на капитала в неговия собствен оплодотворителен процес*. Превесът на общата стойност на продукта над сбора от стойностите на образуващите го елементи е превес на *оплодотворения капитал над първоначално авансираната капиталова стойност*. Средствата за производство — от една страна, работната сила — от друга, са само различните форми на съществуване, които беше приела първоначалната стойност на капитала при събличане на паричната ѝ форма и превръщането ѝ във фактор на трудовия процес.

И така, онази част на капитала, която се превръща в *средства за производство*, т. е. в суров материал, спомагателни материали и средства на труда, *не променя величината на своята стойност* в производствения процес. Затова аз я наричам *постоянна част на капитала*, или по-късо *постоянен* [константен] *капитал*.

А онази част на капитала, която се превръща в *работна сила*, *изменя своята стойност* в производствения процес. Тя възпроизвежда своя собствен еквивалент и един превес сверх него, *принадена стойност*, която на свой ред може да се изменя, да бъде по-голяма или по-малка. От постоянна величина тази част на капитала постоянно се превръща в променлива. Затова аз я наричам *променлива част на капитала*, или по-късо *променлив* [variables] *капитал*. Същите съставни части на капитала, които от *гледна точка на трудовия процес* се различават като обективни и субективни фактори, като средства за

производство и работна сила — от *гледна точка на оплодотворителния процес* се различават като *постоянен капитал* и *променлив* капитал.

Понятието за *постоянния* капитал в никой случай не изключва една *революция в стойността* на неговите съставни части. Да приемем, че един фунт памук днес струва 6 пенса и че поради слабата реколта на памука неговата цена утре ще се покачи на 1 шилинг. Старият памук, който продължава да се обработва, е купен на стойност 6 пенса, но сега прибавя към продукта една стойностна част от 1 шилинг. А вече изпреденият и може би вече циркулиращ на пазара във вид на прежда памук също така прибавя към продукта двойно повече от своята първоначална стойност. Но ясно е, че тези *стойностни изменения* не зависят от оплодотворяването на памука в *самия предачен процес*. Ако старият памук не беше вече влязъл в трудовия процес, той сега би могъл да бъде *продаден отново* за 1 шилинг вместо за 6 пенса. И обратно, *колкото по-малко трудови процеси* той е изминал, толкова по-сигурен е този резултат. Затова закон на спекулацията е, при такива революции в стойността да се спекулира със суровия материал в неговата най-малко обработена форма, т. е. по-скоро с прежда, отколкото с тъкан, и по-скоро със самия памук, отколкото с прежда. Промяната на стойността тук изниква в процеса, който произвежда памук, а не в процеса, в който памукът функционира като средство за производство и следователно като *постоянен* капитал. Наистина, стойността на една стока се определя от количеството на съдържащия се в нея труд, но самото това количество е *обществено* определено. Ако се е променило времето, което е обществено-необходимо за нейното произвеждане — а напр. *едно и също количество памук* при неблагоприятни реколти представлява *по-голямо количество труд*, отколкото при благоприятни, — извършва се обратно въздействие върху старата стока, която винаги се взема само като отделен екземпляр от своя вид[28], чиято стойност винаги се определя от *обществено-необходимия*, т. е. от необходимия при *дадените обществени* условия труд.

Както стойността на суровия материал, нека се изменя стойността на вече служещите в производствения процес средства на труда, стойността на машинарията и т. н., значи и онази част от стойността, която част те предават на продукта. Ако напр. поради някакво ново изобретение машинария от един и същ вид може да бъде възпроизведена с намален разход на труд, старата машинария губи стойност в по-голям или по-малък размер и затова пренася и сравнително по-малка стойност върху продукта. Но и тук изменението на стойността става *вън* от производствения процес, в който машината функционира като средство за производство. В този процес тя никога не предава повече стойност, отколкото има *независимо* от този процес.

Както една промяна в стойността на средствата за производство, дори и когато обратно въздейства върху тях *след* тяхното влизане в процеса, не променя техния характер на *постоянен* капитал, така също и една *промяна в пропорцията между постоянния и променливия*

[28] „Всички продукти от един вид в същност образуват само една маса, чиято цена се определя *общо* и без оглед на особените обстоятелства." (*Le Trosne* [Льотрон], De l'Intérêt Social, стр. 893.)

капитал не засяга тяхното функционално различие. Напр. нека техническите условия на трудовия процес се изменят дотолкова, че там, където по-рано 10 работника с 10 инструмента на неголяма стойност са преработвали сравнително малка маса суров материал, сега 1 работник с една скъпа машина преработва стократно повече суров материал. В този случай *постоянният капитал*, т. е. стойностната маса на употребените средства за производство, би порасъл значително, а *променливата* част от капитала, т. е. авансираната за *работна сила* част, би спаднала значително. Но тази промяна изменя само *съотношението между величините* на постоянния и променливия капитал, т. е. *пропорцията*, в която целият капитал се разпада на *постоянни* и *променливи* съставни части, но не засяга различието между постоянен и променлив.

СЕДМА ГЛАВА

НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

1. Степента на експлоатация на работната сила

Принадената стойност, която авансираният капитал K е произвел в производствения процес, или оплодотворяването на авансираната *стойност на капитала* K се представя преди всичко като превес *на стойността на продукта над сбора от стойностите на неговите производствени елементи.*

Капиталът K се разпада на две части: една парична сума c, която се изразходва за средства за производство, и една друга парична сума v, която се изразходва за работна сила; c представлява онази част от стойността, която е превърната в *постоянен капитал*, а v — частта, която е превърната в *променлив* капитал.* И така, първоначално $K = c + v$, напр. авансираният капитал от 500 ф. ст $= 410$ ф. ст. (c) $+ 90$ ф. ст. (v). В края на производствения процес излиза стока, чиято стойност е $= (c + v) + m$, при което m е принадената стойност, напр. $(410$ ф. ст. (c) $+ 90$ ф. ст. (v)$) + 90$ ф. ст. (m). Първоначалният капитал K се е превърнал в K', от 500 ф. ст в 590 ф. ст. Разликата между двете е $= m$, равна на принадена стойност от 90. Тъй като стойността на *производствените елементи* е равна на *стойността на авансирания капитал*, в същност е тавтология изразът, че превесът на стойността на продукта над стойността на неговите производствени елементи е равен на оплодотворяването на авансирания капитал или на произведената принадена стойност.

Но тази тавтология изисква по-подробно определение. Това, което се сравнява със стойността на продукта, е стойността на *изразходваните* при неговото образуване производствени елементи. Но ние вече видяхме, че онази част от *употребения постоянен* капитал, която се състои от средства на труда, предава на продукта само част от своята стойност, докато другата част продължава да съществува в старата си форма. Тъй като последната не играе никаква роля при *образуването на стойността*, тук трябва *да се абстрахираме* от нея. Нейното включване в сметката не би променило нищо. Да кажем, че $c = 410$ ф. ст. се състои от суров

* Следващите формули, за по-лесно разбиране, са дадени по начина, който Енгелс е използувал в английското издание. — *Моск. ред.*

материал за 312 ф. ст., спомагателни материали за 44 ф. ст. и *изхабяващата се* в трудовия процес машинария за 54 ф. ст., а стойността на действително *употребената* в производството машинария е 1054 ф. ст. Като *авансирана* за произвеждането на стойността на продукта ние смятаме само стойността от 54 ф. ст., която машинарията *губи* при функцията си и затова я предава на продукта. Ако бяхме сметнали също и 1000-та ф. ст., които продължават да съществуват в старата си форма във вид на парна машина и т. н., то би трябвало да ги смятаме в *двете* страни на уравнението — в страната на авансираната стойност и в страната на стойността на продукта[26а], и бихме получили респ. 1500 ф. ст. и 1590 ф. ст. Разликата или принадената стойност би останала, както и преди, 90 ф. ст. Затова там, където от общия смисъл не следва обратното, под *постоянен* капитал, авансиран за произвеждането на *стойност*, ние разбираме винаги само *стойността на онези средства за производство, които са погълнати от производствения процес*.

Като предпоставим всичко това, нека се върнем към формулата $K = c + v$, която се превръща в $K' = (c + v) + m$ и именно с това превръща K в K'. Ние знаем, че *стойността* на постоянния капитал *се явява отново* в продукта. Така че действително новопроизведеният в процеса *стойностен продукт* се отличава от получената в процеса *стойност на продукта*, затова не е както *ни се струва* на пръв поглед $(c + v) + m$ или (410 ф. ст. (c) + 90 ф. ст. (v)) + 90 ф. ст. (m), а имаме $v + m$ или 90 ф. ст. + 90 ф. ст. — не е 590 ф. ст., а 180 ф. ст. Ако c, постоянният капитал, би бил $= 0$, с други думи — ако би имало клонове на индустрията, в които капиталистът да не трябва да прилага никакви произведени средства за производство, нито суров материал, нито спомагателни материали, нито работни инструменти, а само материали, които са налице в природата, и *работна сила* — то не би имало никаква постоянна част от стойността, която да бъде пренасяна върху продукта. Този елемент от стойността на продукта, в нашия пример 410 ф. ст., би отпаднал, но стойностният продукт от 180 ф. ст., който съдържа 90 ф. ст. принадена стойност, би останал пак толкова голям, както и ако c би представлявало най-голямата стойностна сума. Ние бихме имали $K = (0 + v) = v$, а K', оплодотвореният капитал, $= v + m$, така че $K' - K$, както и преди, би било $= m$. Ако, обратно, $m = 0$, с други думи, ако работната сила, чиято стойност се авансира в променливия капитал, би произвела само своя еквивалент, то $K = c + v$, а K' (стойността на продукта) $= (c + v) + 0$, и затова $K = K'$. Авансираният капитал *не* би се оплодотворил.

В същност ние вече знаем, че *принадената стойност* е само следствие от *стойностното изменение*, което става със v, с онази част от капитала, която е превърната в работна сила, че следователно $v + m = v + \Delta v$ (v плюс прираст на v). Но *действителното изменение на стойността* и *пропорцията*, в която се изменя стойността, се замъгляват от това, че поради *нарастването на променливата съставна част на капитала нараства и целият авансиран капитал*. Той беше 500, а става

[26а] „Ако смятаме стойността на употребения фиксиран капитал като част от авансирания капитал, то в края на годината трябва да смятаме останалата част от този капитал като част от годишния доход.“ (*Малтус* [Малтус], Principles of Political Economy, 2-ро изд., Лондон 1836 г., стр. 269.)

590. Така че чистият анализ на процеса изисква съвсем да се абстрахираме от онази част от стойността на продукта, в която отново се появява само постоянна капиталова стойност, т. е. да сметнем постоянния капитал $c = 0$ и по такъв начин да приложим един закон на математиката, при който тя оперира с променливи и постоянни величини и постоянната величина е свързана с променливата само чрез събиране или изваждане.

Една друга трудност произтича от *първоначалната* форма на променливия капитал. Така, в горепреведения пример $K' = 410$ ф. ст. постоянен капитал + 90 ф. ст. променлив капитал + 90 ф. ст. принадена стойност. Но деветдесет ф. ст. са една дадена, т. е. постоянна величина и затова изглежда неподходящо да се разглеждат като променлива величина. Обаче 90 ф. ст. (v) или 90 ф. ст. променлив капитал тук са наистина само *символ на процеса, през който преминава тази стойност*. Частта капитал, авансирана за закупуване на *работната сила*, е *определено количество опредметен труд*, значи е постоянна *стойностна величина*, както и стойността на купената работна сила. Но в самия производствен процес на мястото на авансираните 90 ф. ст. идва действуващата работна сила, на мястото на мъртвия труд — живият труд, на мястото на една величина в покой — подвижна величина, на мястото на една постоянна — променлива величина. Резултатът е възпроизвеждането на v плюс прираст на v. От гледна точка на капиталистическото производство целият този ход е самодвижение на превърнатата в работна сила първоначално постоянна стойност. На нея се приписва процесът и неговият резултат. Така че ако формулата 90 ф. ст. *променлив* капитал или оплодотворяваща се стойност изглежда противоречива, тя изразява само противоречие, което е иманентно на капиталистическото производство.

Приравняването на постоянния капитал към 0 на пръв поглед озадачава. А в същност човек постоянно го върши във всекидневния живот. Ако някой напр. иска да пресметне печалбата на Англия от памучната индустрия, той най-напред приспада *цената* на памука, заплатена на Съединените щати, Индия, Египет и т. н., т. е. той приравнява на 0 капиталовата стойност, която само се появява отново в стойността на продукта.

Наистина, отношението на принадената стойност не само към онази част от капитала, от която тя непосредствено произтича и чието *стойностно изменение* тя изразява, но и към *целия авансиран капитал* има своето голямо икономическо значение. Затова ние подробно разглеждаме това отношение в третата книга. За да се оплодотвори една част от капитала чрез превръщането ѝ в работна сила, друга част на капитала трябва да бъде превърната в средства за производство. За да функционира променливият капитал, трябва да бъде *авансиран* постоянен капитал в съответни пропорции, съобразно с определения технически характер на *трудовия процес*. Но обстоятелството, че при един химически процес са необходими реторти и други съдове, никак не пречи при анализа да се абстрахираме от самата реторта. Доколкото създаването и изменението на стойността се разглеждат сами по себе си, т. е. *в чист вид*, средствата за производство, тези материални образи на постоянния капитал, доставят само материята, в която трябва да се фиксира създаващата стойност подвижна сила. Затова *природата* на тази

материя — все едно дали тя е памук или желязо — няма значение. Безразлична е и нейната *стойност*. Тази материя трябва само да се намира в достатъчно количество, за да може да всмуква количеството труд, което се изразходва през време на производствения процес. Щом е дадена тази маса — все едно дали се покачва или спада нейната стойност или е без никаква стойност, както земята и морето, — това не засяга процеса на създаване на стойността и на изменение на стойността[27].

И така, най-напред приемаме постоянната част на капитала за равна на нула. Поради това авансираният капитал се свежда от $c + v$ на v, а продуктовата стойност $(c + v) + m$ — на стойностния продукт $(v + m)$. Ако приемем стойностния продукт за = 180 ф. ст., в които се изразява трудът, който протича през цялото време на производствения процес, ще трябва да извадим стойността на променливия капитал = 90 ф. ст., за да получим принадената стойност = 90 ф. ст. Числото 90 = m изразява тук *абсолютната величина* на произведената принадена стойност. А нейната *относителна величина*, т. е. пропорцията, в която се е оплодотворил променливият капитал, очевидно се определя от *отношението на принадената стойност към променливия капитал* или се изразява със $\frac{m}{v}$. Значи в горния пример $\frac{90}{90} = 100\%$. Това относително оплодотворяване на променливия капитал, или относителната величина на принадената стойност, аз наричам *норма* [в оригинала: *Rate*, рата] *на принадената стойност*[28].

Видяхме, че работникът *през време на един дял от трудовия процес произвежда* само стойността на своята работна сила, т. е. стойността на необходимите му средства за живот. Тъй като той произвежда при условия, основани на общественото разделение на труда, той не произвежда своите средства за живот непосредствено, а във формата на дадена особена стока, напр. прежда, произвежда *стойност, равна на стойността на неговите средства за живот*, или на парите, с които ги купува. Тази *част от неговия работен ден*, която той употребява за това, е по-голяма или по-малка според стойността на неговите средни еднодневни средства за живот, т. е. според средното дневно количество време, необходимо за тяхното произвеждане. Ако стойността на неговите еднодневни средства за живот представлява средно 6 опредметени работни часа, то работникът трябва да работи всекидневно средно по 6 часа, за да ги произведе. Ако той не работеше за капиталиста, а работеше независимо, за себе си — той пак би трябвало, при равни други условия, да работи всекидневно *същата кратна част от деня*, за да произведе *стойността на своята работна сила* и по такъв начин да придобие средствата за живот, които са необходими за неговото собствено поддържане или постоянно възпроизвеждане. Но тъй като в онази част от работния ден, в която той произвежда еднодневната стойност на работ-

[27] Бележка към второто издание: От само себе си се разбира, че, както казва Лукреций, „nil posse creari de nihilo". Нищо не може да се създаде от нищо. „Създаване на стойност" е превръщане на работна сила в труд. А работната сила от своя страна е преди всичко природна материя, превърната в човешки организъм.

[28] Също както англичаните казват „rate of profits", „rate of interest" и т. н. Читателят ще види в третата книга, че е лесно да се разбере нормата на печалбата, [redacted] човек познава законите на принадената стойност. По обратен път не може да се разбере ni l'un, ni l'autre [френ.: нито едното, нито другото].

ната сила, напр. 3 шилинга, той произвежда само *еквивалент* на нейната стойност, която вече е платена от капиталиста[28a], значи с новосъздадената стойност само *замества* авансираната *променлива стойност на капитала* — това производство на стойност се явява като просто *възпроизводство*. Така че онази част от работния ден, в която се извършва това възпроизводство, аз наричам *необходимо работно време*, а изразходвания през това време труд — *необходим труд*[29]. Необходим за работника, тъй като е независим от обществената форма на неговия труд. Необходим за капитала и неговия свят, тъй като постоянното съществуване на работника е тяхната база.

Вторият период на трудовия процес, който [период] отхвърля работника отвъд пределите на необходимия труд, наистина му струва труд, изразходване на работна сила, но не създава за него *никаква стойност*. Този период създава *принадена стойност*, която се усмихва на капиталиста с всичката привлекателност на едно творение от нищо. Тази част от работния ден аз наричам *принадено работно време*, а изразходвания през нея труд — *принаден труд* (surplus labour). Колкото решаващо за познаването на *стойността изобщо* е схващането ѝ само като *кристализация на работно време*, само като опредметен труд, толкова решаващо за познаването на *принадената стойност* е схващането ѝ само като кристализирано *принадено работно време*, само като *опредметен принаден труд*. Само *формата*, в която този принаден труд се изцежда от непосредствения производител, от работника, различава обществено-икономическите формации, напр. робското общество от обществото на наемния труд[30].

Тъй като стойността на променливия капитал е равна на стойността на купената с него работна сила — защото стойността на тази работна сила определя необходимата част от работния ден, а принадената стойност от своя страна се определя от надвишаващата част от работния ден, — то следва: *принадената стойност се отнася към променливия*

[28a] (Бележка към третото издание. Авторът употребява тук обикновения икономически език. Нека си припомним, че на стр. 143 е изтъкнато, че в същност не капиталистът „авансира" работника, а работникът „авансира" капиталиста. *Ф. Е.*)

[29] В това съчинение ние досега употребявахме израза „*необходимо работно време*" за означаване на работното време, което изобщо е обществено-необходимо за произвеждане на стоката. Отсега нататък ще го употребяваме и за работното време, което е необходимо за произвеждане на *специфичната стока работна сила*. Употребяването на едни и същи termini technici [лат.: специални термини] в различен смисъл е неудобно, но в никоя наука не може да се избегне напълно. Сравни напр. висшата и низшата математика.

[30] Господин *Вилхелм Тукидид Рошер* открива с истински готшедовски гениалност, че ако създаването на *принадена стойност* или *принаден продукт* и свързаното с него акумулиране се дължали в днешно време на „*пестеливостта*" на капиталиста, който пък „затова напр. иска лихва", то, обратно, „при най-долните стъпала на културата... по-силните принуждават по-слабите да пестят" („Die Grundlagen etc.", стр. 78.) Към пестене на *труд*ли? или на *излишъци от продукти, каквито не съществуват*? Наред с действителното невежество, още и една апологетична плахливост от всякакъв добросъвестен анализ на стойността и на принадената стойност, с чиито резултати човек би могъл да се изложи и пред полицията — заставя един Рошер и подобните му да извъртат повече или по-малко понятните *оправдателни мотиви* на капиталиста за неговото *присвояване* на наличните принадени стойности в *причини за възникването на принадената стойност*.

капитал, *както принаденият труд към необходимия*, или нормата на принадената стойност $\frac{m}{v} = \frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$. Двете пропорции изразяват едно и също отношение в различна форма, веднаж във формата на овеществен труд, а другия път — във формата на протичащ труд.

Затова *нормата на принадената стойност* е точният израз на *степента на експлоатация на работната сила от капитала* или на работника от капиталиста[30а].

Както приехме, стойността на продукта беше равна на (410 ф. ст. (c) + 90 ф. ст. (v)) + 90 ф. ст. (m), а авансираният капитал = 500 ф. ст. Тъй като принадената стойност е = 90, а авансираният капитал е = 500, по обикновения начин за пресмятане би се получило, че нормата на принадената стойност (която смесват с *нормата на печалбата*) е = 18%, процент, чиято незначителност може да трогне г. *Кери* и други привърженици на хармонията. Но в същност нормата на принадената стойност не е $\frac{m}{K}$ или $\frac{m}{c+v}$, а е $= \frac{m}{v}$, така че не е $\frac{90}{500}$, а $\frac{90}{90} = 100\%$, т. е. пет пъти повече от *привидната* степен на експлоатация. Макар че в дадения случай не знаем *абсолютната величина на работния ден*, нито периода на трудовия процес (ден, седмица и т. н.), нито най-сетне броя на работниците, които променливият капитал от 90 ф. ст. поставя едновременно в движение — нормата на принадената стойност $\frac{m}{v}$, благодарение на своята превратимост в $\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}$, ни показва точното съотношение между двете съставни части на работния ден. То е 100%. Значи работникът през едната половина на деня е работил за себе си, а през другата — за капиталиста.

И така, методът за изчисляване на нормата на принадената стойност, накъсо, е този: Вземаме *цялата стойност на продукта* и приравняваме *постоянната стойност на капитала*, която само отново се е появила, към нула. Останалата стойностна сума е единственият стойностен продукт, който наистина е произведен в производствения процес на стоката. Ако е дадена принадената стойност, ние я изваждаме от този стойностен продукт, за да намерим променливия капитал. Обратното е, ако е даден променливият капитал и искаме да намерим принадената стойност. Ако са дадени и двете величини, остава само да извършим заключителното действие, да пресметнем отношението на принадената стойност към променливия капитал, $\frac{m}{v}$.

Колкото и да е прост този метод, все пак ще бъде уместно с няколко примера да приучим читателя към необичайния за него начин на мислене, който лежи в основата на метода.

[30а] Бележка към второто издание. При все че е точен израз на степента на експлоатация на работната сила, нормата на принадената стойност не е израз на абсолютната величина на експлоатацията. Например ако необходимият труд е = 5 часа и принаденият труд е = 5 часа, то степента на експлоатацията е = 100%. Тук величината на експлоатацията се измерва с 5 часа. Ако пък необходимият труд е = 6 часа и принаденият = 6 часа, то степента на експлоатацията остава непроменена 100%, докато величината на експлоатацията се увеличава с 20%, от 5 на 6 часа.

Да вземем най-напред за пример една предачна фабрика с 10.000 мюлжинестни вретена, в която предат прежда № 32 от американски памук и произвеждат всяка седмица по един фунт прежда на вретено. Отпадъците са 6%. Значи 10.600 фунта памук всяка седмица се превръщат в 10.000 фунта прежда и 600 фунта отпадъци. През април 1871 г. този памук струва по $7\frac{3}{4}$ пенса един фунт, значи 10.600 фунта — кръгло 342 фунта стерлинги. Десетте хиляди вретена, включително подготвителната предачна машинария и парната машина, струват по 1 ф. ст. на вретено или общо 10.000 ф. ст. Тяхното изхабяване съставлява 10%, = 1000 ф. ст., или 20 ф. ст. седмично. Наемът на фабричното здание е 300 ф. ст., или 6 ф. ст. седмично. Въглищата (по 4 фунта на час и конска сила, при 100 конски сили (индикаторни) и 60 часа седмично, включително отоплението на зданието) — 11 тона седмично по 8 шил. и 6 пенса тона, струват кръгло $4\frac{1}{2}$ ф. ст. седмично; газ — 1 ф. ст. седмично, масло $4\frac{1}{2}$ ф. ст. седмично, значи всички спомагателни материали за 10 ф. ст. седмично. Така че *постоянната* част от стойността е 378 ф. ст. седмично. Работната заплата възлиза на 52 ф. ст. седмично. Цената на преждата е $12\frac{1}{4}$ пенса един фунт или 10.000 фунта = 510 ф. ст., принадената стойност е 510 — 430 = 80 ф. ст. Ние предпоставяме постоянната част на стойността 378 ф. ст. = 0, тъй като тя не участвува в седмичното образуване на стойност. Остава седмичният стойностен продукт от 132 = 52 (v) + 80 (m) ф. ст. Така че *нормата на принадената стойност* е $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. При десетчасов среден работен ден това дава: необходим труд = $3\frac{12}{13}$ часа и принаден труд = $6\frac{1}{13}$ часа.[31]

Джейкоб, като приема за пшеницата цена от 80 шилинга за квартер и среден добив 22 бушела per acre [от един акр], така че един акр донася 11 ф. ст., привежда за 1815 г. следната равносметка, която наистина не е съвсем задоволителна поради направената по-рано компенсация на различни пера, но е годна за нашата цел.

Произведена стойност на акр

Семе пшеница	1 ф. ст. 9 шил.	Десятък, налози, данъци	1 ф. ст. 1 шил.
Наторяване	2 „ 10 „	Рента	1 „ 8 „
Работна заплата	3 „ 10 „	Печалба на фермера и лихва	1 „ 2 „
Всичко:	7 ф. ст. 9 шил.	Всичко	3 ф. ст. 11 шил.

Принадената стойност, винаги при предпоставката, че *цената* на продукта е равна на неговата стойност, тук се разпределя между различни рубрики: печалба, лихва, десятък и т. н. За нас тези рубрики са безразлични. Ние ги сумираме и получаваме *една* принадена стойност от 3 ф. ст. 11 шилинга. 3-те ф. ст. 19 шил. за семе и тор, като *постоянна* част от капитала, приравняваме към нула. Остава авансиран променлив капитал от 3 ф. ст. 10 шил., вместо който е *произведена*

[31] Бележка към второто издание. Приведеният в първото издание пример от една предачна фабрика от 1860 г. съдържаше няколко фактически грешки. Напълно точните числа, приведени тук в текста, ми са дадени от един манчестърски фабрикант. — Трябва да се отбележи, че в Англия старата конска сила се е измервала според диаметъра на цилиндъра, а новата се измерва според действителната сила, която показва индикаторът.

една нова стойност от 3 ф. ст. 10 шил. + 3 ф. ст. 11 шил. Така че $\frac{m}{v} = \frac{3 \text{ ф. ст. } 11 \text{ шил.}}{3 \text{ ф. ст. } 10 \text{ шил.}}$, повече от 100%. Работникът употребява повече от половината на своя работен ден за производство на принадената стойност, която различни лица под разни предлози разпределят помежду си.[31a]

2. Изразяване на продуктовата стойност в пропорционални части на продукта

Да се върнем сега към оня пример, който ни показа как капиталистът прави от пари капитал. *Необходимият труд* на неговия предач беше 6 часа, *принадения труд* на същия — пак толкова и степента на експлоатацията на работната сила следователно 100%.

Продуктът на дванадесетчасовия работен ден е 20 фунта прежда на стойност 30 шилинга. Не по-малко от $\frac{8}{10}$ от стойността на тази прежда (24 шилинга) са образувани само от новопоявяващата се стойност на погълнатите средства за производство (20 фунта памук за 20 шилинга, вретена и т. н. за 4 шилинга) или се състоят от постоянен капитал. Останалите $\frac{2}{10}$ са създадената през време на предачния процес нова стойност от 6 шил., половината от които замества авансираната еднодневна стойност на работната сила, т. е. променливия капитал, а другата половина образува принадена стойност от 3 шилинга. Така че общата стойност на 20-те фунта прежда е съставена по следния начин:

Стойността на преждата от 30 шилинга е = 24 шилинга (c) + (3 шилинга (v) + 3 шилинга (m)).

Тъй като тази целокупна стойност се изразява в целокупния продукт от 20 фунта прежда, трябва и различните стойностни елементи да могат да бъдат също представени в пропорционални части на продукта.

Ако в 20 фунта прежда съществува стойност от 30 шилинга, то $\frac{8}{10}$ от тази стойност или нейната постоянна част от 24 шилинга ще се намира в $\frac{8}{10}$ от продукта или в 16 фунта прежда. От тях $13\frac{1}{3}$ фунта представляват стойността на суровия материал, т. е. на изпредения памук за 20 шилинга, а $2\frac{2}{3}$ фунта — стойността на погълнатите спомагателни материали и на средствата на труда, вретената и т. н. за 4 шилинга.

И тъй, $13\frac{1}{3}$ фунта прежда представляват всичкия изпреден памук, който се съдържа в целокупния продукт от 20 фунта прежда, суровия материал на целокупния продукт, но и нищо повече. Наистина, в тях се намират само $13\frac{1}{3}$ фунта памук на стойност $13\frac{1}{3}$ шилинга, но тяхната допълнителна стойност от $6\frac{2}{3}$ шилинга образува един еквивалент на онзи памук, който се съдържа в другите $6\frac{2}{3}$ фунта прежда. Като че ли от последните е бил изскубан всичкият памук и като че ли памукът на целокупния продукт е бил натикан в $13\frac{1}{3}$ фунта прежда. Но затова те сега не съдържат нито атом от стойността на погълнатите спомагателни материали и оръдия на труда, нито атом от новосъздадената в предачния процес стойност.

31a Приведените изчисления служат само за илюстрация. Защото ние тук предполагаме, че цените са = на стойностите. В третата книга ще видим, че това изравняване дори за *средните цени* съвсем не става така просто.

Също така други $2\frac{2}{3}$ фунта прежда, в които се съдържа остатъкът от постоянния капитал (= 4 шилинга), не представляват нищо друго освен стойността на спомагателните материали и на средствата на труда, използувани при производството на целокупния продукт от 20 фунта прежда.

Така че от тази гледна точка $\frac{8}{10}$ от продукта или 16 фунта прежда, макар и да представляват — разгледани телесно, като потребителни стойности, като прежда — също така продукт на предачния труд, както и останалите части на продукта, все пак не съдържат предачен труд, труд, който е всмукан през време на самия предачен процес. Те като че ли без предене са се превърнали в прежда, като че ли техният образ на прежда е чиста илюзия. И наистина, когато капиталистът ги продаде за 24 шилинга и с тия пари наново купи своите средства за производство, тогава се вижда, че 16 фунта прежда са само преоблечен памук, вретена, въглища и т. н.

И обратно, останалите $\frac{2}{10}$ от продукта или 4 фунта прежда представляват сега само новата стойност от 6 шилинга, произведена през време на дванадесетчасовия предачен процес. Стойността на използуваните суров материал и на средствата на труда, която се съдържаше в тях, беше вече изкоренена от тях и вкоренена в първите 16 фунта прежда. Въплътеният в 20 фунта прежда предачен труд е концентриран в $\frac{2}{10}$ от продукта, като че ли предачът е произвел тези 4 фунта прежда от въздух или от такъв памук и с такива вретена, които са били дадени от самата природа без всякаква помощ на човешкия труд и не прибавят никаква стойност към продукта.

От 4-те фунта прежда, в които по този начин се съдържа цялата стойност, произведена в продължение на еднодневния предачен процес, едната половина представлява само стойността, която замества употребената работна сила, т. е. променливия капитал от 3 шилинга, а другите 2 фунта прежда — само принадената стойност от 3 шилинга.

Тъй като 12 часа труд на предача се опредметяват в 6 шилинга, то в стойността на преждата от 30 шилинга са опредметени 60 работни часа. Те съществуват в 20 фунта прежда, от които $\frac{8}{10}$ или 16 фунта прежда са материализация на изтеклите преди процеса на преденето 48 работни часа, т. е. на труда, опредметен в средствата за производство на преждата, а $\frac{2}{10}$ или 4 фунта прежда са материализация на 12 работни часа, изразходвани в самия предачен процес.

По-рано видяхме, че стойността на преждата е равна на сумата на създадената през време на нейното произвеждане нова стойност плюс стойността, която още отнапред е съществувала в средствата за нейното производство. А сега виждаме как *различните по функция или по понятие съставни части на продуктовата стойност могат да бъдат представени в пропорционални части от самия продукт.*

Това *разпадане на продукта*, на *резултата* от производствения процес — на едно количество продукт, което представлява само съдържащия се в *средствата за производство* труд или постоянната част на капитала; едно друго количество, което представлява само прибавения през време на производствения процес *необходим труд* или променливата част на капитала; и едно последно количество продукт, което представлява само прибавения през време на същия процес *принаден труд*

или принадената стойност — е също тъй просто, колкото и важно, както това ще покаже неговото по-нататъшно приложение към оплетени и още неразрешени проблеми.

Току-що разгледахме целокупния продукт като готов резултат от дванадесетчасовия работен ден. Но ние можем да го проследим и в процеса на неговото образуване и въпреки това пак да представим частичните продукти като функционално различни части на продукта.

Предачът произвежда за 12 часа 20 фунта прежда, значи за един час — $1^2/_3$ фунта, а за 8 часа — $13^1/_3$ фунта, т. е. частичен продукт от *цялата стойност на памука*, изпреден в продължение на целия работен ден. По същия начин частичният продукт на следващите един час и 36 минути е $= 2^2/_3$ фунта прежда и затова представлява стойността на *средствата на труда*, изхабени през 12-те работни часа. Също така през следващите един час и 12 минути предачът произвежда 2 фунта прежда = 3 шилинга, една продуктова стойност — на целия стойностен продукт, който той произвежда в продължение на *6 часа необходим труд*. Най-сетне, през последните $^6/_5$ часа той също така произвежда 2 фунта прежда, чиято стойност е равна на *принадената стойност*, произведена от неговия *полудневен принаден труд*. Този начин на пресмятане служи на английския фабрикант за домашно употребление и той напр. би казал, че през първите 8 часа, или $^2/_3$ от работния ден, той изкарва своя памук и т. н. Както виждаме, тази формула е вярна и е първата формула, само че пренесена от пространството, където частите на продукта лежат готови една до друга, във времето, където те следват една подир друга. Но формулата може да бъде придружена и от твърде варварски представи, особено в такива глави, които както практически са заинтересовани в оплодотворителния процес, така имат интерес и от неговото превратно теоретическо тълкуване. Така, човек може да си въобразява, че нашият предач напр. през първите 8 часа от своя работен ден *произвежда* или *замества стойността* на памука, през следващите час и 36 минути — стойността на погълнатите средства на труда, през следващите час и 12 минути — стойността на работната заплата и че той посвещава на фабриканта, на произвеждането на принадена стойност, само прословутия *„последен час"*. На предача по такъв начин се приписва двойното чудо да произвежда памук, вретена, парна машина, въглища, масло и т. н. в същия момент, в който той преде *с тях*, и да прави от *един* работен ден с дадена интензивност *пет* такива дни. Защото в нашия пример производството на суровия материал и на средствата на труда изискват $\frac{24}{6} = 4$ дванадесетчасови работни дни, а тяхното превръщане в прежда изисква още 1 дванадесетчасов работен ден. Че *хищническата страст* вярва на такива чудеса и че никога не ѝ липсва доктринерът-сикофант, който да ги *доказва*, показва следният пример, добил историческа слава.

3. „Последният час" на Сениор

В едно прекрасно утро през 1836 г. *Насау У. Сениор*, прословут по своите икономически познания и по своя прекрасен стил, тъй да се каже цял *Клаурен* сред английските икономисти, бил повикан от Оксфорд

в Манчестер, за да изучава там политическа икономия, вместо да я преподава в Оксфорд. Фабрикантите го били отредили за свой борец против неотдавна издадения *Factory Act* [фабричен закон] и против агитацията за 10-часовия работен ден, която отивала още по-далеч. С присъщата си практическа проницателност те разбрали, че г. професорът „wanted a good deal of finishing" [англ.: още имал нужда от добра шлифовка]. Затова си го изписали в Манчестер. Господин професорът от своя страна стилизирал лекцията, която му изнесли манчестерските фабриканти, в своя памфлет: *„Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture"*, London 1837 г. Там човек между другото може да прочете следните поучителни редове:

„При сегашния закон нито една фабрика, в която работят лица по-млади от 18 год., не може *да работи по-дълго от $11^1/_2$ часа дневно*, т. е. 12 часа през първите 5 дни и 9 часа в събота. Следващият *анализ* (!) ни показва, че в една такава фабрика *цялата чиста печалба* изхожда *от последния час*. Даден фабрикант изразходва 100.000 ф. ст. — 80.000 ф. ст. за фабрични здания и машини, 20.000 ф. ст. за суров материал и работна заплата. При предпоставка, че капиталът прави един оборот годишно и че *бруто печалбата* е 15%, годишният оборот на фабриката трябва да възлиза на стоки със стойност 115.000 ф. ст. ... *Всеки от 23-те половин работни часа произвежда всекидневно* $^5/_{115}$ или $^1/_{23}$ от тези 115.000 ф. ст. От тези $^{23}/_{23}$, които съставляват целите 115.000 ф. ст. (constituting the whole 115.000 ф. ст.), $^{20}/_{23}$, т. е. 100.000 ф. ст. от 115.000-те ф. ст., *заместват* само капитала; $^1/_{23}$ или 5000 ф. ст. от 15.000-те ф. ст. *бруто печалба* (!) покриват *изхабяването* на фабриката и машинарията. Останалите $^2/_{23}$, т. е. двата последни получаса от всеки ден, *произвеждат чистата печалба от 10%*. Затова ако при неизменни цени фабриката би имала право вместо по $11^1/_2$ часа да работи по 13 часа дневно, то при увеличение на циркулиращия капитал с около 2.600 ф. ст. чистата печалба би се увеличила повече от два пъти. От друга страна, ако числото на работните часове би се намалило дневно с по 1 час, *чистата печалба* би изчезнала, а при намаляването им с по $1^1/_2$ часа би изчезнала и *бруто-печалбата*." [33]

[33] *Сениор*, пос. съч., стр. 12, 13. Ние не се спираме на някои куриози, които за нас тук са безразлични — напр. твърдението, че фабрикантите причисляват заместването на изхабената машинария и т. н., т. е. една *съставна част на капитала*, към *печалбата*, все едно бруто или нето, мръсна или чиста. Не се спираме и на правотата или лъжливостта на цифровите данни. Че и те не струват нещо повече от така наречения *„анализ"* — това доказва *Леонард Хорнер* в своето „A letter to Mr. Senior etc.", Лондон 1837 г. *Леонард Хорнер*, един от Factory Inquiry Commissioners [членовете на комисията за изследване фабричните условия] през 1833 г. и фабричен инспектор, в същност *фабричен цензор*, до 1859 г., има безсмъртни заслуги към английската работническа класа. През целия си живот той е водил непрекъсната борба не само с озлобените фабриканти, но и с министрите, за които е било много по-важно да броят *„гласовете"* на фабрикантите в Парламента, отколкото *работните часове* на „работните ръце" във фабриките.

Добавка към бележка 32. Съвсем независимо от неверността на съдържанието, изложението на Сениор е и забъркано. Ето какво е искал да каже той в същност: Фабрикантът държи всекидневно работниците в продължение на $11^1/_2$ или $^{23}/_2$ часа. Работната година, както и всеки работен ден, се състои от по $11^1/_2$ или $^{23}/_2$ часа (умножени с броя на работните дни през годината). При тази предпоставка $^{23}/_2$ работни часа произвеждат годишен продукт за 115.000 ф. ст.; $^1/_2$ работен час произвежда

И това г. професорът нарича „*анализ*"! Ако той наистина е повярвал на плача на фабрикантите, че работниците прекосват *най-доброто време* от деня за произвеждането, а значи и за възпроизвеждането или за *заместването на стойността* на зданията, машините, памука, въглищата и т. н., — тогава всеки анализ е бил излишен. Той просто трябваше да отговори: „Господа! Ако заповядате да се работи по 10 часа вместо по 11½, всекидневното поглъщане на машинария, памук и т. н. — при равни други условия — ще се намали с 1½ часа. Значи вие ще спечелите точно толкова, колкото ще загубите. Вашите работници в бъдеще ще прекосват 1½ часа по-малко за възпроизвеждане или заместване на авансираната капиталова стойност." Ако ли пък той не им е повярвал, а като вещо лице е сметнал за необходимо да направи анализ, би трябвало преди всичко да помоли господа фабрикантите — по един въпрос, който се отнася изключително до отношението на чистата печалба към величината на работния ден, да не разбъркват безразборно машинарията, фабричните постройки, суровите материали и труда, а да благоволят да турят на една страна *постоянния капитал*, който се съдържа във фабричните постройки, машинарията, суровите материали и т. н., а на друга страна — *авансирания за работна заплата капитал*. И ако тогава се окажеше, че според сметките на фабрикантите работникът в $^{1}/_{2}$ часа или в един час възпроизвежда или замества *работната заплата*, аналитикът трябваше да продължи така:

Според вашите данни работникът произвежда в предпоследния час своята работна заплата, а в последния — вашата принадена стойност или чиста печалба. Тъй като той в еднакви периоди от време произвежда еднакви стойности, продуктът на предпоследния час има същата стойност, каквато има и този на последния. При това той произвежда *стойност* само доколкото изразходва труд, а количеството на неговия труд се измерва с *неговото работно време*. Според вашите данни то възлиза на 11½ часа на ден. Една част от тези 11½ часа той употребява за произвеждане или за *заместване* на своята работна заплата, другата част — за произвеждане на вашата чиста печалба. Друго той не прави през работния ден. Но тъй като според вашите данни неговата заплата и донесената от него принадена стойност са еднакво големи стойности, очевидно той произвежда своята работна заплата в 5¾ часа и вашата чиста печалба в другите 5¾ часа. Тъй като по-нататък *стойността на двучасовия продукт прежда* е равна на сбора от стойността на неговата работна заплата плюс стойността на вашата чиста печалба, *стойността* на тази прежда трябва да се измерва с 11½ часа труд, т. е. продуктът на предпоследния час трябва да се измерва с 5¾ работни часа, а продуктът на последния час — също. С това стигаме до един щекотлив пункт. И тъй, внимание! Предпоследният работен час е обикновен

$^{20}/_{23}$ × 115 000 ф. ст. = ... 20 работни часа произвеждат $^{20}/_{23}$ × 115 000 ф. ст. = 100 000 ф. ст., т. е. те заместват само авансирания капитал. Остават $^{3}/_{2}$ работни часа, които произвеждат $^{3}/_{23}$ × 115 000 ф. ст. = 15 000 ф. ст., т. е. бруто-печалбата. От тези $^{3}/_{2}$ работни часа $^{1}/_{2}$ работен час произвежда $^{1}/_{23}$ × 115 000 ф. ст. = 5 000 ф. ст., т. е. произвежда само заместването на изхабената част от фабриката и машинарията. А последните два работни получаса, т. е. последният работен час, произвеждат $^{2}/_{23}$ × 115 000 ф. ст. = 10 000 ф. ст., т. е. чистата печалба. В текста Сениор превръща последните $^{2}/_{23}$ от продукта в части на самия работен ден.

работен час, също като първия. Ni plus ni moins [франц.: ни повече, ни по-малко]. Как може тогава предачът в *един* работен час да произведе *прежда*, която да представлява *стойност* от 5¾ *работни часа*? В същност той и не извършва такова чудо. *Потребителната стойност*, която той произвежда в *един* работен час, е *определено количество прежда*. *Стойността* на тази прежда се измерва с 5¾ работни часа, от които 4¾ се съдържат, без всякакво съдействие от негова страна, в погълнатите за един час *средства за производство*, в памук, машинария и т. н., а $^{4}/_{4}$ или един час са прибавени от самия него. Значи — тъй като неговата работна заплата се произвежда в 5¾ работни часа, а *преждата продукт на един час предене* също така съдържа 5¾ работни часа, няма никаква магия в това, че *стойностният продукт на неговите 5¾ часа предачен труд е равен на стойността на продукта от един час предене*. Но вие сте на съвсем крив път, ако мислите, че той изразходва макар и един атом време от своя работен ден за възпроизвеждане или „*заместване*" на стойността на памука, машинарията и т. н. С това, че неговият труд прави от памук и вретена *прежда*, с това, че той *преде* — *стойността* на памука и вретената *от само себе си* преминава върху преждата. Това се дължи на *качеството* на неговия труд, а не на неговото *количество*. Наистина, в един час той ще пренесе повече памучна стойност и т. н. върху преждата, отколкото в ½ час, но само защото той за един час изприда повече памук, отколкото за ½ час. И тъй, вие разбирате: вашият израз, че работникът произвежда в *предпоследния* час стойността на своята работна заплата, а в *последния* — чистата печалба, — означава само, че в *продукта прежда от два часа на неговия работен ден*, все едно дали те са отпред или отзад, са въплътени 11½ часа труд, т. е. точно толкова часа, колкото наброява *целият негов работен ден*. А изразът, че той в първите 5¾ часа произвежда своята работна заплата, а в последните 5¾ часа вашата чиста печалба, също тъй означава само, че за първите 5¾ часа вие плащате, а за последните 5¾ часа не плащате. Аз говоря за заплащане на труда вместо за заплащане на работната сила, за да говоря на вашия slang [англ.: жаргон]. Но ако вие, господа, сравните отношението на работното време, за което плащате, с онова работно време, за което не плащате, ще намерите, че то е отношение на половин ден към половин ден, т. е. 100%, а това все пак е твърде приличен процент. При това не подлежи на най-малко съмнение, че ако вие натиквате вашите „работни ръце" да ви работят по 13 часа вместо по 11½ и — каквито сте си — прибавите допълнителните 1½ часа към принадения труд, последният ще порасне от 5¾ часа на 7¼ часа, а *нормата на принадената стойност* — от 100% на 126 $^{2}/_{23}$%. Но вие ще се окажете твърде безумни сангвиници, ако се надявате, че с прибавянето на 1½ часа тя щяла да порасне от 100% на 200%, пък дори и повече от 200%, т. е. че щяла да стане „повече от двойно" по голяма. От друга страна — чудно нещо е човешкото сърце, особено когато човек си носи сърцето в кесията — вие сте съвсем безразсъдни песимисти, ако се опасявате, че с намаляването на работния ден от 11½ часа на 10½ часа щяла да пропадне цялата ваша чиста печалба. Ей богу, не! Ако предпоставим, че всички други условия останат неизменни, принаденият труд ще спадне от 5¾ на 4¾ часа, което все пак ще ви

даде порядъчна норма на принадената стойност а именно $82\frac{4}{17}\%$. Но съдбоносният „*последен час*", за който сте се раздрънкали повече отколкото хилиастите за края на света, е „all bosh" [англ.: празни приказки]. Неговата загуба не ще лиши нито вас от „*чистата печалба*", нито пък децата от двата пола, които ние съсипваме, от тяхната „*душевна чистота*"[32a].

[32a] Докато *Сениор* доказвал, че от „*последния работен час*" зависи *чистата печалба* на фабрикантите, съществуването на английската памучна индустрия и значението на Англия на световния пазар, — *д-р Ендрю Юър* пък доказвал, че ако фабричните деца и младежи под 18 год. не бъдат затваряни по цели 12 часа в топлата и нравствено-чиста атмосфера на фабричното помещение, а бъдат изхвърлени „един час" по-рано в бездушния и развратен външен свят, безделничеството и пороците ще погубят спасението на душата им. От 1848 г. фабричните инспектори в своите полугодишни „Reports" [отчети] никога не изпускат случая да дразнят фабрикантите с „*последния час*", със „*съдбоносния час*". Така напр. г. *Хоуел* казва в своя фабричен отчет от 31 май 1855 г.: „Ако следното остроумно изчисление (той цитира Сениор) беше вярно, всяка памучна фабрика в Съединеното кралство от 1850 г. насам би работила със загуба." („Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855", стр. 19, 20.) Когато в 1848 г. законопроектът за десетчасовия работен ден мина в парламента, фабрикантите изпратиха от някои обикновени работници, на работа в ленопредачниците, разпръснати в селските райони между графствата Дорсет и Съмърсет, една петиция против този закон, в която между другото се казва: „Ние, просителите-родители, мислим, че добавеният свободен час ще има за последица само деморализирането на нашите деца, защото безделничеството е начало на всички пороци." Към това фабричният отчет от 31 октомври 1848 г. забелязва: „Атмосферата в ленопредачниците, в които работят децата на тези добродетелно-нежни родители, така е пропита с безбройни прашинки и влакънца от суровия материал, че е извънредно неприятно да се прекара в предачните помещения макар само 10 минути, защото там човек не може да стои без най-неприятно усещане, тъй като очите, ушите, ноздрите и устата веднага се напълват с цели облаци ленен прах, от който няма спасение. Самият труд поради трескавата бързина на машинарията изисква непрестанно влагане на сръчността и непрестанно движение, под контрола на неотслабващо внимание, и изглежда твърде жестоко да се карат родителите да употребяват думата „безделничество" спрямо собствените си деца, които, като се извади времето за хранене, в течение на цели 10 часа са приковани към такова занятие в такава атмосфера... Тези деца работят по-дълго време отколкото ратаите в съседните села... Такива безсърдечни брътвежи за „безделничество и пороци" трябва да бъдат заклеймени като най-чист cant [англ.: лицемерие] и най-безсрамно лицемерие... Онази част от публиката, която преди около 12 години бе възмутена от самоувереността, с която публично и сериозно се провъзгласи, под санкцията на висок авторитет, че цялата „чиста печалба" на фабриканта произтичала от „*последния час*" и че затова намаляването на работния ден с един час щяло да унищожи чистата печалба — тази част от публиката, казваме, надали ще повярва на очите си, когато види, че оригиналното откритие на добродетелите на „последния час" оттогава е доколкова усъвършенствувано, че еднакво включва в себе си и „*морал*" и „*печалба*", така че ако продължителността на детския труд бъде намалена на цели 10 часа, щели да отидат по дяволите както *чистата печалба* на фабрикантите, така и *нравствената чистота* на децата, тъй като и едната, и другата зависели от този последен, от този съдбоносен час." („Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1848", стр. 101.) Същият фабричен отчет след това привежда образци от „нравствеността" и „добродетелта" на тези господа фабриканти, от всички коварства, хитрувания, подмамвания, заплашвания, фалшифицирания и т. н., с които те си послужили, за да накарат няколко свои съвсем запуснати работници да подпишат такива петиции и после да ги поднесат на парламента като петиции от цял един индустриален клон, от цели графства. В най-висша степен характерно за днешното състояние на тъй наречената икономическа „*наука*" е това, че нито *Сениор*, който за своя чест по-сетне стана енергичен *защитник* на фабричното законодателство, нито неговите първоначални и по-късни противници можаха да разкрият логическите грешки на „оригиналното откритие". Те апелираха към фактическия опит. Но why и wherefore [защо и как] — това си остана мистерия.

Когато наистина удари вашият „*последен час*", спомнете си за оксфордския професор. А сега: Аз бих желал да поостана във вашето скъпо общество — но в друг, по-добър свят. Addio![32] [итал.: сбогом.]

Един от главните икономически мандарини, *Джеймс Уйлсън*, наново наду на 15 април 1848 г. в „*Лондон економист*", в полемика против закона за десетчасовия работен ден, открития от *Сениор* още в 1836 г. сигнал за „последния час".

4. Принаденият продукт

Онази част на продукта ($\frac{1}{10}$ от 20 фунта прежда или 2 фунта прежда във втория наш пример), в която се въплъщава принадената стойност, ние наричаме принаден продукт ([Mehrprodukt], surplus produce, produit net). Както *нормата на принадената стойност* се определя от нейното отношение не към цялата сума на капитала, а само към променливата му съставна част, също така и *величината на принадения продукт* се определя от неговото отношение не към целия останал продукт, а към онази негова част, в която се изразява необходимият труд. Както производството на принадена стойност е определящата цел на капиталистическото производство, така и степента на богатството се измерва не с абсолютната величина на продукта, а с относителната величина на принадения продукт.[33]

Сборът на необходимия и принадения труд, на отрязъците време, в които работникът произвежда стойността, заместваща неговата работна сила, както и принадената стойност, образува *абсолютната величина* на неговото работно време — *работния ден (working day)*.

[32] Впрочем г. професорът все пак спечелил нещичко от своята манчестерска разходка! В „Letters on the Factory Act" цялата *чиста печалба*, „*печалба*" и „*лихва*" и дори „something more" [нещо повече] — зависят от *един неплатен на работника работен час!* Една година преди това в своите „Outlines of Political Economy", съчинени за общото благо на оксфордските студенти и образованите филистери, той „открил", в противовес на *Рикардовото* определение на стойността с работното време, че *печалбата* произхожда от *труда на капиталиста*, а *лихвата* — от неговия *аскетизъм*, от неговото „*въздържание*". Тази басня е стара, но думата „Abstinence" е нова. Господин *Рошер* правилно я превежда на немски с думата „Enthaltung". Но някои негови сънародници, Шулцевци и разни други михели, виж поясненията на чужди думи, по-малко подковани в латинския език, превърнаха въздържанието в калугерско „*Entsagung*" [отказ от всичко].

[33] „За един индивид с капитал от 20 000 ф. ст., чиято печалба съставя годишно 2 000 ф. ст., ще бъде съвсем безразлично дали неговият капитал експлоатира 100 или 1 000 работници, дали произведените стоки се продават за 10 000 или за 20 000 ф. ст., стига предпоставката винаги да бъде, че неговата печалба при всички тези случаи не пада под 2 000 ф. ст. Нима *реалният интерес* на една нация не е същият? Ако предпоставим, че нейният реален чист доход, нейните ренти и печалби не се изменят, тогава никакво значение няма обстоятелството, че нацията се състои от 10 или 12 милиона жители." (*Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 416.) *Артър Йънг*, фанатикът на принадения труд, впрочем бъбриво-разводнен и безкритичен писател, чиято слава е в обратно пропорционално на неговите заслуги, още дълго преди Рикардо между другото е казал: „Каква полза би имало едно съвременно кралство от цяла една провинция, чиято почва би се обработвала по староримски начин от дребни, независими селяни, колкото и добре да биха я обработвали? Каква цел би имало това освен единствено да се произвеждат хора („the mere purpose of breeding men"), което само по себе си няма никаква цел („is a most useless purpose")." (*Arthur Young* [Артър Йънг], Political Arithmetic etc., Лондон 1774, стр. 47.)

ОСМА ГЛАВА

РАБОТНИЯТ ДЕН

1. Границите на работния ден

Ние изхождахме от предпоставката, че работната сила се купува и продава по нейната *стойност*. Нейната стойност, както и тази на всяка друга стока, се определя от работното време, което е необходимо за нейното произвеждане. Така че ако производството на средствата за живот, средно необходими на работника за един ден, изисква 6 часа, той трябва да работи средно по 6 часа дневно, за да произвежда всекидневно своята работна сила или за да възпроизвежда *стойността*, получена при нейната продажба. В такъв случай *необходимата част от неговия работен ден* съставя 6 часа и затова, при равни други условия, е *дадена величина*. Но това още не дава *дължината на самия работен ден*.

Да приемем, че линията a — — — — — — b представлява продължителността или дължината на *необходимото работно време*, напр. 6 часа. Според това дали работата ще бъде продължена отвъд ab със 1, 3 или 6 часа и т. н., получаваме 3 различни линии:

Работен ден I: a — — — — — — b — c,
Работен ден II: a — — — — — — b — — — c,
Работен ден III: a — — — — — — b — — — — — — c,

които представляват 3 различни работни дни от 7, 9 и 12 часа. Линията на продължението bc представлява дължината на принадения труд. Тъй като работният ден $= ab + bc$, или $= ac$, той се изменя заедно с променливата величина bc. Тъй като ab е дадена величина, отношението на bc към ab винаги може да бъде измерено. То съставя в работния ден I $^1/_6$, в работния ден II $^3/_6$ и в работния ден III $^6/_6$ от ab. По-нататък, тъй като пропорцията $\frac{\text{принадено работно време}}{\text{необходимо работно време}}$ определя нормата на принадената стойност, последната е дадена чрез това отношение. Тя в трите различни работни дни възлиза съответно на $16^2/_3$, 50 и 100%. И обратно, *нормата на принадената стойност* сама не би ни дала *величината на работния ден*. Така напр., ако първата е равна на 100%, работният ден би могъл да бъде 8, 10, 12 часов и т. н. Тя би показала само, че двете съставни части на работния ден, необходимият труд и принаденият труд, са еднакво големи, но не и *колко голяма* е всяка от тези части.

Така че работният ден не е постоянна, а *променлива величина*. Наистина, едната от неговите части се определя от работното време, необходимо за постоянното възпроизвеждане на самия работник, но неговата обща величина се изменя с дължината или продължителността на принадения труд. Така че работният ден е определим, но сам по себе си е неопределен.[3]

Но макар че работният ден не е твърда, а текуща величина, от друга страна той може да варира само в *известни граници*. Но неговата *минимална граница* е неопределима. Но ако приемем линията на продължението bc или принадения труд за $= 0$, получаваме една минимална граница, т. е. онази част от деня, през която работникът по необходимост трябва да работи за своята самоиздръжка. Но на основата на капиталистическия начин на производство необходимият труд може да съставя само *една* част от неговия работен ден, така че работният ден никога не може да бъде съкратен до този минимум. Затова пък работният ден има *максимална граница*. Той не може да бъде продължен отвъд известна граница. Тази максимална граница се определя двойно. Първо, от *физическата граница на работната сила*. В продължение на природния ден от 24 часа човек може да изразходва само определено количество от своята жизнена сила. Така, един кон може да работи всекидневно само по 8 часа. През време на една част от деня работната сила трябва да почива, да спи, а през време на друга част човек има да задоволява други физически потребности, да се храни, да се мие, да се облича и т. н. Освен тази чисто *физическа граница* удължаването на работния ден среща и *морални граници*. Работникът има нужда от време за задоволяване на своите духовни и социални потребности, обхватът и броят на които се определя от общото културно равнище. По такъв начин вариацията на работния ден се движи във физически и социални граници. Но и двете граници са твърде еластични и оставят най-широко поле на действие. Така, ние срещаме работен ден от 8, 10, 12, 14, 16, 18 часа, т. е. от най-различна дължина.

Капиталистът е купил работната сила по нейната *еднодневна стойност*. На него принадлежи нейната *потребителна стойност* в продължение на един работен ден. Той значи е придобил правото да кара работника да му работи в продължение на един ден. Но *какво* нещо е *един работен ден*?[4] Във всеки случай — по-малко от един природен ден. С колко по-малко? Капиталистът има свое собствено мнение за тази ultima Thule [крайна граница], за тази *необходима граница на работния ден*. Като капиталист той е само олицетворен капитал. Неговата душа е душата на капитала. А капиталът има само един жизнен нагон — нагона да се оплодотворява, да създава принадена стойност със своята *постоянна* част, със средствата за производство да всмуква колкото може по-голямо количество принаден труд.[5] Капиталът е умрял труд, който само като вампир се оживява чрез смучене на жив труд и живее толкова по-дълго, колкото повече труд всмуква. Онова време, през което работникът работи, е времето, през което капиталистът *консумира* купената от него работна сила.[6] Ако работ-

[3] „Един работен ден е неопределена величина, той може да бъде дълъг или къс." („An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.", Лондон 1770 г., стр. 73.)

[4] Този въпрос е несравнено по-важен отколкото прочутият въпрос на сър Робърт Пийл към Бърмингемската търговска камара: „What is a pound?" (Какво нещо е един фунт) — въпрос, който е можел да бъде поставен само защото на Пийл също тъй не му е била ясна природата на парите, както и на бърмингемските „little shilling men" (хора на дребния шилинг).

[5] „*Задачата на предприемача* се състои в това, да получи чрез изразходвания капитал *колкото може по-голямо количество труд*" („D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible"). (J. G. Courcelle-Seneuil, Ж. Г. Курсел-Сеньой, Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, 2-ро издание, Париж 1857 г., стр. 62.)

[6] „Изгубването по на един работен час дневно представлява грамадна загуба за една търговска държава." „*Консумирането на луксозни предмети* е много голямо

никът консумира за себе си времето, с което разполага, той краде капиталиста[39].

Капиталистът се позовава на *закона за стоковата размяна*. Той, както и всеки друг купувач, се старае да изкара от потребителната стойност на своята стока колкото е възможно по-голяма полза. Но изведнъж се надига гласът на работника, който беше заглъхнал в бурята и устрема на производствения процес:

Стоката, която ти продадох, се отличава от останалата стокова паплач по това, че нейната употреба *създава стойност*, и то по-голяма стойност, отколкото струва тя самата. Ти затова си я и купил. Това, което за тебе е оплодотворяване на капитала, за мене е допълнително изразходване на работна сила. Ние двамата с теб познаваме на пазара само един закон — закона за стоковата размяна. А консумирането на стоката принадлежи не на продавача, който я отчуждава, а на купувача, който я придобива. Затова на теб ти принадлежи употребата на моята еднодневна работна сила. Но за нейната всекидневна продажна цена аз трябва да мога да я възпроизвеждам всекидневно и значи отново да мога да я продавам. Независимо от природното ми изхабяване поради възрастта и т. н., аз трябва да бъда способен и утре да работя със същата нормална степен на сила, здраве и бодрост, както и днес. Ти постоянно ми проповядваш евангелието на „спестовността" и „въздържанието". Е, добре! Аз искам като разумен, пестелив стопанин да стопанисвам своето единствено богатство, работната си сила, и да се въздържам от всяко нейно лудешко разпиляване. Аз искам всекидневно да прехвърлям в движение, в труд само толкова от нея, колкото отговаря на нейната нормална продължителност и на здравото й развитие. С безмерно удължаване на работния ден ти можеш за *един* ден да изтръгнеш такова количество от моята работна сила, каквото аз мога да възстановя едва за три дни. Това, което ти ще спечелиш като труд, аз ще го изгубя като субстанция на труда. *Използуването* на моята работна сила и нейното *ограбване* са съвсем различни неща. Ако средният период от живота на един среден работник, при разумни размери на труда, е 30 години, стойността на моята работна сила, за която ти ми плащаш всеки отделен ден, е $\frac{1}{365 \times 30}$ или $\frac{1}{10950}$ от цялата й стойност. Но ако я изконсумираш за 10 години, ти пак ми плащаш всекидневно по $\frac{1}{10950}$ вместо $\frac{1}{3650}$ от цялата й стойност, т. е. само $\frac{1}{3}$ от нейната еднодневна стойност, и значи всеки ден ми *крадеш* $\frac{2}{3}$ от стойността на моята стока. Ти ми плащаш за еднодневна работна сила, а там използуваш тридневна. Това противоречи на нашия договор и на закона на стоковата размяна. Затова аз искам *нормална* дължина на работния ден и го искам без всякакви апели към твоето сърце — защото щом е за пари, няма място за добродушие. Ти може да си примерен гражданин, може

между бедното работно население на това кралство, особено между простолюдието в манифактурите, а при това те изразходват и своето време, а това изразходване е по-пагубно от всичко друго." („An Essay on Trade and Commerce etc.", Лондон 1770 г., стр. 47 и 153.)

[39] „Ако свободният работник почине един миг, мръсната икономия, която го следи с неспокойни погледи, твърди, че той я краде." (N. Linguet [Н. Ленге], Théorie des Lois Civiles etc., Лондон 1767 г., том II, стр. 466.)

би си член на дружеството за защита на животните, на туй отгоре може и да минаваш за светец, но това *нещо*, което ти представляваш спрямо мен, няма сърце в гърдите си. Това, което бие в него, май е *моето собствено сърце*. Аз искам *нормален работен ден*, защото, както и всеки друг продавач, искам *стойността* на своята стока.[40]

Ние виждаме: независимо от твърде еластичните граници, самата природа на стоковата размяна не поставя никакви граници на работния ден, значи и никакви граници на принадения труд. Капиталистът защищава своето право на купувач, като удължава колкото може повече работния ден и като се старае, ако може, да направи от *един* работен ден два. От друга страна специфичната природа на продадената стока съдържа една граница на консумирането и от нейния купувач, и работникът защищава своето право на продавач, когато иска да ограничи работния ден до определена нормална величина. Така че тук се получава *антиномия*, право срещу право, и двете еднакво опрени на закона за стоковата размяна. Между равни права решава *силата*. И тъй, в историята на капиталистическото производство *нормирането на работния ден* се изразява в *борба за границите на работния ден* — борба между сборния капиталист, т. е. *класата на капиталистите*, и сборния работник или *работническата класа*.

2. Неутолимата жажда за принаден труд. Фабрикант и чокоин

Капиталът не е изнамерил принадения труд. Навсякъде, където една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената си издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика на средствата за производство[41], все едно дали този собственик е атински *καλὸς κἀγαθός* [благородник], етруски теократ, civis romanus [римски гражданин], нормански барон, американски робовладелец, влашки чокоин, съвременен лендлорд или капиталист[42]. Но ясно е, че ако в една обществено-икономическа формация преобладаваща роля заема не *разменната стойност* на продукта, а неговата *потребителна стойност*, принаденият труд се ограничава с един по-тесен или по-широк кръг от потребности, но от *самия характер на производството* не произтича никаква *безгранична потребност от принаден труд*. Затова ужасен е свръхтрудът в древността, където разменната стойност е трябвало да бъде добивана в нейния самостоятелен паричен образ, т. е. в

[40] През време на голямата стачка на лондонските builders [строителни работници], през 1860—1861 г., за свеждане на работния ден на 9 часа, техният комитет публикува едно заявление с почти същото съдържание като пледоарията на нашия работник. В него не без ирония се обръща внимание на това, че най-алчният от „building masters" [предприемачи-строители], някой си сър М. Пето — „минава за светец". (Същият този Пето след 1867 г. свърши по същия начин, както и — Страусберг!)

[41] „Онези, които работят... хранят в действителност както *пенсионерите*, тъй наречените *богаташи*, тъй и *себе си*." (*Edmund Burke* [Едмунд Бърк], Thoughts and Details on Scarcity, Лондон 1800 г., стр. 2.)

[42] *Нибур* в своята „Römische Geschichte" твърде наивно забелязва: „Не може да не се признае, че произведения като тия на етруските, които ни поразяват дори в своите развалини, предпоставят в малки (!) държави *феодални господари* и *крепостни селяни*." Много по-дълбока е забележката на *Сисмонди*, че „брюкселските дантели" предпоставят господари-капиталисти и наемни работници.

производството на злато и сребро. Принудителната работа до смърт е била там официалната форма на свръхтруда. Достатъчно е човек да прочете само Диодорус Сикулус[43]. Но това са изключения в древността. Але щом народи, чието производство все още се движи в по-низшите форми на робския труд, на крепостническия труд и т. н., бъдат въвлечени в един световен пазар, намиращ се под господството на капиталистическия начин на производство, пазар, който развива продажбата на техните продукти в чужбина до степента на техен господствуващ интерес — тогава към варварските ужаси на робството, крепостничеството и т. н. идва като калем цивилизованият ужас на свръхтруда. Затова негърският труд в южните щати на Америка е запазвал умерен и патриархален характер, докато производството е било насочено главно към непосредствено самозадоволяване. Но в същата степен, в която износът на памук е ставал жизнен интерес на тези щати, свръхтрудът на негъра — а на някои места консумирането на неговия живот за седем трудови години — е станал фактор на една пресметната и пресметлива система. Задачата вече не е била да се изтръгне от негъра известна маса полезни продукти. Сега задачата била *производството на самата принадена стойност*. Подобен е случаят с *ангарийния труд*, напр. в дунавските княжества.

Сравняването на неутолимата жажда за принаден труд в дунавските княжества със същата неутолима жажда в английски фабрики представя особен интерес, тъй като *принаденият труд* при *ангарията* има *самостойна* сетивна форма.

Да приемем, че работният ден наброява 6 часа необходим труд и 6 часа принаден труд. В такъв случай свободният работник донася на капиталиста седмично 6×6 или 36 часа принаден труд. Това е същото, както ако той би работил 3 дни в седмицата за себе си и 3 дни безплатно на капиталиста. Но това не се вижда. Принаденият труд и необходимият труд се сливат. Затова аз мога да изразя същото отношение напр. и така, че работникът във всяка минута работи 30 секунди за себе си и 30 секунди за капиталиста. Друго е с *ангарията*. Необходимият труд, който извършва напр. влашкият селянин за своята собствена издръжка, е *пространствено* отделен от неговия принаден труд за чокоина. Единия труд той извършва на своята собствена нива, а другия — на господарското имение. Поради това двете части на работното време съществуват *самостойно* една до друга. Във формата на *ангария* принаденият труд е строго отделен от необходимия труд. Тази различна форма на проявление на принадения и необходимия труд очевидно никак не променя *количественото отношение* между тях. Три дни принаден труд в седмицата си остават три дни труд, който не образува еквивалент за самия работник, независимо от това дали този труд се нарича крепостен или наемен. Но у капиталиста ненаситната жажда за принаден

[43] „Човек не може да гледа тези нещастници (в *златните рудници* между Египет, Етиопия и Арабия), които дори не могат да държат чисто тялото си, нито да покрият своята голота — без да оплаче тяхната тъжна съдба. Защото там няма снизхождение, няма милост ни към болни, ни към осакатени, ни към старци, ни към слабостта на жените. Всички трябва да продължават да работят, принуждавани с бой, докато смъртта не тури край на техните мъчения и бедствия." (*Diodorus Siculus* [Диодорус Сикулус], Historische Bibliothek, книга 3, глава 13 [стр. 260]. — *Русс. ред.*)

труд се явява под вида на стремеж към безмерно *удължаване на работния ден*, а у чокоина по-просто — под вида на непосредствен лов за ангарийни дни[44].

В дунавските княжества ангарийният труд е бил свързан с натуралните ренти и с другите принадлежности на крепостничеството, но той е образувал решаващия налог в полза на господствуващата класа. В такива случаи ангарията рядко е произтичала от крепостничеството, напротив, по-скоро крепостничеството обикновено е произлизало от ангарията.[44a] Така е било в румънските провинции. Техният първоначален начин на производство се е основавал върху общата собственост, но не на обща собственост в нейната славянска, а още по-малко в нейната индийска форма. Членовете на общината самостойно са стопанисвали като своя свободна частна собственост една част от земите, а задружно са обработвали друга част, т. н. ager publicus [лат.: обществени ниви]. Продуктите от този задружен труд са служили отчасти за резервен фонд за в случай на неплодородие и други случайности, отчасти като държавно съкровище за покриване на разноските за войни, за религиозни цели или за други разноски за общината. С течение на времето военни и църковни сановници заедно с общата собственост узурпирали и всички свързани с нея тегоби. Трудът на свободните селяни върху техните общинска земя се превърнал в *ангарийен труд* за грабителите на тази общинска земя. Едновременно с това се развили крепостнически отношения, но само фактически, а не в законна форма, докато най-сетне освободителката на света — Русия, под предлог, че ще ликвидира крепостничеството, го въздигнала в закон. *Кодексът на ангарийния труд*, прокламиран в 1831 г. от руския генерал *Кисельов*, е бил, естествено, продиктуван от самите чокои. По такъв начин Русия с един удар спечелила на своя страна магнатите на дунавските княжества и одобрителните ръкопляскания на либералните кретени от цяла Европа.

Според „*Règlement organique*" [френ.: органически устав] — така се нарича този кодекс на ангарийния труд — всеки влашки селянин дължи на така наречения собственик на земята освен множество подробно изброени тегоби в натура, още и: 1) дванадесет работни дни изобщо, 2) един ден полска работа и 3) един ден за докарване на дърва. Summa summarum [лат.: всичко на всичко] 14 дни в годината. Но, с дълбоко разбиране на политическата икономия, работният ден тук се приема не в неговия обикновен смисъл, а като работен ден, *необходим* за производство на средния еднодневен продукт, а пък средният еднодневен

[44] Следващият текст се отнася до състоянието на румънските провинции, в което те са се намирали преди преврата, станал след Кримската война.

[44a] (Бележка към третото издание: Това важи също така и за Германия и особено за Прусия на изток от Елба. През 15 век немският селянин почти навсякъде, макар и да е носел известни тегоби в труд и натура, иначе поне фактически е бил свободен човек. Немските колонисти в Бранденбург, Померания, Силезия и Източна Прусия са били признати даже и юридически за свободни. Победата на аристокрацията в Селската война турила край на това. Не само победените южногермански селяни пак станали крепостни. Още от половината на 16 век свободните селяни в Източна Прусия, Бранденбург, Померания и Силезия, а скоро след това и в Шлезвиг-Холщайн, били смъкнати до крепостни. (*Maurer* [Маурер], Fronhöfe, IV том, *Meitzen* [Майцен], Der Boden des preussischen Staats, *Hanssen* [Хансен], Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein.) — *Ф. Е.*)

продукт се определя по такъв хитър начин, че никой циклоп не би могъл да го изкара и за 24 часа. Затова „уставът" сам обяснява със сухите думи на една чисто руска ирония, че под 12 работни дни трябва да се разбира продуктът на ръчен труд от 36 дни, под един ден полска работа 3 дни и под един ден докарване на дърва — също така тройно повече. Всичко: 42 дни ангария. Но към това се прибавя и така наречената *джобаджия*, т. е. услугите, които селяните дължат на земевладетеля при извънредни нужди на производството. Всяко село, според броя на своето население, е длъжно всяка година да доставя за джобаджия определен контингент работници. Тази добавъчна ангария се преценява за всеки влашки селянин на 14 дни, така че предписаната ангария възлиза на 56 дни в годината. Но земеделската година във Влашко, поради лошия климат, брои само 210 дни, от които 40 дни се губят като неделни и празнични дни и средно 30 дни — поради лошо време, всичко 70 дни. Остават 140 работни дни. Отношението на ангарийния труд към необходимия труд е $\frac{56}{84}$ или $66\frac{2}{3}\%$ и изразява много по-малка норма на принадената стойност отколкото оная, която регулира труда на английския земеделски или фабричен работник. Но това е само предписаната *по закон* ангария. „Règlement organique", в още „по-либерален" дух отколкото английското фабрично законодателство, е съумял да облекчи начина на своето собствено заобикаляне. След като е направил от 12 дни 54, той определя и номиналния дневен труд за всеки от 54-те ангарийни дни по такъв начин, че този труд трябва да се довършва през следващите дни. Така напр. един ден е предвиден за изплевене на такава площ, която за тази операция, особено при царевичните ниви, изисква двойно по-дълго време. Законният дневен труд за някои земеделски работи може така да се тълкува, че денят започва през май и свършва през октомври. За *Молдова* правилата са още по-тежки. „Дванадесетте дни ангария, предвидени в *Règlement organique* — извикал един опиянен от победата болярин, — възлизат на 365 дни в годината!"[46]

Ако *Règlement organique* на дунавските княжества е бил *положителен* израз на неутолимата жажда за принаден труд, узаконена във всеки параграф, то английските *Factory-Acts* (фабрични закони) са *отрицателни* изрази на същата неутолима жажда. Тези закони обуздават нагона на капитала към безгранично изсмукване на работната сила, като *силом държавата принудително ограничава работния ден*, и то държавата, в която господствуват капиталистът и лендлордът. Независимо от все по-застрашително нарастващото от ден на ден работническо движение, ограничаването на фабричния труд е било продиктувано от същата необходимост, която е накарала да пръскат гуано по английските ниви. Същата сляпа жажда за грабеж, която в единия случай е изтощавала почвата, в другия е почнала да подрязва от корен жизнената сила на нацията. Тук периодичните епидемии са говорели също тъй ясно, както и *намаляването на ръста* на войниците в Германия и Франция.[47]

[46] По-големи подробности се намират у *E. Regnault* [Е. Рено], Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes, Париж 1855 г. [стр. 303, 321 сл.] — *Моя ред.*

[47] „Общо взето и в известни граници показател за доброто развитие на органическите същества е, когато те надминават средния размер на своя вид. При човека размерът на неговото тяло се намалява, когато неговото здраве е засегнато от физи-

Factory Act от 1850 г., който е в сила сега (1867 г.), допуска средно 10-часов работен ден през седмицата — а именно: за първите 5 дни от седмицата по 12 часа, от 6 часа сутрин до 6 часа вечер, но от тях $\frac{1}{2}$ час отива за закуска и 1 час за обед, така че остават $10\frac{1}{2}$ работни часа, и 8 часа в събота, от 6 часа сутрин до 2 часа след обед, от които $\frac{1}{2}$ час отива за закуска. Остават 60 работни часа, по $10\frac{1}{2}$ за първите 5 дни и $7\frac{1}{2}$ за последния ден на седмицата.[48] Назначени са нарочни надзорници по този закон — пряко подчинените на Министерството на вътрешните работи *фабрични инспектори*, чиито отчети Парламентът публикува всеки 6 месеца. Така че те дават една непрекъсната и официална статистика за неутолимата жажда на капиталистите за принаден труд.

Да послушаме за малко фабричните инспектори.[49]

„Фабрикантът-измамник започва работата четвърт час преди 6 часа сутринта — понякога по-рано, понякога по-късно — и я свършва четвърт час след 6 часа вечер — понякога по-рано, понякога по-късно. Той отнема 5 минути в началото и 5 минути в края на оня половин час, който е определен за закуска, и 10 минути в началото и 10 минути в края на обедния час. В събота той продължава работата с четвърт час, понякога повече, понякога по-малко, след 2 часа след обед. По такъв начин той спечелва:

ческите или социални условия. Във всички европейски страни, където има обща военна повинност, от нейното въвеждане насам средният ръст на възрастните мъже и изобщо тяхната годност за военна служба е спаднала. До революцията (1789) минимумът за пехотата във Франция е бил 165 см, в 1818 (закон от 10 март) — 157, а след закона от 21 март 1832 г. — 156 см; средно повече от половината са били признати във Франция като негодни за военна служба поради недостатъчен ръст и физическа слабост. Саксонската военна мярка е била в 1780 г. — 178 см, а сега е 155. В Прусия е 157. Според данните, които привежда д-р *Майер* в „Bayrische Zeitung" („Баварски вестник") от 9 май 1862 г. и които представляват среден извод за 9 години, в Прусия от всеки 1 000 новобранци 716 са не годни за военна служба: 317 поради недостатъчен ръст и 399 поради физически недостатъци. ... През 1858 г. Берлин не е могъл да даде своя годишен контингент от новобранци — не достигнали 156 души." (*J. v. Liebig* [Ю. ф. Либих], Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 1862 г., 7-мо издание, том I, стр. 117, 118.)

[48] Историята на фабричния закон от 1850 г. следва по-нататък в тази глава.

[49] Аз само тук-там се спирам на периода от началото на едрата индустрия в Англия до 1845 г. и затова по този въпрос препращам читателя към книгата „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" от *Friedrich Engels* [Ф. Енгелс], Лайпциг 1845 г. Колко дълбоко е разбрал Енгелс духа на капиталистическия начин на производство, показват Factory Reports, Reports on Mines [фабрични доклади, доклади за мините] и т. н., излезли *след 1845 г.*, а колко поразително точно той е обрисувал положението в неговите подробности, показва най-повърхностното сравнение на неговото съчинение с официалните отчети на „Children's Employment Commission" [комисия за изследване на детския труд] (1863—67). Защото те говорят за онези *клонове на индустрията*, в които фабричното законодателство не е въведено и до 1862 г., а отчасти още не е въведено. Така че тук в описаното от Енгелс положение още не са внесени отвън никакви по-големи или по-малки промени. Своите примери аз вземам главно от периода на свободната търговия *след 1848 г.*, от онова райско време, за което така много кафдрят на немците колкото устатите, толкова и пропаднали в научно отношение разносвачи на свободната търговия. — Впрочем Англия фигурира тук на първо място само защото тя е класическият представител на капиталистическото производство и защото само тя има непрекъсната официална статистика върху въпросите, с които се занимаваме тук.

До 6 часа сутринта . .	15 минути	*Всичко за 5 дни* 300 минути
След 6 часа вечерта . .	15 „	
От времето за закуска .	10 „	
От обедното време . . .	20 „	
	60 минути	
През съботите		
До 6 часа сутринта . .	15 минути	*Печалба за цялата седмица* 340 минути
От времето за закуска	10 „	
След 2 часа . .	15 „	

Или 5 часа и 40 минути седмично, а то, умножено на 50 работни седмици — като извадим 2 седмици за празници или случайно прекъсване на работата — прави 27 *работни дни.*«[59]

„Ако работният ден се удължава всеки ден с 5 минути повече от нормалната му дължина, това прави 2½ работни дни в годината.«[60] „Един добавъчен час всекидневно, получен от това, че се откъсват ту тук, ту там по няколко минути, прави от 12-те годишни месеца 13.«[61]

Кризи, през време на които производството се прекъсва и се работи само „късо време", само по няколко дни в седмицата, естествено никак не изменят нагона за удължаване на работния ден. Колкото по-малко са сделките, толкова по-голяма трябва да бъде печалбата от сключената сделка. Колкото по-малко време може да се работи, толкова повече принадено работно време трябва да се работи. Така фабричните инспектори съобщават за периода на кризата от 1857 до 1858 г.:

„На някого може да се види непоследователно обстоятелството, че някакъв свръхтруд се извършва в такова време, когато търговията върви така лошо — но лошото нейно състояние подбужда безогледни хора към прекалености; с това те си осигуряват *извънредна печалба*" . . . „По същото време — казва *Леонард Хорнер*, — когато 122 фабрики в моя район са съвсем напуснати, 143 спрени и всички други работят късо време, свръхтрудът над определеното от закона време продължава."[62] Г-н *Хауел* казва: „Макар че повечето фабрики поради лошото състояние на работите работят само през половината време, аз и сега получавам *също толкова оплаквания*, както и преди, че на работниците всеки ден били отнемани по ½ или ¾ часа от законно осигуреното им време за обед и почивка."[63]

Същото явление се повтаря в по-малки размери през време на страшната памучна криза от 1861 до 1865 г.[64]

„Когато ние заварим работници на работа през часовете за обед или през някое друго непозволено от закона време, за оправдание понякога привеждат това, че работниците *изобщо не искали да напуснат*

[59] „Suggestions etc. by *Mr. L. Horner* [Хорнър], Inspector of Factories", във: „Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons to be printed 9. Aug. 1859", стр. 4, 5.

[60] „Reports of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1856", стр. 35.

[61] „Reports etc. 30th April 1858", стр. 9.

[62] Пак там, стр. 43.

[63] Пак там, стр. 25.

[64] „Reports etc. for the half year ending 30th April 1861". Виж притурка № 2. „Reports etc. 31st Oct. 1862", стр. 7, 52, 53. Нарушенията пак стават по-многобройни в последната половина на 1863 г. Сравни „Reports etc. ending 31st Oct. 1863", стр. 7.

фабриката и че дори трябвало насила да ги карат да прекратят работата (чистенето на машините и т. н.), особено в събота след обед. Но ако „ръцете" остават във фабриката след спирането на машинерията, това става само защото от 6 часа сутринта до 6 часа вечерта, т. е. през позволеното от закона време, не им разрешават никакво време за извършването на работи от този род."[65]

„Извънредната печалба, която принася свръхтрудът извън законното работно време, изглежда за мнозина фабриканти така голямо изкушение, че те не могат да му устоят. Те винаги разчитат на шанса, че няма да бъдат заловени, и разчитат и смятат, че дори в случай че бъдат открити, нищожните парични глоби и съдебни разноски все пак им осигуряват един *баланс с печалба.*"[66] „Където допълнителното време се получава от *натрупването на извършваните през деня дребни кражби* („a multiplication of small thefts"), при доказването на нарушенията инспекторите срещат почти непреодолими мъчнотии."[67] Фабричните инспектори наричат тези *„дребни кражби"*, които капиталът върши от времето за обед и почивка на работниците, „petty pilferings of minutes", дребни кражби на минути[68], „snatching a few minutes", задигане по на няколко минути[69], или както технически ги наричат работниците, „nibbling and cribbling at meal times" [поостъргване и понащипване на времето за ядене][70].

Както се вижда, в тази атмосфера *образуването на принадена стойност от принаден труд* не е тайна. „Ако ми позволите — ми казваше един твърде почтен фабрикант — *да накарам работниците да работят* всекидневно само по 10 минути свръхвреме, Вие слагате в джоба ми годишно по 1000 ф. ст."[71] „*Атомите-време са елементите на печалбата.*"[72]

[65] „Reports etc. 31st Oct. 1860", стр. 23. С какъв фанатизъм, според показанията на фабрикантите пред съда, техните фабрични „работни ръце" се противопоставят на всяко прекъсване на фабричния труд, показва следният куриоз: В началото на юни 1836 г. до магистрата (мировия съдия) в Дюсбъри (Йоркшайр) постъпило оплакване, според което собствениците на 8 големи фабрики близо до Батли нарушавали фабричния закон. Част от тези господа били обвинени, че заставили 5 момчета между 12 и 15 години да работят от 6 часа сутринта в петък до 4 часа след обед в събота, без да им се дава никаква почивка освен за ядене и *един час сън* посред нощ. При това тези деца трябвало да извършват своя непрекъснат 30-часов труд в „shoddy-hole" — дупка за парцали, както се нарича онази изба, в която се разнищват вълнени парцали и в която едно море от прах, отпадъци и т. н. кара дори възрастните работници за защита на белите дробове постоянно да връзват устата си с кърпи. Обвинените господа дали вместо клетва декларация — като *квакери* те били твърде скрупульозно религиозни, за да полагат *клетва*, — че в своето велико милосърдие разрешили на злочестите деца 4 часа сън, но опърничавите деца съвсем не искали да спят! Господа квакерите били осъдени на глоба по 20 фунта стерлинги. *Драйдън* е предвиждал появата на тези квакери:

„Една лисица — самата престорена светица —
не смее да се закълне, но лъже като дявол,
с набожен вид и поглед като великите пости —
и никога не пада в грях — преди да се помоли!"

[66] „Rep. etc. 31st Oct. 1856", стр. 34.

[67] Пак там, стр. 35.

[68] Пак там, стр. 48.

[69] Пак там.

[70] Пак там.

[71] Пак там.

[72] „Moments are the elements of profit", „Rep. of the Insp. etc. 30th April 1860", стр. 56.

Няма нищо по-характерно в това отношение от обозначаването на работниците, които работят пълно време, с израза „full timers" [„пълновременници"], а на децата под 13 год., които трябва да работят само 6 часа — с израза „*half timers*" [„полувременници"][62]. Тук работникът не е нищо повече от олицетворено работно време. Всички индивидуални различия се превръщат само в различия между „пълновременници" и „полувременници".

3. Английски индустриални клонове без законни граници на експлоатацията

Досега ние разглеждахме нагона към *удължаване на работния ден*, този вълчи ненаситен глад за принаден труд, в една област, където извънмерните злоупотреби, както казва един буржоазен икономист — ненадминати и от жестокостите на испанците спрямо червенокожите в Америка[63] — най-сетне са оковали капитала във веригите на *законодателното регулиране*. Сега да хвърлим поглед на някои клонове на производството, където изсмукването на работната сила или и досега е *свободно* от ограничения, или до вчера е било такова.

„Господин Браутон, County Magistrate [мирови съдия], заяви — като председател на един митинг, в общинския салон в Нотингем на *14 януари 1860 г.*, — че всред онази част от градското население, която е заета с *производството на дантели*, господствуват страдания и лишения в степен, която е непозната на останалия цивилизован свят. В 2, 3, 4 часа сутрин откъсват 9—10-годишни деца от техните мръсни постелки и ги заставят да работят само за своята издръжка до 10, 11, 12 часа през нощта, като при това членовете им изнемощяват, тялото им се съсухря, чертите на лицата им се притъпяват и целият им човешки облик се вцепенява в някаква каменна апатичност, така че човек се ужасява само като ги погледне. Нас никак не ни учудва, че г-н *Малет* и други фабриканти *протестираха против всяко обсъждане на този въпрос*... Системата, както я описа *отец Монтегю Волпи*, е *система на безгранично робство*, робство в социално, физическо, морално и интелектуално отношение... Какво да мисли човек за един град, който устройва публичен митинг *за подаване на петиция, с която се иска ограничаване на работното време на мъжете на 18 часа дневно!*... Ние декламираме против виргинските и каролинските плантатори. Но нима тяхната търговия с негри с всичките ужаси на камшика и пазарлъците за човешко месо е по-ужасна от това бавно клане на хора, което се извършва с цел да се фабрикуват воали и яки *в полза на капиталистите?*"[64]

[62] Този израз има официално право на гражданство както във фабриката, така и във фабричните отчети.

[63] „Алчността на фабрикантите в техния лакомен стремеж към печалби ги кара да вършат жестокости, които едва ли отстъпват на жестокостите, вършени от испанците при техния лакомен стремеж за злато по време на завладяването на Америка." *John Wade* [Джон Уейд], History of the Middle and Working Classes, 3-то издание, Лондон 1833 г., стр. 114. Теоретичната част на тази книга, нещо като компендиум на политическата икономия, съдържа оригинални за своето време мисли, напр. за търговските кризи. Историческата част страда от безсрамно плагиатствуване от книгата на *Sir M. Eden* [М. Идън], History of the Poor, Лондон 1799 г.

[64] Лондонският в. „Daily Telegraph" [„Дейли телеграф"] от 17 януари 1860 г.

Грънчарството (pottery) *в Стафордшайр* е било предмет на три парламентарни анкети през последните 22 години. Резултатите им са изложени в отчета на г. *Скрайвън* от 1841 г., съставен за „Children's Employment Commissioners", в отчета на д-р Грийнхоу от 1860 г., публикуван по нареждане на служебния лекар на Privy Council („Public Health, 3rd Report", I, 112—113), най-сетне в отчета на г. *Лонг* от 1863 г. във „First Report of the Children's Employment Commission" от 13 юни 1863 г. За моята задача е съвсем достатъчно да взема от отчетите за 1860 и 1863 г. няколко свидетелски показания на самите експлоатирани деца. По децата може да се съди за възрастните, особено за жените и момичетата, и то в един клон на индустрията, в сравнение с който памукопредачеството и др. под. изглеждат твърде приятно и здравословно занятие.[65]

Уилям Ууд, деветгодишен, „почнал да работи, когато бил на 7 год. и 10 месеца". Още от началото той „*ran moulds*" (носил готовата стока в сушилнята и след това връщал обратно празната форма). През цялата седмица той всекидневно идва в 6 часа сутрин и прекратява работата около 9 часа вечер. „Аз работя до 9 часа вечер всеки ден. Така беше напр. през последните 7—8 седмици." И така, 15-часова работа за седемгодишно дете! *Дж. Мъррей*, дванадесетгодишно момче, казва в показанията си: „I run moulds and turn jigger (въртя колелото). Идвам в 6 часа, понякога в 4 часа сутрин. През цялата последна нощ работих до 8 часа тази сутрин. Не съм лягал от миналата нощ. Освен мен през тази нощ работеха още 8 или 9 други момчета; всички те, освен *едно*, тази сутрин дойдоха пак. Получавам седмично 3 шилинга и 6 пенса (1 талер и 5 гроша). *Не получавам повече, когато работя цяла нощ*. През последната седмица работих две цели нощи." *Фърнихау*, десетгодишно момче, казва: „Аз нямам всякога по цял час за обед; често пъти само половин час; всеки четвъртък, петък и събота."[66]

Д-р Грийнхоу заявява, че продължителността на живота в грънчарските окръзи *Стоук-ъпон-Трент* и *Уолстентън* е извънредно кратка. Макар че в окръга Стоук само 30,6%, и в Уолстентън само 30,4% от мъжкото население над 20 год. е заето в грънчарското производство, все пак в първия окръг *повече от половината*, а във втория около ⅖ от смъртните случаи при гръдни болести между мъжете се падат на грънчарските работници. *Д-р Буутройд*, лекар-практик в Хенли, казва: „Всяко ново поколение на грънчарите е по-дребно и по-слабо от предишното." Същото казва и друг един лекар, г. Мак Бийн: „Откакто аз преди 25 години почнах своята практика между грънчарите, забележителното израждане на тази класа се прояви в прогресиращото спадане на техния ръст и тегло." Тези показания са взети от отчета на д-р Грийнхоу от *1860 г.*[67]

От отчета на комисарите за *1863 г.* извличаме следното: д-р Дж. Т. Арледж, главен лекар на болницата в Норт Стафордшайр, казва: „Като класа грънчарите, мъже и жени... представляват население, което физически и морално е *изродено*. Те обикновено са с дребен ръст, с лошо

[65] Сравни *Engels* [Енгелс], Lage usw., стр. 249—51.

[66] „Children's Employment Commission. First Report etc. 1863", Evidence, стр. 16, 19, 18.

[67] „Public Health, 3rd Report etc.", стр. 102, 104, 105.

телосложение и често с изкривени гърди. Те преждевременно остаряват и животът им е къс; те са флегматични и малокръвни, слабостта на техния организъм се проявява в упорити пристъпи на диспепсия, разстройства на черния дроб и бъбреците и ревматизъм. Но особено са изложени те на гръдните болести — на пневмония, туберкулоза, бронхит и астма. Една форма на последната им е свойствена и им е известна под името грънчарска астма или грънчарска туберкулоза. Скрофулозата, която поразява жлези, кости и други части на тялото, е болест на повече от ⅔ от грънчарите. Ако израждането (degenerescence) на населението от този окръг още не е отишло много по-далеч, това се дължи само на обстоятелството, че то постоянно се попълва чрез пришълци от околните селски окръзи и на брачното му свързване с по-здрави раси." Господин *Чарлс Пирсън*, доскоро House Surgeon [болничен лекар] в същата болница, в едно писмо до комисаря *Лонг* пише между другото: „Аз мога да говоря само въз основа на лични наблюдения, а не статистически, но трябва да забележа, че моето възмущение винаги кипваше при вида на тези бедни деца, чието здраве е било пожертвувано заради алчността на техните родители и работодатели." Той изброява причините на болестите на грънчарите и завършва тия причини с най-важната — „Long Hours" („дългите работни часове"). Отчетът на комисията изказва надеждата, че „една мануфактура, която заема такова видно положение в очите на света, вече няма за дълго да носи върху си позора, че нейният голям успех се придружава от физическо израждане, най-разнообразни физически страдания и ранна смърт на работното население, с чийто труд и сръчност са достигнати толкова големи резултати."[69] Всичко, което важи за грънчарството в Англия, важи и за това в Шотландия.[70]

Мануфактурата на кибрита датира от 1833 г., от изнамирането да се прикрепва фосфора върху клечката. От 1845 г. тя бързо се е развила в Англия и от гъсто населените части на Лондон е минала особено и в Манчестер, Бърмингем, Ливърпул, Бристол, Норуич, Нюкасл, Глазгоу, и заедно с нея се е разпространявало схващането на устата, болест, която един виенски лекар е открил още в 1845 г. като специфична болест на кибритените работници. Половината от тези работници са деца под 13 и младежи под 18 години. Поради своята нездравословност и отвратителност това производство се ползува с такава лоша репутация, че само най-изпадналата част от работническата класа, полугладни вдовици и т. н., му дават децата си, „парцаливи, изгладнели, съвсем изоставени и невъзпитани деца".[71] От свидетелите, които е разпитал комисарят Уайт (1863 г.), 270 са били под 18 години, 50 под 10, 10 само на 8 и 5 само на 6 години. Работният ден се колебае между 12, 14 и 15 часа, нощен труд, нередовно хранене, най-често в самите работни помещения, които са отровени от фосфора. *Данте* би намерил, че тези мануфактури надминават най-жестоките фантастични ужаси на неговия ад.

Във *фабриката за тапети* по-грубите видове се печатат на машина, а по-фините на ръка (block printing). Най-оживеният производствен сезон се пада между началото на октомври и края на април. През този период

[69] „Children's Employment Commission 1863", стр. 24, 22 и XI.
[70] Пак там, стр. XLVII.
[71] Пак там, стр. LIV.

тази работа често трае *почти без прекъсване* от 6 часа сутрин до 10 часа вечер и още по-късно през нощта.

Дж. Лийч показва: „През последната зима (1862) от 19 момичета 6 не дойдоха на работа поради болести, причинени от преумората. За да не заспиват, трябва да им викам." *У. Дъфи*: „От умора децата често пъти не могат да си държат очите отворени, а в същност и ние често пъти едва смогвахме." *Дж. Лайтбърн*: „Аз съм на 13 години... Ние работехме през последната зима до 9 часа вечер, а по-миналата — до 10 часа. През последната зима краката ми бяха така изранени, че почти всяка вечер виках от болки." *Дж. Апсдън*: „Когато това мое момче беше на 7 години, аз го носех на гръб през снега до фабриката и назад и то работеше по 16 часа!... Често пъти коленичех, за да го храня, *докато то стоеше на машината — защото не биваше да я оставя или спира*." *Смит*, съдружник и управител на една фабрика в Манчестер: „*Ние* (той иска да каже — неговите „работни ръце", които работят за „нас") работим без прекъсване за хранене, тъй че работният ден от 10½ часа свършва в 4½ часа след обед, а всичкото сетнешно работно време е *свръх-време*"[72]. (Дали този г. *Смит* също тъй не се храни през тия 10½ часа?) „Ние (същият този Смит) рядко спираме работата преди 6 часа вечер (той иска да каже: консумирането на „нашите" човешки машини), тъй че ние (Iterum Crispinus [лат.: пак този Криспинус]) в действителност през цялата година работим със свръх-време... Децата и възрастните (152 деца и младежи под 18 години и 140 възрастни) работеха *еднакво* през последните 18 месеца, средно *поне по 7 дни и 5 часа в седмицата* или 78½ часа седмично. За 6-те седмици, които свършиха на 2 май т. г. (1863), средната работна седмица беше по-голяма — *8 дни или 84 часа на седмица*!" Но същият този г. *Смит*, който е така предан на pluralis majestatis [лат.: царственото множествено число], прибавя със самодоволна усмивка: „Машинният труд е лек." А фабрикантите, които прилагат block printing [англ.: ръчното щамповане], казват: „Ръчният труд е по-здравословен от машинния." Изобщо господа фабрикантите с негодувание въстават против предложението „*за спиране на машините поне през време на храненето*". „Един закон — казва г. *Отли*, директор на една тапетна фабрика в *Бороу* (в Лондон), — който би ни разрешил да работим от 6 часа сутрин до 9 часа вечер, би бил много удобен за *нас* (!), но определените от Factory Act [фабричния закон] часове от 6 часа сутрин до 6 часа вечер за *нас* (!) не са удобни... Ние спираме нашата машина *през време на обеда* (какво великодушие). Това спиране не създава особена загуба на хартия и бои." „Но — прибавя той със съчувствие — аз *мога да разбера, че свързаната с това загуба не се харесва*." Отчетът на комисията наивно смята, че страхът на някои „ръководни фирми", че ще загубят време, т. е.

[72] Това не трябва да се разбира като *свръх-работно време* в нашия смисъл на думата. Тези господа разглеждат 10½-часовия труд като *нормален работен ден*, който следователно съдържа и нормален принаден труд. След това започва „свръх-времето", което се плаща малко по-добре. По-късно ще имаме случай да видим, че изразходването на работната сила през така наречения *нормален работен ден* се заплаща *под стойността*, така че „свръх-времето" е само хитър похват на капиталистите за да изтръгнат повече „принаден труд", какъвто впрочем той си остава дори и тогава, когато употребяваната през „нормалния работен ден" работна сила наистина се заплаща по нейната пълна стойност.

време за присвояване на чужд труд, и по такъв начин „ще загубят печалба“, не представлява „достатъчно основание“, за да се „лишат от обед“ през време на 12—16 часа работа деца под 13 години и младежи под 18 години или за да им се дава храната така, както се слагат въглища и вода на парната машина, сапун — на вълната, масло — на колелото и т. н., т. е. *през време на самия производствен процес*, като просто *спомагателно вещество на средството на труда*.[72]

Нито един клон на английската индустрия (оставяме настрана машинното производство на хляба, което сега си пробива път) не е запазил и до днес толкова старовремски и дори, както това може да се види у поетите от времето на Римската империя, дохристиянски начин на производство, както *хлебарството*. Но за *капитала*, както вече отбелязахме по-преди, е по начало съвсем безразлично какъв е техническият характер на трудовия процес, който той завладява. Той най-напред го взема такъв, какъвто го намери.

Невероятната фалшификация на хляба, особено в Лондон, е разкрита за пръв път от парламентската комисия *„относно фалшификацията на хранителните продукти“ (1855—56)* и от книгата на *д-р Хасел* — „Adulterations detected“[73]. Като последица на тези разкрития идва законът от 6 август 1860 г.: „for preventing the adulteration of articles of food and drink“ [англ.: за предотвратяване на фалшифицирането на хранителните и питейни продукти]. — Закон без всякакъв ефект, тъй като той, разбира се, проявява най-голяма деликатност спрямо всеки freetrader [привърженик на свободната търговия], който се е заел, като купува и продава фалшифицирани стоки, „to turn an honest penny“ [„честно да спечели по някой пени“][74]. Самата комисия е формулирала повече или по-малко наивно своето убеждение, че свободната търговия означава по същество търговия с фалшифицирани или, според духовития израз на англичаните, със „софистицирани вещества“. И наистина, „*софистиката*“ от този род умее по-добре от *Протагор* да прави черното бяло и бялото черно, и по-добре от *елеатите* — ad oculos [лат.: очевидно] да демонстрира *привидността* на всичко реално.[75]

Във всеки случай комисията обръща вниманието на публиката върху нейния „хляб насъщни“ и заедно с това — върху *хлебарството*. В

[72] „Children's Employment Commission“, 1863. Evidence, стр. 123, 124, 125, 140 и LIV.

[73] Ситно стрита стипца или стипца, смесена със сол, е нормален търговски артикул, който носи характерното име „baker's stuff“ [хлебарски материал].

[74] Саждите, както е известно, са твърде енергична форма на въглерода и представляват тор, който капиталистическите коминочистачи продават на английските арендатори. В 1862 г. в един съдебен процес британският „Juryman“ [съдебен заседател] трябвало да реши дали сажди, в които без знанието на купувача са примесени 90% прах и пясък, представляват „истински“ сажди в „търговски“ смисъл или „фалшифицирани“ сажди в „законен“ смисъл . . . Тези „amis du commerce“ [приятели на търговията] решили, че това са „истински“ търговски сажди, и отхвърлили тъжбата на арендатора, който на това отгоре трябвало да заплати съдебните разноски.

[75] В статията си за „софистикациите“ на стоките френският химик *Шевалие* изброява за множество измежду повече от 600 търговски артикули по 10, 20, 30 различни начина за фалшификация. Той прибавя, че не познава всички тайни методи и не споменава всички, които познава. За захарта той посочва 6 начина за фалшификация, за дървеното масло 9, за маслото 10, за солта 12, за млякото 19, за хляба 20, за ракията 23, за брашното 24, за шоколада 28, за виното 30, за кафето 32 и т. н. Дори и дядо господ не е избягнал тази участ. Виж: *Rouard de Card* [Руар дьо Кар], De la falsification des substances sacramentales, Париж 1856 г.

същото време проехтяват на публични митинги и в петиции до парламента виковете на лондонските хлебарски калфи против *непосилния труд* и т. н. Тези викове стават толкова настойчиви, че г. Х. С. Тримънхийр, член на многократно споменаваната комисия от 1863 г., бива назначен за кралски следствен комисар. Неговият отчет[76], заедно с показанията на свидетелите, развълнува публиката — но не сърцето ѝ, а нейния стомах. Англичанинът, който здраво държи на библията, наистина знаеше, че ако човек по *божие предопределение* не е капиталист или лендлорд или синекур, той е призван с пот на челото да яде своя хляб, но той не е знаел, че заедно с хляба трябва всеки ден да изяжда известно количество *човешка пот*, смесена с гной, паяжина, мъртви хлебарки, мухлясал немски квас, независимо от стипцата, пясъка и другите също тъй приятни минерални прибавки. Затова, без да се церемонят със светата „freetrade“ [свободна търговия], оттогава поставиха „свободното“ от край време хлебарство под надзора на държавни инспектори (в края на парламентарната сесия в 1863 г.) и със същия парламентарен акт забраниха работата от 9 часа вечер до 5 часа сутрин за хлебарските калфи под 18 години. Последното постановление на закона говори по-красноречиво от цели томове за непосилния труд в този занаят, от който ни лъха такава патриархалност.

„Работата на един лондонски хлебарски калфа започва обикновено в 11 часа през нощта. По това време той замесва тестото, един много уморителен процес, който трае ½ до ¾ час, в зависимост от количеството и качеството на тестения продукт. След това той ляга върху дъската за месене, която същевременно служи и за похлупак на нощвите, в които се омесва тестото, и спи няколко часа с един чувал за брашно под главата и друг брашнен чувал върху тялото. След това започва една бърза и непрекъсната работа от 4 часа, да се накъсва, тегли, формира, хвърля хлябът в пещта, да се изважда от пещта и т. н. Температурата на една фурна е от 75—90° [24 до 32° C], а в малките фурни тя по-скоро е по-висока, отколкото по-ниска. Когато приготвянето на хляба, кифлите и т. н. е свършено, започва разпределянето на хляба; и значителна част от работниците, след описания тежък нощен труд, през деня разнасят в кошове или в колички хляб от къща на къща, а освен това понякога работят и във фурната. Според годишното време и според размерите на предприятието работата се свършва между 1 и 6 часа след обед, докато друга част от калфите работят във фурната до късно среднощ“.[77] „През време на лондонския сезон калфите на хлебарите, които продават хляб на „пълни“ цени в Уестенд [аристократически квартал на Лондон], започват работата редовно в 11 часа през нощта и са заети с печенето на хляба, с прекъсвания от по една или две къси паузи, до 8 часа на другата сутрин. След това пък ги впрягат до 4, 5, 6, и дори до 7 часа да разнасят хляб, или понякога да пекат бисквити във фурната. След свършване на работата те могат и да спят — по 6, а често пъти по 5 или 4 часа. В петък работата винаги започва по-рано, да речем в 10 часа вечерта, и продължава без прекъсване — било в

[76] „Report etc., relating to the Grievances complained of by the Journeyman Bakers etc.“ Лондон 1862 г., и „Second Report etc.“, Лондон 1863 г.

[77] Пак там, „First Report etc.“, стр. VI.

печенето, било в разнасянето на хляба — до 8 часа вечер в събота, а повечето пъти до 4 или 5 часа през нощта срещу неделя. Дори в първостепенните хлебарници, които продават хляб по „пълна цена", в неделен ден има 4 или 5 часа подготвителна работа за другия ден... Калфите на „*underselling masters*" (които продават хляб *под* пълната му цена), а, както беше отбелязано по-горе, те са повече от ¾ от лондонските хлебарски работници, работят още по-дълго, но техният труд е почти изцяло ограничен във фурната, тъй като техните господари — като се изключат доставките за дребни бакалници — продават само в своите собствени дюкяни. Към края на седмицата..., т. е. в четвъртък, работата тук започва в 10 часа през нощта и продължава само с малки прекъсвания до късно през нощта в неделя."[39]

За „underselling masters" даже от буржоазно становище се разбира, че „*неплатеният труд на калфите*" (the unpaid labour of the men) „съставя основата на тяхната конкуренция"[40]. А т. н. „full priced baker" [хлебар, който продава по пълна цена] изобличава пред следствената комисия своите „underselling" конкуренти като крадци на чужд труд и фалшификатори. „Те успяват само чрез измама на публиката и като изстискват от своите работници 18 часа труд срещу заплата за 12 часа."[41]

Фалшификацията на хляба и изникването на класата хлебари, които продават хляб *под* пълната цена, са се развили в Англия от началото на 18-ти век, след като е западнал цеховият характер на занаята и зад *номиналния* хлебар застанал *капиталистът* във вид на мелничар или брашнар.[42] С това е турена основата на капиталистическото производство, на неограниченото удължаване на работния ден и на нощния труд, макар че последният едва от 1824 г. почва здраво да се затвърдява в *Лондон*.[43]

От казаното лесно може да се разбере защо отчетът на комисията отнася хлебарските калфи към работниците, които имат най-кратък живот и които, избегнали като деца нормалната във всички слоеве на работническата класа смъртност, рядко достигат до 42-годишна възраст. Въпреки всичко това хлебарският занаят винаги е *препълнен* с кандидати. Изворите за приток на тези „работни сили" за Лондон са Шотландия, западните земеделски окръзи на Англия и — *Германия*.

В 1858—60 г. хлебарските калфи в Ирландия организирали на свои средства големи митинги за агитация против нощния и неделен труд. Публиката напр. на майския митинг в Дъблин през 1860 г. с чисто ирландска разпаленост взела тяхната страна. Като резултат на това движение се яви успешното прокарване на дневния труд в Уексфорд, Килкени, Клонмел, Уотърфорд и др. „В Лимрик, където страданията на работниците, както е известно, минават всички граници, това движение не сполучи поради опозицията на господарите-хлебари, особено на хлебарите-мелничари. Примерът в Лимрик стана причина за загубване на постигнатото в Енис и Типерери. В Корк, където общественото недоволство се прояви в най-буйна форма, господарите осуетиха движението, като се възползуваха от своята власт, за да изхвърлят калфите на улицата. В Дъблин господарите оказаха най-решителна съпротива и чрез преследване на калфите, които стояха начело на агитацията, принудиха другите работници да отстъпят и да се примирят с *нощния и неделния труд*."[44] Комисията на въоръженото до зъби *английско* правителство в Ирландия хленчи жално-милно против неумолимите господари хлебари в Дъблин, Лимрик, Корк и т. н.: „Комисията вярва, че работните часове са ограничени от *природни закони*, които не може безнаказано да се нарушават. Когато господарите заплашват своите работници с изпъждане на улицата и с това ги принуждават да нарушават религиозните си убеждения, да не се подчиняват на законите на страната и да се отнасят с пренебрежение към общественото мнение" (последното се отнася до неделния труд), „те сеят вражда между капитала и труда и дават пример, опасен за религията, нравствеността и обществения ред... Комисията вярва, че удължаването на работния ден повече от 12 часа е *узурпаторска* намеса в домашния и частния живот на работника и води към зловредни морални резултати поради *намесване в домашната атмосфера на един човек и в изпълнението на семейните му задължения* като син, брат, съпруг и баща. Работенето повече от 12 часа има тенденцията да подкопава здравето на работника, води към *преждевременно остаряване и ранна смърт*, а с това и към нещастия за работническите семейства, които се *лишават* („are deprived") от грижите и поддръжката на главата на семейството тъкмо в онова време, когато той му е най-необходим."[45]

Току що бяхме в Ирландия. На другата страна на пролива, в Шотландия, *земеделският работник*, човекът на плуга, се оплаква от своя 13-14-часов работен ден в най-суров климат, с допълнителен 4-часов труд в неделен ден (и това в страната на съботите!)[46], а в същото време пред един лондонски Grand Jury са изправени трима железопътни работници: един кондуктор, един машинист и един стрелочник. Една

[39] „Report etc., relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.", Лондон 1862 г., и „First Report etc.", стр. LXXI.

[40] George Read (Джордж Рийд), The History of Baking, Лондон 1848 г., стр. 16.

[41] „Report (First) etc. Evidence". Показания на „full priced baker" Читмен, стр. 108.

[42] George Read, пак там. В края на 17-ти и в началото на 18-ти век все още са били официално обявявани за „Public Nuisances" (нарушители на обществения ред) всички factors (агенти), които са навлезли във всевъзможните занаяти. Така напр. през тримесечната сесия на мировите съдии в графството Съмърсет the Grand Jury (съд със съдебни заседатели) издал един „presentment" (меморандум) до Долната камара, в който между другото се казва, „че тези агенти от Блекуел Хол са грубо нарушение на обществения ред, спъват производството на платове и трябва да бъдат потъпквани като вредители" („The Case of our English Wool etc.", Лондон 1685 г., стр. 6, 7).

[43] „First Report etc.", стр. VIII.

[44] „Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861".

[45] Пак там.

[46] Публичен митинг на земеделските работници в Ласуейд при Глазгоу на 5 януари 1866 г. (Виж „Workman's Advocate" от 13 януари 1866 г.) Образуването, в края на 1865 г., на трейдюнион на земеделските работници, на първо време в Шотландия, е историческо събитие. В един от най-потиснатите земеделски окръзи на Англия, в Бъкингемшир, наемните работници обявиха през март 1867 г. голяма стачка за повишение на седмичната заплата от 9—10 шил. на 12 шил. — (От гореказаното се вижда, че движението на английския земеделски пролетариат, което е било напълно смазано след потушаването на неговите бурни демонстрации след 1830 г. и особено след въвеждането на новия закон за бедните, започва отново в 60-те години, докато най-сетне в 1872 г. създава нова епоха в живота на английския работник. Във II том пак ще се занимая с този въпрос, както и с излезлите след 1867 г. сини книги за положението на английския земеделски работник. Добавка към третото издание.)

голяма железопътна катастрофа експедирала на оня свят стотици пътници. Причина за нещастието е *небрежността* на железопътните работници. Те единодушно заявяват пред съдебните заседатели, че преди 10–12 години техният труд траел само 8 часа дневно. През последните 5–6 години той бил надут до 14, 18 и 20 часа, а при особено голям наплив на пътници, както напр. през периодите на увеселителните влакове, работното време понякога се продължавало без прекъсване 40—50 часа. Те били обикновени хора, а не циклопи. В даден момент тяхната работна сила се отказвала да служи. Те просто се вдървявали. Мозъкът им преставал да мисли, очите — да виждат. Напълно „respectable British Juryman" [достопочтеният британски съдебен заседател] отговаря с присъда, която предава работниците на углавния съд по обвинение в „manslaughter" [непредумишлено убийство] и в една милостива прибавка изказва благочестивото пожелание господа железопътните магнати-капиталисти в бъдеще да бъдат по-щедри при купуването на необходимия брой „работни сили" и да показват по-голямо „*въздържание*" или „*самоотречение*" или „*пестеливост*" при изсмукването на платената работна сила.[86]

От пъстрата тълпа работници от всички професии, възрасти и полове, които ни преследват по-настойчиво, отколкото душите на убитите са преследвали Одисей, и по самия вид на които, дори без синиите книги под мишниците им, още от пръв поглед личи непосилният труд, ние ще извлечем две фигури, чийто поразителен контраст доказва, че пред капитала всички хора са равни — една *модистка* и един *ковач*.

През последните седмици на *юни 1863 г.* всички лондонски всекидневни вестници напечатаха една статия със сензационното заглавие „*Death from simple Overwork*" (смърт просто от извънмерен труд). Касаеше се за смъртта на шапкарката *Мери Ан Уокли*, двадесетгодишна работничка в една твърде почтена, придворна манифактура за дамски шапки, управлявана от една госпожа с милото име *Елиза*. Наново се разкри старата, тъй често разказвана история[87], че тези момичета работят без прекъсване средно по 16½ часа, а през *сезона* често пъти по 30 часа, като при това за поддържане на техните изчерпани сили им се

[86] „*Reynold's Paper*" [„Рейнолдс Пейпър"] от януари 1866 г. Всяка седмица този седмичник помества под „sensational headings" [сензационни заглавия] като „Fearful and fatal accidents" [страшни и фатални катастрофи], „Appalling tragedies" [ужасяващи трагедии] и т. н. цял списък от нови железопътни катастрофи. Един работник от ж. п. линия Норт Стефорд отговаря на тези статии: „Всеки знае последиците, ако вниманието на машиниста и огняра отслабне макар за минута. Но как може да бъде другояче при извънмерното удължаване на труда, в най-сурово време, без прекъсване и почивка? Да вземем като пример за това, което става всеки ден, следния случай: миналия понеделник един огняр почна твърде рано сутринта своята дневна работа. Той я свърши след 14 часа и 50 минути. Преди да е успял да изпие чая си, пак го повикаха на работа. По този начин той трябваше непрекъснато да бъде 29 часа и 15 минути. Остатъкът от неговата седмична работа се разпределя по следния начин: сряда 15 часа; четвъртък 15 часа и 35 минути; петък 14½ часа; събота 14 часа и 10 минути — всичко през седмицата 88 часа и 40 минути. И представете си неговото учудване, когато той получи заплата само за 6 работни дни. Този човек беше новак и попита, какво разбират под еднодневен труд? Отговор: 13 часа, т. е. 78 часа в седмицата. Но тогава къде е заплатата за останалите 10 часа и 40 минути? След дълги препирни той получи едно възнаграждение от 10 пенса (нито 10 сребърни гроша)." Пак там, броят от 4 февруари 1866 г.

[87] Сравни *F. Engels* (Ф. Енгелс), Die Lage usw., стр. 253, 254.

дава вишновка, портвайн или кафе. А точно тогава беше разгарът на сезона. Трябвало бързо да се приготвят разкошните рокли на благородни леди за бала в чест на току-що импортираната уелска принцеса. Мери Ан Уокли работила без прекъсване 26½ часа, заедно с други 60 момичета, по 30 души в стая, която имала едва ⅓ от необходимото кубическо съдържание въздух, а през нощите спели по две на *едно* легло в една от ония смрадливи дупки, на каквито *една* стая се накълцва с дъсчени преградки[88]. И това беше една от най-добрите шапкарски манифактури в Лондон. Мери Ан Уокли се разболяла в петък и умряла в неделя, без дори да завърши последния тоалет, за голямо учудване на госпожа Елиза. Повиканият твърде късно при смъртното ѝ легло лекар г. *Кийс* освидетелствува без заобикалки пред „*Coroner's Jury*" [съд за установяване на причините за скоропостижна смърт], че „Мери Ан Уокли е *умряла от твърде продължителен труд* в препълнено работно помещение и от спане в твърде тясна, лошо проветрявана спалня". За да даде на лекаря урок по добри обноски, този „*Coroner's Jury*" заяви: „Покойната е *умряла от апоплексия*, но има *основание за опасения*, че нейната смърт е била *ускорена* от извънмерен труд в препълнена работилница и т. н." Нашите „*бели роби*", възкликна „*Morning Star*" [„Морнинг стар"], орган на привържениците на свободната търговия Кобден и Брайт, „*нашите бели роби* работят до смърт, гинат и умират тихо и безшумно."[89]

[88] Д-р Летеби, лекар при Board of Health [здравна служба], заяви тогава: „Минимумът за възрастните в спалня стая е 300 куб. фута въздух, а в жилищна стая — 500 куб. фута." Д-р Ричардсон, старши лекар в една лондонска болница, казва: „Шивачките от всякакъв вид, шапкарките, шивачките на дрехи и бельо страдат от тройно зло — извънмерен труд, недостиг на въздух, недостиг на храна или лошо храносмилане. Изобщо този вид труд при всички условия по-добре подхожда за жени, отколкото за мъже. Но нещастието на това занятие е, че то особено в столицата е монополизирано от само 26 капиталисти, които с властта, произтичаща от самия капитал (that spring from capital), изстискват икономия от труда (force economy out of labour; той иска да каже: икономисват разноски, като разхищават работна сила). Тяхната власт се чувствува в обсега на цялата тази класа от работнички. Ако някоя шивачка сполучи да си намери малък кръг от клиентки, конкуренцията я принуждава да работи в къщи до смърт, за да задържи тази клиентела, и със същия извънмерен труд тя по необходимост трябва да натоварва своите помощнички. Ако нейното предприятие не сполучи или ако тя не може да се нареди самостоятелно, тогава тя постъпва в някое заведение, където работата не е по-малко, но затова пък заплатата е по-сигурна. В това положение тя става *същинска робиня*, подхвърляна нагоре-надолу от всяка обществена вълна: ту умира от глад в къщи в някоя малка стаичка или е близко до това, ту пък е заета по 15, 16 дори 18 от 24-те часа, в една почти непоносима атмосфера и с храна, която дори когато е добра, не може да се смила поради липсата на чист въздух. От тези жертви живее туберкулозата, която е болест само на лошия въздух." (*Dr. Richardson* [Д-р Ричардсон], Work and Overwork, в „*Social Science Review*" [„Соушъл сайънс ривю"] от 18 юли 1863 г.)

[89] „*Morning Star*" [„Морнинг стар"] от 23 юни 1863 г. — „Times" [„Таймс"] се възползува от този случай, за да защити американските робовладелци срещу Брайт и т. н. „Мнозина от нас — казва този вестник — мислят, че докато нашите млади жени изтощаваме до смърт с убийствен труд, ботушите от бича на глада вместо от плющенето на камшика, ние нямаме никакво право да насъскваме за война с огън и меч против семейства, които са се родили като робовладелци и които поне добре хранят своите роби и ги карат да работят умерено." („*Times*" [„Таймс"] от 2 юли 1863 г.). По същия начин и „*Standard*" [„Стандард"], вестник на ториите, изказва сполетя отец Нюман Хол: „Той отлъчва от църквата робовладелците, а се моли заедно с ония почтени хора, които карат лондонските кочияши и омнибусни кондуктори и т. н. всекидневно да работят само по 16 часа за кучешка заплата." Най-сетне заприказва оракулът г. *Томас Карлайл*,

„Убийственият труд е в реда на нещата не само в моднните шапкарски работилници, но и на хиляди други места, изобщо навсякъде, където работите вървят добре... Да вземем за пример *ковача*. Ако може да се вярва на поетите, няма по-жизнерадостен и по-весел човек от ковача. Той става рано и още преди изгрев слънце пръска искри пред лика на слънцето; той яде, пие и спи както никой друг. Чисто физически погледнато, при умерен труд той наистина се намира в едно от най-добрите човешки положения. Но да тръгнем след него в града и да видим какъв тежък труд се стоварва върху този як мъж и какво място заема той в таблиците на смъртността на нашата страна? В Мерилебон (един от най-големите квартали на Лондон) ковачите умират годишно в пропорция 31 на 1000 или с 11 души повече от средната смъртност на възрастните мъже в Англия. Това занятие, едно почти инстинктивно изкуство на човечеството и само по себе си напълно безупречно, поради извънмерния труд става съсипателно за човека. Човек е в състояние да направи толкова и толкова удари с чук на ден, да извърви толкова и толкова крачки, да диша толкова и толкова пъти, да извършва такава и такава работа и да живее средно, да кажем, 50 години. А го принуждават да направи толкова повече удари, да извърви толкова повече крачки, да диша толкова по-често и с всичко това *да увеличи с 1/4 изразходването на своите жизнени сили*. Той се опитва да направи това нещо — и в резултат се оказва, че в продължение на един ограничен период време извършва 1/4 повече работа и умира на 37 години вместо на 50."[91]

4. Дневен и нощен труд. Системата на смени

От гледна точка на *стойностотворителния процес* постоянният капитал, средствата за производство съществуват само за да *всмукват труд*, а с всяка капка труд — *пропорционално количество принаден труд*. Доколкото те не правят това, самото им съществуване представлява *отрицателна загуба* за капиталиста, защото, докато лежат бездейно, те представляват безполезно авансиране на капитал, а тази загуба става *положителна*, когато прекъсването направи необходими добавъчни разходи за възобновяване на работата. *Удължаването на работния ден отвъд естествените предели на деня, до късна нощ*, действува само като палиатив, само приблизително задоволява вампирската жажда за живата кръв на труда. Така че иманентният закон на капиталистическото производство е да присвоява труд през *всичките* 24 часа. Но тъй като дълготрайната денонощна експлоатация на *едни и същи* работни сили е физически невъзможна, за да се премахне тази физическа пречка се налага *смяна* на работните сили, консумирани през деня и през нощта, смяна, която допуска различни методи, напр. тя може да бъде така устроена, че част от работния персонал да работи една седмица денем, друга седмица нощем и т. н. Известно е, че тази *система на смени*, това *променливо работене* е господствувало в епохата на младежкия разцвет на английската памучна индустрия и между другото понастоящем цъфти в памучните предачници на Московската губерния. Като *система* този непрекъснат 24-часов производствен процес съществува и днес в много досега още „*свободни*" клонове на великобританската индустрия, между другото във високите пещи, в ковачниците, в стоманолеярните и други металургически предприятия в Англия, Уелс и Шотландия. Трудовият процес обхваща тук не само 24-те часа на 6-те работни дни, но в повечето случаи и 24-те часа на неделния ден. Работниците се състоят от мъже и жени, възрастни и деца от двата пола. Възрастта на децата и младежите обхваща всички междинни степени от 8 (а някои случаи от 6) до 18 години.[92] В някои клонове и жените и момичетата работят нощно време заедно с мъжкия персонал.[93]

Независимо от общите вредни влияния на нощния труд[94], непрекъснатото двадесет и четири часово траене на производствения процес представлява твърде удобен случай, за да се прекрачи границата на *номиналния* работен ден. Напр. в споменатите по-горе много уморителни

за когото аз още през 1850 г. казах: „По дявола отиде гениът, остана само култът." В една изъсана парабола той свежда най-грандиозното събитие на нашето време, американската гражданска война, към това, че северният Петър на всяка цена искал да счупи главата на южния Павел, затова, че северният Петър *наемал* работниците „*на ден*", а Павел — „*доживот*" („Macmillan's Magazine" [„Макмилан'с мегазин"], августовската книжка от 1863 г., статия Ilias Americana in nuce [стр. 301]). Така най-сетне се пръсна сапуненият мехур на симпатиите на торите към *градските* — но недай боже *селските*! — наемни работници. Ядката на този мехур се нарича — *робство*!

[91] *Dr. Richardson* (Д-р Ричардсон), Work and Overwork, „Social Science Review" [„Соушъл сайънс ривю"] от 18 юли 1863 г., стр. 476 сл. — *Моск. ред.*]

[92] „Children's Employment Commission". Third Report, Лондон 1864 г., стр. IV, V, VI.

[93] „В Стафордшайр, както и в Южен Уелс, млади момичета и жени работят в каменовъглените рудници и коксовите грамади не само денем, но и нощем. В представените на парламента отчети това често се изтъква като практика, свързана с големи и очевидни злини. Тези жени, които работят заедно с мъжете и едва се различават от тях по облеклото си, омацани с кал и саждi, са изложени на разваля на своя характер, защото загубват своето самоуважение — това е почти неизбежно последица от тяхното не-женско занятие." Пак там, стр. 194, XXVI, сравни Fourth Report (1865) 61, стр. XIII. Същото е и в *стъкларските фабрики*.

[94] „Изглежда естествено — забелязва един фабрикант на стомана, който използува деца за нощна работа, — че момчетата, които работят нощем, през деня не могат нито да спят, нито да си отпочинат както трябва, а през следващия ден непрекъснато се скитат." Пак там, Fourth Rep. 63, стр. XIII. За голямото значение на *слънчевата светлина* за поддържането и развитието на тялото един лекар казва между другото: „Светлината действува и направо върху тъканите на тялото, като им придава твърдост и еластичност. Мускулите на животни, които биват лишени от нормалното количество светлина, стават размекнати и нееластични. Нервната сила, поради недостатък от стимули, губи своя тонус, и всичко, което се намира в процес на растеж, става недъгаво... В случая с децата постоянният и изобилен достъп на дневна светлина и на преки слънчеви лъчи през време на част от деня са особено съществени за тяхното здраве. Светлината помага за преработването на храната в добра пластична кръв и прави по-твърди фибрите, които се образуват. Тя действува и като възбудително средство върху органите на зрението и с това предизвиква по-интензивна дейност на различните мозъчни функции." *У. Стрейндж*, главен лекар на „General Hospital" [общата болница] в Уорстер, из чиято книга върху „здравето" (1864) е взет този пасаж, пише в едно писмо до един от следствените комисари: „По-рано в Ланкашайр аз имах случай да наблюдавам действието на нощния труд върху децата във фабриките и в *противоречие с любимите уверения на някои работодатели* решително заявявам, че този бързо и зле се отразяваше на здравето на децата." (Пак там, 284, стр. 55.) Обстоятелството, че такива неща изобщо могат да бъдат предмет на сериозни спорове, най-добре от всичко показва как капиталистическото производство действува на „*мозъчните функции*" на капиталистите и на техните retainers [слуги].

клонове на индустрията официалният работен ден за всеки работник е в повечето случаи *12 часа* — нощни или дневни. Но свръх-трудът отвъд този предел — да се изразим с думите на официалния английски отчет — е в много случаи *„действително ужасен"* („truly fearful")[95]. „Човешкият ум — се казва там — не може да си представи онази маса труд, която според показанията на свидетелите извършват момчета от 9 до 12 години, и не може да не дойде до заключение, че тази злоупотреба с власт от страна на родителите и *работодателите* не трябва повече да се търпи."[96]

„Системата, която изобщо кара момчета да работят последователно през деня и през нощта, води към скандално удължаване на работния ден както през време на оживена конюнктура, така и през време на обикновения ход на нещата. Това удължаване в много случаи е *не само жестоко, но дори просто невероятно.* Разбира се, винаги се случва, че по тази или онази причина, ту тук, ту там от смяната отсъствува по някое момче. В такъв случай едно или няколко от вече дошлите момчета, които вече са свършили своя работен ден, трябва да заемат мястото на отсъствуващите. Тази система е дотолкова общоизвестна, че директорът на един завод за валцувано желязо на въпроса ми как се запълва мястото на онези момчета, които отсъствуват от смяната, отговори: „Аз много добре зная, че и Вие го знаете също тъй добре както и аз" — и никак не се стесни да признае този факт."[97]

„В един завод за валцувано желязо, където номиналният работен ден трае от 6 часа сутрин до $5\frac{1}{2}$ вечер, едно момче работило всяка седмица по 4 нощи поне до $8\frac{1}{2}$ часа вечерта на следния ден... и така в продължение на 6 месеца." „Друго момче, на възраст 9 години, е работило понякога *три дванадесетчасови смени подред,* а едно на 10-годишна възраст — *два дни и две нощи подред.*" „Трето момче, *сега на 10 години,* е работило от 6 часа сутрин до 12 часа през нощта три нощи подред и до 9 часа вечерта през другите нощи." „Четвърто момче, сега на 13 години, е работило цяла седмица от 6 часа след обед до 12 часа на обед на другия ден, а понякога три смени подред, напр. от понеделник сутринта до вторник вечерта." „Пето момче, сега на 12 години, е работило в една железолеярна в Стейвли от 6 часа сутрин до 12 часа през нощта в продължение на 14 дни; сега то е неспособно да продължава такава работа." „*Джордж Елинсуърт, 9-годишен:* „Дойдох тук последния петък. На другия ден трябваше да почнем работа в 3 часа сутринта. Затова останах тук през цялата нощ. Аз живея на 5 мили от тук. Спах в коридора, като си послах кожената престилка и се покрих с палтенцето. Другите два дни идвах в 6 часа сутринта. Да! Тук е *горещо* място! *Преди да дойда тук,* работих *цяла година* на една висока пещ. Беше един много голям завод на село. И в събота започвах работа в 3 часа, но поне можех да си ходя в къщи да спя, защото беше близо. През другите дни започвах работа в 6 часа сутрин и свършвах в 6 или 7 часа вечер." и т. н.[98]

95 „Fourth Rep.", 57, стр. XII.
96 Пак там (4th Rep. 1865), 58, стр. XII.
97 Пак там.
98 Пак там, стр. XLII. Степента на образованието на тези „работни сили", естествено, сигурно е такава, каквато ни се представя в следните диалози с един от

Да чуем сега как самият *капитал* схваща тази система на двадесет и четиричасов труд. Той естествено отминава с мълчание прекалеността на тази система, злоупотребите с нея, т. е. „жестокото и невероятно" удължаване на работния ден. Той говори само за системата в нейната *„нормална"* форма.

„Господата *Нейлор* и *Викерс*, фабриканти на стомана, при които работят към 600—700 души, от които само 10% под 18 години, а от тези последните само 20 момчета принадлежат към нощния персонал, се изказват по следния начин: „Момчетата никак не страдат от горещината. Температурата вероятно е 86° до 90° [30—32° C]... В ковачниците и валцови заводи *работните ръце* работят денонощно на смени, но пък всичката друга работа се извършва само денем от 6 часа сутрин до 6 часа вечер. В ковачницата работят от 12 часа до 12 часа. *Някои работни ръце работят постоянно нощем без смяна на дневното с нощното работно време...* Ние не намираме, че нощният или дневният

с изпратените комисари: „*Джеремая Хейнс,* 12-годишен: „Четири по четири прави осем; но четири четвърки (4 fours) са шестнадесет... Крал за него е оня, който има всичките пари и всичкото злато (A king is him that has all the money and gold). Ние имаме крал, казват че бил кралица, наричат я принцеса Александра. Казват, че се оженила за сина на кралицата. Принцесата е мъж." *Уилям Търнър,* 12-годишен: „Не живея в Англия. Мисля, че има такава страна, преди не знаех за нея нищо." *Джон Морис,* 14-годишен: „Чувал съм, че бог бил направил света и че всички хора се издавили освен един; чувал съм, че този човек бил малка птичка." *Уилям Смит,* 15-годишен: „Бог направил мъжа, мъжът направил жената." *Едуард Тейлър,* 15-годишен: „Нищо не зная за Лондон." *Хенри Матюмън,* 17-годишен: „Понякога ходя в църква... Едно име, за което проповядват, е някой си Исус Христос, но аз не мога да назова други имена и не мога да кажа нищо за него. Той не бил убит, а умрял като всички хора. В известен смисъл той не бил като другите хора, понеже в един вид бил религиозен, а други не." (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn't.) (Пак там, № 74, стр. XV.) „Дяволът е добър човек. Не го зная къде живее. Христос е бил лош човек." („The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man.") „Това момиче (на 10 години) сричаше думата god (бог) като dog (куче) и не знаеше името на кралицата." („Ch. Empl. Comm. V. Rep. 1866", стр. 55, № 278.) Същата система, както в споменатите метални фабрики, господствува и във *фабриките за стъкло и хартия.* В хартиените фабрики, където хартията се произвежда с машини, нощният труд е общо правило за всички операции освен за сортирането на парцалите. В някои случаи нощният *труд* продължава на смени непрекъснато през цялата седмица, от неделя през нощта до 12 през нощта на другата събота. Работният персонал от дневната смяна работи 5 дни в седмицата по 12 часа и един ден 18 часа, а персоналът от нощната смяна работи 5 нощи по 12 и една нощ 6 часа. В други случаи всяка смяна работи по 24 часа през ден. Едната смяна работи 6 часа в понеделника и 18 часа в събота, за да допълни 24 часа. В други случаи е въведена една междинна система, при която всички работници, поставени при машинарията за производство на хартията, работят през всички дни на седмицата по 15—16 часа. Тази система, казва следственият комисар Лорд, като че ли обединява всички злини на дванадесетчасовата и на двадесет и четиричасовата смяна. При тази нощна система работят деца под 13 години, младежи под 18 години и жени. Понякога при дванадесетчасовата система те е трябвало поради неидването на работниците от новата смяна да работят две смени подред, т. е. 24 часа. Свидетелските показания доказват, че момчета и момичета много често работят *свръх време,* което нерядко се проточва до 24, дори 36 часа непрекъснат труд. В „непрекъснатия и неизменен" процес на отделението за лъскане намираме 12-годишни момичета, които в продължение на цял месец работят по 14 часа на ден, „без каквато и да било редовна почивка или прекъсване, освен две или най-много три получасови паузи за хранене". В някои фабрики, в които е напълно отменен нощният труд, се работи ужасно много свръх време и „то често пъти в най-мръсните, най-горещите и най-монотонни процеси" („Children's Employment Commission. Report IV, 1865", стр. XXXVIII и XXXIX).

труд оказват различно влияние върху здравето (на господата Нейлор и Викерс?), хората *вероятно* спят по-добре, когато се ползуват винаги от *едно и също* време за почивка, отколкото ако то се сменя... Около 20 момчета под 18 години работят с нощния персонал. Ние не бихме могли да минем (not well do) без нощния труд на момчета под 18 години. Тук ние възразяваме, че това може да доведе до *увеличение на производствените разноски*. Мъчно е да се намерят опитни работни ръце и добри ръководители на отделения, но момчета можеш да получиш колкото искаш. Естествено, като се вземе предвид малкият процент момчета, които работят при нас, ограничаването на нощния труд би било от *малко значение или интерес за нас*."[98]

Господин *Дж. Елис*, от фирмата на господата *Джон Браун и съдружие* — стоманени и железни заводи, в които работят до 3000 мъже и младежи и то отчасти при тежката работа по обработката на стомана и желязо „денонощно на смени", — заявява, че в тежките стоманени заводи на двама мъже се падат по едно или две момчета. Предприятието има 500 момчета под 18 години, а около 1/3 или 170 от тях са под 13 години. С оглед на предлаганата реформа в законодателството г. Елис казва: „Аз не мисля, че ще бъде *твърде осъдително* (very objectionable) да се забрани на лица *под* 18 г. да работят *повече* от 12 часа от 24-те. Но аз не мисля, че може да се прокара каквато и да е граница за възможността да се лишим от нощен труд на момчетата *над* 12 години. Ние *дори* по-скоро ще приемем един закон, изобщо да не вземаме на работа момчета *под* 13 или *дори под 14 години*, отколкото една забрана да използуваме нощем онези момчета, които вече имаме. Момчетата, които работят в дневната смяна, трябва посменно да работят и в нощната смяна, тъй като мъжете не могат непрекъснато да извършват нощен труд; това би съсипало тяхното здраве. Но ние вярваме, че нощният труд, ако той се сменя всяка седмица, не нанася никаква вреда. (Напротив, господата Нейлор и Викерс в съгласие с интересите на своето предприятие са вярвали, че не постоянният, а може би тъкмо периодично сменящият се нощен труд нанася вреди.) Ние намираме, че хората, които работят в нощна смяна, са еднакво здрави като онези, които работят само денем... *Нашите възражения* против забраната на нощния труд за момчета *под 18* години се основават само на това, че то ще увеличи нашите разноски, и това е и единственото ни основание. (Каква цинична наивност!) Ние вярваме, че това увеличение би надминало онова, което *предприятието* (the trade) би могло лесно да понесе без вреда за своя успех. (*As the* trade with *due regard* to etc could *fairly* bear! Каква лигава, устата фразеология!) Работници тук рядко се намират и може да станат недостатъчни при такова урегулиране" (т. е. Елис, Браун и С-ие биха могли да се озоват във фаталното затруднение да трябва да плащат напълно *стойността на работната сила*).[99]

„Стоманените и железни заводи „Циклоп" на господа Кемел и С-ие са от същия едър мащаб, както и заводите на гореказания Джон Браун и С-ие. Директорът на тези заводи връчил своите писмени свидетелски показания на правителствения комисар Уайт, но сетне счел за по-удобно да скрие ръкописа, който му бил върнат за преглед. Но господин Уайт има добра памет. Той много добре помни, че за тези господа Циклопи забраната на нощния труд за деца и младежи е „нещо невъзможно; то би било равносилно на затваряне на заводите им" — а при това тяхното предприятие има малко повече от 6% младежи под 18 и само 1% под 13 години![100]

Господин *Е. Ф. Сандерсон* от фирмата Братя Сандерсон и С-ие, стоманолеярни, валцови и ковачни заводи в Атърклиф, заявява следното по същия въпрос: „От *забраната* на нощния труд за младежи под 18 години биха произлезли големи мъчнотии. Главната мъчнотия е в увеличаването на разноските, което неизбежно би било предизвикано от заместването на труда на момчетата с труд на възрастни. На каква сума би възлязло това, аз не мога да кажа, но навярно не би било *толкова много*, че фабрикантът да може да покачи цената на стоманата, и следователно *загубата би паднала върху него*, тъй като работниците (какъв твърдоглав народ!) биха се отказали да я понесат." Г-н Сандерсон не знае колко плаща на децата, но „то може би възлиза на 4—5 шилинга на глава седмично... Работата на момчетата е такава, че *общо взето* („generally" — разбира се никога „в частност") *силата на младежите е тъкмо достатъчна* и следователно *ние не бихме извлекли никаква печалба от по-голямата сила на мъжете, за да покрием загубата*, или тъй това би станало само в малкото случаи, когато металът е много тежък. Мъжете също биха били недоволни, ако техните подчинени не са момчета, тъй като възрастните са по-малко послушни. При това момчетата трябва да почват да работят още на млади години, за да изучат работата. Ако момчетата бъдат ограничени само в дневен труд, тази задача би останала неизпълнена." А защо би останала неизпълнена? Защо младежите да не могат да изучат работата денем? Какви са твоите основания? „Защото по този начин мъжете, които работят посменно ту денем, ту нощем, като бъдат отделени през това време от младежите от своята смяна, биха загубили половината от онази печалба, която извличат от тях. Защото приучването на младежите става за сметка на работната заплата на тези младежи и по такъв начин то дава възможност на мъжете да имат по-евтино труда на младежите. Така че всеки мъж би изгубил половината от своята печалба." (С други думи, господата Сандерсон би трябвало да плащат част от заплатата на възрастните мъже от собствения си джоб вместо чрез нощния труд на младежите. *Печалбата на господата Сандерсон* в такъв случай би поспаднала, и тъкмо *това е Сандерсоновото сериозно основание*, поради което младежите *не могат да изучават своя занаят денем*[101].) Освен това по този начин и целият нощен труд би легнал на ония мъже, които сега биват заменяни с младежите, а тия мъже не биха издържали. Накъсо, *мъчнотиите биха били толкова големи*, че вероятно биха довели до *пълно прекратяване на нощния труд*. „А колкото са отнася

[98] „Fourth Report etc." 1865, 79, стр. XVI.

[99] Пак там, 80, стр. XVI.

[100] „Fourth Report etc." 1865, 82, стр. XVII.

[101] „В нашето време, склонно към рефлексии и резониране, не ще е стигнал далеч оня, който не може да приведе някакво *сериозно основание* за всичко, дори за най-лошото и най-превратното. Всичко, което в света е било развалено, е било развалено със сериозни основания." (*Hegel*. Хегел. Енциклопедие. Erster Teil. Die Logik, стр. 249.)

до самото производство на стомана — казва Е. Ф. Сандерсон, — това не би съставлявало и най-малката разлика, но!" Но господа Сандерсон имат и друга работа, а не само да правят стомана. Правенето на стомана е само предлог за изкарване на повече пари. Топилните пещи, валцовите заводи и т. н., постройките, машинарията, желязото, въглищата и т. н. имат и друго предназначение, а не само да се превърнат в стомана. Те са създадени, за да поглъщат принаден труд и, естествено, поглъщат повече принаден труд в 24 часа, отколкото в 12. Наистина, според бога и закона, те дават на сандерсоновците *правото* да разполагат с работното време на известен брой ръце в продължение на пълни 24 часа в денонощие, и щом се прекъсне тяхната функция да всмукват труд, те *губят* своя характер на капитал, т. е. стават за сандерсоновци *чиста загуба*. „Но тогава бихме имали загуба от толкова скъпата машинария, която би стояла без работа през половината време, а за онази маса от продукти, която *ние* сме способни да доставим при *сегашната система*, ние би трябвало да удвоим помещенията и машините, а това би удвоило разноските." Но защо тъкмо тези сандерсоновци претендират за привилегия пред другите капиталисти, които имат право да използуват работниците само денем и чиито постройки, машинария и суров материал значи остават нощем „без работа"? „Истина е — отговаря *Е. Ф. Сандерсон* от името на всички сандерсоновци, — истина е, че тази *загуба* от бездействието на машинарията засяга всички мануфактури, в които се работи само денем. *Но* в нашия случай употребата на топилни пещи би причинила извънредна загуба. Ако те се поддържат в действие, прахосва се горивен материал (вместо това сега се *прахосва* животът на работниците), ако пък не се поддържат, губи се време, за да се запалят отново и да достигнат необходимата температура (докато загубата на време за сън дори за осемгодишни деца е спечелено работно време за хората от сорта на сандерсоновци), а самите пещи биха страдали от промяната в температурата" (докато същите пещи никак не страдат от смяната на дневен и нощен труд)[103].

[103] „Children's Employment Commission. IV Report 1865", стр. 85. На подобно деликатно съображение на господа *фабрикантите на стъкло*, че „*редовното хранене*" на децата било *невъзможно*, тъй като в такъв случай определено *количество топлина*, което пещите излъчват, щяло да бъде „*чиста загуба*" или „*разхищаване*", отговаря следственият комисар *Уайт*, но неговият отговор съвсем не е като на *Юр*, *Сениор* и т. н. и на техните плоски немски подражатели като *Рошер* и т. н., които с умиление ги препоръчват, трогнати от „въздържанието", „самоотричането" и „пестеливостта" на капиталистите при изразходването на *техните пари* и от тяхната тимур-тамерлановска „разточителност" на *човешки живот*: „И да се *разхищава известно количество топлина* в повече — в сравнение със сега — поради осигуряването на установено време за хранене, то дори по паричната си стойност е нищо в сравнение с *прахосването на жизнена сила* („the waste of animal power"), което днес кралството понася вследствие на това, че заетите в стъкларските фабрики деца, които се намират в периода на своя растеж, нямат дори спокойно време, необходимо за нормално хранене и смилане на храната." (Пак там, стр. XLV.) И това в „годината на прогреса" — 1865! Без да говорим за изразходването на сила, за вдигане и носене на тежки предмети, във фабриките за производство на шишета и на флаконно стъкло всяко дете извървява през непрекъснатия ход на своята работа 15 до 20 (английски) мили за 6 часа! А работата често трае от 14 до 15 часа! В много от тия стъкларски фабрики, както и в московските предачни фабрики, господствува системата на *шестчасовите смени*. „През време на цялата работна седмица шест часа са най-дългият период на непрекъсната почивка, но от тях трябва да се извади времето за отиване до фабриката и обратно, за миене, обличане, хранене, за които също е потребно време. Така че в

5. Борбата за нормален работен ден. Принудителни закони за удължаване на работния ден от средата на XIV до края на XVII век

„*Какво нещо е един работен ден?*" Колко голямо е онова време, през което капиталът има право да консумира работната сила, чиято еднодневна стойност той заплаща? Докъде може да бъде *удължен* работният ден отвъд работното време, необходимо за възпроизвеждане на самата работна сила? На тези въпроси, както видяхме, *капиталът* отговаря: работният ден всекидневно се състои от всичките *24 часа*, след като се извадят ония малко часове за почивка, без които работната сила абсолютно никак не може да възобнови своето действие. По начало от само себе си се разбира, че работникът през целия си живот е *само работна сила* и че затова *цялото време, с което той разполага* е по природа и по право *работно време* и значи принадлежи на *самооплодотворяването на капитала*. Време за телесен растеж, за умствено развитие, за изпълняване на обществени функции, за другаруване, за свободно развитие на физическите и умствени сили, дори неделната почивка, — пък било то и в страната на свещения неделен ден[104] — вятър работа! Но в своя безмерен, сляп нагон, в своята вълча, ненаситна жажда за принаден труд капиталът погазва *не само моралните, но и чисто физическите максимални граници на работния ден*. Той узурпира времето за растеж, за развитие и за опазване на тялото. Той заграбва времето, което е необходимо за поглъщане на чист въздух и слънчева светлина. Той гризе от времето за ядене и гледа колкото може повече да го включи в самия производствен процес, така че хра-

действителност остава най-незначително време за почивка. Няма време за игра и чист въздух, освен за сметка на времето за сън, а той е така необходим на деца, които в такава гореща атмосфера извършват такава напрегната работа... Дори този къс сън се прекъсва поради това, че детето трябва само да се събужда нощем или че денем го събужда външният шум." Господин *Уайт* привежда случаи, когато едно момче е работило непрекъснато 36 часа; други случаи, когато момчета на *12 години* се блъскат до *2 часа през нощта*, след това спят във фабриката до *5 часа сутринта* (*3 часа!*), след което пак започват своя дневен труд. „Количеството труд, — казват редакторите на общия отчет, Тримънхийр и Тъфнел, — което извършват момчета, момичета и жени през своя дневен или нощен прокълнат труд („*spell of labour*"), е просто баснословно." (Пак там, XLIII и XLIV.) В същото време „пренаситеният със своето ридание" стъкларски капитал може би някоя късна вечер се олюлява от клуба за към къщи със замаяна от портвайна глава, като идиотски си тананика: „Britons never, never shall be slaves!" („Никога, никога британците не ще бъдат роби!")

[104] В Англия напр. и сега още тук-там на село осъждат някой работник на затвор, загдето осквернил светостта на неделния ден, като работил в градинката пред къщата си. Но същият работник бива *наказван* за нарушаване на договора, ако в неделя не се яви на работа в металните, стъкларските или книжните фабрики, макар и поради религиозни бръмбари в главата. Ортодоксалният парламент е равнодушен към осквернението на неделния ден, когато то става в „процеса на оплодотворяването" на капитала. В един меморандум (*август 1863*), с който лондонските *надничари от магазините за продажба на риба и засолени птици искат да се премахне неделният труд*, се казва, че техният труд през първите 6 дни на седмицата трае средно по 15 часа на ден, а в неделя 8 до 10 часа. От същия меморандум личи, че този „неделен труд" е особено насърчаван от изтънчените чревоугодници и аристократически лицемери от Ексетър-хол. Тези „светии", които са така ревностни „in cute curanda" [„в грижите за своето благоутробие"], доказват своето християнство с примирението, с което те понасят извънмерния труд, лишенията и глада на трети лица. Obsequium ventris istis (на работниците) perniciosius est. [Лат.: За тях (работниците) е пагубно да угаждат на своя търбух.]

нага да се дава на работника като на просто средство за производство, както на парния котел се дават въглища и на машинарията — лой или масло. Той заменя здравия сън, тъй необходим за набиране, възобновяване и опресняване на жизнената сила, само с толкова часа неподвижност, колкото е необходимо за съживяването на един абсолютно изтощен организъм. Тук не нормалното поддържане на работната сила определя границите на работния ден — напротив, колкото може по-голямото изразходване на работна сила през денонощието — колкото и болезнено, насилствено и мъчително да е това изразходване — определя времето за почивка на работника. Капиталът не пита за *продължителността на живота на работната сила*. Това, което го интересува, е само максимумът работна сила, която може да се постави в действие през един работен ден. Той достига тази цел чрез *съкращаване на живота на работната сила* — също както алчният селски стопанин достига увеличаване на доходността на своята земя чрез *изтощаване* на плодородността на почвата.

Така че капиталистическото производство, което по същество е производство на принадена стойност, всмукване на принаден труд, с удължаването на работния ден произвежда не само *израждане* на човешката работна сила, като я ограбва нормалните морални и физически условия за развитие и функциониране. *То произвежда преждевременното изтощаване и умъртвяване на самата работна сила.*[105] То удължава *производителното време* на работника в даден срок, като съкращава *времето на неговия живот*.

Но *стойността на работната сила* включва стойността на стоките, необходими за възпроизвеждането на работника или за размножаването на работническата класа. Така че щом като противоестественото удължаване на работния ден, към което по необходимост се стреми капиталът в своя безмерен нагон към самооплодотворяване, съкращава периода на живота на отделните работници, а с това и продължителността на работната им сила — става необходимо по-бързо заместване на износената работна сила, значи и включването на по-големи амортизационни разноски във възпроизвеждането на работната сила — също както всекидневно възпроизвеждащата се част от стойността на една машина е толкова по-голяма, колкото по-бързо тя се износва. Така че капиталът като че ли в свой собствен интерес има нужда от *нормален работен ден*.

Робовладелецът купува своя работник така, както купува своя кон. Заедно с роба той губи и един капитал, който трябва да бъде заместен с нови разноски на пазара за роби. Но „колкото фатално-съсипително да влияят върху човешкия организъм оризените полета на Джорджия и блатата на Мисисипи — все пак това опустошаване на човешки живот не е така голямо, че да не е могло да бъде компенсирано от плодородните полета на Вирджиния и Кентъки. Икономическите съображения, които биха могли да бъдат известна гаранция за човешко отнасяне с робите, доколкото интересът на господаря е съвпадал със съхраняването

[105] „Ние вече приведохме в нашите предишни отчети констатациите на редица опитни фабриканти, според които извънредните часове ... сигурно *крият в себе си опасността от преждевременно изтощаване на човешката работна сила*." „Child. Empl. Comm., IV Report 1865", 64, стр. XII

на робите, след въвеждане на търговията с роби се превръщат в обратното, в основания за крайно съсипване на роба, защото щом като неговото място може да бъде винаги попълнено от чужди източници за негри — *трайността на неговия живот става много по-малко важна от неговата производителност, докато той трае*. Затова за страни, които внасят роби, се явява като максима на робовладелското стопанство, че най-добрата икономия се състои в това — в колкото може по-кратко време да се изсмуче от човешкия добитък (human chattle) колкото може по-голямо количество труд. Именно при тропическите култури, гдето годишните печалби често пъти са равни на целия капитал на плантацията, животът на негрите се жертвува най-безскрупулно. Земеделието на Западна Индия, която от векове е била люлка на баснословни богатства, е погълнало милиони хора от африканската раса. В днешно време в Куба, където доходите възлизат на милиони и където плантаторите са князе, ние наблюдаваме у класата на робите не само най-груба храна и най-изтощителен и непрекъснат труд, но и това, че голяма част от тях направо гинат всяка година *поради бавното мъчение — свръхтруда и липсата на сън и почивка*."[106]

Mutato nomine de te fabula narratur! [лат.: макар че името ти е променено, за тебе става дума тук!] Вместо търговия с роби чети трудов пазар, вместо Кентъки и Вирджиния — Ирландия и земеделските окръзи на Англия, Шотландия и Уелс, вместо Африка — Германия! Ние чухме как свръхтрудът опустошава редовете на лондонските хлебари — и все пак лондонският трудов пазар е винаги препълнен с немски и други хлебарски работници, кандидати за смъртта. Както видяхме, грънчарството е един от ония клонове на индустрията, където животът на работниците е най-краткотраен. Липсват ли поради това грънчари? *Джосая Уеджууд*, създателят на модерното грънчарство, по произход сам прост работник, заявил в 1785 г. пред Камарата на общините, че в цялата манифактура работят от 15 до 20,000 души.[107] През 1861 г. населението само на градските средища на тази индустрия във Великобритания е възлизало на 101,302 души. „Памучната индустрия съществува от 90 години ... В продължение на три поколения от английската раса тя е погълнала девет поколения памучни работници."[108] Наистина, през отделни епохи на трескав подем трудовият пазар е отбелязвал сериозни празноти. Така напр. — в 1834 год. Но господа фабрикантите предложили на Poor Law Commissioners [чиновниците от службата за бедните] да пращат „свръхнаселението" от земеделските окръзи за към северните окръзи — с обяснението, че „*фабрикантите ще го абсорбират и консумират*"[109] — това са техните собствени думи. „В Манчестер бяха назначени агенти със съгласието на Poor Law Commissioners. Бяха изготвени списъци на земеделските работници и предадени на тези агенти. Фабрикантите се разтичаха по бюрата и след като си избраха каквото

[106] *Cairnes* [Кернс]. The Slave Power, стр. 110, 111.

[107] *John Ward* [Джон Уорд]. History of the Borough of Stoke-upon-Trent, Лондон 1843 г., стр. 42.

[108] Реч на Феранд в „House of Commons" [Камара на общините] от *27 април 1863 г.*

[109] „That the manufacturers would absorb it and *use it up*." Това са били точните думи на фабрикантите на памук." Пак там.

им трябваше, от Южна Англия бяха изпратени и семействата. Тези човешки пакети бяха доставяни по каналите и с товарни коли, етикетирани също както толкова и толкова бали стока; някои се мъкнеха пеш, а мнозина се лутаха, заблудени и полугладни, из мануфактурните окръзи. Това нещо се разви в същински клон на търговията. Камарата на общините едва ли ще го повярва. Тази редовна търговия, това търгуване с човешко месо продължи и по-нататък и манчестерските агенти също така редовно купуваха и продаваха тези хора на манчестерските фабриканти, както други продават негри на памучните плантатори от южните щати... *Годината 1860* е апогеят на памучната индустрия... Пак се появи недостиг от ръце. Фабрикантите пак се обърнаха към търговците на човешко месо... и последните претършуваха дюните на Дорсет, хълмовете на Девън и равнините на Уилтс, но свръхнаселението вече беше погълнато." Вестник „Bury guardian" [„Бури гардиен"] хленчеше, че след сключването на англо-френския търговски договор биха могли да бъдат допълнително *абсорбирани* още 10,000 работни ръце и скоро да дотрябват други 30 или 40,000. След като агентите и подагентите на търговията с човешко месо през 1860 г. почти безрезултатно изметоха земеделските окръзи, „депутация от фабриканти се обърна към г. *Вилиерс*, председател на Poor Law Board [службата за бедните], с молба пак да им разреши да вземат за фабриките бедни деца и сирачета от Workhouses" [трудовите домове][110].

[110] Пак там. Въпреки доброто си желание, Вилиерс е трябвало по силата на „закона" да отклони предложението на фабрикантите. Но тези господа все пак постигнали своята цел благодарение на послушността на администрацията на *местните* учреждения за бедните. Господин *Редгрейв*, фабричен инспектор, уверява, че този път системата, според която сирачетата и децата на бедняците „по закон" се вземат като *apprentices* [чираци], „не бе съпроводена от старите злоупотреби" (за тези „злоупотреби" ср. *Engels* (Енгелс), Die Lage der arbeitenden Klasse etc.) — макар че, впрочем, в един случай „бе извършена злоупотреба с тази система по отношение на момичета и млади жени, докарани от земеделските окръзи на Шотландия в Ланкашайр и Чешайр". Според тази „система" фабрикантът сключва договор за определени периоди с администрациите на приютите за бедни. Той храни и *облича* децата, дава им жилище и освен това малка парична добавка. Странно звучи следната забележка на г. *Редгрейв*, особено като се има предвид, че дори в годините на просперитета на английската памучна индустрия годината 1860 изпъква изключително и че тогава работните заплати бяха особено високи, защото необикновеното търсене на работна ръка се сблъсква с обезлюдяването на Ирландия, с безпримерното изселване от английските и шотландските земеделски окръзи в Австралия и Америка, с *положително намаление на населението* в някои английски земеделски окръзи — отчасти поради успешно постигнатото прекършване на жизнената сила, отчасти поради по-раншното изчерпване на разполагаемото население от страна на търговците на човешко месо. И въпреки всичко това г. *Редгрейв* казва: „Към този вид труд (на децата от приютите за бедни) прибягват само когато не може да се намери друг, тъй като той е *скъп труд* (high-priced labour). Обикновената работна заплата за момче на 13 години е около 4 шилинга седмично; но невъзможно е да даваш на 50 или 100 такива момчета жилище, облекло, храна, медицинска помощ и съответния надзор, а на това отгоре и малка парична добавка — всичко това срещу 4 шилинга на глава седмично." („Rep. of the Insp. of Factories for 30th April 1860", стр. 27.) Господин Редгрейв забравя да каже как самият работник може да достави всичко това на *своите* момчета с тяхната заплата от 4 шилинга, щом като фабрикантът не може да го направи за 50 или 100 момчета, които са настанени, предразполагани и надзиравани *общо*. За да не бия погрешни заключения от текста, трябва да отбележа тук и това, че откак *английската памучна индустрия* се подчини на Factory Act от 1850 г. с неговото урегулиране на работното време и т. н., тя трябва да се разглежда като *образцовата индустрия* в Англия. Английският памучен работник стои във

Изобщо *опитът* разкрива пред капиталиста едно постоянно свръхнаселение, т. е. свръхнаселение по отношение на съществуващата в даден момент потребност на капитала да се оплодотвори, макар че потокът на това свръхнаселение се състои от изтощени, скоро измиращи, бързо изместващи се едни други, тъй да се каже окосени преди узряването им човешки поколения[111]. Наистина, от друга страна опитът показва на умния наблюдател как капиталистическото производство, което в исторически смисъл датира едва от вчера, бързо и дълбоко е подкопало корените на народната сила, как израждането на индустриалното население се забавя само от постоянния приток на жизнени и здрави селски елементи и как дори селските работници вече почват да измират въпреки чистия въздух и въпреки че сред тях всевластно господствува the principle of natural selection [принципът на естествения подбор], който позволява да се развиват само най-яките индивиди[112]. Капиталът, който има такива „основателни причини" да отрича страданията на окръжаващото го работническо поколение, в своята практика също толкова се ръководи от изгледите за бъдещо загниване на човечеството и за най-сетне все пак неудържимото обезлюдяване, колкото и от възможното падане на земята върху слънцето. При всяка спекулация с акции всеки знае, че един ден все ще настъпи буря, но всеки се надява, че след като той е събрал и скрил на сигурно място златния дъжд, тя ще засегне само ближния му. *Après moi le déluge!* [франц.: След мен и потоп!] е девизът на всеки капиталист и на всяка капиталистическа нация. Поради това капиталът е безогледен по отношение на здравето и дългия живот на работника, *когато обществото не го е заставило да държи сметка за тях*[113]. На оплакванията за физическо и

всяко отношение по-горе от своя континентален другар по съдба. „Пруският фабричен работник работи седмично най-малко 10 часа повече от своя английски съперник, а ако работи в къщи, на своя собствен тъкачен стан, за него отпада и това ограничение." („Rep. of the Insp. of Fact., 31st Oct. 1855", стр. 103.) Горепоменатият фабричен инспектор Редгрейв след индустриалната изложба в 1851 г. обходил континента, специално Франция и Прусия, за да изучи тамошните фабрични условия. Той казва за пруския фабричен работник: „Той получава заплата, достатъчна за набавяне на простата храна и малкото удобства, на които е навикнал и с които се задоволява... Той живее по-зле и работи по-тежко от своя английски съперник." („Rep. of the Insp. of Fact. 31st Oct. 1853", стр. 85.)

[111] „Изтощените от работа умират с поразителна бързина; но местата на загиналите веднага пак се запълват и честата *смяна на действуващите лица* не създава на сцената никаква промяна." „England and America", Лондон 1833 г., том I, стр. 55. (Автор е Е. Дж. Уейкфийлд.)

[112] Виж „Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council 1863", обнародван в Лондон 1864 г. Този отчет говори особено за земеделските работници. „Графството Съдърланд се сочи като графство, в което били направени големи подобрения, но едно скорошно изследване откри, че тук, в окръзи, които някога се славеха с хубави мъже и храбри войници, населението е изродено в една мършава и хилава раса. В най-здравословни местности, по склоновете на хълмовете, които гледат към морето, лицата на техните деца са така мършави и бледи, каквито могат да се срещнат само в гнилата атмосфера на някоя затънтена лондонска улица." (*Thornton* [Торнтон], Over Population etc., стр. 74, 75.) В действителност те приличат на онези 30,000 „gallant Highlanders" [храбри планинци], които Глазгоу настанява в своите wynds [уличките] и closes [дворове] заедно с проститутки и крадци.

[113] „Въпреки че здравето на населението е толкова важен елемент на националния капитал, ние се опасяваме, че ще трябва да признаем, че капиталистите съвсем не са разположени да пазят и да ценят това съкровище... Фабрикантите бяха

умствено осакатяване, за преждевременна смърт и за мъченията със свръх-труд той отговаря: Защо ще ни измъчва тази мъка, щом като увеличава нашата радост (печалбата)? Но, общо взето, това не зависи от добрата или злата воля на отделния капиталист. В *свободната конкуренция иманентните закони на капиталистическото производство* важат за отделния капиталист като *принудителни външни закони*[114].

Установяването на нормален работен ден е резултат на многовековна борба между капиталиста и работника. Но историята на тази борба показва две *противоположни* течения. Да сравним напр. английското фабрично законодателство от наше време с английските трудови статути от 14 до средата на 18 век[115]. Докато модерният фабричен закон насилствено *съкращава* работния ден, споменатите статути се стараят насилствено да го *удължат*. Но във всеки случай *претенциите* на капитала в неговото ембрионално състояние, когато той току-що се е *образувал*, значи когато все още си е осигурявал правото да всмуква достатъчно количество принаден труд не само по силата на икономическите условия, но и с помощта на държавната власт — изглеждат съвсем скромни в сравнение с *концесиите*, които той с ръмжене и съпротива трябва да прави през зрялата си възраст. Нужни са векове, докато „свободният" работник, по силата на развитието на капиталистическия начин на производство, *доброволно* се съгласи, т. е. *обществено* бъде принуден, да продава *цялото си активно жизнено време* и дори самата си работоспособност[*] за цената на своите обичайни средства за живот, да продава първородството си — за паница леща. Затова естествено е, че *удължаването на работния ден*, което капиталът от средата на 14 в. до края на 17 век се старае *да наложи на възрастните работници* чрез държавната власт — съвпада приблизително с *границите на работ-*

заставени да държат сметка за здравето на работниците." („Times" [„Таймс"] от *5 ноември 1861 г.*) „Мъжете от Уест Райдинг станаха производители на платове за човечеството... *здравето* на работния народ беше пожертвувано и в няколко поколения цялата раса би се изродила, ако не се беше явила реакция. Часовете на детския труд бяха ограничени и т. н." („Report of the Registrar general for October 1861".)

[114] Затова ние виждаме напр., че в *началото* на 1863 г. 26 фирми, които притежават големи грънчарски фабрики в Стафордшир — между тях и Дж. Уеджуд и синове, — в една петиция искат *„насилствена намеса на държавата"*. „Конкуренцията с други капиталисти" не им позволявала *„доброволно"* ограничаване на работното време на децата и т. н. „Тъй че колкото и много да съжаляваме за гореспоменатите злини, ще бъде *невъзможно* тяхното премахване чрез *някаква спогодба между фабрикантите*... Въз основа на всички тези точки ние дойдохме до убеждението, че е необходим един *принудителен закон*." („Child. Empl. Comm. 1st Rep. 1863", стр. 322.)

Добавка към бележка 114. Близкото минало ни дава много по-фрапантен пример. Високите цени на памука през периода на трескава конюнктура потикнали собствениците на памучните тъкачници в Блекбърн да съкратят по обща спогодба работното време в своите фабрики за определен срок. Този срок изтичал към края на ноември [1871]. Но по-богатите фабриканти, които съвързват предачество с тъкачество, се възползували от предизвиканото от тази спогодба съкращаване на производството, за да разширят своето собствено предприятие и по този начин за сметка на дребните майстори да натрупат големи печалби. Притиснати от нуждата, последните се обърнаха — към фабричните работници, като ги призоваваха сериозно да подемат агитацията за деветчасов работен ден и като обещаваха парична помощ за тази цел!

[115] Тези трудови статути, които в същото време намираме и във Франция, Холандия и т. н., са формално отменени в Англия едва през 1813 г., след като отдавна вече са били отстранени в самото производство.

ното време, които държавата, през втората половина на 19 век, е поставила тук-там на превръщането на *детската кръв* в капитал. Това, което днес напр. е обявено в щата Масачузет — досега най-свободния щат на Северноамериканската република — като узаконен от държавата предел за труда на деца *по-малки* от 12 години, в Англия чак до *средата на 17 век* е било нормалният работен ден за възрастните занаятчии, за яките селски ратаи и за огромните ковачи[116].

Първият „Statute of Labourers" [закон за работниците] (23 Eduard III 1349[*]) е имал за свой непосредствен повод (не *причина*, тъй като това законодателство е съществувало цели векове без повод) голямата чума, която покосила населението, тъй че, както казва един писател-тори, „наистина станала непоносима трудността да се намерят работници на *разумни цени*" (т. е. на цени, които да оставят на тези, които наемат работниците, разумно количество принаден труд)[117]. Затова със силата на закона била предписана разумна работна заплата, както и границите на работния ден. Последният пункт — тук ни интересува само той — е повторен в статута от 1496 г. (при Хенри VII). Работният ден за всички *занаятчийски* (artificers) и *земеделски работници* от март до септември е трябвало тогава да трае — макар това никога да не е било прокарано — от 5 часа сутрин до между 7 и 8 часа вечер, но времето за храна е било 1 час за закуска, $1^1/_2$ часа за обед и $^1/_2$ час за следобедна закуска, т. е. точно *два пъти повече* отколкото според фабричния закон, който сега е в сила[118]. През зимата трябвало да се работи от 5 часа сутрин до мръкване — със същите прекъсвания. Един *статут на Елизабета* от 1562 г. за *всички* работници, „наемани

[116] „Нито едно дете *по-малко от 12 години* не може да бъде карано да работи във фабрично предприятие *повече от 10 часа дневно*." „General Statutes of Massachusetts", 63, глава 12. (Постановленията са издадени от 1836 до 1858 г.) „Трудът, извършван в продължение на 10 часа дневно, трябва да се смята като законен работен ден за всички предприятия на памучната индустрия, вълнената, копринената, хартиената, стъкларската и ленената индустрия, както и в железарската и машинната индустрия. Заедно с това се предписва занапред нито един юноша, който работи във фабрика, да не може да бъде задържан там или каран да остане на работа повече от 10 часа дневно или 60 часа седмично, и още занапред нито едно дете под 10 години не може да бъде допуснато като работник в коя да е фабрика в областта на тази държава." „State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc. 61 and 62". — (Закон от 11 март 1855 г.) „Нито един юноша между 12 и 15 години не може *да работи във фабрика повече от 11 часа дневно*, нито *преди 5 часа сутрин или след 7½ часа вечерта*." „Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.", гл. 39, § 23, 1 юли 1857.

[*] Т. е. закон от 23-та година от управлението на Едуард III. — *Бел. ред.*

[117] „Sophisms of Free Trade", седмо издание, *Лондон 1850 г.*, стр. 205. В речем същият тори признава: „Парламентарни закони, които са регулирали работната заплата *във вреда* на работника и *в полза* на работодателя, са имали през дългия период от 464 години. Но населението нарастваше. Сега тези закони станаха излишни и обременителни." (Пак там, стр. 206.)

[118] *Дж. Уейд* с право забелязва по повод на този статут: „От статута от 1496 г. следва, че тогава са смятали храната като еквивалент на $^1/_3$ от дохода на занаятчийските работник и на $^1/_2$ от дохода на земеделския работник, а това показва едно по-високо стъпало на независимост на работниците отколкото това, което имаме сега, когато храната както на земеделските, така и на манифактурните работници съставя много по-голяма част от тяхната заплата." (*J. Wade* [Дж. Уейд], History etc., стр. 24, 25 и 577.) И най-повърхностният поглед върху „Chronicon Preciosum etc." от *епископ Fleetwood* [Флийтуд], I изд., Лондон 1707 опровергава мнението, че тази разлика се дължала на разликата между цените на хранителните продукти и облеклото сега и тогава.

на заплата за ден или за седмица", остава незасегната продължителността на работния ден, но се старае да намали свободните междинни часове на $2^1/_2$ часа през лятото и на 2 часа през зимата. Обедът трябвало да трае само един час, а „половинчасовият следобеден сън" да бъде разрешен само между средата на май и средата на август. За всеки час отсъствие да се задържи от заплатата 1 пенс (около 8 пфенига). Но на практика положението на работниците е било много по-благоприятно отколкото според статута. Бащата на политическата икономия и, тъй да се каже, създател на статистиката, *Уилям Пети*, казва в едно свое съчинение, публикувано през последната третина на 17-ти век: „Работниците (labouring men, в същност тогава земеделски работници) *работят по 10 часа дневно* и се хранят 20 пъти седмично, а именно: през работните дни по три пъти дневно, а през неделните — по два пъти; от това ясно личи, че ако те речеха да не ядат всеки петък-вечер и речеха *да обядват по един и половина часа* — докато сега за това им са нужни два часа, *от 11 до 1 часа преди обед* — значи ако те работеха с $^1/_{20}$ повече и консумираха с $^1/_{20}$ по-малко, би могло да се събере една десета част от гореспоменатия данък."[118] Нима *д-р Андрю Юър* не е имал право, когато наругал законопроекта за дванадесетчасовия работен ден от 1833 г. като връщане към времената на мрака? Наистина, наредбите, споменати в статутите и у Пети, се отнасят и за „*apprentices*" (чираците). Но в какво положение се е намирал детският труд още в края на 17-ти век — това се вижда от следното оплакване: „Нашите младежи тук в Англия съвсем нищо не правят до постъпването си като чираци, а тогава, естествено, им е нужно дълго време — седем години, — за да се подготвят като опитни работници." Германия, напротив, се слави с това, че там децата още от люлката вече „се приучват към малко занимание"[119].

[118] *W. Petty* (У. Пети), Political Anatomy of Ireland, 1672, изд. от 1691 г., стр. 10.

[119] „A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry", Лондон 1689, стр. 13. *Маколей*, който фалшифицира английската история в интерес на вигите и буржоазията, декламира както следва: „Практиката да се пращат деца преждевременно на работа ... е господствувала в 17-ти век в степен почти невероятна за тогавашното състояние на индустрията. В Норуич, главното средище на вълнената индустрия, са считали, че дете на 6 години е способно за работа. Разни автори от онова време, между които някои, които са минавали за извънредно доброжелаващи, с „exultation" (възторг) споменават факта, че в този град само момчетата и момичетата създават богатство, което надминава с 12,000 фунта стерлинги в годината тяхната издръжка. Колкото по-точно изучаваме историята на миналото, толкова повече основания намираме за отхвърляне на мнението, че нашият век е преизпълнен с нови социални злини ... Новото в него е интелигентността, която открива злините, и хуманността, която ги лекува." („History of England", том I, стр. 419.) *Маколей* би трябвало да прибави, че „извънредно доброжелаващите" *amis du commerce* [приятели на търговията] в 17 век разказват с „exultation" как в един дом за бедни в Холандия работело едно дете на 4 години и че този пример на „vertue mise en pratique" [добродетел, приложена на практика] фигурира във всички съчинения на хуманистите от типа на Маколей до времето на А. Смит. Вярно е, че с *появяването на мануфактурата*, за разлика от *занаятчийството*, се явяват следи от експлоатация на деца, която в известна степен открай-време е съществувала у селяните и е толкова по-развита, колкото е по-тежко игото, което тежи над тях. *Тенденцията на капитала* е явна, но самите факти са още толкова единични, колкото и появата на двуглави деца. Затова догаждащите се за бъдещето „*amis du commerce*" [„приятели на търговията"] с „exultation" са ги записвали за своите съвременници и за следващите поколения и са ги препоръчвали за подражание като нещо особено забележително и особено

Дори през по-голямата част на *18 век*, до епохата на едрата индустрия, капиталът в *Англия* не е сполучил, като плаща седмичната стойност на работната сила, да завладее *цялата седмица* на работника. Изключение са правели *земеделските работници*. Обстоятелството, че работниците са могли да преживеят цяла седмица със заплатата за 4 дни, за тях не е било достатъчно основание да работят и другите два дни за капиталиста. Една страница от съчиненията на английските икономисти в интереса на капитала най-бясно напада това упорство на работниците, а пък друга страница ги защищава. Нека чуем напр. полемиката между *Постлтуейт*, чийто търговски речник на времето се е ползувал със същата слава, както в днешни дни — подобните съчинения на Мак-Кълък и Мак-Грегор, — и по-рано цитирания автор на „Essay on Trade and Commerce"[120].

Постлтуейт казва между другото: „Аз не мога да завърша тези няколко бележки, без да спомена твърде тривиалната фраза на твърде много хора, че ако работникът (industrious poor) може за 5 дни да получи достатъчно, за да живее, той не иска да работи цели 6 дни. Оттук те заключават, че е необходимо чрез данъци или някакви други средства да се предизвика поскъпване дори на най-необходимите средства за живот, за да бъде принуден занаятчията и мануфактурният работник непрекъснато да работят *шест дни* в седмицата. Аз трябва да поискам позволение да бъда на по-друго мнение отколкото това на тия *големи политици*, които дигат копие за *постоянното робство на работническото население* на това кралство („the perpetual slavery of the working people"); те забравят пословицата „*all work and no play*" (само работа, без игра, затъпява). Нима англичаните не се надуват с гениалността и сръчността на своите занаятчии и мануфактурни работници, които досега са спечелили всеобщ кредит и слава на английските стоки? На какво се дължи това? Вероятно на нищо друго, освен на начина, по който нашият работен народ умее да се забавлява както му се прище. Нима не би се затъпила тяхната гениалност и не биха ли станали глупаво-тромави вместо свежи и сръчни, ако биха били принудени да работят цялата година *през всичките шест дни на седмицата* и постоянно да повтарят една и съща работа, поради *толкова вечно робство* нашите работници не биха ли загубили своята репутация, вместо да я запазят?... Каква майсторска сръчност бихме могли да очакваме от *толкова страшно измъчвани* животни (hard driven animals)? ... Мнозина от тях извършват за 4 дни толкова работа, колкото един френ-

чаино. Същият шотландски сикофант и рекламжия Маколей казва: „Ние сега слушаме само за регрес, а виждаме само прогрес." Какви очи и главно — какви уши!

[120] Между обвинителите на работниците най-разярен е споменатият в текста анонимен автор на съчинението „An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.", Лондон 1770. Още преди това той е излязъл със своето съчинение „Consideration on Taxes", Лондон 1765 г. По същата линия следва и неизправимият статистически бърборко *Полониъс Артър Юнг*. Между защитниците на работниците са: *Джекоб Вендерлинт* в „Money answers all things", Лондон 1734 г., отец *Натаниел Форстър* в „An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions", Лондон 1767 г., *д-р Прайс* и особено *Постлтуейт*, както в едно притурка към неговия „Universal Dictionary of Trade and Commerce", така и в „Great Britain's Commercial Interest explained and improved", второ издание, Лондон 1755 г. Самите факти се намират констатирани у много други съвременни писатели, между другите и у *Джосия Такер*.

цузин за 5 или 6 дни. Но ако англичаните трябва вечно да се блъскат — трябва да се страхуваме, че те ще се изродят (degenerate) и под нивото на французите. Ако нашият народ е прочут със своята военна храброст, не казваме ли, че това се дължи, от една страна, на добрия английски ростбиф и пудинг в стомаха му, а от друга страна, не по-малко, на нашия конституционен дух на свободата? И защо по-голямата гениалност, енергия и сръчност на нашите занаятчии и мануфактурни работници да не се дължи на свободата, с която те се забавляват по своему? Надявам се, че те никога вече няма да изгубят тези привилегии, нито този добрия живот, от който произтича както тяхната сръчност в работата, така и тяхната смелост[122]!"

На това авторът на „Essay on Trade and Commerce" отговаря:

„Ако празнуването на седмия ден от седмицата се смята за *божествена* наредба, то това включва в себе си, че другите дни на седмицата принадлежат на труда (той иска да каже: на *капитала* — както веднага ще стане ясно), и не може да се упреква като жестоко *принудителното* изпълняване на тази божия повеля... Че човечеството изобщо по природа е склонно към удобство и отпуснатост — това ние научаваме от фаталния опит от поведението на нашето мануфактурно простолюдие, което *средно не работи повече от 4 дни в седмицата*, освен в случай на поскъпване на средствата за живот... Да приемем, че един бушел пшеница представлява всичките средства за живот на работника и струва 5 шилинга и че работникът получава за своя труд по един шилинг на ден. Тогава му е достатъчно да работи само 5 дни в седмицата; и само 4, ако един бушел струва 4 шилинга... Но тъй като работната заплата в това кралство е много по-висока в сравнение с цените на средствата за живот, мануфактурният работник, който работи 4 дни, притежава един паричен остатък, с който живее в безделие през остатъка от седмицата... Аз се надявам, че съм казал достатъчно, за да изясня, че *умерен труд в продължение на 6 дни в седмицата не е робство*. Нашите *земеделски работници* го правят, и по всичко изглежда, че те са най-щастливите между работниците (labouring poor)[123], а *холандците* правят същото в мануфактурите и изглеждат много щастлив народ. И *французите* го правят, доколкото не им пречат многото *празници*[124]... Но нашият човек от простолюдието си е втълпил в главата фикс-идеята, че той по правото на своето рождение като англичанин притежава привилегията да бъде *по-свободен и по-независим* от (работническото население) на всяка друга страна в Европа. Наистина, тази идея, доколкото тя влияе върху храбростта на нашите войници, може да принесе известна полза; но колкото по-малко са проникнати от нея мануфактурните работници, толкова по-добре е за тях самите и за държавата. Работниците никога не бива да се смятат за *независими от своите началници* („independent of their superiors")... Извънредно

[122] *Postlethwayt* [Постлуейт], пак там, „First Preliminary Discourse", стр. 14.

[123] „An Essay etc." Той сам разказва на стр. 96 в какво се е състояло още през 1770 г. „щастието" на английските *земеделски работници*. „Техните работни сили („their working powers") са винаги напрегнати до крайност („on the stretch"); те не могат да живеят по-зле от сега („they cannot live cheaper than they do"), нито да работят по-тежко" („nor work harder").

[124] Протестантството, като превръща почти всички традиционни празници в делници, вече играе важна роля при генезиса на капитала.

опасно е да се насърчават mobs [тълпите] в една комерческа държава като нашата, където може би 7/8 от цялото население са хора с малко или без никаква собственост[125]. Лечението няма да бъде пълно, докато *нашите индустриални бедни не склонят да работят 6 дни за същата сума, която сега изкарват за 4 дни*[126]. За тази цел, както и за „изкореняването на мързела, разпуснатостта и романтичните фантасмагории за свобода", т. е. „за намаление на таксата в полза на бедните, за поощряване на духа на индустрията и за *снижаване на цената на труда в мануфактурите*" — нашият верен Екарт на капитала предлага изпитаното средство такива работници, които изпадат на грижите на обществената благотворителност, с една дума пауперите, да бъдат затваряни в един *„идеален трудов дом"* (*an ideal workhouse*). „Такъв дом трябва да стане *дом на ужаса (House of Terror)*."[127] В *„този дом на ужаса"*, в този *„идеален workhouse"* [трудов дом] трябва да се работи „по 14 часа на ден, но като се включи тук подходящото време за ядене, така че да *останат пълни 12 работни часа*"[128].

Дванадесет работни часа дневно в „идеалния workhouse", в дома на ужаса от 1770 г.! Шестдесет и три години по-късно, в *1833 г.*, когато английският парламент *ограничил* в четири клона на индустрията работния ден за деца от 13 до 18 години на *цели 12 работни часа* — тогава сякаш настъпил краят на света за английската индустрия! В *1852 г.*, когато Луи Бонапарт поиска да посегне на законния работен ден, за да се закрепи пред буржоазията, френското работничество извика в един глас: „*Законът, който съкращава работния ден на 12 часа*, е единичкото благо, което ни е останало от законодателството на републиката!"[129] В *Цюрих* трудът на децата над 10 години е *ограничен на 12 часа*; в *Ааргау* трудът на деца между 13 и 16 години *през 1862 г.* е бил *съкратен от 12½ на 12 часа*; в *Австрия, през 1860 г.*, трудът на деца между 14 и 16 години — *също на 12 часа*[130]. Какъв *„прогрес от 1770 насам"*, би се провикнал с „exultation" [ликуване] *Маколей*!

[125] „An Essay etc." стр. 15, 41, 96, 97, 55, 57.

[126] Пак там, стр. 69. *Джекоб Вандерлинт* обясни още през 1734 г., че тайната за оплакванията на капиталистите от мързела на работническото население просто се заключава в това, че за *същата заплата* те са искали 6 работни дни вместо 4.

[127] „An Essay etc." стр. 242. „Такъв *идеален трудов дом* трябва да стане *дом на ужаса*, а не прибежище за бедните, където те получават обилна храна, топло и прилично облекло и само малко работят."

[128] „In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour." (Пак там.) „Французите" — казва той — „се смеят на нашите въторжени идеи за свобода." (Пак там, стр. 78.)

[129] Те са протестирали против работен ден над 12 часа именно най-вече затова, защото законът, който е установил това число на часовете, е единичкото благо, което им остава от законодателството на републиката." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856", стр. 80.) Френският закон за дванадесетчасов работен ден от 5 септември 1850 г., обуржоазено издание на декрета на временното правителство от 2 март 1848 г., се простира върху всички *Ateliers* [предприятия] *без разлика*. Преди този закон работният ден във Франция е бил неограничен. Той е траел във фабриките по 14, 15 и повече часа. Виж „Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. Par M. Blanqui." Бланки, Господин Бланки, икономистът, а не революционерът, е бил натоварен от правителството да направи анкета върху положението на работниците.

[130] Белгия и относно регулирането на работния ден се оказва *образцова буржоазна държава*. Лорд Хоуърд де Уолдън, английски пълномощен министър в Брюк-

„*Домът на ужаса*" за пауперите, за който душата на капитала е мечтаела още в 1770 г., е бил въздигнат не след много години като грамаден „*трудов дом*" за самите мануфактурни работници. Той е бил наречен *фабрика*. И този път идеалът бледнеел пред действителността.

6. Борбата за нормален работен ден. Принудително ограничение на работното време чрез закона. Английското фабрично законодателство от 1833—1864 г.

След като капиталът е употребил столетия, за да удължи *работния ден* до неговите *нормални максимални граници* и след това — отвъд тях, *до границите на природния ден от 12 часа*[131], сетне, с раждането на едрата индустрия в последната третина на 18 век, настъпило стихийно като лавина и безпределно наддреварване. Всяка преграда на обичаите и природата, на възрастта и пола, на деня и нощта била разрушена. Дори понятията за ден и нощ, по селски прости в старите статути, станали тъй разтеглиеми, че един английски съдия дори в 1860 г. трябвало да прояви истинска талмудическа проницателност, за да обясни с авторитета на „съдебно решение" какво е ден и какво — нощ.[132] Капиталът празнувал своите оргии.

Щом сисването от врявата на производството работническа класа пак дошла малко на себе си, започнала нейната съпротива, най-напред в родината на едрата индустрия, в Англия. Но в продължение на три десетилетия извоюваните от нея концесии оставали чисто номинални. От 1802 до 1833 г. парламентът издал 5 трудови закона, но бил достатъчно хитър да не гласува нито стотинка за тяхното принудително прилагане, за необходимия служебен персонал и т. н.[133]. Тези закони оставали мъртва буква. „Факт е, че *до закона от 1833 г.* деца и младежи са били претоварвани с работа („were worked") по цяла нощ, по цял ден, или и двете *ad libitum*[134] [лат.: по желание]."

Едва *след фабричния закон от 1833 г.* — обхващащ памучните, вълнените, ленените и копринените фабрики — съществува за модерната индустрия един *нормален работен ден*. Няма по-добра характеристика за *духа на капитала* от историята на английското фабрично законодателство от 1833 до 1864 г.!

Законът от 1833 г. обявява, че *обикновеният фабричен работен ден* трябва да започва в 5½ часа сутринта и да свършва в 8½ часа вечер и *в тези граници*, в един *период от 15 часа*, се счита за законно да се използуват за работа младежи (т. е. лица *между 13 и 18 години*), през което и да било време на деня, винаги при предпоставката, *че един и същ младеж няма да работи повече от 12 часа в продължение на един ден*, с изключение на известни специално предвидени случаи. Шестата секция на закона постановява, „че в течение на всеки ден на всяко такова лице с ограничено работно време трябва да се предоставя поне 1½ часа за хранене." Използуването на *деца под 9 години* с изключение, което ще бъде споменато по-късно, се забранява, а трудът на *децата от 9 до 13 години* бил ограничен до *8 часа дневно*. *Нощната работа*, т. е. според този закон работата между 8½ часа вечер и 5½ часа сутрин, била забранена за всички лица между 9 и 18 години.

Законодателите са били толкова далеч от желанието да засегнат *свободата на капитала* при изсмукване на работната сила на възрастните или както те го наричат — „*свободата на труда*", че измудрили специална система, за да се предотврати такава косонастръхвателна последица от фабричния закон.

„Голямото зло на фабричната система, както тя сега е организирана — се казва в първия отчет на централния съвет на комисията от 25 юни 1833 г., — се състои в това, че тя създава необходимостта да се разтегля работният ден на децата до крайните предели на работния ден на възрастните. Единственото лекарство против това зло, *без да се ограничава трудът на възрастните, което би породило зло, по-голямо от злото, което трябва да бъде предотвратено*, — изглежда планът да се използуват двойни смени от деца." Затова този „план" бил приложен под името „*система на смяна*" („*System of Relays*"; *Relay* на английски, както и на френски, означава смяна на пощенските коне в различни станции), така че напр. от 5½ часа сутрин до 1½ след обед се впряга една смяна от деца между 9 и 13 години, а от 1½ до 8½ вечер — друга смяна, и т. н.

Като награда за това, че господа фабрикантите най-безочливо са игнорирали всички закони за детския труд, издадени през предходните

сел, доклада на Foreign Office (английското външно министерство) на 12 май 1862 г.: „Министър Рожие ми заяви, че нито някакъв общ закон, нито местни правила ограничават някак детския труд; че през последните 3 години правителството при всяко свое заседание се е занимавало с идеята да предложи на камарите един закон по този въпрос, но че то винаги е срещало непреодолима пречка в ревнивия страх от всяко законодателство, което *противоречи на принципа за пълната свобода на труда*"!

[131] „Сигурно е много жалко, когато някоя класа хора е принудена да се трепе с работа по 12 часа на ден. Ако към това прибавим и времето за храна и това за отиване до работилницата и за връщане от нея, всичко това в действителност ще възлиза на 14 от 24-те часа на деня... Независимо от здравето, аз се надявам, че никой няма да се поколебае да признае, че от морална гледна точка едно така цялостно абсорбиране на времето на работните класи, без прекъсване от ранната възраст 13 години, а в „свободните" клонове на индустрията дори от много по-ранна възраст, е извънредно вредно и е страшно зло... В интереса на обществения морал, за отглеждането на едно способно население и за да се създаде на голямата маса на народа едно разумно наслада от живота, трябва да се настоява, във всички клонове на производството да се резервира част от всеки работен ден за почивка и свободно време." (*Leonard Horner* [Леонард Хорнър] в „Reports of Insp. of Fact. for 31st Dec. 1841".)

[132] Виж „Judgement of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860".

[133] За режима на Луи Филип, le roi bourgeois [краля-буржоа], е твърде характерно, че *единственият* издаден при него фабричен закон от 22 март 1841 год. *никога не е бил приложен*. А при това този закон се отнася само до *детския труд*. Този закон установява 8 часа за деца между 8 и 12 години, 12 часа за деца между 12 и 16 години и т. н., с множество изключения, които допускат нощната работа дори и на осемгодишни деца. В тази страна, дето всяка мишка се намира под полицейска администрация, надзорът и прокарването на закона били предоставени на добрата воля на „amis du commerce" [приятели на търговията]. Едва след 1853 г. в една единствена област — Département du Nord [Северният департамент] — има един платен правителствен инспектор. Не по-малко характерно за развитието на френското общество изобщо е обстоятелството, че законът на Луи Филип до 1848 г. си е оставал *единствен* в тази област, макар френската законодателна фабрика да е обсипвала всичко със своята мрежа от закони!

[134] „Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1860", стр. 51.

22 години, и този път хатът им бил позлатен. Парламентът постановил, че след 1 март *1834 г. никое дете под 11 години*, след 1 март *1835 г. никое дете под 12 години* и след 1 март *1836 г. никое дете под 13 години* не бива да работи във фабрика повече от 8 часа! Този „либерализъм“, тъй снизходителен към „капитала“, толкова повече заслужавал неговата признателност, тъй като д-р Фери, сър А. Карлайл, сър Б. Броуди, сър Ч. Бел, мистер Гутри и т. н., накъсо — най-значителните лондонски physicians и surgeons [лекари и хирурзи], заявили в своите свидетелски показания пред Камарата на общините, че *periculum in mora* [лат.: в забавянето е опасността]. а Д-р Фери се изразил още по-грубо: „Законодателство е еднакво необходимо за предотвратяване на *смъртта от всичките ѝ форми*, в които тя може да бъде преждевременно причинена, и *сигурно този* (фабричният) начин трябва да бъде разгледан *като един от най-жестоките методи* за причиняването н.“[135] Същият „реформиран“ парламент, който от нежност към господа фабрикантите приковал още за много години деца под 13 години в ада на 72-часовия фабричен труд седмично, напротив, със *закона за освобождение на робите*, който също тъй давал свободата на капки — още от самото начало забранил на плантаторите да изтощават с работа *който и да е роб-негър повече от 45 часа седмично!*

Но недоволен и от това, капиталът започнал една многогодишна и шумна агитация. Тя се въртяла главно *около възрастта на категориите*, които под *името деца* били ограничени на 8-часов труд и били подчинени на известно задължително образование. Според капиталистическата антропология детската възраст свършва с десетата или в най-краен случай с единадесетата година. Колкото повече се приближавал срокът за пълното прилагане на фабричния закон, съдбоносната 1836 година, толкова повече беснеела шайката от фабриканти. Тя наистина сполучила дотолкова да наплаши правителството, че то в 1835 г. предложило да се намали пределната детска възраст от 13 на 12 години. Но през това време *the pressure from without* [натискът отвън] нараствал заплашително. И Камарата на общините не посмяла. Тя отказала да хвърля 13-годишни деца повече от 8 часа на ден под джагернаутовото колело на капитала [вж показалеца за чужди думи] и законът от 1833 г. влязъл в пълна сила. Той останал непроменен до юни 1844 г.

През десетилетието, през което той отначало само отчасти, а после напълно регулирал фабричния труд, официалните отчети на фабричните инспектори гъмжат от оплаквания за невъзможността на неговото прилагане. А именно, тъй като законът от 1833 г. давал на господа капиталистите свободата през 15-часовия период от $5^1/_2$ часа сутрин до $8^1/_2$ часа вечер по всяко време да карат всеки „младеж“ или всяко „дете“ да започва, да прекъсва или да свършва своя дванадесетчасов, респективно осемчасов труд, а също така и да определят за различните лица *различни часове за хранене* — господата скоро изнамерили една нова „*Relays-system*“, според която работните коне не се сменяват на определени станции, а се впрягат все отново на сменяващи се станции.

[135] „Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly *this* must be viewed as a *most cruel mode* of inflicting it.“

Ние няма повече да се спираме на хубостите на тази система, тъй като по-сетне ще трябва пак да се върнем на нея. Но още от пръв поглед става ясно, че тя е отменяла целия фабричен закон не само по дух, но и по буква. Как да наложат фабричните инспектори спазването на установеното от закона работно време и даването на законните паузи за хранене при такова сложно книговодство за всяко отделно дете и за всеки младеж? В голяма част от фабриките скоро пак почнало безнаказано да цъфти старото брутално безобразие. На една среща с министъра на вътрешните работи (1844) фабричните инспектори доказали невъзможността за какъвто и да е контрол при новоизмислената Relays-system.[136] Но през това време обстоятелствата твърде много се изменили. Фабричните работници, особено от 1838 г., издигнали *законопроекта за десетчасов работен ден* като свой икономически лозунг, както издигнали *чартистката програма* като свой политически лозунг. Дори онези фабриканти, които били регулирали своите предприятия съобразно със закона от 1833 г., отрупвали парламента с изложения за безнравствената „конкуренция“ на „вероломните братя“, на които по-голямата им безочливост или по-благоприятните местни условия позволявали да нарушават закона. При това, колкото много и да са искали отделни фабриканти съвсем да отпуснат юздите на своята стара алчност, изразителите и политическите водачи на класата на фабрикантите им предписвали променено поведение и променен език спрямо работниците. Тъкмо тогава те са предприемали похода за *премахване на житните закони* и за да победят, имали нужда от работниците. Затова им обещавали не само удвояване на хляба, но и приемане на законопроекта за десетчасовия работен ден в хилядогодишното царство на Free Trade[137] [свободната търговия]. Така че те още по-малко са могли да се борят против една мярка, която трябвало да реализира само закона от 1833 г. Застрашени в своя най-свет интерес, в *поземлената рента*, торите най-сетне затрещели от филантропическо възмущение против „*безчестните похвати*“[138] на своите врагове.

Така се стигнало до допълнителния *фабричен закон от 7 юни 1844 г.* Той влязъл в сила на 10 септември 1844 г. Той групира между защитените работници една нова категория, а именно *жените* над 18 години. Те във всяко отношение били приравнени към *младежите*, работното им време било ограничено на 12 часа, нощната работа им била забранена и т. н. Така че законодателството за пръв път се видяло принудено пряко и официално да контролира и труда на пълнолетни. Във фабричния отчет от 1844—1845 г. се казва иронично: „До наше знание не е дошъл нито един случай възрастни жени да са се оплакали от *тази намеса в техните права*.“[139] Трудът на деца под 13 години бил сведен до $6^1/_2$, а при известни условия до 7 часа дневно[140].

[136] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1849“, стр. 6.

[137] „Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1848“, стр. 98.

[138] Впрочем, Леонард Хорнър официално употребява израза „*nefarious practice*“ („Rep. of Insp. of Fact. 31st October 1859“, стр. 7.)

[139] „Rep. etc. for 30th Sept. 1844“, стр. 15.

[140] Законът разрешава деца да работят по 10 часа, ако не работят всекидневно, а през ден. Изобщо тази клауза останала безрезултатна.

За премахване на злоупотребите с фалшивата „Relays-system" законът установил между другото следните важни подробни правила: „Работният ден за деца и младежи се брои от момента, когато което и да е дете или младеж започва *сутрин работа във фабриката*." Така че ако напр. А започва работа в 8 часа сутрин, а Б в 10 часа, работният ден на Б въпреки това трябва да свърши в същия час, както на А. Началото на работния ден трябва да бъде посочвано от някой обществен часовник, напр. от най-близкия железопътен часовник, по който трябва да се нагоди фабричната сирена. Фабрикантът е длъжен да окачи във фабриката обява, напечатана с едри букви, в която да са означени началото, краят и паузите на работния ден. Деца, които започват работата сутрин *преди* 12 часа, не бива да бъдат използувани *подир* 1 часа след пладне. Значи следобедната смяна трябва да се състои от *други* деца, а не от ония, които са били в предобедната смяна. Един и половина часовото време за ядене трябва да бъде предоставяно на всички защитени от закона работници в *едно и също време през деня*, и то поне *единият* час да бъде преди 3 часа след обед. Деца или младежи не бива да работят преди 1 часа по обед повече от 5 часа без една поне половинчасова пауза за закуска. Деца, младежи или жени не бива през време на ядене да остават в работно помещение, в което се извършва някой трудов процес, и т. н.

И тъй, видяхме: тези подробни постановления, които така военно-еднообразно, по часовник регулират траенето, границите и паузите на труда, в никой случай не са били продукт на парламентарни измъдрувания. Те са се развили постепенно от самите условия като *природни закони* на съвременния начин на производство. Тяхното формулиране, официално признаване и провъзгласяване от страна на държавата е било резултат на продължителни класови борби. Едно от техните най-близки последици било, че практиката подложила на същите ограничения и работния ден на *възрастните работници-мъже*, тъй като в повечето производствени процеси те не могат без сътрудничеството на децата, младежите и жените. Затова през периода от 1844—1847 година 12-часовият работен ден е господствувал общо взето навсякъде и еднакво във всички клонове на индустрията, подчинени на фабричното законодателство.

Но фабрикантите не разрешили тази „крачка напред" без една компенсираща „крачка назад". По техен подтик Камарата на общините намалила от 9 на 8 години *минималната възраст* за децата, приемани на работа, за да осигури капитала с „допълнителния приток на фабрични деца", което му се дължи от бога и по право[141].

Годините 1846 и 1847 са епоха в икономическата история на Англия. Отменяване на житните закони, унищожаване на вносните мита върху памук и други сурови материали, провъзгласяване на свободната търговия за пътеводна звезда на законодателството! Накъсо, настъпило хилядогодишното царство. От друга страна, през същите години чартисткото движение и агитацията в полза на десетчасовия работен ден достигнали своята най-висока точка. Те намерили съюзници в лицето на

[141] „Тъй като едно намаление на тяхното работно време би довело до заангажирането на голям брой (деца), някои мислеха, че *допълнителният приток на деца от 8 до 9 години* би покрил увеличилото се търсене." („Rep. etc. 30th Sept. 1844", стр. 13.)

ториите, които пръхтели за отмъщение. Въпреки фанатичната съпротива на вероломната армия от защитници на свободната търговия начело с Брайт и Кобден, *законопроектът за десетчасовия работен ден*, предмет на толкова дълги стремежи, бил прокаран в парламента.

Новият фабричен закон от *8 юни 1847 г.* постановявал, че от *1 юли 1847 г.* започва едно временно съкращаване на работния ден за „*младежите*" (от 13 до 18 години) и за всички *работнички* на 11 часа, но че от *1 май 1848 г.* влиза в сила окончателното му ограничаване на *10 часа*. Иначе законът бил само допълнителна прибавка към законите от 1833 и 1844 г.

Капиталът предприел предварителен поход, за да попречи на пълното провеждане на закона от 1 май 1848 г. И то самите работници, уж умъдрени от опита, трябвало да помогнат за разрушаването на своето собствено дело. Моментът бил ловко избран. „Трябва да помним, че поради страшната криза от 1846—1847 г. всред фабричните работници имаше много страдания, тъй като много фабрики бяха работили само кратко време, а други бяха съвсем спрени. Поради това значителен брой работници се намираха в най-стеснено положение, мнозина — потънали в дългове. Затова с доста голяма сигурност можеше да се приеме, че те ще предпочетат по-дългото работно време — за да уредят минали загуби, може би за да изплатят дългове или да си освободят мобилите от заложната къща, или да заместят продадена покъщнина, или да купят нови дрехи за себе си и за своите семейства"[142]. Господа фабрикантите се постарали да увеличат естествения ефект на тези обстоятелства с едно *общо намаляване на работната заплата* с 10%. Това станало, така да се каже, в чест на осветяването на новата ера на свободната търговия. Подир това последвало друго намаление с 8⅓%, щом работният ден бил съкратен на 11 часа, а и с двойно повече при окончателното му съкращаване на 10 часа. Така че навсякъде, където обстоятелствата никакси позволявали, било извършено намаление на работната заплата поне с 25%.[143] При такива благоприятно подготвени шансове започнала всред работниците агитацията за отменяване на закона от 1847 год. При това не били пренебрегвани никакви средства — измама, подвеждане, заплашване, — но всичко напразно. Колкото до половин дузината петиции, в които работниците трябвало да се оплакват от „потискането им от закона" — самите молители заявявали при устен разпит, че подписите им били изтръгнати насила. „Те били потиснати, но от другиго, а не от фабричния закон."[144] Но ако фабрикантите не сполучили да накарат работниците да говорят както на тях им се искало, те сами пък крещели толкова по-гръмко в печата и парламента от името на работниците. Те заклеймявали фабричните инспектори като

[142] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", стр. 16.

[143] „Аз констатирах, че на хора, които бяха получавали 10 шилинга седмично, удържаха по 1 шилинг за сметка на общото намаление на работната заплата с 10% и още един шил. и 6 пенса за съкращаването на работното време, всичко 2 шил. и 6 пенса, и въпреки всичко това мнозинството здраво държеше за закона за десетчасовия работен ден." (Пак там.)

[144] „Като подписвах петицията, аз в същото време заявих, че с това върша нещо лошо. — Защо тогава я подписахте? — Защото ако откажех, щяха да ме изхвърлят на улицата. — Просителят наистина се чувствуваше „потиснат", но съвсем не от фабричния закон." (Пак там, стр. 102.)

един вид комисари на Конвента, които безмилостно принасяли нещастния работник в жертва на своите бълнувания за усъвършенствуване на света. И тази маневра пропаднала. Фабричният инспектор Леонард Хорнър лично и чрез своите помощници провел многобройни свидетелски разпити във фабриките на Ланкшайр. Около 70% от разпитаните работници се обявили за 10-часов ден, един много малък процент за 11-часов и едно съвсем нищожно малцинство — за старите 12 часа[138].

Една друга „благовидна" маневра се състояла в това, да карат *възрастните работници мъже* да работят от 12 до 15 часа и после да обявяват *този факт* за най-добрия израз на съкровените желания на пролетариите. Но „безмилостният" фабричен инспектор Леонард Хорнър пак се появил на самото място. Мнозинството от тия, които работели извънредни часове, казали, че „много по-би-ха предпочели да работят по 10 часа за по-малка заплата, но нямали избор; толкова много от тях били безработни, толкова много предачи били принудени да работят като прости piecers [пресуквачи] — така че ако те се биха отказали от по-дългото работно време, други веднага биха заели тяхното място и затова за тях въпросът се свежда към следното: или да работят по-дълго, или да останат на улицата"[139].

Временният поход на капитала пропаднал и *Законът за десетчасовия работен ден* влязъл в сила на *1 май 1848 год*. Но през това време провалянето на чартистката партия, чиито водачи били арестувани, а организацията им разгромена — вече разклатило самоувереността на английската работническа класа. Скоро след това юнската революция и нейното кърваво потъпкване обединиха както в континентална Европа, тъй и в Англия всички фракции на господствуващите класи, земевладелци и капиталисти, борсови вълци и бакали, протекционисти и привърженици на свободната търговия, правителство и опозиция, попове и свободомислещи, млади проститутки и стари калугерки — всички под общия зов за спасяване на собствеността, на религията, на семейството, на обществото! Работническата класа навсякъде бе охулена и прокълната и поставена под „*loi des suspects*" [закон против подозрителните]. Така че господа фабрикантите вече нямаше какво да се стесняват. Те *открито въстанаха* не само против закона за десетчасовия работен ден, но и против цялото законодателство, което от 1833 г. се е стремило донякъде да обуздае „*свободното*" изсмукване на работната сила. Това беше *Proslavery Rebellion* [бунт за защита на робството] в миниатюр, провеждан в течение на повече от 2 години с цинична безскрупулност, с терористична енергия, толкова повече, че бунтовникът-капиталист не е рискувал нищо освен кожата на своите работници.

За да се разбере следващото, трябва да си спомним, че и трите фабрични закона от 1833, 1844 и 1847 г. тогава бяха в сила, доколкото

[138] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1848", стр. 17. В окръга на г. Хорнър така били разпитани 10 270 възрастни работници-мъже от 181 фабрики. Техните показания се намират в приложението към отчета на фабричния инспектор за полугодието, което свършва с октомври 1848 г. Тези свидетелски разпити дават ценен материал и в други отношения.

[139] Пак там. Виж събраните от самия Леонард Хорнър показания № 69, 70, 71, 72, 92, 93 и събраните от помощника му А. № 51, 52, 58, 59, 62, 70 в „Приложение". И един от фабрикантите сам казал голата истина. Виж № 14 след № 265, пак там.

единият не е отменявал другия; че нито един от тях не ограничава труда на *работниците-мъже над 18 години* и че *от 1833 г.* 15-часовият период от $5\frac{1}{2}$ сутринта до $8\frac{1}{2}$ вечерта си е оставал законният „*ден*", в пределите на който по-сетне е трябвало да се извършва, по предписаните условия, дванадесетчасовият, а после десетчасовият труд на младежите и жените.

Фабрикантите тук-там са започнали уволняването на част, понякога на половината от частите от тях младежи и работнички, като вместо това тях възстановили почти забравения *нощен труд* на възрастните работници-мъже. Законът за десетчасовия работен ден, казвали те, не им оставял друга алтернатива![140]

Втората крачка се отнасяла до законните паузи за *хранене*. Да чуем фабричните инспектори. „След ограничаването на работните часове на 10 фабрикантите твърдят — макар че все още не провеждат на практика своя възглед до неговите последни консеквенции — че ако се работи напр. от 9 часа сутринта до 7 часа вечерта, те изпълнявали предписанията на закона, като дават *един* час за хранене *преди* 9 часа сутрин и половин час *след* 7 часа вечер, т. е. $1\frac{1}{2}$ часа. В някои случаи те сега разрешават половин или цял час за обед, но същевременно държат на това, че съвсем не били задължени да дават някаква част от $1\frac{1}{2}$ часа през десетчасовия работен ден"[141]. Така че господа фабрикантите твърдели, че крайно точните постановления на закона от 1844 г. относно времето за хранене само *позволявали* на работниците да ядат и пият *преди* идването им във фабриката и *след* излизането им от нея, т. е. у дома си! И защо работниците да не обядват преди 9 часа сутринта? Но коронните юристи решиха, че предписаните часове за хранене „трябва да бъдат давани *в паузи през време на действителния работен ден* и че е противозаконно да се изисква работа 10 часа подред, от 9 часа сутрин до 7 часа вечер без прекъсване"[142].

След тези мирни демонстрации капиталът направил като увод към своя бунт една крачка, която била съгласна с *буквата* на закона от 1844 г. и значи била законна.

Наистина, законът в 1844 г. забранявал да се задържат на работа и *след 1 часа подир обед* деца от 8 до 13 години, които вече са работили *преди 12 часа по обед*. Но той никак не регулирал $6\frac{1}{2}$-часовия труд на децата, чието работно време *започвало към 12 по обед* или по-късно! Така че осемгодишни деца, ако почвали работа в 12 часа по обед, можели да работят от 12 до 1 часа — 1 час; от 2 до 4 часа след обед — 2 часа и от 5 до $8\frac{1}{2}$ вечер — $3\frac{1}{2}$ часа, или всичко законните $6\frac{1}{2}$ часа. Или още по-добре. За да съвпадне тяхната работа с работата на *възрастните мъже до $8\frac{1}{2}$ часа вечер*, достатъчно било фабрикантите да не им дават никаква работа до 2 часа след обед и след това можело да ги държат във фабриката непрекъснато до $8\frac{1}{2}$ часа вечер. „Сега изрично се признава, че поради алчността на фабрикантите да пущат своята машинария в ход повече от 10 часа, напоследък в Англия се е промъкнала практиката да карат 8 до 13-годишни деца от двата

[140] „Reports etc. for 31st October 1848", стр. 133, 134.

[141] „Reports etc. for 30th April 1848", стр. 47.

[142] „Reports etc. 31st Oct. 1848", стр. 130.

поли да работят до 8½ часа вечер *само с възрастните мъже*, след излизането на всички жени и младежи от фабриката." [150] Работници и фабрични инспектори протестирали по морални и хигиенични съображения. Но капиталът отговарял:

„Делата ми — на моята глава!
Аз искам по закон [illegible] по мой чек!"

(*Шекспир*, Венецианският търговец, IV, 1, 206)

И наистина, според статистическия доклад в Долната камара от 26 юли 1850 г., въпреки всички протести, на 15 юли 1850 г. е имало 3.742 деца, подложени на тази „практика в 275 фабрики" [151]. Но това не стигало! Дебнещото око на капитала открило, че законът от 1844 г. не позволява петчасова работа *преди обед* без пауза от поне 30 минути за подкрепяне на силите, но че той не предписва нищо подобно за следобедния труд. Затова той изискал и наложил удоволствието не само да кара осемгодишни деца да опъват без прекъсване от 2 до 8½ вечерта, но и да гладуват през това време!

„Да, гърдите му —
тъй казва чекът" [152]

(*Шекспир*, Венецианският търговец, IV, 1, 252)

Но това шейлоковско вцепяване в буквата на закона от 1844 г., доколкото той регулира *детския труд*, трябвало само да подготви *открития бунт* против същия закон, доколкото той регулира труда на *„младежите и жените"*. Да си припомним, че главна цел и главно съдържание на този закон е било премахването на *„фалшивата Relays-system"*. Фабрикантите започнали своя бунт с простото заявление, че онези параграфи на закона от 1844 г., които забраняват произволното ползуване от труда на младежите и жените в произволни по-къси отрези през 15-часовия фабричен ден, останали *„сравнително безвредни* (comparatively harmless), докато работното време било ограничено на 12 часа. При закона за десетчасовия работен ден те били непоносима *несправедливост"* (hardship) [153]. Затова те най-студено заявили на инспекторите, че ще пренебрегнат *буквата* на закона и на своя глава отново ще въведат старата система [154]. Това ставало в интереса на самите лошо съветвани работници, „за да може да им се плащат по-високи заплати". „Това бил единственият възможен план, при закона за десетчасовия работен ден да се запази индустриалното надмощие на Великобритания." [155] „Може би при Relays-system [система на смени] да е малко трудно откриването на нередностите, но какво от това (what of that)? Нима великите индустриални интереси на тази страна трябва да се смятат за нещо второстепенно, за да се спести на фабричните инспектори и техните помощници малко повечко труд (some little trouble)?" [156]

[150] „Reports etc. for 31st Oct. 1848", стр. 42.

[151] „Reports etc. for 31st Oct. 1850", стр. 5, 6.

[152] Природата на капитала си остава същата — както в неговите неразвити, тъй и в неговите развити форми. В законника, наложен в територията на Ню-Мексико под влиянието на робовладелците малко преди американската гражданска война, е казано: Работникът, доколкото капиталистът е купил неговата работна сила, *„е негова* (на капиталиста) *пара"*. („The labourer *is his* (the capitalist's) *money*.") Същият възглед бил разпространен у римските патриции. *Парите*, които те авансирали на длъжника плебей, чрез средствата за живот се превръщали в плът и кръв на длъжника. Затова тази „плът и кръв" били „техни пари". Оттук и шейлоковският закон на 10-те скрижали! Ние оставяме настрана както хипотезата на *Ленге*, че патрициите-кредитори са устройвали отвъд Тибър пиршества с готвено месо на длъжници, така и хипотезата на Даумер за християнското причастие.

[153] „Reports etc. for 30th April 1848", стр. 28.

[154] Така, между другите, казва и филантропът *Ешуърт* в едно квакерски-отвратително писмо до Леонард Хорнър („Reports etc. April 1849", стр. 4).

Всички тия хитрувания, разбира се, не помогнали. Фабричните инспектори се намесили по съдебен ред. Но скоро министърът на вътрешните работи *сър Джордж Грей* бил отрупан с такава вихрушка от фабрикантски петиции, че с окръжно от *5 август 1848 г.* той предписал на фабричните инспектори „общо взето, да не се намесват при *нарушения на буквата на закона*, ако няма доказана злоупотреба със системата на смени с цел да се заставят младежи и жени да работят повече от 10 часа". Въз основа на това фабричният инспектор *Дж. Стюарт* разрешил така наречената система на смени през 15-часовия период на фабричния ден в цяла Шотландия, където тя скоро пак процъфтяла по старому. Напротив, английските фабрични инспектори заявили, че министърът няма диктаторска власт да суспендира законите, и продължили съдебната процедура против тези бунтовници в полза на робството.

Но за какво е всичкото това даване под съд, когато съдилищата, *county magistrates* [157], издавали оправдателни присъди? В тези съдилища господа фабрикантите съдели сами себе си. Един пример. Някой си Ескридж, един от собствениците на памукопредачната фирма Кършоу, Лийз и С-ие, представил на фабричния инспектор от своя окръг план за една система на смени, предназначен за неговата фабрика. Като му отказали, той известно време останал пасивен. Няколко месеца по-късно един индивид на име Робинзон, също собственик на памукопредачница и ако не Петкан, то във всеки случай роднина на Ескридж, бил изправен пред Borough Justices [градските мирови съдии] в Стокпорт, задето въвел същата система на смени, която бил измислил Ескридж. Заседавали четирима съдии, трима от които били памукопредачи-фабриканти, и начело на този съд бил същият неизбежен Ескридж. Ескридж оправдал Робинзон и заявил, че което е позволено на Робинзон, не е забранено на Ескридж. Опрян на своето собствено влязло в сила съдебно решение, той веднага въвел тази система в своята собствена фабрика [158]. В същност самият състав на тези съдилища е бил явно погазване на закона [159].

[155] „Reports etc. April 1849", стр. 134.

[156] Пак там, стр. 140.

[157] Тези „county magistrates" или „great unpaid" [големите неплатени], както ги нарича У. Кобет, са нещо като неплатени мирови съдии, набирани измежду първенците на графството. Те наистина съставляват *патримониалните съдилища на господствуващите класи*.

[158] „Reports etc. for 30th April 1849", стр. 21, 22. Сравни подобни примери пак там, стр. 4, 5.

[159] Въз основа на закона 1 и 2 Уилям IV [от първата и втората година от царуването на Уилям IV], гл. 24, § 10, известен под името фабричен закон на сър Джон Хобхаус, забранява се на всеки притежател на памукопредачница или тъкачна фабрика или на бащата, сина и брата на такъв притежател да изпълнява длъжността на мирови съдия в дела, които се отнасят до фабричния закон.

„Този вид съдебни фарсове — се провиква фабричният инспектор Хоуел крещят за някакво лекарство... Или съгласувайте законите с тези съдебни решения, или оставете прилагането на законите на съд, по-малко изложен на грешки, на съд, който съгласува своите решения със закона... във всички такива случаи. Как мечтае човек за един платен съдия!"[160]

Коронните юристи обявили фабрикантското тълкуване на закона от 1848 г. за нелепо, но това не смутило спасителите на обществото. „След като се опитах — казва Леонард Хорнър — с 10 дела в 7 различни съдебни окръга да наложа закона и само в един случай бях подкрепен от магистратите (мировите съдии)... аз смятам всяко по-нататъшно съдебно преследване заради заобикаляне на закона за безполезно. Онази част от закона, съставена за да се създаде еднообразие на работните часове..., вече не съществува в Ланкшайр. Освен това аз и моите сътрудници нямаме никакво средство да се уверим, че във фабриките, дето съществува така наречената Relays-system (система на смени), младежи и жени не работят повече от 10 часа... В края на април 1849 г. в моя окръг вече работеха по този метод 118 фабрики, а през последно време техният брой се увеличава с поразителна бързина. Общо взето те сега работят по 13½ часа, от 6 часа сутрин до 7½ вечер; в някои случаи — по 15 часа, от 5½ сутрин до 8½ вечер."[161] Още в декември 1848 г. Леонард Хорнър е имал списък на 65 фабриканти и 29 фабрични надзиратели, които единодушно заявявали, че при тази система на смени никаква система на върховен надзор не може да тури край на най-екстензивния свръхтруд[162]. Едни и същи деца и младежи били прехвърляни (shifted) ту от предачницата в тъкачницата и т. н., ту в продължение на 15 часа от една фабрика в друга[163]. Как да се контролира една система, „която злоупотребява с думата *смяна*, за да размесва *работните ръце* като карти за игра, в безкрайно разнообразие, и всекидневно размества часовете за труд и почивка за различните лица, така че един и същ пълен асортимент от работни ръце никога не работи на същото място и в същото време"![164]

Но съвсем независимо от действително извънмерния труд, така наречената система на смени наистина е била такъв изрод на фантазията на капитала, че и Фурие ни веднъж не е смогнал да го надхвърли в своите хумористични скици „courtes séances" (кратки заседания), освен в това, че привличането на труда е превърнато в привличане на капитала. Разгледайте ония фабрикантски схеми, които почтеният печат е възхвалявал като образец на това, „което може да постигне разумната степен на грижливост и методичност" („what a reasonable degree of care and method can accomplish"). Работническият персонал понякога е бил подразделян на 12 до 15 категории, които от своя страна постоянно изменяли своите съставни части. През 15-часовия период на фабричния ден капиталът привличал работника ту за 30 минути, ту за един час, а подир това пак го отблъсвал, за да го привлече подир това пак във фабриката и пак да го изтласка от нея, като го гони насам и натам в разпокъсано на парцали време, но без да го изпуска из ръцете си, докато не се изпълни 10-часовият труд. Както в театъра, едни и същи лица се явяват в различните сцени на различните действия. И както актьорът принадлежи на сцената през цялото време докато трае драмата, също тъй работниците в продължение на 15 часа принадлежат на фабриката, без да се смята времето за отиване и връщане. По този начин часовете за почивка се превръщат в часове на принудително безделие, което тика младия работник в кръчмата, а младата работничка — в публичния дом. При всяко ново хрумване, което капиталистът е измъдрял всекидневно, за да поддържа в движение своята машинария 12 или 15 часа без да увеличава работническия персонал, работникът е принуден да гълта храната си ту в този откъс промеждутъчно време, ту в онзи. През време на агитацията за десетчасов работен ден фабрикантите крещели, че работническата сган подавала петиции, защото очаквала за 10-часов труд да получава 12-часова работна заплата. Сега те обърнали медала. Те плащали 10-часова работна заплата, за да се разпореждат с работните сили в продължение на 12 и 15 часа[165]. Там ги боляло тях, това било фабрикантското издание на закона за 10-часовия работен ден! Това са били същите благоговейни, подгизнали от любов към човека защитници на свободната търговия, които цели 10 години, през време на агитацията против закона за житните мита, пресмятали на работниците до стотинка, че при свободен внос на жито десетчасовият труд при средствата, с които разполага английската индустрия, ще е напълно достатъчен, за да обогатява капиталистите[166].

Двегодишният бунт на капитала най-сетне се увенча със съдебното решение на едно от четирите най-висши съдилища в Англия — на *Court of Exchequer*, което в един поставен пред него случай реши на 8 февруари 1850 г., че фабрикантите наистина постъпват против духа на закона от 1844 г., но самият този закон съдържа известни думи, които го правят безсмислен. „С това решение Законът за десетчасовия работен ден бе отменен."[167] Много фабриканти, които дотогава са се страхували да прилагат системата на смени за младежите и жените, сега с двете ръце се уловиха за нея[168].

Но веднага след тази наглед окончателна победа на капитала настъпи обрат. Дотогава работниците са оказвали само пасивна, макар и непоколебима и всекидневно подновявана съпротива. Сега те протести-

160 „Reports etc. for 30th April 1849", стр. 21, 22.

161 Пак там, стр. 5.

162 „Reports etc. for 31st Oct. 1849", стр. 6.

163 „Reports etc. for 30th April 1849", стр. 21.

164 „Reports etc. 1 Dec. 1848", стр. 95.

165 Виж „Reports etc. for 30th April 1849", стр. 6, и обширното обяснение на „shifting system" (системата на смени), направено от фабричните инспектори Хоуел и Саундърс в „Reports etc. for 31st Oct. 1848". Виж и петицията на духовенството от Аштън и околностите му до кралицата, подадена през пролетта на 1849 г. против „shift system".

166 Ср. напр. „The Factory Question and the Ten Hours Bill", от *R. H. Greg* (Р. Х. Грег), Лондон. — *Маркс. ред.*] 1837 г.

167 *F. Engels* (Ф. Енгелс), „Die englische Zehnstundenbill" (в издаваното от мене „Neue Rheinische Zeitung [„Нова рейнска газета"]. Politisch-ökonomische Revue", априлската книжка от 1850 г., стр. 13). Същият „висш" съд през време на американската гражданска война открил и за Закона против екипирането на пиратски кораби едни словесни извъртания, които го превърнали в неговата пряка противоположност.

168 „Reports etc. for 30th April 1850."

раха в шумни и заплашителни митинги в Ланкшайр и Йоркшайр. Значи така — законът за уж десетчасов работен ден бил само шашарма, парламентарна шарлатания и никога не е съществувал! Фабричните инспектори настоятелно предупреждавали правителството, че класовият антагонизъм е напрегнат до невероятна степен. Дори част от самите фабриканти мърморели: „Поради противоречивите постановления на съдиите царува едно съвсем ненормално и анархистично положение. В Йоркшайр е в сила един закон, в Ланкшайр друг, в една енория на Ланкшайр — един, в непосредствено съседство с нея — друг. Фабрикантът в големите градове може да заобиколи закона, но този от малките градове не намира необходимия персонал за системата на смени, а още по-малко за преместване на работниците от една фабрика в друга и т. н." А *равенство в експлоатацията на работната сила* е първото човешко право на капитала.

При такива обстоятелства се стигна до *компромис между фабрикантите и работниците*, който получи парламентарна санкция с новия *допълнителен* фабричен закон от 5 август 1850 г. За „*младежи и жени*" работният ден през първите 5 дни на седмицата беше удължен от 10 на 10½ часа, а за събота беше ограничен на 7½ часа. Работата трябва да протича в периода от 6 часа сутрин до 6 часа вечер[169], с 1½-часови паузи за хранене, които трябва да бъдат давани *едновременно* и според постановленията от 1844 г. и т. н. С това веднаж завинаги бе турен край на Relays system [системата на смени][170]. За детския труд остана в сила законът от 1844 г.

Една категория фабриканти си осигурили и този път, както и по-рано, особени господарски права върху пролетарските деца. Това са *фабрикантите на коприна*. В 1833 г. те застрашително са ревали, че „ако им бъде заграбена свободата по 10 часа на ден да товарят с работа *деца от всяка възраст*, това значи спиране на фабриките" (*if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken* away, it would stop their works). Не им било възможно да купуват достатъчен брой деца *над 13 години*. Те изтръгнали желаната привилегия. При по-нататъшно изследване претекстът за това се оказал чиста лъжа[171], но това не им попречи в продължение на цяло десетилетие да предат коприна по 10 часа на ден от кръвта на малки деца, които, за да могат да работят, трябвало да се качват на столове[172]. Законът от 1844 г. наистина им „заграбил" „свободата" да карат *деца под 11 години* да работят по-дълго от 6½ часа, но срещу това им осигурил привилегията да държат на работа *деца между 11 и 13 години* по 10 часа на ден и отменил *задължението* за другите фабрични деца *да ходят на училище*. Този път претекстът бил: „*Деликатността на тъканта* изисква извънредно *нежни пръсти*, което се осигурява само с ранно вли-

[169] Зиме този период може да бъде заместен с периода от 7 часа сутрин до 7 часа вечер.

[170] „Сегашният закон (от 1850 г.) беше *компромис*, при който работниците се отказаха от изгодите на *Закона за десетчасовия работен ден*, заради *предимството на едно едновременно започване и свършване на работата* за онези, чието работно време е ограничено." („Reports etc. for 30th April 1852", стр. 14.)

[171] „Reports etc. for 30th Sept. 1844", стр. 13.

[172] Пак там.

зане във фабриката."[173] Заради нежните им пръсти децата са били просто изтребвани, както в Южна Русия трепят рогат добитък заради кожа и лой. Най-сетне в 1850 г. дадената през 1844 г. привилегия бе ограничена само за отделенията за навиване и усукване на коприна, но за възстановяване на вредите и загубите на ограбения от своята „свобода" капитал работното време за деца от 11 до 13 години бе увеличено от 10 на 10½ часа. Претекстът: „Трудът в копринарските фабрики е по-лек отколкото в други фабрики и в никой случай не е толкова вреден за здравето."[174] По-късно едно *официално* медицинско изследване показа, че, напротив, „средният размер на смъртността в копринарските области е *изключително висок*, а сред женската част на населението е дори по-висок отколкото в памучните области на Ланкшайр."[175] Въпреки повтаряните всяко полугодие протести на фабричните инспектори, това безобразие продължава и до днес.[176]

Законът от 1850 г. превърна само за „младежи и жени" 15-часовия период от 5½ сутрин до 8½ вечер в 12-часов период от 6 часа сутрин до 6 часа вечер. Значи не и за *деца* — те все още можеха да бъдат карани на работа половин час *преди* началото и 2½ часа *след* свършването на този период, макар че общата продължителност на техния труд не биваше да надминава 6½ часа. При разискването на закона фабрич-

[173] "The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories." („Rep. etc. for 30th Sept. 1844", стр. 20.)

[174] „Reports etc. for 31st Oct. 1861", стр. 26.

[175] Пак там, стр. 27. Изобщо работническото население, подчинено на фабричния закон, значително се е подобрило физически. Всички лекарски показания са единодушни по това, а личните ми наблюдения през разни периоди също ме убедиха в това. Въпреки това и независимо от грамадния размер на смъртността на децата през първите години на живота им, официалните отчети на д-р Грийнхоу показват неблагоприятното здравно състояние във фабричните окръзи в сравнение със „земеделските окръзи с нормално състояние на здравето". Между другото привеждаме за доказателство следната таблица от неговия отчет за 1861 г.:

Процент на възрастните мъже в мануфактурите	Размер на смъртността от белодробни болести на 100 000 мъже	Име на окръга	Размер на смъртността от белодробни болести на 100 000 жени	Процент на възрастните жени в мануфактурите	Род на занятието на жените
14,9	598	Уиган	644	18,0	Памук
42,6	708	Блекбърн	734	34,9	Памук
37,3	547	Халифакс	564	20,4	Камгарн
41,9	611	Бредфорд	603	30,0	Камгарн
31,0	691	Меклсфилд	804	26,0	Коприна
14,9	588	Лийк	705	17,2	Коприна
36,6	721	Стоук-ъпон-Трент	665	19,3	Грънчарство
30,4	726	Улстентън	727	13,9	Грънчарство
—	305	Осем здрави земеделски окръга	340	—	

[176] Известно е с каква неохота английските привърженици на свободната търговия са се отказали от покровителственото мито в полза на копринарската манифактура. Вместо защитата против френския внос сега служи беззащитността на английските фабрични деца.

ните инспектори представили на парламента статистика за безбройните злоупотреби с тази аномалия. Но напразно. Зад този закон е било скрито намерението, през години на просперитет работният ден на възрастните работници с помощта на децата наново да бъде надут до 15 часа. Опитът от следващите 3 години показа, че такъв опит сигурно би се разбил о съпротивата на възрастните работници-мъже[177]. Затова в *1853 г.* законът от *1850 г.* най-сетне бе допълнен със забраната „да се карат на работа деца сутрин *преди* и вечер *след* младежите и жените". От този момент фабричният закон от 1850 г., с малки изключения, регулира и в клоновете на индустрията, които попадаха под неговото действие, работния ден на *всички* работници[178]. От издаването на първия фабричен закон беше изтекъл вече *половин век*[179].

Първоначалната сфера за действие на фабричното законодателство за пръв път е разширена с издаването на „*Printworks' Act*" (закон за фабриките за импримиране на басми и т. н.) от 1845 г. Неохотата, с която капиталът е допуснал тази нова „екстравагантност", се чувствува във всеки ред на закона! Той *ограничава* работния ден за деца от 8 до 13 години и за жени на *16 часа*, между 6 часа сутрин и 10 часа вечер, без всякаква определена от закона пауза за хранене. Той допуска мъже над 13 години да бъдат произволно преспивани с денонощна работа[180]. Този закон е парламентарно недоносче[181].

Въпреки всичко, със своята победа в клоновете на едрата индустрия, която е най-характерната рожба на съвременния начин на производство, принципът възтържествувал. Нейното поразително развитие от 1853—1860 г., наред с физическото и моралното възраждане на фабричните работници, биеше дори в най-тъпите очи. Самите фабриканти, от които законодателното ограничаване и регулиране на работния ден е изтръгнато крачка по крачка през време на половинвековна гражданска

[177] „Reports etc. for 30th April 1853", стр. 31.

[178] В годините, когато английската памучна индустрия се е намирала в своя зенит през 1859 и 1860 г., някои фабриканти се опитаха с примамката за висока работна заплата за допълнително време да подбудят *възрастните* предачи-*мъже* и т. н. към удължаване на работния ден. Но предачите на ръчната мюлмашина и тези при автоматичната такава сложиха край на този експеримент с едно изложение до тези, които го прилагат, в което между другото се казва: „Казано направо, животът ни е станал бреме, и докогато ние оставаме приковани във фабриката почти по 2 дни в седмицата (20 часа) по-дълго отколкото другите работници, ние се чувствуваме като илоти в родната си страна и сами себе си упрекваме, че увековечаваме една система, която физически и морално уврежда и нас, и нашето потомство... Поради това най-почтително ви заявяваме, че от нова година няма да работим нито минута повече от 60 часа седмично, от 6 часа до 6 часа, след като се спадат законните прекъсвания от 1½ часа." („Reports etc. for 30th April 1860", стр. 30.)

[179] За средствата, които дава текстът на този закон за собственото му нарушаване, вж. Parliamentary Return [парламентарен отчет] „Factory Regulations Acts" (9 август 1859), и в тях предложението на Leonhard Horner [Хорнър]: „Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent".

[180] „През последното полугодие (на 1857 г.) в моя окръг деца на 8 години и по-големи се трепят с работа от 6 часа сутрин до 9 часа вечер." („Reports etc. for 31st Oct. 1857", стр. 39.)

[181] „Признава се, че законът за фабриките за импримиране на басми е несполучлив както от гледна точка на неговите възпитателни, тъй и на неговите предпазни цели." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", стр. 52.)

война, със самохвалство сочеха контраста с областите на експлоатация, които все още оставаха „свободни"[182]. Фарисеите на „политическата икономия" сега провъзгласиха разбирането на необходимостта от законодателно регулиране на работния ден като характерна нова придобивка на тяхната „наука"[183]. Лесно е да се разбере, че след като фабричните магнати са се подчинили на неизбежността и са се примирили с нея, съпротивителната сила на капитала постепенно е отслабвала, докато в същото време настъпателната сила на работническата класа е нараствала заедно с броя на нейните съюзници от онези слоеве на обществото, които не са били пряко заинтересовани. Оттук и сравнително бързият прогрес след 1860 г.

Фабриките за боядисване и избелване[184] бяха подчинени на Закона за фабриките през 1860 г., а фабриките за дантели и за чорапи — през 1861 г. В резултат на *първия* отчет на „комисията за детския труд" (1863) същата съдба постигна манифактурата на *всички глинени предмети* (не само грънчарската), на кибрит, капсули, патрони, тапетните фабрики, работилниците за подрязване на памучно кадифе (fustian cutting) и онези многобройни процеси, които са известни с общото име „finishing" (окончателна апретура). В 1863 г. „*работилниците за избелване под открит въздух*"[185] и *хлебарниците* биядоха подчинени на специални закони, от

[182] Така напр. *Е. Потър* в писмото до „Times" [„Таймс"] от 24 март 1863 година. „Times" му напомня за бунта на фабрикантите против Закона за десетчасовия работен ден.

[183] Между другите г. *У. Нюмарч*, сътрудник и редактор на произведението на Тук [Тук] „History of Prices". Може ли да се смятат за научен прогрес страхливите концесии пред общественото мнение?

[184] Законът за фабриките за боядисване и избелване, издаден в 1860 г., определя, че от 1 август 1861 г. работният ден временно се ограничава на 12 часа, а от 1 август 1862 г. окончателно — на 10 часа, т. е. на 10½ часа за делничните и 7½ часа в съботния ден. Но когато дойде лошата 1862 г., повтори се старият фарс. Господа фабрикантите се обърнаха с петиция до парламента, в която молеха да разрешат 12-часовия работен ден за жени и младежи за още само една година... „При днешното състояние на търговията (по време на кризата за памук) било голямо предимство за работниците, ако им се позволи да работят по 12 часа на ден и да си докарат колкото може по-голяма заплата... Вече бе постигнато внасянето на един билл (законопроект) в този смисъл в парламента. Той пропадна поради агитацията на работниците в работилниците за избелване в Шотландия." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", стр. 14, 15.) Така че бит от самите работници, от името на които се опитваше да говори, капиталът откри с помощта на юридически очила, че законът от 1860 г., както и всички парламентарни закони „за защита на труда", е съставен от объркани и усукани изрази — давайки повод да се изключат от кръга на неговото действие „calenderers" и „finishers" [англ.: работници на каландеоре и при апретурата]. Английската юрисдикция, винаги верен слуга на капитала, санкционира чрез съда „Common Pleas" [англ.: гражданския съд] това изопачаване. „Това възбуди голямо недоволство между работниците и много трябва да се съжалява, че ясните цели на законодателството се осуетяват под предлога на една недостатъчно ясна формулировка" (пак там, стр. 18).

[185] Господарите на „работилниците за избелване под открит въздух" се отклониха от закона от 1860 г. „за работилниците за избелване" благодарение на лъжата, че те не употребяват нощем женски труд. Лъжата бе открита от фабричните инспектори, а в същото време и петициите на работниците изтръгнаха парламента от неговите представи за прохладата и ароматна на ливада, при които ставало „избелването под открит въздух". Това въздушно избелване се извършва в сушилни с температура от 90 до 100 градуса Фаренхайт, в които работят предимно момичета. „Cooling" (разхлаждане) — това е техническият термин за случайното излизане навън от сушилнята на чист въздух. „В сушилни работят 15 момичета. Горещина от 80—90°

които първият, между другото, забранява нощния труд на деца, младежи и жени (от 8 часа вечер до 6 часа сутрин), а вторият — работата на хлебари-чираци под 18-годишна възраст между 9 часа вечер и 5 часа сутрин. Ние ще се върнем пак върху по-късните предложения на споменатата комисия, които заплашват да лишат от „свобода" *всички* важни клонове на английската индустрия с изключение на земеделието, рудниците и транспорта.[186а]

7. Борбата за нормален работен ден. Влиянието на английското фабрично законодателство върху други страни

Читателят си спомня, че *производството на принадена стойност* или *изсмукването на принаден труд* съставя специфичното съдържание и цел на *капиталистическото производство* независимо от каквито и да било *промени в самия начин на производство*, които произтичат от подчиняването на труда под властта на капитала. Читателят си спомня, че от гледна точка на развиваното досега становище само *самостоятелният* и поради това *по закон пълноправен работник* като продавач на стока влиза в договорни отношения с капиталиста. Така че ако в нашия исторически очерк главна роля играе от една страна *модерната индустрия*, а от друга — *трудът на физически и юридически непълно-*

(по Фаренхайт, равно на 27–32° по Целзий) за платно, до 100° (по Ф., равно на 38° по Ц.) и повече за cambrics [англ.: батисте]. Дванадесет момичета гладят и сгъват в една малка стая от около 10 кв. стъпки, сред която се намира силно нагалена печка. Момичетата стоят около тази печка, която пръска страшна топлина и бързо суши батистата за гладачките. Броят на работните часове за тази ръце е неограничен. Когато са сгрешени в работата, те работят до 9 или 12 часа през нощта много дни наред." („Reports etc. for 31st Oct. 1862", стр. 56.) Един лекар заявява: „За разглеждане не са разрешени нарочни часове; но когато температурата стане прекомерно непоносима или ръцете на работничките се зацапват от пот, разрешават им да понапускат за няколко минути . . . Моят опит при лекуването на болестите на тези работнички ме принуждава да констатирам, че *тяхното здравословно състояние е много по-лошо от това на работничките в памукопредачниците* (а капиталът, в своите петиции до парламента, ги рисуваше в стила на Рубенс, *блъкащи от здраве!*) Най-разпространените между тях болести са: туберкулоза, бронхит, болести в матката, истерия в най-страшна форма и ревматизъм. Всички тези болести произхождат, според мене, пряко или косвено от прегорещената атмосфера в работилниците и от липсата на достатъчно и удобно облекло, което да може да ги защити от студения и влажен нощен въздух при връщането им от фабриката през зимните месеци." (пак там, стр. 56, 57.) Фабричните инспектори забелязват по повод на допълнителния закон от 1863 г., наложен на веселите господари на „работилниците за избелване под открит въздух": „Този закон не само не дава на работниците онази защита, която той привидно им дава . . . той е така формулиран, че тази защита идва само тогава, когато бъдат заловени на работа деца и жени *след* 8 часа вечер, а дори и тогава предписаният метод на доказване е толкова усукан, че надали може да последва наказание." (пак там, стр. 52.) „Като закон, който гони възпитателни и хуманни цели, той е съвсем несполучлив. Защото надали може да се нарече хуманно да се *позволява на жени и деца* или — *което се свежда към същото — да се принуждават* те да работят по 14 часа в денонощие, понякога дори повече, с прекъсвания за храна или без тях, както се случи, без определена граница относно възрастта, без разлика на пол и без всяко съобразяване с обществените навици на семействата в местността, където са разположени фабриките за избелване." („Reports etc. for 30th Apr. 1863", стр. 40.)

[186а] Бележка към второто издание: От 1866 г., когато писах това, което се намира в текста, пак настъпи една реакция.

летни — за нас първата представлява само особена сфера, а вторият — само особено блестящ пример на изсмукване на труда. Но и без да изпреварваме по-нататъшните изводи, от самата връзка на историческите факти следва:

Първо: в онези клонове на индустрията, които най-напред са революционизирани от водата, парата и машините — тези първи създания на модерния начин на производство, — в памучните, вълнените, ленените и копринените предачни и тъкачни фабрики най-напред се задоволява стремежът на капитала към безгранично и безскрупулно *удължаване на работния ден*. Промененият материален начин на производство и съответно променените социални условия на производителите[146] създават най-напред безмерните изстъпления и след това като противоположност предизвикват обществения контрол, който ограничава, регулира и уеднаквява по законодателен ред работния ден и неговите паузи. Затова през първата половина на 19 век този контрол се явява само като изключително законодателство[147]. След като то беше завладяло първоначалната област на новия начин на производство, оказа се, че през това време не само много други клонове на производството бяха навлезли в *същинския фабричен режим*, но и *мануфактури* с малко или много остаряла техника, напр. грънчарските и стъкларските работилници, *старомодни занаяти* като хлебарството, и най-сетне дори разхвърленото, така нареченото *домашно производство*, напр. правене на пирони и т. н.[148], отдавна вече са подпадали под същата капиталистическа експлоатация, както и фабриката. Поради това законодателството беше принудено постепенно да съблече своя изключителен характер или пък — там, където то действува с римска казуистика, както в Англия, — произволно да обяви всяка къща, в която се работи, за фабрика (factory)[149].

Второ: историята на регулирането на работния ден в някои клонове на производството, а в други клонове — още продължаващата се борба за това регулиране — ясно доказват, че *изолираният* работник, работникът като „свободен" продавач на своята работна сила, на известно стъпало от капиталистическото развитие бива победен без да може да окаже съпротива. Така че установяването на един нормален работен ден е резултат на една продължителна, малко или много прикрита гражданска война между класата на капиталистите и класата на работниците.

[146] „Поведението на всяка от тези класи (капиталисти и работници) беше резултат на положението, в което бе поставена всяка от тях за дадено време." („Reports etc. for 31st Oct. 1848", стр. 113.)

[147] „Видовете занятия, подчинени на ограниченията, бяха във връзка с производството на текстилни произведения с помощта на парна или водна сила. За да получи закрилата на фабричната инспекция, една трудова дейност трябваше да отговаря на две условия, а именно: да употребява парна или водна сила и да обработва известни отделно изброени влакнести материи." („Reports etc. for 31st Oct. 1864", стр. 8.)

[148] Извънредно богат материал за състоянието на тази тъй наречена домашна индустрия намираме в последните отчети на „Children's Employment Commission" [англ.: Комисия за детския труд].

[149] „Законите на последната сесия (1864) . . . обхващат различни клонове на производството, похватите в които са извънредно различни, и употребата на механическа сила за движение на машините вече не е необходимо условие, както по-рано, за да се смята едно индустриално предприятие за *фабрика* в законния смисъл на думата." („Reports etc. for 31st Oct. 1864", стр. 8.)

Както тази борба започна в областта на модерната индустрия, така тя най-напред се разиграва в нейното отечество, в *Англия*[190]. Английските фабрични работници бяха първите борци не само на английската, но и изобщо на съвременната работническа класа, а техните теоретици първи хвърлиха ръкавицата в знак на вражда срещу теоретиците на капитала[191]. Затова фабричният философ *Юър* заклеймява като незаличим позор за английската работническа класа това, че била написала на своето знаме *„робството на фабричните закони"* — в противовес на капитала, който мъжки се борел за *„пълна свобода на труда"*[192].

Франция бавно крета по стъпките на Англия. Трябваше да дойде Февруарската революция, за да се роди законът за *12-часовия работен ден*[193], закон, който е много по-несъвършен от своя английски оригинал. Въпреки това френският революционен метод проявява и свои особени предимства. С *един* замах той диктува *на всички* работилници и фабрики без разлика *едни и същи граници на работния ден*, докато английското законодателство под натиска на условията неохотно отстъпва ту в един пункт, ту в друг и е тръгнало по един път, по който може да измудри една нова юридическа бъркотия от сраснали един за друг пълдове[194]. От друга страна френският закон провъзгласява принци-

[190] *Белгия*, раят на континенталния либерализъм, не проявява никакви следи от това движение. Там дори в *каменовъглените и металните мини* се използуват при пълна „свобода", *за всякакъв работен ден и за всякакъв период от време, работници без разлика на пол и възраст.* На всеки 1,000 работника в това производство се падат 733 мъже, 88 жени, 135 момчета и 44 момичета под 16 години; във високите пещи и т. н. на всеки 1,000 се падат 668 мъже, 149 жени, 98 момчета и 85 момичета под 16 години. Към това се прибавя и ниска работна заплата за безпримерна експлоатация на зрели и незрели работни сили, средно *2 шилинга и 8 пенса* на ден за мъже, 1 шил. и 8 пенса за жени, 1 шил. и 2½ пенса за малолетни. Но затова пък Белгия в 1863 г., в сравнение с 1850 г., почти удвоила своя износ на въглища, желязо и др., както по количество, тъй и по стойност.

[191] Когато *Робърт Оуен* наскоро след първото десетилетие на нашия век не само теоретически защищава необходимостта от ограничаване на работния ден, но и наистина въвежда 10-часовия ден в своята фабрика в Ню Ленарк, това било осмяно като комунистическа утопия, също както и неговото „съчетаване на производителния труд с възпитанието на децата", също както и създадените от него кооперативни магазини на работниците. В днешно време първата от тези утопии е фабричен закон, втората фигурира като *официална* фраза във всички „Factory Acts" [англ. — фабрични закони], и третата дори служи вече за прикриване на реакционно шарлатанство.

[192] *Ure.* Юър, френски превод „Philosophie des Manufactures", Париж 1836 г., т. II, стр. 39, 40, 67, 77 и т. н.

[193] В Compte Rendu [френ. — отчет] на „Международния статистически конгрес в Париж в 1855 г." между другото е казано: „Френският закон, който ограничава продължителността на дневния труд във фабриките и работилниците на 12 часа, не установява *постоянни определени часове* (периоди от време) за този труд, като само за детския труд се предписва един период между 5 часа сутринта и 9 часа вечерта. Затова част от фабрикантите се възползуват от правото, което им дава това съдбоносно мълчание, за да карат работниците си да работят *без прекъсване* ден след ден, с изключение може би на неделите. За тази цел те използуват две различни смени работници, никоя от които не остава в работилницата повече от 12 часа, но работата в предприятието продължава ден и нощ. Законът е задоволен, но задоволена ли е и хуманността?" Освен „разрушителното влияние на нощния труд върху човешкия организъм" отчетът подчертава и „пагубното влияние на нощното събиране на двата пола в едни и същи, зле осветени работилници".

[194] „Напр. в моя окръг един и същ фабрикант в една и съща фабрика, като избелвач и бояджия е подчинен на закона за работилниците за избелване и за бояджийниците, като печатар на басми — на „Printworks Act" [англ. — Закон за печат-

цялото това, което в Англия бе извоювано само в името на децата, непълнолетните и жените и едва напоследък се отстоява като общо право[195].

В *Съединените щати* в Северна Америка всяко самостойно работническо движение оставаше парализирано, докогато робството обезобразяваше част от републиката. Трудът в бяла кожа не може да се освободи там, където го заклеймяват когато е в черна кожа. Но с гибелта на робството веднага разцъфтя нов, подмладен живот. Първият плод от гражданската война беше *агитацията в полза на осемчасовия работен ден*, която с приказната бързина на локомотива се разпространи от Атлантическия океан до Тихия, от Ню Енгланд до Калифорния. Общият *работнически конгрес в Балтимор* (16 август 1866 г.) заявява: „Първото и най-важно искане в днешно време, за да бъде освободен от капиталистическото робство трудът в тая страна, е издаването на *закон*, по силата на който *8 часа* да съставят нормалния работен ден във *всички* щати на Американския съюз. Ние сме решени да напрегнем всичките си сили, докато се постигне този славен резултат."[196] Едновременно с това (в началото на септември 1866 г.) *„Международният работнически конгрес"* в Женева, по предложение на Лондонския генерален съвет, прие следното решение: „Ние обявяваме *ограничаването на работния ден* като предварително условие, без което сигурно ще пропаднат всички други стремежи за освобождение... Ние предлагаме *8 работни часа като законна граница на работния ден.*"

Така работническото движение, което инстинктивно израсна по двете страни на Атлантическия океан от самите производствени отношения, потвърждава думите на английския фабричен инспектор *Р. Дж. Саундърс*: „Никакви по-нататъшни стъпки по пътя на обществените реформи не могат да се провеждат с някакъв изглед за успех, ако предварително не бъде ограничен работният ден и не бъде изрично наложено спазването на предписаната му граница."[197]

ниците] и като finisher [англ. — апретурник] — на „фабричния закон"..." (Доклад на мистър Бейкър в „Reports etc. for 31st Oct. 1861", стр. 20.) Като изброява различните постановления на тези закони и произтичащото от тях усложнение, г. Бейкър казва: „От това личи колко е мъчно да се осигури изпълнението на тези 3 парламентски закона, ако фабрикантът благоволи да заобикаля закона." Но пък по този начин за господа юристите се гарантират съдебни процеси.

[195] Фабричните инспектори се решават най-сетне да кажат: „Тези възражения (на капитала против законодателното ограничаване на работното време) трябва да паднат пред великия принцип за правата на труда... Настъпва момент, когато се прекратяват правата на предприемача (master's) върху труда на неговия работник и последният може сам да разполага със своето време, дори и когато не е още изтощен." („Reports etc. for 31st Oct. 1861", стр. 54.)

[196] „Ние, работниците от Дънкърк, заявяваме, че продължителността на работния ден, изисквана от днешната система, е твърде голяма и не оставя на работника време за почивка и развитие, а, напротив, го смъква до едно *състояние на подчинение, което не е много по-добро от робството* („a condition of servitude but little better than slavery"). Затова ние решихме, че *8 часа* са достатъчни за един работен ден и със закон трябва да бъдат признати като достатъчни. Ние викаме в наша помощ печата, тоя мощен лост... и ще считаме всички, които ни откажат тази помощ, за врагове на трудовата реформа и на правата на работниците." (Решения на работниците в Дънкърк, щат Ню-Йорк, 1866 г.)

[197] „Reports etc. for 31st Oct. 1848", стр. 112.

Трябва да се признае, че нашият работник излиза из производствения процес по-друг, отколкото е влязъл в него. На пазара той, като притежател на стоката „работна сила", противостоеше на други стокопритежатели, като стокопритежател противостоеше на стокопритежател. Договорът, с който той продаде своята работна сила на капиталиста, доказваше, така да се каже черно на бяло, че той свободно разполага със себе си. След сключването на сделката се оказва, че той съвсем „не е бил свободен агент", че времето, за което той е *свободен* да продава своята работна сила, е време, за което той е *принуден* да я продава[198], че в същност тоя, който го смуче, не го изпуска, „докато остава още поне един мускул, поне един нерв, поне една капка кръв за смучене"[199]. За „защита" против змията на своите мъки работниците трябва да се сплотят и, *като класа*, да наложат един закон, една всемогъща *обществена преграда*, която да възпрепятствува и самите тях *по свободен договор с капитала* да продават на смърт и робство и себе си, и своето потомство[200]. Вместо пищния каталог на „неотчуждаемите права на човека" се явява скромната *Magna Charta* [лат.: Велика харта, велик закон] на един ограничен от закона работен ден, която „най-сетне ще изясни *кога свършва времето, което работникът продава, и кога започва времето, което принадлежи на него самия*"[201]. Quantum mutatus ab illo! [лат.: каква голяма промяна!]

ДЕВЕТА ГЛАВА

НОРМА И МАСА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

В тази глава, както и досега, ние приемаме, че *стойността на работната сила* значи, че *онази част на работния ден, която е необходима* за възпроизвеждането или поддържането на работната сила, е *дадена, постоянна величина*.

[198] „Тези машинации (капиталистите на капитала, напр. през 1848 — 1850 год.) освен това *необоримо доказаха колко лъжливо е твърдението*, което толкова често се повтаря, че *работниците нямат нужда от закрила, а трябва да бъдат разглеждани като свободни управители на единствената собственост, с която разполагат — труда на своите ръце и потта на своето чело*." („Reports etc. for 30th April 1850", стр. 45.) „*Свободният труд*, ако изобщо може да се нарече така, дори в една свободна страна изисква властната ръка на закона за своя защита." („Reports etc. for 31st Oct. 1864", стр. 34.) „*Да разрешиш*, а *то е все едно да заставиш*... да работят по 14-часов работен ден със или без паузи за хранене и т. н." („Reports etc. for 30th April 1863", стр. 40.)

[199] *Friedrich Engels* [Фридрих Енгелс], Lage usw., стр. 5.

[200] В клоновете на индустрията, които му са подчинени, Законът за 10-часовия работен ден „спаси работниците от *пълно израждане* и *запази тяхното физическо здраве*". („Reports etc. for 31st Oct. 1859", стр. 47.) „Капиталът (във фабриките) никога не може да пуска машините в движение по-дълго от един ограничен период време, без да поврежда здравето и морала на заетите работници, *а те не са в състояние сами да се защищават*." (Пак там, стр. 8.)

[201] „Още по-голямо преимущество е и това, че най-сетне се прави *ясна разлика между времето, което принадлежи на самия работник, и времето на неговия предприемач* (his master's time). Работникът знае сега *кога свършва времето, което той е продал, и кога започва неговото собствено време*, и тъй като той отнапред точно знае това, може отнапред да се разпорежда и със своите собствени минути, за свои собствени нужди." (Пак там, стр. 52.) „Като ги направиха господари на своето собствено време,

При тая предпоставка заедно с *нормата* е дадена същевременно и *масата на принадената стойност*, която *отделният* работник доставя на капиталиста в определен период време. Ако напр. необходимото работно време е дневно 6 часа, изразени в количеството злато от 3 шилинга = 1 талер, то талерът е *еднодневната стойност* на *една* работна сила или авансираната за купуване на *една* работна сила капиталова стойност. Ако, по-нататък, *нормата на принадената стойност е 100%*, този променлив капитал от 1 талер произвежда една маса принадена стойност от 1 талер, или работникът доставя дневно една *маса принаден труд* от 6 часа.

Но *променливият капитал* е паричният израз на *целокупната стойност на всички работни сили*, които капиталистът употребява едновременно. Неговата стойност е равна следователно на *средната стойност на една работна сила*, умножена с числото на употребените работни сили. Така че при дадена *стойност на работната сила величината на променливия капитал* е право пропорционална на *числото* на едновременно заетите работници. Ако еднодневната стойност на *една* работна сила е равна на един талер, трябва да се авансира един капитал от 100 талера, за да се експлоатират в един ден 100 работни сили, и от *n* талера, за да се експлоатират *n* работни сили.

Също тъй: Ако променлив капитал от един талер, който е еднодневната стойност на *една* работна сила, произвежда еднодневна принадена стойност от 1 талер — променлив капитал от 100 талера ще произведе еднодневна принадена стойност от 100 талера, а капитал от n талера — еднодневна принадена стойност от 1 талер × n. Така че *масата на произведената принадена стойност* е равна на принадената стойност, която дава работният ден на отделния работник, умножена с числото на заетите работници. Но понеже, по-нататък, *масата на произведената от отделния работник принадена стойност*, при дадена стойност на работната сила, се определя от *нормата на принадената стойност*, то следва този пръв закон: *Масата на произведената принадена стойност е равна на величината на авансирания променлив капитал, умножена с нормата на принадената стойност*, или се определя от умножението на *числото на едновременно експлоатираните от един капиталист работни сили*, по *степента на експлоатацията на отделната работна сила*.

Така че ако означим масата на принадената стойност с *M*; средната дневна принадена стойност, произведена от отделния работник, с *m*, променливия капитал, който еднодневно се авансира за купуване на отделната работна сила — с *v*, общата сума на променливия капитал с *V*, стойността на една средна работна сила с *k*, степента на нейната експлоатация с $s'\left(\frac{\text{принаден труд}}{\text{необходим труд}}\right)$ и числото на заетите работници с *n*, ще получим:

те (фабричните закони) им вдъхнаха морална енергия, която ги води към евентуално завладяване на политическата власт." (Пак там, стр. 47.) Със сдържана ирония и с много предпазливи изрази фабричните инспектори загатват, че сегашният закон за 10-часовия работен ден е освободил донякъде и капиталиста от неговата първична бруталност, като просто въплъщение на капитала, и му е дал време за известно „образование". Преди „предприемачът (master) нямаше време за нищо друго освен за пари, а работникът — за нищо друго освен за *труд*" (пак там, стр. 48).

$$M = \begin{cases} \frac{m}{v} \times V \\ k \times \frac{a'}{a} \times n. \end{cases}$$

Ние постоянно предпоставяме не само че стойността на средната работна сила е постоянна величина, но и че заетите от един капиталист работници са сведени към средни работници. Има изключителни случаи, когато произведената принадена стойност не расте пропорционално на броя на експлоатираните работници, но тогава и стойността на работната сила не остава постоянна величина.

Затова при *произвеждането на една определена маса принадена стойност намаляването на единия фактор* може да бъде заместено с *увеличението на другия*. Ако променливият капитал се намали и същевременно *в същото съотношение* се увеличи нормата на принадената стойност — *масата на произведената принадена стойност остава непроменена*. Ако при по-рано приетите от нас предположения капиталистът трябва да авансира 100 талера, за да експлоатира дневно 100 работника, и ако нормата на принадената стойност е 50% — този променлив капитал от 100 талера доставя принадена стойност от 50 талера или 100 × 3 работни часа. Ако нормата на принадената стойност се удвои или работният ден се продължи не от 6 на 9, а от 6 на 12 часа, намаленият наполовина променлив капитал 50 талера ще даде също така принадена стойност от 50 талера или 50 × 6 работни часа. Намалението на променливия капитал следователно може да бъде изравнено посредством пропорционално покачване на степента на експлоатация на работната сила, или намалението на броя на експлоатираните работници — посредством пропорционално удължение на работния ден. Така че в известни граници *влаганието на труд*, което може да бъде наложено от капитала, става независимо от *влагането на работници*[209]. Напротив, *намалението на нормата на принадената стойност* не изменя *масата на произведената принадена стойност*, ако пропорционално на него расте величината на променливия капитал или броят на експлоатираните работници.

Но *заместването* на броя на работниците или на величината на променливия капитал с покачване на нормата на принадената стойност или с удължение на работния ден среща непреодолими прегради. Каквато и да е *стойността на работната сила*, значи все едно дали *работното време, необходимо* за поддържането на работника, е 2 или 10 часа, *общата стойност*, която един работник може да произвежда ден след ден, е винаги по-малка от стойността, в която са опредметени 24 работни часа, по-малка от 12 шилинга или 4 талера, ако това е паричният израз на 24 опредметени работни часа. При нашето предишно предположение, според което дневно са необходими 6 работни часа, за да се възпроизведе самата работна сила или за да се замести стойността на капитала, авансиран за нейното купуване — един променлив капи-

[209] Този елементарен закон, изглежда, е неизвестен на господа представителите на вулгарната икономия, които, като нещо обратно на Архимед, си въобразяват, че в определянето на пазарната цена на труда чрез търсене и предлагане са намерили необходимата опорна точка не за да преобърнат света, а за да го спрат.

тал от 500 талера, който заангажира 500 работника, при норма на принадената стойност 100% или при 12-часов работен ден, произвежда дневно *принадена стойност* от 500 талера или 6 × 500 работни часа. Един капитал от 100 талера, който заангажира 100 работника дневно, при норма на принадената стойност 200% или при 18-часов работен ден, произвежда една *маса принадена стойност* от само 200 талера или 12 × 100 работни часа. А неговият общ стойностен продукт, еквивалент на авансирания променлив капитал плюс принадената стойност, *никога* не може ден след ден да достигне сумата от 400 талера или 24 × 100 работни часа. *Абсолютният предел на средния работен ден*, който по природа винаги е по-малък от 24 часа, представлява *абсолютен предел за заместване на намаления променлив капитал чрез увеличена норма на принадената стойност, или на намаления брой експлоатирани работници — чрез покачване на степента на експлоатация на работната сила*. Този очевиден втори закон е важен за обяснението на много явления, които произтичат от тенденцията на капитала — тя ще бъде разгледана по-късно — да намалява колкото се може повече броя на заангажираните от него работници, или своята променлива съставна част, превърната в работна сила — в противоречие с другата му тенденция да произвежда колкото се може по-голяма *маса принадена стойност*. И обратно. Ако масата на заангажираните работни сили или величината на променливия капитал се уголемява, но не пропорционално с намалението на нормата на принадената стойност, *намалява се масата* на произведената принадена стойност.

Един трети закон произтича от това, че *масата на произведената принадена стойност* се определя *от двата фактора*, от нормата на принадената стойност и от величината на авансирания променлив капитал. Ако са дадени нормата на принадената стойност, или степента на експлоатация на работната сила, и стойността на работната сила, или величината на *необходимото работно време* — от само себе си се разбира, че *колкото по-голям е променливият капитал, толкова по-голяма е масата на произведената стойност и на принадената стойност*. Ако е дадена *границата на работния ден*, а също и границата на *необходимата му съставна част*, тогава *масата* на стойността и на принадената стойност, произведена от отделен капиталист, очевидно зависи изключително от *масата* труд, който той поставя в движение. А тази маса, при дадените предпоставки, зависи от *масата на работната сила*, или от *броя на работниците*, които той експлоатира, а този брой от своя страна се определя от *величината* на авансирания от него *променлив* капитал. *Значи, при дадена норма на принадената стойност и при дадена стойност на работната сила, масите на произведената принадена стойност са право пропорционални на величините на авансираните променливи капитали*. Но ние знаем, че капиталистът дели своя капитал на две части. Едната част той влага в средства за производство. Това е *постоянната* част на неговия капитал. Другата част той превръща в жива работна сила. Това е неговият *променлив капитал*. На базата на *един и същ* начин на производство в *различни клонове на производството* се извършва различно разделение на капитала на постоянна и променлива съставна част. В рамките на *един и същ клон на производството* това съотношение се

измени заедно с изменението на техническата основа и на обществената комбинация на производствения процес. Но както и да се разпада даден капитал на постоянна и променлива съставна част, дали последната се отнася към първата както 1 : 2, 1 : 10 или 1 : *x* — това не засяга току-що установения закон, тъй като стойността на постоянния капитал, както ни е известно от предишния анализ, наистина се явява отново в стойността на продукта, но не влиза в новосъздадения стойностен продукт. За да се вземат на работа 1000 предачи, нужен е, естествено, повече суров материал, вретена и т. н., отколкото за да се вземат на работа 100. Но *стойността* на тези добавъчни средства за производство може да се качва, да спада, да остава без промяна, да бъде голяма или малка — тя остава без никакво влияние върху *процеса на оплодотворяването* на работните сили, които ги движат. Така че установеният по-горе закон приема следната форма: *масите стойност и принадена стойност, произведени от различни капитали, при дадена стойност и еднаква степен на експлоатация на работната сила са право пропорционални на величината на променливите съставни части на тези капитали, т. е. на техните превърнати в жива работна сила съставни части.*

Този закон явно *противоречи* на целия опит, основан на външния вид на явленията. Всеки знае, че един памукопредач, който, като се пресметне съотношението на частите на вложения общ капитал, употребява *относително* много постоянен и малко променлив капитал, не получава поради това по-малко печалба или принадена стойност, отколкото един хлебар, който поставя в движение относително много променлив и малко постоянен капитал. За решение на това привидно противоречие са потребни още много междинни брънки, също както в елементарната алгебра са потребни още много междинни брънки, за да се разбере, че $\frac{0}{0}$ може да представлява една действителна величина. Макар че класическата икономия никога не е формулирала този закон, тя инстинктивно се опира на него, защото той е необходим извод от закона за стойността изобщо. С насилствена *абстракция* тя се старае да го спаси от противоречията в неговата външна проява. По-сетне[203] ще видим, че *школата на Рикардо* се спъна о този камък за препъване. А вулгарната икономия, която „наистина нищо не е научила", и тук, както и навсякъде другаде, се улавя за външното привидно противоречие срещу закона на явлението. Тя мисли, в противоположност на *Спиноза*, че „невежеството е достатъчно основание".

Трудът, който целокупният капитал на едно общество поставя всеки ден в движение, може да се разгледа като *един единствен работен ден*. Ако напр. броят на работниците е един милион, а средният работен ден на един работник — 10 часа, *обществения работен ден* се състои от 10 милиона часа. При дадена продължителност на този работен ден — все едно дали границите му са физически или социално определени — *масата на принадената стойност* може да бъде увеличена само с увеличаване на броя на работниците, т. е. на *работническото население*. Нарастването на населението образува тук математическата граница за производството на принадена стойност от страна на целокупния обществен капитал. И обратно. При дадена величина на населението тази граница се образува *от възможното най-голямо удължаване на работния ден*.[204] В следващата глава ще видим, че този закон важи само за досега разгледаната форма на принадената стойност.

[203] По-подробно за това в „Четвъртата книга".

От досегашното разглеждане на производството на принадената стойност следва, че не всяка произволна сума пари или стойности може да бъде превърната в *капитал*, напротив, за това превръщане е необходим като предварително условие известен *минимум* от пари или разменна стойност в ръцете на *отделния* притежател на пари или стоки. *Минимумът променлив капитал* е костуемата цена на една единична работна сила, използувана ден след ден през цялата година за получаване на принадена стойност. Ако този работник притежаваше свои собствени средства за производство и ако се задоволяваше с живота на работник, щеше да му бъде достатъчно онова работно време, което е необходимо за произвеждането на неговите средства за живот, да кажем 8 часа дневно. Значи щяха да му бъдат потребни средства за производство само за 8 работни часа. А капиталистът, който освен тези 8 часа го кара да извършва напр. още 4 часа принаден труд, има нужда от една допълнителна парична сума за набавяне на допълнителните средства за производство. Но според нашето предположение той би трябвало да ангажира двама работника, за да може от всекидневно присвояваната принадена стойност да живее като работник, т. е. да може да задоволява своите необходими потребности. В този случай целта на неговото производство би била само поддържане на живота, а не увеличение на богатството — а пък последното е предпоставка за капиталистическото производство. За да може той да живее само два пъти по-добре от обикновения работник и да превръща половината от произведената принадена стойност отново в капитал, той би трябвало заедно с броя на работниците да увеличи 8 пъти *минимума* на авансирания капитал. Разбира се, той може също, както и неговият работник, да участвува непосредствено в производствения процес, но тогава той е само нещо средно между капиталист и работник, той е „*дребен майстор*". Известно стъпало от развитието на капиталистическото производство обуславя, щото капиталистът да може да употребява за присвояване и следователно за контролиране на чужд труд и за продажба на продуктите на този труд всичкото време, през което той е капиталист, т. е. през което функционира като олицетворен капитал.[205] Средновековният

[204] „Трудът на едно общество, т. е. времето, употребено за *стопанството* (*economic time*), представлява дадена величина, да кажем, по 10 часа дневно от един милион души или 10 милиона часа... Капиталът има граница на своето нарастване. Във всеки даден период тази граница се състои в действителния размер на употребеното за стопанството време." („An Essay on the Political Economy of Nations", Лондон 1821 г., стр. 47, 49.)

[205] „Арендаторът (farmer) не бива да разчита на своя собствен труд, а ако го прави, той според мене от това ще губи. Неговата дейност би трябвало да се състои в наблюдаването на цялото предприятие: той трябва да наглежда своя вършач, защото иначе заплатата на последния ще иде на вятъра, а житото не ще бъде овършано; той трябва да наглежда и своите косачи, жътвари и т. н.; той трябва винаги да обикаля своите огради; той трябва да внимава нищо да не се върши през пръсти. А така ще бъде, когато той се задържи на едно място." („An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc. By a Farmer", Лон-

цехов строй се е старал насила да попречи на превръщането на майстора-занаятчия в капиталист, като ограничавал до твърде незначителен *максимум* броя на работниците, които можел да държи един отделен майстор. Притежателят на пари или стока се превръща наистина в капиталист едва когато авансираната в производството минимална сума става много по-голяма от средновековния *максимум*. Тук, както и в природознанието, се потвърждава верността на закона, открит от *Хегел* в неговата „Логика" — че при известна точка чисто *количествените* изменения преминават в *качествени* различия.[205a]

Минимумът на сумата от стойности, с която отделният притежател на пари или стока трябва да разполага, за да се излюпи във вид на капиталист, е различен за различните стъпала от развитието на капиталистическото производство и, при дадено стъпало на развитието, е различен в различните сфери на производството, в зависимост от техните особени технически условия. Известни сфери на производството още в началото на капиталистическото производство изискват един *минимум капитал*, който още не се намира в ръцете на отделни личности. Това предизвиква отчасти даването на държавни субсидии на такива частни лица, както във Франция през времето на Колбер и както в някои немски държави чак до наше време; отчасти — образуването на дружества с определен от закона монопол за експлоатирането на известни клонове от индустрията и търговията[206] — предтечи на модерните акционерни дружества.

*

Ние не се спираме върху подробностите на измененията, които претърпя отношението между капиталист и наемен работник в хода на производствения процес, значи не се спираме и на по-нататъшните определения на самия *капитал*. Нека изтъкнем само някои по-главни точки.

В рамките на производствения процес *капиталът* се развил в *командуване на труда*, т. е. на действуващата работна сила или на самия

дон 1773 г., стр. 12.) Това съчинение е твърде интересно. По него човек може да научи генезиса на „capitalist-farmer" [англ.: арендатора-капиталист] или на „merchant-farmer" [англ.: арендатора-търговеца], както авторът изрично го нарича, и да послуша неговите самохвалства пред „small-farmer" [англ.: дребния арендатор], за когото съществува само въпросът как да поддържа своето съществуване. „Класата на капиталистите отначало отчасти, а сетне съвсем се освобождава от необходимостта на ръчния труд." („Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations". От *преп. Ричард Джонс*, Хертфорд 1852 г., Лекция III, стр. 39.)

[205a] Прилаганата в съвременната химия молекулярна теория, за пръв път научно разработена от *Лоран* и *Жерар*, се основава тъкмо на този закон. [Добавка към третото издание: За обяснение на тази бележка, доста тъмна за читателите-нехимици, ще кажем, че тук авторът говори относно за пръв път така наречените от *Ш. Жерар* през 1843 г. „хомоложни редове" на въглеводородните съединения, всеки от които има своя алгебрична формула. Така, редът на парафините е C_nH_{2n+2}; редът на нормалните алкохоли — $C_nH_{2n+2}O$, този на нормалните мастни киселини — $C_nH_{2n}O_2$ и много др. В горепривестените примери, чрез проста количествена прибавка на CH_2 към молекулярната формула, всеки път се образува качествено различно тяло. За преувеличеното от Маркс участие на Лоран и Жерар в установяването на този важен факт, виж и *Kopp* [Коп], Entwicklung der Chemie, Мюнхен 1873 г., стр. 709 и 716, и *Schorlemmer* [Шорлемер], Rise and Progress of Organic Chemistry, Лондон 1879 г., стр. 54. — *Ф. Е.*]

[206] *Мартин Лутер* нарича такива институти „дружества Монополия".

работник. *Олицетвореният капитал*, капиталистът, бди, щото работникът да изпълнява своята работа старателно и с нужната степен интензивност.

По-нататък, *капиталът* се развил в едно *принудително отношение*, заставящо работническата класа да влага повече труд, отколкото изисква тесният кръг на нейните собствени жизнени потребности. Като производител на чужда работливост, като изсмуквач на принаден труд и експлоататор на работна сила капиталът надминава по енергия, неумереност и активност всички предишни производствени системи, почиващи върху *пряката принудителен труд*.

Капиталът най-напред си подчинява труда при техническите условия, в които той го заварва исторически. Поради това той не изменя непосредствено начина на производството. Затова производството на принадена стойност в разгледаната досега форма, чрез просто удължаване на работния ден, изглеждаше независимо от всяка промяна в начина на производство. В старомодната хлебарница то беше не по-малко ефикасно, отколкото в модерната памукопредачна фабрика.

Ако разглеждаме производствения процес от гледна точка на *трудовия процес*, работникът се отнася към средствата за производство не като към капитал, а като към просто средство и материал на своята целесъобразна производителна дейност. В кожарската фабрика напр. той се отнася към кожите само като към предмети на своя труд. Той щави кожа, но не кожата на капиталиста. Друг е въпросът, когато разглеждаме производствения процес от гледна точка на *стойностотворителния процес*. Средствата за производство веднага се превръщат в средства за всмукване на чужд труд. *Сега вече не работникът употребява средствата за производство, а средствата за производство употребяват работника*. Вместо да бъдат погълнати от него като материални елементи на неговата производителна дейност, те го поглъщат като фермент на техния собствен жизнен процес, а жизненият процес на капитала се състои само в неговото движение като *самооплодотворяваща се стойност*. Металолеярни пещи и работилници, които нощем спират и не всмукват никакъв жив труд, са „чиста загуба" („mere loss") за капиталиста. Затова металолеярните пещи и работилници представляват една „претенция за нощен труд" на работните сили. Простото превръщане на парите в предметни фактори на производствения процес, в средства за производство, превръща последните в *правни основания* и в *принудителни основания* върху чужд труд и принаден труд. Нека накрай още един пример ни покаже как се отразява в съзнанието на капиталистическите глави това свойствено на капиталистическото производство и характеризиращо го превръщане, даже извращаване на отношението между мъртъв и жив труд, между стойността и силата, която твори стойност. По време на бунта на английските фабриканти през 1848—1850 г. „шефът на ленопредачната и памукопредачна фабрика в Пейсли, една от най-старите и най-почтени фирми на западна Шотландия, фирмата Карлайл, синове & Co, която съществува от 1752 год. и от поколение на поколение се ръководи все от една и съща фамилия" — та този извънредно интелигентен джентълмен написал в *„Glasgow Daily Mail"* [„Глазгоу дейли мейл"] от 25 април 1849 г. едно писмо[207] под

[207] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849", стр. 59.

заглавие „Системата на смените“, в което между другото изпуснал следния гротескно-наивен пасаж: „Нека сега разгледаме злините, които произлизат от едно съкращаване на работното време от 12 на 10 часа... Те „възлизат“ на едно най-сериозно увреждане на перспективите и *собствеността* на фабриканта. Ако той (т. е. неговите „ръце“) работеше 12 часа и бъде ограничен на 10, то всеки 12 машини или вретена на неговото предприятие се смаляват на 10 („then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10“), и ако той рече да продаде своята фабрика, те биха били оценени само за 10, така че по този начин всяка фабрика в цялата страна би била лишена от една шеста част от своята стойност.“[208]

За тази наследствено капиталистическа западношотландска глава *стойността* на средствата за производство, на вретената и т. н. дотолкова се слива с тяхното *капиталово свойство* да се самооплодотворяват, или всеки ден да поглъщат определено количество чужд безплатен труд, че шефът на фирмата Карлайл & Со наистина си въобразява, че при продажбата на неговата фабрика ще му платят не само стойността на вретената, но отгоре на това и тяхното оплодотворение, не само труда, който се съдържа в тях и е необходим за производството на този вид вретена, но и принадения труд, който с тяхна помощ се извлича от добрите западни шотландци от Пейсли — и тъкмо затова, мисли си той, със съкращаването на работния ден с 2 часа продажната цена на всеки 12 предачни машини ще спадне на цената на 10!

---

[208] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1849“, стр. 60. Фабричният инспектор Стюърт, сам шотландец и, в противоположност на английските фабрични инспектори, напълно обхванат от капиталистическия начин на мислене, забелязва изрично, че това писмо, което той прибавя към своя отчет, било „най-полезното съобщение, което някога е било направено от някой от фабрикантите, употребяващи системата на смени, и изрично цели премахването на предубежденията и съмненията против тази система“.

ЧЕТВЪРТИ ОТДЕЛ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

ДЕСЕТА ГЛАВА

ПОНЯТИЕТО ЗА ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Онази *част от работния ден*, която произвежда само еквивалент на платената от капитала стойност на работната сила, важеше досега за нас като *постоянна величина*, каквато тя и наистина е при дадени производствени условия, при дадено стъпало от икономическото развитие на обществото. Свръх това *необходимо работно време* работникът можеше да работи още 2, 3, 4, 6 и т. н. часа. От *величината на това продължение* зависеха *нормата на принадената стойност* и *дължината на работния ден*. Докато необходимото работно време беше постоянно, целият работен ден, напротив, беше променлив. Да си представим сега един работен ден, чиято величина и чието разделение на необходим труд и принаден труд са дадени. Нека линията ac, или a — — — — — — — — — — — b — — c, да представлява напр. един 12-часов работен ден, а частта ab — 10 часа необходим труд, частта bc — 2 часа принаден труд. И тъй, как може производството на принадена стойност да бъде увеличено, т. е. да бъде удължен принаденият труд, *без* всякакво по-нататъшно удължение или *независимо* от всякакво по-нататъшно удължение на ac?

Въпреки дадените граници на работния ден ac, частта bc изглежда продължима — ако не чрез продължаването ѝ отвъд крайния ѝ пункт c, който е същевременно краен пункт и на работния ден ac, то чрез преместване на нейния начален пункт b в противоположна посока към a. Да предположим, че частта b' — b във

a — — — — — — — — — b' — b — — c

е равна на половината от bc, или е равна на един работен час. Ако сега в 12-часовия работен ден ac точката b се премести в b', то bc ще се продължи на $b'c$, принаденият труд ще нарасне наполовина, от 2 на 3 часа, макар работният ден, както и преди, да наброява само 12 часа. Но това удължаване на принадения труд от bc на $b'c$, от 2 на 3 часа, е очевидно невъзможно без едновременното съкращаване на необходимия труд от ab на ab', от 10 на 9 часа. На *удължаването на принадения труд* ще отговаря *скъсяването на необходимия труд*, или една част от онова работно време, което работникът досега фактически е употребявал за себе си, се превръща в работно време за капиталиста. При това би се изменила не *дължината на работния ден*, а неговото *деление* на необходим труд и принаден труд.

От друга страна самата *величина на принадения* труд е очевидно дадена, щом *са дадени величината на работния ден и стойността* на работната сила. Стойността на работната сила, т. е. необходимото за нейното произвеждане работно време, определя работното време, необходимо за възпроизвеждане на нейната стойност. Ако един работен час се изразява в количество злато, равно на половин шилинг или 6 пенса, и ако еднодневната стойност на работната сила възлиза на 5 шилинга, работникът трябва да работи дневно по 10 часа, за да замести платената му от капитала еднодневна стойност на работната му сила или за да произведе един еквивалент на стойността на необходимите му за един ден средства за живот. Със стойността на тези средства за живот е дадена стойността на неговата работна сила[1], а със стойността на неговата работна сила — *величината на неговото необходимо работно време*. А *величината на принадения труд* се получава чрез *изваждане на необходимото работно време от целокупния работен ден*. Като извадим десет часа от дванадесет часа, остават два и не може да се разбере как при дадените условия принаденият труд може да бъде продължен на повече от два часа. Наистина, капиталистът може вместо 5 шилинга да плати на работника само 4 шилинга и 6 пенса или още по-малко. За да се възпроизведе тази стойност от 4 шилинга и 6 пенса, биха стигнали 9 работни часа и следователно от 12-часовия работен ден биха се паднали на принадения труд 3 вместо 2 часа, а самата принадена стойност би се покачила от 1 шилинг на 1 шилинг и 6 пенса. Но този резултат би бил постигнат само чрез *смъкване на работната заплата на работника под стойността на неговата работна сила*. С 4-те шилинга и 6 пенса, които той произвежда за 9 часа, той разполага с $^1/_{10}$ по-малко средства за живот отколкото по-рано и затова се извършва само непълно възпроизвеждане на неговата работна сила. Принаденият труд тук би се удължил само благодарение на прекрачване на неговите нормални граници, областта му би се разширила само поради узурпаторско заграбване на част от областта на необходимото работно време. Въпреки важната роля, която този метод играе в действителното движение на работната заплата, тук той се изключва по силата на нашата предпоставка, че *стоките*, значи и работната сила, се купуват и продават по тяхната пълна *стойност*. Щом веднаж сме приели тази предпоставка, *работното време, необходимо* за произвеждането на работната сила или за възпроизвеждането на нейната стойност, не може да се

[1] Стойността на средната еднодневна заплата се определя с това, от което работникът има нужда, „за да живее, да работи и да се размножава" (*W. Petty* [Уилям Пети], Political Anatomy of Ireland, 1672 г., стр. 64). „Цената на труда винаги се определя от цената на необходимите средства за живот." Работникът не получава полагащата му се заплата, „ако работната заплата не му позволява да поддържа, *съобразно* на неговото ниско житейско равнище и на положението му като работник, едно тъй голямо семейство, каквато е участта на мнозина от тях" (*J. Vanderlint* [Дж. Вандърлинт], Money answers etc., стр. 15). „Простият работник, който няма нищо друго освен своите ръце и своето старание, има нещо само когато успее да продаде своя труд на други . . . При всички видове труд трябва да се стигне дотам и в действителност се стига дотам, че работната заплата на работника се ограничава върху това, което му е необходимо за поддържане на неговия живот." (*Turgot* [Тюрго], Réflexions etc., в „Oeuvres", издание Daire, том I, стр. 10.) „Цената на средствата за съществуване в действителност е равна на разноските по производството на труда." (*Malthus* [Малтус], Inquiry into etc. Rent, Лондон 1815 г., стр. 48, бележка.)

съкрати поради намаление на заплатата на работника *под* стойността на неговата работна сила, а само когато *самата тази стойност спадне*. При дадена дължина на работния ден удължаването на принадения труд трябва да произлиза от скъсяването на необходимото работно време, а не обратно — скъсяването на необходимото работно време от удължаване на принадения труд. В нашия пример стойността на работната сила трябва действително да спадне с $^1/_{10}$, за да се намали и необходимото работно време с $^1/_{10}$, от 10 на 9 часа, и *поради това* принаденият труд да се удължи от 2 на 3 часа.

Но такова спадане на стойността на работната сила с $^1/_{10}$ обуславя от своя страна, щото *същата маса от средства за живот*, която преди се е произвеждала за 10 часа, да се произвежда сега за 9 часа. А това е невъзможно без *повдигане на производителната сила на труда*. С дадени средства един обущар напр. може да направи един чифт обуща за един работен ден от 12 часа. За да може той за същото това време да направи два чифта обуща, производителната сила на неговия труд трябва да се удвои, а тя не може да се удвои, без да се извърши *промяна* в средствата на неговия труд или в метода на неговия труд, или в двете заедно. Значи, трябва да настъпи *революция в производствените условия* на неговия труд, т. е. в *начина* на неговото *производство*, а следователно и в самия трудов процес. Под *повдигане на производителната сила на труда* ние тук изобщо разбираме едно *изменение в трудовия процес*, благодарение на което обществено-необходимото работно време за произвеждане на дадена стока се скъсява, значи по-малко количество труд придобива *силата* да произвежда по-голямо количество потребителна стойност[1]. Значи докато при производството на принадена стойност в досега разгледаната форма *начинът на производството* бе предпоставен като *даден*, за производството на принадена стойност чрез *превръщане* на необходим труд в принаден труд в никой случай не е достатъчно капиталът да е завладял трудовия процес в неговия *исторически онаследен или съществуващ образ* и само да е *удължил* неговата продължителност. Той трябва да направи преврат в техническите и обществени условия на трудовия процес, значи в самия *начин на производство*, за да покачи *производителната сила на труда*, а чрез покачването на производителната сила на труда да снизи *стойността на работната сила* и по този начин да *скъси* онази част от работния ден, която е необходима за възпроизвеждането на тази стойност.

Принадена стойност, която е произведена чрез удължаване на работния ден, аз наричам *абсолютна принадена стойност*, а принадена стойност, която произлиза от *скъсяване* на необходимото работно време и от съответно изменение в *съотношението на величините* на двете съставни части на работния ден, аз наричам *относителна принадена стойност*.

[1] „Когато занаятите се усъвършенствуват — това означава само откриване на нови пътища, по които една стока може да бъде произведена *с по-малко работници, или (което е все едно) в по-кратко време отколкото преди*." (*Galiani* [Галиани], „Della Moneta", стр. 159.) „Икономията в разноските за производството не може да бъде нищо друго освен икономия в количеството труд, употребен в производството." (*Sismondi* [Сисмонди], „Études etc.", том I, стр. 22.)

За да снижи *стойността на работната сила*, *покачването на производителната сила* трябва да обхване такива клонове на индустрията, чиито продукти определят стойността на работната сила, значи или направо влизат в кръга на обичайните средства за живот, или могат да ги заместят. Но стойността на една стока се определя не само от количеството труд, което ѝ придава последната форма, а и от масата труд, която се съдържа в нейните *средства за производство*. Така напр. стойността на една обувка се определя не само от труда на обущаря, но и от стойността на кожата, смолата, конците и т. н. Така че покачването на производителната сила на труда и съответното *поевтиняване на стоките* в онези индустрии, които доставят материалните елементи на *постоянния* капитал, сечивата на труда и суровите материали за производството на необходимите средства за живот, също така намаляват стойността на работната сила. Напротив, в такива клонове на индустрията, които не доставят нито необходими средства за живот, нито средства за производство за изработката на тези средства за живот, покачването на производителната сила оставя стойността на работната сила незасегната.

Разбира се, поевтинялата стока снижава стойността на работната сила само pro tanto, т. е. само в онова съотношение, в което тя участвува във възпроизводството на работната сила. Ризите напр. са необходимо средство за живот, но само едно от многото. Тяхното поевтиняване намалява само разходите на работника за ризи. А общият сбор на необходимите средства за живот се състои само от различни стоки, всички до една продукт на отделни индустрии, и стойността на всяка такава стока винаги образува само една кратна част от стойността на работната сила. Тази стойност се намалява с намалението на необходимото за нейното възпроизводство работно време, чието общо съкращаване е равно на *сбора* от неговите съкращения във всички горепосочени особени клонове на производството. Ние тук третираме този общ резултат така, като че той е *непосредствен резултат и непосредствена цел* във всеки единичен случай. Когато един отделен капиталист чрез покачване на производителната сила на труда поевтинява напр. ризи, той съвсем не си поставя за цел да намали pro tanto стойността на работната сила, а значи и *необходимото работно време*, но той може да допринесе за покачването на *общата норма на принадената стойност* само доколкото в края на краищата допринесе за постигането на този резултат.[1] Трябва да се прави разлика между общите и необходими тенденции на капитала — и техните *форми на проявление*.

Сега задачата ни не е да разглеждаме по какъв начин *иманентните закони на капиталистическото производство* се проявяват във външното движение на капиталите, осъществяват се като *принудителни закони на конкуренцията* и поради това достигат до съзнанието на отделния капиталист като *движещи мотиви* — но още отсега става ясно: научен анализ на конкуренцията е възможен само когато бъде опозната вътрешната природа на капитала, също както видимото дви-

[1] „Когато фабрикантът чрез усъвършенствуване на машинерията удвоява своите продукти ... той печели (в края на краищата) само доколкото с това спомага по-евтино да облича работника ... и по такъв начин на работника се пада една по-малка част от общия доход." (*Ramsay* [Рамзей], An Essay on the Distribution etc., стр. 168.)

жение на небесните тела става ясно само за онзи, който знае тяхното действително, но неуловимо за сетивата движение. Все пак, за да се разбере производството на относителната принадена стойност, и то само въз основа на вече получените резултати, трябва да отбележим следното:

Ако един работен час се изразява в едно количество злато, равно на 6 пенса или 1/2 шилинг, то за дванадесетчасов работен ден се произвежда стойност от 6 шилинга. Да приемем, че при дадената производителна сила на труда в тези 12 работни часа се произвеждат 12 парчета стока. И нека стойността на средствата за производство, суров материал и т. н., използувани за всяко парче, да бъде равна на 6 пенса. При тези условия парчето стока струва 1 шилинг, а именно 6 пенса за стойността на средствата за производство, 6 пенса за стойността, която е новоприбавена при тяхната преработка. Нека един капиталист успее да удвои производителната сила на труда, така че в дванадесетчасовия работен ден да произведе 24 вместо 12 парчета от същата стока. Ако стойността на средствата за производство остане непроменена, стойността на парчето стока ще спадне на 9 пенса, а именно 6 пенса за стойността на средствата за производство и 3 пенса за стойността, която е новоприбавена от последния труд. Въпреки удвоената производителна сила работният ден създава, както и преди, нова стойност от само 6 шилинга, само че те сега се разпределят на двойно повече продукти. Затова на всеки отделен продукт се пада вече само 1/24 вместо 1/12 от тази обща стойност, 3 пенса вместо 6 пенса, или, което е същото, към средствата за производство при превръщането им в продукт — като се пресмята за всяко парче — сега се прибавя само половин вместо, както преди, цял работен час. *Индивидуалната стойност* на тази стока сега стои *под* нейната *обществена стойност*, т. е. тя струва по-малко работно време, отколкото грамадният куп от същите артикули, произведени при средните обществени условия. Едно парче струва средно 1 шилинг или представлява 2 часа обществен труд; при изменения начин на производство то струва само 9 пенса или съдържа само 1 1/2 работни часа. Но действителната стойност на една стока не е нейната *индивидуална*, а нейната *обществена* стойност, т. е. тя не се измерва с работното време, което стоката в отделния случай фактически струва на производителя, а с обществено-необходимото за нейното производство работно време. Така че, ако капиталистът, който прилага новия начин на производство, продава своята стока по нейната обществена стойност от 1 шилинг, той я продава с 3 пенса *над* нейната индивидуална стойност и по този начин реализира една извънредна принадена стойност от 3 пенса. От друга страна пък за него дванадесетчасовият работен ден сега се изразява в 24 парчета стока вместо предишните 12. Значи, за да продаде продукта от *един* работен ден, потребен му е *двоен* пласмент или двойно по-голям пазар. При равни други условия неговите стоки завладяват по-голям пазар само чрез снижение на техните цени. Затова той ще ги продава *над* тяхната *индивидуална стойност*, но *под тяхната обществена стойност*, да речем — по 10 пенса парчето. По този начин той все пак печели от всяко парче извънредна принадена стойност от 1 пенс. Той реализира това увеличение на принадената стойност, все едно дали неговите стоки спадат или не спадат към необходимите средства за живот и, значи, дали оказват определящо

влияние върху общата стойност на работната сила. Така че, независимо от това последно обстоятелство за всеки отделен капиталист съществува подтикът да поевтинява стоката чрез покачване на производителната сила на труда.

Впрочем, дори и в този случай повишеното производство на принадена стойност произтича от скъсяването на необходимото работно време и от съответното удължаване на принадения труд.[4] Нека необходимото работно време е 10 часа или дневната стойност на работната сила е 5 шилинга, принаденият труд — 2 часа, а значи всекидневно произвежданата принадена стойност — 1 шилинг. Но нашият капиталист сега произвежда 24 парчета, които той продава по 10 пенса парчето, или всичко за 20 шилинга. Тъй като стойността на средствата за производство е равна на 12 шилинга, само $14^2/_5$ парчета стока заместват авансирания постоянен капитал. Дванадесетчасовият работен ден се изразява в другите $9^3/_5$ парчета. Тъй като цената на работната сила е = 5 шилинга, в продукта от 6 парчета се изразява необходимото работно време, а в $3^3/_5$ парчета — принаденият труд. Съотношението между необходимия труд и принадения труд, което при средните обществени условия беше 5 : 1, сега е само 5 : 3. Същият резултат се получава и по следния начин. *Стойността на продукта* от дванадесетчасовия работен ден е 20 шилинга. От тях 12 шилинга се падат на стойността на средствата за производство, която пак се появява [в продукта]. Така че остават 8 шилинга като паричен израз на стойността, в която се изразява работният ден. Този паричен израз е по-висок от паричния израз на средния обществен труд от същия вид, 12 часа от който се изразяват само в 6 шилинга. Онзи труд, който има *изключителна* производителна сила, действува като *умножен* труд или създава в еднакви периоди време по-високи стойности, отколкото средният обществен труд от същия вид. Но нашият капиталист, както и преди, плаща само 5 шилинга за еднодневната стойност на работната сила. Така че, за да възпроизведе тази стойност, работникът сега има нужда от само $7^1/_2$ часа, вместо от предишните 10. Затова пък неговият принаден труд пораства с $2^1/_2$ часа, а произвежданата от него принадена стойност — от 1 на 3 шилинга. Затова капиталистът, който прилага подобрения начин на производство, присвоява като принаден труд една по-голяма част от работния ден, отколкото другите капиталисти от същия клон. Той прави в частен случай това, което капиталът в неговата цялост прави при производството на относителната принадена стойност. Но от друга страна, онази извънредна принадена стойност изчезва, щом новият начин на производство стане общоприет и с това изчезне *разликата* между *индивидуалната стойност* на по-евтино произвежданите стоки и тяхната *обществена стойност*. Същият закон за определянето на стойността чрез работното време, който капиталистът с новия метод почув-

4 „Печалбата на един човек не зависи от неговото господство над *продукта* на чуждия труд, а от неговото *господство над самия труд*. Ако той може да продава своите стоки на по-висока цена, докато заплатите на неговите работници остават непроменени — той очевидно извлича печалба от това . . . Една по-малка част от това, което той произвежда, е достатъчна, за да постави в движение същия труд, и значи една по-голяма част остава за него самия.“ („Outlines of Polit. Econ.“ Лондон 1832 г., стр. 49, 50.)

ствува под формата на необходимостта да продава своята стока *под* нейната обществена стойност, тласка неговите съперници, под формата на *принудителен закон* на конкуренцията, да въвеждат новия начин на производство.[5] Така че, в края на краищата, целият този процес засяга *общата норма на принадената стойност* само когато повишаването на производителната сила на труда обхване такива клонове на производството, значи поевтинява такива стоки, които влизат в кръга на необходимите средства за живот, значи образуват елементи на *стойността на работната сила*.

Стойността на стоките е обратно пропорционална на производителната сила на труда. Също и *стойността на работната сила*, тъй като тя се определя от стокови стойности. Напротив, *относителната принадена стойност е право пропорционална* на производителната сила на труда. Тя расте с покачването и спада със спадането на производителната сила. Един среден обществен работен ден от 12 часа — при предпоставката, че паричната стойност е неизменна — произвежда постоянно все същия продукт на стойност 6 шилинга, както и да се разпределя тази стойностна сума между еквивалента на стойността на работната сила — и принадената стойност. Но ако поради покачване на производителната сила стойността на всекидневните средства за живот, а значи и еднодневната стойност на работната сила, спадне от 5 шилинга на 3 шилинга — принадената стойност пораства от 1 шилинг на 3 шилинга. За да се възпроизведе стойността на работната сила, преди бяха потребни 10 работни часа, а сега само 6. Четири работни часа станаха свободни и могат да бъдат присъединени към областта на принадения труд. Затова имманентен нагон и постоянна тенденция на капитала е да повдига производителната сила на труда, за да поевтинява стоката, а *чрез поевтиняване на стоката да поевтинява самия работник*.[6]

Абсолютната стойност на стоката сама по себе си е безразлична за капиталиста, който я произвежда. Него го интересува само принадената стойност, която се съдържа в нея и може да бъде реализирана

5 „Ако моят съсед, като произвежда много с малко труд, може да продава евтино, аз трябва да смогна да продавам също тъй евтино като него. Така всяко изкуство, всеки занаят или всяка машина, която работи с по-малко ръце и значи работи по-евтино, поражда у другите един вид принуда и едно съревнование или и те да приложат същото изкуство, същия занаят или същата машина, или пък да изнамерят нещо подобно, за да се намират всички в еднакви условия, та никой да не може да продава по-евтино от своя съсед.“ („The Advantages of the East-India Trade to England“. Лондон 1720 г., стр. 67.)

6 „В каквато пропорция и да се намаляват разходите на един работник, в същата пропорция ще се намалява и неговата работна заплата, ако индустрията през това време бъде свободна от всякакви ограничения.“ („Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc.“, Лондон 1753 г., стр. 7.) „Интересите на индустрията изискват житото и всички други средства за живот да бъдат колкото може по-евтини; всичко, което ги прави по-скъпи, по необходимост поскъпява и труда . . . във всички страни, в които индустрията няма ограничения, цената на средствата за живот по необходимост влияе върху цената на труда. Последната винаги ще бъде намалявана, когато поевтиняват средствата за живот.“ (Пак там, стр. 3.) „Работните заплати *спадат* в същата пропорция, в каквато *нарастват производителните сили*. Машината наистина поевтинява необходимите средства за живот, но *тя прави евтин и работника*.“ („A Prize Essay on the comparative Merits of Competition and Co-operation“, Лондон 1834 г., стр. 27.)

при продажбата. Реализацията на принадена стойност от само себе си съдържа и заместване на авансираната стойност. Но тъй като относителната принадена стойност расте право пропорционално на развитието на производителната сила на труда, докато стойността на стоките спада обратно пропорционално на същото това развитие, тъй като значи един и същ идентичен процес поевтинява стоките и увеличава съдържащата се в тях принадена стойност — с това се разрешава загадката, че капиталистът, когото интересува само производството на разменна стойност, постоянно се стреми да снизи разменната стойност на стоките — едно противоречие, с което един от основателите на политическата икономия, Кене, е измъчвал своите противници и на което те никак не са могли да му дадат отговор. „Вие признавате — казва Кене, — че колкото повече човек, без вреда за производството, може да спести разноски или скъпа работа при фабрикуването на индустриални продукти, толкова по-изгодно е това спестяване, понеже то намалява цената на произведенията. И въпреки това вие вярвате, че производството на богатството, което произлиза от работите на индустриалците, се състои в увеличението на разменната стойност на техните произведения."[8]

Така че при капиталистическото производство *икономията* на труда чрез развитие на производителната сила на труда[9] съвсем няма за цел *скъсяването на работния ден*. Тя цели само да скъси работното време, необходимо за произвеждането на *едно определено количество стоки*. Обстоятелството, че работникът при повишена производителна сила на своя труд произвежда за 1 час напр. 10 пъти повече стоки от по-рано, значи за всяко парче стока има нужда от 10 пъти по-малко работно време, съвсем не пречи на капиталиста и сега да го заставя да работи по 12 часа, както и по-преди, и в тези 12 часа да произвежда 1200 парчета вместо предишните 120. Пък дори едновременно неговият работен ден може и да бъде удължен, така че той сега в 14 часа да произвежда 1400 парчета, и т. н. Поради това у икономисти от калибъра на Мак Кълък, Юър, Сениор и tutti quanti [итал. — тем подобни] човек може на една страница да прочете, че работникът трябва да бъде благодарен на капитала за развитието на производителните сили, понеже то скъсява необходимото *работно време*, а на следващата страница — че тази си благодарност той трябва да докаже на дело, като работи по 15 часа вместо предишните 10. Развитието на производителната сила на труда в рамките на капиталистическото про-

[8] „Ils conviennent que plus on peut, sans préjudice, épargner de frais ou de travaux dispendieux dans la fabrication des ouvrages des artisans, plus cette épargne est profitable par la diminution du prix de ces ouvrages. Cependant ils croient que la production de richesse qui résulte des travaux des artisans consiste dans l'augmentation de la valeur vénale de leurs ouvrages." (*Quesnay* [Кене], Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans, стр. 188, 189.)

[9] „Тези спекуланти, които толкова пестят труда на работниците, който би трябвало да плащат." (*J. N. Bidaut* [Бидо], Du Monopole qui s'établit dans les arts industrielles et le commerce, Париж 1828 г., стр. 13.) „Предприемачът винаги ще прави всичко възможно, за да пести време и труд." (*Dugald Stewart* [Дъгалд Стюърт], Works, издадени от сър *Уил. Хамилтън*, том VIII, Единбург 1855 г. Lectures on Political Economy, стр. 318.) „Те (капиталистите) имат всичкия интерес производителните сили на работниците, които те заангажират, да бъдат колкото е възможно по-големи. Тяхното внимание е насочено почти изключително към увеличението на тази сила." (*R. Jones* [Р. Джонс], Textbook of Lectures etc., лекция III.)

изводство има за цел да *скъсява онази част от работния ден*, в която работникът *трябва да се труди за себе си*, и тъкмо с това *да удължава другата част от работния ден*, през която работникът *може да работи даром за капиталиста*. Доколко този резултат може да бъде постигнат и без поевтиняване на стоките — това ще стане ясно при *особените методи за производство на относителната принадена стойност*, към чието разглеждане ние сега минаваме.

ЕДИНАДЕСЕТА ГЛАВА

КООПЕРАЦИЯ

Капиталистическото производство фактически започва, както видяхме едва там, където *един и същ* индивидуален капитал едновременно заангажира по-голям брой работници, значи където трудовият процес разширява своя обем и произвежда продукт на по-високо стъпало в количествено отношение. Едновременната дейност на по-голям брой работници на едно и също място (или, ако искате, на едно и също поле на труда), за производството на един и същ вид стока, под командата на един и същ капиталист, исторически и като понятие представлява *изходна точка на капиталистическото производство*. С оглед на самия *начин на производство*, напр. *манифактурата* в своите начала едва ли се различава от цеховата занаятчийска индустрия по нещо друго, освен по по-големия брой работници, заангажирани едновременно от един и същ капитал. Работилницата на цеховия майстор е само разширена.

Така че разликата на първо време е само *количествена*. Ние видяхме, че *масата на принадената стойност*, която даден капитал произвежда, е равна на принадената стойност, произведена от отделния работник, умножена с числото на едновременно заетите в работа работници. Това число само по себе си нищо не изменя в *нормата на принадената стойност* или в степента на експлоатация на работната сила, и с оглед на производството на *стокова стойност* изобщо всяка *качествена* промяна на трудовия процес изглежда безразлична. Това произтича от природата на стойността. Ако един дванадесетчасов работен ден се опредметява в 6 шилинга, то 1200 такива работни дни ще се опредметят в 6 шилинга × 1200. В единия случай в продукта са се въплътили 12 × 1200 работни часа, в другия — 12. При производството на *стойността* мнозина се броят винаги само като *много единици*. Така че за производството на стойности няма разлика дали 1200 работника произвеждат *поединично* или *заедно*, под командата на *един и същ* капитал.

Впрочем в известни предели все пак се извършва известна модификация. Трудът, който е определен като *стойност*, е труд от средно обществено качество, значи е проява на една средна работна сила. Но една средна величина *съществува* винаги само като средна величина на множество различни индивидуални величини от един и същ вид. Във всеки клон на индустрията индивидуалният работник, Петър или Паул, се отклонява повече или по-малко от средния работник. Тези индивидуални отклонения, които в математиката се наричат „грешки", се ком-

пенсират и изчезват, щом съберем по-голям брой работници. Прочутият софист и сикофант *Едмунд Бърк* дори твърди, че от практическия си опит като арендатор знае, че дори и в „такъв малък peloton" [френ. отред] от 5 земеделски работника изчезва всяка индивидуална разлика в работата, така че първите срещнати петима възрастни английски земеделски работници, като работят заедно, ще извършат в едно и също време толкова работа, колкото които и да са други пет английски земеделски работници.[*] Както и да е, ясно е, че *общият работен ден* на един по-голям брой едновременно заети работници, разделен на броя на работниците, е сам по себе си един *ден на среден обществен труд*. Нека напр. работният ден на един работник да е дванадесетчасов. В такъв случай работният ден на 12 едновременно заети работници ще образува един общ работен ден от 144 часа, и макар че работата на всеки от тази дузина работници се отклонява повече или по-малко от средния обществен труд и, поради това, отделният работник може да употребява за една и съща работа малко повече или по-малко време, работният ден на всеки един от тях, като една дванадесета част от общия работен ден от 144 часа, притежава средно обществено качество. Но за капиталиста, който наема дузина работници, работният ден съществува като общ работен ден на дузината. Работният ден на всеки отделен работник съществува като кратна част на общия работен ден съвсем независимо от това дали тези дванайсет души работят съвместно или цялата трудова връзка помежду им се състои само в това, че те работят *за един и същ* капиталист. Ако обаче тези 12 работника работят по двама у дребни майстори, тогава зависи от случая дали всеки отделен майстор ще произведе една и съща стойностна маса и, значи, ще реализира общата норма на принадената стойност. Може да има индивидуални отклонения. Ако работникът употребява значително повече време за произвеждането на една стока, отколкото това е обществено необходимо, ако индивидуално необходимото за него работно време значително се отклонява от обществено-необходимото или средното работно време, неговият труд не може да се вземе за среден труд, а неговата работна сила — за средна работна сила. Тя или не ще бъде продавана, или пък само под средната стойност на работната сила. Така че като предпоставка трябва да бъде налице известен минимум умение при работата и ние по-нататък ще видим, че капиталистическото производство намира средства да отмерва този минимум. И все пак този минимум се отклонява от средното равнище, макар че, от друга страна, трябва да се плаща средната стойност на работната сила. Затова от шестимата дребни майстори един ще извлече повече, друг — по-малко от общата норма на принадената стойност. Неравенствата взаимно се ком-

[*] „Безспорно, има значителна разлика между стойността на труда на един човек и стойността на труда на друг по отношение на тяхната сила, сръчност и внимание. Но въз основа на моите грижливи наблюдения аз съм напълно сигурен, че които и да било *петима души заедно* извършват същото количество работа, каквото извършват всеки други петима на споменатата възраст. Това означава, че между тези петима души един има всички качества на добър работник, един — на лош работник, а другите трима са средни и се приближават към първия и последния. Така че дори в такъв малък отред от само петима души ще дадат представа за всичко онова, което могат да извършат петима души." (*E. Burke.* Е. Бърк, Thoughts and Details etc., стр. 16.) Сравни *Кетле* за средния индивид.

пенсират за цялото общество, но не и за отделните майстори. И така, *законът за оплодотворяването* изобщо се реализира напълно за отделния производител едва когато той произвежда като капиталист, като заангажира едновременно много работници, т. е. когато от самото начало поставя в движение *среден обществен труд*.[*]

Но и при неизменен начин на работа едновременното заангажиране на по-голям брой работници предизвиква революция в *предметните условия на трудовия процес*. Сгради, в които работят много лица, складове за суровини, материали и т. н., съдове, инструменти, апарати и т. н., които служат на мнозина едновременно или последователно, накъсо — *част от средствата за производство* сега се консумират *в трудовия процес общо*. От една страна *разменната стойност* на стоките, значи и на средствата за производство, съвсем не се увеличава поради някакво увеличено използуване на тяхната *потребителна стойност*. От друга страна расте мащабът на общоупотребяваните средства за производство. Една стая, в която работят 20 тъкачи с техните 20 стана, трябва да бъде доста по-просторна от стаята на един независим тъкач с двама калфи. Но постройката на една работилница за 20 души струва по-малко труд, отколкото постройката на 10 работилници по за двама души, и по този начин изобщо стойността на масово концентрираните и общи средства за производство не расте пропорционално на техния размер и техния полезен ефект. Общоизползувани средства за производство прехвърлят върху отделния продукт по-малка съставна част от своята стойност — отчасти защото общата стойност, която те прехвърлят, се разпределя едновременно на по-голяма маса продукти, отчасти защото те, в сравнение с единичните средства за производство, *влизат* в производствения процес наистина с абсолютно по-голяма, но ако се вземе предвид сферата на тяхното действие, с относително по-малка стойност. С това се намалява стойността на съставната част от постоянен капитал, а значи — пропорционално на неговата величина спада и общата стойност на стоката. Резултатът е същият, както ако средствата за производство на стоката се произвеждат по-евтино. Тази *икономия при употребата на средствата за производство* произтича само от тяхната *обща консумация в трудовия процес на мнозина*. И средствата за производство добиват този характер, като *условия на обществения труд* или *обществени условия на труда* — за разлика от разпокъсаните и относително скъпи средства за производство на единичните самостойни работници или дребни майстори, дори и когато мнозината не работят обединено, а са заедно само по пространство. Част от *средствата на труда* добиват този *обществен характер* преди да го добие *самият трудов процес*.

Икономията в средствата за производство трябва изобщо да се разглежда от две гледни точки. — Първо, доколкото тя *поевтинява стоките* и с това снижава стойността на работната сила. — Второ, доколкото

[*] Господин професор *Рошер* твърди, че бил открил, че една шивачка, която работи у госпожа професоршата два дни, извършва повече работа, отколкото две шивачки, които госпожа професоршата наема по за един ден. Нека господин професорът прави своите наблюдения за капиталистическия производствен процес не в детската стая и не при условия, в които липсва главното действуващо лице — капиталистът.

тя изменя *съотношението на принадената стойност към целия авансиран капитал*, т. е. към *сумата на стойността* на неговите постоянни и променливи съставни части. Последният пункт ще бъде разгледан едва в първия отдел на третата книга на това съчинение, където ние препращаме заради взаимната връзка и някои неща, чието място е тук. Ходът на анализа налага това разкъсване на предмета, което същевременно отговаря и на духа на капиталистическото производство. А именно, тъй като в него условията на труда самостоятелно противостоят на работника, икономията в тях се явява като отделна операция, която него никак не го засяга и поради това е отделена от методите, които покачват неговата лична производителност.

Формата на труда на множина, които планомерно и съвместно работят в *един и същ* производствен процес или в различни, но *свързани помежду си* производствени процеси, се нарича *кооперация*[10].

Както нападателната сила на един кавалерийски ескадрон или съпротивителната сила на един пехотен полк съществено се различава от сбора на индивидуалните нападателни и съпротивителни сили, развивани от всеки отделен кавалерист или пехотинец, така и *механическият сбор на силите* на отделните работници се различава от обществената сила, която се развива, когато много ръце си сътрудничат *едновременно в една и съща неразделна операция*, както напр. когато трябва да се вдигне един тежест, да се върти една ръчка или да се махне от пътя някаква пречка[11]. В такива случаи ефектът на комбинирания труд или никак не може да бъде постигнат от единичния труд, или пък може да бъде постигнат само в много по-дълъг период от време или само в нищожен мащаб. Тук работата е не само до увеличаването на индивидуалната производителна сила чрез кооперацията, но до създаването на нова производителна сила, която сама по себе си трябва да бъде *масова сила*.[11a]

Независимо от новата сила, която се получава от сливането на много сили в *една* обща сила, при повечето производителни работи самият прост *обществен контакт* поражда едно съревнование и особено възбуждане на жизнения дух (animal spirits), които повишават индивидуалната работоспособност на отделните работници, така че едно дузина работници заедно ще дадат в един едновременен работен ден от 144 часа много по-голям общ продукт, отколкото 12 отделни работника, всеки от които работи 12 часа, или отколкото един работник, който работи 12 дни подред[12]. Това се дължи на обстоятелството, че човек по природа е ако не политическо животно, както мисли Аристотел[13], то във всеки случай — обществено животно.

Макар множина едновременно и съвместно да изпълняват *една и съща* или *еднородна* операция, индивидуалната работа на всекиго може, като част от общия труд, да представлява *различни фази на самия трудов процес*, през които предметът на труда, благодарение на кооперацията, преминава по-бързо. Така напр., когато зидари образуват верига за предаване на тухли от основата на една скеля до нейния връх, всеки от тях върши една и съща работа и все пак отделните операции образуват последователни части на една обща операция, особени фази, през които трябва да мине всяка тухла в трудовия процес и през които тя с помощта на 24-те ръце на колективния работник преминава по-бързо, отколкото с помощта на двете ръце на отделния работник, който би се качвал и слизал по скелята[14]. *Предметът на труда преминава същото пространство за по-късо време.* От друга страна има комбиниран труд и тогава, когато напр. един строеж се започва *едновременно* от различни краища, макар коопериращите се да извършват *една и съща* или *еднородна* операция. Комбинираният работен ден от 144 часа, който подхваща предмета на труда *от много страни*, тъй като комбинираният или *колективният работник* има очи и ръце отпред и отзад и до известна степен е вездесъщ, — произвежда общия продукт по-скоро, отколкото 12 дванадесетчасови работни дни на повече или по-малко изолирани работници, които по необходимост по-едностранчиво извършват своята работа. При комбиниран труд *едновременно назряват пространствено различни* части от продукта.

Ние подчертахме, че множината, които се допълват едни други, вършат *една и съща* или *еднородна* работа, защото *тази най-проста форма* на съвместен труд играе голяма роля и в най-съвършената форма на *кооперацията*. Ако трудовият процес е *сложен*, самата маса

[10] „Concours de forces" [френ.: съединение на сили]. *Destutt de Tracy* [Дето де Траси], Traité de la volonté etc., стр. 78.

[11] „Има многобройни работи от толкова прост вид, че не допускат разделянето им на части, но могат да бъдат извършвани само чрез сътрудничество на много чифтове ръце. Така напр. подигането на тежка греда, за да се качи на кола... накъсо, всяка работа, която не може да бъде извършена без едновременно да си помагат множество чифтове ръце в една и съща неразделна операция." (*E. G. Wakefield* [Уейкфилд], A view of the Art of Colonization, Лондон 1849 г., стр. 168.)

[11a] „Когато един човек не може, а десет души трябва, за да подигнат една тежест от цял тон, да напрегнат всичките си сили, — сто души ще направят това със силата само на единия си пръст." (*John Bellers* [Джон Белърс], Proposals for raising a colledge of industry, Лондон 1696 г., стр. 21.)

[12] „И в броя на ратаите (когато един и същ брой работници работят у един арендатор с 300 акра земя вместо у 10 арендатори с по 30 акра) има едно преимущество, което не се разбира толкова лесно — освен от хора на практиката. Разбира се, казват, че 1 : 4 се отнася както 3 : 12, но на практика това не се потвърждава; защото през време на жътвата и при много други работи, които изискват бързина, работата върви по-бързо и по-добре при сътрудничество на *много работни ръце*. Напр. при жътва 2 коларя, 2 товарачи, 2 подавачи, 2 изгребвачи и останалите по купните или в хамбара ще извършат заедно двойно повече работа, отколкото същият брой работници, пръснати на различни групи (gangs) по различни стопанства." („An inquiry into the Connection between the present Price of provisions and the size of farms. By a Farmer", Лондон 1773 г., стр. 7, 8.)

[13] Дефиницията на Аристотел в същност гласи, че човек по природа е гражданин на градската република. Тази дефиниция е също тъй характерна за класическата древност, както е характерна за янките дефиницията на Франклин, че човек по природа е производител на инструменти.

[14] „Освен това трябва да се отбележи, че това частично разделение на труда може да се извърши и там, където всички работници са заети с една и съща операция. Напр. зидари, които са заети с това, от ръка на ръка да пренасят тухли на една по-горна скеля, вършат всички една и съща работа, и все пак помежду им има известно разделение на труда, което се състои в това, че всеки един от тях пренася тухлата на определено разстояние по-нататък и че всичките съвместно много по-бързо достигат тухлата на определеното място, отколкото ако всеки поотделно би носил своята тухла до горната скеля." (*F. Skarbek* [Ф. Скарбек], Théorie des richesses sociales, 2-ро изд., Париж 1840 г., том I, стр. 97, 98.)

на тези, които работят заедно, позволява да се разхвърлят *различните операции* на различни ръце, значи те да бъдат извършвани *едновременно* и с това да се съкъси работното време, необходимо за изработването на целия продукт [15].

В много клонове на производството има *критични моменти*, т. е. определени от самата природа на трудовия процес периоди, през които непременно трябва да се постигнат определени трудови резултати. Ако напр. трябва да се остриже стадо овце или да се ожъне и прибере плодът на няколко моргена нива, количеството и качеството на продукта зависи от това, операцията да бъде започната и свършена в известно време. *Периодът време*, през който може да се простира трудовият процес, тук е предписан, както напр. при ловенето на херинги. Отделният работник може от *един* ден да изкара само *един работен ден*, да кажем от 12 часа, но кооперацията напр. от 100 души разширява *един дванадесетчасов ден на работен ден от 1200 часа*. Краткостта на работния срок се компенсира от величината на масата труд, която в решителния момент се хвърля в полето на производството. *Навременният* резултат тук зависи от *едновременното* влагане на много комбинирани работни дни, а размерите на полезния ефект — от *броя на работниците*, който обаче винаги остава по-малък от броя на онези работници, които поединично за същото време биха изпълнили същото поле на действие.[16] Поради липсата на такава кооперация в западната част на Съединените щати всяка година пропада маса жито, а в онези части на Източна Индия, където английското господство е разрушило стария общинен строй, — маса памук.[17]

От една страна кооперацията позволява да се разшири *пространствената сфера на труда* и затова при известни трудови процеси тя е необходима по силата на самата пространствена връзка на предмета на труда, като при пресушаване на земи, издигане на диги, напояване, строеж на канали, шосета, железници и т. н. От друга страна тя дава възможност в съотношение с мащаба на производството за *пространствено стесняване на производителното поле*. Това ограничаване на

[15] „Когато е въпрос за извършване на една сложна работа, различни неща трябва да се извършват едновременно. Един върши едно, докато друг върши нещо друго, и всички допринасят за постигането на един резултат, който не би могъл да бъде постигнат от сам човек. Единият гребе, докато другият управлява кормилото, а третият хвърля мрежата или хвърля харпуна, и риболовът има такъв успех, който би бил невъзможен без това взаимно съдействие (concours)." (*Destutt de Tracy* (Дестю де Траси), Traité de la Volonté etc., стр. 78. Моят ред.)

[16] „Когато той (земеделският труд) бъде извършен в *решаващия момент*, резултатът е много по-голям." („An Inquiry into the Connection between the present Price etc.", стр. 7.) „В земеделието няма по-важен фактор от фактора време." (*Liebig* (Либих), Ueber Theorie und Praxis in der Landwirtschaft (Брауншвайг. *Моят ред.*) 1856 г., стр. 23.)

[17] „Следващото зло, което човек надали очаква да срещне в една страна, която експортира повече труд отколкото коя да е друга страна в света с изключение може би на Китай и Англия — се състои в невъзможността да се намерят достатъчен брой ръце за беритбата на памук. Поради това големи количества от жътвата остават неприбрани, а друга част се събира, когато вече опада по земята и, разбира се, се обезцвети и отчасти загние, така че *поради липса на работници през работното годишно време* плантаторът сега е принуден да се помири със загубата на голяма част от памучната жътва, от която Англия така се нуждае." („Bengal Hurkaru. Bi-Monthly Overland Summary of News", 22 юли 1861 г.)

пространствената сфера на труда при едновременно разширяване на сферата на неговото действие, с което се спестяват цяла маса фалшиви разноски (faux frais), произлиза от конгломерирането на работниците, от сближаването на различни трудови процеси и от концентрацията на средствата за производство[18].

В сравнение с една еднакво голяма сума от отделни индивидуални работни дни комбинираният работен ден произвежда по-големи маси потребителна стойност и поради това намалява работното време, необходимо за получаването на един определен полезен ефект. Дали в дадения случай той добива тази *повишена* производителна сила, защото увеличава механичната сила на труда, или разширява неговата пространствена сфера на действие, или стеснява пространственото поле на производството в сравнение с мащаба на производството, или в критичния момент поставя в движение за малко време много труд, или събужда съревнование и напряга жизнената енергия на отделните работници, или придава на *еднородните* операции на мнозина отпечатъка на последователност и многостранност, или извършва *различни* операции *едновременно*, или икономисва средства за производство чрез общото им използуване, или придава на индивидуалния труд характера на среден обществен труд — във всички случаи *специфичната производителна сила* на комбинирания работен ден е *обществена производителна сила на труда* или *производителна сила на обществения труд*. Тя произтича от самата кооперация. В планомерно сътрудничество с други работници работникът смъква своите индивидуални граници и развива своята родова мощ[19].

Щом изобщо работници не могат да работят съвместно, ако не са заедно — така че тяхното конгломериране в определено пространство е условие за тяхната кооперация, то *наемни работници* не могат да кооперират, ако не бъдат едновременно заангажирани от *един и същ капитал*, от *един и същ капиталист*, т. е. ако той не купи едновременно техните работни сили. Поради това *общата стойност на тези работни сили* или надничната сума на работниците за един ден, за една седмица и т. н. трябва да бъде *събрана* в джоба на капиталиста, преди самите работни сили да бъдат събрани в производствения процес. Едновременното плащане на 300 работника, дори само за един ден, налага влагане на по-голям капитал отколкото седмичното плащане на малко работници през цялата година. Така че броят на коопериращите работници, или степента на кооперацията, зависи преди всичко от величината на

[18] „С прогреса на земеделието целият капитал и целият труд, които по-рано са били влагани разпръснато на 500 акра, а може би и на повече, сега се концентрират за по-основно обработване на 100 акра." Макар че „по отношение на вложения капитал и труд *пространството се е стеснило* (is concentrated), то все пак представлява една *разширена* сфера на производството, в сравнение с онази сфера на производството, която по-рано е притежавал или обработвал един единствен независим производител" (*R. Jones* (Р. Джонс), An Essay on the Distribution of Wealth. On Rent. Лондон 1831 г., стр. 191.)

[19] „Силата на отделния човек е нищожна, но съединението на нищожните сили образува една обща сила, която е по-голяма от сбора на всички частични сили, така че още самото съединение на сили може да намали времето и да увеличи сферата на тяхната дейност." (*G. R. Carli* (Дж. Р. Карли), забележка към *P. Verri* (П. Вери), Meditazioni etc., том XV, стр. 196.)

капитала, който отделният капиталист може да вложи за купуване на работни сили, т. е. от *размера, в който един капиталист разполага със средствата за живот на много работници*.

Както с *променливия*, така стои работата и с *постоянния* капитал. Разходът напр. за суров материал е 30 пъти по-голям за капиталиста, който наема 300 работника, отколкото за всеки от 30-те капиталисти, които наемат по 10. Наистина, размерът на стойността и материалната маса на колективно употребяваните средства на труда не растат в същата степен, както броят на заетите работници, но те растат значително. Така че *концентрацията на по-големи маси от средства за производство в ръцете на отделни капиталисти* е материално условие за кооперацията на наемни работници, а размерът на кооперацията или степента на производството зависи от размера на тази концентрация.

Първоначално една известна *минимална величина* на индивидуалния *капитал* се явяваше необходима, за да може числото на едновременно експлоатираните работници, а значи и масата на произвежданата принадена стойност, да бъде достатъчно, така че експлоататорът на чужд труд да бъде освободен от физически труд, от дребен майстор да стане капиталист и по този начин формално да се създава едно капиталистическо отношение. А сега тази минимална величина се явява като *материално условие* за превръщането на множество разпокъсани и независими едни от други индивидуални трудови процеси в един комбиниран обществен трудов процес.

Също тъй и командната роля на капитала над труда първоначално беше само *формална* последица на това, че работникът, вместо да работи *за себе си*, работи *за капиталиста*, а значи и *под* командата на капиталиста. Но с кооперирането на много *наемни работници* командната роля на капитала се превръща в необходимо изискване за извършването на самия трудов процес, в действително условие за производството. Заповедта на капиталиста в полето на производството сега става също тъй необходима, както и заповедта на генерала на бойното поле.

Всеки непосредствено обществен или общ труд в по-голям мащаб изисква, повече или по-малко, такова ръководство, което постига хармония между индивидуалните дейности и изпълнява *общите функции*, произтичащи от движението на целокупния производителен организъм, за разлика от движението на неговите самостойни органи. Един отделен цигулар се дирижира сам, но един оркестър има нужда от диригент. Тази функция на ръководство, надзор и съгласуване става *функция на капитала*, щом подчиненият му труд стане кооперативен. Като специфична функция на капитала, функцията на ръководството придобива специфични характерни белези.

Преди всичко движещият мотив и определящата цел на капиталистическия производствен процес е колкото може по-голямото *самооплодотворяване на капитала*[20], т. е. колкото може по-голямо производство на принадена стойност, значи колкото може по-голяма експлоатация на работната сила от страна на капиталиста. Заедно с масата на едновременно наетите работници расте и тяхната съпротива, а с това по необходимост се усилва и натискът на капитала за преодоляване на тази съпротива. Ръководството в ръцете на капиталиста не е само специфична функция, която произтича от природата на обществения трудов процес и принадлежи на капиталиста — то същевременно е *функция на експлоатацията на един обществен трудов процес* и затова е обусловено от неизбежния антагонизъм между експлоататора и суровия материал на неговата експлоатация. Също тъй с размера на средствата за производство, които противостоят на работника като чужда собственост, расте и необходимостта от контрол над тяхната целесъобразна употреба.[21] Сетне, кооперацията на наемните работници е само прост резултат от действието на капитала, който ги наема едновременно. Връзката между техните функции, както и тяхното единство като целокупен производствен организъм, лежат вън от тях, в капитала, който ги събира наедно и ги държи заедно. Затова взаимната връзка на техния труд им противостои мислено като *план*, а практически — като *авторитет* на капиталиста, като власт на една чужда воля, която подчинява тяхната дейност на своята цел.

Така че ако капиталистическото ръководство по своето *съдържание* е двояко, поради двояността на самия производствен процес, който трябва да бъде ръководен и който от една страна е обществен трудов процес за произвеждане на даден продукт, а от друга е оплодотворителен процес на капитала, то по своята форма е *деспотично*. С развитието на кооперацията в по-голям мащаб този деспотизъм развива свойствените си форми. Както капиталистът в началото се освобождава от ръчния труд, щом капиталът му достигне онази минимална величина едва от която започва същинското капиталистическо производство, така сега той отстъпва функцията на непосредствен и непрекъснат надзор над самите отделни работници и работнически групи на един особен вид наемни работници. Както една армия има нужда от военни офицери и подофицери, така и една работническа маса, която работи съвместно под командата на един и същ капиталист, има нужда от индустриални офицери (управители, managers) и подофицери (надзиратели, foremen, overlookers, contremaîtres), които през време на трудовия процес командуват от името на капитала. Техният труд като върховен надзор се затвърдява като тяхна изключителна функция. Като сравнява начина на производството на независимите земеделци или на самостойните

[20] „*Печалбите* . . . са единствената цел на сделките.“ (*J. Vanderlint* [Дж. Вандърлинт], Money answers etc., стр. 11.)

[21] Един английски филистерски вестник, „*Spectator*“ [„Спектейтър“] от 3 юни 1866 г., съобщава, че след въвеждане на нещо като съдружество между капиталиста и работниците в „Wirework Company of Manchester“ [англ. дружество за производство на тел в Манчестер] „първи резултат беше, че изведнъж се намали прахосването на материала, тъй като работниците разбраха, че няма защо да прахосват своята собственост повече, отколкото го върши той за предприемач, а прахосването на материала е, наред с лошите недобори, най-големият източник на търговските загуби“. Същият вестник намира основния недостатък на Rochdale cooperative experiments [англ. Рочдейлските кооперативни експерименти] в това, че „they showed that associations of workmen could manage shops, mills, and almost all forms of industry with success, and they immensely improved the condition of the men, *but then they did not leave a clear place for masters*“ [„Те доказаха, че работническите асоциации могат с успех да управляват магазини, фабрики и почти всички форми на индустрията, и извънредно подобриха положението на самите работници, но . . . но не оставиха никакво видно място за капиталиста“]. Quelle horreur! [франц. каква ужас!]

занаятчии с почиващото на робския труд стопанство на плантаторите, политическият икономист причислява *този труд на върховен надзор* към faux frais de production [френ.: фалшиви производствени разноски].[21a] Напротив, като разглежда капиталистическия начин на производство, той идентифицира функцията на ръководството, доколкото тя произтича от природата на съвместния трудов процес, със същата функция, както тя се обуславя от капиталистическия, а значи от антагонистичния характер на този процес.[22] Капиталистът е капиталист не защото е индустриален ръководител, а става индустриален командир защото е капиталист. Главното командуване в индустрията става атрибут на капитала, също както във феодалната епоха главното командуване във война и в съда е било атрибут на поземлената собственост.[22a]

Работникът е собственик на своята работна сила, додето като неин продавач се пазари с капиталиста, и може да продава само това, което притежава — своята индивидуална, единична работна сила. Това отношение никак не се изменя от обстоятелството, че капиталистът купува вместо една — 100 работни сили, и вместо с един работник — сключва договори със 100 независими един от друг работници. Той може да експлоатира тези 100 работника и *без* да ги кара да работят кооперирано. Затова капиталистът плаща стойността на 100 самостоятелни работни сили, но не плаща комбинираната работна сила на стоте работника. Като независими личности работниците са *единични лица*, които влизат в отношение към един и същ капитал, но не и помежду си. Тяхната кооперация започва едва в трудовия процес, но в трудовия процес те вече са престанали да принадлежат на себе си. С влизането си в него те влизат в състава на капитала. Като коопериращи, като членове на един работещ организъм те самите са само особен начин на съществуване на капитала. Затова производителната сила, която работникът развива като *обществен работник*, е *производителна сила на капитала*. *Обществената производителна сила* на труда се развива безплатно, щом работниците са поставени в определени условия — а капиталът ги поставя в тези условия. Тъй като *обществената производителна сила на труда* нищо не струва на капиталиста и тъй като, от друга страна, работникът не я развива *преди* самият му труд да принадлежи на капитала, тя изглежда като производителна сила, която капиталът притежава *по природа*, като негова *иманентна* производителна сила.

[21a] След като представя т. н. „superintendence of labour“ [англ.: върховен надзор на труда] като главна характерна черта на робовладелското производство в южните щати на Северна Америка, професор *Кернс* продължава: „Тъй като селският собственик (от север) получава целия продукт на своята земя, той няма нужда от никакви особени подбуди за усърдие. *Надзорът* тук е съвсем излишен“ (*Cairnes*: „The Slave Power“, стр. 48, 49.)

[22] *Сър Джеймс Стюарт*, който изобщо е надарен със зорко око за характерните обществени различия на разните начини на производство, забелязва: „Защо големите манифактурни предприятия унищожават дребното предприятие (private industry), ако не затова, че стоят по-близко до простотата на робския труд?“ („Principles of Political Economy“, Лондон 1767 г., том I, стр. 167, 168.)

[22a] Поради това *Огюст Конт* и неговата школа би трябвало да могат да докажат вечната необходимост от феодални господари, както вече са сторили това за капиталистическите господари.

Примери за колосалното действие на простата кооперация представляват гигантските постройки на старите азиатци, египтяни, етруски и т. н. „В минали времена се е случвало тези азиатски държави, след като покрият своите граждански и военни разходи, да притежават един остатък от средства за живот, който са могли да употребяват за великолепни и за полезни дела. По силата на това, че в тяхна власт са били работните ръце на почти цялото неземеделско население и че монархът и жреците са имали изключителното право да разполагат с този остатък, те са разполагали със средства за строежа на онези могъщи паметници, с които са покрили цялата страна... За придвижване на колосалните статуи и на грамадните тежести, чийто транспорт буди нашето изумление, е бил разточително използуван почти само човешки труд. *Броят на работниците и концентрацията на техните усилия* са били достатъчни. Така ние виждаме могъщи коралови рифове да се надигат от дълбините на океана и да образуват острови и суша, макар всеки индивидуален стоварач на земя (depositary) да е бил мъничък, слаб и жалък. Неземеделските работници на една азиатска монархия не са могли да вложат в работата нещо друго освен своите индивидуални телесни усилия, но тяхната сила е в тяхната численост, и властта на ръководството над тези маси е дала началото на тези гигантски строежи. Концентрацията на доходите, от които живеят работниците, в една ръка или в малко ръце е направила възможни такива предприятия.“[23] Тази власт на азиатските и египетските царе, на етруските теократи и т. н. е преминала в модерното общество върху капиталиста, все едно дали той се явява като отделен капиталист или, както е при акционерните дружества, като комбиниран капиталист.

Кооперацията в трудовия процес, както я намираме в началките на човешката култура, у ловджийските народи[23a] или напр. в земеделието на индийските общинни формации, почива от една страна на *общата собственост върху производствените условия*, а от друга страна — на това, че отделният индивид още не се е откъснал от пъпното черво на *племето* или *общината*, както отделната пчела не се откъсва от своя кошер. И по едното, и по другото тази форма на кооперацията се различава от капиталистическата кооперация. Спорадичното прилагане на кооперацията в голям мащаб в античния свят, в средните векове и в модерните колонии почива на *непосредни* отношения между господари и подчинени, най-често — на робството. Капиталистическата форма, напротив, по начало предпоставя свободния наемен работник, който продава на капитала своята работна сила. Но исторически тя се развива в *противоположност* на селското стопанство и на независимото занаятчийство, все едно дали последното има или няма цехова форма.[24] Спрямо

[23] *R. Jones* [Р. Джонс], Textbook of Lectures etc., стр. 77, 78. Древноасирийските, египетските и т. н. колекции в Лондон и други европейски столици ни правят очевидци на тези кооперативни трудови процеси.

[23a] *Ленге* може би не греши, като обявява в своята „Théorie des lois civiles“ лова за първата форма на кооперацията, а лова на хора (войната) — за една от първите форми на лова.

[24] Дребното селско стопанство и независимото занаятчийско производство, които отчасти образуват основата на феодалния начин на производство, а отчасти, след неговото разпадане, се появяват *наред* с капиталистическото производство, същевре-

тях капиталистическата кооперация се явява не *като особена историческа форма на кооперацията*, а самата кооперация се явява *като историческа форма, свойствена на капиталистическия процес на производство и съставяща негова специфична отлика.*

Както развиваната благодарение на кооперацията *обществена производителна сила на труда* се явява като *производителна сила на капитала*, така и самата *кооперация* се явява като *специфична форма на капиталистическия производствен процес*, в противоположност на производствения процес на отделните работници или и на дребните майстори. Това е *първата промяна*, която претърпява действителният трудов процес, когато бъде *подчинен на капитала*. Тази промяна се извършва стихийно. Нейната предпоставка — едновременното заангажиране на по-голям брой наемни работници в един и същ трудов процес — съставя изходната точка на капиталистическото производство. Тя съвпада със съществуването на самия капитал. Затова, ако от една страна капиталистическият начин на производство се представя като *историческа необходимост* за превръщането на трудовия процес в обществен процес — от друга страна тази обществена форма на трудовия процес се представя като един метод, който капиталът употребява, за да експлоатира по-доходно трудовия процес чрез повишаване на неговата производителна сила.

В досега разглеждания *прост образ* на кооперацията тя съвпада с *производството на по-широко стъпало*, но не образува *стабилна*, характерна форма на една *особена епоха* от развитието на капиталистическия начин на производство. Най-многото тя се явява приблизително такава в занаятчийските наченки на манифактурата и в онзи вид едро земеделие, който отговаря на манифактурния период и се различава от селското стопанство главно само по масата на едновременно заангажираните работници и по размера на концентрираните средства за производство. Простата кооперация е винаги още господствуващата форма в такива клонове на производството, в които капиталът оперира в голям мащаб, а разделението на труда или машинарията не играят голяма роля.

Кооперацията остава *основната форма* на капиталистическия начин на производство, макар че самият неин *прост образ* се явява *като особена форма* наред с другите ѝ, по-развити форми.

ДВАНАДЕСЕТА ГЛАВА

РАЗДЕЛЕНИЕ НА ТРУДА И МАНУФАКТУРА

1. Двоякият произход на манифактурата

Кооперацията, почиваща на разделението на труда, си създава своя класически образ в *манифактурата*. Като характерна форма на

менно представляват икономическата основа на класическата общинна формация в най-доброто и време — след разпадането на първичната ориенталска общинна собственост, но преди робството сериозно да е завладяло производството.

[23] „Нима съединяването на сръчност, усърдие и съревнование на мнозина събрани на една и съща работа не е пътят, по който тя ще тръгне напред? И би ли могла Англия иначе да докара до такава степен на съвършенство своята вълнена манифактура?" (*Berkeley* [Бъркли], The Querist, Лондон 1750 г., стр. 56, параграф 521.)

капиталистическия производствен процес тя господствува през същинския *манифактурен период*, който, в груби граници, се простира от средата на 16-ти век до последната третина на 18-ти век.

Манифактурата възниква по двояк начин.

В първия случай работници от *разнородни*, самостоятелни занаяти, през чиито ръце трябва да premine един продукт, докато стане съвсем готов, биват *обединени в една* работилница, под командата на един и същ капиталист. Напр. една карета е била цялостният продукт на труда на голям брой независими занаятчии, като колар, сарач, шивач, железар, медникар, стругар, ресьор, стъклар, бояджия, лакировач, златар и т. н. *Каретната манифактура* обединява всички тези различни занаятчии в една работилница, дето те съвместно извършват своята работа. Наистина, една карета не може да се позлатява преди да бъде направена. Но ако едновременно се правят много карети, постоянно може част от тях да се намират във фазата на позлатяването, докато друга част преминават през друга по-ранишна фаза от производствения процес. Дотук ние още стоим на почвата на простата кооперация, която *заварва* своя материал от хора и неща. Но твърде скоро настъпва съществена промяна. Шивачът, железарят, сарачът и т. н., които вече са заети само в каретното производство, малко по малко заедно с навика изгубват и способността си да изпълняват своя стар занаят в целия му обем. От друга страна, тяхната сегашна едностранчива дейност вече добива такава форма, която е най-целесъобразна за стеснената сфера на действие. Първоначално каретната манифактура се е явявала като *комбинация на самостойни занаяти*. Постепенно тя става *разделяне на каретното производство на неговите различни особени операции*, всяка от които се кристализира като изключителна функция на един работник, а тяхната съвкупност се изпълнява от *сдружението на тези частични работници*. Текстилната манифактура и цял ред други манифактури са изникнали също така от комбинацията на *различни* занаяти под командата на един и същ капитал.[24]

Но манифактурата възниква и по *противоположен път*. *Един и същ капитал едновременно* заангажира, *в една и съща работилница*, *много* занаятчии, които извършват *една и съща* или *еднородна* работа, напр. правят хартия, или букви, или игли. Това е кооперация в най-простата ѝ форма. Всеки от тия занаятчии (може би с по един или двама калфи) изработва цялата стока, значи последователно извършва всичките

[24] За да посочим по-модерен пример за този начин на образуване на манифактурите, привеждаме следния цитат: „Копринопреденето и копринотъкачеството в Лион и Ним „са съвсем патриархални; те дават работа на много жени и деца, но без да ги преуморяват или съсипват; те ги оставят в техните прекрасни долини на реките Дром, Вар, Изер, Воклюз да па отглеждат своите буби и да точат пашкулите; те никога не добиват вида на същински фабрични предприятия. Ако се вгледаме по-добре, принципът за разделението на труда разкрива тук една особена своеобразност. Наистина, има предачки, пресуквачи, бояджии, сновачи и най-сетне тъкачи; но те не са обединени в една и съща работилница и не зависят от един и същ майстор; те всички са независими." (*A. Blanqui* [А. Бланки], Cours d'Économie Industrielle, съставен от А. Блез, Париж 1838—39, стр. 79.) Откато Бланки е написал тези редове, различните независими работници отчасти са обединени във фабрики. (Към четвъртото издание. — А откато Маркс написа горното, в тия фабрики бе въведен механичният стан, който бързо изтиква ръчния тъкачен стан. Копринарската индустрия в Крефелд също има какво да поразкаже по това. — Ф. Е.)

различни операции, необходими за нейното изработване. Той продължава да работи по своя стар занаятчийски начин. Но външните обстоятелства скоро налагат да се използува другояче концентрацията на работниците в едно здание и едновременността на тяхната работа. Напр. за определен срок трябва да се приготви по-голямо количество готова стока. Тогава работата се *разпределя*. Вместо един и същ занаятчия да извършва последователно различните операции, отделят тези операции една от друга, изолират ги, поставят ги пространствено една до друга, отреждат всяка от тях на отделен занаятчия и коопериращите заедно и едновременно извършват всички тези операции. Това случайно *разпределение* се повтаря, проявява свойствените си предимства и малко по малко се вкостенява като систематическо *разделение на труда*. От *индивидуален* продукт на един самостоятелен занаятчия, който извършва разновидни операции, стоката се превръща в *обществен* продукт на сдружение от занаятчии, всеки от които постоянно извършва една и съща частична операция. Същите операции, които са се преливали една в друга като последователни действия на немския цехов производител на хартия, в холандската книжна манифактура се превърнали в самостойни, паралелно протичащи частични операции на многото коопериращи работници. Нюрнбергският цехов майстор-иглар образува основния елемент на английската игларска манифактура. Но докато онзи майстор-иглар е преминавал последователно през поредица от може би 20 различни операции, в Англия скоро 20 майстори заработили един до друг, всеки по една от 20-те операции, които вследствие на опита били още повече разчленени, изолирани и обособени като изключителни функции на отделни работници.

И тъй, произходът на манифактурата, нейният развой от занаята е двояк. От една страна тя изхожда от *комбинацията на разнородни самостойни* занаяти, които до такава степен *губят своята самостойност* и стават едностранчиви, че вече се превръщат в само допълващи се една друга частични операции в производствения процес на една и съща стока. От друга страна тя изхожда от *кооперирането на еднородни занаятчии*, разлага техния един и същ индивидуален занаят на неговите различни особени операции и изолира и *обособява* тези операции до такава степен, че всяка от тях става изключителна функция на един специален работник. Така че манифактурата от една страна въвежда или доразвива разделението на труда в даден производствен процес, а от друга — комбинира занаяти, които от по-рано са били отделени. Но каквато и да е нейната конкретна изходна точка, крайната ѝ форма е винаги една и съща — *един производствен механизъм, чиито органи са хора*.

За правилното разбиране на разделението на труда в манифактурата е важно да се имат предвид следните точки: Преди всичко *анализът на производствения процес в неговите особени фази* тук напълно съвпада с *разлагането на една занаятчийска дейност на нейните различни частични операции*. Все едно дали операцията е сложна или проста, нейното изпълнение си остава занаятчийско и затова зависимо от силата, сръчността, бързината и увереността на отделния работник, когато той манипулира със своя инструмент. Занаятът си остава основа.

Тая тясна техническа база изключва действително-научния анализ на производствения процес, тъй като всеки частичен процес, през който минава продуктът, трябва да бъде изпълним като частична занаятчийска работа. Именно защото занаятчийската сръчност си остава основа на производствения процес, всеки отделен работник се *прикрепява* изключително към една частична функция и неговата работна сила се превръща в доживотен орган на тази частична функция. Най-сетне, това разделение на труда е един особен *вид кооперация* и много от неговите предимства произтичат от общата същност на кооперацията, а не от тази нейна особена форма.

2. Частичният работник и неговото сечиво

Ако навлезем в подробностите — ясно е преди всичко, че един работник, който цял живот извършва една и съща проста операция, превръща цялото си тяло в неин автоматичен, едностранен орган и затова изразходва за извършването ѝ *по-малко време*, отколкото занаятчията, който последователно извършва цял ред операции. Комбинираният *сборен работник*, който образува живия организъм на манифактурата, се състои само от такива едностранни частични работници. Затова, в сравнение със самостойния занаят, при манифактурата се произвежда *повече за по-малко време* или се покачва производителната сила на труда.[37] Методът на частичния труд се усъвършенствува и след като този труд е *обособен* като изключителна функция на едно лице. Постоянното повтаряне на една и съща ограничена операция и концентрирането на вниманието върху тази ограничена операция научават работника, както показва опитът, с най-малко разходване на сили да достига желания полезен ефект. А тъй като винаги *едновременно* живеят и работят съвместно в едни и същи манифактури различни работнически поколения, придобитите по този път технически похвати скоро се закрепват, натрупват и *предават*.[38]

Манифактурата наистина създава виртуозността на частичния работник, като възпроизвежда вътре в работилницата и систематично докарва до крайност саморасълото разделение на занаятите, което тя е заварила в обществото. От друга страна фактът, че тя превръща частичния труд в доживотна професия на един човек, отговаря на стремежа на предишните общества да правят занаятите *наследствени*, да ги вкаменяват в *касти* или да ги вкостеняват в *цехове*, в случай че определени исторически условия създават някоя променливост на индивида, противоречаща на кастовия режим. Касти и цехове произлизат от един и същ природен закон, който управлява разделението на растенията и животните на видове и разновидности, само че на известна степен от развитието наследствеността на кастите или изключителността на цеховете се

[37] „Колкото повече може да се разчлени трудът в един многостранен производствен клон и да се възложи на различни специални работници, толкова повече той по необходимост ще бъде извършван по-добре и по-бързо, с по-малко загуба на време и труд." („The Advantages of the East-India Trade", Лондон 1720 г., стр. 71.)

[38] „Работа, която върви лесно, е само наследена сръчност." *(Th. Hodgskin* [Т. Ходскин], *Popular Political Economy*, [Лондон 1827 г. — *Нем. ред.*] стр. 48.)

декретира, като *обществен закон*.[29] „Муселинът от Дака по тънкост, басмите и другите материи от Короманлел по хубост и трайност на боите никога не са били надминавани. И въпреки това те се произвеждат без капитал, машини, разделение на труда или някое от другите средства, които дават толкова много предимства на европейската фабрикация. Тъкачът там е изолиран индивид, който изготвя тъканта по поръчка на някой клиент и то на тъкачен стан от най-проста конструкция, понякога съставен само от дървени, грубо сглобени бичмета. Той дори няма апарат за опъване на основата; затова станът трябва да остане опънат по цялата си дължина и става тъй безформен и дълъг, че за него няма място в колибата на производителя, който затова трябва да върши своята работа под открито небе, където всяка промяна на времето я прекъсва."[30] Само особената сръчност, натрупана от поколение на поколение и предавана *по наследство* от баща на син, придава на индуса, както на паяка, тази виртуозност. И все пак — в сравнение с множеството мануфактурни работници — такъв индийски тъкач извършва много сложна работа.

Един занаятчия, който извършва последователно различните частични процеси от производството на един продукт, трябва постоянно да мени ту мястото, ту инструментите. Преходът от една операция към друга *прекъсва* протичането на неговата работа и образува един вид *пори* в неговия работен ден. Тези пори се свиват, щом той цял ден непрекъснато извършва една и съща операция, или изчезват в същия размер, в който се намалява променливостта на неговите операции. Повишената производителност тук се дължи или на увеличаващото се изразходване на работна сила в даден период време, т. е. *на растяща интензивност на труда*, или на *намаление на непроизводителното изразходване на работна сила*. А именно, излишното изразходване на сили, което се налага при всеки преход от покой към движение, се компенсира при по-голяма дълготрайност на веднаж достигнатата нормална бързина. От друга страна продължителността на еднообразната работа руши напрежението и бъргавината на жизнената енергия, която в промяната на дейността намира и почивка, и възбуда.

Производителността на труда зависи не само от виртуозността на работника, но и от съвършенството на неговите *сечива*. Сечива от един и същ вид, като инструменти за рязане, пробиване, бутане, удряне и т. н., се употребяват в различни трудови процеси, а и в един и същ трудов процес един и същ инструмент служи за различни операции. Но щом различните операции на един трудов процес бъдат отделени една от друга и всяка частична операция получи в ръцете на частичния работник колкото може по-подхождаща, а значи и изключителна форма, става необходима промяна на сечивата, които дотогава са служили за различни цели. Посоката на изменението на тяхната форма следва, по силата на опита, от особените мъчнотии, които се дължат на непроменената форма. *Диференциацията* на работните инструменти, чрез която инструменти от един и същ вид получават особени трайни форми за всяко тяхно особено приложение, и тяхната *специализация*, по силата на която всеки такъв специален инструмент действува в целия си капацитет само в ръцете на специфични частични работници — са характерни за мануфактурата. Само в Бърмингем се произвеждат около 500 разновидни чукове и от тях не само че всеки служи за особен производствен процес, но известен брой разновидности често служат само за различни операции в един и същ процес. Мануфактурният период опростява, подобрява и разнообразява сечивата на труда, като ги приспособява към изключителните функции на частичните работници.[31] С това той създава едно от *материалните условия* за машините, които се състоят от комбинация на прости инструменти.

Частичният работник и неговият инструмент образуват простите *елементи* на мануфактурата. Нека се обърнем сега към нейния *цялостен вид*.

3. Двете основни форми на мануфактурата — хетерогенна мануфактура и органична мануфактура

По своята структура мануфактурата притежава *две основни форми*, които, макар и да се преплитат понякога, образуват два съществено различни вида и играят съвсем различни роли, особено при по-сетнешното превръщане на мануфактурата в едра машинна индустрия. Този двоен характер произтича от природата на самия продукт. Този продукт или се образува чрез чисто механично сглобяване на самостойни частични продукти, или дължи своя завършен образ на поредица от свързани помежду си процеси и манипулации.

Един локомотив напр. се състои от над 5,000 самостойни части. Само че той не може да служи за пример на първия вид същинска мануфактура, тъй като е създание на едрата индустрия. Но като такъв пример можем да вземем *часовника*, с който и Уилям Пети илюстрира мануфактурното разделение на труда. От индивидуално произведение на един нюрнбергски занаятчия часовникът се е превърнал в обществен

[29] „В Египет... и изкуствата са развити до значителна степен на съвършенство. Защото само в тази страна занаятчиите нямат право да се месят в работите на някоя друга гражданска класа, а се занимават изключително само със занаята си, който по закон е наследствен занаят на техния род... У други народи се случва занаятчиите да разделят вниманието си между твърде голямо множество предмети. Те ту се опитват със земеделие, ту се впускат в търговски сделки, ту се занимават с две или три изкуства едновременно. В свободните държави те най-често тичат по народните събрания... В Египет, напротив, всеки занаятчия се подлага на тежки наказания, ако се меси в държавните работи или се занимава с няколко изкуства едновременно. По такъв начин нищо не пречи на заниманието им в занаята... Освен това, като имат от своите предшественици много правила, те ревностно се стараят да откриват и нови предимства." (*Diodorus Siculus* [Диодорус Сикулус], Historische Bibliothek, книга I, гл. 74 [стр. 117, 118. — *Мосх. ред.*].)

[30] „Historical and descriptive Account of British India etc." От Hugh Murray [Хю Мърей], James Wilson [Джеймс Уилсън] и др., Единбург 1832 г., том II, стр. 449 [450]. Индийският тъкачен стан е с отвесни нищелки, т. е. основата се опъва вертикално.

[31] *Дарвин* в своето епохално съчинение „За произхода на видовете" бележи следното за природните органи на растенията и животните: „Докато един и същ орган трябва да изпълнява различни функции, основание за неговата изменчивост би могло да се намери може би в това, че естественият подбор не така грижливо запазва или потиска всяко дребно отклонение на формата, както ако същият орган би бил предназначен за изпълнението на само една определена задача. Така ножове, предназначени за рязане на всякакви неща, могат да имат приблизително еднаква форма, докато едно сечиво, предназначено само за едно определено употребление, за всяко друго употребление трябва да има друга форма."

продукт на безброй частични работници, като: производител на недообработени механизми, на пружини, на циферблати, на спирали, на дупчени камъни и анкърови палети, на стрелки, на капаци, на винтчета; златари и всички с много техни *разновидности*, като напр. производител на колелца (и то месинговите и стоманените колелца също поотделно), на пиньони, на механизма на стрелките, acheveur de pignon (прикрепва колелцата към зъбните лагери, полира т. н. facettes), производител на игли оси, planteur de finissage (поставя различните колела и лагери в механизма), finisseur de barillet (донарязва зъбците, дава нужната ширина на дупките, здраво закрепва частите), производител на анкърови функции, а при цилиндровите функции — също и на цилиндрови функции, производител на ешапманни колела, на баланси, на ракети (механизма за регулиране на часовника), planteur d'échappement (същинският производител на анкърови функции [начертава и поставя осите на ешапмана]), след това repasseur de barillet (окончателно довършва поставянето на пружините и на механизма), полировач на стоманените части, полировач на колелцата, полировач на винтчетата, рисувач на цифри, производител на циферблата (разтопява емайла върху медната плочка), fabricant de pendants (прави само дръжката на капаците), finisseur de charnière (втиква месинговия шарнирен шифт в кутията), faiseur de secret (поставя пружините, чрез освобождаването на които отскачат капаците), граьор ciseleur [резбар], polisseur de boîte (полировач на капаците), и т. н. и т. н., и най-накрая — repasseur, който сглобява целия часовник и го предава пуснат в ход. Само малко части от часовника минават през различни ръце. И всички тези membra disjecta [лат.: разпръснати членове] се събират едва в ония ръце, които най-сетне ги свързват в цялостен механизъм. Поради това външно отношение на готовия продукт към неговите разнородни елементи тук, както и при други подобни произведения, комбинацията на частичните работници в *една и съща* работилница е нещо случайно. Самите частични работи пак могат да се упражняват като независими един от друг занаяти, както е в кантоните Во и Ньошател, докато напр. в Женева има големи часовникарски манифактури, т. е. непосредствена кооперация на частични работници под командата на *един* капитал. И в последния случай циферблати, пружини и капаци рядко се изготвят в самата манифактура. Комбинираното манифактурно производство в този случай е доходно само при изключителни условия, тъй като между работниците, които искат да работят в къщи, конкуренцията е най-голяма, раздробяването на производството на маса хетерогенни процеси дава слаба възможност за използуване на общи средства на труда и при разхвърлена фабрикация капиталистът пести разхода за работилници и т. н.[33] Впрочем и положението на тия частични работ-

[32] През 1854 год. Женева е произвела 80 000 часовника — това не прави дори една пета от цялото часовникарско производство на кантона Ньошател. Само Шо-дьо-Фон, който може да се разглежда като една единствена часовникарска манифактура, произвежда годишно двойно повече часовници, отколкото Женева. От 1850 до 1861 год. Женева е произвела 750 000 часовника. Виж „Report from Geneva on the Watch Trade" в „Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc. № 6, 1863". Ако разпокъсаността на отделните процеси, на които се разпада производството на такива комбинирани механически произведения, сама по себе си твърде много затруднява превръщането на такива манифактури в машинни предприятия на едрата индустрия, при часовника се прибавят още две

ници, които работят в къщи, но за даден капиталист (фабрикант, établisseur), е съвсем различно от това на самостоятелния занаятчия, който работи за своите собствени клиенти.[34]

Вторият вид манифактура, нейната съвършена форма, произвежда продукти, които преминават през много свързани помежду си фази на развитие, през редица постепенни процеси, както напр. в манифактурата за шевни игли телът преминава през ръцете на 72 и дори на 92 частични работници.

Доколкото такава манифактура комбинира първоначално разпръснати занаяти, тя намалява *пространственото разстояние* между отделните производствени фази на продукта. Съкращава се времето за преминаването му от един стадий в друг, както и трудът, нужен за тези преминавания.[35] По този начин — в сравнение със *занаята* — се печели производителна сила, и то тази печалба произтича от *общия кооперативен характер* на манифактурата. От друга страна свойственият ѝ принцип на разделение на труда обуславя *изолиране* на различните производствени фази, които са обособени едни спрямо други като също толкова видове частичен занаятчийски труд. Установяването и поддържането на *взаимната връзка* между изолираните функции изисква постоянно пренасяне на продукта от едни ръце в други и от един процес в друг. От гледна точка на *едрата индустрия* това обстоятелство е характерна за манифактурата, скъпо струваща и *икономически* на нейния *принцип* нейна ограниченост.[36]

Ако разгледаме определено количество суров материал, напр. парцали в книжната манифактура или тел в игларската манифактура, ще видим, че докато приеме окончателната си форма, той преминава в ръцете на различните частични работници един степенуван по време ред от производствени фази. Ако напротив разгледаме работилницата като един цялостен механизъм, ще видим, че суровият материал *едновременно* се намира във всички свои производствени фази. С една част от своите многобройни, въоръжени с инструменти ръце сборният работник — който е съставен от частични работници — изтегля тела, докато в същото време с други свои ръце и сечива го изправя, с други го реже, изостря и т. н. От последователни по време, различните степенувани процеси се превръщат в пространствено паралелни процеси. Това позволява да се

спънки: малкият размер и деликатността на неговите елементи, и неговият луксозен характер, а оттам и разнообразието в часовникарските форми. Така например в най-добрите лондонски фирми през цялата година едва ли се произвеждат една дузина часовници, които си приличат. Часовникарската фабрика на Вашерон & Константин, която успешно употребява машини, произвежда не повече от 3—4 разновидности по големина и форма.

[33] В часовникарството, този класически пример на хетерогенна манифактура, може много точно да се проучи споменатата по-горе диференциация и специализация на работните инструменти, която произтича от разлагането на занаятчийската дейност.

[34] „Когато хората работят тъй близо един до друг, транспортът по необходимост ще бъде по-малък." („The Advantages of the East India Trade", стр. 106.)

[35] „Отделянето на различните производствени стадии в манифактурата, което произтича от употребяването на ръчен труд, извънредно много увеличава производствените разноски; загубата произлиза главно от простото преместване от един работен процес към друг." („The Industry of Nations", London 1855 г., част II, стр. 200.)

получи за едно и също време повече *готова* стока[36]. Наистина, споменатата по-горе едновременност произтича от общата кооперативна форма на целокупния процес, но манифактурата не само заварва условията за кооперация, но и отчасти сама ги *създава* едва чрез разчленяването на занаятчийската дейност. От друга страна тя постига тази обществена организация на трудовия процес само чрез приковаване на един и същ работник към един и същ детайл.

Тъй като частичният продукт на всеки частичен работник е същевременно само особен стадий от развитието на *един и същ* продукт, един работник доставя на другия, или една група работници — на другата, нейния суров материал. Резултатът от труда на единия съставя изходен пункт за труда на другия. Така че в този случай един работник непосредствено дава работа на друг. Работното време, необходимо за постигане на набелязания полезен ефект във всеки частичен процес, се установява по опит и *целокупният механизъм на манифактурата* почива върху предпоставката, че *в дадено работно време* се постига *даден резултат*. Само при тази предпоставка различните, допълващи се един друг трудови процеси могат да се извършват непрекъснато, едновременно и пространствено един до друг. Ясно е, че тази *непосредна зависимост* на работите, а оттук и на работниците един от друг, заставя всеки отделен работник да употребява за своята функция само необходимото работно време и по този начин създава съвсем друга непрекъснатост, еднообразност, правилност, ред[37] и особено *интензивност на труда*, отколкото при независимия занаят или дори при простата кооперация. Този факт, че за дадена стока се употребява само *обществено-необходимото* за нейното произвеждане *работно време*, се проявява при стоковото производство изобщо като външна принуда на конкуренцията, защото, повърхностно казано, всеки отделен производител трябва да продава своята стока по нейната *пазарна цена*. Напротив, при манифактурата изготвянето на дадено количество продукт в дадено работно време става *технически закон на самия производствен процес*[38].

Но различните операции изискват *нееднакви периоди време* и затова в еднакви периоди време доставят нееднакви количества частични продукти. Така че ако един и същ работник трябва ден след ден да извършва една и съща операция, за различните операции трябва да се вземат на работа *различен брой работници*, напр. в една буквоизлеярна манифактура, където леярът излива на час 2,000 букви, друг изважда

[36] „То (разделението на труда) причинява и спестяване на време, като разделя работата на нейните различни клонове, които могат да бъдат извършвани едновременно ... Поради едновременното извършване на всичките различни операции, които единичният производител би трябвало да извърши поотделно, става възможно да се произвеждат напр. толкова количество игли за същото време, за което иначе би била отрязана или заострена само една игла." *(Dugald Stewart* [Дъгалд Стюърт], Works, изд. от сър У. Хамилтън, Единбург, том VIII, 1855 г., Lectures etc., стр. 319.)

[37] „Колкото по-голямо е разнообразието на работниците-специалисти [artists. — *Моск. ред.*] във всяка манифактура ... толкова повече ред и правилност има във всяка работа. Последната по необходимост трябва да се извършва за по-малко време и работата трябва да се намали." („The Advantages etc.", стр. 68.)

[38] Впрочем в много клонове на манифактурното производство тоя резултат се достига не напълно, тъй като то не умее със сигурност да контролира общите химически и физически условия на производствения процес.

от формата 4,000, а трети изглажда 8,000 букви — на един изглаждач трябва да има двама изваждачи и четирима леяри. Тук принципът на кооперацията се връща към своята най-проста форма, към едновременно заангажиране на много работници, изпълняващи *еднородна* работа — само че вече като израз на едно органическо отношение. Така че манифактурното разделение на труда не само опростява и разнообразява *качествено* различните органи на обществения сборен работник, но създава и едно математически трайно съотношение между *количествените* размери на тези органи, т. е. между относителното число на работниците или между относителната величина на *работническите групи* за всяка отделна функция. Заедно с *качественото разчленение на обществения трудов процес* то развива и неговия *количествен строй и пропорционалност*.

Ако най-подходящото числено съотношение на различните групи от частични работници за дадено стъпало на производството е установено от опит, това стъпало може да бъде надхвърлено само като се вземе едно *кратно* число за всяка отделна група работници[39]. Към това се прибавя и фактът, че един и същ индивид еднакво добре може да изпълнява известни работи и в по-голям, и в по-малък обем — напр. труда на върховен надзор, пренасянето на частични продукти от една производствена фаза в друга и т. н. Така че обособяването на тези функции или тяхното възлагане на особени работници става изгодно само при увеличение на броя на заангажираните работници, но това увеличение трябва веднага да обхване пропорционално всички групи.

Отделната *група*, известен брой работници, които изпълняват *една и съща* частична функция, се състои от *хомогенни* елементи и образува особен орган на целокупния механизъм. Но в различни манифактури самата група е вече *разчленен работнически организъм*, докато целокупният механизъм се образува чрез повтарянето или умножаването на тези производителни елементарни организми. Да вземем напр. манифактурата на шишета. Тя се разпада на три съществено различни фази. Първо — *подготвителната фаза*, като приготвяне на стъклообразна смес, притуряне на пясък, вар и т. н. и разтопяване на тази композиция на течна стъклена маса[40]. В тая първа фаза са заети различни частични работници, същото е и в *заключителната фаза* — изваждането на шишетата от пещите, тяхното сортиране, опаковането им и т. н. Посред тези две фази се намира същинското *стъкларство* или обработването на течната стъклена маса. На едно и също устие на една пещ работи една група, която в Англия се нарича „hole" (дупка) и се състои от един bottle maker [англ. който прави шишета] или finisher [производител], един blower [духач], един gatherer [събирач], един putter up [нареждач] или whetter off [полировач] и един taker in [фактор]. Тези

[39] „Щом опитът е показал — съобразно с особената природа на продуктите на всяка манифактура — както най-изгодния начин да се раздели фабрикацията на частични операции, така и броя на работниците, необходими за тези операции, всички предприятия, които не се придържат точно към кратните на тези числа, ще произвеждат с повече разноски ... Това е една от причините за колосалното разширение на индустриалните предприятия." *(Ch. Babbage* [Ч. Бебидж], On the Economy of Machinery, първо изд. — *Моск. ред.*, Лондон 1832 г., гл. XXI, стр. 172—173.)

[40] В Англия топилната пещ е отделно от стъкларската пещ, в която се преработва стъклото, докато напр. в Белгия една и съща пещ служи и за двата процеса.

петима частични работници образуват пет отделни органи на едно и също работно тяло, което може да действува само като единство, т. е. само чрез непосредствената кооперация на петимата. Ако един член от петочленното тяло липсва, то е парализирано. В една и съща стъклолеярна пещ има няколко отвора, в Англия напр. от 4 до 6, всеки от които съдържа по един глинен топилен тигел с разтопено стъкло и има своя работна група от същата петочленна форма. Разчленението на всяка отделна група се основава тук непосредствено на разделението на труда, докато връзката между отделните еднородни групи е проста кооперация, която употребява по-икономично едно от средствата за производство, в дадения случай стъклолеярната пещ, като го използува за съвместна работа. Такава стъкларска пещ с нейните 4 — 6 групи образува стъкларска работилница, а стъкларната мануфактура обгръща няколко такива работилници заедно с техните приспособления и работници за подготвителните и заключителните производствени фази.

Най-сетне, мануфактурата — тъй като тя отчасти произлиза от комбинацията на различни занаятчии — може да се развие в комбинация от различни мануфактури. Така напр. по-големите английски стъкларни фабрики сами фабрикуват своите глинени топилни тигели, защото от тяхното качество съществено зависи дали ще се получи сполучлив или несполучлив продукт. Тук мануфактурата на едно от средствата за производство се свързва с мануфактурата на продукта. И обратно, мануфактурата на продукта също тъй може да бъде свързана с мануфактури, в които самият продукт наново служи като суров материал или пък после бива съединен с техните продукти. Така напр. мануфактурата на оловно стъкло се среща комбинирана с шлифовалнята на стъклото и с леярната на пиринч — с последната за сглобяване на различни стъклени артикули. В такива случаи различните комбинирани мануфактури образуват пространствено повече или по-малко разделени отделения на една целокупна мануфактура и същевременно са независими един от друг производствени процеси, всеки със свое собствено разделение на труда. Въпреки известни предимства, които предлага *комбинираната* мануфактура, тя на собствена основа не добива действително техническо единство. Такова единство възниква едва при превръщането ѝ в машинизиран завод.

Мануфактурният период, който скоро провъзгласява като *съзнателен принцип* намалението на необходимото за стоковото производство работно време [41], развива спорадично и употребата на *машини*, особено за известни *прости първоначални процеси*, които трябва да се извършват масово и с влагане на голяма сила. Така напр. в книжната мануфактура скоро почнали да смилат парцалите с *мелници за хартия*; а в металургията — да раздробяват рудите с механически *трошачки* [42]. Елементарната форма на всяка машинария ни е завещана от римската империя в лицето на *воденицата* [43]. Занаятчийският период ни е завещал и великите открития на *компаса*, *барута*, *книгопечатането* и автоматичния *часовник*. Общо взето обаче, машината играе само тая странична роля, която *Адам Смит* ѝ отрежда *наред с разделението на труда* [44]. Много важна е станала спорадичната употреба на машините в 17 век, тъй като те са давали на великите математици от онова време практически опорни точки и стимули за създаването на модерната механика.

Специфичната машинария на мануфактурния период си остава самият *сборен работник*, комбиниран от множество частични работници. Различните операции, които производителят на една стока последователно извършва и които се преплитат в целия негов трудов процес, го заангажират по различен начин. При една той трябва да развие по-голяма сила, при друга — по-голяма сръчност, при трета — по-голямо внимание и т. н., а един и същ индивид не притежава всички тези качества в еднаква степен. След разделянето, обособяването и изолирането на различните операции работниците също биват разделени, класифицирани и групирани според техните преобладаващи качества. Докато техните природни особености образуват основата, върху която се присажда разделението на труда, то пък мануфактурата, веднъж въведена, развива работни сили, които по природа са годни само за едностранчиви специални функции. *Сборният работник* сега вече притежава всички производителни качества в еднакво висока степен на виртуозност, и при това ги изразходва най-икономично, понеже всичките си органи, индивидуализирани в отделни работници или групи от работници, той употребява изключително за техните специфични функции [45]. Едностранчивостта и дори несъвършенството на частичния работник стават негово съвършенство като член на сборния работник [46]. Навикът към дадена едностранчива функция го превръща в неин орган, който по природа работи сигурно, докато пък взаимната връзка на целокупния механизъм го заставя да работи с равномерността на машинна част [47].

[41] Това може, между другото, да се види у Уилям Пети, Джон Белърс, Ендрю Ярънтън, в „The Advantages of the East India Trade" и у Дж. Вендърлинт.

[42] Чак до края на 16 век във Франция са си служили за раздробяването и промиването на рудата с големи хавани и сита.

[43] Цялата история на развитието на машинарията може да се проследи по историята на мелниците за зърнени храни. На английски за фабрика все още казват [illegible] мелница. В немски технологически съчинения от първите десетилетия на 18 век изразът *Mühle* (мелница) се употребявал не само за всяка движена с природни сили машина, но дори и за всички мануфактури, които употребяват машиноподобни апарати.

[illegible] Както ще посочим по-подробно в четвъртата книга на това съчинение, Адам Смит не е установил нито едно ново положение върху разделението на труда. Но това, което го охарактеризира като обобщаващ политически икономист на *мануфактурния период*, е *ударението*, което той поставя върху разделението на труда. Подчинената роля, която той отрежда на машините, предизвикала в началото на едрата индустрия полемиката на *Лодърдейл*, а в една по-развита епоха — тази на *Юър*. А. Смит смесва и *диференцирането на инструментите*, при което са били много дейни самите частични работници на мануфактурата, с *изнамирането на машините*. В последното са играли роля не мануфактурните работници, а учени, занаятчии и дори селяни (Бриндлей) и т. н.

[45] „Тъй като производството се разделя на множество различни операции, всяка от които изисква различна степен на ловкост и сила, господарят на мануфактурата може точно да си достави онова количество сила и сръчност, което е необходимо за всяка операция. Ако би трябвало цялата работа да се извършва от един работник, един и същ индивид би трябвало да притежава достатъчно сръчност за най-деликатните операции и достатъчна сила за най-тежките." (*Ch. Babbage*, Ч. Бебидж, On the Economy etc., гл. XVIII.)

[46] Например едностранчиво развитие на мускулите, изкривяване на костите и т. н.

[47] На въпроса на следствената комисия как се поддържа работливостта между работещите младежи, *Уилям Маршал*, general manager (англ. главен управител) на една стъкларска мануфактура, отговаря съвсем вярно: „Те и не могат да се откажат

. Тъй като различните функции на сборния работник са по-прости или по-сложни, по-низши или по-висши — неговите органи, индивидуалните работни сили, се нуждаят от различна степен на подготовка и поради това имат различна *стойност*. Така че манифактурата развива една *йерархия на работните сили*, на която отговаря цяла стълба от работни заплати. Ако от една страна дадена едностранчива функция *присвоява и анексира* за цял живот индивидуалния работник, от друга страна различните работни операции също тъй се *приспособяват* към гореспоменатата йерархия на природните и придобити сръчности [48]. Но всеки производствен процес предполага известни прости движения, на които по природа е способен всеки човек. И те сега се откъсват от своята подвижна връзка с по-съдържателните моменти на дейността и се вкостеняват като изключителни функции.

Затова манифактурата създава във всеки занаят, който тя обхваща, една класа на така наречените *необучени работници*, които занаятчийското производство строго е изключвало. Като развива до виртуозност съвсем едностранчивата специалност за сметка на цялата трудоспособност, манифактурата започва да превръща в специалност и самото отсъствие на всяко развитие. Наред с йерархическото степенуване идва и простото деление на работниците на *обучени* и *необучени*. За последните отпадат разноските за обучение, а за първите тези разноски спадат в сравнение със занаятчията — поради опростяването на функциите. И в двата случая спада *стойността* на работната сила [49]. Изключения има доколкото разлагането на трудовия процес създава нови сложни функции, които при занаятчийското производство или съвсем не са съществували, или са съществували не в такива размери. Относителното *спадане на стойността на работната сила*, което произлиза от отпадането или намалението на разноските за обучение, непосредствено съдържа *по-голямо нарастване на стойността на капитала*, защото всичко, което скъсява времето, необходимо за възпроизвеждане на работната сила, удължава областа на принадения труд.

4. Разделение на труда в рамките на манифактурата и разделение на труда в рамките на обществото

Ние разгледахме най-напред произхода на манифактурата, сетне нейните прости елементи, частичния работник и неговото сечиво, и

незабавно към своята работа, почнали ли са веднъж да работят, те трябва да продължават, *като че са части от една машина*." („Child. Empl. Comm. Fourth Report" 1865, стр. 247.)

[48] *Д-р Юър* в своя апотеоз на *едрата индустрия* много по-ясно долавя специфичния характер на *манифактурата*, отколкото икономистите преди него, чужди на неговия полемически интерес, и дори отколкото неговите съвременници, напр. *Бебидж*, който, наистина, го надминава като математик и механик, но всъщност схваща едрата индустрия все пак само от гледна точка на манифактурата. Юър забелязва: „*Присвояването на работниците* към всяка отделна операция съставя същността на разделението на труда." От друга страна той представя това разделение като „*приспособяване на разните видове труд* към различните индивидуални способности", и, най-сетне, характеризира цялата манифактурна система като „система от градации според степента на похватността", като „разделение на труда, според различните степени похватност" и т. н. (*Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 19—22 и следв.)

[49] „Всеки занаятчия, който ... е получил възможност чрез практика да се усъвършенствува в дадена единична операция ... е станал по-евтин работник." (*Ure* [Юър], Philosophy etc., стр. 19.)

накрай — нейния цялостен механизъм. Сега накъсо ще засегнем отношението между *манифактурното* разделение на труда и *общественото* разделение на труда, което образува общата основа на всяко стоково производство.

Ако имаме предвид само *самия труд* — разделението на общественото производство на неговите големи родове, като земеделие, индустрия и т. н., може да бъде означено като *разделение на труда изобщо*, разделението на тези родове на производството на видове и разновидности — като *разделение на труда в частност*, а разделението на труда вътре в работилницата — като *разделение на труда в подробност* [50].

Разделението на труда в рамките на обществото и съответното ограничаване на индивидите в особени професионални сфери се развива, както и разделението на труда в рамките на манифактурата, от противоположни изходни точки. В рамките на семейството [50а], а в по-развит вид — в рамките на рода, изниква едно самораснало разделение на труда въз основа на разликите по пол и възраст, значи на чисто *физиологична основа*, което разширява своя материал с разширението на общинната формация, с прираста на населението и особено с конфликта между различните племена и поробването на едно племе от друго. От друга страна, както забелязах по-рано, *размяната на продуктите* се зароажда на тези точки, където различни семейства, племена, общини влизат в контакт, тъй като в зачатъците на културата застават самостоятелно едни срещу други не частни лица, а семейства, племена и т. н. Различни общинни формации заварват *в природата, която ги заобикаля*, различни средства за производство и различни средства за живот. Затова са различни и техният начин на производство, начин на живот и техните продукти. Именно това самораснало различие предизвиква при контакта на общинните формации взаимната размяна на продуктите, а поради това и постепенното превръщане на тези продукти в стоки. Размяната не създава различията между сферите на производството, а привежда различните сфери във взаимни отношения и по този начин ги превръща в повече или по-малко зависими един от друг клонове на целокупното *обществено* производство. Тук общественото разделение на труда въз

[50] „Разделението на труда започва от отделянето на най-разнородните професии и стига до онова разделение, при което редица работници си разпределят изработването на един и същ продукт, както е в манифактурата." (*Storch* [Щорх], Cours d'Économie Politique, парижко издание, том I, стр. 173.) „У народите, които са достигнали известно стъпало на цивилизация, срещаме три вида разделения на труда: първото, което ние ще наречем общо, довежда до разделянето на производителите на земеделци, промишленици и търговци и отговаря на трите най-главни клона на националния труд; второто, което би могло да бъде наречено частно, е разделянето на всеки трудов клон на видове ... Най-сетне третото разделение на труда, което би могло да бъде означено като *разделение на трудовите манипулации* или разделение на труда в същинския смисъл, е онова, което се създава в отделните занаяти и професии ... и се прилага в повечето манифактури и работилници." (*Skarbek* [Скарбек], Théorie des Richesses, стр. 84, 85.)

[50а] Бележка към третото издание. По-късните твърде основни изследвания на първобитните състояния на човечеството доведоха автора до извода, че не семейството се е развило в род, а обратно — родът е бил първоначалната самораснала форма на човешкото общество, основана на кръвното родство, така че многото различни форми на семейството са се развили едва по-късно, като продукт на започналото се разпадане на родовите връзки. — *Ф. Е.*

никва чрез размяната между *първоначално различни, но независими* една от друга сфери на производството. Там където изходна точка съставя *физиологическото разделение на труда* особените органи на едно непосредно обединено цяло се отделят един от друг, разпадат се, — главен тласък на тоя процес на разпадане дава стоковата размяна с чужди общини, — и се обособяват до точката, при която връзката между отделните видове труд се определя от размяната на продуктите като *стоки*. Това представлява в единия случай загубване самостоятелността на по-рано самостоятелните, в другия — придобиване самостоятелност от по-рано несамостоятелните.

Основата на всяко развито и определено от стоковата размяна разделение на труда е *разграничението между град и село*.[51] Може да се каже, че цялата икономическа история на обществото се свежда към движението на тази противоположност, върху която ние обаче тук няма да се спираме повече.

Както за разделението на труда в рамките на манифактурата известен *брой едновременно заангажирани* работници представляват материална предпоставка, също тъй и за разделението на труда в рамките на обществото материална предпоставка е *големината на населението* и неговата *гъстота*, която тук замества агломерацията в отделната работилница.[52] Впрочем тази гъстота е нещо относително. Една сравнително слабо населена страна с развити средства за съобщение има по-гъсто население отколкото една по-населена страна с неразвити средства за съобщение и в тоя смисъл напр. северните щати на Американския съюз са по-гъсто населени отколкото Индия.[53]

Тъй като стоковото производство и стоковата циркулация са общата предпоставка на капиталистическия начин на производство, манифактурното разделение на труда изисква, щото разделението на труда в рамките на обществото да е назряло вече до известна степен на развитие. И обратно, манифактурното разделение на труда с обратното си въздействие развива и разнообразява онова обществено разделение на труда. Заедно с диференцирането на работните инструменти все повече и повече се диференцират и ония промишлени клонове, които произвеждат тези инструменти.[54] Ако манифактурният начин на произ-

[51] *Сър Джеймс Стюарт* най-добре е разглеждал този пункт. Колко малко е познато в днешно време неговото съчинение, което е излязло 10 години преди „Wealth of Nations" — това личи между другото от факта, че поклонниците на *Малтус* дори не знаят, че Малтус в първото издание на съчинението си върху „Population" [англ.: населението], като се изключи чисто декламаторската му част, наред с попове *Уолас* и *Таунсенд* преписва почти само от *Стюарт*.

[52] „Известна гъстота на населението е необходима както за обществените отношения, така и за онова взаимодействие на сили, чрез което се увеличава добивът на труда." (*James Mill* [Джеймс Мил], Elements etc., стр. 50.) „Ако броят на работниците нараства, и производителната сила на обществото расте пропорционално на това нарастване, умножено с ефекта от разделението на труда." (*Th. Hodgskin* [Т. Ходскин], Popular Political Economy, стр. 125, 126.)

[53] От 1861 г., поради голямото търсене на памук, в някои гъсто населени окръзи на Източна Индия производството на памук било разширено за сметка на производството на ориз. В резултат се появил частичен глад, тъй като поради липса на съобщителни средства, а значи поради липса на физическа свръзка, лошата оризова реколта в един окръг не е могла да бъде компенсирана с докарване на ориз от други окръзи.

[54] Така, в Холандия производството на тъкачни совалки още в 17 век е образувало особен клон на индустрията.

водство обхване някое производство, което дотогава е било свързано с други производства като главно или странично занятие в тях и е било упражнявано от един и същ производител, незабавно настъпва разграничаване и взаимно обособяване. А ако манифактурният начин на производство обхване някоя отделна производствена фаза на една *стока*, нейните различни производствени фази се превръщат в различни независими занаяти. Ние вече споменахме, че там където продуктът представлява само механически съставено от частични продукти цяло, частичните операции могат пак да се обособят в самостойни занаяти. За да се проведе по-пълно разделението на труда в рамките на една манифактура, същият този клон от производството се раздробява на различни, отчасти съвсем нови манифактури в зависимост от различието на неговите сурови материали или от различните форми, които може да приеме един и същ суров материал. Така, още през първата половина на 18 век само във Франция са били произвеждани повече от 100 разнородни копринени материи, а в Авиньон напр. е било закон, че „всеки чирак трябва да се посвети само на един вид фабрикация и не бива едновременно да учи изработването на няколко вида тъкани". *Териториалното разделение на труда*, което прикрепява определени клонове от производството към определени окръзи на една страна, получава нов тласък от манифактурния начин на производство, който използува всички особености.[55] Богат материал за разделението на труда в рамките на обществото доставят на манифактурния период разширяването на световния пазар и колониалната система, които спадат в кръга на неговите общи условия за съществуване. Тук не е мястото да изтъкваме по-подробно как разделението на труда обхваща, наред с икономическата, и всички други сфери на обществото и навсякъде полага основата за онова развитие на професионализма, на специализацията, и за онова парцелиране на човека, което още у учителя на А. Смит, у *А. Фергюсон*, изтръгна повика: „Ние сме нация от илоти и между нас няма свободни."[56]

Обаче въпреки многобройните аналогии и взаимовръзки между разделението на труда в рамките на обществото — и разделението на труда в рамките на една работилница, те се различават не само *по степен*, но и *по същество*. Най-рязко безспорна изглежда аналогията там, където една вътрешна връзка съединява различни производствени клонове. Скотовъдецът напр. произвежда сурови кожи, кожарят превръща тези сурови кожи в обработени, обущарят превръща кожите в обуща. Всеки произвежда тук един полуфабрикат, а окончателната готова форма е комбинираният продукт на техните особени видове труд. Към това се прибавят разнообразните клонове на труда, които доставят средства за производство за скотовъдеца, кожаря и обущаря. Човек може да си въобрази заедно с *А. Смит*, че това обществено разделение на труда се различава от манифактурното *само субективно*, а именно —

[55] „Нима английската вълнена манифактура не е разделена на различни части или клонове, които са заседнали на определени места, където единствено или главно е тяхното производство: фините платове в Съмърсетшайр, грубите — в Йоркшайр, с двойна ширина — в Ексетер, коприна — в Съдбъри, креповe — в Норуич, полувълнени платове — в Кендал, одеяла — в Уитней и т. н." (*Berkeley* [Бъркли], The Querist, 1750 г., § 520.)

[56] *A. Ferguson* [А. Фергюсон], History of Civil Society, Единбург 1767 г., част IV, отдел II, стр. 285.

за наблюдателя, който при мануфактурното производство с един поглед вижда пространствено обединени разнообразни частични операции, докато при общественото производство тяхната разпръснатост на големи пространства и големия брой на работниците, заети във всеки отделен клон, замъгляват взаимната връзка.[55] Но кое установява връзката между независимите видове труд на скотовъдеца, кожаря, обущаря? Фактът, че техните съответни продукти съществуват *като стоки*. А кое характеризира мануфактурното разделение на труда? Това, че частичният работник *не произвежда стоки*.[56] Само *общият продукт* на частичните работници се превръща в *стока*.[56a] Разделението на труда в рамките на обществото се обуславя от покупката и продажбата на продуктите на различни клонове на труда, а връзката между частичните видове труд в мануфактурата — от продажбата на различни работни сили на един и същ капиталист, който ги употребява като комбинирана работна сила. Мануфактурното разделение на труда предполага *концентрация* на средствата за производство в ръцете на *един* капиталист, а общественото разделение на труда — *разпръсване* на средствата за производство между многобройни, независими един от друг стокопроизводители. Докато в мануфактурата железният закон за относителното число или за пропорционалността подчинява определени работнически маси на определени функции — безредна игра на случайността и произвола определя разпределянето на стокопроизводителите и на техните средства за производство между различните обществени клонове на труда. Наистина, различните сфери на производството постоянно се стремят да се уравновесят, като от една страна всеки стокопроизводител трябва да произвежда потребителна стойност, значи да задоволява дадена обществена потребност — но размерът на тези потребности е количествено различен и една вътрешна връзка свързва различните потребности в една самораслa система; а от друга страна *законът за стойността* на стоките определя колко от цялото разполагаемо работно време обществото може да изразходва за производството на всеки отделен вид стока. Но тази постоянна тенденция на различните сфери на производството да се уравновесяват се проявява само като реакция против постоянното снемане на това равновесие. Правилото, което при разделението на труда в рамките на работилницата се следва *a priori* и планомерно, при разделението на труда в рамките на обществото действува само *a posteriori* като вътрешна, няма природна необходимост, която преодолява хаотичния произвол на стокопроизводителите и се възприема по барометричните промени на пазарните цени. Мануфактурното разделение на труда има като предпоставка абсолютния *авторитет* на капиталиста над хора, които са само членове на един общ механизъм, който му принадлежи; общественото разделение на труда противопоставя едни на други независими стокопроизводители, които не признават никакъв друг авторитет, освен този на *конкуренцията*, освен принудата, каквато упражнява върху тях борбата между техните взаимни интереси, също както в животинското царство bellum omnium contra omnes [лат. войната на всички срещу всички] запазва повече или по-малко условията за съществуване на всички видове. Затова същото буржоазно съзнание, което прославя мануфактурното разделение на труда — приковаването на работника за цял живот към една частична операция и безусловното подчиняване на частичните работници под властта на капитала — като такава организация на труда, която повишавала тяхната производителна сила — също тъй шумно охулва всеки съзнателен обществен контрол и всяко регулиране на обществения производствен процес като посегателство върху неприкосновените права на собствеността, върху свободата и самоопределящата се „гениалност" на индивидуалния капиталист. Твърде характерно е, че най-тежкото обвинение на въодушевените апологети на фабричната система против всяка обща организация на обществения труд е това, че тя би превърнала цялото общество във фабрика.

Докато в обществото на капиталистическия начин на производство анархията в *общественото* и деспотизмът в *мануфактурното* разделение на труда взаимно се обуславят — по-ранни обществени форми, в които обособяването на занаятите се развива по естествен път, а след това се кристализира и, най-сетне, се закрепява чрез закон, представляват, напротив, от една страна картината на планомерна и *авторитетна* организация на обществения труд, докато от друга страна съвсем изключват разделението на труда в рамките на работилницата, или го развиват в миниатюрен мащаб, или пък само спорадично и случайно.[57]

[55] „В същинските мануфактури, казва той, разделението на труда изглежда по-голямо, защото там работниците, „заети във всеки отделен клон на труда, често могат да бъдат съединени в една работилница и да бъдат видени от наблюдателя с един поглед. Напротив, в онези големи мануфактури (!), които са предназначени да задоволяват главните потребности на широката маса от населението, във всеки отделен клон на труда са заети толкова работници, че е невъзможно да се поберат в една работилница ... разделението далеч не е така очевидно." (*A. Smith* [А. Смит], Wealth of Nations, книга I, гл. 1 [том I, стр. 7. — *Маркс, ред.*].) Прочутият пасаж в същата глава, който започва с думите: „Погледнете имуществото на най-обикновения занаятчия или надничар в една цивилизована и цъфтяща страна" и т. н., и по-нататък обрисува как безброй разнообразни занятия действуват съвместно за задоволяване на потребностите на един обикновен работник, почти буквално е копиран от забележките на *B. de Mandeville* към неговото съчинение: „Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits". (Първо издание, без забележките, в 1706 г., със забележките — в 1714 г.)

[56] „Но сега вече няма нищо, което би могло да бъде означено като естествено възнаграждение за труда на отделния индивид. Всеки работник произвежда само част от цялото, а тъй като всяка част сама по себе си няма никаква стойност или полезност — няма нищо, което работникът би могъл да вземе и за което би могъл да каже: Това е мое произведение, ще го задържа за себе си." („Labour defended against the claims of Capital", Лондон 1825 г., стр. 25.) Авторът на това отлично съчинение е цитираният по-горе *Т. Ходжскин*.

[56a] Бележка към второто издание. Тази разлика между общественото и мануфактурното разделение на труда е била илюстрирана практически на янките. Един от новите данъци, измислени във Вашингтон през време на гражданската война, е бил акцизът от 6% „върху всички индустриални продукти". Въпрос: какво е индустриален продукт? Отговор на законодателя: едно нещо е произведено, „ако е направено (when it is made), а то е направено, когато е готово за продан". Сега да вземем един пример из многото. Мануфактури в Ню Йорк и Филаделфия „правели" по-рано чадъри с всичките техни принадлежности. Но тъй като чадърът е mixtum compositum [лат. сбор] от съвсем хетерогенни съставни части, последните постепенно станали произведения на независими един от друг и упражнявани на различни места клонове на производството. Техните частични продукти влизали като самостойни стоки в мануфактурата за чадъри, която само ги сглобява в едно цяло. Янките нарекли тия артикули „assembled articles" (сборни артикули), което те напълно заслужавали като „сборно място" на данъци. Така чадърът „събирал" първо 6% акциз върху цената на всеки от неговите елементи, а след това още 6% върху своята собствена цена.

[57] „Може ... да се приеме за общо правило, че колкото по-малко авторитетът определя разделението на труда в рамките на обществото, толкова повече се развива

Така напр. първобитните дребни индийски общинни формации, които отчасти още продължават да съществуват, почиват върху общо владение на земята, върху пряко съединение на земеделие и занаят и върху рязко разделение на труда, което служи като готов план и схема при основаването на нови общини. Всяка от тях съставя самозадоволяващо се производствено цяло, чиято област на производство се движи между 100 и няколко хиляди акра. Главната маса от продуктите се произвежда за непосредните собствени нужди на общината, а не като *стоки*, и затова и самото производство е независимо от обусловеното от стоковата размяна разделение на труда в цялото индийско общество. Само излишъкът от продукти се превръща в *стока*, и то отчасти едва в ръцете на държавата, към която от незапомнени времена се стича определено количество продукти като натурална рента. В различни части на Индия съществуват различни форми на общинните формации. В най-простата си форма общината колективно обработва земята и разпределя продуктите между своите членове, докато всяко семейство се занимава с предене, тъкане и т. н. като домашно странично занятие. Наред с тая маса, която се занимава с еднороден труд, ние намираме *„главния жител“*, който съединява в едно лице съдия, полицай и бирник, *книговодителя*, който води отчетността по земеделието и кадастрира и регистрира всичко, що се отнася до земеделието; един трети чиновник, който преследва престъпниците и закриля и придружава от едно село до друго чужди пътници; *граничаря*, който пази границите на общината от съседните общини, *надзирателя на водата*, който разпределя водата от обществените резервоари за нуждите на земеделието, *брамина*, който изпълнява функциите на религиозния култ, *учителя*, който учи децата на общината да четат и пишат върху пясъка; *календарния брамин*, който като астролог определя времето за сеитба и жътва, а също и благоприятното и неблагоприятното време за всички отделни земеделски работи, един *ковач* и един *дърводелец*, които изработват и поправят всички земеделски оръдия, *грънчаря*, който изработва всякакви съдове за селото, *бръснаря*, *перача* за почистване на дрехите, *ковача на сребърни неща*, а тук-там и *поета*, който в едни общини замества ковача на сребърни неща, а в други — учителя. Тия десетина души се издържат за сметка на цялата община. Когато населението се увеличи, тогава на необработена земя се заселва нова община по образеца на старата. Общинният механизъм проявява планомерно разделение на труда, но мануфактурно разделение на труда тук е невъзможно, тъй като пазарът за ковача, дърводелеца и т. н. остава неизменен и най-многото, според величината на селата, вместо един ковач, грънчар и т. н. може да има двама или трима.[60] Законът, който регулира разделението на труда в общината, действува тук с ненакърнимия авторитет на природен закон,

—

разделението на труда в рамките на работилницата и толкова повече се подчинява там на авторитета на едно отделно лице. Така че авторитетът в работилницата по отношение на разделението на труда е *обратно пропорционален* на този в обществото.“ *(Karl Marx* [Карл Маркс], *Misère de la Philosophie*, стр. 130, 131.)

[60] *Подполковник Mark Wilks* [Марк Уилкс], „Historical Sketches of the South of India“, Лондон 1810—1817 г., том [illegible], стр. 118—120. Добър преглед на различните форми на индийската община може да се намери в съчинението на *George Campbell* [Джордж Кемпбел], „Modern India“, Лондон 1852 г.

но всеки отделен занаятчия, като ковачът и т. н., извършва по традиционен начин, но самостойно и без да признава какъвто и да е авторитет в своята работилница, всички операции, които спадат към неговата специалност. Простият производителен организъм на тези самозадоволяващи се общинни формации, които се възпроизвеждат постоянно във все същата форма и, ако случайно бъдат разрушени, пак изникват на старото място и със старото име[61], ни дава ключа за тайната на *неизменчивостта* на азиатските *общества*, която се намира в такъв очебиен контраст спрямо постоянното разпадане и новообразуване на азиатски *държави* и спрямо непрекъснатите династични промени. Структурата на икономическите основни елементи на обществото остава незасегната от бурите в облачната сфера на политиката.

Цеховите закони, както отбелязахме и по-преди, планомерно са пречели на превръщането на цеховия майстор в капиталист, като извънредно строго са ограничавали броя на неговите калфи. При това той е могъл да държи калфи само за оня занаят, в който той сам е бил майстор. Цехът ревниво е отблъсвал всяко посегателство на *търговския капитал* — единствената свободна форма на капитала, която му е противостояла. Търговецът е могъл да купува всички стоки, но не и да купува труда като стока. Той е бил търпян само като *пласьор* на занаятчийските продукти. Ако външни обстоятелства са предизвиквали по-нататъшно разделение на труда, съществуващи цехове са се разпадали на разновидности или наред със старите цехове са се основавали нови, но без обединение на различни занаяти в една работилница. Така че цеховата организация, макар че свойственото ѝ обособяване, изолиране и развитие на отделните занаяти съставят материалните условия за съществуване на мануфактурния период, е изключвала мануфактурното разделение на труда. Общо взето, работникът и неговите средства за производство са оставали взаимно свързани, както охлювът със своята черупка, и затова е липсвала първата основа на мануфактурата — обособяването на средствата за производство като *капитал*, противостоящ на работника.

Докато разделението на труда в рамките на едно цяло общество — все едно дали това разделение се дължи или не се дължи на стоковата размяна — принадлежи на най-разнородни икономически обществени формации, *мануфактурното* разделение на труда е съвсем специфично създание на *капиталистическия начин на производство*.

5. Капиталистическият характер на мануфактурата

Съсредоточаването на голям брой работници под командата на *един и същ капитал* съставя естествената изходна точка както на коопера-

[61] „В тази проста форма ... жителите на страната са живели от незапомнени времена. Границите на селата много рядко са се изменявали, и макар че самите села често пъти са пострадвали и дори са били опустошавани от война, глад и епидемии — през вековете те са запазили същите имена, същите граници, същите интереси и дори същите фамилии. Жителите никак не се безпокоят за разпадането и подялбата на царствата; щом селото остава цяло, те не се грижат към кой властник то преминава или на кой владетел се пада; неговото вътрешно стопанство остава непроменено.“ *(Th. Stamford Raffles* [Т. Стамфорд Рафлс], бивш губернатор на Ява, „The History of Java“, Лондон 1817 г., том I, стр. 285.)

цията изобщо, така и на мануфактурата. И обратно — мануфактурното разделение на труда развива растежа на броя на заангажираните работници до *техническа* необходимост. Минималният брой работници, които отделният капиталист трябва да заангажира, сега му е вече предписан от съществуващото разделение на труда. От друга страна — предимствата от по-нататъшното разделение на труда зависят от по-нататъшното увеличение на броя на работниците, което може да се осъществи само при увеличаване на всички производствени групи в една и съща пропорция. Но с увеличението на *променливата* част на капитала трябва да расте и неговата *постоянна* съставна част, наред с размера на общите производствени условия, като постройки, пещи и т. н., особено трябва да расте, при това много по-бързо от броя на работниците — *суровият материал*. Неговата маса, поглъщана в дадено време от дадено количество труд, расте в същата пропорция, в каквато расте производителната сила на труда вследствие на неговото разделение. Така че *нарастването на минималния размер на капитала в ръцете на отделния капиталист или растящото превръщане на обществените средства за живот в средства за производство в капитал* е закон, който произтича от техническия характер на мануфактурата.[84]

В *мануфактурата*, както и в простата *кооперация*, функциониращото работническо тяло е една *форма на съществуване на капитала*. Общественият производствен механизъм, съставен от много индивидуални, частични работници, принадлежи на капиталиста. Производителната сила, която произтича от комбинацията на разните видове труд, се явява поради това като *производителна сила на капитала*. Същинската мануфактура не само подчинява по-рано самостоятелния работник под командата и дисциплината на капитала, но освен това създава и *йерархично* степенуване на самите работници. Докато простата кооперация оставя общо взето непроменен начина на труда на отделните работници, мануфактурата го революционизира из основи и залавя индивидуалната работна сила за самия ѝ корен. Тя осакатява работника до един изрод, развивайки в него като в парник неговата частична сръчност чрез потискането на множество негови производителни наклонности и заложби, също както в страните край р. Ла Плата убиват цялото животно само заради неговата кожа или лой. Не само че особените частични операции се *разпределят* между различни индивиди, но и самият индивид се разпокъсва, превръща се в автоматично бутало на дадена частична работа[85] и с това осъществява блудкавата басня на

[84] „Не е достатъчно в обществото да бъде налице капиталът, необходим за подразделението на занаятите" (би трябвало да се каже: необходимите за това средства за живот и за производство), „необходимо е още, щото този капитал да е натрупан в ръцете на предприемачите в достатъчно големи маси, така че те да могат да водят производството в широки размери... Колкото повече се увеличава разделението, толкова повече постоянното заангажиране на един и същ брой работници изисква все по-значителен капитал в работни сечива, суров материал и т. н." (*Storch* [Щорх], Cours d'Economie Politique, парижкото издание, том I, стр. 250, 251.) „Концентрацията на средствата за производство и разделението на труда са тъй неотделими едно от друго, както са неотделими в областта на политиката концентрацията на обществените власти и разделението на частните интереси." (*Karl Marx* [Карл Маркс], Misère de la Philosophie etc., стр. 134.)

[85] *Дъгалд Стюарт* нарича мануфактурните работници „живи автомати... употребявани за частичен труд" („Works", изд. от сър У. Хамилтън, Единбург, том VIII, 1855 г., „Lectures etc.", стр. 318).

Мений Агрипа, изобразяваща човека като проста част от неговото собствено тяло.[86] Ако работникът отначало продава своята работна сила на капитала, защото му липсват материалните средства за производство на някаква стока, сега самата негова *индивидуална работна сила* отказва да служи, щом не е продадена на капитала. Тя вече може да функционира само във взаимна връзка с други работни сили, а тази връзка съществува едва *след* нейната продажба, т. е. в работилницата на капиталиста. Лишен от своята природна способност да прави нещо самостоятелно, мануфактурният работник вече развива производителна дейност само като *принадлежност* на работилницата на капиталиста.[87] Както върху челото на богоизбрания народ е било написано, че той е собственост на Йехова, така разделението на труда удря на мануфактурния работник печат, който го заклеймява като собственост на капитала.

Знанията, разбирането и волята, които проявява — макар и в малък масщаб — самостоятелният земеделец или занаятчия по начин, както дивакът упражнява военното изкуство като лична хитрост, сега се изискват само за работилницата като цяло. Духовните сили на производството увеличават своя масщаб откъм една страна, защото изчезват откъм много страни. Това, което губят частичните работници, се концентрира в противоположност на тях като капитал.[88] Като продукт от мануфактурното разделение на труда е обстоятелството, че *духовните сили* на материалния производствен процес противостоят на работниците като *чужда собственост* и като *господствуваща над тях власт*. Този разграничителен процес започва в простата кооперация, където капиталистът представлява спрямо отделния работник единството и волята на обществения работен организъм. Той се развива в мануфактурата, която осакатява работника до частичен работник. Той завършва в едрата индустрия, която отделя от труда *науката* като самостойна производствена сила и я впряга в служба на капитала.[89]

В мануфактурата обогатяването на целокупния работник — а оттам и на капитала — с обществена производителна сила се обуславя от обедняването на работника откъм индивидуални производителни сили. „Невежеството е майка на индустрията, както и на суеверията. Мисленето и въображението са изложени на заблуждения, но навикът да се движи ръката или кракът не зависи нито от едното, нито от другото.

[86] У коралите всеки индивид наистина е представлява стомаха на цялата група. Само че той ѝ доставя храна, а не ѝ я отнема, както римският патриций.

[87] „Работникът, който цялостно владее един занаят, може да работи навсякъде и да намери препитание; другият (мануфактурният работник) е само принадлежност и, разделен от своите колеги по работа, няма нито способност да вложи труда си, нито независимост и затова е принуден да приеме онзи закон, който сметнат за добре да му наложат." (*Storch* [Щорх], Cours d'Economie Politique, изд. Петербург 1815 г., том I, стр. 204.)

[88] *A. Ferguson* [А. Фергюсон], History of Civ. Society, стр. 281: „Единият може да е спечелил това, което е изгубил другият."

[89] „Човекът на науката и производителният работник са далеч разделени един от друг и науката, вместо да увеличава в ръцете на работника неговите собствени производителни сили за него самия, почти навсякъде му се е противопоставила... Знанието става инструмент, който може да бъде отделен от труда и да му бъде противопоставен." (*W. Thompson* [У. Томпсън], An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth, Лондон 1824 г., стр. 274.)

Поради това мануфактурите най-много процъфтяват там, където е най-много понижен духът — в смисъл, че работилницата *може да бъде разглеждана като машина, чиито части са хора*.[68] И наистина, в средата на 18 век някои мануфактури са предпочитали да наемат полуидиоти за известни прости операции, които обаче са съставяли фабрични тайни.[69]

„Духът на голямото мнозинство от хората — казва А. Смит — се развива по необходимост от техните всекидневни занятия. Човек, който е изразходвал целия си живот за извършване на няколко прости операции... няма възможност да упражнява своя ум... Той обикновено става дотолкова тъп и невежествен, колкото това е възможно за едно човешко същество." След като описва тъпотата на частичния работник, Смит продължава: „Еднообразието на неговия неподвижен живот естествено погубва и *бодростта* на неговия дух... То съсипва дори енергията на неговото тяло и го прави неспособен да влага силата си със замах и издържливост — освен в частичната работа, която е негова специалност. Така че неговата сръчност в неговата специална работа изглежда придобита за сметка на неговите интелектуални, социални и военни добродетели — но във всяко индустриално и цивилизовано общество това е състоянието, в което *по необходимост* трябва да изпадне всеки работещ беден (the labouring poor), т. е. голямата маса от народа."[70] За да се предотврати пълното израждане на народните маси, произтичащо от разделението на труда, А. Смит препоръчва държавна народна просвета, макар и в предпазливи хомеопатични дози. С последователност полемизира срещу това неговият френски преводач и коментатор *Ж. Гарние*, който през време на първата френска империя съвсем естествено се излюпи в сенатор. Народната просвета противоречела на основните закони на разделението на труда и с нея *„се осъжда на гибел цялата наша обществена система"*. „Както всички други разделения на труда — казва той, — и това разделение между физическия и умствения труд[71] ще става по-ясно и по-решително в същата степен, в която *обществото* (той правилно употребява този израз вместо капитала, поземлената собственост и *тяхната* държава) става по-богато. Както всяко друго разделение на труда, и това е резултат на минал и причина на бъдещ прогрес... Има ли право правителството да противодействува на това разделение на труда и да спира неговия естествен ход? Има ли то право да упо-

[68] *A. Ferguson* [А. Фъргюсон], History of Civil Society, стр. 280.

[69] *J. D. Tuckett* [Дж. Д. Тъкет], A History of the Past and Present State of the Labouring Population, Лондон 1846 г., том I, стр. 148.

[70] *A. Smith* [А. Смит], Wealth of Nations, книга V, глава I, § 2. Като ученик на А. Фъргюсон, който посочил пакостните последици от разделението на труда, А. Смит е бил съвсем на ясно по тази точка. В началото на своето съчинение, където той ex professo [лат.: по занят] хвали разделението на труда, той само мимоходом го посочва като източник на обществените неравенства. Едва в 5-та книга, за държавните приходи, той възпроизвежда Фъргюсон. В „Misère de la Philosophie" аз дадох необходимото върху историческата връзка между Фъргюсон, А. Смит, Льомонте и Сей по отношение на тяхната критика на разделението на труда и там за пръв път изложих мануфактурното разделение на труда като *специфична форма на капиталистическия начин на производство*. (*Karl Marx* [Карл Маркс], Misère de la Philosophie, Париж 1847 г., стр. 122 сл.)

[71] Още Фъргюсон казва в „History of Civil Society", стр. 281: „В тази епоха на разделение на труда (of separations) и самото мислене може да стане особен занаят."

требява част от държавните приходи за опита да обърква и да смесва два класа труд, които се стремят към разделение и отделяне?"[72]

Известно духовно и физическо осакатяване е неразделно дори от разделението на труда в рамките на цялото общество. Но тъй като мануфактурният период прокарва това обществено разчленение на различните клонове на труда много по-далече, а от друга страна едва със свойственото му разделение на труда обхваща индивида в самата му жизнена основа, затова той пръв дава материал и тласък за развитието на *индустриалната патология*.[73]

„Да се раздели един човек на части — това значи той да бъде екзекутиран, ако заслужава смъртна присъда, да бъде убит, ако не я заслужава. Подразделянето на труда е убийство на народа."[74]

Кооперацията, която почива върху разделението на труда, или мануфактурата представлява в началото си една самораслa формация. Но щом добие известна плътност и широта, тя става съзнателна, планомерна и систематична форма на капиталистическия начин на производство. Историята на същинската мануфактура показва как свойственото ѝ разделение на труда, отначало по силата на опита, като че зад гърба на действуващите лица получава подходящите форми, но след това също както цеховият занаят, се стреми да задържи като традиция веднъж намерената форма и в някои случаи я задържа в течение на цели векове. Ако тази форма се промени и ако това не стане за странични неща, то винаги става само поради революция в работните инструменти. *Модерната* мануфактура — аз тук не говоря за едрата индустрия, която почива на машинарията — или намира, както е напр. случаят с мануфактурното производство на дрехи, своите disjecta membra poetae [лат.: отделни членове] вече готови за големите градове, където тя възниква, тъй че и остава само да ги събере из тяхната разпръснатост, или пък принципът на разделението на труда е налице, като разните операции на занаятчийското производство (напр. в книговезството) просто се предават изключително на специални работници. В такъв случай е нужен

[72] *Ж. Гарние*, том V от неговия превод, стр. 2—5.

[73] *Рамацини*, професор по практическа медицина в Падуа, обнародвал в 1713 г. своето съчинение „De morbis artificum", преведено в 1781 г. на френски език и препечатано в 1841 г. в „Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Discours. Auteurs Classiques". Периодът на едрата индустрия естествено е увеличил твърде много каталога на работническите болести. Виж между другото „Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier" от д-р А. Л. Фонтере, Париж 1858 г., и „Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind", 6 тома, Улм 1860 г. В 1854 г. Society of Arts [Дружество на изкуствата] назначи комисия за изследване на индустриалната патология. Списъкът на документите, събрани от тая комисия, може да се намери в каталога на „Twickenham Economic Museum". Много важни са официалните „Reports on Public Health". Виж *Eduard Reich* [Едуард Райх], „Ueber die Entartung des Menschen", Ерланген 1868 г.

[74] „To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people." (*D. Urquhart* [Д. Уркарт], Familiar Words, Лондон 1855 г., стр. 119.) Хегел е имал твърде еретични възгледи върху разделението на труда. „Под образовани хора трябва да се разбират преди всичко звилира, които могат да вършат всичко, което вършат други хора", казва той в своята „Философия на правото".

по-малко от двуседмичен опит, за да се определи нужната пропорция между броя на ръцете, необходими за всяка функция.[79]

Чрез анализ на занаятчийската дейност, чрез специализация на работните инструменти, чрез подготовка на частични работници и тяхното групиране и комбиниране в един целокупен механизъм мануфактурното разделение на труда създава качествено разчленение и количествена пропорционалност на обществените производствени процеси, т. е. определена *организация на обществения труд*, и заедно с това развива нова, обществена производителна сила на труда. Като специфично *капиталистическа* форма на обществения производствен процес — а върху заварената основа то не би могло да се развие другояче, освен в капиталистическа форма — то е само особен метод за произвеждане на *относителна принадена стойност* или метод да се увеличи за сметка на работниците *самонарастването на капитала* — това, което наричат *обществено богатство*, „*Wealth of Nations*", и т. н. То не само че развива обществената производителна сила на труда в полза на капиталиста, а не на работника, но и я развива чрез осакатяване на индивидуалния работник. То създава нови условия за господството на капитала над труда. Затова ако то от една страна се явява като исторически прогрес и необходим момент на развитие в процеса на икономическото изграждане на обществото, от друга страна то се явява като средство за цивилизована и рафинирана експлоатация.

Политическата икономия, която се издига като особена наука едва в мануфактурния период, разглежда *обществено* разделение на труда изобщо само от гледна точка на *мануфактурното* разделение на труда[80] като средство, с което със същото количество труд да се произвеждат повече стоки и така да се поевтиняват стоките и да се ускорява акумулирането на капитала. В най-рязка противоположност на това подчертаване на *количеството* и на *разменната стойност*, писателите на класическата древност се придържат изключително към *качеството* и *потребителната стойност*.[81] Поради разделението на клоновете на

[79] Удобната вяра в изобретателския гений, който отделният капиталист a priori проявявал при разделението на труда, се среща още само у немски професори, като напр. г. Рошер, който от благодарност към капиталиста за туй, че от неговата юпитеровска глава излизало съвсем готово разделението на труда, му определя „различни работни заплати". По-голямото или по-малкото приложение на разделението на труда зависи от големината на кесията, а не от величината на гения.

[80] По-ранните писатели, като Пети, като анонимният автор на „Advantages of the East India Trade" и др., по-ясно от Адам Смит установяват капиталистическия характер на мануфактурното разделение на труда.

[81] Изключение правят между модерните автори няколко писатели от 18 век, като *Бекария* и *Джеймс Харис*, които по въпроса за разделението на труда почти само повтарят античните автори. Така, Бекария казва: „Собственият опит доказва на всеки, че когато човек насочи ръце и дух все към един вид труд и продукти, той ги произвежда по-лесно, по-изобилно и по-добре, отколкото ако всеки поотделно би произвеждал за себе си това, от което се нуждае... По този начин хората се разделят на различни класи и съсловия в интереса на общността и за своя лична полза." (*Cesare Beccaria*. Чезаре Бекария, Elementi di Economia Pubblica, из дание на Кустоди, Parte Moderna, том XI, стр. 28.) *Джеймс Харис*, който по-сетне става граф Малмсбъри, прочут със своите „Diaries" [„Дневници" за пребиваването си в Петербург като посланик], казва в една бележка към своя „Dialogue concerning Happiness", Лондон 1741 г., препечатана по-късно в „Three Treatises etc.", 3-то изд., Лондон 1772 г. [стр. 292]: „Цялото доказателство в полза на това, че обществото е нещо естествено [именно чрез „разделението на занятията"], е извлечено из втората книга на „Републиката" на Платон."

общественото производство, качеството на стоките се подобрява, хора с различни наклонности и таланти си избират съответни сфери на дейност,[82] а без ограничение никъде не може да се постигне нещо значително.[83] Така че с разделението на труда се подобрява и продуктът, и производителят. Ако при случай се споменава и за нарастването на масата на продуктите, то е само в смисъл на изобилие на потребителни стойности. Нито дума не се споменава за *разменната стойност*, за *поевтиняването* на стоките. Това становище, основано на потребителната стойност, господствува както у Платон,[84] който разглежда разделението на труда като основа на общественото разделение на съсловия, така и у *Ксенофонт*,[85] който със своя характерно бур-

[82] Така, в Одисеята, XIV, 228, четем: „Ἄλλος γάρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρπεται ἔργοις" [защото друг човек се радва и на други работи], а *Архилох* казва у Секстус Емпирикус: „[illegible]" [всекиму се радва душата при друга работа].

[83] „Πόλλ' ἠπίστατο ἔργα, κακῶς δ' ἠπίστατο πάντα" [Много работи знаеше, но всички зле знаеше]. — Атинянинът е чувствувал своето превъзходство като стокопроизводител над спартанеца, тъй като последният във време на война е можел да се разпорежда с хора, но не с пари — както според Тукидид бил казал Перикъл в своята реч, с която подбуждал атиняните към Пелопонеската война: „Хора, които произвеждат само за себе си ([illegible]), са готови да воюват по-скоро с телата си, отколкото с пари." (*Тукидид*, кн. I, глава 141.) И все пак като идеал на атиняните и в материалното производство си е останала [illegible] [автаркия], като противоположност на разделението на труда, „защото при тези има благополучие ([illegible]), а при онези и независимост ([illegible])." При това трябва да се има предвид, че дори в епохата на свалянето на 30-те тирани е нямало още 5000 атиняни без поземлена собственост.

[84] Платон извежда разделението на труда в рамките на общината формално от многостранността на потребностите на индивида и от едностранчивостта на неговите заложби. Неговото главно становище се състои в това, че работникът трябва да се приспособява към работата, а не работата към работника — а това е неизбежно, ако той се занимава с няколко занаята наведнъж, т. е. един или друг от тях му е страничен занаят. „Защото работата не чака свободното време на този, който я върши, а работникът трябва да се нагажда според работата, но не по лекомислен начин. — Това е необходимо. — От това значи следва, че от всичко се произвежда повече и то хем по-хубаво, хем по-лесно, когато човек работи само едно нещо, според своя природна заложба и в подходящото време, свободен от всички други занимания." („De Republica", второ издание на Бетер, Орели и др.) Нещо подобно казва и *Тукидид* пак там, глава 142: „Морското дело е изкуство, както и всяко друго, и не може да бъде извършвано от случай на случай като *странично занимание*, напротив, нищо друго наред с него не трябва да бъде странично занятие." Ако работата, казва Платон, трябва да чака работника, тогава критическият момент на производството често се пропуска и продуктът се разваля, „[illegible]" [изгубва се сгодното за работа време]. Тази Платонова идея срещаме отново в протеста на английските притежатели на белилници за избелване против онзи параграф от фабричния закон, който фиксира за всички работници определен час за хранене. Тяхната работа не могла да се нагажда към работниците, защото „нито една от различните операции — изваряване, изплакване, избелване, гладене, изсушаване, боядисване — не може да бъде спряна в определен момент без риск за повреда... Налагането на един и същ обеден час за всички работници може понякога да изложи ценни стоки на опасност поради това, че не е завършен работният процес." Le platonisme où va-t-il se nicher! [франц.: къде ли още ще се загнезди платонизмът!]

[85] *Ксенофонт* разказва, че да се храни човек от трапезата на персийския цар било не само почетно, но и ястията били много по-вкусни от другите. „И в това няма нищо чудно, защото както всички изкуства са особено усъвършенствувани в

жоазен инстинкт вече се приближава към принципа за разделението на труда в рамките на работилницата. Републиката на Платон, доколкото разделението на труда е развито в нея като основен принцип на държавата, е само *атинска идеализация на египетския кастов строй*, както и за други негови съвременници, напр. за Изократ [61], Египет важи като образец на индустриална страна и е запазил това си значение дори за гърците от времето на Римската империя [62].

През време на същинския мануфактурен период, т. е. в периода, когато мануфактурата е господстващата форма на капиталистическия начин на производство, пълното реализиране на нейните тенденции среща спънки от много страни. Макар че тя, както видяхме, наред с йерархичното степенуване на работниците създава и простото разделение на опитни и неопитни работници, броят на последните поради преобладаващото значение на първите остава много ограничен. Макар че тя нагажда отделните операции към различните степени на зрелост, сила и развитие на техните живи трудови органи и по такъв начин напира към производителна експлоатация на жени и деца, тази тенденция изобщо претърпява крах поради навиците и съпротивата на работниците мъже. Макар че разлагането на занаятчийската дейност намалява разноските за обучение на работниците, а следователно и тяхната стойност, за по-трудни частични работи все още е необходимо по-продължително време за обучение, и дори там, където то е в същност станало излишно, работниците ревниво го поддържат. Така напр. в Англия намираме, че laws of apprenticeship [законите за чиракуването] с предвиденото в тях седемгодишно чиракуване са в пълна сила до самия край на мануфактурния период и са изхвърлени едва от едрата индустрия. Тъй като *занаятчийската сръчност* си остава главна основа на мануфактурата, а целокупният механизъм, който функционира в мануфактурата, няма независим от самите работници *обективен* скелет, капиталът постоянно се

големите градове, също тъй и царските ястия се приготовляват специално. Защото в *малките градове* един и същ човек прави легла, врати, рала, маси; често пъти при той, освен това, прави и къщи и е доволен, ако намери достатъчно клиенти, за да може да се издържа. Съвсем невъзможно е един човек, който извършва толкова много работи, да ги извършва всичките *добре*. Но в големите градове, където *всеки отделен човек намира много купувачи*, достатъчен е и *един* занаят, за да изхранва човека. Често пъти дори няма нужда от един цял занаят, а един напр. произвежда мъжки обувки, друг — женски. На места един живее само с шиене, друг с кроене на обувките; един само крои дрехи, а друг само съединява парчетата. Нужно е този, който извършва *най-простия* труд, непременно да го извършва и *най-добре*. Същото се отнася и до готварското изкуство." (*Xenophon* [Ксенофонт] „Cyropaedia", кн. VIII, глава 2.) Тук се фиксира само целената доброкачественост на потребителната стойност, макар и още Ксенофонт да е знаел, че мащабът на разделението на труда зависи от *размерите на пазара*.

[61] „Той (Бузирис) разделил всички на отделни касти... заповядал едни и същи хора постоянно да се занимават с една и съща работа", защото знаел, че онези, които менят своите занятия, не овладяват из основи нито едно от тях, а тия, които постоянно се занимават с едно и също занятие, извършват всяко от тях по най-съвършен начин. И наистина, ние виждаме, че в изкуствата и занаятите те са надминали своите съперници много повече, отколкото иначе майсторът надминава необучения работник, а по отношение на законите, които поддържат царската власт и другите държавни учреждения, те са стигнали до такова съвършенство, че прославените философи, които казват нещо по този въпрос, най-много възхваляват държавната наредба на Египет." (*Isocrates* [Изократ], Busiris, глава 8.)

[62] Сравни *Диодорус Сикулус*.

бори с непокорството на работниците. „Слабостта на човешката природа — се провиква приятелят *Юър* — е толкова голяма, че колкото е поизкусен работникът, толкова е по-своеволен, толкова по-мъчно е да се справиш с него, и следователно толкова по-тежка е вредата, която нанася на целокупния механизъм със своите щуроглави прищевки." [63] Поради това през целия мануфактурен период протича жалбата от недисциплинираността на работниците [64]. И дори да нямаме свидетелствата на тогавашни писатели, — повече и от библиотеки биха говорили простите факти, че от XVI век до епохата на едрата индустрия капиталът не е сполучил да завладее цялото разполагаемо работно време на мануфактурните работници, че мануфактурите са краткотрайни и напускат седалището си в една страна и го откриват в друга заедно с емиграцията и имиграцията на работниците. „Ред, тъй или инак, трябва да бъде установен", се провиква в 1770 год. неведнъж цитираният автор на „Essay on Trade and Commerce". „*Ред*" — се изтръгва 66 години по-късно от устата на д-р Андрю Юър, „ред" нямало в мануфактурата, почиваща „на схоластичната догма за разделението на труда", и „*Аркрайт създаде ред*".

При това мануфактурата не е могла нито да обхване общественото производство в целия му обем, нито да го преобразува из основи. Като икономическа майстория тя се е въздигала върху широката основа на градските занаяти и на селската домашна индустрия. Нейната собствена тясна техническа база е влязла, на известна степен от развитието, в противоречие със създадените от самата нея производствени потребности.

Една от нейните най-съвършени формации е била работилницата за производство на *самите работни инструменти*, а особено и на вече употребяваните сложни *механически апарати*. „Такава работилница — казва *Юър* — показваше на наблюдателя разделението на труда в многообразните му степенувания. Свределът, длетото, стругът — всеки инструмент имаше свои собствени работници, йерархично степенувани според степента на тяхната сръчност." От своя страна този продукт на мануфактурното разделение на труда е произвеждал — *машини*. Те снемат занаятчийската дейност като регулиращ принцип на общественото производство. Така от една страна, се премахва техническата причина за доживотното приковаване на работника към една частична функция. От друга страна — рухват преградите, които същият принцип още е поставял на господството на капитала.

ТРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

МАШИНАРИЯ И ЕДРА ИНДУСТРИЯ

1. Развитие на машинарията

Джон Стюарт Мил в своите „Принципи на политическата икономия" казва: „Въпрос е дали всички направени досега механически открития са облекчили всекидневния труд на кое да е човешко съще-

[63] *Ure* [Юър], Philosophy etc., стр. 20.

[64] Казаното в текста важи много повече за Англия, отколкото за Франция, и повече за Франция, отколкото за Холандия.

ство.“[96] Но това съвсем не е целта на капиталистически използуваната машинария. Както всяко друго развитие на производителната сила на труда, тя трябва да поевтинява стоките и *да съкращава* оная част от работния ден, която работникът употребява за себе си, за *да се удължава* другата част, която работникът дава безплатно на капиталиста. Машинарията е средство за производство на *принадена стойност*.

Преврата в начина на производство има при манифактурата за изходна точка *работната сила*, а при едрата индустрия — *средството на труда*. Така че най-напред трябва да се изследва как средството на труда се превръща от сечиво в машина или по какво се различава машината от занаятчийския инструмент. Тук думата е само за едрите, общите характерни черти, тъй като абстрактно строги гранични линии също тъй не разграничават епохите на обществото, както и епохите на земната история.

Математици и механици — а човек тук-там среща, че и английски икономисти повтарят това твърдение — обявяват сечивото за проста машина, а машината — за сложно сечиво. Те не виждат тук никаква съществена разлика и наричат машина дори и простите механични сили, като лост, наклонена плоскост, винт, клин и др. т.[97] Наистина, всяка машина се състои от тези прости сили, каквито и да са техните предрешавания и комбинации. Но от икономическа гледна точка това определение нищо не струва, тъй като му липсва *историческият* елемент. От друга страна, търсят разликата между сечиво и машина в това, че движеща сила при сечивото е човекът, а при машината — някоя природна сила, различна от човешката, като напр. животно, вода, вятър и т. н.[98] Според това, тегленото от волове рало, което принадлежи на най-различни епохи на производството, би било машина, а Клаусеновият Circular Loom [рундщул машина], който, движен от ръката на един единствен работник, прави 96,000 бримки на минута, би бил просто сечиво. Нещо повече, този loom би бил сечиво, ако се движи с ръка, а машина — ако се движи с пара. Тъй като употребяването на животинска сила е едно от най-старите изобретения на човечеството, машинното производство в същност би предшествувало занаятчийското. Когато в 1735 г. *Джон Уейт* възвестил за своята предачна машина, а заедно с нея и за индустриалната революция на XVIII век, той с нито една дума не е споменал, че машината вместо от човек се движи от магаре, и все пак

[96] „It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being“. Мил би трябвало да каже: „of any human being not fed by other people's labour“ [на кое да е човешко същество, което не се прехранва от чужд труд], тъй като машинарията безспорно е увеличила броя на благородните безделници.

[97] Виж напр. „Course of Mathematics“ от *Хътън*.

[98] „От тази гледна точка може да бъде прокарана точна граница между сечиво и машина: лопата, чук, длето и т. н., системи от лостове и винтове, при които, колкото изкусно и да са направени, движещата сила е човекът... всичко това попада под понятието сечиво; докато плугът, с движещата го животинска сила, ветрените и др. мелници трябва да бъдат отнесени към машините.“ (*Wilhelm Schulz* [Вилхелм Шулц], Die Bewegung der Produktion, Цюрих 1843 г., стр. 38.) Едно съчинение, което в редица отношения заслужава похвала.

тази роля се паднала на магарето. Неговата програма гласяла: машина „*за предене без пръсти*“[99].

Всяка развита машинария се състои от три съществено различни части: *двигателна машина*, *трансмисионен механизъм* и, най-сетне — *инструментална машина* или *работна машина*. Двигателната машина действува като движеща сила на целия механизъм. Тя или сама създава двигателна сила, като парната машина, калоричната машина, електро-магнитната машина и т. н., или получава тласъка отвън, от някоя вече съществуваща вън от нея природна сила, като напр. водното колело от падащата вода, крилата на вятърната мелница от вятъра и т. н. Трансмисионният механизъм, съставен от махови колела, двигателни оси, зъбчати колела, ексцентрици, моторни оси, трансмисионни ремъци, кайшик, междинни лагери и предавателни механизми от най-различен вид, регулира движението, изменя където трябва неговата форма, напр. от перпендикулярно в кръгово, разпределя го и го пренася върху работните станове. Първите две части на машинарията съществуват само за да предават на инструменталната машина движението, чрез което тя обхваща предмета на труда и го изменя целесъобразно. Тъкмо от тази част на машинарията, от *инструменталната машина*, изхожда индустриалната революция в XVIII век. Тя и сега всеки ден служи за изходна точка, когато занаятчийско или манифактурно производство преминава в машинно производство.

Ако се вгледаме по-отблизо в *инструменталната машина* или същинската *работна машина*, ще намерим, че в нея, общо взето, отново се появяват, макар че често пъти в твърде модифицирана форма, същите апарати и сечива, с които работят занаятчията и манифактурният работник — само че не вече като сечива на човека, а като сечива на един механизъм или механически сечива. Или цялата машина е само ново, повече или по-малко изменено, механическо издание на стария занаятчийски инстру-

[99] Още преди него по всяка вероятност най-напред в Италия при преденето са били употребявани машини, макар и твърде несъвършени. Една критическа *история на технологията* изобщо би ни показала, че нито едно от изобретенията на XVIII век не принадлежи на едно лице. Но досега такова съчинение няма. Дарвин насочи интереса към историята на природната технология, т. е. към образуването на растителните и животинските органи, като производствени инструменти за живота на растенията и животните. А нима не заслужава същото внимание историята на образуването на производствените органи на обществения човек, на материалната база на всяка особена обществена организация? И нима нейното създаване не е по-лесно, тъй като, както казва Вико, историята на хората се различава от историята на природата по това, че едната сме направили ние, а другата — не? Технологията разкрива активното отношение на човека към природата, непосредствения производствен процес на неговия живот, а заедно с това и процеса на неговите обществени жизнени отношения и духовните представи, които произтичат от тях. Дори всяка история на религията, която не обръща внимание на тази материална база, е некритическа. И наистина, много по-лесно е да се намери чрез анализ земната ядка на религиозните мъглявини, отколкото, обратно, от действителните във всяко дадено време условия на живот да се *изведат* техните религиозни форми. Последният метод е единствено материалистически и поради това — единствено научен метод. Недостатъците на абстрактния природонаучен материализъм, който изключва *историческия процес*, проличават още в абстрактните и идеологични представи на неговите защитници, щом последните се решат да излязат вън от пределите на своята специалност.

мент, както е напр. с механическия тъкачен стан[89]; или пък придадените към корпуса на работната машина действуващи органи са стари познати, като напр. вретената в предачната машина, иглите в чорапните машини, трионните листове в дъскорезните машини, ножовете в машинните резачки и т. н. Тези *сечива* се различават от самото тяло на работната машина още от самото си раждане. А именно, те и сега се произвеждат най-вече по занаятчийски или манифактурен начин и едва сетне биват прикрепявани към корпуса на работната машина, който пък е произведен по машинен начин[90]. Така че *инструменталната машина* е механизъм, който, като получи нужното движение, извършва със своите сечива същите операции, които по-рано с подобни сечива е извършвал работникът. Дали двигателната сила изхожда от човека или пък от някаква машина — това нищо не изменя същността на работата. След като същинското сечиво е било пренесено от човека върху един механизъм, една *машина* е заместила едно *сечиво*. Разликата веднага бие на очи, дори когато човекът все още остава първият мотор. *Броят на инструментите*, с които човек може да действува едновременно, е ограничен от броя на неговите естествени производствени инструменти, т. е. от този на неговите собствени телесни органи. В Германия са правили опит да турят един работник да движи два чекръка, т. е. заставяли го да работи едновременно с двете ръце и двата крака. Това било много изморително. По-късно бил изнамерен кракочен чекрък с две вретена, но предачи-виртуози, които да могат едновременно да предат две нишки, се намирали почти толкова рядко, колкото двуглави хора. Но [машината] „джени" вече по начало работи с 12—18 вретена, чорапната плетачна машина плете с хиляди игли едновременно и т. н. *Броят* на сечивата, с които едновременно работи една работна машина, е по начало независим от органическите рамки, в които е ограничено ръчното сечиво на работника.

В много ръчни сечива разликата между човека като проста двигателна сила и като работник, който извършва същинската работа, има сетивно-отделно съществуване. Напр. при чекръка кракът действува само като движеща сила, докато ръката, която работи при вретеното, дърпа и сучи, т. е. извършва самата предачна операция. Индустриалната революция най-напред обхваща тъкмо тази последна част от занаятчийския инструмент, като предоставя на човека наред с новата работа — да надзирава машината и да поправя с ръцете си нейните грешки, — на първо време още и чисто механическата роля на двигател. Напротив, сечива, при които човек от самото начало действува само като проста двигателна сила, като напр. при въртене ръчката на една мелница[91], при помпане,

[89] Особено в първоначалната форма на механическия тъкачен стан от пръв поглед се познава старият тъкачен стан. Съществено изменен, той се явява само в своята модерна форма.

[90] Едва приблизително от 1850 год. насам все по-голяма част от сечивата на работните машини се изработва вече в Англия по машинен начин, макар и не от същите фабриканти, които произвеждат самите машини. Машини за изработване такива механически сечива са напр. automatic bobbin-making engine, card-setting engine, [т. е. автоматични бобинни машини, машини за кардирни гребени], машини за изработване на тъкачни гребени, машини за изковаване на вретена за мюлните и ватерни текстилни машини.)

[91] Моисей Египтянинът казва: „Не завързвай устата на вола, когато той вършее." Напротив, християнско-германските филантропи турели на своя крепостен селянин,

при свиване и разтягане на крилата на едно духало, при чукане в хаван и т. н. — наистина, първи предизвикват употребата на животни, вода и вятър[92] като двигателни сили и се издигат до степен на машини отчасти през, а спорадически още дълго преди манифактурния период — но те не революционизират начина на производството. Фактът, че те дори в своята занаятчийска форма са машини, става явен в периода на едрата индустрия. Така напр. помпите, с които холандците в 1836—37 г. изпомпвали Харлемското езеро, били конструирани според принципа на обикновените помпи, само че буталата им са били движени не с човешки ръце, а с циклопични парни машини. В Англия обикновеното и твърде несъвършено ковашко духало дори и сега понякога бива превръщано в механическа въздушна помпа чрез едно просто съединяване на неговия лост с парна машина. Самата парна машина, както е била изнамерена в края на XVII век и е продължавала да съществува до началото на 80-те години на XVIII век[93], не е предизвикала никаква индустриална революция. Напротив, по-скоро създаването на инструменталните машини е направило необходимо революционизирането на парната машина. Откак човек, вместо да действува със своето сечиво върху предмета на труда, действува само като двигателна сила върху инструменталната машина, преобличането на двигателната сила в човешки мускули става вече случайно и вместо тях може да дойде водата, вятърът, парата и т. н. Естествено, това не изключва факта, че такова заместване често пъти обуславя големи технически промени в механизма, който първоначално е бил конструиран изключително за човешка двигателна сила. В днешно време всички машини, които тепърва трябва да си пробиват път, като шевните машини, хлебарските машини и т. н., се конструират едновременно и за човешка, и за чисто механическа двигателна сила, стига самото им назначение по начало да не изключва малкия мащаб.

Машината, от която изхожда индустриалната революция, замества работника, който работи с едно отделно сечиво — с механизъм, който едновременно оперира с цяла *маса* от еднакви или еднородни сечива и се движи от една единствена двигателна сила от каквато и да било форма[94]. Това вече е *машина*, но все още като прост елемент на машинното производство.

когото са употребявали като двигателна сила в мелниците си, голяма кръгла дъска на шията, за да не може той да поднася брашно в устата си.

[92] Отчасти недостигът от естествени водопади, отчасти борбата с излишъка от вода в другите и форми са заставили холандците да използуват вятъра като двигателна сила. Самата вятърна мелница те са получили от Германия, където това изобретение предизвикало сериозна борба между аристокрацията, поповете и императора за това — на кого от тях „принадлежи" вятърът. В Германия казвали, че въздухът прави човека крепостен, докато вятърът освободил Холандия. Това, което той там превърнал в собственост, не бил холандецът — там вятърът превърнал земята в собственост на холандеца. Още в 1836 г. в Холандия са били използувани 12 000 вятърни мелници с 6000 конски сили, за да пазят две трети от земята от обратното й превръщане в блато.

[93] Тя, наистина, е била вече значително подобрена от *Уат* в неговата първа, така наречена просто действуваща парна машина, но в тази си форма оставала само като проста подемна машина за вода и солни разтвори.

[94] „Съединяването на всички тези прости инструменти, поставени в движение от един единствен мотор, съставлява машината." (*Babbage* [Бабидж], On the Economy of Machinery.)

Разширяването на размера на работната машина и на броя на нейните едновременно опериращи сечива изисква по-голям двигателен механизъм, а тоя механизъм, за да надделее своята собствена съпротива, има нужда от двигателна сила, по-мощна от човешката — независимо от това, че човекът е много несъвършен инструмент за произвеждане на еднообразно и непрекъснато движение. При предпоставката, че човек действува вече само като проста двигателна сила, т. е. че вместо неговото сечиво е дошла инструменталната машина — природните сили вече могат да заместят човека и като двигателна сила. Измежду всички големи двигателни сили, завещани от мануфактурния период, конската сила е била най-лошата, отчасти защото конят има своя собствена глава, отчасти защото е скъп и защото е ограничена възможността за неговото използуване във фабриките[106]. Въпреки това конят често е бил използуван през детския период на едрата индустрия — за това свидетелствуват не само оплакванията на тогавашните агрономи, но и досега запазеното изразяване на механическата сила в конски сили. Вятърът е твърде непостоянен и не се поддава на контрол, така че в Англия, отечеството на едрата индустрия, прилагането на водната сила е преобладавало още през мануфактурния период. Още в XVII век бил направен опит да се турят в движение два воденични камъка и значи да се мели на две места с *едно* водно колело. Но набъбналият размер на трансмисионния механизъм влязъл в конфликт с вече недостатъчната водна сила и това е едно от обстоятелствата, което потикнало към по-точно изследване на законите на триенето. Също така и неравномерното действие на двигателната сила в мелници, които се турели в движение чрез бутани и теглени лостове, довело до теорията и приложението на маховото колело[107], което по-късно играе такава важна роля в едрата индустрия. По такъв начин мануфактурният период е създал първите научни и технически елементи на едрата индустрия. Ватерната предачна система на *Аркрайт* по начало е била движена с вода. Но и употребяването на водата като главна двигателна сила е било свързано с различни мъчнотии.

[106] През януари 1861 г. *Джон Ч. Мортон* прочел в *Society of Arts* [англ. Дружество на изкуствата] реферат за „силите, употребявани в земеделието". В него между другото казва: „Всяко подобрение, което спомага за еднообразието на почвата, разширява приложимостта на парната машина като източник на чисто механическа сила ... Конската сила е нужна там, където криви синори и други пречки осуетяват еднообразната дейност. Тези пречки всекидневно все повече изчезват. При операции, които изискват повече проява на волята и по-малко същинска физическа сила, единствената приложима сила е човешката, която човешкият дух направлява във всеки отделен момент." След това г. Мортон свежда парната сила, конската сила и човешката сила към единицата мярка, обикновено употребявана при парните машини, т. е. към силата, способна да вдигне в една минута 33 000 фунта на 1 фут, и пресмята разноските за една парна конска сила при парната машина на 3 пенса на час, а при коня — на 5½ пенса. Освен това конят, без вреда за здравето му, може да бъде използуван само по 8 часа на ден. Когато за обработване на земята се използува парната сила, от всеки 7 коня в течение на цялата година ще могат да бъдат спестени поне 3 коня, при това разноските за парната сила няма да бъдат по-високи от тези за освободените коне през онези 3–4 месеца, само през които те действително се използуват. Най-сетне, в онези земеделски операции, в които парната сила може да бъде употребявана, тя, в сравнение с конската сила, подобрява качеството на продукта. За да се извърши работата на парната машина, трябва да работят 66 работника, които заедно струват 15 шилинга на час, а за да се извърши работата на конете, трябват 32 работника, които струват 8 шилинга на час.

[107] *Фаулхабер* в 1625 г., *Де Каос* в 1688 г.

Тя не е могла да бъде увеличавана произволно, не е могло да се избегне нейният недостиг, понякога е изчезвала съвсем и преди всичко тя е имала чисто локален характер[108]. Едва с изнамирането на втората парна машина на *Уат*, на така наречената *парна машина с двойно действие*, е бил намерен първият двигател, който, като се *подхранва* с въглища и вода, сам създавал своята двигателна сила и чиято силова мощ се намирала напълно под контрола на човека, този двигател бил подвижен и сам бил средство за движение, бил градски двигател, а не селски като водното колело, позволявал да се концентрира производството в градовете, вместо като водното колело да го разпръсва по цялата страна[109], бил универсален в своето технологическо приложение и сравнително малко зависел от местните условия. Великият гений на Уат се проявява в спецификацията на патента, който той е извадил през април 1784 г. и в който неговата парна машина се описва не като някакво изобретение за особени цели, а като *общ агент на едрата индустрия*. Той загатва за приложения, някои от които, като напр. парният чук, са били въведени едва след повече от половин век. Но той се съмнявал в приложението на парната машина в областта на корабоплаването. Неговите наследници Бултън и Уат бяха изложили в 1851 г. на лондонската индустриална изложба най-колосалната машина за ocean steamers [океански параходи].

Едва след като сечивата се превърнали от сечива на човешкия организъм в сечива на механически апарат, т. е. на инструменталната машина, двигателната машина добила самостойна форма, напълно свободна от ограничеността на човешката сила. А с това отделната инструментална машина, която ние досега разглеждахме, се смъква до степента на прост *елемент* на машинното производство. *Една* двигателна машина сега вече можела едновременно да кара *много* работни машини. Заедно с броя на едновременно движените работни машини расте и двигателната машина, а трансмисионният механизъм се разраства в сложен апарат.

Тук трябва да се прави разлика между две неща: *кооперацията на множество еднородни машини* и *машинната система*.

В единия случай *целият продукт* се изработва от *една и съща* работна машина. Тя извършва всичките различни операции, които е извършвал един занаятчия със своето сечиво, напр. тъкачът с тъкачен стан, или пък няколко занаятчии последователно с помощта на различни инструменти — било самостоятелно, било като членове на една

[108] *Модерното откритие на турбините освобождава индустриалната експлоатация на водната сила от много предишни ограничения.*

[109] В ранния период на текстилната мануфактура седалището на фабриката е зависело от наличността на река с достатъчен наклон, за да върти водното колело; и макар че *построяването на водните колела означава началото на упадъка на системата на домашното производство*, водните колела, които по необходимост е трябвало да бъдат разположени покрай реките и то често пъти на значителни разстояния едно от друго, са представлявали по-скоро елемент на една *селска*, отколкото на една *градска система*; едва с въвеждането на парната сила на мястото на водната сила фабриките са били струпани в градове и на такива места, където са били налице в достатъчно количество водата и въглищата, които са необходими за производството на пара. Парната машина е майка на индустриалните градове." (*A. Redgrave* в „Report of the Insp. of Fact.", 30 април 1866, стр. 36.)

мануфактура[140]. Така напр. в модерната мануфактура за производство на пликове за писма един работник с дървен нож сгъва хартията, друг намазва лепило, трети сгъва капака, на който се пресова монограмът, четвърти пресова монограма и т. н. и за всяка от тези частични операции всеки отделен плик трябва да минава от ръце на ръце. Една единствена машина за пликове изпълнява всички тези операции наведнъж и изработва по 3000 и повече пликове на час. Една американска машина за правене на книжни кесии, изложена на лондонската изложба в 1862 г., реже хартията, намазва я с лепило и я сгъва, и при това произвежда по 300 кесии в минута. Целият процес, който в мануфактурата е бил разделен и се е извършвал последователно, тук се извършва от *една* работна машина, която действува чрез комбинацията на различни сечива. Все едно дали такава работна машина е само механическо възпроизвеждане на *едно* сложно ръчно сечиво или комбинация от разнородни прости инструменти, индивидуализирани от мануфактурата — *във фабриката*, т. е. в основаната на машинно производство *работилница*, всеки път отново изпъква *простата кооперация*, и то преди всичко (ние тук оставяме настрана работника) *като пространствена конгломерация на еднородни и едновременно и заедно действуващи работни машини*. Така, една тъкачна фабрика се образува от събирането едни до други в едно здание на много механични тъкачни станове, а фабриката за облекло — от събирането една до друга на много шевни машини. Но тук има *техническо единство*, тъй като многото еднородни работни машини получават импулс едновременно и равномерно от пулсирането на един общ първоизточник на движение, което им се предава чрез трансмисионния механизъм, отчасти общ за всички тях, като за всяка отделна инструментална машина се отделят само отделни разклонения. Както много сечива съставят органите на *една* работна машина, също тъй много работни машини сега вече образуват *еднородни* органи на *един и същ* двигателен механизъм.

Но същинска *машинна система* замества *отделната самостойна машина* едва там, където предметът на труда преминава през цяла редица от свързани помежду си последователни процеси, изпълнявани от верига от *разнородни*, но взаимно допълващи се работни машини. Свойствената на мануфактурата кооперация, основана на разделението на труда, се явява тук отново, но сега като *комбинация на частични работни машини*. Специфичните сечива на различните частични работници, напр. в текстилната мануфактура — сечивата на дръндаря, на влачаря, на стригаря, на предача и др., се превръщат сега в сечива на специфицирани работни машини, всяка от които съставя особен орган за дадена особена функция в системата на комбинирания работен механизъм.

140 От гледна точка на мануфактурното разделение на труда тъкачеството съвсем не е било просто, а по-скоро сложен занаятчийски труд и поради това механическият тъкачен стан е машина, която извършва твърде разнообразни операции. Изобщо погрешна е представата, че модерната машинерия първоначално обхващала такива операции, които са били опростени от мануфактурното разделение на труда. Преденето и тъкането през мануфактурния период са били подразделени на нови видове, а сечивата им са били подобрени и видоизменени, но самият трудов процес никак не е бил разделен и си оставал занаятчийски. Изходна точка на машината не е трудът, а средството на труда.

низъм. В клоновете, в които машинната система се въвежда за пръв път, самата мануфактура и доставя *самораслата* основа на разделението, а оттам и на организацията на производствения процес.[141] Но тук веднага изпъква една съществена разлика. В мануфактурата работниците са длъжни, поотделно или на групи, да изпълняват всеки отделен частичен процес със своите занаятчийски инструменти. При все че и работникът се нагажда към процеса, но и процесът от по-рано е приспособен към работника. Тоя *субективен* принцип на разделението на труда отпада при машинния начин на производството. Тук общият процес *обективно*, разгледан сам за себе си, се разлага на своите съставни фази и проблемата за извършването на всеки частичен процес и за свързването на различните частични процеси се разрешава чрез техническо прилагане на механиката, химията и т. н.[142], при което, естествено, теоретичната концепция, както и преди, трябва да бъде усъвършенствувана въз основа на практически опит, натрупан в широки размери. Всяка частична машина доставя на следващата нейния суров материал, а тъй като те всичките действуват едновременно, и продуктът непрекъснато се намира в различни фази на процеса на своето произвеждане, както и в преход от една фаза на производството в другата. Както в мануфактурата непосредствената кооперация на частичните работници създава определени *числени съотношения* между отделните работнически групи, така в разчленената машинна система непрекъснатото работене на частичните машини една във връзка с друга създава определено *отношение* между техния брой, техния размер и тяхната скорост. Комбинираната работна машина, която сега вече е разчленена система от отделни *разнородни* работни машини и от *групи* от такива машини, е толкова по-съвършена, колкото по-непрекъснат е нейният цялостен процес, т. е. с колкото по-малки прекъсвания суровият материал преминава от първата си фаза до последната си фаза, значи — колкото повече самият механизъм, вместо човешки ръце, го пренася от една производствена фаза в друга. Докато в *мануфактурата* това изолиране

141 Преди епохата на едрата индустрия вълнената мануфактура е била господствуваща мануфактура в Англия. Поради това през първата половина на XVIII век повечето опити за приложение на машини са били направени в нея. При памука, чието механическо преработване не изисква така трудни приготовления, се възползуваха от добития с вълната опит, както, наопаки, по-късно механическата вълнена индустрия се развива на основата на механическото памукопредачество и тъкачество. Отделни елементи от вълнената мануфактура, напр. влаченето на вълната, са включени във фабричната система едва през последните десетилетия. „Прилагането на механична сила в процеса на влаченето на вълната … което се практикува в големи размери от въвеждането на дарачната машина, особено тази на Листер … имаше за своя несъмнена последица факта, че голям брой работници бяха изхвърлени от работа. По-рано вълната се влачеше на ръка, повечето в къщата на влачаря. Но сега тя навсякъде се влачи във фабриката и ръчният труд е станал излишен, с изключение на някои особени процедури, за които още се предпочита ръчно влачене. Мнозина от ръчните влачари намериха работа във фабриките, но продуктът на ръчния влачар е така нищожен в сравнение с продукта на машината, че за доста голям брой влачари е изчезнала възможността да намерят работа." (Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856, стр. 16.)

142 „Така че принципът на фабричната система се състои в това... разделението на трудовия процес на неговите съществени съставни части да се постави на мястото на разпределянето или степенуването на труда между отделните занаятчии." (Ure [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 20.)

на отделните процеси е принцип, даден от самото разделение на труда, в развитата *фабрика*, напротив, господствува *континюитетът* на отделните процеси.

Една система от машинария, все едно дали почива на простата кооперация на *еднородни* работни машини, както в тъкачеството, или на комбинация от *разнородни* работни машини, както в предачеството, съставя сама по себе си *един* голям *автомат*, стига да я кара един самодвижещ се първоизточник на движение. Впрочем цялата система може да бъде движена напр. от парна машина, макар че отделни инструментални машини за известни движения още имат нужда от работника, както напр. движението при мюлжините преди въвеждането на selfacting mule [селфактор] и все още при финото предачество, или пък някои определени части от машината, за да извършат своите операции, трябва подобно на сечивo да бъдат управлявани от работника, както в машиностроителството преди превръщането на *slide rest* (един въртящ се апарат) в автомат. Щом машината без човешка помощ извършва всички движения, необходими за обработването на суровия материал, и се нуждае само от човешко наглеждане, ние имаме *автоматична система* от машинария, която при това се поддава на непрекъснато усъвършенствуване на нейните детайли. Така напр. апаратът, който автоматически спира предачната машина щом се скъса макар една единствена нишка, както и selfacting stop [самодейна спирачка], която спира усъвършенствувания парен тъкачен стан щом вътъчната нишка се свърши в масурa на совалката, са съвсем модерни изобретения. Като пример както за континюитет в производството, така и за провеждане на автоматичния принцип може да служи модерната хартиена фабрика. Изобщо въз основа на производството на хартия може удобно и в подробности да се изучава както разликата между различните начини на производство, основана на разликата в средствата за производство, така и връзката на обществените производствени условия с тези начини на производство: старото немско производство на хартия ни дава образец на занаятчийско производство, Холандия от XVII в. и Франция от XVIII век — на същински манифактури, а модерна Англия — пример на автоматична фабрикация в този клон; освен това в Китай и Индия още съществуват две различни староазиатски форми на същата индустрия.

Машинното предприятие притежава най-развития си образ в разчленената система от работни машини, които получават своето движение само чрез трансмисионна машинария от един *централен автомат*. Тук на мястото на отделната машина застава едно механическо чудовище, чието тяло запълва цели фабрични здания и чиято демонична сила, отначало скрита от почти тържествено-отмереното движение на неговите исполински членове, избухва в трескаво-бесния танц на неговите безбройни същински работни органи.

Мюлжинета, парни машини и т. н. е имало още преди да е имало работници, чиято изключителна работа е да правят мюлжинета, парни машини и т. н., също както човек е носил дрехи още преди да е имало шивачи. Но изобретенията на Вокансон, Аркрайт, Уат и т. н. са могли да бъдат реализирани само защото тези изобретатели са заварили голямо количество подготвени от манифактурния период изкусни механически работници. Една част от тези работници се състояла от само-

стойни занаятчии от различни професии, друга част са били съсредоточени в манифактури, а в тях, както вече споменахме, разделението на труда е господствувало с особена строгост. С умножаването на изобретенията и с разрастващото се търсене на новоизнамерените машини се е развило все повече и повече от една страна — разпадането на машиностроителството на многобройни самостойни клонове, а от друга — разделението на труда вътре в машиностроителните манифактури. Така че тук в *манифактурата* ние виждаме непосредната техническа основа на *едрата индустрия*. Манифактурата е произвела машините, чрез които едрата индустрия премахнала занаятчийското и манифактурното производство в ония производствени сфери, които тя най-напред е обхванала. Така че машинното производство се е издигнало по *естествен път* върху една *неотговаряща за него материална основа*. На известна степен от развитието то е трябвало само да преобразува самата тази основа, която то в началото е заварило готова и после я е разширило в нейната стара форма, и да си създаде нова основа, отговаряща на неговия собствен начин на производство. Както отделната машина остава миниатюрна, докато се движи само с човешка сила, както машинната система не е могла да се развива свободно, докато на мястото на заварените двигателни сили — животни, вятър и вода — не дошла парната машина — също тъй и цялото развитие на едрата индустрия е било парализирано, докато нейното характерно средство за производство, самата машина, дължала своето съществуване на личната сила и личната сръчност, а значи и зависела от развитостта на мускулите, от остротата на погледа и от виртуозността на ръцете, с които частичният работник в манифактурата и занаятчията вън от нея са боравели със своите миниатюрни инструменти. Въпреки поскъпването на машините поради този начин на произхода им — обстоятелство, което властвува над капитала като *съзнателен мотив*, — разширението на вече машинизираната индустрия и нахлуването на машинарията в нови производствени клонове останало обусловено изключително от умножаването на една категория работници, която поради полуартистичния характер на своя труд е могла да се умножава само постепенно, а не скокообразно. Но на известна степен от развитието си едрата индустрия е изпаднала и *технически* в противоборба със своята занаятчийска и манифактурна основа. Разширяването на размерите на двигателните машини, на трансмисионния механизъм и на инструменталните машини, по-голямата сложност, разнообразие и по-строгото уеднаквяване на съставните им части паралелно с откъсването на инструменталната машина от занаятчийския модел, който първоначално определял нейния строеж, и с възприемането на една свободна форма, която се обуславя само от нейната механическа задача[103], разработването на автоматичната система и все по-неизбежното въвеждане на мъчнообработваем материал, напр. на желязо вместо дърво — разрешаването на всички тези естествено възникнали задачи навсякъде се е натъквало на индивидуалните прегради,

[103] Механичният тъкачен стан в своята първоначална форма е направен главно от дърво, а подобреният, модерният стан — от желязо. До каква висока степен старата форма на средството за производство господствува над неговата нова форма показва, между другото, повърхностното сравняване на модерния парен тъкачен стан със стария стан, на модерните духала в железолеярните фабрики — с първото

които дори комбинираният работнически персонал на манифактурата е можел да преодолява само по степен, но не и изцяло по същество. Машини напр. като модерната печатарска преса, модерния парен тъкачен стан и модерната кардирна машина не са могли да бъдат създадени от манифактурата.

Преврат в начина на производството в една сфера на индустрията обуславя също така преврат и в други сфери. Това важи преди всичко за такива клонове на индустрията, които, наистина, са изолирани един от друг поради *общественото* разделение на труда, така че всеки от тях произвежда своя самостойна стока, но които все пак се преплитат като фази на един целокупен процес. Така, машинното предене е довело до необходимостта и от машинно тъкане, а двете заедно — до механическо-химическата революция в избелването, имприминирането и боядисването. Така, от друга страна, революцията в памукопреденето е предизвикала изнамирането на *gin* — машина за отделяне на памучното влакно от семето — и едва тогава е станало възможно памучното производство в необходимия днес голям масщаб [108]. А революцията в начина на производство в индустрията и земеделието е довела до необходимостта и от революция в *общите* условия на обществения производствен процес, т. е. *в средствата за съобщение и транспорт*. Както средствата за съобщение и транспорт на едно общество, чийто pivot [френ. стожер] — за да си послужа с един израз на *Фурие* — са били дребното земеделие с неговата добавъчна домашна индустрия и градският занаят — съвсем не са могли вече да задоволяват производствените потребности на манифактурния период с неговото разширено разделение на обществения труд, с неговата концентрация на средствата на труда и на работниците и с неговите колониални пазари, и в същност затова са претърпели преврат — така и средствата за комуникация и транспорт, наследени от манифактурния период, скоро се превърнали в непоносима спирачка за едрата индустрия, с нейната трескава бързина на производството, с нейния масов масщаб, с нейното постоянно и масово прехвърляне на капитал и работници от една сфера на производството в друга и с нейните новосъздадени отношения на световния пазар. Независимо от пълния преврат в строителството на платноходни кораби, съобщителното и транспортно дело чрез система от речни параходи, железници, океански параходи и телеграфи постепенно се *приспособявало* към начина на производство на едрата индустрия. А огромните маси желязо, които сега трябвало да се коват, сплояват, режат, про-

несполучливо механическо възпроизвеждане на обикновеното конско движение, но може би най-убедителното доказателство е един опит за създаване на локомотив още преди изнамирането на сегашния локомотив, — и този първи локомотив наистина е имал два крака, които е повдигал последователно, като кон. Едва след по-нататъшното развитие на механиката и след натрупване на практически опит механическият принцип вече напълно определя формата и затова тя окончателно се еманципира от наследената телесна форма на сечивото, което се изпълва в машина.

[108] Машината *cottongin* („памучен джин"), изнамерена от американеца Ели Уитней до най-ново време, в нейните съществени черти, остана по-малко променена, отколкото която и да било друга машина от XVIII век. Едва през последните десетилетия (преди 1867 г.) един друг американец, г. Емери от Олбани в щата Ню-Йорк, с едно колкото просто, толкова и ефикасно приспособление изпрати в архивата машината на Уитней.

дупчват и оформяват, изисквали от своя страна циклопски машини, за чието създаване манифактурното машинно производство се оказало безсилно.

Така че едрата индустрия трябвало да овладее характерното за нея средство за производство, самата машина, *и с машини да произвежда машини*. Едва по този начин тя си създала своя адекватна техническа основа и стъпила на собствените си крака. С разрастването на машинното производство в първите десетилетия на XIX век *машинарията* наистина постепенно *завладяла фабрикацията на инструменталните машини*. Но едва през последните десетилетия грамадното железопътно строителство и океанското парно корабоплаване породили онния *циклопски машини, които служат за произвеждане на първо-двигатели*.

Най-съществено производствено условие за фабрикуването на машини с машини е било създаването на двигателна машина, способна да развива всяка желана мощност и все пак напълно поддаваща се на контрол. Такава машина вече съществувала — парната машина. Но същевременно трябвало да се постигне машинно произвеждане на нужните за отделните части на машината строго геометрични форми, като линия, плоскост, кръг, цилиндър, конус и сфера. Тази проблема разрешил в първото десетилетие на XIX век *Хенри Модсли* с изнамирането на *slide-rest* [супорт на струг], който скоро бил автоматизиран и във видоизменена форма бил пренесен от струга, за който той първоначално е бил предназначен, към други машиностроителни машини. Това механическо приспособление не замества някакъв отделен инструмент, а самата *човешка ръка*, която създава определени форми чрез приближаване, нагаждане и насочване на острието на режещи инструменти и т. н. срещу или над работния материал, напр. желязо. По такъв начин успели да произвеждат геометричните форми на отделните машинни части „с такава степен на леснина, точност и бързина, която никаква натрупана опитност не би могла да даде на ръката и на най-похватния работник" [109].

Ако разгледаме онази част на *използуваната за машиностроителство машинария*, която образува същинската *инструментална машина*, ще видим, че пак се появява занаятчийският инструмент, само че в циклопски размери. Напр. действуващата част на *бормашината* е грамаден свредел, който се движи от парна машина и без който не би могло да се произвеждат цилиндрите на големите парни машини и на хидравличните преси. Механичният струг е циклопично възпроизвеждане на обикновения краčен струг; стругарската машина е железен дърводелец, който обработва желязото със същия инструмент, с който дърводелецът обработва дървото; сечивото, което в лондонските корабостроителници реже фурнир, е гигантски бръснач; сечивото на

[109] „The Industry of Nations", Лондон 1855 г., част II, стр. 239. Там се казва: „Колкото просто и наглед незначително да изглежда тази принадлежност на струга, ние мислим, че не преувеличаваме, ако установим, че нейното влияние върху подобрението и разпространението на употребата на машините е било също тъй голямо, както влиянието на подобренията на Уат в самата парна машина. Въвеждането на тази принадлежност изведнъж доведе до усъвършенствуване и поевтиняване на всички машини и даде тласък за по-нататъшни изобретения и подобрения."

машинната ножица, която реже желязото както шивашката ножица реже платa, представлява една *гигантска* ножица, а парният чук действува с обикновена глава на чук, само че толкова тежка, че и самият Тор не би могъл да я размахва[106]. Така напр. един от тези парни чукове, които са изнамерени от *Насмит*, тежи повече от 6 тона и пада перпендикулярно от височина 7 фута върху една наковалня, която тежи 36 тона. Той като на игра превръща на прах цял гранитен блок, но също така е способен да закове един гвоздей в меко дърво с последователни леки удари[107].

Средството на труда придобива като машинария такава материална форма на съществуване, която обуславя заместването на човешката сила с природни сили, а на емпирическата рутина – със съзнателното приложение на природознанието. В манифактурата разчленяването на обществения трудов процес е *чисто субективно*, там то е *комбиниране* на частичните работници; в машинната система едрата индустрия притежава напълно *обективен* производствен организъм, който работникът *заварва* като готово материално условие на производството. В простата кооперация и дори в кооперацията, специфицирана чрез разделение на труда, изтласкването на *единичния* работник от *обобществения* все още си е повече или по-малко случайно. Машинарията, с някои изключения, за които ще спомена по-долу, функционира само в ръцете на непосредствено обобществен или *колективен* труд. Така че *кооперативният характер* на трудовия процес сега става *техническа необходимост*, диктувана *от природата на самото средство на труда*.

2. Прехвърляне на стойност от машинарията върху продукта

Видяхме, че производителните сили, които произтичат от кооперацията и от разделението на труда, нищо не костуват на капитала. Те са *природни сили на обществения труд*. Природните сили като пара, вода и др., които се употребяват в производствени процеси, също така нищо не костуват. Но както човекът се нуждае от бели дробове, за да диша — също така му е нужно едно „творение на човешка ръка", за да може производително да консумира природните сили. За да се експлоатира двигателната сила на водата, необходимо е водно колело, за да се експлоатира еластичността на парата, необходима е парна машина. С науката е същото, както и с природните сили. След като веднаж бъдат открити, законът за отклонението на магнитната стрелка в полето на електрическия ток или законът за магнетизиране на желязото, около което се движи електрически ток, вече не костуват нито стотинка[108]. Но за експлоатацията на тия закони в телеграфното дело и т. н. е потребен много скъп и сложен апарат. Както видяхме, машината не изтласква *сечивото на труда*. От миниатюрно сечиво на човешкия организъм то се уголемява по обем и по брой до степента на сечиво на създаден от човека механизъм. Капиталът сега заставя работника да работи вместо с ръчно сечиво — с машина, която сама оперира със своите сечива. Затова, ако още от пръв поглед е ясно, че едрата индустрия, като включи грамадни природни сили и природознанието в производствения процес, непременно ще повиши извънредно много производителността на труда — съвсем не е еднакво ясно, че тази повишена производителна сила няма да бъде изкупена от друга страна с увеличено изразходване на труд. Както всяка друга съставна част на *постоянния капитал*, машинарията сама не създава никаква стойност, но прехвърля своята собствена стойност върху продукта, за чието производство тя служи. Доколкото тя има стойност и доколкото поради това прехвърля стойност върху продукта, тя образува една стойностна съставна част на същия. Вместо да го *поевтинява*, тя го прави *по-скъп* — пропорционално на своята собствена стойност. Очевидно е, че машината и систематически развитата машинария — това характерно *средство на труда* в едрата индустрия — нарастват по стойност несъразмерно в сравнение със средствата на труда в занаятчийското и манифактурното производство.

Тук трябва преди всичко да се забележи, че машинарията винаги влиза изцяло в *трудовия процес* и винаги само отчасти в *оплодотворителния процес*. Тя никога не прибавя повече стойност, отколкото сама средно губи чрез своето изхабяване. Така че има голяма разлика между стойността на машината и онази част от стойността ѝ, която тя периодично прехвърля върху продукта. Има голяма разлика между машината като елемент за *образуване на стойност*, и машината като елемент за *произвеждане на продукт*. Колкото е по-голям периодът, в продължение на който една и съща машинария служи в един и същ трудов процес, толкова по-голяма е тази разлика. Наистина, ние видяхме, че всяко същинско *средство на труда* или производствен инструмент винаги влиза в производствения процес изцяло, а в оплодотворителния процес само на части, съобразно със средното му дневно изхабяване. Но при машинарията тази *разлика* между ползуване и изхабяване е много по-голяма, отколкото при сечивото, тъй като машинарията, направена от по-траен материал, живее по-дълго и тъй като нейната употреба, регулирана от строго-научни закони, дава възможност за по-голяма икономия в изразходването на нейните съставни части и на нейните консумативни средства, и най-сетне — тъй като нейното производствено поле е *несравнено* по-широко от това на сечивото. Ако извадим както от машинарията, така и от сечивото техните средни дневни разноски или онази съставна част от стойността, която те прехвърлят върху продукта със своето дневно изхабяване и консумация на спомагателни материали като масло, въглища и т. н. — те иначе действуват *даром*, съвсем като природни сили, които съществуват без съдействието на човешки труд. Колкото по-голям е размерът на производи-

[106] В Лондон една от тези машини за изковаване на paddle-wheelshafts [оси за водни колела] е и наречена „Тор" [или показалеца на именката]. Тя изковава ос, тежка 16½ тона, със същата лекота, с която ковачът изковава подкова.

[107] Машините, които обработват дърво и които могат да бъдат употребени и в производство от малки размери, са повечето *американски* изобретения.

[108] Науката изобщо не струва на капиталиста „нищо", но това никак не му пречи да я експлоатира. Капиталът присвоява „чуждата" наука тъкмо тъй, както присвоява и чуждия труд. Но „капиталистическото" присвояване и „личното" присвояване било на наука, било на материално богатство са съвсем различни неща. Сам д-р Юър се оплаква, че неговите мили фабриканти, които експлоатират машини, са груби невежи в областта на механиката, а *Либих* разказва за поразителното невежество на английските химически фабриканти в областта на химията.

теления ефект на машината от този на сечивото, толкова по-голям е и размерът на нейната *безплатна* служба в сравнение с тази на сечивото. Едва в едрата индустрия човек се научава да застави продукта на своя предишен, вече опредметен труд да му работи даром в големи размери, като някаква природна сила[109].

При разглеждане на кооперацията и манифактурата се оказа, че известни общи производствени условия, като здания и т. н., в сравнение с разпокъсаните производствени условия на единичните работници, *се икономисват* при съвместното им консумиране и значи по-малко поскъпяват продукта. При машинарията не само че *многобройните* сечива на *една* работна машина *съвместно* използуват нейния корпус, но и *много работни машини* използуват *съвместно* една и съща двигателна машина заедно с част от трансмисионния механизъм.

При дадена разлика между стойността на машинарията и онази част от нейната стойност, която [част] се прехвърля върху всекидневния продукт, степента, в която тази част от стойността поскъпява продукта, зависи преди всичко от *размера на продукта*, тъй да се каже от неговата повърхнина. В една лекция, отпечатана в 1858 год., г. *Бейнс* от Блекбърн пресмята, че „всяка реална[109a] механическа конска сила кара 450 selfacting [автоматични] мюлжине-вретена с принадлежностите им, или 200 throstle [тростилни] вретена, или 15 тъкачни стана за 40 inch cloth [тъкан, широка 40 инча], заедно с механизмите за опъване на основата, за огладждане и т. н." В първия случай еднодневните разноски за една парна конска сила и изхабяването на машинарията, която тя туря в движение, се разпределят върху еднодневния продукт от 450 вретена на мюлжине, във втория случай — върху продукт от 200 тростилни вретена, в третия — върху продукт от 15 механични тъкачни стана, тъй че върху една унция прежда или върху един аршин тъкан се прехвърля твърде незначителна част от стойността. Същото е и при горе приведения пример с парния чук. Тъй като неговото еднодневно изхабяване, консумация на въглища и т. н. се разпределят върху грамадни маси желязо, които той всекидневно изковава, на всеки центнер желязо се пада само незначителна част от стойността, която би била твърде голяма, ако тоя циклопски инструмент би набивал малки гвоздейчета.

[109] *Рикардо* дотолкова предпочита да насочи вниманието си върху този ефект на машините — впрочем и него той също така не изтъква, както и общата разлика между трудовия процес и сплодотворителния процес, — че понякога забравя за онази съставна част на стойността, която машините прехвърлят върху продукта, и изцяло смесва машините с природните сили. Така напр. „Адам Смит никъде не подценява услугите, които ни правят природните сили и машинарията, но много правилно различава природата на стойността, която те прибавят към стоките... тъй като те извършват своята работа (work) безплатно — помощта, която те ни дават, не прибавя нищо към разменната стойност" (*Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 336, 337). Забележката на Рикардо, разбира се, е напълно справедлива, доколкото е насочена против *Ж. Б. Сей*, който бръщолеви, че машините принасяли „услугата" *да създават стойност*, която образувала част от „печалбата".

[109a] (Бележка към третото издание: Една „конска сила" е равна на силата на 33,000 футо-фунта на минута, т. е. на силата, която в една минута повдига 33,000 фунта на 1 фут (английски) или 1 фунт на 33,000 фута. Това е горепоменатата конска сила. Но в обикновения търговски език, а и тук-там в цитати в тази книга, се прави разлика между „номинални" и „комерчески" или „индикаторни" конски сили на една и съща машина. Старата или номинална конска сила се изчислява изклю-

При дадена сфера на дейност на работната машина, т. е. при даден брой на нейните сечива, или ако е въпрос за сила — при даден техен размер, масата на продукта ще зависи от *скоростта*, с която действува машината, така напр. от скоростта, с която се върти вретеното, или от броя на ударите, които чукът нанася в една минута. Някои от тия колосални чукове правят 70 удара на минута, а патентованата ковачна машина на Райдер, която употребява парни чукове от по-малки размери за изковаване на вретена, прави 700 удара на минута.

Щом е дадена пропорцията, в която машинарията прехвърля стойност върху продукта, величината на тази част от стойността зависи от *величината на нейната собствена стойност*[110]. Колкото по-малко труд съдържа самата машинария, толкова по-малко стойност придава тя на продукта. А колкото по-малко стойност тя прехвърля, толкова по-производителна е тя и толкова повече нейната служба се приближава към тази на природните сили. А *машинното производство на машинария* намалява нейната стойност в сравнение с нейните размери и ефект.

Сравнителният анализ на цените на стоки, произвеждани по занаятчийски или манифактурен начин, с цените на същите стоки като машинни продукти има общо взето за резултат, че при машинния продукт онази съставна част на стойността, която [част] се дължи на *средството на труда, относително нараства*, но *абсолютно се намалява*. Това значи, че нейната абсолютна величина спада, но нейната величина по отношение на общата стойност на продукта, напр. на един фунт прежда, се увеличава[111].

чително по дължината на хода на буталото и по диаметъра на цилиндъра, при което натискът на парата и скоростта на движението на буталото не се вземат никак предвид. Фактически това значи: тази парна машина има напр. 50 конски сили, ако се движи със същия слаб натиск на парата и малка скорост на движението на буталото, както във времето на Бултън и Уат. Но оттогава насам двата последни фактора са пораснали в грамадна степен. За да се измери механичната сила, която сега действително развива някоя машина, е изнамерен индикаторът, който показва парното налягане. Скоростта на движението на буталото лесно се определя. Така мярката на „индикаторната" или „комерческа" конска сила на една машина представлява математична формула, която едновременно взима предвид диаметъра на цилиндъра, дължината на хода на буталото, скоростта на буталото и парното налягане, и с това показва колко пъти в една минута машината наистина прави 33,000 футо-фунта. Затова една номинална конска сила в действителност може да кара 3, 4 и дори 5 индикаторни или действителни конски сили. Това, за да се изяснят различни по-нататъшни цитати. — *Ф. Е.*)

[110] Читателят, който е под властта на капиталистически представи, разбира се, ще намери, че тук липсва „лихвата", която машината прибавя към продукта pro rata [лат.: съответно] на своята капиталова стойност. Но лесно е да се разбере, че машината, като не създава *нова стойност*, както не я създава и всяка друга съставна част на постоянния капитал — не може да прибави никаква стойност и под названието „лихва". Ясно е по-нататък, че тук, дето става въпрос за *производството на принадената стойност*, не може да се предположи a priori никаква нейна *част* под названието „лихва". В третата книга на това съчинение ще разясним капиталистическия *начин на изчисляване*, който prima facie [лат.: на пръв поглед] *изглежда* безсмислен и противоречащ на законите за образуването на стойността.

[111] Тази прибавяна от машината съставна част на стойността се намалява абсолютно и относително там, където тя изтиква коне или изобщо работни животни, които се използуват само като двигателна сила, а не като машини за обмяна на веществата. Впрочем *Декарт* със своята дефиниция на животните като прости машини гледа с очите на манифактурния период — за разлика от средните векове, когато на

Ясно е, че когато произвеждането на една машина струва толкова труд, колкото спестява нейното прилагане — имаме просто преместване на труд, т. е., общата сума на труда, необходим за произвеждането на една стока, не се намалява или производителната сила на труда не се увеличава. Но разликата между труда, който тя струва, и труда, който тя спестява, или степента на нейната производителност, очевидно, не зависи от разликата между нейната собствена стойност и стойността на заместеното от нея сечиво. Тази разлика трае дотогава, докогато изразходваният за машините труд, а значи и онази част от стойността, която те предават върху продукта, остава по-малка от стойността, която работникът със своето сечиво би прибавил към предмета на труда. Затова производителността на машината се измерва със *степента, в която тя замества човешка работна сила*. Според г. Бейнс на 450 мюлжинетни вретена с тяхната предварителна машинария, които се движат от една парна конска сила, се падат $2\frac{1}{2}$ работника[113], а $2\frac{1}{2}$ работника с всяко selfacting mule spindle [автоматично мюлжинетно вретено] при 10-часов работен ден изприддат 12 унции прежда (среден номер), значи седмично $365\frac{5}{8}$ фунта. Значи при своето превръщане в прежда 366 фунта памук (за по-голямо опростяване на примера ние не обръщаме внимание на отпадъците) поглъщат само 150 работни часа или 15 десетчасови работни дни, докато с чекрък — щом като ръчният предач произвежда в 60 часа 13 унции прежда — същото количество памук би погълнало 2700 десетчасови работни дни или 27 000 работни часа[114]. Там където старият начин на blockprinting или на ръчното щампосване на басми е

инвентните се гледали като на *помощник на човека*, както смята по-късно и г. фон Халер в своето съчинение: „Restauration der Staatswissenschaften". Че Декарт, както и Бейкън, е сменял променения образ на производството и практическото овладяване на природата от страна на човека като резултат от променения метод на мисленето — това личи от неговата „Discours sur la Méthode", където между другото се казва: „Възможно е" (чрез въведения от него във философията метод) „да се дойде до знания, много полезни в живота, и вместо онази спекулативна философия, която преподават в училищата, да се намери едно практическо приложение на тези познания, чрез които — като познаваме също тъй добре, както познаваме различните занаяти на нашите занаятчии, още и силите и действието на огъня, водата, въздуха, звездите и всички други тела, които ни обикалят — ние бихме могли по същия начин да използуваме нашите познания за полезните цели, за които те са годни; по този начин ние бихме могли да станем *господари и притежатели на природата*" и така „да спомагаме за *подобрението на човешкия живот*". В предговора към „Discourses upon Trade" от *сър Дъдли Норт* (1691) се казва, че методът на Декарт, приложен към политическата икономия, почнал да я освобождава от старите басни и суеверни представи за парите, за търговията и т. н. Но общо взето, по-ранните английски икономисти се присъединяват към Бейкън и Хобс, докато по-сетне *Лок* станал „философът" *κατ' ἐξοχήν* [гръцки: като такъв] на политическата икономия в Англия, Франция и Италия.

[113] Според годишния отчет на Есенската търговска камара (окт. 1863) стоманолеярната фабрика на Круп в 1862 год. със 161 топилни, калилни и циментови пещи, 32 парни машини (в 1800 год. това е бил приблизително общият брой на всички парни машини в *Манчестър*), 14 парни чука, които заедно представляват 1236 конски сили, 49 ковашки огнища, 203 работни стана и около 2400 работника, е произвела 13 милиона фунта лята стомана. Тук на 1 конска сила се падат по-малко и от 2 работника.

[114] *Бебидж* пресмята, че на Ява само предачният труд прибавя 117% към стойността на памука. По същото време (1832 г.) в *Англия* общата стойност, прибавяна от труда и машините при предането на памука, е била приблизително 33% от стойността на суровия материал. („On the Economy of Machinery", стр. 214.)

заместен от машинно щампосване, една единствена машина с помощта на един мъж или момче щампосва за един час толкова четирицветна басма, колкото са щампосвали преди 200 души[115]. Докато Ели Уитней още не бил изобретил (в 1793 г.) машината cottongin, отделянето на един фунт памук от семената изисквало средно един работен ден. С неговото изобретение една негърка вече могла да изчиства по 100 фунта памук на ден, а оттогава насам производителността на машината „джин" е значително увеличена. Един фунт памучни влакна чието производство по-рано струвало 50 цента, по-късно се продавал за 10 цента, и то с по-голяма печалба, т. е. като съдържал по-голямо количество незаплатен труд. В Индия за очистване на влакната от семената се употребява един полумашинен инструмент, т. н. „чурка", с който един мъж и една жена очистват 28 фунта на ден. А с помощта на онази „чурка", която д-р Форбс е изнамерил преди няколко години, един мъж и едно момче очистват 250 фунта на ден, а там, където като двигателна сила се използуват напр. волове, пара или вода, са нужни само няколко момчета и момичета, като feeders (подаватчи на материал за машината). Шестнадесет такива машини, движени от волове, извършват средната дневна работа на 750 души[116].

Както вече споменахме, парната машина при парния плуг извършва в един час за 3 пенса или [illegible] шилинг, толкова работа, колкото 66 души извършват за 15 шил. на час. Връщам се към този пример, за да отстраня една погрешна представа. А именно, тези 15 шилинга в никой случай не са израз на труда, прибавен от 66-тимата души за един час. Ако съотношението между принадения труд и необходимия труд е било 100%, то тези 66 работника са произвели на час една стойност от 30 шилинга, макар че само 33 часа се изразяват в един еквивалент за самите тях, т. е. в работната им заплата от 15 шилинга. И тъй, ако приемем, че една машина струва колкото годишната заплата на 150 изместени от нея работници, напр. 3000 фунта стерлинги — тези 3000 ф. ст. съвсем не са паричният израз на труда, вложен от 150 работника и прибавен към предмета на труда, а са израз само на *онази част от техния годишен труд*, която за тях самите се изразява в работната заплата. Напротив, *паричната стойност* на машината от 3,000 ф. ст. изразява *целия* труд, изразходван за нейното производство, безразлично в какво съотношение този труд представлява работна заплата за работника и принадена стойност за капиталиста. Значи ако машината струва *толкова*, колкото заместената от нея работна сила, материализираният в нея труд винаги е по-малък от живия труд, който тя замества[116а].

Разгледана изключително като *средство за поевтиняване на продукта*, *границата* за употребата на машинарията е дадена от това, че нейното собствено производство струва по-малко труд, отколкото замества нейното приложение. За *капитала* обаче тази граница е изразена по-тясно. Тъй като той плаща не *вложения труд*, а стойността на вло-

[115] При машинното щампосване освен това се пести боя.

[116] Ср. „Paper read by Dr. Watson [Уотсън], Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts", 17 април 1860 г.

[116а] „Тези неми деяци (машините) винаги са продукт на много по-малко труд, отколкото оня, който те заместват, дори когато имат еднаква парична стойност." (*Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 40.)

жената работна сила, за него употребата на машини се ограничава от *разликата между стойността на машината и стойността на заместваната от нея работна сила*. Тъй като разделението на работния ден на необходим труд и принаден труд е различно в различни страни, а тъй също и в една и съща страна в различни периоди или в един и същ период — в различни промишлени клонове; тъй като, освен това, действителната заплата на работника ту спада под стойността на неговата работна сила, ту се качва над нея, *разликата между цената на машинарията и цената на работната сила, която трябва да бъде заместена от нея*, може твърде много да се *променя*, макар и *разликата между количеството труд, необходимо за произвеждане на машината, и общото количество на заместения от нея труд* да остава *една и съща*[116a]. Но за самия капиталист само първата разлика определя производствените разноски на стоката и му влияе чрез принудителните закони на конкуренцията. Затова днес в Англия се изнамират машини, които се употребяват само в Северна Америка, както в XVI и XVII век Германия е изнамирала машини, които се употребявали само в Холандия, или както много френски изобретения от XVIII век са били използувани само в Англия. В развитите от по-преди страни самата машина с нейното приложение в някои промишлени клонове произвежда такъв излишък от труд (*redundancy of labour*, казва Рикардо) в други клонове, че тук спадането на работната заплата под стойността на работната сила *възпрепятствува* употребата на машини и я прави излишна и често пъти невъзможна от гледна точка на капитала, чиято печалба и без това произтича от намалението не на *вложения*, а на *платения* труд. В някои клонове на английската *вълнена манифактура* детският труд през последните години е много намалял, а тук-там е почти съвсем изместен. Защо? Фабричният закон изисквал две смени деца, от които едната работи 6, а другата 4 часа, или всяка само по 5 часа. Но родителите не искали да продават тези half-timers (работещи половин ден) по-евтино, отколкото по-рано са продавали full-timers (работещи пълен ден). *Оттук* и заместването на half-timers с машинарии[117]. Преди да бъде забранен женският и детският труд (за деца под 10 години) в мините, капиталът е смятал, че неговият метод да заставя голи жени и момичета, често пъти заедно с мъже, да работят в каменовъглените и други мини е дотолкова в съгласие с неговия морален кодекс, а особено и с неговата главна касова книга — че едва след

[116a] Бележка към второто издание: Затова в едно комунистическо общество машинарията би имала съвсем друго поле на приложение, отколкото в буржоазното общество.

[117] „Предприемачите не желаят ненужно да задържат две смени деца под 13 години... Една група фабриканти, предачите на вълна, сега вече наистина рядко употребяват деца под 13 години, т. е. работещи половин ден. Те са въвели различни видове усъвършенствувани и нови машини, с които е станало съвсем излишно използуването на деца" (т. е. на деца под 13 години). „Като пример за илюстриране на това намаление на броя на децата ще спомена един трудов процес, при който към съществуващите машини е бил включен един апарат, наречен piecing machine, чрез който работата на 6 или 4 работещи половин ден може — според устройството на отделната машина — да бъде извършена от един младеж" (над 13 години)... „Системата на половин ден" е стимулирала „изнамирането на тази piecing machine" („Reports of Insp. of Factories for 31st Oct. 1858").

забраната прибягнал до машините. Янките са изнамерили машини за трошене на камъни. Англичаните не ги употребяват, тъй като на „*клетника*" (в английската политическа икономия тази дума „*wretch*" е специално название за земеделския работник), който извършва тази работа, се заплаща такава малка част от неговия труд, че за капиталиста машините само биха *поскъпили* производството[118]. В Англия за теглене на лодки по каналите понякога все още се употребяват *жени* вместо коне[119], тъй като трудът, необходим за произвеждането на коне и машини, е математически определена величина, докато трудът, потребен за издръжката на жените от свръхнаселението, не го лови и сметка. Поради това никъде няма по-безсрамно прахосване на човешка сила за дреболии, както именно в Англия, страната на машините.

3. Първите въздействия на машинното производство върху работника

Изходен пункт на едрата индустрия образува, както показахме, революцията в средството на труда, а преобразуваното средство на труда получава своята най-развита форма в разчленената машинна система на фабриката. Преди да видим как към този обективен организъм се прикрепва човешки материал, нека разгледаме някои общи обратни въздействия на тая революция върху самия работник.

а) Присвояване на допълнителна работна сила от страна на капитала. Женски и детски труд

Доколкото машините правят мускулната сила ненужна, те стават *средство* за приложение на *работници без мускулна сила* или с незряло телесно развитие, но с по-голяма гъвкавост на членовете. Затова *женският и детският труд* е бил първата дума на *капиталистическото* приложение на машинарията! С това тези грандиозни средства за заместване на труд и на работници веднага се превърнали в средство за *увеличаване на броя на наемните работници* чрез включване на всички членове на работническото семейство, без разлика на пол и възраст, под непосредственото господство на капитала. Принудителният труд в полза на капиталиста узурпирал не само времето на детската игра, но и времето за свободен труд в домашния кръг, в обичайните рамки, за нуждите на самото семейство[120].

[118] „Машинарията ... често пъти не може да бъде употребена дотогава, докато *трудът* (той разбира *работната заплата*) не се покачи" (*Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 479.)

[119] Виж „Report of the Social Science Congress at Edinburgh", окт. 1863 г.

[120] През време на памучната криза, която съпровождала американската гражданска война, английското правителство изпратило *д-р Едуард Смит* в Ланкашир, Чешайр и други места, за да събере сведения за здравословното състояние на памучните работници. Между другото той съобщава, в хигиенично отношение кризата, независимо от изгонването на работниците от фабричната атмосфера, имала и много други предимства. Жените на работниците сега намирали необходимото време да накърмят децата си, вместо да ги тровят с „Godfrey's Cordial" (опиатен препарат); те спечелили време да се учат *да готвят*. За нещастие, това готварско изкуство им се е паднало в един момент, когато те нямали какво да ядат. Но от това се вижда как капиталът узурпира в полза на своето оплодотворяване и труда, необходим за семейните

Стойността на работната сила се определяше не само от работното време, необходимо за издръжката на възрастния работник, но и от това за издръжката на цялото работническо семейство. Като хвърля всички членове на работническото семейство на трудовия пазар, машинарията разпределя стойността на работната сила на мъжа върху цялото негово семейство. Значи — тя *намалява* стойността на неговата работна сила. Купуването на семейството, раздробено напр. на 4 работни сили, струва може би по-скъпо, отколкото преди е струвало купуването на работната сила на главата на семейството, но пък на мястото на един работен ден идат четири работни дни и тяхната цена спада в онзи пропорция, в която принаденият труд на четиримата е в повече от принадения труд на единия работник. За да може *едно* семейство да живее, сега трябва четири души да дават на капитала не само труд, но и принаден труд. Така машинарията заедно с *човешкия материал за експлоатация* — същинското поле на капиталистическата експлоатация [121] — разширява същевременно и *степента на експлоатацията*.

Тя също тъй революционизира из основи формалното реализиране на капиталовото отношение, *договора* между работник и капиталист. На базата на стоковата размяна първата предпоставка беше, че капиталистът и работникът си противостоят *като свободни личности*, като независими стокопритежатели, единият — като притежател на пари и средства за производство, другият — като притежател на работна сила. Но сега капиталът купува непълнолетни или малолетни. По-рано работникът е продавал своята собствена работна сила, с която той формално разполагал като свободна личност. Сега той продава своя жена и деца. Той става *търговец на роби* [122]. Търсенето на детски труд често

нужди. Кризата също тъй била използувана, за да могат дъщерите на работниците в специални школи да се научат да шият. Една американска революция и една световна криза са били нужни, за да могат работническите момичета, които предат за целия свят, да се научат да шият!

[121] „Броят на работниците се е увеличил твърде много поради все по-нарастващото заместване на мъжки с женски труд и преди всичко на труда на възрастните — с детски труд. Три момичета на 13-годишна възраст със заплата от 6 до 8 шилинга на седмица са изместили един мъж на зряла възраст със заплата между 18 и 45 шилинга." (*Th. de Quincey* [Т. де Куинси], The Logic of Political Economy, Лондон 1844 г., бележка към стр. 147.) Тъй като известни семейни функции, напр. гледане и кърмене на децата, не могат съвсем да се потиснат, конфискуваните от капитала майки на семейства са принудени повече или по-малко да наемат свои заместници. Трудът, необходим за консумацията вътре в семейството, като шиене, кърпене и т. н., трябва да бъде заместен с купуване на готови стоки. Значи на намаленото изразходване на домашен труд отговаря увеличение на паричните разходи. Така че производствените разноски на работническото семейство растат и покриват увеличения приход. Към това се прибавя, че икономията и целесъобразността при използуването и подготвянето на средствата за живот стават невъзможни. За фактите, скривани от официалната политическа икономия, се намира изобилен материал в „Reports" [отчетите] на фабричните инспектори, на „Children's Employment Commission" [комисията за детския труд] и особено в „Reports on Public Health" [докладите за общественото здраве].

[122] Въпреки големия факт, че ограничаването на женския и детския труд в английските фабрики е било наложено на капитала от възрастните работници-мъже, ние дори и до последните отчети на „Children's Employment Commission" намираме наистина възмутителни и робовладелски черти у родителите-работници по отношение на търговията с деца. А капиталистическият фарисей, както личи от същите „Reports" [отчети], изобличава това създадено, увековечавано и експлоатирано от самия него

пъти и по форма прилича на търсенето на роби-негри, както то е било обикновено нещо в обявленията на американските вестници. „Моето внимание — казва напр. един английски фабричен инспектор — бе привлечено от едно обявление в местния вестник на един от най-големите мануфактурни градове на моя окръг, което привеждам тук: *„Търсят се 12 до 20 момчета, не по-млади от това, което може да мине за 13 години.* Заплата 4 шилинга на седмица. За справка и т. н."" [123]. Фразата „което може да мине за 13 години" има този смисъл, че според Factory Act [фабричния закон] *деца под 13 години* могат да работят само 6 часа. Един официално признат лекар (certifying surgeon) трябва да удостоверява възрастта. Фабрикантът търси значи момчета, които *да изглеждат така*, като че ли вече са тринадесетгодишни. Понякога скокообразното намаление на броя на наетите от фабрикантите деца под 13 години, което изненадва в английската статистика от последните 20 години, е било, според показанията на самите фабрични инспектори, до голяма част дело на тези certifying surgeons, които подправяли възрастта на децата съобразно с експлоататорските желания на капиталистите и нуждата на родителите да продават труда на децата си. В прословутия лондонски квартал Бетнал Грийн всеки понеделник и вторник сутрин има открит пазар, където деца от двата пола, от 9 години нагоре, сами себе си отдават под наем на лондонските копринарски мануфактури. „Обикновените условия са 1 шилинг и 8 пенса на седмица (които принадлежат на родителите) и 2 пенса за мене самия, плюс чай." Договорите важат само за седмицата. Сцените и езикът на този пазар са просто възмутителни [124]. В Англия все още се случва жени „да вземат момчета от Workhouse [трудов дом] и да си продават на първия срещнат купувач за 2 шилинга и 6 пенса седмично" [125]. Въпреки закона, във Великобритания и сега най-малко 2 000 момчета биват продавани от своите родители като живи машини за чистене комини (макар че за заместването им има машини) [126]. Причинената от машинарията революция в *правното отношение* между купувач и продавач на работна сила, така че цялата сделка загубва дори *привидността на договор* между свободни личности, е дала по-сетне на английския парламент юридическо *оправдание* за държавната намеса във фабричното дело. Винаги когато фабричният закон ограничава детския труд на 6 часа в дотогава още незасегнати клонове на индустрията, се чува отново хленчът на фабрикантите: част от родителите изтеглили децата

зверство, което той иначе нарича „свобода на труда". „Детският труд е бил повикан на помощ . . . дори за добиване на собствения насъщен хляб. Без сили да издържат такъв несъразмерен труд, без да бъдат напътени за техния бъдещ живот, те са хвърлени в една физически и морално покварена обстановка. Еврейският историк, по повод на разрушаването на Йерусалим от Тит, забелязва, че не било чудно, дето градът е бил подложен на такова страшно унищожение, щом като една безчовечна майка е пожертвувала собственото си дете, за да утоли страстта на необузданите си глад." „Public Economy Concentrated", Карлайл 1833 г., стр. 66.

[123] *A. Redgrave* в „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", стр. 40, 41.

[124] „Children's Employment Commission. V Report", Лондон 1866 г., стр. 81, № 31. (Бележка към четвъртото издание: Копринарската индустрия в Бетнал Грийн днес е почти унищожена. — *Ф. Е.*)

[125] „Child. Empl. Comm., III. Report", Лондон 1864 г., стр. 53, № 15.

[126] Пак там, V. Report, стр. XXII., № 137.

от сега засегнатата индустрия, за да ги продадат в такава индустрия, където още царн *„свобода на труда“*, т. е. където децата под 13 години са *заставени* да работят като възрастни, а, значи, и могат да бъдат продадени по-скъпо. Но тъй като капиталът по своята природа е *левелер*, т. е. изисква като свое получено по рождение човешко право *равенство* в условията за експлоатиране на труда във всички производствени сфери, законодателното ограничаване на детския труд в един индустриален клон става причина за неговото ограничаване и в другите.

Ние още по-рано посочихме *физическата разруха* на децата, младежите и жените, които машинарията подлага на експлоатацията на капитала — отначало пряко, във фабриките, изникващи на нейна основа, а после и косвено, *във всички останали индустриални клонове*. Затова тук ще се спрем само на една точка — на *грамадната смъртност на работническите деца през първите години на техния живот.* В Англия има 16 регистрационни окръга, в които на 100,000 живи деца под една година се падат средно годишно по 9000 смъртни случая (в един окръг само 7,047), в 24 окръга — над 10,000, но под 11,000, в 39 окръга — над 11,000, но под 12,000; в 48 — над 12,000, но под 13,000; в 22 — над 20,000, в 25 — над 21,000, в 17 — над 22,000; в 11 — над 23,000, в окръзите Хуу, Улвърхемптън, Ештън-ънд-Лайн и Престон — над 24,000; в окръзите Нотингхем, Стокпорт и Бредфорд — над 25,000, в Уисбич — 26,000 и в Манчестер — 26,125[137]. Както показва едно официално лекарско изследване в 1861 г., високият процент на смъртността се дължи — като се оставят настрана местните условия — предимно на *работенето на майките вън от къщи* и на произлизащото оттук занемаряване и лошо третиране на децата, между другото и на неподходяща храна, недостатъчна храна, тъпчене с упойки и т. н., а към това трябва да се прибави и неестественото отчуждаване на майките от техните деца и, като последица от него, умишленото изгладняване и отравяне на децата.[138] В такива земеделски окръзи, „където има минимум от женски труд, „процентът на смъртността е най-малък“[139]. Но анкетната комисия от 1861 г. даде и неочаквания резултат, че в някои земеделски окръзи, разположени по брега на Северното море, процентът на смъртността на децата под една година почти достига този на най-злокобните фабрични окръзи. Поради това *д-р Джулиан Хънтър* е бил натоварен да изследва това явление на самото място. Неговият отчет е включен в „VI. Report on Public Health“[140]. Дотогава се предполагало, че малария и други болести, свойствени на ниски и блатисти места, покосяват децата. Изследването показало тъкмо обратното, значи — „че същата причина, която е прогонила маларията, а именно превръщането на почвата, която зиме била тресавище, а лете — оскъдно пасбище,

[137] „Sixth Report on Public Health“, Лондон 1864 г., стр. 34.

[138] „То (изследването от 1861 г.) ... освен това доказа, че от една страна, при описаните обстоятелства, децата гинат от занемаряване и лоши отношения, които се дължат на работата на техните майки, а от друга страна майките стигат до страшно неестествено отношение към своите рожби — обикновено тяхната смърт не ги засяга много, а понякога ... те вземат преки мерки, за да я ускорят.“ (Пак там.)

[139] „Sixth Report on Public Health“, стр. 454.

[140] Пак там, Лондон 1864 г., стр. 454—463. „Report by *Dr. Henry Julian Hunter* [Хънтър] on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.“

в плодородни ниви — е създала изключителната смъртност на бозайничетата“[141]. 70-те практикуващи лекари, които д-р Хънтър разпитал в тези окръзи, били „забележително единодушни“ по тази точка. Работата е там, че с революцията в земеделието там била въведена *индустриалната система.* „Омъжени жени работят на *дружини* заедно с моми и момци; един човек, наречен „gangmaster“, който наема тия дружини изцяло, ги предоставя за известна сума на арендатора. Тия дружини често пъти ходят на работа много мили далеч от своите села; човек може да ги срещне сутрин и вечер по пътищата, жените в къси ризи и също такива поли и ботуши, а понякога панталони; много силни и здрави на вид, но покварени от обичайна разпуснатост и безскрупулни към печалните последици, които предпочитането на такъв деен и независим живот стоварва върху техните рожби, които гинат в къщи.“[142] В тези окръзи се повтарят всички явления на фабричните окръзи, а в още по-широки размери — замаскираното детеубийство и третирането на децата с упойки[143]. „Това, което зная аз за злините, които то причинява — казва *д-р Саймън*, служебен лекар на английския Privy Council [таен съвет] и rédacteur en chef [главен редактор] на отчетите за „Public Health“ [общественото здраве], — трябва да оправдае дълбокото отвращение, с което аз наблюдавам всяко масово *индустриално* звангажиране на възрастни жени.“[144] „Ще бъде истинско щастие за манифактурните окръзи на Англия — се провиква в един официален отчет фабричният инспектор *Р. Бейкър*, — ако на всяка омъжена жена, която има семейство, бъде *забранено* да работи в която и да е фабрика.“[145]

Моралният упадък, който произтича от капиталистическата експлоатация на женския и детския труд, толкова изчерпателно е изложен от *Фр. Енгелс* в неговата книга „Положението на работническата класа в Англия“ и от други писатели, че аз тук само го припомням. Но *интелектуалната пустота*, която се създава изкуствено чрез превръщане на незрели хора в прости машини за фабрикуване на принадена стойност и която много трябва да различаваме от онова природно невежество, което оставя ума неразработен, без да поврежда неговата *способност за развитие* и неговата *природна плодовитост*, застави най-сетне дори английския парламент да провъзгласи основното образование като *законно условие* за „производственета“ употреба на деца под 14 години във всички индустрии, подчинени на фабричния закон. Духът на капиталистическото производство ясно проличава в небрежната редакция на така наречените *възпитателни клаузи* на фабричните закони, в липсата на административен механизъм, поради който това задължително обучение в повечето случаи пак става илюзорно, в опози-

[141] „Sixth Report on Public Health“, Лондон 1864 г., стр. 35 и стр. 455, 456.

[142] Пак там, стр. 456.

[143] Както в английските фабрични окръзи, така и в земеделските всеки ден се разпространява употреблението на опиум от възрастните работници и работнички. „Да разширят продажбата на опиума ... — това е главна цел на някои предприемчиви едри търговци. Дрогеристите го смятат за артикул, който най-много върви.“ (Пак там, стр. 459). Бозайничетата, които получават опиум, се „сгърчват като старчета или малки маймуни“ (пак там, стр. 460). Ето как Китай и Индия си отмъщават на Англия.

[144] „Sixth Report on Public Health“, Лондон 1864 г., стр. 37.

[145] „Reports of Insp. of Fact. for 31st. Oct. 1862“, стр. 59. Този фабричен инспектор е бил по-рано лекар.

цията на фабрикантите дори и против *този* образователен закон и в техните практически извъртания и хитрувания за неговото заобикаляне. „За осъждане е само законодателството, защото е издало един фиктивен закон (delusive law), който, под претекст че се грижи за възпитанието на децата, не съдържа нито едно единствено постановление, с което да може да се осигури тази предявена цел. Законът определя само че децата всеки ден трябва да бъдат затваряни за определено време (3 часа) между четирите стени на едно помещение, наречено училище, и че този, който е наел детето, трябва да получава всяка седмица удостоверение за това от едно лице, което с името си се подписва като учител или учителка."[136] Преди да бъде издаден поправеният фабричен закон от 1844 год., не са били рядко явление свидетелства за посещаване на училище, които учителят и учителката, като неграмотни, са подписвали с кръст. „Когато посетих едно от училищата, което издаваше такива свидетелства, аз бях дотолкова поразен от невежеството на учителя, че го попитах: Кажете ми, моля ви, знаете ли да четете? — „Ih jeh, Ebbes (summat) [Е, на горе долу] — отговори той. За свое оправдание той прибави: „Във всеки случай аз стоя пред моите ученици."" През време на подготвянето на закона от 1844 г. фабричните инспектори разоблачили мизерното състояние на помещенията, наречени училища, чиито свидетелства те били длъжни да признават като напълно валидни според закона. Всичко, което те прокарали, било това, че от 1844 г. „цифрите в училищните свидетелства трябва да бъдат попълнени с почерка на учителя, а името и презимето на учителя — да бъдат подписани от самия него"[137]. *Сър Джон Кинкейд*, фабричен инспектор за Шотландия, разказва за подобен служебен опит: „Първото училище, което ние посетихме, държеше някоя си Mrs. Ann Killin [г-жа Ан Килин]. Когато я предложих да каже името си буква по буква, тя веднага направи грешка, като почна с буквата *C*, но веднага се поправи, като каза, че нейното име започва с *K*. Но като прегледах нейните подписи в книгата за училищните свидетелства, аз забелязах, че тя се подписва различно, а нейният почерк не остави никакво съмнение, че тя е негодна за учителка. Пък и тя самата призна, че не може да води дневника... В друго училище намерих, че училищната стая има 15 фута дължина и 10 фута ширина, и преброих в това помещение 75 деца, които крещяха нещо неразбрано."[138] „Но не само в тия мизерни дупки децата получават училищни свидетелства без да добиват училищно образование — защото в много училища, в които учителят е компетентен, неговите усилия почти изцяло се разбиват о забъркващия куп деца от всякаква възраст, от 3 години нагоре. Неговият доход, който в най-добрия случай е твърде жалък, зависи напълно от онова количество пенси, които могат да бъдат получени от най-голямия брой деца, наблъскани в една стая. Към това се прибавя оскъдната училищна мобилировка, липсата на книги и други учебни помагала и потискащото въздействие на разваления и отвратителен въздух върху самите бедни деца. Аз бях в много такива училища, където видях маса деца, които абсолютно

[136] *Леонард Хорнър* в „Reports of Insp. of Fact. for 30th June 1857", стр. 17.
[137] Пак той в „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", стр. 18, 19.
[138] *Сър Джон Кинкейд* в „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1858", стр. 31, 32.

нищо не правеха; и това се удостоверява като посещаване на училище, а такива деца фигурират в официалната статистика като получили образование (educated)."[139] В Шотландия фабрикантите избягват да държат деца, които са задължени да ходят на училище. „Това достатъчно доказва *силното неразположение на фабрикантите спрямо клаузите за образованието*."[140] В уродливо ужасяващ вид изглежда това в заведенията за *имприминиране на басми и др.*, които се регулират от специален фабричен закон. Според постановленията на закона „всяко дете, преди да бъде наето в такава фабрика, трябва да е посещавало училище поне 30 дена и не по-малко от 150 часа в 6-те месеца, които непосредствено предшествуват първия ден на неговото постъпване. През време на неговото работене в тия заведения за имприминиране то също така е длъжно да ходи на училище през един период от 30 дена и по 150 часа през всяко второ следващо полугодие... Отиването на училище трябва да става между 8 часа сутрин и 6 часа след обед. Посещения, по-къси от $2\frac{1}{2}$ часа или по-дълги от 5 часа на ден, не може да се броят като част от 150-те часа. При обикновени условия децата ходят на училище преди обед и след обед, по 5 часа на ден в течение на 30 дена, а след изтичането на 30-те дена, когато бъде достигната изискваната от закона обща сума от 150 часа, когато децата — да се изразим на техния собствен език — свършат своята книга, те се връщат в заведението, където остават отново шест месеца, до настъпването на новия срок за ходене на училище, и пак остават там, докато пак свършат книгата... Много деца, които посещават училището в течение на предписаните 150 часа, при връщането им от 6-месечното работене във фабриката знаят точно толкова, колкото са знаели в началото... Те, разбира се, са забравили всичко, което са учили при предишното ходене на училище. В други фабрики за имприминиране на басми ходенето на училище се намира в пълна зависимост от търговските съображения на фабриката. Изискваното число часове се изпълва през всяко полугодие на части от по 3 до 5 часа наведнъж, които са разпръснати може би през 6-те месеца. Напр. децата посещават училището един ден от 8 до 11 часа сутрин, друг ден — от 1 до 4 часа след обед и след като детето няколко дена съвсем не се явява в училището, то изведнъж пак идва от 3 до 6 часа след обед; 3—4 дни или една седмица то се явява в училището редовно, след това пак изчезва за три седмици или за цял месец и се връща по за няколко часа в някои дни, когато няма работа, когато фабрикантът случайно няма нужда от него; и така детето го блъскат (buffeted) от училището във фабриката, от фабриката в училището, докато се наброят 150-те часа."[141] Като прибавя в преобладаващ брой жени и деца към комбинирания работен персонал,

[139] *Леонард Хорнър* в „Reports etc. for 31st Oct. 1857", стр. 17, 18.
[140] *Sir J. Kincaid* [Сър Дж. Кинкейд], „Reports of Insp. of Fact. 31st. Oct. 1856", стр. 66.
[141] *А. Редгрейв* в „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1857", стр. 41, 42. В онзи клон на английската индустрия, в който от по-дълго време господствува същинският фабричен закон (не Print Work's Act [закон за имприминирането], за който току-що говорихме в текста), пречките против образователните клаузи през последните години са преодолени до известна степен. Но в клоновете, които не са подчинени на фабричния закон, още твърде много господствуват възгледите на фабриканта на стъкла *Дж. Гедс*, който така поучава следствения комисар Уайт: „Доколкото

машинарията най-сетне сломява съпротивата, която мъжът-работник през време на манифактурата още е противопоставял на деспотизма на капитала.[140]

б) удължаване на работния ден

Ако машинарията е най-могъщото средство за покачване на производителността на труда, т. е. за *скъсяване на работното време*, необходимо за произвеждане на една стока, тя става, като носителка на капитала — най-напред в непосредно обхванатите от нея клонове на индустрията, — най-могъщо средство за *удължаване на работния ден* извън всякакви естествени предели. Тя създава от една страна *нови условия*, които *позволяват на капитала* свободно да отпусне юздите на тази своя постоянна тенденция, а от друга страна — *нови подбуди* за подклаждане на неговата ненаситна жажда за чужд труд.

При машинарията най-напред добива самостоятелност по отношение на *работника* движението и дейността на *средството на труда*. То става само по себе си едно индустриално perpetuum mobile [лат. вечно работеща машина], което би произвеждало непрекъснато, ако не срещаше известни природни граници в своите човешки помощници: в тяхната телесна слабост и в тяхното своеволие. Затова като *капитал* — а като такъв автоматът има съзнание и воля в лицето на капиталиста — то е въодушевено от стремежа да сведе в рамките на минимума съпротивата на упорстващата, но еластична граница на човешката природа.[141] Тази съпротива и без това е отслабена от привидната лекота на труда при машината и от по-голямата податливост и покорност на женския и на детския елемент.[142]

Производителността на машинарията, както видяхме, е обратно пропорционална на големината на онази съставна част от стойността, която

разбира, по-голямата част от образованието, което получава през последните години една част от работническата класа, е голямо зло. То е опасно, защото ги прави твърде независими." („Children's Empl. Commission, IV. Report", Лондон 1865 г., стр. 253.)

[140] „Г-н Е., фабрикант, ми съобщи, че при неговите механически тъкачни станове работят изключително жени; той предпочитал *омъжените* жени, особено такива, които в къщи имат семейства, чиято издръжка зависи от тях; те са много по-внимателни и възприемчиви от неомъжените и са принудени до крайност да напрягат своите сили, за да добият необходимите средства за живот. Така добродетелите, присъщите добродетели на женския характер се превръщат във вреда на жените — така всичко морално и нежно в тяхната природа става средство за тяхното поробване и за тяхното страдание." („Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March", Лондон 1844 г., стр. 20.)

[141] „Откак навсякъде са въведени скъпо костуващите машини, човешката природа е обременена далеч над нейната средна сила." (*Robert Owen* [Роберт Оуен], Observations on the effects of the manufacturing system, 2. изд., Лондон 1817 г., стр. 16 — *Мисл. ред.*)

[142] Англичаните, които охотно възприемат първата емпирична форма, в която се проявява известно явление, за негова *причина* често пъти обясняват онова огромно иродовско заграбване на деца от приютите за бедни и сираци, което капиталът е извършил при зараждането на фабричната система и чрез което той си е набавил съвсем безволен човешки материал, като *причина* за дългото работно време във фабриките. Така, напр. Филдън, сам английски фабрикант, казва: „Ясно е: дългото работно време произлиза от обстоятелството, че от различни части на страната са доставени толкова голям брой изоставени деца и че предприемачите станаха независими от работниците, така че те, след като с помощта на насъбрания по такъв начин

тя прехвърля върху продукта. Колкото е по-дълъг периодът на нейното функциониране, толкова по-голяма е масата продукти, върху която се разпределя прибавяната от нея стойност, и толкова по-малка е частта от стойността, която тя прибавя към отделната стока. Но периодът на активния живот на машинарията се определя, очевидно, от *дължината на работния ден* или от продължителността на дневния трудов процес, умножена с *числото на дните*, в които той се повтаря.

Изхабяването на машината съвсем не отговаря математически точно на времето на нейното използуване. Но дори ако приемем това, една машина, която работи $7\frac{1}{2}$ години по 16 часа дневно, обхваща също такъв производствен период и не прибавя към общия продукт повече стойност, колкото същата машина, която работи 15 години по 8 часа дневно. Само че в първия случай стойността на машината би била възпроизведена двойно по-бързе отколкото във втория, а капиталистът би погълнал за $7\frac{1}{2}$ години толкова принаден труд, колкото иначе за 15.

Материалното изхабяване на машината е двояко. Едното произтича от нейната употреба, както монетите се изтъркват от циркулиране; другото — от нейната неупотреба, както бездейният меч ръждясва в ножницата. Това е изхабяването, което се дължи на природните сили. Изхабяването от първия вид е, повече или по-малко, *право* пропорционално, а от последния вид — до известна степен *обратно* пропорционално на нейната употреба.[143]

Но покрай материалното изхабяване машината подлежи тъй да се каже и на *морално изхабяване*. Тя губи *разменна стойност*, доколкото машини от същата конструкция могат да се произвеждат по-евтино или по-добри машини започнат да я конкурират.[144] И в двата случая, колкото и млада и жизнеспособна да е машината — нейната стойност вече не се определя от фактически въплътеното в нея работно време, а от онова работно време, което е необходимо за нейното собствено възпроизвеждане или за възпроизвеждането на по-добрата машина. Затова тя повече или по-малко е *загубила от стойността си*. Колкото е по-къс периодът, през който се възпроизвежда цялата ѝ стойност, толкова по-малка е опасността от морално изхабяване, а колкото е по-дълъг работният ден — толкова по-къс е този период. При първото въвеждане на машинарията в някой производствен клон един след друг идват нови

човешки материал вече веднъж бяха сполучили да превърнат дългото работно време в обичай, сега вече по-лесно можеха да го наложат и на своите съседи." (*J. Fielden* [Дж. Филдън], The Curse of the Factory System, Лондон 1836 г., стр. 11.) Относно женския труд фабричният инспектор *Саундърс* казва във фабричния отчет от 1844 г.: „Между работничките има жени, които много седмици наред, с изключение на няколко дни, работят от 6 часа сутрин до 12 часа през нощта, с по-малко от два часа за хранене, така че в продължение на 5 дни от седмицата от 24-те часа дневно им остават само 6 часа, за да си идат до вкъщи и да отпочинат в леглото."

[143] „Причината ... за повреждането на чувствителните подвижни части на металическия механизъм може да се дължи на бездействието." (*Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, Лондон 1835 г., стр. 281.)

[144] Споменатият вече „Манчестерски предач" (в. „Times" [„Таймс"] от 26 ноември 1862) изброява между разносите за машинарията: „Тя (именно „удръжката за изхабяването на машинарията") има и целта да покрие загубата, която непрекъснато произтича от това, че машини от по-нова и по-добра конструкция изваждат от употреба други машини, преди още те да са изхабени."

методи за по-евтиното ѝ възпроизвеждане[147] и за подобрения, които засягат не само отделни части или апарати, но и цялата ѝ конструкция. Затова през първия период от живота на машинарията този *специален мотив* за удължаване на работния ден действува най-акутно.[148]

При иначе еднакви условия и при даден работен ден експлоатацията на *удвоен брой работници* изисква както удвояване на онази част от постоянния капитал, която е вложена в машинария и постройки, така и на онази част, която е вложена в суров материал, в спомагателни материали и т. н. С *удължаването на работния ден* се разширява мащабът на производството, докато вложената в машинария и в постройки част от капитала остава неизменна.[149] Затова не само че расте принадената стойност, но и се намаляват *разноските*, необходими за нейното *извличане*. Наистина, това става повече или по-малко при всяко удължаване на работния ден, но тук то има особено голямо значение, тъй като частта от капитала, която е превърната в средства на труда, тук изобщо играе по-важна роля.[150] Работата е там, че развитието на машинното производство обвързва една все по-нарастваща част от капитала в такава форма, в която той от една страна постоянно *може да бъде оплодотворяван*, а от друга страна губи потребителна и разменна стойност, щом бъде прекъснат неговият контакт с живия труд. „През времето, когато един земеделец — поучава г. *Ешуърт*, английски памучен магнат, професора *Насау У. Сениор*, — през времето, когато един земеделец оставя своята лопата, той прави безполезен един капитал от 18 пенса. Когато един от нашите хора (т. е. от фабричните работници) напусне фабриката, в такъв случай *той прави безполезен един капитал, който е струвал 100,000 ф. ст.*“[151] Помислете си само! Да се направи „*безполезен*“, макар и само за миг, един капитал, който струвал 100 000 ф. ст.! Наистина, ужасно безобразие — някой от *нашите* хора изобщо да напусне *някога* фабриката! Както е проумял Сениор след това поуча-

[147] „По груба преценка конструирането на една единствена машина по нов модел струва *пет пъти* по-скъпо от възпроизвеждането на същата машина по същия модел.“ (*Babbage* [Бебидж], On the Economy of Machinery and Manufactures, Лондон 1832 г., стр. 211.)

[148] „От няколко години във фабрикацията на тюл са направени толкова значителни и многобройни подобрения, че една добре запазена машина, на първоначална стойност 1,200 ф. ст., след няколко години е била продадена за 60 ф. ст. ... Подобренията следвали едно подир друго с такава бързина, че някои машини оставали недовършени в ръцете на своите строители, понеже бяха вече остарели поради по-сполучливи изобретения.“ Затова през този период на бури и напор фабрикантите на тюл разтегнали първоначалния 8-часов работен ден до 24 часа, при две смени работници (пак там, стр. 233).

[149] „От само себе си се разбира, че при приливи и отливи на пазара и при променливото разширяване и свиване на търсенето постоянно ще се възникват случаите, при които фабрикантът може да вложи допълнителен циркулиращ [floating] капитал, без да употребява допълнителен постоянен [fixed, фиксиран] капитал ... ако допълнително количество суров материал може да бъде обработено без допълнителни разноски за постройки и машинария.“ (*R. Torrens* [Торенс], On Wages and Combination, Лондон 1834 г., стр. 64.)

[150] Споменатото в текста обстоятелство е споменато само за пълнота, тъй като ще едва в *третата книга* разгледаме *нормата на печалбата*, т. е. отношението на принадената стойност към целокупния авансиран капитал.

[151] *Senior* [Сениор], Letters on the Factory Act, Лондон 1837 г., стр. 13, 14.

ване от страна на Ешуърт, нарастващите размери на машинарията правят „*желателно*“ едно постоянно *удължаване на работния ден*.[152]

Машината произвежда *относителна принадена стойност* не само като пряко *обезценява* работната сила и косвено я поевтинява чрез поевтиняването на стоките, влизащи в нейното възпроизводство, но и като превръща труда, използуван от притежателя на машините при първото им спорадично въвеждане, в *потенциран* труд като повдига обществената стойност на машинния продукт над неговата индивидуална стойност и по такъв начин дава на капиталиста възможност да замества еднодневната стойност на работната сила със сравнително по-малка *част* от стойността на еднодневния продукт. Затова през този *преходен период*, когато машинното производство си остава един вид монопол, печалбите са извънредно големи и капиталистът се старае най-основно да използува тия „първи дни на младата любов“ чрез колкото може по-голямо *удължаване на работния ден*. Голямата печалба изостря ненаситната жажда за още по-голяма печалба.

С *масовизирането* на машинарията в един и същ производствен клон обществената стойност на машинния продукт спада до неговата индивидуална стойност и проявява своята валидност законът, според който *принадената стойност произлиза не от работните сили, които капиталистът е заменил с машинарията, а обратното — от работните сили, които той занимава покрай нея*. Принадената стойност произлиза само от *променливата част на капитала*, а ние видяхме, че *масата на принадената стойност* се определя от два фактора — от *нормата на принадената стойност* и от *броя на едновременно заетите работници*. При дадена дължина на работния ден нормата на принадената стойност се определя от отношението, в което работният ден се разпада на необходим и принаден труд. А броят на едновременно заетите работници, от своя страна, зависи от отношението между променливата и постоянната част на капитала. Ясно е сега, че машинното производство, колкото и да разширява, чрез увеличаване на производителността на труда, принадения труд за сметка на необходимия труд, достига този резултат само като *намалява броя* на заангажираните от *даден капитал* работници. То превръща в машинария, т. е. в постоянен капитал, който не произвежда принадена стойност, една част от капитала, която по-рано е била *променлива*, т. е. се е превръщала в жива работна сила. Напр. от двама работника е невъзможно да се изстиска толкова принадена стойност, колкото от 24. Ако всеки от 24-те работника за 12 часа дава само един час принаден труд, те заедно ще дадат *24 часа принаден труд*, докато *целокупният труд* на двамата работника обема само 24 часа. Така че в прилагането на маши-

[152] „Голямото преобладаване на основния [фиксирания] капитал над циркулиращия ... прави *желателно дълго* работно време.“ С нарастващите размери на машинарията и т. н. „*подбудите* за удължаване на работното време се усилват, тъй като това е единственото средство да се направи доходна голяма маса постоянен капитал“ (пак там, стр. 11—13). „В една фабрика има различни разходи, които остават постоянни, безразлично дали фабриката работи повече или по-малко време, напр. рентата за постройките, местните и общите данъци, осигуровките против пожар, работната заплата на различни постоянни работници, развалата на машинарията — заедно с различни други тежести, чието съотношение към печалбата се намалява в същата пропорция, в която расте размерът на производството.“ („Reports of the Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862“, стр. 19.)

нарията с цел да се произвежда принадена стойност се съдържа едно *иманентно противоречие*, като от двата фактора на принадената стойност, която дава *капиталът от дадена величина*, машинарията *увеличава* единия фактор, нормата на принадената стойност, само с това, че *намалява* другия фактор, броя на работниците. Това иманентно противоречие изпъква, щом като с разпространението на машинарията в някой индустриален клон стойността на машинно произведената стока става регулираща обществена стойност на всички стоки от този род, и именно това противоречие наново подбужда капиталиста — без той да осъзнава това[154] — към най-насилствено *удължаване на работния ден*, за да *компенсира* намаляването на *относителното число* на експлоатираните работници с увеличаване не само на относителния, но и на *абсолютния принаден труд*.

Така че, ако *капиталистическото прилагане на машинарията* от една страна създава нови могъщи подбуди за безпределно удължаване на работния ден и преобразува самия *начин на работа* както и *характера на обществения трудов организъм*, по начин, който сломява *съпротивата* против тая тенденция — от друга страна то произвежда — отчасти чрез наемане на по-рано недостъпни за капитала слоеве от работническата класа, отчасти чрез уволняване на изтиканите от машината работници — едно *излишно работническо население*[155], което е принудено да се покорява на законите, които му диктува капиталът. Оттук забележителното явление в историята на модерната индустрия, че машината разрушава всички нравствени и природни граници на работния ден. Оттук и икономическият парадокс, че най-мощното *средство за скъсяване на работното време* се превръща в най-сигурно средство за превръщане целия живот на работника и на неговото семейство в *разполагаемо работно време* за оплодотворяване на капитала. „Ако — мечтаел е *Аристотел*, най-великият мислител на древността, — ако всяко сечиво би могло, по заповед или предугаждайки, да извършва полагащата му се работа, както майсторските творби на Дедал са се движели сами или както триножниците на Хефест пристъпвали сами към свещения труд, ако и *тъкачните совалки по същия начин тъчаха сами*, тогава нито майсторът би имал нужда от помощници, нито господарят — от роби."[156] А *Антипатрос*, гръцки поет от времето на Цицерон, приветствувал изнамирането на *водяницата* за мелене на жито — тази елементарна форма на всяка производителна машинария — като освободител на робините и възстановител на златния век[157]. „Езич-

[154] Защо никой отделният капиталист, както намиращата се под властта на неговите възгледи политическа икономия не осъзнава това иманентно противоречие — това ще бъде показано в първите отдели на третия том.

[155] Една от най-големите заслуги на *Рикардо* е, че е схванал машинарията като средство за производство не само на стоки, но и на „redundant population" [англ. свръхнаселение].

[156] *F. Biese* [Ф. Бийзе], Die Philosophie des Aristoteles, втори том, Берлин 1842 г., стр. 408.

[157] Привеждам тук това стихотворение, в превод на граф Щолберг, тъй като то, също както и предишните цитати за разделението на труда, характеризира противоположността между античните и новите възгледи:

„Schonet der mahlenden Hand, o Müllerinnen, und schlafet
Sanft! Es verkünde der Hahn euch den Morgen umsonst!
Däo hat die Arbeit der Mädchen den Nymphen befohlen,
Und itzt hüpfen sie leicht über die Räder dahin,
Dass die erschütterten Achsen mit ihren Speichen sich wälzen,
Und im Kreise die Last drehen des wälzenden Steins.
Lasst uns leben das Leben der Väter und lasst uns der Gaben
Arbeitslos uns freun, welche die Göttin uns schenkt."

(„Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von *Christian Graf zu Stolberg*" [Щолберг], Хамбург 1782 г.)

[„Щадете своите ръце от камъка, о мелничарки,
и спете кротко. Тъй нека петелът пропява в зори!
Део възложи на нимфите вашия труд, о девойки,
и ето ги, лекичко скачат над колелата сега
раздвижени, вихте оси обръщат своите спици
и дейно превъртат във кръг товара на тежкия камък.
Нека живеем живота на нашите деди, и без труд
нека ни радва това, богините що ни дарява."]

ниците, да, езичниците!" Те, както е открил умният Бастиа, а още преди него — още по-умният Мак-Кълок, нищо не разбирали от политическа икономия и от християнство. Те, между другото, не разбирали, че машината е най-изпитаното средство за удължаване на работния ден. Те напр. оправдавали робството на едни хора като средство за пълното човешко развитие на други. Но да проповядват масово робство, за да превърнат неколцина груби, полуобразовани парвенюта в „eminent spinners", „extensive sausage makers" и „influential shoe black dealers" [англ. „видни предачни фабриканти", „едри фабриканти на салам" и „влиятелни търговци на вакса за обуща"] — за това им липсвали специфичните християнски способности.

в) Интензифициране на труда

Безпределното удължаване на работния ден, създавано от машинарията, когато тя е в ръцете на капитала, довежда по-късно, както видяхме, до *реакция* от страна на застрашеното в жизнените си корени общество и с това — до един *законно ограничен нормален работен ден*. Върху основата на последния добива решаващо значение едно явление, което ние вече срещнахме по-рано, а именно *интензифицирането на труда*. При анализа на абсолютната принадена стойност ставаше въпрос предимно за *екстензивната величина* на труда, докато степента на неговата интензивност се предполагаше като дадена. Сега ни предстои да разгледаме *превръщането* на екстензивната величина в *интензивна или степенна величина*.

От само себе си се разбира, че с напредъка на машинното дело и на натрупания опит на една особена класа от машинни работници *по естествен път* се увеличава бързината, а значи и интензивността на труда. Така, в Англия в течение на половин век *удължаването на работния ден* върви ръка за ръка с нарастващата *интензивност на фабричния труд*. Впрочем понятно е, че при работа, при която въпросът не е за преходни пароксизми, а за редовна, повтаряща се ден след ден еднообразност, трябва да настъпи една възлова точка, при която удължаването на работния ден и интензифицирането на труда се изключват взаимно, така че удължаването на работния ден остава съвместимо

само с отслабена интензивност на труда, и обратно — покачването на интензивността на труда — само със съкращаване на работния ден. Откак постепенно нарастващото възмущение на работническата класа е принудило държавата насилствено да съкрати работното време и да наложи, най-напред в същинските фабрики, един нормален работен ден, значи от оня момент, когато веднъж завинаги е била отрязана възможността за увеличаване на производството на принадената стойност чрез *удължаване на работния ден*, капиталът с всичката си мощ и с пълно съзнание се втурнал в производството на *относителна принадена стойност* чрез ускорено развитие на машинната система. Едновременно с това настъпва промяна в характера на относителната принадена стойност. Производственият метод на относителната принадена стойност се състои обикновено в това, чрез увеличена производителна сила на труда да се направи работникът способен, *с еднакво изразходване на труд в едно и също време* да произвежда повече. *Едно и също работно време* прибавя към целокупния продукт *същата стойност*, както и по-преди, макар че тая непроменена разменна стойност сега се изразява в повече потребителни стойности и затова стойността на отделната стока *спада*. Но друго е работата, когато насилственото *съкращаване на работния ден*, заедно с огромния тласък, който то дава на *развитието на производителната сила* и на *икономизирането на производствените условия*, същевременно налага на работника *увеличено изразходване на труд в едно и също време*, повишено *напрягане на работната сила*, по-плътно изпълване на порите на работното време, т. е. кондензиране на труда в такава *степен*, което е постижимо само *в рамките на съкратения работен ден*. Това пресоване на по-голяма маса труд в даден период от време сега вече се смята като това, което то е — като *по-голямо количество труд*. Наред с мярката за работното време като „протяжена величина" сега застава мярката за *степента на неговото сгъстяване*.[157] По-интензивният час от 10-часовия работен ден сега съдържа също толкова или повече труд, т. е. *изразходвана работна сила*, отколкото по-порестият час от 12-часовия работен ден. Затова неговият продукт има същата или по-голяма стойност, отколкото този на по-порестия $1\frac{1}{5}$ час. Независимо от покачването на относителната принадена стойност поради повишената производителна сила на труда, сега напр. $3\frac{1}{3}$ часа принаден труд при $6\frac{2}{3}$ часа необходим труд дават на капиталиста същата *стойностна маса*, каквато преди са давали 4 часа принаден при 8 часа необходим труд.

Пита се сега, как се *интензифицира* трудът?

Първото въздействие на *съкратения работен ден* почива на очевидния закон, че дееспособността на работната сила е обратно пропорционална на времето на нейната дейност. Затова, в известни граници, със степенувано изразходване на сили се печели това, което се губи откъм продължителността на труда. Но за да *влага* работникът наистина повече

[157] Естествено, изобщо има разлика в интензивността на видовете труд в *различни клонове на производството*. Те се вече се компенсират, както е показал още *А. Смит*, с допълнителните обстоятелства, свойствени на всеки отделен вид труд. Но и тук се упражнява влияние върху работното време като мярка на стойността само доколкото интензивните и екстензивните величини се явяват като противоположни и взаимно изключващи се изрази на *едно и също количество труд*.

работна сила — за това капиталът се грижи чрез метода на плащането.[158] В *манифактурите* напр. в грънчарството, където машинарията не играе никаква или почти никаква роля, въвеждането на фабричния закон решително доказа, че *самото съкращаване на работния ден* поразително увеличава правилността, еднообразието, реда, непрекъснатостта и енергията на труда.[159] Но този резултат изглеждаше съмнителен в *същинската фабрика*, тъй като там зависимостта на работника от непрекъснатия и еднообразен ход на машините отдавна е създала най-строга дисциплина. Затова, когато в 1844 год. било разисквано намаляването на работния ден под 12 часа, фабрикантите почти единодушно заявили, че „техните надзиратели в различните работни помещения следят, щото работните ръце да не губят никакво време", че „степента на будността и вниманието на работниците („the extent of vigilance and attention on the part of the workmen") надали се поддава на по-нататъшно покачване" и че — като предпоставим всички други условия, като хода на машинарията и т. н., за *постоянни* — „било безсмислено да се очаква в добре уредените фабрики някакъв значителен резултат от увеличеното внимание и т. н. на работника".[160] Това твърдение бе оборено с *опити*. Г-н Р. *Гарднер* наредил в неговите две големи фабрики в Престон от 20 април 1844 г. нататък да работят вместо по 12 — само по 11 часа на ден. След *приблизително една година* се оказало, че „е получено същото количество продукти, при същите разноски, и че всички работници за 11 часа са изкарали също такава заплата, каквото преди за 12 часа".[161] Аз отминавам тук опитите в помещенията за предене и кардиране, защото те са били свързани с увеличаване на скоростта на машинарията (с 2%). Но пък в тъкачното отделение, където при това се тъчели *твърде разнообразни сортове* от леки, изпъстрени с фигури модни материи, не станали изобщо никакви промени в *обективните* производствени условия. Резултатът бил: „От 6 януари до 20 април 1844 г., при 12-часов работен ден, средната седмична заплата на всеки работник беше 10 шилинга и $1\frac{1}{2}$ пенса; от 20 април до 29 юни 1844 г., при 11-часов работен ден, средната седмична заплата е 10 шилинга и $3\frac{1}{2}$ пенса."[162] Тук за 11 часа е произведено повече, отколкото преди за 12 часа — изключително поради по-голямата и по-равномерна издържливост на работниците и от спестяването на тяхното време. Докато те получавали същата заплата и печелели по 1 час свободно време, капиталистът получавал същото количество продукти и спестявал изразходването на въглища, газ и т. н. за един час. Подобни експерименти и със също такъв успех били направени във фабриките на господата Хорокс и Джексън.[163]

[158] Особено чрез заплатата на парче — една форма, която се разглежда в шестия отдел.

[159] Виж „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1865".

[160] „Reports of Insp. of Fact. for 1844 and the quarter ending 30th April 1845", стр. 20, 21.

[161] Пак там, стр. 19. Тъй като заплатата на парче останала непроменена, величината на седмичната заплата зависела от количеството на продукта.

[162] Пак там, стр. 22.

[163] Пак там, стр. 21. Моралният елемент е играл значителна роля в гореспоменатите експерименти. „Ние — заявявали работниците на фабричния инспектор — ние

Щом *съкращаването на работния ден* — което отначало създава *субективните* условия за кондензиране на труда, т. е. създава способността на работника да изразходва повече сили през дадено време — *стане принудително по закон*, машината в ръцете на капитала става *обективно и систематично-прилагано средство* за изстискване на повече труд в едно и също време. Това става по два начина: чрез *повишена скорост на машините* и чрез *разширен размер* на машинарията, която трябва да наглежда един и същ работник, или на неговото работно поле. Подобрената конструкция на машинарията е необходима отчасти за упражняване на по-голям натиск върху работника, отчасти тя от само себе си придружава интензифицирането на труда, тъй като границата на работния ден принуждава капиталиста към най-строга икономия в производствените разноски. Усъвършенствуването на парната машина увеличава броя на нейните бутални удари в една минута и същевременно позволява, благодарение на по-голямото спестяване на сила, със същия двигател да се кара по-голям механизъм, при същия или дори при по-малък разход на въглища. Усъвършенствуването на трансмисионния механизъм намалява триенето, свежда диаметъра и тежестта на големите и малки оси до един все по-намаляващ се минимум — обстоятелство, което така очебийно различава модерната машинария от по-старата машинария. Най-сетне, усъвършенствуванията на работната машинария, при повишена скорост и разширена ефективност, *намаляват* нейния размер, както е при модерния парен тъкачен стан, или *увеличават* заедно с корпуса, и размера и числото на нейните работни инструменти, както е при предачната машина, или пък усилват подвижността на тези инструменти чрез незабележими частични промени, както напр. в средата на 50-те години с изобретяването на селфактора скоростта на вретената е била увеличена с 1/5.

Съкращаването на работния ден *на 12 часа* датира в Англия от 1832 г. Още в 1836 г. един английски фабрикант заявил: „В сравнение с по-рано трудът, който трябва да се извършва във фабриките, е силно пораснал поради по-голямото внимание и по-голямата дейност, които изисква от работника значително увеличената скорост на машинарията.“[154] В 1844 г. лорд *Ешли*, сега граф Шефтсбъри, направил в Парламента следното основано на документи изложение:

„Трудът на работниците, заети във фабричните процеси, сега е три пъти повече, отколкото при въвеждането на тези операции. Машинарията без съмнение е извършила работа, която замества жилите и мускулите на милиони хора, но тя също така изумително (prodigiously) е увеличила труда на хората, които са под властта на нейното страшно движение... Трудът да се ходи нагоре-надолу след две мюлжинета в течение на 12 часа, за произвеждане на прежда № 40, е включвал през 1815 г. извървяването на едно разстояние от 8 мили. В 1832 г. разстоянието, което трябвало да се извървява при ходенето около чифт мюлжинета в течение на 12 часа, за получаването на прежда от същия

работим по-живо, постоянно имаме предвид наградата да си отидем вечер по-рано и цялата фабрика, от най-младия пресуквач до най-стария работник, е проникната от усърден и радостен дух и ние можем много да си помагаме един на друг.“ (пак там)

[153] *John Fielden* [Фийлдън], The Curse of the Factory System, Лондон 1836 г., стр. 32.

номер, се е равнявало средно на 20 мили, а често и повече. През 1815 г. предачът в течение на 12 часа е трябвало да направи по 820 изтеглювания от всяко мюлжине, а за двете това прави общ сбор от 1640 за 12 часа. През 1832 г. на предача през неговия 12-часов работен ден се е падало да направи на всяко мюлжине по 2,200 изтегляния, общо 4,400. А през 1844 г. — на всяко мюлжине по 2,400, общо 4,800; а в някои случаи изискваната маса труд (amount of labour) е още по-голяма... Аз имам тук в ръцете си един друг документ от 1842 г., който доказва, че *трудът се увеличава прогресивно* не само защото трябва да се извървява по-голямо разстояние, но и защото количеството на произвежданите стоки се увеличава, докато броят на работните ръце пропорционално спада, и още защото сега често пъти се преде по-лош памук, който изисква повече труд... В помещението за кардиране също тъй се е извършило значително нарастване на труда. Един човек извършва сега същата работа, която по-рано е била поделена между двама. В тъкачното отделение, където работят много хора, повечето от женски пол, трудът през последните [няколко] години е пораснал с цели 10%, поради увеличената скорост на машинарията. В 1833 г. седмично са били изпредени 18,000 hanks [чилета], а в 1843 г. вече 21,000. В 1819 г. броят на picks [ударите на сновалката] при парния тъкачен стан е бил 60 в минута, а в 1842 г. той достигнал 140, което показва голямо нарастване на труда.“[155]

Предвид на тая изумителна интензивност, която трудът достигнал още в 1844 г. по силата на закона за 12-часовия работен ден, тогава изглеждало оправдано заявлението на английските фабриканти, че всеки по-нататъшен напредък в тази посока е невъзможен, така че всяко по-нататъшно съкращаване на работното време щяло да бъде идентично с намаляване на производството. Привидната правилност на тяхното разсъждение най-добре се доказва от приведеното тук тогавашно изявление на техния неуморим цензор, на фабричния инспектор *Леонард Хорнър*.

„Тъй като произведеното количество се регулира предимно от скоростта на машинарията, в интереса на фабрикантите е да се докара тази скорост до крайната степен, която може да се съгласува със следните условия: запазване на машините от твърде бърза развала, поддържане на качеството на произвежданите артикули, запазване на способността на работника да следва движението, без да се напряга повече, отколкото *може* да понася систематично. Често се случва, че фабрикантът в бързането си ускорява твърде много хода на машините. Тогава счупвания и долнокачествено производство дори надвърлят изгодите от тази скорост и той е принуден да придаде по-умерен ход на машинарията. Тъй като дейният и предвидлив фабрикант винаги намира достижимия максимум, аз заключих, че е невъзможно за 11 часа да се произведе толкова, колкото за 12 часа. Освен това аз установих, че работникът, който работи на парче, напряга своите сили до крайната степен, отвъд която той не може постоянно да издържа на все същата степен на интензивност.“[156] Въз основа на това *Хорнър* заключил, въпреки експериментите на Гарднер и други, че всяко *по-нататъшно съкращаване на 12-часовия работен*

[155] *Lord Ashley* [Ешли], Ten Hours' Factory Bill, Лондон 1844 г., стр. 6—9 и следв.
[156] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1845“, стр. 20.

ден непременно ще намали количеството на продукта[167]. Десет години по-късно той сам цитира тези свои съмнения от 1845 г. като доказателство за това, колко малко е разбирал той тогава *еластичността* на машинарията и на *човешката работна сила*, които и двете равномерно се напрягат до крайна степен, поради *принудителното съкращаване на работния ден*.

Да минем сега на *периода след 1847 г.*, след въвеждането на *Закона за 10-часовия работен ден* в английските фабрики за преработка на памук, вълна, коприна и лен.

„Скоростта на вретената е порасла при тростилните машини с 500, а при мюлжинетата с 1.000 обращения на минута, т. е. скоростта на тростилните вретена, които в 1839 г. са правели 4.500 обращения на минута, сега (в 1862 г.) е 5.000, а скоростта на мюлжинетните вретена, които са правели 5.000 обращения, сега е 6.000, това значи за първия случай $^1/_{10}$, а за втория — $^1/_6$ допълнителна скорост"[*][168]. *Джеймс Насмит*, прочутият граждански инженер от Патрикрофт при Манчестер, в едно писмо до *Леонард Хорнър* от 1852 г. разглежда подобренията, направени в парната машина между 1848—1852 г. След като забелязва, че парната конска сила, която в официалната фабрична статистика все още се определя според нейния ефект от 1828 г.[169], в същност е само *номинална* и може да служи само като индекс за действителната сила, между другото той казва: „Не подлежи на никакво съмнение, че парни машини с еднаква тежест, често пъти едни и същи идентични машини, към които само са придадени модерните подобрения, извършват средно 50% повече работа отколкото преди и че в много случаи едни и същи идентични парни машини, които в дните на ограничената скорост от 220 фута на минута са развивали 50 конски сили, днес при по-малък разход на въглища развиват над 100 к. с. ... Модерната парна машина със същата номинална конска сила има по-голяма мощност отколкото преди, благодарение на подобренията в нейната конструкция, на намаления обем и конструкция на парните котли и т. н. ... Затова, макар че по отношение на номиналната конска сила сега работят *същият брой ръце* както и преди, *по отношение на работните машини работят по-малко ръце*."[170] В 1850 г. фабриките на Съединеното кралство [Великобритания] са използували 134,217 номинални конски сили за движение на 25,638.716 вретена и 301.495 тъкачни стана. В 1856 г. броят на вретената и на тъкачните станове е бил респективно 33,503.580 и 369.205. Ако необходимата конска сила би оставала същата както в

[167] „Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1845", стр. 22.

* Отчетът пресмята прираста въз основа на скоростта от 1862 г. Въз основа на изходните числа от 1839 г. се получава прираст от $^1/_9$, респ. $^1/_5$. — *Моск. ред.*

[168] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", стр. 62.

[169] Това се измени с „Parliamentary Return" (парламентарния доклад) от 1862 г. В него действителната парна конска сила на модерните парни машини и водни колела идва на мястото на номиналната конска сила (виж бележка 109а, стр. 316). Също тъй и двойните вретена вече не се бъркат със същинските обикновени вретена (както в „Returns" от 1839, 1850 и 1856 г.); по-нататък, за вълнените фабрики е прибавено числото за „gigs" (ворсилните машини), въведена е разлика между фабриките, обработващи коноп и юта от една страна, и лен от друга, най-сетне, за пръв път е включено в доклада чорапоплетачното производство.

[170] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", стр. 11.

1850 г., то в 1856 г. биха били нужни 175.000 конски сили. А в същност според официалните данни те са възлизали само на 161.435, т. е. с над 10.000 конски сили по-малко, отколкото ако се пресмята при база от 1850 г.[171] „Установените от последния Return (официална статистика) от 1856 год. факти показват, че фабричната система се разпространява страшно бързо, че *броят на работните ръце е намалял в сравнение с машинарията*, че парната машина, поради спестяване на сила и други методи, движи по-голям товар от машини и че се постига увеличено количество продукт поради усъвършенствуване на работните машини, промяна на методите на фабрикацията, повишаване на бързината на машинарията и много други причини."[172] „Големите усъвършенствувания, въведени във всевъзможни машини, твърде много са повишили тяхната производителна сила. Без всяко съмнение, *скъсяването на работния ден е дало ... подтик за тия усъвършенствувания*. Тези последните и *по-интензивното напрягане на работника* са довели до това, че *през скъсения* (с 2 часа или с $^1/_6$) *работен ден се произвежда поне толкова продукт, колкото по-рано през по-дългия работен ден*[173]."

Колко е порасло забогатяването на фабрикантите вследствие на по-интензивната експлоатация на работната сила доказва макар и само обстоятелството, че средният пропорционален растеж на английското памучно и друго производство от 1838 до 1850 г. е бил 32%, а от 1850 до 1856 г. — вече 86%*.

[171] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856", стр. 14, 15.

[172] Пак там, стр. 20.

[173] „Reports etc. for 31st Oct. 1858", стр. 9, 10. Сравни „Reports etc. for 30th April 1860", стр. 30 и следващите.

[* Тук има недоглеждане. Числата 32 и 86 не означават процента на нарастването, а абсолютния брой на новосъздадените през съответната година фабрики. Маркс е извлякъл тези сведения от „Report of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1856" (стр. 12) и ги е цитирал в датираната с 10 април 1857 г. своя статия „Das englische Fabrik-System" („Английската фабрична система"), във в. „New York Daily Tribune" („Ню Йорк дейли трибюн") от 28 април 1857 г., стр. 6:

„Тук даваме броя на фабриките според сведенията в последните три отчета:

	1838 г.	*1850 г.*	*1856 г.*
Памучни фабрики	1819	1932	2210
Вълнени фабрики	1322	1497	1505
Камгарни вълнени фабрики	416	501	525
Ленени фабрики	392	393	417
Копринени фабрики	268	277	460
	4217	4600	5117

Така че средният прираст на фабриките, който от 1838 г. до 1850 г. е бил 32 фабрики годишно, през периода от 1850 г. до 1856 г. се е почти утроил и е достигнал 86 фабрики годишно.

В следната таблица даваме анализ на целия растеж през всяка от тези епохи.

Целият прираст от 1838 г. до 1850 г.	*процента*
Памучни фабрики	6
Вълнени фабрики	13
Камгарни вълнени фабрики	20

Целият прираст от 1850 г. до 1856 г.	*процента*
Памучни фабрики	14.2
Вълнени фабрики	0.5
Камгарни вълнени фабрики	4
Ленени фабрики	6
Копринени фабрики	66."

Моск. ред.]

Колкото и голям да е бил напредъкът на английската индустрия през 8-те години от 1848 до 1856 г., при господството на 10-часовия работен ден, той все пак е далеч надминат в следния шестгодишен период, от 1856 до 1862 г. В *копринените фабрики* напр. в 1856 г. е имало 1,093,799 вретена, а в 1862 г. — 1,388,544; тъкачни станове в 1856 г. е имало 9260, а в 1862 г. — 10,709. А броят на работниците в 1856 г. е бил 56,131, а в 1862 г. — 52,429. Това означава един *прираст* на броя на вретената с 26.9% и на тъкачните станове с 15.6% при *едновременното намаление на броя на работниците със 7%*. В 1850 г. в *камгарните фабрики* е имало 875,830 вретена, в 1856 г. 1,324,549 (увеличение с 51.2%), а в 1862 г. — 1,289,172 (намаление с 2.7%). Но ако приспаднем двойните вретена, които фигурират в отчета от 1856 г., но не и в отчета от 1862 г., броят на вретената след 1856 г. е останал доста постоянен. Но в много случаи скоростта на вретената и на тъкачните станове след 1850 г. е била *удвоена*. Броят на парните тъкачни станове в камгарните фабрики в 1850 г. е бил 32,617, в 1856 г. — 38,956, а в 1862 г. — 43,048. При тях са работели в 1850 г. — 79,737 души, в 1856 г. — 87,794 и в 1862 г. — 86,063 — но в това число *деца под 14 години* е имало в 1850 г. — 9,956, в 1856 г. — 11,228 и в 1862 г. — 13,178. Така че въпреки увеличения брой на тъкачните станове в 1862 г. в сравнение с 1856 г., *общият брой* на наетите работници се е намалил, а броят на експлоатираните *деца* се е увеличил.[174]

На *27 април 1863 г.* членът на парламента *Феранд* е заявил в Камарата на общините: „Работнически делегати от 16 окръга на Ланкшайр и Чешайр, по пълномощие от които говоря, ми съобщиха, че трудът във фабриките непрекъснато се увеличава поради усъвършенствуването на машинарията. Докато по-рано един работник с помощник е обслужвал два тъкачни стана, сега без помощник той обслужва три и съвсем не е нещо необикновено един работник да обслужва четири и т. н. *Дванадесетчасовата работа*, както се вижда от съобщените факти, *се пресова сега в по-малко от 10 работни часа*. Въз основа на това се разбира от само себе си в какви грамадни размери се е увеличил през последните години трудът на фабричните работници.“[175]

Затова, макар че фабричните инспектори неуморно и с пълно право възхваляват резултатите от фабричните закони от 1844 и 1850 г., те все пак признават, че скъсяването на работния ден вече е предизвикало една интензивност на труда, съсипателна за здравето на работниците, а значи и за *самата работна сила*. „В повечето памучни, камгарни и копринени фабрики изтощаващото състояние на възбуда, което е необходимо за работата при машините — чието движение през последните години така необикновено се ускори, — изглежда е една от причините на извънредната смъртност от заболявания на белите дробове, която д-р Грийноу изтъква в своя последен превъзходен отчет.“[176] Не подлежи на най-малкото съмнение, че когато законът пререже веднъж завинаги възможността за *удължаване* на работния ден, тенденцията на капитала да се обогатява чрез систематично повишаване на *степента на интензивността* на труда и да превръща всяко усъвършенствуване на машинарията в *средство* за по-голямо изсмукване на работната сила скоро пак ще докара до един повратен пункт, когато ще стане неизбежно ново намаление на работните часове.[177] От друга страна стремителният развой на английската индустрия от 1848 г. до днешно време, т. е. през *периода на 10-часовия работен ден*, задминава времето от 1833 до 1847 г., т. е. периода на *12-часовия работен ден*, в много по-голяма степен, отколкото последният период надминава полустолетието от въвеждането на фабричната система, т. е. *периода на неограничения работен ден*.[178]

4. Фабриката

В началото на тази глава ние разгледахме *тялото* на фабриката, разчленението на машинната система. След това видяхме как машинарията умножава човешкия експлоатационен материал на капитала чрез присвояването на женския и детския труд, как тя конфискува целия живот на работника чрез безпределно удължаване на работния ден и как нейният напредък, който позволява да се произвежда за все по-късо време едно огромно нарастващо производство, най-сетне служи като систематично *средство*, което позволява *да се реализира във всеки момент все повече труд*, т. е. *да се експлоатира все по-интензивно работната сила*. Сега ще се обърнем към *фабриката като цяло*, и то в най-развитата ѝ форма.

Д-р Юър, този Пиндар на автоматичната фабрика, я описва от една страна като „*кооперация* на различни класи работници, възрастни и непълнолетни, които с похватност и прилежание надзирават една система от производителна машинария, непрекъснато поддържана в движение от една централна сила (от първия двигател)“, а от друга страна — като „*грамаден автомат*, съставен от безбройни механически и съзнателни органи, които действуват съгласувано и без прекъсване, за да произвеждат един и същ предмет, така че всички тези органи са *подчинени* на *една* двигателна сила, която се движи от само себе си“. Тези два израза съвсем не са идентични. В първия комбинираният сборен работник или общественият трудов организъм се явява като действуващ субект, а механическият автомат — като обект; във втория израз самият автомат е субект, а работниците само са *придадени* като съзнателни

---

174 „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862“, стр. 100 и 130.

175 С модерния парен тъкачен стан един тъкач на два стана фабрикува сега, като работи 60 часа на седмица, 26 парчета от известен вид тъкан с определена дължина и широчина, докато със стария парен тъкачен стан той е можел да произведе само 4 такива парчета. Разноските за изтъкаването на такова парче още в началото на 1850-те години са спаднали от 2 шилинга и 9 пенса на $5\frac{1}{8}$ пенса.

Добавка към второто издание. „Преди 30 години (в 1841 г.) от един памучен предач с трима помощници са изисквали да наблюдава само две mules (мюлмашини) с 300—324 вретена. Сега (в края на 1871 г.) той с пет помощника трябва да наблюдава мюлмашини, вретената на които възлизат на 2200, и произвежда поне седем пъти повече прежда, отколкото в 1841 г.“ (Фабричният инспектор *Александър Редгрейв* в „Journal of the Society of Arts“ от 5 ян. 1872 г.)

176 „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1861“, стр. 25, 26.

177 Сега (1867 г.) между фабричните работници на *Ланкшайр* е започнала агитацията за 8-часов работен ден.

178 Следните няколко цифри показват напредъка на същинските „factories“ (фабрики) в United Kingdom (Съединеното кралство, т. е. *Англия*, Шотландия и

органи към неговите несъзнателни органи и заедно с тях са *подчинени* на централната двигателна сила. Първият израз важи за всички възможни

Ирландия) от 1848 г. насам:

	Експорт количество			
	1848 г.	1851 г.	1860 г.	1865 г.
Памучни фабрики				
Памучна прежда (фунта)	135,831,162	143,966,106	197,343,655	103,751,455
Шевни конци (фунта)	—	4,392,176	6,297,554	4,648,611
Памучни тъкани (ярда)	1,091,373,930	1,543,161,789	2,776,218,427	2,015,237,851
Ленени и конопени фабрики:				
Прежда (фунта)	11,722,182	18,841,326	31,210,612	36,777,334
Тъкани (ярда)	88,901,519	129,106,753	143,996,773	247,012,329
Копринени фабрики:				
Конци, прежда (фунта)	194,815	462,513	897,402	812,589
Тъкани (ярда)		1,181,455	1,307,293	2,869,837*
Вълнени фабрики				
Вълнена и камгарна прежда (фунта)	—	14,670,880	27,533,968	31,669,267
Тъкани (ярда)	—	151,231,153	190,371,537	278,837,418
	Експорт стойност (в ф. ст.)			
	1848 г.	1851 г.	1860 г.	1865 г.
Памучни фабрики:				
Памучна прежда	5,927,831	6,634,026	9,870,875	10,351,049
Памучни тъкани	16,753,369	23,454,810	42,141,505	46,903,796
Ленени и конопени фабрики:				
Прежда	493,449	951,426	1,801,272	2,505,497
Тъкани	2,802,789	4,107,396	4,804,803	9,155,358
Копринени фабрики:				
Конци, прежда	77,789	196,380	826,107	768,064
Тъкани	(510,328)	1,130,398	1,587,303	1,409,221
Вълнени фабрики				
Вълнена и камгарна прежда	776,975	1,484,544	3,843,450	5,424,047
Тъкани	5,733,828	8,377,183	12,156,998	20,102,259

(Виж Сините книги: „Statistical Abstract for the United Kingdom", № 8 и № 13, Лондон 1861 и 1866 г.)

В Ланкашайр фабриките между 1839 и 1850 г. са се умножили само с 4%, между 1850 и 1856 с 19%, между 1856 и 1862 с 33%, докато в двата единадесетгодишни периода броят на заетите лица абсолютно е пораснал, а относително е спаднал. Сравни „Reports of Insp. of Fact. for 31 st Oct. 1862", стр. 63. В Ланкашайр преобладават памучните фабрики. Но какво място заемат те във фабрикацията на прежда и тъкани изобщо, се вижда от това, че памучните фабрики в Ланкашайр са 45,2% от общия брой такива фабрики в Англия, Уелс, Шотландия и Ирландия, те имат 83,3% от всички вретена, 81,4% от всички парни тъкачни станове, 72,6% от всички парни конски сили и 58,2% от общия брой на заетите лица (пак там стр. 62, 63).

[* Това число дава в ярдове количеството на „broad piece goods" (широка стока), изключвайки другите копринени тъкани. — *Моск. ред.*]

приложения на машинарията в големи размери, а вторият характеризира нейното *капиталистическо приложение* и следователно *модерната фабрична система*. Поради това Юър обича да изобразява централната машина, от която изхожда движението, не само като *автомат*, но и като *автократ*. „В тези големи работилници благодетелната сила на парата събира около си своите безбройни *поданици*."[179]

Заедно с работното сечиво преминава от работника върху машината и виртуозността на боравенето с него. Производителността на сечивото става независима от личните граници на човешката работна сила. С това *се премахва техническата основа, на която почива разделението на труда в манифактурата*. Затова на мястото на характерната за нея *йерархия* на специализираните работници — в автоматичната фабрика иде *тенденцията към изравняване или нивелиране на видовете труд*, който трябва да извършват помощниците на машинарията;[180] на мястото на изкуствено създадените различия между частичните работници идват предимно природните различия на възрастта и пола.

Доколкото в автоматичната фабрика наново се появява *разделението на труда*, то преди всичко е *разпределение на работниците по специализираните машини*, и на работнически маси — които обаче не образуват отграничени групи — по различните отделения на фабриката, където те работят на наредени една до друга еднородни инструментални машини, т. е. където между тях се извършва само *проста кооперация*. Отграничената група на манифактурата тук е заместена със едно звено от един главен работник и няколко помощника. Съществената разлика между работниците се състои в това, че едни действително работят на инструменталните машини (към това се прибавят няколко работника за наблюдаване, респективно за подкрепяване на двигателната машина), а други са *прости помагачи* на тези машинни работници (те са почти изключително деца). Към помагачите спадат повече или по-малко всички „feeders" (които само поднасят на машините работен материал). Наред с тия главни класи има и един количествено незначителен персонал, който се занимава с надзора над цялата машинария и с постоянния ѝ ремонт — като инженери, механици, дърводелци и т. н. Това е една по-висша, отчасти научно-образована, отчасти занаятчийска работническа класа, която е извън кръга на фабричните работници и е само присъединена към него[181]. Това разделение на труда е *чисто техническо*.

Всяка работа при машината изисква своевременна подготовка на работника, за да може той да приспособи своето собствено движение към еднообразното непрекъснато движение на автомата. Доколкото целокупната машинария сама съставя система от *разнообразни*, едновременно

---

[179] *Ure* (Юър), Philosophy of Manufactures, стр. 18.

[180] Пак там, стр. 20. Сравни *Karl Marx* (Маркс), Misère de la Philosophie, стр. 140, 141.

[181] Характерно за преднамереността на статистическата измама, която би могла да се докаже в детайлите, е обстоятелството, че английското фабрично законодателство категорично изключва от кръга на своето действие последната категория на споменатите в текста работници, като *нефабрични работници*; а от друга страна обнародваните от парламента „returns" (отчети) също тъй изрично причисляват към категорията на *фабричните работници* не само инженерите, механиците и т. н., но и фабричните управители, служащите, разсилните, пазачите на складовете, опаковачите и т. н., накъсо — *всички* с изключение на самия собственик на фабриката.

действуващи и комбинирани машини, дотолкова и основата на тази система кооперация изисква *разпределяне* на разнородните работни групи по разнородните машини. Но машинното производство премахва необходимостта от мануфактурно *закрепване* на това разпределяне чрез постоянно прикрепване на едни и същи работници към една и съща функция.[182] Тъй като целокупното движение на фабриката изхожда не от работника, а от машината, тук може да става постоянна смяна на персонала без да се прекъсва трудовият процес. Най-убедителното доказателство за това е т. н. Relaissystem [система на смените], приложена през английския фабрикантски бунт в 1848–1850 г. Най-после, онази бързина, с която човек на младини може да се научи да работи на машината, също така премахва необходимостта да се подготви особена категория работници изключително за машинни работници[183]. А услугите на простите подавачи във фабриката отчасти са заменими с машини[184], и отчасти, поради своята крайна простота, допускат бърза и постоянна смяна на натоварените с тази работа лица.

Макар че машината технически разбива старата система на разделение на труда, тази система по навик продължава да се влачи във фабриката, отначало като традиция от мануфактурата, а по-сетне капиталът *систематично* я възпроизвежда и закрепва в още по-отвратителна форма като средство за експлоатация на работната сила. Доживотната специалност на работника да си служи с едно частично сечиво се превръща в доживотна специалност да служи на една частична машина.

---

[182] Юър признава това. Той казва, че работниците „в краен случай" могат, по желанието на управителя, да бъдат премествани от една машина на друга, и триумфално се провиква: „Такова преместване се намира в явно противоречие със старата рутина, която разделя труда и възлага на единия работник да фасонира главичката на карфицата, а на другия — да изостря нейното връхче." [„Philosophy of Manufactures", стр. 22. — *Макс. ред.*] Юър би трябвало по-скоро да се запита — защо тази „стара рутина" в автоматичната фабрика се изоставя само „в краен случай"?

[183] Когато липсват хора, както напр. през време на американската гражданска война, тогава буржоазията по изключение използува фабричните работници за най-груби работи, като строеж на пътища и т. н. Английските „ateliers nationaux" [национални работилници], за безработните памучни работници, от 1862 г. нататък, се различаваха от френските от 1848 г. по това, че в последните работникът за сметка на държавата е трябвало да извършва непроизводителни работи, а в първите той трябваше в изгода на буржоазията да извършва производителни градски работи и то по-евтино от редовните работници, и по такъв начин той беше хвърлен в конкуренция спрямо тях. „Телесният изглед на памучните работници без съмнение се е подобрил. Това аз приписвам . . . доколкото се отнася до мъжете, на работенето на открито при обществени строежи." (Става дума за престонските фабрични работници, които са били пратени на работа в Престонското блато. „Rep. of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1863", стр. 59.)

[184] Пример: Различните механически апарати, които се въведоха във вълнените фабрики за заместване на детския труд след издаването на закона от 1844 г. Когато дойде време и децата на самите господа фабриканти да минават през „школата" на помагачи във фабриката, тогава и този почти неизследван клон от механиката в скоро време ще има забележителен подем. „Self-acting mules [автоматичните предачни машини] са може би едни от най-опасните машини. Повечето от нещастията се случват с деца, и то когато те се пъхат под машините, за да почистват пода, през времето, когато машината е в движение. Някои „minders" (работници на мюлшини) са били дадени (от фабричните инспектори) под съд и осъдени на глоба за такива нарушения, но без всякакъв полезен резултат. Ако машиностроителите биха изнамерили някаква самометачка, с чиято употреба да се премахне необходимостта за тия малки деца да се пъхат под машината, това би било един щастлив принос към нашите предпазни мерки." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866", стр. 63.)

С машинарията *злоупотребяват*, за да се превърне самият работник още от ранно детство в част от една частична машина[185]. По такъв начин не само че значително се намаляват разноските, необходими за неговото собствено възпроизвеждане, но същевременно се завършва и неговата безпомощна зависимост от фабричното цяло, а значи — от капиталиста. Тук, както и навсякъде, трябва да се прави разлика между по-голямата производителност, която се дължи на развоя на обществения производствен процес, и по-голямата производителност, която се дължи на неговата капиталистическа експлоатация.

В мануфактурата и в занаята работникът си служи със сечивото, а във фабриката той служи на машината. Там движението на средството на труда изхожда от него, а тук той трябва да следва неговото движение. В мануфактурата работниците са членове на един жив механизъм. Във фабриката независимо от тях съществува един мъртъв механизъм, а те биват прибавени към него като негови живи придатъци. „Тъжната унилост на безкрайната мъка на труда, при която един и същ механически процес трябва да се повтаря все отново и отново, прилича на мъките на Сизиф: бремето на труда, както неговата скала, винаги наново се стоварва върху изтощения работник."[186] Като напряга до крайност нервната система, машинната работа потиска многостранната игра на мускулите и конфискува всяка свободна телесна и духовна дейност[187]. Дори самото облекчаване на труда става средство за изтезаване, тъй като машината освобождава не работника от труда, а неговия труд от съдържание. Общо за всяко капиталистическо производство — доколкото то е не само *трудов процес*, но и *оплодотворителен процес* на капитала — е това, че не работникът използува трудовите условия, а, обратно, трудовите условия използуват работника — но едва при машинарията това превръщане става *технически осезаема* действителност. Със своето превръщане в автомат средството на труда през време на самия трудов процес противостои на работника *като капитал*, като мъртъв труд, който господствува над живата работна сила и я изсмуква. Отделянето на *духовните сили* на производствения процес от ръчния труд и превръщането им във *власт на капитала* над труда намира своя завършък, както вече споменахме по-рано, в едрата индустрия, изградена въз основа на машинарията. Частичната сръчност на отделния, опустошен машинен работник изчезва като дребно странично нещо пред науката, пред грамадните природни сили и пред обществения масов труд, които са въплътени в машинната система и заедно с нея образуват могъществото на „господаря" (master). Този господар, в чиято

---

[185] Затова нека се прецени удивителното мъдруване на Прудон, който „конструира" машината не като синтез на средства на труда, а като синтез на частични работи за самите работници.

[186] *F. Engels* [Енгелс], „Lage der arbeitenden Klasse etc.", стр. 217. Дори такъв съвсем обикновен оптимистичен поклонник на свободната търговия като г. *Молинари* забелязва: „Човек се изхабява по-бързо като надзирава по 15 часа на ден еднообразното движение на един механизъм, отколкото ако през същото време упражнява своята физическа сила. Този труд на надзираването, който може би би могъл да служи като полезна гимнастика за ума, ако не траеше съвсем дълго, в края на краищата със своята прекомерност разрушава и ума, и тялото." (*G. de Molinari* [Г. де Молинари], „Études Économiques", Париж 1846 г., стр. 49. — *Макс. ред.*)

[187] *F. Engels* (Енгелс), пак там, стр. 216.

на когото машинарията и *неговият монопол* върху нея са неразривно сраснати. Именно затова в случай на конфликт презрително подвиква на „работните ръце“: „Фабричните работници би трябвало добре да помнят този факт, че техният труд е в същност долен вид сръчен труд, че никой друг труд не се усвоява по-лесно и сравнително с качеството не се заплаща по-добре, че никой друг труд не може да се намери в толкова кратко време и в такова изобилие чрез краткотрайно обучение дори на най-неопитните. Машинарията на господаря играе в същност много по-важна роля в делото на производството, отколкото трудът и *сръчността на работника*, които изискват само шестмесечно обучение и които може да научи всеки селски ратай.“[190]

Техническото подчиняване на работника под еднообразния ход на средството на труда и своеобразният състав на работния организъм от индивиди от двата пола и от най-различни възрасти създават казармена дисциплина, която се разгъва до пълен *фабричен режим* и напълно развива по-рано вече споменатия *труд на върховен надзор* и заедно с това *разделението на работниците* на физически работници и надзиратели, на прости индустриални редници и индустриални подофицери. „Главната мъчнотия в автоматичната фабрика ... се състоеше ... в дисциплината, която е необходима, за да се отучат хората от техните привички на нередовност в работата и *да се идентифицират с неизменната правилност на големия автомат*. Но изнамирането на дисциплинарен кодекс, отговарящ на нуждите и на бързината на автоматичната система, и успешното му прилагане е било задача, достойна за Херкулес, а това е благородното дело на Аркрайт! Дори днес, когато тази система е организирана в цялото ѝ съвършенство, е *почти невъзможно* да се намерят между работниците, които са преминали възрастта на възмъжаването, полезни помощници за автоматичната система.“[191] Фабричният кодекс, в който капиталът частноправно и самовластно формулира своята автокрация над своите работници, без иначе толкова обичаното от буржоазията разделение на властите и без още по-обичаната представителна система — е само *капиталистическа карикатура на общественото регулиране на трудовия процес*, което става необходимо при кооперацията в големи размери и при употребата на общи средства на труда и особено на машинарията. На мястото на камшика на робовладелеца идва наказателната книга на надзирателя. Всички наказания естествено се превръщат в парични глоби и удръжки от заплатата и

[190] „The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour, and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired ... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn.“ („The Master Spinners and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee“, Манчестер 1854 г., стр. 17.) По-късно ще видим, че „господарят“ пее друга песен, щом е застрашен да загуби своите „живи“ автомати.

[191] *Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 15. Който познава биографията на Аркрайт, никога няма да прикачи на този гениален бръснар думата „*благороден*“. Измежду всички велики изобретатели на XVIII век той безспорно е бил най-големият крадец на чужди изобретения и най-долният тип.

законодателното остроумие на фабричните Ликурги превръща нарушаването на техните закони дори в нещо по-доходно за тях, отколкото тяхното спазване.[192]

Ние тук отбелязваме само материалните условия, при които се извършва фабричният труд. Всички сетивни органи еднакво страдат от изкуствено повишената температура, от атмосферата, наситена с отпадъци от суровия материал, от оглушителния шум и т. н., независимо от опасността за живота между гъсто струпаната машинария, която с последователността на годишните времена произвежда

[192] „Робството, в което буржоазията държи окован пролетариата, никъде не изпъква така ясно, както във фабричната система. Тук всяка свобода се прекратява и юридически, и фактически. Работникът е длъжен сутрин в 5½ часа да бъде във фабриката. Закъснее ли с няколко минути, глобяват го, ако закъснее 10 минути, съвсем го не пускат, докато не мине закуската, и той губи заплатата за четвърт ден. Той трябва по команда да яде, да пие и да спи ... Деспотичният звънец го дига от леглото, изважда го от закуската и обеда. А какво ли става в самата фабрика? Тук фабрикантът е абсолютен законодател. Той издава такива фабрични правилници, каквито си ще; той променя и допълва своя кодекс както си пожелае; дори и ако вмъкне в него най-големите щуротии, съдилищата казват на работниците: вие доброволно сте възприели този договор, сега сте длъжни да го изпълнявате ... Тези работници са осъдени от 9-годишна възраст до смъртта си да живеят под страха от духовен и физически бой.“ (*F. Engels* [Ф. Енгелс], Lage der arbeitenden Klasse etc., стр. 217 сл.) Аз ще поясня с два примера какво „казват съдилищата“. Единият случай е от *Шефилд*, от края на 1866 г. Там един работник се наел в една металина фабрика за 2 години. Поради някакво скарване с фабриканта той напуснал фабриката и заявил, че по никакъв начин не искал вече да му работи. Той бил даден под съд за нарушение на договора и бил осъден на два месеца затвор (ако фабрикантът наруши договора, той може да бъде привлечен към отговорност само civiliter [по граждански ред] и рискува само парична глоба). След като излежал двата месеца, работникът получил от същия фабрикант покана да се върне във фабриката, въз основа на стария договор. Работникът отговорил: не. Той вече си бил излежал наказанието за нарушаването на договора. Фабрикантът наново го дава под съд, съдът наново го осъжда, макар че един от съдиите — *мистър Ший* — публично заклеймил това като юридическа чудовищност, по силата на която човек може през целия си живот да бъде наказван все наново и наново за една и съща простъпка или престъпление. Тази присъда е била произнесена не от някой „Great Unpaid“ [англ.: „великият неплатен“, селски мирови съдия], от някой провинциален Догбъри, а в Лондон — от едно от най-високите съдилища. (Към четвъртото издание: Сега това е премахнато. С изключение на само няколко случаи — напр. при обществените газови заводи — в Англия сега при нарушение на контракта работникът е поставен наравно с господаря и може да бъде привлечен само към гражданска отговорност. — *Ф. Е.*) Вторият случай се е разиграл в Уилтшир в края на ноември 1863 г. Около 30 тъкачки на парни станове, на работа у някой си *Харуп*, фабрикант на платове в *Лиуърс Мил* в *Уестбъри Лей*, обявили стачка, тъй като същият този Харуп имал приятния навик за закъсняване сутрин да им удържа от заплатата, и то 6 пенса за 2 минути, 1 шилинг за 3 минути и 1 шилинг и 6 пенса за 10 минути. Това, при заплата 9 шил. на час, прави 4 ф. ст. и 10 шилинга на ден, докато тяхната средна годишна заплата никога не надминава 10—12 шилинга седмично. Харуп назначил и едно момче да известява с тръба фабричния час, което той понякога правел дори преди 6 часа сутрин, и ако „работните ръце“ не се явели преди още той да е престанал да тръби, вратите се затваряли и закъснелите били наказвани с глоба; а тъй като във фабриката нямало часовник, нещастните „работни ръце“ се намирали във властта на младия тръбач, който бил инспириран от Харуп. „Стачкуващите“ ръце, майки на семейства и момичета, заявили, че са готови пак да почнат работата, ако тръбачът бъде заменен с часовник и бъде въведена по-рационална тарифа за глобите. Харуп дал под съд 19 жени и момичета за нарушение на договора. Те били осъдени по на 9 пенса глоба и 2 шилинга и 6 пенса съдебни разноски, при гръмко възмущение на аудиторията. Пред съда една тълпа от народ изпратила Харуп с освирквания. — Една любима операция на фабрикантите е с удръжки от заплатата да наказват работниците за

своите индустриални бойни бюлетини[190a]. *Икономисването на обществените средства за производство* — което узрява като в парник едва при фабричната система — същевременно става в ръцете на капитала *систематично ограбване на жизнените условия на работника през време на работата*, ограбване на пространство, на въздух, на светлина и на личните предпазни средства против опасните за живота или нездравословните производствени процеси, съвсем и да не говорим за приспособления, създаващи удобства на работника[191]. Когато

грешките в произведения от лош материал. Този метод предизвика в 1866 г. обща стачка в английските грънчарски райони. Отчетите на „Child. Empl. Commission" (1863—1866) привеждат случаи, при които работникът вместо да получи заплата, със своя труд и въз основа на системата на глобите дори остава длъжник на своя достоен „господар". Последната памучна криза показа и поучителни черти от остроумието, с което фабрикантите автократи правят удръжки от заплатите. „Неотдавна аз сам трябваше — казва фабричният инспектор *Р. Бейкър* — да заведа дело против един фабрикант на памучни изделия, загдето той в това тежко и мъчително време удържаше на някои „младежи" на повече от 13 годишна възраст, които работят у него, по 10 пенса за медицинско свидетелство за възраст, което му струва само 6 пенса и за което законът му позволява да удържа само 3 пенса, а обичаят не допуска никакви удръжки... Друг един фабрикант, за да постигне същата цел без да влезе в конфликт със закона, налага на всяко от бедните деца, които работят при него, да плаща по 1 шилинг като такса загдето го обучавал в предачеството изкуство и тайнство, щом медицинското свидетелство го обяви за достатъчно зрял за това занятие. Така че има течения под повърхността, които човек трябва да познава, за да може да разбере такива извънредни явления, каквито са стачките във времена като сегашното" (думата е за стачката на машинните тъкачи във фабриката в Дарвин през юни 1863). Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1863, стр. 50, 51. (Фабричните отчети винаги отиват и по-нататък от своята официална дата.)

[190a] Законите за защита против опасната машинария са подействували благотворно. „Но... сега за злополуките има нови източници, каквито не е имало преди 20 години, а именно — увеличената скорост на машинарията. Колелата, валяците, вретената и тъкачните станове се движат сега с увеличена и постоянно растяща сила; пръстите трябва по-бързо и по-уверено да улавят скъсаната нишка, защото ако работникът я вади колебливо или невнимателно — те са пожертвувани... Голям брой злополуки се дължат на стремежа на работниците да извършат по-бързо своята работа. Трябва да се помни, че фабрикантите извънредно много държат на това, техните машинарии да бъдат постоянно в движение, т. е. да произвеждат прежда и тъкани. Всяко спиране за минута е не само загуба на двигателна сила, но и на производство. Затова надзирателите, заинтересувани в количеството на продукта, подтикват работниците да държат машинарията в движение, а това е не по-малко важно и за самите работници, които получават заплата по тегло или на парче. Затова, макар че в повечето фабрики е забранено да се чистят машините през време на движението им, тази практика е обща. Само тази причина е предизвикала през последните 6 месеца 906 злополуки... Макар че чистенето става всеки ден, обикновено съботата е определена за основно почистване на машинарията, и то в повечето случаи това става когато машинарията е в движение... За тази операция *не се плаща* и затова работниците се стараят да я свършат колкото може по-скоро. Затова броят на злополуките в петък и особено пък в събота е много по-голям, отколкото в другите дни на седмицата. В петък увеличението на злополуките над тяхното средно число за първите 4 дни в седмицата е 12%, а в събота — 25% над тяхното средно число за първите 5 дена, но ако вземем предвид, че в съботите се работи само по $7\frac{1}{2}$ часа, а през другите дни по $10\frac{1}{2}$ часа — увеличението се покачва на повече от 65%." („Reports of Insp. of Factories etc. for 31st Oct. 1866", Лондон 1867 г., стр. 9, 15, 16, 17.)

[191] В първия отдел на третата книга ще разкажа за един поход, предприет в последно време от английските фабриканти против клаузите на фабричния закон, които защищават телесните членове на „работните ръце" от опасна за живота им машинария. Тук нека се задоволим с цитат от официален отчет на фабричния инспектор *Леонард Хорнър*: „Чувал съм фабриканти с непростително лекомислие да говорят за някои злополуки, напр. че изгубването на пръст било дреболия. Животът и бъдещето

Фурие нарича фабриките „смекчени затвори" — нима той няма основания за това[192]?

5. Борба между работника и машината

Борбата между капиталиста и наемния работник започва със самото капиталово отношение. Тя бушува *през целия манифактурен период*[193]. Но едва след въвеждането на *машинарията* работникът се бори против самото средство на труда, против *материалната форма (начин) за съществуване на капитала*. Той се бунтува против тази определена форма на *средството за производство*, взето като материална основа на *капиталистическия начин на производство*.

Почти цяла Европа е преживяла през XVII век работнически бунтове против така наречената Bandmühle (наричана още Schnurmühle или Mühlenstuhl), една машина за тъкане на панделки и ширити[194]. В края

на работника така много зависят от неговите пръсти, че за него една такава загуба е крайно сериозно събитие. Когато чувам такова необмислено бръщолевене, аз задавам въпроса: Да речем, че имате нужда от допълнителен работник, и се явят двама, и двамата еднакво способни във всяко отношение, но единият без палец или показалец — кого бихте избрали? Те никога нито за минута не се двоумят да предпочетат този с всичките пръсти... Тези господа фабриканти имат фалшиви предразсъдъци против това, което те наричат *псевдо-филантропично законодателство*." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855".) Тези господа са „умни хора" и не току-тъй симпатизират на бунта на робовладелците!

[192] Във фабриките, които от най-дълго време са подчинени на фабричния закон с неговото задължително ограничение на работното време и с други правила, са изчезнали редица предишни недостатъци. Самото усъвършенстване на машинарията на известна точка изисква „*подобрена конструкция на фабричните здания*", което е от полза за работниците. (Ср. „Reports etc. for 31st Oct. 1863", стр. 109.)

[193] Виж между другото *John Houghton* [Хаутън]. Husbandry and Trade Improved, Лондон 1727 г. The Advantages of the East India Trade, 1720. *John Bellers* [Белърс]. Proposals for raising a Colledge of Industry, Лондон 1696. „За нещастие, господарите (masters) и работниците се намират в състояние на вечна война помежду си. Първите имат неизменната цел да получават работата колкото може по-евтино; и за тази цел те не се поколебават да прибегнат към всяка хитрост, докато работниците също така при всеки повод се мъчат да принудят своите предприемачи да изпълнят техните повишени искания." „An Inquiry into the causes of the Present High Price of Provisions", 1767 г., стр. 61, 62. (Авторът, *отец Натаниел Форстър*, стои изцяло на страната на работниците.)

[194] Тази бандмюле (Bandmühle) е била изнамерена в Германия. Италианският абат *Ланчелоти* в едно съчинение, издадено в 1636 г. във Венеция, разказва: „Антон Мьолер от Данциг преди около 50 години (Ланчелоти е писал в 1579 г.) видял в Данциг една много изкусна машина, която едновременно изработвала 4 до 6 тъкани; но тъй като градският съвет се побоял, че това изобретение може да превърне маса работници в просяци, забранил изобретението, а наредил тайно да удушат или удавят неговия изнамервач." В Лайден същата машина е била приложена за пръв път в 1629 г. Отначало бунтовете на тъкачите на ширити принудили магистрата да я забрани с различни постановления на Генералните щати, от 1623, 1639 г. и т. н., нейната употреба трябвало да бъде ограничена; най-сетне при известни условия тя била разрешена с постановление от 15 декември 1661 г. „Преди около 20 години — разправя *Боксхорн* (в „Institutiones Politicae", Лайден 1663 г.) — в този град някои хора изнамерили инструмент за тъкане, с който *само един човек* можел да изработва повече тъкани и то лесно, отколкото иначе *няколцина за същото време*. Това докарало смутове и тъжби от страна на тъкачите, докато употребата на този инструмент била запретена от магистрата." Същата машина е била забранена в Кьолн в 1676 г., а въвеждането ѝ в Англия по същото време предизвикало работнически вълнения. С императорски указ от 19 февруари 1685 г. нейната употреба била забранена в цяла Гер-

на първата третина на XVII век една ветрена дъскорезница, построена от един холандец близо до Лондон, станала жертва на изстъпленията на тълпата. И в началото на XVIII век в Англия водни дъскорезни машини все още само с мъка преодолявали подкрепяната от парламента народна съпротива. Когато Евърет в 1758 г. построил първата движена с вода машина за стригане на вълна, тя е била опожарена от няколко стотин лишени от работа души. Против scribbling mills [дерачите] и кардиращите машини на Аркрайт подали петиция до парламента 50 000 работници, които дотогава се издържали с разчесване на вълна. Масовото разрушаване на машини в английските манифактурни окръзи през първите 15 години на XIX век, особено поради въвеждането на парния тъкачен стан, дало под претекста на борба срещу *ладитското движение* използувано от антиякобинското правителство на един Сидмаут, Касълрий и др. като предлог за най-реакционни насилнически мерки. Необходимо е време и опит, докато работникът се научи да прави разлика между *машинарията* и нейното *капиталистическо приложение*, а значи и да прехвърли своите нападки от *самите материални средства за производство* върху тяхната *обществена форма на експлоатация*[195].

Борбите за работната заплата в манифактурата имат като предпоставка манифактурата и в никой случай не са насочени против нейното съществуване. Доколкото се води борба против създаването на манифактури, тя не е дело на наемните работници, а на цеховите майстори и на привилегированите градове. Затова писателите от манифактурния период схващат *разделението на труда* като средство за *възможно заместване* на работници, а не за действителното *изтикване* на работници. Тази разлика се разбира от само себе си. Ако напр. кажат, че в Англия имало нужда от сто милиона души за изприданeто със стария чекрък на онзи памук, който сега с машина се изприда от 500 000 души, това разбира се не значи, че машината е заела мястото на тези милиони, които никога не са съществували. Това значи само, че би имало нужда от много милиони работници *за заместването на предачната машинария*. Но когато кажат, че парният тъкачен стан в Англия изхвърлил на улицата 800 000 тъкачи, тогава думата не е за съществуваща машинария, която би трябвало да бъде заместена с известен брой работници, а за съществуващ брой работници, които фактически са били заместени или изтикани от машинарията. През манифактурния период занаятчийското производство, макар и раздробено, си оставало основа на производството. Новите колониални пазари не са можели вече да бъдат задоволявани от сравнително малкия брой градски работници, наследени от средните векове, и при това същинските манифактури едновременно с

лението. В Хамбург тя била публично изгорена по заповед на магистрата. Карл VI подновил на 9 февруари 1719 г. указа от 1685 г., а в Саксонското курфюрство разрешило употребата ѝ едва в 1765 г. Тази машина, която е направила толкова шум в света, в същност е била предтеча на предачните и на тъкачните машини, т. е. на индустриалната революция на XVIII век. Благодарение на нея съвсем неопитни в тъкачеството младежи можели, само като движат насам-натам един лост, да движат целия стан, с всичките му совалки, а в усъвършенствуваната си форма тази машина произвеждала по 40—50 парчета наведнъж.

[195] В старомодни манифактури и сега още понякога се повтаря грубата форма на работнически бунтове против машинарията. Така напр. в производството на пили в Шефилд, в 1865 г.

разлагането на феодалния строй разкрили нови производствени области за изгоненото от земята селско население. Тогава именно по-силно изпъкнала при кооперацията и при разделението на труда в работилницата онази тяхна положителна черта, че те правят *по-продуктивни* наетите работници[196]. Наистина, когато в много страни, и то дълго преди периода на едрата индустрия, комбинацията на средствата на труда в ръцете на малцина работници и кооперацията били приложени в земеделието, те предизвикали големи, внезапни и насилствени революции в начина на производство, а значи и в условията на живота и в работните средства на земеделското население. Но тази борба първоначално се води повече между едрите и дребните поземлени собственици, отколкото между капитала и наемния труд; от друга страна, доколкото средствата на труда, овците, конете и т. н. изтикват работниците, непосредствените насилнически действия тук са първата предпоставка на индустриалната революция. Най-напред изгонват работниците от земята, а после идват овците. И само кражбата на земята в голям мащаб, както в Англия, създава почвата за прилагане на едрото селско стопанство[196a]. Затова в началото си това преобразуване на селското стопанство има вид по-скоро на политическа революция.

Когато *средството на труда* се превръща в машина, то тутакси става *конкурент на самия работник*[197]. Самоосchallenging...

[196] И *сър Джеймс Стюарт* все още схваща последиците от машинарията изцяло в този смисъл. „И тъй, аз разглеждам машините като средство за увеличаване (според ефективността на машините) на броя на дейните хора, които няма нужда да бъдат изхранвани [qu'on n'est pas obligé de nourrir] ... По какво се отличава ефектът на една машина от този на нови жители?" („Principes etc.", френски превод, т. 1, кн. I, гл. XIX.) Много по-наивен е *Пети*, който казва, че тя замествала „*полигамията*". Тази гледна точка в краен случай подхожда само за някои части на Съединените щати. Напротив: „Машинарията много рядко може да бъде употребена с успех за намаляване на труда на отделния работник: повече време би се изгубило за нейната конструкция, отколкото би се спестило чрез нейното приложение. Тя е действително полезна само когато действува върху големи маси, когато една единствена машина може да подкрепи труда на хиляди хора. Затова машинарията най-често се употребява в най-гъсто населените страни, където има най-много безработни ... Нея я въвеждат не поради *липса на работници*, а *поради лекотата, с която работниците масово могат да бъдат привлечени към работа*." (*Piercy Ravenstone* [Равенстон], Thoughts on the Funding System and its Effects, Лондон 1824 г., стр. 45.)

[196a] (Към четвъртото издание: Това важи и за Германия. Там където у нас има едро селско стопанство, значи главно на изток, то е станало възможно само поради „обезселяването на селяните", което започва от 16-ти век, а особено от 1648 г. — *Ф. Е.*)

[197] „Машинарията и трудът се намират в постоянно съперничество." *Ricardo* [Рикардо], Principles, стр. 479.

превръща в *излишно население, т. е. население, което вече не е непосредствено необходимо за самоoплодотворяването на капитала,* от една страна пропада в неравната борба на старото занаятчийско и мануфактурно производство против машинното, от друга страна наводнява всички по-леко достъпни клонове на индустрията, препълва трудовия пазар и с това сваля цената на работната сила под нейната стойност. Било голяма утеха за пауперизираните работници, че от една страна техните страдания били само „временни" („a temporary inconvenience"), а от друга страна — че машинарията само постепенно завладявала дадено цяло производствено поле, което пречупвало размера и интензивността на нейното разрушително действие. Едната утеха удари другата. Там, където машината постепенно завладява някой клон на производството, тя произвежда хронична беднотия сред конкуриращите с нея работнически слоеве. Където преходът става бърже, тя действува масово и рязко. Световната история не ни е дала по-ужасна гледка от постепенното, проточено с цели десетилетия пропадане на английските ръчни тъкачи на памук, което най-сетне завършва в 1838 година. Много от тях са умрели от глад; мнозина дълго време са вегетирали със своите семейства с по 2½ пенса дневно[191]. Напротив, английската памучна машинария е подействувала остро в Източна Индия, чийто генерал-губернатор констатирал в 1834—1835 г.: „В историята на търговията надали има мизерия, равна на тази. *Равнините на Индия побеляват от костите на памучните тъкачи.*" Наистина, доколкото тези тъкачи са напуснали този временен живот, дотолкова и машините са им създали само „временни страдания". Впрочем „*временното*" действие на машинарията е *перманентно,* тъй като тя постоянно завладява все нови области на производството. Тъй че с развоя на машинарията самостойният и независим характер, който капиталистическият начин на производство изобщо придава на трудовите условия и на продукта на труда в противовес на работника, се развива до пълна *противоположност*[192]. Затова едва при машинарията за пръв път се явява бруталният бунт на работниците против средствата на труда.

[191] Конкуренцията между ръчното и машинното тъкачество е била продължена в Англия до въвеждането в 1833 г. на закона за бедните, с това, че надниците, които били паднали много под минимума, били добавяни с помощи от църквите. „Високоуважаемият мистър Търнер бил в 1827 г. пастор в Уилмслоу в Чешайр, един индустриален окръг. Въпросите на комитета за емиграция и отговорите на мистър Търнер показват с какво се поддържа съревнованието между ръчния труд и машинарията. Въпрос: Употребата на парния тъкачен стан не измести ли ръчните тъкачни станове? Отговор: Без съмнение; тя би ги изместила още повече, ако не беше дадена възможност на ръчните тъкачи да понесат едно намаление на заплатите. Въпрос: Но с това си подчиняване ръчният тъкач приема една заплата, която е недостатъчна за неговата издръжка, и за попълване на тоя недостиг очаква помощ от черквата? Отговор: Да, и наистина съперничеството между парния и ръчния тъкачен стан се поддържа чрез помощи като на бедните." Тъй че унизителен пауперизъм или емиграция — ето предимствата, които въвеждането на машинарията е донесло на трудещите се, така че те от уважавани и до известна степен независими занаятчии са смъкнати до пошлизащи се клетници, които ядат унизителния хляб на благотворителността. И това наричат *временно затруднение.*" („A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation", Лондон 1834 г., стр. 29.)

[192] „Същата причина, която може би увеличава *дохода на страната* (т. е., както Рикардо обяснява на същото място, *доходите на поземлените собственици и на капиталистите,* чието богатство от икономическа гледна точка е равно на богатството на нацията), *може същевременно да създаде свръхнаселение и да влоши поло-*

Средството на труда убива работника. Наистина, тази пряка противоположност изпъква най-осезателно тогава, когато нововъведена машинария конкурира с традиционното занаятчийско или мануфактурно производство. Но и вътре в самата едра индустрия действуват по аналогичен начин постоянното подобряване на машинарията и развитието на автоматичната система. „Постоянната цел на подобрената машинария е да се намали ръчният труд или да се завърши дадена брънка от производителната верига на фабриката чрез заместване на човешките апарати с железни."[193] „Прилагането на парна или водна сила към машинарии, които досега са били движени с ръце, става всеки ден... По-дребните подобрения в машинарията, които имат за цел икономия на двигателната сила, подобрение на продукта, увеличено производство за едно и също време или изтикване на едно дете, една жена или един мъж, са *постоянни* и макар наглед да са незначителни, все пак довеждат до важни резултати."[194] „Навсякъде, където една операция изисква голяма сръчност и сигурна ръка, колкото е възможно по-скоро я отнемат от ръцете на *твърде сръчния* и често пъти склонен към всякакъв род нередовности работник и я възлагат на особен механизъм, който е тъй добре урегулиран, че и едно дете може да го надзирава."[195] „При автоматичната система прогресивно се изтиква талантът на работника."[196] „Подобрението на машинарията изисква не само намаляване на броя на възрастните работници, заети за получаване на определен резултат, но и замества една класа индивиди с друга, по-опитните с по-неопитни, възрастните — с деца, мъжете — с жени. Всички тези промени предизвикват *постоянни флуктуации в нормата на работната заплата.*"[197] „Машинарията *непрекъснато изхвърля из фабриката възрастни работници.*"[198] Извънредната *еластичност на машинната система* въз основа на натрупания прак-

жението на работника." (*Ricardo* [Рикардо]: „Principles etc.", стр. 469.) „Постоянната цел и тенденцията на всяко усъвършенствуване на механизма се състои наистина в това, съвсем да се отърват от труда на човека или да намалят неговата цена чрез заместване на труда на възрастните работници-мъже с женски и детски труд или на труда на подготвените работници — с труда на общи работници." (*Ure* [Юър], „Philosophie of Manufactures", стр. 23. *Маркс, фин.*).)

[193] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1858", стр. 43.

[194] „Reports etc. 31st Oct. 1856", стр. 15.

[195] *Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 19. „Голямото предимство на машините в тухларниците се състои в това, че те правят предприемача напълно независим от сръчните работници." („Child. Empl. Comm., V Report", Лондон 1866 г., стр. 130, № 46.)

Добавка към второто издание: Господин А. Стърок, главен управител на машинното отделение на „Great Northern Railway" [англ.: Голямата северна ж. п. линия], казва по отношение на машиностроителството (локомотиви и др.): „Скъпи (expensive) английски работници с всеки нов ден се търсят все по-малко. Производството се увеличава чрез прилагане на подобрени инструменти, а тези инструменти от своя страна се обслужват с по-долен вид труд (a low class of labour)... По-рано всички части на парната машина по необходимост са били произвеждани от квалифициран труд. Същите части сега се произвеждат от труд с по-малка квалификация, но с добри инструменти... Под инструменти аз разбирам машините, употребявани в машиностроителството." („Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence", Лондон 1867 г., № 17.862 и 17.863.)

[196] *Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 20.

[197] Пак там, стр. 321.

[198] Пак там, стр. 23.

тически опит, на вече наличния състав на механическите средства и на постоянния прогрес на техниката се прояви в нейния победоносен поход, под натиска на скъсения работен ден. Но кой би могъл в 1860 г., годината, в която английската памучна индустрия достигна своя зенит, да подозира галопиращите подобрения на машинарията и съответното изместване на ръчния труд, предизвикани през следващите три години под натиска на американската гражданска война? Тук са достатъчни няколко примера от официалните сведения на английските фабрични инспектори върху тоя пункт. Един манчестерски фабрикант заявява: „Вместо 75 кардирни машини сега ни са нужни само 12, които произвеждат същото количество при същото, ако не и по-добро качество ... Спестяването от работна заплата възлиза на 10 ф. ст. седмично, а от памучните отпадъци — 10%.“ В една манчестерска предачница за фини прежди, „с ускоряването на движението и с въвеждането на различни self-acting [автоматични] процеси, в едно department [отделение] е отстранена $1/3$, а в друг повече от $1/2$ от работния персонал, докато машината за разчесване, заместваща втората кардирна машина, значително намали броя на по-рано заетите в кардирното помещение работни ръце“. Една друга предачна фабрика оценява, че общо е спестила 10% от „работните ръце“. Господата Гилмор, предачни фабриканти в Манчестър, заявяват: „Ние пресмятаме, че в нашето blowing department [пневматично отделение] благодарение на новите машини сме спестили цяла третина от работните ръце и от работната заплата ... в jack frame и drawing frame room [помещение на щпулмашини и разтегателни машини] — около $1/3$ от разноските и от работните ръце; в предачното отделение — около $1/3$ от разноските. Но това не е всичко; когато нашата прежда сега стигне при тъкача, тя, благодарение на прилагането на новата машинария, е толкова подобрена, че дава повече и по-добра тъкан, отколкото старата машинна прежда.“[200] Фабричният инспектор А. Редгрейв забелязва към това: „Намалението на работниците при увеличено производство върви бързо напред; във вълнените фабрики неотдавна започна ново съкращаване на работни ръце, което още продължава; преди няколко дни един учител, който живее близо до Рочдел, ми каза, че голямото намаление [на броя на учениците] в девическите училища не се дължи само на натиска на кризата, но и на промените в машинарията на вълнената фабрика, поради което е било извършено съкращаване на към 70 души, работещи по половин ден.“[201]

[200] „Reports of Insp. of Fact., 31st Oct. 1863“, стр. 108 следв.

[201] Пак там, стр. 109. Бързото подобряване на машинарията през време на памучната криза позволи на английските фабриканти веднага след свършването на американската гражданска война да претъпкат световния пазар. Вече в последните 6 месеца на 1866 г. стана почти невъзможна продажбата на тъканите. С това започна изпращането на стоките на консигнация в Китай и Индия, което, естествено, направи това „glut“ [претъпкване на пазара] още по-интензивно. В началото на 1867 г. фабрикантите прибягнаха до своето обичайно средство — до намаляване на работната заплата с 5%. Работниците се възпротивиха и заявиха, теоретично съвсем правилно, че единственото спасително средство било да се работи късо време, по 4 дена в седмицата. След дълго упорство самозваните индустриални водачи трябваше да се съгласят на това, на някои места с 5% намаление на заплатата, а на други — без него.

Следната таблица показва общия резултат от механическите подобрения в английската памучна индустрия, които се дължат на американската гражданска война.

	1858 г.	1861 г.	1868 г.
	Брой на фабриките		
Англия и Уелс	2,046	2,715	2,405
Шотландия	152	163	131
Ирландия	12	9	13
Съединеното кралство	2,210	2,887	2,549
	Брой на парните тъкачни станове		
Англия и Уелс	275,590	368,125	344,719
Шотландия	21,624	30,110	31,864
Ирландия	1,633	1,757	2,746
Съединеното кралство	298,847	399,992	379,329
	Брой на вретената		
Англия и Уелс	25,818,576	28,352,152	30,478,228
Шотландия	2,041,129	1,915,398	1,397,546
Ирландия	150,512	119,944	124,240
Съединеното кралство	28,010,217	30,387,494	32,000,014
	Брой на заетите работници		
Англия и Уелс	341,170	407,598	357,052
Шотландия	34,698	41,237	39,809
Ирландия	3,345	2,734	4,203
Съединеното кралство	379,213	451,569	401,064

И тъй, от 1861 до 1868 г. са изчезнали 338 памучни фабрики; т. е. по-крупна и по-производителна машинария е била концентрирана в ръцете на по-малък брой капиталисти. Броят на парните тъкачни станове се е намалил с 20,663, но техният продукт в същото време се е увеличил, така че един подобрен тъкачен стан сега произвежда повече продукт, отколкото е произвеждал един стар. Най-сетне, броят на вретената е пораснал с 1,612,541, докато броят на заетите работници се е намалил с 50,505. И тъй, „временното“ бедствие, с което памучната криза потискаше работниците, се е увеличило и закрепило чрез бързия и постоянен напредък на машинарията.

Но машинарията действува не само като всесилен конкурент, винаги готов да направи „излишен“ наемния работник. Капиталът шумно и преднамерено я провъзгласява за *враждебна на работника сила* и си служи с нея като с такава. Тя става *най-мощното военно средство* за потъпкване периодичните работнически въстания, стачки и т. н. срещу *автокрацията на капитала*[202]. Според *Гаскел* парната машина от самото начало е била антагонист на „човешката сила“ и е дала възможност на капиталиста да смаже нарастващите искания на работ-

[202] „Отношенията между господари и работни ръце във фабриките за стъкло и бутилки е една хронична стачка.“ Оттук произлиза бързото развитие на манифактурата на пресовано стъкло, където главните операции се извършват с машини. Една фирма в Нюкасл, която по-рано е произвеждала годишно 350,000 фунта духано стъкло, сега вместо него произвежда 3,000,500 фунта пресовано стъкло („Ch. Empl. Comm. IV Rep.“, 1865, стр. 262, 263.)

инците, които заплашвали да докарат до криза току-що възникващата фабрична система.[209] Би могло да се напише цяла история на изобретенията след 1830 г., които са възникнали изключително като бойни средства на капитала срещу работнически бунтове. Нека преди всичко напомним за selfacting mule [автоматичната мюлжение машина], защото тя открива нова епоха в автоматичната система.[210]

В показанията си пред Trade's Unions Commission [англ.: Комисията на профсъюзите] Насмит, изобретателят на парния чук, разказва следното за подобренията в машинарията, които той е въвел вследствие на голямата и продължителна стачка на машиностроителните работници в 1851 г.: „Отличителната черта на нашите модерни механически подобрения е въвеждането на автоматични инструментални машини. Трудът, който трябва да извърши сега всеки механически работник и който може да извърши всяко момче, се състои не в това, той да работи сам, а да надзирава отличната работа на машината. Цялата класа работници, които зависят изключително от своята сръчност, сега е отстранена. По-рано аз наемах по четири момчета на всеки механик. Благодарение на тези нови механически комбинации аз намалих броя на възрастните работници от 1500 на 750. Резултатът беше значително увеличение на моята печалба."

Юър казва за една машина за цветно щамповане на басми: „Най-сетне капиталистите се опитаха да се освободят от това *нелоносимо робство* (а именно — от неприятните им договорни условия на работниците), като призоваха на помощ науката, и скоро *техните законни права* — правата на главата върху другите части на тялото — бяха *възстановени*." Ето какво казва той за едно изобретение за подреждане на основата, за което една стачка е дала непосредствения повод: „Ордата от недоволници, която си въобразяваше, че е непобедимо укрепена зад старите линии на разделението на труда, по този начин се видя атакувана откъм фланга, а средствата ѝ за защита — унищожени *от модерната механическа тактика*. Тези недоволници трябваше да се сдадат *на милостта* на победителя." За изнамирането на selfacting mule [автоматичното мюлжение] той казва: „То беше призвано да възстанови *реда* между индустриалните класи. ... Това изобретение потвърждава *доктрината, която ние вече развихме — че капиталът, като застави науката да му служи, винаги принуждава бунтовните ръце на труда да бъдат послушни*."[211] Макар че съчинението на Юър е излязло в 1835 г., т. е. по време на сравнително още слабо развитата фабрична система, то си остава *класически израз на фабричния дух* не само поради своя *откровен цинизъм*, но и поради наивността, с която той изтърсва безсмислените противоречия в мозъка на капитала. Така напр., след като развива „доктрината", че капиталът с помощта на науката, която той е взел като своя наемница, „винаги принуждава бунтовните ръце на труда да бъдат послушни" — той се възмущава, „че от

[209] *Gaskell* [Гаскел], The Manufacturing Population of England, Лондон 1833 г., стр. 3, 4.

[210] Господин Феърбеърн е изнамерил някои твърде значителни приложения на машините в областта на машиностроителството — под влиянието на стачки в неговата собствена машинна фабрика.

[211] *Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 367—370.

известна страна я обвиняват (механо-физическата наука) в това, че се давала в услуга на деспотизма на богати капиталисти и се обръщала в средство за потискане на бедните класи". След като проповядва надълго и нашироко колко е полезно за работниците бързото развитие на машинарията, той ги предупреждава, че те със своето противопоставяне, стачки и др. *ускоряват развитието на машинарията*. „Такива насилствени бунтове — казва той — показват човешкото късогледство в най-презрения му характер, характера на човек, *който прави от себе си свой собствен палач*." Няколко страници по-рано се казва противното: „Без острите сблъсквания и прекъсвания, причинявани от погрешните възгледи на работниците, *фабричната система би се развила много по-бързо* и с много по-голяма полза за всички заинтересовани страни." После той отново се провиква: „За щастие на населението от фабричните окръзи на Великобритания, усъвършенствуванията в механиката се извършват само постепенно." „Несправедливо — казва той — обвиняват машините, че те понижавали работната заплата на възрастните работници, изтиквайки една част от тях, поради което техният брой надминава търсенето на работници. Но пък те увеличават търсенето на детски труд и с това увеличават нормата на неговата заплата." Същият утешител от друга страна защищава ниската работна заплата на децата с това, че „тя възпира родителите да пращат децата си твърде рано във фабриките". Цялата му книга е апология на *неограничения* работен ден, а когато законът забранява 13-годишни деца да ги впрягат на работа повече от 12 часа на ден — това напомня на либералната му душа най-мрачните времена на средните векове. Това не му пречи да приканва фабричните работници на благодарствена молитва към провидението, което чрез машинарията „им е създало свободно време да размишляват върху своите безсмъртни интереси".[212]

6. Компенсационната теория за изместените от машинарията работници

Цяла редица буржоазни икономисти, като Джеймс Мил, Мак-Кълък, Торенс, Сениор, Джон Стюърт Мил и други, твърдят, че всяка машинария, която измества работници, винаги едновременно и по силата на необходимостта освобождава адекватен капитал за наемане на същите идентични работници.[213]

Нека приемем, че един капиталист употребява 100 работника, напр. в тапетна манифактура, всеки по за 30 ф. ст. годишно. Значи вложеният от него *променлив* капитал е 3000 ф. ст. Да речем, че той уволни 50 работника, а останалите 50 работят на машинария, която му струва 1500 ф. ст. За по-просто ние оставяме настрана постройките, въглищата и т. н. Да приемем по-нататък, че суровият материал, погълщан всяка година, струва, както и преди, 3000 ф. ст.[214] „Освободил" ли се е поради

[212] *Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475 [370. — *Нем. ред.*].

[213] *Рикардо* отначало споделял този възглед, но после със свойственото си научно безпристрастие и любов към истината изрично се отказва от него. Виж „Principles etc.", гл. 31 — „On Machinery".

[214] Notabene [лат.: имай предвид]. Аз давам илюстрацията напълно по вкуса на горепоменатите икономисти.

тази метаморфоза някакъв капитал? При стария начин на производство вложената сума се е равнявала на 6,000 ф. ст., съставена по наполовина от постоянен и променлив капитал. Сега тя се състои от 4,500 ф. ст. постоянен капитал (3,000 ф. ст. за суров материал и 1,500 ф. ст. за машинария) и 1,500 ф. ст. променлив капитал. Вместо да съставя половината от целия капитал, променливата или превърнатата в жива работна сила част от капитала сега съставя само [illegible] от него. Тук се извършва не освобождаване, а *обвързване* на капитала във форма, в която той престава да се разменя срещу работна сила, т. е. извършва се *превръщане* на променлив в постоянен капитал. При неизменни други условия капиталът от 6,000 ф. ст. сега в никакъв случай не може да заангажира повече от 50 работника. С всяко подобряване на машинарията той заангажира по-малко работници. Ако нововъведената машинария струва по-малко отколкото сумата на работната сила и работните сечива, които тя е изтикала, т. е. напр. вместо 1,500 ф. ст. само 1,000 ф. ст., тогава променлив капитал от 1,000 ф. ст. би се превърнал в постоянен или обвързан, а капитал от 500 ф. ст. би бил освободен. Последният [illegible] — при предоставяне на същата годишна заплата — съставлява фонд за заангажиране на около 16 работника — докато уволнените са 50, — пък заангажиране дори на по-малко от 16 работника, защото 500-те ф. ст., за да се превърнат в капитал, трябва отчасти пак да се превърнат в постоянен капитал и значи само отчасти могат да бъдат превърнати в работна сила.

Но дори ако допуснем, че изработването на новата машинария дава работа на по-голям брой механици — това *компенсация* ли е за изхвърлените на улицата тапетни работници? В най-добрия случай нейното изработване заангажира по-малко работници, отколкото измества нейното прилагане. Сумата от 1,500 ф. ст., която представляваше само работната заплата на уволнените тапетни работници, сега под вида на машинария представлява: 1) стойността на необходимите за направата и средства за производство; 2) работната заплата на механиците, които я изработват; 3) принадената стойност, която се пада на нейния фабрикант. По-нататък: веднаж готова, машинарията не се възобновява до самата ѝ смърт. Така че, за да се даде постоянна работа на добавъчния брой механици, всички фабриканти на тапети трябва един след друг да изместват работниците си с машини.

В същност горепосочените апологети и не мислят за този вид освобождаване на капитал. Те мислят за *средствата за живот на освободените работници*! Не може да се отрече, че напр. в горепринедения случай машинарията не само освобождава 50 работника и с това ги оставя „на разположение", но в същото време *прекъсва* тяхната *връзка* със средства за живот на стойност 1,500 ф. ст., като по този начин „освобождава" тия средства за живот. Така че простият и съвсем не нов факт, *че машинарията освобождава работника от средствата за живот* в икономически смисъл гласи, *че машинарията освобождава средства за живот за работника* или ги превръща в капитал за наемането му. Както виждаме, всичко е до израза. Nominibus mollire licet mala [лат.: позволено е злото да бъде смекчавано с разни имена].

Според тази теория средствата за живот на стойност 1,500 ф. ст. бяха капитал, оплодотворен чрез труда на 50-те уволнени тапетни работници. Следователно този капитал губи своето занятие, щом 50-те работ-

ника бъдат уволнени, и той не може да се успокои, докато не намери ново „пласиране", където споменатите 50 работника да могат наново да го консумират производително. Така че рано или късно капиталът и работниците трябва пак да се срещнат и тогава компенсацията е готова. Значи и страданията на изместените от машинарията работници са също така преходни, както и богатствата на този свят.

Средствата за живот на стойност 1,500 ф. ст. никога не са противостоели на уволнените работници *като капитал*. Това, което им е противостояло като капитал, са *превърнатите сега в машинария* 1,500 ф. ст. Разгледани по-отблизо, тези 1,500 ф. ст. представляваха само част от тапетите, произвеждани за една година от 50-те уволнени работници, които част те са получавали като заплата от своя предприемач — в парична форма вместо in natura [лат.: в натура]. С тия тапети, превърнати в 1,500 ф. ст., те са си купували средства за живот, възлизащи на същата сума. Така че последните са съществували за тях *не като капитал*, а *като стоки*, а те самите са съществували за тези стоки не *като наемни работници*, а като купувачи. Обстоятелството, че машинарията ги е „освободила" от покупателни средства, ги превръща от купувачи в не-купувачи. Оттук — намалено търсене на тези стоки. Voilà tout [френ.: това е всичко]. Ако това намалено търсене не се компенсира с увеличено търсене от друга страна, пазарната цена на стоките пада. Ако това нещо трае по-дълго и в по-големи размери, извършва се преместване на работниците, заети в производството на онези стоки. Част от капитала, който преди е произвеждал необходими средства за живот, се възпроизвежда под друга форма. През време на спадането на пазарните цени и на преместването на капитала, и работниците, заети в производството на необходимите средства за живот, биват „освободени" от една част от заплатата си. Така че вместо да докаже, че машинарията, като освобождава работниците от средствата за живот, едновременно с това превръща последните в капитал за наемане на първите — господин апологетът с помощта на изпитания закон за търсенето и предлагането доказва, напротив, че машинарията изхвърля работници на улицата не само в оня производствен клон, където тя бива въведена, но и в производствените клонове, в които не бива въведена.

Действителните факти, изопачени от икономическия оптимизъм, са следните: работниците, които машинарията измества, биват изхвърлени из работилницата — на трудовия пазар и умножават там броя на работните сили, които вече се намират на разположение на капиталистическата експлоатация. В седмия отдел читателят ще види, че този ефект на машинарията, който тук ни се представя като компенсация за работническата класа, напротив, като най-страшен бич се стоварва върху работника. Тук само толкова: Изхвърлените от един клон на индустрията работници могат, наистина, да търсят работа в някой друг клон. Ако намерят такава и ако с това пак се свърже връзката между тях и освободените заедно с тях средства за живот — това става посредством нов, допълнителен капитал, който напира да бъде пласиран, но в никой случай не става посредством капитала, който още по-рано е функционирал и сега е превърнат в машинария. Но дори и да беше така, колко малки са изгледите на тия работници! Осакатени от разделението на труда, тези клетници имат толкова малка стойност вън от старата си

трудова област, че за тях са достъпни само някои долни и затова постоянно препълнени и лошо платени клонове на труда[214] При това всеки клон на индустрията всяка година привлича нов човешки поток, който и набавя контингента за редовното подменяне и растеж. Щом машинарията освободи част от работниците, заети дотогава в определен клон на индустрията, резервният отред се разпределя наново и се абсорбира в други клонове на труда, докато първоначалните жертви в по-голямата си част пропадат и загиват през преходното време.

Несъмнен факт е, че *машинарията сама по себе си* не е отговорна за „освобождаването" на работниците от средства за живот. Тя поевтинява и умножава производството в оня клон, който тя обхваща, и на първо време оставя без промяна масата средства за живот, които се произвеждат в други клонове на индустрията. Така че и преди, и след нейното въвеждане обществото притежава също толкова или повече средства за живот за изместените работници, съвсем независимо от грамадната част от годишния продукт, която се прахосва от не работници. А тъкмо това е пуантата на икономическата апологетика. *Неотделимите от капиталистическото приложение на машинарията противоречия и антагонизми не съществуват, тъй като те не възникват от самата машинария, а от нейното капиталистическо приложение!* Значи тъй като машинарията, *разгледана сама по себе си*, скъсява работното време, докато в своето капиталистическо приложение тя удължава работния ден, тъй като тя сама по себе си облекчава труда, а в своето капиталистическо приложение повишава неговата интензивност, тъй като тя сама по себе си е победа на хората над природните сили, а в своето капиталистическо приложение покорява човека чрез природната сила; тъй като тя сама по себе си увеличава богатството на производителя, а в своето капиталистическо приложение го пауперизира, и т. н. — буржоазният икономист просто заявява, *разглеждането на машинарията сама по себе си* съвсем точно доказва, че всички онези осезателни противоречия са просто *привидност* на долната действителност, но *сами по себе си*, значи и *по теория*, съвсем не съществуват. Така той си спестява всяко по-нататъшно главоблъскане и отгоре на това възлага на своя противник глупостта да се бори не против *капиталистическото приложение на машинарията*, а против *самата машинария*.

Буржоазният икономист съвсем не отрича, че при това понякога се получават и временни неприятности, но къде е имало медал без опакова страна? Друго, некапиталистическо използуване на машинарията е за него нещо невъзможно. Така че експлоатацията на работника чрез машините за него е идентична с експлоатацията на машината от страна на работника. Затова, който разкрива как действително стои работата с капиталистическото приложение на машинарията — той изобщо не желае

[214] По този повод един рикардианец бележи следното срещу глупостите на Ж. Б. Сей: „При развито разделение на труда похватността на работниците е приложима само в специалния клон, където те са се учили; *самите те са един вид машини*. Затова абсолютно нищо не помага папагалското бърборене, че нещата имали тенденцията да се уравновесяват. Достатъчно е да се огледаме наоколо и да видим, че те цяло време *не могат да се уравновесят*, че ако се спрат на едно равнище, то е *по-ниско* отколкото в началото на процеса." („An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", Лондон 1821 г., стр. 72)

нейното приложение, той е противник на социалния напредък![215] Точно такива са разсъжденията на знаменития главорез Бил Сайкс: „Господа съдебни заседатели! Наистина, на този търговски пътник е прерязан гръкланът. Но този факт не е моя вина, виновен е ножът. Трябва ли заради такива временни неприятности да премахнем употребата на ножа? Помислете си само! Какво би станало със земеделието и занаятите без нож? Нима в хирургията той не е също тъй лечебен, както е важен в анатомията? И при това не е ли услужлив помощник на весел пир? Премахнете ножа — и вие ще ни хвърлите назад към най-дълбокото варварство."[216]

Макар че машинарията неизбежно изтиква работници от ония клонове на труда, където тя бива въведена, тя все пак може да предизвика увеличение на заетите работници в други клонове на труда. Но този резултат няма нищо общо с тъй наречената компенсационна теория. Тъй като всеки машинен продукт, напр. един аршин машинна тъкан, е по-евтин от изместения от него еднороден продукт на ръчния труд, като абсолютен закон следва: ако *общото количество* на машинно произведения артикул е *равно на общото количество* на заместения от него занаятчийски или мануфактурно произведен артикул — *общата сума на вложения труд се намалява*. *Увеличаването на труда*, необходимо напр. за произвеждането на самите средства на труда, на машинарията, на въглищата и т. н. — трябва да бъде по-малко от *намалението на труда*, което се дължи на употребата на машинарията. Иначе машинният продукт би бил еднакво скъп или по-скъп от продукта на ръчния труд. Но в същност общата маса на произвеждания *с намален брой работници* машинен артикул не само че не остава същата, както общата маса на изтикания занаятчийски артикул, но и далеч я надминава. Да приемем, че 400,000 аршина машинна тъкан се изработват от по-малко работници, отколкото 100,000 аршина ръчна тъкан. В учетворения продукт се заключава четворно повече суров материал. Значи — производството на суровия материал трябва да се учетвори. Колкото се отнася до погълнатите средства на труда, като здания, въглища, машини и т. н., то *пределите*, в които може да нараства необходимият за тях *добавъчен труд*, се менят заедно с *разликата* между масата на машинния продукт — и масата на ръчния продукт, която може да бъде произведена от същия брой работници.

Затова с разпространението на машинното производство в един клон на индустрията на първо време се увеличава и производството в другите клонове, които му доставят неговите средства за производство. До каква размер нараства по тази причина и масата на заетите работници —

[215] Виртуоз в тоя претенциозен кретенизъм е между другите и *Мак-Кълок*. „Ако е изгодно — казва той с афектираната наивност на осемгодишно дете — да се развие все повече и повече сръчността на работника, така че той да стане способен да произвежда все по-нарастващо количество стоки със същото или по-малко количество труд, — трябва също така да бъде изгодно той *да си служи за свойта цел с такива машини, които най-ефикасно ще го подкрепят за постигане на тоя резултат.*" (*Mac Culloch* [Мак-Кълок], „Principles of Political Economy", Лондон 1830 г., стр. 166.)

[216] „Изобретателят на предачната машина е разорил Индия, *но това нас впрочем малко ни трогва*" (*A. Thiers* [Тиер], „De la Propriété", [Париж 1848 г.,] *Маск. ред.*) Господин Тиер тук смесва предачната машина с механическия тъкачен стан. *„но това нас впрочем малко ни трогва."*

това зависи, при дадена дължина на работния ден и интензивност на труда, от състава на употребения капитал, т. е. от съотношението между неговата постоянна и неговата променлива съставна част. Това съотношение от своя страна силно варира съобразно с размера, в който машинарията вече е завладяла или завладява тези производства. Броят на хората, на които е съдено да работят в каменовъглените и металните мини, показва огромно нарастване с напредъка на английското машинно производство, макар че през последните десетилетия употребата на нова машинария в минното дело забавя това нарастване [213]. Заедно с машината се явява на бял свят и един нов вид работник — нейният производител. Ние вече знаем, че машинното производство завладява този производствен клон във все по-масов мащаб [214]. Колкото до суровия материал [215], там например не подлежи на никакво съмнение, че стремителният ход на памукопредачеството е дал тласък на памучното производство на Съединените щати, а заедно с това не само е ускорил като в парник африканската търговия с роби, но и същевременно е направил отглеждането на негри главно занятие на тъй наречените погранични робовладелски щати. Когато в 1790 г. е било направено в Съединените щати първото преброяване на робите, техният брой е бил 697,000, а в 1861 г. те са били около 4 милиона. От друга страна не по-малко сигурно е, че процъфтяването на механическата вълнена фабрика е предизвикало наред с прогресиращо превръщане на обработваната земя в пасбища за овце — и масово изпъждане на „излишните" земеделски работници. Ирландия и сега още преживява процеса, при който смъква своето население, вече намалено почти наполовина от 1845 г. насам, до размера, който точно отговаря на нуждите на нейните лендлордове и на господа английските вълнени фабриканти.

Когато машината завладее предварителните или междинни фази, през които трябва да мине даден предмет на труда до неговата завършена форма — заедно с работния материал се увеличава и търсенето на труда в онни все още занаятчийски и мануфактурни предприятия, в които влиза машинният фабрикат. Така напр. машинното предачество е доставяло преждата толкова евтино и в такова изобилие, че ръчните тъкачи в началото са могли да работят пълно време, без да увеличават разноските си. По този начин техният доход се е увеличил [216]. На

[213] Според преброяването от 1861 г. (том II, Лондон 1863) броят на работниците, заети в каменовъглените мини в Англия и в Уелс, е възлизал на 246,613, от които 73,546 под и 173,067 над 20 години. Към първата рубрика спадат 835 деца от 5 до 10 години, 30,701 от 10 до 15 години и 42,010 от 15 до 19 години. Броят на заетите в железни, медни, оловни, калаени и други метални мини е бил 319,222.

[214] В Англия и Уелс в 1861 г. са били заети в производство на машинария 60,807 души, включително фабрикантите, заедно с техните търговски служащи и т. н., а тъй също и всички агенти и търговци в този бранш. Напротив, тук са изключени производителите на по-дребни машини, като шевни машини и т. н., също така и производителите на сечива за работните машини, като вретена и т. н. Броят на всички граждански инженери е възлизал на 3,329.

[215] Тъй като желязото е един от най-важните сурови материали, тук нека отбележим, че в 1861 г. в Англия и Уелс е имало 125,771 железолеяри, от които 123,430 мъже и 2,341 жени. От мъжете 30,810 под и 92,620 над 20 години.

[216] „Семейство от 4 възрастни лица (памукотъкачи) и две деца като winders (навивачи) е получавало в края на миналия и в началото на сегашния век 4 фунта стерлинги на седмица при 10-часов работен ден; ако работата е била бърза, те са могли да изкарат и повече ... По-рано те винаги са страдали от недостатъчен приток на прежда." ([Gaskell] Гаскел, The Manufacturing Population of England, Лондон 1833 г., стр. 25—27.)

това се дължи притокът от хора в памучното тъкачество, докато най-сетне 800,000-те памучни тъкачи, породени в Англия от тъкачните машини Jenny, Throstle и Mule, са били наново смазани от парния тъкачен стан. Също тъй заедно с изобилието на машинно произведените платове за дрехи е растял броят на кроячите, кройачките, шивачките и т. н., докато се появила шевната машина.

Съответно на нарастващата маса от сурови материали, полуфабрикати, работни инструменти и т. н., които машинното производство доставя при сравнително по-малък брой работници, обработването на тия сурови материали и полуфабрикати *се подразделя* на многобройни подвидове, т. е. нараства разнообразието на клоновете на общественото производство. Машинното производство много повече отколкото мануфактурата задълбочава *общественото* разделение на труда, тъй като първото в несравнено по-висока степен увеличава производителната сила на завладените от него браншове на производството.

Най-близкият резултат от машинарията е, че тя увеличава *принадената стойност*, а заедно с това и онази маса продукти, в които тя се изразява, значи — заедно със субстанцията, от която сучи класата капиталисти и нейната свита, машинарията увеличава и самите тези обществени слоеве. Тяхното нарастващо богатство и относително постоянното спадане на броя на работниците, нужни за производството на най-необходимите средства за живот, създават не само нови потребности откъм лукс, но и нови средства за тяхното задоволяване. Все по-голяма част от обществения продукт се превръща в принаден продукт и все по-голяма част от принадения продукт се възпроизвежда и консумира в по-изтънчени и по-разнообразни форми. С други думи *производството на луксозни предмети* расте [217]. Изтънчаването и разнообразяването на продуктите произтича също тъй и от новите отношения на световния пазар, които създава едрата индустрия. Вече не се разменят само чуждестранни консумативни предмети срещу местни продукти, но и вече по-голяма маса чуждестранни сурови материали, съставни части, полуфабрикати и т. н. влизат в местната индустрия като средства за производство. Заедно с тия отношения на световния пазар нараства и търсенето на труда в транспортната индустрия и последната се разпада на многобройни нови подвидове [218].

Умножаването на средствата за производство и на средствата за живот при относително намаление на броя на работниците води към разширение на труда в такива индустриални клонове, чиито продукти, като канали, стокови пристанища, тунели, мостове и т. н., принасят плод едва в далечно бъдеще. Или направо въз основа на машинарията, или въз основа на съответния ѝ общ индустриален преврат се развиват съвсем нови клонове на производството, а значи и нови трудови полета. Но техният дял в общото производство е твърде незначителен дори и в най-развитите страни. Броят на заетите в тях работници се покачва в същото съотношение, в което се възпроизвежда необходимостта от най-

[217] Ф. Енгелс в „Lage der arbeitenden Klasse usw." изтъква печалното положение на голяма част именно от тия работници на луксозни предмети. Масови нови данни по този въпрос има в отчетите на „Child. Empl. Comm."

[218] В 1861 г. в Англия и Уелс е имало 94,665 моряци, заети в търговския флота.

груб ръчен труд. Като главни индустрии от тоя род засега могат да се разглеждат заводите за светилен газ, телеграфът, фотографията, параходството и железниците. Преброяването от 1861 г. (за Англия и Уелс) показва в *газовата индустрия* (заводи за светилен газ, производство на механически апарати, агенти на газови дружества и т. н.) 15,211 души, в *телеграфа* 2,399, във *фотографията* 2,366, в *параходната служба* 3,570 и в *железниците* 70,599 души, от които около 28,000 души са били малко или много постоянно-заети „необучени" землекопачи, наред с целия административен и търговски персонал. Така че общият брой на лицата в тия пет нови индустрии е 94,145.

Най-сетне, необикновено повишената производителна сила в сферите на едрата индустрия, както е съпровождана с интензивно и екстензивно увеличена експлоатация на работната сила във *всички* други сфери на производството, позволява *непроизводителното* използуване на все по-голяма част от работническата класа, и с това — все по-масовото възпроизвеждане на *някогашните домашни роби* под името „класа на прислужниците", като слуги, слугини, лакеи и т. н. Според преброяването от 1861 г. цялото население на Англия и Уелс е възлизало на 20,066,224 души, от които 9,776,259 мъже и 10,289,965 жени. Ако от това число се извадят всички ония, които са твърде стари или твърде млади за работа, всички „непроизводителни" жени, младежи и деца, после „идеологическите" съсловия, като правителство, попове, юристи, военни и т. н., после всички, чието изключително занятие се състои в поглъщане на чужд труд под формата на поземлена рента, лихви и т. н., най-сетне — пауперите, скитниците, престъпниците и т. н. — остават кръгло 8 милиона души от двата пола и от най-различни възрасти, включително и всички капиталисти, които по някакъв начин функционират в производството, търговията, финансите и т. н. От тия 8 милиона се падат:

Земеделски работници (включително овчарите и ратаите и ратайкита, които живеят у арендаторите) .	1.098,261 души
Всички лица, заети в памучните, вълнените, камгарните, ленените, конопените, копринените и юталените фабрики и в механическите чорапни и дантелени фабрики	642,607 „ [173]
Всички лица, заети в каменовъглените и металните мини . .	565,835
Заети във всички метални заводи (високи пещи, валцовъчни заводи и т. н.) и в металните мануфактури от всякакъв вид	396,998 „ [174]
Класата на прислужниците	1,208,648 „ [175]

Ако съберем заетите във всички текстилни фабрики с персонала на каменовъглените и метални мини, ще получим 1,208,442 души; ако към първите прибавим персонала на всички метални фабрики и мануфактури, ще получим общо 1,039,605 души; и в двата случая по-малко от броя на модерните домашни роби. Какъв възвишаващ душата резултат от капиталистическата експлоатация на машинарията!

[173] От тях само 177,596 от мъжки пол над 13 години.
[174] От тях от женски пол 30,501.
[175] От тях от мъжки пол 137,447. От числото 1,208,648 е изключен целият персонал, който не служи в частни къщи.
Добавка към второто издание: — От 1861 до 1870 год. броят на мъжете слуги почти се е удвоил. Той нараснал на 267,671. В 1847 г. е имало 2,694 пазачи на дивеч (в аристократическите ловни паркове), а в 1869 г. те са били вече 4,921. — Младите момичета, които служат при лондонските дребни буржоа, на народен език се наричат „little slaveys", малки робини.

7. Отблъскване и привличане на работници във връзка с развитието на машинното производство. Кризи в памучната индустрия

Всички незагубили ума си представители на политическата икономия признават, че въвеждането на нова машинария действува като чума на работниците от ония традиционни занаяти и мануфактури, които тя най-напред започва да конкурира. Почти всички хленчат за робството на фабричния работник. А кой е големият коз, с който те си служат? Че машинарията, след ужасите от периода на нейното въвеждане и развитие, в края на краищата *увеличава робите на труда*, вместо най-сетне *да намали* техния брой! Да, политическата икономия ликува над отвратителната теорема — отвратителна за всеки „филантроп", който вярва във вечната природна необходимост на капиталистическия начин на производство — теорема, според която дори основаната на машинно производство фабрика след известен период на растеж, след по-късо или по-дълго „преходно време" изнурява повече работници, отколкото първоначално е изхвърлила на улицата![176]

Наистина, някои примери, напр. от английските камгарни и копринени фабрики, показаха, че на известно стъпало от развитието необикновеното разширение на фабричните клонове може да бъде свързано не само с *относително*, но и с *абсолютно намаление на броя на заетите работници*. В *1860 г.*, когато по нареждане на парламента бе предприето специално преброяване на всички фабрики в Съединеното кралство, в отредената на фабричния инспектор Р. Бейкър част от фабричните окръзи Ланкшайр, Чешайр и Йоркшайр са били наброени 652 фабрики, 570 от тях са имали: 85,622 *парни тъкачни стана*, 6,819,146 *вретена* (с изключение на тезн за дублиране), 27,439 *конски сили* на парните машини и 1,390 на водните колела, заети лица 94,119. А в 1865 г. *същите* фабрики са имали: 95,163 *тъкачни стана*, 7,025,031 *вретена*, 28,925 *конски сили* на парни машини и 1,445 на водни колела, заети лица 88,913. Така че от 1860 до 1865 г. тия фабрики са имали следния *прираст*: парни тъкачни станове — с 11 %, вретена —

[176] *Ганил*, напротив, смята за окончателен резултат на машинното производство абсолютното намаление на броя на трудовите роби, за сметка на които тогава ще живее и ще се усъвършенствува един нараснал брой на „gens honnêtes" [почтените хора], които развиват своята известна „perfectibilité perfectible" [усъвършенствуема усъвършенствуваемост]. Колкото и малко да разбира движението на производството, той поне чувствува, че машинарията е твърде фатално нещо, щом като нейното *въвеждане* превръща заети работници в паупери, а нейното *развитие* създава повече работни роби, отколкото е унищожило. Кретенизмът на неговото собствено становище може да се изрази само с неговите собствени думи: „Класите, които са осъдени *да произвеждат и да консумират*, се намаляват, а класите, които управляват труда и *облекчават*, утешават и *просвещават* цялото население, се умножават ... и присвояват всички *предимства*, които произлизат от *намаляването на трудовите разноски*, от изобилието на стоки и евтината цена на благата за консумация. По този начин човешкият род се издига до най-възвишените творения на гения, прониква в най-съкровените глъбини на религията, *утвърждава спасителните принципи на морала*" (който се състои в „присвояване на всички предимства и т. н."), „законите за закрила на свободата" (свобода за „класите, които са *осъдени да произвеждат*"?) „и на властта, на *послушанието* и справедливостта, на дълга и човечността." Този брътвеж се намира в „Des Systèmes d'Économie Politique etc." от г. *Ch. Ganilh* [Ш. Ганил], 2 изд., Париж 1821 г., том I, стр. 224. Сравни пак там, стр. 212.

с $3\frac{1}{2}$ %, парни конски сили — с $5\frac{1}{2}$ %, докато броят на заетите работници е спаднал с 5,5 %.[191] Между 1852 и 1862 г. се е извършило значително нарастване на английското *производство на вълнени платове*, докато броят на наетите работници е останал почти неизменен. „Това показва в какви големи размери нововъведената машинария е изтикала труда от миналите периоди."[192] В емпирично дадени случаи прирастът на заетите фабрични работници е често пъти само *привиден*, т. е. не се дължи на разширяване на почиващата вече върху машинно производство фабрика, а на постепенното анексиране на странични клонове. Напр. „прирастът на механичните тъкачни станове и на *фабричните работници, които работят на тях*, от 1838 до 1858 г. се дължи в памучната фабрика (в Англия) просто на *разширението на този клон на индустрията*, докато в другите фабрики този прираст се дължи на *новото приложение на парната сила* при тъкачните станове за килими, ширити, платно и т. н., които преди са били движени с човешка мускулна сила".[193] Прирастът на тези фабрични работници значи е бил само израз на едно намаление на общия брой заети работници. Ние тук оставяме съвсем настрана и това, че навред, с изключение на металните фабрики, далеч преобладаващ елемент на фабричния персонал са младежите (под 18 години), жените и децата.

Но понятно е, въпреки че маса работници са фактически изтикани и потенциално заместени от машинното производство, как наред с *неговото собствено нарастване*, изразено в увеличен брой фабрики от един и същ вид или в разширение на размерите на съществуващи фабрики, фабричните работници могат в края на краищата да бъдат по-многобройни от изтиканите от тях мануфактурни работници или занаятчии. Нека седмично употребяваният капитал от 500 ф. ст. при стария начин на производство да се състои напр. от $\frac{2}{5}$ постоянна и $\frac{3}{5}$ променлива съставна част, т. е. 200 ф. ст. да са вложени в средства за производство и 300 ф. ст. в работна сила, да речем по 1 ф. ст. на работник. С машинното производство съставът на целокупния капитал се изменя. Сега той се разпада напр. на $\frac{4}{5}$ постоянна и $\frac{1}{5}$ променлива съставна част, или за работна сила се употребяват само 100 ф. ст., значи $\frac{2}{3}$ от заетите дотогава работници сега се уволняват. Ако това фабрично производство се разшири и ако вложеният общ капитал, при еднакви други производствени условия, нарасне от 500 на 1,500 — сега ще бъдат заети 300 работника, също толкова, колкото и преди индустриалната революция. Ако вложеният капитал нарасне по-нататък на 2,000, ще бъдат

[191] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 58 и следв. Но същевременно е била създадена и материалната база за ангажиране на по-нараснал брой работници — в 110 нови фабрики с 11,625 парни тъкачни станове, 628,756 вретена, 2,695 парни и водни конски сили. Пак там.

[192] „Reports etc. for 31st Oct. 1862", стр. 79.

Добавка към второто издание. В края на декември 1871 г. фабричният инспектор А. Редгрейв казва в една лекция, четена в New Mechanics Institution в Брадфорд: „Това, което ме порази от известно време, е съвсем изменeният вид на вълнените фабрики. По-рано те бяха претъпкани с жени и деца, сега като че ли машинарията върши всичко. На моя въпрос един фабрикант ми даде следното обяснение: „При старата система аз наемах 63 души; след въвеждането на подобрена машинария аз намалих моите работници още на 33, а неотдавна вследствие на нови големи промени бях в състояние да ги намаля от 33 на 13."

[193] „Reports etc. for 31st Oct. 1856", стр. 16.

на работа 400 работника, т. е. с $\frac{1}{3}$ повече отколкото при стария начин на производство. Броят на наетите работници е нараснал *абсолютно* със 100, но *относително*, т. е. по отношение на целия авансиран капитал, той се е намалил с 800, тъй като при стария начин на производство един капитал от 2,000 ф. ст. би ангажирал 1,200 работника, а не 400. Така че *относителното спадане* на броя на наетите работници е съвместимо с неговия *абсолютен прираст*. Ние приехме по-горе, че с нарастването на целокупния капитал неговият състав остава постоянен, тъй като и производствените условия остават същите. Но ние вече знаем, че с всеки напредък на машинното дело постоянната част на капитала, която се състои от машинария, сурови материали и т. н., нараства, докато променливата част, изразходвана за работническа сила, спада, и същевременно знаем, че при никой друг начин на производство усъвършенстванията не са така постоянни, следователно и съставът на общия капитал не е така променлив. Но тези постоянни изменения са също така постоянно прекъсвани от моменти на спокойствие и от чисто *количествено разширение върху дадената техническа основа*. Поради това расте броят на наетите работници. Така, в 1835 г. броят на *всички работници* в памучните, вълнените, ленените и копринените фабрики на Съединеното кралство е възлизал само на 354,684 души, докато в 1861 г. броят само на работниците на парни тъкачни станове (от двата пола и от най-различни възрасти от 8 години нагоре) е възлизал на 230,654 души. Наистина, той прираст изглежда не толкова голям, като си припомним, че дори в 1838 г. броят на английските ръчни памукотъкачи заедно със заангажираните от тях семейства е възлизал на 800,000 души[194], без да се броят тия, които са били изтикани в Азия и на европейския континент.

В няколкото бележки, които още трябва да се направят по тази точка, ние засягаме отчасти *чисто фактически* взаимоотношения, до които самото наше теоретично изложение още не ни е довело.

Дотогава, докато машинното производство в някой клон на индустрията се разширява за сметка на традиционния занаят или на мануфактурата, неговите успехи са така сигурни, както напр. успехът на една армия, въоръжена с игленни пушки, срещу армия от стрелци с лък. Този пръв период, през който машината все още завладява своята сфера на действие, е от решаващо значение поради извънмерните печалби, които се произвеждат с нейна помощ. Те не само че сами по себе си образуват източник на ускорена акумулация, но и привличат към облагодетелствуваната сфера на производството голяма част от постоянно новообразуващия се и дирещ нови пласменти допълнителен обществен капитал. Особените предимства на първия период на бурни устреми се повтарят постоянно в ония клонове на производството, в които се въвежда машинарията. Но щом фабричното дело достигне известно разпространение и определена зрелост, и особено щом неговата собствена техническа основа, машинарията, сама вече бъде произвеждана с машини, щом бъде революционизиран добивът на въглища и желязо, а също и

[194] „Страданията на ръчните тъкачи (на памук и на материи, смесени с памук) станаха предмет за изследване от една кралска комисия, но макар че тяхната мизерия бе призната и оплакана, подобрението (!) на тяхното положение бе предоставено на случайността и на времето, и можем да се надяваме, че тия страдания сега (след 20 години!) *почти* (nearly) са изчезнали, за което по всяка вероятност е допринесло сегашното широко разпространение на парните тъкачни станове." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1856", стр. 15.)

обработването на металите и транспортното дело, изобщо щом като бъдат създадени общите производствени условия, които отговарят на едрата индустрия — този начин на производство добива една *еластичност*, една *внезапна, скокообразна разширимост*, която среща предели само в суровия материал и в пазара за пласмент. От една страна машинарията предизвиква пряко увеличаване на суровия материал, както напр. cotton gin е увеличила производството на памук.[221] От друга страна евтинията на машинния продукт и превратът в транспортното и съобщителното дело са оръжия за завладяване на чужди пазари. Като съсипва техния занаятчийски продукт, машинното производство принудително ги превръща в производствени полета на своя суров материал. Така Източна Индия е била принудена да произвежда за Великобритания памук, вълна, коноп, юта, индиго и т. н.[222] Постоянното превръщане на работниците в страните на едрата индустрия в „излишни" работници потиква като в парник едно изселване и колонизиране на чужди страни, които се превръщат в източници за производство на сурови материали за метрополията, както напр. Австралия е източник за вълна.[223] Създава се ново, съответствуващо на главните средища на машинното производство международно разделение на труда, което превръща една част от земното кълбо в предимно земеделско производствено поле за една друга част, която е предимно индустриално производствено поле. Тази революция е свързана с превратите в земеделието, които тук още няма да бъдат разгледани по-подробно.[224]

[221] Други методи, чрез които машинарията въздействува върху производството на суровите материали, ще бъдат посочени в третата книга.

[222] *Износ на памук от Източна Индия за Великобритания*

1846 г. 34,540,143 фунта *1860 г.* 204,141,168 фунта *1865 г.* 445,947,600 фунта

Износ на вълна от Източна Индия за Великобритания

1846 г. 4,570,581 фунта *1860 г.* 20,214,173 фунта *1865 г.* 20,679,111 фунта

[223] *Износ на вълна от нос Добра Надежда за Великобритания*

1846 г. 2,958,457 фунта *1860 г.* 16,574,345 фунта *1865 г.* 29,920,623 фунта

Износ на вълна от Австралия за Великобритания

1846 г. 21,789,346 фунта *1860 г.* 59,166,616 фунта *1865 г.* 109,734,261 фунта

[224] Самото икономическо развитие на Съединените щати е продукт на европейската, по-точно на английската едра индустрия. В днешния им вид (1866 г.) Щатите все още трябва да се разглеждат като европейски колонии. (Към четвъртото издание: Оттогава те се развиха до положението на втора индустриална страна на света, но не са съвсем загубили колониалния си характер. — Ф. Е.)

Износ на памук от Съединените щати за Великобритания

(във фунтове)

1846 г. 401,949,393 *1852 г.* 765,630,543

1859 г. 961,707,264 *1860 г.* 1,115,890,608

Износ на зърнени храни и т. н. от Съединените щати за Великобритания

(в кинтали)

(през 1850 и 1862 г.)

	1850 г.		*1862 г.*	
Пшеница	16,202,312	квартера	41,033,503	квартера
Ечемик	3,669,653	„	6,624,800	„
Овес	3,174,801	„	4,426,994	„
Ръж	388,749	„	7,108	„
Пшенично брашно	3,819,440	„	7,207,113	„
Елда	1,054	„	19,571	„
Царевица	5,473,161	„	11,694,818	„
Бере или Bigg (вид ечемик)	2,039	„	7,675	„
Грах	811,620	„	1,024,722	„
Боб	1,822,972	„	2,037,137	„
Общ внос	34,365,801	„	74,083,351	„

По инициатива на г. Гладстон Камарата на общините предписа на 17 февруари 1867 г. една статистика за вноса в Съединеното кралство и износа от него от 1831 до 1866 г. на всякакъв вид зърнени храни, жита и брашно. Насреща давам заключителния резултат. Брашното е сведено към *квартери* жито. (Виж таблицата на стр. 370.)

Грамадната, скокообразна разширимост на фабричното дело и неговата зависимост от световния пазар по необходимост създават трескаво производство и следващо го препълване на пазарите, при чието свиване настъпва парализа. Животът на индустрията се превръща в поредица от периоди на средна оживеност, на просперитет, на свръхпроизводство, на криза и на стагнация. Несигурността и нетрайността, на които машинното производство подхвърля заангажираността, а с това и самия живот на работника, стават нормални при тази смяна на периоди на индустриалния цикъл. Като се изключат периодите на просперитет, между капиталистите бушува най-остра борба за техния индивидуален простор на пазара. Размерът на този простор е право пропорционален на евтинията на продукта. Освен предизвикваното по този начин съперничество в прилагането на усъвършенствувана машинария, заместваща работна сила, и на нови производствени методи — всеки път настъпва момент, когато се цели поевтиняване на стоката чрез насилствено понижаване на работната заплата под стойността на работната сила.[225]

Така че нарастването на броя на фабричните работници е *обусловено* от *относително* много по-бърз растеж на вложения във фабриките целокупен капитал. Но този процес се извършва само през приливите и отливите периоди на индустриалния цикъл. При това той постоянно бива прекъсван от техническия напредък, който ту замества работниците потенциално, ту ги изтиква фактически. Тази *качествена*

[225] В едно позив на работниците, изхвърлени на улицата чрез „lock out" [локаут] от *лайстърските* обущарски фабриканти, до „Trade Societies of England" [английските синдикати], от *юли* 1866 г., между другото се казва: „От около 20 години производството на обуща в Лейстър претърпя преврат поради въвеждането на клечките вместо шева. Тогава можеше да се добият добри заплати. Скоро това ново производство силно се разпростране. Почна се силна конкуренция между различните фирми — коя ще може да достави най-изящен артикул. Но скоро след това възникна един лош вид конкуренция, а именно тази, всички да се надпреварват да продават на пазара по-евтино (undersell). Пагубните последици скоро се проявиха в намаляване на надниците; и това спадане на цената на труда беше така стремглаво, че много фирми сега плащат само половината от първоначалните надници. И въпреки това, макар че надниците падат все по-долу и по-долу, печалбите като че ли нарастват при всяка промяна на надничната тарифа." — Фабрикантите използуват дори неблагоприятните периоди на индустрията, за да направят [illegible] печалби с прекалено понижаване на надниците, т. е. с проста кражба на най-необходимите средства за живот на работника. Един пример. Думата е за кризата в копринотъкачеството в Ковънтри: „От сведения, които получих както от фабриканти, тъй и от работници, несъмнено следва, че надниците са били намалени в по-голям размер, отколкото е налагала това конкуренцията на чуждестранните производители. Мнозинството от тъкачите работят с надница, намалена от 30 до 40%. Едно парче ширит, за което тъкачът преди пет години е получавал 6 или 7 шилинга, сега му донася само 3 шил. и 3 пенса или 3 шил. и 6 пенса; друга работа, която по-рано е била заплащана с 4 шилинга и 3 пенса, сега се заплаща само с 2 шил. или 2 шил. и 3 пенса. Намаляването на работната заплата е по-голямо, отколкото е нужно за оживяване на търсенето. И наистина, за много видове ширитп *намаляването на работната заплата не беше придружено от каквото и да било намаляване на цената на артикула*." (Отчет на комисаря *F. D. Longe* [Ф. Д. Лонг] в „Child. Empl. Comm., V. Rep. 1866", стр. 114, № 1.)

ПЕТГОДИШНИ ПЕРИОДИ И 1866 г.

	1831—1835	1836—1840	1841—1845	1846—1850	1851—1855	1856—1860	1861—1865	1866
Годишно средно:								
Внос в квартери	1,096,373	2,389,729	2,843,865	8,776,552	8,345,237	10,912,612	15,009,871	16,457,340
Износ в „	225,363	251,770	139,056	155,461	307,491	341,150	302,754	216,318
Вносът надминава износа годишно средно . .	[illegible],110	2,137,959	2,704,809	8,621,091	8,037,746	10,572,462	14,717,117	16,241,122
Средно годишно население във всеки период	24,621,107	25,929,507	27,262,569	27,797,598	27,572,923	28,391,544	29,381,460	29,935,404
Средно количество жито и др. в квартери, потребявани годишно от всеки жител при равномерно разпределение между всички жители, допълнително към местното производство	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

скока в машинното производство постоянно отстранява работници от фабриката или затваря нейната порта пред новия поток от новобранци — докато простото *количествено разширение* на фабриките, наред с изхвърлянето на едни контингенти, поглъща и пресни контингенти. Работниците по този начин постоянно биват привличани и отблъсвани, биват прехвърляни насам-натам, и всичко това става при постоянни изменения във възрастта, пола и сръчността на вербуваните работници.

Един бегъл преглед на *съдбините на английската памучна индустрия* най-добре илюстрира съдбините на фабричния работник.

От *1770 до 1815 г.* памучната индустрия е в потиснато положение или стагнация — общо 5 години. През този пръв 45-годишен период английските фабриканти са владеели монопола на машинарията и на световния пазар. От *1815 г. до 1821 г.* депресия. През *1822 и 1823 г.* просперитет. През *1824 г.* отмяна на законите за забрана на работническите сдружавания, всеобща и голямо разпространяване на фабриките. През *1825 г.* криза. През *1826 г.* голяма мизерия и вълнения между памучните работници. През *1827 г.* леко подобрение. През *1828 г.* голямо нарастване на броя на парните тъкачни станове и на износа. През *1829 г.* износът, особено за Индия, надхвърля всички предишни години. През *1830 г.* — препълнени пазари, голяма мизерия. През *1831 г.* — продължаваща се депресия, отнема се от Източноиндийското дружество монополът на търговията с Източна Азия (Индия и Китай). През *1834 г.* голямо нарастване на броя на фабриките и на машинарията, недостиг от работни ръце. *Новият закон за бедните* предизвиква изселване на работниците във фабричните окръзи. Децата са просто ометени от селските графства. Търговия с бели роби. През *1835 г.* голям просперитет. Едновременно с него ръчните памукотъкачи са доведени до гладна смърт. През *1836 г.* голям просперитет. През *1837 и 1838 г.* депресия и криза. През *1839 г.* съживяване. През *1840 г.* голяма депресия, вълнения, намеса на войската. През *1841 и 1842 г.* страшни страдания на фабричните работници. В *1842 г.* фабрикантите разпущат работниците от фабриките, за да наложат отменяване на житните закони. Много хиляди работници се стичат към Йоркшайр, отдето ги разгонват с войска, а техните водачи изправят пред съда в Ланкъстър. През *1843 г.* голяма мизерия. През *1844 г.* съживяване. През *1845 г.* голям просперитет. През *1846 г.* отначало непрекъснат възход, след това симптоми на реакция. *Отменяване на житните закони.* През *1847 г.* криза. Общо намаление на работната заплата с 10% и повече — за слава на „big loaf“ [големия самун]. През *1848 г.* непрекъсната депресия. Манчестер под военна охрана. През *1849 г.* съживяване. През *1850 г.* просперитет. През *1851 г.* спадане на цените на стоките, ниска работна заплата, чести стачки. През *1852 г.* начало на подобрение. Стачките продължават, фабрикантите заплашват, че ще докарат чуждестранни работници. През *1853 г.* износът се увеличава. Осеммесечна стачка и голяма мизерия в Престън. През *1854 г.* просперитет, препълване на пазарите. През *1855 г.* от Съед. щати, Канада, от Източноазиатските пазари нахлуват сведения за банкрути. През *1856 г.* голям просперитет. През *1857 г.* криза. През *1858 г.* подобрение. През *1859 г.* голям просперитет. Фабриките се умножават. През *1860 г.* апогей на английската памучна индустрия. Индийските, австралийските и други пазари така препълнени, че едва през 1863 г. са по-

гълнали всичките тия боклуци. *Търговски договор с Франция.* Грамадно разрастване на фабриките и на машинарията. През *1861 г.* известно време подемът продължава, реакция, американска гражданска война, недостиг на памук. От *1862 до 1863 г.* пълен крах.

Историята на памучната криза е твърде характерна, така че трябваше за момент да се поспрем на нея. От указанията за състоянието на световния пазар от 1860 до 1861 г. се вижда, че недостигът на памук е дошъл тъкмо навреме за фабрикантите и че отчасти им е бил изгоден — факт, който е признат в отчетите на Манчестерската търговска камара, заявен в парламента от Палмерстън и Дерби и потвърден от събитията.[236] Наистина, в 1861 г. между 2,887-те памучни фабрики на Съединеното кралство е имало множество дребни фабрики. Според отчета на фабричния инспектор *А. Редгрейв*, чийто район включва 2,109 от 2,887-те фабрики, 392 или 19% от тях са употребявали само *под* 10 парни конски сили, 345 или 16% — между 10 и 20, а 1372 — 20 и повече конски сили.[237] Повечето от дребните фабрики са били тъкачници, основани в периода на просперитета след 1858 г., най-вече от спекуланти, от които един е доставял преждата, друг — машинарията, трети — постройките, а управители са били бивши overlookers [надзиратели] или други хора без средства. Тези дребни фабриканти в повечето случаи са пропаднали. Същата съдба би им приготвила и търговската криза, която е била осуетена от бедата с памучната криза. Макар че те са съставяли ⅓ от общия брой на фабрикантите, техните фабрики са абсорбирали несравнено по-малка част от капитала, вложен в памучната индустрия. Колкото се отнася до размерите на паралича — според автентични оценки през октомври 1862 г. не са работили 60,3% от вретената и 58% от тъкачните станове. Това се отнася до целия клон от индустрията и, естествено, е показвало твърде големи различия в отделните окръзи. Само твърде малко фабрики са работили пълно време (60 часа на седмица), останалите — с прекъсвания. Дори за ония работници, които са работили *пълно време* и според *обичайната заплата на парче, седмичната заплата* по необходимост се е намалила поради замяната на по-добрия памук с по-долен — на памука Sea Island [от тихоокеанските острови] — с египетски (в предачниците), на американския и египетския памук — с памук сурат (остиндийски) и на чист памук — със смеси от памучни отпадъци със сурат. По-късото влакно на памука сурат, неговата нечистота, по-голямата чупливост на нишките му, заместването на колата за мазане на основата с всевъзможни тежки прибавки и т. н. са намалили скоростта на машинарията или броя на тъкачните станове, които може да наглежда един тъкач, увеличили са труда поради грешките на машините и заедно с намалението на масата на продукта са намалили и заплатата на парче. При употребата на сурат и при *пълна работа* загубата на работника е възлизала на 20, 30 и повече процента. А повечето от фабрикантите намалили и *нормата на заплатата на парче* с 5, 7½ и 10%. Така че човек може да си представи положението на ония, които са работели само по 3, 3½, 4 дни седмично или само по 6 часа на ден. След като в 1863 г. вече беше настъпило относително подобрение, седмичната заплата на тъкачи, на предачи и т. н. е възлизала на 3 шилинга

[236] Ср. „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1862", стр. 30.
[237] Пак там, стр. 19.

и 4 пенса, 3 шилинга и 10 пенса, 4 шилинга и 6 пенса, 5 шилинга и 1 пенс и т. н.[238] Дори при това мъчително положение *изобретателният дух* на фабрикантите не дремеше по въпроса за *удръжки от заплатата*. Такива са били налагани отчасти като глоби за дефекти в продукта, които се дължат на лошия памук, неподходяща машинария и т. н. А там, където фабрикантът е бил и собственик на работническите жилища, той сам си плащал наема за квартирата с удръжки от номиналната работна заплата. Фабричният инспектор *Редгрейв* разказва за *selfacting minders* (те надзирават по две selfacting mules [автоматични мюлмашини]), които „*след две седмици пълна работа* получавали по 8 шилинга и 11 пенса и от тая сума им бил удържан наемът, но фабрикантът им върщал половината от него *като подарък*, така че тези minders занасяли в къщи всичко 6 шилинга и 11 пенса. Седмичната заплата на тъкачите през последните месеци на 1862 г. беше от 2 шилинга и 6 пенса нагоре".[239] Наемът често пъти е бил удържан от работната заплата дори и когато работниците са работели само късо време.[240] Не е чудно, че в някои места на Ланкашайр избухна нещо като чума от глад! Но по-характерно от всичко това беше, че *революционизирането на производствения процес* се извършваше за сметка на работника. Това бяха същински experimenta in corpore vili [лат. експерименти върху тела без стойност], както правят анатомите над жабите. „Макар че аз — казва фабричният инспектор *Редгрейв* — посочих истинските доходи на работниците в много фабрики, от това не бива да се заключи, че те получават тая сума всяка седмица. Доходите на работниците са подложени на най-големи колебания *поради постоянните експериментирания* („experimentalizing") на фабрикантите... техните доходи спадат и се качват с качеството на памучната смес; те ту само с 15% се различават от по-раншните им доходи, ту пък след една-две седмици спадат с 50 до 60%."[241] Тези експерименти са ставали не само за сметка на средствата за живот на работниците. Работниците трябвало да плащат с всичките си пет сетива. „Заетите с отварянето на памука ми съобщиха, че от непоносимата воня им прилошава... В помещенията за scribbling [влачене] и кардиране дигнатият прах и мръсотия дразнят всички отвори на главата на заетите работници, причиняват кашлица и затрудняват дишането... Поради късите влакна на памука при колосването му се слага много кола, и то всевъзможни заместители вместо по-рано употребяваното брашно. Оттам и повръщанията и диспепсиите у тъкачите. Поради праха е разпространен бронхит, също и възпаление на гърлото, а също тъй и една кожна болест, която се дължи на раздразняването на кожата от мръсотията в памука сурат." От друга страна, сурогатите на брашното са били за господа фабрикантите Фортунатова кесия, защото увеличават теглото на преждата. Благодарение на тях фабрикантите правят от 15 фунта суров материал, след като той бъде изтъкан — 26 фунта".[242] В отчета на фабричните инспектори от *30 април 1864 г.* четем: „Индустрията сега използува този спомагателен източник в наистина неприлични размери. Знам от авторитетен източник, че

[238] „Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1863", стр. 41—45.
[239] „Reports etc. 31st Oct. 1863", стр. 41, 42.
[240] „Reports etc. 31st Oct. 1863", стр. 51.
[241] Пак там, стр. 50, 51.
[242] Пак там, стр. 62, 63.

осемфунтова тъкан се приготвя от $5^1/_4$ фунта памук и $2^3/_4$ фунта кòла. Друга тъкан, тежка $5^1/_4$ фунта, съдържаше два фунта кòла. Това бяха обикновени shirtings [платове за горни ризи] за експорт. На други видове понякога притурят по 50% кòла и затова фабрикантите могат да се похвалят и действително се хвалят, че забогатяват като продават тъканите по-евтино, отколкото *номинално* им е струвала преждата, която се съдържа в тях."[213] Но работниците са страдали не само от експериментите на фабрикантите вътре във фабриките и на общинските власти вън от фабриките, не само от намаляването на работната заплата и от безработицата, от недоимъка и от подаянията, от хвалебствените речи на лордовете и на членовете на Камарата на общините. „Нещастни жени, останали без работа поради памучната криза, станаха отрепки на обществото и си останаха такива... Броят на младите проститутки се е увеличил повече отколкото през последните 25 години."[214]

И така, през първите 45 години на британската памучна индустрия, от 1770 до 1815 г., ние намираме само 5 години криза и стагнация, но това е бил периодът на нейния световен монопол. Вторият, 48-годишен период от 1815 до 1863 г. наброява само 20 години съживяване и просперитет срещу 28 години депресия и стагнация. От 1815—1830 г. започва конкуренцията с континентална Европа и Съединените щати. От 1833 г. се налага насилствено разширяване на азиатските пазари чрез „разрушаване на човешката раса". От отменяването на житните закони, от 1846—1863 г. на всеки 8 години средна оживеност и просперитет се падат 9 години депресия и стагнация. За положението на възрастните памучни работници-мъже дори в епохата на просперитета може да се съди по приведената бележка.[215]

---

[213] „Reports etc. 30th April 1864", стр. 27.

[214] Из писмото на Chief Constable [шефа на полицията] Харис от Болтон в „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 61, 62.

[215] В един позив, *излязъл през пролетта в 1863 г. от памучните работници* за образуване на емиграционно дружество, между другото се казва: „Малцина ще отрекат, че *сега* е абсолютно необходима значителна емиграция на фабричните работници. Но следните факти доказват, че и *във всяко време* е необходим постоянен емиграционен поток, без който *при обикновени условия* не ни е възможно да поддържаме нашето положение. В 1814 г. официалната стойност (която е само показател на *количеството*) на изнесените памучни изделия се равняваше на 17,665,378 ф. ст., а тяхната действителна пазарна стойност — на 20,070,824 ф. ст. В 1858 г. официалната стойност на изнесените памучни изделия възлизаше на 182,221,681 ф. ст., а тяхната действителна пазарна стойност — само на 43,001,322 ф. ст., тъй че удесеторяването на количеството е дало малко повече от удвояване на еквивалента. Този резултат, толкова гибелен изобщо за страната и особено за фабричните работници, бе предизвикан от съчетанието на различни причини. Една от най-очебийните е постоянният излишък на труд, *необходим* за този клон от индустрията, който под страх на унищожение се нуждае от постоянно разширение на пазара. Нашите памучни фабрики могат да бъдат спрени от периодическата стагнация в търговията, която при сегашната организация е също тъй неизбежна, както самата смърт. Но човешкият изобретателен дух не спира. Макар че през последните 25 години са напуснали страната, по най-ниска оценка, 6 милиона души — все пак, поради постоянното изтикване на работници с цел да се поевтини продуктът, *голям процент от възрастните мъже, дори във време на най-голям просперитет*, не могат да намерят във фабриките каквато и да било работа на каквито и да било условия." („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", стр. 51, 52.) В една от следващите глави читателят ще види как господа фабрикантите през време на памучната катастрофа са се старали с всички средства да попречат на емигрирането на фабричните работници, дори с помощта на *държавната власт*.

8. Революционизиране на мануфактурата, занаята и домашното производство от едрата индустрия

а) Премахване на кооперацията, основана върху занаята и върху разделението на труда

Видяхме как машинарията премахва основаната върху занаята *кооперация* и основаната върху занаятчийското разделение на труда *мануфактура*. Пример за първия вид е *жътварската машина*, която замества кооперацията на жътвари. Очебиен пример от втория вид е машината за фабрикуване на *шевни игли*. Според А. Смит през негово време 10 мъже, при разделение на труда, са изработвали на ден над 48,000 игли. Сега една единствена машина изработва 145,000 в работен ден от 11 часа. *Една* жена или *едно* момиче наглежда средно 4 такива машини и значи произвежда с тази машинария около 600,000 игли на ден, а в седмица — повече от 3,000,000 игли.[216] Когато една *отделна работна машина* застане на мястото на *кооперацията* или *мануфактурата*, тя самата може пак да послужи за основа на *занаятчийско производство*. Но това възпроизвеждане на занаятчийското производство върху машинна основа образува само *прехода* към фабричното производство, който преход обикновено настъпва винаги, когато механическа двигателна сила — пара или вода — замести човешките мускули при движението на машините. Спорадично и също така само временно — дребното производство може да се свърже с механическа двигателна сила, като взема пара отвън, както е в някои мануфактури в Бирмингам, или като употребява малки калорични машини, както е в някои клонове на тъкачното производство, и т. н.[217] В копринените тъкачници на Ковънтри стихийно се е развил експериментът с „фабрики-котеджи" [котедж — малка къща-жилище]. По средата на построени в квадрат редове от котеджи са построявали тъй наречената Engine House [машинна сграда] за парната машина, която чрез оси се съединява със становете в котеджите. Във всички тия случаи парата е била купувана, напр. по за $2^1/_2$ шилинга на стан. Тази рента за парата се е плащала седмично безразлично дали са работили становете или не. Всеки котедж е имал по 2—6 тъкачни стана, които са принадлежали на работниците, или са били купени на кредит, или са били взети под наем. Борбата между фабриката-котедж и същинската фабрика е продължила над 12 години. Тя завърши с пълно съсипване на 300-те cottage factories [фабрики-котеджи].[218] Тия клонове на индустрията, които са се издигнали през последните десетилетия и които по самата природа на своите процеси не са били обвързани още от самото си начало с производство в широк мащаб — като напр. фабрикацията на пликове, стоманени пера и т. н. — обикновено са преминавали най-напред през

---

[216] „Child. Empl. Comm. V Report. 1864", стр. 108, № 447.

[217] В Съединените щати такова възпроизвеждане на занаята върху машинна основа се среща често. Именно затова там, при неизбежния преход към фабричното производство, концентрацията ще марширува с ботуши на седем мили в сравнение с Европа и дори с Англия.

[218] Ср. „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 64.

занаятчийско производство, а след това и през мануфактурно, като краткотрайни преходни фази към фабричното производство. Тази метаморфоза е най-мъчна там, където *мануфактурното производство* на продукта не съдържа постепенна поредица от процеси на развитието му, а множество несвързани помежду си процеси. Това напр. е съставлявало голяма пречка за фабрикацията на стоманени пера. Но още преди около 15 години е бил изнамерен автомат, който наведнъж извършва 6 различни процеса. В 1820 г. *занаятът* е доставил първите 12 дузини стоманени пера за 7 ф. ст. и 4 шилинга, *мануфактурата* в 1830 г. ги доставяла за 8 шилинга, а *фабриката* днес ги доставя на търговците на едро за 2—6 пенса.[249]

б) Обратно въздействие на фабричното производство върху мануфактурата и домашното производство

С развитието на фабричното дело и на придружаващия го преврат в земеделието не само се разширява *мащабът на производството във всички други клонове на индустрията*, но *се изменя и самият им характер*. Принципът на машинното производство да разлага производствения процес на неговите съставни фази и да разрешава дадените по този начин проблеми чрез приложение на механиката, химията и т. н., накъсо, чрез приложение на природните науки — тоя принцип става определящ навсякъде. Поради това машинарията скоро се вмъква ту в този, ту в онзи частичен процес на *мануфактурите*. С това се разлада здравата кристализация на техния строеж, произлизаща от старото разделение на труда, и отстъпва място на непрекъснати промени. Вън от това претърпява коренна промяна и съставът на сборния работник или на комбинирания работен персонал. *В противоположност на мануфактурния период, планът на разделението на труда* сега се основава върху приложението на женския труд, на труда на децата от всички възрасти и на труда на необучени работници, където това е възможно, накъсо — на труда на „cheap labour", на евтиния труд, както характеристично го нарича англичанинът. Това важи не само *за всяко производство, комбинирано в голям мащаб*, все едно дали то употребява машинария или не — но и за тъй наречената *домашна индустрия*, все едно дали тя се упражнява в частни квартири или в малки работилници. Тази така наречена модерна домашна индустрия освен названието няма нищо друго общо със старомодната домашна индустрия, която предполага независим градски занаят, самостойно селско стопанство и преди всичко — *една къща на работническото семейство*. Сега тя е превърната във *външно отделение на фабриката, на мануфактурата или на стоковия склад*. Наред с фабричните работници, мануфактурните работници и занаятчиите, които капиталът концентрира пространствено на големи

[249] Господин Гилот е инсталирал в Бърмингам първата мануфактура за стоманени пера в голям мащаб. В 1851 г. тя вече доставяла повече от 180 милиона пера и употребявала годишно по 120 тона стоманени листове. Бърмингам, който монополизира тая индустрия в Съединеното кралство, сега произвежда годишно милиарди стоманени пера. Броят на заетите лица, според преброяването от 1861 г., е възлизал на 1,428, от тях 1,268 работнички, които работят от 5-годишна възраст.

маси и пряко ги командува, той чрез невидими нишки движи и друга една армия от домашни работници, разпръснати в големите градове и по селата. Пример: фабриката за ризи на господа Тили в Лондондери в Ирландия има 1,000 фабрични работници и 9,000 пръснати по селата домашни работници.[250]

Експлоатирането на евтини и незрели работни сили се практикува в *модерната мануфактура* по-безсрамно, отколкото в *същинската фабрика*, тъй като там в повечето случаи липсва съществуващата във фабриката техническа основа, заместване на мускулната сила с машини и лекота на труда, а при това в мануфактурата женският или още незакрепналият организъм е най-безсъвестно излаган на действието на отровни вещества и т. н. В тъй наречената *домашна индустрия* това експлоатиране става по-безсрамно, отколкото в *мануфактурата*, тъй като съпротивителната способност на работниците се намалява с тяхното разпръсване, цял ред грабливи паразити се вмъкват между същинските работодатели и работниците, домашната индустрия навсякъде се бори с машинното или поне с мануфактурното производство в същия производствен клон, мизерията на работниците ги лишава от най-необходимите трудови условия — от достатъчно място, светлина, вентилация и т. н., нередовността на заетостта им се увеличава и, най-сетне, конкуренцията между работниците по необходимост достига своя максимум в тези последни прибежища за всички, които поради едрата индустрия и едрото земеделие са станали „излишни". *Икономисването на средствата за производство*, за пръв път систематично организирано едва от машинното производство — което по начало е едновременно и най-безскрупулно *прахосване на работната сила и ограбване на нормалните предпоставки за трудовата функция* — сега толкова повече показва тази своя антагонистична и човекоубийствена страна, колкото по-малко в дадения клон на индустрията са развити *обществената производителна сила на труда и техническата основа на комбинираните трудови процеси*.

в) Модерната мануфактура

Сега с няколко примера искам да поясня приведените по-горе положения. Читателят вече наистина познава маса доказателства от отдела за *работния ден*. Металните мануфактури в Бърмингам и околностите употребяват, в повечето случаи за твърде тежка работа, 30,000 деца и младежи наред с 10,000 жени. Тук ги намираме във вредните за здравето меднолеярни фабрики, фабрики за копчета, за гледжосване, галванизиране и лакиране.[251] Трудовите ексцеси за възрастни и невъзрастни в различни лондонски *печатници на вестници и книги* са им осигурили славното име „кланицата".[252а] Същите ексцеси, на които стават жертва

[251] „Child. Empl. Comm., II. Rep., 1864", стр. LXVIII, № 415.

[252] *В Шефилд деца се занимават дори с точене на пили.*

[252а] „Child. Empl. Comm., V. Report, 1866", стр. 3, № 24; стр. 6, № 55, 56; стр. 7, № 59, 60.

жени, момичета и деца, се наблюдават и в *книговезството*. Тежък труд за младежи има във въжарските фабрики. В производството на солеви свещи и в други химически мануфактури има нощен труд, в копринотъкачниците, които не се движат с механическа сила, има убийствено използуване на младежи, които въртят тъкачните станове [232]. Една от най-долните, най-мръсните и най-зле платените работи, за която охотно се използуват главно жени и момичета, е *сортирането на парцали*. Известно е, че Великобритания, независимо от нейните собствени безбройни парцали, е emporium [лат. — стоварище] на търговията с парцали от цял свят. Те идват там от Япония, от най-далечните държави на Южна Америка и от Канарските острови. Но техните главни източници са Германия, Франция, Русия, Италия, Египет, Турция, Белгия и Холандия. Те служат за тор, за производство на дреб [за дюшеци], на shoddy (изкуствена вълна) и като суров материал за хартия. Сортировачките на парцали са преносвачки на едра шарка и на други заразни епидемии, на които те сами стават първите жертви [233]. Като класически пример на извънмерен, тежък и неподходящ труд, а поради него и на брутализирането на работниците, поглъщани още от най-нежната им възраст може да служи наред с минното и каменовъгленото производство още и *керемидчийското и тухларското производство*, в което новоизнамерената машина се употребява в Англия все още (през 1866 г.) само спорадично. Между май и септември работата трае от 5 часа сутрин до 8 часа вечер, а където сушенето се извършва на открит въздух — често пъти от 4 часа сутрин до 9 часа вечер. Работен ден от 5 часа сутрин до 7 часа вечер се смята за *„съкратен"*, за *„умерен"*. Деца от двата пола почват да работят от шестгодишна, дори от четиригодишна възраст. Те работят също толкова часове, а често пъти и повече отколкото възрастните. Работата е тежка, а лятната жега още повече увеличава изтощението. Напр. в една тухларница в Мосли една 24-годишна мома правила на ден по 2000 тухли с помощта на две малки момиченца, които мъкнели глината и редели тухлите. Тези момиченца мъкнели дневно 10 тона глина нагоре по плъзгавите краища на ямата, дълбока 30 фута, и я мъкнели на разстояние 210 фута. „За едно дете е невъзможно да мине през чистилището на тухларницата, без да бъде подложено на голяма морална деградация... Долният език, който те слушат от най-крехка възраст, циничните, неприлични и безсрамни навици, всред които израстват невежи и подивели, ги правят престъпни, покварени и разпуснати и за през по-късния им живот... Страшен източник на деморализация е жилището. Всеки moulder (формовач, истинският опитен работник и шеф на дадена работническа *група*) дава на своята група от 7 души квартира и храна в своята къщурка или котедж. Все едно дали са от неговото семейство или не, всички мъже, младежи, момичета спят в къщурката. Тя се състои обикновено от две, само в изключителни

[232] „Child. Empl. Comm., V. Report, 1866", стр. 114, 116, № 6—7. Комисарят правилно отбелязва, че ако в други случаи машината замества човека, тук момчето verbatim [лат. — буквално] замества машината.

[233] Виж отчета върху търговията с парцали и многобройни документи в „Public Health. VIII Report", Лондон 1866 г., Appendix, стр. 196—208.

случаи от три стаи, всички в приземния етаж, с лоша вентилация. Телата са така изтощени от силното потене през деня, че никак не се спазват нито хигиеничните правила, нито чистотата, нито благоприличието. Много от тези къщурки са същински образци на безредие, мръсотия и прах... Най-голямото зло на системата, която употребява млади момичета за такъв вид работа, се състои в това, че тя обикновено още от детинството им ги свързва за през цял живот с най-покварената сбирщина. Те стават груби момичета с лош език („rough, foul-mouthed boys") преди още природата да ги е научила, че са жени. Облечени в няколко мръсни парцали, с крака, заголени високо над коляното, с омацани коси и лице — те привикват да се отнасят с презрение към всяко чувство на приличие и срам. По обед те лежат изтегнати по поляните или се зазяпват в младежите, които се къпят в близкия канал. Когато най-сетне техният тежък работен ден свърши, те обличат по-хубави дрехи и заедно с мъжете отиват да пият бира в кръчмите." Съвсем естествено е, че в целята тази класа още от детинство господствува най-голямо пиянство. „Най-лошото е, че тухларите се отчайват от самите себе си. Един от по-добрите между тях казал на свещеника от Саутелфилд: „Вие господине, по-скоро бихте могли да се опитате да облагородите и да поправите дявола, отколкото един тухлар!" („You might as well try to raise and improve the devil as a brickie, Sir!")[234]

За *капиталистическото икономизиране на трудовите условия в модерната манифактура* (под която тук трябва да се подразбират всички работилници от голям мащаб, освен същинските фабрики) най-богат официален материал може да се намери в четвъртия (от 1863 г.) и шестия (от 1864 г.) „Public Health Report". Описанията на workshops (работни помещения), особено тия на лондонските печатари и шивачи, надминават най-отвратителните фантазии на нашите романисти. Въздействието им върху здравословното състояние на работниците се разбира от само себе си. Д-р Саймън, най-висшият медицински чиновник в Privy Council [тайния съвет] и официален редактор на „Public Health Report", между другото казва: „В своя четвърти отчет (от 1863 г.) аз посочих, че за работниците е практически невъзможно да настояват на това, което е тяхно първо *право на здрав*, правото, по силата на което — все едно за каква работа ги е събрал предприемачът — тази работа, доколкото това зависи от него, да бъде освободена от всички нехигиенични условия, които биха могли да бъдат избегнати. Аз изтъкнах, че докато работниците не бъдат в състояние практически да си извоюват това здравно правосъдие, те няма да могат да получат ефикасна помощ от платените администратори на санитарната полиция... Сега животът на хиляди работници и работнички без всякаква полза се изтезава и скъсява поради безкрайните физически страдания, които са причинени от тяхната обикновена работа."[235] За илюстрация на влиянието на работните помещения върху здравословното състояние на работниците д-р Саймън дава следната таблица на смъртността:

[234] „Child. Empl. Comm., V. Report, 1866", XVI, № 86—97 и стр. 130, № 39—61. Ср. и пак там, III Rep. 1864, стр. 48, 56.

[235] „Public Health, VI. Rep.", Лондон 1864 г., стр. 31.

Брой на хората от всички възрасти, заангажирани в съответните индустрии	Индустрии, сравнени по отношение на здравето	Смъртност на 100,000 мъже в съответните индустрии към дадените възрасти		
		От 25 до 35 години	От 35 до 45 години	От 45 до 55 години
958,265	Земеделие в Англия и Уелс	437	805	1145
22,301 мъже 12,379 жени	Лондонски шивачи . .	958	1262	2093
13,803	Лондонски печатари	894	1747	2367 [296]

г) Модерното домашно производство

Сега се обръщам към така нареченото *домашно производство*. Който иска да получи представа за тая *сфера на капиталистическа експлоатация*, построена върху фона на едрата индустрия, и за нейните ужаси, нека разгледа напр. неглед съвсем идиличното *производство на гвоздеи*, с което се занимават в няколко отделечени села на Англия [297]. Тук са достатъчни няколко примера от такива клонове на *фабриката за дантели* и от *плетенето на сламени предмети*, които или съвсем не употребяват машини, или конкурират с машинното и мануфактурно производство.

От 150,000 души, заети в английското дантелено производство, около 10,000 подпадат под властта на фабричния закон от 1861 г. Грамадното мнозинство от останалите 140,000 души са жени, младежи и деца от двата пола, макар че мъжкият пол е твърде слабо застъпен. Здравословното състояние на този „евтин" материал за експлоатация се вижда от следната таблица на *д-р Трумън*, лекар при General Dispensary [обща поликлиника] в Нотингем. От 686 болни *работнички на дантели*, повечето от 17 до 24 години, са били *туберкулозни*:

През	1852 г.	1	на	45	През	1857 г.	1	на	13
„	1853 „	1	„	28	„	1858 „	1	„	15
„	1854 „	1	„	17	„	1859 „	1	„	9
„	1855 „	1	„	18	„	1860 „	1	„	8
„	1856 „	1	„	15	„	1861 „	1	„	8 [298]

Това увеличение на относителния брой на туберкулозните е достатъчен отговор дори за най-оптимистичния прогресоман и за най-търчилъжния чирак на немските амбулантни търговци на свободната търговия

[296] „Public Health, VI. Report", Лондон 1864 г., стр. 30. Д-р Саймън отбелязва, че смъртността сред лондонските шивачи и печатари на възраст от 25–35 години в същност е много по-висока, тъй като техните предприемачи получават значителен брой млади хора до 30-годишна възраст от село като „чираци" и „improvers" (които искат да се усъвършенствуват в своя занаят). Тези последните фигурират в преброяването като лондончани и увеличават броя на жителите при пресмятането на лондонската смъртност, без да прибавят съответния брой смъртни случаи към лондонските смъртни случаи. А именно — защото голяма част от тях се връщат в село, особено при случай на тежка болест.

[297] Тук става дума за ковашките гвоздеи, а не за машинно-фабрикуваните рязани гвоздеи. Виж Child. Empl. Comm., III. Report, стр. XI, стр. XIX, № 125—130, стр. 53, № 11, стр. 114, № 487, стр. 137, № 674.

[298] „Child. Empl. Comm., II. Report", стр. XXII, № 166.

Фабричният закон от 1861 г. регулира същинското *правене на дантели*, доколкото то се извършва с машини — а това е общо правило в Англия. Клоновете, които ние тук накъсо разглеждаме — и то не доколкото работниците са концентрирани в мануфактури, магазини и т. н., а доколкото те са така наречени *домашни работници*, — се разпадат 1) на *finishing* (окончателно дообработване на машинно произведените дантели — категория, която от своя страна включва множество подразделения), 2) *плетене на дантели*.

Lace finishing [дообработването на дантели] се извършва като домашно производство в така наречените „*Mistresses Houses*" [домове за майсторки] или в частните квартири на жени, които работят сами или със своите деца. Самите жени, които държат „Mistresses Houses", са бедни. Работното помещение е част от тяхното частно жилище. Те получават поръчки от фабриканти, от собственици на стокови складове и т. н. и наемат жени, момичета и деца според размерите на своите стаи и според колебанието на търсенето в бранша. Броят на заетите работнички се колебае между 20 и 40 в едни работилници и между 10 и 20 в други. Средната минимална възраст, от която децата започват да работят, е 6 години, но някои започват *под* 5 години. Обикновеното работно време трае от 8 часа сутрин до 8 часа вечер, с $1\frac{1}{2}$ часа прекъсване за хранене, което се извършва нередовно и често пъти в самите вонещи дупки, в които се работи. Когато търговията върви добре, работата често пъти трае от 8 часа сутрин (понякога от 6 часа) до 10, 11 или 12 часа през нощта. В английските казарми за всеки войник се предвижда 500—600 кубически фута пространство, във военните болници — по 1200. А в тези работни дупки се падат по 67—100 куб. фута на човек. Същевременно газовото осветление поглъща кислорода от въздуха. За да се запазят дантелите чисти, децата често пъти, дори и през зимата, трябва да си свалят обущата, макар че подът е постлан с тухли или плочи. „В Нотингем съвсем не е нещо необикновено да видиш как 14 до 20 деца, набъкани в мъничка стая, може би не по-голяма от 12 квадратни фута, в продължение на 15 от 24-те часа на денонощието са заети с работа, която сама по себе си е изтощителна със своята скука и монотонност, а при това се извършва при най-гибелни за здравето условия ... Дори най-малките деца работят с просто изумително напрегнато внимание и бързина, без да дават почти никога почивка на пръстите си или да ги движат по-бавно. Когато човек нещо ги запита, те не дигат очи от работата си — от страх да не загубят някой миг." „*Дългата пръчка*" служи в ръцете на „mistresses" [майсторките] като подбудително средство, което се употребява толкова по-често, колкото повече се удължава работното време. „Децата постепенно се уморяват и стават безпокойни като птички към края на продължителното време, през което са обвързани към едно занятие — така еднообразно, вредно за очите, изтощително поради еднообразното положение на тялото. Същински робски труд." („Their work is like slavery".)[299] Там, където жените работят със собствените си деца *в къщи*, т. е., в модерния смисъл на думата — във взета под наем стая, често пъти в таванска стая, — условията са дори още по-лоши. Такъв вид работа се раздава по къщите на едно пространство от 80 мили

[299] „Child. Empl. Comm., II. Report, 1864", стр. XIX, XX, XXI.

около Нотингем. Когато работещото в стоковия склад дете излиза от работа в 9—10 часа вечерта, често му дават и работа за в къщи. Капиталистическият фарисей, представляван от някого от своите наемни слуги, естествено прави това с елейната фраза: „Това за майка ти" — но твърде добре знае, че горкото дете ще трябва да не си отспива и да помага.[280]

Индустрията на *плетенето на дантела* е развита главно в два английски земеделски окръга, в *Хонитонския дантелен окръг*, на 20—30 мили по южния морски бряг на Девъншайр, включително и някои селища на северен Девон, и в друг един окръг, който обхваща голяма част от графствата Бъкингем, Бедфорд, Нортхемптън и съседните части на Оксфордшайр и Хънтингдоншайр. Работни помещения са обикновено котеджите на земеделските надничари. Някои собственици на манифактури използуват повече от *3000* такива домашни работници, предимно деца и младежи, изключително от женски пол. Условията, които описахме при lace finishing, се повтарят. Само че вместо „mistresses houses" тук има *„lace schools"* (училища за дантели), които бедни жени са отворили в своите къщурки. От 5-годишна възраст, а понякога и по-отрано, до 12 или 15 години децата работят в тези училища, като през първата година най-малките работят от 4 до 8 часа дневно, а по-нататък от 6 часа сутрин до 8 и 10 часа вечер. „Стаите изобщо са обикновени жилищни стаи на малки котеджи, огнището е запушено, за да няма течение, хората вътре се топлят понякога и зиме само със собствената си телесна топлина. В други случаи тези тъй наречени училищни стаи са помещения, приличащи на килери, без печки ... Препълването на тия дупки и разваленият въздух, който се дължи на това, често пъти достигат до крайна степен. Към това се прибавя и вредното влияние на улуци, нужници, гниещи вещества и други нечистотии, които обикновено се намират при входа на тези малки котеджи." Относно помещението е казано: „В едно дантелено училище се намират 18 момичета и майсторката, с по 35 кубически фута на човек; в друго, при нетърпима воня, се намират 18 души, с по $24\frac{1}{2}$ кубически фута въздух на човек. В тази индустрия се срещат да работят и деца на $2—2\frac{1}{2}$ години."[281]

В селските графства Бъкингем и Бедфорд, където свършва *плетенето на дантели*, започва *плетенето на слама*. То се простира върху голяма част от Хертфордшайр и върху западните и северните части на Есекс. През 1861 г. с плетене на слама и изработване на сламени шапки са били заети 40,043 души, от които 3,815 души от мъжки пол на всякаква възраст, а останалите — от женски пол, и то от тях 14,913 *под 20 години*, в това число *7000 деца*. Мястото на дантелените училища заемат тук *„straw plait schools"* (училища за плетене на слама). В тях децата почват да се учат да плетат слама обикновено на 4 години, понякога дори между 3 и 4 години. Разбира се, не получават никакво образование. Самите деца наричат *основните училища* „natural schools" (истински училища), за разлика от тези кръвопийни заведения, в които просто ги карат да работят, за да привършат работата, която техните полугладни майки са им предписали — повечето пъти 30 ярда на ден. Тези

[280] „Child. Empl. Comm., II Report, 1864", стр. XXI, XXVI.
[281] Пак там, стр. XXIX, XXX.

майки често пъти ги карат след това да работят и в къщи до 10, 11, 12 часа през нощта. Сламата им реже пръстите и устата, с която те постоянно я навлажняват. Според резюмираното от *д-р Балард* общо мнение на лондонските служебни лекари 300 кубически фута са *минималното пространство*, необходимо за всеки човек в спалнята или работната стая. А в училищата за плетене на слама пространството е още по-оскъдно, отколкото в дантелените училища — по $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ и под 22 кубически фута на човек. „Най-малките от тия числа — казва комисарят *Уайт* — представляват пространство два пъти по-малко от онова, което би заело едно дете, ако бъде опаковано в кутия от по три фута във всички измерения." Такъв е животът, на който се наслаждават децата до 12 или 14 години. Бедните и пропаднали родители мислят само как да изкарат от децата колкото се може повече доход. Естествено е, че децата, като пораснат, не дават и пукната пара за родителите си и ги зарязват. „Няма нищо чудно, че невежеството и пороците бликат сред отгледаното по такъв начин население ... Неговият морал стои на най-долно стъпало ... Голям брой жени имат незаконнородени деца, и то дори още на такава незряла възраст, че това поразява и най-запознатите с криминалната статистика."[282] И отечество на тези образцови семейства е образцовата християнска страна на Европа, казва несъмнено компетентният по християнството граф *Монталамбер*!

Работната заплата, която изобщо е мизерна в току-що разгледаните клонове на индустрията (*при изключителни случаи максималната заплата на децата в училищата за плетене на слама е 3 шил.*), се смъква много по-долу от нейната номинална величина поради особено преобладаващата в дантелените окръзи *truck-system* [трък-система, заплащане със стоки].[283]

д) Преход на модерната манифактура и на домашното производство към едра индустрия. Ускоряване на тази революция чрез прилагане на фабричните закони към тия начини на производство

Поевтиняването на работната сила чрез просто злоупотребяване с женските и незрелите работни сили, чрез просто ограбване на всички нормални условия за работа и живот и чрез голата бруталност на изнурителен и нощен труд най-сетне се натъква на известни природни граници, които вече не могат да се прекрачват, а на тях се натъква и почиващото на тази основа поевтиняване на стоките и изобщо капиталистическата експлоатация. Щом най-сетне бъде достигната тази точка, а това трае дълго — удря часът за въвеждане на *машинарията* и за вече бързото превръщане на разпръснатото домашно производство (или манифактура) във *фабрично производство*.

Най-колосален пример за това движение представлява производството на „*Wearing Apparel*" (артикули към облеклото). Според класификацията на „Ch. d. Empl. Comm." тази индустрия обхваща производителите на сламени и дамски шапки, производителите на каскети, кроячите,

[282] „Child. Empl. Comm., I. Rep., 1864", стр. XL, XLI.
[283] „Child. Empl. Comm., I. Rep., 1863", стр. 185.

milliners и dressmakers[264], производителите на ризи, шивачките, корсетиерите, ръкавичарите, обущарите и много други по-дребни клонове, като фабрикацията на вратовръзки, яки и т. н. *Женският персонал*, зает в тези индустрии в Англия и Уелс, е наброявал в 1861 г. 586,298 души, от които най-малко 115,242 са били *под* 20 години, а 16,650 — *под* 15 години. Броят на тия работнички в Съед. кралство (в 1861 г.) е бил 750,334. Броят на заетите в шапкарството, обущарството, ръкавичарството и шивачеството работници мъже в Англия и Уелс за същото време е бил 437,969 души, от които 14,964 *под* 15 години, 89,285 от 15 до 20-годишни, 333,117 над 20 години. В тези сведения не влизат много дребни клонове, на които мястото е тук. Но и ако вземем цифрите както са дадени, ще намерим само за Англия и Уелс, според преброяването от 1861 г., сумата 1,024,277 лица, т. е. приблизително толкова, колкото абсорбира земеделието и скотовъдството. Човек почва да разбира защо машинарията изфабрикува такава огромна маса от продукти и помага да се „освободят" такива огромни работнически маси.

С производство на принадлежности към облеклото се занимават онези *манифактури*, които възпроизвеждат само онова разделение на труда, чиито membra disjecta [разбъркани членове] те са намерили вече готови; с това се занимават и *по-малки занаятчии*, които обаче вече не работят както по-рано за индивидуални консуматори, а за манифактури и стокови складове, така че често пъти цели градове и местности упражняват като своя специалност такива браншове, напр. обущарство и др., най-сетне, с това в най-голям размер се занимават тъй наречените *домашни работници*, които образуват външното отделение на манифактурите, на стоковите складове и дори на дребните майстори.[265] Едрата индустрия доставя голямата маса от работен материал, от сурови материали, полуфабрикати и т. н., а масите от евтин човешки материал (taillable à merci et miséricorde) [предоставени на милостта и състраданието на хората] се състоят от „освободените" от едрата индустрия и едрото земеделие работници. Манифактурите от тази сфера дължат произхода си главно на нуждата на капиталиста да има под ръка готова за действие армия, която да се приспособява към всички колебания на търсенето.[266] Но тези манифактури са допуснали наред със себе си и съществуването на разпръснатото занаятчийско и домашно производство като широка тяхна основа. Голямото производство на принадена стойност в тези клонове на труда, наред с прогресивното поевтиняване на техните продукти, се е дължало и се дължи главно на минималната работна заплата, принуждаваща към мизерно вегетиране, както и на максималното работно време, каквото е възможно за човека. Именно евтинията на превърнатата в стоки човешка пот и човешка кръв е разши-

[264] *Millinery* се отнася в същност само за шапки и украшения за глава, но включва и производство на дамски палто и манта; *dressmakers* са идентични на нашите Putzmacherinnen [модистки шапкарки].

[265] Английските millinery и dressmaking се упражняват най-често в помещенията на самите предприемачи — отчасти от постоянни работнички, които живеят там, отчасти от надничарки, които живеят някъде навън.

[266] Комисарят Уайт посетил една манифактура за военни дрехи, в която работели 1,000 до 1,200 души, почти всички от женски пол, една обущарска манифактура с 1,300 души, от които почти половината били деца и младежи, и т. н. („Child. Empl. Comm., II. Report", стр. XVII, № 319.)

рявала и с всеки нов ден продължава да разширява пазара, а за Англия — особено и колониалния пазар, където впрочем имат надмощие английските навици и вкус. Най-сетне настъпва възлова точка. Основата на стария метод — само брутална експлоатация на работния материал, придружена повече или по-малко със систематично развито разделение на труда — става вече недостатъчна за нарасналия пазар и за още по-бързо нарастващата конкуренция на капиталистите. Удря часът на машинарията. *Революционната машина*, която е изиграла решаваща роля и която равномерно обхваща безбройните клонове на тази производствена сфера, като шапкарството, кројачеството, обущарството и т. н. — е *шевната машина*.

Нейното непосредствено въздействие върху работниците е приблизително същото както на всяка машинария, която в периода на едрата индустрия завладява нови клонове от производството. Съвсем невръстните деца се отстраняват. Заплатата на машинните работници се покачва в сравнение с тази на *домашните работници*, от които мнозина принадлежат към „най-бедните от бедните" („the poorest of the poor"). Заплатата на по-добре поставените занаятчии, с които конкурира машината, спада. Новите машинни работници са изключително момичета и млади жени. С помощта на механическата сила те унищожават монопола на мъжкия труд в по-тежките видове работа, изтласкват от по-леките видове работа старите жени и невръстните деца. Всевластната конкуренция убива най-слабите ръчни производители. Ужасният растеж на случаите от *гладна смърт (death from starvation)* в Лондон през последното десетилетие върви паралелно с разширението на машинното шивачество.[267] Новите работнички на шевната машина, която те движат с ръка и с крак или само с ръка, седнали или прави — според тежината, големината и специалността на машината, — изразходват голяма работна сила. Тяхното занятие става вредно за здравето поради продължителността на процеса, макар че той в повечето случаи е по-кратък отколкото при старата система. Навред, където шевната машина прониква в и без това тесни и претъпкани работилници, както е при обущарството, корсетиерството, шапкарството и пр., тя умножава вредните за здравето условия. „Впечатлението — казва комисарят Лорд, — което човек получава като влезе в ниската работилница, където работят заедно 30—40 машинни работници, е непоносимо ... Жегата, която отчасти се дължи на газовата печка за нагряване на ютиите, е ужасна ... Дори когато в такива работилници преобладава тъй нареченото умерено работно време, т. е. от 8 часа сутрин до 6 часа вечер, все пак всеки ден редовно *падат* в безсъзнание 3 или 4 души."[268]

Преврата в обществения начин на производство, този необходим продукт от преобразуването на средствата за производство, се извършва всред пъстра бъркотия от преходни форми. Те се менят

[267] Един пример: на 26 февруари 1864 г. седмичният отчет за смъртността на *Registrar General* (висшият чиновник на гражданското състояние) съдържа 5 случая от гладна смърт. В същия ден „*Times*" [„Таймс"] съобщава за един нов случай на гладна смърт. Шест жертви на гладна смърт за една седмица!

[268] „Child. Empl. Comm., II. Rep. 1864", стр. LXVII, № 406—409, стр. 84, № 124, стр. LXXIII, № 441, стр. 66, № 6, стр. 84, № 126, стр. 78, № 85, стр. 76, № 69, стр. LXXII, № 483.

съобразно с това, в какъв размер и за какъв период шевната машина е вече обхванала тоя или оня клон от индустрията; съобразно със завареното положение на работниците, с преобладаването на мануфактурното, занаятчийското или домашното производство, с наема на работилниците[309] и т. н. Напр. в производството на дамски шапки и украшения за главата, където трудът в повечето случаи още от по-рано е бил организиран главно чрез проста кооперация, шевната машина отначало е само нов фактор на мануфактурното производство. В шивачеството, в производството на ризи в обущарството и т. н. се кръстосват всички форми. В тези професии имаме същинско фабрично производство. А в горния случай междинни предприемачи получават суровия материал от капиталиста en chef [главния капиталист] и групират в „стаички" или в „таванска стаи" около шевните машини от 10 до 50 и повече наемни работници. Най-сетне, както става при всяка машинария, която не образува свързана система и е приложима и в миниатюрен формат, занаятчии и домашни работници, със собственото си семейство или с няколко чужди работници, използуват и свои собствени шевни машини.[310] В Англия сега фактически преобладава такава система, при която капиталистът концентрира в своите помещения голям брой машини, а за окончателно дообработване раздава машинния продукт на армията от домашни работници.[311] Но пъстротата на преходните форми не скрива тенденцията към превръщане в същинско *фабрично производство*. Тая тенденция се поддържа от самия характер на шевната машина, чиято разнообразна приложимост напира към съединяване в едно и също помещение и под командата на един и същ капитал по-рано разделени клонове на производството, от обстоятелството, че предварителните шевни работи на ръка и някои други операции най-целесъобразно се извършват там, където се намира машината, най-сетне — от *неизбежната експроприация на занаятчиите и домашните производители*, които произвеждат със собствени машини. Тая участ отчасти вече ги е постигнала. Постоянно нарастващата маса на вложения в шевни машини капитал[312] пришпорва производството и предизвиква задръствания на пазаре, които дават сигнал на домашните производители да продават шевните си машини. Самото свръхпроизводство на такива машини принуждава техните нуждаещи се от пласмент производители да ги дават под наем по за седмици и по този начин създава убийствена конкуренция за дребните собственици на машини.[313] Непрекъснато продължаващите се конструктивни промени и поевтиняване на машините също тъй постоянно обезценяват техните стари екземпляри и правят тяхното употребяване изгодно само в масови размери, в ръцете на едрите капиталисти,

[309] „Изглежда, че наемът за работилниците е факторът, който в края на краищата е решаващ, така че в столицата затова се е задържала най-дълго старата система да се раздава работа на дребни предприемачи и семейства и там най-често пак са се връщали към нея." (пак там, стр. 83, № 123.) Последната фраза се отнася изключително до обущарството.

[310] Това не се среща в производството на ръкавици и т. н., където положението на работниците едва се различава от това на паупeрите.

[311] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864", стр. 2, № 122.

[312] Само в създадената за продажби на едро фабрика за обувки и ботуши в Лейстър през 1864 г. вече са били в употреба 800 шевни машини.

[313] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864", стр. 84, № 124.

които ги купуват на смешно ниски цени. Най-сетне, заместването на човека с *парната машина* и тук, както при всички такива преобразователни процеси, решава въпроса. Приложението на парната сила отначало се натъква на чисто технически пречки, като друсане на машините, мъчнотия да се овладее тяхната скорост, бърза развала на по-леките машини и т. н., все пречки, с които практиката скоро се справя.[314] Ако от една страна концентрацията на много работни машини в по-големите мануфактури напира към използуване на парната сила, от друга страна конкуренцията на парата с човешките мускули ускорява концентрацията на работниците и на работните машини в големи фабрики. Така, в колосалната сфера на производство на „Wearing Apparel", както и в повечето други производства, Англия сега преживява превръщането на мануфактурата, занаята и домашното производство във *фабрично производство*, след като всички гореспоменати форми, съвсем променени, разложени и обезобразени под влиянието на едрата индустрия, отдавна вече са възпроизвели и дори са надвърлили всички ужаси на фабричната система, без положителните моменти от нейното развитие.[315]

Тази стихийно протичаща индустриална революция се ускорява изкуствено чрез разпространението на *фабричните закони* върху *всички* клонове на индустрията, в които работят жени, младежи и деца. Принудителното регулиране на работния ден по дължина, паузи, точка на започване и свършване, системата на смени за децата, изключването на деца под известна възраст и т. н. изискват от една страна повече машинария[316] и заместване на мускулите с пара като двигателна сила.[317] От друга страна, за да се спечели откъм пространство това, което се губи откъм време, извършва се по-рационално използуване на общите средства за производство, на пещите, постройките и т. н., значи с една дума — по-голяма концентрация на средствата за производство и съответно по-голяма конгломерация на работниците. И наистина главното възражение, което всяка застрашена от фабричния закон мануфактура

[314] Такава е била работата във военното депо за дрехи в Пимлико, Лондон, във фабриката за ризи на Тили и Хендерсън в Лондондери, във фабриката за дрехи на фирмата Тейт в Лимерик, която използува към 1200 „работни ръце".

[315] „Тенденцията към фабричната система" („Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864", стр. LXVII). „Целият занаят сега се намира в *преходен стадий* и претърпява същите промени, които са претърпели производството на дантели, тъкачеството и др." (пак там, № 405.) „Пълна революция" (пак там, стр. XLVI, № 318). През времето на „Child. Empl. Comm." от 1840 г. *производството на чорапи* е било все още ръчен труд. След 1846 г. е въведена различна машинария, вече движена с пара. Общият брой на заетите в английското чорапено производство лица от двата пола и от всички възрасти от 3 години нагоре е бил в 1862 г. около 129 000 души. От тях, според Parliamentary Return [парламентския доклад] от 11 февруари, през 1862 г. само 4063 души са били под режима на фабричния закон.

[316] Така напр. за грънчарството фирмата Кохрен от „Британия Потъри" в Глазгоу съобщава: „За да поддържаме равнището на нашето производство, ние сега употребяваме в широк размер машини, обслужвани от необучени работници, и всеки ден ни убеждава, че можем да произвеждаме по-голямо количество, отколкото при стария начин на работа." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 13.) „Ефектът на фабричния закон е да тласка към по-нататъшно въвеждане на машинария" (пак там, стр. 13, 14.)

[317] Така, след въвеждането на фабричния закон в грънчарството там е имало голям прираст на power jiggers [грънчарски колела, движени с механична сила], за сметка на handmoved jiggers [грънчарски колела, движени с ръка].

страстно препоръчва, е необходимостта да се изразходва по-голям капитал, за да се поддържа работата в старите ѝ размери. Колкото се отнася до междинните форми между манифактурата и домашното производство и до самото домашно производство — тяхната основа пропада с ограничаването на работния ден и на детския труд. *Неограничената* експлоатация на евтини работни сили е единствена основа на тяхната конкурентоспособност.

Съществено условие на фабричното производство, особено откакто подлежи на регулиране на работния ден, е нормалното *осигуряване* на резултата, т. е. произвеждането на определено количество стока или на даден целен полезен ефект в даден период от време. По-нататък, законните паузи на регулирания работен ден предполагат внезапно и периодично спиране на работата без вреда за продукта, който се намира в производствения процес. Естествено, това осигуряване на резултата и тази възможност за прекъсване на труда се постигат по-лесно в чисто механически производства, отколкото там, където играят роля химически и физически процеси, както напр. в грънчарството, избелването, бояджийството, хлебарството и в повечето метални манифактури. При безотговорността на неограничения работен ден, на нощния труд и на свободното съсипване на хора скоро почват да считат всяко стихийно препятствие като *вечна „природна граница“* на производството. Няма отрова, която да изтребва така лесно насекоми, както фабричният закон изтребва такива „природни граници“. Никой не е крещял така шумно за „невъзможности“, както господата от *грънчарския бранш*. В *1864 г.* им бе наложен фабричният закон, а след само *16 месеца* бяха вече изчезнали всички невъзможности. Предизвиканият от фабричния закон „усъвършенствуван метод за приготвяне на грънчарската маса (slip) чрез пресоване вместо чрез изпаряване, новата конструкция на пещите за сушене на неизпечената стока и т. н. са събития от голяма важност в грънчарското изкуство и означават такъв важен прогрес, какъвто миналият век не може да посочи ... Температурата на пещите е значително намалена при значително намаление на консумацията на въглища и по-бърз ефект върху стоката.“ [278] Въпреки всички пророкувания, костуемата цена на глинените произведения не се е увеличила, но пък се е увеличила масата на продукта, така че износът за 12-те месеца от декември 1864 г. до декември 1865 г. е надвишавал по стойност със 138 628 ф. ст. средния износ през предходните три години. Във фабрикацията на *кибрит* са считали като природен закон, че младежите — дори през времето, когато нагълтват своя обед — трябва да топят клечките в топлия фосфорен състав, чиито отровни пари са се издигали до лицата им. Фабричният закон (1864), като застави да се икономисва време, наложил изнамирането на *„dipping machine“* (машина за потопяване), чиито пари не могат да достигат до работника.[279] Също така сега в още неподчинената на фабричния закон *дантелена манифактура* твърдят, че времето за хранене не може да бъде установено

[278] „Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865“, стр. 96 и 127.

[279] Въвеждането на тая и друга машинария в кибритената фабрика е заместило в едно отделение 230 младежи с 32 момчета и момичета от 14 до 17 години. Това спестяване на работници е продължено в 1865 г. още по-нататък, чрез въвеждането на парната сила.

поради различните периоди от време, необходимо за изсушаване на различните дантелени материали — от 3 минути до един час и повече. На това комисарите на *„Children's Employment Commission“* [Комисията за детския труд] отговарят: „Условията са същите, както при отпечатването на тапети. Някои от главните фабриканти в този клон оживено уверяваха, че природата на употребяваните материали и разнообразието на процесите, през които те преминават, не позволявали, без големи загуби, никакви внезапни спирания на работата, за да се нахранят работниците ... С шестата клауза от шестата секция на *Factory Act's Extension Act* [закон за разширение на фабричния закон] от 1864 г. им бе даден 18-месечен срок от датата на издаването на закона, след който срок те трябваше да се подчинят на предписаните от фабричния закон паузи за освежаване на работника.“ [280] Законът току-що беше получил санкцията на парламента, когато господа фабрикантите открика: „Неудобствата, които ние очаквахме от въвеждането на закона, не последваха. Ние не намираме, че производството е някак спънато. В действителност ние за същото време произвеждаме повече.“ [281] Личи си, че английският парламент, който сигурно никой няма да упрекне в гениалност, въз основа на опита е дошъл до убеждението, че един *принудителен закон* може просто да *забрани* всички така наречени *природни пречки* на производството срещу ограничаването и регулирането на работния ден. Затова при въвеждането на фабричния закон в някой клон на производството се дава срок от 6 до 18 месеца, през който е работа на фабриканта да премахне техническите пречки. Думите на Мирабо „Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!“ [френ.: „Невъзможно? Никога не ми казвайте тази глупава дума!“] важат именно за модерната технология. Но когато фабричният закон по този начин като в парник съзрява материалните елементи, необходими за превръщане на манифактурното производство във фабрично, той същевременно, като създава необходимостта от по-голямо авансиране на капитал, ускорява пропадането на дребните майстори и концентрацията на капитала.[282]

Независимо от чисто техническите и технически отстраними пречки регулирането на работния ден се натъква на привичките на нередовност у самите работници, особено там, където преобладава заплатата на парче и прахосването на време през част от деня или от седмицата може по-сетне да се навакса със свръх-труд или с нощна работа — метод, който прави възрастния работник брутален и съсипва онези негови другари, които са незрели или жени.[283] Макар че тази

[280] „Child. Empl. Comm. II. Rep. 1864“, стр. IX, № 50.

[281] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865“, стр. 22.

[282] „Необходимите подобрения... не могат да бъдат въведени в множество стари манифактури без изразходване на капитал, който надхвърля средствата на мнозина от сегашните собственици ... Временна дезорганизация неизбежно придружава въвеждането на фабричните закони. Размерът на тази дезорганизация е право пропорционален на големината на онези неуредици, които трябва да бъдат лекувани.“ (пак там, стр. 96, 97.)

[283] Така напр. във високите пещи „към края на седмицата работата обикновено силно се удължава поради навика на работниците да отсъствуват в понеделник, а понякога отчасти или изцяло и във вторник“ („Child. Empl. Comm. III. Rep.“, стр. VI). „Дребните майстори обикновено имат твърде нередовно работно време. Те губят по

нередовност в изразходването на работната сила е стихийна, груба реакция против скуката от монотонния и тежък труд, все пак тя в несравнено по-голяма степен произтича от анархията на самото производство, която от своя страна също така има като предпоставка необузданата експлоатация на работната сила от капитала. Наред с *общите* периодични обрати в индустриалния цикъл и с *особените* пазарни колебания във всеки клон на производството, идва особено и тъй нареченият *сезон*, независимо от това дали той почива на периодичността на корабоплаването през благоприятните годишни времена или на модата, както и внезапните големи поръчки, които трябва да се изпълнят в най-къс срок. Привичката към последните се разпространява заедно с железниците и телеграфията. „Разширението на железопътната система по цялата страна — казва напр. един лондонски фабрикант — твърде много поощри навика на краткосрочните поръчки; купувачи идват сега от Глазгоу, Манчестър и Единбург всеки 14 дена, или за покупки на едро от стоковите складове в Сити, на които ние доставяме стоките. Вместо направо да купуват от склада, както беше преди, те дават поръчки, които трябва незабавно да бъдат изпълнени. През миналите години ние винаги бяхме в състояние през по-спокойното време отнапред да работим за търсенето през следващия сезон, но сега никой не може да предскаже какво ще се търси тогава."[284]

Във фабриките и мануфактурите, които все още са неподчинени на фабричния закон, периодично господствува най-страшен прекомерен труд през тъй наречения сезон, на вълни, поради внезапни поръчки. Във вътрешното отделение на фабриката, мануфактурата и стоковия склад, т. е. в сферата на *домашното производство*, което и без това е съвсем нередовно, а по отношение на суровия материал и на поръчките напълно е зависимо от прищевките на капиталиста, който тук не е свързан с никакви съображения за оплодотворяване на постройки, машини и т. н. и не рискува нищо освен кожата на самите работници, — в домашното производство по този начин систематично се отглежда една индустриална резервна армия, която е винаги на разположение и която през една част от годината бива разнебитвана от най-нечовешки принудителен труд, а през другата част одрипвава от липса на работа. „Предприемачите — казва „Childr. Empl. Comm." — експлоатират привичната нередовност на домашния труд, за да го форсират, когато е необходима извънредна работа, до 11, 12, 2 часа през нощта, а дори и наистина *до всички часове*, както казва популярната фраза, и то в помещения, където вонята може да ви повали на земята (the stench is enough to knock you down)[1]. Вие може би ще стигнете до вратата и ще я отворите, но ще

2—3 часа, а после работят цяла нощ, за да наваксат загубеното... Те винаги работят със собствените си деца, ако имат такива." (пак там, стр. VI.) „Липсата на редовност при започване на работа намира потик във възможността и практиката с прекомерен труд да се наваксва загубеното." (пак там, стр. XVIII.) „Грамадна загуба на време в Бирмингам... като бездействуват през част от времето, а през останалото време се съсипват от работа." (пак там, стр. XI.)

[284] „Child. Empl. Comm. IV Rep.", стр. XXXII, XXXIII. „Разпространението на железопътната система трябва много да е поощрило тази привичка да се дават бързи поръчки, като последица от това идват черно темпо, пренебрегване на храненето и *извънредни часове за работниците*." (пак там, стр. XXXI.)

се стъписате от всяка по-нататъшна крачка."[285] „Нашите предприемачи са смешни чешити — казва един от разпитаните свидетели, обущар, — те мислят, че на едно момче нищо му няма, ако половин година се утрепе от работа, а през другата половина току речи е принудено да се шляе без работа."[286]

Заинтересовани капиталисти са твърдели и твърдят, че както техническите пречки, така и тези тъй наречени *„търговски навици"* („usages which have grown with the growth of trade" [„навици, които са разраснали с разрастването на търговията"]) били *„природни граници"* на производството — един от любимите кресливи на памучните лордове по времето, когато за пръв път ги е заплашил фабричният закон. Макар че тяхната индустрия повече от всяка друга се основава на световния пазар и поради това на корабоплаването, опитът ги опроверга. Оттогава английските фабрични инспектори третират всяка тъй наречена „природна граница" като празно извъртане.[287] Добросъвестните основни изследвания на „Child. Empl. Comm." наистина доказват, че в някои индустрии с урегулирането на работния ден само по-равномерно би се разпределила за през цялата година вече употребяваната маса труд[288], че то е първата рационална юзда за човекоубийствените, безсъдържателни и сами по себе си несъответни на системата на едрата индустрия капризи на *модата*[289], че развитието на океанското корабоплаване и на съобщителните средства изобщо е премахнало същинската техническа основа на сезонната работа[290], че всички други уж неконтролируеми условия се отстраняват чрез нови постройки, допълнителна машинария, увеличен брой едновременно заети работници[291] и от само себе си след-

---

[285] „Child. Empl. Comm. IV Rep.", стр. XXXV, № 235 и 237.

[286] Пак там, стр. 127, № 56.

[287] „Що се отнася до *загубата*, която произлиза за *търговията* поради неизвременното изпълнение на поръчки за натоварване на стоките на кораби от си спомням, че това беше любимият аргумент на фабрикантите през 1832 и 1833 г. Нищо от това, което сега може да се каже по този въпрос, не би могло да има тогава тежест, каквато би имало тогава, когато парата още не бе не намалила наполовина всички разстояния и не бе въвела ново уреждане на съобщенията. Още тогава когато това твърдение наистина бе изложено на практическа проверка, то се оказа несъстоятелно и сигурно не би устояло и при нова проверка." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1862", стр. 54, 55.)

[288] „Child. Empl. Comm. IV Rep.", стр. XVIII, № 118.

[289] *Джон Белърс* бележи още в 1699 г.: „Несигурността на модите увеличава броя на страдащите бедни. Тя крие в себе си две големи злини: 1) калфите през зимата страдат от безработица, понеже търговците на копринени изделия и тъкачите майстори не се решават да изразходват капиталите си, за да дадат работа на калфите, преди да дойде пролетта и да узнаят каква ще бъде модата; 2) напролет няма достатъчно калфи, така че майсторите-тъкачи са принудени да привличат много чираци, за да могат да снабдяват търговията на кралството за четвърт или половин година... а с това заробват работните ръце от земеделието, оголват селата от работници и в големи размери изпълват градовете с просяци, а дори през зимата предават на гладна смърт онези, които се срамуват да просят." („Essays about the Poor, Manufactures etc.", стр. 9.)

[290] „Child. Empl. Comm. V Rep.", стр. 171, № 31.

[291] Така напр. в свидетелските показания на търговци износители от Бредфорд е казано: „Ясно е, че при тия условия не е нужно момчетата да работят в складовете по-дълго от 8 ч. сутрин до 7 или 7½ часа вечер. То е само въпрос за допълнителни разходи и допълнителни работни ръце. (Нямаше да има нужда момчетата да работят тъй късно вечер, ако някои работодатели не бяха тъй жадни за печалба; една допълнителна машина струва само 16 или 18 ф. ст.)... Всички мъчнотии произлизат от недостатъчни приспособления и от липса на пространство." (пак там, стр. 171, № 31, 36 и 38.)

ващото обратно влияние върху системата на едрата търговия.[301] Но капиталът, както сам многократно е заявявал с устата на своите представители, склонява на такова преустройство *„само под натиска на някой всеобщ парламентарен закон"* [302], който чрез принудата на закона регулира работния ден.

9. Фабрично законодателство. (Санитарни и образователни клаузи.) Неговото всеобщо разпространение в Англия

Видяхме, че фабричното законодателство, това първо съзнателно и *планомерно* въздействие на обществото върху стихийно развилия се облик на неговия производствен процес, е също тъй необходим продукт на едрата индустрия, както и памучната прежда, автоматите и електрическият телеграф. Преди да преминем към неговото *общо разпространение* в Англия, трябва накъсо да се спомenат още някои постановления на фабричния закон, които не се отнасят към броя на часовете на работния ден.

Санитарните клаузи — независимо от тяхната редакция, която улеснява капиталиста да ги заобикаля — са крайно хилави и в същност са ограничени до предписания за варосване на стените и до някои други правила за чистотата, за вентилацията и за предпазни мерки срещу опасна машинария. В третата книга пак ще се занимаем с фанатичната борба на фабрикантите против клаузите, които им налагат нищожни разноски за защита на тялото на техните „работни ръце". И тук бляскаво се утвърждава догмата на свободната търговия, че в общество с антагонистични интереси всеки съдейства на общото благо, като преследва личната си полза. Един пример е достатъчен. Известно е, че през последния двадесетгодишен период в *Ирландия* се е развила твърде много *ленената индустрия*, а заедно с нея и т. н. *scutching mills* (фабрики за очукване и гръстене на лена). В 1864 г. там е имало към 1.800 такива mill's. Периодично, есен и зиме, предимно юноши и жени — синове, дъщери и съпруги на съседните дребни арендатори, — все хора неборавили с никаква машинария, биват откъсвани от полската работа, за да тъпчат с лен валците на тези scutching mill. Злополуките по размер и интензивност са съвсем безпримерни в историята на машинарията. Една единствена scutching mills в Килдини (при гр. Корк) е дала от 1852 до 1856 г. шест смъртни случаи и 60 тежки осакатявания — а всички те са могли да бъдат предотвратени с най-прости приспособления, на цена от няколко шилинга. Д-р Уайт, certifying surgeon [служебен лекар] на фабриките в Даунпатрик, заявява в официалния отчет от 15 де-

[301] „Child. Empl. Comm. V Rep." Един лондонски фабрикант, който впрочем разглежда регулирането на работния ден като средство за защита на работниците от фабрикантите и на *самите фабриканти от едрата търговия*, казва: „Натискът в нашата професия е причинен от експортьори, които напр. искат да изпратят стоката с гемия, която да стигне на местоназначението си тъкмо за определения сезон, и същевременно да сложат в джоба си разликата между навлата на гемията и парахода, или избират от два парахода оня, който заминава по-рано, за да се явят на външния пазар по-рано от своите конкуренти."

[302] „Това може да се предотврати", казва един фабрикант, „чрез разширяване на предприятията, *под натиска на някой всеобщ парламентарен закон*" (пак там, стр. X, № 38.)

кември 1865 година: „Злополуките в scutching mills са най-ужасни. В много случаи цяла четвърт от тялото се откъсва от трупа. Обикновените последици от раните са смърт или едно бъдеще на нещастна немощ и страдание. Умножаването на фабриките в страната, естествено, ще разшири тези страхотни резултати. Аз съм убеден, че при надлежен *държавен надзор* над scutching mills ще могат да се избегнат голяма част от жертвите откъм здраве и живот." [304] Каква по-добра характеристика на капиталистическия начин на производство от тази необходимост — самата държава чрез принудителен закон да му налага най-простите мерки за опазване на чистотата и на здравето? „Фабричният закон от 1864 г. вароса и почисти повече от 200 грънчарски предприятия след *20-годишно или тъкмо въздържание от всяка такава операция* (това е „въздържанието" на капитала!) — помещения, в които работят 27,800 работници, които досега през време на прекомерната си дневна, а често и нощна работа са вдишвали една зловонна атмосфера, която е обременявала с болест и смърт едно сравнително безвредно занятие. Законът твърде много подобри вентилационните средства." [305] Същевременно тази страна на фабричния закон блясково показва, че капиталистическият начин на производство по самата си същност изключва, отвъд известна точка, всяко рационално подобрение. Не един път сме отбелязвали, че английските лекари единогласно заявяват, че 500 куб. фута въздушно пространство на човек е едва достатъчен минимум при продължителна работа. Е добре! Ако фабричният закон с всички свои принудителни клаузи косвено ускорява превръщането на дребните работилници във фабрики и по този начин косвено посяга върху правото на собственост на дребните капиталисти и осигурява монопола на едрите — то законодателното предписване на необходимото за всеки работник въздушно пространство в работилниците направо би експроприирало с един удар хиляди дребни капиталисти! То би засегнало корена на капиталистическото производство, т. е. самооплодотворяването на капитала — все едно дали той е едър или дребен, — чрез „свободно" купуване и консумиране на работната сила. Затова фабричното законодателство се задъхва, когато стигне до тези 500 куб. фута въздух. Санитарните власти, комисиите за проверка на индустрията, фабричните инспектори неизменно повтарят за необходимостта от 500-те куб. фута и за невъзможността те да бъдат наложени на капитала. С това те фактически обявяват туберкулозата и другите белодробни болести на трудещите се за жизнено условие на капитала.[306]

Колкото и жалко да изглеждат в тяхната цялост *образователните клаузи* на фабричния закон, те все пак обявяват *основното образование*

[304] „Child. Empl. Comm. V. Rep.", стр. XV, № 72 сл.

[305] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 127.

[306] От опит е установено, че един здрав среден индивид консумира приблизително 25 кубически цола въздух при всяко вдишване от средна интензивност и че той прави около 20 вдишвания на минута. Въз основа на това един индивид консумира за 24 часа приблизително 720,000 куб. цола или 416 куб. фута въздух. Известно е обаче, че въздух, който веднъж е вдъхнат, не може повече да послужи за същия процес, докато не се очисти във великата работилница на природата. Според опитите на Валентин и Брунер един здрав мъж издишва на час приблизително 1,300 куб. цола въглена киселина, това би дало приблизително 8 унции въглерод, изхвърлени от белите дробове в 24 часа. „Всеки човек би трябвало да има поне 800 куб. фута въздух." (Хъксли.)

като *задължително условие на труда*[307]. Техният успех за пръв път доказа възможността за свързване на обучението и гимнастиката[308] с ръчния труд, а значи и на ръчния труд с обучението и гимнастиката. Фабричните инспектори скоро откриха от свидетелските показания на учителите, че фабричните деца, макар да учат два пъти по-малко от редовните дневни ученици, научават също толкова, а често и повече. „Работата е проста. Тези, които прекарват в училище само половин ден, са винаги свежи и почти винаги са способни и готови да се учат. *Системата на половин ден работа и половин ден училище* прави всяко едно от тия занятия почивка и отдих от другото и следователно много по-подхожда за детето, отколкото непрекъснатото продължаване на едно от двете. Едно момче, което от сутринта седи в училище, още повече пък през горещо време, в никой случай не може да съперничи с друго момче, което иде бодро и весело от своята работа."[309] Други данни се намират в речта на *Сениор* на социологическия конгрес в Единбург през 1863 г. В нея той между другото показва как едностранчивият, непроизводителен и удължен учебен ден на децата от горните и от средните класове безполезно увеличава труда на учителите, „като опустошава не само без полза, но с абсолютна вреда времето, здравето и енергията на децата"[310]. От *фабричната система*, както това подробно може да се проследи у *Робърт Оуен*, е изникнал зародишът на *възпитанието на бъдещето*, което за всички деца над известна възраст ще съчетае *производителния труд с обучението и гимнастиката* — не само като метод за покачване на общественото производство, но и като единствен метод за създаване на всестранно развити хора.

[307] Според английския фабричен закон родителите не могат да пращат деца под 14 години в „контролираните" фабрики, ако едновременно не им осигурят основно образование. Фабрикантът е отговорен за спазването на закона. „Фабричното обучение е *задължително* и е *условие на труда*." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", стр. 111.)

[308] За превъзходните резултати от свързването на гимнастиката (а за момчетата — и на военните упражнения) със задължителното обучение на децата от фабриките и в училищата за бедни виж речта на *Н. У. Сениор* на седмия годишен конгрес на „National Association for the Promotion of Social Science" [Национален съюз за потикване на обществените науки] в „Reports of Proceedings etc.", Лондон 1863 г., стр. 63, 64, а също и отчета на фабричните инспектори от 31 октомври 1865 г., стр. 118, 119, 120, 126 сл.

[309] „Reports of Insp. of Fact.", пак там, стр. 118. Един наивен фабрикант на коприна заявил на следствения комисар на „Child. Empl. Comm.": „Аз съм напълно убеден, че истинската тайна за създаване на добри работници е открита в съединяването на труда с обучението още от периода на детинството. Естествено, работата не бива да бъде нито твърде тежка, нито противна или нездравословна. Аз бих желал моите собствени деца да имат работа и игра като разнообразие от училището." („Child. Empl. Comm. V Rep.", стр. 82, № 36.)

[310] Senior [Сениор], Reports of Proceedings etc., стр. 65. — [illegible] | 66. Как едрата индустрия на известно стъпало, като извършва преврат в материалния начин на производството и в обществените производствени отношения, извършва преврат и в умовете — това ни показва нагледно едно сравнение на речта на Н. У. Сениор от 1863 г. с неговата филипика против фабричния закон от 1833 г. или едно сравнение на възгледите на споменатия конгрес с факта, че в известни селски части на Англия на бедни родители все още е забранено, под *страх на гладна смърт*, да дават на децата си образование. Така напр. г. Снел съобщава, че в Съмърсетшир е обикновена практика, когато някой беден търси помощ от енорията, да бъде принуждаван да изважда децата си от училището. Така г. Уолстън, свещеник във Фелтам, разправя за случаи, когато на известни семейства е била отказана всяка помощ, „*защото пращали децата си на училище*"!

Видяхме, че едрата индустрия технически снема мануфактурното разделение на труда, което приковава целия човек за през целия му живот към една частична операция, докато същевременно *капиталистическата форма на едрата индустрия* още по-чудовищно възпроизвежда това разделение на труда: в същинската фабрика — чрез превръщане на работника в съзнателна принадлежност на някоя частична машина, а навсякъде другаде — отчасти чрез спорадична употреба на машините и на машинния труд,[311] отчасти с въвеждане на женския, детския и неквалифицирания труд като нова основа на разделението на труда. Противоречието между мануфактурното разделение на труда и същността на едрата индустрия се проявява насилствено. То се проявява между другото в този ужасен факт, че голяма част от децата, които работят в модерните фабрики и мануфактури, приковани от най-крехка възраст към най-прости манипулации, по цели години биват експлоатирани, без да се научат на никаква работа, с която по-късно да могат да бъдат използувани поне в същата тази мануфактура или фабрика.

Така напр. в английските печатници по-рано е имало преминаване на чираците от по-леки към по-сложни работи, което отговаря на системата на старата мануфактура и на занаятчийското производство. Те са преминавали един учебен курс, докато станат готови печатарски работници. За всички тях е било необходимо условие на занаята да могат да четат и пишат. Всичко това се е променило с въвеждането на печатарската машина. Тя използува два вида работници — един възрастен работник, надзирател на машината, и момчета при машината, повечето по на 11—17 години, работата на които се състои изключително в това, да подават на машината лист хартия или да изваждат от нея отпечатания лист. Те извършват тази мъчителна работа, особено в Лондон, по 14, 15, 16 часа непрекъснато, в продължение на няколко дни от седмицата, и често пъти по 36 часа непрекъснато, само с два часа почивка за ядене и сън![312] Голяма част от тях не могат да четат и обикновено са съвсем подивели и ненормални същества. „За да станат те способни за работата си, не се изисква никаква интелектуална подготовка; те имат малко случаи да проявят сръчност, а още по-малко — да преценяват; тяхната заплата, макар че е донякъде висока като за момчета, не расте пропорционално с тяхната възраст и голямото мнозинство от тях нямат никакви изгледи за по-доходния и по-отговорен пост на надзирател-машинист, тъй като на всяка машина се пада само един надзирател, а

[311] Там където занаятчийски машини, движени с човешка сила, пряко или косвено конкурират развитата машинария, която поради това вече има като предпоставка механична двигателна сила — там се извършва голяма промяна по отношение на работника, който движи машината. Първоначално парната машина е заменяла този работник, а сега той трябва да я замени. Затова напрягането и изразходването на неговата работна сила става чудовищно, особено там за малолетните, осъдени на тези мъчения! Така комисарят Лонг е намерил в Ковънтри и неговите околности момчета по на 10 до 15 години, използувани за да въртят тъкачните станове за ширити, независимо от още по-малки деца, които трябвало да въртят станове от по-малък размер. „Това е необикновено мъчна работа. *The boy is a mere substitute for steam power* [момчето е прост заместител на парната сила]." („Child. Empl. Comm. V Rep. 1866", стр. 114, № 6.) За убийствените последици от „*тая система на робство*", както я нарича официалният отчет, виж пак там.

[312] Пак там, стр. 3, № 24.

често пъти и по 4 момчета."[303] Щом станат твърде възрастни за своята детска работа, значи на около 17 години — уволняват ги от печатницата. Те влизат в набора на престъпниците. Някои опити да им се намери работа другаде се разбиват о тяхното невежество, грубост, физическа и духовна занемареност.

Това, което важи за *мануфактурното разделение на труда* вътре в работилницата, важи и за *разделението на труда в обществото*. Докогато занаятът и мануфактурата са общата основа на общественото производство, подчинеността на производителя под изключително един клон от производството, разкъсването на първоначалното разнообразие в неговата професия[304] е необходим момент от развитието. Върху тази основа всеки особен клон от производството емпирично намира съответната си техническа форма, усъвършенствува я бавно и бърже я кристализира, щом е достигната известна степен на зрелост. Това, което тук-там предизвиква промени, е, наред с доставяния от търговията нов работен материал, още и постепенната промяна на работния инструмент. Но и той се вкостенява, щом чрез опит е намерена подходящата му форма, както това доказва неговото често пъти хилядолетно преминаване от ръцете на едно поколение в ръцете на друго. Характерно е, че до XVIII век, и отчасти и през него, отделните занаяти са били наричани *mysteries* (mysteres[305] [тайни]), в чиито тъмнини е можел да проникне само емпирически и професионално посветеният човек. Едрата индустрия разкъса булото, което е скривало от хората техния собствен обществен производствен процес и е превръщало различните стихийно обособили се клонове на производството в загадки един за друг и дори за посветения във всеки отделен клон. Нейният принцип, сам по себе си и на първо време без да държи каквато и да било сметка за човешката ръка, да разлага всеки производствен процес на съставните му елементи, създаде напълно модерната наука технология. Пъстрите, наглед несвързани и вкостенели форми на обществения производствен процес са се разпаднали на съзнателно планомерни и — съобразно с целения полезен ефект — систематично обособени приложения на природознанието. Технологията откри също така и *малкото големи основни форми на движението*, в които, въпреки всичкото разнообразие на употребяваните инструменти, по необходимост протича всяка производителна дейност на човешкото тяло — също както механиката не се

[303] „Ch. Id. Empl. Comm., V. Rep. 1866", стр. 7, № 60.

[304] „Според Statistical Account [статистически отчет], в някои части на Горна Шотландия . . . се появили много овчари и cotters [ратаи] с жените и децата си — в обувки, които те сами си били направили от кожа, щавена от самите тях, облечени в дрехи, до които не се е допирала друга ръка освен тяхната и материала за които те сами са стригали от овцете, или тъй от лен, който те сами са отгледали. В изготвянето на тия дрехи почти не влизаше никой купен артикул, освен шило, игла, напръстник и много малкото железни части, употребени при тъкането. Жените сами си направили боите от дървета, храсти и бурени и т. н." (*Dugald Stewart* [Дъглад Стюърт], *Works*, изд. Хамилтон, том VIII, стр. 327—328.)

[305] В прочутата „Livre des métiers" от *Etienne Boileau* [Етиен Боало] между другото се предписва на калфата, когато той бъде приеман за майстор, да дава клетва „братски да обича своите братя, да ги подкрепя, всеки в своя métier [занаят] *доброволно да не издава тайните на занаята* и дори, в интереса на общността, да не обръща вниманието на купувача върху недостатъците на чуждия продукт, за да препоръчва своите стоки".

оставя и най-голямата комплицираност на машинарията да я заблуди относно постоянното повторение на простите механически сили. Модерната индустрия никога не разглежда и не третира заварената форма на даден производствен процес като окончателна. Затова нейната техническа основа е революционна, докато тази на всички по-ранни начини на производство е била по същество консервативна.[306] С помощта на машинарията, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на производството, а заедно с това — и във функциите на работниците и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един клон на производството в друг. Така че природата на едрата индустрия обуславя *смяна на труда*, преливане на функциите, всестранна подвижност на работника. От друга страна тя в *своята капиталистическа форма* възпроизвежда старото разделение на труда с неговите вкостенени особености. Ние видяхме как това *абсолютно противоречие* премахва всяко спокойствие, стабилност и сигурност в жизненото положение на работника, постоянно го заплашва да изтръгне от ръцете му заедно с оръдието на труда и средствата му за живот[307] и заедно с неговата частична функция да направи излишен самия него, как това противоречие свирепствува в непрекъснатите хекатомби на работническата класа, в най-безмерното прахосване на работните сили и в извършваните от обществената анархия опустошения. Това е отрицателната страна. Но ако сменяването на труда сега се налага само като непреодолим природен закон и със сляпата разрушителна сила на природен закон, който навсякъде се натъква на пречки[308] — то пък самата едра индустрия със своите катастрофи

[306] „Буржоазията не може да съществува, ако постоянно не революционизира производствените инструменти, а значи и производствените отношения, а значи и всички обществени отношения. Напротив, първото условие за съществуването на всички по-ранни индустриални класи е било неизменното запазване на стария начин на производство. Постоянни преврати в производството, непрекъснато разтърсване на цялото обществено състояние, вечна несигурност и движение — това отличава буржоазната епоха от всички предишни епохи. Всички вкоренени, закърнели отношения, с тяхната свита от стародавни представи и възгледи, се разрушават, всички новосъздадени остаряват още преди да могат да се вкостенят. Всичко съсловно и застояло се изпарява, всичко свято се осквернява и хората най-сетне са принудени с трезви очи да погледнат своето положение в живота, своите взаимни отношения." (*F. Engels und Karl Marx* [Ф. Енгелс и Карл Маркс], *Manifest der Kommunistischen Partei*, Лондон 1848 г., стр. 5.)

[307] „You take my life
When you do take the means whereby I live." (*Shakespeare.*)
[„Вий вземате живота ми, когато
ми вземате и средствата за живот." (Шекспир.)]

[308] Един френски работник след завръщането си от Сан-Франциско пише: „Аз никога не бих повярвал, че съм годен да упражнявам всички ония професии, с които съм се занимавал в Калифорния. Аз бях твърдо убеден, че не ме бива за нищо друго освен за печатарска работа. . . Но когато попаднах сред този свят от авантюристи, които менят своя занаят по-лесно от ризата си, честна дума, и аз почнах като другите. Понеже работата в мините не се оказа достатъчно доходна, аз я напуснах и отидох в града, където поред бях печатар, работник по покривите, оловолеяр и т. н. Тъй като узнах от опит, че съм годен за всяка работа, аз се чувствувам по-малко мекотело и повече човек." (*A. Corbon* [Корбон], De l'enseignement professionnel, 2 изд., Париж 1860 г. — *Моя бел.*], стр. 50.)

поставя като въпрос за живот или смърт това — да се признае сменяването на труда, а с това и колкото може по-голямата многостранност на работника, като общ обществен закон на производството и условията да се пригодят за нормалното осъществяване на този закон. Тя поставя като въпрос на живот или смърт това: чудовищният факт, че съществува едно бедствуващо работническо население, държано на разположението на капитала като резерв за неговите променливи експлоататорски нужди — да бъде заменен с абсолютната разполагаемост на човека за променливите изисквания на труда; частичният индивид, простият носител на дадена обществена откъслечна функция — да бъде заменен с всестранно развит индивид, за който различните обществени функции са сменяващи се един с друг видове дейност. Един момент от тоя преобразователен процес, който се развива стихийно на основата на едрата индустрия, са политехническите и агрономическите училища, друг момент са *„écoles d'enseignement professionnel"* [професионални училища], в които децата на работниците получават известно обучение в технологията и практическото използуване на различните производствени инструменти. Ако фабричното законодателство — като първа оскъдна концесия, изтръгната от капитала — съединява с фабричната работа само основно образование, не подлежи на никакво съмнение, че неизбежното завладяване на политическата власт от работническата класа ще извоюва в работническите училища и съответното място за теорията и практиката на технологическото обучение. Също така не подлежи на никакво съмнение, че *капиталистическата* форма на производството и съответните ѝ икономически условия на работниците се намират в най-диаметрално противоречие с такива ферменти на преврат и с тяхната цел — *премахването на старото разделение на труда*. Но развитието на противоречията на дадена историческа форма на производството е единственият исторически път за нейното разлагане и преобразуване. „Ne sutor ultra crepidam"! [лат.: Обущарино, стой си при обущата!], това nec plus ultra [лат.: връхна точка] на занаятчийската мъдрост е станало ужасна глупост от оня момент, когато часовникарят Уат изнамерил парната машина, бръснарят Аркрайт — предачната машина, бижутерийният работник Фултон — парахода [309].

Доколкото фабричното законодателство регулира труда във фабриките, мануфактурите и т. н. — това отначало се явява само като намеса в експлоататорските права на капитала. Напротив, всяко регулиране на тъй нареченото *домашно производство* [310] тутакси се изявява като пряка

[309] *Джон Белерс*, същински феномен в историята на политическата икономия, е разбрал с най-голяма яснота още в края на XVII век необходимото отменяване на сегашното възпитание и разделение на труда, които предизвикват тлъстина и в противоположна посока, хипертрофия и атрофия на двата полюса на обществото. Между другото той хубаво казва: „Бездейното учене не е много по-добро от привикването към безделие... *Физическият труд* е първична божия наредба... Трудът е също тъй необходим за здравето на тялото, както храната — за неговия живот; защото онези болки, които човек избягва, когато безделничи — те ще му дойдат от болести... Трудът прибавя масло в лампата на живота, а мисълта я запалва... Детински *глупавото занимание*" (това е пророческо възражение против базедовците и техните модерни подражатели) „оставя детския ум глупав." („Proposals for raising a Colledge of Industry of all useful Trades and Husbandry", Лондон 1696 г., стр. 12, 14, 18.)

[310] Впрочем това се извършва до голяма степен и в *по-малки работилници*, както виждаме при дантелената мануфактура и плетенето на слама, и особено — както би могло да бъде по-подробно показано — в металните мануфактури в Шефилд, Бирмингем и т. н.

намеса в patria potestas [лат.: бащинската власт], т. е., в модерна интерпретация, като пряка намеса в *родителския авторитет* — като крачка, пред която дълго време афектирано се стъписваше изпълненият с нежни чувства английски парламент. Но силата на фактите най-сетне наложи да се признае, че едрата индустрия разрушава заедно с икономическата основа на старото семейство и със съответния му семеен труд още и самите стари семейни отношения. Трябваше да се провъзгласи *правото на децата*. „За нещастие — казва заключителният отчет на „Child. Empl. Comm." от 1866 г., — от всички свидетелски показания става ясно, че децата от двата пола имат най-голяма нужда от закрила срещу собствените си родители." Системата на безгранична експлоатация на детския труд изобщо и особено на труда в домашното производство „се запазва поради това, че родителите съвсем необуздано и безконтролно упражняват своята произволна и пагубна власт над своите млади и нежни рожби... Родителите не бива да имат абсолютна власт да превръщат децата си в прости машини, за да изкарат от тях толкова и толкова седмична заплата... Децата и младежите имат право на законодателна закрила срещу злоупотребата с родителската власт, която преждевременно пречупва тяхната физическа сила и ги понижава в градацията на моралните и интелектуални същества." [311] Но не злоупотребата с родителската власт е създала пряката или косвена експлоатация на незрели работни сили от страна на капитала, а, наопаки, капиталистическият начин на експлоатация е превърнал родителската власт в злоупотреба, като е премахнал съответната ѝ икономическа основа. Колкото ужасно и отвратително да изглежда разложението на старата семейна формация вътре в капиталистическата система, все пак едрата индустрия — чрез решаващата роля, която тя възлага на жените, младежите и децата от двата пола в обществено-организирания производствен процес вън от сферата на домашното огнище — създава новата икономическа основа за една по-висша форма на семейството и на отношението между двата пола. Разбира се, еднакво нелепо е да се вземе за абсолютна както християнско-германската форма на семейството, така и староримската или старогръцката или ориенталската форма, които впрочем образуват помежду си една историческа верига на развитие. Също тъй ясно е, че съставът на комбинирания работен персонал от лица от двата пола и от най-различни възрасти — макар че този състав в неговата стихийно образувала се брутална капиталистическа форма, при която работникът съществува за производствения процес, а не производственият процес за работника, е заразен източник на поквара и робство — при съответни условия непременно ще се превърне в източник на хуманно развитие [312].

Необходимостта да се обобщи фабричното законодателство от изключителен закон за предачните и тъкачни предприятия — тия първи формации на машинното производство — в закон за всяко обществено

[311] „Child. Empl. Comm. V. Rep.", стр. XXV, № 162, и II. Rep., стр. XXXVIII, № 285, 289, стр. XXXV, № 191.

[312] „Фабричният труд би могъл да бъде също тъй чист и приятен, колкото домашния труд, и дори и по-чист и по-приятен от него." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865", стр. 127.)

производство произлиза, както видяхме, от хода на историческото развитие на едрата индустрия, върху чийто фон напълно се преобразуват традиционните форми на манифактурата, занаята и домашното производство: манифактурата постоянно преминава във фабрика, занаятът — в манифактура, и най-сетне — сферите на занаятчийското и домашното производство в сравнително чудно-късо време се превръщат в жалки вертепи, в които капиталистическата експлоатация свободно разиграва своята чудовищна игра. Две обстоятелства решават накрай въпроса: първо, постоянно повтарящият се опит, че когато капиталът попадне под контрола на държавата само в отделни пунктове на обществената периферия, той още по-безскрупулно се обезщетява в другите пунктове[213]; второ, повикът на самите капиталисти за *равенство в условията на конкуренцията, т. е. за еднакви граници за експлоатацията на труда*[214]. Да чуем две дълбоки въздишки по тоя повод. Господата *У. Куксли* (фабриканти на гвоздеи, вериги и т. н. в Бристол) доброволно въвели в предприятията си предписанията на фабричния закон. „Тъй като старата, нерегулирана система продължава в съседните предприятия, те са изложени на неприятността да *гледат* как някое друго предприятие подмамва (enticed) младежите, които работят у тях, да продължават работата и след 6 часа вечер. Естествено, господа Куксли казват: „Това е несправедливо и загуба за нас, *тъй като изчерпва част от силата на младежите, изгодите от които изцяло се падат на нас*[215].“ Господин Дж. Симпсън (Paper Box Bag maker [фабрикант на книжни кутии и кесии] в Лондон) заявява на комисарите на „Children's Empl. Comm.“: „Той бил готов да подпише всяка петиция за въвеждането на фабричните закони. При сегашните условия *той винаги се чувствал неспокоен нощем* („he always felt restless at night“), след затварянето на своята работилница, при мисълта, че други продължават да работят по-дълго и му отнемат поръчки под носа.“[216] „Би било несправедливо по отношение на по-едрите работодатели — казва в заключение „Child. Empl. Comm.“ — в техните фабрики да бъде въвеждана регулацията, докато в техния собствен бранш дребните предприятия не подлежат на никакво законно ограничение на работното време. Към несправедливостта от неравните условия в конкуренцията във връзка с работните часове — с изключение на малките работилници — за едрите фабриканти би се прибавила и друга една вреда — притокът на младежки и женски труд би се отклонил към пощадените от закона работилници. Най-сетне, това би дало тласък към умножаването на малките работилници, които почти без изключение са най-неблагоприятни за здравето, удобствата, възпитанието и общото подобрение на народа.“[217]

В заключителния си отчет „Children's Employment Commission“ предлага да се подчинят на фабричния закон над 1 400 000 деца, младежи и жени, от които приблизително половината се експлоатират от дребното предприятие и от домашното производство.[218] Комисията казва: „Ако парламентът приеме нашето предложение в целия му обем, няма никакво съмнение, че такова законодателство ще упражни най-благотворно влияние не само върху младите и слабите, с които то се занимава преди всичко, но и върху още по-голямата маса възрастни работници, които пряко (жените) или косвено (мъжете) подпадат под неговото действие. То би им наложило редовни и намалени работни часове, то би пестило и умножавало запаса от физическа сила, от който тъй много зависи тяхното собствено благополучие и това на страната, то би предпазило подрастващото поколение от преумора в ранната възраст, която (преумора) подкопава организма и го довежда до преждевременно отпадане, най-сетне то би дало възможност за основно образование поне до 13-годишна възраст и с това би турило край на невероятното невежество, което е така вярно описано в отчетите на комисията и което човек може да гледа само с най-мъчителни чувства и с дълбокото чувство на национално унижение.“[219] Правителството на ториите обяви в тронното слово от 5 февруари 1867 г., че е формулирало в „bills“ (законопроекти) предложенията на индустриалната следствена комисия.[220] За да стане това, нужен е бил още един двадесетгодишен experimentum in corpore vili. Още в 1840 г. е била назначена парламентарна комисия за изследване на детския труд. Нейният отчет от 1842 година разкрил, според думите на *Н. У. Сениър*, че „светът не е виждал по-ужасна картина на алчност, егоизъм и жестокост на капиталистите и родителите, и на мизерия, деградация и съсипване на децата и младежите... Някой може би ще си помисли, че отчетът описва ужасите на една минала епоха. За съжаление, има сведения, че тия ужаси и досега продължават също тъй интензивно, както и преди. Една брошура, обнародвана от Хардуик преди две години, заявява, че заклеймяваните през 1842 г. злоупотреби напълно процъфтяват и сега (в 1863 г.) ... . Този отчет (от 1842 г.) лежа непогледнат 20 години, в продължение на които се допусна да

[213] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1865“, стр. 27, 32.

[214] Масови доказателства за това в „Rep. of Insp. of Fact.“

[215] „Child. Empl. Comm. V. Rep.“, стр. X, № 35.

[216] Пак там, стр. IX, № 28.

[217] Пак там, стр. XXV, № 165—167. Ср. относно предимствата на едрото предприятие в сравнение с дребното: „Child. Empl. Comm. III. Rep.“, стр. 13, № 144, стр. 25, № 121, стр. 26, № 125, стр. 27, № 140 и т. н.

[218] Клоновете на индустрията, които се засягат, са: манифактурата на дантели, чорапното плетачество, плетенето на слама, манифактурата на Wearing Apparel с нейните многобройни подвидове, производството на изкуствени цветя, производството на обувки, шапки и ръкавици, шивачеството, всички метални фабрики от високите пещи до фабриките за игли и т. н., книжните фабрики, стъкларските манифактури, тютюневите манифактури, заводите за India Rubber (каучук), фабрикуването на нишелки (за тъкачеството), ръчното тъкане на килими, чадърени манифактури, фабрикуването на вретена и шпули, печатарството, книговезството, търговията с писмени принадлежности (stationery, тук спада и производството на книжни кутии, карти, боядисване на хартия и т. н.), въжарството, манифактурите за украшения от гагат, тухларниците, ръчните копринени манифактури, кадифърийското тъкачество, предприятията за сол, за лоени свещи и за цимент, захарните рафинерии, производството на сухари и различните дърводелни и други комбинирани работи.

[219] „Child. Empl. Comm. V Report“, стр. XXV, № 169.

[220] Factory Acts Extension Act (закон за разширение на фабричните закони) е приет на 12 август 1867 г. Той регулира всички металолеярни, ковачници и метални манифактури, включително и машинните фабрики, сетне стъкларни, книжни, гутаперчени, каучукови и тютюневи манифактури, печатници, книговезници и най-сетне — всички работилници, в които работят повече от 50 души. — Hours of Labour Regulation Act (закон за регулиране на работното време), приет на 17 август 1867 г., регулира малките работилници и така нареченото домашно производство.

Върху тези закони, върху новия Mining Act (закон за мините) от 1872 г. и т. н. ще се върнем във втория том.

станат родители на днешното поколение ония деца, които са порасвали без нито най-малката представа за това, което ние наричаме морал, училищно образование, религия или естествена семейна любов."[310]

През това време общественото положение се беше изменило. Парламентът не се осмеляваше да отклони исканията на комисията от 1863 г., както на времето си отклонил тези от 1842 г. Затова още в 1864 г., когато комисията вече беше обнародвала само част от своите отчети, бяха подчинени на закона за текстилната индустрия още и производството на глинени произведения (включително грънчарството), фабрикацията на тапети, кибрит, патрони, капсули, а също и стригането на кадифе. В тронното слово от 5 февр. 1867 г. тогавашният торийски кабинет оповести и други bills [законопроекти], основани на заключителните предложения на комисията, която през това време, в 1866 г., вече бе привършила своята работа.

На 15 август 1867 г. *Factory Acts Extension Act* [закон за разширение на фабричния закон], а на 21 август *Workshops Regulation Act* [закон за регулиране на работилниците] получиха кралската санкция; първият закон регулира едрите клонове на производството, а вторият — дребните.

Factory Acts Extension Act регулира високите пещи, железните и медните заводи, леярните, машиностроителните фабрики, металните предприятия, фабриките за гутаперча, хартия, стъкло, тютюн, по-нататък печатниците и книговезниците, и изобщо *всички индустриални предприятия* от тоя род, в които 50 или повече души работят едновременно най-малко през 100 дена в годината.

За да дадем представа за размера на областта, обхваната от тоя закон, привеждаме тук някои от установените там дефиниции:

„*Занаят* (в тоя закон) означава каквато и да е ръчна работа, упражнявана като професия или за поминък при или по повод на изработването, изменяването, украсяването, поправката или доизкарването за продажба на какъвто и да било артикул или на части от него.

Работилница означава: която и да е стая или място, покрито или под открито небе, където един „занаят" се упражнява от някое дете, младеж или жена и където онзи, който *наема* такова дете, младеж или жена, има право на вход и контрол.

Нает [на работа] означава да работи някой „занаят" със заплата или без заплата, под управлението на майстор *или на едного от родителите*, както по-долу е определено по-подробно.

Родители означава: баща, майка, настойник или друго лице, което има настойничеството или контрола над . . . някое дете или млад работник."

Параграф 7, който определя наказанието за наемане на деца, млади работници и жени против предписанията на закона, определя парични глоби не само за собственика на работилницата — все едно дали той е някой от родителите или не, — но и на „*родителите* или други лица, които имат под свое настойничество детето, младия работник или жената или извличат пряка полза от тяхната работа".

310 *Senior* [Сениор], Social Science Congress, стр. 55, 56, 57 сл. — Нем. ред.

Factory Acts Extension Act, който засяга едрите предприятия, отстъпва пред фабричния закон с цяла редица мизерни изключения и подли компромиси с капиталистите.

Workshops' Regulation Act, жалък във всичките свои подробности, си остана мъртва буква в ръцете на упълномощените с неговото прилагане градски и местни власти. Когато парламентът в 1871 г. им отне тези пълномощия, за да ги прехвърли върху фабричните инспектори, чийто район на надзор изведнаж се увеличи с повече от 100,000 работилници, между които само тухларниците били 300 — инспекторският персонал най-грижливо бе увеличен само с *осем помощник-инспектори*, когато той и дотогава е бил вече съвсем недостатъчен.[311]

Тъй че това, което прави впечатление в това английско законодателство от 1867 г., е, от една страна, наложената на парламента на господствуващите класи необходимост да приеме по принцип едни тъй изключителни и широки мерки против злоупотребите на капиталистическата експлоатация; от друга страна — половинчатостта, неохотността и mala fides [недобросъвестността], с която той действително създаде тези мерки.

Следствената комисия от 1862 г. предложи и ново регулиране на *минната индустрия*, една индустрия, която се отличава от всички други по това, че в нея интересите на земевладелците и на индустриалните капиталисти вървят ръка за ръка. Противоположността между тия два интереса беше облагоприятствувала фабричното законодателство; липсата на такава противоположност е достатъчна, за да се обяснят проточванията и шиканите при въвеждане на минното законодателство.

Следствената комисия от 1840 г. е направила такива ужасни и възмутителни разкрития и предизвикала такъв скандал в цяла Европа, че парламентът трябвало да очисти съвестта си с издаването на Mining Act [закон за мините] от 1842 г., в който се ограничил да забрани подземната работа за жени и за деца под 10 години.

След това, в 1860 г. се появи Mines' Inspection Act [закон за инспектиране на мините], по силата на който мините се инспектират от специално назначени държавни чиновници, а момчета между 10 и 12 години се допущат на работа само ако имат училищно свидетелство или посещават училището известен брой часове. Този акт изцяло е останал мъртва буква поради сравнително малкия брой назначени инспектори, поради незначителните им права и по други причини, които ще станат ясни от понататъшното изложение.

Една от най-новите сини книги върху мините е „Report from the Select Committee on Mines, together with ... Evidence, 23 July 1866". Тя е дело на комитет от членове на Камарата на общините, упълномощен да призовава и разпитва свидетели; тя е дебел том във фолио-формат, а в него самият „Report" заема само *пет реда*, които заявяват, че комитетът не може да каже нищо и че трябва да се разпитат *повече* свидетели!

311 Персоналът на фабричната инспекция се е състоял от 2 инспектори, 2 помощник-инспектори и 41 подинспектори. Още 8 подинспектори са назначени в 1871 г. Общите разноски по изпълнение на фабричните закони в Англия, Шотландия и Ирландия са възлизали в 1871—1872 г. само на 25,347 фунта стерлинги, включително съдебните разноски при процесите против нарушения на закона.

Начинът за разпит на свидетелите напомня cross examinations [кръстосаните разпити] в английските съдилища, където адвокатът с безочливи, объркващи, кръстосани въпроси се старае да забърка свидетеля и да изопачи неговите думи в собствената му уста. Адвокати тук са самите парламентски анкетьори, между които се намират *собственици и експлоататори на мини*, а свидетели са *минни работници* повечето от каменовъглени мини. Целият фарс е толкова характерен за *духа на капитала*, че не мога да не приведа тук няколко извадки. За по-лека прегледност привеждам резултатите от изследването и т. н. по рубрики. Напомням, че въпросите и задължителните отговори в английските сини книги са номерирани и че свидетелите, чиито показания се цитират тук, са *работници* от каменовъглени мини.

1. *Работа на младежи от 10 години нагоре в мините.* Работата заедно с неизбежното отиване до мините и обратно, трае обикновено 14 до 15 часа, по изключение и повече, от 3, 4, 5 часа сутрин до 4, 5 часа вечер. (№ 6, 452, 83.) Възрастните работници работят на две смени, т. е. по 8 часа, но такива смени няма за младежите, за да се спестят разноските. (№ 80, 203, 204.) Малките деца се използуват главно за отваряне и затваряне на вратите в разните отделения на мините, по-възрастните — за по-тежка работа: за транспорт на въглища и т. н. (№ 122, 739, 1747.) Дългите работни часове под земята траят до 18 или 22-годишна възраст, когато настъпва преходът към същинската миньорска работа. (№ 161.) *Децата и младежите днес се трепят на работа по-тежко отколкото през който и да е по-ранен период* (№ 1663—1667.) Минните работници почти единодушно искат парламентски закон за забрана на миньорската работа до 14-годишна възраст. Но ето че *Хюси Вивиън* (сам експлоататор на мини) пита: „Не зависи ли това искане от по-голямата или по-малката бедност на родителите?" — *А мистър Брюс*: „Не би ли било жестоко, ако бащата е умрял или осакатен и т. н., да се отнемат на семейството тези ресурси? Защото тук правилото сигурно ще бъде общовалидно. Във всички случаи ли искате да забраните *подземната* работа на деца до 14 години?" *Отговор*: „Във *всички* случаи." (№ 107 до 110.) *Вивиън*: „Ако работата в мините бъде забранена до навършването на 14-годишна възраст — няма ли родителите да пращат децата си във фабриките и т. н.?" — „Обикновено не." (№ 174.) *Един работник*: „Отварянето и затварянето на вратите изглежда лека работа. Това е много мъчително занятие. Независимо от постоянното течение, момчето е затворено също като в тъмнична килия." *Буржоата Вивиън*: „Не може ли момчето да чете на поста си при вратата, ако има свещ?" — „Първо, то би трябвало само да купува свещите, но освен това не биха му и позволили. То е поставено там, за да внимава в работата си, то има да изпълнява известно задължение. Аз никога не съм видял младеж да чете в мината." (№ 141—60.)

2. *Възпитание.* Минните работници искат закон за *задължително обучение* на децата, както е във фабриките. Те заявяват, че онзи параграф на закона от 1860 г., според който за наемане на момчета от 10—12 години се изисква училищно свидетелство, е напълно илюзорен. „Мъчителният" начин на водене на разпита от страна на капиталистическите следователи тук наистина става забавен. (№ 115.) „Против предприемачите ли е по-нужен законът или против родителите?" — „Против едните

и другите." (№ 116.) „Против едните ли повече или против другите?" — „Как да отговоря на това?" (№ 137.) „Проявяват ли предприемачите някакво желание да съгласуват работното време с посещаването на училищата?" — „Никога." (№ 211.) „Минните работници подобряват ли после своето възпитание?" — „Обикновено стават по-лоши; те добиват лоши навици; предават се на пиянство, комар и др. т. и съвсем пропадат." (№ 109.) „Защо да не се пращат децата във вечерни училища?" — „В повечето каменовъглени окръзи няма такива училища. Но главното е, че от дългата извънмерна работа децата са толкова изтощени, че очите им се затварят от умора." Буржоата заключава: „Значи вие сте против възпитанието?" — „Съвсем не, но и т. н." (№ 443.) „Нали законът от 1860 г. задължава собствениците на мини и т. н. да изискват училищни свидетелства, когато приемат на работа деца между 10 и 12 години?" — „Законът — да; но предприемачите не го правят." (№ 444.) „Според вашето мнение този параграф не се спазва навсякъде?" — „Той никак не се спазва." (№ 717.) „Много ли се интересуват минните работници от въпроса за възпитанието?" — „Почти всички." (№ 718.) „Боят ли се, че законът ще остане неприложен?" — „Почти всички." (№ 720.) „Защо тогава не наложат приложението му?" — „Някои работници издигат искането да се не допускат момчета без училищно свидетелство, но стават белязани хора (a marked man)." (№ 721.) „Белязани от кого?" — „От своя предприемач." (№ 722.) „Вие да не би да мислите, че предприемачите биха преследвали някого за това, че той се подчинява на закона?" — „Аз мисля, че биха го сторили." (№ 723.) „Защо работниците не отказват да работят с такива момчета?" — „Това не зависи от тях." (№ 1634.) „Вие искате намесата на парламента?" — „Ако трябва да се предприеме нещо ефикасно за възпитанието на децата на минните работници, то трябва да бъде направено задължително чрез парламентски акт." (№ 1636.) „Това трябва ли да важи за децата на всички работници във Великобритания или само за минните работници?" — „Аз съм тук, за да говоря само от името на минните работници." (№ 1638.) „Защо да се прави разлика между децата на минните работници и на другите?" — „Защото те са изключение." (№ 1639.) „В какво отношение?" — „Във физическо." (№ 1640.) „Защо възпитанието да е по-ценно за тях отколкото за момчета от други класи?" — „Аз не казвам, че за тях е по-ценно, но поради извънмерния им труд в мините те имат по-малко възможности за възпитание в дневни и неделни училища." (№ 1644.) „Не е ли истина, че за такива въпроси не може да се приказва *абсолютно*?" (№ 1646.) „Има ли достатъчно училища в окръзите?" — „Не." (№ 1647.) „Ако държавата изисква всяко дете да се праща на училище, откъде ще се вземат училища за всички деца?" — „Аз вярвам, че щом обстоятелствата го изискват — училищата ще изникнат от само себе си. Голямото мнозинство не само от децата, но и от възрастните минни работници не знаят нито да четат, нито да пишат." (№ 705, 726.)

3. *Женски труд.* Наистина, от 1842 г. работнички не се използуват вече за работа *под* земята, но се използуват *над* земята за товарене въглища и т. н., за влачене на вагонетки към каналите и железопътните вагони, за сортиране на въглищата и т. н. Използуването на женския труд значително се е увеличило през последните 3—4 години (№ 1727.) Това са повечето жени, вдовици и дъщери на минни работ-

ници, на възраст от 12 до 50 и 60 години. (№ 645, 1779.) (№ 648.) „Какво мислят минните работници за използуването на жени в мините?" — „Те общо го осъждат." (№ 649.) „Защо?" — „Те считат, че това е унизително за женския пол... Те носят облекло, прилично на мъжкото. В много случаи се потъпква всякакъв срам. Някои жени пушат. Работата е също тъй мръсна, както и в самите мини. Между тях има много омъжени жени, които не могат да изпълняват своите домашни задължения." (№ 651 и сл.) (№ 709.) „Могат ли вдовиците някъде другаде да намерят толкова доходна работа (8–10 шилинга в седмицата)?" — „Аз нищо не мога да кажа върху това." (№ 710.) „И все пак вие сте решени (какво каменно сърце!) да им прекъснете това препитание?" — „Сигурно." (№ 1715.) „Откъде е това настроение у вас?" — „Ние, минните работници, храним твърде голямо уважение към прекрасния пол, така че не искаме да го гледаме осъден на работа в каменовъглените мини... Тази работа в повечето случаи е твърде тежка. Много от тия момичета вдигат дневно по 10 тона." (№ 1732.) „Вярвате ли, че работничките, които работят в мините, са по-неморални от ония, които работят във фабриките?" — „Процентът на лошите е по-голям, отколкото между фабричните момичета." (№ 1733.) „Но вие не сте доволни и от състоянието на морала във фабриките?" — „Не." (№ 1734.) „Искате ли да се забрани женският труд и във фабриките?" — „Не, не искам." (№ 1735.) „Защо не?" — „Той е по-достоен и по-подходящ за женския пол." (№ 1736.) „Все пак, вие мислите, че той е вреден за техния морал?" — „Не, съвсем не е така вреден, както работата в мините. Освен това аз говоря не само от гледна точка на морала, но и от физическа и социална гледна точка. Социалната деградация на момичетата е плачевна и крайна. Когато тези момичета станат жени на минните работници, мъжете дълбоко страдат от тази деградация и това ги гони навън от къщи и към пиянство." (№ 1737.) „Но същото не важи ли и за жените, които работят в заводите за желязо?" — „Аз не мога да говоря за другите клонове на производството." (№ 1740.) „Но каква е разликата между жените, които работят в заводите за желязо и ония, които работят в мините?" — „Не съм се занимавал с този въпрос." (№ 1741.) „Можете ли да откриете някаква разлика между едната и другата категория?" — „Аз не съм установил нищо по това, но от посещения от къща в къща познавам позорното положение на нещата в нашия окръг." (№ 1750.) „Нямате ли голямо желание да премахнете женския труд навсякъде, където той деградира?" — „Да... най-добрите чувства на децата трябва да се дължат на майчиното възпитание." (№ 1751.) „Но това се отнася и до жените, които работят в земеделието?" — „Тази работа трае само два сезона, а у нас те работят през всичките четири сезона, понякога денем и нощем, измокрени до костите, с отслабнал организъм и прекършено здраве." (№ 1753.) „Вие този въпрос (за женския труд) *не сте* го изучавали *общо?*" — „Аз съм наблюдавал това, което става около мене, и мога да кажа, че никъде не съм намирал нищо, което да се равнява на женския труд в мините. Това е мъжка работа, и то работа за силни мъже. Най-добрата класа от минните работници, онези, които се стремят да се издигнат и да се хуманизират, не само че не намират никаква подкрепа у жените си, но жените им ги теглят надолу." След като господа буржоата разпитват още надълго и нашироко, най-сетне излиза наяве тайната на

тяхното „състрадание" към вдовиците, бедните семейства и т. н.: „Собственикът на мината назначава известни джентлемени за главен надзор, а тяхната политика, за да заслужи похвала, се състои в това, да се постави всичко на колкото може по-икономична нога, и затова жетните момичета получават дневно от 1 шилинг до 1 шилинг и 7 пенса, докато един мъж би трябвало да получи 2 шилинга и 6 пенса." (№ 1816.)

4. *Жури за оглед на мъртвеца.* (№ 360.) „По отношение на coroner's inquests [държавни следователи за причините на смъртта] във вашите окръзи — доволни ли са работниците от съдебната процедура, когато има нещастни случаи?" — „Не, не са." (№ 361.) „Защо не?" — „Особено защото за жури се назначават хора, които нищо не разбират от мини. При това никога не привличат работници, освен като свидетели. Обикновено вземат съседните бакали, а те се намират под влиянието на минопритежателите, които са техни клиенти, и дори не разбират техническите изрази на свидетелите. Ние искаме част от журито да са минни работници. Обикновено присъдите се намират в противоречие със свидетелските показания." (№ 378.) „Не трябва ли журито да е безпристрастно?" — „Да." (№ 379.) „А работниците биха ли били безпристрастни?" — „Аз не виждам мотиви да не бъдат безпристрастни. Те познават работата." (№ 380.) „Но те не биха ли имали тенденцията да произнасят твърде сурови присъди в интереса на работниците?" — „Не, не вярвам."

5. *Фалшиви мерки и теглилки и т. н.* Работниците искат изплащането на заплатите да става седмично, а не на две седмици, въглищата да се измерват на тегло, а не по кубическия обем на вагонетки е, защита срещу употребата на фалшиви теглилки и т. н. (№ 1071.) „Но ако има измамническо увеличаване на вагонетките, нали работникът може да напусне мината, като предупреди за това 14 деня по-рано?" — „Но ако отиде на друго място, и там ще намери същото." (№ 1072.) „Но нали може да напусне мястото, дето постъпват несправедливо?" — „Навред се върши все същото." (№ 1073.) „Но нали работникът навсякъде може да напусне, като съобщи за това 14 деня по-рано?" — „Да." Сипи му пепел!

6. *Минна инспекция.* Работниците страдат не само от злополуките при избухването на газове (№ 234 и сл.) „Ние се оплакваме също и от лошата вентилация в каменовъглените мини, дето хората едва могат да дишат, от това те стават неспособни за всякаква работа. Така например тъкмо сега отровният въздух на онази част от мината, където аз работя, е хвърлил мнозина на легло, болни за цели седмици. В главните проходи в повечето случаи е достатъчно проветрено, но съвсем не е така по местата, където работим. Ако работникът се оплаче до инспектора за вентилацията, уволняват го и той става „белязан" човек, който никъде не намира работа. „Mines inspection Act" [закон за минната инспекция] от 1860 г. е просто книжен парцал. Инспекторът — а броят на инспекторите е твърде малък — прави формално посещение може би веднаж на 7 години. Нашият инспектор е съвсем неспособен, седемдесет одишен човек, който инспектира повече от 130 каменовъглени мини. Наред с повече инспектори ние имаме нужда от подинспектори." (№ 280.) „Трябва ли тогава правителството *да поддържа такава армия от инспектори,* че те сами да могат да вършат всичко, без

информация от самите работници?" — „Това е невъзможно, но за събиране на информациите те трябва да идват в самите мини." (№ 285.) „Не мислите ли, че резултатът от всичко това би бил да се прехвърли *отговорността* (!) за вентилацията и т. н. от минопритежателите върху правителствените чиновници?" — „По никой начин, тяхната работа трябва да се състои в това — да налагат изпълнението на вече съществуващите закони." (№ 294.) „Когато говорите за подинспектори, подразбирате ли с това хора с по-малка заплата и с по-долен характер отколкото сегашните инспектори?" — „Аз съвсем не желая *по-долни* чиновници, ако вие можете да дадете по-добри." (№ 295.) „Желаете ли повече инспектори или по-долна класа хора за инспектори?" — „Ние имаме нужда от хора, които сами да се навъртат в мините и да не треперят за кожата си." (296.) „Ако бихте изпълнили *вашето желание за инспектори от по-долен сорт*, тяхното недостатъчно умение не би ли създало опасности и т. н.?" — „Не; работа на правителството е да назначи подходящи хора." Този вид разпит най-сетне дошъл до гуша дори на председателя на следствения комитет. „Вие искате — намесва се той — практични хора, които сами да наблюдават мините и да докладват на инспектора, който тогава може да използува своите *по-широки знания*?" (№ 531.) „Вентилацията на всички тези стари мини не би ли изисквала твърде големи разноски?" — „Да, разноски може да възникнат, но ще бъде защитен човешкият живот." (№ 581.) Един миньор протестира против параграф 17 на закона от 1860 г. „При сегашното положение — ако инспекторът намери някоя част на мината в невъзможно за работа състояние, той трябва да съобщи за това на минопритежателя и на министъра на вътрешните работи. След това минопритежателят има 20 дни срок да размисли; на края на тия 20 дни той може да откаже всяко изменение. Но ако постъпи така, той трябва да пише на министъра на вътрешните работи и да му предложи петима минни инженери, между които министърът трябва да избере арбитрите. Ние твърдим, че в такъв случай минопритежателят фактически сам назначава своите съдии." (№ 586.) *Буржоазният анкетьор*, който сам е бил минопритежател, прибавя: „Това е чисто умозрително възражение." (№ 588.) „Вие значи имате много лошо мнение за почтеността на минните инженери?" — „Аз казвам, че това е много нередно и несправедливо." (№ 589.) „Нямат ли минните инженери един вид обществен характер, който издига техните решения над пристрастността, от която се страхувате?" — „Аз отказвам да отговарям на въпроси за личния характер на тези хора. Аз съм убеден, че в много случаи те постъпват много пристрастно и че тази власт трябва да им се отнеме там, където е поставен на карта човешки живот." Същият буржоа има безсрамието да пита: „Не мислите ли, че и минопритежателите имат загуби при експлозиите?" — Най-сетне (№ 1042): „Не можете ли вие, работниците, сами да защищавате своите интереси, без да викате на помощ правителството?" — „Не." — В 1865 г. във Великобритания е имало 3 217 каменовъглени мини и — 12 инспектори. Един минопритежател от Йоркшайр („Times" [в. „Таймс"] от 25 ян. 1867 г.) пресмята, че независимо от чисто бюрократическите работи на инспекторите, които поглъщат цялото им време, всяка мина би могла да бъде инспектирана само веднъж на 10 години. Няма нищо чудно, че през последните години (особено в 1866 и 1867 г.)

катастрофите са се увеличили прогресивно по брой и размери (понякога с 200—300 човешки жертви). Това са хубостите на *„свободното"* капиталистическо производство!

Във всеки случай законът от 1872 г., колкото недостатъчен и да е, е първият закон, който регулира работните часове на наетите в мините деца и до известна степен държи отговорни за тъй наречените злополуки лицата, които притежават или експлоатират мините.

Кралската комисия от 1867 г. за изследване на труда на децата, младежите и жените в земеделието обнародва няколко твърде важни отчета. Правени са различни опити за прилагане на принципите на фабричното законодателство, в изменена форма, и в земеделието — но досега всички те свършваха с пълна несполука. Онова, върху което аз трябва да обърна тук вниманието на читателя, е съществуването на една неотразима тенденция към всеобщо приложение на тия принципи.

Ако всеобщото разпространение на фабричното законодателство като средство за физическа и духовна защита на работническата класа е станало неизбежно, от друга страна то, както посочихме по-горе, прави всеобщо и ускорява превръщането на разпръснатите трудови процеси от миниатюрни размери в комбинирани трудови процеси, водени в голям, обществен мащаб — значи концентрацията на капитала и самовластието на фабричния режим. То разрушава всички старомодни и преходни форми, зад които все още отчасти се прикрива господството на капитала, и ги замества с неговото пряко и открито господство. С това то придава всеобщ характер и на прямата борба против това господство. Като налага в индивидуалните работилници еднообразие, правилност, ред и икономия, то — благодарение на грамадния тласък, който ограничението и урегулирането на работния ден налагат на техниката — умножава анархията и катастрофите на капиталистическото производство, взето изцяло, увеличава интензивността на труда и конкуренцията на машинерията с работниците. Заедно със сферите на дребното производство и на домашната индустрия то унищожава последните прибежища на „излишните" и с това унищожава досегашния предпазителен вентил на целия обществен механизъм. Заедно с материалните условия и обществената комбинация на производствения процес то води към назряване на противоречията и антагонизмите на неговата *капиталистическа форма* и затова същевременно и към назряване на *елементите за създаване на ново общество и на моментите за преврат в старото общество*.[322]

[322] *Робърт Оуен*, бащата на кооперативните фабрики и магазини, който обаче, както вече забелязахме, съвсем не е споделял илюзиите на своите подражатели относно значението на тези изолирани преобразователни елементи, — не само че на практика в своите опити е изхождал от фабричната система, но и теоретически я е провъзгласявал за изходна точка на социалната революция. Господин *Висеринг*, професор по политическа икономия в Лайденския университет, като че ли се досеща за това, когато в своя „Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde" ([illegible]), който излага всички плоскости на вулгарната икономия в най-съответната им форма, се застъпва горещо за занаятчийското производство против едрата индустрия. — [illegible] Към 4-ото издание. „Новата юридическа заплетеност" (стр. 314), създадена от английското законодателство чрез взаимно противоречащите си Factory Act, Factory Acts Extension Act и Workshops Act, става най-сетне непоносима и така се стигна до Factory and Workshop Act (закон за фабриките и работилниците) от 1878 г., един код[illegible]

10. Едра индустрия и земеделие

Революцията, която едрата индустрия предизвиква в земеделието и в социалните условия на неговите производствени дейци, може да бъде изложена едва по-късно. Тук е достатъчно накратко да посочим някои нейни резултати. Ако употребата на машинарията в земеделието е повечето пъти свободна от оная физическа вреда, която то причинява на фабричните работници[325] — тук машинарията действува още по-интензивно и то без противоудар при превръщането на работниците в „излишни", както ще видим по-късно по-подробно. Така напр. в графствата Кембридж и Съфолк площта на обработваната земя от последните двадесет години насам се е разширила твърде много, докато селското население в същия период се е намалило не само *относително*, но и *абсолютно*. В Съединените щати на Северна Америка машините засега заместват работниците само *скрито*, т. е. позволяват на производителя да обработва по-голяма площ, но не изгонват действително заети работници. В Англия и Уелс в 1861 г. броят на лицата, заети в производството на *земеделски машини*, е възлизал на 1.034, докато броят на *земеделските работници, заети* при парните и работните машини, е възлизал само на 1.205.

В сферата на земеделието едрата индустрия действува най-революционно, в смисъл че унищожава крепостта на старото общество, „*само*

фикация на цялото законодателство по въпроса. Естествено, тук не може да бъде направена подробна критика на този английски индустриален кодекс, който е в сила сега. Затова нека се задоволим със следните бележки: Този закон обхваща 1) Текстилните фабрики. Тук почти всичко си остава по старому: деца над 10 години могат да работят дневно по $5^{1}/_{2}$ часа или по 6 часа, но в такъв случай да бъдат свободни в събота; младежите и жените по 10 часа през петте дни, а в събота най-много $6^{1}/_{2}$ часа. — 2) Нетекстилни фабрики: тук постановленията сега вече са по-приближени към тези под № 1, но все пак има някои благоприятни за капиталистите изключения, които в някои случаи могат да бъдат още повече разширени със специално разрешение на министъра на вътрешните работи. — 3) Workshops (работилници) са дефинирани приблизително така, както и в предишния закон; доколкото в тях работят деца, младежи или жени, Workshops са почти приравнени към нетекстилните фабрики, но пак с облекчения в подробностите. — 4) Workshops, в които не работят деца и младежи, а само лица от двата пола над 18 години, за тази категория важат още по-големи облекчения. — 5) Domestic Workshops (домашни работилници), в които работят само членовете на семейството, в жилището на семейството; още по-еластични постановления и същевременно ограничение, според което инспекторът, ако няма особено министерско или съдебно разрешение, може да посещава само такива помещения, които не служат едновременно и като помещения за живеене, и накрай — пълно освобождаване на плетенето на слама, прежденето на дантели и шиенето на ръкавици вътре в семейството. При всичките си недостатъци този закон все пак представлява, наред с швейцарския федерален фабричен закон от 23 март 1877 г., далеч най-добрият закон по предмета. Сравнението на този закон с поменатия швейцарски федерален закон е от особен интерес, тъй като то твърде нагледно показва предимствата и недостатъците на двата законодателни метода — английския „исторически", който се намесва от случай на случай, и континенталния метод, който е повече обобщителен и е основан на традициите на Френската революция. За жалост английският кодекс, в приложението му към workshops, все още си остава мъртва буква — поради недостатъчния инспекторски персонал. — *Ф. Е.*)

[325] Подробно описание на употребяваната в английското земеделие машинария може да се намери в книгата „Die landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen Englands" от *д-р W. Hamm* (В. Хам), 2 изд. [Брауншвайг. — *Моск. ред.*], 1856 г. В своята скица върху историческото развитие на английското земеделие г. Хам следва твърде безкритично г. Леонс де Лаверн. [Към четвъртото издание. Сега, естествено, остаряло. [illegible]]

стопанствения селянин", и въвежда на негово място *наемния работник*. По такъв начин нуждата от социален преврат и социалните противоречия на селото се изравняват с оние на града. На мястото на най-мързеливото по силата на навика и най-нерационално производство се явява съзнателното, технологическо приложение на науката. Капиталистическият начин на производство довършва разкъсването на първоначалната семейна връзка между земеделието и манифактурата — връзка, която е сплитала детинските неразвитата форма на едното и другата. Но той същевременно създава материалните предпоставки за един нов, по-висш синтез, за съюза на земеделието с индустрията, върху основата на техните антагонистически развити форми. С постоянно растящия превес на градското население, което капиталистическото производство струпва в големите центрове — това производство от една страна натрупва историческата двигателна сила на обществото, а от друга страна нарушава обмяната на веществата между човека и земята, т. е. връщането на употребените от човека във вид на храна и облекло съставни части на почвата, значи нарушава вечното природно условие за трайно плодородие на почвата. Едновременно с това то разрушава физическото здраве на градските работници и духовния живот на селските работници.[326] Но едновременно с разрушаването на само стихийно развилите се условия на тази обмяна на веществата капиталистическото производство налага нейното систематично възстановяване като регулиращ закон на общественото производство и във форма, адекватна на пълното човешко развитие. В земеделието, както и в манифактурата, капиталистическото преустройство на производствения процес се явява същевременно като мартирология на производителите, средството на труда — като средство за заробване, за експлоатация и обедняване на работника, *обществената* комбинация на трудовите процеси — като организирано потискане на тяхната *индивидуална* жизненост, свобода и самостоятелност. Разпръсването на селските работници върху по-големи площи същевременно пречупва тяхната съпротивителна сила, докато концентрацията увеличава тая на градските работници. Както в градската индустрия, така и в модерното земеделие повишената производителна сила и по-голямата подвижност на труда се изкупват с цената на опустошаването и изтощаването на самата работна сила. И всеки прогрес на капиталистическото земеделие е прогрес не само в изкуството *да се ограбва работникът*, но същевременно и в изкуството *да се ограбва почвата*, всеки прогрес в повишаването на нейното плодородие за даден период време е същевременно и прогрес в разрушаването на постоянните източници на това плодородие. Колкото повече една страна, като напр. Северноамериканските съединени щати, изхожда от едрата индустрия като фон на своето развитие, толкова по-бърз е този разрушителен процес.[327] Затова капита

[326] „Вие разделяте народа на два враждебни лагера, на груби селяни и изнежени джуджета. Мили боже! Една нация, разцепена на земеделски и търговски интереси, се нарича здрава и дори се смята за просветена и цивилизована не въпреки, а именно поради това чудовищно и неестествено разделение." (*David Urquhart* [Д. Уркарт], Familiar Words, стр. 119.) Това място показва едновременно и силата, и слабостта на оня вид критика, която умее да съди и да осъжда днешното време, но не може да го разбере.

[327] Ср. *Liebig* [Либих], Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 7 издание, 1862 г., особено в първия том „Увода в природните закони на

листическото производство развива техниката и комбинирането на обществения производствен процес само като същевременно подкопава източниците на всяко богатство: *земята и работника*

обработването на земята". Изясняването на отрицателната страна на модерното земеделие от гледна точка на природните науки е едно от безсмъртните заслуги на Либих. И неговите исторически прегледи (очерки) върху историята на агрикултурата, макар да не са без груби грешки, съдържат някои прозрения. Трябва да се съжалява, че той лекомислено се е хвърлил на изявления като следните: „С по-добре проведено раздробяване и по-често изораване се подпомага обмяната на въздуха във вътрешността на порестите късове земя и се увеличава и подновява повърхността на онези земни части, върху които трябва да въздейства въздухът, но лесно може да се разбере, че *добавъчният добив от земята не може да бъде пропорционален на изразходвания върху земята труд*, а нараства в много по-малка пропорция." „Този закон — прибавя Либих — е бил изразен за първи път от Дж. Ст. Мил в неговите „Principles of Political Economy", том I, стр. 17, по следния начин: „Че добивът от земята ceteris paribus (лат.: при равни други условия) нараства в намаляваща се пропорция в сравнение с увеличението на броя на заетите работници." (г. Мил повтаря в неверна формулировка дори известния закон на Рикардо, тъй като щом „the decrease of the labourers employed", намаляването на броя на заетите работници, в Англия постоянно е съпровождало прогреса на земеделието — то изнамереният във и за Англия закон би се оказал неприложим поне за Англия) „е общ закон на земеделието" — това е доста странно, тъй като основата на този закон му е била непозната." (*Либих*, пак там, том I, стр. 143 и забел.) Независимо от погрешното тълкуване на думата „*труд*", под която Либих разбира нещо по-друго отколкото политическата икономия, във всеки случай „доста странно" е, че той прави г. *Дж. Ст. Мил* пръв възвестител на една теория, която *Джеймс Андерсон* пръв е обнародвал във времето на *А. Смит* и е повторил в разни свои съчинения до началото на XIX век, тази теория, която *Малтус* — изобщо майстор на плагиата (цялата негова теория за населението е безсрамен плагиат) — си присвоил в 1815 г. и която *Уест* е развил едновременно с Андерсон, но независимо от него, която *Рикардо* в 1817 г. е свързал с общата теория за стойността и която оттогава под името на Рикардо обиколи света; която в 1820 г. е била *вулгаризирана* от *Джеймс Мил* (баща на Дж. Ст. Мил) и, най-сетне, повтаря между другите и Дж. Ст. Мил — като училищна догма, превърнала се в нещо банално. Не може да се отрече, че Дж. Ст. Мил дължи своя във всеки случай „странен" авторитет почти само на подобни qui pro quo (недоразумения

ПЕТИ ОТДЕЛ

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА И ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

ЧЕТИРИНАДЕСЕТА ГЛАВА

АБСОЛЮТНА И ОТНОСИТЕЛНА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Най-напред ние разглеждахме *трудовия процес* абстрактно (виж глава пета), независимо от неговите исторически форми като процес между човека и природата. Ние там казахме: „Ако разгледаме целия трудов процес от гледна точка на неговия резултат, то и двете — и средството на труда, и предметът на труда — се явяват като средства за производство, а самият труд — като *производителен труд*." А в бележка 7 прибавихме: „Това определение на производителния труд, както то следва от гледна точка на простия трудов процес, е съвсем недостатъчно за капиталистическия производствен процес." Тук това трябва да бъде развито по-подробно.

Доколкото трудовият процес е чисто индивидуален, един и същ работник обединява всички функции, които отпосле се разделят. При индивидуалното присвояване на природните предмети за своите жизнени цели той се контролира сам. По-късно той е контролиран. Отделният човек не може да влияе на природата, без да постави в действие своите собствени мускули под контрола на своя собствен мозък. Както в системата на природата главата и ръцете са неразделни, така трудовият процес обединява умствения и ръчния труд. По-късно те се разделят до враждебна противоположност. Продуктът се превръща изобщо от непосредствен продукт на индивидуалния производител в обществен продукт, в общ продукт на сборния работник, т. е. на комбинирания работен персонал, чиито членове стоят по-близо или по-далеч от обработката на предмета на труда. Затова заедно с кооперативния характер на самия трудов процес по необходимост се разширява и *понятието за производителния труд* и за неговия носител *производителния работник*. За да работи човек производително, вече не е необходимо сам да работи непосредно; достатъчно е да бъде орган на сборния работник, да изпълнява някоя от неговите второстепенни функции. Гореприведеното първоначално определение на производителния труд, изведено от природата на самото материално производство, остава винаги вярно за сборния работник, разгледан като съвкупност. Но то вече не подхожда за всеки негов член, взет поотделно.

Но от друга страна понятието за производителен труд се стеснява. Капиталистическото производство е не само *производство на стоки*

то по своята същност е *производство на принадена стойност*.[*] Работникът не произвежда за себе си, а за капитала. Затова вече не е достатъчно той изобщо да произвежда. Той трябва да произвежда принадена стойност. *Производителен е само този работник, който произвежда принадена стойност за капиталиста или служи за самооплодотворяване на капитала.* Ако е позволено да се вземе пример извън сферата на материалното производство, учителят е производителен работник, ако не само обработва детски глави, но и сам се трепе за обогатяване на предприемача. Обстоятелството, че последният е вложил капитала си във фабрика за учене вместо във фабрика за салами, не изменя никак това отношение. Затова понятието за производителен работник съвсем не включва само едно отношение между дейност и полезен ефект, между работник и продукт на труда, но и едно специфично, исторически възникнало, обществено производствено отношение, което прави работника непосредствено средство за оплодотворяване на капитала. Затова — да бъде човек производителен работник не е щастие, а цяла беда. В четвъртата книга на това съчинение, която разглежда историята на теорията, читателят ще види по-подробно, че класическата политическа икономия открай време е смятала *производството на принадена стойност* за решаващ отличителен признак на производителния работник. Затова заедно с нейното схващане за природата на принадената стойност се променя и нейната дефиниция за производителния работник. Така физиократите заявяват, че само земеделският труд бил производителен, понеже само той доставял принадена стойност. Но за физиократите принадената стойност съществува само във формата на поземлената рента.

Удължаването на работния ден отвъд онази точка, до която работникът би произвел само еквивалент на стойността на своята работна сила, и присвояването на този принаден труд от страна на капитала — това е производството на *абсолютната принадена стойност*. То образува общата основа на капиталистическата система и изходната точка за производството на относителната принадена стойност. При последното работният ден по начало е разделен на две части: необходим труд и принаден труд. За да се удължи принаденият труд, скъсява се необходимият труд с такива методи, чрез които еквивалентът на работната заплата се произвежда за по-малко време. Производството на абсолютната принадена стойност е свързано само с дължината на работния ден; производството на относителната принадена стойност революционизира изцяло техническите процеси на труда и обществените групировки.

Така че то предполага *специфично-капиталистически начин на производство*, който със своите методи, средства и условия сам стихийно възниква и се оформя едва върху основата на формалното подчинение на труда под капитала. На мястото на формалното подчинение сега застава *реалното подчинение на труда под капитала*.

Достатъчно е само да посочим някои *хибридни форми* [Zwitterformen], при които принаденият труд не се изсмуква от производителя чрез пряка принуда, нито пък е настъпило *формалното* подчинение на производителя под капитала. Тук капиталът още не е завладял непосредно самия трудов процес. Наред със *самостойните* производители, които по унаследен прадядовски начин упражняват занаяти и земеделие, се явява лихварят

или търговецът, лихварският капитал или търговският капитал, който ги изсмуква като паразит. Преобладаването на тази форма на експлоатация в дадено общество *изключва капиталистическия начин на производство*, към който тя от друга страна може да образува *преход*, както е през по-късното средновековие. Най-сетне, както показва примерът на модерното домашно производство, известни хибридни форми се възпроизвеждат на места върху фона на едрата индустрия, макар и със съвсем променена физиономия.

Ако за производството на абсолютната принадена стойност е достатъчно само формалното подчинение на труда под капитала — напр. занаятчии, които преди са работили за себе си или като калфи на някой цехов майстор, сега застават като наемни работници под прекия контрол на капиталиста — от друга страна се оказа, че методите за производство на относителната принадена стойност са същевременно и методи за производство на абсолютна принадена стойност. Безпределното удължаване на работния ден се яви дори като най-характерен продукт на едрата индустрия. Изобщо *специфично капиталистическият начин на производство* престава да бъде само средство за производство на относителна принадена стойност, щом той завладее някой цял клон на производството, и още повече — щом завладее *всички* решаващи клонове на производството. Сега той става обща, обществено господствуваща форма на производствения процес. Като *особен метод за производство на относителна принадена стойност* той вече действува само доколкото, първо, обхваща индустрии, които досега са били само формално подчинени на капитала, т. е. доколкото все повече се разпространява, второ, доколкото чрез изменение на методите на производството непрестанно се революционизират вече завладените от него индустрии.

От известна гледна точка разликата между абсолютната и относителната принадена стойност изглежда изобщо илюзорна. Относителната принадена стойност е *абсолютна*, защото тя обуславя *абсолютно удължаване на работния ден* свръх работното време, необходимо за съществуването на самия работник. Абсолютната принадена стойност е *относителна*, защото обуславя такова развитие на производителността на труда, което позволява да се ограничи необходимото работно време върху *една част от работния ден*. Но ако се има предвид *движението* на принадената стойност, тази привидна еднаквост изчезва. Щом капиталистическият начин на производство вече бъде установен и е станал общ начин на производство, разликата между абсолютната и относителната принадена стойност се чувствува, когато изобщо се касае да се покачи нормата на принадената стойност. Като предпоставим, че работната сила се плаща по нейната стойност, ние тогава се изправяме пред следната алтернатива: при дадена производителна сила на труда и нормална степен на неговата интензивност нормата на принадената стойност може да бъде покачена само чрез *абсолютно удължаване на работния ден*; от друга страна, при дадена граница на работния ден нормата на принадената стойност може да бъде покачена само чрез *относителното изменение във величината на неговите съставни части*, на необходимия труд и на принадения труд, което от своя страна — ако заплатата не бива да спада под стойността на работната сила — предпоставя изменение в производителността или в интензивността на труда.

Ако работникът има нужда от всичкото си време, за да произведе средствата за живот, необходими за издръжката на него самия и на неговата раса — не му остава никакво време да работи безплатно за трети лица. Без известна степен на производителността на труда работникът не разполага с такова време, без такова добавъчно време няма принаден труд, а значи няма и капиталисти, но няма и робопритежатели, няма феодални барони, с една дума — няма класа от едри собственици[1].

Така че може да се говори за *природна основа* на принадената стойност, но само в съвсем общия смисъл, че не съществува абсолютна природна пречка, която да възпира човека да свали от себе си и да стовари върху другиго труда, необходим за да поддържа своето собствено съществуване, също както например няма абсолютни природни пречки, които да възпират едни хора да употребяват за храна месото на други хора[1a]. С тази *стихийна производителност* на труда съвсем не трябва да се свързват никакви мистически представи, както правят тук-там. Само след като хората със своя труд са се измъкнали от своите първи животински състояния, значи когато самият им труд до известна степен е вече обобществен — настъпват отношения, при които принаденият труд на едни става условие за съществуването на други. В началото на културата придобитите производителни сили на труда са незначителни, но такива са и потребностите, които се развиват заедно със и въз основа на средствата за задоволяването им. Освен това в онези времена относителната величина на онези части на обществото, които живеят от чужд труд, е още извънредно малка в сравнение с масата от непосредствени производители. С напредъка на обществената производителна сила на труда тази относителна величина расте абсолютно и относително[2]. Впрочем *капиталистическото отношение* възниква върху икономическа почва, която е продукт на дълъг процес на развитие. *Наличната производителност на труда*, от която то изхожда *като от основа*, е дар не от природата, а от една история, която обхваща хиляди векове.

Независимо от повече или по-малко развития облик на общественото производство, производителността на труда остава свързана с *природни условия*. Те всички могат да бъдат сведени назад към природата на самия човек, към неговата раса и т. н., и към окръжаващата го природа. Външните природни условия икономически се разпадат на две големи категории — природни богатства откъм *средства за живот*, т. е. плодородие на почвата, богати с риба води и т. н., и природни богатства откъм *средства на труда*, като водопади, плавателни реки, дърво, метали, въглища и т. н. В началките на културата решаващо значение има първият, а на по-високо стъпало на развитието — вторият вид природни богатства. Сравнете за пример Англия с Индия или — в античния свят — Атина и Коринт с крайбрежните страни на Черно море.

Колкото по-малък е броят на природните потребности, чието задоволяване е абсолютно наложително, и колкото по-голямо е природното плодородие на почвата и благоприятността на климата, толкова по-малко е *работното време, необходимо* за поддържането и възпроизвеждането на производителя. Следователно — толкова по-голям *може* да бъде онзи превес от неговия труд, който [превес] остава за другите хора след като той свърши своя труд за себе си. Така, още Диодорус казва за старите египтяни: „Съвсем невероятно е колко малко труд и разноски им струва отглеждането на децата. Те им сготвят каквото се случи най-проста храна; дават им да ядат и долната част от папируса, когато тя вече може да се пече на огъня, и корените и стъблата на блатните растения, отчасти сурови, отчасти варени и печени. Повечето деца ходят боси и без дрехи, тъй като въздухът е твърде мек. Затова детето, докато порасне, не струва на своите родители повече от 20 драхми. Главно с това се обяснява, че в Египет населението е тъй многобройно и че *е могло да бъдат издигнати толкова множество големи строежи*."[3] Впрочем големите постройки на стария Египет се дължат не толкова на големината на неговото население, колкото на голямата пропорция, в която то е било на разположение [за труд]. Както индивидуалният работник може да достави толкова повече принаден труд, колкото е по-малко неговото необходимо работно време — също така колкото е по-малка оная част от работното население, която е заета с производството на необходимите средства за живот, толкова по-голяма е оная негова част, която е на разположение за други работи.

Като предпоставим веднаж капиталистическо производство, величината на принадения труд — при еднакви други условия и при дадена дължина на работния ден — ще варира заедно с природните условия на труда и особено с плодородието на почвата. От това обаче никак не следва обратното — че най-плодородната почва е най-подходяща за растежа на капиталистическия начин на производство. Той предполага господство на човека над природата. Една твърде разточителна природа „води човека за ръка, както се води малкото дете за водило". Тя не превръща неговото собствено развитие в природна необходимост[4]. Отечеството на капитала не е тропическият климат с неговата преизобилна растителност, а умереният пояс. Не абсолютното плодородие на почвата, а най-

[1] „Дори съществуването на отделна класа от капиталисти зависи от производителността на труда." (*Ramsay* [Рамзей], An Essay on the Distribution etc., стр. 206.) „Ако трудът на всеки човек стигаше само за да осигури неговата собствена прехрана, нямаше да има собственост." (*Ravenstone* [Равенстон], Thoughts on the Funding System etc., стр. 14, 15.)

[1a] Според наскоро направени пресмятания само в изследваните досега области на земята ще още живеят най-малко четири милиона канибали.

[2] „У дивите индианци в Америка почти всичко принадлежи на работника; 99 от 100 части трябва да се впишат в сметката на труда. В Англия работникът може би не получава и [2]/[3]." („The Advantages of the East India Trade etc.", стр. 73.)

[3] *Diodorus Siculus* [Диодорус Сикулус], Historische Bibliothek, книга I, гл. 80.

[4] „Тъй като първото (*природното богатство*) е извънредно благородно и изгодно, то прави народа безгрижен, горд и предаден на всякакви разпуснатости; второто, напротив, налага бдителност, наука, сръчност и държавническа мъдрост." („England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure. Written by *Thomas Mun* [Томас Мън], of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun", Лондон 1669 г., стр. 181, 182.) „И аз не мога да си представя по-лошо проклятие за цял един народ от това, да бъде оставен на такава земя, където производството на храна и на средства за издръжка до голяма степен се извършва само и където климатът изисква или допуска твърде малко грижи за облекло и жилище... Наистина, възможна е и противоположната крайност. Почва, която въпреки труда не може да дава плод, е също тъй лоша, както и почва, която без труд произвежда продукти в изобилие." („An Enquiry into the Present High Price etc.", Лондон 1767 г., стр. 10.)

ната диференциация, многообразието на нейните природни продукти образува природната основа на общественото разделение на труда и подтиква човека — чрез промените на природните условия, всред които той живее — да умножава собствените си потребности, способности, средства на труда и начини на труда. *Необходимостта от обществен контрол на някоя природна сила*, от нейното стопанисване, от нейното присвояване или обуздаване в голям мащаб с помощта на съоръжения, построени от човешка ръка, играе най-решаващата роля в историята на индустрията. Така е било напр. с урегулирането на водата в Египет[5], Ломбардия, Холандия и т. н. Или в Индия, в Персия и т. н., където оросяването с изкуствени канали снабдява почвата не само с необходимата вода, но едновременно с това ѝ доставя с тинята минерален тор от планините. Тайната на индустриалния разцвет на Испания и Сицилия под арабското господство е била канализацията.[6]

Благоприятните природни условия доставят винаги само *възможността*, но никога не доставят и *действителността* на принаден труд, а значи и на принадената стойност или на принадения продукт. На различните природни условия на труда се дължи това, *едно и също количество труд* в различни страни да задоволява различна маса потребности[7], значи при иначе аналогични условия *необходимото работно време* да е различно. На принадения труд природните условия влияят само като природна пречка, т. е. чрез определяне на онази точка, от която *може да започне трудът за другите*. В същата пропорция, в която индустрията напредва, тая природна пречка отстъпва. Всред западноевропейското общество, където работникът само чрез принаден труд си изкупва позволение да работи за собственото си съществуване,

[5] Необходимостта да се изчисляват периодите на движението на Нил е създала египетската астрономия, а заедно с нея и господството на кастата на жреците като ръководители на земеделието. „Превалът на слънцето е онова време в годината, когато водите на Нил започва да се покачва, и поради това египтяните е трябвало най-грижливо да наблюдават това време... За тях е било необходимо да определят тази преломна точка на годината, за да се ръководят по нея в своите земеделски операции. За това те е трябвало да дирят по небето видим знак за неговото възвръщане." (*Cuvier*: „Discours sur les révolutions de la surface du globe", изд. Hoefer, Париж 1863 г., стр. 141.)

[6] Регулирането на водоснабдяването е било една от материалните основи на държавната власт над дребните, разпокъсани производителни организми на Индия. Мохамеданските владетели на Индия са разбирали това нещо по-добре отколкото техните английски приемници. Нека припомним само за глада в 1866 г., който е коствал живота на повече от един милион индуси в окръга при Ориса, в президентството Бенгалия.

[7] „Няма две страни, които да доставят еднакво количество необходими средства за живот в еднакво изобилие и с *едно и също количество труд*. Потребностите на хората нарастват или се намаляват според суровостта или мекостта на климата, в който те живеят, и следователно *относителният размер на производствените занятия* (*proportion of trade*), които жителите на различните страни са принудени по необходимост да упражняват, не може да бъде еднакъв, нито пък степента на тази разлика може да се определи другояче освен с градусите на топлина и студ. Оттук може да се извлече общото заключение, че количеството труд, необходимо за издръжката на известен брой хора, е най-голямо в студените климати и най-малко в топлите; в първите не само че човек има нужда от повече дрехи, но и земята има нужда от по-добро обработване отколкото във вторите." („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest", Лондон 1750 г., стр. 60.) Авторът на това епохално анонимно съчинение е *Дж. Меси*. Юм е взел от него своята теория за лихвата.

лесно си въобразяват, че доставянето на свръхпродукти било вродено свойство на човешкия труд[8]. Но да вземем напр. жителите на източните острови от азиатския архипелаг, където сагото расте в диво състояние из горите. „Когато жителите, като продупчат дървото, се убедят, че сърцевината е узряла, те отсичат дървото и го разделят на много части, изстъргват сърцевината, размесват я с вода и я изцеждат, и получават напълно годно за употреба сагово брашно. Едно дърво обикновено дава 300 фунта, а може да даде и 500 до 600 фунта. Така че там човек отива в гората и си отрязва хляба, както у нас си сече дърва за топливо."[9] Да приемем, че един такъв източноазиатски хлеборезач има нужда от 12 работни часа в седмицата, за да задоволи всичките свои потребности. Непосредственият дар, който му дава природата, е многото *свободно време*. За да го употреби производително за себе си, необходими са цяла редица исторически условия, а за да го разходва като принаден труд за чужди лица — необходима е външна принуда. Ако бъде въведено капиталистическо производство, тогава нашият юнак ще трябва да работи може би 6 дни в седмицата, за да си присвои продукта на *един* работен ден. Щедростта на природата не обяснява защо той сега работи 6 дни в седмицата или защо дава 5 дни принаден труд. Тя обяснява само защо неговото необходимо работно време е ограничено на един ден в седмицата. Но неговият принаден продукт в никой случай не би произхождал от някакво си окултно свойство, вродено на човешкия труд.

Както исторически развилите се *обществени производителни сили на труда*, така и *природно обусловените* се явяват *като производителни сили на онзи капитал*, към който трудът бива прикрепен.

Рикардо никога не се е замислял върху произхода на принадената стойност. Той я разглежда като нещо инхерентно [присъщо] на капиталистическия начин на производство, който в неговите очи е естествената форма на общественото производство. Там където говори за производителността на труда, той търси в нея не причината на съществуването на принадената стойност, а само причината, която определя нейната величина. Неговата школа, напротив, гръмко обяви производителната сила на труда за причина на произхода на печалбата (чети: на принадената стойност). Това все пак е напредък спрямо меркантилистите, които пък извеждат превеса на цената на продуктите над техните производствени разноски от размяната, от продажбата им над тяхната стойност. Въпреки това и школата на Рикардо само заобиколи задачата, но не я реши. В същност тези буржоазни икономисти са имали верния инстинкт, че е твърде опасно да се задълбочават твърде много в парливия въпрос за произхода на принадената стойност. Но какво да се каже, когато половин век след Рикардо г. Джон Стюърт Мил, преизпълнен с достойнство, констатира своето превъзходство над меркантилистите, като лошо повтаря жалките извъртания на първите вулгаризатори на Рикардо?

[8] „Всеки труд *трябва* (изглежда, че това влиза в les droits [правата] и les devoirs du citoyen [задълженията на гражданина]) да дава остатък." (*Прудон*.)

[9] *F. Schouw* [Lloyd], Die Erde, die Pflanzen und der Mensch, 2 изд., Лайпциг 1854 г., стр. 148.

Мил казва: „Причината на печалбата се състои в това, че трудът произвежда повече, отколкото е необходимо за неговата издръжка.“ Дотук е все още старата песен; но Мил иска да прибави и нещо свое: „Или, за да *варираме* формата на изречението: причината, поради която капиталът дава печалба, се състои в това, че храната, облеклото, суровите материали и средствата на труда траят *по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното производство*.“ Тук Мил смесва продължителността на работното време с трайността на неговите продукти. Според този възглед хлебарят, чиито продукти траят само един ден, никога не би могъл да извлече от своите наемни работници същата печалба, както машиностроителят, чиито продукти траят 20 години и повече. Наистина, ако птичите гнезда не траеха по-дълго време, отколкото е необходимо за тяхното построяване, птиците трябваше да преживяват без гнезда.

След като веднаж установява тая основна истина, Мил установява и своето превъзходство над меркантилистите: „Ние виждаме значи, че печалбата произлиза не от *инцидента на размените*, а от производителната сила на труда; общата печалба на една страна винаги се определя от производителната сила на труда, независимо от това дали става размяна или не. Ако нямаше разделение на занятията, нямаше да има нито купуване, нито продаване, но все пак щеше да има печалба.“ Тук значи размяната, купуването и продаването, тези общи условия на капиталистическото производство, били чист *инцидент* и все пак имало *печалба* и без купуване и продаване работната сила!

По-нататък: „Ако всички работници в една страна произвеждат 20% повече от сумата на своите заплати, печалбите ще бъдат 20%, каквото и да бъде равнището на стоковите цени.“ — От една страна това е извънредно сполучлива тавтология, защото ако работниците произвеждат за своите капиталисти принадена стойност от 20%, то печалбите ще се отнасят към целокупната заплата на работниците както 20 : 100. От друга страна абсолютно погрешно е, че печалбите „ще бъдат 20%“. Те винаги ще бъдат по-малки, защото печалбите се изчисляват върху цялата сума на авансирания капитал. Напр. нека капиталистът да е авансирал 500 ф. ст., от които 400 ф. ст. в средства за производство и 100 ф. ст. в работна заплата. Нека нормата на принадената стойност е, както приехме, 20%, — тогава нормата на печалбата ще бъде 20 : 500, т. е. 4%, а не 20%.

Следва една блестяща проба за това — как Мил разглежда различните исторически форми на общественото производство: „Аз навред предпоставям сегашното положение на нещата, което с твърде малки изключения господствува навсякъде*, т. е., че капиталистът авансира всичко,

* На това място — както посочва Маркс в едно писмо от 28 ноември 1878 г. до Даниелсон, руския преводач на „Капитала“, — трябва да се заличи пасажът „като работниците и капиталистите са отделни класи“. Цитатът е бил неточно преведен. Маркс продължава: „Следващите две изречения, а именно: „Странна оптическа измама да вижда навсякъде едно състояние, което досега господствува на земята само по изключение. Но по-нататък“ — трябва *да се задраскат*, а следващото изречение да се чете така: „Господин Мил е достатъчно добър да вярва, че не е абсолютна необходимост да бъде така — дори в онази икономическа система, в която работниците и капиталистите са отделни класи.“

Това, че бележката, която следва да бъде задраскана, не подхожда на предходното изречение на Мил, естествено не отнема нейното общо значение. — *Моск. Ред.*

включително и заплащането на работника.“ Странна оптическа измама — да вижда навсякъде едно състояние, което досега господствува на земята само по изключение. Но по-нататък Мил е достатъчно добър да признае, че „не е абсолютна необходимост да е така“. Напротив. „Работникът би могъл да изчака изплащането дори на целия размер на своята заплата, докато напълно привърши работата — ако би имал средствата, необходими за своята издръжка през това време. Но в такъв случай той би бил в известна степен капиталист, който е вложил капитал в предприятието и е доставил част от фонда, необходим за неговото водене.“ Също така Мил би могъл да каже, че работникът, който авансира на себе си не само средствата за живот, но и средствата на труда, в същност бил свой собствен наемен работник. Или че американският селянин бил свой собствен роб, само че се трепел за себе си, а не за чужд господар.

След като по този начин ясно ни доказа, че капиталистическото производство винаги би съществувало дори и да не съществуваше, Мил е достатъчно последователен да докаже, че то не съществува дори тогава, когато съществува. „И дори в предишния случай (когато капиталистът авансира на наемния работник всички средства за неговата издръжка) работникът може да бъде разглеждан от същата гледна точка (т. е. като капиталист). Защото като отдава своя труд под пазарната му цена (!), той може да бъде разглеждан тъй като че ли авансира на своя предприемач разликата (?) и т. н.“[14] В реалната действителност работникът авансира даром своя труд на капиталиста за през една седмица и т. н., за да получи в края на седмицата и т. н. неговата пазарна цена; това според Мил го прави капиталист! В плоската равнина дори купчинките пръст изглеждат като хълмове; измерете колко плоска е нашата днешна буржоазия по калибъра на нейните „велики умове“.

ПЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПРОМЕНИ ВЪВ ВЕЛИЧИНАТА НА ЦЕНАТА НА РАБОТНАТА СИЛА И НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Стойността на работната сила се определя от стойността на обичайно необходимите средства за живот на средния работник. *Масата* на тия средства за живот — макар тяхната *форма* и да се изменя — в определена епоха и в определено общество е дадена и затова трябва да се разглежда като постоянна величина. Изменя се само *стойността на тази маса*. В определянето на стойността на работната сила участвуват и още два други фактора. От една страна — *разноските за нейното развитие*, които се изменят заедно с начина на производството, от друга страна — нейните *природни различия*: дали е мъжка или женска, зряла или незряла. Употребата на тия различни работни сили, обусловена пак от начина на производството, създава голяма разлика в разноските за възпроизвеждането на работническото семейство и в стойността на

[14] *J. St. Mill* [Дж. Ст. Мил], Principles of Political Economy. Лондон 1868 г., стр. 252—253 и следв. [книга II, гл. XV, § 5. — *Моск. ред.*] — (Горните пасажи са преведени според френското издание на „Капитала“. — *Ф. Е.*)

възрастния мъж-работник. Но и двата тези фактора остават изключени при по-нататъшното изследване[85].

Ние предполагаме: 1) че *стоките* се продават по тяхната стойност, 2) че *цената на работната сила* може случайно да се покачи *над* нейната стойност, но никога не спада *под* нея.

Като предпоставим веднаж това, ние намираме, че относителните величини на цената на работната сила и на принадената стойност са обусловени от три обстоятелства: 1) от *дължината на работния ден* или екстензивната величина на труда; 2) от *нормалната интензивност на труда* или неговата интензивна величина, така че определено количество труд се изразходва за определено време; 3) най-сетне, от *производителната сила на труда*, така че съобразно със степента на развитието на производствените условия едно и също количество труд в едно и също време доставя по-голямо или по-малко количество продукти. Очевидно е, че са възможни множество различни комбинации, според това дали един от тези три фактора е постоянен, а другите два — променливи, или двата са постоянни, а единият е променлив, или най-сетне и трите едновременно са променливи. Тези комбинации стават още по-многообразни от това, че при едновременното вариране на различните фактори величината и посоката на вариациите могат да бъдат различни. Следва изложението само на най-главните комбинации.

I. Величина на работния ден и интензивност на труда — постоянни (дадени), производителна сила на труда — променлива

При тази предпоставка стойността на работната сила и принадената стойност се определят от три закона.

Първо: работният ден от дадена величина винаги се изразява в един и същ стойностен продукт, както и да се променя производителността на труда и заедно с нея масата на продуктите, а следователно и цената на отделната стока.

Стойностният продукт на един дванадесетчасов работен ден е напр. 6 шилинга, макар че масата на произведените потребителни стойности се променя заедно с производителната сила на труда и че следователно стойността от 6 шилинга се разпределя върху повече или по-малко стоки.

Второ: стойността на работната сила и принадената стойност се променят в противоположна посока. Промяната в производителната сила на труда, нейното нарастване или намаление действува в обратна посока върху стойността на работната сила и в права посока — върху принадената стойност.

Стойностният продукт на дванадесетчасовия работен ден е постоянна величина, напр. 6 шилинга. Тая постоянна величина е равна на *сумата на принадената стойност плюс стойността на работната сила*, която работникът замества с еквивалент. От само себе си се разбира, че от двете части на една постоянна величина нито една не може да се увеличи, без да се намали другата. Стойността на работната сила не може

[85] Тук, естествено, е изключен и случаят, разгледан на стр. 230. (Бележка към 3 изд. — Ф. Е.)

да се покачи от 3 шилинга на 4, ако принадената стойност не спадне от 3 шилинга на 2, а принадената стойност не може да се покачи от 3 на 4 шилинга, ако стойността на работната сила не спадне от 3 шилинга на 2. Така че при тези обстоятелства не е възможна никаква промяна на *абсолютната величина* било на стойността на работната сила, било на принадената стойност — без едновременната промяна на техните *релативни или относителни величини. Невъзможно е те да спадат или да се покачват едновременно.*

Сетне, стойността на работната сила не може да спадне, а значи и принадената стойност не може да се покачва, без да се *покачи производителната сила на труда*, напр. в горепривединия случай стойността на работната сила не може да спадне от 3 на 2 шилинга, ако една повишена производителна сила на труда не позволи да се произвежда за 4 часа същата маса средства за живот, произвеждането на които по-преди е изисквало 6 часа. И обратно, стойността на работната сила не може да се покачи от 3 на 4 шилинга, без да спадне производителната сила на труда, значи ако не са потребни 8 часа за произвеждане на същата маса средства за живот, за които преди са били достатъчни 6 часа. Оттук следва, че увеличението на производителността на труда понижава стойността на работната сила и с това покачва принадената стойност, докато, обратно, намалението на производителността на труда покачва стойността на работната сила, а понижава принадената стойност.

При формулирането на този закон *Рикардо* е пропуснал едно обстоятелство: макар че промяната във величината на принадената стойност или на принадения труд обуславя *обратна* промяна във величината на стойността на работната сила или на необходимия труд — от това съвсем не следва, че те се изменят в *една и съща пропорция*. Те се увеличават или намаляват с *една и съща величина*. Но *отношението*, в което се увеличава или намалява всяка част от стойностния продукт или от работния ден, зависи от онова *първоначално* поделяне, което е станало преди промяната в производителната сила на труда. Ако стойността на работната сила е била 4 шилинга или необходимото работно време — 8 часа, принадената стойност — 2 шилинга или принаденото време — 4 часа, и ако поради увеличена производителна сила на труда стойността на работната сила спадне на 3 шилинга или необходимият труд на 6 часа, — принадената стойност се покачва на 3 шилинга или принаденият труд на 6 часа. *Една и съща величина* от 2 часа или от 1 шилинг там се прибавя, тук се отнема. Но *пропорционалната промяна на величините* в двата случая е *различна*. Докато стойността на работната сила спада от 4 на 3 шилинга, значи с 1/4 или 25%, принадената стойност се покачва от 2 на 3 шилинга, значи с 1/2 или 50%. Оттук следва, че *пропорционалното* нарастване или намаляване на принадената стойност вследствие на дадена промяна в производителната сила на труда е толкова по-голямо, колкото по-малка, и толкова по-малко, колкото по-голяма е била първоначално онази част на работния ден, която се изразява в принадена стойност.

Трето: нарастването или намалението на принадената стойност е винаги последица и никога не е причина на съответ-

което нарастване или намаление на стойността на работната сила [10].

Тъй като работният ден е постоянна величина, т. е. се изразява в постоянна стойностна величина; тъй като на всяка промяна във величината на принадената стойност отговаря обратна промяна във величината на стойността на работната сила и тъй като стойността на работната сила може да се променя само когато се променя производителната сила на труда — при тия условия очевидно следва, че всяка промяна във величината на принадената стойност произлиза от обратна промяна във величината на стойността на работната сила. Затова, щом сме видели, че никаква *абсолютна промяна във величината* на стойността на работната сила и във *величината* на принадената стойност не е възможна без промяна на техните *относителни величини* — сега следва, че никаква промяна на техните *относителни величини* не е възможна без *промяна в абсолютната стойностна величина на работната сила*.

Според третия закон *промяната във величината на принадената стойност* предпоставя едно движение на стойността на работната сила, причинено от промяната в производителната сила на труда. *Границата* на първата промяна е дадена от *новата стойностна граница на работната сила*. Но дори ако обстоятелствата позволяват на закона да действува, може да се извършват междинни движения. Ако напр. поради покачване на производителната сила на труда *стойността* на работната сила спадне от 4 шилинга на 3 или необходимото работно време от 8 часа на 6 — *цената* на работната сила би могла да спадне само на 3 шилинга и 8 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 2 пенса и т. н., а значи принадената стойност да се покачи само на 3 шилинга и 4 пенса, 3 шилинга и 6 пенса, 3 шилинга и 10 пенса и т. н. Степента на спадането, чиято *минимална граница** е 3 шилинга, зависи от онова относително тегло, което хвърля във везните от една страна натискът на капитала, от друга страна — съпротивата на работниците.

Стойността на работната сила се определя от стойността на определено количество средства за живот. Това, което се изменя заедно с производителната сила на труда, е *стойността* на тия средства за живот, а не тяхната *маса*. Самата тая маса може, при покачване на производителната сила на труда, *да расте едновременно и в същата пропорция* и за работника, и за капиталиста без каквато и да е промяна между величината на *цената* на работната сила и величината на принадената

[10] Към този трети закон *Мак-Кълък* покрай другото е направил и глупавата прибавка, че принадената стойност може да се покачи и без да спада стойността на работната сила — чрез премахване на данъците, които капиталистът е плащал порано. Премахването на такива данъци абсолютно никак не изменя онова количество принадена стойност, което индустриалният капиталист изсмуква преди всичко от работника. То променя само пропорцията, в която той тури в своя собствен джоб принадената стойност или трябва да я дели с трети лица. Значи то никак не променя отношението между стойността на работната сила и принадената стойност. Така че изключението на Мак-Кълък доказва само, че той не разбирал самото правило — беда, която му се случва при вулгаризирането на *Рикардо* също тъй често, както на Ж. Б. Сей при вулгаризирането на А. Смит.

* Тук трябва да бъде казано „*максимална граница*“, така го е поправил Маркс в своя личен екземпляр от второто издание. — *Моск. ред.*

стойност. Ако първоначалната стойност на работната сила е 3 шилинга, а необходимото работно време 6 часа, ако принадената стойност е също 3 шилинга или принаденият труд е също 6 часа — едно удвояване на производителната сила на труда, при същото разделение на работния ден, би оставило *непроменени* цената на работната сила и принадената стойност. Само че всяка от тях би се изразила в двойно повече, но съответно поевтинели потребителни стойности. Макар че *цената* на работната сила е останала непроменена, тя би била покачена над своята *стойност*. Но ако цената на работната сила спаднеше не до минималната граница от $1\frac{1}{2}$ шилинга, дадена от нейната нова стойност, а на 2 шилинга и 10 пенса, на 2 шилинга и 6 пенса и т. н. — тази спадаща цена все пак би представлявала растяща маса от средства за живот. Така цената на работната сила би могла при покачваща се производителна сила на труда постоянно да спада едновременно с постоянното нарастване на масата на средствата за живот на работника. Но *относително*, т. е. в сравнение с принадената стойност, стойността на работната сила би спадала постоянно и значи би се увеличавала пропастта между жизнените равнища на работника и капиталиста [11].

Рикардо пръв строго формулира трите горепреведени закона. Недостатъците на неговото изложение са: 1) че той разглежда *особените* условия, в пределите на които важат тези закони, като разбиращи се от само себе си *общи* и *изключителни* условия на капиталистическото производство. За него не съществуват промени нито в дължината на работния ден, нито в интензивността на труда, така че за него производителността на труда от само себе си става единствен променлив фактор; и 2) — и това в много по-голяма степен прави фалшив неговия анализ — той, също както и другите икономисти, никога не е изследвал *принадената стойност* като такава, т. е. независимо от нейните особени форми, като печалбата, поземлената рента и т. н. Затова той непосредствено смесва *законите за нормата на принадената стойност* със *законите за нормата на печалбата*. Както вече казахме, нормата на печалбата е отношението на принадената стойност към целия авансиран капитал, докато нормата на принадената стойност е отношението на принадената стойност само към променливата част на този капитал. Да приемем, че един капитал от 500 ф. ст. (K) се поделя на суров материал, средства на труда и т. н. общо за 400 ф. ст. (k) и на 100 ф. ст. работна заплата (v); освен това нека принадената стойност е = 100 ф. ст. (m). Тогава нормата на принадената стойност $\frac{m}{v} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{100 \text{ ф. ст.}} = 100\%$, а нормата на печалбата $\frac{m}{K} = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{500 \text{ ф. ст.}} = 20\%$. Освен това ясно е, че нормата на печалбата може да зависи от обстоятелства, които не оказват никакво влияние върху нормата на принадената стойност. По-нататък, в третата

[11] „Когато се извършва изменение в производителността на индустрията, така че с дадено количество труд и капитал се произвежда повече или по-малко, тогава делът на работната заплата може чувствително да се измени, докато количеството, в което е изразен този дял, си остава същото, или количеството може да се измени, докато делът остава неизменен.“ („Outlines of Political Economy“, стр. 67.)

книга на това съчинение, аз ще докажа, че *една и съща норма на принадената стойност може да се изрази в най-различни норми на печалбата* и че *различни норми на принадената стойност* при определени обстоятелства могат да се изразят в *една и съща норма на печалбата.*

II. Постоянен работен ден, постоянна производителна сила на труда, променлива интензивност на труда

Нарастващата интензивност на труда предпоставя увеличено изразходване на труд в един и същ период от време. Затова по-интензивният работен ден се въплътява в повече продукти, отколкото по-малко интензивният работен ден със също толкова по брой часове. Наистина, при увеличена производителна сила един и същ работен ден дава и повече продукти. Но в последния случай стойността на отделния продукт спада, защото струва по-малко труд отколкото преди, а в първия случай тя остава непроменена, защото продуктът струва също толкова труд както и преди. Броят на продуктите расте без да спада тяхната цена. С техния брой расте и сумата на техните цени, докато в другия случай същата стойностна сума се изразява само в нарасналата маса продукти. Така че при еднакъв брой часове по-интензивният работен ден се въплътява в по-голям стойностен продукт, значи при неизменна стойност на парите — в повече пари. Неговият стойностен продукт варира заедно с отклоненията на неговата интензивност от нейната нормална обществена степен. Така че един и същ работен ден се изразява не както преди в *постоянен*, а в *променлив стойностен продукт*, напр. по-интензивният 12-часов работен ден — в 7 шилинга, в 8 шилинга и т. н., вместо в 6 шилинга, както е при 12-часовия работен ден с обикновена интензивност. Ясно е, ако *стойностният продукт на работния ден варира*, напр. от 6 до 8 шилинга, тогава *двете части на този стойностен продукт* — цената на работната сила и принадената стойност — могат *едновременно* да нарастват — било в еднаква, било в различна степен. Цената на работната сила, както и принадената стойност могат и едновременно да нараснат от 3 на 4 шилинга, ако стойностният продукт се покачи от 6 на 8 шилинга. Тук покачването на *цената* на работната сила не включва по необходимост покачване на нейната цена над нейната *стойност*. Напротив, то може да бъде придружено със *спадане* на нейната стойност. Това става винаги, когато покачването на цената на работната сила не компенсира нейното ускорено изхабяване.

Знае се, че — независимо от временни изключения — една промяна в производителността на труда предизвиква промяна във величината на стойността на работната сила, а *затова* и във величината на принадената стойност, само когато продуктите на засегнатите клонове на индустрията влизат в кръга на обикновената консумация на работника. Тази граница тук отпада. Все едно дали величината на труда се променя екстензивно или интензивно, на промяната в нейната величина отговаря промяна във величината на нейния стойностен продукт, независимо от природата на артикула, в който се изразява тази стойност.

Ако интензивността на труда се покачеше едновременно и равномерно във всички клонове на индустрията, тогава новата, по-висока

степен на интензивност би станала обикновена, нормална обществена степен и с това би престанала да се брои за екстензивна величина. Но дори и тогава средните степени на интензивността на труда у различните нации биха останали различни и поради това биха модифицирали приложението на закона за стойността към различните национални работни дни. По-интензивният работен ден на едната нация се изразява в по-голям паричен израз, отколкото по-малко интензивният работен ден на другата.[13]

III. Производителна сила и интензивност на труда постоянни, работен ден променлив

Работният ден може да варира в две посоки. Той може да бъде *скъсяван* или *удължаван*.

1. *Скъсяването на работния ден* при дадените условия, т. е. при неизменна производителна сила и интензивност на труда, оставя непроменена *стойността на работната сила*, а значи и необходимото работно време. То скъсява принадения труд и принадената стойност. Заедно с абсолютната величина на последната спада и нейната относителна величина, т. е. нейната величина по отношение на неизменната стойностна величина на работната сила. Капиталистът може да се обезщети само като смъкне нейната цена под нейната стойност.

Всички традиционни фрази против скъсяването на работния ден предполагат, че това явление се извършва при предпоставените тук обстоятелства, докато в действителност, наопаки, промяната в производителността и интензивността на труда или предшествува скъсяването на работния ден, или непосредствено следва подир него.[14]

2. *Удължаване на работния ден.* Нека необходимото работно време е 6 часа или стойността на работната сила 3 шилинга, и нека също тъй принаденият труд е 6 часа и принадената стойност 3 шилинга. В такъв случай целият работен ден е 12 часа и се изразява в стойностен продукт от 6 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа и ако цената на работната заплата остане непроменена, то заедно с *абсолютната* расте и *относителната* величина на принадената стойност. Макар че величината на стойността на работната сила остава абсолютно непроменена, тя относително спада. При условията, дадени в подразделение I, относителната величина на стойността не можеше да се промени без промяна на нейната абсолютна величина. Тук, напротив, относителната промяна във величината на стойността на работната сила е резултат на абсолютна промяна във величината на принадената стойност.

Тъй като стойностният продукт, в който се изразява работният ден, расте заедно с удължаването на самия работен ден, *цената на работ*

13 „При равни други условия английският фабрикант за определено време извлича значително повече труд от работника, отколкото континенталният фабрикант, толкова че да балансира разликата на работния ден между 60 часа в седмицата тук и 72 или 80 часа другаде." („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1855", стр. 65.) Едно по-голямо законно скъсяване на работния ден в континенталните фабрики би било най-безпогрешното средство за намаляване на тази разлика между континенталния и английския работен час.

14 „Има компенсиращи обстоятелства..., които бяха направени явни при прилагането на закона за десетчасовия работен ден." („Reports of Insp. of Fact. for 31st December 1848", стр. 7.)

ната сила и принадената стойност могат *едновременно да растат*, било с еднакъв, било с нееднакъв прираст. Значи този *едновременен* растеж е възможен в два случая: при абсолютно удължаване на работния ден, и при растяща интензивност на труда без такова удължаване.

При удължен работен ден *цената* на работната сила може *да падне под нейната стойност*, макар номинално да остава неизменна или дори да се *покачва*. А именно, както си спомня читателят, еднодневната стойност на работната сила се изчислява по нейната средна нормална трайност или по нормалната дълготрайност на живота на работника и от съответното нормално за човешката природа превръщане на жизнена субстанция в движение[14]. По-голямото изхабяване на работна сила, неразделно свързано с удължаването на работния ден, може до известна точка да бъде компенсирано с по-голямо заместване на загубите на организма. Отвъд тази точка изхабяването расте в геометрична прогресия и същевременно се разрушават всички нормални условия за възпроизвеждане и функциониране на работната сила. Цената на работната сила и степента на нейната експлоатация престават да бъдат съизмерими величини.

IV. Едновременни вариации в продължителността, производителната сила и интензивността на труда

Очевидно тук са възможни множество комбинации. По два от факторите могат да варират, а третият да остава постоянен, или и трите могат едновременно да варират. Те могат да варират в еднаква или нееднаква степен, в една и съща или в противоположна посока — и затова техните вариирания могат отчасти или изцяло да се унищожават. Но анализът на всички възможни случаи е лесен след обясненията, които дадохме в подразделения I, II и III. Резултатът на всяка възможна комбинация се намира, когато разглеждаме подред всеки фактор като променлив, а другите — като постоянни. Затова тук само накратко отбелязваме два важни случая.

1. *Намаляваща се производителна сила на труда при едновременно удължаване на работния ден*

Ако тук говорим за намаляваща се производителна сила на труда, става въпрос за онези клонове на труда, чиито продукти определят стойността на работната сила, значи напр. за намаляване на производителната сила на труда поради увеличаващо се неплодородие на почвата и съответното поскъпване на земеделските продукти. Нека работният ден е 12 часа, а неговият стойностен продукт — 6 шилинга, от които половината да заместват стойността на работната сила, а другата половина да образуват принадена стойност. Работният ден се разпада значи на 6 часа необходим труд и 6 часа принаден труд. Нека поради поскъпването на земеделските продукти стойността на работната сила се покачи от 3 на 4 шилинга, значи и необходимото работно време от 6 на 8 часа.

[14] „Количеството труд, което даден човек е вложил в течение на 24 часа, може да бъде приблизително определено, като се изследват химическите изменения, които са се извършили в неговото тяло, тъй като промените във формата на материята показват едно предходно напрягане на двигателна сила." (*Grove* [Гроув], On the Correlation of Physical Forces, [Лондон 1846 г. — *Моск. ред.*])

Ако работният ден остава непроменен, принаденият труд ще спадне от 6 на 4 часа, а принадената стойност — от 3 на 2 шилинга. Ако работният ден бъде удължен с 2 часа, значи от 12 на 14 часа, принаденият труд ще остане 6 часа, принадената стойност — 3 шилинга, но нейната величина ще спадне — в сравнение със стойността на работната сила, измервана по необходимия труд. Ако работният ден бъде удължен с 4 часа, от 12 на 16 часа, *пропорционалните* величини на принадената стойност и на стойността на работната сила, на принадения труд и на необходимия труд ще останат *непроменени*, но *абсолютната величина* на принадената стойност ще порасне от 3 на 4 шилинга, тази на принадения труд от 6 на 8 часа, значи с $\frac{1}{3}$, или с $33\frac{1}{3}\%$. Значи при *намаляваща се производителна сила на труда* и при *едновременно удължаване на работния ден* абсолютната величина на принадената стойност може да остане непроменена, а нейната относителна величина да спадне; нейната относителна величина може да остане непроменена, а абсолютната и величина да расте, и най-сетне, в зависимост от степента на удължаването, могат да растат и двете.

През периода от 1799 до 1815 г. покачването на цените на средствата за живот в Англия е довело до номинално покачване на работната заплата, макар че действителната работна заплата, изразена в средства за живот, е спаднала. Оттук Уест и Рикардо са заключили, че намаляването на производителността на земеделския труд би причинило спадане на нормата на принадената стойност, и превърнали това предположение, което е валидно не само в тяхната фантазия, в изходна точка на важни анализи на относителните количествени отношения между работната заплата, печалбата и поземлената рента. Но благодарение на повишената интензивност на труда и наложеното удължаване на работното време принадената стойност тогава е нараснала абсолютно и относително. Това е бил периодът, когато безмерното удължаване на работния ден е придобило правото на гражданство[15], период, който

[15] „Житото и трудът рядко вървят на едно равнище; но има явна граница, отвъд която те не могат да бъдат разделени. С оглед на *необикновените напрежения* на трудещите се класи в периоди на поскъпване и на *предизвиканото от него спадане на работната заплата*, споменато в показанията (именно пред парламентарните следствени комисии от 1814—1815 г.), трябва да се изтъкне, че тези напрежения са твърде доходни за отделни лица и сигурно *благоприятствуват нарастването на капитала*. Но нито един хуманен човек не ще пожелае да ги види *постоянни и непрекъснати*. Те са крайно похвални като временни облекчения, но ако бъдат прилагани постоянно, биха се получили също такива последици, каквито ако населението на една страна би се размножило до крайните предели, допустими от неговите средства за прехрана." (*Malthus* [Малтус]. Inquiry into the Nature and Progress of Rent, Лондон 1815 г., стр. 48, бележката.) Прави чест на Малтус, че наблята на *удължаването на работния ден*, което именно е описано и на друго място в неговия памфлет, докато Рикардо и други, въпреки най-фрапантни факти, поставят в основата на всичките си изследвания постоянната величина на работния ден. Но консервативните интереси, чийто слуга е бил Малтус, са му пречели да види, че безмерното удължаване на работния ден, наред с необикновеното развитие на машините и на експлоатацията на женския и детски труд неизбежно са направили „излишна" една голяма част от работническата класа, особено след като се е прекратило военното търсене и английският монопол на световния пазар. Естествено, много по-удобно е било и много повече е отговаряло на интересите на господствуващите класи, пред които Малтус идолопоклонствувал по чисто попски начин, това „свръхнаселение" да се обяснява с вечните закони на природата, отколкото само с историческите природни закони на *капиталистическото* производство.

специално се характеризира с ускорено нарастване на капитала, от една страна, и на пауперизма — от друга[18].

2. *Увеличаваща се интензивност и производителна сила на труда при едновременно скъсяване на работния ден.*

Повишената производителна сила на труда и неговата нарастваща интензивност действуват в една посока еднообразно. И двете увеличават масата на продуктите, която се добива в даден отрязък от време. Значи и двете скъсяват оная част на работния ден, която е необходима на работника, за да произведе своите средства за живот или техния еквивалент. *Абсолютната минимална граница* на работния ден се образува изобщо от тази негова *необходима, но свиваема съставна част.* Ако целият работен ден бъде свит до тази съставна част, тогава би изчезнал и принаденият труд, което е невъзможно при режима на капитала. Премахването на капиталистическата форма на производство дава възможност да се ограничи *работният ден до необходимия труд.* Но областта на последния при равни други условия би разширила своя обем. От една страна — защото жизнените условия на работника биха станали по-богати и неговите жизнени потребности по-големи. От друга страна — към необходимия труд би спадала част от сегашния принаден труд, а именно този труд, който е необходим за образуване на един обществен резервен и акумулационен фонд.

Колкото повече расте производителната сила на труда, толкова повече може да бъде скъсен работният ден, а колкото повече се скъсява работният ден, толкова повече може да нараства интензивността на труда. От обществена гледна точка производителността на труда расте наред с неговото икономисване. То включва не само икономисването на средствата за производство, но и избягването на всеки безполезен труд. Докато капиталистическият начин на производство налага икономии във всяко индивидуално предприятие, неговата анархистична система на конкуренция поражда най-безмерно прахосване на обществените средства за производство и на работните сили, наред с безброй функции, сега необходими, но излишни сами по себе си.

При дадена интензивност и производителна сила на труда — *оназя част от обществения работен ден, която е необходима за материалното производство,* е толкова по-къса, а значи оназя част от времето, която е извоювана за свободна умствена и обществена дейност на индивидите, е толкова по-голяма, колкото *по-равномерно* е разпределен трудът между всички трудоспособни членове на обществото, колкото по-малко един слой от обществото може да стоварва върху друг слой природната необходимост от труд. Абсолютна граница за скъсяването на работния ден от тая гледна точка е *всеобщността на труда.* В капиталистическото общество се произвежда свободно време

[18] „Една основна причина за *нарастването на капитала* през време на войната се крие в *по-напрегнатия труд,* а може би и в *по-големите лишения на трудещите се класи,* които са най-многобройни във всяко общество. Заставени от принудата на условията, по-голям брой жени и деца отидоха на работа, а тези, които и по-рано са били работници, по същата причина се били принудени да *посветят по-голяма част от времето си за увеличение на производството*" („Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress". Лондон 1830 г., стр. 248.)

за една класа чрез превръщане на цялата продължителност на живота на масите в работно време.

ШЕСТНАДЕСЕТА ГЛАВА

РАЗЛИЧНИ ФОРМУЛИ ЗА НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Видяхме, че *нормата на принадената стойност* се изразява във формулите

I.

$$\frac{\text{Принадена стойност}}{\text{Променлив капитал}}\left(\frac{m}{v}\right) = \frac{\text{Принадена стойност}}{\text{Стойност на работната сила}} = \frac{\text{Принаден труд}}{\text{Необходим труд}}$$

Първите две формули изразяват като съотношение на стойности това, което третата изразява като съотношение на периодите време, през които биват произвеждани тези стойности. Тези формули, заместващи се една с друга, са строго логични. Затова ги намираме по същество, но не и съзнателно разработени, в класическата политическа икономия. Но затова в нея срещаме следните производни формули:

II.

$$\frac{\text{Принаден труд}^{*}}{\text{Работен ден}} = \frac{\text{Принадена стойност}}{\text{Продуктова стойност}} = \frac{\text{Принаден продукт}}{\text{Целокупен продукт}}$$

Една и съща пропорция тук е изразена последователно във формата на работните времена, на стойностите, в които те се въплътяват, на продуктите, в които тези стойности съществуват. Естествено — при предпоставката, че под *стойност на продукта* трябва да се разбира само *стойностният продукт* на работния ден, а постоянната част на *продуктовата стойност* е изключена.

Във всички тези формули *действителната степен на експлоатацията на труда* или *нормата на принадената стойност* е изразена погрешно. Нека работният ден да е 12 часа. При другите предпоставки на предишния ни пример, действителната степен на експлоатацията на труда в този случай се изразява в пропорциите:

$$\frac{\text{6 часа принаден труд}}{\text{6 часа необходим труд}} = \frac{\text{Принадена стойност от 3 шил.}}{\text{Променлив капитал от 3 шил.}} = 100\%$$

А според формулите II получаваме:

$$\frac{\text{6 часа принаден труд}}{\text{Работен ден от 12 часа}} = \frac{\text{Принадена стойност от 3 шил.}}{\text{Стойностен продукт от 6 шил.}} = 50\%$$

Тези производни формули изразяват в действителност оназя *пропорция,* в която *работният ден* или неговият *стойностен продукт* се поделя между капиталиста и работника. Затова, ако те важат като непосредствени изрази на степента на самооплодотворяването на капитала,

* Във френското издание Маркс поставя тази първа формула в скоби, „защото понятието за принаден труд не се намира ясно изразено в буржоазната политическа икономия". — *Моск. ред.*

вани и погрешният закон: *принаденият труд и на принадената стойност никога не могат да постигнат 100%*[17]. Тъй като принаденият труд може да бъде винаги само кратна част от работния ден или принадената стойност винаги само кратна част от стойностния продукт — принаденият продукт по необходимост винаги е по-малък от работния ден или принадената стойност винаги е по-малка от стойностния продукт. Но за да се отнасят една към друга както $\frac{100}{100}$ те би трябвало да са равни. За да може принаденият труд да погълне целия работен ден (тук става въпрос за средния ден на работната седмица, на работната година и т. н.), необходимият труд би трябвало да спадне до нула. Но ако изчезне необходимият труд, ще изчезне и принаденият труд, тъй като последният е само функция на първия. Така че пропорцията:

$$\frac{\text{Принаден труд}}{\text{Работен ден}} = \frac{\text{Принадена стойност}}{\text{Стойностен продукт}},$$

не може никога да стигне предела $\frac{100}{100}$, а още по-малко — да се качи на $\frac{100 + x}{100}$. Но това е възможно за нормата на принадената стойност или за действителната степен на експлоатацията на труда. Да вземем напр. пресмятането на Л. де Лаверн, според което английският земеделски работник получава само $\frac{1}{4}$, а капиталистът (арендаторът) — $\frac{3}{4}$ от продукта[18] или от неговата стойност, безразлично как се разпределя понататък тая плячка между капиталиста и поземления собственик и т. н. Така че по това пресмятане принаденият труд на английския земеделски работник се отнася към неговия необходим труд както 3:1, т. е. степента на експлоатация е 300%.

[17] Така напр. в „Dritter Brief an v. Kirchmann von Rodbertus“ [Родбертус, „Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie“, Берлин 1851 г.]. Аз по-сетне ще се върна на това съчинение, което, въпреки своята погрешна теория за поземлената рента, е прозряло същността на капиталистическото производство. — [Добавка към третото издание. Тук виждаме колко благосклонно преценяваше Маркс своите предшественици, щом намереше у тях действителен напредък, някоя вярна нова мисъл. Междувременно публикуването на писмата на Родбертус до Рудолф Майер до известна степен ограничава горепризнатата оценка. Там е казано: „Капиталът трябва да бъде спасен не само от труда, но и от самия себе си, а това действително най-добре може да стане, ако дейността на предприемача-капиталист се схваща като народностопански и държавностопански функции, делегирани му от капиталовата собственост, а неговата печалба — като форма на заплата, защото ние не познаваме никаква друга социална организация. Но заплатите могат да бъдат регулирани, а и намалявани, ако отнемат твърде много от работната заплата. Така трябва да се отбие нахлуването на Маркс в обществото — така бих желал да нарека неговата книга... Изобщо книгата на Маркс е не толкова изследване на капитала, колкото полемика против сегашната му форма, която той смесва със самото понятие капитал, от което и произлизат неговите заблуждения.“ („Briefe etc. von Dr. Rodbertus-Jagetzow“ [Родбертус-Ягецов], издадени от д-р Руд. Майер, Берлин 1881 г., I том, стр. 111, 48-о писмо от Родбертус.) — В такива идеологични баналности затъват накрая смелите първи крачки на „Социалните писма“ на Родбертус. — Ф. Е.]

[18] Онази част на продукта, която замества само авансирания постоянен капитал, разбира се е изключена от тая сметка. — Господин Л. де Лаверн, сляп поклонник на Англия, дава по-скоро твърде ниско отколкото твърде високо съотношение.

Школският метод да се разглежда работният ден като *постоянна величина* бе затвърден чрез приложението на формулите II, тъй като в тях принаденият труд винаги се сравнява с един работен ден от дадена величина. Същото става, ако се има предвид изключително *разпределението на стойностния продукт*. Работният ден, който вече се е опредметил в даден стойностен продукт, е винаги работен ден с дадени граници.

Изразяването на принадената стойност и на стойността на работната сила във вид на дробни части от стойностния продукт — начин на изразяване, който впрочем произтича от самия капиталистически начин на производство и значението на който ще ни се разкрие по-сетне — *скрива* специфичния характер на капиталовото отношение, а именно — замяната на променливия капитал с живата работна сила и съответното отстраняване на работника от продукта. Вместо това създава се илюзията за съдружническо отношение, при което работникът и капиталистът си поделят продукта според съотношението на различни фактори на неговото образуване[19].

Впрочем формулите II винаги могат да бъдат обратно превърнати във формули I. Напр., ако имаме $\frac{\text{Принаден труд от 6 часа}}{\text{Работен ден от 12 часа}}$, тогава *необходимото работно време* е равно на *работния ден от 12 часа* минус *принаден труд от 6 часа*, и така ще се получи:

$$\frac{\text{Принаден труд от 6 часа}}{\text{Необходим труд от 6 часа}} = \frac{100}{100}.$$

Една трета формула, която аз при случай вече предварително съм използувал, е:

III

$$\frac{\text{Принадена стойност}}{\text{Стойност на работната сила}} = \frac{\text{Принаден труд}}{\text{Необходим труд}} = \frac{\text{Незаплатен труд}}{\text{Заплатен труд}}.$$

Недоразумението, към което би могла да подведе формулата $\frac{\text{Незаплатен труд}}{\text{Заплатен труд}}$, като че ли капиталистът заплаща труда, а не работната сила, отпада след обясненията, които дадохме по-горе. Формулата $\frac{\text{Незаплатен труд}}{\text{Заплатен труд}}$ е само *популярен* израз за $\frac{\text{Принаден труд}}{\text{Необходим труд}}$. Капиталистът заплаща стойността, респективно отклоняващата се от нея цена на работната сила, и в замяна получава правото да разполага със самата жива работна сила. Неговото използуване на тази работна сила се разпада на два периода. През единия период работникът произвежда само стойност, която е равна на стойността на неговата работна сила, значи е само еквивалент. По

[19] Тъй като всички развити форми на капиталистическия производствен процес са форми на кооперацията, естествено няма нищо по-лесно от това, да се абстрахира човек от техния специфично-антагонистичен характер и с това да ги изфантазира като свободни форми на асоциация, както става в съчинението на граф *А. де Лаборд* [Лаборд], „De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté“, Париж 1818 г. Един янки, *Х. Кери*, извършва този фокус със същия успех даже и по повод на отношенията в *робската система*.

този начин срещу авансираната цена на работната сила капиталистът получава продукт на същата цена. Положението е същото, както ако той би купил продукта готов на пазара. Напротив, в периода на принадения труд използуването на работната сила образува стойност за капиталиста, без да му струва в замяна някаква стойност[20]. Това реализиране на работната сила той получава даром. В този смисъл принаденият труд може да бъде наречен *незаплатен труд*.

Така че капиталът е не само *командуване на труда*, както казва А. Смит. Той по същество е *командуване на незаплатен труд*. Всяка принадена стойност, в каквато и *особена* форма на печалба, лихва, рента и т. н. да се кристализира по-после, по своята субстанция е *материализация на незаплатено работно време*. Тайната на *самооплодотворяването на капитала* се свежда към *разпореждането му с определено количество незаплатен чужд труд*.

[20] Макар че физиократите не са проникнали в тайната на принадената стойност, на тях все пак им е било ясно, че принадената стойност е „независимо и разполагаемо богатство, което той [притежателят] *не е купил, а го продава*“ (*Turgot*, Тюрго, Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses, стр. 11.)

ШЕСТИ ОТДЕЛ

РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

СЕДЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

ПРЕВРЪЩАНЕ НА СТОЙНОСТТА, РЕСПЕКТИВНО НА ЦЕНАТА НА РАБОТНАТА СИЛА, В РАБОТНА ЗАПЛАТА

На повърхността на буржоазното общество заплатата на работника *изглежда като цена на труда*, като определено количество пари, плащано за определено количество труд. Затова тук говорят за *стойност на труда* и наричат нейния паричен израз негова *необходима* или *естествена цена*. От друга страна говорят за *пазарни цени на труда*, т. е. цени, които се колебаят над или под неговата необходима цена.

Но какво е стойността на една стока? Предметна форма на изразходвания за нейното производство обществен труд. А с какво измерваме *величината* на нейната стойност? С *величината на труда*, който се съдържа в нея. Значи с какво би била определена стойността напр. на един 12-часов работен ден? С 12-те работни часа, които се съдържат в работния ден от 12 часа — една блудкава тавтология[21].

За да бъде продаден на пазара като стока, трудът би трябвало във всеки случай да съществува, преди да бъде продаден. Но ако работникът можеше да му даде самостоятелно съществуване, той щеше да продава стока, а не труд[22].

[21] „Рикардо доста остроумно отбягва едно затруднение, което на пръв поглед като че ли противоречи на неговата теория, че стойността зависи от количеството на употребявания в производството труд. Ако се държим строго за този принцип, от него следва, че *стойността на труда зависи от количеството труд, употребен за неговото производство* — а това е очевидна безсмислица. Затова с един ловък обрат Рикардо поставя стойността на труда в зависимост от количеството труд, необходимо за произвеждане на работната заплата, или — да се изразим с неговите собствени думи — той твърди, че стойността на труда трябва да се оценява по количеството труд, необходимо за произвеждане на работната заплата, под това той разбира количеството труд, необходимо за произвеждането на парите или стоките, които се дават на работника. Това е все едно да се каже, че стойността на сукното се оценява не с количеството труд, изразходвано за неговото производство, а с количеството труд, изразходвано за произвеждането на среброто, срещу което се разменя сукното.“ („A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value“, стр. 50, 51.)

[22] „Макар че вие наричате труда *стока*, той все пак не прилича на стоката, която най-напред се произвежда с цел за размяна и после се изнася на пазара, където в определени съотношения се разменя с други стоки, които тъкмо тогава се намират на пазара; трудът се *създава* в оня момент, в който той бива изнесен на пазара, дори бива изнесен на пазара, *преди да е създаден*.“ („Observations on some verbal disputes etc.“, стр. 75, 76.)

Независимо от тези *противоречия* една пряка размяна на парите, т. е. на опредметения труд, с жив труд — или би премахнала *закона за стойността*, който се развива свободно едва върху основата на капиталистическото производство, или би премахнала *самото капиталистическо производство*, което почива именно върху *наемния труд*. Работният ден от 12 часа се изразява напр. в парична стойност от 6 шилинга. Или се разменят еквиваленти и тогава работникът получава за 12-часов труд 6 шилинга. Цената на неговия труд би била равна на цената на неговия продукт. В този случай той не би произвеждал *принадена стойност* за купувача на своя труд, шестте шилинга не биха се превърнали в капитал, основата на капиталистическото производство би изчезнала — а именно върху тази основа той *продава* своя труд и неговият труд е наемен труд. Или пък — той получава за 12 часа труд по-малко от 6 шилинга, т. е. по-малко от 12 часа труд. Дванадесет часа труд се разменят срещу 10, 6 и т. н. часа труд. Това приравняване на неравни величини не само премахва *определението на стойността*. Такова противоречие, което само себе си премахва, изобщо не може да бъде наречено или само изразено или формулирано като закон[32].

Никак няма да помогне и опитът, разменянето на повече срещу по-малко труд да се изведе от разликата в неговата *форма*, от това, че в единия случай той е *опредметен*, а в другия — *жив*[33]. Това е толкова по-глупаво, защото *стойността на стоката* не се определя от количеството на действително опредметения в нея труд, а от количеството на необходимия за нейното произвеждане жив труд. Нека една стока да представлява 6 работни часа. Ако бъдат направени изобретения, с които тя може да бъде произведена за 3 часа — тогава ще се намали наполовина и стойността на вече произведената стока. Тя сега ще представлява 3 часа, вместо предишните 6 часа необходим обществен труд. Значи *величината на стойността* на стоката се определя от *количеството* труд, необходимо за нейното произвеждане, а не от неговата *предметна форма*.

В същност на стоковия пазар срещу притежателя на пари пряко противостои не *трудът*, а *работникът*. Това, което работникът продава, е неговата *работна сила*. Щом като неговият труд се започне действително, той вече е престанал да му принадлежи и значи той не може повече да го продава. Трудът е субстанцията и иманентната мярка на стойностите, но сам той *няма стойност*[34].

[32] „Ако човек разглежда труда като стока, а капитала — продукта на труда — като друга стока, тогава, ако стойностите на тия две стоки биваха регулирани чрез еднакви количества труд, едно количество труд ... би се разменило с такова количество капитал, което е било произведено от същото количество труд; *минал труд* би се разменил ... със същото количество, както и *настоящ* труд. Но стойността на труда по отношение на другите стоки ... *не се определя с еднакви количества труд*." (*Е. Г. Уейкфийлд* в неговото издание на „Wealth of Nations" от Адам Смит, Лондон 1836 г., том I, стр. 231, бележката.)

[33] „Би трябвало да се уговори" (ето още едно издание на „Contrat Social" [„Обществения договор" на Ж. Ж. Русо]), „че винаги, когато се разменя вече *извършен труд срещу труд, който предстои да бъде извършен*, последният (капиталистът) да получава по-голяма стойност отколкото първия (работникът)." (*Simonde de Sismondi* [Сисмонди], „De la Richesse Commerciale", Женева 1803 г., том I, стр. 37.)

[34] „Трудът, изключителната мярка на стойността ... творецът на всяко богатство, *не е стока*." (*Тх. Ходжкин* [Hodgskin], „Popular Political Economy", стр. 186.)

В израза „*стойност на труда*" понятието стойност е не само напълно заличено, но дори и превърнато в неговата противоположност. Това е имагинерен израз, както напр. *стойност на земята*. Но тези имагинерни изрази произтичат от самите производствени отношения. Те са категории за *формите на проява* на съществени *отношения*. Че нещата в своята *проява* често пъти се представят превратно — това е познато в почти всички науки освен в политическата икономия[35].

Класическата политическа икономия е заела без по-нататъшна критика от всекидневния живот категорията „*цена на труда*", за да си зададе след това въпроса как се определя тази цена? Тя скоро разбрала, че промяната в отношението между търсенето и предлагането не обяснява при цената на труда — както и при цената на всяка друга стока — нищо друго освен *промяната* на цената на труда, т. е. колебанията на пазарните цени под или над известна величина. Ако търсенето и предлагането се покриват, тогава — при равни други условия — колебанията на цените престават. Но тогава търсенето и предлагането престават да обясняват каквото и да било. Когато търсенето и предлагането се покриват, цена на труда е онази негова цена, която е определена независимо от отношението между търсене и предлагане, неговата естествена цена, до която ние достигаме като до предмета, който собствено подлежи на анализ. Или пък са вземали един по-дълъг период от колебанията на пазарната цена, напр. една година, и са намирали, че нейното спадане и качване се изравнява до една средна, *постоянна величина*. Естествено, тя трябвало да се определи по-другояче отколкото компенсиращите се отклонения от самата нея. Тази цена, която стои над случайните пазарни цени на труда и ги регулира, „*необходимата цена*" (физиократите) или „*естествената цена*" *на труда* (Ад. Смит), може да бъде както при другите стоки, само неговата *стойност* изразена в пари. По такъв начин политическата икономия се е надявала да се добере от случайните цени на труда до неговата *стойност*. Както при другите стоки, тази стойност се е определяла по-нататък чрез производствените разноски. Но какво нещо са производствените разноски — на *работника*, т. е. разноските за произвеждането или възпроизвеждането на *самия работник*? С този въпрос политическата

[35] Но пък обявяването на такива изрази за просто licentia poetica [поетични волности] показва само безсилието на анализа. Затова на Прудоновата фраза: „Приписват на труда *стойност* не като на същинска стока, а с оглед на стойностите, за които се вярва, че той потенциално ги съдържа. *Стойността на труда* е образен израз и т. н.", аз възразих: „В стоката труд, която е страшна реалност, той вижда само граматически елипсис. И тъй, цялото общество, почиващо на стоката труд, сега вече било основано върху поетичната волност, върху образния израз. Ако обществото иска „да премахне всички неудобства", които го измъчват, нека премахне всички неблагозвучни изрази, нека промени езика и за тази цел нека се отнесе само до Академията, за да поиска от нея да издаде ново издание на своя речник." (*К. Маркс* [Marx], Misère de la Philosophie, стр. 34, 35.) Още по-удобно е, естествено, под думата стойност човек нищо да не си мисли. В такъв случай човек би могъл, без много да му мисли, да се подчини на тази категория. Така прави напр. *Ж. Б. Сей*. Какво е „стойност" (valeur)? Отговор: „*Това, което струва една вещ*." А какво е „цена"? Отговор: „Стойността на една вещ, изразена в пари." А защо *трудът на земята* има стойност? Защото са му приписали *някаква цена*. И тъй, стойност е това, което едно нещо струва, а земята има „стойност", *защото* нейната стойност „се изразява в пари". Това, във всеки случай, е твърде прост метод да си разумее човек причините и предназначението на нещата.

икономия несъзнателно подмени първоначалния въпрос, тъй като с *производствените разноски на труда като такъв* тя се е въртяла в кръг и не е мръднала от мястото си. Значи това, което тя нарича *стойност на труда* (value of labour), е в същност *стойността на работната сила*, която [сила] съществува в личността на работника и се различава от своята функция — труда, също както една машина се различава от своите операции. Заети с различието между пазарните цени на труда и неговата тъй наречена стойност, със съотношението на тази стойност към нормата на печалбата, към произведените чрез труда стокови стойности и т. н., икономистите никога не са могли да открият, че ходът на анализа е довел от пазарните цени на труда не само към неговата мнима стойност, но и към свеждането на самата тая *стойност на труда* към *стойността на работната сила*. Неосъзнаването на този резултат от нейния собствен анализ, безкритичното възприемане на категориите „*стойност на труда*", „*естествена цена на труда*" и т. н. като последни адекватни изрази на разглежданото стойностно отношение е заплело класическата политическа икономия, както ще видим по-сетне, в неразрешими бъркотии и противоречия, давайки в същото време сигурна операционна база за баналностите на вулгарната политическа икономия, зачитаща по принцип само привидността на явленията.

Да разгледаме най-напред как стойността и цените на работната сила се изразяват в своята *превърната форма като работна заплата*.

Знае се, че еднодневната стойност на работната сила е изчислена въз основа на известна продължителност на живота на работника, на която отговаря известна дължина на работния ден. Да приемем, че обикновеният работен ден е 12 часа, а еднодневната стойност на работната сила е 3 шилинга, които са паричният израз на една стойност, в която са представени 6 работни часа. Ако работникът получи 3 шилинга, той получава стойността на своята функционираща в течение на 12 часа работна сила. Ако тази *еднодневна стойност на работната сила* бъде изразена като *стойност на еднодневния труд*, получава се формулата: 12-часовият труд има *стойност* 3 шилинга. По този начин стойността на работната сила определя стойността на труда, или, изразено в пари — неговата *необходима цена*. Ако пък цената на работната сила се отклонява от нейната стойност, тогава също тъй и *цената на труда* се отклонява от неговата така наречена стойност.

Тъй като стойността на труда е само ирационален израз на стойността на работната сила, от само себе си следва, че *стойността на труда винаги трябва да бъде по-малка от неговия стойностен продукт*, тъй като капиталистът винаги кара работната сила да функционира по-дълго, отколкото е необходимо за възпроизвеждането на собствената ѝ стойност. В гореприведения пример стойността на функциониращата в течение на 12 часа работна сила е 3 шилинга и за възпроизвеждането на тази стойност работната сила има нужда от 6 часа. Напротив, нейният стойностен продукт е 6 шилинга, тъй като тя в действителност функционира 12 часа, а нейният стойностен продукт зависи не от нейната собствена стойност, а от продължителността на нейната функция. Така се получава на пръв поглед глупавият резул-

тат, че труд, който създава стойност 6 шилинга, има стойност 3 шилинга[27].

По-нататък виждаме: стойността от 3 шилинга, в която е представена *заплатената част на работния ден, т. е. 6 часа* труд, се явява като стойност или *цена на целия 12-часов работен ден*, който съдържа и 6 *незаплатени* часа. Така че *формата на работната заплата заличава всяка следа от разделението на работния ден на необходим труд и принаден труд, на заплатен и незаплатен труд*. Всеки труд *изглежда* заплатен труд. При *ангарийния труд* трудът на селянина за самия себе си и неговият принудителен труд за земевладелеца се различават помежду си съвсем осезателно по време и пространство. При *робския труд* дори онази част на работния ден, през която робът замества само стойността на своите собствени средства за живот и значи наистина работи за самия себе си, изглежда като труд за неговия господар. Целият негов труд изглежда като незаплатен труд[28]. При *наемния труд*, напротив, дори принаденият труд или незаплатеният труд изглежда като заплатен. В първия случай отношението на собствеността прикрива и *труда на роба за него самия*, а тук паричното отношение прикрива *безплатния труд на наемния работник*.

Затова лесно е да се разбере решаващото значение на *превръщането* на стойността и цената на работната сила във формата на *работна заплата* или в стойност и цена на самия труд. Върху тази *форма на проявление*, която прави действителното отношение невидимо и показва тъкмо неговата противоположност, почиват всички правни представи на работника и на капиталиста, всички мистификации на капиталистическия начин на производство, всички негови илюзии за свобода, всички апологетични извъртания на вулгарната икономия.

Ако на световната история е нужно много време, за да проникне в *тайната на работната заплата* — няма пък нищо по-лесно от това, да се разбере необходимостта, les raisons d'être [френ. основанията] на тази *форма на проявление*.

Размяната между капитала и труда се възприема първоначално точно по същия начин, както покупката и продажбата на всички други стоки. Купувачът дава известна парична сума, а продавачът — някакъв артикул, различен от парите. Правното съзнание вижда тук най-много една материална разлика, която се изразява в правно еквивалентните формули: Do ut des, do ut facias, facio ut des и facio ut facias [лат.:

---

[27] Ср. „Zur Kritik der politischen Oekonomie", стр. 40 [бълг. изд. стр. 56], където предизвестявам, че при разглеждането на капитала предстои да бъде решена следната проблема: „По какъв начин производството, въз основа на определянето на разменната стойност само чрез работното време, довежда до резултата, че разменната стойност на труда е по-малка от разменната стойност на неговия продукт?"

[28] „Morning Star" [„Морнинг стар"], наивен до глупост фритредерски орган на привържениците на свободната търговия, през цялото време на американската гражданска война непрекъснато и с най-голямото възможно морално негодувание уверяваше, че в „Confederate States" [южните щати на Америка, които [illegible] Съединени щати] негрите работели съвсем безплатно. Той по-скоро би трябвало да сравни еднодневните разноски за издръжката на един такъв негър с тези на свободния работник от East End [източната част на Лондон].

давам, за да дадеш; давам, за да правиш; правя, за да дадеш; правя за да правиш]

·По-нататък: тъй като разменната стойност и потребителната стойност са *сами по себе си несъизмерими величини*, затова изразите „стойност на труда", „цена на труда" не изглеждат по-ирационални, отколкото изразите „стойност на памука", „цена на памука". Към това се прибавя, че на работника плащат след като той вече е дал своя труд. Но в своята функция като *платежно средство* парите впоследствие реализират стойността или цената на доставения артикул, значи в дадения случай — стойността или цената на доставения труд. Най-сетне, *„потребителната стойност"*, която работникът доставя на капиталиста, е в действителност не неговата работна сила, а нейната функция, определен полезен труд, шивашки труд, обущарски труд, предачески труд. Обстоятелството, че *същият този труд* откъм една друга страна е всеобщ *елемент за образуване стойност* и че по това си свойство трудът се различава от всички други стоки — това обстоятелство остава вън от обсега на обикновеното съзнание.

Ако застанем на становището на работника, който напр. за своя 12-часов труд получава стойностния продукт на 6-часов труд, да речем 3 шилинга, то *за него неговият 12-часов труд е наистина покупателното средство на 3 шилинга*. Нека стойността на неговата работна сила да варира заедно със стойността на неговите обичайни средства за живот от 3 на 4 шилинга или от 3 на 2 шилинга, или, при неизменна стойност на неговата работна сила, нейната цена, поради променящо се съотношение между търсенето и предлагането, нека се качи на 4 шилинга или да спадне на 2 шилинга — все пак *той винаги дава 12 работни часа*. Затова всяка промяна във величината на еквивалента, който той получава, му се струва по необходимост като промяна в стойността или цената на неговите 12 работни часа. Това обстоятелство е подвело *Адам Смит*, който разглежда работния ден като *постоянна величина* [*], да твърди, че *стойността на труда била постоянна*, макар и стойността на средствата за живот да се мени, и че затова един и същ работен ден се изразява за работника в повече или по-малко пари.

Ако от друга страна вземем капиталиста, той наистина иска да получи колкото може повече труд за колкото може по-малко пари. Затова практически него го интересува само *разликата* между цената на работната сила и стойността, която нейното функциониране създава. Но той се стреми да купува *всички* стоки колкото може по-евтино и навсякъде си обяснява своята печалба само с простата измама, с това, че купува под стойността и *продава* над нея. Затова той не осъзнава, че ако такова нещо като *стойност на труда* действително съществуваше и ако той действително плащаше тази стойност — не би съществувал никакъв капитал и неговите пари не биха се превръщали в капитал.

При това *действителното движение на работната заплата* дава явления, които като че ли доказват, че се заплаща не *стойността на работната сила*, а стойността на нейното функциониране, на *самия труд*. Тези явления можем да сведем към две големи категории. *Първо*: Про-

* А. Смит само случайно, по повод на заплатата на парче, намеква за вариацията на работния ден.

меняне на работната заплата заедно с променянето на дължината на работния ден. Също така би могло да се заключи че се плаща не стойността на самата машина, а тази на нейната операция, тъй като струва по-скъпо да се наеме една машина за една седмица, отколкото за един ден. *Второ*: Индивидуалните различия между работните заплати на различните работници, които изпълняват една и съща функция. Такива индивидуални различия ние виждаме, но без повод за илюзии, и в системата на робството, където открито и свободно, без завъртулки, се продава *самата работна сила*. Само че в системата на робския труд изгодата от една работна сила, която стои над средната, или вредата от една работна сила, която стои под средната, се падат на робопритежателя, а в системата на наемния труд – на самия работник, тъй като в единия случай той сам продава своята работна сила, а в другия я продава трето лице.

Впрочем относно такива *форми на проявление* като „стойност и цена на труда" или *„работна заплата"* — за разлика от *същественото отношение*, което *се проявява*, т. е. за разлика от стойността и цената на работната сила — важи същото, което важи и за *всички форми на проявление* и за техния скрит заден план. Първите се възпроизвеждат непосредствено спонтанно, като текущи *мисловни форми*, а тяхната основа трябва тепърва да бъде *открита* от науката. Класическата политическа икономия приблизително попада на истинското положение на нещата, без обаче *да го формулира съзнателно*. Тя не може да стори това, докато стои в своята буржоазна кожа.

ОСЕМНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЗАПЛАТАТА ПО ВРЕМЕ

Самата *работна заплата* приема *най-разнообразни форми* и това обстоятелство не проличава в наръчниците по политическа икономия, които в своята груба заинтересованост към материята пренебрегват всяко различие във формата. Но мястото на едно излагане на всички тези форми е в специалното учение за наемния труд, значи не в това съчинение. Но тук трябва накратко да разгледаме господстващите две основни форми.

Продажбата на работната сила се извършва, както вече знаем, винаги за *определени периоди време*. Така че превърнатата форма, в която *непосредствено* се представя еднодневната стойност, седмичната и т. н. стойност на работната сила, е формата на *„заплатата по време"*, значи надница и т. н.

Преди всичко трябва да се забележи, че изложените в петнадесетата глава закони за промяната във величините на цената на работната сила и на принадената стойност чрез просто изменение на формата — се превръщат в *закона на работната заплата*. Също тъй разликата между *разменната стойност* на работната сила и *масата на средствата за живот*, в които се превръща тази стойност, сега се явява като разлика между *номиналната* и *реалната* работна заплата. Би било безполезно да се повтаря при формата на проявление всичко онова,

което вече бе развито при съществената форма. Затова ще се ограничим върху няколко точки, характерни за *заплатата по време*.

Паричната сума[40], която работникът получава за своя еднодневен, седмичен и т. н. труд, образува *сумата на неговата номинална работна заплата* или на работната заплата, изразена по стойност. Но ясно е, че според продължителността на работния ден, значи според всекидневно влаганото от работника *количество труд*, една и съща еднодневна, седмична и т. н. заплата може да представлява твърде различна *цена на труда*, т. е. твърде различни парични суми за *едно и също количество труд*[41]. Така че при заплатата по време пак трябва да се прави разлика между *общата сума на работната заплата*, надницата, седмичната заплата и т. н. — и *цената на труда*. Но как да се намери тази цена, т. е. *паричната стойност на дадено количество труд*? Средната цена на труда се получава, като *разделим средната еднодневна стойност на работната сила с брой на часовете на един среден работен ден*. Ако напр. еднодневната стойност на работната сила е 3 шилинга — стойностен продукт от 6 работни часа — и ако работният ден се състои от 12 часа, цената на един работен час = $\frac{3 \text{ шилинга}}{12}$ = 3 пенса. Намерената по такъв начин *цена на работния час служи като единица мярка на цената на труда*.

Затова следва, че надницата, седмичната и т. н. заплата може да си остава същата, макар *цената на труда постоянно да спада*. Ако напр. обикновеният работен ден е бил 10 часа, а дневната стойност на работната сила — 3 шилинга, — цената на един работен час е била $3\frac{3}{5}$ пенса, тя спада на 3 пенса, щом работният ден се удължи на 12 часа, и на $2\frac{2}{5}$ пенса, ако той се удължи на 15 часа. Но въпреки това надницата или седмичната заплата остават непроменени. И обратно, надницата или седмичната заплата може да се *покачи*, макар цената на труда да остане *постоянна* или дори да *спадне*. Ако напр. работният ден е бил 10 часа, а еднодневната стойност на работната сила 3 шилинга, цената на един работен час е $3\frac{3}{5}$ пенса. Ако работникът поради увеличение на работата и при неизменна цена на труда, работи 12 часа, неговата надница ще се повиши на 3 шилинга и $7\frac{1}{5}$ пенса без вариране на цената на труда. Същият резултат би се получил, ако вместо екстензивната величина на труда се увеличеше неговата интензивна величина[42]. Затова покачването на номиналната надница или седмична заплата може да бъде придружавано от неизменна или падаща цена на труда. Същото важи и за дохода на работническото семейство, когато влаганият от гла-

[40] Тук самата стойност на парите винаги се предпоставя като постоянна.

[41] *„Цената на труда е сумата, която се плаща за дадено количество труд"* (Sir Edward West (Уест), Price of Corn and Wages of Labour, Лондон 1826 г., стр. 67). *Уест* е авторът на анонимното съчинение, което направи епоха в историята на политическата икономия: „Essay on the Application of Capital to Land. By a Fellow of Univ. College Oxford", Лондон 1815 г.

[42] „Работните заплати зависят от цената на труда и от количеството на извършения труд... Покачването на работните заплати не включва по необходимост повишаване на цената на труда. При по-дълго работене и по-голямо напрягане работните заплати могат значително да нараснат, докато цената на труда си остава същата." (*West*, пак там, стр. 66, 68 и 112). Впрочем Уест с банални фрази се изплъзва от главния въпрос: как се определя „цената на труда"?

вата на семейството труд бива увеличаван с труда на другите членове на семейството. Така че съществуват методи за понижаване на цената на труда, *независими* от намаляването на номиналната надница или седмична заплата[43].

Като общ закон обаче следва: *при дадено количество еднодневен, седмичен и т. н. труд надницата или седмичната заплата зависи от цената на труда*, която пък варира или заедно със стойността на работната сила, или с отклоненията на нейната цена от стойността ѝ. Ако, напротив, е *дадена цената на труда, надницата или седмичната заплата зависи от количеството на еднодневния или седмичния труд*.

Единицата мярка за заплата по време, цената на работния час, е частното от еднодневната стойност на работната сила, разделена с броя на часовете на обичайния работен ден. Да приемем, че последният има 12 часа, че еднодневната стойност на работната сила е 3 шилинга и стойностен продукт на 6 работни часа. Цената на работния час при тези условия е 3 пенса, а нейният стойностен продукт — 6 пенса. Ако работникът е зает по-малко от 12 часа дневно (или по-малко от 6 дни през седмицата), напр. само 6 или 8 часа, то при *тази* цена на труда той получава само 2 или $1\frac{1}{2}$ шилинга надница[44]. Тъй като според предпоставката той трябва да работи средно *6 часа на ден*, за да произведе само такава надница, която да отговаря на стойността на неговата работна сила, и тъй като според същата предпоставка той от всеки час работи само $\frac{1}{2}$ час за себе си, а другия $\frac{1}{2}$ час — за капиталиста, ясно е, че той не може да изкара за себе си *стойностния продукт на 6 часа*, ако бъде заангажиран *по-малко от 12 часа*. Ако ние преди видяхме разрушителните последици на извънмерния труд, тук откриваме източниците на страданията, които произтичат за работника от неговото *недозаангажиране*.

Ако *заплатата на час* е фиксирана по такъв начин, че капиталистът не се задължава да плаща надница или седмична заплата, а да плаща само онези работни часове, през които му е угодно да дава работа на

[43] Най-фанатичният представител на индустриалната буржоазия от XVIII век, авторът на често цитираното тук съчинение „Essay on Trade and Commerce", съвсем вярно долавя това нещо, макар да представя работата конфузно: „Количеството на труда, а не неговата цена (под това той разбира номиналната надница или седмичната заплата) *се определя чрез цената на средствата за живот и на другите предмети за потребление*... ако се намали силно цената на предметите за употребление, съответно спада и количеството на труда... Фабрикантите знаят, че има различни пътища, за да се покачи или свали *цената на труда*, освен чрез изменението на неговата номинална сума" (пак там, стр. 48 и 61). *Н. У. Сениор* в своите „Three Lectures on the Rate of Wages", Лондон 1830 г., като се ползува от съчинението на Уест, без да го посочва, между другото казва: „Работникът се интересува главно от размера на работната заплата" (стр. 15). (Note.) Значи работникът бил заинтересован главно от това, което получава, от номиналната сума на заплатата, а не от това, което *дава*, не от количеството труд!

[44] Ефектът на такова *ненормално* недозаангажиране е съвсем различен от този на едно *всеобщо законодателно* скъсяване на работния ден. Първото няма нищо общо с *абсолютната дължина* на работния ден и може да настъпи както при 15-часов работен ден, тъй и при 6-часов. Нормалната цена на труда в първия случай е пресметната въз основа на това, че работникът работи средно 15 часа на ден, а във втория — че той работи средно 6 часа. Затова ефектът е един и същ, ако в първия случай той работи само $7\frac{1}{2}$, а във втория — само 3 часа дневно.

работника — той може да му дава работа през *по-малко време* от онова, което първоначално лежи в основата на изчисляването на заплатата на час или на единицата мярка за цената на труда. Тъй като тази единица мярка се определя чрез отношението $\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от дадено число часове}}$, тя естествено губи всеки смисъл, щом работният ден престане да наброява определено число часове. Премахва се взаимната зависимост между заплатения и незаплатения труд. Сега капиталистът може да изкара от работника определено количество принаден труд, без да му предоставя работното време, необходимо за неговата собствена самоиздръжка. Той може да унищожи всяка редовност на работата и да сменя най-чудовищния извънмерен труд с относителна или пълна безработица — точно така, както го изискват неговите удобства, произвол и моментни интереси. Той може ненормално да удължи работния ден, без да дава никаква съответна компенсация на работника — под предлог че плаща „нормалната цена на труда". На това се дължи напълно разумното опълчване на лондонските строителни работници (1860 г.) против опита на капиталистите да им наложат заплата на час. *Законодателното ограничаване на работния ден* слага край на това безобразие, макар че, естествено, не слага край и на недозаангажирането на работника, което се дължи на конкуренцията на машинерията, на промените в квалификацията на заетите работници, на частичните и всеобщи кризи.

При нарастваща надница или седмична заплата *цената на труда* номинално може да остане постоянна и въпреки това да спадне под своето нормално равнище. Това става всеки път, когато при постоянна цена на труда, респективно на работния час, работният ден бъде удължен повече от обикновената му продължителност. Ако в дробта $\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден}}$ расте знаменателят, тогава числителят расте още по-бързо. Стойността на работната сила, поради нейното изхабяване, расте заедно с продължителността на нейното функциониране и дори в по-бърза пропорция отколкото нарастването на продължителността на нейното функциониране. Затова в много клонове на индустрията, в които господствува *заплащането по време*, без законни ограничения на работното време — стихийно се е развил обичаят, работният ден само до известен предел, напр. до изтичането на 10-ия час, да бъде смятан за нормален („normal working day", „the day's work", „the regular hours of work" [англ.: нормален работен ден, дневен труд, редовно работно време]). Зад този предел работното време образува *извънредно време* (overtime) и се заплаща по-добре (extra pay), макар и често пъти в смешно малка пропорция, при което за единица мярка също се взема часът[36]. Нормалният работен ден тук съществува като *отрязък* от действителния работен ден, а последният често пъти в продължение на

[36] „Нормата на заплатата за извънредно време (в манифактурата за дантели) е толкова нищожна — ½ пенс и т. н. на час, — че се намира в болезнен контраст с грамадната вреда, която тя причинява на здравето и жизнената сила на работниците... При това малката добавка, спечелена по този начин, често пъти пак трябва да се изразходва за извънредни подкрепителни средства." („Child. Empl. Comm. II Rep.", стр. XVI, № 117.)

цялата година трае по-дълго от първия[37]. Нарастването на цената на труда заедно с удължаването на работния ден отвъд известен нормален предел се извършва в някои английски клонове на индустрията по такъв начин, че ниската цена на труда през време на тъй нареченото нормално време налага на работника — ако той изобщо иска да изкара достатъчна работна заплата — да работи и през по-добре платеното извънредно време[38]. Законодателното ограничаване на работния ден туря край на това удоволствие[39].

Общоизвестен е фактът, че колкото е по-дълъг работният ден в някой клон на индустрията, толкова по-ниска е работната заплата[40]. Фабричният инспектор А. Редгрейв илюстрира това с една сравнителна таблица за 20-годишния период от 1839—1859 г., според която във фабриките, подчинени на закона за 10-часовия работен ден, работната заплата се е покачила, докато във фабриките, където се работи по 14 до 15 часа дневно, тя е спаднала[41].

От закона: „*при дадена цена на труда* надницата или седмичната заплата зависи от *количеството* на вложения труд" преди всичко следва, че колкото по-ниска е цената на труда, толкова по-голямо трябва да бъде количеството труд или толкова по-дълъг работният ден, за да

[37] Напр. в белилните фабрики преди неотдавнашното въвеждане на фабричния закон. „Ние работехме без пауза за обед, тъй че 10½-часовият ден на работа свършва в 4½ часа след обед и всичко по-нататък е извънредно време, което рядко свършва преди 8 часа вечер, та е че ние в същност работим извънредно време през цялата година." (Показание на г. Смит в „Child. Empl. Comm. I Rep.", стр. 125.)

[38] Напр. в шотландските белилни. „В някои части на Шотландия тази индустрия (преди въвеждането на фабричния закон от 1862 г.) работеше по системата на извънредното работно време, т. е. 10 часа се смятаха за нормален работен ден. За това време работникът получаваше 1 шилинг и 2 пенса. Но към това всекидневно се прибавяше извънредно време от 3 или 4 часа, което се заплащаше по 3 пенса за час. Ето последиците на тази система: работник, който е работил само през нормалното време, можеше да спечели само 8 шилинга в седмицата. Без извънредна работа работната заплата беше недостатъчна." („Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", стр. 10.) „Допълнителното заплащане на извънредното време е изкушение, на което работниците не могат да противостоят." („Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1848", стр. 5.) „В книговезкия бранш на лондонския City [център] са заети твърде много млади момичета от 14—15 години, и то по чиракски договор, който предвижда определени работни часове. При все това през последната седмица на всеки месец те работят до 10, 11, 12 и 1 часа през нощта заедно с възрастните работници в твърде смесено общество. „Господарите им дават tempt [изкушават ги] с извънредна заплата и пари за добра вечеря", която те консумират в близки кръчми. Голямата разпуснатост, която се развива между тези „young immortals" [англ.: млади безсмъртни] („Child. Empl. Comm. V Rep.", стр. 49, № 121), се компенсира с това, че те подвързват между другото и много библии и други душеспасителни книги.

[39] Виж „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1863", пак там. Заетите в строителния бранш лондонски работници с напълно правилна критика на положението на нещата заявиха през време на голямата стачка и локаут от 1860 г., че са съгласни на заплащане на час само при две условия: 1) заедно с цената на работния час да бъде установен нормален работен ден от 9 или 10 часа и цената на един час от 10-часовия работен ден да бъде по-голяма от цената на един час от 9-часовия; 2) всеки час сверх нормалния работен ден да се заплаща като извънредно време — сравнително по-високо.

[40] „При това за отбелязване е фактът, че там, където дългото работно време е правило, правило са и ниските заплати." („Rep. of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", стр. 9.) „Работата, която едва дава оскъдна прехрана (the scanty pittance), повечето пъти бива прекомерно удължавана." („Public Health. VI. Rep. 1864", стр. 15.)

[41] „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1860", стр. 31, 32.

може работникът да си осигури поне оскъдна средна заплата. В този случай ниската цена на труда действува като подбуда за удължаване на работното време[41].

И обратно, удължаването на работното време от своя страна предизвиква спадане на цената на труда, а с това и на надницата или на седмичната заплата.

От определянето на цената на труда с отношението

$$\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от даден брой часове}}$$

следва, че простото удължаване на работния ден намалява цената на труда, ако не настъпи никаква компенсация. Но същите обстоятелства, които позволяват на капиталиста да удължава за продължителен срок работния ден, отначало му позволяват, а в края на краищата го принуждават да намалява и номинално цената на труда — дотогава, докато спадне общата цена на умножения брой часове, а значи — докато спадне надницата или седмичната заплата. Тук е достатъчно да се посочат две обстоятелства. Ако един човек извършва работата на $1\frac{1}{2}$ или на 2 души, нараства приливът на труд, макар че приливът на работни сили на пазара остава постоянен. Предизвиканата по този начин конкуренция между работниците дава възможност на капиталиста да смъкне цената на труда, докато пък падащата цена на труда му дава възможност още повече да напомпи работното време[42]. Но това разполагане с ненормално *количество неплатен труд*, т. е. с количество, което превишава средното обществено ниво, скоро става *средство за конкуренция между самите капиталисти*. Част от *стоковата цена* се състои от *цената на труда*. Незаплатената част от *цената на труда* може и да не се включва в стоковата цена. Тя *може* да бъде подарена на купувача на стоката. Това е първата крачка, към която кара конкуренцията. Втората крачка, към която тя заставя е да се изключи *от продажната цена на стоката* поне част от *ненормалната принадена стойност*, произведена чрез удължаването на работния ден. По този начин отначало спорадично се образува, а постепенно се и зафиксира една ненормално ниска продажна цена на стоката, която от този момент става постоянна основа на мизерната работна заплата при извънмерно работно време, докато първоначално е била продукт на тези обстоятелства. Ние само набелязваме това движение, тъй като тук не е мястото за анализ на конкуренцията. Но за минута нека поговори

[41] Напр. английските работници в ръчното производство на гвоздеи трябва, поради ниската цена на труда, да работят по 15 часа дневно, за да изкарат найоскъдна седмична заплата. „Той трябва да се трепе много и много часове през деня, за да изкара 11 пенса или 1 шилинг, при това от тях $2\frac{1}{2}$–3 пенса отиват за изхабяване на инструментите, за гориво и за железни отпадъци" („Ch. Id. Empl. Comm. III Rep.", стр. 136, № 671.) Жените за същото работно време получават само 5 шилинга седмична заплата (пак там, стр. 137, № 674).

[42] Напр. ако един фабричен работник откаже да работи обичайния голям брой часове, „той много скоро би бил заместен от някой друг, който е съгласен да работи произволно дълго време, и значи би останал без работа" („Reports of Insp. Fact. 31st Oct. 1848", Evidence, стр. 39, № 58). „Ако един човек извършва работата на двама..., нормата на печалбата изобщо ще се покачва..., защото този допълнителен приток на труд намалява цената му." (Senior [Сениор], „Three Lectures on the Rates of Wages", стр. 15.)

самият капиталист. „В Бърмингем конкуренцията между господарите е толкова голяма, че някои от нас са принудени като предприемачи да постъпват така, както бихме се срамували да постъпваме при други обстоятелства; и въпреки това не се печелят повече пари (and yet no more money is made), а само публиката има полза от това."[43] Да си спомним за двата вида *лондонски хлебари*, от които едните продават хляба по пълната му цена (the „fullpriced" bakers), а другите — под нормалната му цена („the underpriced", „the undersellers"). „Fullpriced" доносничат за своите конкуренти пред парламентарната следствена комисия: „Те съществуват само като, първо, измамват публиката (чрез фалшификация на стоката) и, второ, смъкват от своите работници 18 работни часа срещу заплата за 12-часов труд... *Незаплатеният труд (the unpaid labour)* на работниците е средството, с което се води конкурентната борба... Конкуренцията между господарите хлебари е причина за мъчнотиите при премахването на нощната работа. Този, който продава хляба под неговата цена, която се мени заедно с цената на брашното, избягва загубите, като изстисква повече труд от своите хора. Ако аз изкалчвам само 12 часа труд от своите хора, а моят съсед, напротив, 18 или 20 часа, той ще ме бие в продажната цена. Ако работниците можеха да наложат да им се заплаща *извънредното време*, тогава скоро щеше да се тури край на тая маневра... Голям брой от работещите при онези хлебари, които продават по-евтино, са чужденци, младежи и други, които са принудени да се задоволяват дори и с най-ниската работна заплата, която могат да получат."[44]

Тази иеремиада е интересна и защото показва как в капиталистическия мозък се отразява *само привидността на производствените отношения*. Капиталистът не знае, че и *нормалната цена на труда* съдържа определено количество незаплатен труд и че именно този незаплатен труд е *нормалният* източник на неговата печалба. Категорията на принаденото работно време за него изобщо не съществува, защото то е включено в нормалния работен ден, който той смята че заплаща с надницата. Но за него съществува *извънредното време*, удължаването на работния ден зад пределите, които отговарят на обикновената цена на труда. В борбата си против своя конкурент, който продава на цена под нормалната, той дори настоява за извънредно заплащане (extra pay) на това извънредно време. Той пак не знае, че тази извънредна заплата също съдържа *незаплатен труд*, както го съдържа и цената на обикновения работен час. Напр. цената на един час от 12-часовия работен ден е 3 пенса, т. е. стойностният продукт на $\frac{1}{2}$ работен час — докато цената на извънредния работен час е 4 пенса, т. е. стойностният продукт на $\frac{2}{3}$ работен час. В първия случай капиталистът си присвоява без заплащане $\frac{1}{2}$ от работния час, във втория — $\frac{1}{3}$.

[43] „Child Empl. Comm. III. Rep.", Evidence, стр. 66, № 22.

[44] „Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers" Лондон 1862 г., стр. LII и пак там. Evidence, № 479, 359, 27. Впрочем и fullpriced хлебари, както споменахме по-рано и както признава сам техният представител Бенет, карат своите работници „да почват работа от 11 часа вечер и още по-рано, и често я удължават до 7 часа другата вечер" (пак там, стр. 22).

ДЕВЕТНАДЕСЕТА ГЛАВА

ЗАПЛАТАТА НА ПАРЧЕ

Заплатата на парче е само *превърната форма на заплатата по време*, също както заплатата по време е превърната форма на стойността или на цената на работната сила.

При заплатата на парче на пръв поглед изглежда, като че ли продадената от работника *потребителна стойност* не е функция на неговата работна сила, *жив труд*, а е *труд вече опредметен в продукта*, и като че ли цената на този труд се определя не от дробта

$$\frac{\text{еднодневна стойност на работната сила}}{\text{работен ден от определен брой часове}},$$

както при заплатата по време, а от *продуктивността на производителя*[39].

Преди всичко увереността, с която вярват в тази привидност, би трябвало вече да бъде силно разколебана от факта, че двете форми на работната заплата съществуват едновременно успоредно в едни и същи браншове. Напр. „лондонските словослагатели работят обикновено на парче, а заплатата по време у тях е изключение. Обратното е при словослагателите в провинцията, където заплатата по време е правило, а заплатата на парче — изключение. Параходните дърводелци в лондонското пристанище получават заплата на парче, а във всички други пристанища — заплата по време"[40]. В едни и същи лондонски седларски работилници често пъти за един и същ труд на французите плащат на парче, а на англичаните — по време. В същинските фабрики, където изобщо преобладава работата на парче, някои трудови функции по технически причини не се поддават на такова измерване и затова се заплащат по време[41]. Само по себе си обаче е ясно, че *различните форми при*

[40] „Системата на работа на парче характеризира една епоха в историята на работника; тя стои по средата между положението на простия надничар, който зависи от волята на капиталиста, и положението на сдружения работник (artisan), който в едно недалечно бъдеще обещава да обедини в своята личност работника и капиталиста. Работниците на парче фактически са си сами господари, дори когато работят с капитала на предприемача" (*John Watts* [Джон Уотс], „Trade Societies and Strikes, Machinery and Co-operative Societies", Манчестър 1865 г., стр. 52, 53.) Цитирам това съчиненийце, защото то е същинска помийна яма за всички отдавна вече прогнили апологетически баналности. Същият господин Уотс по-рано се е занимавал с оуенизъм и публикувал в 1842 г. друго едно съчиненийце „Facts and Fictions of Political Economy", където между другото обявява property [собствеността] за robbery [грабеж]. Но това е стара работа.

[41] *T. J. Dunning* [Дънинг], „Trades' Unions and Strikes", Лондон 1860 г., стр. 22.

[42] Ето как едновременното съвместно съществуване на тия две форми на работната заплата покровителствува измамите на фабрикантите: „В една фабрика са заети 400 души, от които половината работят на парче и непосредствено са заинтересовани да работят по-дълго време. Другите 200 души получават надница, работят също тъй дълго, както и първите, но не получават нищо за извънредното време... Трудът на тия 200 души в продължение на половин час на ден се равнява на 50 часа труд на един човек, или на 5/6 от седмичния труд на един човек, и е твърде осезателна печалба за предприемача" („Report of Insp. of Fact. 31st October 1860", стр. 9.) „Свръхчасовете все още преобладават в значителен размер, и то в повечето случаи сами си дават гаранция срещу откриване и наказание. В много предишни отчети аз посочих... каква несправедливост се извършва по отношение на всички работници, които получават заплата не на парче, а на седмица." (*Leonhard Horner* [Леонард Хорнър], в „Reports of Insp. of Fact. 30th April 1859", стр. 8, 9.)

плащането на работната заплата никак не изменят нейната същност, макар че едната форма може да е по-благоприятна от другата за развитието на капиталистическото производство.

Нека обикновеният работен ден да има 12 часа, от които 6 заплатени и 6 незаплатени. Нека неговият стойностен продукт да е 6 шилинга и значи този на един работен час да е 6 пенса. Нека от опит да е установено, че един работник, който работи със средна степен на интензивност и сръчност и значи в действителност употребява само *обществено-необходимото работно време* за производството на даден артикул, произвежда за 12 часа 24 парчета, независимо от това дали те са отделни стокови единици или измерими части на един цялостен продукт. Така че стойността на тези 24 парчета, като се извади съдържащата се в тях постоянна част на капитала, е 6 шилинга, а стойността на всяко отделно парче — 3 пенса. Работникът получава на парче по $1\frac{1}{2}$ пенса и по този начин за 12 часа изкарва 3 шилинга. Както при заплатата по време е безразлично дали ще приемем, че работникът работи 6 часа за себе си и 6 за капиталиста, или от всеки час едната половина работи за себе си, а другата за капиталиста — също тъй и тук е безразлично дали ще кажем, че всяко отделно парче е наполовина заплатено и наполовина незаплатено, или че цената на 12 парчета замества само стойността на работната сила, докато в другите 12 парчета е въплътена принадената стойност.

Формата на заплатата на парче е също толкова *ирационална*, колкото и формата на заплатата по време. Докато напр. две парчета стока след като се приспадне стойността на погълнатите от тях средства за производство — като продукт на един работен час имат *стойност* 6 пенса, работникът получава за тях *цена* от 3 пенса. Заплатата на парче, наистина, не изразява *непосредствено* никакво *стойностно отношение*. Въпросът не е да се измери стойността на парчето с въплътеното в него работно време, а обратно — изразходваният труд на работника да се измери с броя на произведените от него парчета. При заплатата по време трудът се измерва с неговото непосредствено времетраене, при заплатата на парче — с количеството на продуктите, в които е сгъстен труд през определено времетраене[*]. Цената на самото работно време се определя в края на краищата чрез уравнението: *стойността на еднодневния труд = еднодневната стойност на работната сила*. Значи заплатата на парче е само модифицирана форма на заплатата по време.

Да разгледаме сега малко по-отблизо характерните особености на заплатата на парче.

Качеството на труда тук се контролира от самия продукт, който трябва да има средна доброкачественост, за да получи пълната цена на парче. Заплатата на парче откъм тая страна става най-обилен източник на удръжки от заплатата и на капиталистически измамничества.

Тя дава на капиталиста съвсем определена мярка за *интензивността на труда*. Само онова работно време, което е въплътено в

[*] „Работната заплата може да се измерва по два начина: или с времетраенето на труда, или с неговия продукт" („Abrégé élémentaire des principes de l'Économie Politique", Париж 1796 г., стр. 32). Авторът на това анонимно съчинение е *Ж. Гарние*.

определено и установено от опита количество стоки се смята за *обществено-необходимо работно време* и се заплаща като такова. Затова в по-големите лондонски шивашки работилници известен откъс труд, като напр. жилетка и т. н., се нарича час, половин час и т. н., като смятат часа за 6 пенса. От практиката е известно колко е средният продукт на един час. При нови моди, поправки и т. н. се явяват спорове между господарите и работниците дали определен трудов откъс е равен на един час и т. н., докато и тук опитът реши. Подобно е положението и в лондонските работилници за мебели и т. н. Ако работникът няма средна продуктивност и затова не може да произведе определен *минимум от дневния продукт*, уволняват го[48].

Тъй като качеството и интензивността на труда тук се контролират от формата на самата работна заплата, тази форма прави излишна значителна част от *надзора върху работата*. Поради това тя образува основата както на вече описаното *модерно домашно производство*, така и на една йерархически разчленена система на експлоатация и потисничество. Тази система има две основни форми. Заплатата на парче облекчава от една страна вмъкването на *паразити* между капиталиста и наемния работник, *преотдаване на труда* (subletting of labour). Печалбата на междинните лица произтича изключително от *разликата* между цената на труда, която плаща капиталистът, и *онази част* от тази цена, която те пък действително дават на работника[49]. Тази система в Англия носи характерното название „*sweating-system*" (система на изпотяване). От друга страна заплатата на парче позволява на капиталиста да сключва договор само с главния работник — в манифактурата с шефа на групата, в мините с копача на въглищата и т. н., във фабриката със същинския машинен работник — по толкова и толкова на парче, на цена, срещу която главният работник сам поема вербуването и плащането на своите помощници. Експлоатацията на работниците от капитала тук се осъществява чрез експлоатация на работника от друг работник[50].

Щом е дадена заплатата на парче, естествено работникът е лично заинтересован да напряга колкото може по-интензивно своята работна сила, а това помага на капиталиста да покачи *нормалната степен на интензивността*[51]. Също така работникът е лично заинтере-

[48] „Предават му (на предача) известно тегло памук и той е длъжен след определено време да върне в замяна известно тегло прежда или прежда с известна степен на тънкост; плащат му по толкова и толкова за фунт от това, което той предава. Ако неговата работа по качество не е задоволителна, наказват го; ако количеството е по-малко от минимума, установен за през определено време, уволняват го и вземат по-способен работник." (Ure. „Philosophy of Manufactures", стр. 317, 316.)

[49] „Но ако трудовият продукт минава през много ръце [illegible] и всички те искат да участвуват в печалбата, докато само последният извършва работата, става така, че заплатата, която накрая достига до работничката, се намира в плачевно несъответствие." („Child. Empl. Comm. II. Rep.", стр. LXX, № 424.)

[50] Дори апологетът Уотс бележи: „Би било голямо подобрение на системата на заплата на парче, ако всички работници, които работят една работа, биха били съдружници в договора, всеки според способностите си, вместо един човек да е *заинтересован да преуморява другите за своя собствена изгода*." (Пак там, стр. 35.) За низостите на тази система виж „Child. Empl. Comm. III. Rep.", стр. 66, № 22, стр. 11, № 124, стр. XI, № 13, 53, 59 и т. н.

[51] Твърде често изкуствено подпомагат този естествен резултат. Напр. в engineering trade (машиностроителството) в Лондон се смята за обичаен трик „капиталистът да избира за шеф на известна група работници някого с изключителна физи-

сован да *удължава работния ден*, защото по този начин се покачва неговата надница или седмична заплата[52]. С това настъпва онази реакция, която вече описахме при заплатата по време, независимо от това, че удължаването на работния ден дори при постоянна заплата на парче само по себе си включва спадане на *цената на труда*.

При заплатата по време господствува, с малко изключения, *еднаква работна заплата* за едни и същи функции, докато при заплатата на парче цената на работното време се измерва, наистина, чрез определено количество продукти, но надницата и седмичната заплата се мени в зависимост от индивидуалните различия между работниците, от които един в дадено време доставя само минимума продукт, друг — средното количество, а трети — повече от средната норма. По отношение на действителния доход тук значи се забелязват големи разлики, според различната сръчност, сила, енергия, издръжливост и т. н. на индивидуалните работници[53]. Естествено, това с нищо не изменя общото отношение между капитала и наемния труд. Първо, индивидуалните различия се изравняват в работилницата, взета като цяло, така че тя за определено работно време произвежда средния продукт, и платената целокупна работна заплата ще бъде средната заплата за дадения бранш. Второ, отношението между работна заплата и принадена стойност остава непроменено, тъй като на индивидуалната заплата на отделния работник отговаря индивидуално изработеното от него количество принадена стойност. Но по-голямата свобода, която заплатата на парче дава на индивидуалността, цели да развие у работниците от една страна тяхната индивидуалност, а с това и чувството на свобода, самостоятелност и самоконтрол, а от друга страна — взаимната конкуренция помежду им. Затова заплатата на парче има тенденция — с покачването на индивидуалните работни заплати над средното ниво да понижава самото това ниво. Но там, където опреде-

ческа сила и сръчност. Той му плаща всеки три месеца или в други срокове извънредна заплата, при условие той пък да направи всичко възможно, за да подбутва към крайно усърдие другите работници, които получават само *обикновена заплата*. Без никакви по-нататъшни коментарии, това обяснява оплакванията на капиталистите относно това, че „Trades' Unions [трейд-юнионите] парализират енергията, голямата сръчност и работната сила" („*stinting* the action, superior skill and working power")". (*Dunning* [Дънинг]. Trades Unions and Strikes, стр. 22, 23.) Тъй като авторът сам е работник и секретар на един трейд-юнион, някой може да счете това за преувеличено. Но погледнете напр. в „highly respectable" [високопочтената] агрономическа енциклопедия на *Дж. Ч. Мортън* статията за „labourer" (земеделския работник), където този метод се препоръчва на арендаторите като изпитан.

[52] „Всички, които получават заплата на парче..., имат изгода от нарушението на законните граници на труда. Тази готовност да работят свръх-време може да се наблюдава особено у жените, които работят като тъкачки и мотачки." („Rep. of Insp. of Fact. 30th April 1858", стр. 9.) „Тази система на заплата на парче, *толкова изгодна за капиталиста*..., се стреми направо към това, да подбутва младия грънчар към значителен свръхтруд в продължение на 4-те или 5-те години, през които той получава заплата на парче, но по твърде ниска цена. Това е една от главните причини за физическото израждане на грънчарите." („Child. Empl. Comm. I. Rep.", стр. XIII.)

[53] „Където в някой занаят трудът се заплаща *на парче*, значи на акорд..., *заплатите* могат твърде съществено да се различават помежду си по *размери*... Но при *надницата* те имат обикновено еднакъв размер... признат от господаря и работника като средна заплата за средната производителност на работниците в дадения занаят." (*Dunning* [Дънинг]. Trades Unions and Strikes, стр. 17.)

лена заплата на парче отдавна вече се е затвърдила по традиция и поради това нейното *намаление* е създавало особени мъчнотии, господарите *по изключение* са прибягвали и до насилственото ѝ превръщане в заплата по време. Против това напр. беше насочена голямата стачка на тъкачите на ширити в Ковънтри през 1860 г.[46] И най-сетне — работата на парче е една от главните опори на описаната по-горе система на заплащане на час[47].

От досегашното изложение следва, че *заплатата на парче* е онази форма на работната заплата, която най-много отговаря на капиталистическия начин на производство. Макар и да не е нова — тя официално фигурира, наред със заплатата по време, между другото и във френските и английските работнически статути от 14 век, — тя получава по-значително разпространение едва през време на същинския мануфактурен период. През периода на бурните устреми на едрата индустрия, особено от 1797 до 1815 г., тя служи като лост за удължаване на работното време и за понижаване на работната заплата. Твърде важен материал за движението на работната заплата в този период намираме в сините книги: „Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws“ (парламентарна сесия 1813—1814) и „Reports from the Lords Committee on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto“ (сесия 1814-1815). В тях намираме документалното доказателство за непрекъснатото спадане на цената на труда от началото на антиякобинската война. Напр. в тъкачеството заплатата на парче била толкова спаднала, че въпреки твърде удължения работен ден дневната заплата е била по-долу от преди. „Реалният доход на тъкача е много по-малък от по-рано; неговото превъзходство над обикновения работник, което отначало е било твърде голямо, сега е изчезнало почти изцяло. Наистина, разликата

[46] „Трудът на занаятчийските калфи се регулира на ден или на парче (à la journée ou à la pièce)... Майсторите приблизително знаят колко могат да изработят на ден работниците във всеки занаят и затова често пъти им плащат според извършената работа; така тия калфи, в свой собствен интерес, работят колкото могат, без всякакъв особен надзор.“ (*Cantillon* [Кантилон], Essai sur la Nature du Commerce en général, амстердамско издание 1756, стр. 185 и 202. Първото издание е излязло в 1755 г.) И така, Кантилон, от когото изобилно са заимствували Кенé, сър Джеймс Стюърт и А. Смит, тук вече представя заплатата на парче като само модифицирана форма на заплатата по време. Френското издание на Кантилон в заглавието е наречено превод от английски, но английското издание „The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant“, не само че е от по-късна дата (от 1759 г.), но и по своето съдържание се оказва по-късна преработка. Така напр. във френското издание *Юм* още не е споменат, докато във английското издание *Пети* вече почти не фигурира. Английското издание има по-малко теоретично значение, но във съдържа най-различни подробности за английската търговия, за търговията с кюлчета и т. н., които липсват във френския текст. Затова думите в заглавието на английското издание: „Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.“ („Взето главно от ръкописа на един високо даровит джентълмен, сега покойник, и приспособено и т. н.“), изглеждат нещо повече от проста и обикновена за онова време фикция.

[47] „Колко често сме виждали, че в известни работилници са наети много повече работници, отколкото са действително нужни в момента? Често пъти наемат работници в очакване на някаква още несигурна, а понякога дори въображаема работа; понеже *плащат на парче*, казват си, че не рискуват нищо, тъй като всички *загуби във време* падат върху безработните.“ (*H. Gregoir* [Грегоар], Les Typographes devant le Tribunal Correctionnel de Bruxelles, Брюксел 1865 г., стр. 9.)

между заплатите за квалифициран и обикновен труд сега е много по-незначителна, отколкото в който и да било предишен период.“[48] Колко малко полза е принесла на земеделския пролетариат покачената при работата на парче интензивност и продължителност на труда, показва следното място, взето от един *памфлет в полза на лендлордовете и арендаторите*: „Много по-голяма част от земеделските операции се извършва от хора, наети *на ден* или *на парче*. Тяхната седмична заплата е около 12 шилинга; и макар че може да се предположи, че при *заплата на парче*, която потиква към по-напрегнат труд, работникът припечелва 1 шилинг или дори 2 шилинга повече, отколкото при седмичната заплата, все пак, като пресметнем целия му доход, ще намерим, че неговата загуба на работно време през течение на годината балансира тази добавка... По-нататък, общо взето, ще намерим, че заплатите на тези хора се намират в известно отношение към цената на необходимите средства за живот, така че *човек с две деца е в състояние да издържа семейството си, без да прибягва за помощ до енорията*.“[49] *Малтус* забелязал тогава по повод на фактите, публикувани от парламента: „Да си призная, аз гледам с недоволство на *голямото разпространение на практиката на заплатата на парче*. Тежкият труд от по 12 или 14 часа на денонощие за по-дълги периоди време е наистина прекомерен за едно човешко същество.“[50]

В подчинените на фабричните закони работилници заплатата на парче става общо правило, защото там капиталът може да разширява работния ден само интензивно[51].

С промените в производителността на труда едно и също количество продукт изразява различно работно време. Значи — променя се и заплатата на парче, тъй като тя е ценов израз на определено работно време. В нашия гореприведен пример за 12 часа бяха произведени 24 парчета, докато стойностният продукт на тия 12 часа беше 6 шилинга, дневната стойност на работната сила — 3 шилинга, цената на работния час — 3 пенса, а заплатата за едно парче 1½ пенса. В едно парче беше всмукан ½ работен час. Но ако напр. поради удвоена производителност на труда същият работен ден даде 48 парчета вместо 24 и ако всички други условия останат непроменени — заплатата на парче ще спадне от 1½ на ¾ пенса, тъй като всяко парче сега представлява ¼, а не ½ от работния час. 24 × 1½ пенса = 3 шилинга, също както 48 × ¾ пенса = 3 шилинга. С други думи, заплатата на парче се снижава в същото съотношение, в което расте броят на произведените за същото време парчета[52], значи се намалява работното време,

[48] „Remarks on the Commercial Policy of Great Britain“, Лондон 1815 г., стр. 48.

[49] „A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain“, Лондон 1815 г., стр. 4, 5.

[50] *Malthus* [Малтус], Inquiry into the Nature and Progress of Rent, Лондон 1815. [стр. 49, бел.]

[51] „Работниците, заплащани на парче, вероятно са ⅘ от всички работници във фабриките.“ („Reports of Insp. of Fact. for 30th April 1858“, стр. 9.)

[52] „Измерва се точно производителната сила на неговата предачна машина и пропорционално с нарастването на нейната производителна сила, макар и не *наравно* с това нарастване, се намалява нормата на заплащане на извършената с нея работа.“ (*Ure* [Юър], Philosophy of Manufactures, стр. 317.) Юър сам взема назад последната апологетична бележка. Той признава, че напр. при едно удължаване на мюлмашината от това удължаване произтича *добавъчен труд*. Така че трудът не се намалява в същата

изразходвано за едно и също парче. Тази промяна на заплатата на парче, макар и *чисто номинална*, предизвиква постоянни борби между капиталиста и работника. Или защото капиталистът използува този претекст, за да намали наистина цената на труда, или повишената производителна сила на труда се придружава от повишена *интензивност* на последния. Или пък защото работникът взема сериозно *привидността* на заплатата на парче, като че ли му се заплаща неговият продукт, а не неговата работна сила, и затова се противи на всяко понижение на заплатата, на което не отговаря намаление на продажната цена на стоката. „Работниците зорко следят цената на суровия материал и цената на произведените блага и по такъв начин могат точно да пресметнат печалбите на своите господари."[41] Такива претенции капиталът с право отхвърля като груба заблуда относно природата на наемния труд[42]. Той надава вой против тази дързост да се налагат данъци върху напредъка на индустрията и без заобикалки заявява, че производителността на труда изобщо не засяга работниците[43].

ДВАДЕСЕТА ГЛАВА

НАЦИОНАЛНИ РАЗЛИЧИЯ НА РАБОТНИТЕ ЗАПЛАТИ

В петнадесетата глава ни занимаваха разнообразните комбинации, които може да предизвика една промяна на абсолютната или относителната (т. е. сравнена с принадената стойност) величина на стойността на работната сила, докато от друга страна количеството на средствата за

степен, в която расте неговата производителна сила. По-нататък: „Чрез това уголемяване производителната сила на машината се увеличава с 1/5. Но в такъв случай размерът на заплатата на предача няма да остане предишният ... но тъй като размерът на неговата заплата не се намалява с 1/5, това усъвършенствуване ще увеличи неговия доход съобразно с дадения брой часове" ... но, но — „предидущата констатация изисква известно ограничение ... от своя добавъчен половин шилинг предачът трябва да плаща нещо повече на непълнолетните си помощници, а освен това се отстраняват възрастни работници" (пак там, стр. 321, 320. — *Бел. ред.*)), което съвсем няма тенденция към повишаване на работната заплата.

[41] *H. Fawcett* [Фосет], The Economic Position of the British Labourer, Кембридж и Лондон 1865 г., стр. 178.

[42] В лондонския „Standard" [„Стандард"] от 26 октомври 1861 г. намираме отчета за един процес на фирмата *Джон Брайт и съдружници* пред Рочделския съд, пред който фирмата привлякла на съд по обвинение в сплашване на работниците представителите на *Тредюнионите на килимарските тъкачи*. Съдружниците на фирмата Брайт били въвели нова машинария, която трябвало да произвежда 240 ярда килим за същото време и със същия труд (!), които по-рано са били необходими за произвеждането на 160 ярда. Работниците нямали никакво право да участвуват в печалбата, произлизаща от това, че техните предприемачи вложили своя капитал в механическите усъвършенствувания. Поради това господа Брайт предложили да се намали нормата на заплатата от 1 1/2 пенса за ярд на 1 пенс, като оставили доходите на работниците за същото количество труд такива, каквито са били по-рано. Но тук има номинално намаление, за което, както се твърди, работниците не са били честно предупредени."

[43] „Тредюнионите в своя стремеж да поддържат работната заплата се стараят *да вземат участие* в печалбите, които произлизат от усъвършенствуването на машинарията! (Quel horreur! [Какъв ужас!]) ... те искат по-високи заплати, защото трудът се съкращава ... с други думи, те се стремят да установят данък върху индустриалните усъвършенствувания." („On Combination of Trades", ново изд., Лондон 1834 г., стр. 42.)

живот, в които се реализира цената на работната сила, може да извършва движения, независими[44] или различни от промените на тази цена. Както вече отбелязахме, чрез просто превръщане на *стойността, респективно на цената на работната сила*, в екзотеричната форма на *работната заплата* всички посочени там закони се превръщат в *закони за движението на работната заплата*. Това, което в сферата на това движение се явява като променлива комбинация, може за различни страни да се яви като *едновременно различие между националните работни заплати*. Така че при сравняване на националните работни заплати трябва да се преценяват всички моменти, които определят *промените* на величината на стойността на работната сила: цената и размера на природните и исторически развилите се първични жизнени потребности, разноските по възпитанието на работника, ролята на женския и детския труд, производителността на труда, неговата екстензивна и интензивна величина. Дори най-повърхностното сравнение изисква преди всичко да се сведе средната надница в едно и също производство в различните страни към еднакво големи работни дни. След едно такова изравняване на надниците заплатата по време трябва наново да бъде превърната в заплата на парче, тъй като само последната е мярка както за производителността, тъй и за интензивността на труда.

Във всяка страна е в сила известна средна интензивност на труда, по-долу от която трудът изразходва за произвеждането на една стока повече от обществено-необходимото време и затова не се брои като труд от нормално качество. Само оная степен на интензивност, която се издига над средното национално равнище, изменя в дадена страна мярката на стойността с простата продължителност на работното време. Другояче стои въпросът на световния пазар, чиито съставни части са отделните страни. Средната интензивност на труда е различна за всяка страна: в една тя е по-голяма, в друга — по-малка. Така че тези средни национални величини образуват една гредация, чиято единица мярка е средната единица на световния труд. Така че в сравнение с по-малко интензивния национален труд *по-интензивният* произвежда за едно и също време по-голяма стойност, която се изразява в повече пари.

Но международното положение на закона на стойността още по-силно го модифицира с това, че на световния пазар *по-производителният* национален труд се смята и като по-интензивен, доколкото конкуренцията не принуждава по-производителната нация да намали продажната цена на своята стока до нейната стойност.

Доколкото в една страна е развито капиталистическото производство, дотолкова в нея националната интензивност и производителност на труда се издигат над международното равнище[44a]. Значи различните количества стоки от един и същ вид, произвеждани в различни страни за еднакво работно време, имат нееднакви международни стойности, които се изразяват в различни цени, т. е. в различни парични суми, съобразно

[44] „Няма да бъде точно, ако кажем, че „работните заплати" (тук думата е за тяхната цена) „са се повишили, защото с тях може да се купи по-голямо количество от един по-евтин артикул." (*Дейвид Бюкенан* в неговото издание на *A. Smith* [А. Смит], Wealth of Nations, 1814 г., том I, стр. 417, заб.)

[44a] На друго място ще изследваме какви обстоятелства, с оглед на производителността, могат да модифицират този закон за отделни клонове на производството.

с дадената международна стойност. Значи относителната стойност на парите ще бъде по-малка у нация с по-развит капиталистически начин на производство отколкото у нация с по-неразвит. Оттук следва, че номиналната работна заплата, изразеният в пари еквивалент на работната сила също тъй ще бъде по-висок у първата нация отколкото у втората; което съвсем не означава, че това важи и за действителната заплата, т. е. за средствата за живот, предоставяни на разположение на работника.

Но и независимо от това относително различие между стойността на парите в различните страни, ние често намираме, че надницата, седмичната и т. н. заплата у първата нация е по-висока отколкото у втората, докато относителната цена на труда, т. е. цената на труда както относно принадената стойност, тъй и относно стойността на продукта, у втората нация е по-висока отколкото у първата[46].

Дж. У. Коуел, член на фабричната комисия от 1833 г., след грижливо изследване на предачното производство дошъл до извода, че „в Англия заплатите по същество са за фабриканта по-ниски отколкото на континента, макар че за работника може да са и по-високи" (*Юър*, стр 314). Английският фабричен инспектор Александър Редгрейв във фабричния отчет от 31 октомври 1866 г. въз основа на статистическо сравняване с континенталните държави изтъква, че — колкото се отнася до продукта — континенталният труд, въпреки по-ниската заплата и много по-продължителното работно време, е по-скъп от английския. Един английски директор (manager) на памукопредачна фабрика в Олденбург [Германия] заявява, че там работното време трае от 5½ часа сутрин до 8 вечер, включително и в събота, и че тамошните работници, когато са под надзора на английски надзиратели, не произвеждат през това време и толкова продукти, колкото англичани произвеждат за 10 часа, и че под надзора на немци надзиратели произвеждат още по-малко. Работната заплата тук била много по-ниска отколкото в Англия, в много случаи с 50%, но броят на работните ръце в съотношение с машинарията бил много по-голям, в различни отделения в съотношение 5:3. Г-н Редгрейв дава твърде точни подробности за руските памучни фабрики. Данните му дал един английски manager, който доскоро бил работил там. Върху тази руска почва, така плодородна с всякакви безобразия, се намират в пълен разцвет всички стари ужаси от детския

[46] В полемиката си против А. Смит *Джеймс Андерсън* забелязва: „Също така заслужава да се отбележи, че привидната цена на труда наистина обикновено е по-ниска в бедните страни, където полските произведения и особено житото са евтини, но фактически тя там в същност е по-висока отколкото в другите страни. Не заплатата, която работникът получава за един ден, е истинската цена на труда, макар че тя е неговата привидна цена. *Действителната цена* е това, което фактически струва на предприемача *определено количество извършен труд*; и от тая *гледна точка* трудът в почти всички случаи е *по-евтин в богатите страни отколкото в по-бедните*, макар че цената на житото и на други средства за живот в последните обикновено е много по-ниска отколкото в първите... *Трудът, плащан на ден*, се оценява по-ниско в Шотландия отколкото в Англия... Трудът *със заплата на парче* е обикновено по-евтин в Англия" (*James Anderson* [Джеймс Андерсън], Observations on the means exciting a spirit of National Industry etc., Единбург 1777 г., стр. 350, 351) — И обратно, ниското ниво на работната заплата от своя страна произвежда поскъпване на труда. „Трудът е по-скъп в Ирландия отколкото в Англия..., защото заплатите са съответно по-ниски." (№ 2079 в „Royal Commission on Railways, Minutes", 1867)

период на английските factories [фабрики]. Управителите, разбира се, са англичани, тъй като туземният руски капиталист не е годен да ръководи фабрика. Въпреки свръхтруда, непрекъснатата денонощна работа и най-мизерното недозаплащане на работниците руските фабриканти крепят само благодарение на забраната на чуждестранни фабриканти там. — В заключение привеждам и една сравнителна таблица, която г. Редгрейв дава за средния брой на вретената на фабрика и на предач в различни страни на Европа. Г-н Редгрейв сам отбелязва, че е събирал тези цифри преди няколко години и че оттогава размерът на английските фабрики и броят на вретената, падащи се на всеки работник, са порасли. Но той предпоставя и сравнително еднакъв напредък в изброените континентални страни, така че цифровите данни запазвали своята стойност като данни за сравнение.

Среден брой вретена на фабрика

В Англия	вретена средно на фабрика	12,600
В Швейцария .	„ „ „ „	8,000
В Австрия	„ „ „ „	7,000
В Саксония	„ „ „ „	4,500
В Белгия	„ „ „ „	4,000
Във Франция	„ „ „ „	1,500
В Прусия . .	„ „ „ „	1,500

Среден брой вретена на глава

Във Франция . .	един човек на	14	вретена
В Русия . .	„ „ „	28	„
В Прусия . . .	„ „ „	37	„
В Бавария	„ „ „	46	„
В Австрия	„ „ „	49	„
В Белгия	„ „ „	50	„
В Саксония	„ „ „	50	„
В по-малките германски държави	„ „ „	55	„
В Швейцария .	„ „ „	55	„
Във Великобритания .	„ „ „	74	„

Господин Редгрейв казва: „Освен по други съображения, това сравнение е неблагоприятно за Великобритания още и затова, че там има твърде голям брой фабрики, в които машинното тъкачество е съединено с предачество, докато изчислението не прислава работниците при тъкачните станове. Напротив, чуждестранните фабрики са повече чисти предачници. Ако бихме могли да сравняваме еднакви предприятия, аз бих могъл да изброя в своя окръг много памукопредачни фабрики, в които един единствен мъж (minder) и две подавачки надзирават мюлмашините с по 2.200 вретена и произвеждат дневно по 220 фунта прежда, дълга 400 (английски) мили." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866", стр 3.—37 непрекъснато.)

Знае се, че в Източна Европа, както и в Азия, английски компании са поели строежа на железници, и при това наред с местните работници наемат и известен брой английски работници. Практическата необходимост ги е принудила да държат сметка за националните различия в интензивността на труда, но това не им е причинило никаква загуба.

Техният опит учи, че дори и когато височината на работната заплата повече или по-малко отговаря на средната интензивност на труда, относителната цена на труда (по отношение на продукта) се движи обикновено в противоположна посока.

В своя „Опит върху нормата на работната заплата“ [*], едно от найранните му икономически съчинения, *Х. Кери* се старае да докаже, че различните национални работнически заплати са право пропорционални на степента на производителността на националния работен ден, за да може от това международно отношение да извлече извода, че работната заплата изобщо се покачва или спада пропорционално с производителността на труда. Целият наш анализ на производството на принадената стойност доказва безсмислеността на това заключение, дори ако самият Кери *би доказал* своята предпоставка, вместо, според своя обичай, да трупа едно през друго статистически материал, събиран повърхностно и безкритично. Най-доброто е това, че той не твърди, че в действителност работата стои тъй, както би трябвало според теорията. Защото *държавната намеса* фалшифицирала това *природосъобразно икономическо отношение*. Затова националната работна заплата трябвало да се пресмята тъй, като че онази част от нея, която се пада на държавата във форма на данъци, се пада на самия работник. Не би ли трябвало г. Кери да помисли върху това — дали тези „държавни разноски“ не са също такива „природосъобразни плодове“ на капиталистическото развитие? Това разсъждение е напълно достойно за човека, който отначало обявява капиталистическите производствени отношения за вечни закони на природата и разума, чието свободно и хармонично действие било нарушавано само *от намесата на държавата*, а сетне открива, че дяволското влияние на Англия на световния пазар, влияние, което очевидно не произлиза от природните закони на капиталистическото производство, прави необходима *държавната намеса*, а именно *държавната защита* на тези закони на природата и разума, с други думи — протекционистичната система. Той открива по-нататък, че не теоремите на Рикардо и т. н., в които са формулирани съществуващи обществени противоположности и противоречия, са идеалният продукт на действителното икономическо движение, а, напротив, че действителните противоречия на капиталистическото производство в Англия и на друго място били резултат на теорията на Рикардо и др.! Най-сетне, той открива, че при последна сметка именно *търговията* разрушавала вродените прелести и хармонии на капиталистическия начин на производство. Още една крачка — и той може би ще открие, че единственото зло в капиталистическото производство е самият капитал. Само човек с такава чудовищна безкритичност и с такава многоученост de faux aloi [с фалшиво съдържание] е заслужил, въпреки своята протекционистична ерес, да стане *таен източник* на хармоничната мъдрост на един Бастиа и на всички други оптимистични съвременни привърженици на свободната търговия.

---

[*] „Essay on the Rate of Wages, with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World“, Филаделфия 1835 г.

СЕДМИ ОТДЕЛ

ПРОЦЕСЪТ НА АКУМУЛАЦИЯТА НА КАПИТАЛА

Превръщането на една парична сума в средства за производство и работна сила е първото движение, през което минава онова количество стойност, предназначено да функционира като капитал. Това движение се извършва на пазара, в сферата на циркулацията. Втората фаза на това движение, производственият процес, е завършена, щом като средствата за производство бъдат превърнати в стока, чиято стойност надминава стойността на нейните съставни части, значи съдържа първоначално авансирания капитал плюс известна принадена стойност. След това тези стоки трябва да бъдат отново хвърлени в сферата на циркулацията. Те трябва да бъдат продадени, тяхната стойност да бъде реализирана в пари, тези пари наново да бъдат превърнати в капитал и така все отново. Това кръгообращение, което винаги преминава през едни и същи последователни фази, образува циркулацията на капитала.

Първото условие за акумулацията е капиталистът да е успял да продаде своите стоки и да превърне обратно в капитал по-голямата част от получените по такъв начин пари. В по-нататъшното изложение ние предполагаме, че капиталът нормално извършва процеса на своята циркулация. Подробният анализ на този процес спада във втората книга.

Капиталистът, който *произвежда* принадена стойност, т. е. изсмуква незаплатен труд непосредствено от работниците и го фиксира в стоки, наистина е пръв присвоител на тази принадена стойност, но съвсем не е неин последен собственик. По-нататък той трябва да я *дели* с други капиталисти, които изпълняват други функции в общественото производство, взето в неговата цялост — с поземлените собственици и т. н. По такъв начин принадената стойност *се разпада* на различни части. Нейните дялове попадат в ръцете на различни категории лица и придобиват различни, самостойни една към друга *форми*, като печалба, лихва, търговска печалба, поземлена рента и т. н. Тези *превърнати форми на принадената стойност* могат да бъдат разгледани едва в третата книга.

Така че ние тук предполагаме от една страна, че капиталистът, който произвежда стоката, я *продава* по нейната стойност, и при неговото завръщане на стоковия пазар повече не се спираме нито на различните форми, които избухват от капитала в сферата на циркулацията, нито на скритите в тях конкретни условия на възпроизводството. От друга страна ние вземаме капиталистическия производител като собственик на *цялата* принадена стойност или, ако искате, като представител на всичките негови съучастници в плячката. Така че ние на първо време разглеждаме акумулацията *абстрактно*, т. е. като прост момент на непосредствения производствен процес.

Впрочем, доколкото се извършва акумулация, капиталистът успява да продава произведената стока и да превръща обратно в капитал получените за нея пари. По-нататък: разбиването на принадената стойност на различни късове нищо не изменя нито в нейната природа, нито в ония необходими условия, при които тя става елемент на акумулацията. Каквато и да бъде оная част на принадената стойност, която капиталистическият производител задържа за себе си или отстъпва на други, винаги той е, който пръв я присвоява. Така че онова, което ние предпоставяме в нашето изложение на акумулацията, се подразбира и за нейния действителен ход. От друга страна разпределянето на принадената стойност и посредническото движение на циркулацията затъмняват *простата основна форма* на процеса на акумулацията. Затова нейният чист анализ изисква засега да оставим настрана всички явления, които скриват вътрешното движение на нейния механизъм.

ДВАДЕСЕТ И ПЪРВА ГЛАВА

ПРОСТО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО

Каквато и да бъде обществената форма на производствения процес, той трябва да бъде непрекъснат, т. е. да протича периодично все през едни и същи стадии. Както обществото не може да престане да консумира, също тъй то не може да престане да произвежда. Затова всеки производствен процес — разглеждан в неговата непрекъсната връзка и в постоянния поток на неговото възобновяване — е същевременно и *възпроизводствен процес*.

Условията на производството са същевременно и условия на възпроизводството. Нито едно общество не може постоянно да произвежда, т. е. да възпроизвежда, ако постоянно не превръща обратно част от своите продукти в средства за производство или в елементи на ново производство. При равни други условия то може да възпроизвежда или поддържа своето богатство на същото равнище само ако замества in natura [лат.: в натура] консумираните напр. в течение на годината средства за производство, т. е. средства на труда, сурови материали и спомагателни вещества — със също такова количество нови екземпляри, отделяни от общата маса на годишния продукт и отново включвани в производствения процес. Така че определено количество от годишния продукт принадлежи на производството. Предназначено по начало за производителна консумация, това количество съществува в повечето случаи в такива натурални форми, които сами по себе си изключват индивидуалната консумация.

Ако производството има капиталистическа форма, то и възпроизводството има същата форма. Както в капиталистическия начин на производство трудовият процес се явява само като средство за оплодотворителния процес, също тъй и възпроизводството се явява само като средство за възпроизвеждане на авансираната стойност като капитал, т. е. като самооплодотворяваща се стойност. Икономическата характерна маска на капиталиста е прикрепена към даден отделен човек само затова, че парите му постоянно функционират *като капитал*. Ако напр. аван-

сираната парична сума от 100 ф. ст. тази година се превърне в капитал и произведе 20 ф. ст. принадена стойност, тя трябва и през следващата година и т. н. да повтаря същата операция. Като *периодично нарастване на капиталовата стойност* или като периодичен плод на намиращия се в процес капитал, принадената стойност придобива форма на *revenue* [англ.: доход], *който произлиза от капитала*[1].

Ако този доход служи на капиталиста само като консумативен фонд, т. е. ако той бъде консумиран също тъй периодично, както бива придобиван — тогава, при еднакви други условия, се извършва *просто възпроизводство*. Макар че последното е *само повторение на производствения процес в същия му размер*, това просто повтаряне или непрекъснатост придава на процеса известни нови черти или по-скоро премахва привидните черти на неговото изолирано протичане.

Производственият процес започва с купуване на работната сила за определено време и това му започване се възобновява постоянно, щом изтече срокът, за който е бил продаден трудът, и с това изтече определен производствен период — седмица, месец и т. н. Но работникът получава *заплата* едва след като неговата работна сила вече е била в действие и е реализирала в стоки както своята собствена стойност, тъй и принадената стойност. Значи той е произвел както принадената стойност, която ние засега разглеждаме само като консумативен фонд на капиталиста, така и фонда на своята собствена заплата, *променливия капитал*, още преди този капитал да се е върнал при него във формата на работна заплата; и той остава на работа само дотогава, докато постоянно го възпроизвежда. Оттук изхожда и споменатата в шестнадесетата глава под „II" формула на икономистите, която представя работната заплата като дял от самия продукт[2]. Една част от постоянно възпроизвеждания от работника продукт постоянно се връща при него във формата на работна заплата. Наистина, капиталистът му заплаща стоковата стойност в пари. Но тези пари са само превърнатата форма на продукта на труда или по-скоро на част от продукта на труда. Докато работникът превръща част от средствата за производство в продукт, една част от неговия предишен продукт се превръща обратно в пари. С неговия труд през миналата седмица или през последното полугодие заплащат неговия дневен труд или труда му през следното полугодие. Илюзията, която се поражда от паричната форма, изчезва веднага щом вместо отделния капиталист и отделния работник разглеждаме капиталистическата класа и работническата класа. Капиталистическата класа

---

[1] „Богатите, които поглъщат продуктите на чуждия труд, ги получават само чрез действия на размяна (покупки на стоки). Затова те като че ли са изложени на скорошно изчерпване на техните резервни фондове... Но в обществения строй богатството е получило силата *да се възпроизвежда чрез чуждия труд*... Богатството, също както трудът и *чрез труда*, доставя всяка година плод, който може да бъде унищожаван всяка година, без богатият да става по-беден. Този плод е *the revenue* [доходът], произхождащ от капитала" (*Sismondi* [Сисмонди], Nouveaux Principes etc., том I, стр. 81—82.)

[2] „Както работните заплати, така и печалбите трябва да се разглеждат като *част от готовия продукт*" (*Ramsay* [Рамзей]. An Essay on the Distribution of Wealth, стр. 142.) „*Онзи дял от продукта*, който се пада на работника *под формата на работна заплата*" (*J. Mill* [Дж. Мил], Elements of Political Economy, превод на Parisot, Париж 1823 г., стр. 34.)

постоянно дава на работническата класа в парична форма асигнации за част от произведения от работниците и присвоен от капиталистите продукт. Тези асигнации работникът също така постоянно връща на капиталистическата класа и срещу това получава от нея полагащата му се част от неговия собствен продукт. Стоковата форма на продукта и паричната форма на стоката маскират сделката.

Значи *променливият капитал* е само *особена историческа форма, в която се проявява* фондът на средствата за живот, или *трудовият фонд*, който е необходим на работника за неговата самоиздръжка и възпроизвеждане и който самият работник винаги трябва да произвежда и възпроизвежда при *всички* системи на общественото производство. Трудовият фонд се стича към него постоянно във *формата на платежни средства* за неговия труд, тъй като неговият собствен продукт постоянно се отдалечава от него във *формата на капитал*. Обаче тази *форма на проява на трудовия фонд* съвсем не изменя факта, че капиталистът *авансира* на работника *неговия собствен опредметен труд*[3]. Да вземем един крепостен селянин. Той работи със своите собствени средства за производство, на собствената си нива, напр. 3 дни през седмицата. През другите три дни той работи ангария в господарското имение. Той постоянно възпроизвежда своя собствен трудов фонд, който за самия него никога не получава *формата на платежни средства, авансирани от трето лице за неговия труд*. В замяна на това пък неговият *безплатен принудителен труд* никога не получава *формата на доброволен и заплащан труд*. Ако утре феодалният господар присвои нивата, работния добитък, семената на закрепостения селянин, накъсо, неговите средства за производство — тогава от този момент селянинът ще бъде принуден да продава на феодалния господар своята работна сила. При непроменени други условия селянинът и сега, както и преди, ще работи шест дни в седмицата — 3 дни за себе си и 3 дни за бившия феодален господар, който сега се е превърнал в капиталистически господар. Той и сега, както и преди, ще изхабява средствата за производство като средства за производство и ще пренася тяхната стойност върху продукта. И сега, както и по-рано, определена част от продукта ще влиза във възпроизводството. Но също както *ангарийният труд* получава *формата на наемен труд*, така и *трудовият фонд*, също както преди произвеждан и възпроизвеждан от крепостния селянин, получава *формата на капитал, авансиран на работника от бившия феодален господар*. Буржоазният икономист, чийто ограничен мозък не е в състояние да отличи формата на проява от това, което се проявява чрез тази форма — затваря очи пред факта, че дори и в днешно време трудовият фонд се явява по земното кълбо само по изключение *във формата на капитал*[4].

---

[3] „Когато капиталът бъде употребяван за *авансиране* на заплатите на работниците, това *не прибавя нищо* към фонда за поддържане на труда." (*Кейзнов* в забележките към неговото издание на книгата на *Malthus* [Малтус], Definitions in Political Economy, Лондон 1853 г., стр. 22.)

[4] „Капиталистите все още нито на четвърт част от земята не авансират на работниците средствата за тяхната издръжка." (*Richard Jones* [Ричард Джонс], Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations, Хертфорд 1852 г., стр. 36.)

Наистина, *променливият капитал* губи значението на стойност, авансирана от *собствения* фонд на капиталиста[4a], само когато разглеждаме капиталистическия производствен процес в постоянното протичане на неговото възобновяване. Но той все пак трябва някъде и някога да започне. Затова от нашето досегашно становище е *вероятно*, че капиталистът някога е станал притежател на пари чрез някаква *първоначална акумулация*, независима от чужд незаплатен труд, и затова е могъл да се яви на пазара като купувач на работна сила. Впрочем самата непрекъснатост на капиталистическия производствен процес или простото възпроизводство предизвиква и други странни промени, които обхващат не само променливата част на капитала, но и *целокупния капитал*.

Ако периодично произвежданата с капитал от 1000 ф. ст. принадена стойност възлиза напр. за една година на 200 ф. ст. и ако тази принадена стойност всяка година бъде консумирана — ясно е, че след петгодишно повтаряне на същия този процес сумата на консумираната принадена стойност ще бъде равна на 5 × 200 или равна на *първоначално авансираната капиталова стойност от 1000 ф. ст.* Ако годишната принадена стойност бъде консумирана само отчасти, напр. само наполовина, същият резултат би се получил след десетгодишно повтаряне на производствения процес, защото 10 × 100 = 1000. Изобщо: *авансираната капиталова стойност, разделена на годишно консумираната принадена стойност*, дава *броя на годините*, или броя на периодите на възпроизводството, след изтичането на които капиталистът ще е *погълнал първоначално авансирания* капитал, който значи ще е *изчезнал*. Представата на капиталиста, че той консумира продукта на чуждия незаплатен труд — принадената стойност — и запазва първоначалната капиталова стойност, абсолютно нищо не променя от този факт. След изтичане на известен брой години собствената капиталова стойност на капиталиста е равна на сумата на принадената стойност, която той е присвоил без еквивалент през същия брой години, а погълнатата от него стойностна сума е равна на първоначалната капиталова стойност. Наистина, той запазва в ръцете си един капитал, чиято величина не се е изменила и част от който, напр. здания, машини и т. н., вече е била налице, когато той е пускал в ход предприятието си. Но тук става въпрос за стойността на капитала, а не за неговите материални съставни части. Ако някой консумира целия си имот, като направи дългове, които се равняват на стойността на този имот — тогава именно целият имот представлява общата сума на неговите дългове. Също тъй, ако капиталистът е консумирал еквивалента на своя авансиран капитал, стойността на този капитал представлява вече само общата сума на безплатно присвоената от него принадена стойност. *Нито атом от стойността на неговия стар капитал не продължава да съществува.*

Така че — съвсем независимо от всяка акумулация — простата непрекъснатост на производствения процес или простото възпроизводство по необходимост превръща след по-къс или по-дълъг период *всеки капи-*

[4a] „Макар че господарят на мануфактурния работник му *авансира* неговата заплата, това не създава разноски на господаря, тъй като стойността на тези заплати заедно с известна печалба обикновено се възстановява в обработения предмет, който е бил приложен трудът на работника." (*A. Smith* [А. Смит], Wealth of Nations, книга I, гл. III, том II, стр. 355. — *Маркс* prd.)

тал е *акумулиран капитал* или *капитализирана принадена стойност*. Дори и ако той при влизането си в производствения процес е бил лично отработена собственост на своя вложител, той рано или късно ще стане *стойност, присвоена без еквивалент*, или *материализация* (все едно дали в парична или друга форма) *на незаплатен чужд труд*.

В четвъртата глава видяхме, че за да се превърнат парите в капитал, не е достатъчно да има налице производство на стойност и стокова циркулация. Преди всичко трябваше да застанат един срещу друг като купувач и продавач: отсам — притежателят на стойност или пари, оттатък — притежателят на субстанцията, която създава стойност; отсам — притежателят на средства за производство и за живот, оттатък — притежателят само на работна сила и нищо друго. Така че *разграничението* между продукта на труда и самия труд, между обективните трудови условия и субективната работна сила беше *фактически дадената основа*, изходната точка на *капиталистическия производствен процес*.

Но това, което в началото беше само *изходна точка*, по силата на простата непрекъснатост на процеса, на простото възпроизводство постоянно бива наново *произвеждано и увековечавано* като *собствен резултат* на капиталистическото производство. От една страна производственият процес постоянно превръща вещественото богатство в капитал, в оплодотворителни и консумативни средства за капиталиста. От друга страна работникът постоянно излиза от производствения процес такъв, какъвто е влязъл в него, т. е. като личен източник на богатството, но лишен от всички средства да реализира това богатство за себе си. Тъй като още преди неговото влизане в процеса неговият собствен труд е *отчужден* от него, присвоен от капиталиста и включен в тялото на капитала, този труд през време на процеса постоянно *се опредметява в чужд продукт*. А тъй като производственият процес е същевременно и процес на консумиране на работната сила от страна на капиталиста, продуктът на работника постоянно *се превръща* не само в *стока*, но и в *капитал*, в стойност, изсмукваща силата, която създава стойност; в средства за живот, които купуват човека; в средства за производство, които употребяват производителя[3]. Затова самият работник постоянно произвежда *обективното богатство като капитал*, като чужда на него сила, която господствува над него и го експлоатира, а капиталистът също тъй постоянно произвежда *работната сила, като субективен*, абстрактен, отделен от своите собствени средства за опредметяване и реализиране, съществуващ само в тялото на работника *източник на богатство*, накъсо — произвежда работника *като наемен работник*[4]. Това *постоянно възпроизвеждане или увековечаване на*

[3] „Това е едно особено забележително свойство на производителната консумация. Онова, което се консумира производително, *е капитал и то става капитал чрез консумирането*." (*James Mill* [Джеймс Мил], Elements of Political Economy, стр. 242.) Но Джеймс Мил не е могъл да проследи това „особено забележително свойство".

[4] „Наистина, вярно е, че първото въвеждане на дадена мануфактура заангажира много бедняци, но не остават бедни, а по-нататъшното съществуване на мануфактурата създава още повече бедняци." („Reasons for a Limited Exportation of Wool", Лондон 1677 г., стр. 19.) „Сега арендаторът [farmer] безсмислено твърди, че той издържал бедните. *В действителност те ги държат в мизерия*." („Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions", Лондон 1777 г., стр. 31.)

работника е sine qua non [необходимо условие, без което не може] за капиталистическото производство.

Консумацията на работника е двояка. В самото производство той *чрез своя труд консумира* средства за производство и ги превръща в продукти с по-висока стойност от тази на авансирания капитал. Това е неговата *производителна консумация*. Тя е същевременно и *консумация на неговата работна сила* от капиталиста, който я е купил. От друга страна работникът употребява парите, които са му платени за неговата работна сила, за *средства за живот*: това е неговата *индивидуална консумация*. Значи производителната и индивидуалната консумация на работника са съвсем различни. При първата работникът действува като движеща сила на капитала и принадлежи на капиталиста; при втората той принадлежи на себе си и изпълнява жизнени функции вън от производствения процес. Резултат на първата е животът на капиталиста, а резултат на втората — животът на самия работник.

Когато разглеждахме „работния ден" и т. н., между другото видяхме, че работникът често пъти е принуден да превръща своята индивидуална консумация в прост инцидент от производствения процес. В този случай той вкарва в себе си средства за живот, за да поддържа дейността на своята работна сила — също както в парната машина се вкарват въглища и вода, а в колелото — масло. В такъв случай неговите консумативни средства са само консумативни средства на дадено средство за производство, а неговата индивидуална консумация — направо производителна консумация. Но това се явява само като *злоупотреба*, несъществена за капиталистическия производствен процес[5].

Работата изглежда другояче, ако разгледаме не отделния капиталист и отделния работник, а капиталистическата класа и работническата класа, не изолирания производствен процес на стоката, а капиталистическия производствен процес в неговото протичане и в неговия обществен обем. — Когато капиталистът превръща част от своя капитал в работна сила, той с това оплодотворява целия свой капитал. С един удар той убива две мухи. Той печели не само от това, което получава от работника, но и от това, което му дава. Отчужденият в замяна срещу работната сила капитал се превръща в средства за живот, чиято консумация служи за възпроизвеждане на мускулите, нервите, костите, мозъка на наличните работници и за създаване на нови работници. Затова в рамките на абсолютно необходимото индивидуалната консумация на работническата класа е обратно превръщане на средствата за живот, които капиталът е отчуждил срещу работна сила, в отново експлоатируема от капитала работна сила. Тя е производство и възпроизводство на най-необходимото за капиталиста средство за производство, на самия работник. Така че *индивидуалната консумация на работника* си остава момент от производството и възпроизводството на капитала, все едно дали тя се извършва вътре или вън от работилницата, фабриката и т. н., в трудовия процес или извън него — също както е и с чистенето на машината, все едно дали то се извършва през време на трудовия процес или в определени паузи през същия

[5] *Роси* не би декламирал толкова разпалено по тоя пункт, ако беше проникнал действително в тайната на „productive consumption" [производителната консумация].

процес. Няма никакво значение, че работникът извършва своята индивидуална консумация заради себе си, а не заради капиталиста. Също така консумацията на товарния добитък не престава да бъде необходим момент на производствения процес от това, че добитъкът сам има облага от това, което яде. Постоянното поддържане и възпроизвеждане на работническата класа си остава постоянно условие за възпроизводството на капитала. Изпълнението на това условие капиталистът може спокойно да предостави на нагона на работниците към самозапазване и размножаване. Той се грижи само за това, колкото може повече да ограничи тяхната индивидуална консумация до необходимото, и е безкрайно далеч от онази южноамериканска грубост, която принуждава работника да поглъща по-хранителни вещества вместо по-малко хранителни[8].

Именно затова капиталистът и неговият идеолог, икономистът, разглеждат като *производителна* само оная част от индивидуалната консумация на работника, която е нужна за увековечаване на работническата класа и значи наистина трябва да бъде консумирана, за да може капиталът да консумира работната сила; всичко, което работникът би консумирал извън това, за свое удоволствие, е *непроизводителна консумация*[9]. Ако акумулацията на капитала би причинила покачване на работната заплата, значи и умножаване на консумативните средства на работника без консумиране на повече работна сила от страна на капитала, добавъчният капитал би бил *консумиран непроизводително*[10]. И наистина индивидуалната консумация на работника е *непроизводителна за самия него*, тъй като възпроизвежда само нуждаещия се индивид; тя е *производителна за капиталиста и за държавата*, тъй като е производство на *силата, която произвежда чуждо богатство*[11].

Така че от обществено становище работническата класа, дори и вън от непосредствения трудов процес, е също така *принадлежност* на капитала, както и мъртвият инструмент на труда. Дори нейната индивидуална консумация е в известни предели само момент от възпроизводствения процес на капитала. А самият процес има грижата за това

[8] „Работниците в мините на Южна Америка, чието всекидневно занятие (може би най-тежкото в света) се състои в това, да изнасят на плещите си от дълбочина 450 фута товар руда, тежък от 180 до 200 фунта, живеят само с хляб и боб; те биха предпочели да се хранят само с хляб, но господарите им, които са забелязали, че работниците с *само с хляб не могат да работят тъй усилено*, ги третират като коне и ги принуждават да ядат боб, а бобът е по-богат от хляба относно калциеви и фосфорни соли." (*Liebig* [Либих], Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie, 1. част, стр. 194, бележката.)

[9] *James Mill* [Джеймс Мил], Elements of Political Economy, стр. 238 сл.

[10] „Ако цената на труда би се покачила тъй високо, че въпреки прираста на капитала да *не може да се вложи повече труд*, аз бих казал, че такъв прираст на капитал се консумира непроизводително." (*Ricardo* [Рикардо], Principles of Political Economy, стр. 163.)

[11] „Единствената производителна консумация в същинския смисъл на думата е консумацията или разрушаването на богатство (той иска да каже изхабяването на средствата за производство) от страна на капиталисти, с цел за възпроизводство... Работникът ... е производителен консуматор за онова лице, което го използува, и за държавата, но строго взето не и за самия себе си." (*Malthus* [Малтус], Definitions etc., стр. 30.)

тези съзнателни производствени инструменти да не избягат — като постоянно отвлечава техния продукт от техния полюс към противоположния полюс на капитала. Индивидуалната консумация се грижи от една страна за тяхното собствено запазване и възпроизвеждане, а от друга страна, чрез унищожаването на средствата за живот — за тяхното постоянно появяване отново на трудовия пазар. Римският роб е бил привързан с вериги о своя собственик, а наемният работник — с невидими нишки. Привидността на неговата независимост се поддържа чрез постоянна смяна на индивидуалните капиталисти и чрез fictio juris [лат. правната фикция] на договора.

По-рано капиталът, когато това му се е виждало нужно, е предявявал своето *право на собственост върху свободния работник* чрез принудителни закони. Така напр. до 1815 г. в Англия е било забранено под страх на строго наказание емигрирането на машинни работници.

Във възпроизводството на работническата класа се включва същевременно и предаването и натрупването на сръчността от едно поколение на друго[12]. До каква степен капиталистът смята съществуването на такава сръчна работническа класа като едно от *производствените условия, които му принадлежат*, и наистина гледа на нея като на реално съществуване на своя променлив капитал — това се вижда щом някоя криза го застраши с нейната загуба. Както е известно, поради американската гражданска война и придружаващата я памучна криза мнозинството от памучните работници в Ланкшайр и т. н. бяха изхвърлени на улицата. От недрата на самата работническа класа, както и от други обществени слоеве, се разнесе повикът за държавна помощ или за доброволна национална подписка, за да се даде възможност за емигриране на „излишните" в английските колонии или в Съединените щати. Тогава в. „*Times*" [„Таймс"] (от 24 март 1863 г.) обнародва едно писмо на *Едмунд Потър*, бивш председател на Манчестерската търговска камара. Това писмо с право бе охарактеризирано в Камарата на общините като „*манифест на фабрикантите*"[13]. Ние даваме тук няколко характерни места, в които без заобикалки се изказва *правото на собственост на капитала върху работната сила*.

„На памучните работници трябва да се каже, че техният приток е прекомерно голям... той може би би трябвало да бъде съкратен с една трета и тогава би настъпило нормално търсене за останалите две трети... Общественото мнение настоява за *емиграция*... *Майсторът* (т. е. памучният фабрикант) не може да се съгласи да бъде отстранен неговият приток на труд; той смята, че това е колкото несправедливо, толкова и неправилно... Ако емиграцията бъде поддържана от обществени фондове, той има право да иска да бъде изслушан, а може би и *да про*-

[12] „Сръчността на работника е единственото нещо, за което може да се каже, че е натрупано и приготвено от по-рано... Акумулирането и натрупването на сръчния труд, тази най-важна операция, се извършва — доколкото се отнася до голямата маса от работниците — без какъвто и да е капитал." (*Hodgskin* [Ходскин], Labour Defended against the claims of Capital, стр. 13 [12. — *Моск. ред.*].)

[13] „Това писмо може да бъде разглеждано като манифест на фабрикантите." (*Ferrand* [Феранд], Motion [предложение] върху cotton famine [глада за памук], заседание на H. o. C. [Камарата на общините] на 27 април 1863 г.)

тестира." Същият Потър по-нататък разказва колко е полезна памучната индустрия, как „без съмнение тя канализира отлива на населението от Ирландия и от английските земеделски окръзи", какви грамадни размери имала тя и как в 1860 г. тя доставила $^5/_{13}$ от цялата експортна търговия на Англия, как след няколко години тя пак щяла да се разшири чрез разширяване на пазара, особено в Индия, и чрез извоюването на достатъчен „внос на памук, по 6 пенса фунта". След това той продължава: „Времето — може би една, две, три години — ще произведе необходимото количество ... Та аз бих искал да поставя въпроса — заслужава ли тази индустрия да бъде запазена, *струва ли си трудът да се поддържат в изправност машините* (а именно — *живите* работни машини) *и не е ли най-голямо безумие мисълта да се откажем от тях!* Аз вярвам това. Аз признавам, че *работниците не са собственост* („I allow that the workers are not a property"), *че те не са собственост на Ланкашайр и на господарите*; но те са тяхната сила; те са духовната и обучена сила, която не може да бъде заместена в едно поколение, а другата машинария, с която те работят („the mere machinery which they work"), би могла до голяма степен да бъде *изгодно заменена и подобрена вътре в 12 месеца*[14]. *Насърчавайте или позволявайте (!) емигрирането на работната сила, а какво ще стане с капиталиста?*" („Encourage or allow the working power to emigrate and what of the capitalist?" Този сърдечен вопъл така напомня за хофмаршала Калб.) „... Оберете каймака на работниците, и фиксираният капитал до голяма степен ще загуби стойността си, а циркулиращият капитал няма да се изложи на борба при оскъдно предлагане на труд от по-долно качество ... Казват ни, че *самите работници искат да емигрират*. Това е твърде естествено от тяхна страна ... Намалете, съкратете памучното производство, като му *отнемете неговата работна сила* (by taking away its working power), като намалите платежите за работна заплата, да речем, с една трета или с 5 милиона, и какво ще стане тогава със следващата над тях класа, с дребните търговци? Какво ще стане с поземлената рента, с наема на котеджите? ... Какво ще стане с дребния арендатор, с по-заможния домопритежател и със земепритежателя? И кажете сега, може ли някой проект да бъде по-самоубийствен за всички класи в страната от проекта да се отслаби нацията чрез *експорт на нейните най-добри фабрични работници* и чрез обезценяване на част от нейния най-производителен капитал и богатство?" „Моят съвет е заем от 5 до 6 милиона, за срок от 2 или 3 години, под управлението на специални комисари, зачислени към администрацията за бедните в памучните окръзи, при специални законни регулации, с известен *принудителен труд*, за да се поддържа моралната стойност на тия, които

[14] Читателят си спомня, че същият капитал пее друга песен при обикновени условия, когато става въпрос да се намали работната заплата. Тогава „майсторите" в един глас заявяват (виж *четвърти отдел*, бележка 188, стр. 346): „Фабричните работници би трябвало добре да помнят този факт, че техният труд е в същност долен вид сръчен труд; че никой труд не се усвоява по-лесно и сравнително с качеството не се заплаща по-добре, че никой друг труд не може да се намери в толкова кратко време и в такова изобилие чрез краткотрайно обучение дори на най-неопитните. *Машинарията на господаря играе в същност много по-важна роля в делото на производството отколкото трудът и сръчността на работника*, които изискват само шестмесечно обучение и които може да научи всеки селски ратай."

получават милостинята ... *Може ли да има нещо по-лошо за земепритежателите или господарите* („can anything be worse for landowners or masters") от това, да се откажат от своите най-добри работници и *да деморализират и разстроят останалите* чрез широка, опустошителна емиграция и чрез изпразване на стойността и на капитала в цяла провинция?"

Потър, този подбран изразител на памучните фабриканти, различава два вида „*машинария*", и двата собственост на капиталиста, само че едната стои във фабриката му, а другата нощем и в неделни дни обитава вън от фабриката, в котеджи. Едната е мъртва, а другата — жива. Мъртвата машинария не само че се влошава и губи стойност с всеки нов ден, но и поради постоянния технически напредък голяма част от нейната съществуваща маса овехтява така скоро, че и в няколко месеца изгодно може да бъде заменена с нова машинария. Напротив, живата машинария се усъвършенствува толкова повече, колкото повече служи, колкото повече натрупва в себе си сръчността на цели поколения. „*Times*" [„Таймс"] отговаря на фабричния магнат между другото и това:

„Господин Е. Потър е тъй проникнат от изключителното и абсолютно значение на *памучните фабриканти*, че за запазването на тази класа и за увековечаването на нейния métier [фр.: занаят] той иска да затвори — въпреки тяхната воля — в един грамаден морален *workhouse* [трудов дом] половин милион работници. Заслужава ли тази индустрия да бъде запазена? — пита г. Потър. Разбира се, с всички почтени средства — отговаряме ние. Струва ли си трудът да се поддържат в изправност машините? — пак пита г. Потър. Тук ние се спъваме. Под *машини* г. Потър разбира човешки машини, тъй като той уверява, че *няма намерение да ги третира като абсолютна собственост*. Ние трябва да признаем, че не смятаме да „си струва трудът" или дори за възможно да се поддържа в изправност такава човешка машинария, т. е. тя да бъде заключена и смазвана докато потрябва. Човешката машинария има свойството да ръждясва, когато е в бездействие, колкото и да я чистите или смазвате. При това — както ни учи самият опит — човешката машинария е в състояние по своя воля да изпуска парата си и да избухва или да се разлудува в нашите големи градове в диво витово хоро. Нищо, че — както казва г. Потър — *за възпроизвеждането на работниците е нужно по-дълго време*; като имаме под ръка машинисти и пари, ние винаги ще намерим дейни, твърди хора от индустрията, за да изфабрикуваме от тях много *повече фабрични предприемачи, отколкото можем да използуваме когато и да е* ... Господин Потър разправя за съживяване на индустрията след 1, 2, 3 години и изисква от нас да не насърчаваме или *да не позволяваме емиграцията на работната сила*. Той казва, че било естествено дето работниците искат да емигрират, но смята, че нацията трябва да затвори в памучните окръзи тези половин милион работници — въпреки тяхното желание — и още 700,000 души, които са свързани с тях, и че — като консеквентна необходимост от това — тя трябва с насилие да смаже тяхното недоволство, а самите тях да поддържа чрез милостиня — и всичко това с оглед на надеждата, че те някой ден може да потрябват на *памучните фабриканти*. Дошло е времето, когато великото обще-

ствено мнение на тези острови трябва да направи нещо, за да спаси *тази работна сила* от ония, които искат да се отнасят с нея, както се отнасят с въглищата, желязото или памука" („to save this ‚working power' from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton")[13].

Статията на „Times" [„Таймс"] беше само jeu d'esprit [френ. — игра на мисълта]. „Великото обществено мнение" фактически споделяше мнението на г. Потър — че фабричните работници са *подвижна принадлежност на фабриките*. Тяхното емигриране беше осуетено[14]. Затвориха ги в „моралния workhouse" [трудов дом] на памучните окръзи и те, както и по-преди, са „силата (the strength) на памучните фабриканти в Ланкшайр".

И така, капиталистическият производствен процес възпроизвежда чрез своя собствен ход *отделянето* на работната сила от трудовите условия. С това той възпроизвежда и увековечава условията за експлоатация на работника. Той постоянно принуждава работника да продава своята работна сила, за да живее, и постоянно дава възможност на капиталиста да я купува, за да се обогатява[15]. Вече не случаят противопоставя на стоковия пазар капиталиста и работника като купувач и продавач, а самият процес постоянно захвърля единия като продавач на своята работна сила обратно на стоковия пазар и постоянно превръща неговия собствен продукт в покупателно средство на другия. В същност работникът принадлежи на капитала още преди да се е продал на капиталиста. Неговата икономическа крепостническа зависимост[*] едновременно е и изразена, и маскирана от периодичното възобновяване на

[13] „Times" [Таймс] от 24 март 1863 г.

[14] Парламентът не гласува нито фартинг за емиграцията, а гласува само закони, които даваха възможност на муниципалитетите да държат работниците между живота и смъртта или да ги експлоатират, без да им плащат нормални работни заплати. Но когато след три години се появи мор по добитъка, парламентът грубо пренебрегна дори парламентарната етикеция и забързано гласува милиони за обезщетяване на милионерите-лендлордове, чиито арендатори и без това се обезщетяваха, като покачваха цената на месото. Зверският рев на земепритежателите при откриването на парламента в 1866 г. доказа, че не е необходимо човек да бъде индус, за да обожава кравата Сабала, нито пък да бъде Юпитер, за да се превърне в говедо.

„Работникът искаше средства за издръжка, за да живее, шефът искаше труд, за да печели (pour gagner)." (*Sismondi*, Сисмонди, „Nouveaux Principes d'Économie Politique", стр. 91.)

[*] Една селски груба форма на тази крепостническа зависимост съществува в графство *Дърам*. То е едно от малкото графства, където условията не осигуряват на арендатора безусловно право на собственост върху земеделските надничари. Минната индустрия дава на последните възможност да избират. Затова арендаторите в това графство — в противовес на общото правило — арендуват само такива земи, в които има котиджи за работниците. Наемът на котиджа съставя част от работната заплата. Тези котиджи се наричат „hind's houses" [ратайски къщи]. Те се дават под наем на работниците при известни феодални задължения по договор, който е наречен „bondage" (крепостническа зависимост) и напр. задължава работника за времето, през което той сам работи на някое друго място, да праща на работа своята дъщеря и т. н. Самият работник се нарича bondsman, крепостник. Това отношение показва от една съвършено нова страна и индивидуалната *консумация* на работника като *консумация за капитала*, или *производителна консумация*. „Странно е да се наблюдава как дори изпражненията на този bondsman спадат към страничните доходи на неговия пресметлив господар... Арендаторът не разрешава никъде наоколо друг нужник освен своя собствен нужник и не търпи в това отношение никакво накърняване на своите права на суверен." („Public Health. VII Report, 1864", стр. 188.)

неговата самопродажба, от промяната на неговите индивидуални господари и от колебанията на пазарната цена на труда[19].

Така че капиталистическият производствен процес, разгледан в неговата връзка или като възпроизводствен процес, произвежда не само стока, не само принадена стойност, а произвежда и възпроизвежда и самото *капиталистическо отношение* — от една страна *капиталиста*, а от друга — *наемния работник*[20].

ДВАДЕСЕТ И ВТОРА ГЛАВА

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В КАПИТАЛ

1. Капиталистически производствен процес в разширен мащаб. Превръщане на законите на собствеността, съществуващи в стоковото производство, в закони на капиталистическото присвояване

По-рано задачата ни беше да разгледаме как принадената стойност произлиза от капитала, а сега — как капиталът произлиза от принадената стойност. *Приложението на принадената стойност като капитал* или *обратното превръщане на принадената стойност в капитал* се нарича *акумулация на капитала*[21].

Най-напред да разгледаме този процес от становището на отделния капиталист. Нека напр. един предачен фабрикант да е авансирал капитал от 10,000 ф. ст., четири пети от които в памук, машини и т. н., а последната петина в работна заплата. Нека той произвежда годишно 240,000 фунта прежда на стойност 12,000 ф. ст. При норма на принадената стойност 100%, принадената стойност е включена в принадения продукт или в нето-продукта от 40,000 фунта прежда, т. е. в една шеста част от бруто-продукта, на стойност 2,000 ф. ст., която ще бъде реализирана при продажбата. Една стойност на сума от 2,000 ф. ст. е стойност на сума от 2,000 ф. ст. По самите пари човек не може нито да надуши, нито да види, че те са *принадена стойност*. Характерът на една стойност като принадена стойност показва само как тя е стигнала до своя притежател, но никак не изменя самата природа на стойността или на парите.

[19] Да напомним, че при детския труд и т. н. изчезва дори формалността на самопродажбата.

[20] „Капиталът предполага наемен труд, а наемният труд предполага капитал. Те се обуславят взаимно, един друг се пораждат. Работникът в памучната фабрика само памучни платове ли произвежда? Не, *той произвежда капитал*. Той произвежда стойности, които отново служат, за да командуват неговия труд и чрез него да създават нови стойности." (*Karl Marx* [Карл Маркс], Lohnarbeit und Kapital, в „Neue Rheinische Zeitung" [„Нойе райнише цайтунг"], № 266 от 7 април 1849 г.) Статиите, обнародвани под това заглавие в „Neue Rheinische Zeitung" [„Нойе райнише цайтунг"], са откъслеци от лекции, които четох на тази тема през 1847 г. в немското работническо дружество в Брюксел и печатането на които бе прекъснато от Февруарската революция.

[21] „*Акумулация на капитала*: Употребяването на част от revenue [дохода] като капитал." (*Malthus* [Малтус], Definitions in Political Economy, изд. Cazenove [Кейзъноув], стр. 11.) „Превръщане на revenue [дохода] в капитал." (*Malthus* [Малтус], Principles of Political Economy, 2 изд., Лондон, 1836 г., стр. 320.)

И така, за да обърне в капитал тази нова сума от 2,000 ф. ст., предачният фабрикант, при непроменени други условия, ще авансира четири пети от тях за купуване на памук и т. н. и една пета за купуване на нови предачни работници, които ще намерят на пазара средствата за живот, чиято стойност им е авансирал капиталистът. Тогава в предачната фабрика ще функционира новият капитал от 2,000 ф. ст. и от своя страна ще донася принадена стойност от 400 ф. ст.

Капиталовата стойност първоначално беше авансирана в парична форма, а принадената стойност по начало съществува като стойност на определена част от брутния продукт. Когато той бъде продаден, когато бъде превърнат в пари, капиталовата стойност отново добива своята първоначална форма, а принадената стойност изменя своя първоначален начин на съществуване. Но от този момент и капиталовата стойност, и принадената стойност са парични суми и тяхното обратно превръщане в капитал се извършва по все същия начин. Капиталистът влага и едната, и другата в покупка на стоки, които му дават възможност отново да започне изработването на своя артикул, и при това този път в разширен мащаб. Но за да купи тези стоки, той трябва да ги намери на пазара.

Неговата собствена прежда циркулира само защото той занася на пазара годишния си продукт, както правят и всички други капиталисти със своите стоки. Но още преди да дойдат на пазара, тези стоки вече са се намирали в годишния производствен фонд, т. е. в общата маса от предмети от всякакъв вид, в която през течение на годината се превръща общата сума на отделните капитали или целият обществен капитал от който всеки отделен капиталист държи в ръцете си само една кратна част. Това, което става на пазара, само осъществява оборота на отделните съставни части на годишното производство, праща ги от ръце в ръце, но не може нито да увеличи общото годишно производство, нито да измени природата на произведените предмети. Така че всяка употреба, която може да се направи от общия годишен продукт, зависи от неговия собствен състав, но съвсем не от циркулацията.

Преди всичко годишното производство трябва да достави всички ония предмети (потребителни стойности), с които да могат да бъдат заместени изхабените през годината вещни съставни части на капитала. След като те бъдат приспаднати, остава нето-продуктът или принаденият продукт, в който се съдържа принадената стойност. А от какво се състои той принаден продукт? Може би от неща, предназначени за задоволяване на потребите и прищевките на капиталистическата класа, значи от неща, които влизат в нейния консумативен фонд? Ако това беше всичко, принадената стойност щеше да бъде изгуляна до трохичка и щеше да се извършва само просто възпроизводство.

За да има акумулация, част от принадения продукт трябва да се превръща в капитал. Но — ако не правим чудеса — в капитал могат да се превръщат само такива неща, които са използуваеми в трудовия процес, т. е. средства за производство, както и неща, с които работникът може да се поддържа, т. е. средства за живот. Следователно част от годишния принаден труд трябва да е била употребена за направа на допълнителни средства за производство и средства за живот, в превес над онова количество, което е било потребно за заместване на авансирания капитал. С една дума: принадената стойност може да бъде пре-

върната в капитал само защото принаденият продукт, чиято стойност е тя, вече съдържа вещните съставни части на нов капитал[21a].

Но за да накара тези съставни части на капитала действително да функционират като капитал, капиталистическата класа има нужда от добавъчен труд. Ако експлоатацията на вече наетите работници не бива да нараства нито екстензивно, нито интензивно, трябва да бъдат взети на работа допълнителни работни сили. За това също така вече се е погрижил механизмът на капиталистическото производство, който възпроизвежда работническата класа като зависима от работната заплата класа, чиято обикновена заплата и стига за да осигури не само нейното съществуване, но и нейното размножение. На капитала остава само това: към вече съдържащите се в годишното производство средства за производство да включи тези допълнителни работни сили от различна възраст, които всяка година му доставя работническата класа — и превръщането на принадената стойност в капитал е готово. Разгледана конкретно, акумулацията се свежда към възпроизводство на капитала в прогресивна степен. Кръгооборотът на простото възпроизводство се променя и се превръща, според израза на Сисмонди, в спирала[21b].

Да се върнем сега на нашия пример. Това е старата история: Аврам роди Исаака, Исаак роди Якова и т. н. Първоначалният капитал от 10,000 ф. ст. донася принадена стойност от 2,000 ф. ст., която се капитализира. Новият капитал от 2,000 ф. ст. донася принадена стойност от 400 ф. ст., която, като бъде също така капитализирана, т. е. превърната във втори добавъчен капитал, донася нова принадена стойност от 80 ф. ст., и т. н.

Тук ние оставяме настрана онази част от принадената стойност, която е консумирана от капиталиста. В дадения момент също така не ни интересува и това, дали добавъчните капитали се прибавят към първоначалния капитал или се отделят от него за самостоятелно оплодотворяване, дали ги използува същият капиталист, който ги е акумулирал, или той ги е прехвърлил на други. Само не бива да забравяме, че наред с новообразуваните капитали първоначалният капитал продължава да се възпроизвежда и да произвежда принадена стойност и че същото важи и за всеки акумулиран капитал спрямо произведения от него добавъчен капитал.

Първоначалният капитал се беше образувал с авансирането на 10,000 ф. ст. Отде ги има техният притежател? От своя собствен труд и от труда на своите родители и деди! — ни отговарят в един глас представителите на политическата икономия[22], и тяхното предположение

21a Тук се абстрахираме от експортната търговия, чрез която дадена нация може да превръща луксозни артикули в средства за производство или за живот и обратно. За да схванем предмета на изследването в чистия му вид, без странични обстоятелства, ние тук трябва да разглеждаме целия търговски свят като една нация и да предположим, че капиталистическото производство се е утвърдило навсякъде и е завладяло всички клонове на индустрията.

21b Анализът на акумулацията у Сисмонди има този голям недостатък, че той прекалено се задоволява с фразата „Превръщането на [доходи] в капитал", без да изследва материалните условия на тази операция.

22 „Първоначалният труд, на който неговият капитал дължи своя произход" (Sismondi [Сисмонди], Nouveaux Principes etc., парижко изд., том I, стр. 109.)

изглежда наистина единственото, което отговаря на законите на стоковото производство.

Съвсем друга е работата с добавъчния капитал от 2,000 ф. ст. Процесът на неговото възникване ни е напълно познат. Той е капитализирана принадена стойност. От самото си начало той не съдържа нито атом стойност, която да не произлиза от незаплатен чужд труд. Средствата за производство, към които се присъединява добавъчната работна сила, както и средствата за живот, с които тя се поддържа, са само интегрални съставни части на принадения продукт, на онзи налог, който всяка година класата на капиталистите откъсва от работническата класа. Дори ако капиталистическата класа с известна част от този налог купува от споменатата добавъчна работна сила, макар и по пълната ѝ цена, така че еквивалент да се разменя срещу еквивалент — това е старият способ на завоевателя: да купува стоки от победените с техните собствени пари, които той им е заграбил.

Ако самият производител на добавъчния капитал го влага в работа, този производител трябва, първо, да продължава да оплодотворява първоначалния капитал и при това да откупва обратно продукта на своя предишен труд за по-голямо количество труд, отколкото му е струвал. Когато този процес се разглежда като сделка между капиталистическата класа и работническата класа, работата с нищо не се променя, ако наред с незаплатения труд на вече наетите работници бъдат наети и допълнителни работници. Капиталистът може би превръща и добавъчния капитал в машина, която изхвърля на улицата производителя на добавъчния капитал и го замества с няколко деца. Във всички случаи работническата класа е произвела с тазгодишния си принаден труд онзи капитал, който през идната година ще наеме добавъчен труд[21]. Това е то, което наричат: произвеждане на капитал чрез капитал.

Предпоставката за акумулиране на първия добавъчен капитал от 2,000 ф. ст. беше една стойностна сума от 10,000 ф. ст., авансирана от капиталиста и принадлежаща му по силата на неговия „първоначален труд". А предпоставката на втория добавъчен капитал от 400 ф. ст. е само предшествуващата акумулация на първия добавъчен капитал на 2,000-те ф. ст., чиято капитализирана принадена стойност е той. Сега вече собствеността върху предишен незаплатен труд се явява като единствено условие за сегашното присвояване на жив незаплатен труд в постоянно нарастващ размер. Колкото повече е акумулирал капиталистът, толкова повече той може да акумулира.

Доколкото принадената стойност, от която се състои добавъчният капитал № 1, беше резултат от купуването на работната сила с една част от първоначалния капитал, покупка, която отговаряше на законите на стоковата размяна и която от юридическа гледна точка предполага за работника само това, свободно да разполага със своите собствени способности, а за притежателя на пари или стоки — само това, свободно да разполага със своите собствени стойности; доколкото добавъчният капитал № 2 и т. н. е само резултат от добавъчния капитал № 1, значи

[21] „Трудът създава капитал още преди капиталът да е вложил в работа труд" („Labour creates capital, before capital employs labour.") *E. G. Wakefield* [Е. Г. Уекфилд], England and America, Лондон 1833 г., том II, стр. 110.)

следствие на онова първо отношение, доколкото всяка единична сделка постоянно отговаря на закона за стоковата размяна, така че капиталистът постоянно купува работната сила, а работникът постоянно я продава, и — нека приемем — дори по нейната действителна стойност — *принципът върху стоковото производство и стоковата циркулация закон на присвояването или закон на частната собственост по силата на своята собствена вътрешна неизбежна диалектика явно се превръща в своята пряка противоположност.* Размяната на еквиваленти, която се явяваше като първоначална операция, така се е извъртяла, че размяната се извършва *само привидно*, тъй като, първо, самата разменена срещу работна сила част от капитала е само част от *присвоения без еквивалент продукт на чужд труд*, и второ, нейният производител работникът трябва не само да я замести, но и да я замести с една нова прибавка към нея. Така че *отношението на размяна между капиталиста и работника става само присъща на циркулационния процес привидност, само форма*, която е чужда на самото съдържание и само го мистифицира. Постоянното купуване и продаване на работната сила е формата. Съдържанието се състои в това, че капиталистът постоянно разменя част от чуждия вече опредметен труд, който той постоянно си присвоява без еквивалент, срещу по-голямо количество жив чужд труд. Първоначално правото на собственост ни се струваше основано върху собствен труд. Тази предпоставка трябваше да има валидност поне когато си противостоят само равноправни стокопритежатели, тъй като средството за присвояване на чуждата стока е само отчуждаването на своята собствена стока, а последната може да бъде произведена само чрез труд. А сега собствеността се явява откъм страната на капиталиста като *право на присвояване на чужд незаплатен труд* или на неговия продукт, а откъм страната на работника — като невъзможност да си присвои своя собствен продукт. *Отделянето на собствеността от труда* става консеквентна необходимост на закона, който привидно изхождаше от тяхната *идентичност*[22].

Значи колкото и да изглежда, че капиталистическият начин на присвояване най-рязко противоречи на основните закони на стоковото производство, все пак той произтича не от накърняването, а, напротив, от приложението на тия закони. Нека още веднаж изясним това с един кратък ретроспективен преглед на последователните фази на движението, чиято заключителна точка е капиталистическата акумулация.

Ние най-напред видяхме, че първоначалното превръщане на една стойностна сума в капитал се извърши напълно според законите на размяната. Единият контрагент продава своята работна сила, другият я купува. Първият получава стойността на своята стока, чиято потребителна стойност — трудът — по този начин е отчуждена за другия. Тогава този пък превръща вече принадлежащите му средства за производство с помощта на вече също така принадлежащия му труд в нов продукт, който също му принадлежи по право.

[22] Собствеността на капиталиста върху продукта на чуждия труд „е пряка последица от закона за присвояването, чийто основен принцип, напротив, беше изключителното право на собственост на всеки работник върху продукта на неговия собствен труд" (*Cherbuliez* [Шербюлие], Riche ou Pauvre, Париж 1841 г., стр. 58, където обаче това диалектическо превръщане е неправилно изложено.)

Стойността на тоя продукт включва: първо, стойността на изразходваните средства за производство. Полезният труд не може да изразходва тези средства за производство, без да пренесе тяхната стойност върху новия продукт; но за да бъде продаваема, работната сила трябва да е в състояние да влага полезен труд в оня клон на индустрията, където тя трябва да бъде използувана.

Стойността на новия продукт по-нататък включва: еквивалент на стойността на работната сила и принадена стойност. И то защото работната сила, която е продадена за определено време — за ден, седмица и т. н., — има по-малка стойност от тази, която създава нейното употребяване през това време. Но на работника са заплатили разменната стойност на неговата работна сила и с това той е отчуждил нейната потребителна стойност — както става при всяка покупка и продажба.

Обстоятелството, че тая особена стока работна сила има своеобразната потребителна стойност да влага труд и, значи, да създава стойност — не може да засегне общия закон на стоковото производство. Така че ако стойностната сума, която е авансирана в работната заплата, не само просто се намира отново в продукта, но и се намира в него умножена с известна принадена стойност — това не произтича от някакво изиграване на продавача, който, както знаем, е получил стойността на своята стока, а само от употребата на тази стока от страна на купувача.

Законът на размяната обуславя равенство само за разменените стойности на дадени една за друга стоки. Той дори по начало предполага различие между техните потребителни стойности и няма абсолютно нищо общо с тяхната употреба, която започва едва след сключване и изпълняване на сделката.

Така че първоначалното превръщане на парите в капитал се извършва в точно съзвучие с икономическите закони на стоковото производство и с произтичащото от тях право на собственост. Но въпреки това то има за резултат:

1) че продуктът принадлежи на капиталиста, а не на работника;

2) че стойността на този продукт съдържа, освен стойността на авансирания капитал, още и принадена стойност, която е струвала на работника труд, а на капиталиста — нищо, и въпреки това става законна собственост на капиталиста;

3) че работникът е запазил своята работна сила и може да я продаде отново, ако намери купувач.

Простото възпроизводство е само периодично повтаряне на тая първа операция; всеки път, и винаги наново, пари се превръщат в капитал. Така че законът не се нарушава, напротив — той само получава възможност да се проявява постоянно. „Няколко последователни актове на размяна правят от последния само представител на първия." (*Sismondi* [Сисмонди], Nouveaux Principes etc., стр. 70.)

И въпреки това ние видяхме, че простото възпроизводство е достатъчно, за да се придаде тотално променен характер на тая първа операция, доколкото тя бе схваната като изолиран процес. „От тези, между които се разпределя националният доход, едните (работниците) *всяка година чрез нов труд добиват ново право върху него*, а другите (капиталистите) *вече предварително чрез първоначален труд са добили постоянно право върху него*." (*Sismondi* [Сисмонди], пак там, стр. [110. — *Моск. ред.*]

111.) Областта на труда, както е известно, не е единствената, в която първородството върши чудеса.

Не се изменя нищо и ако простото възпроизводство бъде заменено с възпроизводството в разширен мащаб, с акумулацията. При простото възпроизводство капиталистът прахосва цялата принадена стойност, а при акумулацията доказва своята гражданска добродетел, като консумира само една част и превръща остатъка в пари.

Принадената стойност е негова собственост и никога не е принадлежала на другиго. Ако я авансира за в производството, той авансира от своя собствен фонд, точно както и през оня ден, когато за пръв път е излязъл на пазара. Обстоятелството, че този фонд тоя път произхожда от незаплатения труд на неговите работници, няма абсолютно никакво значение. Ако работникът Б бъде заангажиран с принадената стойност, произведена от работника А, то, първо, А е произвел тая принадена стойност без да са му намалили нито със стотинка законната цена на неговата стока, и второ, тая сделка изобщо няма нищо общо с Б. Онова, което Б изисква и което има право да изисква, е само това капиталистът да му заплати стойността на неговата работна сила. „И двамата печелеха: работникът, защото му авансираха плодовете на неговия труд (да се чете: незаплатения труд на други работници) преди още той да е вложен (да се чете: преди още неговият собствен труд да е дал плод), предприемачът (le maître), защото трудът на тоя работник имаше по-голяма стойност отколкото не овата работна заплата" (да се чете: произвеждаше по-голяма стойност от тази на неговата работна заплата). (*Sismondi* [Сисмонди], пак там, стр. 135.)

Само че работата изглежда съвсем другояче, когато разглеждаме капиталистическото производство в непрекъснатия поток на неговото възобновяване и вместо отделния капиталист и отделния работник вземем предвид класите в тяхната цялост — капиталистическа класа и срещу нея работническа класа. Но с това бихме приложили един мащаб, който е съвсем чужд на стоковото производство.

В стоковото производство си противостоят само независими един от друг продавачи и купувачи. Техните взаимни отношения се свършват в деня на изтичането на сключения между тях договор. Ако сделката бъде повторена, това става вече по нов договор, който няма нищо общо с предишния и при който само случайността пак събира същия купувач със същия продавач.

Така че ако стоковото производство или някое негово влияние трябва да се преценява по неговите собствени икономически закони, ние трябва да разглеждаме всеки разменен акт поотделно, вън от всяка връзка както с предхождащия го, тъй и със следващия разменен акт. И тъй като продажбите и покупките се сключват само между отделни индивиди, недопустимо е да търсим в тях отношения между цели обществени класи.

Колкото и да е дълъг редът от периодични възпроизводства и предхождащи акумулации, през които е минал функциониращият днес капитал, той винаги запазва своята първоначална девственост. Докогато при всеки акт на размяна — взет поотделно — се спазват законите на размяната, начинът за присвояване може да претърпи тотален преврат, без да засегне по какъвто и да е начин свойственото на стоковото производство право на собственост. Същото това право е в сила — както в

началото, когато продуктът принадлежи на производителя и той, като разменя еквивалент срещу еквивалент, може да забогатее само чрез своя собствен труд, така и в капиталистическия период, когато общественото богатство във все по-нарастващ размер става собственост на ония, които са в състояние винаги наново да си присвояват незаплатения труд на други.

Този резултат става неизбежен, щом самият работник свободно продава като стока своята работна сила. Но пък и едва оттогава стоковото производство се обобщава и става типична форма на производството, едва оттогава всеки продукт по начало бива произвеждан за продан и цялото произведено богатство преминава през циркулацията. Едва там, където наемният труд е основа на стоковото производство, то се налага на цялото общество; но пък и едва там то разгръща всичките си скрити сили. Да се казва, че намесата на наемния труд фалшифицирала стоковото производство — това значи да се казва, че ако стоковото производство иска да остане нефалшифицирано, то не бива да се развива. В същия размер, в който то по своите собствени имманентни закони се преобразува в капиталистическо производство, законите за собствеността от епохата на стоковото производство се превръщат в закони на капиталистическото присвояване[24].

Видяхме, че дори при просто възпроизводство всеки авансиран капитал, както и да е придобит първоначално, се превръща в акумулиран капитал или в *капитализирана принадена стойност*. Но в потока на производството изобщо всеки първоначално авансиран капитал става изчезваща величина (magnitudo evanescens в математически смисъл) в сравнение с пряко акумулирания капитал, т. е. с обратно превърнатата в капитал принадена стойност или принаден продукт, все едно дали той функционира в ръцете, които са го акумулирали, или в чужди ръце. Затова политическата икономия представя капитала изобщо като „*акумулирано богатство*“ (превърната принадена стойност или доход), „което отново се употребява за произвеждане на принадена стойност“[25], а капиталиста — като „притежател на принадения продукт“[26]. Същият възглед има само друга форма в израза, че целият наличен капитал бил акумулирана или капитализирана *лихва* — защото лихвата е само част от принадената стойност[27].

[24] Затова трябва да се учудваме на хитроумието на Прудон, който иска да премахне капиталистическата собственост, като в противовес на нея издига вечните закони на собствеността от епохата на стоковото производство!

[25] „*Капиталът* е акумулирано богатство, използувано с цел за печалба.“ (*Malthus* [Малтус], Principles etc.) „Капиталът ... се състои от *богатство, спестено от дохода* и употребено за добиване на печалба.“ (*R. Jones* [Р. Джонс], An Introductory Lecture on Political Economy, Лондон 1833 г., стр. 16.)

[26] „Притежателите на принаден продукт (surplus produce) или капитал.“ („The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord *John Russell*“ [Ръсел], Лондон 1821.)

[27] „Капиталът, заедно със сложната лихва на всяка част от спестения капитал, така заграбва всичко, че цялото богатство на света, от което се получава доход, отдавна вече е станало лихва на капитала.“ („Economist“ [„Икономист“], Лондон 19 юли 1859 г.)

2. Погрешно схващане на възпроизводството в разширен мащаб от страна на политическата икономия

Преди да минем към някои по-точни определения на *акумулацията* или на обратното превръщане на принадената стойност в капитал, трябва да се отстрани една двусмисленост, измъдрена от класическата политическа икономия.

Също както стоките, които капиталистът с част от принадената стойност купува за своя собствена консумация, не му служат като средства за производство или средства за създаване на принадена стойност — също така и трудът, който той купува за задоволяване на своите природни и обществени потребности, не е *производителен труд*. Вместо с купуването на тия стоки и труд да превръща принадената стойност в капитал, той ги изконсумира или *изразходва* като доход (Revenue). В противовес на староаристократическия манталитет, който, както правилно казва Хегел, „се състои в консумиране на наличното“ и се шири особено в разкоша на личните услуги — за буржоазната политическа икономия е било от решаваща важност да провъзгласи акумулацията на капитала за пръв *граждански дълг* и неуморно да проповядва: човек не може да акумулира, ако изяжда целия си доход, вместо да изразходва значителна част от него за наемане на допълнителни *производителни работници*, които докарват повече, отколкото струват. От друга страна тя е трябвало да води полемика против народния предразсъдък, който смесва капиталистическото производство с образуването на съкровища[28] и затова си въобразява, че акумулираното богатство било такова богатство, което в неговата налична натурална форма е избягнато от разрушаване, т. е. от консумацията, или дори спасено от циркулацията. Пресичане пътя на парите към циркулация би било точно обратното на тяхното оплодотворяване като капитал, а акумулацията на стоки в смисъл на натрупване на съкровища е чисто безумие[28a]. Акумулирането на стоки в големи маси е резултат на застой в циркулацията или на свръхпроизводство[29]. Наистина, в народната представа се среща, от една страна, образът на блага, натрупани в *консумационния фонд* и бавно изконсумирвани, а от друга страна, *образуването на запаси* — явление, което е свойствено на всички начини на производство и върху което ще се спрем за миг при анализа на циркулационния процес.

Значи дотук класическата политическа икономия е права, когато подчертава като характерен *момент на акумулационния процес* консумирането на принадения продукт от *производителни работници*

[28] „Никой от днешните икономисти не може под спестяване да разбира само натрупване на съкровища, а пък независимо от този съкратен и недостатъчен способ не можем да си представим друга употреба на този израз, с оглед на националното богатство, освен тази, която трябва да изхожда от различното приложение на спестеното, основано [приложението] на едно действително разграничение между различните видове труд, който се издържа от него.“ (*Malthus* [Малтус], Principles etc., стр. 38, 39.)

[28a] Така у Балзак, който толкова основно е изучил всички нюанси на сребролюбието, старият лихвар Гобсек е вече вдетинен, когато започва да си образува съкровище от натрупани стоки.

[29] „Акумулация на капитали ... прекратяване на размяната ... свръхпроизводство.“ (*Th. Corbet* [Т. Корбет], An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals, стр. 14.)

а не от *непроизводителни.* Но тук започва и нейната заблуда. *Адам Смит* е въвел модата да се представя *акумулацията само като консумация на принадения продукт от производителни работници* или *капитализацията на принадената стойност — само като нейно превръщане в работна сила.* Да чуем напр. Рикардо: „Трябва да се разбере, че всички продукти на дадена страна се консумират; но човек не може да си представи по-голяма разлика от тази — дали ги консумират хора, които възпроизвеждат някаква друга стойност, или пък хора, които не я възпроизвеждат. Когато казваме, че доходът е спестен и прибавен към капитала, ние разбираме, че *онази част на дохода, за която се казва че е прибавена към капитала се консумира от производителни, а не от непроизводителни работници.* Няма по-голямо заблуждение от предположението, че капиталът се увеличава чрез неконсумиране.“ [30] Няма по-голямо заблуждение от това на Ад. Смит, преповтаряно от Рикардо и всички след него, че *„онази част от дохода,* за която се казва че е прибавена към капитала, *се консумира от производителни работници“.* Според тази представа *всяка принадена стойност,* която се превръща в капитал, би ставала *променлив капитал.* Но тя се поделя, както и първоначално авансираната стойност, на *постоянен капитал* и *променлив капитал,* на средства за производство и работна сила. Работната сила е онази форма, в която съществува променливият капитал *вътре във* производствения процес. В тоя процес нея самата я консумира капиталистът. А тя със своята функция — *труд* — консумира средства за производство. Същевременно парите, платени за *купуване на работната сила,* се превръщат в средства за живот, които биват консумирани не от *„производителния труд“,* а от *„производителния работник“.* *А. Смит* чрез един погрешен в основата си анализ достига до безсмисления резултат, че макар че *всеки индивидуален капитал* се дели на постоянна и променлива съставна част, *обществения капитал* се свеждал само в променлив капитал или се изразходвал само за плащане на работна заплата. Нека напр. един фабрикант на платове превърне 2,000 ф. ст. в капитал. Част от парите той изразходва за купуване на тъкачи, другата — за вълнена прежда, машинария и т. н. Но хората, от които той е купил преждата и машинарията, също така заплащат с част от получените пари труд и т. н., докато всичките 2,000 ф. ст. бъдат изразходвани за заплащане на работна заплата или докато целият продукт, представляван от тия 2,000 ф. ст., бъде консумиран от производителни работници. Виждаме: цялата тежест на тоя аргумент се заключава в думите „и т. н.“, които ни пращат от Понтий при Пилат. И наистина, Адам Смит прекъсва изследването тъкмо там, където започва неговата трудност [31].

Докогато имаме предвид само фонда на общото годишно производство, годишният възпроизводствен процес е лесен за разбиране.

[30] *Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 163, бележката.

[31] Въпреки своята „логика“, г. *Дж. Ст. Мил* никъде не открива пукнатините дори на този така погрешен анализ на своите предшественици, който дори в рамките на буржоазния хоризонт крещи за поправка от становището на специалиста. С школски догматизъм той навред регистрира забърканите мисли на своите учители. Така и тук: *„Самият капитал* в края на краищата *изцяло* се свежда в работни заплати, а ако бъде заместен чрез продажбата на продуктите, *той пак става работни заплати.“*

Но всички съставни части на годишното производство трябва да бъдат занесени на стоковия пазар и тук започва мъчнотията. Движенията на отделните капитали и на личните доходи се кръстосват, размесват се и се загубват в едно всеобщо разместване — циркулацията на общественото богатство, — което обърква погледа и поставя на изследването много забъркани задачи. В третия отдел на втората книга аз ще дам анализ на действителната взаимовръзка. — Великата заслуга на физиократите се състои в това, че те в своето „Tableau économique“ [„Икономическа таблица“ на Кене] за пръв път се направили опита да дадат картина на годишното производство в такава форма, в каквато то изхожда от циркулацията [32].

Впрочем от само себе си се разбира, че политическата икономия не е пропуснала да използува в интереса на капиталистическата класа тезиса на Адам Смит, че цялата част на нето-продукта, която е превърната в капитал, бива консумирана от работническата класа.

3. Поделяне на принадената стойност на капитал и доход. Теория на въздържанието

В миналата глава разглеждахме принадената стойност, респективно принадения продукт, само като индивидуален *консумативен фонд на капиталиста,* а в тази глава досега — само като *фонд на акумулацията.* Но тя не е нито едното, нито другото, а едновременно и двете. Капиталистът консумира *под вида на доход* една част от принадената стойност [33], а друга част той *употребява като капитал,* или я *акумулира.*

При *дадена маса на принадената стойност* едната от тези части ще бъде толкова по-голяма, колкото е по-малка другата. Ако приемем за неизменни всички други обстоятелства, величината на акумулацията се определя от пропорцията, в която се извършва това поделяне. А този, който извършва това поделяне, е собственикът на принадената стойност, капиталистът. Така че то е негов волев акт. За онази част от събрания

[32] При описанието на възпроизводствения процес, а оттук и на акумулацията, А. Смит в редица отношения не само не е направил никакъв напредък, но и безспорно е направил крачки назад в сравнение със своите предшественици, особено с физиократите. Със споменатата в текста негова илюзия е свързана именно безсмислената догма, която той оставя в наследство на политическата икономия — че *цената на стоките* е съставена от работна заплата, печалба (лихва) и поземлена рента, значи само от *работна заплата и принадена стойност.* Изхождайки от тая основа, *Шторх* поне наивно признава: „*Невъзможно* е да се разложи необходимата цена на нейните най-прости елементи.“ (*Storch* [Шторх], Cours d'Économie etc., изд. Петербург 1815 г., том II, стр. 140, забележката.) Хубава икономическа наука, която обявява за *невъзможно* да се разложи цената на стоките на нейните най-прости елементи! Подробности по това читателят ще намери в третия отдел на втората книга и в седмия отдел на третата книга.

[33] Читателят ще забележи, че думата доход се употребява в двоен смисъл: първо, за означаване на принадената стойност като периодичен плод на капитала, второ, за означаване онази част от този плод, която периодично се консумира от капиталиста или се прибавя към неговия консумативен фонд. Аз запазвам този двоен смисъл, защото той хармонира с начина на изразяване на английските и на френските икономисти.

от него налог, който той акумулира, казват, че той е спестявал — защото не я изяжда, т. е. защото изпълнява своите функции на капиталист, функцията да се обогатява.

Само доколкото капиталистът е *олицетворен капитал*, той има историческа стойност и онова историческо право на съществуване, което — както казва остроумният Лихновски — нямат никаква дата. Само дотолкова неговата собствена преходна необходимост е включена *в преходната необходимост на капиталистическия начин на производство*. Но дотолкова и негов движещ мотив не са потребителната стойност и консумацията, а разменната стойност и нейното умножаване. Като фанатик на оплодотворяването на стойността, той безогледно *принуждава* човечеството *да произвежда заради самото производство*, а значи и да развива *обществените производителни сили* и да създава онези *материални производствени условия*, които единствено могат да образуват *реалната база* на една по-висока обществена форма, чийто основен принцип е пълното и свободно развитие на всеки индивид. Капиталистът внушава респект само като олицетворение на капитала. Като такъв той споделя с натрупвача на съкровища абсолютния нагон към обогатяване. Но това, което у последния се явява индивидуална мания, у капиталиста е ефект на обществения механизъм, в който той е само едно двигателно колело. Освен това развитието на капиталистическото производство прави необходимо едно постоянно покачване на вложения в индустриалното предприятие капитал, а конкуренцията налага на всеки индивидуален капиталист иманентните закони на капиталистическия начин на производство като външни *принудителни закони*. Тя го заставя постоянно да разширява своя капитал, за да го запази, а капитала си той може да разширява само чрез прогресивно акумулиране.

Затова, доколкото всички негови действия и бездействия са само функция на капитала, който в неговото лице е надарен с воля и съзнание, той сам смята своята *собствена консумация* като грабеж от акумулацията на своя капитал, също както в италианското счетоводство личните разходи фигурират в дебит на капиталиста спрямо капитала. Акумулацията е завладяване на света на общественото богатство. Едновременно с масата на експлоатирания човешки материал тя разширява и прякото и непрякото *господство на капиталиста*[34].

[34] В лицето на *лихваря* — тази старомодна, макар и винаги подновяваща се форма на капиталиста — *Лутер* много нагледно обрисува властолюбието като елемент на нагона към забогатяване. „Езичниците са могли по разум да отсъдят, че лихварят е четворно крадец и убиец. А ние, християните, така ги почитаме, че току речи ги обожаваме заради парите им... Който изсмуква, заграбва и краде храната на другия, извършва също тъй голямо убийство (доколкото зависи от него), както ако беше уморил някого с глад или го беше погубил изцяло. А тъкмо това прави лихварят, но все още преспокойно си седи на креслото, макар че по справедливост трябваше да увисне на бесилката и да го ръфат толкова гарвани, колкото гулдена е откраднал, стига само да имаше по него толкова месо, че тъй много, много гарвани да могат да го разкъсат и да си го разделят. А в същото време бесят дребните крадци... Дребните крадци лежат по затворите, а големите крадци се перчат в злато и коприна... И тъй, няма по земята по-голям враг на човечеството (след дявола) от сребролюбеца и лихваря, защото *той иска да бъде бог над всички хора*. И турците, воините, тираните са зли хора и душмани, но все пак и те оставят хората да живеят и сами признават, че са зли и душмани; и те дори понякога могат, пък и са принудени да се смилят над някои. А лихварят-сребролюбец, доколкото зависи от него, се силя да порази целия свят с глад, жажда, нужда и скръб, та всичко да стане негово и всеки всичко *да получава от него като от бога и вечно да му бъде роб*. Той иска да носи мантия, златни верижки, пръстени, да си мие муцуната, да го считат и славят като почтен, набожен човек... Лихварството е голямо, грамадно чудовище, върколак, който изтребва всичко, повече от Какус, Герион или Антус. И въпреки това той се труфи и иска да мине за набожен, та никой да не види къде отиват *воловете, които той вмъква заднишком в своята бърлога*. Но Херкулес ще чуе рева на воловете и на затворените и ще потърси Какус и сред скалите и теснините, и пак ще отърве воловете от злодея. Защото Какус се нарича онзи злодей, който е набожен лихвар, краде, граби и изпояжда всичко. И все отрича да го е извършил, и че нямало никого, който да открие как е *той вкарал воловете заднишком в своята бърлога, та да оставят следи и дири като че са изпуснати навън*. Така и лихварят иска да излъже света, че бил полезен и давал на света волове, *когато той само ги заграбва и изпояжда*. И както разпъват на колело и обезглавяват разбойниците, убийците и злодейците — колко повече би трябвало да разкъсват на колело, да прерязват всички... да прогонят, проклинат и обезглавяват всички лихвари." (*Martin Luther* [Мартин Лутер], *An die Pfarrherrn etc.*)

Но първородният грях действува навред. С развитието на капиталистическия начин на производство, на акумулацията и на богатството капиталистът престава да бъде само въплъщение на капитала. Той чувствува „човешка слабост" към своя собствен Адам и става толкова образован, че осмива мечтанията по аскетизма като предразсъдък на старомодния събирач на съкровища. Докато класическият капиталист заклеймява индивидуалната консумация като грях против своята свещена функция и заклеймява „въздържанието" от акумулация — модернизираният капиталист е в състояние да схваща акумулацията като „отричане" от своя нагон към консумация. „Ах, две души изпълват тази гръд и вечно копнеят за раздяла!"*

В историческите наченки на капиталистическия начин на производство — а всеки капиталистически парвеню индивидуално минава през този исторически стадий — господствуват като абсолютни страсти нагонът към забогатяване и скъперничеството. Но напредъкът на капиталистическото производство създава не само цял свят от наслади. Със спекулацията и с кредитното дело той разтваря хиляди източници за внезапно забогатяване. На известно стъпало от развитието една конвенционална степен на разточителство, което същевременно е и излагане на богатството на показ и затова е средство за поддържане на кредита — става дори необходимост за сделките на „нещастния" капиталист. Луксът влиза в представителните разходи на капитала. И без това капиталистът не забогатява както събирачът на съкровища — според своя личен труд или своето лично неконсумиране, а в оня размер, в който той изсмуква чужда работна сила и налага на работника да се откаже от всички наслади в живота. При все че поради това разточителството на капиталиста никога няма bona fide [добросъвестния] характер на разточителството на разгулния феодал, а зад него винаги се крие по-скоро най-мръсно скъперничество и най-страхлива пресметливост — все пак неговото разточителство расте заедно с неговата акумулация, като при това те не се накърняват взаимно. По този начин в благородната гръд на капиталиста се развива фаустовски конфликт между нагона към акумулация и нагона към консумация.

* Гьоте, „Фауст", I част. — *Ред.*

„Индустрията на Манчестер — се казва в едно съчинение, обнародвано в 1795 г. от *д-р Ейкън* — може да бъде подразделена на четири периода. През първия фабрикантите са били принудени да работят тежко за изкарване на прехраната си.“ Те се забогатявали главно чрез обиране на родителите, които им изпращали децата си като apprentices (чираци), за което трябвало да плащат прескъпо — докато чираците умирали от глад. От друга страна средните печалби са били ниски и акумулирането изисквало голяма спестовност. Те са живеели като събирачи на съкровища и не са консумирали дори и лихвите на капитала си. „През втория период те започвали да придобиват малки богатства, но все още работели така усилено, както и преди“, защото непосредствената експлоатация на труда костува труд, както знае всеки надзирател на роби — „и живеели както и преди, в същия прост стил... През третия период започнал луксът и работата се разширила чрез изпращане на конници за събиране на поръчки (commis voyageurs [търговски пътници] на кон) по всички пазарни градове на кралството. Вероятно преди 1690 г. почти или съвсем не са съществували капитали от 3.000 до 4.000 ф. ст., придобити в индустрията. Но по това време или малко по-късно индустриалците вече били акумулирали пари и почнали да издигат каменни къщи вместо къщи от дърво и мазилка... Дори през първите десетилетия на XVIII век един манчестерски фабрикант, който поднесъл на своите гости една пинта чуждестранно вино, се изложил на насмешките и учудването на всички свои съседи. „Преди появяването на машинарията вечерната консумация на фабрикантите в кръчмите, където те се събирали, никога не надминавала 6 пенса за една чаша пунш и 1 пенс за пакет тютюн. Едва в 1758 г. — и това било епохално събитие — видели *„едно* лице, действително заето в сделките, да има собствена каляска!“ „Четвъртият период“, последната третина на XVIII век, „е периодът на големия лукс и разточителство, насърчавани от разширяването на работите.“[34] Какво би казал добрият д-р Ейкън, ако възкръснеше днес в Манчестер!

Акумулирайте, акумулирайте! Тъй казват Мойсей и пророците! „Индустрията доставя материала, който спестовността акумулира.“[35] Затова пестете, пестете, т. е. превръщайте колкото може по-голяма част от принадената стойност или от принадения продукт обратно в капитал! Акумулация заради акумулацията, производство заради производството — в тази формула класическата икономия е изразила историческата мисия на буржоазния период. Тя нито за минута не си е правела илюзии относно родилните мъки на богатството[36], но има ли полза да се плаче над историческата необходимост? Ако класическата икономия разглежда пролетария само като машина за произвеждане на принадена

[34] *Д-р Aikin* [Ейкън], Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester. Лондон 1795 г., стр. 182, 188 (Моск. ред. след. 188 — Моск. ред.)

[35] *A. Smith* [А. Смит], Wealth of Nations, книга II, гл. III, том II, стр. 367. (Моск. ред.)

[36] Дори *Ж. Б. Сей* казва: „Спестяванията на богатите стават за сметка на бедните.“ „Римският пролетарий е живял почти изцяло за сметка на обществото... Човек почти би могъл да каже, че модерното общество живее за сметка на пролетариите, от онази част, която то им отнема при заплащане на труда им.“ *(Sismondi* [Сисмонди], Études etc., том I, стр. 24.)

стойност, то и капиталистът важи за нея само като машина за превръщането на тази принадена стойност в принаден капитал. Тя най-сериозно гледа на неговата историческа функция. За да направи неговата гръд неуязвима за гибелния конфликт между нагона към наслада и нагона към забогатяване, *Малтус* в началото на двадесетте години на този век защищавал такова разделение на труда, което предоставя акумулацията на онзи капиталист, който действително се занимава с производството, а разточителството — на другите съучастници в принадената стойност, на поземлената аристокрация, на лицата, които се ползуват от държавни или църковни приходи, и т. н. Извънредно важно е, казва той, „да се държат отделени страстта към изразходване и страстта към акумулация („the passion for expenditure and the passion for accumulation“)“[38]. Господа капиталистите, превърнали се отдавна в бонвивани и светски хора, се развикали. Как — провикнал се един техен представител, рикардианец — господин Малтус проповядва високи поземлени ренти, високи данъци и т. н., за да пришпорва постоянно индустриалеца с непроизводителни консуматори! Наистина, този лозунг гласи: производство, производство във все по-разширен мащаб, „но такъв един процес много повече спъва производството, отколкото да го потиква. *При това не е съвсем справедливо* (nor is it quite fair) по такъв начин да се поддържат известен брой лица в безделие само за да бъдат оскубвани други, по чийто характер може да се заключи („who are likely, from their character“), че те успешно функционират, ако можете да ги принудите да функционират.“[39] Но колкото намира за несправедливо да подбуждат индустриалния капиталист към акумулация, като му обират мазнината от супата, авторът също така си въобразява, че е необходимо работникът да бъде колкото се може повече ограничаван до минималната заплата, „за да остане трудолюбив“. При това той нито за миг не скрива, че присвояването на незаплатен труд е тайната на печеленето. „Увеличено търсене от страна на работниците означава само тяхната склонност *да вземат по-малка част от своя собствен продукт за себе си и да предоставят по-голяма част от него на своите предприемачи*, и ако казват, че това създава *glut* (препълване на пазаря, свръхпроизводство) поради намаление на консумацията (от страна на работниците), на това аз мога само да отговоря, че *glut е синоним на висока печалба*.“[40]

Многоучената кавга по това, как изсмуканата от работника плячка да се разпредели най-благоприятно за акумулацията между индустриалния капиталист и безделния земепритежател, онемяла пред Юлската революция. Скоро след това градският пролетариат забил в Лион камбаните на бунта, а селският пролетариат раздухал пожарищата в Англия. Отсам Ламанш се ширял оуенизмът, отвъд канала — сен-симонизмът и фуриеризмът. Ударил часът на вулгарната икономия. Тъкмо една година преди *Насау У. Сениор* в Манчестер да открие, че *печалбата* (включително лихвата) на капитала е продукт на *незаплатения „последен, дванадесети работен час“*, той възвестил на света друго едно откритие. „Аз — тържествено казал той — аз *замествам думата капитал,*

[38] *Malthus* [Малтус], Principles etc., стр. 319, 320.

[39] „An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.“, стр. 67.

[40] Пак там, стр. 59.

разглеждан като инструмент за производство, *с думата въздържание.*» [41] Ненадминат образец за „откритията“ на вулгарната икономия! Тя замества икономическа категория със сикофантска фраза. Voilà tout [това е всичко]. „Когато дивакът прави лък — поучава Сениор, — той *упражнява една индустрия, но не практикува въздържание.*“ Това ни обяснява как и защо при предишните обществени условия *средствата на труда* са били произвеждани „без въздържание“ от страна на капиталиста. „Колкото повече напредва обществото, толкова повече въздържание изисква то“ [42], а именно от страна на ония, които упражняват индустрията да си присвояват чуждата индустрия и нейния продукт. *От този момент всички условия на трудовия процес се превръщат в също тъй много начини на въздържание на капиталиста.* Фактът, че житото не само се яде, но се и сее, е — въздържание на капиталиста! Фактът, че на виното се дава време да ферментира, е — въздържание на капиталиста! [43] Капиталистът ограбва сам себе си, когато „дава на работника *назаем* производствените инструменти“ (...), с други думи, когато ги оплодотворява като капитал, като присъединява към тях работната сила, вместо *да изяде* парните машини, памука, железниците, торовете, работните коне и т. н. или пък, както детински си представя това вулгарният икономист, да профука „*тяхната стойност*“ за лукс и други средства за консумация [44]. *Как капиталистическата класа* ще може да осъществи това — тази тайна вулгарната икономия досега упорито е пазила. И тъй, светът живее още само благодарение на самоизтезанието на този модерен покаял се поклонник на Вишну, капиталиста. Не

[41] *Senior* [Сениор], Principes fondamentaux de l'Économie Politique. Превод на Arrivabene, Париж 1836 г., стр. 308. Но това било вече твърде много за привържениците на старата класическа школа. „Господин Сениор подменя израза труд и капитал с израза труд и въздържание. ... Въздържанието е просто отрицание. Не въздържанието, а *употребата* на производително използувания капитал е източникът на печалбата.“ (*John Cazenove* [Джон Кейзъноув], Бележките към *Malthus* [Малтус], Definitions etc., стр. 130, бележката.) Господин *Джон Ст. Мил*, напротив, на една страница конспектира теорията на Рикардо за печалбата, на другата страница анексира „remuneration of abstinence“ [възнаграждението за въздържането] на Сениор. Колкото и да му е чуждо хегеловското „противоречие“, източникът на всяка диалектика — той все пак в плоските противоречия се чувствува като у дома си.

Добавка към второто издание: На вулгарния икономист никога не му идва на ума простото разсъждение, че всяко човешко действие може да се схваща като „въздържание“ от противоположното действие. Да ядеш значи да се въздържаш от постене, да ходиш значи да се въздържаш от стоене, да работиш значи да се въздържаш от мързелуване, да мързелуваш значи да се въздържаш от работа и т. н. Господата биха направили добре да помислят върху думите на Спиноза: *Determinatio est negatio* [лат.: определянето е отрицание].

[42] *Сениор*, пак там, стр. 342.

[43] „Например ... никой не би посял пшеницата си и не би я оставил да пролежи в земята една година, и никой не би оставил виното си цели години в избата си, вместо да консумира *веднага* тези предмети или техните еквиваленти, ако не разчиташе да получи *допълнителна* стойност.“ (*Scrope* [Скроуп], Political Economy, издадена от A. Potter [А. Потър], Ню-Йорк 1841 г., стр. 133, 134.)

[44] „*Лишението, което си налага капиталистът, като дава на работника в заем своите средства за производство*“ (този евфемизъм е употребен, за да се идентифицира по изпитания маниер на вулгарната икономия експлоатиращия от индустриалния капиталист *наемен работник* със *самия индустриален капиталист*, който взима на заем от отпускащия пари на заем капиталист!), „вместо да предназначи тяхната стойност за свои лични нужди, като я превърне в полезни или приятни предмети.“ (*G. de Molinari* [Г. де Молинари], Études économiques, стр. 36.)

само акумулацията, но дори простото „запазване на даден капитал изисква постоянно напрягане на силите, за да противостои човек на изкушението да го изяде“ [45]. Така че, очевидно, простата хуманност повелява да се избави капиталистът от това мъченичество и съблазън по същия начин, по който неотдавна робопритежателят от Джорджия с премахване на робството е бил избавен от мъчителната дилема дали да изгуляе под вида на шампанско целия принаден продукт, изтръгнат с камшик от негрите роби, или пък отчасти да го превърне обратно в повече негри и повече земя.

В най-различни икономически обществени формации се извършва не само просто възпроизводство, но и *възпроизводство в разширен размер*, макар и в различен мащаб. Производството и консумацията стават прогресивно все по-големи, а значи все повече продукт се превръща в средства за производство. Но този процес не се явява като акумулация на капитал и значи — не като *функция на капиталиста*, докато на работника още *не противостоят във формата на капитал* неговите средства за производство, а оттук и неговият продукт, и неговите средства за живот [46]. Починалият преди няколко години *Ричард Джонс*, наследник на Малтус на катедрата по политическа икономия в източноиндийския колеж в Хейлибъри, добре илюстрира това с два големи факта. Тъй като най-многобройната част от индийския народ се състои от селяни, които имат самостоятелно стопанство, и техният продукт и техните средства за производство и за живот за тях никога не съществуват „*във формата*“ („in the shape“) *на фонд, спестен от чужд доход* („saved from revenue“) и затова минал през един *предварителен процес на акумулация*“ („a previous process of accumulation“) [47]. От друга страна в ония провинции, дето английското господство най-малко е разрушило старата система, неземеделските работници биват наемани направо от големците, които получават част от земеделския принаден продукт като налог или поземлена рента. Част от този продукт големците консумират в натурална форма, друга част работниците превръщат за тях в луксозни и други консумативни средства, а остатъкът образува заплатата на работниците, които са собственици на своите работни инструменти. Производството и възпроизводството в разширен размер вървят тук по своя път, без всякаква намеса на онзи чудноват светец, на онзи рицар на печалния образ — на „*въздържащия се*“ *капиталист*.

[45] „La conservation d'un capital exige ... un effort ... constant pour *résister à la tentation de le consommer*.“ (*Courcelle-Seneuil* [Курсел-Сеньой], Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, стр. 57.)

[46] „Особените видове доход, които най-богато подкрепят напредъка на националния капитал, се променят в различни стадии на своето развитие и поради това са напълно различни у нации, които заемат различни места в това развитие... Печалби ... в ранните стадии на обществото са незначителен източник за акумулация ... в сравнение с работните заплати и ренти ... Когато действително се е извършило значително нарастване на силите на националния труд, печалбите добиват сравнително по-голямо значение като източник на акумулацията.“ (*Richard Jones* [Ричард Джонс], Textbook etc., стр. 16, 21.)

[47] Пак там, стр. 36 сл. (Към четвъртото издание. — Тук трябва да има грешка, този цитат не можа да бъде намерен. — *Ф. Е.*)

4. Обстоятелства, които определят размера на акумулацията, независимо от пропорционалното поделяне на принадената стойност на капитал и доход: степен на експлоатацията на работната сила. — Производителна сила на труда. — Нарастваща разлика между вложения и консумирания капитал. — Величина на авансирания капитал

Ако предпоставим като дадено съотношението по което принадената стойност се поделя на капитал и доход, величината на акумулирания капитал, очевидно, се води по абсолютната величина на принадената стойност. Ако приемем, че 80% се капитализират, а 20% се изяждат, тогава акумулираният капитал ще бъде 2,400 ф. ст. или 1,200 ф. ст., според това дали целокупната принадена стойност е 3,000 или 1,500 ф. ст. Така че при определяне на величината на акумулацията участвуват всички ония обстоятелства, които определят масата на принадената стойност. Тук ние още веднъж ще ги разгледаме сбито, но само доколкото те ни откриват нови гледни точки относно акумулацията.

Читателят си спомня, че нормата на принадената стойност преди всичко зависи от *степента на експлоатацията на работната сила*. Политическата икономия така високо оценява тази роля, че понякога идентифицира едно ускоряване на акумулацията чрез *покачване на производителната сила на труда* с нейното ускоряване чрез *покачване на експлоатацията на работника*[46] В отделите за производството на принадената стойност постоянно предпоставяхме, че работната заплата е поне равна на *стойността на работната сила*. Но насилственото *смъкване на работната заплата под тази стойност* играе в практиката твърде важна роля, затова ще се спрем за миг върху него. То фактически превръща — в известни предели — *необходимия консумативен фонд на работника в акумулационен фонд на капитала*.

„Работните заплати — казва Дж. Ст. Мил — нямат производителна сила; те са цената на дадена производителна сила, работните заплати не допринасят наред с труда за стоковото производство, също както не допринася и цената на самата машинария. *Ако можеше да се получава труд без купуване*, работните заплати щяха да бъдат излишни.“[47] Но ако работниците можеха да се хранят с въздух, те пък нямаше да могат да бъдат купени *за никаква цена*. Така че тяхното *качество да не струват пари е граница* в математически смисъл, винаги недостижима, макар че винаги доближаема. Постоянна тенденция на капитала е да ги

---

[46] „Рикардо казва: „В различни стадии на обществото акумулирането на капитала или на средствата за прилагането на труда“ (т. е. за неговата експлоатация) „е повече или по-малко бързо и във всички случаи трябва да зависи от производителните сили на труда. А производителните сили на труда обикновено са най-големи там, където има изобилие на плодородна почва.“ *Ако в това изречение „производителните сили на труда“ означава мизерността на онази кратна част от всеки продукт, която се пада на тия, чийто ръчен труд го е произвел*, то изречението е тавтологично, защото *останалата част е фондът*, от който — ако собственикът му пожелае („if the owner pleases“) — може да бъде акумулиран капитал. Но в повечето случаи не е така тъкмо там, където почвата е най-плодородна.“ („Observations on certain verbal disputes etc.“, стр. 74, 75.)

[47] (J. St. Mill) Дж. Ст. Мил], Essays on some unsettled Questions of Political Economy, Лондон 1844 г., стр. 90.)

смъква до това *нихилистично* равнище. Един често цитиран от мене писател от XVIII век, авторът на „Essay on Trade and Commerce“, издава най-съкровената тайна в душата на английския капитал, когато заявява, че *историческата жизнена задача на Англия* била да смъкне английската работна заплата до френското и холандско равнище.[48] Между другото той наивно казва: „Но ако нашите бедни (технически термин за работници) искат да живеят луксозно..., техният труд, *естествено*, трябва да бъде скъп... Да погледнем само *ужасната маса от излишни неща* („heap of superfluities“), които консумират нашите мануфактурни работници, като ракия, джин, чай, захар, чуждестранни плодове, силна бира, басми, енфие, тютюн и т. н.“[49] Той цитира съчинението на един фабрикант от Нортхемптъншайр, който с очи към небето се вайка: „*Трудът е с цяла трета по-евтин във Франция*, отколкото в *Англия*, защото френските бедни работят усилено, а се хранят и обличат много оскъдно и главната им храна е хляб, плодове, бурени, корени и сушена риба; защото те много рядко ядат месо, а когато житото е скъпо — и много малко хляб.“[50] „При това — продължава есеистът, — при това трябва да се прибави, че тяхното питие е вода или *подобни слаби напитки*, така че те наистина харчат поразително малко пари... Такова състояние на нещата сигурно мъчно може да се постигне, но то не е непостижимо, както убедително доказва неговото съществуване както във Франция, тъй и в Холандия.“[51] Две десетилетия по-късно един американски шарлатанин, баронизираният янки *Бенджамин Томпсън* (или още граф Ръмфорд), вървеше по същата филантропска линия, крайно доволен пред бога и хората. Неговите „Essays“ са готварска книга с всевъзможни рецепти за поставяне на сурогати на мястото на обикновените, по-скъпи ядения на работника. Една особено

---

[48] „An Essay on Trade and Commerce“, Лондон 1770 г., стр. 44. В същия дух през декември 1866 г. и януари 1867 г. в „Times“ [„Таймс“] бяха поместени сърдечни излияния на английски минни собственици, в които бе описано щастливото положение на белгийските минни работници, които нито искали, нито получавали повече отколкото е безусловно необходимо, за да живеят за своите „masters“ [господари]. Белгийските работници понасят много, но чак пък толкова, че да фигурират в „Times“ като примерни работници! В началото на февруари на вестника даде отговор потушаването с барут и олово стачка на белгийските минни работници (при Маршиен).

[49] Пак там, стр. 44, 46.

[50] Фабрикантът от Нортхемптъншайр извършва една pia fraus [благочестива измама], която може да се извини със сърдечния му порив. Той уж сравнява живота на френските и английски *мануфактурни работници*, но в току-що цитираните думи описва живота на френските *земеделски работници*, както после сам признава в объркването си.

[51] Пак там, стр. 70, 71. — Бележка към третото издание: Днес ние сме доста понапреднали благодарение на установената оттогава световна конкуренция на световния пазар. „Ако Китай — обяснява членът от парламента Стейпълтън на своите избиратели, — ако Китай стане голяма индустриална страна, аз не мога да си представя как европейското работническо население ще издържи борбата, ако не слезе до нивото на своите конкуренти.“ („Times“ [„Таймс“] от 3 септ. 1873 г.) Не континентални, не, а вече китайски работни заплати са желаната цел на английския капитал.

* Във френското издание (Париж, 1873 г.) тази бележка е поставена в текста, като на това място (стр. 263) е включен следният пасаж: „... в който развоят на капиталистическото производство е обединил работниците от целия свят. Сега вече не става въпрос само за смъкването на английските заплати до равнището на континентална Европа, но и в повече или по-малко близко бъдеще — за смъкване на равнището на европейските заплати до равнището на китайските.“ *Моск. ред.*

сполучлива рецепта на този чудноват „философ“ е следната. „Пет фунта ечемик, пет фунта царевица, за 3 пенса херинги, за 1 пенс сол, за 1 пенс оцет, за 2 пенса пипер и билки — всичко за $20^{3}/_{4}$ пенса ще се получи супа за 64 души, а при средни цени на житото храната може да бъде намалена до $^{1}/_{4}$ пени (по-малко от 3 фенига) на глава.“ [34] С прогреса на капиталистическото производство *фалшификацията на стоките* е направила излишни идеалите на Томпсън [35].

В края на XVIII век и през първите десетилетия на XIX век английските арендатори и лендлордове наложили абсолютната минимална заплата, като плащали на земеделските надничари по-малко от минимума във формата на работна заплата, а останалото — във формата на помощ от енорията. Ето един пример за фокусничеството, с което са си служели английските Догбъри при тяхното „законно“ определяне на тарифата на работните заплати. „Когато сквайрите определяли в 1795 г. работната заплата за Спийнхемленд, те вече са били обядвали, но очевидно са мислели, че работниците нямат нужда от подобно нещо... Те решили, че седмичната работна заплата трябва да бъде 3 шилинга на човек, ако хлябът от 8 фунта и 11 унции струва 1 шилинг, и че тя трябва равномерно да нараства, докато хлябът стигне до 1 шилинг и 5 пенса. Щом хлябът се покачи над тази цена, работната заплата трябвало пропорционално да спада, докато цената на хляба стигне до 2 шилинга, а тогава храната на един човек щяла да бъде с $^{1}/_{5}$ по-малко от по-рано.“ [36] Пред следствената комисия на *House of Lords* [Камарата на лордовете] е бил разпитван някой си *А. Бенет*, голям арендатор, съдия, управител на приют за бедни и регулатор на работната заплата. „Спазва ли се някаква пропорция между стойността на дневния труд и помощта на енорията за работниците?“ *Отговор:* „Да. Седмичният доход на всяко семейство се допълва над неговата номинална работна заплата, докато стигне до един галон хляб (8 фунта и 11 унции) и 3 пенса на глава... Ние приемаме, че един галон хляб е достатъчен за прехраната на всеки член на семейството в продължение на една седмица, а трите пенса остават за облекло; а ако енорията предпочете сама да даде облеклото, тогава тези 3 пенса се удържат. Тази практика господствува не само в целия западен Уилтшайр, но, както вярвам, и в цялата страна.“ [37] „По този начин — провиква се един буржоазен писател от онова време — арендаторите години подред деградираха една почтена класа от свои сънародници, като ги *принуждаваха* да търсят прибежище в трудовия дом... Арендаторът е *увеличил своите собствени печалби*, като е *възпрепятствувал дори акумулацията на най-необходимия консумативен фонд от страна на работника*.“ [38] Така например тъй наречената домашна индустрия (виж гл. VIII, 8, *в*) показва каква роля играе в днешно време при образуването на принадената стойност, а значи и на *акумулационния фонд на капитала*, прякото ограбване на необходимия консумативен фонд на работника. Други факти — по-нататък в този отдел.

Макар че във всички клонове на индустрията оная част от постоянния капитал, която се състои от средствата на труда, трябва да бъде достатъчна за известен брой работници, определен от размерите на предприятието, все пак съвсем не е нужно тази част да расте винаги в същата пропорция, както количеството на ангажирания труд. Нека в дадена фабрика 100 работника да влагат при 8-часов труд 800 работни часа. Ако капиталистът поиска да увеличи тази сума с 50 на сто, той може да наеме нови 50 работника; но тогава той трябва да авансира и нов капитал не само за работни заплати, но и за средства на труда. Но той може и да застави старите 100 работника да работят по 12 часа вместо по 8 и тогава ще бъдат достатъчни и наличните средства на труда, които само ще се изхабяват по-бърже. Така че допълнителен труд, получаван чрез по-голямо напрягане на работната сила, може да увеличи принадения продукт и принадената стойност, субстанцията на акумулацията, без увеличаване на постоянната част на капитала в същата пропорция.

В екстрактивната индустрия, напр. в мините, суровият материал не образува съставна част на авансирания капитал. Предметът на труда тук не е продукт на предишен труд, а е подарен гратис *от природата*. Такива са металните руди, минералите, каменните въглища, камъните и т. н. Тук постоянният капитал се състои почти изключително от средства на труда, които лесно могат да понесат увеличено количество труд (напр. дневни и нощни смени на работниците). При равни други условия масата и стойността на продукта ще расте право пропорционално на вложения труд. И тук, както и в първия ден на производството, първичните творци на продукта, а значи и творци на веществените елементи на капитала — човекът и природата, — вървят заедно. Благодарение на еластичността на работната сила, областта на акумулацията се е разширила без предварително увеличение на постоянния капитал.

---

[34] *Benjamin Thompson* [Бенджамин Томпсън], Essays, political, economical and philosophical etc., 3 тома, Лондон 1796–1802 г., том I, стр. 288. В своята книга „The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.“ *сър Ф. М. Идън* горещо препоръчва просяшката чорба на Ръмфорд на управителите на трудовите домове и с укор предупреждава английските работници, че „между шотландците има много семейства, които месеци наред живеят не с пшеница, ръж и месо, а с овесена каша и ечемичено брашно, смесено само с вода и сол, и то с това живеят твърде комфортно“ („and that very comfortably too“) (пак там, том I, книга II, гл. II, стр. 503 [530. — *Моск. ред.*]). Подобни „напътствия“ има и в XIX век. „Английските земеделски работници — казва например един — не искат да ядат смеси от по-долни житни сортове. В Шотландия, където *възпитанието е по-добро*, този предразсъдък е вероятно непознат.“ (*Charles H. Parry, M. D.* [Чарлз Х. Пари, доктор медик], The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered, Лондон 1816 г., стр. 69.) Но същият Пари се оплаква, че тогава (в 1815 г.) английският работник бил много западнал в сравнение с времето на Идън (1797 г.).

[35] От отчетите на последната парламентарна следствена комисия по фалшифицирането на средствата за живот се вижда, че в Англия дори фалшифицирането на медикаментите не е изключение, а правило. Напр. при изследване на 34 проби опиум, купени от също толкова различни лондонски аптеки, 31 се оказали фалшифицирани с макови главички, с житно брашно, глина, гума, пясък и т. н. Много от тях не съдържали нито атом морфин.

[36] *G. B. Newnham* [Дж. Б. Нюнем] (barrister at law [адвокат]), A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws, Лондон 1815 г., стр. 20, бележката.

[37] *G. B. Newnham* [Дж. Б. Нюнем] (barrister at law [адвокат]), A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws, Лондон 1815 г., стр. 19, 20.

[38] *Ch. H. Parry* [Ч. Х. Пари], The Question of the Necessity of the Existing Corn Laws considered, стр. 77, 69. Господа лендлордовете от своя страна не само са се „обезщетили“ за антиякобинската война, която те са водили в името на Англия, но и безмерно са се обогатили. „Техните ренти са се удвоили, утроили, учетворили и дори в изключителни случаи са се ушестворили за 18 години.“ (Пак там, стр. 100, 101.)

В земеделието обработваемата земя не може да бъде разширена без допълнително авансиране на семена и торове. Но щом веднъж бъде извършено това авансиране, дори чисто механичната обработка на земята упражнява чудотворно въздействие върху масовостта на продукта. Така че едно по-голямо количество труд, вложено от досегашния брой работници, увеличава плодородието, без да изисква ново авансиране на средства на труда. Това е пак пряко въздействие на човека върху природата и то става непосредствен източник на повишена акумулация, без всяка намеса на нов капитал.

Най-сетне, в същинската индустрия всеки добавъчен разход на труд предпоставя съответно добавъчно изразходване на сурови материали, но не непременно и на средства на труда. А тъй като екстрактивната индустрия и земеделието доставят на фабрикуващата индустрия нейния собствен суров материал, а също така и този за нейните средства на труда — в нейна полза отива и добавъчният продукт, който първите два клона са произвели без допълнително добавяне на капитала.

Общ резултат: като включва в себе си двата творци на богатството — работната сила и земята, — капиталът придобива експанзивна сила, която му позволява да разшири елементите на своята акумулация отвъд пределите, които привидно му е определила неговата собствена величина и които му е определила стойността и масата на вече произведените средства за производство, в които се заключава неговото определено битие.

Друг важен фактор за акумулацията на капитала е степента на производителността на обществения труд.

Заедно с производителната сила на труда расте и *масата на продукцията*, в която се изразява определена стойност, значи и принадена стойност от дадена величина. При неизменна или дори при спадаща норма на принадената стойност — стига само тя да спада по-бавно, отколкото се покачва производителната сила на труда — масата на принадения продукт расте. Затова при непроменено поделяне на последния на доход и добавъчен капитал консумацията на капиталиста може да расте без да спада акумулационният фонд. Пропорционалната величина на акумулационния фонд може дори да расте за сметка на консумативния фонд, докато поевтиняването на стоките поставя на разположението на капиталиста също толкова, а дори и повече консумативни средства отколкото преди. Но както видяхме, ръка за ръка с растящата производителност на труда върви поевтиняването на работника, значи и нарастването на нормата на принадената стойност — дори когато реалната работна заплата се покачва. Тя никога не се покачва пропорционално с производителността на труда. Така че една и съща *променлива капиталова стойност* поставя в движение повече работна сила, а значи и повече труд. Една и съща *постоянна капиталова стойност* се изразява в повече средства за производство, т. е. в повече средства на труда, работен материал и спомагателни материали, значи доставя повече елементи за образуване както на продукти, така и на стойност, или за поглъщане на труд. Затова при неизменна и даже при спадаща *стойност* на добавъчния капитал се извършва ускорена акумулация. Не само че мащабът на възпроизводството се разширява веществено, но и производството на принадената стойност расте по-бързо отколкото стойността на добавъчния капитал.

Развитието на производителната сила на труда *действува и върху първоначалния капитал, т. е. върху капитала, който вече се намира в производствения процес*. Част от функциониращия постоянен капитал се състои от средства на труда, като машинария и т. н., които се консумират и значи се възпроизвеждат или заместват с нови екземпляри от същия вид само през по-дълги периоди. Но всяка година част от тези средства на труда отмира или достига крайната цел на своята производителна функция. Затова тази част всяка година се намира в стадий на своето периодично възпроизводство или на своето заместване с нови екземпляри от същия вид. Ако производителната сила на труда се е разширила в *местораждението* на тези средства на труда — а тя постоянно се развива заедно с непрекъснатия ход на науката и техниката, — по-производителни и, като се има предвид техният капацитет, по-евтини машини, сечива, апарати и т. н. заемат мястото на старите. *Старият капитал се възпроизвежда в по-производителна форма*, независимо от постоянните частични изменения в наличните средства на труда. Другата част от постоянния капитал — суровият материал и спомагателните материали, постоянно се възпроизвежда през течение на годината, а частта, която произхожда от земеделието, се възпроизвежда обикновено всяка година. Така че тук всяко въвеждане на по-усъвършенствувани методи и т. н. почти *едновременно* действува както върху добавъчния капитал, така и върху вече функциониращия капитал. Всеки напредък на химията не само умножава броя на полезните материали и полезното приложение на вече познатите, и по този начин заедно с нарастването на капитала разширява и неговата сфера на приложение. Същевременно всеки такъв напредък учи как да бъдат хвърляни обратно в кръгообращението на възпроизводствения процес *отпадъците* на производствения и на потребителния процес, и значи без предварително авансиране на капитал създава ново капиталово вещество. Също като увеличена експлоатация на *природните богатства* само чрез по-голямо напрягане на работната сила — *науката* и техниката са *експанзивна сила* на функциониращия капитал, *независима от неговата дадена величина*. Тази сила същевременно въздействува и върху онази част от първоначалния капитал, която е влязла в стадия на своето възобновяване. Той гратис включва в новата си форма обществения напредък, който се е извършил зад гърба на неговата стара форма. Наистина, това развитие на производителната сила е същевременно придружавано от частично *обезценяване* на функциониращи капитали. Доколкото това обезценяване се проявява остро чрез конкуренцията, главната тежест се стоварва върху работника, защото капиталистът търси да се обезщети чрез повишеното му експлоатиране.

Трудът пренася върху продукта стойността на консумираните от него средства за производство. От друга страна стойността и масата на средствата за производство, поставени в движение от дадено количество труд, расте в това съотношение, в което трудът става по-производителен. Значи — макар че едно и също количество труд прибавя към своите продукти винаги само едно и също количество нова стойност, все пак с увеличаването на производителността на труда нараства онази

стара капиталова стойност, която той едновременно пренася върху продуктите.

Напр. един английски и един китайски предач може да работят еднакъв брой часове с еднаква интензивност, така че за една седмица ще произведат еднакви стойности. Въпреки тази еднаквост — има грамадна разлика между стойността на седмичния продукт на англичанина, който работи с мощен автомат, и на китаеца, който има само чекрък. За същото време, в което китаецът изприда един фунт памук, англичанинът изприда няколко стотин фунта. Една няколко стотин пъти по-голяма сума от стари стойности увеличава стойността на неговия продукт, в който те се запазват в нова използваема форма и по този начин наново могат да функционират като капитал. „През 1782 г. — както ни учи *Ф. Енгелс* — целият добив на вълна от трите предхождащи години (в Англия) все още оставал непреработен поради липса на работници и щял така да си и остане, ако не била дошла на помощ новоизнамерената машинерия, която го изпрела." [59] Разбира се, опредметеният във формата на машинария труд не е изфабрикувал непосредствено нито един човек, но той позволил на малък брой работници, чрез прибавяне на сравнително малко жив труд, не само производително да консумират вълната и да ѝ прибавят нова стойност, но и *да запазят нейната стара стойност* във формата на прежда и т. н. С това този труд едновременно доставил средства и потик за разширено възпроизвеждане на вълна. Природна дарба на живия труд е да запазва старата стойност, докато създава нова. С нарастването на ефикасността, размерите и стойността на неговите средства за производство, значи с *акумулацията*, която придружава развитието на неговата производителна сила, трудът запазва и увековечава в постоянно нови форми постоянно нарастващата капиталова стойност.[60] Тази природна сила на труда се явява

[59] *F. Engels* (Ф. Енгелс). Lage der arbeitenden Klasse in England, стр. 20.

[60] Поради недостатъчния анализ на трудовия процес и на процеса на произвеждането на принадена стойност класическата икономия никога не е разбрала правилно този важен момент на възпроизводството, както напр. може да се види у Рикардо. Той напр. казва, че както и да се измени производителната сила, „един милион души произвеждат във фабриките винаги една и съща *стойност*". Това е вярно при дадена продължителност и интензивност на техния труд. Но то не пречи — и Рикардо недовижда това при известни изводи — на тези един милион души при различна производителна сила на своя труд да превръщат в продукт съвсем различни маси средства за производство, а значи и да запазват в своя продукт твърде различни маси стойност, така че доставяните от тях *продуктови стойности* са твърде различни. Да отбележим между другото, че с горепривеления пример Рикардо напразно се опитвал да обясни на *Ж. Б. Сей* разликата между потребителната стойност — която той тук нарича wealth, материално богатство) и разменната стойност. Сей отговаря: „Колкото се отнася до мъчнотията, която Рикардо изтъква, като казва, че при поусъвършенствувани способи един милион души могат да произведат двойно и тройно повече богатство, без да произведат повече стойност — тази мъчнотия изчезва, ако *разглеждаме* — както и трябва — *производството като размяна*, при която човек дава производителните услуги на своя труд, на своята земя и на своите капитали, за да получи *продукти*. Така че ние чрез тези производителни услуги получаваме всички продукти на света... Значи... ние сме толкова по-богати, нашите производителни услуги имат толкова по-голяма стойност, колкото по-голямо е *количеството* полезни неща, които те докарват при *размяната*, наречена *производство*" (*J. B. Say* [Ж. Б. Сей], Lettres à M. Malthus, Париж 1820 г., стр. 168, 169). Мъчнотията, която Сей трябва да обясни — тя съществува за него, но за Рикардо, — е следната: Защо не се увеличава стойността на потребителните стойности, когато тяхното количество

като *сила за самозапазване на капитала*, с който тя е сраснала, също както *обществените* производителни сили на труда се явяват като *негови* качества и както постоянното присвояване на принадения труд от капиталиста се явява като постоянно *самооплодотворяване на капитала*. В своята проекция всички сили на труда са сили на капитала, също както всички стойностни форми на стоката са форми на парите.

Заедно с растежа на капитала *расте и различието между приложения и консумиран капитал*. С други думи: расте стойността и материалната маса на средствата на труда — като постройки, машинария, дренажни тръби, работен добитък, апарати от всякакъв вид, — които функционират в целия си обем през време на по-дълъг или по-къс период в постоянно повтарящи се производствени процеси, или служат за постигане на определени полезни ефекти, а се изхабяват само постепенно и затова губят стойността си само на части и значи на части я превъплъщават върху продукта. В същото отношение, в което тези средства на труда служат като фактори за образуване на продукта без да прибавят към него стойност, значи биват използувани изцяло, а консумирани само на части, те вършат, както споменахме по-рано, също такава *гратисна услуга*, както природните сили, водата, парата, въздухът, електричеството и т. н. Тази *гратисна услуга* на миналия труд, когато бъде подета и одушевена от живия труд, *се акумулира* заедно с нарастващия мащаб на акумулацията.

Тъй като миналият труд винаги се предрешава като *капитал*, т. е. пасивът от труда на лицата А, Б, В и т. н. се предрешава в актив на

нараства поради повишената производителна сила на труда? *Отговор*: Мъчнотията се разрешава, ако бла-воволим *да наричаме потребителната стойност разменна стойност*. Разменната стойност е такова нещо, което така или иначе е свързано с *размяна*. Така че наречете *производството* „размяна" на труда и на средствата за производство срещу продукта — и става ясно като ден, че човек получава толкова повече разменна стойност, колкото повече потребителна стойност му доставя производството. С други думи: колкото повече потребителни стойности, напр. чорапи, дава един работен ден на чорапния фабрикант, толкова *по-богат* на чорапи е той. Но Сей изведнъж се сеща, че при „по-голямо *количество*" чорапи тяхната „цена" (която естествено няма нищо общо с разменната стойност) *пада*, „защото конкуренцията ги *принуждава* (*производителите*) *да дават продуктите за толкова, колкото им струват*". Но откъде иде тогава печалбата, ако капиталистът *продава* стоките *по цената*, която те му струват? Но never mind [англ. нищо]. Сей заявява, че вследствие на повишената производителност всеки сега получава за един и същ еквивалент два чифта чорапи вместо по-рано един чифт и т. н. Резултатът, до който той достига, е тъкмо онова положение на Рикардо, което той е искал да обори. След това огромно напрежение на мисълта той триумфално апострофира Малтус с думите: „Това, господине, е *добре обоснованото учение*, без което, *аз се заклевам*, е невъзможно да се разрешат най-мъчните въпроси на политическата икономия и особено въпросът как става така, че една нация може да стане по-богата, когато се намалява стойността на нейните продукти, макар богатството да представлява стойност" (пак там, стр. 170). Във връзка с подобни фокуси в „Lettres" на Сей един английски икономист бележи: „Този ефектиран маниер на бръщолевене („those affected ways of talking") е общо взето това, което господин Сей благоволява да нарича *своя доктрина* и съветва Малтус да я преподава в Хартфорд, както това вече ставало „в доста части на Европа". Той казва: „Ако във всички тия твърдения намерите *каквато парадоксален облик*, разгледайте нещата, които те изразяват, и смея да вярвам, че те ще ви се сторят много прости и много разумни." Без съмнение така е — но по силата на същия този процес те ще изглеждат всичко друго, но не и оригинални и важни." („An inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.", стр. 116, 110.)

на работника Х. Буржоата и икономистите сипят похвали за *заслугите на миналия труд*, който според шотландския гений Мак Кълък трябва дори да получава особено възнаграждение (лихва, печалба и т. н.)[61]. По този начин постоянно нарастващото значение на миналия труд, който сътрудничи в живия трудов процес под формата на средства за производство, се приписва на неговата *форма вече чужда* на самия работник, чийто минал и незаплатен труд тя представлява — т. е. приписва се на неговата *форма на капитал*. Практическите дейци на капиталистическото производство и неговите идеологически бърборковци са така неспособни да отделят в мисълта си *средството за производство* от антагонистичната обществена характерна маска, която в днешно време го покрива, както робопритежателят — да отдели в мисълта си *самия работник* от неговия характер на роб.

При дадена степен на експлоатация на работната сила масата на принадената стойност се определя от броя на едновременно експлоатираните работници, а той отговаря — макар и в променящо се съотношение — на величината на капитала. Така че колкото повече капиталът нараства чрез последователна акумулация, толкова повече нараства и сумата на стойностите, която се разпада на консумативен фонд и акумулационен фонд. Затова капиталистът може да живее все по-охолно и едновременно да се „въздържа“ повече. В края на краищата всички пружини на производството действуват толкова по-енергично, колкото повече се разширява неговият мащаб заедно с масата на авансирания капитал.

5. Така нареченият фонд на работната заплата

В хода на това изследване се оказа, че капиталът не е фиксирана величина, а еластична част от общественото богатство, флуктуираща постоянно заедно с поделянето на принадената стойност на доход и добавъчен капитал. Видяхме по-нататък, че дори при дадена величина на функциониращия капитал срасналите с него работна сила, наука и земя (под земя икономически трябва да се разбират всички *предмети на труда*, дадени от природата без съдействие на човека) образуват негови еластични потенции, които в известни граници му дават една *свобода на действие, независима от неговата собствена величина*. При това ние се абстрахирахме от всички условия на *циркулационния процес*, които причиняват твърде различни степени на действие на *една и съща* маса капитал. Тъй като ние предпоставяме рамките на капиталистическото производство, значи един чисто стихиен образ на обществения производствен процес — ние се абстрахирахме от всяка по-рационална комбинация, която непосредствено и планомерно би могла да се постигне с наличните средства за производство и с наличните работни сили. Класическата икономия открай време е предпочитала да схваща обществения капитал като *фиксирана величина* с фиксирана степен на действие. Но този предразсъдък се е затвърдил като догма едва благодарение на прафилистера *Джереми Бентам*, този бездушно-

[61] Мак-Кълък е взел патент за „*Wages of past labour*“ (заплата за минал труд) много преди Сениор да вземе патент за „*Wages of abstinence*“ (заплата за въздържание).

педантичен, скучно-бъбрив оракул на обикновения буржоазен разсъдък от XIX век[62]. Бентам е между философите същото, каквото е Мартин Тъпър между поетите. И двамата са могли да бъдат изфабрикувани само в Англия[63].

От гледна точка на неговата догма са напълно неразбираеми и най-обикновените явления на производствения процес, като напр. неговите внезапни разширения и свивания, а дори и акумулацията[64]. Тая догма е била използувана с апологетични цели както от самия Бентам, така и от Малтус, Джеймс Мил, Мак Кълък и др., особено за да се представи *една част от капитала — променливият или превръщаемият в работна сила капитал* — като *фиксирана величина*. Веществено съществуване на променливия капитал, т. е. оная маса от средства за живот, която той представлява за работника, или тъй нареченият *фонд на работната заплата* — е било превърнато в басня за една *обособена част* на общественото богатство, която била оградена от природни вериги и не можела да бъде прекрачена. За да се постави в движение оная част от общественото богатство, която трябва да функционира като *постоянен* капитал, или изразено веществено — като средства за производство, необходима е *определена маса жив труд*. Тя е дадена технологически. Но не е даден нито броят на работниците, необходими за да се тури в ход тази маса труд — защото това се променя заедно със степента на експлоатацията на индивидуалната работна сила, — нито цената на работната сила, а само нейната минимална и при това твърде

[62] Сравни между другото *J. Bentham* (Дж. Бентам), Théorie des Peines et des Récompenses, превод на Ет. Дюмон, 3 изд., Париж 1826 г., том II, книга IV, гл. II.

[63] *Джереми Бентам* е чисто английско явление. В никоя страна и никога, дори като не изключваме нашия философ *Християн Волф*, най-домораслата баналност не се е ширила така самодоволно. *Принципът на полезността* не е изобретение на Бентам. Той само тъпо е възпроизвеждал това, което остроумно са казали Хелвеций и други французи от 18 век. Ако човек напр. иска да знае какво е полезно за кучето, трябва да изучи кучешката природа. Но самата тази природа не може да се конструира из „принципа на полезността“. Приложено върху човека — ако искаме да преценяваме всяко човешко действие, движение, отношение и т. н. според принципа на полезността, най-напред става въпрос за човешката природа изобщо, а после за исторически видоизменената в дадена епоха човешка природа. Но Бентам не му мисли много. С най-сухо наивност той приема модерния еснафин и специално английския еснафин за нормалния човек. Всичко, което е полезно за този особен екземпляр нормален човек и за неговия свят, било само по себе си полезно. След това с този мащаб той съди за миналото, сегашното и бъдещето. Напр. християнската религия е „полезна“, защото тя от религиозна гледна точка заклеймява ония злодеяния, които наказателният кодекс осъжда от юридическа гледна точка. Художествената критика е „вредна“, защото пречи на почтените хора да се наслаждават на Мартин Тъпър, и т. н. С такива боклуци тоя примерен човек, чийто девиз е „nulla dies sine linea“ (нито ден без написан ред), е напълнил планини от книги. Ако имах куража на моя приятел Х. Хайне, бих нарекъл господин Джереми гений на буржоазната глупост.

[64] „Икономистите са твърде склонни да разглеждат определено количество капитал и определен брой работници като производствени инструменти с еднообразна сила, която действува с известна еднообразна интензивност... Ония, които твърдят, че единствените дейци на производството са *стоките*, доказват, че производството изобщо не може да бъде разширявано, защото за такова разширение би трябвало предварително да се умножат средствата за живот, суровите материали и сечивата, което в същност се свежда към това, че никакво нарастване на производството не е възможно без неговото предварително нарастване, или, с други думи, че всяко нарастване е невъзможно.“ (*S. Bailey* [С. Бейли], Money and its Vicissitudes, стр. 26 и 70.) Бейли критикува тази догма главно от становището на *циркулационния процес*.

еластична граница. Фактите, които лежат в основата на догмата, са следните: От една страна работникът *няма глас* при поделянето на общественото богатство на консумативни средства за неработниците и средства за производство. От друга страна той само в изключително благоприятни случаи може да разшири тъй наречения *„фонд на работната заплата"* за сметка на *„дохода"* на богатите[65].

Към каква нелепа тавтология довежда възприемането на *капиталистическата граница на фонда на работната заплата* като негова *обществена природна граница* — това можем да видим и у професор *Фоусет*[66]. *„Оборотният* [циркулиращият] *капитал*[67] на дадена страна — казва той — е нейни фонд на работната заплата. Ето защо, за да изчислим средната парична заплата, която получава всеки работник, трябва просто да разделим този капитал на броя на работническото население."[68] И така, значи най-напред събираме в общ сбор всички действително платени индивидуални работни заплати, след това твърдим, че този сбор представлява стойностната сума на октроирания от бога и природата „фонд на работната заплата". Най-сетне разделяме така получената сума на броя на работниците, за да открием пак колко може да се падне средно на всеки отделен работник. Виж ти каква хитра процедура. Тя не пречи на г. Фоусет тутакси, без дори да си поеме дъх, да каже: „Целокупното богатство, което всяка година се акумулира в Англия, се дели на две части. Едната част се употребява в Англия за поддържането на нашата собствена индустрия. Другата част се изнася в други страни... Онази част, която се употребява в нашата индустрия, *не съставя значителна част от богатството, което всяка година се акумулира в страната*."[69] Значи по-голямата част от ежегодно прирастващия принаден продукт, отнемана без всякакъв еквивалент от английския работник, се капитализира не в Англия, а в чужди страни. Но нали заедно с изнасяния по такъв начин добавъчен капитал се изнася и част от изнамерения от бога и от Бентам „фонд на работната заплата".[70]

[65] [Дж. Ст. Мил казва в своите „Principles of Political Economy", книга II, гл. I, § 3. — *Бел. ред.*]: „Продуктът на труда в днешно време се разпределя в *обратна пропорция на труда* — най-голямата част на тия, които никога не работят, следващата по големина част на тия, чийто труд е почти само номинален, и така, по низходяща линия, заплатата се свива в същата степен, в която трудът става по-корав и по-неприятен, докато най-изморителният и най-изтощителен физически труд дори не може да разчита, че ще припечели макар само необходимото за живот." За избягване на недоразумение отбелязвам, че ако трябва да се упрекват хора като Дж. Ст. Мил и т. н. заради противоречието между техните стари икономически догми и техните модерни тенденции, би било съвсем несправедливо да ги захвърляме в един кюп заедно с целия багаж от апологети на вулгарната икономия.

[66] *H. Fawcett* (Х. Фоусет), професор по политическа икономия в Кеймбридж. „The Economic Position of the British Labourer", Лондон 1865 г., стр. 120.

[67] Напомням тук на читателя, че категориите: *променлив* [в оригинала: variables] и *постоянен* [в оригинала: konstantes] *капитал* са употребени за пръв път от мене. Политическата икономия от А. Смит насам смесва определенията, които се съдържат в тях, с двете форми *основен* [в оригинала: fixes, фиксиран] и *оборотен* [в оригинала: zirkulierendes, циркулиращ] капитал, които произтичат от *процеса на циркулацията*. По-подробно върху това във II отдел на втора книга.

[68] *Fawcett* [Фоусет]. The Economic Position etc., стр. 123, 122.

[69] Може да се каже, че всяка година от Англия се изнася не само капитал, но и работници — във формата на емиграция. Но в текста съвсем не става дума за имуществото на преселниците, които в по-голямата си част не са работници. Голяма

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТА ГЛАВА

ОБЩИЯТ ЗАКОН НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКАТА АКУМУЛАЦИЯ

1. Нарастващо търсене на работна сила паралелно с акумулацията, при неизменен състав на капитала

В тази глава ние разглеждаме влиянието, което нарастването на капитала упражнява върху съдбата на работническата класа. Най-важният фактор при това изследване е *съставът на капитала* и ония изменения, които претърпява тоя състав през време на акумулационния процес.

Съставът на капитала трябва да се схване в двояк смисъл. Откъм стойността съставът на капитала се определя от пропорцията, в която капиталът се дели на постоянен капитал, т. е. стойност на средствата за производство, и на променлив капитал, т. е. стойност на работната сила, цялата сума на работните заплати. Откъм материала, както той функционира в производствения процес, всеки капитал се дели на средства за производство и жива работна сила; този състав се определя от съотношението между масата на употребените средства за производство, от една страна, и от друга — количеството труд, необходим за тяхната употреба. Първия състав аз наричам *стойностен състав*, а втория — *технически състав на капитала*. Между двата съществува тясно взаимоотношение. За да го изразя, аз наричам стойностния състав на капитала — доколкото той се определя от неговия технически състав и отразява измененията на последния — *органически състав* на капитала. Където се говори просто за състава на капитала, винаги трябва да се подразбира неговият органически състав.

Многобройните отделни капитали, вложени в определен клон на производството, имат по-малко или повече различен състав. Средният състав от техните единични състави ни дава състава на целокупния капитал в този клон на производството. Най-сетне, свеждането на средните състави от всички клонове на производството към един целокупен среден състав ни дава състава на обществения капитал на страната и само за тоя състав в последна инстанция става дума по-надолу.

Нарастването на капитала включва и нарастването на неговата променлива или превърната в работна сила съставна част. Част от превърнатата в добавъчен капитал принадена стойност трябва постоянно да се превръща обратно в променлив капитал или в добавъчен трудов фонд. Ако приемем, че при неизменни други условия не се изменя и съставът на капитала,[1] т. е. че определена маса средства за производство или постоянен капитал се нуждае винаги от една и съща маса работна сила, за да бъде поставена в движение — търсенето на труд и фондът за издръжка на работниците очевидно нарастват пропорционално с капитала и толкова по-бързе, колкото по-бързе нараства капиталът. Тъй като капи-

част от тях са синове на арендатори. Добавъчният капитал, който Англия всяка година изпраща в странство за олихвяване, съставя пропорционално много по-голяма част от ежегодната акумулация, отколкото частта, която ежегодната емиграция взема от годишния прираст на населението.

талът всяка година произвежда принадена стойност, част от която всяка година се прибавя към първоначалния капитал, тъй като самата тази прибавка нараства всяка година заедно с увеличаващия се размер на вече функциониращия капитал и тъй като, най-сетне, под особеното пришпорване от нагона към забогатяване, както е напр. при откриване на нови пазари, на нови сфери за влагане на капитал поради развитието на нови обществени потребности и т. н., изведнъж става възможно да се разшири *мащабът на акумулацията само чрез промяна на поделянето на принадената стойност или принадения продукт на капитал и доход*, потребностите на акумулацията на капитала могат да надминат нарастването на работната сила или на броя на работниците, търсенето на работници може да надмине техния приток и затова работните заплати могат да се покачат. В края на краищата това трябва да стане дори в случай на неизменна дълготрайност на горепоменатата предпоставка. Тъй като всяка година се вземат на работа повече работници отколкото през предидущата, рано или късно трябва да настъпи онзи момент, когато потребностите на акумулацията започват да надрастват обикновения приток на труд, когато значи ще настъпи покачване на работната заплата. В Англия се чуват жалби по този повод през целия петнадесети век и през първата половина на осемнадесетия век. Но повече или по-малко благоприятните условия, при които се поддържат и размножават наемните работници, никак не изменят основния характер на капиталистическото производство. Както *простото възпроизводство постоянно възпроизвежда самото капиталистическо отношение*, капиталисти на една страна, наемни работници на друга — също тъй и *възпроизводството в разширен мащаб или акумулацията възпроизвежда капиталистическото отношение в разширен мащаб*, повече капиталисти или по-едри капиталисти на единия полюс, повече наемни работници на другия. Възпроизводството на работната сила, която постоянно трябва да се сраства с капитала като средство за неговото оплодотворяване и не може да се откъсне от него и зависимостта на която от капитала се прикрива само със смяната на индивидуалните капиталисти, на които тя бива продавана, наистина съставя момент от възпроизводството на самия капитал. *Значи акумулацията на капитала е умножаване на пролетариата*[70].

[70] *Karl Marx* [Маркс], Lohnarbeit und Kapital. — „При еднакво потискане на масите една страна е толкова по-богата, колкото по-голям пролетариат има." (*Colins* [Колен], „L'Économie Politique Source des Révolutions et des Utopies prétendues Socialistes", Париж 1857 г., т. III, стр. 331.) Под „пролетарий" икономически се разбира само наемният работник, който произвежда и оплодотворява „*капитала*" и когото изхвърлят на улицата, щом стане излишен за оплодотворителните потребности на „Monsieur Capital" [френ. „господин Капитал"], както *Пекьор* нарича тая особа. „*Болнавият пролетарий на първобитните гори*" е само благодушна рошеровска фантазия. Обитателят на първобитната гора е собственик на тази гора и я третира също тъй безцеремонно като своя собственост, както и орангутанът. Така че той не е пролетарий. Той щеше да бъде такъв само в случай че гората експлоатираше него, а не той нея. Що се отнася до здравословното му състояние, той издържа сравнение не само със здравето на модерния пролетарий, но дори със здравето на сифилистичните и скрофулозни „почтени хора". Но под първобитна гора господин Вилхелм Рошер навярно разбира своята родна Люнебургска шир [Lüneburger Heide — позната равнина в Северна Германия].

Класическата политическа икономия тъй добре е разбирала това положение, че Адам Смит, Рикардо и т. н., както вече споменахме, дори погрешно идентифицират акумулацията с консумацията на *цялата* капитализирана част на принадения продукт от страна на производителните работници или с нейното превръщане в допълнителни наемни работници. Още в 1696 г. *Джон Белерс* казва: „Ако някой има 100 000 акра земя и също толкова фунта стерлинги и също толкова добитък, какво щеше да бъде този *богат човек без работници, ако не сам работник?* И както работниците правят хората богати, *така колкото повече работници има, толкова повече са богатите*... Трудът на бедните е мината на богатия."[71] Също тъй *Бернар дьо Мандевил* казва в началото на XVIII век: „Там където собствеността е достатъчно закриляна, човек по-лесно би могъл да живее *без пари*, отколкото *без бедни*, защото кой щеше да работи?... Както трябва да се пазят работниците от изгладняване, така те не бива да получават нищо, което заслужава да бъде спестено. Ако тук-таме някой от долната класа чрез необикновено трудолюбие и куркане на черва се издигне над положението, в което е израсъл, никой не трябва да му пречи при това; защото безспорно, най-мъдрият план за всяко частно лице, за всяко отделно семейство е — да живее скромно; но *интересът на всички богати нации изисква* по-голямата част от бедните никога да не стоят без работа и въпреки това винаги да изразходват всичко, което получават... Нищо друго не подкарва като с остен хората към слугуване както техните нужди, които е благоразумно да смекчаваме, но е безразсъдно да ги лекуваме. Единственото нещо, което може да направи работещия човек прилежен е умерената работна заплата. Твърде малката го прави, според темперамента, малодушен или отчаян, твърде високата — нахален и мързелив... От всичко гореизложено следва, че в една *свободна нация, в която робите са забранени, най-сигурното богатство се състои от множество трудолюбиви бедни*. Освен че те са неизчерпаем източник на хора за флотата и армията, но без тях нямаше да има наслаждения и продуктът на никоя страна нямаше да може да се оплодотвори. За да се направи *обществото* (което естествено се състои от неработниците) *щастливо*, а народът — доволен дори при оскъдица, *необходимо е голямото мнозинство да остава както невежо, така и бедно*. Знанията разширяват и умножават нашите желания, а колкото по-малко човек желае, толкова по-лесно могат да бъдат задоволени неговите потребности."[72] Това, което Мандевил, честен човек и бистър ум, още не разбира, е, че механизмът на самия акумулационен процес умножава заедно с капитала още и масата на „*трудолюбивите бедни*", т. е. на наемните работници, които превръщат своята работна сила в нарастваща

[71] „As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men ... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich." (*John Bellers* [Джон Белърс], Proposals for raising etc., стр. 2.)

[72] *B. de Mandeville* [Б. дьо Мандевил], The Fable of the Bees, 5 изд., Лондон 1728 г., Remarks, стр. 212, 213, 328. — „Умерен живот и постоянен труд са за *бедния* пътят към материално щастие (под което той разбира колкото може по-дълъг работен ден и колкото може по-малко средства за живот), а за *държавата* (именно за земевладелците, капиталистите и техните политически сановници и агенти) — *пътят към богатство*." („An Essay on Trade and Commerce", Лондон 1770 г., стр. 54.)

оплодотворителна сила на нарастващия капитал и тъкмо с това неизбежно увековечават своето отношение на *зависимост* от своя собствен *продукт*, олицетворен в капиталиста. С оглед на тази зависимост *сър Ф. М. Идън* отбелязва в своето съчинение „Положението на бедните или история на трудещата се класа в Англия": „Нашата зона изисква *труд* за задоволяване на потребностите и *затова* поне *част от обществото трябва да работи неуморно*... Някои, които не работят, имат въпреки това на разположението си продуктите на трудолюбието. Но тези собственици дължат това само на *цивилизацията и реда*, те са *чисти рожби на буржоазните институции*[73]. Защото по силата на тези институции *човек може да си присвоява плодовете на труда и по друг начин освен чрез труд*. Хората с независимо състояние дължат своето състояние *почти изцяло на чужд труд*, а не на своите собствени способности, които съвсем не са по-добри от тези на другите; *не притежаването на земя и пари* отличава богатите от бедните, а *командуването на труда* („the command of labour"). Не някакво презряно или сервилно положение допада на бедния, а отношението на удобна и либерална зависимост („a state of easy and liberal dependence"), а за хората със собственост — достатъчно влияние и авторитет *върху онези*, които работят *за тях*... Такова отношение на зависимост, както е известно на всеки познавач на човешката природа, е *необходимо за удобството на самите работници*."[74] Нека споменем покрай другото, че сър Ф. М. Идън е *единственият ученик на Адам Смит*, който през осемнадесетия век е създал нещо значително[75].

[73] Идън трябваше да запита, чии рожби са в същност „буржоазните институции"? От становището на *юридическата* илюзия той не разглежда закона като продукт на материалните производствени отношения, а наопаки — разглежда производствените отношения като продукт на закона. *Ленге* оборил илюзорния „Esprit des lois" [„Духът на законите"] на *Монтескьо* само с една дума: „L'esprit des lois, c'est la propriété" [франц.: „Духът на законите е собствеността"].

[74] *Eden* [Идън], The State of the Poor etc., т. I, кн. I, гл. I, стр. 1, 2 и предговора — стр. XX.

[75] Ако читателят ни напомни за *Малтус*, чийто „Essay on Population" е излязъл в 1798 г., аз пък припомням, че това съчинение в първоначалния си вид е само ученически-повърхностен и попски-издекламиран плагиат из Дефо, сър Джеймс Стюърт, Таунсенд, Франклин, Уолес и др. и не съдържа *нито една единствена самостойна преценка по същество*.

Сензацията, възбудена от този памфлет, се дължи само на партийни интереси. Френската революция намерила в британското кралство страстни защитници; „принципът за населението", разработван бавно през 18 век и после посред една голяма социална криза възвестен с тъпани и тромпети като най-сигурна противоотрова против ученията на Кондорсе и др., бил посрещнат с ликуване от английската олигархия, като велик изкоренител на всички стремежи към човешки прогрес. Малтус, изненадващо изумен от своя успех, се заловил да тъпче в старата схема повърхностно компилиран материал и да прибавя и ново, обаче не открито, а само присвоено от Малтус. — Между другото да отбележим: Макар че Малтус е бил поп от англиканската църква, той бил дал монашески обет за безбрачие. Защото това е едно от условията на fellowship [членството] в *протестантския* Кембриджски университет. „Ние не разрешаваме на членовете на колегията да се женят, а щом някой си вземе жена, той престава да бъде член на колегията." („Report of Cambridge University Commission", стр. 172.) Това обстоятелство отличава Малтус в негова полза от другите протестантски попове, които са отхвърлили католическата заповед за свещеническо безбрачие и до такава степен са усвоили заповедта „плодете се и се размножавайте" като своя специфична библейска мисия, че навсякъде в наистина неприличен размер допринасят за умножаване на населението, като едновременно с това проповядват на

При досега предоставените най-благоприятни за работниците условия за акумулация тяхното *отношение на зависимост* от капитала се облича в поносими или, както казва Идън, „удобни и либерални" форми. Вместо заедно с растежа на капитала да става по-интензивно, то става само по-екстензивно, т. е. сферата на експлоатацията и господството на капитала се разширява само заедно с неговия собствен размер и с броя на *неговите поданици*. Една по-голяма част от техния собствен принаден продукт, който все повече набъбва и при това набъбване се превръща в добавъчен капитал, се стича обратно към тях във форма на платежни средства, така че те могат да разширят кръга на своите удоволствия, по-добре да попълват своя консуматорен фонд от дрехи, мобилировка и т. н. и да образуват малки парични резервни фондове. Но както по-добро облекло, храна, обноски и повече парични средства не премахват отношението на зависимост и експлоатацията на роба, също така тези неща не премахват отношението на зависимост и експлоатацията на наемния работник. И наистина, покачването на цената на труда вследствие на акумулацията на капитала означава само, че размерът и масивността на златните окови, които наемният работник вече сам си е изковал, позволяват те да бъдат по-слабо затегнати. В полемиките по този въпрос в повечето случаи са пропускали да видят най-главното, а именно differentia specifica [лат.: специфичните отлики] на

работниците „принципа на населението". Характерно е, че това травестирано по икономически маниер *грехопадение*, адамовата ябълка, „настоятелният апетит", „пречките, които се стремят да притъпят стрелите на Купидон", както мило казва поп Таунсенд — че господата от *протестантската* теология, по-скоро от протестантската църква, са монополизирали или монополизират този деликатен пункт. С изключение на венецианския калугер *Ортес*, оригинален и остроумен писател, повечето проповедници на учението за населението са *протестантски попове*. Такива са *Брукнер* с неговата „Théorie du Système animal", *Лайден* 1767 г., в която е изчерпана цялата модерна теория на населението и идеята за която е дошла до преминалата свада върху същата тема между Кене и неговия ученик *Мирабо-баща*, [който]... след това поп *Уолес*, поп *Таунсенд*, поп *Малтус* и неговият ученик архипоп *Т. Чалмърс*, за дребните попски драскачи in this line от този сорт вече и да не говорим. Първоначално с политическата икономия са се занимавали философи като Хобс, Лок, Юм, стопански и държавни дейци като Томас Мор, Темпъл, Сюли, де Вит, Норт, Лоу, Вендърлинт, Кантийон, Франклин, а теоретически особено и то с най-голям успех — медици като Пети, Барбон, Мандевил и Кене. Още по средата на XVIII век *отец мистър Тъкър*, значителен икономист за времето, се извинява, загдето се занимавал с мамона. По-късно, и то заедно с „принципа за населението", настъпил часът на протестантските попове. Като да е предчувствувал това посегателство на предприятието, *Пети*, който разглежда населението като основа на богатството и също като *Адам Смит* е заклет враг на поповете, казва: „Религията най-добре процъфтява, когато свещениците най-много обуздават своята плът, също както правото най-добре процъфтява там, където адвокатите умират от глад." Затова той съветва протестантските попове, ако не искат да следват примера на апостол Павел и „да умъртвяват своята плът" с безбрачие, то поне „да не развъждат повече попове" („not to breed more Churchmen"), отколкото могат да погълнат наличните бенефиции [benefices], т. е., ако в Англия и в Уелс има само 12 000 енории, не е мъдро да се развъждат 24 000 попове („it will not be safe to breed 24 000 ministers"), тъй като 12 000 необезпечени попа постоянно ще търсят издръжка, а как по-лесно могат да направят това, освен като тръгнат между народа и го убеждават, че 12 000-те попа с енории отравят душите на хората, изгладняват същите тези души и им сочат лъжовен път към небето?" (*Petty* [Пети], A Treatise of Taxes and Contributions, Лондон 1667 г., стр. 57.) Отношението на А. Смит към протестантските попове от неговото време се характеризира със следното в съчинението „A Letter to A. Smith, L. L. D., On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians", 4 изд., Оксфорд

капиталистическото производство. При него работната сила се купува не заради задоволяването на *личните потребности на купувача* чрез нейните услуги или нейния продукт. Неговата цел е да оплодотвори своя капитал, производството на стоки, които съдържат повече труд, отколкото той е заплатил, значи съдържат и такава *част от стойността*, която [част] *не му струва нищо* и въпреки това се реализира *при продажбата на стоките*. Производство на принадена стойност или обогатяване е абсолютният закон на този начин на производство. Работната сила е продаваема само доколкото получава средствата за производство като капитал, възпроизвежда своята собствена стойност като капитал и от незаплатения труд създава източник за добавъчен капитал*. Така че условията за продажба на работната сила, все едно дали са повече или по-малко благоприятни за работника, включват необходимостта от постоянното възобновяване на нейната продажба и все по-разширяващото се *възпроизводство на богатството като капитал*. Работната заплата, както видяхме, по самата си природа обуславя едно постоянно доставяне на определено количество незаплатен труд от страна на работника. Съвсем независимо от *покачването на работната заплата при спадане на цената на труда* и т. н., *нейното нарастване* в най-добрия случай означава *само количествено намаляване на онзи незаплатен труд*, който работникът трябва да извърши. Това намаляване ни-

1784 г., *д-р Хорн*, англикански епископ в Норвич, известря А. Смит затова, че той в едно открито писмо до г. Страхан „балсамирвал своя приятел Давид" (т. е. Юм), тъй като разказвал на публиката как „Юм на смъртното си легло се е забавлявал с Лукиан и с игра на вист" и дори имал дързостта да пише: „Винаги съм смятал, че Юм както приживе, тъй и след смъртта си е бил така близко до идеала на съвършено мъдър и добродетелен човек, колкото това допуска слабостта на човешката природа." Епископът с негодувание се провиква: „Редно ли е от ваша страна, господине, да ни описвате като съвършено мъдър и добродетелен характера и начина на живот на един човек, който е бил обладан от неизлечима антипатия против всичко, което се нарича *религия*, и който е напрягал всеки нерв, за да изтрие дори нейното име из паметта на хората?" (Цит. там, стр. 8.) „Но не падайте духом, приятели на истината, животът на атеизма е кратък" (стр. 17). Адам Смит „има отвратителната нечестивост" („the atrocious wickedness") да пропагандира атеизма в страната (а именно в своята „Theory of moral sentiments"). „Ние разбираме вашите хитрини, господин докторе. Вие добре сте го намислили, но този път сте пресметнали сметката без кръчмаря. С примера на покойния Давид Юм вие искате да ни внушите, че атеизмът е единствената ракия („cordial") за падналия духом и единствената противоотрова против страха от смъртта... Смейте се над развалините на Вавилон и приветствувайте закоравелия злодей Фараона" (пак там, стр. 21, 22). Един ортодоксален ум измежду университетските слушатели на А. Смит пише след неговата смърт: „Приятелските чувства на Смит към Юм... му пречеха да бъде християнин... Той вярваше на всяка дума на Юм. Ако Юм му беше казал, че луната е зелено сирене, той би му повярвал. Затова той му вярваше и в това, че няма бог и няма чудеса... По своите политически убеждения той се приближаваше към републиканизма." („The Bee" От *Джеймс Андерсън*, в тома, Единбург 1791 до 1793, том 3, стр. 166, 167.) Попът *Т. Чалмерс* подозира А. Смит в това, че той от чиста злоба е измислил категорията за „непроизводителните работници", специално за протестантските попове, въпреки техния благословен труд в лозето господне.

* Бележка към второто издание: „Обаче границата за наемане както на индустриални, така и на земеделски работници е една и съща, а именно възможността за предприемача да извлече печалба от продукта на техния труд... Ако нормата на работната заплата се покачи толкова високо, че печалбата на господаря спадне под средната печалба, той престава да ги наема или ги наема само при условие, че ще допуснат намаление на работната заплата." (*John Wade* [Уейд], History of the Middle and Working Classes, стр. 241.)

кога не може да достигне дотам, че да застраши самата система. Независимо от насилствените конфликти заради нормата на работната заплата, в които, както вече го е посочил и *Адам Смит*, общо взето надделява господарят, едно покачване на цената на труда, което произтича от акумулацията на капитала, предполага следната алтернатива:

Или цената на труда продължава да се покачва, защото нейното повишаване не смущава напредъка на акумулацията; в това няма нищо чудно, тъй като — както казва *А. Смит* — „капиталите все пак се увеличават дори и при спаднала печалба; те дори нарастват по-бързо отколкото преди... Големият капитал, дори при по-малка печалба, общо взето нараства по-бързо отколкото малкият капитал при голяма печалба." („Wealth of Nations" II, 189 [том I, стр. 217 сл. — *Моск. ред.*]). В този случай е очевидно, че едно намаление на незаплатения труд никак не накърнява разширяването на господството на капитала. — Или пък — това е другата страна на алтернативата — акумулацията заглъхва поради покачването на цената на труда, тъй като се притъпява подбудата за печалба. Акумулацията намалява. Но заедно с нейното намаляване изчезва и причината на това намаляване, а именно — диспропорцията между капитала и експлоатируемата работна сила. Значи механизмът на капиталистическия производствен процес сам отстранява пречките, които временно създава. Цената на труда пак спада до ниво, което отговаря на *оплодотворителните потребности* на капитала, независимо дали това ниво лежи под, над или наравно с онова ниво, което е било считано за нормално преди да настъпи покачването на работната заплата. Ние виждаме: в първия случай не намалението на абсолютния или относителния растеж на работната сила или на работническото население прави капитала превесен, а обратно, прирастът на капитала прави експлоатируемата работна сила недостатъчна. Във втория случай не прирастът на абсолютния или на относителния растеж на работната сила или на работническото население прави капитала недостатъчен, а обратно, намалението на капитала прави превесна експлоатируемата работна сила или по-скоро нейната цена. *Тъкмо тези абсолютни движения при акумулацията на капитала се отразяват като относителни движения в масата на експлоатируемата работна сила* и затова изглеждат като да се дължат на *собственото движение на последната*. Да употребим математически израз: величината на акумулацията е независимата променлива, а величината на работната заплата е зависимата — а не обратното. Така във фазата на криза в индустриалния цикъл общото спадане на стоковите цени се изразява като *покачване на относителната стойност на парите*, а във фазата на процъфтяване общото покачване на стоковите цени се изразява като *спадане на относителната стойност на парите*. Въз основа на това, така наречената *currency-школа* заключава, че при високи цени циркулират твърде малко пари, а при ниски — твърде много*. Нейното невежество и пълното неразбиране на фактите[77] намират достоен паралел у онези икономисти, които обясняват тези явления

* Тук трябва да бъде казано: при високи цени циркулират твърде много пари, а при ниски — твърде малко. В текста очевидно има грешка при писането. — *Моск. ред.*

[77] Ср. *Karl Marx* [Карл Маркс], Zur Kritik der politischen Oekonomie, стр. 166 и сл. [Бълг. изд. — стр. 193 и сл.]

от акумулацията с това, че в единия случай имало твърде малко, а в другия — твърде много наемни работници.

Законът на капиталистическото производство, който лежи в основата на мнимия „природен закон за населението“, се свежда просто към следното: съотношението между капитала, акумулацията и нормата на работната заплата е само съотношение между онзи труд, който е незаплатен и превърнат в капитал, и допълнителния труд, нужен за движението на добавъчния капитал. Така че това съвсем не е съотношение между две независими една от друга величини — от една страна величината на капитала, от друга страна числеността на работническото население; това е по-скоро, при последна сметка, само *съотношение между незаплатения и заплатения труд на едно и също работническо население*. Ако количеството на незаплатения труд, доставен от работническата класа и акумулиран от капиталистическата класа, нараства достатъчно бързо, за да може да се превръща в капитал само при извънреден добавък от заплатен труд, работната заплата се покачва и — при еднакви други условия — незаплатеният труд относително спада. Но щом това спадане стигне онази точка, при която принаденият продукт, който храни капитала, не се предлага вече в нормално количество — настъпва реакция: капитализира се по-малка част от дохода, акумулацията слабее и възходящото движение на работната заплата получава контраудар. Така че покачването на цената на труда остава затворено в граници, които не само че оставят незасегнати основите на капиталистическата система, но и осигуряват нейното възпроизводство в разширен мащаб. И тъй, законът на капиталистическата акумулация, мистифициран като природен закон, в същност изразява само това, че *природата на тази акумулация* изключва всяко такова намаляване на степента на експлоатация на труда или всяко такова покачване на цената на труда, което би могло сериозно да застраши постоянното възпроизводство на капиталистическото отношение и неговото възпроизводство във все по-разширен мащаб. Другояче и не може да бъде при такъв начин на производство, при който работникът съществува заради оплодотворителните потребности на наличните стойности — вместо обратно, предметното богатство да съществува за потребностите за развитието на работника. Както в религията над човека господствува произведението на неговата собствена глава, така в капиталистическото производство над него господствува произведението на неговите собствени ръце[77a].

2. Относително намаляване на променливата част на капитала в хода на акумулацията и на придружаващата я концентрация

Според самите икономисти нито наличният размер на общественото богатство, нито величината на вече придобития капитал водят към покачване на работната заплата, а само непрекъснатият растеж на акумулацията и степента на бързината на този растеж (*А. Смит*, книга I, гл. 8 [том I, стр. 208 — *Моск. ред.*].) Досега ние разглеждахме само една особена фаза на

[77a] „Но ако сега се върнем към нашето първо изследване, където доказахме, че сам капиталът е произведение на човешкия труд ... изглежда съвсем непонятно, че *човекът е могъл да попадне под господството на своя собствен продукт — на капитала — и да стане негов подвластен*; а тъй като това в действителност е безспорен факт, неволно се натрапва въпросът: как работникът е могъл от господар на капитала — като негов творец — да се превърне в роб на капитала?“ (*Фон Тюнен*. Der isolierte Staat, втора част, втори отдел, Росток 1863 г., стр. 5, 6.) Заслуга на Тюнен е, че постави този въпрос. Но неговият отговор е просто детински.

този процес, онази, в която прирастът на капитала се извършва, без да се измени *неговият технически състав*. Но процесът прекрачва и отвъд тая фаза.

Щом веднаж са дадени общите основи на капиталистическата система, през течение на акумулацията винаги настъпва такъв момент, когато развитието на производителността на обществения труд става най-мощният лост на акумулацията. „Същата причина — казва А. Смит, — която увеличава работната заплата, а именно увеличаването на капитала, води към покачване на производителните способности на труда и поставя по-малко количество труд в състояние да произвежда по-голямо количество продукти.“

Независимо от природните условия, като плодородие на почвата и т. н., и от сръчността на независимите и работещи изолирано производители — която обаче се проявява повече качествено в доброотата на изделията, отколкото количествено в тяхната маса, — *степента на обществената производителност на труда* се изразява в *относителния размер на онези средства за производство*, които един работник превръща в продукт в дадено време, при едно и също напрежение на работната сила. Масата от средства за производство, с които работникът функционира, расте заедно с производителността на неговия труд. При това тези средства за производство играят двояка роля. Нарастването на едни от тях е *последица*, а на други — *условие* за нарастване на производителността на труда. Например, с мануфактурното разделение на труда и с прилагането на машинарията в едно и също време се преработва повече суров материал, значи в трудовия процес влизат по-голямо количество суров материал и спомагателни материали. Това е *последица* от нарастването на производителността на труда. Но пък от друга страна масата на приложената машинария, работният добитък, минералните торове, дренажните тръби и др. са *условие* за нарастване на производителността на труда. Такова условие са и масата средства за производство, концентрирани в постройки, гигантски пещи, транспортни средства и т. н. Но все едно дали е *условие* или *следствие*, нарастващият размер на средствата за производство в сравнение с вложената в тях работна сила изразява нарастващата *производителност на труда*[*]. *Увеличаването* на последната се про

[*] Във френското издание (Париж 1873 г.) на това място (стр. 273 сл.) е включен следният текст:

„При възникването на едрата индустрия в Англия бил открит метод, чрез който чугунът с кокс се превръща в ковко желязо. Този процес, наречен *пудлингуване* и се състои в пречистване на чугуна в пещи със специална конструкция, причинил грамадно уголемяване на високите пещи, употребяване на апарати за вдухване горещ въздух и т. н., с една дума — такова умножаване на средствата на труда и на суровите материали, употребявани от едно и също количество труд, че желязото скоро почнало да бъде доставяно в достатъчно количество и достатъчно евтино, за да изгони камъка и дървото от множество приложения. Тъй като желязото и въглищата са големите лостове на модерната индустрия, значението на това нововъведение човек никак не може да преувеличи.

Но пудлинговачът, работникът, който е зает с пречистването на чугуна, извършва ръчна работа от такъв вид, че големината на пещите, които той може да обслужва,

такава значи в *намаляването на масата труд в сравнение с движената от нея маса от средства за производство* или в количествено намаляване на субективния фактор на трудовия процес в сравнение с неговите обективни фактори.

Това изменение в техническия състав на капитала, *нарастването на масата на средствата за производство в сравнение с масата на оживяващата ги работна сила*, се отразява в неговия стойностен състав, в *увеличението на постоянната съставна част на капиталовата стойност за сметка на нейната променлива част*. Да речем, че от даден капитал първоначално биват вложени 50% в средства за производство и 50% в работна сила, а после, с развитието на степента на производителността на труда — 80% в средства за производство и 20% в работна сила, и т. н. Тоя закон за прогресивното нарастване на постоянната част на капитала — в сравнение с променливата му част — се потвърждава на всяка крачка (както вече развихме това по-горе) при сравнителния анализ на стоковите цени, безразлично дали сравняваме различни икономически епохи на една единствена нация или различни нации в една и съща епоха. Относителната величина на оня елемент на цената, който представлява само стойността на погълнатите средства за производство или постоянната част на капитала, ще бъде право пропор-

---

остава ограничена от неговите жизнени способности. И именно това ограничение засега задържа още [illegible] голям подем, който металната индустрия е започнала от 1780 г., когато е било изобретено пудлингуването.

„Факт е — пише списанието The Engineering [„Инженерингът“], един от органите на английските инженери, — факт е, че остарелият процес на ръчното пудлингуване едва ли е нещо друго освен остатък от варварството... Днешният стремеж на нашата индустрия се състои в това, да преработва в различните стадии на фабрикацията все по-големи количества материал. Затова почти всяка нова година виждаме да изникват по-грамадни и масивни пещи, по-тежки парни чукове, по-мощни валцови заводи и по-гигантски инструменти, прилагани в многобройните клонове на металната индустрия. Всред това всеобщо нарастване — нарастване на средствата за производство в сравнение с прилагания труд — пудлингуването е останало на почти същото място и поставя днес непоносими прегради пред индустриалното развитие... Именно за това във всички големи фабрики пристъпват към заместването му с пещи с автоматично обръщане, които могат да поемат такова грамадно натоварване, което стои съвсем вън от капацитета на ръчния труд.“ („The Engineering“, 13 юни 1874 г.)

Така че след като пудлингуването направило преврат в желязната индустрия и предизвикало голямо разширение на средствата на труда и на количеството материал, който трябва да бъде преработен от известно количество труд — в хода на акумулацията то се е превърнало в икономическа пречка, от която тъкмо сега се стараят да се отърват чрез нови процеси, способни да отстранят пречките, които то все още издига пред по-нататъшния растеж на материалните средства за производство в сравнение с прилагания труд. Такава е историята на всички открития и изобретения, които се появяват в хода на акумулацията, както впрочем вече доказахме това, когато проследихме развитието на модерното производство от неговата поява до нашата епоха.

В хода на акумулацията има значи не само количествено и едновременно нарастване на различните веществени елементи на капитала: развитието на производителните сили на обществения труд, което тоя напредък води със себе си, се изразява и в качествени изменения, в постепенни промени на техническия състав на капитала, обективният фактор на който състав прогресивно се увеличава по отношение на субективния фактор, а това значи, че масата на средствата на труда и на суровите материали се увеличава все повече и повече в сравнение със сумата на работните сили, необходими за тяхното приложение. Значи в същата степен, в която увеличаването на капитала прави труда по-производителен, то намалява търсенето на труд в сравнение с неговата собствена величина.“ — *Моск. ред.*

ционална, а относителната величина на другия елемент на цената, който заплаща труда или представлява променливата част на капитала, ще бъде обратно пропорционална на напредъка на акумулацията.

Но намалението на променливата част на капитала спрямо постоянната, т. е. *изменението в състава на капиталовата стойност*, само приблизително показва *промяната в състава на нейните материални съставни части*. Напр. ако днес вложената в една предачница капиталова стойност е $7/8$ постоянна и $1/8$ променлива, докато в началото на 18 век е била $1/2$ постоянна и $1/2$ променлива, то пък масата от сурови материали, средства на труда и т. н., които днес производително консумира определено количество предачен труд, е стотици пъти по-голяма, отколкото в началото на 18 век. Причината е просто там, че с нарастването на производителността на труда не само се покачва размерът на изразходваните от него средства за производство, но и *стойността* им спада в сравнение с техния размер. Така че тяхната стойност се покачва абсолютно, а не пропорционално на техния размер. Затова *нарастването на разликата между постоянния и променливия капитал* е много по-малко от това на разликата между масата на средствата за производство, в които се превръща постоянният капитал, и масата на работната сила, в която се превръща променливият капитал. Първата разлика се увеличава заедно с последната, но в по-малка степен.

Впрочем, ако напредъкът на акумулацията намалява относителната величина на променливата част на капитала, с това той съвсем не изключва покачването на нейната абсолютна величина. Да приемем, че дадена капиталова стойност отначало се разделя на 50% постоянен и 50% променлив капитал, после на 80% постоянен и 20% променлив. Ако през това време първоначалният капитал, да речем, от 6 000 ф. ст. е порасъл на 18 000 ф. ст., то и неговата променлива съставна част е порасла с $1/5$. Преди тя е била 3 000 ф. ст., а сега възлиза на 3 600 ф. ст. Но там където по-рано е било достатъчно нарастване на капитала с 20%, за да се увеличи търсенето на труд с 20%, сега това изисква утрояване на първоначалния капитал.

В четвъртия отдел показахме как развитието на обществената производителна сила на труда предпоставя кооперация в голям мащаб, как само при тази предпоставка могат да бъдат организирани разделението и комбинацията на труда, да бъдат спестени чрез масова концентрация средства за производство, да бъдат създадени такива средства на труда, които по самата си материална същност да могат да бъдат използвани само колективно, напр. система от машинария и т. н., да бъдат впрегнати в служба на производството гигантски природни сили и да бъде извършено превръщането на производствения процес в технологическо прилагане на науката. *Върху основата на стоковото производство*, при което средствата за производство са собственост на частни лица и при което поради това физическият работник или изолирано и самостойно произвежда стоки, или продава своята работна сила като стока, защото му липсват средствата за самостойно предприятие — горепоменатата предпоставка се реализира само чрез *нарастване на индивидуалните капитали* или дотолкова, *доколкото обществените средства за производство и за живот се превръщат в частна собственост на капиталисти*. Почвата на стоковото производство може да носи производството

в голям мащаб *само в капиталистическата му форма.* Затова известна *акумулация на капитал* в ръцете на индивидуални стокопроизводители е *предпоставката на специфично-капиталистическия начин на производство.* Затова ние трябваше да я *предпоставим* при прехода от занаята към капиталистическото предприятие. Нека я наречем *първоначална акумулация*, защото тя, вместо исторически резултат, е историческа основа на специфично-капиталистическото производство. Тук още не е нужно да изследваме нейното възникване. Достатъчно е, че тя е изходната точка. Но всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда, които възникват на тази основа, са същевременно и методи за покачване на производството на принадената стойност или на принадения продукт, който от своя страна е градивният елемент на акумулацията. Така че тези методи са същевременно и методи за произвеждане на капитал чрез капитал или методи на неговата ускорена акумулация. Непрекъснатото превръщане на принадената стойност обратно в капитал се представя *като нарастваща величина на капитала, който влиза в производствения процес.* Тя от своя страна става основа за един *разширен мащаб на производството*, на придружаващите го методи за покачване на производителната сила на труда и за ускорено производство на принадена стойност. Така че, ако известна степен от акумулацията на капитала се явява като условие за специфично-капиталистическия начин на производство, последният с обратно въздействие причинява ускорена акумулация на капитала. *Затова заедно с акумулацията на капитала се развива специфично-капиталистическият начин на производство, а заедно със специфично-капиталистическия начин на производство се развива акумулацията на капитала.* Тези два икономически фактора, по силата на сложното отношение на тласъци, който те си дават взаимно, създават промяната в техническия състав на капитала, благодарение на която променливата съставна част става все по-малка и по-малка в сравнение с постоянната.

Всеки индивидуален капитал е по-голяма или по-малка *концентрация на средства за производство* със съответното командуване над по-голяма или по-малка армия от работници. Всяка акумулация става средство за нова акумулация. Заедно *с умножаването на масата* на функциониращото като капитал богатство тя разширява неговата *концентрация* в ръцете на индивидуални капиталисти, а значи разширява *основата* на производството в разширен мащаб и *основата* на специфично-капиталистическите методи на производство. Нарастването на обществения капитал се извършва в нарастването на множество индивидуални капитали. Ако приемем всички други условия за неизменни, индивидуалните капитали, а с тях и концентрацията на средствата за производство нарастват в такава пропорция, в каквато те са кратни части от целокупния обществен капитал. Едновременно от първоначалните капитали се откъсват странични дялове и функционират като нови самостойни капитали. При това голяма роля играе, между другото, поделянето на богатството на капиталистическите семейства. Затова заедно с акумулацията на капитала нараства малко или много броят на капиталистите. Две точки характеризират тоя вид *концентрация*, който почива непосредно върху *акумулацията* или по-скоро е идентичен на нея. *Първо:* нарастващата концентрация на обществените средства за производство

в ръцете на индустриални капиталисти, при еднакви други условия, *е ограничена от степента на нарастването на общественото богатство. Второ:* вложената във всяка отделна производствена сфера *част от обществения капитал е поделена между много капиталисти,* които си противостоят като независими и взаимно конкуриращи се *стокопроизводители.* Така че не само че акумулацията и придружаващата я концентрация са раздробени на много точки, но и нарастването на функциониращите капитали е пресечено от образуването на нови и от разделянето на стари капитали. Затова, ако акумулацията от една страна се представя като растяща концентрация на средствата за производство и на командуването на труда — от друга страна тя се представя като *взаимно отблъскване на много индивидуални капитали.*

На това раздробяване на целокупния обществен капитал на много индивидуални капитали или на взаимното отблъскване на неговите откъси противодействува тяхното *привличане.* То вече не е проста концентрация на средствата за производство, идентична с акумулацията, и не е просто командуване на труда. То е концентрация на *вече образувани капитали,* премахване на тяхната индивидуална самостойност, експроприация на капиталист от капиталист, превръщане на множество дребни капитали в неголям брой по-едри капитали. Този процес се различава от първия по това, че той *предполага само изменено поделяне на вече наличните и функциониращи капитали, значи че неговото поле на действие не е ограничено от абсолютния растеж на общественото богатство или от абсолютните граници на акумулацията.* Капиталът тук в едни ръце набъбва на големи маси, защото пък там е изчезнал от много ръце. Това е *същинската централизация,* за разлика от *акумулацията* и концентрацията.

Законите на тази централизация на капиталите или на привличането на капитал от капитал не могат да бъдат изложени тук. Достатъчно е кратко набелязване на фактите. Конкурентната борба се води чрез поевтиняване на стоките. Евтинията на стоките зависи, caeteris paribus [лат. — при равни други условия], от производителността на труда, а тя пък — от мащаба на производството. Затова едрите капитали бият дребните. Нека си спомним по-нататък, че заедно с развитието на капиталистическия начин на производство *нараства онзи минимален размер на индивидуалния капитал,* който е необходим, за да се води едно предприятие при неговите нормални условия. Затова дребните капитали се натискат към такива сфери на производството, които едрата индустрия е завладяла още само спорадично или не напълно. Тук конкуренцията беснее право пропорционално на броя и обратно пропорционално на величината на капиталите, които си съперничат. Тя винаги свършва с гибелта на множество дребни капиталисти, чиито капитали отчасти преминават в ръцете на победителя, отчасти пропадат. Независимо от това, заедно с развитието на капиталистическото производство се образува една съвсем нова сила — *кредитното дело,* което в своите наченки се промъква крадешком, като скромен помощник на акумулацията, с невидими нишки притегля в ръцете на индивидуални или сдружени капиталисти разпокъсаните на по-големи или по-малки маси по повърхността на обществото парични средства — но скоро става ново и страшно-

оръжие в конкурентната борба и накрай се превръща в грамаден социален механизъм за централизация на капиталите.

В същия размер, в който се развиват капиталистическото производство и акумулацията, се развиват и конкуренцията и кредитът — двата най-могъщи лоста на централизацията. Наред с това напредъкът на акумулацията умножава централизуемия материал, т. е. отделните капитали, докато разширяването на капиталистическото производство създава от една страна обществената потребност, от друга — техническите средства за ония грамадни индустриални предприятия, чието реализиране е свързано с предварителна централизация на капитала. Така че в днешно време силата на взаимното привличане на отделните капитали и тенденцията към централизация е по-силна от когато и да било по-рано. Но макар че относителното разпространение и енергия на централизиращото движение в известна степен се определят от вече достигнатата величина на капиталистическото богатство и от превъзходството на икономическия механизъм — все пак напредъкът на централизацията никак не зависи от положителния растеж на величината на обществения капитал. И това специално различава централизацията от концентрацията, която е само друг израз за възпроизводството в разширен мащаб. Централизацията може да се извършва просто чрез променено разпределение на вече съществуващи капитали, чрез просто изменение в количествената групировка на съставните части на обществения капитал. Тук капиталът може да нарасне до грамадни маси в една ръка, защото там е бил изтъкнат от много отделни ръце. В даден бранш централизацията би достигнала своя краен предел, когато всички вложени в този бранш капитали се слеят в един единичен капитал[77а]. В дадено общество тази граница би могла да бъде достигната едва когато целият обществен капитал бъде обединен в ръцете било на един отделен капиталист, било на едно единствено дружество от капиталисти.

Централизацията допълва делото на акумулацията, като дава възможност на индустриалните капиталисти да разширяват мащаба на своите операции. Все едно дали този последен резултат ще бъде последица на акумулацията или на централизацията; дали централизацията ще се извърши по насилствения път на анексията — при което известни капитали стават такива могъщи гравитационни центрове за други капитали, че разрушават тяхната индивидуална кохезия и след това привличат към себе си разпокъсаните отделни късове — или дали сливането на множество вече образувани или намиращи се в процес на образуване капитали се извършва по по-гладкия път на образуване на акционерни дружества — икономическият ефект остава все същият. Нарасналото разширяване на индустриалните предприятия е навсякъде изходната точка за една по-широка организация на сборния труд на мнозина, за едно по-широко развитие на неговите материални двигателни сили, т. е. за прогресивното превръщане на единичните и обичайно извършвани

———

[77а] (Към четвъртото издание: Най-новите английски и американски „trusts" (тръстове) вече се стремят към тази цел, като се опитват да обединят поне всички едри предприятия на даден производствен клон в едно голямо акционерно дружество с фактически монопол. — Ф. Е.)

производствени процеси в обществено комбинирани и научно планирани производствени процеси.

Ясно е обаче, че акумулацията, постепенното умножаване на капитала чрез такова възпроизводство, което преминава от кръгова форма в спирална, е твърде бавна процедура в сравнение с централизацията, която има нужда да измени само количествената групировка на интегриращите части на обществения капитал. Светът още щеше да бъде без железници, ако трябваше да чака докато акумулацията доведе няколко отделни капитали дотам, че те да дораснат за строежа на железници. А централизацията е постигнала това бързо-бързо чрез акционерните дружества. И докато по такъв начин централизацията усилва и ускорява въздействието на акумулацията, тя едновременно разширява и ускорява и онези преврати в техническия състав на капитала, които умножават неговата постоянна част за сметка на неговата променлива част и с това намаляват относителното търсене на труда.

Капиталовите маси, споени набързо по пътя на централизацията, се възпроизвеждат и умножават както и другите, само че по-бързо, и с това стават нови могъщи лостове на обществената акумулация. Значи, когато става дума за напредъка на обществената акумулация, в днешно време под това мълчаливо се подразбират и въздействията на централизацията.

Образуваните в хода на нормалната акумулация добавъчни капитали (виж. гл. XXII, 1) служат предимно като средства за експлоатация на нови изнамирания и открития, изобщо на индустриални усъвършенствувания. Но и старият капитал с течение на времето достига момента, когато подновява своята глава и крайници, когато сменя кожата си и също така се възражда в онзи усъвършенствуван технически образ, в който по-малка маса труд е достатъчна да постави в движение по-голяма маса от машинерия и сурови материали. От само себе си се разбира, че абсолютното намаление на търсенето на труд, което по необходимост следва от това, става толкова по-голямо, колкото повече преминаващите през този обновителен процес капитали са вече натрупани на маси благодарение на централизиращото движение.

И тъй, от една страна — образуваният в хода на акумулацията добавъчен капитал, в сравнение със своята величина, привлича все по-малко и по-малко работници. От друга страна — периодично възпроизвежданият в нов състав стар капитал отблъсква все повече и повече работници, които той е ангажирал по-рано.

3. Прогресивно производство на относително свръхнаселение или на индустриална резервна армия

Акумулацията на капитала, която първоначално изглеждаше само като негово *количествено* разширение, се извършва, както видяхме, при непрекъснато *качествено променяне на неговия състав*, при постоянно увеличаване на неговата постоянна част за сметка на променливата[77].

———

[77] Бележка към третото издание: В екземпляра, с който си е служил Маркс, на това място има следната бележка на бялото поле: „Тук за по-късно да се отбележи: ако разширяването е само количествено, печалбите в един и същ сто-

Специфично-капиталистическият начин на производство, отговарящото му развитие на производителната сила на труда, предизвиканата от това промяна на органическия състав на капитала не само вървят в крак с напредъка на акумулацията или с растежа на общественото богатство. *Те крачат несравнено по-бърже*, защото простата акумулация или абсолютното разширяване на целокупния капитал е съпроводено от централизацията на неговите индивидуални елементи, а техническият преврат на добавъчния капитал — от технически преврат в първоначалния капитал. Значи — заедно с напредъка на акумулацията се променя съотношението на постоянната част на капитала към неговата променлива част: ако първоначално е било 1:1, то се изменя на 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1 и т. н., така че, съобразно с растежа на капитала, в работна сила се превръща вместо 1/2 от неговата обща стойност, прогресивно само 1/3, 1/4, 1/5, 1/6, 1/8 и т. н., а в средства за производство, обратно — 2/3, 3/4, 4/5, 5/6, 7/8 и т. н. Тъй като *търсенето на труд* не се определя от размера на целия капитал, а от размера на неговата променлива съставна част, — то значи *спада прогресивно заедно с растежа на целокупния капитал*, вместо да расте пропорционално с него, както бяхме предпоставили по-рано. То спада пропорционално с величината на целокупния капитал и в растяща прогресия спрямо растежа на тая величина. Наистина, заедно с растежа на целокупния капитал нараства и неговата променлива съставна част или срастналата с него работна сила, но в постоянно *спадаща пропорция*. Междинните паузи, през които акумулацията действува само като просто *разширяване* на производството върху дадена техническа основа, се съкращават. Нужна е не само *ускорена* в растяща прогресия *акумулация на целокупния капитал*, за да се абсорбира даден допълнителен брой работници или дори, поради постоянните метаморфози на стария капитал, за да се задържи на работа вече функциониращият брой работници. От своя страна *самата тази нарастваща акумулация и централизация* отново се превръща в източник на нови промени в състава на капитала или в източник на ново ускорено намаляване на неговата променлива съставна част в сравнение с постоянната. Това относително намаляване на променливата съставна част на капитала, ускорявано от растежа на целокупния капитал и при това ускорявано по-бърже отколкото неговия собствен растеж, от друга страна изглежда, напротив, като *абсолютен растеж на работническото население, все по-бърз от растежа на променливия капитал или на неговите средства за наемане*. Но *капиталистическата акумулация* постоянно създава, и то пропорционално на своята енергия и на своите размери, едно *относително, т. е. за средните потребности на капитала прекомерно, следователно излишно или допълнително работническо население.*

Ако разглеждаме целокупния обществен капитал, *движението на неговата акумулация* ту предизвиква *периодични промени*, ту моментите на това движение се разпределят *едновременно* между *разните сфери* на

мленски клон при по-голям или по-малък капитал се отнасят една към друга както величините на авансираните капитали. Ако количественото разширяване действува качествено, заедно с него се повишава нормата на печалбата на по-големия капитал." — (Ф. Е.)

производството. В някои сфери се извършва промяна в състава на капитала без растеж на неговата абсолютна величина, просто поради концентрация; в други — абсолютният растеж на капитала е свързан с абсолютно намаляване на неговата променлива съставна част или на абсорбирането от него работна сила; в трети — ту капиталът нараства върху своята дадена техническа основа и привлича допълнителна работна сила съразмерно със своя растеж, ту настъпва органическа промяна и неговата променлива част се свива; във всички сфери растежът на променливата част на капитала, а значи и на броя на заетите работници, е винаги свързан с буйни флуктуации и с преходно произвеждане на пренаселеност, безразлично дали тя приема по-очебийната форма на изхвърляне на вече заетите работници, или по-незабележимата, но не по-малко ефикасна форма на затруднено абсорбиране на допълнителното работно население в неговите обикновени отводни канали[78]. Заедно с величината на вече функциониращия обществен капитал и със степента на неговия растеж, с разширяването на мащаба на производството и на масата на поставените в движение работници, с развитието на производителната сила на техния труд, с по-широкия и по-пълен ток на всички източници на богатството *се разширява и мащабът*, в който по-голямото привличане на работниците от капитала е свързано с по-голямо отблъскване на същите, и се увеличава бързината на промените в органическия състав на капитала и в неговата техническа форма, и набъбва кръгът на производствените сфери, които ту едновременно, ту поотделно биват обхващани от това движение. Така че работническото население заедно с произвежданата от самото него акумулация на капитала произвежда в нарастващи размери *средствата, които довеждат до неговата собствена относителна превъзмост*[79]. Това е *закон за*

[78] Преброяването в Англия и Уелс между другото показва: *Всички лица, заети в земеделието* (включително собствениците, арендатори, градинари, овчари и пр.), са били в 1851 г. 2,011,447, в 1861 г. 1,924,110, *намаление* 87,337. *Във Worsted Manufacture* [вълнено-камгарно тъкачество] — в 1851 г. 102,714 души, през 1861 г. 79,242; *в копринените фабрики* — в 1851 г. 111,940, в 1861 г. 101,678; *в щамповане на басми* — в 1851 г. 12,098, в 1861 г. 12,556, но това малко увеличение, въпреки огромното развитие на работата, обуславя голямо *пропорционално намаление* на броя на заетите работници. *Шапкари* — в 1851 г. 15,957, в 1861 г. 13,814; *работници в производството на сламени и плъстени шапки* — в 1851 г. 20,393, в 1861 г. 18,176; *заети в производството на малц* — в 1851 г. 10,566, в 1861 г. 10,677; *свещоливари* — в 1851 г. 4,949, в 1861 г. 4,686. Това намаление се дължи между другото на разпространяването на газовото осветление. *Гребенари* — в 1851 г. 2,038, в 1861 г.: 1,478; *дърворезачи* — в 1851 г.: 30,552, в 1861 г. 31,647, незначително увеличение поради разпространяването на машини за рязане на дърва; *заети в производството на гвоздеи* — в 1851 г. 26,940, в 1861 г. 26,130, намаление поради конкуренцията на машините; *работници в оловните и медни мини* — в 1851 г.: 31,360, в 1861 г. 32,041. Напротив: *в памукопредачните и тъкачни фабрики* — в 1851 г. 371,777, в 1861 г.: 456,646; *в каменовъглените мини* — в 1851 г.: 183,389, в 1861 г.: 246,613. „Увеличението на броя на работниците от 1851 г. насам е обикновено най-голямо в такива клонове, в които машинарията досега още не е приложена с успех." („Census of England and Wales for 1861", том III, Лондон 1863, стр. 36 [35,37 и сл. — *Мокв. ред.*].)

[79] Законът за прогресивното спадане на относителната величина на променливия капитал, наред с неговите въздействия върху положението на класата от наемни работници, е бил по-скоро предугаждан отколкото разбран от някои отлични икономисти на класическата школа. Най-голямата заслуга тук се пада на *Джон Бартън*, макар че и той, както и всички други, смесва в едно постоянния капитал с основния (fixes, фиксиран), променливия — с оборотния (zirkulierendes, циркулиращ). Той

населението, свойствен на *капиталистическия начин на производство*, както фактически всеки особен исторически начин на производство има свои особени, исторически валидни закони за населението. Абстрактен закон за населението съществува само за растенията и животните, доколкото човекът не се намесва исторически.

Но ако работническото свръхнаселение е необходим продукт на акумулацията или на развитието на богатството върху капиталистическа основа, тази пренаселеност става пък лост на капиталистическата акумулация, а дори и *условие за съществуването на капиталистическия начин на производство*. Тя образува една *разполагаема индустриална резервна армия*, която принадлежи на капитала тъй абсолютно, като да я е отгледал сам на свои разноски. Тя — независимо от границите на действителния прираст на населението — създава за променливите оплодотворителни потребности на капитала оня човешки материал, който е винаги готов да бъде експлоатиран. Заедно с акумулацията и с придружаващото я развитие на производителната сила на труда нараства внезапната експанзионна сила на капитала — не само защото нараства еластичността на функциониращия капитал и *абсолютното богатство*, от което *капиталът* съставлява само една еластична *част*, не само защото кредитът при всяко отделно изкушение бързо-бързо предоставя на производството като добавъчен капитал извънредно голяма част от това богатство. Техническите условия на самия производствен процес — машинарията, транспортните средства и т. н. — правят възможно в най-широк мащаб най-бързото превръщане на принадения продукт в допълнителни средства за производство. Масата на обще-

назват: „Търсенето на труд зависи от нарастването на оборотния [циркулиращия] капитал, а не на основния [фиксирания] капитал. Ако беше вярно, че *съотношението* между тези два вида капитал е еднакво във всички времена и във всички страни, от това наистина щеше да следва, че броят на заетите работници е пропорционален на богатството на страната. Но такова положение не изглежда вероятно. Щом занаятите се развият и цивилизацията се разпростре, основният [фиксираният] капитал заема все по-голям дял в сравнение с оборотния [циркулиращия]. Сумата от основен [фиксиран] капитал, която се влага в производството на една парче английски муселинен плат, е поне сто пъти, а вероятно и хиляда пъти по-голяма от основния [фиксирания] капитал, вложен в производството на подобно парче индийски муселин. А делът на оборотния [циркулиращия] капитал е сто или хиляда пъти по-малък... Ако целите годишни спестявания се прибавяха към основния [фиксирания] капитал, то пак нямаше да имат никакво влияние върху растежа на търсенето на труда.“ (*John Barton* [Джон Бъртън], Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society, Лондон 1817, стр. 16, 17.) „Същата причина, която предизвиква нарастването на чистия доход на страната, същевременно може от друга страна да създаде излишък от население и да влоши положението на работниците.“ (*Ricardo* [Рикардо], Principles etc., стр. 469.) С увеличаването на капитала „*търсенето* [на труд] *ще се намалява пропорционално*“ (пак там, стр. 480, заб.). „Сумата на капитала, предназначена за издръжката на труда, може да се променя независимо от каквито и да било изменения в цялата сума на капитала... *Големи колебания в размера на заетостта и големи мизерии могат да зачестят в същата размер, в който самият капитал става по-обилен*.“ (*Richard Jones* [Ричард Джоунс], An Introductory Lecture on Political Economy, Лондон 1833, стр. 13.) „Търсенето [на труд] ще се повиши... *непропорционално с акумулацията на всеобщия капитал*... затова всяко увеличение на предназначения за възпроизводство национален капитал ще има *в хода на обществения напредък все по-малко влияние върху положението на работника*.“ (*Ramsay* [Рамзей], An Essay on the Distribution of Wealth, стр. 90, 91.)

ственото богатство, която с напредъка на акумулацията прелива и става превърнима в добавъчен капитал, френетично се втурва в стари клонове на производството, чийто пазар изведнъж се е разширил, или пък в новооткрити клонове, като железниците пътища и т. н., потребността от които възниква от развитието на старите. Във всички такива случаи големи човешки маси трябва внезапно и без ущърб за степента на производството в другите сфери да могат да бъдат хвърлени на решаващите точки. Пренаселеността доставя тия маси. Характерният жизнен път на модерната индустрия — формата на прекъсван от по-малки колебания десетгодишен цикъл от периоди на средно оживление, производство под пълна пара, криза и стагнация — почива върху постоянното образуване, по-голямо или по-малко абсорбиране и новообразуване на индустриалната резервна армия или пренаселеността. От своя страна превратностите на индустриалния цикъл рекрутират пренаселеността и стават едни от най-енергичните фактори за нейното възпроизводство.

Този своеобразен жизнен път на модерната индустрия, който ние не срещаме в никоя предишна епоха на човечеството, е бил невъзможен и в детския период на капиталистическото производство. Съставът на капитала се е променял само твърде постоянно. Така че на неговата акумулация е отговарял, общо взето, пропорционален растеж на търсенето на труд. Бавно — какъвто е бил и напредъкът на неговата акумулация в сравнение с модерната епоха — капиталът се е натъкнал на природните граници на готовото за експлоатация работническо население, които са можели да бъдат премахнати само с насилствени средства, но за тях ще споменем по-късно. Внезапното и скокообразно разширение на мащаба на производството е предпоставка за неговото внезапно свиване; последното пак предизвиква първото, но първото е невъзможно без разполагаем човешки материал, без *умножение на работниците*, независимо от абсолютния растеж на населението. Това умножаване се създава чрез простия процес, който постоянно „освобождава“ част от работниците; чрез методи, които намаляват броя на заетите работници пропорционално на нарасналото производство. И тъй, цялата форма на движението на модерната индустрия израства от постоянното превръщане на част от работническото население в незаети или полузаети работни ръце. Повърхностното схващане на политическата икономия се проявява между другото и в това, че тя превръща разширяването и свиването на кредита — простия симптом на различните фази на индустриалния цикъл — в тяхна причина. Също както небесните тела, веднъж тласнати в определено движение, постоянно го повтарят — също така става и с общественото производство, щом то веднъж бъде хвърлено в това движение на сменящите се разширяване и свиване. Последиците от своя страна стават причини и различните фази на целия процес, който постоянно възпроизвежда своите собствени условия, вземат формата на *периодичност**. Щом последната вече се е утвър-

* Във френското издание (Париж, 1873 г.) Маркс е включил на това място (стр. 280) следния пасаж: „Но едва от времето, когато механичната индустрия добила такива дълбоки корени, че могла да упражнява преобладаващо влияние върху цялото национално производство; когато въз основа на нея външната търговия започнала да надминава ранга на вътрешната търговия; когато световният пазар последователно анексирал обширни области в Новия свят [Америка], в Азия и в Австралия; когато най-

дила, дори и политическата икономия почва да разбира производството на относителното, т. е. на превесното население от гледна точка на средната оплодотворителна потребност на капитала — като *жизнено условие на модерната индустрия.*

„Да приемем — казва *Х. Мэривейл*, по-рано професор по политическа икономия в Оксфорд, после чиновник в английското министерство на колониите, — да приемем, че във време на криза нацията напрегне всичките си сили, за да се избави чрез емиграция от няколко стотин хиляди бедни. Какви щяха да бъдат последиците? Че при първото възвръщане на търсенето на труд щеше да се окаже недостиг. Колкото и бързо да става възпроизводството на хората, все пак винаги е необходим период от едно поколение, за да се заместят възрастните работници. Но печалбите на нашите фабриканти зависят главно от властта им да се възползуват от благоприятния момент на оживено търсене и по този начин да се обезщетят за през периода на застой. *Тази власт им е осигурена чрез командуването на машинарията и на ръчния труд.* Те *трябва да заварват разполагаеми работни ръце*; те трябва да бъдат в състояние при нужда да напрегнат или да отпуснат активността на своите операции в зависимост от състоянието на пазара; иначе те просто няма да могат да запазят в надпреварата на конкуренцията онова надмощие, на което е основано *богатството на нашата страна.*“[84] Дори *Малтус* вижда в пренаселеността — която той по своя ограничен начин обяснява с абсолютно свръхнарастване на работническото население, а не с неговия относителен превес — една *необходимост на модерната индустрия.* Той казва: „Когато благоразумните навици по отношение на брака бъдат доведени до известна висота сред работническата класа на една страна, която [страна] зависи главно от мануфактурата и търговията, те биха били вредни за нея... Като се има предвид природата на хората, и при особено търсене не може да бъде доставен на пазара един прираст на работници преди изтичане на 16 или 18 години и превръщането на доходи в капитал чрез спестяване може да се разпространи много по-бързо; страната винаги е *изложена* на това, нейният фонд на работната заплата да расте по-бързо от населението.“[85] След като по този начин обявява

сетне станали достатъчно многобройни навлезлите в това развитие индустриални нации, [—] едва от това време датират онези постоянно повтарящи се цикли, чиито последователни фази обхващат цели години и които винаги се свеждат в една обща криза, която е край на един цикъл и изходна точка на нов цикъл. Досега периодичната продължителност на такива цикли е десет или единадесет години, но няма никакви основания да смятаме това число за константно. Напротив, от законите на капиталистическото производство, както току-що ги развихме, трябва да заключим, че това число е променливо и че периодът на циклите постепенно ще се съкращава.“ *Моск. ред.*

[84] *H. Merivale* [Меривейл], Lectures on Colonization and Colonies. Лондон 1841 и 1842 г., т. I, стр. 146.

[85] „Prudential habits with regard to marriage, carried to a considerable extent among the labouring class of a country mainly depending upon manufactures and commerce, might injure it... From the nature of a population, an increase of labourers cannot be brought into market in consequence of a particular demand till after the lapse of 16 or 18 years, and the conversion of revenue into capital, by saving, may take place much more rapidly; a country is always liable to an increase in the quantity of the funds for the maintenance of labour faster than the increase of population.“ (*Malthus* [Малтус], Principles of Political Economy, стр. 254, 319, 320.) В това съчинение Малтус най-после открива, с помощта на *Сисмонди*, прекрасното триединство на капиталистическото

постоянното произвеждане на относителна пренаселеност с работници за необходимост на капиталистическата акумулация, политическата икономия, също като стара мома, влага в устата на своя „beau ideal“ [фр.: „красив идеал“] за капиталиста следните думи, отправени към работниците, които надминават нужния брой и са изхвърлени на улицата от създадения от самите тях добавъчен капитал: „Ние, фабрикантите, правим за вас каквото можем като *умножаваме оня капитал*, благодарение на който вие трябва да съществувате; а *вие* трябва да вършите останалото, като нагаждате своя брой към средствата за съществуване.“[86]

За капиталистическото производство съвсем не е достатъчно онова количество разполагаема работна сила, което му доставя естественият прираст на населението. За да може да се проявява свободно, то се нуждае от индустриална резервна армия, *независима от тази природна граница.*

Дотук предполагахме, че на *покачването или спадането на променливия капитал точно отговаря покачването или спадането на броя на заетите работници.*

Но при неизменен или дори по-малък брой работници, командувани от променливия капитал, този капитал нараства, ако индивидуалният работник доставя *повече труд* и неговата *работна заплата* поради това нараства, макар че *цената на труда* остава неизменна или дори спада, само че по-бавно, отколкото се покачва масата труд. Прирастът на променливия капитал става тогава индекс за повече труд, но не за повече заети работници. Всеки капиталист има абсолютен интерес да изстисква определено количество труд от по-малък вместо от по-голям брой работници, макар повечето работници да са еднакво евтини *или дори по-евтини.* В последния случай вложеният постоянен капитал расте пропорционално с масата на поставения в движение труд, а в първия случай — много по-бавно. Колкото по-голям е мащабът на производството, толкова по-решаващ е този мотив. Неговото значение расте с акумулацията на капитала.

Видяхме, че развитието на капиталистическия начин на производство и на производителната сила на труда — едновременно причина и последица на акумулацията — дават на капиталиста възможност при *същото влагане* на променлив капитал да поставя в движение *повече труд* чрез по-голяма екстензивна или интензивна експлоатация на индивидуалните работни сили. Видяхме по-нататък, че той със *същата капиталова стойност купува повече работни сили*, като прогресивно заменя по-сръчните работници с по-несръчни, зрелите с незрели, мъжете с жени, възрастните работни сили с младежки или детски.

И така, от една страна, с напредъка на акумулацията *по-големият* променлив капитал поставя в движение повече труд, без да вербува повече работници, а от друга страна — променлив капитал от *една и съща величина* поставя в движение повече труд чрез същата маса работна сила, и най-сетне — повече по-неподготвени работни сили, с които замества по-подготвени.

производство „свръхпроизводство — свръхнаселение — свръхконсумация“, three very delicate monsters, indeed [наистина три съвсем прекрасни чудовища!]. (Сравни *F. Engels* [Енгелс], Umrisse zu einer Kritik der Nationalökonomie, пак там, стр. 107 сл.)

[86] *Harriet Martineau* [Мартино], The Manchester Strike, 1842 г., стр. 101.

Затова *произвеждането на една относителна пренаселеност* или *освобождаването на работниците* напредва още по-бързо отколкото техническото преобразуване на производствения процес, което и без това е *ускорено от напредъка на акумулацията*, и отколкото съответното пропорционално спадане на променливата част на капитала спрямо постоянната му част. Ако *средствата за производство*, като нарастват по размер и ефективност, стават във все по-малка степен *средства за наемане на работниците*, самото това отношение се видоизменя и от това, че, съобразно с нарастването на производителната сила на труда, капиталът покачва *своя приток на труд* по-бързо отколкото *своето търсене на работници*. Свръхтрудът на наетата част на работническата класа уголемява редиците на нейните резерви, докато, обратно, засиленият натиск, който последните чрез своята конкуренция упражняват върху заетите работници, ги принуждава към свръхтруд и към подчиненост под диктовката на капитала. Обричането на част от работническата класа на принудително безделие поради този свръхтруд на другата част, и обратно — става средство за обогатяване на отделния капиталист [83] и *същевременно ускорява произвеждането на индустриалната резервна армия в мащаб, отговарящ на напредъка на обществената акумулация*. Колко е важен този момент от образуването на относителната пренаселеност доказва например Англия. Нейните технически средства за „спестяване" на труд са колосални. Въпреки това, ако утре трудът навсякъде бъде ограничен до разумни размери и бъде степенуван между различните слоеве на работническата класа по възраст и пол, наличното работническо население ще бъде абсолютно недостатъчно за продължаване на националното производство в неговия днешен мащаб. Щеше да се наложи превръщането на голямото мнозинство от сегашните „непроизводителни" работници в „производителни".

[83] Дори през време на памучната криза в 1863 г. намираме в един памфлет на памукопредачите от Блекбърн остро заклеймяване на извънредния труд, който по силата на фабричния закон е засягал, естествено, само възрастни работници-мъже. „От възрастните работници в тази фабрика се изисквеше 12 до 13-часов труд на ден, макар че има стотици, които са принудени да бездействуват, а на драго сърце биха работили през част от работното време, за да могат да поддържат своите семейства и да спасят своите братя по труд от преждевременна смърт поради извънредния труд." „Ние — казва се по-нататък — бихме попитали, възможни ли са що-годе сносни отношения между господари и слуги при тази практика да се работи извънредно време? Жертвите на извънредния труд чувствуват тая несправедливост също тъй, както и ония, които са обречени на принудително безделие (condemned to forced idleness). В тоя окръг работата, която трябва да се свърши, стига, за да ангажира отчасти всички работници, ако трудът се разпределеше справедливо. Ние искаме само правото си, като подканваме господарите навсякъде да съкратят работното време поне докато трае сегашното положение на нещата, вместо да претоварват с работа една част от работниците, докато другата част по липса на работа е принудена да влачи своето съществуване за сметка на благотворителността." („Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1863", стр. 8.) — Авторът на „Essay on Trade and Commerce" със своя привичен безпогрешен инстинкт на буржоа схваща ефекта на относителната пренаселеност върху заетите работници. „Друга причина на бездействуването (idleness) в това кралство е липсата на *достатъчен брой работни ръце*. Винаги когато поради някакво необикновено търсене на фабрикати масата на труда стане недостатъчна, работниците чувствуват своето собствено значение и искат да накарат и своите господари да го почувствуват; това е поразително; но манталитетът на тези субекти е толкова извратен, че в такива случаи групи работници се обединяват с цел да поставят господаря в затруднение с това, че безделничат цял ден." („Essay etc.", стр. 27, 28.) Работата е там, че субектите са искали увеличение на работната заплата.

Общо взето, общите движения на работната заплата се регулират изключително от *разширението и свиването на индустриалната резервна армия, които отговарят на смяната на периодите на индустриалния цикъл*. Значи те не се определят от движението на абсолютния брой на работническото население, а от променливото съотношение, в което работническата класа се разпада на активна армия и резервна армия, от покачването или спадането на относителния размер на пренаселеността, от степента, в която тя ту бива абсорбирана, ту отново бива изхвърляна на свобода. За модерната индустрия с нейния десетгодишен цикъл и неговите периодични фази — които при това с напредване на акумулацията са кръстосвани от неправилни и все по-бърже следващи едни след други колебания — наистина щеше да бъде хубав един закон, който регулира търсенето и притока на труд не чрез *разширението и свиването на капитала*, значи *според неговите оплодотворителни потребности за съответния момент*, така че трудовият пазар да изглежда ту относително недостатъчно пълен, защото капиталът се разпростира, ту пък препълнен, защото капиталът се свива, — а, наопаки, поставя движението на капитала в зависимост от *абсолютното движение на броя на населението*. А тъкмо такава е икономическата догма. Според нея поради акумулацията на капитала работната заплата се покачва. Повишената работна заплата подтиква към по-бързо умножаване на работническото население и това умножаване трае докато трудовият пазар се препълни, значи докато капиталът стане относително недостатъчен в сравнение с притока на работници. Работната заплата спада и това е опаката страна на медала. Поради спадането на работната заплата работническото население постепенно намалява, така че в сравнение с него капиталът отново получава превес, или, както го обясняват иначе, спадането на работната заплата и съответното покачване на експлоатацията на работника отново ускорява акумулацията, докато в същото време ниската заплата държи в шах растежа на работническата класа. Така пак настъпва положението, когато притокът на труд е по-малък от търсенето на труд, заплатата се покачва и т. н. Прекрасен метод на движение за развитото капиталистическо производство! Преди още *да може* да настъпи — поради покачване на работната заплата — някакъв положителен растеж на действително работоспособното население, вече отдавна ще е изтекъл срокът, в който трябва да се проведе индустриалният поход, да се даде и реши сражението.

Между 1849 и 1859 г., едновременно със спадането на житните цени, е настъпило едно фактически само номинално покачване на работната заплата в английските земеделски окръзи, напр. в Уилтшайр седмичната заплата се е покачила от 7 на 8 шилинга, в Дорсетшайр — от 7 или 8 на 9 шилинга и т. н. Това е било последица от един *необикновен* отлив на земеделската пренаселеност, причинен от военното търсене, от грамадното разширение на железопътните строежи, на фабриките, на мините и т. н. Колкото е по-ниска работната заплата, а толкова по-високи *процентни числа* се изразява всяко, дори и най-незначително нейно покачване. Ако напр. седмичната заплата е 20 шилинга и се покачи на 22 шилинга, увеличението ще бъде 10 %, ако, напротив, тя е само 7 шилинга и се покачи на 9, то ще бъде $28\frac{4}{7}$ %, което звучи

твърде внушително. Във всеки случай арендаторите пропищели и дори „London Economist" [„Лондон икономист"] сериозно забърборил за „a general and substantial advance" [общ и значителен напредък][84] по отношение на тази мизерна заплата. Какво направиха арендаторите? Чакаха ли, докато поради тази блестяща заплата селските работници се размножат дотолкова, че тяхната заплата по необходимост да трябва да спадне, както това става в догматично-икономическия мозък? Те въведоха повече машинария и работниците завчас пак „надминаха броя", и то в съотношение, което задоволи дори арендаторите. Сега в земеделието бе вложен „повече капитал" отколкото преди, и то в по-производителна форма. С това търсенето на труд спадна не само относително, но и абсолютно.

Горната икономическа фикция смесва законите, които регулират *общото движение на работната заплата* или отношението между работническата класа, т. е. целокупната работна сила — и целокупния обществен капитал, със законите, които *разпределят работническото население между отделните сфери на производството*. Ако напр. поради благоприятна конюнктура акумулацията в определена сфера на производството е особено оживена, ако печалбата в нея е по-голяма от средната печалба и добавъчен капитал се устремява натам — там естествено се покачва търсенето на труд и работната заплата. По-високата работна заплата привлича по-голяма част от работническото население в облагодетелствуваната сфера, докато тя се насити с работна сила и работната заплата след време пак спадне до своето предишно средно равнище, или и под него — ако наплivът е бил твърде голям. Тогава не само спира заселването на работници във въпросния бранш, но дори на негово място идва тяхното изселване. Тук икономистът си въобразява, че вижда „къде и как" при покачване на работната заплата се извършва абсолютно увеличаване на броя на работниците, а при абсолютно увеличаване на броя на работниците — спадане на работната заплата, но той всъщност вижда само *местното колебание на трудовия пазар* в отделна сфера на производството, вижда само *явления на разпределянето на работническото население* в различните сфери за влагане на капитал, в зависимост от неговите променящи се потребности.

Индустриалната резервна армия в периодите на стагнация и на среден просперитет упражнява натиск върху активната работническа армия, а в периода на свръхпроизводство и трескава дейност обуздава нейните претенции. Така че *относителната пренаселеност е оня фон, върху който се движи законът за търсенето и предлагането на труда. Тя стяга полето на действие на тоя закон в предели, които абсолютно отговарят на експлоататорската алчност и на властолюбието на капитала.* Тук е мястото да се върнем към един от подвизите на икономическата апологетика. Читателят си спомня, че когато — поради въвеждане на нова или разширяване на старата машинария — част от променливия капитал се превръща в постоянен, икономическият апологет тълкува тая операция, която „обвързва" капитал и с това „изхвърля на свобода" работници, тъкмо наопаки, в смисъл че тя освобождава капитал за *работника*. Едва сега можем напълно да отдадем

[84] „Economist" 21 януари 1860 г.

заслуженото на безсрамието на апологета. Изхвърлят се на свобода не само непосредствено изтиканите от машината работници, но и екипът, който ги замества, и оня допълнителен контингент, който редовно се абсорбира при обичайното разширяване на предприятието върху неговата стара основа. Сега те всички са „изхвърлени на свобода" и всеки нов капитал, който има охотата да функционира, може да разполага с тях. Дали той привлича тях или други, ефектът върху общото търсене на труда ще бъде нула, докато тоя нов капитал е достатъчен само за да освободи пазара от тъкмо толкова работници, колкото са хвърлили в него машините. Ако капиталът наеме по-малък брой, количеството на онези, които надминават нужния брой, нараства, ако наеме по-голям брой, общото търсене на труд нараства само с превеса на заетите над „изхвърлените на свобода". Така че подемът, който търсещите приложение добавъчни капитали иначе биха предизвикали във всеобщото търсене на труд, се неутрализира във всеки случай дотолкова, доколкото са достатъчни работниците, които машината е изхвърлила на улицата. Това значи, че механизмът на капиталистическото производство се грижи за това, *щото абсолютният прираст на капитала да не бъде придружаван от съответно покачване на общото търсене на труд*. И това апологетът нарича компенсация за мизерията, страданията и възможната гибел на работниците, изтласкани през преходния период, който ги натирва в индустриалната резервна армия! Търсенето на труд не е идентично с растежа на капитала, предлагането на труд не е идентично с растежа на работническата класа; така че не може да се приеме, че си взаимодействуват две независими една от друга сили. *Les dés sont pipés* [френ. — заровете са подправени]. Капиталът действува едновременно в двете посоки. Ако неговата акумулация, от една страна, увеличава търсенето на труд, тя, от друга страна, с „изхвърлянето на свобода" на работниците увеличава и техния приток, докато едновременно натискът на незаетите работници принуждава заетите да влагат повече труд, значи прави до известна степен предлагането *на труда независимо от притока на работници. Движението на закона за търсенето и предлагането на труда върху тая база довършва деспотизма на капитала до неговата връхна точка*. Затова, щом работниците проникнат в тайната на това, как става, че колкото повече работят, колкото повече произвеждат чуждо богатство и колкото повече расте производителната сила на техния труд, толкова по-несигурна става за тях дори функцията им като оплодотворително средство на капитала; щом открият, че степента на интензивността на конкуренцията помежду самите тях изцяло зависи от натиска на относителната пренаселеност; щом се постараят да организират чрез трейдюниони и т. н. планомерно съдействие между заети и незаети работници, за да пречупят или да отслабят гибелните за тяхната класа последици на този *природен закон на капиталистическото производство* — капиталът и неговият сикофант, икономистът, надават вой, че се нарушавал „вечният" и така да се каже „свещеният" закон на търсенето и предлагането. Защото всяка сплотеност между заетите и незаетите работници нарушавала „чистата" проява на този закон. Но от друга страна, когато — както е напр. в колониите — неблагоприятни обстоятелства *пречат* на образуването на *индустриалната резервна армия*, а заедно с нея на *абсолютната зависимост* на

работническата класа от класата на капиталистите, капиталът и наред с него неговият банален Санчо Пансо се бунтуват срещу „свещения“ закон на търсенето и предлагането *и се старяят да го подпомогнат чрез насилствени средства.*

4. Различни форми на съществуване на относителната пренаселеност. Всеобщият закон на капиталистическата акумулация

Относителната пренаселеност съществува във всевъзможни нюанси. Всеки работник спада към нея през времето, когато е полузает или съвсем незает. Независимо от нейните едри, *периодично* повтарящи се форми, които са отпечатък от *смяната на фазите на индустриалния цикъл*, така че тя се явява *ту* остро, във време на криза, *ту* хронично, във време на застой — тя постоянно има три форми: *подвижна, латентна и застойна.*

В центровете на модерната индустрия — във фабриките, мануфактурите, металодобивните заводи, рудниците и т. н. — работниците ту биват изтласквани, ту пък наново биват привличани в по-голямо количество, така че, общо взето, броят на заетите работници се увеличава, макар и в постоянно намаляваща се пропорция в сравнение с мащаба на производството. Тук пренаселеността съществува в подвижна форма.

Както в същинските фабрики, тъй и във всички едри работилници, където машинарията влиза като фактор или поне е въведено модерното разделение на труда, са заети маса работници от мъжки пол, още непрекъснали периода на юношеството. Но след настъпване на този срок само малцина остават на работа в същите браншове, а мнозинството редовно бива уволнявано. То образува елемент на подвижната пренаселеност и този елемент нараства заедно с размерите на индустрията. Част от тези работници емигрират и в същност само следват емигриращия капитал. Едно от последиците е, че женското население нараства по-бързо отколкото мъжкото, teste [лат.: за което свидетелствува] Англия. Обстоятелството, че естественият прираст на работническата маса не насища акумулационните потребности на капитала и все пак едновременно с това ги надминава, е противоречие на самото движение на капитала. Той има нужда от по-големи маси работници на по-ранна възраст и от по-малка маса възмъжали. Това противоречие не е по-крещящо от другото, че се оплакват от *недостиг на работни ръце* в същото време, когато много хиляди работници са на улицата, защото разделението на труда ги е приковало към определен производствен клон[81]. При това капиталът тъй бързо консумира работната сила, че работникът на средна възраст е вече повече или по-малко изхабен. Той попада в редовете на надминаващите нужния брой или бива изтикван от по-високо на по-ниско стъпало. Тъкмо между работниците на едрата индустрия ние се натък-

[81] Докато във втората половина на 1866 г. от 80,000 до 90,000 работници в Лондон са били изхвърлени без работа, във фабричния отчет за същото полугодие се казва: „Изглежда, че не е абсолютно вярно, когато казват, че търсенето предизвиква приток именно в момента, когато той е нужен. Това не важи за труда, тъй като много машинарии трябваше миналата година да спре поради липса на работни сили.“ („Reports of Insp. of Fact. for 31st Oct. 1866“, стр. 81.

ваме на най-краткотраен живот. „Д-р Лий, завеждащ здравното дело в Манчестер, е установил, че средната продължителност на живота на заможната класа в този град е 38, а за работническата класа само 17 години. В Ливърпул тя е 35 години за първата класа и 15 за втората. От това значи следва, че привилегированата класа има право на повече от двойно по-дълъг живот (have a lease of life) отколкото нейните по-малко облагодетелствувани съграждани.“[81a] При тези условия *абсолютният растеж* на тая категория от пролетарията изисква такава форма, която да увеличава нейния брой, макар че нейните елементи се изхабяват много бързо. Това значи — *бърза смяна на работническите поколения.* (Тоя закон не важи за останалите класи на населението.) Тази обществена потребност се задоволява чрез ранни бракове — неизбежна последица от условията, в които живеят работниците от едрата индустрия — и чрез оная премия, която експлоатацията на работническите деца дава за тяхното произвеждане.

Щом капиталистическото производство завладее *земеделието* — или в степента, в която се извършва това завладяване — *търсенето на земеделско работническо население намалява абсолютно, паралелно с акумулирането на функциониращия тук капитал,* като при това отблъскването на това население се допълва, както в неземеделската индустрия, чрез по-голямо привличане. Затова част от селското население е винаги *готово* да мине към *градски или мануфактурен пролетариат* и само издебва благоприятните условия за това превръщане (мануфактура тук в смисъл на каквато и да било неземеделска индустрия.)[82] Значи този източник на относителната пренаселеност *е постоянно подвижен.* Но непрекъснатият приток към градовете предполага *в самите села* една постоянна *латентна* пренаселеност, чийто размер става видим само когато отводните канали по изключение се отварят нашироко. Затова заплатата на селския работник бива смъквана до минимум и той винаги стои с единия крак в блатото на пауперизма.

Третата категория на относителната пренаселеност, *застойната,* образува част от *активната* работническа армия, но с твърде нередовна заетост. Така тя предлага на капитала неизчерпаем резервоар на разполагаема работна сила. Нейното положение в живота спада под средното нормално ниво на работната класа и именно това я превръща в широка основа на особени експлоатационни клонове на капитала. Тя се характеризира с максимум работно време и минимум работна заплата. Под рубриката домашно производство ние вече се запознахме с нейния главен образ. Тя постоянно попълва редовете си от онези, които над-

[81a] Реч на Дж. Чембърлейн, тогава кмет на Бърмингам, сега (1883 г.) министър на търговията, произнесена при откриването на санитарната конференция в Бърмингам, на 15 януари 1875 г.

[82] Според преброяването от 1861 г. в Англия и Уелс е имало „781 града с 10,960,998 жители, докато в селата и паланките е имало само 9,105,226 жители... В 1851 г. в преброяването са фигурирали 580 града, населението на които е било почти равно на населението на окръжаващите ги селски окръзи. Но докато населението на тези селски окръзи през следващите 10 години е нараснало само с половин милион души, в 580-те града то е нараснало с 1,554,067 души. Прирастът на населението в селските енорни съставлява $6\frac{5}{10}\%$, а в градовете $17\frac{3}{10}\%$. Разликата в размера на нарастването се дължи на *преселването от селата в градовете.* Три четвърти от общото нарастване на населението се пада на градовете“ („Census etc.“, том III, стр. 11, 12).

минават нужния брой за едрата индустрия и земеделие, а особено от пропадащи клонове на производството, в които манифактурата убива занаята, в машинното производство — манифактурата. Нейният размер се разширява също тъй, както с размера и енергичността на акумулацията напредва и поставянето на работници „вън от нужния брой". Но заедно с това тя образува такъв елемент на работническата класа, който сам се възпроизвежда и се увековечава и който взема сравнително по-голям дял в нейния целокупен растеж отколкото всички други нейни елементи. *В действителност не само масата на ражданията и смъртните случаи, но и абсолютната големина на семействата са обратно пропорционални на височината на работната заплата, значи на масата на средствата за живот, с които разполагат различните категории работници.* Тоя закон на капиталистическото общество би звучал безсмислено между диваци или дори между цивилизовани колонисти. Той напомня за масовото възпроизводство на индивидуално слаби и много преследвани животински видове.[87]

Най-сетне, най-долната утайка на относителната пренаселеност обитава сферата на *пауперизма*. Независимо от скитниците, престъпниците, проститутките, накъсо същинския лумпенпролетариат — този обществен слой се състои от три категории. *Първо, работоспособни.* Достатъчно е само повърхностно да прегледаме статистиката на английския пауперизъм, и ще видим, че неговата маса набъбва при всяка криза и спада при всяко съживяване на сделките. *Второ*, сирачета и деца на паупери. Те са кандидати за индустриалната резервна армия, а в периоди на голям подем, като напр. в 1860 г., бързо и масово се включват в активната работническа армия. *Трето*, пропаднали, дрипави, негодни за труд. Това са особено индивиди, които пропадат поради своята неподвижност, причинена от разделението на труда, такива, които доживяват повече от нормалната възраст на работника, най-сетне жертвите на индустрията, чийто брой расте заедно с нарастването на опасната машинария, на мините, химическите фабрики и т. н., осакатени, болни, вдовици и т. н. Пауперизмът е инвалидният дом на активната работническа армия и баластът на индустриалната резервна армия. Неговото произвеждане е включено в производството на относителната пренаселеност, необходимостта от него — в необходимостта от нея, заедно с нея той образува необходимо условие за съществуването на капиталистическото производство и за развитието на богатството. Той принадлежи към faux frais [френ. непродуктивните разноски] на капиталистическото производство, но капиталистът в повечето случаи съумява да ги

[87] „Изглежда, че бедността благоприятствува размножаването." (*A. Smith* [А. Смит]. Wealth of Nations, кн. I, гл. VIII, изд. Wakefield, т. I, стр. 195. — *Моя бел.*) Това нещо дори било особено мъдро наредено от бога — според мнението на галантния и остроумен абат *Галиани*: „Бог е наредил тъй, че хората, които упражняват най-полезните занаяти, да се раждат в преизобилно количество." (*Galiani* [Галиани], Della Moneta, стр. 78.) „Мизерията — чак до най-крайните предели на глада и епидемиите — *по-скоро умножава растежа на населението, вместо да го спъва.*" (*S. Laing* [Лейнг], National Distress, 1844 г., стр. 69.) След като илюстрира това със статистически данни, *Лейнг* продължава: „Ако всички хора се намираха в охолни условия, тогава светът скоро щеше да се обезлюди." („If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.")

прехвърли от себе си върху плещите на работническата класа и на дребната буржоазия.

Колкото по-голямо е общественото богатство, функциониращият капитал, размерът и енергията на неговия растеж, *а значи и абсолютната величина на пролетариата и производителната сила на неговия труд*, толкова по-голяма е индустриалната резервна армия. *Разполагаемата работна сила* се развива *по силата на същите причини*, както и *експанзивната сила на капитала*. Значи относителната величина на индустриалната резервна армия нараства заедно със силите на богатството. Но колкото по-голяма е тази резервна армия в сравнение с активната работническа армия, толкова по-масова е *консолидираната* пренаселеност, чиято мизерия е обратно пропорционална на мъките на нейния труд. Най-сетне, колкото по-голям е сиромахлазаровският слой на работническата класа и индустриалната резервна армия — толкова по-голям е официалният пауперизъм. ***Това е абсолютният, всеобщ закон на капиталистическата акумулация.*** В своето осъществяване този закон, както и всички други закони, се видоизменя под влиянието на различни обстоятелства, но мястото за техния анализ не е тук.

Понятно е безумието на икономическата мъдрост, която проповядва на работниците *да нагаждат своя брой към оплодотворителните потребности на капитала*. Механизмът на капиталистическото производство и на капиталистическата акумулация постоянно нагажда този брой към тези оплодотворителни потребности. Първата дума на това нагаждане е създаването на относителна пренаселеност или индустриална резервна армия, а последната дума — мизерията на все по-нарастващи слоеве от активната работническа армия и баластът на пауперизма.

Законът, според който дадена постоянно нарастваща маса от средства за производство може — благодарение на напредъка в производителността на обществения труд — да се постави в движение с прогресивно намаляващо се изразходване на човешка сила, — на *капиталистическа* почва, където не работникът прилага средствата на труда, а средствата на труда прилагат работника, този закон се изразява в това, че *колкото по-висока е производителната сила на труда, толкова по-голям е натискът на работниците върху средствата за тяхното заангажиране*, толкова по-нестабилни са значи условията на тяхното съществуване: ***продажба на собствената сила*** за умножаване на чуждото богатство или за самооплодотворяване на капитала. Така че *по-бързият растеж на средствата на производството и на производителността на труда отколкото този на производителното население капиталистически се изразява*, напротив, в това, че *работническото население расте винаги по-бързо отколкото оплодотворителната потребност на капитала*.

В четвъртия отдел, при анализа на производството на относителната принадена стойност, ние видяхме: в рамките на *капиталистическата система* прилагането на всички методи за покачване на обществената производителна сила на труда става за сметка на индивидуалния работник, всички средства за развитие на производството се превръщат в средства за владеене и експлоатиране на производителя, осакатяват работника до получовек, унизяват го до придатък към машината, с мъката на труда отнемат съдържателността на труда, отчуждават

работника от духовните сили на трудовия процес в същата степен, в която науката се сраства като самостоятелна сила с този процес; те обезобразяват условията, в които работникът се труди, подчиняват го през време на трудовия процес на най-дребнавия и злобен деспотизъм, превръщат цялото му жизнено време в работно време, хвърлят жената и децата му под джагернаутовата колесница на капитала. Но всички методи за производство на принадена стойност са същевременно и методи за акумулация, и обратно — всяко разширяване на акумулацията става средство за развитието на тези методи. От това следва, че в размера, в който се акумулира капиталът, положението на работника неизбежно ще се влошава, *каквато и да бъде неговата заплата*, висока или ниска. Най-сетне законът, който винаги държи *относителното свръхнаселение* или *индустриалната резервна армия* в равновесие *с обема и енергичността на акумулацията* — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото клиновете на Хефест са приковавали Прометей към скалата. Този закон обуславя една *акумулация на мизерията*, съответна на *акумулацията на капитала*. Следователно акумулацията на богатство на единия полюс е същевременно акумулация на мизерия, изтощение, робство, невежество, брутализиране и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която произвежда *своя собствен продукт като капитал*.

Този *антагонистичен характер на капиталистическата акумулация*[88] е бил посочван в различни форми от икономистите, макар че те отчасти смесват в един кош с него редица наистина аналогични, но все пак по същество различни явления от *предкапиталистическите начини на производство*.

Венецианският калугер *Ортес*, един от големите писатели-икономисти на XVIII век, схваща *антагонизма на капиталистическото производство като всеобщ природен закон на общественото богатство*. „Икономически доброто и икономически злото у една нация винаги се уравновесяват взаимно (il bene e il male economico in una nazione sempre all'istessa misura): изобилието на блага у едни е винаги равно на липсата им у други (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Голямото богатство на някои е винаги придружено с абсолютно ограбване на най-необходимото от много повече други хора. Богатството на нацията отговаря на нейното население, а нейната мизерия отговаря на богатството ѝ. Работливостта на едни налага на други да стоят бездейни. Бедните и бездейните са необходим плод на богатите и дейтелните“ и т. н.[89] Приблизително 10 години след Ортес протестантският английски поп *Таунсенд* по най-груб начин славослови бедността като необходимо условие за богатството. „*Законодателната принуда към труд* е свързана с твърде много трудности, насилия и шум, докато *гладът* не само предизвиква мирен, мълчалив, постоянен натиск, но и като най-естествен мотив за индустрия и труд предизвиква най-мощно напрягане.“ Значи всичко се свежда към това, да се направи гладът перманентно явление между работническата класа, а за това се грижи, според Таунсенд, принципът за населението, който е особено деен между бедните. „Изглежда, че е *природен закон* бедните да са до известна степен лекомислени (improvident) (а именно толкова лекомислени, че се раждат на тоя свят без златни лъжички в устата си), така че винаги *се намират хора* (that there always may be some) за изпълняване на най-робските, най-мръсните и най-долните функции в обществото. Това твърде много умножава фонда на човешкото щастие (the fund of human happiness), по-деликатните (the more delicate) се освобождават от това тегло и могат несмущавани да се отдадат на някоя по-издигната професия и т. н. ... Законът за бедните има тенденция да наруши хармонията и красотата, симетрията и реда на *тази система*, изградена в света от *бога и природата*.“[90] Ако венецианският калугер е намирал в решението на съдбата, което увековечава мизерията, оправдание за съществуването на християнската благотворителност, безбрачието, манастирите и богоугодните заведения, то протестантският храненик, напротив, намира в това претекст да осъди законите, по силата на които бедният е имал право на оскъдна обществена помощ. — „*Напредъкът на общественото богатство* — казва *Щорх* — създава *онази полезна класа на обществото* ... която извършва най-скучните, най-долните и най-отвратителните работи, с една дума — взема върху плещите си *всичко*, което в живота е неприятно и робско, и именно с това дава на *другите класи* свободното време, веселото разположение на духа и *конвенционалното* (c'est bon [фр.: добре казано]!) достойнство на характера и т. н.“[91] Щорх се пита, какво предимство има в същност пред варварството тази капиталистическа цивилизация с нейната мизерия и нейната деградация на масите? Той намира само един отговор — *сигурността*! — „Благодарение на напредъка на индустрията и науката — казва *Сисмонди* — всеки работник може всекидневно да произвежда много повече от това, което му е необходимо за неговата консумация.

[88] „Така че от ден на ден става все по-ясно, че производствените отношения, в които се движи буржоазията, нямат единен прост характер, а двойствен; че в същата пропорция, в която се създава богатството, се създава и мизерията; че в същата пропорция, в която се развиват производителните сили, се развива и една производителна сила на обратен натиск; че тия отношения създават *буржоазното богатство*, т. е. богатството на буржоазната класа, само като унищожават едновременно и постоянно богатството на отделни членове на тази класа и като произвеждат все нарастващ пролетариат.“ (*Karl Marx* [Карл Маркс], Misère de la Philosophie, стр. 116.)

[89] *G. Ortes* [Дж. Ортес], Della Economia Nazionale libri sei 1777“ у Custodi, Parte Moderna, т. XXI, стр. 6, 9, 22, 25 и т. н. Ортес казва пак там, на стр. 32: „Вместо да измислям безполезни системи за щастието на народите, аз ще се огранича да изследвам причините на тяхното нещастие.“

[90] „A Dissertation on the Poor Laws. By a Wellwisher of Mankind. (*The Rev. Mr. J. Townsend* [отец Дж. Таунсенд], 1786“, ново изд., Лондон 1817 г., стр. 15, 39, 41. Този „деликатен“ поп, от чието току-що приведено съчинение, както и от пътуването му из Испания, Малтус често пъти преписва по цели страници, е заимствувал по-голямата част от своята доктрина от сър *Дж. Стюарт*, когото той обаче изопачава. Напр. когато Стюарт казва: „Тук, при робството, е съществувал един *насилствен метод* да се прави човечеството трудолюбиво [за неработниците] ... Тогава хората са били принуждавани към труд [т. е. към безплатен труд за други], защото са били *роби на други хора*; сега хората биват принуждавани към труд [т. е. към безплатен труд за неработниците], защото са *роби на своите собствени потребности*“ — от това той не вади заключение, както охраненият поп, че ... наемните работници трябва винаги да си стягат каиша от глад. Напротив, той иска да умножи техните потребности и същевременно да направи растящия брой на техните потребности потик към техния труд за „по-деликатните“.

[91] *Storch* [Щорх], Cours d'Économie Politique, изд. Петербург 1815 г., т. III, стр. 223.

Но в същото време когато неговият труд създава богатството — самото това богатство щеше да го направи малко пригоден за труд, ако той самият беше призван да го консумира." Според него „хората (т. е. работниците) *щяха да бъдат принудени да се откажат от всички усъвършенствувания и изкуствата, както и от всички удобства, които ни дава индустрията, ако трябваше да ги изкупят с такъв постоянен труд като този на работника...* Усилията днес са отделени от тяхното възнаграждение, не един и същ човек най-напред работи, а после почива, напротив, именно защото единият работи — другият трябва да почива... Така че безкрайното умножаване на производителните сили на труда не може да има друг резултат освен увеличаването на лукса и на наслажденията на бездейните богаташи."[92] Най-сетне *Дестют де Траси*, студеният като риба буржоазен доктринер, брутално изказва мисълта си: „Бедни нации са ония, където народът живее добре, а богати нации са ония, където той обикновено е беден."[93]

5. Илюстрация на всеобщия закон на капиталистическата акумулация

а) Англия от 1846—1866 г.

Нито един период на модерното общество не е толкова благоприятен за изучаване на капиталистическата акумулация, както периодът на последните 20 години. Сякаш тъкмо този период е намерил кесията на Фортунат. А от всички страни пак Англия дава класически пример, защото тя заема първото място в световния пазар, защото само тук капиталистическото производство е напълно развито и, най-после, защото въвеждането на хилядогодишното царство на свободната търговия е заприщило от 1846 г. насам и последното убежище на вулгарната политическа икономия. Титаничният напредък на производството, при който втората половина на двадесетгодишния период далеч надминава първата, бе вече достатъчно набелязан в четвъртия отдел.

Макар че абсолютното нарастване на английското население през последните 50 години е било твърде голямо, все пак *относителното нарастване, т. е. нормата на прираста, постоянно е спадало*, както се вижда от следната таблица, взета от официалното преброяване

Годишен процентен прираст на населението в Англия и Уелс

1811—1821	1,533 %
1821—1831	1,446 %
1831—1841	1,326 %
1841—1851	1,216 %
1851—1861	1,141 %

Нека разгледаме сега от друга страна *растежа на богатството*. Тук най-сигурният критерий е движението на печалбите, поземлените

[92] *Sismondi* [Сисмонди] Nouveaux Principes etc., т. I, стр. [78 — *Марк. ред.*] 79, 80, 85 [, 81 — *Марк. ред.*].

[93] *Destutt de Tracy* [Детю де Траси], Traité de la volonté etc., стр. 231: „Les nations pauvres, c'est là où le peuple est à son aise, et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre."

ренти и т. н., които се облагат с данък върху приходите. Прирастът на облагаемите печалби (без арендаторите и някои други рубрики) е възлизал за Великобритания от 1853 г. до 1864 г. на 50.47 % (или средно годишно 4.58 %)[94], а прирастът на *населението през същия период* — приблизително на 12 %. Прирастът на облагаемите ренти от земята (включително от къщи, железни пътища, мини, риболов и т. н.) за периода от 1853 г. до 1864 г. е възлизал на 38 % или $3\frac{5}{12}$ % годишно, от които най-големият дял се пада на следните рубрики

	Прираст на годишния приход от 1853—1864	Годишно нарастване
От къщи	38.60 %	3.50 %
От каменоломни	84.76 %	7.70 %
От мини	68.85 %	6.26 %
От железоплавилни заводи	39.92 %	3.63 %
От рибарство	57.37 %	5.21 %
От заводи за светилен газ	126.02 %	11.45 %
От железници	83.29 %	7.57 %[95]

Ако сравним всеки четири години от периода 1853—1864 г., ще видим, че *степента на прираста* на приходите постоянно расте. Така напр. за произтичащите от печалби приходи тя е за 1853—1857 годишно 1.73 %, за 1857—1861 годишно 2.74 % и за 1861—1864 годишно 9.30 %. Цялата сума на приходите, облагани с данък върху прихода, е възлизала в Съединеното кралство в 1856 г. на 307,068,898 ф. ст., в 1859 г. на 328,127,416 ф. ст., в 1862 г. на 351,745,241 ф. ст., в 1863 г. на 359,142,897 ф. ст., в 1864 г. на 362,462,279 ф. ст., в 1865 г. на 385,530,020 ф. ст.[96]

Акумулацията на капитала беше едновременно съпровождана и от неговата *концентрация* и централизация. Макар че в Англия не е съществувала никаква официална земеделска статистика (в Ирландия такава има), десет английски графства по своя инициатива са я създали. За тези графства тя сочи резултата, че от 1851 до 1861 г. арендите под 100 акра са се намалили от 31,583 на 26,597; значи 5,016 са се съединили с по-големи аренди[97]. От 1815 до 1825 г. нито един движим имот *над 1 милион ф. ст.* не е подлежал на данък върху наследството, а от 1825 до 1855 г. е имало 8 такива имоти, от 1856 до юни 1859 г., т. е. за $4\frac{1}{2}$ години — 4[98]. Но централизацията най-ясно се вижда от един

[94] „Tenth Report of the Commissioners of H. M.'s Inland Revenue", Лондон 1866 г., стр. 38.

[95] Пак там.

[96] За едно сравнение тези числа са достатъчни, но ако ги разглеждаме абсолютно, те са неверни, тъй като всяка година остават „премълчани" може би 100 милиона ф. ст. приходи. Оплакването на Commissioners of Inland Revenue за систематическата измама, особено от страна на търговци и индустриалци, се повтаря във всеки техен отчет. Така напр. в един отчет четем: „Едно акционерно дружество декларира своите облагаеми с данък печалби на 6,000 ф. ст., а оценителят ги оцени на 88,000 ф. ст. и в края на краищата данъкът беше заплатен върху тази сума. Друго едно дружество декларира 190,000 ф. ст., но беше принудено да признае, че действителната сума е 250,000 ф. ст." (пак там, стр. 42.)

[97] „Census etc.", пак там, стр. 29. Твърдението на Джон Брайт, че 150 земевладелци притежават половината от английската земя и 12 земевладелци — половината от шотландската земя, не е опровергано.

[98] „Fourth Report etc. of Inland Revenue", Лондон 1860 г., с

кратък анализ на рубрика D от данъка върху прихода (печалби, с изключение на арендаторите и т. н.) за годините 1864 и 1865. Но преди това отбелязвам, че приходи от този източник, възлизащи най-много на 60 ф. ст., подлежат на Income Tax [данък върху прихода]. Тези подлежащи на данък приходи през 1864 г. са възлизали в Англия, Уелс и Шотландия на 95,844,222 ф. ст., а през 1865 г. на 105,435,579 ф. ст.[139], докато броят на обложените лица в 1864 е бил 308,416 души при население от всичко 23,891,009, а в 1865 този брой е бил 332,431 души при население от всичко 24,127,003. Следната таблица показва разпределението на тези приходи за двете години:

	Годината, която се свършва на 5 април 1864 г.		Годината, която се свършва на 5 април 1865 г.	
	Приход от печалби ф. ст.	Лица	Приход от печалби ф. ст.	Лица
Общ приход	95,844,222	308,416	105,435,738	332,431
от които	57,028,289	23,334	64,554,297	24,265
от които	36,415,225	3,619	42,535,576	4,021
от които	22,809,781	832	27,555,313	973
от които	8,744,762	91	11,077,238	107

През 1885 г. в Съединеното кралство са били произведени 61,453,079 тона *каменни въглища* на стойност 16,113,167 ф. ст., през 1864 г. — 92,787,873 тона на стойност 23,197,968 ф. ст.; през 1855 г. — 3,218,154 тона чугун на стойност 8,045,385 ф. ст., през 1864 г. — 4,767,951 тона на стойност 11,919,877 ф. ст.; през 1854 г. дължината на експлоатираните железопътни линии в Съединеното кралство е била 8,045 мили, с внесен капитал 286,068,794 ф. ст., а през 1864 г. тяхната дължина е 12,789 мили, с внесен капитал 425,719,613 ф. ст. През 1854 г. целият внос и износ на Съединеното кралство е възлизал на 268,210,145 ф. ст., а през 1865 г. — на 489,923,285 ф. ст. Следната таблица показва движението на износа:

1846 г.	58,842,377 ф. ст.
1849 „	63,596,052 „ „
1856 „	115,826,948 „ „
1860 „	135,842,817 „ „
1865 „	165,862,402 „ „
1866 „	189,917,563 „ „ [140]

След тези няколко сведения можем да разберем триумфалните кресъци на *генералния регистратор* на британския народ: *„Колкото и бърже да е нараствало населението, то все пак не е могло да върви в крак с напредъка на индустрията и на богатството."* [141] Да се обърнем сега към непосредствените дейци на тази индустрия или производителите на това богатство — към *работническата класа*. „Една от най-печалните характерни черти на социалното положение на страната — казва *Гладстон* — е това, че едновременно със спадането на консумативната сила на народа и с нарастването на лишенията и мизерията на трудещата се класа се извършва постоянна акумулация на богатство в горните класи и постоянно нарастване на капитал." [142] Така е говорил този елейн министър в Камарата на общините на 13 февруари 1843 г. Двадесет години по-късно, на 16 април 1863 г., като представя своя бюджет, той казва: „От 1842 до 1852 г. облагаемият доход на страната е нараснал с 6%... През 8-те години от 1853 до 1861 г. той е нараснал — ако вземем за база 1853 г. — с 20%. Този факт е толкова поразителен, че е почти невероятен... Това *замайващо умножаване на богатството и властта*... се ограничава само в кръга на *имотните класи*, но... но то трябва да принася *косвена полза* и на работническото население, тъй като поевтинява артикулите за обща консумация, — докато богатите са станали по-богати, бедните, във всеки случай, са станали по-малко бедни. Аз не смея да кажа, че *крайностите на бедността са се изменили*." * [143] Какво плачевно клюмване! Щом като работническата класа е останала „бедна", само че „по-малко бедна", в същата степен, в която е произвела „замайващо умножаване на богатството и властта" за класата на собствениците — тя е останала все тъй бедна. Щом като *крайностите на бедността* не са се намалили, те са се увеличили, тъй като са се увеличили крайностите на богатството. Колкото се отнася до *поевтиняването* на средствата за живот, официалната статистика, напр. данните на *London Orphan Asylum* [лондонски приют за сираци], показва средно *поскъпване от 20%* за трите години от 1860 до 1862 г. в сравнение с 1851—1853 г.... В следващите 3 години от 1863—1865 г. настъпва прогресивно поскъпване на месото, маслото, млякото, захарта, солта, въглищата и маса други необходими средства за живот.[144] Следната бюджетна реч на Гладстон, от 7 април

[139] Това са чистите приходи, значи след като са направени предвидените от закона удръжки.

[140] В този момент, март 1867 г., индийско-китайският пазар е пак напълно претрупан с консигнациите на британските памучни фабриканти. В 1866 г. започна намаляването на работната заплата на памучните работници с 5%, в 1867 г. при подобна операция в Престон избухна стачка на 20,000 души. (Това бе прологът на кризата, която настъпи скоро след това. — *Ф. Е.*)

[141] „Census etc.", пак там, стр. 11.

[142] *Гладстон* в Камарата на общините, на 13 февруари 1843 г.: „It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress, there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment." („Times" [Таймс] от 14 февр. 1843 г. — Hansard [Хензард] от 13 февр.)

* Вместо изменили (verändert) трябва да се чете намалили (vermindert) — тук има печатна грешка, която Маркс е поправил в своя подръчен екземпляр от първото издание. — *Ред.*

[143] „From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption. While the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say." *Гладстон* в House of Commons [Камарата на общините], 16 април 1863 г. „Morning Star" [„Морнинг Стар"] от 17 април.

[144] Виж официалните данни в Синята книга: „Miscellaneous Statistics of the Un. Kingdom", VI част, Лондон 1866 г., стр. 260—273 и сл. Вместо статистиката на сиропиталищата, като доказателство могат да служат и декламациите на министерската преса в полза на отпускането на зестра на децата от кралския дом. Там никога не забравят поскъпването на средствата за живот.

1864 г., е цяла пиндаровска дитирамба за напредъка на забогатяването и за „бедността" с нейното умерено „щастие на народа". Той говори за маси „на самата граница на пауперизма", за производствени клонове, „в които работната заплата *не се е покачила*", и накрай резюмира щастието на работническата класа със следните думи: „Човешкият живот в девет десети от случаите е само борба за съществуване."[105] Професор *Фоусет*, необвързан като Гладстон от официални съображения, направо заявява: „Аз, естествено, не отричам, че паричната заплата се е покачила заедно с това умножаване на капитала (през последните десетилетия), но тази привидна придобивка до голяма степен се загубва отново, защото много средства за живот непрекъснато поскъпват (той мисли — поради спадането на стойността на благородните метали)... Богатите бърже стават по-богати (the rich grow rapidly richer), докато в живота на трудещите се класи не се забелязва никакво увеличаване на удобствата... Работниците стават почти роби на бакалите, на които са задлъжнели."[106]

В отделите за работния ден и за машинарията бяха разкрити обстоятелствата, при които британската работническа класа е създала „едно замайващо умножаване на богатството и властта" на имотните класи. Но нас тогава работникът ни интересуваше предимно *през време на неговата обществена функция*. За пълно осветляване на законите на акумулацията трябва да се има предвид и неговото положение *вън от* работилницата, условията на неговото хранене и жилище. Рамките на тази книга ни налагат тук да разгледаме преди всичко най-зле платената част от индустриалния пролетариат и от земеделските работници, т. е. мнозинството от работническата класа.

Но преди това още няколко думи за *официалния пауперизъм* или за тази част от работническата класа, която е изгубила условието за своето съществуване — продажбата на работната сила, и вегетира от обществена милостиня. В 1855 г. в Англия[107] по официални данни е

[105] „Think of those who are on the border of that region (pauperism)", „wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten, a struggle for existence." (*Гладстон*, Камара на общините, 7 април 1864 г.) Вариантът у Хансард гласи: „And yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence." [„А казано още по-общо: какво друго е човешкият живот в повече случаи, ако не борба за съществуване?"] — Един английски писател характеризира постоянните крещящи противоречия в бюджетните речи на Гладстон в 1863 и 1864 г. със следния цитат из Молиер:

„Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir
Il condamne au matin ses sentiments du soir
Importun à tout autre, à soi même incommode,
Il change à tous moments d'esprit comme de mode."

[„Такъв е този човек. Преминава от бяло на черно.
Сутрин проклина без мярка своите чувства от снощи.
Скучен на другите хора, потеглал на себе си сам
дуна си промени завчас, тъй както се сменя и модата."
(„The Theory of Exchanges etc.", Лондон 1864 г., стр. 135)]

[106] *H. Fawcett* [Х. Фоусет], „The Economic Position etc.", стр. 67, 82. Колкото се отнася до нарастващата зависимост на работниците от бакалите, тя е последица от увеличаващите се колебания и прекъсвания на тяхната работа.

[107] Към Англия винаги се смята Уелс, към Великобритания — Англия, Уелс и Шотландия, към Съединеното кралство — тези три страни и Ирландия.

имало 851,369 паупери, в 1856 г. — 877,767, в 1865 — 971,433. Поради памучната криза те са нараснали в 1863 и 1864 г. на 1,079,382 и 1,014,978. Кризата през 1866 г., която най-тежко засегна Лондон, създаде в това седалище на световния пазар, по население по-голямо от цялото кралство Шотландия, нарастване на пауперизма през 1866 г. с 19.5% в сравнение с 1865 г. и с 24.4% в сравнение с 1864 г., а за първите месеци на 1867 г. — още по-голямо нарастване в сравнение с 1866 г. При анализа на статистиката за пауперизма трябва да се изтъкнат две точки. От една страна движението на масата на пауперите нагоре и надолу отразява периодичните промени на индустриалния цикъл. От друга страна *официалната* статистика все повече и повече заблуждава относно *действителния* размер на пауперизма според това — доколко заедно с акумулацията на капитала се развива и *класовата борба*, а оттук и самочувствието на работниците. Напр. варварството в отношенията с пауперите, за което *през последните две години* тъй високо крещеше английската преса („Times" [„Таймс"], „Pall Mall Gazette" [„Пел Мел Газет"] и др.), е от стара дата. *Ф. Енгелс* констатира през 1844 г. съвсем същите ужаси и съвсем същото преходно, лицемерно възмущение от рода на „сензационната литература". Но страшният прираст на смъртта от глад („deaths by starvation") в Лондон през последното десетилетие безусловно доказва нарастващия ужас на работниците от робството в *трудовия дом*[108], този затвор на мизерията.

б) Зле платените слоеве на британската индустриална работническа класа

Нека сега се обърнем към зле платените слоеве на *индустриалната* работническа класа. През време на памучната криза в 1862 г. *д-р Смит* е бил натоварен от *Privy Council* [таен държавен съвет] да проучи състоянието на прехраната на бедствуващите памучни работници в Ланкашайр и Чешайр. По-ранни дългогодишни наблюдения вече го били довели до резултата, че „*за да се избегнат заболявания, дължащи се на глад*" (starvation diseases), ежедневното количество храна трябва да съдържа средно за жени поне 3,900 грана въглерод и 180 грана азот, а за мъже — поне 4,300 грана въглерод и 200 грана азот — значи за жени приблизително толкова хранителни вещества, колкото се съдържат в два фунта добър пшеничен хляб, за мъже — с $^1/_9$ повече; средно на седмица за възрастните мъже и жени поне по 28,600 грана въглерод и 1,330 грана азот. Неговото изчисление било практически потвърдено по изненадващ начин, като било съгласувано с онова жалко количество храна, до което бедственото положение смъкнало консумацията на памучните работници. През декември 1862 г. те получавали по 29,211 грана въглерод и 1,295 грана азот седмично.

В 1863 г. *Privy Council* наредил изследване на бедственото положение на най-зле изхранваната част от английската работническа класа.

[108] Своеобразна светлина върху изминатия от времето на А. Смит напредък хвърля обстоятелството, че за него думата workhouse [трудов дом] понякога е все още равнозначна с manufactory [фабрична сграда]. Напр., в началото на главата си за разделението на труда той казва: „Лица, които са заети в различни клонове на труда, често пъти могат да бъдат събрани в един и същ трудов дом (workhouse)."

Д-р Саймън, официален лекар на Privy Council, избрал за тази работа гореспоменатия *д-р Смит*. Неговото изследване обхваща от една страна земеделските работници, от друга — тъкачите на коприна, шивачките, работниците в кожeното ръкавичарство, плетачите на ръкавици и чорапи и обущарите. Последните категории, с изключение на чорапоплетачите, са изключително градски. При изследването било възприето като правило да избират от всяка категория най-здравите и относително най-добре поставените семейства.

Като общ резултат се оказало, „че само при *една* от изследваните класи на градските работници получаваният азот малко надминава онзи абсолютен *минимум*, под който настъпват болестите от глад, че при *две класи* има недостиг, и то за едната от тях дори *твърде голям* недостиг, откъм азотна и въглеродна храна, че повече от една пета от изследваните земеделски семейства получават по-малко от необходимото количество въглеродна храна, а повече от $\frac{1}{3}$ от тези семейства получават по-малко от необходимото количество азотна храна, и че в три графства (Бъркшайр, Оксфордшайр и Съмърсетшайр) обикновено липсва и минимумът от азотна храна"[108]. Измежду земеделските работници тези от Англия, най-богатата част на Съединеното кралство, били най-лошо хранените[109]. Между селските работници недохранването засягало главно жените и децата, тъй като „мъжът трябва да яде, за да работи". Още по-голяма оскъдица свирепствувала между изследваните категории на градските работници. „Те са толкова зле хранени, че между тях сигурно има много случаи на жестоки и разрушителни за здравето лишения." (Всичко това е „*отказване*" на капиталиста — а именно *отказване да плаща* средствата за живот, необходими просто за вегетирането на неговите работни ръце!)[110]

Следната таблица показва отношението между условията на храненето на гореспоменатите чисто градски категории работници към приетия от д-р Смит минимум и към количеството храна на памучните работници през време на най-голямата им нужда[111]:

Двата пола	Средно седмично количество въглерод	Средно седмично количество азот
	грана	грана
Пет градски бранша	28,876	1,192
Безработни фабрични работници от Ланкашайр	28,211	1,295
Минимум, предложен за работниците от Ланкашайр, за еднакъв брой работници и работнички	28,600	1,330

Половината, $\frac{60}{125}$, от изследваните категории индустриални работници не са получавали никаква бира, 28% — никакво мляко. *Средното седмично количество* течни хранителни продукти в семействата се колебае между 7 унции у шивачките и $24\frac{3}{4}$ унции за плетачите на чорапи. По-голямата част от тези, които съвсем не са получавали мляко, са били лондонски шивачки. Количеството на седмично консумираните хлебни

[108] „Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Лондон 1864 г., стр. 13.
[109] Пак там, стр. 17.
[110] Пак там, стр. 13.
[111] Пак там, притурката, стр. 232.

материали се е колебаело между $7\frac{3}{4}$ фунта за шивачките и $11\frac{1}{4}$ фунта за обущарите и е давало средно 9·9 фунта седмично на възрастен. Захар (сироп и т. н.) се колебае между 4 унции за работниците от кожeното ръкавичарство и 11 унции за плетачите на чорапи, всичко средно — 8 унции седмично на възрастен от всички категории. Средното седмично количество масло (мас и т. н.) — по 5 унции на възрастен. Средното седмично количество месо (сланина и т. н.) се колебае на възрастен между $7\frac{1}{4}$ унции за тъкачите на коприна и $18\frac{1}{4}$ унции за работниците от кожeното ръкавичарство, средното количество за различните категории — 13,6 унции. *Седмичните разноски за храна на възрастен* дали следните средни числа: *тъкачите на коприна* — 2 шилинга и $2\frac{1}{2}$ пенса, *шивачките* — 2 шилинга и 7 пенса, *работниците на кожени ръкавици* — 2 шилинга и $9\frac{1}{2}$ пенса, *обущарите* — 2 шилинга и $7\frac{3}{4}$ пенса, *плетачите на чорапи* — 2 шилинга и $6\frac{1}{4}$ пенса. Средният разход за храна на тъкачите на коприна в Меклсфилд е бил само 1 шилинг и $8\frac{1}{2}$ пенса. Най-зле хранените категории са били шивачките, тъкачите на коприна и работниците от кожeното ръкавичарство[112].

В своя общ санитарен отчет *д-р Саймън* казва следното за тези условия на хранене: „Всеки, който е запознат с медицинската практика между бедните или с пациентите в болниците — все едно дали тия пациенти са вътрешни или приходящи, — ще потвърди, че са безбройни случаите, когато липсата на храна създава или изостря болестите... Но от санитарна гледна точка тук се присъединява още едно, решаващо обстоятелство... Трябва да си спомним, че човек силно се противи, когато му заграбват храната, и че голямата оскъдност в храната обикновено се търпи подир други, предшествуващи лишения. Много преди липсата на храна да се прояви хигиенически, много преди физиологът да почне да брои грановете азот и въглерод, между които се колебае животът и гладната смърт, домакинството ще бъде съвсем оголено от всеки материален комфорт. Облеклото и отоплението вече сигурно са станали още по-оскъдни и от храната. Липсва достатъчна защита от сурово време; теснотата на помещението достига предели, които предизвикват или изострят болестите; не се виждат почти никакви следи от домашни съдове или мобили; дори чистотата ще да е станала твърде скъпа или мъчно постижима. Ако от самоуважение още се правят опити за нейното поддържане, всеки такъв опит означава допълнителни мъки от глад. Поселват се там, където най-евтино може да се намери подслон; в квартири, където мерките на санитарната полиция са най-малко резултатни, в най-отвратителните хлевини, където има най-лоши съобщителни средства, най-много натрупана смет, най-оскъдно и най-лошо снабдяване с вода и — в градовете — най-голяма липса на светлина и въздух. Това са опасностите за здравето, на които неизбежно е подложена бедността, когато бедността включва и липса на храна. Ако сборът от тези злини има страшно значение за живота, то липсата на храна само по себе си е ужасна... Това са мъчителни мисли, особено ако си спомним, че за бедността, за която става дума, човек не е виновен сам с някакво свое безделие. Това е бедност на работници. Дори — колкото се отнася до градските работници — трудът, с който се изкупва

[112] „Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Лондон 1864 г., притурката, стр. 232, 233.

оскъдният залък храна, в повечето случаи е удължен извън всяка мярка. И при все това само в твърде условен смисъл може да се каже, че този труд е достатъчен за самоиздръжка... Тази номинална самоиздръжка в много голям мащаб може да бъде само по-къс или по-дългообиколен път към пауперизма."[114]

Вътрешната връзка между мъките от глад на най-работните работнически слоеве — и грубата или рафинираната прахосническа консумация на богатите, основана върху капиталистическата акумулация — тази връзка се разкрива само при познаване на икономическите закони. Другояче стои работата с *жилищните условия*. Всеки безпристрастен наблюдател вижда, че колкото по-масова е централизацията на средствата за производство, толкова по-голямо е съответното струпване на работници *на едно място* и че затова — колкото по-бърза е капиталистическата акумулация, толкова по-мизерно е състоянието на жилищата на работниците. Придружаващите нарастването на богатството *„подобрения"* (improvements) на градовете чрез събаряне на лошо застроени квартали, издигане на палати за банки, за универсални магазини и т. н., регулиране на улици за търговското движение и за луксозните екипажи, въвеждане на конски трамваи и т. н. очевидно прогонват бедните във все по-лоши и по-препълнени убежища. От друга страна всеки знае, че скъпотията на квартирите е обратно пропорционална на тяхното качество и че жилищните спекуланти експлоатират мините на мизерията с повече печалба и с по-малко разноски, отколкото едно време са експлоатирали мините в Потози. Антагонистичният характер на капиталистическата акумулация и поради това и на *отношенията на капиталистическата собственост изобщо*[115] става тук толкова осезаем, че дори официалните английски доклади по този предмет гъмжат от еретически нападки срещу „собствеността и нейните права". Злото така е вървяло в крак с развитието на индустрията, с акумулацията на капитала, с растежа и „украсяването" на градовете, че самият страх от заразни болести, които не пощадяват и „почтените съсловия", е създал от 1847 до 1864 г. не по-малко от 10 парламентарни закона относно здравната полиция, а уплашената буржоазия в някои градове, като Ливърпул, Глазгоу и т. н., се намесила сама, чрез своите общински власти. Въпреки това *д-р Саймън* се провиква в отчета си за 1865 г.: „Общо казано, бедствията в Англия не се поддават на контрол." По нареждане на Privy Council в *1864 г.* е било направено разследване на жилищните условия на селските работници, а в *1865 г.* — на по-бедните класи в градовете. Превъзходните трудове на *д-р Джулиан Хънтър* се намират в *седмия* и *осмия* отчет за „Public Health" [обществено здраве]. На селските работници ще се спра по-късно. Относно състоянието на жилищата на градските работници давам предварително една обща забележка на *д-р Саймън:* „Макар че моята официална гледна точка е изключително медицинска — казва той, — най-обикновеното чувство на хуманност не позволява да се игнорира и другата

[114] „Public Health. Sixth Report etc. for 1863", Лондон 1864, стр. 14, 15.

[115] „Никъде правата на личността не са били принесени тъй открито и тъй безсрамно в жертва на правото на собственост, както в жилищните условия на работническата класа. Всеки голям град е място на жертвоприношение на хора, олтар, върху който всяка година се колят хиляди хора в чест на Молоха на алчността." *(S. Laing* [С. Лейнг], National Distress, стр. 150.)

страна на това зло. В по-високата си степен то почти неизбежно обуславя такова отричане на всяка деликатност, такова мръсно смесване на тела и телесни функции, такова разкриване на полова голота, които са скотски, а не човешки. Подлагането на хората на такива влияния е унижение, което се задълбочава, колкото по-дълго трае. За деца, родени под това *проклятие, то е равносилно на кръщение в безчестие (baptism into infamy)*. И в най-висока степен безнадеждно е желанието, щото хора, поставени при такива условия, в други отношения да се стремят към онази атмосфера на цивилизацията, чиято същност се състои във физическа и морална чистота."[116]

Първо място по препълнени или абсолютно негодни за човешко жилище квартири заема *Лондон*. „Две точки са сигурни — казва *д-р Хънтър*, — първо, в Лондон има към 20 големи селища — всяко от по около 10 000 души, — чието мизерно *положение*, надминава всичко което някога е виждано нейде в Англия, и то почти напълно е резултат на лошото устройство на жилищата; второ, препълненото и западнало състояние на къщите в тия селища *е много по-лошо отколкото преди 20 години*."[117] „Няма да бъде преувеличено ако се каже, че животът в много части на Лондон и Нюкасл е *адски*."[118]

И по-добре поставената част от работническата класа, заедно с дребните бакали и други елементи от *дребната буржоазия*, в Лондон все повече и повече попада под проклятието на тези недостойни жилищни условия в същия размер, в който напредват „подобренията" и заедно с тях и събарянето на стари улици и къщи и който нарастват фабриките и прииждането на хора в столицата и, най-сетне, в който заедно с градската поземлена рента се покачват и квартирните наеми. „Квартирните наеми са станали толкова прекалено високи, че малцина работници могат да плащат повече от една стая."[119] Няма почти нито една лондонска къща, която да не е обременена от множество „middlemen" (посредници). Работата е там, че цената на земята в Лондон е винаги много висока в сравнение с нейния годишен доход, тъй като всеки купувач си прави сметката рано или късно да я пробута по Jury Price (по цената, определена от съдебни заседатели при отчуждаване) или да изшмекерува някое извънредно покачване на цената благодарение на съседството с някое едро предприятие. Последицата от това е цяла търговия за купуване на контракти за наем, чийто срок изтича. „От джентълмените в този бранш може да се очаква, че ще действуват тъй, както си и действуват — ще изтръгнат от квартирантите колкото може повече и ще оставят самата къща на своите приемници в колкото може по-мизерно състояние."[120] Наемите са седмични и господата не рискуват нищо. Поради

[116] „Public Health. Eighth Report", Лондон 1866 г., стр. 14, бележката.

[117] Пак там, стр. 89. За децата в тези селища д-р Хънтър казва: „Ние не знаем как са били отглеждани децата преди този век на голямо струпване на бедните. Но смел пророк би бил онзи, който би искал да предскаже какво поведение трябва да се очаква от деца, които сега, при условия, нямащи паралел на себе си в нашата страна, получават възпитанието си за бъдещата си практика като *опасни класи*, като прекарват до среднощ с хора от всякакви възрасти, пияни, цинични и сприхави." (пак там, стр. 56.)

[118] Пак там, стр. 62.

[119] „Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865."

[120] „Public Health. Eighth Report", Лондон 1866 г., стр. 91.

железопътни строежи в чертата на града „напоследък през една съботна вечер човек можеше да види в източната част на Лондон доста семейства, изпъдени от старите им жилища, да се скитат със своя багажец на гърба, без да има къде да се спрат освен в трудовия дом“[131]. Тези workhouses [трудови домове] са вече препълнени, а изпълнението на вече разрешените от парламента „подобрения“ е още в самото си начало. Когато работниците бъдат изпъждани поради събаряне на старите им къщи, те не напущат своята енория или пък се заселват на нейната граница, в съседната енория. „Те, естествено, се стараят да живеят колкото може по-близо до помещенията, в които работят. Последицата е, че вместо в две стаи, семейството трябва да се приюти в една. *Дори при по-висок наем* новата квартира е по-лоша от лошата, от която са ги изгонили. Половината работници от Стренд вече са принудени да пътешествуват две мили до помещението за работа.“ Този Стренд, чиято главна улица прави на чужденеца импониращо впечатление за богатството на Лондон, може да служи като пример за струпването на хора в този град. В една от неговите енории санитарният чиновник е преброил 581 души на един акр, макар че при измерването е била включена и половината площ на Темза. От само себе си се разбира, че всяка санитарно-полицейска мярка, която със събаряне на негодните къщи изгонва работниците от даден квартал — както става досега в Лондон, — служи само за да *ги* наблъска още по-нагъсто в *друг* квартал. „Или цялата процедура по необходимост трябва да се прекрати като безсмислена — казва *д-р Хънтър*, — или трябва да се събуди общественото симпатия (!) за това, което сега може без преувеличение да се нарече *национален дълг*, а именно да се даде подслон на такива хора, които *по липса на капитал* не могат сами да си го набавят, но пък могат да обезщетяват наемодателите чрез периодични плащания.“[132] Просто да се чуди човек на капиталистическото правосъдие! Когато имотът на земевладелеца, домопритежателя, търговеца бъде отчужден поради „improvements“ [подобрения], като напр. при постройка на железници, прокарване на нови улици и т. н., те получават не само *пълно обезщетение*. За своя принудителен „отказ“ те трябва, по божите и човешки закони, на това отгоре да бъдат утешавани и с някаква сносна *печалба*. Изхвърлят работника на улицата с жена му, децата му и всичко, което той има — а ако той твърде масово се натиска към тия квартали на града, където общинската власт държи на благоприличието, *преследват го със санитарна полиция!*

Освен Лондон, в началото на XIX век в Англия не е имало нито един град, който да наброява 100.000 жители. Само пет са имали повече от 50.000 жители. Сега има 28 града с по повече от 50.000 жители. „Резултат от тази промяна беше не само грамадният прираст на градското население, но и предишните претъпкани малки градове са сега центрове, застроени от всички страни, без свободен достъп за въздух отникъде. Тъй като там вече не е приятно за богатите, те ги напущат и се заселват в по-приятните предградия. Приемниците на тези богаташи заемат по-големите къщи — по цяло семейство, често с пренаемател,

---

[131] „Public Health. Eighth Report“. Лондон 1866 г., стр. 88

[132] Пак там, стр. 89

на всяка стая. Така населението беше натъпкано в съвсем неподходящи и непредназначени за него къщи, в обстановка наистина унизителна за възрастните и пагубна за децата.“[133] Колкото по-бързо се акумулира капиталът в един индустриален или търговски град, толкова по-бърз е притокът на поддаващия се на експлоатация човешки материал, толкова по-мизерни са импровизираните жилища на работниците. Затова *Нюкасъл-он-Тайн*, център на все по-обилен каменовъглен и минен окръг, заема *след Лондон* второто място в жилищния *ад*. Там не по-малко от 34.000 души обитават отделни стаички. Поради абсолютната вредност за обществото на значителен брой къщи в Нюкасл и Гейтсхед, по полицейско предписание те са били разрушени. Строежът на новите къщи напредва много бавно, а сделките около тях — твърде бързо. Затова в 1865 г. градът е бил по-препълнен от когато и да било по-рано. Почти не е имало свободни стаи под наем. *Д-р Ембълтън* от тифусната болница в Нюкасл казва: „Без всяко съмнение причината за продължителността и разпространението на тифа е в струпването на човешки същества и в нечистотата на техните жилища. Къщите, в които често живеят работници, се намират в глухи улички и дворове. По отношение на светлина, въздух, пространство и чистота те са истински образци на недостиг и нехигиеничност, позор за всяка цивилизована страна. Мъже, жени и деца лежат там нощем един през друг. Колкото се отнася до мъжете, нощната смяна следва подир дневната в непрекъснат поток, така че леглата едва имат време да изстинат. Къщите са лошо снабдени с вода и още по-лошо с нужници, гадни, непроветрени, смрадливи.“[134] Седмичната цена на такива дупки е от 8 пенса до 3 шилинга. „Нюкасл-ъпон-Тайн — казва д-р Хънтър — е пример за едно от най-хубавите племена от наши съотечественици, което поради външните жилищни и улични условия в много случаи е изпаднало почти до дивашко израждане.“[135]

Поради постоянните приливи и отливи на капитала и труда жилищните условия в един индустриален град днес могат да бъдат сносни, утре да станат отвратителни. Или пък може градските едили най-сетне да се заловят да премахнат най-големите безобразия — но на другия ден налита рояк скакалци: ирландските дрипльовци или пропаднали английски земеделски работници. Въвират ги в зимници и хамбари или превръщат предишните прилични работнически къщи в хан, където хората се менят толкова бързо, както разквартируванията през време на тридесетгодишната война. Пример: *Брадфорд*. Там общинският филистер тъкмо бил зает с градски реформи. При това там дори в 1861 г. имало 1.751 необитавани къщи. Но изведнъж работите тръгнали добре, за което неотдавна така прилично кукуригаше кротко-либералният господин Фоустър, приятелят на негрите. Естествено, заедно с добрите сделки настъпило наводнение от вълните на постоянно надигащата се „резервна армия“, или „относителна пренаселеност“. Отвратителните сутерени и стаи,

---

[133] „Public Health. Eighth Report“, Лондон 1866 г., стр. 55, 56

[134] Пак там, стр. 149.

[135] Пак там, стр. 50.

регистрирани в списъка (забележката[136]), който доктор Хънтър получил от агента на едно осигурително дружество, са били обитавани най-често от добре платени работници. Те заявили, че на драго сърце *биха плащали* за по-добри жилища, стига да ги намерят. А през това време те с целите си семейства одрипавяват и се напоразболяват, докато кротко-либералният Фоустър, член на парламента, пролива сълзи за благодатта на свободната търговия и за печалбите на видните брадфордски граждани, които имат камгарнени фабрики.

В отчета от *5 септември 1865 г. д-р Бел*, един от брадфордските лекари за бедните, обяснява ужасната смъртност между болните от тиф в неговия окръг с техните жилищни условия. „В една изба от 1,500 куб. фута живеят 10 души ... Улица Винсент, Грийн Ейр Плейс и дъ Лийс побират 223 къщи с 1,450 жители, с 435 постелки и 36 нужника ... На всяка постеля — а под постеля аз разбирам всеки вързоп мръсни парцали или шепа талаш — се падат средно по 3,3 души, понякога по 4 и 6 души. Мнозина спят съвсем без постелки на голата земя, без да се събличат, млади мъже и жени, женени и неженени, всички безразборно. Трябва ли още да прибавям, че тия обиталища в повечето случаи са тъмни, влажни, мръсни, вонящи дупки, съвсем негодни за човешко жилище? Това са центровете, откъдето болестите и смъртта се разпространяват и грабват своите жертви *и между заможните* (of good circumstances), които са *допуснали* тези миазми да гноят в нашата среда.“[137]

Бристол заема трето място след Лондон по жилищна мизерия. „Тук, в един от най-богатите градове на Европа, има най-голямо изобилие от най-гола беднотия („blank poverty“) и мизерни жилища.“[138]

[136] Списък, съставен от агента на едно работническо осигурително дружество в Брадфорд:

Вулканстрийт № 122	1 стая	16 души
Лъмлейстрийт № 13	1 „	11 „
Бауърстрийт № 41	1 „	11 „
Портландстрийт № 122	1 „	10 „
Хардистрийт № 17	1 „	10 „
Нортстрийт № 18	1 „	16 „
„ № 17	1 „	13 „
Уаймърстрийт № 19	1 „	8 възрастни
Джоуитстрийт № 56	1 „	12 души
Джорджстрийт № 150	1 „	3 семейства
Райфъл Корт-Мерийгейт № 11	1 „	11 души
Маршалстрийт № 28	1 „	10 „
„ № 49	3 „	3 семейства
Джорджстрийт № 128	1 стая	18 души
„ № 130	1 „	16 „
Едуърдстрийт № 4	1 „	17 „
Джорджстрийт № 49	1 „	2 семейства
Йоркстрийт № 34	1 „	2 „
Солт-Пайстрийт	2 „	26 души
Риджънт-скуер	1 изба	8 „
Ейкърстрийт	1 „	7 „
Робертскърт № 33	1 „	7 „
Бек Пратстрийт, станало негодно като медникарска работилница	1 „	7 „
Ебинезърстрийт № 27	1 „	6 „

(„Public Health. Eighth Report“, Лондон 1866, стр. 111.)

[137] Пак там, стр. 114.

[138] Пак там, стр. 50.

в) *Незаседналите*

Да се обърнем сега към един народен слой, чийто произход е селски, но занятието му в по-голямата си част е индустриално. Той образува *леката пехота на капитала*, който според своите потребности я хвърля ту на тази, ту на онази точка. Когато не е на път, този слой е „*на лагер*“. Незаседналият труд се използува при различни строителни и дренажни операции, при производството на тухли, при печенето на вар, при постройка на железници и т. н. Като заразна вихрушка то внася във всички селища, в съседство с които устроява своя стан, едра шарка, тиф, холера, скарлатина и т. н.[139] В предприятия със значителни капиталовложения, като в строежа на железници и т. н., предприемачът в повечето случаи сам доставя на своята армия дървени бараки и т. н. импровизирани села без никакви санитарни уредби, извън контрола на местната власт, твърде износни за господин предприемача, който експлоатира работниците двойно — като индустриални войници и като наематели. Според това дали дървената къщурка съдържа 1, 2 или 3 дупки, нейният обитател — землекопът и т. н., трябва да плаща 1, 3, 4 шилинга седмично[140]. Нека се задоволим с един пример. През *септември 1864 г.* — както съобщава *д-р Саймън* — до министъра на вътрешните работи, сър Джордж Грей, било подадено следното оплакване от председателя на *Nuisance Removal Committee* [комитет на здравната полиция] на енорията Севънокс: „Едрата шарка беше съвсем непозната в нашата енория до преди 12 месеца. Малко преди това започнаха работите по постройката на железницата от Люисхем за Тънбридж. Освен дето главните работи се извършваха в непосредствено съседство с този град, тук беше устроено и главното депо на цялото предприятие. Затова тук работеха голям брой хора. Тъй като не беше възможно да бъдат настанени всички в котеджи, предприемачът, господин *Джей*, нареди да се направят на разни точки по продължение на линията къщурки за настаняване на работниците. Тези къщурки нямаха нито вентилация, нито отходни канали, и при това по необходимост бяха препълнени, тъй като всеки наемател трябваше да приема при себе си и други обитатели, колкото и многобройно да е неговото собствено семейство и макар че всяка къщурка имаше само по две стаи. Според медицинския доклад, който получихме, последицата от това е била, че тия клети хора нощем е трябвало да понасят всички мъки на задушаването, за да избягнат смрадните изпарения на мръсната застояла вода и на нужниците под самите прозорци. Най-сетне в нашия комитет бе връчено оплакване от един лекар, който е имал случай да посети тези къщурки. Той с най-горчиви изрази говори за състоянието на тези тъй наречени жилища и се опасява от твърде сериозни последици, ако не се вземат някои санитарни мерки. Нещо преди една година горепоменатият *Джей* се задължи да устрои къща, в която при избухване на заразни болести да бъдат веднага събрани наетите от него хора. Той повтори това обещание в края на миналия юли, но не направи нито

[139] „Public Health, Seventh Report“, Лондон 1865 г., стр. 18.

[140] Пак там, стр. 165.

най-малката крачка, за да го изпълни, въпреки че от тази дата имаше различни случаи от едра шарка и като последица от това и два смъртни случая. На 9 септември лекарят Келсън ми съобщи за нови случаи от едра шарка в същите къщурки и описа тяхното състояние като ужасно. Аз трябва да прибавя за Ваше (на министъра) сведение, че в нашата енория има една изолирана къща, така наречената чумна къща, където се гледат енориашите, които страдат от заразни болести. Тази къща сега от месеци насам е постоянно препълнена с пациенти. В едно семейство умряха пет деца от едра шарка и тиф. От 1 април до 1 септември тази година имаше не по-малко от 10 смъртни случая от едра шарка, от тях 4 в горепоменатите къщурки, тези източници на зараза. Невъзможно е да се посочи броят на заболелите, тъй като засегнатите семейства гледат да ги пазят в тайна."[131]

Работниците в каменовъглените и други мини спадат към най-добре платените категории на британския пролетариат. На каква цена те изкупват заплатата си — това вече посочих на друго място[132]. Тук ще хвърля бегъл поглед върху техните жилищни условия. Обикновено този, който експлоатира мината — все едно дали е неин собственик или наемател, — построява известен брой котеджи за своите работни ръце. Те получават котеджи и въглища за отопление „безплатно", т. е. последните съставят *част от работната заплата*, която им се дава *в натура*. Тези, които не могат да бъдат разквартирувани по този начин, получават в замяна 4 ф. ст. годишно. Минните окръзи бързо привличат многобройно население, което се състои от самото минно население и групиращите се около него занаятчии, бакали и т. н. Както навсякъде, където има гъсто население, тук поземлената рента е висока. Затова минният предприемач се старае да струпа на колкото е възможно по-малко пространство при изхода на мината тъкмо толкова котеджи, колкото са необходими, за да натъпче в тях своите работни ръце с техните семейства. Ако наблизо бъдат разработени нови мини или бъдат възобновени стари мини, блъсканицата още повече нараства. При постройката на котеджите решава само една гледна точка — „*самоотричането*" на капиталиста от всяко не абсолютно неизбежно *изразходване на налични пари*. „Жилищата на миньорите и други работници, които са свързани с мините на Нортъмбърленд и Дъркем — казва *д-р Джулиан Хънтър*, — са може би, средно взето, най-лошото и най-скъпото, което Англия предлага от този род в голям мащаб, но с изключение на подобни окръзи в Монмутшайр. Най-голямото зло се състои в големия брой хора, които изпълват една стая, в теснотата на мястото за строеж, на което е струпана голяма маса къщи, в недостига от

[131] „Public Health. Seventh Report", Лондон 1865 г., стр. 18, бележката. Настоятелят на бедните от съюза Чепъл-ен-ле-фрит съобщава на Registrar General: „В Дъвдоулс в един голям варовит хълм са изровени известен брой малки пещери. Тези пещери служат за жилища на землекопите и на други работници, заети при постройката на железницата. Пещерите са тесни, влажни, без отточни за нечистотии и без нужници. Те са лишени от всякаква вентилация, освен една дупка на свода, която служи същевременно и за комин. Едрата шарка върлува вече и е причинила няколко смъртни случая (между троглодитите)." (Пак там, бележка 2.)

[132] Подробностите, приведени на стр. 403 сл., се отнасят главно до работниците от каменовъглените мини. За още по-лошото състояние в металните мини срв. добросъвестния отчет на кралската комисия от 1864 г.

вода и в липсата на нужници, в често употребявания метод да се слага едната къща върху другата или да се разпределят на *flats* (така че различните котеджи образуват етажи, разположени вертикално един над друг)... Предприемачът третира цялата колония тъй, като че ли тя само лагерува, а не живее постоянно."[133] „В изпълнение на дадените ми инструкции — казва *д-р Стивънс* — аз посетих повечето големи минни селища в Дъркем Юнион... С твърде малки изключения, за *всички* тях важи това, че там е пренебрегнато *всяко средство* за осигуряване здравето на жителите... Всички минни работници по за 12 месеца са свързани („bound" — този израз, както и bondage, произхожда от *времето на крепостничеството*) с арендатора („lessee") или собственика на мината. Ако дадат простор на своето недоволство или досаждат по някакъв начин на надзирателя („viewer"), той прави знак или забележка срещу техните имена в надзорната книга и ги уволнява при сключването на новия годишен контракт... Струва ми се, че нито един от видовете на *truck-system* не може да бъде по-лош от този, който господствува в тези гъсто населени окръзи. Работникът е принуден да приема като част от заплатата си къща, заобиколена със зараза. Той не може да си помогне сам. *Той е крепостен във всяко отношение (he is to all intents and purpose a serf)*. Въпрос е дали може да му помогне някой друг освен неговият собственик — а този собственик се съветва преди всичко със *своя баланс* и в резултата не може да има съмнение. Работникът получава от собственика и водата. Все едно дали тя е добра или лоша, дали я пускат или не — той трябва да я плаща, или по-точно — да се съгласява с *удръжка от заплатата*[134].

В конфликта с „общественото мнение" или пък дори със санитарната полиция *капиталът* съвсем не се стеснява да „оправдава" тези и опасни, и унизителни условия, в които той поставя функцията и домашната обстановка на работника — да ги оправдава с това, че *те били необходими за да го използува по-изгодно*. Така е, когато капиталът се *самоотрича* от приспособления за предпазване от опасна машинария във фабриката, от вентилационни и предпазни средства в мините и т. н. Така е и тук с жилищата на минните работници. „Като извинение — казва в своя *официален* отчет *д-р Саймън*, санитарният чиновник на Privy Council, — като извинение за *недостойната* жилищна уредба привеждат обстоятелството, че мините обикновено се експлоатират под аренда, че срокът на арендния контракт (в каменовъглените мини той трае *в повечето случаи 21 години*) бил *твърде кратък*, за да счетне арендаторът, че си струва трудът да създава добра жилищна уредба за работническото население, занаятчиите и т. н., които предприятието привлича; *но дори той самият да би имал намерение* да постъпва либерално в това отношение, то щяло да бъде осуетено от поземления собственик. Работата е там, че последният имал тенденцията да иска веднага прекомерна допълнителна рента за отстъпване на правото за постройка върху неговата земя на прилично и удобно село, където да живеят тези, които обработват неговата подземна собственост. Тази цена, равносилна на забрана, ако не и самата тя пряка забрана, спъвала и други, които иначе биха искали да строят...

[133] „Public Health. Seventh Report", Лондон 1865 г., стр. 180, 182.

[134] Пак там, стр. 515, 517.

Аз не искам и по-нататък подробно да изследвам стойността на това извинение, нито и въпроса върху кого биха паднали в края на краищата допълнителните разходи за прилични жилища — върху земевладелеца, арендатора на мината, работниците или публиката... Но предвид на тези позорни факти, както ни ги разкриват приложените отчети (на д-р Хънтър, Стивънс и др.), трябва да се намери лек за тяхното премахване... По този начин *правата на поземлената собственост* се използуват, за да се извърши голяма обществена несправедливост. В качеството си на собственик на мината земевладелецът покани цяла индустриална колония на работа в своите владения, а после, в качеството си на *собственик на земната повърхност*, не дава възможност на събраните от него работници да си намерят необходимите за техния живот подходящи жилища. Арендаторът на мината" (капиталистът, който експлоатира мината) „няма *никакъв паричен интерес* да се съпротивлява на това разделяне на сделката, тъй като добре знае, че дори ако неговите претенции са прекомерни, последиците *няма да паднат върху него* и че работниците, върху които те ще паднат, са твърде необразовани, така че не знаят *своите здравни права* и дори най-развращаващите жилищни условия, дори най-замърсената вода — никога няма да дадат повод за стачка."[105]

г) *Въздействие на кризите върху най-добре платената част от работническата класа*

Преди да мина към същинските *земеделски работници*, нека покажа с един пример как действуват кризите дори върху най-добре платената част от работническата класа, върху нейната аристокрация. Читателят си спомня: *1857 г.* донесе една от тези големи кризи, с които всеки път приключва индустриалният цикъл. Падежът на следващия срок настъпи през *1866 г.* Вече сконтирана в същинските фабрични окръзи от глада за памук, който прогони много капитал от неговата обичайна сфера на вложение към големите централни седалища на паричния пазар, кризата тоя път взе предимно финансов характер. Избухването ѝ през май *1866 г.* бе сигнализирано от фалита на една грамадна лондонска банка, който бе последван по петите от сгромолясването на безброй финансови спекулантски дружества. Един от едрите лондонски браншове, който пострада от катастрофата, беше железното корабостроителство. Магнатите на това производство през периода на спекулацията не само произвели прекомерно много, но и сключили договори за грамадни доставки, правейки си сметка, че изворът на кредита ще продължава да тече все така изобилно. Сега настъпи страшна реакция, която и в други лондонски индустрии[106] продължава и до днес, края на март 1867 г. За характеристика на положението на работниците ще приведем следния пасаж от подробния отчет на един кореспондент на в. *„Morning Star"* [„Морнинг стар"], който в *началото на 1867 г.* посетил главните средища на бедствието. „На изток от Лондон, в окръзите Поплер, Милуол, Гринуич, Дептфорд, Леймхаус и Кенинг-Таун най-малко 15 000 работници със семействата си се намират в крайно бедствено положение, а между тях — повече от 3000 опитни механици. Техните резервни фондове са изчерпани поради шест или осеммесечната безработица... С голям труд се промъкнах до вратата на трудовия дом (в Поплер), тъй като той бе обсаден от една изгладняла тълпа. Тя чакаше бележки за хляб, но времето за раздаването им още не беше дошло. Дворът представлява голям квадрат с навес около стените. Големи купчини сняг покриваха каменната настилка всред двора. Тук имаше малки пространства, заградени с върбов плет като кошари, където при по-добро време работят мъжете. В деня на моето посещение кошарите бяха толкова заснежени, че никой не можеше да седи там. Но мъжете под закрилата на навеса бяха заети с чукане на чакъл за макадамова настилка. Всеки от тях беше седнал на голям камък и с тежък чук чукаше покрития с лед гранит, докато натроши 5 бушела. Тогава се свършваше неговата дневна работа и той получаваше 3 пенса (2 сребърни гроша, 6 фенига) и бележка за хляб. На другата страна на двора стоеше рахитична дървена къщица. Като отворихме вратата, намерихме я пълна с мъже, притиснати рамо до рамо, за да се топлят. Те разчепкваха корабно въже и се препираха кой може да работи най-дълго време при минимум храна — защото там издръжливостта беше point d'honneur [въпрос на чест]. Само в този трудов дом получаваха помощ 7000 души, между тях стотици, които преди 6 или 8 месеца в тази страна са получавали най-високите заплати за квалифициран труд. Техният брой би бил двойно по-голям, но има мнозина, които, след като изчерпят всичките си парични резерви, все още не се решават да прибягнат до помощта на енорията, докато още имат нещо за залагане... Напускайки трудовия дом, аз минах по улиците, застроени повечето с едноетажни къщи, които са толкова многобройни в Поплер. Водачът ми беше член на комитета за безработните. Първата къща, в която влязохме, беше къщата на работник железар, безработен от 27 седмици. Аз го намерих с цялото му семейство в задната стая. Стаята още не беше напълно оголена от мебели и в нея имаше огън. Това бе необходимо, за да се запазят от студа голите крака на децата, защото навън беше страшно студен ден. В едно блюдо срещу огъня имаше кълчища и жената и децата ги чепкаха, за да получат хляб от трудовия дом. Мъжът работеше в един от горепоменатите дворове за бележка за хляб и 3 пенса на ден. Сега той си беше дошъл в къщи да обядва, много гладен, както ни каза сам с горчива усмивка, и неговият обед се състоеше от няколко резена хляб с мас и чаша чай без мляко... Следващата врата, на която почу-

[105] „Public Health. Seventh Report", Лондон 1865 г., стр. 16.

[106] „Масово изгладняване на лондонските бедни! („Wholesale starvation of the London Poor!")... През последните дни стените на Лондон бяха облепени с големи афиши, които съдържаха следното чудновато обявление: „Тлъсти говеда, гладуващи хора! Тлъстите говеда са напуснали стъклените си палати, за да угояват богаташите в луксозните им покои, докато гладуващите хора гният и умират в своите жалки дупки." Плакатите с тоя злокобен надпис постоянно се възобновяват. Едва успеят да остържат или да покрият една част от тях, веднага се залепят нови на същото или друго, също тъй публично място... Това напомня онея omens [зли предзнаменования], които подготвели френския народ към събитията от 1789 г.... В тоя момент, когато английски работници с жените и децата си мрат от глад и студ, милиони английски пари, продукт на английски труд, се влагат в руски, испански, италиански и други чуждестранни заеми." („Reynolds' Newspaper" [„Рейнолдс нюспейпър"], 20 януари 1867 г.)

нахме, ни отвори една жена на средна възраст, която, без да каже нито дума, ни въведе в една малка задна стая, където мълчаливо седеше цялото ѝ семейство, вперило очи в един бързо замиращ огън. Такова изоставяне, такава безнадеждност излъчваха тия хора и тяхната малка стая, че аз не бих желал още веднъж да видя такава сцена. „Те нищо не са спечелили, господине — каза жената, като сочеше момчетата си, — нищо за 26 седмици, и всичките ни пари отидоха, всичките пари, които аз и баща им бяхме скътали през по-добрите времена, като си въобразявахме, че си осигуряваме опора за тежки дни. Погледнете!" — с почти див глас извика тя, като извади една спестовна книжка с редовни вписвания за внесени и изтеглени пари, така че ние можахме да видим как е започнало тяхното малко състояние с първата вноска от 5 шилинга, как постепенно е нараснало до 20 ф. ст. и пак се е стопило от фунтове стерлинги на шилинги, докато последното вписване е направило тая книжка без никаква стойност, като празна хартия. Това семейство получаваше по *едно* оскъдно ядене на ден от трудовия дом... Следващата ни визита беше при жената на един ирландец, който беше работил в корабостроителниците. Ние я намерихме болна от недостиг на храна, проснала се облечена на един сламеник, едва покрита с парче черга — тъй като всичко от леглото беше в заложната къща. Измъчените деца се грижеха за нея, но те изглеждаха така, като че те самите се нуждаят от майчини грижи. Деветнадесет седмици принудително безделие я бяха смъкнали така ниско, и като разказваше историята на горчивото минало, тя пъшкаше, като да беше загубила всяка надежда за по-добро бъдеще. Когато излизахме от къщата, към нас се завтече един млад мъж и ни помоли да влезем в неговата къща и да видим дали не може да се направи нещо за него. Млада жена, две хубави деца, цяла камара разписки за заложени вещи, съвсем гола стая — това беше всичко, което той можа да ни покаже."

За спазмите след кризата от 1865 г. — следното извлечение из един торийски вестник. Не бива да се забравя, че Източната част на Лондон, за която тук става въпрос, е не само седалище на споменатите в текста на тази глава строители на железни кораби, но и на винаги заплащаното под минимума тъй наречено „домашно производство". „Ужасяваща сцена се разигра вчера в една част на столицата. Макар че хилядите безработни от Източната част не парадираха масово с черни знамена, реката от хора беше достатъчно импозантна. Нека си спомним как страда това население. То умира от глад. Това е простият и ужасен факт. Те са 40.000 души... В наше време, в един квартал на тази чудесна столица, близо до най-грамадната акумулация на богатство, каквото някога е виждал светът, наред с всичко това — 40 000 безпомощно умиращи от глад! Тия хиляди нахлуват сега в другите квартали; винаги полугладни, те крещят в ушите ни за своята болка, крещят до небето, разказват ни за мизерните си жилища, за това, че е невъзможно да си намерят работа и е безполезно да просят. Местните жители, обложени с данък за бедните, поради постоянните изисквания на енорийте, сами вече се намират почти на края на пауперизма." (*„Standard"* [„Стандард"], 5 април 1866 г.)

Тъй като между английските капиталисти е станало мода да описват *Белгия* като рай на работника, защото *„свободата на труда"*,

или — което е същото — „свободата на капитала", там не била осакатена нито от деспотизма на трейдюнионите, нито от фабрични закони, нека кажем няколко думи за „щастието" на белгийския работник. Сигурно никой не е бил по-посветен в мистериите на това щастие отколкото покойният Дюпетийо — главен инспектор на белгийските затвори и благотворителни учреждения и член на централната белгийска статистическа комисия. Да вземем неговото съчинение „Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique", Брюксел 1855 г. Тук ние, между другото, намираме едно средно белгийско работническо семейство, чиито годишни разходи и приходи са пресметнати въз основа на много точни данни и чиито условия за прехрана се сравняват после с тези на войника, матроза от флотата и затворника. Семейството „се състои от баща, майка и четири деца". От тези шест души „четирима могат да извършват през цялата година полезен труд"; предполага се, „че между тях няма нито болни, нито неработоспособни", че нямат нито „разходи за религиозни, нравствени и интелектуални цели, с изключение на най-нищожни разноски за места в църква", нито „вноски в спестовни каси или в осигурителни каси за старост", нито „разходи за лукс или други излишни разходи". Но приема се, че бащата и големият син пушат тютюн и в неделен ден могат да посещават кръчмата, за което им са предвидени цели 85 сантима седмично. „От общото извлечение на работните заплати, които работниците получават в разните браншове, следва... че най-високата средна надница е 1 франк и 56 сантима за мъже, 89 сантима за жени, 56 сантима за момчета и 55 сантима за момичета. Въз основа на това доходът на цялото семейство ще бъде най-много 1 068 франка годишно... В приетото за типично семейство ние пресметнахме всички възможни приходи заедно. Но ако пресметнем работна заплата и за майката, с това лишаваме домакинството от всяко ръководство, кой ще се грижи за къщата, за малките деца? Кой ще готви, пере, кърпи? Тази дилема всеки ден се изпречва пред работниците."

Бюджетът на семейството е значи:

Бащата	300 работни дни по 1.56 фр.	468 фр.
Майката	„ „ „ „ 0.89 „	267 „
Синът	„ „ „ „ 0.56 „	168 „
Дъщерята	„ „ „ „ 0.55 „	165 „
	Всичко	1,068 фр.

Годишните разходи на семейството и неговият *дефицит* щяха да бъдат, ако работникът получаваше храната на:

матроз от флотата	1,828 фр.,	дефицит 760 фр.
войник	1,473 „	„ 405 „
затворник	1,112 „	„ 44 „

„Ние виждаме, че малко работнически семейства могат да се хранят не само като матрозите или войниците, а дори и като затворниците. Средно всеки затворник е струвал в Белгия през 1847–1849 г. по 63 сантима на ден, което в сравнение с всекидневните разходи на работниците прави разлика от 13 сантима. Разноските по управлението на затвора и надзора на затворниците се уравновесяват с това, че затворниците не плащат наем... Но как може голям брой работници, дори бихме могли да кажем — мнозинството от тях, да живеят в още по-оскъдни усло-

вия? Само като прибягват до такива палиативи, чиято тайна е известна само на работника; като скъсяват своята всекидневна порция; като ядат ръжен хляб вместо пшеничен; като ядат по-малко месо или никак не ядат месо; същото е и с маслото и подправките; като наблъскват семейството си в една или две стаички, където момчета и момичета спят заедно, понякога на едни и същ сламеници; като пестят от облеклото, от бельото, от сапуна; като се отказват от празничните развлечения, накъсо — като се решават на най-болезнени лишения. Веднаж дошли до тия крайни предели, и най-малкото покачване на цената на средствата за живот, едно спиране на работата, една болест увеличават мизерията на работника и го съсипват напълно. Дълговете се натрупват, кредитът бива спрян, дрехите и най-необходимата покъщнина отиват в заложната къща — и в края на краищата семейството моли да го впишат в списъка на бедните.«[137] И наистина, в този „рай на капиталистите" и при *най-малкото изменение в цената на най-необходимите средства за живот следва изменение в броя на смъртните случаи и на престъпленията!* (Виж манифеста на Maatschappij [дружеството] „De Vlamingen Vooruit!", Брюксел 1860 г., стр. 15, 16.) Цяла Белгия наброява 930 000 семейства, от тях по *официалната* статистика 90 000 богати (избиратели) = 450,000 души; 390 000 семейства от дребната буржоазия от града и селото, голяма част от която постоянно се пролетаризира, = 1,950 000 души. Най-сетне 450 000 работнически семейства = 2 250 000 души, образцовите семейства измежду които се наслаждават на описаното от Дюпетийо щастие. От тези 450,000 работнически семейства *над 200,000 се намират в списъка на бедните!*

д) Британският земеделски пролетариат

Антагонистичният характер на капиталистическото производство и акумулация никъде не се проявява *по-брутално* отколкото при *напредъка на английското земеделие* (включително и скотовъдството) и при *назадъка на английския земеделски работник*. Преди да мина към *сегашното* му положение да хвърлим бегъл поглед назад. Модерното земеделие датира в Англия от средата на XVIII век, макар че преобратът в отношенията на поземлената собственост, от който като от основа изхожда промененият начин на производство, е от много по-ранна дата.

Ако вземем данните на *Артър Йънг* — точен наблюдател, макар и повърхностен мислител — за земеделския работник през *1771 г.*, ще видим, че последният играе много мизерна роля в сравнение със своя предшественик *в края на XIV век*, „когато той е могъл да живее в охолство и да *акумулира богатство*"[138], съвсем и да не говорим за *XV век*, „този златен век на английските градски и селски работници". Но няма нужда да се връщаме толкова назад. В една много съдържателна бро-

[137] „*Ducpétiaux* [Дюпетийо], „Budgets économiques etc.", стр. 151, 154, 155, 156. — *Маск.* ред.

[138] *James E. Th. Rogers* [Джеймс Роджерс] (професор по политическа икономия в Оксфордския университет), A History of Agriculture and Prices in England, Оксфорд 1866 г., том I, стр. 690. Този усърдно разработен труд обхваща в досега излезлите първи два тома само периода от 1259—1400 г. Вторият том съдържа само статистически материал. Това е първата автентична „History of Prices" [История на цените], която имаме за онова време.

шура от 1777 г. четем: „Богатият арендатор се е издигнал почти до равнището на джентлемен, докато бедният селски работник е притиснат почти до земята... Неговото нещастно положение ясно личи, щом се сравнят неговите условия сега и преди 40 години... Земевладелецът и арендаторът са се хванали ръка за ръка за потискане на работника."[139] След това подробно се изтъква, че реалната работна заплата на село е спаднала от *1737 г.* до *1777 г.* с почти ¼ или 25%. Същевременно *д-р Ричард Прайс* казва: „Съвременната политика облагодетелствува горните класи на народа; последицата от това ще бъде, че рано или късно цялото кралство ще се състои само от джентлемени и просяци, от грандове и роби."[140]

И все пак положението на английския селски работник от 1770 до 1780 г. — доколкото се отнася както за неговите условия за хранене и живеене, тъй и за неговото самочувствие, развлечения и т. н. — е недостигнат по-късно *идеал*. Неговата средна работна заплата, изразена в пинти пшеница, е била между 1770 и 1771 г. 90 пинти, през времето на *Идън* (1797 г.) вече само 65, а в 1808 г. 60[141].

По-рано вече споменахме за положението на селските работници към края на *антиякобинската война*, през време на която поземлените аристократи, арендаторите, фабрикантите, търговците, банкерите, рицарите на борсата, военните доставчици и т. н. са така извънмерно забогатели. *Номиналната* заплата се покачила отчасти поради обезценяването на банкнотите, отчасти поради независимото от него покачване на цената на предметите от първа необходимост. Но действителното движение на работната заплата може да се констатира по твърде прост начин, без да се прибягва до неуместни тук подробности. Законът за бедните и неговата администрация са били в 1795 г. и в 1814 г. едни и същи. Читателят си спомня как е бил прилаган тоя закон на село: във вид на милостиня енорията е допълвала номиналната заплата до номиналната сума, необходима за простото вегетиране на работника. Съотношението между *изплащаната от арендатора заплата* и допълнения от енорията *дефицит на заплатата* ни разкрива две неща: първо, спадането на работната заплата *под* нейния минимум, второ, степента, в която земеделският работник е бил съставен от наемен работник и паупер, или степента, в която той е бил превърнат в закрепостен към своята енория. Ние избираме едно графство, което представлява средните условия във всички други графства. През *1795 г.* средната седмична заплата в Нортхемптъншайр е била 7 шилинга и 6 пенса, *целият годишен разход* на едно семейство от 6 души — 36 ф. ст. 12 шилинга и 5 пенса, *целият*

[139] „Reasons for the late Increase of the Poor-laws: or, a comparative view of the price of labour and provisions", Лондон 1777 г., стр. 5, 11.

[140] *Dr. Richard Price* [Ричард Прайс], Observations on Reversionary Payments, VI издание от W. Morgan, Лондон 1803 г., том I, стр. 158, 159. На страница 159 Прайс забелязва: „*Номиналната* цена на работния ден в момента не е повече от 4 пъти или най-много 5 пъти по-висока отколкото в 1514 г. Но цената на житото е 7 пъти по-висока, а тази на месото и дрехите — около 15 пъти. Затова цената на труда е така изостанала зад нарастването на разноските за издръжка, че в сравнение с тези разноски тя сега като че ли е помалко от *двойно* по-малка от това, която е била по-рано."

[141] *Barton* [Бартън], Observations etc., стр. 26. За края на XVIII век ср. *Eden* [Идън], The State of the Poor.

му годишен приход — 29 ф. ст. и 18 шилинга, а покритият от енорията *дефицит* — 6 ф. ст., 14 шилинга и 5 пенса. В същото графство седмичната заплата през *1814 г.* е била 12 шилинга и 2 пенса, *целият годишен разход* на едно семейство от 5 души — 54 ф. ст., 18 шилинга и 4 пенса, *целият доход* — 36 ф. ст. и 2 шилинга, а покритият от енорията *дефицит* — 18 ф. ст., 6 шилинга и 4 пенса[142], така че през 1795 г. дефицитът е бил по-малко от 1/4 от работната заплата, а през 1814 г. — повече от половината. От само себе си се разбира, че при такива обстоятелства в 1814 г. са били изчезнали и малките удобства, които *Идън* все още бил намерил в котеджа на земеделския работник[143]. Измежду всички животни, които арендаторът държи, работникът, този instrumentum vocale [лат.: инструмент, надарен с глас], остава от този момент най-отруденото, най-лошо храненото и най-брутално третираното животно.

Същото положение на нещата спокойно продължавало, докато „бунтовете от 1830 г. не ни разкрика (т. е. на господствуващите класи) при светлината на пламналите житни купи, че мизерия и размирно недоволство пламти и под повърхността на земеделска Англия също тъй буйно, както под повърхността на индустриална Англия“[144]. Садлер по времето кръстил в Камарата на общините земеделските работници „бели роби“ („white slaves“), а един епископ като ехо повторил тоя епитет и в Горната камара. Най-значителният икономист от онзи период, *Е. Г. Уейкфийлд*, казва: „Земеделският работник на южна Англия не е роб, не е свободен човек, той е паупер.“[145]

Времето *непосредствено преди отмяната на житните закони* хвърля нова светлина върху положението на земеделските работници. От една страна буржоазните агитатори били заинтересовани да докажат колко малко защитните мита защищавали *действителния* производител на жито. От друга страна индустриалната буржоазия кипяла от гняв поради разобличаването на фабричните условия от страна на поземлената аристокрация, поради афектираната симпатия на тези из основа покварени, безсърдечни и аристократски безделници към страданията на фабричния работник и поради тяхното „дипломатическо усърдие“ за фабричното законодателство. Има една стара английска пословица, че когато двама крадци се сборят за косите, винаги излиза нещо полезно. И наистина, шумната, страстната кавга между двете фракции на господствуващата класа по въпроса кой от тях по-безсрамно експлоатира работника направо станала акушерка на истината. *Граф Шафтсбъри*, alias [или още] *лорд Ашли*, бил челен борец в антифабричния филантропичен поход на аристокрацията. Затова той през 1844 и 1845 г. е любима тема на разкритията на в „Morning Chronicle“ [„Морнинг Кроникл“] по положението на *земеделските работници*. Този вестник, по онова време най-значителният либерален орган, изпратил по селските окръзи собствени комисари, които съвсем не се задоволили с общи описания и статистика, а публикували *имената* както на изследваните работнически семейства, тъй и на техните земевладетели. В следващата

[142] *Parry* [Пари], The Question of the Necessity of existing Cornlaws considered, стр. 86.
[143] Пак там, стр. 213.
[144] *S. Laing* [С. Лейнг], National Distress, стр. 62.
[145] „England and America“, Лондон 1883 г., том I, стр. 47.

таблица са показани заплатите, които били плащани в три села, съседни на Бланфорд, Уимбърн и Пуул. Селата са собственост на г. Дж. Бенкс и на *граф Шефтсбъри*. Читателят ще забележи, че този папа на „low church“ [евангелистки клон на английската църква], този глава на английските пиетисти, също както гореспоменатия Бенкс, прибира обратно значителна част от мизерната заплата на работниците под вида на рента от къщите.

Деца	Брой на членовете на семейството	Седмична работна заплата на мъжете	Седмична работна заплата на децата		Седмична заплата на цялото семейство		Седмичен наем		Обща седмична заплата след изваждане на наема		Седмична работна заплата на глава	
а	б	в	г		д		е		ж		з	
Първо село												
		шил.	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса
2	4	8	—	—	8		2		6	—	1	6
3	5	8	—	—	8	—	1	6	6	6	1	3 1/2
2	4	8	—	—	8		1	—	7	—	1	9
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1	9
6	8	7	1—1	6	10	6	2	—	8	6	1	1/4
3	5	7	1—2		7	—	1	4	5	8	1	1 1/2
Второ село												
		шил.	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса
6	8	7	1—1	6	10	—	1	6	8	6	1	1/4
6	8	7	1—1	6	7	—	1	3 1/2	5	8 1/2	—	8 1/8
8	10	7	—	—	7	—	1	3 1/2	5	8 1/2	—	7
4	6	7	—	—	7	—	1	6 1/2	5	5 1/2	—	11
3	5	7	—	—	7	—	1	6 1/2	5	5 1/2	1	1
Трето село												
		шил.	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса	шил.	пенса
4	6	7	—	—	7	—	1		6	—	1	—
3	5	7	1 2		11	6	—	10	10	8	2	1 3/5
0	2	5	1 2	6	5	—	1		4		2	

Отмяната на житните закони дала на английското земеделие огромен тласък. Дренаж в най-голям мащаб[146], нова система на хранене на добитъка на ясла, изкуствено отглеждане на фуражни растения, въвеждане на механически апарати за наторяване, ново обработване на глинестата почва, увеличена употреба на минерални торове, прилагане на парната машина и на всякакви видове нова работна машинария и т. н., изобщо по-интензивна култура характеризира тази епоха. Председателят на Кралското дружество за агрикултура, г. Пъсей, твърди, че (относителните) разноски на стопанството са намалени почти наполовина поради нововъведената машинария. От друга страна положителният добив от земята бързо се повишил. По-голямо капиталовложение на акр, а

[146] „London Economist“ [„Лондон Економист“] от 29 март 1845 г., стр. 290.
[147] За тази цел поземлената аристокрация сама си отпуснала фондове от държавната хазна — разбира се, чрез парламента, при много малка лихва, която арендаторите трябвало да ѝ заплащат двойно.

значи и ускорена концентрация на фермите, е била основна предпоставка на новия метод[147]. Заедно с това обработваната площ е била разширена от 1846 до 1856 г. с 464 119 акра, без да говорим за големите площи на източните графства, които от развъдници на питомни зайчета и от оскъдни пасбища като по вълшебство се превърнали в тучни житни ниви. Ние вече знаем, че едновременно е *спаднал и общият брой* на участвуващите в земеделието лица. Колкото се отнася до *същинските земеделци* от двата пола и от всички възрасти, техният брой спаднал от 1 241 269 в 1851 г. на 1 163 227 в 1861 г.[148,149] Затова, ако английският генерален регистратор с право отбелязва: „Прирастът на арендатори и земеделски работници от 1801 г. насам е съвсем несъразмерен с прираста на земеделския продукт"[150] — тази несъразмерност важи още повече за последния период, когато *положителното намаление на селското работническо население* върви ръка за ръка с разширението на обработваната площ, с по-интензивната култура, с нечуваната акумулация на вложения в земята и посветен на нейното обработване капитал, с безпримерното в историята на английската агрономия покачване на земеделския добив, с буйното нарастване на рентата на земевладелците и с набъбващото богатство на капиталистическите арендатори. Ако към всичко това прибавим непрекъснатото бързо разширение на градските пазари и на господството на свободната търговия, селският работник post tot discrimina rerum [лат.: след толкова много неприятности] най-сетне бил поставен в такива условия, които *secundum artem* [лат.: по правилата на изкуството] трябвало да го накарат да полудее от щастие.

Професор *Роджерс* напротив, идва до заключението, че положението на английския земеделски работник в днешно време е извънредно много влошено дори само в сравнение с положението на неговия предшественик от периода 1770—1780 г., съвсем и да не говорим за неговия предшественик от втората половина на XIV век и от XV век; че „той пак е станал закрепостен", и при това закрепостен, който се храни и живее лошо[151]. *Д-р Джулиан Хънтър* в своя епохален *отчет за жилищата на земеделските работници* казва: „Разносите за съществуването на hind (название на земеделския работник от времето на крепостничеството) са фиксирани на възможно най-ниската сума, с която той може да живее ... неговата заплата и подслон не са пресметнати с оглед на печалбата, която трябва да се извлече от него. В сметките на арендатора той е нула[152] ... Средствата за неговото съществуване се разглеждат винаги като постоянна величина."[153] „Колкото се отнася до по-нататъшното намаление на неговите приходи, той може да каже: nihil habeo, nihil curo [лат.: нищо нямам, за нищо не се грижа]. Той не се бои за бъдещето, защото няма нищо освен това, което е абсолютно необходимо за неговото съществуване. Той е стигнал онази точка на замръзване, от която изхождат като от факт изчисленията на арендатора. Да става каквото ще, той няма дял в щастието или нещастието."[154]

В 1863 г. бе направено официално изследване върху условията на живота и работата на престъпниците, осъдени на заточение и на каторжна работа. Резултатите са изложени в две дебели сини книги. Там между другото е казано: „Едно грижливо сравняване на храната на престъпниците в английските затвори и тази на пауперите в трудовите домове и на свободните земеделски работници в тази страна безспорно показва, че първите са хранени много по-добре, отколкото която и да било от другите две категории"[155], докато „масата труд, който се изисква от осъдения на каторжна работа, е около половината от работата, която извършва обикновеният земеделски работник"[156]. Ето няколко характерни свидетелски показания, снети от Джон Смит, директор на Единбургския затвор. Затворник № 5056: „Храната в английските затвори е много по-добра от храната на обикновените земеделски работници." № 5075: „Факт е, че обикновените земеделски работници в Шотландия много рядко получават някакво месо." № 3047: „Знаете ли някакво основание за факта, че престъпниците са много по-добре (much better) хранени, отколкото обикновеният земеделски работник? — Сигурно не." № 3048: „Намирате ли за уместно да се правят по-нататъшни експерименти, за да се приближи храната на осъдените на каторжна работа затворници до храната на свободните земеделски работници?"[157] „Земеделският работник — се казва там — може да каже: аз работя тежко, а нямам достатъчно за ядене. Когато бях в затвора, не работех тъй тежко и имах обилна храна, и затова за мене е по-добре да бъда в затвора, отколкото на свобода."[158] От таблиците, приложени към първия том на отчета, е съставена следната сравнителна таблица.

---

[148] Намаляването на броя на средните арендатори личи особено от следните рубрики на преброяването: „синове, внуци, братя, племенници, дъщери, внучки, сестри, племенници на арендатора", накъсо — работещите при арендатора членове на неговото собствено семейство. Тези рубрики в 1851 г. са съдържали 216 851 души, а в 1861 г. само 176 151. От 1851 до 1871 г. в Англия арендните стопанства под 20 акра са се намалили с повече от 900; тези от 50 до 75 акра са спаднали от 8 253 на 6 370; подобно е положението и с всички арендни стопанства под 100 акра. А през същите 20 години броят на едрите арендни стопанства, напротив, се е увеличил; тези от 300 до 500 акра са се покачили от 7 771 на 8 410, тези с повече от 500 акра — от 2 775 на 3 914, тези с повече от 1 000 акра — от 492 на 582.

[149] Броят на овчарите се покачил от 12 517 на 25 559.

[150] „Census etc.", стр. 36.

[151] *Rogers* [Роджерс], A History of Agriculture etc., стр. 693. „The peasant has again become a serf." Пак там, стр. 10. Господин Роджерс принадлежи към либералната школа, той е личен приятел на Кобден и Брайт, така че не е laudator temporis acti [лат.: възхвалител на миналите времена].

[152] „Public Health Seventh Report", Лондон 1865 г., стр. 242. „The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live ... the supplies of wages and shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations." Затова няма нищо необикновено във факта, че неговият наемодател му повишава наема, щом узнае, че той изкарва малко повече, или пък арендаторът намалява работната заплата на работника, „защото неговата жена си е намерила работа." (Пак там.)

[153] Пак там, стр. 135.

[154] Пак там, стр. 134.

[155] „Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", Лондон 1863 г., стр. 42, 50.

[156] Пак там, стр. 77. „Memorandum by the Lord Chief Justice."

[157] Пак там, том II, „Evidence."

[158] Пак там, том I, Appendix, стр. 280.

Седмично количество храна[99a]

	Съставни части, съдържащи азот	Съставни части, несъдържащи азот	Минерални съставни части	Обща сума
	У н ц и и			
На престъпник в Портландския затвор	28·95	150·06	4·68	183·69
На матрос от кралската флота	29·63	152·91	4·52	187·06
На войник	25·55	114·49	3·94	143·98
На производител на файтони (работник)	24·53	162·06	4·23	190·82
На словослагател	21·24	100·83	3·12	125·19
На земеделски работник	17·73	118·06	3·29	139·08

Общият резултат на медицинската следствена комисия от 1863 г. относно храненето на по-лошо хранените народни класи е вече известен на читателя. Той си спомня, че храната на голяма част от семействата на земеделските работници е под *минималното количество*, необходимо „за предотвратяване на болести, причинени от глад". Такъв е случаят особено във всички чисто земеделски окръзи на Корнуел, Девън, Съмърсет, Уилтс, Стафорд, Оксфорд, Бъркс и Хертс. „Храната, която получава земеделският работник — казва *д-р Саймън* — е повече, отколкото показва средното количество, тъй като той самият получава много по-голяма — необходима за неговия труд — част от храната, отколкото другите членове на неговото семейство — в по-бедните окръзи почти всичкото месо или сланина. Количеството храна, което се пада на жената, а тъй също и на децата в периода на техния бърз растеж, в много случаи, и то в почти *всички графства*, е недостатъчно, главно откъм азот."[99] Ратаите и ратайкините, които живеят у самите арендатори, получават достатъчна храна. Техният брой е спаднал от 288.277 в 1851 г. на 204.962 в 1861 г. „Работата на жените на открито поле — казва д-р Смит, — с колкото и вредни последици да е придружена, при днешните условия е от голяма изгода за семейството, тъй като му доставя средства за обуща, дрехи, наем за квартира и възможност да се храни по-добре."[100] Един от най-странните резултати на това изследване е бил, че земеделските работници в *Англия* се хранят несравнено по-лошо („is considerably the worst fed") отколкото в другите части на Съединеното кралство, както показва следната таблица.

Седмична консумация на въглерод и азот от средния земеделски работник[101]

	въглерод грана	азот грана
Англия	40,673	1,594
Уелс	48,354	2,031
Шотландия	48,980	2,348
Ирландия	43,366	2,434

99а „Report of the Commissioners ... relating to Transportation and Penal Servitude", том I, Appendix, стр. 274, 275.

99 „Public Health. Sixth Report. 1863", стр. 238, 249, 261, 262.

100 Пак там, стр. 262.

101 Пак там, стр. 17. *Английският* земеделски работник получава само 1/4 от млякото и 1/2 от хляба на ирландския земеделски работник. По-добрата прехрана на

„Всяка страница на отчета на д-р Хънтър — казва д-р Саймън в своя официален санитарен отчет — свидетелствува за недостатъчното количество и мизерно качество на *жилищата на нашия земеделски работник*. И от много години насам положението му в това отношение *прогресивно* се е влошавало. Сега за него е много по-мъчно да намери жилище, а и когато го намери, то много по-малко отговаря на неговите нужди, отколкото може би *от столетия насам*. *Особено през последните 30 или 20 години* злото бързо нараства и жилищните условия на селянина *сега са в най-висока степен плачевни*. Вън от случаите, когато и доколкото онези, *които неговият труд обогатява*, смятат, че си струва трудът да го третират с един вид състрадателна снизходителност — той е съвсем безпомощен в това отношение. Дали той ще намери

последния е отбелязал още *А. Йънг* в своето „Tour in Ireland" от началото на този век. Причината е просто там, че бедният ирландски арендатор е несравнено по-хуманен от богатия английски арендатор. Относно *Уелс* данните, приведени в текста, не важат за югозападната му част. „Всички тамошни лекари са съгласни в това, че прирастът на смъртността от туберкулоза, скрофули и т. н. расте заедно с влошаването на физическото състояние на населението, и всички приписват това влошаване на бедността. Дневната издръжка на земеделския работник там се пресмята на 5 пенса, а в много окръзи арендаторът (сам беден) плаща и по-малко. Едно парче солено месо, изсъхнало до твърдостта на махагон и надали заслужаващо мъчния процес на храносмилането, или малко сланина служи за подправяне на голямо количество чорба от брашно и лук или на овесената каша — и ден след ден това е обедът на земеделския работник... Напредъкът на индустрията имаше за него тази последица, че замести в този суров и влажен климат солидното домашно сукно с евтини памучни тъкани и по-силните напитки с „номинален" чай... След като дълги часове е бил изложен на вятър и дъжд, работникът се връща от нивата в своя котедж, за да поседне край огън от торф или от буци от слепени с глина отпадъци от каменни въглища, от които се издигат облаци от въглена и серна киселина. Стените на колибите са от глина и камък; подът е от гола земя, каквато си е била преди постройката на колибата; покривът е куп разрошена и набъбнала слама. Всяка пукнатина е запушена, за да се запази топлината, и в тази атмосфера от адски смрад, с тинест под под себе си, често с единствената си дреха, която съхне на тялото му, той вечеря с жена си и децата си. Акушерки, принудени да прекарат част от нощта в тия колиби, са описвали как са тъпкали краката им в тинята на пода и как са се виждали принудени да пробиват дупка в стената — лесна работа! — за да си създадат малко лична вентилация. Многобройни свидетели от различен ранг показват, че *недохраненият* (underfed) селянин е изложен всяка нощ на тия и на други вредни за здравето влияния, и наистина не липсват доказателства, че резултатът е едно отслабнало и скрофулозно население... Съобщенията на енорийските служители от Кермартъншайр и Кардиганшайр убедително сочат същото положение на нещата. Към това се прибавя едно още по-голямо зло — разпространението на идиотизма. Сега няколко думи и за климатическите условия. Силни югозападни ветрове духат през цялата страна в продължение на 8—9 месеца в годината, а след тях следват поройни дъждове, които се изливат главно върху западните склонове на хълмовете. Дърветата се срещат рядко, само в по-затулените места, където са незащитени, вятърът съвсем ги разкъсва. Колибите се гушат под някоя планинска тераса, често в някоя теснина или каменоломна; само най-дребни овце и местният рогат добитък могат да живеят по пасбищата... Младите хора се преселват към източните минни окръзи Гламорган и Монмът... Кермартъншайр е развъдникът на миньорското население и негов инвалиден дом... Населението едва запазва броя си. Така, в Кардиганшайр е именно:

	1851 г.	*1861 г.*
От мъжки пол	45,155	44,446
От женски пол	52,459	52,955
	97,614	97,401

(Отчетът на *Dr Hunter* [Хънтър] в „Public Health. Seventh Report. 1864", Лондон 1865 г., стр. 498—502.)

жилище на земята, която обработва, дали това жилище е човешко или свинско, дали има малка градина, която толкова много облекчава бремето на сиромашията — всичко това не зависи от неговата готовност или възможност да плаща подходящ наем, а от това — как ще благоволят другите да използуват своето право да вършат със своята собственост каквото си искат. Колкото и да е голяма взетата под аренда земя, няма закон, според който на нея трябва да има определен брой работнически жилища, още повече пък прилични; законът също така не предоставя на работника ни най-малкото право върху земята, за която неговият труд е толкова необходим, колкото дъждът и слънцето... Едно общопризнато обстоятелство още повече наклонява везните против него... влиянието на закона за бедните с неговите постановления за местожителството и за данъците в полза на бедните[42]. Под негово влияние всяка енория има паричен интерес *да ограничи до минимум броя на живеещите в нея земеделски работници*, защото за нещастие *земеделският труд*, вместо да гарантира на утрепания от труд работник и на неговото семейство сигурна и постоянна независимост, *в повечето случаи води само по по-дълги или по-къси околни пътища към пауперизъм*, пауперизъм, който през целия път е толкова наблизо, че всяка болест или каквато и да е временна липса на заетост непосредствено принуждава да се прибегне към помощта на енорията; затова всяко заселване на земеделско население в една енория очевидно означава прибавка към данъка за бедните...

Достатъчно е едрите земепритежатели[180] да решат в техните имоти да няма работнически жилища — и те веднага се освобождават от половината от своята отговорност за бедните. Доколко английската конституция и законът са възнамерявали да установят такъв вид безусловна поземлена собственост, която дава възможност на лендлорда, „който прави със своята собственост каквото си иска", да третира като чужденци тия, които обработват земята, и да ги изгонва из своята територия — това е въпрос, разглеждането на който не влиза в моята задача... Тая власт за изпъждане не е гола теория. Тя се проявява практически в най-голям мащаб. Тя е едно от обстоятелствата, които господствуват над жилищните условия на земеделския работник... Размерът на злото може да се прецени по последното преброяване, според което *разрушаването на къщите, въпреки засиленото им търсене по места*, е напреднало през последните 10 години в 821 различни окръга на Англия, така че, независимо от хората, които са били принудени *да престанат да бъдат жители* (а именно в енорията, в която работят), през 1861 г. в сравнение с 1851 г. едно с $5^{1}/_{3}\%$ по-голямо население е било натъпкано в $4^{1}/_{2}\%$ по-малко жилищно пространство... Щом процесът на обезлюдяване постигна целта си, резултатът е — казва д-р Хънтър — само *показно село* (show village), където котеджите са съкратени само на няколко

---

[180] В 1865 г. този закон беше малко подобрен. Опитът скоро ще покаже, че такива кърпежи нищо не помагат.

[181] За да разбере читателят по-нататъшното изложение: *close villages* (затворени села) се наричат онези, чиито земепритежатели са един или няколко едри лендлордове; *open villages* (отворени села) — онези, чиято земя принадлежи на много дребни собственици. Именно в тези села строителите-спекуланти могат да строят котеджи и къщи за нощуване.

и където никой не бива да живее освен овчарите, градинарите, пазачите на дивеча — постоянни слуги, които се ползуват с обичайните за тяхната класа добри обноски от страна на техните милостиви господари[182]. Но земята все пак трябва да бъде обработвана и се оказва, че работещите на тази земя работници не живеят при земепритежателя, а идват от някое *отворено село*, отдалечено може би на 3 мили, където са ги приели многобройните дребни домопритежатели след разрушаването на техните котеджи в затворените села. Там където нещата се движат към този резултат, котеджите повечето пъти с жалкия си изглед говорят за оная съдба, на която са обречени. Те се намират на различни степени на своята природна разруха. Докато покривът се държи, на работника позволяват да плаща наем и той често пъти е много радостен, че му разрешават да прави това — дори когато трябва да плаща *цената* на добро жилище. Но при това не се правят никакви поправки, никакви подобрения освен онея, които може да направи безпаричният наемател. Ко ато най-сетне къщата стане съвсем необитаема, това означава само един разрушен котедж повече и толкова и толкова данък за бедните по-малко. Докато едрите собственици свалят от себе си данъка за бедните чрез обезлюдяване на контролираните от тях земи, най-близката паланка или отворено селище приема изхвърлените работници; аз казвам най-близкото, но това „най-близко" може да бъде на 3 или 4 мили далеч от арендната ферма, където работникът трябва да се трепе всеки ден. *Така към неговия дневен труд се прибавя — като че това е нищо — и необходимостта всеки ден да бие по 6 или 8 мили път*, за да изкарва насъщния хляб. Цялата земеделска работа, извършвана от неговата жена и неговите деца, сега става при същите отежнени условия. Но това не е още всичкото зло, което му причинява далечното разстояние. В отворените селища спекуланти-строители закупват късове земя, които обсипват колкото е възможно по-гъсто с най-евтините от всички възможни бордеи. И в тези мизерни жилища, които, дори когато излизат на открито поле, споделят най-ужасните характерни черти на най-лошите градски жилища, се свират английските земеделски работници[183]...

---

[182] Такова показно село има много приличен вид, но то е също тъй нереално, както и онези села, които е видяла Екатерина II при своето пътуване за Крим. През последно време често пъти изгонват и овчари от тези show villages (показни села). Например при Маркет Харбъро има пасбище за овце, което заема около 500 акра и където е необходим трудът на само един човек. За да се намали дългият път през тези широки равнини — прекрасните пасбища на Лестър и Нортхемптън, — овчарят обикновено получаваше котедж при мандрата. Сега му дават един тринадесети шилинг за квартира, която си трябва да търси далеч, в някое отворено село.

[183] „Къщите на работниците (в отворените селища, които естествено са винаги препълнени) обикновено са построени на редици и с гърба си опират на самия ръб на парчето земя, което строителят-спекулант нарича свое. Затова светлина и въздух проникват в тях само откъм лицевата им страна." (Отчетът на *Dr. Hunter* [д-р Хънтър] в „Public Health. Seventh Report 1864". London 1865, стр. 135). Много често селският кръчмар или бакалин е същевременно и наемодател. В такъв случай земеделският работник намира в негово лице втори господар наред с арендатора. Той трябва да бъде и негов клиент. „С 10 шилинга седмично минус годишен наем от 4 ф. ст., той е длъжен да купува своя скромен дял [illegible] сирене в [illegible] количество, чай, захар, брашно, сапун, свещи и бира по цени, каквито искат на бакалина" (пак там, стр. 134). Тези отворени села наистина са „*наказателните колонии на английския земеделски пролетариат*". Много от котеджите са същински квартири, през които минава цялата скитническа паплач от околността. Селянинът и неговото семей-

От друга страна не бива да си въобразяваме, че дори работникът който живее на земята, която обработва, намира жилище, каквото заслужава неговият производително-усърден живот. Дори в най-княжеските имения неговият коптор е често в най-плачевен вид. Има лендлордове, които смятат, че оборът е достатъчно добър за техните работници и семействата им, но не се отказват да изкарват от техния наем колкото може повече налични пари [156]. Жилището може да е някоя порутена къщурка само от *една* стая за спане, без огнище, без нужник, без отварящи се прозорци, без никакъв друг водопровод освен вадата, без градина — работникът е безпомощен срещу тази несправедливост. А нашите санитарно-полицейски закони (The Nuisances Removal Acts) са мъртва буква. Тяхното изпълнение е поверено тъкмо на тези собственици, които дават под наем такива дупки... Не бива да се оставяме на някои по изключение по-светли сцени да ни заслепяват за грамадния превес на фактите, които са позорно петно за английската цивилизация. Положението на нещата трябва да е наистина ужасяващо, щом като въпреки очевидната чудовищност на днешните жилища компетентните наблюдатели единодушно стигат до извода, че дори общата негодност на квартирите е безкрайно по-малко тежнещо зло отколкото техният числен недостиг. От години насам претъпкването на жилищата на земеделските работници е създавало дълбока скръб не само на онези, които държат на здравето, но и на всички, които държат на един приличен и нравствен живот. Защото докладчиците върху разпространението на епидемичните болести в селските окръзи винаги изтъкват — и то с толкова еднообразни изрази, като да са стереотипни — претъпкването на жилищата като причина, която напълно осуетява всички опити да се спре разпространението на веднъж появилата се епидемична болест. И те винаги са изтъквали, че въпреки многото здравословни влияния на живота на село, струпването — което толкова много ускорява разпространението на заразните болести — спомага и за появата на незаразни болести. И лицата, които разобличават това положение, не премълчават и по-нататъшни злини. Дори когато тяхната първоначална тема е засягала само здравеопазването, те са били почти принудени да влязат и в другите страни на предмета. Като изтъкват колко често лица от двата пола, женени и неженени, са наблъскани (huddled) в тесни стаи за спане, техните отчети по необходимост предизвикват убеждението, че при описаните условия всяко чувство на срам и приличие се нарушава по най-груб начин и *почти по необходимост се разлагва всяка моралност* [157]... Напр. в приложението към моя последен отчет д-р Орд споменава — в отчета си за избухването на тиф в Уинг в Бъкингемшайр — как там дошъл от Уингрейв млад мъж, болен от тиф. През първите дни на болестта си той спал в една стая заедно с 9 други лица. За две седмици някои от тях се разболели, а след няколко седмици у петима от тези 9 души се оказал тиф и един умрял! По същото време д-р Харвей от болницата Сент-Джордж, който във връзка с частната си практика посетил Уинг през време на епидемията, ни съобщава за същото: ‚Една млада жена, болна от тиф, спеше нощем в една стая заедно с баща си, майка си, незаконното си дете, двама млади мъже, нейни братя, двете си сестри, всяка с по едно незаконно дете — всичко десет души. Преди няколко седмици в същото помещение са спали 13 деца'.“ [158]

Д-р Хънтър е изследвал 5.375 котеджи на земеделски работници не само в чисто земеделските окръзи, но и във всички графства на Англия. От тези 5.375 котеджи 2.195 са имали само една стая за спане (често пъти едновременно и дневна стая), 2.930 — само 2 стаи за спане и 250 — повече от две. Аз искам да дам един малък букет за една дузина графства.

1. Бедфордшайр

Рестлингуърт: спалните имат около 12 фута дължина и 10 ширина, макар че много от тях са по-малки. Малката едноетажна къщурка често пъти е разделена с дъски на две спални, креват има често пъти и в кухнята, висока 5 фута и 6 цола. Наем 3 ф. ст. Наемателите трябва сами да си правят нужници, домопритежателят дава само ямата. Но щом някой направи нужник, с него си служат и всички съседи. Една къща, наречена „Ричардсон“, е недостижимо красива. Нейните измазани стени се издуват като дамска рокля при реверанс. Единият калкан бил изпъкнал, дру-

стно, които при най-мрачни условия, често пъти наистина като по чудо, са запазили достойнството и чистотата на своя характер, губят много и просто по неволя. Естествено между благородните грандомании е в мода фарисейски да сочат реченое по адрес на строителните спекуланти, дребните собственици и села. Те твърдят в Англия, че техните „затворени села“ и „показни села“ са родното място на „отворените селища“ и без тях не биха могли да съществуват... Без дребните собственици на отворените селища по-голямата част от земеделските работници би трябвало да спят под дърветата на именията, в които работят.“ (Пак там, стр. 135.) Системата на „отворени“ и „затворени“ села господствува навсякъде в Midlands [Мидлендс, графствата на Средна Англия] и в цяла Източна Англия.

[156] „Наемодателят (арендаторът или лендлордът) се обогатява пряко или косвено от труда на човека, на когото плаща 10 шилинга седмично, а след това пак отгризва от този грешен дявол 4 или 5 ф. ст. *годишен наем* за къщи, които на свободния пазар не струват и по 20 ф. ст., но запазват изкуствената си цена поради властта на собственика да каже: ‚Вземи къщата ми или се пръждосвай и си търси другаде подслон без никакво атестат от мене'... Ако работникът иска да подобри своето положение и да отиде като постач на релси на железопътната линия или в някоя каменоломна — същата власт пак му казва: ‚Работи за мене за тази ниска заплата или се пръждосвай с предупреждение от една седмица; вземай си свинята, ако я имаш, и виж колко ще изкараш от картофите, които растат в градината ти'. Но ако интересът му диктува обратното, собственикът (респективно арендаторът) в такива случаи понякога предпочита *да повиши наема* като наказание за дезертиране от неговата служба.“ (Dr Hunter [Д-р Хънтър], „Public Health. Seventh Report. 1864“, стр. 132.)

[157] „Новобрачни двойки не са поучителна гледка за израсналите си братя и сестри, които спят в същата стая; и макар че тези примери не биха да бъдат регистрирани, все пак има доста данни, които потвърждават забележката, че кръвосмешението причинява големи страдания, а често пъти и смърт на жените, които извършват това престъпление.“ (*Д-р Хънтър*, „Public Health. Seventh Report. 1864“, стр. 137.) Един селски полицейски чиновник, който дълги години е бил детектив в най-лошите квартали на *Лондон*, казва следното за момичетата от своето село: „Тяхната груба неморалност на ранна възраст, тяхната безочливост и безсрамие надминават всичко, което съм видял в най-лошите части на Лондон през време на моята полицейска служба... Те живеят като свине, големи момчета и момичета, майки и бащи — всички спят заедно в една стая.“ („Ch[ild]. Empl. Comm., 6th Report“, Лондон 1867 г., Appendix, стр. 77, № 155.)

[158] „Public Health. Seventh Report. 1864“, стр. 9—14.

гият вдлъбнат и, за нещастие, на последния се намирал коминът — изкривена тръба от глина и дърво, прилична на слонски хобот. Дълъг прът подпира този комин, за да не падне. Вратите и прозорците са ромбовидни. От 17 посетени къщи само 4 имат повече от една спалня, но тия 4 също така са претъпкани. В къщурките с по една спалня са били наместени 3 възрастни с три деца, една съпружеска двойка с 6 деца и т. н.

Дънтън: високи наеми от 4 до 5 ф. ст. Работната заплата на мъже — 10 шилинга седмично. Те се надяват да изкарат наема, като семейството плете слама. Колкото по-голям е наемът, толкова по-голям е броят на тези, които трябва да се съединят, за да го плащат. Шестима възрастни, които спят в една стая с 4 деца, плащат 3 ф. ст. и 10 шилинга. Най-евтината къща в Дънтън е дълга откъм външната си страна 15 фута, широка 10 фута, дадена под наем за 3 ф. ст. Само в една от 14-те изследвани къщи имало 2 стаи за спане. Малко пред селото имало къща, изпоцапана покрай външните стени от изпражненията на обитателите; долните 5 дюйма от вратата са изчезнали просто от изгниване, а вечер при затваряне на вратата са измислили да нареждат отвътре няколко тухли и да окачват парче черга. Половината от прозореца, заедно със стъклото и рамката, вече били изминали пътя на всяка плът. Тук без мобили са се сврели 3 възрастни и 5 деца. Дънтън не е по-лош от останалата част на Биглесуейд Юниън.

2. Беркшайр

Бинхъм: през юни 1864 г. в един cot (едноетажен котедж) са живеели мъж и жена с 4 деца. Една от дъщерите се върнала от работа болна от скарлатина. Тя умряла. Едното дете се разболяло и умряло. Майката и едното дете боледували от тиф, когато бил повикан д-р Хънтър. Бащата и едното дете спели вън от къщи, но тук се появила мъчнотията — как да се осигури изолацията, защото на натъпкания пазарен площад на мизерното село лежало бельото на заразената къща в очакване да бъде изпрано. — Наемът на къщата Х. е 1 шилинг седмично; едната стая за спане — за една съпружеска двойка с 6 деца. Една къща е дадена под наем за 8 пенса (за седмица) — 14 фута и 6 цола дълга, 7 фута широка, кухнята висока 6 фута, стаята за спане без прозорци, без огнище, без врата, нито дори отвор освен към антрето, градина няма. Доскоро тук е живял баща с две възрастни дъщери и голям син. Бащата и синът спели на кревата, момичетата в антрето. Докато семейството живяло тук, всяко момиче имало по едно дете, но едната отишла да роди в трудовия дом и после се върнала в къщи.

3. Бъкингемшайр

В 30 котеджи — на 1,000 акра земя — живеят около 130—140 души. Енорията Бреднъхем обхваща 1,000 акра; в 1851 г. тя имала 36 къщи с население 84 мъже и 54 жени. Това полово неравенство се изглажда в 1861 г., когато се наброявали 98 мъже и 87 жени; прираст за 10 години 14 мъже и 33 жени. През това време броят на къщите се намалил с 1.

Уинслоу: голяма част е новопостроена в добър стил; търсенето на къщи изглежда значително, тъй като съвсем мизерни cots се дават под наем по 1 шилинг и по 1 шилинг и 3 пенса седмично.

Уотър Ийтън, тук собствениците, предвид нарастването на населението, са съборили около 20% от съществуващите къщи. Един беден работник, принуден да извървява за работа около 4 мили, на въпроса дали не може да намери някой cot по-наблизо, отговорил: „Не, те дяволски ще се пазят да вземат човек с голямо семейство като моето."

Тинкерс Енд, при Уинслоу: една стая за спане, в която живеят 4 възрастни и 4 деца, е 11 фута дълга, 9 фута широка, 6 фута и 5 цола висока в най-високата си част; друга една, 11 фута и 3 цола дълга, 9 фута широка, 5 фута и 10 цола висока, приютявала 6 души. На всяко от тия семейства се падало по-малко пространство, отколкото е нужно на един галерен каторжник. Нито една къща нямала повече от една стая за спане, нито една нямала заден вход, вода имало много рядко. Седмичен наем — от 1 шилинг и 4 пенса до 2 шилинга. От 16 изследвани къщи само един мъж печели 10 шилинга седмично. Количеството въздух, който се пада на всекиго в приведения случай, е колкото би се падало на човек, затворен нощем в кутия от 4 куб. фута. Но старите къщурки имат пък маса естествени вентилации.

4. Кембриджшайр

Гамблингей принадлежи на различни собственици. Тук се намират най-мизерните cots, каквито някъде могат да се срещнат. Разпространено е плетенето на слама. Убийствена отпуснатост, безнадеждно отдаване на мръсотията е овладяло Гамблингей. Занемареността в центъра се превръща на мъчилище по краищата на селото, на северния и южния, където къщите малко по малко прогниват. Отсъствуващите лендлордове ловко изсмукват бедното селце. Наемът тук е твърде висок; по 8 — 9 души живеят натъпкани в една стая, дето би трябвало да спи само един човек; в два случая в една малка спалня са спали 6 възрастни и 1 или 2 деца.

5. Есекс

В това графство в много енории намаляването на населението върви ръка за ръка с намаляването на котеджите. Но в не по-малко от 22 енории събарянето на къщите не е задържало нарастването на населението, нито пък е довело до изгонването, което се извършва навсякъде под името *„изселване в градовете"*. Във Фингрингхоу, една енория от 3,444 акра, в 1851 г. имало 145 къщи, в 1861 г. те са останали само 110, но населението не искало да си върви и дори при такова третиране намерило начин да нарасне. В *Рамсден Крегс* в 1851 г. 252 души живеели в 61 къщи, а в 1861 г. 262 души били намачкани в 49 къщи. В Безилден в 1851 г. на 1,827 акра са живели 157 души в 35 къщи, а в края на десетилетието 180 души в 27 къщи. В енориите Фингрингхоу, Саут Фарнбридж, Уидфорд, Безилден и Рамсден Крегс в 1851 г. на 8,449 акра са живели 1,392 души в 316 къщи, а в 1861 г. на същата площ са живели 1,473 души в 249 къщи.

6. Херфордшайр

Това малко графство повече от всяко друго в Англия е пострадало от „духа на евикцията [изгонването]". В *Мадби* претъпканите котеджи, повечето с по 2 стаи за спане, принадлежат най-вече на арендаторите. Те лесно ги дават под наем за 3 или 4 ф. ст. годишно, а плащат седмична работна заплата от 9 шилинга!

7. Хънтингдъншайр

Хертфорд в 1851 г. е имал 87 къщи, но скоро след това 19 котедже са били съборени в тази малка енория от 1.720 акра; *населението* в 1831 г.: 452 души, в 1852 г.: 832 и в 1861 г.: 341. Изследвани са 14 cots с по една стая за спане. В един от тях — 1 съпружеска двойка, 3 възрастни сина, една възрастна дъщеря, 4 деца — всичко 10 души; в друга — 3 възрастни, 6 деца. Една от тези стаи, в която спели 8 души, била 12 фута и 10 цола дълга, 12 фута и 2 цола широка, 6 фута и 9 цола висока; средно на глава се пада, без смятане на издадините, около 130 куб. фута. В тези 14 стаи за спане са живеели 34 възрастни и 33 деца. При тези котеджи рядко има градинка, но много от жителите могли да вземат под аренда малки парчета земя по за 10 или 12 шилинга за rood (¼ акър). Тия allotments [парцели] са отдалечени от жилищата от нужници къщи. Семейството трябва или да ходи до своя парцел и там да си пуска екскрементите, или — казано с извинение — да напълва, както става в случая, чекмеджето на някой долап. Когато чекмеджето се напълни, изваждат го и го изпразват там, където неговото съдържание е необходимо. В Япония кръгообращението на жизнените условия се извършва по-чисто.

8. Линколншайр

Лангтофт: един работник живее тук в къщата на Райт с жена си, нейната майка и 5 деца; в къщата отпред има кухня, килер за миене и стая за спане над кухнята; кухнята и стаята за спане са 12 фута и 2 цола дълги, 9 фута и 5 цола широки, цялата площ — 21 фута и 2 цола дълга, 9 фута и 5 цола широка. Стаята за спане е таванско помещение. Стените конусообразно се съединяват на тавана и един прозорец-капак се отваря към фасадата. Защо работникът живее тука? Заради градината ли? Но тя е извънредно малка. Заради наема ли? Той е висок, 1 шилинг и 3 пенса седмично. Близо до работата ли? Не, тя отстои на 6 мили, така че той трябва всеки ден да извървява 12 мили за отиване и връщане. Той живее тук, защото този cot се дава под наем, а той иска да има отделен cot, където и да е и на каквато и да е цена, в каквото и да е състояние. Ето статистиката за 12 къщи в Лангтофт с 12 стаи за спане, 38 възрастни и 36 деца.

12 къщи в Лангтофт

Къща	Стаи за спане	Възрастни	Деца	Всичко души	Къща	Стаи за спане	Възрастни	Деца	Всичко души
№ 1	1	3	5	8	№ 7	1	3	3	6
№ 2	1	4	3	7	№ 8	1	3	2	5
№ 3	1	4	4	8	№ 9	1	2	0	2
№ 4	1	5	4	9	№ 10	1	2	3	5
№ 5	1	2	2	4	№ 11	1	3	3	6
№ 6	1	5	3	8	№ 12	1	2	4	6

9. Кент

Кенингтън бил крайно препълнен в 1859 г., когато се появил дифтерит и енорийският лекар направил официално изследване върху положението на по-бедната класа на народа. Той намерил, че в тая местност, където има голямо търсене на труд, много cots са съборени, а не са построени нови. В един участък имало 4 къщи, наричани *bird-cages* (птичи кафези), всяка имала по 4 стаи със следния размер във футове и цолове:

Кухня	9,5 × 8,11 × 6,6
Килер за миене	8,6 × 4,6 × 6,6
Стая за спане	8,5 × 5,10 × 6,3
Стая за спане	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Нортхемптъншайр

Бринуорт, Пикфорд и Флур: в тези села зимно време по 20—30 души се скитат из улиците по липса на работа. Арендаторите не винаги достатъчно добре обработват житните и кореноплодните ниви, а лендлордът е намерил за по-удобно да съедини земите, които дава под аренда, в 2 или 3. Оттук и недостиг на работа. Докато от едната страна на доле нивите плачат за обработка, от другата страна излъганите работници хвърлят към тях жадни погледи. Няма нищо чудно, че те — трескаво преуморени от работа през лятото и полуумрели от глад през зимата — казват на своя собствен диалект, че „the parson and gentlefolks seem frit to death at them" ***

Във Флур има примери на съпружески двойки с 4, 5, 6 деца в най-малка по размер стая за спане или пък 3 възрастни с 5 деца; или пък съпружеска двойка с дядо и 6 деца, болни от скарлатина, и т. н. В 2 къщи с 2 стаи за спане живеят 2 семейства с по 8 и 9 възрастни.

11. Уилтшайр

Стратън: посетени 31 къщи; 8 само с по една стая за спане. *Пентил* в същата енория: 1 котедж, даден под наем за 1 шилинг и 3 пенса седмично на 4 възрастни и 4 деца; освен запазените му стени в него нямало нищо добро, като се почне от пода, постлан с грубо издялани камъни, до гнилия сламен покрив.

12. Уорстершайр

Тук събарянето на къщите не е толкова голямо; но от 1851—1861 г. броят на хората за всяка къща се е увеличил от 4,2 до 4,6 души.

Бедсей: тук има много котеджи с градинки. Някои арендатори заявяват, че котеджите са „a great nuisance here, because they bring the poor" (голямо зло, защото привличат бедните насам). По повод

*** „Попът и благородниците като че ли са в съзаклятие, за да ги измъчват до смърт."

на изказването на един джентълмен: „На бедните е това никак не им става по-добре; ако бъдат построени 500 котеджа, те ще бъдат разграбени като кифли, наистина, и колкото повече ги строят, толкова повече са необходими" — според него къщите произвеждат жителите, които по силата на природни закони упражняват натиск върху „средствата за обитаване", — по този повод д-р Хънтър бележи: „Добре, но тези бедни трябва отнякъде да идват, и тъй като в Бедсей не съществува нещо особено, което да ги привлича — като напр. подаяния, — на някое друго, още по-неудобно място трябва да съществува изгонване. Ако всеки можеше да намери котедж и парче земя близо до мястото, където работи — сигурно щеше да го предпочете пред Бедсей, където за шепа земя плаща двойно повече отколкото арендаторът за своята."

Постоянното преселване в градовете, постоянното образуване на „пренаселеност" в селските окръзи чрез концентрация на отдаваните под аренда земи, *превръщането на нивите в пасбища*, въвеждането на машинарията и т. н. вървят ръка за ръка с *постоянната евикция* [изгонване] *на селското население чрез събаряне на котеджите*. Колкото по-рядко е населението на един окръг, толкова по-голяма е неговата „относителна пренаселеност", толкова по-голям е нейният натиск върху възможностите за заангажиране на работници, толкова повече селското население абсолютно надхвърля своите жилищни възможности, значи толкова по-голямо е в селата *локалното сгъстяване на населението* и най-отровяващото натрупване на хора. Сгъстяването на човешките кълбета в разпръснати малки села и паланки отговаря на насилственото обезлюдяване на земеделските райони. Непрекъснатото превръщане на земеделските работници в „излишни", въпреки че техният брой се намалява, както и нарастването на масата на техния продукт, е люлката на техния пауперизъм. Евентуалният пауперизъм на земеделските работници е мотив за тяхната евикция [изгонване] и главен източник на тяхната жилищна мизерия, която пречупва последната съпротивителна способност и ги превръща в същински роби на земевладелците[169] и арендаторите, така че за тях се затвърдява като природен закон минимумът на работната заплата. От друга страна селото, въпреки своята постоянна „относителна пренаселеност", е същевременно *недонаселено*. Това се проявява не само локално в такива пунктове, където отливът на хора към градовете, мините, железопътните строежи и т. н. става твърде бързо, но се проявява и навсякъде както по време на жътва, тъй и пролет и лете, през онези многобройни моменти, когато много грижливо гледаното и интензивно английско земеделие се нуждае от допълнителни работни ръце. Земеделските работници винаги са твърде много за средните и винаги твърде малко за изключителните или временни нужди на земеделието[170]. Затова в официални документи се срещат регистрирани противоречиви оплаквания на едни и същи селища от едновременен недостиг и излишък от работни ръце. Временният или локален недостиг на работни ръце не довежда до покачване на работната заплата, а до изтласкване на жени и деца в областта на земеделието и до все по-голямо смъкване на възрастта на наетите. Щом като експлоатацията на жените и децата вземе по-големи размери, тя от своя страна става ново средство за създаване на превесен брой земеделски работници мъже и за задържане на тяхната заплата на ниско равнище. В Източна Англия процъфтява един прекрасен плод на тоя cercle vicieux [омагьосан кръг] — тъй наречената *gangsystem* (система на чети или тайфи), на която тук пак ще се спра накъсо[171].

[169] „Занятието, което hind [земеделският работник] има по божия воля (heaven-born), придава достойнство дори на неговото положение. *Той не е роб, а войник на мира* и заслужава своето място в жилище за женени мъже, а то трябва да бъде предоставено от онзи лендлорд, който предявява искане за принудителен труд, също както страната го предявява по отношение на войника от армията. И той, както и войникът, не получава пазарната цена на своя труд. Също както войника, и него го вземат млад, прост, когато той познава само занаята си и своето местожителство. Ранните бракове и приложението на различните закони за местожителството въздействуват върху него, също както военният набор и законът против подривната дейност действуват върху войника" (*Dr. Hunter* [д-р Хънтър], пак там, стр. 132). Понякога някой по изключение мекосърдечен лендлорд се разчувствува пред създадената от него пустош. „Меланхолично нещо е да си сам всред своите земи" — казал граф Лейстър, когато го поздравили със завършването на строежа на Холкем. — „Аз се оглеждам наоколо си и не виждам никаква къща освен своята. Аз съм великанът от великанската кула и съм изял всичките си съседи."

Системата на чети се среща почти изключително в Линколншайр, Хънтингдъншайр, Кембриджшайр, Норфолк, Съфолк и Нотингемшайр и спорадично в съседните графства Нортхемптън, Бедфорд и Ратленд. Нека за пример ни послужи *Линколншайр*. Голяма част от това графство е нова земя, предишно тресавище или, както и в другите споменати източни графства, отвоювана от морето земя. Парната машина е направила чудеса при пресушаването. Предишни тресавища и пясъци сега са избуяло житно море и донасят най-високите поземлени ренти. Същото важи и за изкуствено добитата алувиална почва — както напр. на остров Ексхолм и в другите енории по брега на Трент. Паралелно с възникването на новите арендни имоти не само че не са били построени нови котеджи, но и са били съборени стари котеджи, а притокът на работници е бил извършван от отдалечени с цели мили отворени села, намиращи се покрай шосетата, които се извиват покрай хълмовете. Само там населението по-рано е намирало защита от продължителните зимни наводнения. Работниците, които са заселени върху арендовани земи от 400

[170] Подобно развитие се наблюдава през последните десетилетия във Франция — в степента, в която капиталистическото производство завладява земеделието и прогонва „излишното" селско население към градовете. И там има влошаване на жилищните и други условия в самия източник на „излишните". За своеобразния „prolétariat foncier" [селски пролетариат], създаден от парцелната система, виж между другото цитираното по-горе съчинение на *Colins* [Коленс], „L'Économie Politique" и *Karl Marx* [Маркс], Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 2 издание, Хамбург 1869 г., стр. 91 сл. В 1846 г. градското население на Франция е било 24,42, а селското — 75,58 процента, а в 1861 г. градското е било 28,86, а селското — 71,14 процента. През последните 5 години намалението на процентната част за селското население е още по-голямо. Още в 1846 г. Pierre Dupont [Дюпон] пее в своите „Ouvriers":

„Лошо облечени, свити във дупки,
горе под покрива, в развалините,
ние живеем с врани, кукумявки —
тези приятели на тъмнината."

[171] Шестият и заключителен „Report of Childr. Empl. Comm.", публикуван в края на март 1867 г., разглежда само земеделската gangsystem.

до 1.000 акра (тук тях ги наричат „confined labourers" [насти работници]), служат изключително за постоянната тежка и извършвана с коне земеделска работа. На всеки 100 акра (1 акр = 40·49 ара или 1·584 пруски морген) едва се пада средно по един котедж. Един арендатор на тресавищен участък заявява напр. пред следствената комисия: „Моето стопанство се простира на повече от 320 акра, все нива. В него няма котеджи. Един работник живее сега при мене. Аз държа 4 работника, които работят с конете и живеят в околностите. Леките работи, за които е нужен голям брой работни ръце, се извършват от чети."[172] Земята се нуждае от множество леки земеделски работи, като плевене на бурените, прекопаване, известни операции по наторяването, очистването от камъни и др. т. Всички тези работи се извършват от чети или организирани тайфи, които живеят в отворените селища.

Четата се състои от 10 до 40 или 50 души, а именно: жени, младежи от двата пола (13—18 г.), макар че момчетата обикновено се отделят, щом навършат 13 години, и най-сетне деца от двата пола (6—13 г.). Начело стои *gangmaster* (водач на четата), винаги обикновен земеделски работник, в повечето случаи някакъв негодник, безпътен скитник, пияница, но с известна предприемчивост и savoir faire [ловкост]. Той вербува четата и тя работи под негово началство, а не под началството на арендатора. С този последния той се уговаря най-вече на парче и неговият доход, който средно взето не се покачва много над дохода на един обикновен земеделски работник[173], зависи почти изключително от ловкостта, с която той успява да извлече от своята тайфа за най-късо време колкото може повече труд. Арендаторите са открили, че жените работят добре само под мъжка диктатура, но че жените и децата, щом веднъж започнат, с истински устрем изразходват своите жизнени сили — нещо, което е било известно още на Фурие, — докато възрастният работник мъж е така хитър, че ги пести колкото може. Водачът се мести от едно имение в друго и по този начин дава работа на своята тайфа 6—8 месеца в годината. Поради това да се работи при него е по-доходно и по-сигурно за работническите семейства, отколкото да се работи при отделен арендатор, който взима на работа деца само при отделни случаи. Това обстоятелство така закрепява неговото влияние в отворените села, че в повечето случаи деца могат да се ангажират само с негово посредничество. Поединичното предоставяне на децата, отделно от четата, съставлява негово странично занятие.

„Тъмните страни" на тази система са извънмерният труд на децата и младежите, огромните разстояния, които те всекидневно трябва да изминават до и от различните ниви, които са отдалечени на 5, 6, а понякога и 7 мили, и най-сетне — деморализацията на „четата". Макар че водачът на четата, наричан в някои области „the driver" (подкарвач), е въоръжен с дълга сопа, той рядко я употребява и оплакванията от брутални обноски са изключение. Той е *демократичен цар* или нещо като плъхолова от Хамелн*. Така че той има нужда от популярност

[172] „Child. Empl. Comm., VI. Report", Evidence, стр. 37, № 173.

[173] Но отделни водачи на чети са се издигнали до арендатори на 500 акра или до собственици на цели редици къщи.

* Средновековно предание, което води началото си вероятно от битката при Зеденмюнде (1259), в която е паднал цветът на младежта на германския град Хамелн. Преданието гласи, че един свирач се нает със свирене да увлече плъховете от града и да ги издави в реката Везер. След като извършил работата, градът отказал да му плати и той за отмъщение отвлякъл със свирене си всички деца от града. — Ред.

между своите поданици и ги привързва към себе си чрез циганските нрави, които процъфтяват под негово покровителство. Грубата необузданост, веселата разпуснатост и най-циничното безсрамие придават крила на четата. Повечето пъти водачът на четата изплаща в някоя кръчма и се връща в къщи начело на групата, разбира се като се олюлява, подпиран отляво и дясно от някоя здравеняшка женска, а след него лудуват децата и младежите, като пеят подигравателни и мръсни песни. На връщане това, което Фурие нарича „фанерогамия", е на дневен ред. Тринадесет и четиринадесетгодишни момичета често забременяват от своите връстници. Отворените села, които дават контингента на четата, се превръщат в Содом и Гомор[174] и дават двойно повече незаконнородени, отколкото останалата част на кралството. По-рано вече загатнахме докъде стигат в морално отношение, като омъжени жени, отгледаните в тази школа момичета. Техните деца, доколкото опиумът не им вземе живота, са родени да попълнят набора на четата.

Четата в нейната току-що описана класическа форма се нарича публична, обща или пътуваща чета (public, common or tramping gang). Защото има и *частни чети* (private gangs). Техният състав е като на общите чети, но в тях влизат по-малко хора и при това те не работят под началството на водач на чета, а под началството на някой стар ратай, когото арендаторът не може да използува по-добре. Тук циганските прояви изчезват, но според всички свидетелски показания заплатата и третирането на децата се влошават.

Системата на чети, която през последните години непрекъснато се разпространява[175], очевидно съществува за угодата на водача на четата. Тя съществува за обогатяване на едрите арендатори[176], респективно на земевладелците[177]. За арендатора няма по-остроумен метод да държи броя на своя работнически персонал много под нормалното равнище и въпреки това да има винаги на разположението си за всяка извънредна работа извънредни работни ръце, с колкото се може по-малко пари да изтръгва колкото може повече труд[178] и да направи „излишен" възрастния работник-мъж. След по-раншното изложение читателят разбира

[174] „Половината от момичетата в Лудфорд са били погубени от четата." „Child. Empl. Comm. VI Rep.", приложението, стр. 6, № 32.

[175] „Тази система много се разпространи през последните години. На някои места тя е въведена едва отскоро; на други места, където тя е по-стара, в четата вземат все повече и по-малки деца." (Пак там, стр. 79, № 174.)

[176] „Дребните арендатори не се ползуват от труда на четата." „Той не се употребява на бедна земя, а на земя, която донася 2 ф. ст. до 2 ф. ст. и 10 шилинга рента на акр." („Child. Empl. Comm., VI. Rep.", стр. 17 и 14.)

[177] На единого от тия господа толкова му се усладили рентите, че той възмутено заявил на следствената комисия, че всичкият крясък се дължал само на названието на системата. Така че ако тя бъде наречена не „чета", а „младежно индустриално-земеделско кооперативно сдружение за самозащита" — всичко щяло да бъде all right [наред].

[178] „Трудът на четите е по-евтин от всеки друг труд, това е причината, поради която си служат с него", казва един бивш водач на чета („Child. Empl. Comm., VI Rep.", стр. 17 и 14). „Системата на чети е безусловно най-евтината за арендатора, но и също тъй безусловно най-вредната за децата", казва един арендатор (пак там, стр. 16, № 3).

че от една страна признават по-голямата или по-малка безработица на селския работник, а от друга страна в същото време обявяват системата на чети за „*необходима*" поради недостига на работници-мъже и тяхното преселване в градовете[179]. Очистеното от плевели поле и човешките плевели на Линколншайр и т. н. са двата противоположни полюса на капиталистическото производство[180].

е) Ирландия

Към края на този отдел трябва да отидем за малко и в *Ирландия*. Най-напред ще приведем *фактите*, защото тук те са решаващи.

Населението на Ирландия в *1841 г.* е било нараснало на 8,222,664 души, в *1851 г.* то се е стопило на 6,623,985 души, в *1861 г.* — на 5,850,309, в *1866 г.* — на 5½ милиона, приблизително на равнището от

[179] „Без съмнение, много работи, извършвани сега в четите от деца, по-преди са били извършвани от мъже и жени. Където работят деца и жени, там сега има повече безработни мъже (more men are out of work) отколкото преди." („Child. Empl. Comm., V Rep.", стр. 43, № 202.) От друга страна между другото четем: „Въпросът за работната ръка (labour question) в много земеделски окръзи, особено в ония, които произвеждат жито, става толкова сериозен поради изселването и лесниците, които железниците създават за отиване в големите градове — че аз (това „аз" е селскостопанският агент на един едър земевладелец) считам детските услуги за абсолютно необходими" (пак там, стр. 80, № 180). Защото *the Labour Question* (въпросът за работната ръка) в английските земеделски окръзи, за разлика от целия цивилизован свят, означава the landlords' and farmers question (въпрос на лендлордовете и арендаторите): как — въпреки непрекъснато увеличаващия се отлив на селяни — да се увековечи една достатъчно „относителна пренаселеност" на селото и с това „минималната работна заплата" за земеделския работник?

[180] „Public Health Report", който съм цитирал по-рано и където по повод на детската смъртност на места става дума за системата на чети, е останал неизвестен за пресата, а затова и за английската публика. А последният отчет на „Child. Empl. Comm." даде на пресата желаната „sensational" [сензационна] храна. Докато либералният печат питаше как тия благородните джентълмени и леди и техни, които заемат доходни служби в държавната църква — а с такива е претъпкан Линколншайр, — как тия такива персони, които изпращат на антипода [на другия край на света] „мисии за подобряване нравите на диваците от Южното море", са могли да допуснат да се развие в техните имоти и пред очите им такава система — по-изисканият печат се впусна в разсъждения само върху грубата *покварa на селското население*, способно да продава своите деца на такова робство! При тези проклети условия, на които „по-деликатните" са обречили селянина, би било обяснимо, ако той изпояждаше и децата си. Това, което е действително за учудване, е твърдостта на характера, която той до голяма степен е запазил. Официалните докладчици доказват, че родителите дори в ония окръзи където господствува системата на чети — се отвращават от нея. „В събраните от нас свидетелски показания се намират обилни доказателства, че родителите в множество случаи биха били благодарни, ако се издаде *принудителен закон*, който да им дава възможност да устояват на изкушенията и на натиска, на които те често са подложени. Ту енорийският чиновник, ту техният работодател ги принуждава, като заплашва самите тях с уволнение — да пращат децата си на работа вместо на училище... Всичкото прахосано време и сили, всичкото страдание, което съзлава на селянина и на неговото семейство извънредна и безполезна умора, всеки случай, при който родителите отдават моралното съсипване на своето дете на претъпкването на жилищата или на покваряващите влияния на системата на чети — раздухват в гърдите на трудещите се бедни и чувства, които човек лесно може да разбере и които е ненужно да се описват подробно. Тези хора съзнават, че понасят много физически и морални страдания по силата на обстоятелствата, за които те по никой начин не са отговорни и на които — ако това беше в тяхна власт — никога нямаше да се съгласят, но против които са безсилни да се борят." („Child. Empl. Comm." V. Rep., стр. XX, № 82 и стр. XXIII, № 96.)

1801 г. Намалението започнало от гладната *1846 г.*, така че за по-малко от 5 години Ирландия е загубила повече от $^{5}/_{16}$ от своето население[181]. Цялата ѝ емиграция от май 1851 г. до юли 1865 г. наброява 1,591,487 души, а емиграцията през последните 5 години, от 1861—1865 г., — повече от половин милион. Броят на обитаваните къщи се е намалил от 1851 до 1861 г. с 52 990. От 1851 до 1861 г. броят на арендните ферми от 15—30 акра е нараснал с 61,000, а този на арендните ферми над 30 акра — със 109 000, докато *общият брой на всички арендни ферми* се е намалил със 120 000; значи намаление, което се дължи изключително на унищожаването на *арендните ферми под 15 акра*, с други думи — на *тяхната централизация*.

Естествено, намалението на населението е било общо взето придружено от намаление на масата на продуктите. За нашата цел е достатъчно да разгледаме 5-те години от 1861—1865 г., през които са емигрирали над ½ милион души и *абсолютният брой на населението* е спаднал с повече от ⅓ милион души (виж таблица А).

ТАБЛИЦА А

Количество на добитъка

Година	Коне: общ брой	Коне: намаление	Рогат добитък: общ брой	Рогат добитък: намаление	Рогат добитък: увеличение
1860	619,811	—	3,606,374	—	—
1861	614,232	5,993	3,471,688	138,316	—
1862	602,894	11,338	3,254,890	216,798	—
1863	579,978	22,916	3,144,231	110,695	—
1864	562,158	17,820	3,262,294	—	118 063
1865	547,867	14,291	3,493,414	—	231,120

Година	Овце: общ брой	Овце: намаление	Овце: увеличение	Свине: общ брой	Свине: намаление	Свине: увеличение
1860	3,542 080	—	—	1,271,072	—	—
1861	3,556,050		13,970	1 102 042	169,030	—
1862	3 456 132	99 918	—	1 154 324		52,282
1863	3 308 204	147,982		1,067 458	86,866	—
1864	3 366,941		58,737	1 058,480	8,978	—
1865	3,688,742	—	321,801	1,299,893	—	241,413

От горната таблица следва:

Коне	Рогат добитък	Овце	Свине
Абсолютно намаление	Абсолютно намаление	Абсолютно увеличение	Абсолютно увеличение
72 358	116,626	146,608	28,819[182]

[181] *Населението на Ирландия: в 1801 г.* 5,319,867 души, *в 1811 г.:* 6,084,996 *в 1821 г.:* 6,869,544, *в 1831 г.:* 7,828,347, *в 1841 г.* 8,222 664 души.

[182] Този резултат щеше да бъде още по-неблагоприятен, ако се върнем още по-назад. Така, *овцете* в 1865 г. са били 3,688,742, а в 1856 г. — 3,694,294, *свинете* в 1865 г. — 1,299,893, а в 1858 г. — 1,409,883.

Да се обърнем сега към земеделието, което доставя средствата за живот на добитъка и хората. В следната таблица е изчислено спадането или прирастът за всяка отделна година по отношение на непосредствено предшествуващата. *Зърнените храни* обхващат пшеница, овес, ечемик, ръж, боб и грах, *зеленчуците* — картофи, алабаш, цвекло, зеле, моркови, пащернак, фий и т. н.

ТАБЛИЦА Б

Увеличение или намаление на земната площ, използувана за посев и за ливади (респ. пасбища), в акра

Година	Зърнени храни	Зеленчуци		Ливади и люцерна		Лен		Цяла площ, използувана за земеделие и скотовъдство	
	−	−	+	−	+	−	+	−	+
1861	15,701	36 974	—	47,969	—	—	19 271	81 873	—
1862	72 734	74 785	—		6,623		2 055	138,841	
1863	144 719	19 358	—	—	7 724	—	63 922	92,431	
1864	122,437	2,317	—	—	47,486	—	87 761		10,493
1865	72,450	—	25,241	—	68,970	50,159		28 218	
1861/65	428,041	107,984	—		82 834		122,850	330,860	—

В 1865 г. към рубриката „ливади" са били прибавени 127,470 акра, главно защото под рубриката „*неизползувани* пустеещи земи и торфени тресавища" площта се е намалила със 101,543 акра. Ако сравним 1865 г. с 1864 г., ще намерим *намаление на зърнените храни* с 246,067 квартера, от които 48,999 пшеница, 166,605 овес, 29,892 ечемик и т. н.; *намаление на картофите* с 446,398 тона, *макар че посевната им площ е нараснала в 1865 г.*, и т. н. (виж таблица В [стр. 573.])

От движението на населението и на земеделското производство в Ирландия ние преминаваме към *движението в кесиите* на нейните лендлордове, едри арендатори и индустриални капиталисти. То се отразява в увеличението и намалението на *подоходния данък*. За разбиране на следната таблица Г нека отбележим, че *рубриката Г (печалби с изключение на печалбите на арендаторите)* включва и така наречените „професионални" печалби, т. е. доходите на адвокати, лекари и т. н., а неизброените отделно рубрики В и Д включват доходите на чиновници, офицери, на лица, получаващи държавни синекури, на кредитори на държавата и т. н.

ТАБЛИЦА Г

Доходи, които подлежат на подоходен данък, във ф. ст.[184]

Рубрика А — *поземлена рента*, рубрика Б — *печалби на арендаторите*, рубрика D — *индустриални печалби*, А до Е — *всички рубрики*

Рубрика	1860	1861	1862	1863	1864	1865
A	13,893,829	13,003,534	13,398,938	13,494,091	13,470,700	13,801,616
B	2,765,387	2,773,644	2,937,899	2,938,823	2,930,874	2,946,072
D	4,891,652	4,836,203	4,858,800	4,846,497	4,546,147	4,850,199
A—E	22,962,885	22,998,394	23,597,574	23,658,631	23,236,298	23,930,340

[184] „Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue", Лондон 1866 г.

ТАБЛИЦА В

Увеличение или намаление на обработваната площ, на продукта на всеки акр и на целия продукт в 1865 г. в сравнение с 1864 г.[183]

Продукт	Акри обработвана земя		Увеличение или намаление в 1865		Продукт на акр		Увеличение или намаление в 1865		Тотален продукт		Увеличение или намаление в 1865	
	1864	1865	+	−	1864 (центнер)	1865 (центнер)	+ (центнер)	− (центнер)	1864 (кв.)	1865 (кв.)	+ (кв.)	− (кв.)
Пшеница	276 483	266,989		9 494	13.3	13.0	—	0.3	875 782	826,783	—	48 999
Овес	1,814 886	1,745 228		69,658	12.1	12.3	0.2		7,826 332	7,6[illegible]6,332	—	166,605
Ечемик	172 700	177,102	4,402	—	15.9	14.9		1.0	76[illegible] 909	732,0[illegible]7	—	29,892
Пивоварен ечемик	8,984	10,091	1 197		16.4	14.8	—	1.6	15,160	13,989		1 171
Ръж					8.5	10.4	1.9	—	12,680	18,364	5,684	—
					тона	тона	тона	тона	тона	тона	тона	тона
Картофи	1,039 724	1,066 260	26,536	—	4.1	3.6	—	0.5	4,312 388	3,865,990		446,398
Ряпа	337 355	334,212		3,143	10.3	9.9	—	0.4	3,467,659	3,301,683	—	165,976
Цвекло	14 073	14 839	316	—	10.5	13.3	2.8	—	147 284	191,937	44 653	—
Зеле	31 821	33,622	1 801	—	9.3	10.4	1.1	—	297 375	350,252	52,877	—
Лен	301 693	251,433		50,260	34.2*	25.2*	—	9.0*	64 506	39,561	—	24 945
Сено	1,609 569	1,678,493	68,924	—	1.6	1.8	0.2	—	2,607,153	3,068,707	461,554	—

* Stones от по 14 фунта.

[183] Данните в текста са съставени от материал от „Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts", Дъблин, за 1860 г. и следващите години, и от „Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.", Дъблин 1866 г. Известно е, че тази е официална статистика, която всяка година се представя на парламента.

Добавка към второто издание. Официалната статистика показва за 1872 г., в сравнение с 1871 г., спадане на площта на обработваните земи със 134,915 акра. Има „увеличение" на посевната площ за зеленчуци — алабаш, цвекло и др. т.; също „намаление" на площта на обработваната земя с 16,000 акра за пшеница, с 14,000 акра за овес, с 4,000 акра за ечемик и ръж, с 66,632 акра за картофи, с 34,667 акра за лен и 30,000 акра по-малко — за ливади, люцерна, фий, репица. Земята, засята с пшенична култура, показва за последните 5 години следната низходяща градация: 1868 г. — 285,000 акра; 1869 г. — 280,000 акра; 1870 г. — 259,000 акра; 1871 г. — 244,000 акра; 1872 г. — 228,000 акра. За 1872 г. намираме в кръгли числа увеличение от 2,600 коня, 80,000 глави рогат добитък, 68,609 овце и спадане с 236,000 свине.

Под рубриката D увеличението на доходите за времето от 1853 до 1864 г. е било средно годишно само 0,93, докато във Великобритания през същия период е било 4,58. Следната таблица показва *разпределението на печалбите* (с *изключение* на печалбите на *арендаторите*) за *1864* и *1865 г.*

ТАБЛИЦА Д

Рубрика D. Доходи от печалби (над 60 ф. ст.) в Ирландия[186]

	1864		1865	
	ф. ст.	Разпределение между лица	ф. ст.	Разпределение между лица
Общ годишен доход	4,368,610	17,467	4,669,979	18,081
Годишен доход над 60 и под 100 ф. ст.	238,626	5,015	222,575	4,703
От целия годишен доход	1,979,066	11,321	2,028,471	12,184
Остатък от целия годишен доход	2,150 818	1,131	2 418,933	1,194
От тях	1 083 906	9 0	1,097 937	1,044
	1,066 9 2	121	1,320 996	186
	430,535	105	584,458	122
	646,377	26	736 448	28
	262,610	3	264,528	3

Англия — страна с развито капиталистическо производство и предимно индустриална страна — би загинала от загуба на кръв при такова кръвопускане на народа като ирландското. Но Ирландия в днешно време е само отделен с широк канал земеделски окръг на Англия, на който тя доставя жито, вълна, добитък, индустриални и военни новобранци.

Обезлюдяването е оставило много земи необработени, значително е намалило земеделското производство[187] и, въпреки разширената площ за скотовъдство, в някои негови клонове е довело до *абсолютно спадане*, а в други — до твърде незначителен напредък, прекъсван постоянно от крачки назад. Въпреки това наред със спадането на народната маса непрекъснато са се покачвали поземлената рента и арендните печалби, макар че последните не са се покачвали така постоянно, както първите. Причината е лесно разбираема. От една страна със сливането на арендованите земи и с превръщането на орната земя в пасбища по-голяма част от *целия продукт* се превръща в *принаден продукт*. Принаденият продукт е нараснал въпреки намалението на целокупния продукт, от който той е само част. От друга страна паричната стойност на този принаден продукт се е покачила още по-бързо отколкото неговата маса, поради покачването на английските пазарни цени на месото, вълната и т. н. през последните 20 години и особено през последните 10 години.

[186] Целият годишен доход под рубриката D тук се отклонява от предходната таблица [таблица Г, стр. 572], поради известни законно допустими приспадания на суми.

[187] Макар че продуктът *относително* спада и на акр площ, не трябва да се забравя, че Англия от 1½ век насам косвено е *изнасяла почвата на Ирландия*, без да оставя на ирландските земеделци поне средства за възстановяване на съставните ѝ части.

Разпокъсаните средства за производство, които служат за самите производители като средство за работа и за издръжка, без да създават принадена стойност чрез присвояване на чужд труд, също тъй не са *капитал*, както и продуктът, консумиран от самия негов производител, не е *стока*. Макар че масата на *средствата за производство*, прилагани в земеделието, се е намалила заедно с масата на населението — масата на вложения в земеделието *капитал* се е увеличила, понеже част от по-рано разпокъсаните средства за производство е била превърната в капитал.

Целият ирландски капитал, вложен вън от земеделието, т. е. в индустрията и търговията, през последните две десетилетия се е акумулирал бавно и с постоянни големи флуктуации. Толкова по-бърже пък се е развила концентрацията на неговите индивидуални съставни части. Най-сетне, колкото нищожно и да е било неговото *абсолютно* нарастване, *относително*, в сравнение със спадналия брой на населението, той е набъбнал.

Така че тук пред очите ни се разгръща в широк мащаб един процес, по-добър от който ортодоксалната политическа икономия не е и могла да си пожелае за потвърждение на своята догма, според която мизерията произлиза от абсолютна пренаселеност и равновесието се възстановява чрез обезлюдяване на страната. Голямото значение на този експеримент е много по-друго, отколкото това на така прославената от малтусианците чума в средата на четиринадесетия век. Впрочем нека отбележим: ако само по себе си е било школски-наивно да се прилага към производствените отношения и съответната населеност на XIX век мащабът на XIV в. — тази наивност отгоре на всичко е недовиждала обстоятелството, че ако отсам Ламанш, в Англия, споменатата чума и придружаващото я съкращаване на броя на населението са предизвикали освобождаване и обогатяване на селското население — отвъд Ламанш, във Франция, по петите са я следвали още по-голямо поробване и още по-голяма мизерия[188].

Гладът в 1846 г. е унищожил в Ирландия повече от един милион души, но само бедняци. Той не е накърнил ни най-малко богатството на страната. Последвалото двадесетгодишно и все още набъбващо изселване не е унищожило заедно с хората и техните средства за производство, както е било напр. през Тридесетгодишната война. Ирландският гений е измислил съвсем нов метод магически да прогони бедния народ на хиляди мили далеч от сцената на неговата мизерия. Изселниците, които са се преселили в Съединените щати, всяка година пращат в къщи парични суми — средства за път за останалите там. Всяка група, преселила се тази година, притегля през следващата година друга група. Така че изселването не само че не струва нещо на Ирландия, но и образува един от най-доходните клонове на нейния експорт. И най-сетне, то е систематичен процес, който не изкопава някаква временна яма в народ-

[188] Тъй като Ирландия се смята за обетованата земя на „принципа на населението", *Т. Садлер*, преди да публикува своя труд върху населението, е издал прочутата си книга „Ireland its Evils and their Remedies", 2 изд., Лондон 1829 г., в която, като сравнява статистиката на отделните провинции и на различните графства във всяка провинция, доказва, че там мизерията владее не както се иска на Малтус — право пропорционално, а обратно пропорционално на броя на населението.

ката маса, а изпомпва от нея всяка година повече хора, отколкото замества подрастващото поколение, така че *абсолютното* ниво на населението спада всяка година[186a].

Какви са били последиците за оставащите в Ирландия освободени от пренаселеността работници? Такива, че *относителната* пренаселеност днес е също тъй голяма, както преди 1846 г., че работната заплата е също тъй ниска, че трудът е станал по-изнурителен и мизерията в селата напира към нова криза. Причините са прости. Революцията на земеделието е вървяла в крак с емиграцията. Създаването на *относителната пренаселеност* е вървяло с по-бързи крачки от *абсолютното オнамаляване на населението*. Един поглед върху таблицата В [стр. 573] показва, че в Ирландия превръщането на орната земя в пасбища неизбежно ще оказва по-акутно влияние, отколкото в Англия. В Англия производството на зелени фуражи нараства заедно с растежа на скотовъдството, а в Ирландия то спада. Докато големи маси от по-рано обработвани ниви запустяват или биват превръщани в постоянни ливади, голяма част от по-рано неизползуваните пустеещи земи и от торфените тресавища служат за разширение на скотовъдството. Дребните и средните арендатори — към тях причисляваме всички, които обработват не повече от 100 акра земя — все още съставляват 8/10 от общия брой[186b]. Конкуренцията на капиталистическото земеделие ги смазва все повече и повече, и в много по-голям темп, отколкото преди, и затова те постоянно доставят нови набори на класата на наемните работници. Единствената едра индустрия на Ирландия, фабрикацията на платно, се нуждае от сравнително малко възрастни мъже и, въпреки нейното разширяване от поскъпването на памука през 1861—1866 г., изобщо занангажира само сравнително незначителна част от населението. Както всяка друга едра индустрия, тя чрез постоянните си колебания произвежда в своята собствена сфера една относителна пренаселеност дори при абсолютно нарастване на човешката маса, която тя абсорбира. Мизерията на селското население образува пиедесталът на гигантски фабрики за ризи и т. н., чиято работническа армия в голямата си част е пръсната по селата. Тук пак срещаме вече описаната система на домашно производство, която в недостатъчното заплащане и в прекомерния труд притежава своите методични средства за превръщане на работниците в такива, които надминават нужния брой. Най-сетне, макар че обезлюдяването няма такива разрушителни последици, както в страна с развито капиталистическо производство, то все пак не се извършва без постоянно обратно въздействие на вътрешния пазар. Празнината, която изселването създава тук, намалява не само местното търсене на работна ръка, но и приходите на бакалите, занаятчиите и изобщо на дребните производители и търговци. С това се обяснява намалението на доходите между 60 и 100 ф. ст. в таблица Д.

[186a] За времето от 1851 до 1874 г. общият брой на изселниците е 2,325,922 души.

[186b] Бележка към второто издание: Според една таблица в книгата на Murphy [Мърфи] „Ireland Industrial, Political, and Social", 1870 г. (стр. 103. — *Моск. ред.*), 94,6% от всички земи са арендните ферми до 100 акра, а 5,4% — арендните ферми над 100 акра.

Прегледно изложение на положението на селските надничари в Ирландия се намира в отчетите на инспекторите при ирландските служби за бедните (1870)[186c]. Като чиновници на правителство, което се крепи само на щиковете и ту на открито, ту на прикрито обсадно положение, те са принудени да спазват пълна сдържаност в своя език, пренебрегвана от техните английски колеги; и въпреки това те не дават на своето правителство да се приспива с илюзии. Според тях нормата на работната заплата на село — която все още е твърде ниска — все пак през последните 20 години се е покачила с 50—60% и сега е средно 6—9 шилинга седмично. Но зад това привидно покачване се крие едно действително спадане на работната заплата, понеже това покачване не покрива дори покачените през това време цени на необходимите средства за живот; за доказателство — долуприведеното извлечение от официалните изчисления на един ирландски трудов дом.

Среден седмичен разход за издръжка на един човек

Години	Храна	Облекло	Общо
От 29 сент. 1848 до 29 сент. 1849	1 шил. 3 1/4 п.	0 шил. 3 п.	1 шил. 6 1/4 п.
От 29 сент. 1868 до 29 сент. 1869	2 шил. 7 1/4 п.	0 шил. 6 п.	3 шил. 1 1/4 п.

И така, цената на необходимите средства за живот е почти двойно, а цената на облеклото е точно двойно по-висока, отколкото преди 20 години.

Дори и независимо от това несъответствие, простото сравнение на изразената в пари норма на работната заплата още далеч не дава верен резултат. Преди глада голямата маса на работната заплата на село е била изплащана in natura [лат.: в натура] и само най-малка част — в пари; днес паричната заплата е общо правило. От това вече следва, че каквото и да е действителното движение на работната заплата, нейната парична норма е трябвало да се покачи. „Преди глада земеделският надничар притежаваше късче земя, на което садеше картофи и отглеждаше свини и домашни птици. В днешно време той не само е принуден да купува всичките свои средства за живот, но и губи приходите си от продажба на свини, домашни птици и яйца."[187] И наистина, по-рано селските работници са се сливали с дребните арендатори и в повечето случаи са образували само ариергард на средните и едри арендни ферми, където намирали работа. Едва след катастрофата в 1846 г. те са започнали да образуват част от класата на същинските наемни работници, особено съсловие, което вече е свързано със своите господари само с парични отношения.

Известно е какво е било състоянието на техните жилища през 1846 г. Оттогава то се е влошило още повече. Част от селските надничари — те впрочем спада от ден на ден — все още живеят на земята

[186c] „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", 1870 г. Сравни също „Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.", 8 март 1862 г., Лондон 1862 г.

[187] „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", стр. 29, 1.

на арендаторите в претъпкани къщурки, чието ужасно състояние далеч надминава и най-лошото от тоя род, което са ни показали английските селски окръзи. И това важи навсякъде, с изключение на няколко района в Ълстер; на юг — в графствата Корк, Лимрик, Килкени и т. н.; на изток — в Уиклоу, Уексфорд и т. н.; в центъра — в Кингс и Куийнс-Каунти, Дъблин и т. н.; на север — в Даун, Ентрим, Тайрон и т. н.; на запад — в Слиго, Роскомон, Мейо, Голуей и т. н. „Това е позор за религията и за цивилизацията на тази страна" [187а] — се провиква един от инспекторите. За да изкарат по-големи доходи от живеенето на надничарите в техните дупки, систематично конфискуват късчетата земя, които от незапомнени времена са спадали към тях. „Съзнанието у селските надничари, че по такъв начин са били анатемосани от земевладетелите и техните управители, е предизвикало у надничарите съответни чувства на противоречие и омраза спрямо тези, които ги третират като безправна раса." [187б]

Първият акт на революцията в земеделието е бил да се пометат в най-голям мащаб и като по даден отгоре лозунг разположените на работната земя къщурки. По такъв начин много работници са били принудени да търсят убежище в селата и градовете. Там като отрепки са ги захвърлили по тавански стаи, в дупки, зимници и във вертепите на най-лошите квартали. Хиляди ирландски семейства, които дори по свидетелството на пристрастните поради своите национални предразсъдъци англичани са се отличавали със своята рядка привързаност към домашното огнище, със своята безгрижна веселост и с чистотата на семейните нрави — изведнъж се озовали пресадени в разсадниците на порока. Мъжете сега трябва да търсят работа у съседните арендатори, където ги наемат само на ден, значи при най-несигурната форма на заплата; при това „те сега трябва да изминават дълъг път до фермата и обратно, често пъти мокри като мишки, и да се излагат на други несгоди, които често предизвикват отслабване, болести, а с това и нужда" [187в].

„Градовете от година на година трябваше да приемат това, което се смяташе за превес от работници в селските окръзи" [187г] — и след това се чудят още, „че в градовете и паланките има превес, а на село — недостиг от работници!" [187д] Истината е, че този недостиг се чувствува само „през време на неотложни земеделски работи през пролетта и есента, докато през остатъка от годината много работни ръце остават незаети" [187е]; че „след жътва, от октомври до пролетта, за тях почти няма работа" [187ж] и че даже във време на работния сезон те „често пъти губят цели дни и са изложени на всевъзможни прекъсвания на работата" [187з].

Тези последици от революцията в земеделието, т. е. от превръщането на обработваните земи в пасбища, от прилагането на машинария,

[187а] „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", стр. 12.
[187б] Пак там, стр. 25.
[187в] Пак там, стр. 25.
[187г] Пак там, стр. 27.
[187д] Пак там, стр. 25.
[187е] Пак там, стр. 1.
[187ж] Пак там, стр. 32.
[187з] Пак там, стр. 25.

от най-строгото пестене на труда и т. н. — биват изостряни още повече от образцовите земевладетели — от земевладетели, които, вместо да консумират в чужбина своите ренти, са достатъчно великодушни да живеят в своите имения в Ирландия. За да остане съвсем ненакърнен законът за търсенето и предлагането, тези господа задоволяват „сега почти цялата си нужда от работни ръце от своите дребни арендатори, които по този начин са принудени да се трепят за своите земевладелци срещу заплата, която обикновено е по-малка отколкото на обикновените надничари, и то без оглед на неудобствата и загубите, които произлизат от това, че в критичното време на сеитба или жътва те трябва да изоставят своите собствени ниви" [187и].

Така че несигурността и нередовността на работата, често повтарящите се и дълготрайните спирания на работата — всички тези симптоми на относителна пренаселеност фигурират в отчетите на инспекторите при службата за бедните като бреме, което тегне върху ирландския земеделски пролетариат. Читателят си спомня, че ние вече срещнахме такива явления и сред английския селски пролетариат. Но разликата е, че в Англия, в една индустриална страна, индустриалният резерв се рекрутира в селата, докато в Ирландия, в една земеделска страна, земеделският резерв се рекрутира в градовете — убежищата на изпъдените селски работници. В Англия превесните земеделски работници се превръщат във фабрични работници; а в Ирландия изпъдените в градовете, като упражняват едновременно натиск върху градската заплата, си остават земеделски работници и постоянно биват връщани на село — да си търсят работа там.

Официалните докладчици резюмират по следния начин материалното положение на земеделските надничари: „Макар че те живеят крайно скромно, тяхната заплата едва стига за прехрана и жилище за тях и семействата им; за облекло им са нужни допълнителни приходи... Атмосферата на техните жилища във връзка с другите лишения — особено много излага тази класа на заболяване от тиф и туберкулоза." [187й] Затова няма нищо чудно, че докладчиците единодушно свидетелствуват, че редиците на тази класа са пропити от мрачно недоволство, че тя желае възвръщането на миналото, ненавижда настоящето и се отчайва от бъдещето, че се „поддава на пагубните влияния на демагози" и има една единствена идея-фикс — да се изсели в Америка. Ето в каква райска земя великото малтусианско средство за лекуване на всичко — обезлюдяването — е превърнало зелена Ирландия!

Достатъчен е един пример, за да видим какъв хубав живот живеят ирландските мануфактурни работници:

„През моята последна инспекция на Северна Ирландия — казва английският фабричен инспектор *Робърт Бейкър* — мен ме поразиха усилията на един опитен ирландски работник да даде със своите оскъдни средства образование на своите деца. Аз предавам неговите показания дума по дума, както ги чух от неговата уста. Че той наистина беше опитен фабричен работник — това се вижда от факта, че го поставиха на работа за артикули за манчестерския пазар. *Джонсън*: Аз съм

[187и] „Reports from the Poor Law Inspector on the wages of Agricultural Labourers in Dublin", стр. 30.
[187й] Пак там, стр. 21, 13.

beetler [който гръсти лен] и работя от 6 часа сутрин до 11 часа през нощта, от понеделник до петък; в събота свършваме в 6 часа вечер и имаме 3 часа за хранене и почивка. Имам пет деца. За тая работа получавам 10 шилинга и 6 пенса седмично; жена ми също работи и изкарва 5 шилинга седмично. Най-голямото момиче, дванайсетгодишно, се грижи за къщата. Тя е нашата готвачка и единствената ни помощница. Тя приготвя по-малките за училище. Жена ми става заедно с мене и заедно излизаме от къщи. Едно момиче, което минава край нашата къща, ме буди в пет и половина сутрин. Ние нищо не ядем преди да отидем на работа. Дванадесетгодишното дете се грижи за по-малките през деня. Закусваме в 8 часа и за закуската си отиваме в къщи. Чай пием веднъж през седмицата, иначе ядем каша (stirabout), понякога от овесно брашно, понякога от царевично, според това какво можем да си набавим. През зимата туряме и малко захар и вода към царевичното брашно. През лятото събираме малко картофи, които сами садим на късче земя, а когато ги свършим — пак се връщаме към кашата. И така върви ден след ден, празник и делник, през цялата година. Аз всяка вечер подир дневния труд съм много уморен. Хапка месо виждаме по изключение, но много рядко. Три от нашите деца ходят на училище и там за всяко плащаме по един пенс седмично. Наемът ни за квартирата е 9 пенса седмично, торф и гориво струват най-малко 1 шилинг и 6 пенса на две седмици."[188] Това са ирландските заплати, това е ирландският живот!

И наистина, мизерията в Ирландия е пак въпрос на деня в Англия. В края на 1866 и в началото на 1867 г. един от ирландските поземлени магнати, *лорд Дюфрин*, се залови на страниците на „Times" [„Таймс"] да разреши този въпрос. „Колко човечно от страна на такъв важен господин!"

От таблица Д видяхме, че докато през *1864 г.* от общата печалба от *4,368,610* ф. ст. трима гешефтари са прибрали само *262,610* ф. ст., през *1865 г.* същите тия трима виртуози на „самоотказването" са прибрали от общата печалба *4,669,979* ф. ст. цели *274,448* ф. ст., през *1864 г. 26* гешефтари са прибрали *646,377* ф. ст., а през *1865 г. 28* гешефтари — *736,448* ф. ст.; през *1864 г. 121* гешефтари — *1,066,912* ф. ст., а през *1865 г. 186* гешефтари — *1,320,906* ф. ст.; през *1864 г. 1,131* гешефтари — *2,150,818* ф. ст., почти половината от общата годишна печалба, а през *1865 г. 1,194* гешефтари — *2,418,833* ф. ст., повече от половината от общата годишна печалба. Но лъвският пай от годишната национална поземлена рента, поглъщан от нищожен брой поземлени магнати в Англия, Шотландия и Ирландия, е тъй чудовищно голям, че английската държавническа мъдрост намира за нужно да не дава за поделянето на *поземлената рента* същия статистически материал, както за поделянето на *печалбата*. *Лорд Дюфрин* е един от тия поземлени магнати. Да се мисли, че рентата и печалбата могат някога да бъдат „*взаимнеприни*" или че тяхното изобилие се намира в някаква връзка с изобилието на народната мизерия — това, естествено, било колкото „irrespectable" [„непочтително"], толкова и „нездраво" (unsound) представа. *Лордът* се придържал о фактите. А факт е, че колкото намалява броят

[188] „Reports of Insp. of Fact. 31st Oct. 1866", стр. 96.

на ирландското население, толкова набъбват рентите, че обезлюдяването на страната е „добре дошло" за земепритежателя, а значи и за земята, а значи и за народа, който е само *принадлежност* на земята! И тъй, лордът заявява, че Ирландия е все още *пренаселена* и че потокът на емиграцията тече все още твърде мудно. За да бъде напълно щастлива, Ирландия трябвало да се отърве още от поне ⅓ милион работни хора. Никой не бива да си въобразява, че този лорд — на това отгоре и поетичен — е лекар от школата на Санградо, който всеки път, когато не забелязвал подобрение у своя пациент, предписвал кръвопускане и все отново кръвопускане, докато най-сетне пациентът заедно с кръвта си се отървавал и от своята болест. Лорд Дюфрин иска ново кръвопускане само от ⅓ милион, вместо от около 2 милиона души, без премахването на които наистина не може да бъде установено хилядолетното царство в Ирландия. Това е лесно да се докаже.

Брой и размер на арендуваните земи в Ирландия в 1864 г.

1		2		3		4	
Арендувани земи до 1 акр		Арендувани земи от 1 до 5 акра		Арендувани земи от 5 до 15 акра		Арендувани земи от 15 до 30 акра	
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра
48,653	25,394	82,037	288,916	176,368	1,836,310	136,578	3 051 343

5		6		7		8
Арендувани земи от 30 до 50 акра		Арендувани земи от 50 до 100 акра		Арендувани земи над 100 акра		Обща площ
Брой	Акра	Брой	Акра	Брой	Акра	Акра
71,961	2,906,274	54,247	3,983,880	3 ,927	8,227,807	20,319,924[188a]

Централизацията е унищожила от 1851 до 1861 г. главно арендуваните земи от първите три категории, под 1 и не над 15 акра. Най-напред трябва да изчезнат те. Това означава *307,058* „излишни" арендатори, а като се причислят и семействата, средно най-малко по 4 души — *1,228,232* души. При невероятната предпоставка, че ¼ от тях могат обратно да бъдат абсорбирани след като се завърши земеделската революция, остават за изселване *921,174* души. Категориите 4, 5, 6, от *15* до *100* акра, както отдавна е известно в Англия, са твърде малки за капиталистическо производство на жито, а за овцевъдство са почти изчезващи величини. Значи, при същите предпоставки както по-рано, трябва да се изселят още *788,761* души, а *общо*. *1,709,532*. А — comme l'appetit vient en mangeant [френ.: тъй като апетитът идва с яденето], очите на рентиерите скоро ще открият, че Ирландия и с 3½ милиона все още мизерствува, и то мизерствува, *защото е пренаселена*, така че нейното обезлюдяване ще трябва да отиде още много по-далеч, за да може тя да изпълни

[188a] В общата площ се включват и „торфените тресавища и пустите земи".

истинското си предназначение — да бъде английско пасбище за едър и дребен добитък [190].

Този доходен метод има, както всичко хубаво на този свят, и своята лоша страна. В крак с акумулацията на поземлената рента в Ирландия върви акумулацията на ирландците в Америка. Изгоненият от овцете и воловете ирландец се явява отвъд океана като фений. И против старата царица на моретата застрашително въстава младата исполинска република.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.

(лат.: Тежка съдба гнети римляните
и престъплението на братоубийството. (*Хораций*.))

ДВАДЕСЕТ И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ТЪЙ НАРЕЧЕНАТА ПЪРВОНАЧАЛНА АКУМУЛАЦИЯ

1. Тайната на първоначалната акумулация

Видяхме как парите се превръщат в капитал, как от капитал се прави принадена стойност и от принадената стойност — повече капитал. Но акумулацията на капитала предпоставя принадена стойност, принадената стойност — капиталистическо производство, а то — наличност на по-големи маси капитал и работна сила в ръцете на стокопроизводителите. Така че цялото това движение като че се върти в омагьосан кръг, от който можем да излезем само като приемем една „*първоначална*" акумулация („*previous accumulation*" у *Адам Смит*), която предшествува *капиталистическата акумулация*, ако приемем една акумулация, която не е *резултат* от капиталистическия начин на производство, а негова *изходна точка*.

Тази *първоначална акумулация* играе в политическата икономия приблизително същата роля, каквато *грехопадението* играе в теологията. Адам захапал ябълката и по такъв начин грехът нахлува над човешкия род. Обясняват произхода на греха, като го разказват като анекдот от миналото. В отдавна минали времена имало от една страна едни трудолюбиви, интелигентни и преди всичко пестеливи елит, а от друга — мързеливи лукпени, които прогулявали всичко, което имали, и дори нещо повече. Наистина, легендата за теологичното грехопадение ни разказва как човек е бил прокълнат с пот на челото да си изкарва хляба; а историята на икономическото грехопадение ни разкрива, че има хора, за които това съвсем не е нужно. Но все едно. И така станало, че първите *акумулирали богатство*, а последните в края на краищата нямали вече нищо за продаване освен собствената си кожа. И от това грехопадение датира *бедността на широките маси*, които все още, въпреки всичкия си труд, нямат какво да продават освен себе си, а тъй също и *богатството на малцината*, което постоянно расте, макар че те отдавна са престанали да работят. Така напр. г. *Тиер* с налуте държавническа сериозност все още предъвква пред някога така остроумните французи тия блудкави детинщини в защита на propriété (собствеността). Но щом излезе на дневен ред въпросът за собствеността, става свещен дълг да се държи здраво за становището на детския буквар — единственото, което отговаряло на всички възрасти и стъпала на развитието. Както е известно, в действителната история завоеванията, поробванията, грабежът, накъсо — насилието играе главната роля. Но в кротката политическа икономия открай време е господствувала идилията. Правото и „трудът" открай време са били единственото средство за забогатяване — естествено, винаги с изключение на „*тази година*". В същност методите на първоначалната акумулация са всичко друго, само не идилични.

Парите и стоките не са по начало капитал, както не са по начало капитал и средствата за производство и за живот. Те трябва да бъдат *превърнати в капитал*. Но самото това превръщане може да се извърши само при известни условия, които се свеждат към следното: два твърде различни вида стокопритежатели трябва да се срещнат и да влязат в контакт — от една страна *собственици на пари, на средства за производство и за живот*, които искат *да увеличат* присвоената от тях сума от стойности, като закупят чужда работна сила; от друга страна — *свободни работници*, продавачи на своята собствена работна сила и значи продавачи на труд. *Свободни работници* в двоен смисъл — че нито те самите спадат непосредно към средствата за производство, както спадат към тях робите, крепостните и т. н., нито пък средствата за производство им принадлежат, както е при самостоятелния селянин и т. н. — напротив, те са свободни, лишени от средства за производство. С тази *поляризация на стоковия пазар* са дадени основните условия на капиталисти-

[190] В третата книга на това съчинение — в отдела за поземлената собственост — ще по-подробно ще изтъкна как и отделните земепритежатели, и английското законодателство планомерно са използували глада и свързаните с него условия, за да прокарат насилствено аграрната революция и да разредят населението на Ирландия до размери, изгодни за ландлордовете. Там ще се върна и към положението на дребните арендатори и на селските работници. Тук само един цитат. *Насау У. Сениор* казва, между другото, в своето посмъртно издадено съчинение: „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", 2 тома, Лондон 1868 г., том II, стр. 282: „Д-р Дж. уместно забелязва, че у нас има закон за бедните и че той е великолепно средство да се даде победата на ландлордовете; друго такова средство е емиграцията. Нито един приятел на Ирландия не може да пожелае удължаване на войната (между ландлордовете и дребните келтски арендатори) още по-малко пък — тя да завърши с победа на арендаторите... Колкото по-скоро завърши тя (тази война), колкото по-скоро Ирландия се превърне в страна-пасбище (*grazing country*) — със сравнително малкото население, което е необходимо за една страна-пасбище, — толкова по-добре ще бъде за всички класи." Английските житни закони от 1815 г. осигурили на Ирландия монопол за свободно внасяне на жито във Великобритания. Така че те изкуствено са покровителствували житното производство. Този монопол е внезапно премахнат през 1846 г. с отменяването на житните закони. Независимо от всички други обстоятелства само това събитие е било достатъчно, за да даде мощен тласък за превръщането на ирландските ниви в пасбища, за концентрацията на арендните ферми и за изгонването на дребните селяни. След като от 1815—1846 г. са превъзнасяли плодородието на ирландската почва и високо са заявявали, че сама природата я е предназначила за пшенична култура, английските агрономи, икономисти, политици от този момент изведнъж откриват, че тая почва е годна само за произвеждане на зелен фураж! Господин Леонс де Лаверн побързал да повтори това отвъд Ламанша. Само такъв „сериозен" мъж à la Лаверн може да бъде подведен с такива детинщини.

ческото производство. Капиталовото отношение предпоставя *отделянето на работниците от собствеността върху условията за реализирането на труда.* Щом капиталистическото производство стъпи веднаж на собствените си крака, то не само *запазва* това отделяне, но и *го възпроизвежда във все по-голям мащаб.* Тъй че процесът, който *създава* капиталовото отношение, не може да бъде нищо друго освен *процес за отделяне на работника от собствеността върху условията на неговия труд,* процес, който от една страна *превръща* обществените средства за живот и за производство *в капитал,* а от друга страна — непосредните производители в *наемни работници.* Тъй че тъй наречената *първоначална акумулация* не е нищо друго освен *историческият процес на отделянето на производителите от средствата за производство.* Той има вид на „*първоначален*", защото образува *предисторията на капитала* и на съответния му начин на производство.

Икономическата структура на капиталистическото общество е произлязла от икономическата структура на феодалното общество. Разлагането на последното е освободило елементите на капиталистическото общество.

Непосредственият производител, работникът, е можел да разполага със своята личност едва след като престанал да бъде прикрепен към земята и да бъде крепостно или феодално зависим от друго лице. За да стане свободен продавач на работна сила, който разнася своята стока навсякъде където тя намери пазар, той освен това е трябвало да се отскубне от господството на цеховете, от техните чирашки и калфенски устави и от техните спъващи трудови предписания. По такъв начин историческият процес, който превръща производителите в наемни работници, се явява от една страна като тяхно освобождаване от крепостна зависимост и цехова принуда, и само тази страна съществува за нашите буржоазни историци. Но от друга страна тези новоосвободени стават продавачи на самите себе си едва след като им бъдат заграбени всички техни средства за производство и всички ония гаранции за тяхното съществуване, които са им давали старите феодални институции. А историята на това тяхно експроприиране е записана с потоци от кръв и огън в летописите на човечеството.

Индустриалните капиталисти, тези нови властелини, е трябвало от своя страна да изместят не само цеховите майстори-занаятчии, но и феодалните господари, които притежавали източниците на богатството. Откъм тая страна техният възход се представя като плод на победоносна борба против феодалната власт и нейните възмутителни привилегии, както и против цеховете и веригите, с които те сковавали свободното развитие на производството и свободното експлоатиране на човек от човека. Но рицарите на индустрията сполучили да изместят рицарите на меча само защото се възползували от събития, за които тези съвсем не са били виновни. Те са се издигнали със също така долни средства, както тези, с които някога римският освободен роб се превърнал в господар на своя патрон.

Изходна точка на развитието, което създава както наемния работник, тъй и капиталиста, е било *заробването на работника.* По-нататъшното развитие се е състояло в *промяна на формите на това заробване,* в *превръщане на феодалната експлоатация в капиталистическа.* За да се

разбере ходът на този процес, няма нужда да се връщаме толкова назад. Макар че спорадично срещаме първите наченки на капиталистическото производство още в XIV и XV век в някои градове по Средиземно море, *капиталистическата ера* датира едва от *XVI век.* Там където тя се появява, премахването на крепостничеството е вече отдавна извършено, а блясъкът на средните векове — свободните градове — от доста време вече е бил в период на избледняване.

Епохални в историята на първоначалната акумулация са всички преврати, които служат като лостове на създаващата се капиталистическа класа, но преди всичко — онези моменти, в които големи човешки маси внезапно и насилствено биват откъсвани от техните средства за съществуване и биват хвърляни на пазара на труда като поставени вън от закона пролетарии. *Експроприирането на земята на селския производител, на селянина* образува основата на целия процес. Историята на тази експроприация взема в различни страни различна окраска и протича през различните фази в различна последователност и в различни исторически епохи. Само в Англия, която ние затова и вземаме като пример, тя притежава класическа форма [189].

2. Експроприация на земята от селското население

В Англия крепостничеството фактически е било изчезнало към края на XIV век. Тогава, а още повече през XV век, грамадното мнозинство от населението [190] се е състояло от свободни, самостоятелни селяни, все едно зад каква феодална фирма е била скривана тяхната собственост. В по-големите господарски имения т. н. bailiff (кмет), който някога сам е бил крепостен селянин, бил изместен от свободния арендатор. Наемните земеделски работници се състоели отчасти от селяни, които оползотворявали свободното си време, като работели у едрите земевладелци, отчасти от отделна, относително и абсолютно немногобройна класа от същински наемни работници. Но и те фактически са

[189] В Италия, където капиталистическото производство се е развило най-рано, се извършва най-рано и разпадането на крепостните отношения. Крепостният тук е бил еманципиран още преди да си е осигурил по давност някакво право върху земята. Тъй че неговата еманципация веднага го превръща в поставен вън от закона пролетарий, който при това вече заварва новите господари наготово в градовете, повечето от които са останали още от времето на римляните. Когато революцията в световния пазар от края на XV век унищожила търговската хегемония на Северна Италия, възникнало движение в обратна посока. Градските работници масово били изтласквани на село и дали там невиждан дотогава тласък на дребната култура, обработвана по градинарски.

[190] „Дребните земепритежатели, които собственоръчно обработвали своите земи и са радвали на скромно благосъстояние, ... тогава съставляли много по-значителна част от нацията, отколкото сега... Не по-малко от 160,000 земепритежатели, които заедно със своите семейства съставлявали повече от $^1/_7$ част от цялото население, живеели от стопанисването на своите дребни freehold-участъци (freehold е напълно свободна собственост). Средният доход на тези дребни земевладелци ... се оценява на 60 до 70 ф. ст. Изчислено е, че броят на тези, които обработвали своя собствена земя, е бил по-голям от броя на арендаторите на чужда земя." (*Macaulay* [Маколей], History of England, 10 изд., Лондон 1854 г., I, 333—334.) — Дори още през последната третина на XVII век $^4/_5$ от английската народна маса са били земеделци (пак там, стр. 413). — Аз цитирам Маколей, защото той като систематичен фалшификатор на историята — колкото може повече „обрязва" подобни факти.

били селяни със собствено стопанство, тъй като освен заплата получавали заедно с котеджите и по 4 и повече акра орна земя. Освен това те заедно със същинските селяни се ползували от *общинската земя*, където пасял техният добитък и от която те си доставяли материал за топливо, дърва, торф и т. н.[196] Във всички европейски страни феодалното производство се характеризира с поделяне на земята между колкото може повече крепостни селяни. Властта на феодалния господар, както и властта на всеки суверен, почивала не на размера на неговата рента, а на броя на неговите поданици, а последният зависел от броя на селяните със самостоятелно стопанство[197]. Затова, макар че след завладяването на Англия от норманите земята там е била разделена на грамадни баронства, едно от които често пъти е включвало 900 стари англосаксонски лордства — тя е била осеяна с малки селски стопанства, само тук-там прекъсвани от по-едри господарски имения. Такива условия, при едновременно процъфтяване на градовете, с което се отличава XV век, са дали възможност за онова *народно богатство*, което толкова красноречиво описва канцлерът Фортескю в своите „Laudibus Legum Angliae", но те са изключвали *капиталистическото богатство*.

Прологът на преврата, който е създал основата на капиталистическия начин на производство, се извършва през последната третина на XV век и първите десетилетия на XVI век. *Разпускането на феодалните свити*, които според верната забележка на сър Джеймс Стюърт „навсякъде безполезно пълнели къщите и дворищата", изхвърлило на *трудовия пазар маса поставени вън от закона пролетарии*. Макар че кралската власт, която сама е продукт на буржоазното развитие, в своя стремеж към абсолютна суверенност насилствено ускорила разпускането на тези свити, тя съвсем не е била негова единствена причина. Самият едър феодал, в своя най-рязък антагонизъм против кралската власт и парламента, създал *несравнимо по-голям пролетариат*, като насилствено изпъждал селяните от земята, върху която те имали също такива феодални права, както и той самият — и като узурпирал техните общински земи. Непосредствен тласък за това е дало в Англия разцъфтяването на вълнената манифактура във Фландрия и съответното покачване на цената на вълната. Големите феодални войни погълнали старата феодална аристокрация, а новата била рожба на своето време, за което парите били властта над всички власти. Така че негов лозунг станало превръщането на нивите в пасбища за овце. В своето съчинение „Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles" *Харисън* описва как експроприацията на дребните селяни съсипва страната. „What care our great incroachers!" (Какво ги е грижа за това нашите големи узурпатори!) Жилищата на селяните и котеджите на работниците или били насилствено разрушавани, или били предоставяни на разруха. „Ако речем да сравним старите инвентари на всяко рицарско имение — казва Харисън, — ще намерим, че са изчезнали безброй къщи и дребни селски стопанства, че страната изхранва много по-малко хора, че много градове са западнали, макар че някои нови градове процъфтяват... Аз бих могъл да поразкажа нещо за градове и села, които са били унищожени заради пасбища за овце и където са останали само господарските къщи." Оплакванията на такива стари хроники са винаги преувеличени, но те точно предават впечатлението, което революцията в производствените отношения е произвела върху самите съвременници. Едно сравнение между съчиненията на канцлерите *Фортескю* и *Томас Мор* ни прави нагледна пропастта между *XV* и *XVI* век. Както вярно казва Торнтън, английската работническа класа от своя златен век без никакъв междинен преход се е сгромолясала в железния век.

Законодателството се уплашило от този преврат. То още не стояло на оная висота на цивилизацията, при която „*Wealth of the Nation*" [богатството на нацията], т. е. образуването на капитал, и безогледната експлоатация и обедняване на народните маси се смятат за ultima Thule [крайния предел] на всяка държавническа мъдрост. В своята история на Хенри VII *Бейкън* казва: „Около това време (1489 г.) зачестили оплакванията от превръщането на орната земя в пасбища (за овце и т. н.), за които са достатъчни само няколко овчаря; а арендни земи за определен срок, за доживот или по за една година (от които живеели голяма част от йомените) били превръщани в господарски имения. Това довело до упадък на народа и поради това до упадък на градовете, църквите, десятъка... При лекуването на това зло мъдростта на краля и на парламента през него време била за учудване... Те взели мерки против обезлюдяващото узурпиране на общинските земи (depopulating inclosures) и против следващото го по петите обезлюдяващо пасбищно стопанство (depopulating pasture)." Един закон на Хенри VII от 1489 г., глава 19, забранявал събарянето на ония селски къщи, към които принадлежали поне по 20 акра земя. Със закон от 25-та годишнина от царуването на Хенри VIII този закон бил възобновен. Там между другото се казва, че „много арендни ферми и големи стада добитък, особено овце, се натрупват в малко ръце, поради което поземлените ренти са много нараснали, а земеделието (tillage) е много западнало, църкви и къщи се събарят, грамадни народни маси се лишават от възможността да издържат себе си и своите семейства". Затова законът предписва да се възстановят изоставените селски стопанства, определя пропорцията между нивите и пасбищата и т. н. Един закон от 1533 г. се оплаква, че някои собственици имат 24 000 овце, и ограничава допустимия брой на овцете на 2000[198]. Но еднакво безплодни останали както оплакванията на народа, така и законодателството, което от времето на

[196] Никога не бива да се забравя, че дори крепостният селянин е бил не само собственик, макар и обременен с тегоби собственик, на спадащия към неговата къща парцел земя, но и *съсобственик на общинската земя*. „Там (в Силезия) селянинът е закрепостен." Въпреки това тези serfs [крепостни селяни] притежават общинска земя. „Досега още не са успели да склонят силезийците да си поделят общинските земи, докато в Ноймарк едва ли има село, в което тази подялба да не е била проведена с най-голям успех." *Мирабо*, „Мирабо", De la Monarchie Prussienne, Лондон 1788 г., том II, стр. 125, 126.)

[197] *Япония*, със своята чисто феодална организация на поземлената собственост и със своето развито дребно селско стопанство, дава много по-вярна картина на европейското средновековие, отколкото всички наши книги по история, които са продиктувани повечето от буржоазни предразсъдъци. Твърде удобно е да бъдеш „либерален" за сметка на средновековието.

[198] В своята „Утопия" *Томас Мор* говори за чудната страна, където „овцете изпояждат хората". („Utopia", превод от Robinson, издание Arber, Лондон 1869 г., стр. 41.)

Хенри VII в продължение на 150 години е било насочено против експроприацията на дребните арендатори и селяни. Без да знае, *Бейкън* ни разкрива тайната на тази безплодност. „Законът на Хенри VII — казва той в своите „Essays, civil and moral", отдел 20 — бил дълбок и достоен за учудване, тъй като създавал селски стопанства и земеделски дворове с определена нормална величина, т. е. осигурявал такива земни участъци, благодарение на които те можели да създават поданици с достатъчно богатство и без сервилно положение и *да държат плуга в ръцете на собственици, а не на наемници* („to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings")[193]. Напротив, капиталистическата система изисквала робско положение на народната маса, нейното превръщане в наемници и превръщане на нейните средства на труда в капитал. През време на тоя преходен период законодателството се е старало да запази и четирите акра земя при котеджа на *селския наемен работник* и му забранявало да приема наематели в своя котедж. Дори в *1627 г.*, при Джекоб I, Роджер Кроукер от Фонтмил бил осъден, задето построил котедж в имението Фонтмил без четирите акра земя като постоянна добавка към него; дори в *1638 г.*, при Чарлз I, била назначена кралска комисия, за да наложи изпълнението на старите закони, особено и на закона за четирите акра земя; Кромвел все още забранявал да се строят на 4 мили от Лондон къщи, които нямат земен участък от 4 акра. Дори през първата половина на XVIII век селският работник се е оплаквал пред съда, когато при котеджа му нямало 1 до 2 акра земя. В днешно време той е щастлив, ако котеджът има градинка или ако далеч от него той може да наеме няколко крачки земя. „Тук земевладелците и арендаторите действуват заедно — казва д-р Хънтър. — Няколко акра земя при котеджа *биха направили работника твърде независим*."[194]

Насилственият процес на експроприиране на народните маси получил в XVI век нов ужасен тласък от *реформацията* и от съпровождащото я колосално *разграбване на черковните имоти*. По време

[193a] Бейкън обяснява връзката между свободното заможно селячество и добрата пехота. „За могъществото и величествеността на кралството е било необикновено важно да има ферми с достатъчни размери, за да може способни мъже да бъдат избавени от всякакви лишения и да се затвърди значителна част от земята на кралството във владение на йомените или на хората, които заемат средно положение между благородниците — и котерите (cottagers) и ратаите... Защото общото мнение на най-компетентните по военното дело хора е ..., че главната сила на една армия е инфантерията или пехотата. Но за да се създаде добра пехота, нужни са хора, които не са израсли в робство и нужда, а свободно и при известно благосъстояние. Затова, ако в една държава най-много значат благородниците и изтънчените господа, докато селяните и орачите са само техни работници или ратаи, или cottagers, т. е. просяци с къщи — вие може да имате добра конница, но никога няма да имате добра, устойчива пехота... Ние виждаме това във Франция и Италия и в някои други чужди страни, които наистина се състоят само от благородници и от потънали в мизерия селяни, така че те са принудени да държат наемни банди от швейцарци и други за своите пехотни батальони; на това се дължи, че тези нации имат много народ и малко войници." („The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England, ed. 1719", Лондон 1870 г., стр. 308.)

[194] *Dr. Hunter* [д-р Хънтър], Public Health, Seventh Report, 1864 г., стр. 134. „Количеството на предоставяната (според старите закони) земя би се считало днес за твърде голямо за работниците и по-скоро пригодно да ги превърне в дребни арендатори (farmers)." (*George Roberts* [Джордж Робертс], The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries, Лондон 1856 г., стр. 184, 185.)

на реформацията католическата църква е била феодална собственица на голяма част от английската земя. Потъпкването на манастирите и т. н. хвърлило техните жители сред пролетариата. Самите църковни имоти били най-вече изподарени на хищните кралски любимци или продадени на безценица на спекулиращи арендатори и граждани, които масово изпъждали старите наследствени крепостници и съединявали техните стопанства. Гарантираната от закона собственост на обеднелите селяни върху част от черковния десятък била мълчаливо конфискувана[195]. „Pauper ubique jacet!" [„Навсякъде бедняци!"] — се провикнала кралица Елизабета след една обиколка из *Англия*. В 43-та година на нейното царуване най-сетне се принудили официално да признаят *пауперизма*, като въвели *данък за бедните*. „Авторите на този закон се срамували да изразят *мотивите* му и затова, въпреки цялата традиция, го издали *без каквото и да било preamble*" (встъпителна мотивировка)[196]. С 4-и закон от 16-та година от царуването на Чарлз I този закон е бил обявен за неизменен и наистина едва в 1834 г. получил нова, по-строга форма[197]. Тези непосредни последици от реформацията не са били най-трайните последици. *Църковната собственост е образувала религиозната крепост на старите отношения на поземлената соб-*

[195] „Правото на бедните да получават част от църковния десятък е установено от текста на старите статути." (*Tuckett* [Тъкет], A History of the Past and Present State of the Labouring Population, том II, стр. 804, 805.)

[196] *William Cobbett* [Уилям Кобет], A History of the Protestant Reformation, § 471.

[197] Протестантският „дух" проличава и от следното. В Южна Англия няколко земепритежатели и заможни арендатори се наговорили и натъкмили 10 въпроса относно правилното тълкуване на закона на Елизабета за бедните, които те дали за мнение на един прочут на времето си юрист, сержант Снийг (по-късно съдия при Джеймс I). „*Девети въпрос*: Някои богати арендатори на енорията са скроили един мъдър план, с който могат да се премахнат всички бъркотии при прилагането на закона. Те предлагат да се построи затвор в енорията. На всеки бедняк, който не се съгласи да бъде затворен в затвора, да му се отнеме подпомагането. След това да се обяви в околността, че ако някой иска да *вземе под наем бедните* от тази енория, в определен ден да подаде запечатано предложение с най-ниската цена, по която иска да ги вземе от нас. Авторите на този план имат предвид, че в околните графства има лица, които не желаят да работят, а и нямат нито средства, нито кредит, за да добият арендна ферма или кораб, та да могат да живеят без труд („so as to live without labour"). Такива лица ще бъдат склонни да направят на енорията твърде изгодни предложения. *Ако тук и там умрат някои бедни, предадени под грижите на такъв наемател, грехът ще падне на неговата глава*, тъй като енорията е изпълнила своите задължения спрямо казаните бедни. Но ние се боим, че сегашният закон не допуска такъв вид разумни мерки (prudential measure); но вие трябва да знаете, че всички останали freeholders [свободни земепритежатели] от нашето графство и от съседните графства ще се присъединят към нас, за да подтикнат своите членове от парламента да предложат закон, който да разрешава затварянето и принудителен труд за бедните, така че всяко лице, което се възпротиви на затварянето, да няма право на никаква помощ. Ние се надяваме, че това ще накара лицата, които са в нужда, да се въздържат от искане на помощ" („will prevent persons in distress from wanting relief"). (*R. Blakey* [Р. Блейки], The History of Political Literature from the earliest times, Лондон 1855 г., том II, стр. 84, 85.) — В *Шотландия* премахването на *крепостничеството* станало няколко века по-късно, отколкото в Англия. Дори в 1698 г. Флечер от Салтън заявил в шотландския парламент: „Броят на просяците се преценява в Шотландия на не по-малко от 200,000 души. Единственото средство, което аз като републиканец по принцип мога да предложа, е *да се възстанови старото крепостно състояние и да се превърнат в роби всички*, които не са способни да се грижат за своето собствено съществуване." Същото казва и *Eden* [Идън], The State of the Poor, книга I, гл. 1, стр. 60, 61: „Пауперизмът датира от *освобождаването на земеделците*... Мануфактурата и търговията са истинските

стоеност. След нейното падане те вече не могли да се задържат повече [197].

Дори през последните десетилетия на XVII век йомените, независимите селяни, били по-многобройни от класата на арендаторите. Те са образували главната сила на Кромуел и — дори според признанието на Маколей — в благоприятен за себе си смисъл контрастирали на пропилите се аристократчета и на техните прислужници, на селските попове, които трябвало да турят под венчило господарските „любими прислужници". Даже и селските наемни работници били още съпритежатели на общинската собственост. Приблизително към 1750 г. йомените изчезнали [198], а през последните десетилетия на XVIII век изчезнала и последната следа от общинската собственост на земеделците. Ние тук оставяме настрана *чисто икономическите пружини на революцията в земеделието*. Ние търсим нейните *насилствени лостове*.

През време на *реставрацията на Стюартите* земепритежателите прокарали по законодателен ред една узурпация, която навсякъде на континента се е извършила без каквито и да било законодателни усуквания. Те премахнали феодалния статут на земята, т. е. премахнали *нейните тегоби към държавата*, „обезщетили" държавата, като наложили данъци върху селяните и останалата народна маса, присвоили си модерна частна собственост върху владения, върху които те са имали само феодални права, и най-сетне — наложили онези *закони за заселване* (laws of settlement), които, mutatis mutandis [като се имат предвид променените обстоятелства] са въздействували върху английските селяни така, както указът на татарина Борис Годунов е въздействувал върху руските селяни.

„*Glorious Revolution*" (славната революция) заедно с Уилям III Орански [199] довела на власт земевладетелските и капиталистическите печалбаши. Те осветили новата ера, като извършвали в колосален мащаб *разграбването на държавните имения*, което дотогава ставало само в скромни размери. Тези земи били подарявани, продавани на безценица, а дори били и анексирани към частни имоти чрез пряка узурпация [200]. Всичко това ставало без ни най-малко спазване на законната етикеция. Присвоените по такъв мошенически начин държавни имоти и разграбените църковни имоти — доколкото последните не били наново загубени през време на републиканската революция — образуват основата на днешните лордовски владения на английската олигархия [201]. Буржоазните капиталисти подкрепили тази операция, между другото с цел да превърнат земята в прост търговски артикул, да разширят областта на едрото земеделско производство, да увеличат своя приток на поставени вън от закона селски пролетарии и т. н. При това новата поземлена аристокрация била естествена съюзница на новата банкокрация — току-що излюпилия се едър финансов капитал — и на едрите мануфактуристи, които тогава се опирали на покровителствените мита. Английската буржоазия действувала също така правилно в свой собствен интерес, както и *шведските граждани*, които ръка за ръка със своята икономическа опора — селячеството — подкрепили кралете при насилственото възвръщане на награбените от олигархията коронни земи (от *1604 г.*, а по-късно — при Карл X и Карл XI).

Общинската собственост — съвсем различна от току-що разгледаната държавна собственост — е била старогермански институт, който продължавал да живее и под покривалото на феодализма. Видяхме че насилственото узурпиране на общинската собственост, в повечето случаи придружавано с превръщане на орната земя в пасбища, започва в края на XV век и продължава през XVI век. Но тогава този процес е протичал като *индивидуален насилствен акт*, против който законодателството напразно се е борило в продължение на 150 години. Напредъкът на XVIII век се изразява в това, че вече *самият закон* става *средство за заграбване на народната земя*, макар че едрите арендатори наред с това си служат и със своите дребни, независими частни методи [202]. Парламентарната форма на този грабеж са „Bills for Inclosures of Commons" (Закони за заграждане на общинските земи), с други думи — декрети, с които земевладелците сами си подарявали правото на частна собственост върху народната земя, декрети за експроприация на народа. *Сър Ф. М. Идън* сам опровергава своята хитро скроена адвокатска пледоария,

родители на бедните от нашата нация." Идън, също както и онзи шотландски републиканец, по принцип се заблуждава само в това, че не премахването на крепостничеството, а премахването на собствеността на земеделеца върху земята го е превърнало в пролетарий, респективно в паупер. — На английските закони за бедните — във Франция, където експроприацията се е извършила по друг начин, отговарят ордонансът от Мулен от 1571 г. и едиктът от 1656 г.

[197] Гн Роджърс, макар че по онова време е бил професор по политическа икономия в Оксфордския университет, този център на протестантската ортодоксия, в своя предговор към „History of Agriculture" подчертава пауперизацията на народните маси чрез реформацията.

[198] „A letter to Sir T. C. Bunbury, Brt.: On the High Price of Provisions. By a Suffolk Gentleman", Ипсуич 1795 г., стр. 4. Дори фанатичният защитник на системата на едрото арендаторство, авторът на „Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of Farms", Лондон 1773 г., стр. 133, казва: „Аз най-искрено оплаквам изчезването на нашите йомени, тази група хора, които в същност поддържаха независимостта на нашата нация; и съжалявам, че виждам техните земи *в ръцете на лордове-монополисти*, които ги дават под аренда на дребни фермери, а те получават земята при такива условия, че са само малко по-добре от васали, и при всеки случай на нужда трябва да се отзовават, ако бъдат повикани."

[199] За личния морал на този буржоазен герой, между другото: „Обширните земи в Ирландия, подарени през 1695 г. на лейди Оркней, са публично доказателство за склонността на краля и за влиянието на лейди . . . ценните услуги на лейди Оркней се състояли, както казват, в foeda labiorum ministeria" [лат.: мръсни услуги с устни]. (Във *Sloane Manuscript Collection* в Британския музей, № 4224. Ръкописът е озаглавен: „The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.". Той е пълен с куриози.)

[200] „*Незаконното отчуждаване* на коронните имоти, отчасти чрез продажба, отчасти чрез подаряване, е скандална глава в английската история . . . гигантска измама на нацията („gigantic fraud on the nation")" (*Ф. У. Нюмен*, „Lectures on Political Economy", Лондон 1851 г., стр. 129, 130). — [Как днешните английски едри земевладелци са добили владенията си, това читателят може да види в подробности в „Our old Nobility. By Noblesse Oblige", Лондон 1879 г. — Ф. Е.]

[201] Прочетете например памфлета на Е. Бърк за херцогския род Бедфорд, чиито издънка е *лорд Джон Ръсел*, „the tomtit of liberalism" [страхливият орлиш на либерализма].

[202] „Арендаторите забраняват на cottagers (селяните) да гледат каквото и да било живо същество освен самите себе си, под предлог че ако те гледат добитък или птици, ще и да крадат фураж от хамбарите. Те казват също: дръжте cottagers бедни, и те ще ви бъдат прилежни. Но действителният факт е, че арендаторите *по този начин узурпират всички права върху общинските земи*." („A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands", Лондон 1785 г., стр. 75.)

в която той се силн да представи общинската собственост като частна собственост на едрите земепритежатели, които са заели мястото на феодалите — като от една страна настоява за *„общ парламентарен закон за заграждане на общинските земи“* и значи признава, че е необходим *парламентарен преврат* за тяхното *превръщане в частна собственост*, а от друга страна изисква от законодателната власт *„обезщетение“* за експроприираните бедни[194].

Докато на мястото на независимите йомени дошли *tenants-at-will*, дребни арендатори с едногодишни контракти, една робоуслужлива тълпа, зависима от произвола на лендлордовете — систематичната кражба на общинските земи, наред със заграбването на държавните имоти, спомогнала за набъбването на ония едри арендни ферми, които в XVIII век са били наричани *капиталови аренди*[195] или *търговски аренди*[196], и за „освобождаването“ на селското население като пролетариат за индустрията.

Но XVIII век още не е можел да разбере тъй ясно, както XIX век, *идентичността между националното богатство и бедността на народа*. Затова в икономическата литература от онова време се води най-буйна полемика върху *„inclosure of commons“* [заграждането на общинските земи]. От многобройния материал, с който разполагам, аз привеждам няколко извадки, които дават жива, нагледна представа за условията на онова време.

„В много енорнии на Хертфордшайр — пише едно възмутено перо — 24 арендни ферми, които наброяват средно по 50—150 акра, са слети в 3 ферми.“[197] „В Нортхемптъншайр и Линколншайр заграждането на общинските земи е било силно разпространено и повечето от новите лордства, които са се образували чрез тези заграждания, са превърнати в пасбища; поради това в много лордства, където по-преди е имало 1500 акра ниви, сега не се орат и 50 акра. Развалини от някогашни жилища, хамбари, обори и т. н.“ са единствените следи от предишните жители. „Сто къщи и семейства на много места са се намалили... на 8 или 10... В повечето енории, където заграждането е било извършено едва от 15 или 20 години насам, са останали твърде малко земепритежатели в сравнение с броя на онези, които по-рано са обработвали незаградената земя. Не са необикновени случаите, когато 4 или 5 угоители на добитък узурпират големи, наскоро заградени лордства, които преди са се намирали в ръцете на 20—30 арендатори и на още толкова дребни собственици и други жители. *Всички те, заедно със своите семейства, са били изхвърлени из техните владения* заедно с много други семейства, които те са заангажирали в работа и са издържали.“[198] Съседният лендлорд често пъти под предлог на заграждане е анексирал

[194] *Eden* [Идън], The State of the Poor, Предговор. [стр. XVII, XIX. — *Моск. ред.*]

[195] „Capital farms“ („Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business“, Лондон 1767 г., стр. 19, 20.)

[196] „Merchant farms.“ („An Inquiry into the Present High Price of Provisions“, Лондон 1767 г., стр. 111, бележката. Автор на това хубаво съчинение, което е излязло анонимно, е Rev. *Nathaniel Forster*, свещеник Натаниел Фоустър.)

[197] *Thomas Wright* [Томас Райт], A short address to the Public on the Monopoly of large farms, 1779 г., стр. 2, 3.

[198] Rev. *Addington* [Едингтън], Enquiry into the Reasons for and against enclosing open-fields, Лондон 1772 г., стр. 37—43.

не само *пустеещи* земи, но и земи, които са били *обработвани* при заплащане на известен наем на общината или пък задружно. „Аз говоря тук за заграждането на досега незаградени поля и земи, които вече се обработват. Дори тези писатели, които защищават inclosures [загражданията], признават, че последните увеличават монопола на едрите арендни ферми, покачват цените и разреждат населението... и дори заграждането на пустеещи земи — каквато е сегашната практика, — *ограбва от бедните част от техните средства за издръжка* и уголемява фермите, които и без това са вече твърде големи.“[199] „Ако земята попадне в ръцете на няколко едри арендатори — казва *д-р Прайс*, — дребните фермери [той по-преди ги нарича „множество дребни собственици и арендатори, които издържат себе си и семействата си с продуктите на обработваната от самите тях земя и със своите овци, птици, свини и т. н., които пасат на общинската мера — така че тях нищо особено не ги кара да купуват средства за съществуване“] се *превръщат* в хора, които трябва да си изкарват средствата за съществуване чрез *труд за други* и са принудени да *отиват на пазара* за всичко, което им е необходимо... Извършва се може би повече работа, защото *принудата* за това е *по-голяма*... Градовете и манифактурите ще се разрастват, защото към *тях ще бъдат прогонвани повече хора*, които дирят работа. Концентрацията на арендните ферми в нашето кралство действува и фактически вече от много години е действувала в тази насока.“[200] Авторът по следния начин резюмира общото въздействие на inclosures [загражданията]: „Общо взето, положението на долните класи на народа се е влошило в почти всяко отношение, дребните земеделци и арендатори са смъкнати до положението на надничари и наемници; и в същото време е станало по-мъчно да се изкарва прехраната в това състояние.“[201] Наистина, узурпирането на общинските земи и съпровождащата го аграрна революция са произвели тъй остро въздействие върху земе-

[199] *Dr. R. Price* [Прайс], Observations on Reversionary Payments, том II, стр. 155. Човек трябва да прочете Фоустър, Едингтън, Кент, Прайс и Джеймс Андерсън и да сравни с тях жалкия сикофантски брътвеж на Мак-Кълох в неговия каталог „The Literature of Political Economy“, Лондон 1845 г.

[200] *Dr. R. Price* [Прайс], Observations etc., том II, стр. 147 [148. — *Моск. ред.*].

[201] „Observations etc.“, стр. 159. Човек си спомня за стария Рим. „Богатите завладели по-голямата част от неподелените земи. Обстоятелствата на онова време им вдъхвали увереността, че те няма повече да им бъдат отнети, и затова те закупували съседните участъци на бедните — отчасти с тяхно съгласие, отчасти им ги отнемали насила; така че вместо разпокъсани ниви те вече обработвали обширни имения. При това за земеделието и за скотовъдството те употребявали роби, защото свободните хора посред работата можели да им бъдат отнети за военна служба. Притежаването на роби им носело голяма печалба още и в това отношение, че тъй като робите са освободени от военна служба, те са можели свободно да ги размножават и по този начин получавали маса деца. Така силните завладели всичкото богатство и цялата околност гъмжала от роби. А италийците, напротив, ставали все по-малко и по-малко, довършвани от бедността, данъците и военната служба. А когато настъпело и време на мир — те били обречени на пълна бездейност, тъй като богатите владеели цялата земя и за земеделието имали нужда от роби, а не от свободни хора.“ (*Апиан* [Аппиан], „Römische Bürgerkriege“, I, 7.) Това място се отнася до времето преди Лициниевия закон. Военната служба, която тъй силно ускорила съсипването на римските плебеи, е била също тъй главното средство, с което Карл Велики като в парник е ускорявал превръщането на свободните германски селяни в зависими и крепостни.

делските работници, че — според самия *Идън* — между 1765 и 1780 г. тяхната заплата започнала да спада *под минимума* и трябвало да се допълва с официални помощи за бедните. Тяхната работна заплата, казва той, „едва стигала за задоволяване на абсолютните жизнени потребности“.

Но да послушаме още за миг един защитник на inclosures и противник на д-р Прайс. „Не е правилно заключението, че имало *обезлюдяване*, защото вече не се виждат хора да си *прахосват* труда на открито поле... Ако след превръщането на дребните селяни в хора, *принудени да работят за други, се раздвижва повече труд* — тъкмо това е предимство, твърде желателно за *нацията* (към която естествено не принадлежат подложените на такова превръщане)... Продуктът ще бъде по-голям, ако техният *комбиниран* труд се прилага на една аренднa ферма: по такъв начин се образува принаден продукт за манифактурите, а с това манифактурите — които са една от златните мини на нацията — ще се умножат в сравнение с произведеното количество жито.“[210]

Стоическо душевно спокойствие — така икономистът разглежда най-дръзкото оскверняване на „свещеното право на собствеността“ и най-грубото насилие над личността, щом те са необходими за *създаване на основите на капиталистическия начин на производство* — проявява между другите и *сър Ф. М. Идън*, който при това е и торийски обагрен, и „филантроп“. Цялата редица от грабежи, жестокости и притеснения на народа, които придружават насилствената експроприация на народа от последната третина на XV до края на XVIII век, го довежда само до „удобното“ заключително разсъждение: „*Трябвало е да бъде установена правилната (due) пропорция между орната земя и пасбищата.* Още през целия XIV век и през по-голямата част от XV век 1 акр пасбище се падал на 2, 3 и дори на 4 акра орна земя. В средата на XVI век пропорцията се е изменила на 2 акра пасбище и 2 акра ниви, по-късно на 2 акра пасбище и 1 акр нива, докато най-сетне се стигнало до *правилната пропорция — 3 акра пасбища и 1 акр нива.*“

В XIX век, естествено, е изчезнал дори и споменът за връзката между селянина и общинската поземлена собственост. Като дори не говорим за по-късното време — получило ли е селячеството поне стотинка в замяна на тия 3 511 770 акра общинска земя, които са му били ограбени между 1801 и 1831 г. и които лендлордовете по парламентарен път са подарили на лендлордовете?

Най-сетне, последният голям процес на *експроприация на земята на селяните* е тъй нареченото *clearing of estates* (*очистване на имотите*, в същност — изметане на хората от тях). Всички досега разгледани *английски* методи кулминират в това „очистване“. Както видяхме в миналия отдел, когато описвахме съвременното положение, сега, когато вече няма независими селяни за изгонване, работата стига до „очистване“ на котеджите, така че земеделските работници не могат да си намерят дори място за живеене върху земята, която обработват. Но какво значи

[211] „An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions etc.“, стр. 124, 129. Нещо подобно, но с противоположна тенденция, четем и другаде: „Изгонват работниците от техните котеджи и ги принуждават да търсят работа в градовете; — но тогава се получава *повече продукт* и по такъв начин *капиталът* се увеличава.“ („The Perils of the Nation“, 2 изд., Лондон 1843 г., стр. XIV.)

„*clearing of estates*“ в същинския смисъл на думата — това ние научаваме само в обетованата земя на модерния роман, в Горна Шотландия. Там този процес се отличава със своя систематичен характер, с големия мащаб, в който изведнъж го провеждат (в Ирландия земевладелците са докарали работата дотам, да пометат едновременно по няколко села; в Горна Шотландия се касае за земни пространства, големи колкото немски херцогства); и най-сетне — с особената форма на заграбената поземлена собственост.

Келтите в Горна Шотландия са съставяли кланове, всеки от които бил собственик на земята, която населявал. Представителят на клана, неговият шеф или „старейшина“, бил само *титулярен собственик* на тази земя, също както английската кралица е титулярна собственица на цялата национална земя. Когато английското правителство сполучило да потуши междуособните войни на тези „старейшини“ и техните постоянни набези върху долношотландските равнини, шефовете на клановете съвсем не изоставили своя стар разбойнически занаят: те само изменили неговата форма. Те самовластно превърнали своето право на титулярна собственост в право на частна собственост и тъй като срещнали съпротива от страна на членовете на клана, решили да ги изгонят с открито насилие. „Английският крал би могъл със същото право да се насили да изгони своите поданици в морето“, казва професор Нюмен.[212] Първите фази на тази революция, която в Шотландия започнала след последното въстание на претендента, могат да се проследят у сър Джеймс Стюърт[213] и Джеймс Ендерсън[214]. Едновременно с това в XVIII век на изпъдените гаели било забранено да емигрират, за да може да бъдат насилствено подкарани към Глазгоу и други фабрични градове[215]. Като пример за господствуващия в XIX век метод тук е достатъчно да споменем „очистванията“, извършени от херцогинята Сътерленд.[216] Веднага

[212] „A king of England might as well claim to drive all his subjects into the sea.“ (*F. W. Newman* [Ф. У. Нюмен], „Lectures on Political Economy“, стр. 132.)

[213] *Стюърт* казва: „Рентата от тези земи“ (той погрешно прилага тази икономическа категория към налога, който са плащали taksmen [помощниците] на шефа на клана) „е съвсем незначителна в сравнение с техния размер, но колкото се отнася до броя на хората, издържани от една арендна ферма — може би ще намерим, че един участък земя в Горна Шотландия храни 10 пъти повече хора, отколкото земя със същата стойност в най-богатите провинции.“ („Works“, том I, глава XVI, стр. 104.)

[214] *James Anderson* [Джеймс Ендерсън]. Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc., Единбург 1777 г.

[215] В 1860 г. насилствено експроприираните били експортирани в Канада, като им били правени лъжливи обещания. Някои забягнали в планините и по съседните острови. Те били преследвани от полицаи, сбили се с тях и избягали.

[216] „В планинските places — казва в 1814 г. *Бюкенан*, коментаторът на А. Смит — *старата система на собственост* всекидневно се събаря насилствено... Лендлордът, без оглед на наследствените арендатори (и тази категория тук е също тъй погрешно употребена), предлага земята на този, който най-много му предложи за нея, а ако този е новатор (improver), той незабавно въвежда нова система на обработване на земята. Земята, по-рано осеяна с дребни селски стопани, е била пренаселена в сравнение с нейния продукт; при новата система на усъвършенствувана обработка и на увеличени ренти с възможно най-малки разноски се получава най-големият възможен продукт и заради това отстраняват ония работни ръце, които вече са станали излишни... Изхвърлените от родната земя търсят издръжка във фабричните градове и т. н.“ (*David Buchanan* [Дейвид Бюкенан], Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations, Единбург 1814 г., том IV, стр. 144.) „Шотландските големци са експроприирали цели семейства, така както биха плевили бурени; отнасяли са се с цели

след като поела управлението, тази икономически школувана особа решила да предприеме радикално икономическо лекуване и да превърне в пасбище за овци цялото графство, населението на което чрез по-ранни подобни процеси вече се било стопило на *15,000* души. От *1814* до *1820 г.* тези 15,000 жители, около 3000 семейства, са били систематически прогонвани и изтребвани. Всички техни села били разрушени и изгорени, всички техни ниви превърнати на пасбища. За тази екзекуция са били пращани британски войници и се е стигало до сбивания с местните жители. Една стара жена, която отказала да напусне своята къщурка, загинала в пламъците. По такъв начин посочената мадама си присвоила *794,000 акра* земя, която от незапомнени времена принадлежала на клана. На прогонените местни жители тя отредила край морето около 6,000 акра, по 2 акра на семейство. Тези 6,000 акра дотогава били пустееща земя и не носели на собствениците никакви доходи. Херцогинята в своите благородни чувства отишла чак дотам, че арендувала на членовете на клана, които от векове са проливали кръвта си за нейния род, тази земя по 2 шилинга и 6 пенса за акр. Цялата заграбена от клана земя тя разделила на *29* големи овцевъдни арендни ферми, като във всяка от тях живеело само по едно единствено семейство, повечето ратаи на английски арендатори. В 1825 г. 15,000-те гели били вече заместени със 131,000 овци. Отхвърлените на морския бряг aborigines [туземци] се опитали да живеят от рибовол. Те се превърнали в амфибии и живели, както казва един английски писател, наполовина на суша, наполовина във вода, но и сушата, и водата заедно ги изхранвали само наполовина[218].

Обаче добрите гели трябвало още по-тежко да изкупят своето планинско романтично преклонение пред „старейшините" на клана. На старейшините им замирисало на риба. Те подушили в тази миризма нещо доходно и арендували морския бряг на едрите лондонски търговци на риба. Гелите били изгонени за втори път[219].

села и с тяхното население така, както индийците за отмъщение се отнасят с бърлогите на диви зверове ... Продават човека за едно овче руно, за овнешки бут, а даже за по-малко ... При нахлуването на монголите в северните провинции на Китай в монголския съвет било предложено да се изтребят жителите и земята им да се превърне в пасбища. Много ленд-лордове от Горна Шотландия са турили в изпълнение това предложение — в своята собствена страна, против своите собствени сънародници." (*George Ensor* [Джордж Енсор], An Inquiry concerning the Population of Nations, Лондон 1818 г., стр. 215, 216.)

[218] Когато сегашната херцогиня Сътърленд уреди в Лондон тържествено пищен прием на мистрис Бичер-Стоу, авторката на „*Uncle Tom's Cabin*" [„Чичо Томовата колиба"], за да изложи на показ своята симпатия към робите-негри в американската република (това нещо тя, както и другите аристократи, благоразумно пропусна да направи през време на гражданската война, когато всяко „благородно" английско сърце туптеше от съчувствие към робовладелците), аз описах в „New-York Tribune" [вестник „Ню-Йорк Трибюн"] положението на сътърлендските роби (отчасти приведено в книгата на *Carey* [Кери], The Slave Trade, Лондон 1853 г., стр. 202, 203). Моята статия беше препечатана в един шотландски вестник и предизвика една хубава полемика между него и сикофантите на сътърлендовци.

[219] Интересни подробности за тази търговия с риба има у *David Urquhart* [Девид Уркхарт], Portfolio, New Series. — Насау У. Сениор в цитираното по-горе негово посмъртно издадено съчинение квалифицира „процедурата в Сътърлендшайр като едно от най-благотворните очиствания (clearings) откак свят светува". „Journals, Conversations and Essays relating to Ireland", Лондон 1868 г.)

И най-сетне наново превръщат част от пасбищата за овци — в *райони за лов.* Известно е, че в Англия няма същински гори. Дивечът в парковете на големците е по конституция домашен добитък, тлъст като лондонски олдермени [общински съветници]. Поради това Шотландия е последното убежище на „благородната страст". „В Хайлендс [Планинска Шотландия] — казва *Сомърс* в *1848 г.* — площта на горите беше твърде много разширена. Тук, на отсамната страна на Гейк, имате новата гора Гленфеши, а там, на другата страна — новата гора Ардверики. В същата посока се намира Блек Маунт, грамаден, наскоро създаден пущинак. От изток към запад, от околностите на Абърдийн до скалите на Обен, сега има непрекъсната ивица гори, докато в другите части на Хайлендс се намират новите гори Лок Арчейг, Гленгари, Гленмористън и т. н. ... Превръщането на тяхната земя в пасбища за овци ... прогони гелите на неплодородна земя. Сега елените започват да изместват овците и прогонват гелите в още по-смазваща мизерия ... Горите за дивеч[219a] и народът не могат да съществуват заедно. Едните или другите непременно трябва да отстъпят мястото си. Ако ловните участъци и през следващия четвърт век нарастват по брой и по размери, също тъй както са нараствали през изтеклия четвърт век — нито един гел няма да остане в родната си земя. Това движение между притежателите на Хайлендс се дължи отчасти на модата, на аристократическия гъдел, на страстта към лова и т. н., но те отчасти се занимават и с търговия с дивеч, *изключително с оглед на печалбата.* Защото факт е, че когато един планински участък бъде предназначен за лов, той в много случаи е несравнено по-доходен, отколкото като пасбище за овци ... Любителят, който дири участък за лов, е ограничаван в предлаганата цена само от размерите на своята кесия ... Страданията, на които бе обречена Хайлендс, не са по-малко жестоки от тия, на които политиката на норманските крале е била обрекла Англия. Елените получиха повече простор, докато хората са натикани във все по-малко и по-малко пространство [illegible]. Отнемат свободите на народа една след друга ... И потисничеството расте всеки ден. Собствениците прокарват прочистването и изгонването на населението като твърд принцип, като селскостопанска необходимост, също както в дивите гори на Америка и Австралия изкореняват дърветата и храстите, и тази операция продължава своя спокоен, делови ход[220].

[219a] В „deer forests" (горите за дивеч) в Шотландия няма нито едно дърво. Просто изкарват овците от голите планини и докарват там елени и това се нарича „deer forests". Значи няма дори и лесовъдство!

[220] *Robert Somers* [Роберт Сомърс], Letters from the Highlands; or, the Famine of 1847, Лондон 1848 г., стр. 12—28. Тези писма първоначално излязоха в „Times" [„Таймс"]. Естествено, английските икономисти обясняваха глада на гелите в 1847 г. с тяхната ... *пренаселеност.* Гелите във всеки случай били упражнявали „натиск" върху своите средства за прехрана. — Това „clearing of estates" [очистване на имението], или както го наричат в Германия — *Bauernlegen* [отнемане земите на селяните], там е било особено много практикувано след Тридесетгодишната война и още чак в 1790 г. предизвикало в Саксонското курфюрство селски бунтове. То господствувало особено в Източна Германия. В повечето пруски провинции едва Фридрих II гарантирал на селяните правото на собственост. След завладяването на Силезия той принудил земевладелците да възстановят къщичките, хамбарите и т. н., да обзаведат селските стопанства с добитък и инвентар. Той имал нужда от войници за армията и от данъкоплатци за своето държавно съкровище. Впрочем колко приятен живот е водел

Разграбването на църковните имоти, мошеническото отчуждаване на държавните имения, кражбата на общинската собственост, узурпаторското и извършвано с безогледен тероризъм превръщане на феодалната и кланова собственост в модерна частна собственост — това са били идиличните *методи на първоначалната акумулация.* Те завладели полето за капиталистическото земеделие, включили земята към капитала и създали за градската индустрия необходимия приток на поставени извън закона пролетарии.

3. Кърваво законодателство против експроприираните, от края на XV век. Закони за смъкване на работната заплата

Прогонените поради разпускането на феодалните свити и поради извършваната на тласъци и насилствено експроприация на земята — този поставен вън от закона пролетариат по никакъв начин не е могъл да бъде абсорбиран от възникващата манифактура също тъй бързо, както е бил създаван. От друга страна тези хора, внезапно изхвърлени из своя обикновен жизнен път, не могли изведнъж да свикнат с дисциплината на новото си положение. Те масово се превръщали в просяци, разбойници, скитници, отчасти по склонност, но повечето под принудата на

селянинът при Фридриховия финансов евос и при неговия режим, който е смесица от деспотизъм, бюрокрация и феодализъм — това може да се види от следния пасаж у неговия поклонник *Мирабо:* „Така че ленът е едно от най-големите богатства на селянина в Северна Германия. За нещастие на човешкия род ленът е само помощно средство против мизерията, но не и път към благосъстоянието. Преките данъци, ангарията и всевъзможните други тегоби съсипват немския селянин, още повече че той трябва да плаща и косвени данъци за всичко, което купува . . . и за да провали напълно — той няма право да продава своите продукти където и както иска; той дори не смее да купува това, от което се нуждае, от онези търговци, които биха могли да му го доставят по-евтино. Всички тези причини незабелязано го съсипват и без предачеството той не би могъл да плати на срока преките данъци. За него предачеството е спомагателен източник, като дава полезно занятие на жена му, децата му, ратайкините и ратаите му и на него самия. Но въпреки този спомагателен източник — какъв тежък живот! През лятото той при оранта и жътвата работи като каторжник — ляга в 9 часа и става в 2 часа, за да насмогне на работата; през зимата би трябвало да възстанови силите си с по-голяма почивка, но той би останал без жито за хляб и семе, ако продаде своите продукти, а би трябвало да ги продаде, за да си плати данъците. Така че за да запуши тази дупка, той трябва да преде и то с голямо постоянство. И така, селянинът зиме си ляга сред нощ или в 1 часа и става в 5 или 6; или пък ляга в 9 и става в 2 часа, и тъй през всичките дни на неговия живот освен неделните дни. Това извънмерно нощно бдение и труд изтощават човека и затова мъжете и жените в селата остаряват много по-рано, отколкото в града." (*Mirabeau* [Мирабо], De la Monarchie Prussienne, том III, стр. 212 сл.)

Добавка към второто издание: През април 1866 г., 18 години след публикуването на горецитираното съчинение на Роберт Сомърс, професор Лион Леви чел в Society of Arts [Дружество на изкуствата] лекция за превръщането на пасбищата за овци в ловище за дивеч, в която описва напредъка на опустошението в шотландската Хайлендс. Между другото той казва: „Обезлюдяването и превръщането на земята само в пасбища за овци било най-удобният начин за получаване доходи без никакви разноски . . . Заместването на овчите пасбища в Хайлендс с deer forest [ловище за дивеч] е станало обикновено явление. Дивите зверове изгонват овците също тъй, както преди са били изгонвани хората, за да направят място на овците . . . Човек може да премине от именията на граф Делхаузи във Форфаршайр до тези на Джон о'Гроутс без да напуща горите. — В много (от тези гори) са се поселили лисици, диви котки, белки, порове, невестулки и алпийски зайци; а питомните зайчета, катериците

обстоятелствата. Затова в края на XV и през целия XVI век в *цяла Западна Европа имаме едно кърваво законодателство против скитничеството.* Бащите на сегашната работническа класа най-напред са били наказвани затова, че други са ги превърнали в скитници и паупери. Законодателството ги третирало като „*доброволни*" *престъпници* и предполагало, че *от тяхната добра воля зависи да продължават да работят при вече несъществуващите стари условия.*

В Англия това законодателство започнало при *Хенри VII.*

Хенри VIII, 1530 г.: Старите и нетрудоспособни просяци получават позволение за просия. Но за здравите скитници има бой с камшик и затвор. Трябвало да ги вържат отзад на някоя кола и да ги шибат с камшик, докато протече кръв от тялото им; тогава те трябвало да се закълнат, че ще се върнат в родното си място или там, където са живели през последните три години, и ще „се заловят на работа" (to put himself to labour). Каква жестока ирония! Един закон от 27-та година от царуването на *Хенри VIII* повтаря предишния статут, но усилва неговата строгост с нови прибавки. Ако някой за втори път бъде заловен в скитничество, повторно го нашибвали с камшик и му отрязвали половината ухо, а при трети рецидив той трябвало да бъде наказан със смърт като тежък престъпник и враг на обществото.

Едуард VI: Един статут от първата година на неговото управление, *1547 г.*, предписва тоя, който се откаже да работи — да бъде даден като роб на онзи, който го е посочил като празноскитащ. Господарят трябва да храни своя роб с хляб и вода, със слаби питиета и с такива отпадъци от месо, които той намери за добри. Той има право с камшик и оковаване във вериги да го принуждава да върши най-отвратителните работи. Ако робът се отлъчи за 14 дни, осъжда се на робство до живот и освен това му се дамгосва на челото или бузата буквата S [от Slave = роб], ако избяга за трети път, трябва да бъде наказан със смърт като

и пъдпъдъците са се появили там едва напоследък. Грамадни пространства, които фигурирали в статистиката на Шотландия като извънредно богати и обширни пасбища, сега са изключени от всяко култивиране и подобрение и са предназначени да служат само за ловджийско развлечение на малцина хора — развлечение, което при това трае само един кратък период през годината."

Лондонският „Economist" [„Икономист"] от 2 юни 1866 г. казва: „Един шотландски вестник от последната седмица между другите новини съобщава: Една от най-добрите овчи арендни ферми в Съдърландшир, за която наскоро при изтичане на срока на контракта, са предлагани годишна рента от 1200 ф. ст., се превръща в deer forest!" Феодалните инстинкти действуват . . . както в онова време, когато норманският завоевател . . . унищожил 36 села, за да създаде Ню форест . . . Два милиона акра, които включват някои от най-плодородните земи на Шотландия, са напълно превърнати в пустош. Естествената трева на Глен Тилт е била смятана за най-хранителната в графството Перт; deer forest [горатa за дивеч] в Бен ОУлдър е било най-добрата ливада в обширния окръг Баденок; част от горите Блек Маунт е била най-превъзходното пасбище за чернолики овци в Шотландия. За размера на земите, които са опустошени заради любителите на лова, можем да си съставим представа по факта, че то заема много по-голяма площ, отколкото цялото графство Перт. За производствените източници, които страната губи вследствие на това насилствено опустошаване, може да се съди по това, че земята на горите Бен Оулдър е могла да изхранва 15,000 овци и че тя съставя само 1/30 от горските райони на Шотландия . . . Цялата тази ловна земя е съвсем непроизводителна . . . тя би могла също така да бъде потопена във вълните на Северното море. Силната ръка на законодателството би трябвало да тури край на тези импровизирани опустошавания и пустини."

държавен изменник. Господарят може да го продава, да го завещава, да го дава под наем — също както всеки движим имот и добитък. Ако робите предприемат нещо против господарите, те пак трябва да бъдат екзекутирани. Щом получат сведения, мировите съдии са длъжни да издирват такива негодници. Ако се окаже, че някой скитник е дойкал три дни без работа, той трябва да бъде закаран в родното му място, с нажежено желязо да дамгосат на гърдите му знака V [от Villain = безделник] и, окован във вериги, да го използуват за улични и други работи. Ако скитникът посочи невярно месторождение, той за наказание трябва да стане доживотен роб на това селище, на неговите жители или корпорация и да бъде дамгосан с буквата S. Всички лица имат право да отнемат децата на скитниците и да ги задържат като чираци — момчетата до 24-годишната им възраст, а момичетата — до 20-годишната им възраст. Ако избягат, те до тази възраст трябва да станат роби на господарите, които по своя прищявка могат да ги държат във вериги, да ги наказват с камшик и т. н. Всеки господар може да тури на своя роб желязна халка на шията, на ръцете или на краката, за да го познава по-леско и да е по-сигурен, че той няма да избяга[221]. Последната част на тоя статут предвижда известни бедни да бъдат вземани на работа от онова общини или индивиди, които им дават да ядат и пият и се наемат да им намерят работа. Този вид енорийски роби под названието *roundsmen* (обикалящи) се е запазил в Англия и през голяма част на XIX век.

Елизабета, 1572 г.: Просяци, които нямат разрешение [за просия] или са над 14 години да бъдат жестоко бити с камшик и дамгосвани с огън на лявото ухо, *ако никой не иска да ги вземе на работа за две години;* при повторен случай и ако са над 18 години — да бъдат екзекутирани, *ако никой не иска да ги вземе на работа за две години*, а при трети рецидив — да бъдат безмилостно екзекутирани като държавни изменници. Подобни статути: 13-и закон от 18-та година от царуването на Елизабета и закон от 1597 г.[221a]

---

221 Авторът на „Essay on Trade etc." през 1770 г. забелязва: „През царуването на Едуард VI англичаните като че ли сериозно са се заели да насърчават манифактурите и да заангажират на работа бедните. Това се вижда от един забележителен статут, в който се казва, че всички скитници трябва да бъдат дамгосвани с огън" и т. н. (пак там, стр. 5.)

221a *Томас Мор* казва в своята „Утопия": „Така става, че някой алчен и ненаситен гладник, истинска чума на своята родина, може да награби хиляди акра земя, да ги загради със стобор или с плет, или с насилие и притеснения да докара собствениците им дотам, че те да бъдат принудени да продадат всичко. С едно или друго средство, както и да въртят и да сучат, те биват принудени да се пренесат — бедни, простодушни, нещастни същества! Мъже, жени, съпрузи, съпруги, деца без бащи, вдовици, плачещи майки със своите кърмачета, цялото домакинство, оскъдно по средства, но многобройно по глави, тъй като за земеделието са били необходими много ръце. Те се влачат, казвам аз, далеч от познатите и привични родни места, без да намерят подслон; продажбата на целите им покъщнина, макар и да не струва много нещо, при други обстоятелства би дала нещичко; но изхвърлени внезапно, те трябва да я продават на безценица. И след като са скитали, докато изразходват последната пара — какво друго им остава да вършат, освен да крадат, та после, ей богу, да бъдат обесени по всичките правила на закона, или да тръгнат на просия. Но и тогава ги хвърлят в затвора като скитници, защото скитосват и не работят — а при това никой не иска да им даде работа, колкото и усърдно да я дирят." От тези бедни бежанци, за които Томас Мор казва, че са били принудени да крадат, „72000 големи и малки крадци са били екзекутирани през царуването на Хенри VIII" (*Holinshed* [Холиншед], Description of England, том I, стр. 186). През времето на Ели-

Джекоб I. Всеки, който скита и проси, се обявява за скитник. Мировите съдии в Petty Sessions [съд само от мирови съдии, без заседатели] са упълномощени да ги осъждат на публично наказание с камшик и при първото им залавяне да ги затварят по за 6 месеца, а при повторното — по за две години. В затвора те трябва да бъдат наказвани с камшик толкова често и толкова много, колкото мировите съдии намерят за добре... Непоправимите и опасните скитници трябва да бъдат дамгосани с R на лявото рамо и да бъдат пратени на принудителна работа и ако пак бъдат уловени в просия, безмилостно да бъдат екзекутирани. Тези наредби имали законна сила до началото на XVIII век и били отменени едва с 23-и закон от 12-та година от царуването на Анна.

Във Франция, където по средата на XVII век в Париж било създадено и царство на скитниците (royaume des truands), също намираме такива закони. Дори в началото на царуването на Луи XVI (ордонанс от 13 юли *1777 г.*) всеки здрав човек от 16 до 60 години трябвало да бъде изпращан в галерите, ако не е имал средства за съществуване или не е упражнявал някоя професия. Подобен е и статутът на Карл V за Нидерландия от октомври *1537 г.*, първият едикт на Холандските щати и градове от 19 март *1614 г.*, плакатът на Съединените провинции от 25 юни *1649 г.* и т. н.

По такъв начин селското население, насилствено експроприирано, изпъдено и превърнато в скитници, по силата на *гротескно терористични закони* с камшици, дамгосвания и инквизиране е било вкарано в една дисциплина, необходима за системата на наемния труд.

Не е достатъчно трудовите условия на единия полюс да се явяват като капитал, а на другия — като хора, които нямат какво да продават освен своята работна сила. Също така не е достатъчно те да бъдат принудени да се продават доброволно. В хода на капиталистическото производство се развива една работническа класа, която по своето възпитание, традиции, навици признава изискванията на този начин на производство като разбиращи се от само себе си природни закони. Организацията на развития капиталистически процес на производството разбива всяка съпротива, постоянното произвеждане на относителна пренаселеност задържа закона за притока и търсенето на труд, а значи и работната заплата, в релси, които отговарят на потребностите на капитала да принася принадена стойност, безмълвната принуда на икономическите отношения подпечатва господството на капиталиста над работника. Наистина, все още се употребява извъникономическо, непосредно насилие, но само по изключение. При обикновения ход на нещата работ-

---

забета „скитниците са били обесвани на цели редици; при това обикновено не минавала година да не бъдат обесени в това или в онова селище 300 или 400 скитници" (*Strype* [Страйп], Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign, 2. изд., 1725 г., том II.) Според същия Страйп в Съмърсетшайр само за една година са били екзекутирани 40 души, дамгосани — 35, наказани с камшик — 37 и 183 „отчаяни злодеи" са били освободени. Въпреки това, казва той, „този голям брой на обвиняемите не съдържа и ⅕ от подсъдните престъпления, благодарение на небрежността на мировите съдии и на глупавото състрадание на народа". Той прибавя: „Другите графства на Англия не са били в по-добро положение от това на Съмърсетшайр, а много — дори в още по-лошо."

никът може да бъде предоставен на „*природните закони на производството*“, т. е. на тази негова зависимост от капитала, която произлиза от самите условия на производството, гарантирана и увековечавана от тях. Другояче е при историческия генезис на капиталистическото производство. Зараждащата се буржоазия се нуждае от *държавната власт* и я използува, за да „*регулира*“ *работната заплата*, т. е. да я стегне в граници, благоприятни за изкарването на принадена стойност; за да удължава работния ден и да задържа самия работник в нормална *степен на зависимост*. Тъкмо това е съществен момент на тъй наречената *първоначална акумулация*.

Класата на наемните работници, която е възникнала през втората половина на XIV век, образувала тогава и през следващия век твърде малка част от народа, но нейната позиция е била добре защитена от самостоятелното селско стопанство на село и цеховата организация в града. В селата и градовете майсторите и работниците стоели един до друг в социално отношение. Подчинението на труда под властта на капитала било само *формално*, т. е. самият начин на производство още нямал специфичен капиталистически характер. Променливият елемент на капитала значително преобладавал над постоянния му елемент. Затова търсенето на наемния труд бързо нараствало при всяка акумулация на капитала, докато притокът на наемен труд я следвал твърде бавно. Голяма част от националния продукт, *по-после превърнала в акумулационен фонд на капитала*, по онова време още влизала в *консумационния фонд на работника*.

Законодателството за наемния труд, по начало натъкмено за експлоатацията на работника, а в своето по-нататъшно развитие неизменно враждебно към него[222], се открива в Англия със *Statute of Labourers* [Статут за работниците] от *Едуард III*, от 1349 г. На този закон във Франция отговаря ордонансът от 1350 г., издаден от името на крал *Жан*. Английското и френското законодателство вървят паралелно и по съдържание са идентични. Доколкото статутите за работниците се старaят да наложат *удължаване на работния ден*, аз няма пак да се спирам на тях, защото тоя въпрос е разгледан по-рано (осма глава, 5).

Statute of Labourers бил издаден по настоятелните оплаквания на Камарата на общините. „По-рано — наивно казва един тори — бедните искали толкова висока заплата, че застрашавали индустрията и богатството. Сега заплатата е толкова ниска, че пак застрашава индустрията и богатството, но другояче и може би по-опасно от по-преди.“[223] Била установена законна тарифа на работната заплата за града и за селото, за работа на парче и на ден. Селските работници трябвало да се главяват по за година, а градските — на „свободния пазар“. Под страх на затвор се забранява плащането на по-висока заплата от предвидената в статута, но който получава по-голяма заплата, се наказва по-строго, отколкото този, който я плаща. Така и по силата на членове 18 и 19 от

[222] „Когато и да се опита законодателството да регулира споровете между господарите (masters) и техните работници, негови съветници винаги са господарите“ — казва А. Смит. „Духът на законите е собствеността“ — казва Ленге.

[223] „Sophisms of Free Trade. By a Barrister“, Лондон 1850 г., стр. 205, 206. *Англ. ред.* Той ехидно добавя: „Ние винаги сме били подръка, за да се намесим в полза на господарите. Не може ли да се направи нещо за работниците?“

чиракуващия статут на Елизабета онзи, който плаща по-висока заплата, се наказва с 10-дневен тъмничен затвор, а който я получава — с тринадесетдневен тъмничен затвор. Един статут от 1360 г. усилил наказанията и дори упълномощил господаря да употребява физическа принуда, за да наложи на работниците законната тарифа на заплатата. Всякакви комбинации, договори, клетви и т. н., с които се обвързвали взаимно зидарите и дърводелците — били обявени за недействителни. *Сдружаването на работниците* се третира като тежко престъпление — от XIV век до 1825 г., годината на отменяването на законите против коалициите. Духът на работническия статут от 1349 г. и на неговите издънки ясно проличава от това, че държавата наистина налага един *максимум на работническата заплата*, но, за бога, не и неин *минимум*.

В XVI век, както се знае, положението на работниците силно се влошило. Паричната заплата се повишила, но не пропорционално с обезценяването на парите и със съответното покачване на стоковите цени. Така че в същност заплатата спаднала. Въпреки това законите за нейното намаляване оставали в сила, както и отрязването на ушите и дамгосването на ония, „*които никой не иска да вземе на работа*“. С чиракуващия статут на Елизабета, 3-и закон от 5-та година на нейното царуване, мировите съдии били упълномощени да определят известни заплати и да ги видоизменят според годишните времена и стоковите цени. *Джекоб I* разширил тази регулация на труда и върху тъкачите, предачите и всички възможни категории работници[224], а *Джордж II* разширил законите против работническите коалиции върху всички манифактури.

През същинския манифактурен период капиталистическият начин на производство е бил достатъчно заякнал, за да направи законодателното регулиране на работната заплата както неизпълнимо, така и излишно — но за в случай на нужда не искали да се лишават от оръжието на стария арсенал. Дори един закон от *8-ма година* от царуването на *Джордж II* забранявал на шивашките калфи в Лондон и околностите да получават повече от *2 шилинга и 7½ пенса* надница, освен в случай на всеобщ

[224] От един параграф на 6-и статут от 2-та година от царуването на Джекоб I се вижда, че някои производители на платове се осмелявали като *мирови съдии* сами официално да диктуват тарифата на заплатата в своите собствени работилници. В Германия статути за задържане на работната заплата на ниско равнище се срещат особено след Тридесетгодишната война. „В обезлюдените местности владетелите на имения чувствували много тежко липсата на слуги и работници. На всички селски жители било забранено да дават под наем стаи на неженени мъже и жени. Всички такива обитатели трябвало да бъдат посочвани на властите и вкарвани в затвора, ако не искат да станат слуги, дори и когато се издържат с друга работа, напр. сеят на селяните срещу надница или дори търгуват с пари и жито. (Kaiserliche Privilegien und Sanctionen für Schlesien, I, 125.) В продължение на цял век в наредбите на владетелите постоянно се срещат горчиви оплаквания от *злонамерената* и *разпуснатата* челяд, която не се подчинява на *тежките условия* и не се задоволява с *определената от закона заплата*; на отделния владетел на имение се забранява да плаща повече от таксата, която е установена от ландшафта [съсловен съвет на господарите]. И въпреки това условията на труда след тази война са в редица случаи по-добри, отколкото са били 100 години по-късно; така, в 1652 г. в Силезия ратаите все още получавали два пъти в седмицата месо, а в нашия век там тук-там има окръзи, където ратаите получавали месо само 3 пъти в годината. И надницата след войната е била по-висока, отколкото в следващите векове.“ (G. Freytag [Г. Фрайтаг], [Neue] Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes, Лайпциг 1862 г., стр. 34, 35. — *Моск. ред.*)

траур; а 68-ят закон от 13-та година от царуването на *Джордж III* прехвърлил на мировите съдии регулирането на работната заплата за тъкачите на копринени изделия. Дори през 1796 г. станало нужда от две присъди на висшите съдилища, за да бъде решен въпросът, дали постановленията на мировите съдии по отношение на работната заплата важат *и за неземеделски работници*. Дори и в 1799 г. един парламентарен закон потвърдил, че заплатата на шотландските миньори е регулирана от един статут на Елизабета и два шотландски закона от 1661 и 1671 г. Но следният случай, нечуван в английската Камара на общините, доказва колко много са се променили условията през това време. Там, където от повече от 400 години постоянно са фабрикувани закони за *максимума*, който работната заплата в никой случай не бива да надминава — *в 1796 г. Уайтбред* предложил да се установи със закон един *минимум за заплатата на земеделските надничари*. Пит се противопоставил на това, но признал, че „положението на бедните е жестоко (cruel)". Най-сетне в 1813 г. били отменени *законите за регулиране на заплатата*. Те станали смешна аномалия, откато капиталистът управлявал фабриката чрез своето *лично законодателство* и чрез *данъка за бедните* допълвал до необходимия минимум заплатата на селските работници. Постановленията на трудовите статути относно договорите между господари и работници, относно срока за денонсиране и др. подобни постановления, които допускат само граждански иск срещу нарушилите договора господари, а допускат углавно преследване на нарушилите договора работници, се намират в пълен разцвет и сега.

Жестоките закони против коалициите паднали в 1825 г. пред застрашителното държане на пролетариата. Въпреки това те паднали само отчасти. Някои хубави остатъци от старите статути изчезнали едва в 1859 г. Най-сетне парламентарният закон от 29 юни 1871 г. чрез законно признаване на Trades-Unions [трейдюнионите, профсъюзите] претендира да премахва последните следи на това класово законодателство. Но един парламентарен закон от същата дата (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation [закон за допълнение на наказателното законодателство по отношение на насилие, заплашване и натрапничество]) фактически възстановяваше предишното положение в нова форма. С този парламентарен фокус средствата, с които могат да се ползуват работниците във време на стачка или локаут (стачка на обединените фабриканти чрез едновременно затваряне на техните фабрики), бяха изключени из общото право и подчинени на изключително наказателно законодателство, тълкуването на което се предоставя на самите фабриканти, в качеството им на мирови съдии. Две години преди това същата тази Камара на общините и същият този Гладстон бяха внесли по познатия ни честен начин един законопроект за отменяване на всички изключителни наказателни закони против работническата класа. Но този закон не бе допуснат по-далеч от второ четене и цялата работа беше протакана, докато най-сетне „великата либерална партия", като се съюзи с ториите, намери смелост да се обърне решително против същия този пролетариат, който я бе докарал на власт. Като не се задоволи с тая измяна, „великата либерална партия" позволи на английските съдии, които винаги въртят опашка в служба на господствуващите класи, наново да изровят престарелите закони за „конспирациите" и да ги при-

лагат към работническите коалиции. Както виждаме, само против волята си и под натиска на масите английският парламент се е отказал от законите против стачките и трейдюнионите, след като той сам в продължение на пет века с безсрамен егоизъм е отстоявал позицията на *перманентен трейдюнион на капиталистите* против работниците.

Още в самото начало на революционната буря френската буржоазия се осмелила наново да отнеме на работниците току-що завоюваното право на сдружаване. С декрет от 14 юни 1791 г. тя обявила всяка работническа коалиция за „*атентат срещу свободата и декларацията за правата на човека*", наказуем с глоба от 500 ливри и с лишаване за една година от активни граждански права [223]. Този закон, който с държавно-полицейска намеса вкарва конкурентната борба между капитала и труда в удобни за капитала прегради, е надживял революции и династически преврати. Дори правителството на терора го оставило незасегнат. Едва съвсем напоследък той бе заличен от Code Pénal [углавния кодекс]. Няма нищо по-характеристично от претекста за този буржоазен държавен преврат. „Макар че е желателно", казва *Le Chapelier*, докладчикът на закона, — работната заплата да се покачи по-високо, отколкото е сега, за да може този, който я получава, да бъде извън *абсолютната зависимост*, която се дължи на недостига на най-необходимите средства за живот и която е *почти зависимостта на робството*", все пак работниците нямат право да се сговарят относно своите интереси, да действуват задружно и по такъв начин да смекчават своята „абсолютна зависимост, която е почти робство", тъй като именно с това те накърняват „*свободата* на своите *ci-devant maîtres* [бивши цехови майстори], на сегашните фабриканти" (свобода да държат работниците в робство!) и тъй като *коалицията против деспотизма на бившите майстори на корпорациите* [цеховите сдружения] — гледай ти! — била *възстановяване на премахнатите* от френската конституция корпорации [224].

4. Генезис на капиталистическите арендатори

След като разгледахме насилственото създаване на поставени вън от закона пролетарии, кървавата дисциплина, която ги превръща в наемни работници, мръсната висококъдържавна игра, която заедно със степента на експлоатацията на труда по полицейски път повишава акумулацията на капитала — пита се откъде първоначално идат *капиталистите*? Защото експроприацията на селското население *непосред-*

[223] Член I на този закон гласи: „Тъй като една от основите на френската конституция се състои в премахването на всички видове *сдружения* на граждани от едно и също съсловие или професия, забранява се тяхното възстановяване под какъвто и да е *предлог* или в каквато и да било форма." *Член IV* заявява, че ако „граждани, които принадлежат към една и съща професия, занятие или занаят, се сговарят помежду си и образуват споразумение с цел да откажат съвместно услугите на своето занятие или труд или пък да ги оказват само срещу определена цена, такива споразумения и съглашения ... трябва да бъдат обявени за *противоконституционни* и за атентати против свободата и човешките права и т. н.", значи за престъпления против държавата — също както е и в старите работнически статути („Révolutions de Paris", Париж 1791 г., том VII, стр. 523).

[224] *Buchez et Roux* [Бюше и Ру], Histoire Parlementaire, том X, стр. 195 [193 са. — *Моск. ред.*].

стъпено създава само едри *земепритежатели*. Колкото се отнася до генезиса на *арендатора*, ние, така да се каже, можем да го напипаме с ръка, защото това е бавен процес, който се проточва през много векове. Самите крепостни, а покрай тях и свободни дребни земепритежатели, се намирали в твърде различни отношения на владение и затова били еманципирани при твърде различни икономически условия.

В Англия първата форма на арендатора е самият крепостен *bailiff* [управител на имение]. Неговото положение е подобно на положението на староримския villicus [управител на вила], но в по-ограничена сфера на дейност. През втората половина на XIV век го замества арендатор, когото лендлордът снабдява със семена, добитък и земеделски сечива. Неговото положение не е много по-различно от това на селянина. Той само експлоатира повече наемен труд. Скоро той става metayer, полуарендатор. Той дава една част от капитала, необходим за земеделието, а лендлордът — другата. Двамата поделят помежду си целия продукт в договорно определена пропорция. Тази форма в Англия изчезва бърже, за да отстъпи място на същинския арендатор, който оплодотворява свой собствен капитал, като употребява наемни работници и плаща на лендлорда като поземлена рента част от принадения продукт — в пари или in natura [в натура].

През онзи период на XV век, когато независимият селянин и ратаят, който покрай платената служба има и собствено стопанство, все още се обогатяват чрез своя собствен труд, положението на арендатора и сферата на неговото производство остават еднакво незначителни. Революцията в земеделието през последната третина на XV век, която продължава и през целия XVI век (но с изключение на неговите последни десетилетия), го обогатява също тъй бързо, както разорява селското население.[227] Узурпирането на общинските мери и т. н. му дава възможност силно да умножи добитъка си почти без разноски, а добитъкът му дава по-изобилен тор за обработване на земята.

В XVI век към това се прибавя още един решаващо-важен момент. Арендните контракти по онова време са били дългосрочни, често за 99 години. Постоянното спадане на стойността на благородните метали, а значи и на парите, донесло на арендаторите златни плодове. Независимо от всички разгледани по-рано обстоятелства то намалило *работната заплата*. *Част от нея преминала към арендната печалба*. Постоянното покачване на цените на житото, вълната, месото, накъсо — на всички земеделски продукти, набъбвало паричния капитал на арендатора без негово участие, докато *поземлената рента*, която той трябвало да плаща, *е била уговорена по остарялата стойност на парите*.[228] Така че той забогатявал едновременно за сметка на своите наемни работници и за сметка на своя лендлорд. Така че не е чудно, че в края на XVI век Англия вече имала една класа от „капиталисти арендатори" доста богати за тогавашните условия.[229]

5. Обратно влияние на аграрната революция върху индустрията. Изграждане на вътрешния пазар за индустриалния капитал

Както видяхме, извършващата се на тласъци и постоянно възобновяваща се експроприация и прогонване на селското население е доставяла на градската индустрия все нови и нови маси от пролетарии, напълно стоящи извън цеховите отношения — мъдро обстоятелство, което кара стария А. Андерсън (да не се смесва с Джеймс Андерсън) в неговата История на търговията да вярва, че тук има пряка намеса

227 „Арендатори — казва *Харисон* в своята „Description of England", — на които по-рано е било тежко да плащат по 4 ф. ст. рента, сега плащат по 40, 50, 100 ф. ст. и намират, че са сключили лоша сделка, ако след изтичане на арендния контракт не са турили настрана рента за 6—7 години."

228 За влиянието на обезценяването на парите в XVI век върху различните обществени класи виж „A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days. By W. S. Gentleman", Лондон 1581 г. По диалогичната форма на това съчинение се дължи, че дълго време са го приписвали на Шекспир и дори в 1751 г. са го преиздали под негово име. Неговият автор е *Уилям Стафорд*. На едно място рицарят (Knight) разсъждава както следва. Рицарят: „Вие, съседе земеделецо, вие господин бакалино и вие майсторе бакърджийо, както и другите занаятчии, вие вече много добре знаете своя интерес. Колкото и да поскъпнат в сравнение с по-преди всички предмети, с толкова и вие дигате цените на своите стоки и видове труд, които продавате. А ние няма какво да продаваме, та да можем да му дигнем цената, за да я уравновесим с това, което пак ние трябва да купуваме." На друго място Рицарят пита Доктора: „Кажете, моля ви се, за какви групи от хора говорите? И преди всичко кои според вас няма да имат загуба от това?" — Докторът: „Аз имам предвид всички онези, които живеят от купуване и продаване, защото колкото и скъпо да купуват, тъй скъпо го и продават." — Рицарят: „Коя е следващата група, която, както казвате, ще спечели от това?" — Докторът: „Ами — всички онези, които плащат за преработването (т. е. обработването) от самите тях арендни земи или ферми по старата аренда (rent); тъй като там, където плащат по старата цена, те продават по новата — а това значи, че плащат за своята земя много евтино, а скъпо продават онова, което расте на нея..." — Рицарят: „А коя група, както казвате, при това щяла да има по-голяма загуба, отколкото е печалбата на тези хора?" — Докторът: „Всички аристократи, всички благородници [noblemen, gentlemen] и всички други, които живеят с установена рента или със стипендия, или не обработват сами земята си, или не се занимават с купуване и продаване."

229 Във Франция така нареченият *régisseur*, управител и събирач на тегобите в полза на феодалния господар през ранното средновековие, скоро става *homme d'affaires* [човек на сделките], който чрез изнудвания, измамничества и др. т. нощечески се издига до капиталист. Тези régisseurs понякога сами са били благородни господа. Например: „Тази сметка представя г. Жак де Торес, рицар кастелан в Безансон, на господина, който в Дижон води сметките за господин херцога и графа Бургундски — за рентите, които принадлежат на казаното рицарско владение от 25 ден на декември 1359 г. до 28 ден на декември 1360 г." (*Alexis Monteil*: [illegible], том I, стр. 234 сл.) Още тук проличава, че във всички сфери на обществения живот лъвският пай се пада на посредника. Така напр. в областта на икономиката финансистите, борсаджиите, търговците, дребните търговци обират каймака от всички сделки; в областта на гражданското право адвокатът оскубва страните; в политиката депутатът има по-голямо значение отколкото избирателите, министърът — по-голямо отколкото суверенът; в религията „посредникът" изтиква бога на заден план, а към последния избутват „посредника" назад, защото те са неизбежните посредници между добрия пастир и неговото стадо. И във Франция, както в Англия, големите феодални територии са били поделени на безкрайно много дребни стопанства, но при условия много по-неблагоприятни за селското население. През XIV век възникнали арендните ферми, fermes или terriers. Техният брой постоянно растял и надминал 100 000. Те плащали в пари или в натура поземлена рента, която се движела от [illegible] до [illegible] част от продукта. Тези terriers са били ленни, подленни и т. н. (fiefs, arrière-fiefs), според стойността и големината на площта, като някои имали само по няколко арпана. Всички тези terriers са имали в някаква степен съдебна власт над жителите; имало четири степени. Човек може да си представи как са потискали селското население всички тези дребни тирани. Монтей казва, че по онова време във Франция имало 160 000 съдилища, докато сега са достатъчни 4 000 трибунала (включително и мировите съдилища).

на провидението. Ние трябва да се спрем още малко на този елемент на *първоначалната акумулация*. На оредяването на независимото селско население, което имало собствено стопанство, отговаряло не само сгъстяването на индустриалния пролетариат – както *Жофроа Сент-Илер* обяснява сгъстяването на световната материя на едно място с нейното разреждане на друго място[229]. Въпреки намаления брой обработвачи земята давала също толкова продукти, колкото и преди, а и повече, защото революцията в отношенията на поземлената собственост е била придружавана от подобрени методи на обработване, от по-голяма кооперация, от концентрация на средствата за производство и т. н. и защото не само че селските работници са били впрегнати по-интензивно[230], но и защото все повече и повече се стопявало производственото поле, което те обработвали за себе си. Така че заедно с освобождаването на част от селското население *се освобождавали* и неговите предишни хранителни продукти. Те сега се превръщат в материален елемент на *променливия капитал*. Изхвърленият навън селянин сега трябва да изкупи тяхната стойност от своя нов господар, от индустриалния капиталист, под формата на работна заплата. Същото както с хранителните продукти станало и с местния *земеделски суров материал* на индустрията. Той се превърнал в елемент на *постоянния капитал*.

Да напомним например, че част от вестфалските селяни, които във времето на Фридрих II са прели само лен, макар и не коприна* — са били насилствено експроприирани и изпъдени от земята, а другата останала част са били превърнати в надничари на едрите арендатори. В същото време се издигат големи ленопредачни и ленотъкачни фабрики, където „освободените" работят вече на заплата. Ленът и сега изглежда точно както преди: нито едно влакно в него не се е изменило, но в него се е вселила нова социална душа. Той сега образува част от *постоянния капитал* на господаря на манифактурата. Докато по-рано е бил поделен между безбройна маса от дребни производители, които го обработвали сами и го прели на малки части със своето семейство, сега той е концентриран в ръцете на един капиталист, който кара други да предат и тъкат за него. Изразходваният за предането на лена допълнителен труд по-рано се е реализирал във формата на допълнителни доходи на безброй селски семейства или пък, през времето на Фридрих II, в данъци pour le roi de Prusse**. Сега той се реализира в *печалбата на малцина капиталисти*. Чекръците и тъкачните станове, по-рано разхвърлени по селата, сега са съсредоточени в няколко големи работни казарми, също както и работниците, както и суровият материал. И от *средства за независимо съществуване* на предачите и тъкачите — чекръците, становете и суровият материал отсега нататък са превърнати в *средства, с които да бъдат командувани*[231] тези предачи и тъкачи и да се изсмуква от тях

[229] В неговите „Notions de Philosophie Naturelle", Париж 1838 г.

[230] Обстоятелство, което подчертава сър Джеймс Стюърт.

* Непреводима игрословица, на немски „keine Seide spinnen" значи „не преда коприна", но и „нямам никаква облага". Тук смисълът е прели само лен, макар и да са нямали никаква облага от това. — *Ред.*

** Буквално: „за пруския крал", в преносен смисъл: „за този, дето духа". — *Ред.*

[231] „Аз ще позволя — казва капиталистът — да имате честта да ми служите, при условие да ми давате и малко, което ви е останало — срещу труда, който аз

незаплатен труд. По външния вид на едрите манифактури, както и на едрите арендни ферми, не се познава, че те са *съставени* от множество дребни работилнички и че са образувани чрез *експроприацията* на множество дребни независими производители. Но това не може да заблуди безпристрастния наблюдател. По времето на Мирабо, лъва на революцията, едрите манифактури все още се наричали *manufactures réunies*, съединени работилници, както говорим и за съединени ниви. „Ние виждаме само онези едри манифактури — казва *Мирабо*, — в които работят стотици хора *под командата на един директор* и които обикновено се наричат *съединени манифактури* (manufactures réunies). А едва удостояваме с поглед онези, в които много голям брой работници работят разпокъсано и всеки за своя собствена сметка. Изоставяме ги съвсем на заден план. Това е много голяма грешка, защото само те образуват действително важна част от народното богатство... Съединената фабрика (fabrique réunie) чудесно ще обогати един или двама фабриканти, но работниците са само по-добре или по-лошо платени надничари и никак не вземат дял от благосъстоянието на фабриканта. В отделената фабрика (fabrique séparée), напротив, никой не става богат, но много работници са в благосъстояние... Броят на трудолюбивите и спестовни работници ще расте, защото те виждат средство за значително подобрение на своето положение в благоразумния начин на живота, в дейността, а не в това, да спечелят малко покачване на своята заплата, което никога не може да има важно значение за бъдещето, а в най-добрия случай само дава на хората възможност малко по-добре да живеят от ден за ден. *Отделните индивидуални* манифактури, най-често свързани с дребно земеделие, са *свободните*"[232]. Експроприацията и прогонването на част от селското население не само *освобождава заедно с работниците* техните *средства за живот* и техния *работен материал за индустриалния капитал*, но и създава *вътрешен пазар*.

И наистина, онези събития, които превръщат дребните селяни в наемни работници, а техните средства за живот и за труд — във веществени елементи на капитала, същевременно създават за капитала неговия вътрешен пазар. По-рано селското семейство произвеждало и обработвало средствата за живот и суровия материал, които то самото по-късно изконсумирвало в по-голямата им част. Тези сурови материали и средства за живот сега са станали *стоки*; едрият арендатор ги продава, като намира пазар *в манифактурите*. Прежда, платно, груби вълнени материи — неща, суровите материали за които дотогава се намирали в обсега на всяко селско семейство и които то е прело или тъкало за собствена консумация, — сега се превръщат в манифактурни артикули, за които именно селските окръзи служат за пазар. Многобройната разпръсната клиентела, досега обуславяна от множество дребни, работещи за своя сметка производители, сега се концентрира в *голям пазар, който се*

полагам като ви командувам." (J. J. Rousseau [Ж. Ж. Русо], Discours sur l'Economie Politique [Женева 1760 г.], стр. 70. — *Нем. ред.*)

[232] *Мирабо*, De la Monarchie Prussienne, том III, стр. 20—109. Макар че Мирабо смята разпръснатите работилници за по-икономични и по-продуктивни от „съединените" и вижда в последните само изкуствено отгледани под грижата на правителството оранжерийни растения — това се обяснява с тогавашното състояние на голяма част от манифактурите на континента.

снабдява от индустриалния капитал.[233] Така, ръка за ръка с експроприацията на селяните, които по-рано са имали самостойно стопанство, и с откъсването им от техните средства за производство — върви *унищожаването на селската спомагателна индустрия, процесът на отделянето на манифактурата от земеделието*. И само унищожаването на селското домашно производство може да даде на вътрешния пазар на дадена страна ония размери и оная стабилност, които са необходими за капиталистическия начин на производство.

Обаче същинският мануфактурен период не довежда до радикално преустройство. Читателят си спомня, че мануфактурата само на части завладява националното производство и винаги почива върху градските занаяти и *селско-домашната спомагателна индустрия* като широк фон. Ако тя унищожава последната в една форма, в едни браншове, на известни точки — тя отново я създава в други точки, защото има нужда от нея за обработването на суровия материал до известна степен. По такъв начин тя произвежда една *нова класа от дребни селяни*, за които обработването на земята е странично занятие, а главната им работа е индустриалният труд с оглед да продават своя продукт на мануфактурата — направо или чрез посредничеството на търговеца. Това е *една*, макар и не главната причина на едно явление, което отначало обърква изследователя на английската история. Като почне от последната третина на XV век, той постоянно среща непрестанни, прекъсвани само в известни интервали оплаквания от нарастващото капиталистическо стопанство на село и от прогресивното унищожаване на *самостойните селяни*. От друга страна той все наново намира тия самостойни селяни, макар в намален брой и във все по-лошо положение.[234] Главната причина е: Англия е в променливи периоди ту главно земеделец, ту главно скотовъдец и според тези периоди се колебае и размерът на селското стопанство. *Едва едрата индустрия с нейните машини създава постоянна основа на капиталистическото земеделие, радикално експроприира грамадното мнозинство от селското население и завършва отделянето на земеделието от селско-домашното производство, като откъсва неговите корени — предачеството и тъкачеството*[235].

[233] „Когато двадесет фунта вълна незабелязано биват превърнати в дрехите, които са нужни през годината на едно работническо семейство и то с не очите собствен труд през паузите между другите работи — това не прави голямо впечатление. Но занесете вълната на пазара, пратете я във фабриката, после на посредника, после на търговеца — тогава ще имате големи търговски операции и вложен номинален капитал, който двадесет пъти надминава нейната стойност ... По този начин експлоатират работническата класа, за да запазят едно западнало в мизерия фабрично население, една паразитна класа от дюкянджии и една фиктивна търговска, парична и финансова система." (*David Urquhart* [Дейвид Урхарт]. Familiar Words, стр. 120.)

[234] Тук прави изключение времето на Кромуел. Докато траела републиката, всички слоеве на английските народни маси се издигнали от онова деградиране, в което те били изпаднали под Тюдорите.

[235] *Тъкет* знае, че от същинските мануфактури и от разрушаването на *селската или домашна мануфактура* с въвеждането на машините произлиза *едрата вълнена индустрия*. (*Tuckett* [Тъкет], A History etc., том I, стр. 139—143. — *Моск. ред.*] 144). — „Плугът, хомотът са били изобретение на богове и занятие на герои: нима тъкачният стан, вретеното и чекрякът са от по-малко благороден произход? Вие

Затова едва тя завладява за индустриалния капитал целия вътрешен пазар[236].

6. Генезис на индустриалния капиталист

Генезисът на *индустриалния капиталист*[237] не е протекъл по същия постепенен начин, както генезисът на арендатора. Несъмнено, някои дребни цехови майстори и още повече самостоятелни дребни занаятчии, а дори и наемни работници, са се превърнали в дребни капиталисти; а чрез постепенно разширяване на експлоатацията на наемния труд и чрез съответна акумулация — в капиталисти sans phrase [чисто и просто]. В детския период на капиталистическото производство работите често са вървели както в детския период на средновековния градски строй, където въпросът кой от забягналите крепостни да стане господар и кой слуга е бил решаван най-вече според по-ранната или по-късна дата на тяхното бягство. Впрочем охлювската бързина на този метод по никакъв начин не отговаряла на търговските нужди на новия световен пазар, който бил създаден от великите открития в края на XV век. Но *средните векове оставили в наследство две различни форми капитал*, които назряват в най-различни обществено-икономически формации и — още преди ерата на капиталистическия начин на производството — важат като капитал quand même [изобщо] — *лихварския капитал и търговския капитал*. „В днешно време всичкото богатство на обществото най-напред влиза в ръцете на капиталиста ... той плаща рентата на земепритежателя, работната заплата на работника, исканията на бирника и на събирача на десятъка — и задържа за себе си голяма, в същност най-голямата и всеки ден нарастваща част от годишния продукт на труда. Сега капиталистът може да бъде разглеждан като *първоначален* собственик на цялото обществено богатство, макар че никакъв закон не му е дал правото върху тази собственост . Тази промяна на собствеността се дължи на вземането на лихва за капитала ... и не е малко странно, че законодателите на цяла Европа искали да попречат на това чрез закони против лихварството ..., властта на капиталиста над цялото богатство на страната е *пълна революция в правото на собственост*, а въз основа на какъв закон или ред от закони тя е била предизвикана?

отделяте чекрька от плуга, вретеното от хомота и получавате фабрики и домове за бедни, кредит и паники, две враждебни нации — земеделска и търговска." (*David Urquhart* [Дейвид Урхарт]. Familiar Words, стр. 122). Но ето че идва *Кери* и сигурно не без право обвинява Англия, че се стреми да превърне всички други страни в изключително земеделски, на които Англия да бъде фабрикант. Той твърди, че по този начин е била съсипана *Турция*, защото (Англия) „никога не е позволявала на собствениците и обработвачите на земята да заякнат чрез естествения съюз на плуга с тъкачния стан, на брана с чука" („The Slave Trade", стр. 125.) Според него сам Урхарт е един от главните виновници за съсипването на Турция, където той в интереса на Англия водел пропаганда за свободната търговия. Но най-хубавото е, че Кери — между другото голям руски ратай — чрез протекционната система иска да попречи на процеса на посоченото отделяне, който тази система ускорява.

[236] Филантропичните английски икономисти като Мил, Роджърс, Голдуин Смит, Фосет и т. н. и либерални фабриканти, като Джон Брайт и компания, питат английския поземлен аристократ, както бог питал Каин за брат му Авел: къде са отишли нашите хиляди freeholders, самостоятелни селяни? Но отде сте дошли вие самите? От унищожаването на тези freeholders. Защо не питате по-нататък: къде са отишли независимите тъкачи, предачи и занаятчии?

[237] „*Индустриален*" тук в противоположност на „земеделски". В „категорически" смисъл арендаторът е също такъв *индустриален капиталист*, какъвто е и фабрикантът.

нана?"[239] Авторът би трябвало да си каже, че революциите не се правят със закони.

Превръщането на обрезуванния чрез лихварство и търговия *паричен капитал в индустриален капитал* е било спъвано от феодалния строй в селата и от цеховия строй в градовете[240]. Тези прегради паднали заедно с разпускането на феодалните свити, с експроприацията и частичното изпъждане на селското население. Новата манифактура била изградена в морските експортни пристанища или в такива места вътре в страната, които били вън от контрола на старите градове и на техния цехов строй. На това се дължи в Англия ожесточената борба на *corporate towns* [„корпоративни градове" с цехово самоуправление] срещу тези нови разсадници на индустрията.

Откриването на златните и сребърни страни в Америка, изтребването, поробването и заколването на тамошното туземно население в мините, започващото се завладяване и ограбване на Индия, превръщането на Африка в място за търговски лов на чернокожи — това характеризира утринната зора на ерата на капиталистическото производство. Тези идилични процеси са *главни моменти на първоначалната акумулация*. По петите им следва *търговската война* на европейските нации, театър на която е земното кълбо. Тя започва с отцепването на Нидерландия от Испания, приема исполински размери в английската антиякобинска война и още продължава във войните с Китай заради опиума — и т. н.

Различните моменти на *първоначалната акумулация* се разпределят — в по-голяма или по-малка историческа последователност — особено върху Испания, Португалия, Холандия, Франция, Англия. В Англия в края на XVII век те систематично се обобщават в *колониална система*, *система на държавни дългове*, *модерна данъчна система* и *протекционна система*. Тези методи отчасти почиват на най-грубо насилие, напр. колониалната система. Но те всички използуват *държавната власт*, концентрираното и организирано обществено насилие, за да потикнат като в парник процеса на превръщането на феодалния начин на производство в капиталистически и да съкратят преходите. *Насилието е акушерка на всяко старо общество, което е бременно с ново. Самото то е икономическа потенция.*

Уилям Хоуит, който прави християнството своя специалност, казва следното за християнската *колониална система*: „Варварствата и злодейските зверства на така наречените християнски раси във всяка област на света и срещу всеки народ, който те са могли да подчинят, нямат нищо равно на себе си в която и да е ера на световната история, у никоя раса, колкото и да е дива и необразована, безмилостна и безсрамна"[241]. Историята на холандското колониално стопанство — а Холандия

[239] „The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted", Лондон 1832 г., стр. 98, 99. Авторът на това анонимно съчинение е *Th. Hodgskin* [Т. Ходскин].

[240] Дори в 1794 г. дребните производители на платове в Лийдс пратили депутация до парламента, за да молят да се издаде закон, който да забранява на *търговците* да стават *фабриканти*. (*Dr. Aikin* [Д-р Ейкън], Description etc.)

[241] *William Howitt* [Уилям Хоуит], Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies, Лондон 1838 г., стр. 9. За третирането на робите има добра компилация от *Charles Comte* [Ш. Конт],

е била образцовата капиталистическа нация на XVII век — „разгръща безподобна картина от измени, подкупи, убийства от засада и подлости"[242]. Няма нищо по-характерно от нейната система за кражба на хора на остров Целебес, за да се получат роби за Ява. Крадците на хора били дресирани за тази цел. Крадецът, преводачът и продавачът били главните агенти на тази търговия, а туземните князе — главни продавачи. Откраднатата младеж била скривана в тайни затвори на Целебес, докато узрявала за изпращане на робските кораби. Един официален отчет казва: „Например този град Макасар е пълен с тайни затвори, един от друг по-ужасни, претъпкани с нещастници, жертви на алчността и тиранията, оковани във вериги и насилствено откъснати от своите семейства." За да завладеят Малака, холандците подкупили португалския губернатор. В 1641 г. той ги пуснал в града. Те веднага изпързали в неговата къща и подло го убили, за да се „въздържат" от заплащане на уговорения подкуп от 21.875 ф. ст. Където стъпел кракът им, следвало опустошение и обезлюдяване. Баниуванги, провинция на Ява, в 1750 г. наброявала 80.000 жители, а в 1811 г. само 8.000. Това е тази doux commerce [гладка търговия]!

Английската ост-индийска компания придобила, както е известно, не само политическо господство в Ост-Индия, но и изключителен монопол на търговията с чай, както и изобщо на търговията с Китай и на транспорта на стоки за и от Европа. А крайбрежното мореплаване на Индия и между островите, както и търговията във вътрешността на Индия, станали монопол на висшите чиновници на компанията. Монополите на солта, опиума, бетела и други стоки били неизчерпаеми мини на богатство. Чиновниците сами определяли цените и както им скимне одирали нещастния индус. Генерал-губернаторът вземал участие в тази частна търговия. Неговите любимци получавали договори на такива условия, благодарение на които те, по-умни от алхимиците, правели злато от нищо. Грамадни *състояния* никнели като гъби само за *един ден*, *първоначалната акумулация* се извършвала, без да се авансира нито един шилинг. Съдебният процес на Уорън Хестингс гъмжи от такива примери. Ето един случай. Някой си Съливан получил договор за опиум в момента на своето отпътуване — с официална мисия — за една част на Индия, съвсем отдалечена от опиумните окръзи. Съливан продава своя договор за 40.000 ф. ст. на някой си Бин, Бин същия ден го продава за 60.000 ф. ст., а последният купувач и изпълнител на договора заявява, че при все това и той изкарал грамадна печалба. Според един представен на парламента списък, от 1757 до 1766 г. компанията и нейните чиновници накарали индусите да им *подарят* 6 милиона ф. ст.! Между 1769 и 1770 г. англичаните изфабрикували глад, като закупили всичкия ориз и отказвали да го продават освен на баснословни цени[243].

Traité de la Législation, 3 изд., Брюксел 1837 г. Човек трябва подробно да проучи този въпрос, за да се види какво прави буржоата от себе си и от работника там, където той може без стеснение да преобразува света по свой образ и подобие.

[242] *Thomas Stamford Raffles* [Т. Ст. Рафлс], late Lieut. Governor of Java: „Java and its dependencies", Лондон 1817 г.

[243] В 1866 г. само в провинцията Ориса *умрели от глад повече от един милион индуси*. Въпреки това англичаните гледали да обогатят държавната хазна на Индия чрез цените, по които отпускали средства за прехрана на умиращите от глад.

Третирането на туземците, естествено, е било най-ужасно в онези плантации, които били предназначени само за експортна търговия, като напр. във Вест-Индия, и в богатите и гъсто населени страни, обречени на разбойничество и грабеж, като Мексико и Ост-Индия. Но и в същинските колонии християнският характер на *първоначалната акумулация* не останал назад. Пуританите на Нова Англия, тези трезви виртуози на протестантизма, определили в 1703 г. с постановления на своето *Assembly* [събрание] премия от 40 ф. ст. за всеки индиански скалп и за всеки уловен червенокож, в 1720 г. — премия от 100 ф. ст. за всеки скалп, а в 1744 г., след като в Масачузетс-Бей обявили известно племе за бунтовници, били определени следните цени: 100 ф. ст. в нова валута за всеки мъжки скалп от 12 години нагоре, 105 ф. ст. за мъжки пленник, 50 ф. ст. за уловена жена или дете, *50 ф. ст. за скалп на жена или дете!* След няколко десетилетия колониалната система отмъстила на потомците на набожните pilgrim fathers [отци поклонници], които вече на свой ред станали бунтовници. Под английско подбудителство и с английски пари те били *tomahawked* [избити с томахавка]. Британският парламент обявил кръвожадните кучета и скалпирането за „средства, които бог и природата са дали в негова ръка".

Колониалната система подсилвала като в парник узряването на търговията и мореплаването. „Дружествата Монополия" (*Лутер*) били мощни лостове за концентрацията на капитала. Колонията осигурявала за избуяващите мануфактури пазар и чрез монопола на този пазар — потенцирана акумулация. Съкровището, плячкосано вън от Европа направо с грабеж, поробване и разбойничество, се стичало в метрополията и там се превръщало в *капитал*. Холандия, която първа напълно развила колониалната система, в 1648 г. вече се намирала във фокуса на своето търговско величие. Тя имала „почти изключително господство в остиндийската търговия и в съобщенията между европейския югозапад и североизток. Нейното рибoловство, флота, мануфактури надминавали тези на всяка друга страна. Капиталите на републиката били може би по-значителни от тези на цялата останала Европа."* *Гюлих* забравя да прибави: холандските народни маси още през 1648 г. вече са били по-изхабени от труд, по-обеднели и по-брутално потиснати, отколкото тези на цяла останала Европа.

В днешно време индустриалната хегемония води със себе си и търговска хегемония. Напротив, през същинския мануфактурен период търговската хегемония е давала индустриално предимство. Оттук и преобладаващата роля, която е играла тогава колониалната система. Тя е била „чуждият бог", който застанал на олтара наред със старите идоли на Европа и един прекрасен ден ги сгромолясал с един замах. Тя провъзгласила забогатяването за крайна и единствена цел на човечеството.

Системата на обществения кредит, т. е. на държавните дългове, чиито зародиши откриваме още в средните векове в Генуа и Венеция, завладяла през мануфактурния период цяла Европа. Колониалната система със своята морска търговия и със своите търговски войни ѝ послужила като парник. Затова тя най-напред се затвърдила в Холандия.

* [*G. Gülich* (Гюлих), Geschichtliche Darstellung etc., Йена 1830 г., том I, стр. 371. — *Ред.*]

Държавният дълг, т. е. отчуждаването на държавата — била тя деспотична, конституционна или републиканска, — слага своя отпечатък върху капиталистическата ера. Единствената част от така нареченото национално богатство, която действително влиза в общото владение на модерните народи, е — техният държавен дълг.[24b] Поради това напълно последователна е модерната доктрина, че един народ става толкова по-богат, колкото повече затъва в дългове. Общественият кредит става верую на капитала. И от появяването на държавния дълг — на мястото на прегрешението спрямо светия дух (а за това прегрешение прошка няма) застава изневярата към държавния дълг.

Общественият дълг става един от най-енергичните лостове на първоначалната акумулация. Като по докосване с магическа пръчка той надарява непроизводителните пари с оплодяваща сила и по този начин ги превръща в капитал, без да става нужда за тази цел те да се излагат на опасностите и затрудненията, които са неразделно свързани с влагането на парите в индустрията и дори в лихварството. Държавните кредитори в същност не дават нищо, защото дадената в заем сума се превръща в лесно прехвърлими обществени облигации, които продължават да функционират в техните ръце точно както ако бяха също такава сума пари в брой. Но и независимо от създадената по той начин класа от празноскитащи рентиери и от импровизираното богатство на финансистите, които играят ролята на посредници между правителството и нацията, както и независимо от богатството на закупвачите на данъци, търговците, частните фабриканти, които прибират хубав дял от всеки заем като капитал, който им е паднал от небето — държавният дълг е високо развил акционерните дружества, търговията с всевъзможни ценни книжа, ажиотажа, с една дума, борсовата игра и модерната банкокрация.

Нагиздените с национални титли големи банки още от самото си раждане са били само дружества на частни спекуланти, които са идвали в помощ на правителствата и благодарение на получените привилегии са били в състояние да им авансират пари. Поради това за акумулацията на държавния дълг няма по-безпогрешно мерило от постепенното покачване на акциите на тези банки, пълното разгръщане на които датира от основаването на Английската банка (1694 г.). Английската банка започнала с това, че заемала на правителството пари под 8%; същевременно парламентът я упълномощил да сече пари от същия този капитал, като още веднъж го заемала на публиката във форма на банкноти. С тези банкноти тя имала право да сконтира полици, да дава заеми срещу стоки и да купува благородни метали. Не минало много време и тези фабрикувани от самата нея кредитни пари станали монетата, с която Английската банка давала заеми на държавата и плащала за сметка на държавата лихвите на обществения дълг. Не стига, че тя давала с едната ръка, за да вземе с другата много повече, но даже когато получавала, тя си оставала вечен кредитор на нацията до последната дадена стотинка. Малко по малко тя станала неизбежният резервоар на металните съкровища на страната и гравитационният център на целия

24b Уилям Кобет отбелязва, че в Англия всички обществени учреждения се наричат „кралски", но затова пък имало „национален" дълг (national debt).

търговски кредит. По същото време, когато в Англия престанали да изгарят вещици, там почнали да бесят фалшификаторите на банкноти. Какъв ефект е произвело на съвременниците това ненадейно появяване на това котило от банкократи, финансисти, рентиери, посредници, спекуланти, борсови вълци — това ни доказват съчиненията от това време, напр. съчиненията на Болингброк [243].

Заедно с държавните дългове възникнала една интернационална кредитна система, която често крие един от източниците на *първоначалната акумулация* у един или друг народ. Така, гнусотиите на венецианската система на грабеж образуват прикрита основа на капиталистическото богатство на Холандия, на която западащата Венеция давала в заем големи парични суми. Също така стоят и работите между Холандия и Англия. Още в началото на XVIII век мануфактурите на Холандия вече били далеч задминати и тя престанала да бъде господствуваща търговска и индустриална нация. Затова през периода от 1701 г. до 1776 г. една от нейните главни сделки става даването на грамадни капитали в заем, особено на нейния мощен конкурент Англия. Нещо подобно става сега между Англия и Съединените щати. Не един капитал, който днес се появява в Съединените щати без акт за раждане, е едва вчера капитализирана в Англия детска кръв.

Тъй като държавният дълг се опира на държавните приходи, които трябва да покриват годишните лихви и други платежи, модерната данъчна система е станала исторически необходимо допълнение на системата на националните заеми. Заемите дават възможност на правителството да покрива извънредните разноски, но това да не бъде веднага почувствувано от данъкоплатците — ала впоследствие те все пак изискват покачване на данъците. От друга страна покачването на данъците, причинено от натрупването на последователно сключени дългове, принуждава правителството при нови извънредни разходи постоянно да сключва нови заеми. Модерната фискална система, чиято основна ос са данъците върху предметите от първа необходимост (значи — тяхното поскъпване), по този начин носи в самата себе си зародиша на автоматична прогресия. Извънмерното данъчно облагане не е случайно явление, а по-скоро принцип. Затова в Холандия, където тази система е била най-напред въведена, големият патриот Де Вит я е възхвалил в своите *Максими* като най-добрата система, за да се направи наемният работник покорен, скромен, трудолюбив и... претоварен с работа. Но тук нас ни занимава не толкова разрушителното влияние, което тази система оказва върху положението на наемния работник, колкото обусловената от нея насилствена експроприация на селянина, занаятчията, накъсо — на всички съставни части на дребнобуржоазната класа. По това няма две мнения дори между буржоазните икономисти. Нейното експроприиращо действие още повече се усилва с протекционната система, която е една от нейните интегрални части.

Голямата роля, която общественият дълг и съответната му фискална система играят при капитализацията на богатството и при експроприа-

[243] „Ако днес татарите биха нахлули в Европа, щеше да бъде мъчно да им се обясни какво нещо е нашият финансист." *Montesquieu* [Монтескьо], Esprit des lois, том IV, стр. 33, изд. *Лондон 1767 г.*

цията на масите, е въвела в заблуждение много писатели, като Кобет, Дъблдей и други, които неправилно търсят в тях основната причина за мизерията на модерните народи.

Протекционната система е била изкуствено средство за фабрикуване на фабриканти, за експроприиране на независими работници, за капитализиране на националните средства за производство и за живот, за насилствено съкращаване на прехода от старовремския начин на производство към модерния. Европейските държави са се натискали за патента на това изобретение и, веднаж постъпили на служба у капиталистите, те оплячкосали с данъци не само своя народ: косвено — чрез защитни мита, и пряко — чрез експортни премии и т. н. В зависимите съседни страни насилствено била изкоренена всяка индустрия, както напр. направила Англия с ирландската вълнена мануфактура. На европейския континент този процес, по примера на Колбер, е бил още повече опростен. *Първоначалният капитал на индустриалците* тук отчасти произтича *направо от държавното съкровище.* „Защо — провиква се Мирабо — да търсим толкова далеко причината за мануфактурното процъфтяване на Саксония преди Седемгодишната война? 180 милиона държавен дълг!" [244]

Колониалната система, държавните дългове, данъчното бреме, протекцията, търговските войни и т. н. — тези рожби на същинския мануфактурен период — набъбват в гигантски размери през детския период на *едрата индустрия.* Раждането на последната се празнува с грамадно иролско *похищение на деца.* Както кралската флота, така и фабриките попълват своя набор чрез натиск. Колкото и безучастен да е сър *Ф. М. Идън* към ужасите при експроприирането на земята на селското население от последната третина на XV век до негово време, края на XVIII век, колкото и самодоволно да хвали той този процес, „необходим", за да се установи капиталистическото земеделие и „правилното съотношение между ниви и пасбища" — той все пак не проявява същото икономическо разбиране за *необходимостта от похищение и заробване на деца,* за да може мануфактурното производство да бъде превърнато във фабрично, и за *установяване на правилното съотношение между капитал и работна сила.* Той казва: „Може би си струва публиката да се замисли над това дали такава мануфактура, която е принудена — за да може успешно да функционира — да обира от работническите домове и котеджите бедните деца, които, сменявани на групи, се пребиват от работа през по-голямата част от нощта и са лишавани от почивка; такава мануфактура, която освен това така наблъсква купища от хора от двата пола и от разни възрасти, с различни наклонности, че заразата на примера неизбежно води към разпуснатост и разврат — дали такава мануфактура може да увеличи сумата на националното и индивидуално щастие?" [245] „В Дербишейр, Нотингемшайр и особено в Ланкашейр — казва *Филдън* — наскоро изнамерената машинерия била въведена в ония големи фабрики, разположени

[244] „Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre. Cent quatre vingt millions de dettes faites par les souverains!" (*Mirabeau* [Мирабо], De la Monarchie Prussienne, том VI, стр. 101.)

[245] *Eden* [Идън], The State of the Poor, том II, гл. 1, стр. 421 [420, 422. — *Моск. ред.*].

край такива реки, които могат да движат водно колело. Изведнъж в тези места, отдалечени от градовете, се появила нужда от хиляди работни ръце, и особено Ленкшайр, дотогава сравнително рядко населен, сега имал нужда преди всичко от население. Най-напред били подложени на реквизиция малките пъргави пръстчета. Изведнъж възникнал *навикът да се доставят чираци* (!) от различните енорийски Workhouses [трудови домове] в Лондон, Бърмингем и другаде. По такъв начин много, много хиляди от тези мънички, безпомощни създания от 7 до 13 или 14 години били експедирани на север. За господаря (т. е. крадеца на деца) станало навик да облича и храни своите чираци и да ги подслонява в един „чиракски дом" близо до фабриката. За надзираване на техния труд били поставени *надзиратели*. Тези душевадници на роби имали всичкия интерес до крайност да утрепват децата от работа — защото тяхната заплата била в зависимост от количеството продукт, което можело да бъде изцедено от едно дете. Жестокостта е била естествената последица от това... В много фабрични окръзи, особено в Ленкшайр, тези безобидни и безрадостни създания, дадени на консигнация на фабрикантите, са били подлагани на сърцераздирателни мъчения. С прекомерен труд ги измъчвали до смърт... биели ги с камшици, оковавали ги във вериги и ги мъчели с най-изискана, рафинирана жестокост; в много случаи ги изгладнявали до кожа и кости, но камшикът все още ги карал да работят... В някои случаи дори били докарвани до самоубийство!... Красивите и романтични долини на Дербишайр, Нотингемшайр и Ленкшайр, скрити от погледите на обществото, станали скрити места на ужасни мъчения — често пъти на убийства!... Печалбите на фабрикантите били грамадни. Това само изострило техния вълчи апетит. Те въвели „нощната работа", т. е., след като изтощавали една група работни ръце с дневен труд, те държали готова група за нощна работа; дневната група си лягала на постелките, току-що опразнени от нощната група, и vice versa [обратно]. В Ленкшайр между народа се говори, че постелките никога не изстивали."[246]

С развитието на капиталистическото производство през време на манифактурния период общественото мнение на Европа загубило последните остатъци от чувството на срам и съвест. Нациите цинично се хвалели с всяка подлост, която била *средство за акумулация на капитал*. Прочетете напр. наивните търговски летописи на филистера *А. Андерсън*. В тях като тържество на английската държавна мъдрост се разтръбява, че Англия при Утрехтския мир с договора asiento [договор за търговията с роби] изнудила от испанците привилегията да се занимава с търговия с негри — която тя досега вършела само между Африка и английска Вест Индия — вече и между Африка и испанска Америка. Англия получила правото до 1743 г. да снабдява испанска Америка с по 4800 негри годишно. Това послужило и като официално прикритие за британската контрабанда. Ливърпул пораснал на основата на търговията с роби. Тя е *неговият метод на първоначална акумулация*. И до ден днешен „почтените хора" на Ливърпул си остават пиндари на търговията с роби, която — срави цитираното по-горе съчинение на *д-р Ейкън* от 1795 г. — „засилва търговската предприемчивост до страст, възпитава славни моряци и докарва луди пари". В Ливърпул в 1730 г. с търговия с роби били заети 15 кораба, в 1751 г. — 53, в 1760 г. — 74, в 1770 г. — 96 и в 1792 г. — 132.

Като въвела в Англия робството на децата, памучната индустрия в същото време дала тласък за превръщането на по-рано малко или много патриархалното робовладелско стопанство в Съединените щати — в търговска система на експлоатация. Изобщо за скритото робство на европейските наемни работници е било необходимо като пиедестал робството sans phrase [без маска] в Новия свят[247].

Tantae molis erat [лат.: толкова труд е бил нужен], за да бъдат родени *„вечните природни закони"* на капиталистическия начин на производство, за да бъде извършен процесът на отделянето на работниците от условията на труда, за да се превърнат на единия полюс обществените средства за производство и за живот в капитал, а на противоположния полюс — народната маса в *наемни работници*, в свободни *„работещи бедни"* — *този шедьовър на модерната история*[248]. Ако *парите*, според *Ожие*, се раждат „с природни кървави петна на

[246] *John Fielden* [Джон Филдън], The Curse of the Factory System, стр. 5, 6. За първоначалните безобразия на фабричната система вж. *Dr. Aikin* [Д-р Ейкън] (1795) Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester, стр. 219, и *Gisborne* [Джисборн], Enquiry into the duties of man, 1795 г., том II. — Тъй като парната машина е пренесла фабриките от селските водопади към средата на градовете, „въздържаните" печалбари сега вече намират под ръка детския материал без насилствен приток на роби от трудовите домове. Когато *сър Р. Пийл* (баща на „министъра на благовидността") внесъл в 1815 г. своя законопроект за закрила на децата, *Ф. Хорнър* (lumen светило на Bullion-committee [Комитет за търговията със злато на кюлчета] и интимен приятел на Рикардо) заявил в Камарата на общините: „Установено е, че заедно с имота на един фалирал е била обявена и продадена на публичен търг една тайфа фабрични деца, ако може да се употреби този израз, като част от неговия имот. Преди две години (в 1813 г.) един отвратителен случай е бил разгледан от King's Bench [Съд на Кралската пейка]. Работата се касаела за група момчета. Една лондонска енория ги дала на един фабрикант, той от своя страна ги прехвърлил на друг. Най-сетне човечни хора ги открили в едно състояние на *абсолютно изгладняване от глад* (absolute famine). Друг случай, още по-възмутителен, той узнал като член на парламентарната следствена комисия. Преди не много години една лондонска енория и един ленкшайрски фабрикант сключили договор, в който уговорили, че той се задължавал на всеки 20 здрави деца да взема по едно идиот."

[247] През 1790 г. в английската Вест-Индия се падали по 10 роби на един свободен човек, във френската — по 14 на 1, в холандската — по 23 на 1 (*Henry Brougham* [Хенри Брауам], An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers, Единбург. — Моск. ред.], 1803 г., том II, стр. 74.)

[248] Изразът „*labouring poor*" [работещи бедни] се среща в английските закони от момента, когато класата на наемните работници става значителна. Тези „labouring poor" са противоположност, от една страна, на „idle poor" [неработещи бедни], просяци и т. н., от друга страна на онези работници, които още не са оскубани кокошки, а са собственици на своите средства на труда. От законите изразът „labouring poor" е минал в политическата икономия като почнем от Кълпепър, Й. Чайлд и т. н. до А. Смит и Идън. От това може да се съди за bonne foi [добросъвестността] на „execrable political cantmonger" [отвратителния на политически лицемерни] Едмунд Бърк, когато той обявява израза „labouring poor" за „execrable political cant" [отвратително политическо лицемерие]. Този сикофант, който, платен от английската олигархия, е играл ролята на романтик спрямо френската революция — също както в началото на американските смутове, когато бил плащан от северноамериканските колонии, играл ролята на либерал спрямо английската олигархия — е бил ординерен буржоа до мозъка на костите. „Законите на търговията са закони на природата и следователно —

едната буза"[248], то при *капитала* от самото му раждане капе кръв и мръсотия от всичките му пори от главата до петите[249].

7. Историческа тенденция на капиталистическата акумулация

Към какво се свежда *първоначалната акумулация на капитала*, т. е. неговият исторически генезис? Доколкото тя не е непосредствено превръщане на робите и крепостните в наемни работници, значи доколкото не е *проста промяна на формата*, тя означава само *експроприацията на непосредствения производител*, т. е. *разпадането на онази частна собственост, която почива на собствен труд*.

Частната собственост като противоположност на обществената, на колективната собственост съществува само там, където средствата на труда и външните условия на труда принадлежат на частни лица. Но според това дали тези частни лица са работниците или неработниците — и частната собственост има различен характер. Безкрайните нюанси, които тя има на пръв поглед, отразяват само междинните състояния, които лежат между тези две крайности.

Частната собственост на работника върху неговите средства за производство е основата на дребното производство, а дребното производство е необходимо условие за развитието на общественото производство и на свободната индивидуалност на самия работник. Наистина, този начин на производство съществува и в рамките на робството, на крепостничеството и на други отношения на зависимост. Но той процъфтява, развива цялата своя енергия, завоюва адекватната си класическа форма само там, където работникът е *свободен частен собственик на своите, манипулирани от самия него трудови условия*: селянинът — на земята, която обработва, занаятчията — на инструмента, който той владее като виртуоз.

Този начин на производство предполага *раздробяване* на земята и на другите средства за производство. Той изключва както *концентрацията* на последните, тъй и *кооперацията*, разделението на труда вътре в един и същ производствен процес, общественото владение и регулиране на природата, свободното развитие на *обществените* производителни сили. Той е съвместим само с тесните самоизрасли граници на производството и обществото. Да иска човек да го увековечи ... това

божии закони." (*E. Burke* [Е. Бърк], Thoughts and Details on Scarcity, стр. 31, 32.) Не е чудно, че той, верен на божиите и природните закони, винаги се е продавал на най-изгодния пазар. В съчиненията на *свещеник Такер* — Такер е бил поп и тори, но иначе порядъчен човек и добър икономист — намираме твърде добра характеристика на този Едмунд Бърк през времето на неговия либерализъм. При позорната безхарактерност, която господствува в днешно време и най-раболепно вярва в „законите на търговията", дълг е пак и пак да се заклеймяват Бърковците, които се различават от своите приемници само по едно — по своя талант!

[249] *Marie Augier* [Мари Ожие], Du Crédit Public (Париж 1842 г., стр. 265). (*Моя ред.*)

[250] „Капиталът — казва Quarterly Reviewer (сътрудник на „Куортърли ривю") — избягва смутове и кавги и по своята природа е боязлив. Това е много вярно, но все пак то не е цялата истина. Капиталът се ужасява от отсъствието на печалба или от твърде малка печалба, както природата — от празното пространство. При съответна печалба капиталът става смел. При сигурни 10% той вече може да бъде употребен навсякъде, при 20% той се оживява, при 50% той става безумно смел, за 100% той погазва с краката си всички човешки закони, при 300% няма престъпление, на което той да не се реши, дори с риск да увисне на бесилката. Ако смутовете и кавгите принасят печалба, той ще ги подбужда. Доказателство: контрабандата и търговията с роби." (*T. J. Dunning* [Т. Дж. Дънинг], Trade-Unions etc., стр. 36.)

би значило, както с право казва Пекьор, „да се узакони всеобщата посредственост". На известно стъпало той сам поражда материалните средства за своето унищожение. От този момент в утробата на обществото се раздвижват сили и страсти, които се чувствуват сковани от него. Той трябва да бъде унищожен и бива унищожен. Неговото унищожаване, *превръщането на индивидуалните и раздробени средства за производство в обществено концентрирани*, значи превръщането на лилипутската собственост на мнозина в едра собственост на малцина, т. е. *експроприирането на земята, на средствата за живот и на работните инструменти на широките народни маси* — тая ужасна и трудна *експроприация на народната маса* образува предисторията на капитала. Тя обхваща цял ред насилнически методи, от които ние прегледахме само епохалните, като *методи на първоначалната акумулация на капитала*. Експроприирането на непосредствените производители се извършва с най-безпощаден вандализъм и под нагона на най-подлите, най-мръсните, най-дребнаво злобните страсти. *Частната собственост, придобита със собствен труд и почиваща, тъй да се каже, на сраственето на отделния, независимия трудов индивид с неговите трудови условия*, се измества от *капиталистическата частна собственост*, която почива на експлоатацията на чужд, но формално свободен труд[251].

Щом като този *преобразователен процес* достатъчно разложи в дълбочина и ширина старото общество, щом работниците бъдат превърнати в пролетарии, а *условията за техния труд* — в *капитал*, щом като капиталистическият начин на производство застане на крака — по-нататъшното обобществяване на труда и по-нататъшното превръщане на земята и на другите средства за производство в обществено експлоатирани, значи в *общи средства за производство*, а оттук и *по-нататъшната експроприация на частните собственици*, придобива *нова форма*. Сега подлежи на експроприация не вече самостоятелно стопанисващият работник, а капиталистът, който експлоатира много работници.

Тази *експроприация* се извършва в хода на иманентните закони на *самото капиталистическо производство, по пътя на централизацията на капиталите*. Един капиталист убива мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази централизация или *експроприация на много капиталисти от малцина* се развива в постоянно нарастваща степен кооперативната форма на процеса на труда, съзнателното техническо приложение на науката, планомерната експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребяват само задружно, икономизирането на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран, обществен труд, вплитането на всички народи в мрежата на световния пазар, а с това и интернационалният характер на капиталистическия режим. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте масата на мизерията, потисничеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмущението на постоянно нарастващата

[251] „Ние се намираме в положение, което е съвсем ново за обществото . . . ние се стремим да отделим всеки вид собственост от всеки вид труд." (*Sismondi* [Сисмонди], Nouveaux Principes de l'Économie Politique, том II, стр. 434.)

работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. *Монополът на капитала става окови за този начин на производство* който е стигнал до разцвет заедно с него и под неговата покрива. Централизацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя бива пръсната. *Удря часът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.*

Капиталистическият начин на присвояване, който произтича от капиталистическия начин на производство, а значи и *капиталистическата частна собственост*, е *първото отрицание на индивидуалната частна собственост основана на собствен труд.* Но капиталистическото производство създава с необходимостта на природен процес своето собствено отрицание. Това е *отрицание на отрицанието.* То наново възстановява не частната собственост а *индивидуалната собственост* въз основа на придобивката на капиталистическата ера на *кооперацията и общото владеене на земята и на произведените от самия труд средства за производство.*

Естествено, превръщането на основаната на собствения труд на индивидите разпокъсана частна собственост в *капиталистическа* е несравнено по-бавен, по-корав и по-тежък процес, отколкото превръщането на капиталистическата собственост, която вече действително се основава на обществения процес на производството, в *обществена* собственост. В първия случай имаме експроприиране на народните маси от малцина узурпатори, а във втория — експроприиране на малцина узурпатори от народните маси [252].

ДВАДЕСЕТ И ПЕТА ГЛАВА

МОДЕРНАТА ТЕОРИЯ НА КОЛОНИЗАЦИЯТА [253]

Политическата икономия принципиално смесва два твърде различни вида частна собственост, от които единият *почива върху собствения труд на производителя*, а другият върху експлоатацията на чужд труд.

[252] „Напредъкът на индустрията, на който буржоазията е безволен и непротиводействуващ носител, заменя изолираността на работниците поради конкуренцията с тяхното революционно обединяване чрез асоциацията. Така че с развитието на едрата индустрия изпод краката на буржоазията се изтегля самата основа, върху която тя произвежда и си присвоява продуктите. Тя преди всичко произвежда своите собствени гробокопачи. Нейната гибел и победата на пролетариата са еднакво неизбежни. ... От всички класи, които в днешно време противостоят на буржоазията, само пролетариатът е действително революционна класа. Останалите класи се разлагат и пропадат с възхода на едрата индустрия, а пролетариатът е неин най-кръвен продукт. Средните съсловия — дребният индустриалец, дребният търговец, занаятчията, селянинът — те всички се борят против буржоазията, за да спасят от гибел своето съществуване като средни съсловия... те са реакционни, защото се мъчат да завъртят назад колелото на историята." (*Karl Marx und Friedrich Engels*, „Маркс и Енгелс", Manifest der Kommunistischen Partei, Лондон 1848 г., стр. 9, 11.)

[253] Тук става въпрос за *действителни колонии*, за девствена земя, колонизирана от свободни преселници. От икономическа гледна точка Съединените щати са все още европейска колония. Впрочем, тук спадат и такива стари поселения, в които отменяването на робството напълно е преобразило условията.

Тя забравя, че последният вид собственост е не само права противоположност на първия, но и израства само върху неговия гроб.

В Западна Европа, отечеството на политическата икономия, процесът на първоначалната акумулация е малко или много завършен. Тук капиталистическият режим или направо си е подчинил цялото национално производство, или пък — където икономическите условия са още недоразвити — той поне косвено контролира все още съществуващите наред с него западащи обществени слоеве, които принадлежат на остарелия начин на производство. Колкото по-силно крещят фактите против идеологията на икономиста, с толкова по-страстно усърдие и толкова по-уникателно прилага той върху този готов свят на капитала правните и собственическите представи на предкапиталистическия свят.

Другояче стои работата в колониите. Там капиталистическият режим се натъква навсякъде на *пречката* в лицето на производителя, който като притежател на своите собствени трудови условия със своя труд обогатява себе си, а не капиталиста. *Противоречието между тези две диаметрално противоположни икономически системи действува тук на практика* в тяхната борба. Там където капиталистът има зад гърба си силата на своята метрополия, той се старае насилствено да разчисти от своя път *почиващия на собствен труд начин на производство и присвояване.* Същата заинтересованост, която в метрополията подбужда сикофанта на капитала, икономиста, теоретически да обяви капиталистическия начин на производство за негова пълна противоположност, същата тая заинтересованост тук го кара „to make a clean breast of it" [чистосърдечно да си каже всичко] и високо да прокламира *противоречието между тези два начина на производство.* За тази цел той изтъква, че развитието на обществената производителна сила на труда — кооперацията, разделението на труда, прилагането на машинерия в големи размери и т. н. — е невъзможно без експроприацията на работниците и съответното *превръщане на техните средства за производство в капитал.* В интереса на тъй нареченото *национално богатство* той търси изкуствени средства за създаване на *бедността сред народа.* Неговата апологетична броня тук се разпада къс по къс, като крехка прахан.

Голямата заслуга на *Е. Г. Уекфийлд* не е, че той е открил нещо ново за колониите [254], а че в колониите е открил истината за капиталистическите условия на метрополията. Както протекционната система в своите зачатъци [255] цели *фабрикуване на капиталисти в метрополията*, тъй и колонизационната теория на Уекфилд, която Англия известно време се е старала да прокара *по законодателен път*, цели *фабрикуване на наемни работници в колониите.* Именно това той нарича „*systematic colonization*" (систематична колонизация).

Най-напред *Уекфийлд* открива в колониите, че притежаването на пари, на средства за живот, на машини и други средства за производство още не прави човека капиталист, ако липсва допълнението към

[254] Малкото проблясъци на Уекфилд за същността на самите колонии са били напълно антиципирани у *Мирабо-баща* у физиократите, а и още по-рано — у английските икономисти.

[255] По-късно тя става временна необходимост в международната конкуренция. Но каквито и да бъдат нейните мотиви, последиците ѝ остават все същите.

всичко това, наемният работник, другият човек, който е принуден доброволно да продава сам себе си. Той открил, че капиталът не е вещ, а изразено чрез вещи *обществено отношение* между отделни хора.[256] Господин Пийл, хленчи той, взел със себе си от Англия за Суон-ривър в Нова Холандия средства за живот и за производство на стойност 50,000 ф. ст. Но г. Пийл е бил толкова предвидлив, че освен това взел със себе си и 3,000 души от работническата класа, мъже, жени и деца. Но като пристигнал на местоназначението, „г. Пийл останал без слуга, който да му приготви леглото или да му донесе вода от реката".[257] Горкият г. Пийл, който всичко предвидил, но забравил да експортира и английските производствени отношения на Суон-ривър!

За разбирането на следващите открития на Уекфилд — две предварителни забележки. Ние знаем, че *средствата за производство и за живот*, като собственост на непосредствения производител, не са капитал. Те стават *капитал* само при условия, при които те едновременно служат и като *средства за експлоатация на работниците, и за господство над тях*. Но в главата на икономиста тази тяхна капиталистическа душа е така интимно венчана с тяхната веществена субстанция, че той във всички случаи ги нарича *капитал*, дори когато те са точно обратното. Така е у *Уекфилд*. По нататък: разпокъсването на средствата за производство, като индивидуална собственост на множество независими един от друг, самостойно стопанисващи работници, той нарича *равно поделяне на капитала*. Икономистът в това отношение прилича на феодалния юрист. И последният на чисто парични отношения е лепил феодални юридически етикети.

„Ако — казва Уекфилд — капиталът се поделяше по равно между всички членове на обществото, *нито един човек нямаше да има интерес да акумулира повече капитал, отколкото може сам да употреби със своите собствени ръце*. До известна степен такъв е случаят в някои нови американски колонии, където страстта към поземлена собственост *пречи на съществуването на класа от наемни работници*".[258] Значи докато работникът може да акумулира за самия себе си — а той може това докогато си остава собственик на своите средства за производство, — *капиталистическата акумулация и капиталистическият начин на производство* са невъзможни. За тях липсва необходимата им *класа от наемни работници*. Но по какъв начин е било постигнато в стара Европа *експроприирането на трудовите условия на работника* и значи по какъв начин са били създадени капиталът и наемният труд? Чрез доста оригинален contrat social [обществен договор]. „човечеството... е възприело един прост метод за насърчаване на *акумулацията на капитала*", която, то се знае, още от адамово време му се мержеела като крайна и единствена цел на неговото съществуване: „*то се разделило на собственици на капитал и собственици на труд... това разделение е било резултат на доброволно разбирателство и комбинация*".[259] С една дума: масата на човечеството *експроприирала сама себе си* в чест на „акумулацията на *капитала*". Би трябвало да очакваме, че инстинктът на този самоотвержен фанатизъм би трябвало да си отпусне юздите именно в колониите, тъй като само там съществуват такива хора и условия, които биха могли да пренесат един contrat social от царството на мечтите в царството на действителността. Но защо е тогава „*систематичната колонизация*" в противоположност на *самораслата колонизация*? А това тук: „съмнително е дали в северните щати на САЩ, една десета част от населението спада към категорията на наемните работници... А в Англия... широката народна маса се състои от наемни работници".[260] Нещо повече, инстинктът на трудещото се човечество за самоекспроприиране в чест на капитала е така нищожен, че *робството*, дори според Уекфилд, е единствена *саморасла* основа на колониалното богатство. Неговата *систематична колонизация* е просто pis aller [от немай къде], тъй като тя, ще-не ще, има работа със свободни хора, а не с роби. „Първите испански заселници в Сан Доминго не са получили никакви работници от Испания. Но без работници (т. е. *без робство*) *капиталът* би загинал или поне би се свил до такива дребни размери, при които всеки индивид може да го употреби със собствените си ръце. Това наистина се извършило в последната основана от англичаните колония, където голям капитал във вид на семена, добитък и инструменти пропаднал поради липса на наемни работници и където нито един колонист не притежава повече капитал, отколкото може да употреби със собствените си ръце".[261]

Ние видяхме *експроприирането на земята на народните маси е основата на капиталистическия начин на производство*. Напротив, същността на една свободна *колония* се състои в това, че масата на земята е още народна собственост и поради това всеки заселник може да превърне част от нея в своя частна собственост и в свои индивидуални средства за производство, без да пречи на по-късните заселници да извършват същата операция.[262] Това е тайната както за процъфтяването на колониите, така и за язвата, която ги разяжда — тяхната съпротива против *заселването на капитала*. „Там където земята е *твърде евтина* и *всички хора са свободни*, където всеки, който пожелае, може да получи парче земя за себе си — там не само трудът е твърде скъп (колкото се отнася до частта на работника от неговия продукт) *но е голяма и мъчнотията е да се получи комбиниран труд на каквато и да е цена*".[263]

Тъй като в колониите още не съществува отделянето на работника от условията на труда и от техния корен — земята, или съществува

[256] „Негърът е негър. Само при известни условия той става *роб*. Машината за предене на памук е машина за предене на памук. Само при известни условия тя става *капитал*. Откъсната от тези условия, тя също тъй не е капитал, както и златото не е само по себе си *пари* или захарта не е сама по себе си *цена* на захарта... *Капиталът е обществено производствено отношение. Той е историческо производствено отношение*." (*Karl Marx* [Маркс], Lohnarbeit und Kapital, в „Neue Rheinische Zeitung" [„Нойе райнише цайтунг"], № 266 от 7 април 1849 г.)
[257] *E. G. Wakefield* [Е. Г. Уекфилд], England and America, том II, стр. 33.
[258] Пак там, том I, стр. 17, 18.

[259] *E. G. Wakefield* [Е. Г. Уекфилд], England and America, том I, стр. 18.
[260] Пак там, стр. 42, 43, 44.
[261] Пак там, том II, стр. 5.
[262] „За да бъде елемент на колонизацията, земята не само трябва да бъде необработена, но трябва да е обществена собственост, която да може да бъде превърнато в частна собственост" (пак там, том II, стр. 125).
[263] Пак там, том I, стр. 247.

само спорадично, или пък на твърде ограничено пространство — още не съществува и *отделянето на земеделието от индустрията*, нито *унищожаването на селската домашна индустрия*, а в такъв случай отгде ще се вземе *вътрешният пазар* за капитала? „Нито една част от населението на Америка не е *изключително земеделска*, с изключение на робите и техните господари, които комбинират капитал и труд за едри предприятия. Свободните американци, които сами обработват земята, се занимават освен това и с много други работи. Част от мебелите и сечивата, които те употребяват, обикновено са изготвени от самите тях. Често те сами строят своите къщи и сами карат продуктите от своята собствена индустрия на най-отдалечени пазари. Те са предачи и тъкачи, фабрикуват масло и свещи, обувки и дрехи за свое собствено потребление. В Америка земеделието често е странично занятие на ковача, на воденичаря или на търговеца."[264] Между такива чудаци къде остава поле за проява на „въздържанието" на капиталиста?

Голямата прелест на капиталистическото производство се състои в това, че то не само че постоянно *възпроизвежда* наемния работник като *наемен работник*, но и, *съответно на акумулацията на капитала*, *винаги произвежда относителна пренаселеност от наемни работници*. По този начин *законът за търсенето и предлагането на труда* се държи в правилни релси, колебанията на работната заплата се включват в предели, удобни за капиталистическата експлоатация, и накрай гарантира се толкова необходимата *социална зависимост на работника от капиталиста*, онова *абсолютно отношение на зависимост*, което у дома си, в метрополията, икономистът най-устато може да извърти в *свободно договорно отношение между купувач и продавач*, *между еднакво независими стокопритежатели*, притежатели на стоката-капитал и на стоката-труд. Но в колониите тая прекрасна илюзия е изцяло разбита. Абсолютното население тук расте много по-бързо, отколкото в метрополията, тъй като много работници се появяват на света вече възрастни — и въпреки това трудовият пазар е винаги *недостатъчно пълен*. Законът за търсенето и предлагането на труда се проваля. От една страна старият свят постоянно хвърля все нов капитал, който ламти за експлоатация и чувствува потребност от въздържание, от друга страна *редовното възпроизвеждане на наемните работници като наемни работници* среща най-опърничави и отчасти непреодолими пречки. Какво ти *произвеждане на прекален брой наемни работници* в сравнение с акумулацията на капитала! Днешният наемен работник утре става независим, самостойно стопанисващ селянин или занаятчия. Той изчезва от трудовия пазар — само че не влиза в трудовия дом. Това *постоянно превръщане на наемните работници в независими производители*, които работят за себе си вместо за *капитала* и обогатяват себе си вместо господин капиталиста, оказва от своя страна много вредно обратно влияние върху състоянието на *трудовия пазар*. Не само че степента на експлоатацията на наемния работник остава неприлично ниска, но на това отгоре той губи, заедно с отношението на зависимост, и чувството на зависимост от въздържащия се капиталист. Оттук произтичат всички

[264] *E. G. Wakefield* [Е. Г. Уекфилд]. England and America, том I, стр. 21, 22.

ония неуредици, които тъй жизнено, тъй словоохотливо и тъй трогателно описва нашият Е. Г. Уекфилд.

Притокът на наемен труд — оплаква се той — не е нито постоянен, нито равномерен, нито достатъчен. Той „винаги е не само твърде малък, но и несигурен"[265]. „Макар че продуктът, който трябва да бъде поделен между работника и капиталиста, е голям, *работникът взема толкова голяма част, че скоро сам става капиталист*... Но само малцина могат да акумулират големи богатства — дори ако живеят необикновено дълго."[266] Работниците просто не позволяват на капиталиста да се *въздържа* от заплащането на по-голямата част от техния труд! Не него нищо не му помага и ако се изхитри да внесе от Европа, заедно със своя капитал, и свои собствени работници. „Те скоро престават да бъдат наемни работници, скоро се превръщат в независими селяни или дори в конкуренти на своите стари господари на самия работен пазар."[267] Какъв ужас! Добрият капиталист сам, със своите собствени хубави парички, е докарал от Европа своите собствени живи конкуренти! Това е вече връх на всичко! Не е чудно, че Уекфилд се оплаква от *липса на отношение на зависимост и на чувство на зависимост у наемните работници* в колониите. Поради високите работни заплати — казва неговият ученик *Мерайвейл* — в колониите съществува страстна потребност от *по-евтин и по-покорен труд*, от *такава класа, на която капиталистът да може да диктува условията, вместо да му ги диктува тя*... В старите цивилизовани страни *работникът, макар и свободен, по силата на природните закони е зависим от капиталиста, а в колониите тая зависимост трябва да бъде създадена чрез изкуствени средства*[268].

[265] *E. G. Wakefield* [Е. Г. Уекфилд]. England and America, том II, стр. 116.

[266] Пак там, том I, стр. 131.

[267] Пак там, том II, стр. 5.

[268] *Merivale* [Мерайвейл]. Lectures on colonization etc., том II, стр. 235–314. Дори кроткият вулгарен икономист и *привърженик на свободната търговия Молинари* казва: „В колониите, в които робството е премахнато без да е бил заместен *принудителният труд със съответното количество свободен труд*, е било наблюдавано *обратното на това, което всеки ден се извършва пред нашите очи*. Било наблюдавано как *простите работници* от своя страна *експлоатирали* индустриалните капиталисти, като изисквали от тях заплати, съвсем непропорционални към онзи *законен дял* (part légitime), който им се падал от продукта. Тъй като плантаторите нямали възможност да получават за своята захар задоволителна цена, за да могат да покриват повишението на работната заплата, те били принудени да покриват разликата най-напред от *своите печалби*, а после и от самите свои капитали. По такъв начин много плантатори били разорени, а други спрели своите предприятия, за да избегнат предстоящото разорение... Без съмнение, по-добре е да пропадат натрупаните капитали, отколкото цели поколения хора" (колко великодушно от страна на г. Молинари!), „но не е ли по-добре да не пропадат нито едните, нито другите?" (*Molinari*. Молинари. Études Économiques, стр. 51, 52.) Господин Молинари, господин Молинари! А какво ще стане с десетте божи заповеди, с Мойсей и пророците, със *закона за търсенето и предлагането*, ако в Европа „l'entrepreneur" [предприемачът] може да намалява „part légitime" [законния дял] на работника, а във Вест-Индия обратно, работникът може да намалява тази „part légitime" на предприемача! И кажете, моля, що за „part légitime" е този, който според вашето признание европейският капиталист не плаща всекидневно? На г. Молинари страшно му се иска, щото там, в колониите, където работниците са толкова „прости", че „експлоатират" капиталиста, той с полицейски мерки да пусне в правилен ход закона за търсенето и предлагането, който иначе действува автоматично.

Но каква е според Уекфилд последицата от тези неуредици в колониите? Една *„варварска система на разпиляване"* на производителите и на националното богатство[269]. Раздробяването на средствата за производство между безбройни самостойно стопанисващи собственици унищожава, *заедно с централизацията на капитала, още и всяка основа на комбинирания труд*. Всяко дългосрочно предприятие, което се разпростира на дълги години и изисква авансиране на основен [фиксиран] капитал, се натъква на пречки при своето осъществяване. В Европа капиталът не се колебае ни минута, защото работническата класа образува негова жива принадлежност, която винаги се намира в изобилие и винаги е на разположение. Но в колониалните страни! Уекфилд разправя един безкрайно скърбен анекдот. Той беседвал с няколко капиталисти от Канада и от щата Ню-Йорк, където вълните на емиграцията често се запъват и оставят утайка от „надминаващи нужния брой" работници. „Нашият капитал — въздиша едно от действуващите лица на тази мелодрама, — нашият капитал беше готов за много операции, които изискват до завършването си значителен период от време; но можехме ли ние да почнем такива операции с работници, които, както знаехме, скоро ще ни обърнат гръб? Да бяхме уверени, че ще можем да задържим труда на тези преселници, веднага и с радост щяхме да ги ангажираме, и то на висока цена. Дори въпреки че сме сигурни, че ще ги загубим, ние все пак щяхме да ги ангажираме, *ако бяхме сигурни, че ще имаме пресен приток според нашите потребности*."[270]

След като пищно обрисува контраста между английското капиталистическо земеделие с неговия „комбиниран" труд и разпръснатото американско селско стопанство, Уекфилд се изтърваба да покаже и опаката страна на медала. Той описва американската народна маса като имотна, независима, предприемчива и относително образована, докато „английският земеделски работник е жалък бедняк (a miserable wretch), паупер... В коя страна, освен в Северна Америка и в някои нови колонии, заплатата за свободния земеделски труд значително надминава най-необходимите средства за издръжка на работника?... Без съмнение, работните коне в Англия — тъй като са ценна собственост — са много по-добре хранени отколкото английският земеделски работник"[271]. Но — never mind [дребна работа], *националното богатство* по самата си природа е идентично с *народната мизерия*.

Но как да се изцерят колониите от тази антикапиталистична язва? Ако цялата земя с един замах бъде превърната от народна собственост в частна собственост, наистина злото ще бъде унищожено из корен, но заедно с него — и *колонията*. Майсторлъкът е с един куршум да убиеш два заека. Трябва с правителствена наредба да се определи на девствената земя *изкуствена цена, независима от закона за търсенето и предлагането*, която да принуди преселника да работи по-продължително време като наемен работник, докато спечели достатъчно пари, за да купи земя[272] и се превърне в независим селянин. *Фондът*, който

[269] *Wakefield* [Уекфилд], England and America, том II, стр. 52.
[270] Пак там, стр. 191, 192.
[271] Пак там, том I, стр. 47, 246.
[272] „Благодарение на присвояването на земята и на капиталите, добавяте вие, човек, *който има само своите ръце*, намира работа и добива доход... напротив,

ще се стича от продажбата на земята по цена, относително *равносилна на забрана* за наемния работник [да купува земя], значи *паричния фонд изстискан из работната заплата* при нарушаване на свещения закон за търсенето и предлагането, правителството трябва от своя страна да го употребява, за да внася голтаци от Европа в колониите — в същата степен, в която този фонд расте, и по този начин да поддържа пълен *пазара за наемни работници* за господин капиталиста. При тези условия tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles [всичко ще бъде най-добре в тоя най-хубав от всички възможни светове]. Това е голямата тайна на *„систематичната колонизация"*. „Според този план — триумфално се провиква Уекфилд — *притокът на труда непременно ще бъде постоянен и редовен*, защото, първо, тъй като нито един работник не ще бъде в състояние да придобие земя, докато не е работил за пари, всички преселени работници, като работят комбинирано за заплата, ще *произведат за своя господар капитал за използуване на още по-голям брой работници*; второ, всеки, който окачи на пирона наемния труд и стане земепритежател, *именно с купуването на земя ще осигури фонда за пренасяне на пресни работници в колониите*"[273]. Естествено, октроираната от държавата цена на земята трябва да бъде *„достатъчна"* (*sufficient price*), т. е. толкова висока, „че да пречи на работниците да стават независими селяни, докато не дойдат други, които да заемат тяхното място на пазара на наемния труд"[274]. Тази „достатъчна *цена на земята*" е само евфемичен описателен израз за онази *откупна сума*, която работникът плаща на капиталиста за позволението да се оттегли от пазара на наемния труд и да отиде на село. Той трябва най-напред да създаде *„капитал"* за господин капиталиста, за да може той да експлоатира *повече работници*, а после — да докара на трудовия пазар „заместник", когото правителството на негови разноски експедира през морето за бившия му господин капиталист.

Крайно характерно е, че английското правителство в продължение на много години е прилагало този метод на *„първоначална акумулация"*, предписан от г. Уекфилд специално за употреба в колониалните страни. Естествено, фиаското е било толкова позорно, както и фиаското на банковия закон на Пийл. Резултатът е бил само, че потокът на емиграцията е бил отклонен от английските колонии за към Съединените щати. През това време напредъкът на капиталистическото производство в Европа, придружен от нарастващ *правителствен натиск*, е направил излишна рецептата на Уекфилд. От една страна грамадният и непрекъснат поток от хора, които година след година се отправят към Америка, оставя на пластове утайка в източната част на Съединените щати, защото вълната на емиграцията от Европа по-бързо изхвърля хората на тамошния работен пазар, отколкото може да ги измете за към Запада.

само на *индивидуалното присвояване на земята* се дължи това, че *има хора, които притежават само своите ръце*... Ако турите един човек в празно пространство, вие му отнемате въздуха. Също тъй постъпвате, когато завземате земята... То е равносилно на това, да го турите в празно пространство, лишено от всяко богатство, за да не може да живее другояче освен според вашата воля." (*Colins* [Колинс], L'Économie Politique etc., том III, стр. 268—271 [267. — *Мосх. ред.*].)
[273] *Wakefield* [Уекфилд], England and America, том II, стр. 192.
[274] Пак там, стр. 45.

другата емиграционна вълна. От друга страна американската гражданска война е оставила като своя последица колосален национален дълг и заедно с него — тежко данъчно бреме, поява на най-долна финансова аристокрация, харизване на грамадна част от обществените земи на спекулантски дружества за експлоатация на железници, мини и т. н., накъсо — най-бърза централизация на капитала. По такъв начин великата република е престанала да бъде обетована земя за преселниците-работници. Капиталистическото производство там напредва с гигантски крачки, макар че там спадането на работната заплата и зависимостта на наемния работник още далече не са се смъкнали до нормалното европейско равнище. Тъй шумно порицаваното и от самия Уекфилд безсрамно разхищаване на необработените колониални земи, които английското правителство е раздавало на безценица на аристократите и капиталистите, заедно с потока от хора, привличан от златните мини, и с конкуренцията, която вносът на английски стоки прави дори и на най-дребния занаятчия — е създало, особено в *Австралия*[275], едно достатъчно „относително свръхнаселение от работници", така че почти всеки пощенски параход донася зловещата вест за препълване на австралийския трудов пазар — „glut of the Australian labour-market", — а проституцията там на места процъфтява също тъй буйно, както и на лондонския Хеймаркет.

Но нас тук не ни занимава положението на колониите. Нас ни интересува само тайната, която политическата икономия на Стария свят е открила в Новия свят и е шумно възвестила, *капиталистическият начин на производство и акумулация, а значи и капиталистическата частна собственост, обуславят унищожаването на почиващата на собствен труд частна собственост, т. е. обуславят експроприацията на работника.*

[275] Щом Австралия станала своя собствена законодателка, тя естествено издала благоприятни за преселниците закони, но на пътя им се изпречва извършеното вече от англичаните разпродаване на земите на безценица. „Първата и най-важна цел, към която се стреми новият поземлен закон от 1862 г., се състои в това — да създаде по-големи облекчения за заселването на народа." („The Land Law of Victoria, by the *Hon. G. Duffy* Дюфи, Minister of Public Lands", Лондон 1862 г., стр. 3. — *Нем. ред.*)

ПРИЛОЖЕНИЯ

ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

„КАПИТАЛЪТ"*

I

Откак по света има капиталисти и работници, не е излизала книга, която да има за работниците такова голямо значение, както тази, която разглеждаме. В нея за пръв път е научно разработено, и то с такава дълбочина и точност, на каквато е способен само един немец — отношението между капитала и труда, тази ос, около която се върти цялата наша днешна обществена система. Колкото и да са ценни и да останат ценни съчиненията на един Оуен, Сен-Симон, Фурие — едва на един немец беше съдено да се изкачи до височината, от която се вижда ясно и прегледно цялата област на модерните социални отношения — също както наблюдателят, който стои на най-високия връх, вижда ясно и прегледно по-ниските планински местности.

Досегашната политическа икономия ни учи, че трудът е източникът на всяко богатство и мярката на всички ценности, така че два предмета, произвеждането на които е струвало едно и също работно време, имат една и съща стойност, и че тъй като средно взето само еднакви стойности са разменими помежду си, трябва да се разменят еднакви стойности. Но тя същевременно учи, че има един вид натрупан запас от труд, който тя нарича капитал; че този капитал — със съдържащите се в него спомагателни източници — покачва стократно и хилядократно производителността на живия труд и че срещу това претендира за известно възнаграждение, което се нарича профит или печалба. Както знаем всички, в действителност това нещо се извършва по такъв начин, че печалбите на натрупания мъртъв труд стават все по-масови, капиталите на капиталистите — все по-колосални, докато заплатата на живия труд става все по-малка, а масата на живеещите само от своята работна заплата работници — все по-многобройна и все по-обедняла. Как да се разреши това противоречие? Как може да остава печалба за капиталиста, ако работникът получава в замяна пълната стойност на труда, която е прибавил към своя продукт? А работата би трябвало да стои точно така, тъй като се разменяват само еднакви стойности. От друга страна — как може да бъдат разменявани еднакви стойности, как може работникът да получава пълната стойност на своя продукт, когато, както

---

* Статия, отпечатана в „Demokratisches Wochenblatt" [„Демократишес вохенблат"], Лайпциг, от 21 и 28 март 1868 г. — *Моск. ред.*

Всички пояснителни преводи и бележки в квадратни скоби във всички текстове на приложението са наши. — *Ред.*

признават мнозина икономисти, този продукт се поделя между него и капиталиста? Досегашната икономия стои безпомощна пред това противоречие, пише или заеква смутено безсъдържателни фрази. Дори и досегашните социалистически критици на политическата икономия не са били в състояние да направят нещо повече от това — да изтъкнат това противоречие; никой не го е разрешил, докато сега Маркс най-после проследи процеса на възникването на тази печалба до самото място на нейното раждане и с това изясни всичко.

При разглеждането на капитала Маркс изхожда от простия, нотормо очевиден факт, че капиталистите увеличават своя капитал чрез размяната: с парите си те купуват стока и после я продават за повече пари, отколкото тя им е струвала. Например един капиталист купува памук за 1.000 талера и го препродава за 1.100 талера, значи „спечелва" 100 талера. Този превес от 100 талера над първоначалния капитал Маркс нарича *принадена стойност*. Откъде произлиза тази принадена стойност? Според предпоставката на икономистите разменят се само еднакви стойности — и в областта на абстрактната теория това е наистина правилно. Покупката на памук и неговата препродажба не може да донесе принадена стойност, също както не може да я донесе обменянето на един сребърен талер за трийсет сребърни гроша и обратното обменяне на дребните пари срещу сребърния талер, от което човек не става нито по-богат, нито по-беден. Но принадената стойност не може да възникне и от това, че продавачите продавали стоките над тяхната стойност или че купувачите ги купували под тяхната стойност — защото всеки от тях е последователно ту продавач, ту купувач, така че тук би имало изравняване. Принадената стойност също тъй не може да идва и от това, че купувачите и продавачите взаимно се излъгвали — защото това не би създало никаква нова стойност или принадена стойност, а само по друг начин би разпределило наличния капитал между капиталистите. Въпреки че капиталистът купува стоките по тяхната стойност и ги продава по тяхната стойност, той извлича повече стойност, отколкото е вложил в тях. Как става това?

При сегашните обществени отношения капиталистът намира на стоковия пазар *една стока*, която има своеобразния характер, че *нейната употреба е източник на нова стойност, създаване на нова стойност*, и тази стока е — *работната сила*.

Каква е стойността на работната сила? Стойността на всяка стока се измерва с работното време, което е необходимо за нейното производство. Работната сила съществува в лицето на живия работник, който има нужда от определено количество средства за живот, за да гарантира своето съществуване, както и издръжката на своето семейство, което ще осигури приемствеността на работната сила и след неговата смърт. Така че работното време, което е необходимо за произвеждането на тези средства за живот, представлява стойността на работната сила. Капиталистът я заплаща на седмица и срещу това купува употребата на седмичния труд на работника. Дотук господа икономистите ще бъдат горе-долу съгласни с нас по въпроса за стойността на работната сила.

Но ето че капиталистът поставя своя работник на работа. За определено време работникът ще даде толкова работа, колкото е представена в неговата седмична заплата. Ако приемем, че седмичната заплата на

работника представя три работни дни — работник, който започва работа в понеделник, в сряда вечер вече ще е заместил на капиталиста *вълната стойност на платената работна заплата*. Но престава ли той тогава да работи? Съвсем не. Капиталистът е купил неговия *седмичен* труд, така че работникът ще трябва да работи и през останалите три дни на седмицата. Този *принаден труд* на работника свръх времето, което е необходимо за заместване на неговата заплата, е *източникът на принадената стойност*, на печалбата, на постоянно нарастващото набъбване на капитала.

Нека не ни казват, че произволно сме приемали, че работникът за три дни ще отработи заплатата, която е получил, и че останалите три дни ще работи за капиталиста. Тук в същност е съвсем безразлично дали той има нужда от тъкмо три дни, за да замести заплатата си, или от два, или от четири — това се променя според обстоятелствата; но важното е, че освен труда, който е заплатил, капиталистът изтръгва и друг труд, който *не е заплатил*, а това съвсем не сме го приели произволно, защото от този ден, от който капиталистът би получавал от работника вече само толкова труд, колкото му е платил със заплатата — от този ден той би затворил своята работилница, защото тъкмо тогава би отишла на вятъра цялата му печалба.

Тук намираме решението на всички онія противоречия. Възникването на принадената стойност (значителна част от която образува печалбата на капиталиста) сега е съвсем просто и естествено. Стойността на работната сила се заплаща, но тази стойност е много по-малка от стойността, която капиталистът сьумява да изкара от работната сила, и тъкмо тази разлика, *незаплатеният труд*, е делът на капиталиста, или по-точно казано — на капиталистическата класа. Защото дори печалбата, която в посочения по-горе пример търговецът на памук е изкарал от своя памук, непременно се състои от незаплатен труд — стига само да не са се покачили цените на памука. Търговецът трябва да го продаде на някой памучен фабрикант, който освен казаните 100 талера може да изкара печалба за себе си и от своя фабрикат, значи поделя с търговеца присвоения незаплатен труд. Изобщо този незаплатен труд издържа всички неработещи членове на обществото. От него се плащат държавните и общинските данъци, доколкото те лягат върху капиталистическата класа, поземлените ренти на земевладелците и т. н. На него почива целият съществуващ обществен строй.

От друга страна би било глупаво да смятаме, че незаплатеният труд е възникнал едва при сегашните отношения, при които производството се извършва от една страна от капиталисти и от друга — от наемни работници. Напротив. Потисканата класа във всички времена е била принудена да извършва незаплатен труд. През цялото дълго време, когато робството е било господствуващата форма на организацията на труда, робите е трябвало да работят много повече, отколкото са им давали под формата на средства за живот. Същото е било под господството на крепостничеството и до премахването на селския ангарийен труд; тук дори осезаемо се проявява разликата между времето, през което селянинът е работил за собствената си издръжка, и принаденото време за земевладетеля — защото това принадено време е било отделно от първото. Сега формата е променена, но същността на работата си е

останала, и докато „една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената си издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика на средствата за производство“ (Маркс, стр. 191).

II

В предишната статия видяхме, че всеки работник, който е нает от капиталиста, извършва двояка работа: през една част от своето работно време той замества заплатата, която му е авансирал капиталистът, и тази част от труда Маркс нарича *необходим труд*. Но и след това работникът има още да работи и през това време произвежда *принадена стойност* за капиталиста, като значителна част от нея се пада на печалбата. Тази част от труда се нарича принаден труд.

Да приемем, че работникът работи три дни от седмицата, за да замести своята заплата, и три дни — за да произведе принадена стойност за капиталиста. Изразено другояче, това значи, че при дванадесетчасов работен ден той работи всеки ден по шест часа за своята заплата и по шест часа за произвеждане на принадена стойност. От седмицата могат да бъдат изкарани само шест дни, а дори ако бъде взет и неделният ден — само седем, а от всеки работен ден могат да бъдат изкарани шест, осем, десет, дванадесет, петнадесет и дори повече работни часа. За своята еднодневна надница работникът е продал на капиталиста един работен ден. *Но какво нещо е един работен ден?* Осем часа или осемнадесет?

Капиталистът има интерес работният ден да бъде удължен колкото може повече. Колкото е по-дълъг работният ден, толкова повече принадена стойност той ще произведе. Работникът има вярното чувство, че всеки час труд, който той отработва след като е заместил своята работна заплата, му е неправомерно отнет; той със собственото си тяло трябва да изтърпи какво значи да работиш прекомерно дълго време. Капиталистът се бори за своята печалба, а работникът — за своето здраве, за няколко свободни часа през деня, та да може не само да работи, да спи и да яде, но и иначе да се прояви като човек. Между другото да забележим, че никак не зависи от добрата воля на отделните капиталисти дали да се намесят в тази борба или не — защото конкуренцията заставя и най-филантропичния измежду тях да се присъедини към своите колеги и да превърне в правило също тъй дългото работно време, което имат и те.

Борбата за установяване на работния ден трае от първите исторически прояви на свободните работници та до ден днешен. В различни браншове господствуват различни наследени по традиция работни дни, но в действителност тях рядко ги спазват. Само там, където закон определя работния ден и надзирава неговото спазване — само там наистина може да се каже, че съществува нормален работен ден. А така е засега почти само в английските фабрични окръзи. Там е установен десетчасов работен ден ($10\frac{1}{2}$ часа през петте дни, $7\frac{1}{2}$ часа в събота) за всички жени и за момчета от 13 до 18 години, а тъй като мъжете не могат да работят без тях, и те попадат под десетчасовия работен ден. Този закон

английските фабрични работници са си извоювали с дългогодишна издръжливост, с най-жилава, най-упорита борба срещу фабрикантите, със свободата на печата, с правото на сдружаване и на събрания, както и с умело използуване на пукнатините сред самата господствуваща класа. Този закон е станал паладиум* на английските работници, той постепенно е разпространен върху всички клонове на едрата индустрия, а през миналата година — в почти *всички браншове*, поне във всички, в които са заети жени и деца. За историята на това законодателно урегулиране на работния ден в Англия разглежданото съчинение съдържа извънредно подробен материал. И следващият „северногермански райхстаг“ ще има да разисква върху един статут за индустрията, а с това и за урегулирането на фабричния труд. Ние очакваме, че нито един от представителите, които са прокарани там от немските работници, няма да пристъпи към обсъждането на този закон, без да се е запознал предварително с книгата на Маркс. *Предстои да бъдат положени много работи.* Пукнатините сред господствуващите класи са по-благоприятни за работниците, отколкото са били в Англия когато и да било, защото *общото избирателно право заставя господствуващите класи да се умилкват за благоволението на работниците.* При тези обстоятелства четирима или петима представители на пролетариата са *сила*, стига да знаят да използуват своите позиции, стига преди всичко да знаят за какво се касае — нещо, което буржоата не знаят. А за това книгата на Маркс им дава в ръцете готов целия материал.

Ние отминаваме цяла редица други чудесни изследвания от повече теоретичен интерес и се спираме само на заключителната глава, която разглежда акумулацията или натрупването на капитала. В нея най-напред се изтъква, че капиталистическият метод на производство, т. е. този метод, който се осъществява от една страна от капиталисти и от друга страна — от наемни работници, не само че винаги наново произвежда на капиталиста неговия капитал, но и същевременно винаги наново произвежда и бедността на работниците, тъй че е осигурено такова положение, при което на една страна винаги наново ще съществуват капиталисти, които са собственици на всички средства за живот, на всички сурови продукти и на всички работни инструменти, а на друга страна — широките работнически маси, които са принудени да продават на капиталистите своята работна сила срещу такова количество от средства за живот, което в най-добрия случай едва достига за да ги поддържа работоспособни и да отглежда ново поколение от работоспособни пролетарии. Но капиталът не само се възпроизвежда: той постоянно се умножава и уголемява — а с това се умножава и уголемява и неговата власт над лишената от собственост работническа класа. И също както капиталът се възпроизвежда във все по-голям мащаб, също така модерният капиталистически начин на производство възпроизвежда във все по-голям мащаб, във все по-нарастващ брой класата на безимотните работници. „Акумулацията на капитала възпроизвежда капиталистическото отношение в разширен мащаб, повече капиталисти или по-едри капиталисти на единия полюс, повече наемни работници на другия ... *Значи акумулацията на капитала е умножаване на про*

* Паладиум — светиня-закрилница. — *Ред.*

летариата" (стр. 500). Но тъй като с напредъка на машинарията, с усъвършенствуването на земеделието и т. н. има нужда от все по-малко работници, за да бъдат произведени едно и също количество продукти, тъй като това усъвършенствуване, т. е. това превръщане на работниците в надвишаващи нужния брой, расте дори по-бърже отколкото нарастващият капитал — какво става с този все по-увеличаващ се брой на работниците? Те образуват една индустриална резервна армия, която през време на лоши и средни стопански периоди е заплащана *под* стойността на нейния труд и нередовно намира работа или изпада на грижите на общественото подпомагане на бедните а през периоди на особено стопанско оживление е безусловно необходима за капиталистическата класа, както това очевидно личи в Англия — но *при всички обстоятелства* тази индустриална резервна армия служи, за да пречупва съпротивителната сила на редовно заетите работници и да държи на ниско равнище техните заплати. „Колкото по-голямо е общественото богатство . . . толкова по-голяма е относителната пренаселеност (превесното население) или индустриалната резервна армия. Но колкото по-голяма е тази резервна армия в сравнение с активната (редовно заетата) работническа армия, толкова по-масова е консолидираната (постоянната) пренаселеност или ония работнически слоеве, чиято мизерия е обратно пропорционална на мъките на техния труд. Най-сетне, колкото по-голям е сиромашкият лазаровският слой на работническата класа и индустриалната резервна армия — толкова по-голям е официалният пауперизъм. *Това е абсолютният, всеобщ закон на капиталистическата акумулация.*" (стр. 527)

Това са, и то строго научно доказани — официалните икономисти грижливо се пазят да направят макар и само опит за тяхното оборване, — някои от главните закони на модерната, капиталистическата обществена система. Но казва ли това всичко? Съвсем не. Като изтъква най-точно лошите страни на капиталистическото производство, Маркс също тъй ясно показва, че тази обществена форма е била необходима, за да развие производителните сили на обществото до такава степен, която ще даде възможност за еднакво и достойно за човека развитие за *всички* членове на човешкото общество. Всички предишни обществени форми са били твърде бедни за тази цел. Едва капиталистическото производство създава онези богатства и производителни сили, които са необходими за това, но то едновременно създава в лицето на потиснатите работнически маси онази обществена класа, която все повече и повече бива принудена да поеме използуването на тези богатства и производителни сили в полза на цялото общество — а не както е сега, в полза на една монополистична класа.

КАРЛ МАРКС И ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ПИСМА ВЪРХУ „КАПИТАЛА"

МАРКС ДО ЕНГЕЛС

22 юни 1867 г.

Драги Фред,

[...] Надявам се, че си доволен от четирите кóли. За мен твоето досегашно задоволство е по-важно от anything [всичко, което] другите по света may say of it [могат да кажат по това]. Във всеки случай надявам се, че буржоазията през целия си живот ще има да си спомня за моите циреи. А ето ти нов пример за това, какви кучета са те! Ти знаеш, че Children's Employment Commission [Комисията за изследване на детския труд] е функционирала 5 години. Веднага след нейния пръв отчет, който излезе през 1863 г., изобличените браншове бяха „оризвани". В началото на сегашната сесия торийското правителство per [чрез] Уолпъл, тази weeping willow [плачеща върба] внесе един bill (законопроект), с който се приемаха всички предложения на комисията, макар и в твърде съкратен мащаб. Подлежащите на оризване хубостници, между които и едрите метални фабриканти, а особено и вампирите на „домашното производство", се умълчаха като пострани. А сега поднасят до парламента петиция и искат — *ново проучване* на въпроса! Старото било пристрастно! Те разчитат на това, че законопроектът за реформите ще абсорбира цялото внимание на обществото, така че тази работа да може да бъде контрабандирана съвсем удобничко и privately [тайно], докато в същото време лош вятър духа против Trades Unions [трейдюнионите, профсъюзите]. Най-лошото нещо в тия „Reports" [отчети] са *собствените показания на тия хубостници*. Така че те знаят, че новото проучване цели само едно, и то тъкмо това, „което искаме ние, буржоата" — нов петгодишен срок за експлоатация! За щастие, моето положение в „the International" [Интернационала] ми позволява да тегля черта през дебелите сметки на тези кучета. Работата е съвсем необикновено важна. Въпросът е за *премахване на мъченията* на 1½ милиона хора, като не смятаме тук the adult male workingmen [възрастните работници мъже]!

Колкото се отнася до развитието на *стойностната форма*, аз и последвах, и *не* последвах твоя съвет, за да постъпя диалектически и в това отношение. Т. е. аз 1) написах едно *приложение*, в което излагам *същото нещо* колкото може по-просто и колкото може по-школски, и 2) според твоя съвет подразделих всеки нов откъс на параграфи и пр.

*с отделна заглавка**. А в *предговора* казвам на „*недиалектичния*" читател да прескочи страниците от x до y и вместо тях да чете приложението. Тук става дума не само за филистерите, но и за жадната за знания младеж и т. н. Освен това този въпрос е твърде много решаващ за цялата книга. Господа икономистите досега са пропускали най-простото нещо — че формата: *20 аршина платно = 1 палто*, е само недоразвитата основа на *20 аршина платно = 2 фунта стерлинги*, значи че *най-простата стокова форма*, в която стойността на стоката още не е изразена като отношение към всички други стоки, а само като *нещо различно* от нейната собствена натурална форма — съдържа в себе си *цялата тайна на паричната форма*, а с това съдържа in nuce [в черупка] тайната на *всички буржоазни форми на трудовия продукт*. В първото изложение (Дункер) аз отбягнах мъчнотията в постановката на въпроса с това, че давам същинския анализ на *стойностния израз*, след като той се явн развит, като паричен израз. [...]

Твой *К. М.*

ЕНГЕЛС ДО МАРКС

Манчестер, 26 юни 1867 г.

Драги Мавър,

[...] По възникването на принадената стойност и следното: фабрикантът, а заедно с него и вулгарният икономист, веднага ще ти възразят: ако капиталистът плаща на работника за неговите 12 часа работно време само цената на 6 часа, от това не може да възникне никаква принадена стойност, тъй като тогава всеки работен час на фабричния работник ще се смята за равен на само $^1/_2$ работен час — за равен на това, което е платено — и само с тази стойност ще влиза в стойността на продукта на труда. И сетне като пример за това ще следва обикновената калкулационна формула: толкова за сурови продукти, толкова за амортизация, толкова за заплата (*действително изразходвано* за действителен часов продукт) и т. н. Колкото и ужасно плитък да е този аргумент, колкото и да идентифицира той разменна стойност и цена, стойност на труда и работна заплата, колкото и абсурдна да е неговата предпоставка, че 1 работен час влиза в стойността само като $^1/_2$ час, щом като бива заплащан с $^1/_2$ час — аз все пак се учудвам, че ти още не си го взел предвид, защото той *съвсем сигурно* веднага ще ти бъде изпречен, и по-добре е да бъде ликвидиран отнапред. Може би в следната кола ще се върнеш на този въпрос. [...]

Твой *Ф. Е.*

МАРКС ДО ЕНГЕЛС

27 юни 1867 г.

Драги Фред,

[...] Колкото се отнася до споменатите от теб неизбежни възражения на еснафина и на вулгарния икономист (а те, естествено, забравят,

* Тук става дума за приложението „Die Wertform" („Стойностната форма"), поместено в първото издание на първия том на „Das Kapital" [„Капиталът"]. — *Моск. ред.*

че ако пресмятат *заплатения труд* под името *работна заплата*, те пресмятат *незаплатения труд* под името *печалба* и т. н.) — казано научно, те се свеждат до въпроса:

По какъв начин стойността на стоката се *превръща* в нейна *производствена цена*, в която

I. *целият труд изглежда платен* под формата на *работната заплата*,

II. а принаденият труд, или принадената стойност, приема формата на *прибавка към цената* — под името лихва, печалба и т. н. — *свръх костуемата цена* (= цената на постоянната част на капитала + работната заплата).

Отговорът на този въпрос има за предпоставка:

I. Че е вече изложено *превръщането напр. на еднодневната стойност на работната сила в заплата или цена на еднодневния труд*. Това става в *петата глава* на този том.

II. Че е изложено *превръщането на принадената стойност в печалба и на печалбата в средна печалба*. Това предпоставя едно предходно описание на *циркулационния процес на капитала*, тъй като при това играе роля оборотът на капитала и т. н. Затова този въпрос може да бъде разгледан едва в третата книга (вторият том съдържа втора и трета книга). Там ще стане ясно откъде произлизат *представите* на еснафина и на вулгарния икономист, а именно оттам, че в техния мозък винаги се рефлектира само непосредствената *външна форма* на отношенията, а не тяхната *вътрешна зависимост*. Впрочем ако имаше последното — за какво щеше да ни бъде изобщо *науката*?

Така че ако исках *отнапред да отсека* всички подобни възражения, щях да разваля целия диалектически метод на изложение. Напротив. Този метод има тази добра страна, че постоянно *поставя примки* на тия хубостници, и тия примки ги провокират без време да манифестират своите магарии.

Впрочем непосредствено след § 3 „*Нормата на принадената стойност*" — последния, който е в ръцете ти, — следва параграфът „*Работният ден*" (Борбата за продължителността на работния ден) и разглеждането на въпроса там *ad oculos* [очевидно] показва, че господин буржоата на *практика* е съвсем наясно за източника и субстанцията на своята печалба. Това проличава и в *case* [случая] *Сениор*, при който буржоата уверява, че цялата му печалба и лихва произлизала от *последния незаплатен работен час*. [...]

Твой *К. М.*

МАРКС ДО ЕНГЕЛС

2 часа през нощта, 16 август 1867 г.

Dear [драги] Фред,

Току-що завърших коректурата на *последната кола* (49) от книгата. Приложението — „*Стойностната форма*", — *отпечатано с дребен шрифт*, заема кола и четвърт.

Вчера върнах обратно и коректурата на *предговора*. Значи *този том е готов*. Само на *тебе* дължа, че можа да стане така! Без твоята

пожертвователност за мен аз по никой начин нямаше да мога да свърша огромната работа за трите тома. I embrace you, full of thanks! [Прегръщам те, преизпълнен с благодарност!]

Прилагам две коли чисти отпечатъци.

15-те фунта получих, най-голяма благодарност.

Привет, мой драги, скъпи приятелю!

Твой *К. Маркс*

Чистите отпечатъци ще ми трябват обратно едва *след като книгата излезе докрай.*

ЕНГЕЛС ДО МАРКС

Манчестър, 23 август 1867 г.

Драги Мавър,

Досега съм преминал към 36 коли и те поздравявам за съвършения начин, по който си опростил и почти осезателно изяснил и най-забърканите икономически проблеми, само като си ги наместил и поставил в тяхната истинска взаимна зависимост. Също и за най-превъзходното по същество излагане на отношението между труд и капитал — извършено тук за пръв път в неговата пълна зависимост и изцяло. Твърде голямо удоволствие ми направи и като видях колко много си напреднал в технологическия език, което сигурно ти е причинило много мъчнотии и затова пък на мен ми създаваше някои misgivings [опасения]. С молив коригирах на бялото поле няколко slips of the pen [грешки на перото], а си позволих и някои поправки. Но как си можал да оставиш *външното* поделяне на книгата такова, каквото е! Четвъртата глава е близо 200 страници дълга и има само четири отдела, означени с надписи, които са напечатани с дребни букви и човек почти не може да ги намери. При това ходът на мисълта постоянно е прекъсван от илюстрации, а подлежащата на илюстриране точка *никога* не е резюмирана в края на илюстрацията, така че човек от илюстрацията на *една* точка винаги хлътва право в постановката на друга точка. Това е ужасно уморително, а и забърква, когато вниманието не е съвсем заострено. Тук безусловно щяха да бъдат на място по-чести подразделения и по-силно изтъкване на главните отдели и това безусловно трябва да бъде направено за английското издание*. Изобщо в това изложение (именно за кооперацията и манифактурата) още не ми са съвсем ясни някои точки, при които не мога да открия към кои факти се отнася развитието, което е посочено само в общ вид. По *външната* форма на своето изложение тази четвърта глава като че ли е и писана най-набързо, и е най-малко дообработена. Но всичко това нищо не значи, главното е, че на господа икономистите никъде не е оставено слабо място, където да могат да направят пробив; аз наистина съм любопитен да чуя какво ще кажат тези господа — на тях наистина не им е оставена и най-малката лесница. Хора à la [като] Рошер ще съумеят да се утешат за

* При преработването на „Капитала" за второто издание Маркс е последвал този съвет. Четвъртата глава на първото издание отговаря на четвъртия отдел във второто и в нашето издание. — *Моск. ред.*

това, но за хората тук, в Англия, които не пишат за тригодишни деца, това е все пак друго нещо.

Ако можеш пак да ми пратиш няколко коли, много ще ме зарадваш — иска ми се да прочета акумулацията изцяло. [...]

Твой Ф. *Е.*

МАРКС ДО ЕНГЕЛС

24 август 1867 г.

Dear [драги] Фред,

Откак съм ти пратил последните два чисти отпечатъка, не съм получавал нови. Бяс ме хваща за този Майснер. Той очевидно е *задържал* това, което му е *пратил* Виганд, за да прати *всичко наведнъж* — и да спести 4 пенса пощенски разноски! [...]

А така се губи *много време!*

Най-доброто в моята книга е: 1) (на това почива *цялото* разбиране на facts [фактите]) изтъкнатият още в *първата* глава *двоен характер на труда*, според това, дали той се изразява в потребителна стойност или в разменна стойност. 2) разглеждането на *принадената стойност независимо от нейните особени* форми, като печалба, лихва, поземлена рента и т. н. Това ще стане особено ясно във втория том. Разглеждането на особените форми в класическата икономия, която постоянно ги смесва с общата форма, е цяла olla potrida*.

Моля те *да впишеш* в чистите отпечатъци всички твои desiderata [пожелания], възражения, queries [въпроси] и т. н. За мен това е много важно, тъй като разчитам на второ издание — по-рано или по-късно. Колкото се отнася до chapter [глава] IV — много пот ми струваше да намеря *самите неща*, т. е. тяхната *взаимна зависимост*. После, след като това вече беше свършено, през време на последната *обработка* се сгрупваха една Blue Book [Синя книга] след друга и аз бях възхитен, че виждам как the facts [фактите] напълно потвърждават моите теоретически резултати. Най-сетне я дописах с цирей и с всекидневни кредиторски посещения! [...]

Твой *К. М.*

МАРКС ДО КУГЕЛМАН

Лондон, 30 ноември 1867 г.

Драги Кугелман!

Причината, гдето забавих отговора си, е само в това, че не съм добре. От седмици насам пак съм се разкиснал.

Най-напред — много Ви благодаря за Вашите грижи. Енгелс вече е писал (или ще пише) на Либкнехт. Впрочем Либкнехт (заедно с Гьоц и т. н.) възнамеряваше да иска от Райхстага една Enquiry [проучване] *на положението на работниците*. Той ми беше писал в този смисъл

* „Олла потрида" — испанско национално ястие от месо и зарзават, нещо като нашия „турло-гювеч". — *Ред.*

и аз по негово искане му пратих някои парламентарни закони по този въпрос. Планът е бил осуетен, тъй като поради дневния ред не останало време. По една точка Вие ще можете да пишете на Либкнехт по-добре отколкото Енгелс или аз. И тази точка е, че наистина негов дълг е в *работническите събрания* да насочва вниманието към моята книга. Ако той не го стори, ласалианците ще поемат работата в ръцете си, и то по неправилен начин.

Конзен (частен доцент в Лайпциг, ученик и последовател на Рошер) ми поиска via [чрез] Либкнехт един екземпляр от книгата, като срещу това обеща да даде за нея подробен отзив от своята гледна точка. Майснер тогава му прати книгата. Това би било добро начало. — Печатната грешка „Taucher" [водолаз] вместо „Faucher" [Фаухер] във Вашата бележка много ми хареса. Фаухер спада към икономическите „пътуващи проповедници". Този юнак не фигурира между „учените" немски икономисти, като Рошер, Рау, Мол и т. н. Дори само като го назова, човек му оказва прекалено голяма чест. Затова аз никога не съм го оставил да фигурира като съществително, а само като глагол*.

Посочете, моля Ви, на съпругата си, че отначало най-леки за четене са отделите: „Работният ден", „Кооперация, разделение на труда и машинария", а след това този за „Първоначалната акумулация". Ще трябва Вие да и обяснявате непонятната и терминология. При други затруднения аз съм на разположението Ви.

Във Франция (в Париж) има отлични изгледи за подробно рецензиране на книгата (в *„Courrier français"* [„Курие франсе"], за съжаление — прудонистки!), а дори и за превеждането ѝ.

Щом се почувствувам по-добре, ще пиша повече. А дотогава се надявам, че Вие ще пишете често. Това винаги ме потиква.

Ваш *К. М.*

МАРКС ДО КУГЕЛМАН

Лондон, 17 march [март] 1868 г.

Драги приятелю!

[...] *Писмото на М[енке]* много ме зарадва. Впрочем той отчасти е недоразбрал моето изложение. Иначе щеше да види, че аз представям *едрата индустрия* не само като майка на антагонизма, но и като създателка на материалните и духовните условия за разрешаването на тези антагонизми — разрешаване, което, разбира се, не може да се извърши *по кротко-мирен път*.

Колкото се отнася до фабричния закон — като първо условие, за да може работническата класа да добие elbowroom [простор за лактите си] за своето развитие и движение, — аз го изисквам като *държавен закон*, като *принудителен закон* не само срещу фабрикантите, но и срещу самите работници. (На страница 542**, бележка 52, аз споменавам съпротивата на жените-работнички против ограничаването на работното

* Името Фаухер иде от немския глагол fauchen, който значи: фуча, разфучавам се. — *Ред.*

** Виж стр. 451 на нашето издание. — *Ред.*

време.) Впрочем, ако господин М[енке] развие същата енергия, както Оуен, ще може да превъзмогне тази съпротива. За това, че *отделният фабрикант* не може да направи много нещо в това отношение (освен в случаите, когато той се стреми да повлияе на законодателството) — аз говоря ditto [също тъй] и на стр. 243*: „Но изобщо това не зависи от добрата или злата воля на отделните капиталисти и т. н.", и ibid [пак там], бележка 114. Но че и отделният фабрикант въпреки всичко може да бъде полезен — това достатъчно го доказаха фабриканти като Филдън, Оуен и т. н. Естествено, тяхната главна дейност ще има обществен характер. Колкото се отнася до Долфусите в Елзас — те са шарлатани, които със своите договорни условия с работниците съумяват да ги поставят в удобни и при това твърде доходни за господарите *крепостнически отношения*. Те бяха както трябва демаскирани в парижките вестници и тъкмо затова един от тези Долфуси неотдавна предложи и carried [прокара] в corps législatif [законодателното тяло] един от най-глупавите параграфи от закона за печата, а именно, че „la vie privée doit être murée" [личният живот трябва да бъде ограден със стена].

Сърдечен поздрав на милата Ви жена.

Ваш *К. М.*

МАРКС ДО ЕНГЕЛС

Лондон, 30 април 1868 г.

Dear [драги] Фред,

[...] *Все пак добре е, че ти знаеш метода за извеждането на нормата на печалбата.* Затова ти привеждам хода на това извеждане в *най-общи* черти. Във *II книга* както знаеш, ще бъде показан *циркулационният процес* на капитала при развитите в първата книга предпоставки, значи — новите определения по форма, които произлизат от циркулационния процес, като: фиксиран [основен] и циркулиращ [оборотен] капитал, оборот на капитала и т. н. Най-сетне, в I книга ние се задоволяваме с това, да приемем, че ако в процеса на увеличаването на стойността 100 фунта стерлинги стават 110, те *намират* на пазара елементите, в които те наново се обръщат. Но сега ние изследваме условията на това намиране, значи — общественото взаимно преплитане на различните капитали, части от капитали и на дохода (= m).

След това в III книга стигаме до превръщането на принадената стойност в нейните различни форми и отделени една от друга нейни съставни части.

1. Преди всичко за нас *печалбата* е само *друго име* или друга категория за *принадена стойност*. Тъй като във формата на работна заплата изглежда като заплатен целият труд, неговата незаплатена част по необходимост изглежда като да произлиза не от труда, а от капитала, и то не от неговата променлива част, а от целия капитал. По този начин *принадената стойност* добива формата на *печалба* без *количествено* различие между едната и другата. Това е само илюзорната външна форма на принадената стойност.

* Виж стр. 220 на нашето издание. — *Ред.*

По-нататък — консумираната при произвеждането на стоката част от капитала (авансираният за нейното произвеждане капитал, постоянен и променлив, *минус* наистина вложената, но неконсумирана част от *фиксирания* [основния] капитал) сега вече се явява като *костуема цена* на стоката, тъй като за капиталиста онази част от стоковата стойност, която *на него* му струва нещо, е костуемата цена *на стоката*, а съдържащият се в нея незаплатен труд от негова гледна точка не влиза в *нейната* костуема цена. Принадена стойност = печалба сега вече се явява като *превес на нейната продажна цена над нейната костуема цена*. Така че ако назовем стойността на стоката C и нейната костуема цена Кц, тогава $C = Кц + m$, значи $C - m = К$, значи C е по-голямо от Кц. Новата категория „костуема цена" е твърде необходима в подробностите на по-сетнешното изложение. Отнапред се разбира, че капиталистът може с печалба да продава стоката и *под нейната стойност* (стига да е *над* нейната костуема цена), и това е *основният закон* за разбиране на предизвиканите от конкуренцията изравнявания.

Така че докато печалбата на първо време *само формално* се различава от принадената стойност, *нормата на печалбата* веднага и реално се различава от *нормата на принадената стойност*, защото в единия случай има $\frac{m}{v}$, а в другия $\frac{m}{c+v}$, от което по начало следва, че $\frac{m}{v}$ е по-голямо от $\frac{m}{c+v}$, че нормата на печалбата е по-малка от нормата на принадената стойност, дори и когато $c = 0$.

Но с оглед на това, което е развито във II книга, следва, че не бива да пресмятаме нормата на печалбата върху какъв да е, напр. върху едноседмичен стоков продукт, а че $\frac{m}{c+v}$ тук има предвид произведената *в течение на годината* принадена стойност в отношение към *авансирания* (за разлика от *обърналия се*) в течение на годината капитал. Значи тук $\frac{m}{c+v}$ е *годишната норма на печалбата*.

След това най-напред изследване по какъв начин различен *оборот* на капитала (който зависи отчасти от отношението между циркулиращите [оборотните] и фиксираните [основните] съставни части на капитала, отчасти от броя на оборотите на циркулиращия [оборотния] капитал в течение на годината, и т. н. и т. н.) модифицира *нормата на печалбата* при *неизменна норма на принадената стойност*.

Но когато имаме като предпоставка оборота и когато $\frac{m}{c+v}$ е дадено като годишна норма на печалбата, ние изследваме как тя може да се променя независимо от измененията в нормата на принадената стойност и дори на нейната маса.

Тъй като m, масата на принадената стойност, е = *нормата на принадената стойност, умножена с променливия капитал* — тогава ако наречем масата на принадената стойност r и нормата на печалбата p', ще имаме $p' = \frac{r \cdot v}{c+v}$. Тук имаме 4 величини, p', r, v, c — с по 3 от които можем да действуваме, винаги търсейки като неизвестна четвъртата

величина. Това дава всички възможни случаи за движенията на нормата на печалбата, доколкото те се различават от движението на нормата на принадената стойност, а to a certain extent [до известна степен] и от нейната маса. Естествено, това е било *необяснимо* за всички досега.

Откритите по този начин закони, които напр. са много важни за да бъде разбрано влиянието на цената на суровия материал върху нормата на печалбата, остават в сила *както* и да се поделя по-късно принадената стойност между производителя и т. н. Това може да промени само *формата* на проявление. При това тези закони остават *направо* приложими, ако разглеждаме $\frac{m}{c+v}$ като отношение на обществено произведената принадена стойност към обществения капитал.

II Това, което разгледах под точка I като *движения* било на капитала в определен производствен клон, било на обществения капитал — движения, чрез които се променя неговият състав и т. н., — сега пък се схваща като *разлики* между *капиталовите маси, вложени в различни производствени клонове*.

При това положение се оказва, че ако *нормата на принадената стойност*, т. е. експлоатацията на труда бъде предпоставена като *еднаква* — производството на стойност, а поради това и производството на принадена стойност, а значи и *нормата на печалбата*, в различни клонове на производството е *различна*. Но от тези различни норми на печалбата конкуренцията образува една средна или обща норма на печалбата. Като бъде сведена до нейния абсолютен израз, тя не може да бъде нищо друго освен произведената *от капиталистическата класа* (в течение на годината) *принадена стойност*, в отношение към авансирания капитал в неговия *обществен* обем. Например, ако общественият капитал е = 400 c + 100 v, а годишно произведената от него принадена стойност е = 100 m, тогава съставът на обществения капитал е = 80 c + 20 v, а съставът на продукта (процентно) е 80 c + 20 v + 20 m = 20 % норма на печалбата. Това е *общата норма на печалбата*.

Това, към което се стреми конкуренцията между обитаващите в различни производствени сфери и имащи различен състав капиталови маси, е *капиталистическият комунизъм*, а именно — *капиталовата маса, която принадлежи на всяка отделна сфера на производството*, да докопа — в пропорцията, в която тя образува част от целия обществен капитал — своята кратна част от цялата принадена стойност.

А това е постигнато, когато във всяка сфера на производството (при горепосочената предпоставка, че целият капитал е = 80 c + 20 v, а обществената норма на печалбата е = $\frac{20\,m}{80\,c + 20\,v}$) годишният стоков продукт бъде продаван на *костуемата цена + 20 % печалба върху авансираната капиталова стойност* (безразлично каква част от авансирания фиксиран [основен] капитал влиза или не влиза в годишната костуема цена). Но при това трябва *определянето на цената* на стоките *да се отклонява от техните стойности*. Само в ония производствени клонове, в които процентният състав на капитала е 80 c + 20 v, цената Кц (*костуемата цена*) + 20 % *върху авансирания капитал* съвпада със *стойността* на стоките. Там където този състав е по-висок (напр. 90 c + 10 v),

тази цена стои *над* тяхната стойност, а където съставът е по-нисък (напр. 70 c + 30 v) — *под* тяхната стойност.

Изравнената по такъв начин цена, която равномерно разпределя обществената принадена стойност между капиталовите маси съобразно с тяхната величина, е *производствената цена* на стоките, центърът, около който се движат колебанията на пазарните цени.

Ония производствени клонове, в които има естествен *монопол*, са изключени от този изравнителен процес дори и когато тяхната норма на печалбата е по-висока от обществената. Това е от значение за по-късно, когато ще разглеждаме поземлената рента.

По-нататък в тази глава трябва да бъдат разгледани различните *основи на изравняването* при различните капиталови вложения, защото за вулгарния икономист тия основи изглеждат като също толкова *основи за възникването* на печалбата.

По-нататък: *променената форма на проявление*, която добиват сега — *след превръщането на стойностите в производствени цени* — продължаващите да бъдат в сила и разгледани по-рано закони за стойността и за принадената стойност.

III. *Тенденцията на нормата на печалбата да спада с напредъка на обществото.* Това следва от казаното още в I книга — за *изменението в състава на капитала в хода на развитието на обществената производителна сила*. Това е един от най-големите триумфи над pons asini [магарешкия мост] на цялата досегашна икономия.

IV. Досега ставаше дума само за *производителния капитал*. Сега настъпва една модификация в лицето на *търговския капитал*.

Според досегашната предпоставка *производителният капитал* на обществото е = 500 (милиона или милиарда, n'importe [не е важно]). И то: 400 c + 100 v | + 100 m. p', общата норма на печалбата, е = 20%. Така че сега да приемем търговския капитал = 100.

Тогава тези 100 m трябва да се пресметнат върху 600 вместо върху 500. Поради това общата норма на печалбата се свежда от 20% на $16\frac{2}{3}$%. *Производствената цена* (за по-голяма простота ние тук ще приемем, че тези 400 c изцяло — т. е., когато фиксираният [основният] капитал бъде взет изцяло — влизат в *костуемата цена* на годишно произвежданата продуктова маса) сега е = $583\frac{1}{3}$. Търговецът продава за 600, така че — като оставим настрана фиксираната [основната] съставна част от неговия капитал — върху своите 100 реализира $16\frac{2}{3}$%, също колкото производителните капиталисти, или с други думи — присвоява $\frac{1}{6}$ от обществената принадена стойност. Стоките — en masse [в своята маса] и в обществен мащаб — са продадени по *своята стойност*. Неговите 100 ф. ст. (като оставим настрана фиксираната [основната] съставна част) му служат само като циркулиращ [оборотен] паричен капитал. Това, което търговецът поглъща в повече, е или от просто измамничество, или спекулиране с колебанията на пазарните цени, или пък, у същинския търговец на дребно — работна заплата, макар и за външно непроизводителен труд, под формата на печалба.

V. Сега вече сме свели печалбата до формата, в която тя се явява на практика, според нашите предпоставки — до $16\frac{2}{3}$%. *Сега вече — разцепването на тази печалба на капиталистическа печалба и лихва. Лихвоносният капитал. Кредитното дело.*

VI. *Превръщане на свръхпечалбата в поземлена рента.*

VII. Най-сетне сме стигнали до *формите на проявление*, които служат за *изходна точка* на вулгарния икономист: поземлената рента като произхождаща от земята, печалбата (лихвата) — от капитала, работната заплата — от труда. Но от наша гледна точка работата сега стои другояче. Привидното движение става ясно. По-нататък — прекатурена е А. Смитовата идиотщина, която се е превърнала в *основен стълб* на цялата досегашна икономия, а именно — че цената на стоките се състояла от тия три вида доходи, значи само от променлив капитал (работна заплата) и принадена стойност (поземлена рента, печалба, лихва). Цялото движение в тази привидна форма. Най-сетне, тъй като тези три вида доход (работна заплата, поземлена рента, печалба (лихва)) са източници за доходи на трите класи — поземлени собственици, капиталисти и наемни работници, — като завършък *класовата борба*, в която се излива движението и разрешаването на всичките тия лайна. — [...]

Салют.

Твой *К. Маркс*

МАРКС ДО КУГЕЛМАН

Лондон, 11 юли 1868 г.

Драги приятелю!

[...] Сърдечно Ви благодаря за пратките. На Фаухер *нищо не десте* писал. Този Manneguin piss [пикльо] ще си въобрази, че е много важен. Той постигна само това, че като дойде второ издание, ще нанеса на Бастиа няколкото удара, които му се полагат — на подходящото място при разглеждане на *величината на стойността*. Не го направих, защото третият том ще съдържа отделна и подробна глава за господата от „вулгарната икономия". Впрочем Вие ще се съгласите, че е твърде естествено, гдето Фаухер и компания извеждат „разменната стойност" на своите собствени плескотини не от *мисата на изразходваната работна сила*, а от *липсата на такова изразходване*, а именно — от *„спестения труд"*. А сам достойният Бастиа дори не е извършил това „откритие", което е така добре дошло за тези господа, ами по своя маниер само го е „преписал" от много по-стари автори. Естествено, неговите източници са неизвестни на Фаухер и компания.

Колкото се отнася до „Zentralblatt" [„Централблат"], този човек оттам прави колкото може по-големи концесии, като признава, че ако човек изобщо може да си представи нещо под термина стойност, трябва да признае моите изводи. Нещастникът не вижда, че дори ако в моята книга нямаше никаква глава за „стойността", анализът на реалните отношения, който аз давам, би съдържал доказателството и изтъкването на действителното стойностно отношение. Брътвежите за необходимостта да бъдело доказано понятието за стойността почиват само на най-пълно невежество както по отношение на предмета, за който става дума, така и по отношение на научния метод. Всяко дете знае, че би пукнала всяка нация, която прекрати работата — да не кажа за година, а

само за няколко седмици. Детето също така знае, че продуктовите маси, които отговарят на различните потребности, изискват различни и количествено определени маси от целия обществен труд. Self evident [от само себе си се разбира], че тази необходимост от разпределяне на обществения труд на определени дялове не може да бъде отменена от *определената форма* на общественото производство, а въз основа на тази форма може да промени само своята *външна проява*. Природните закони изобщо не могат да бъдат отменявани. Това, което може да се променя при различни исторически условия, е само *формата*, в която се налагат тия закони. И тъкмо формата, в която се налага това пропорционално разпределяне на труда в такова обществено устройство, при което взаимната връзка на обществения труд се проявява като *частна размяна* на индивидуалните продукти на труда — тази форма е *разменната стойност* на тези продукти.

Науката се състои тъкмо в това: да се проследи по какъв начин се налага законът за стойността. Така че ако бихме искали отнапред „да обясним" всички явления, които привидно противоречат на закона — би трябвало да дадем наука *преди* науката. Тъкмо в това е грешката на Рикардо, че в своята първа глава за стойността той предпоставя като дадени всевъзможни категории, които тепърва трябва да бъдат изведени — за да може въз основа на закона за стойността да докаже тяхната адекватност.

Наистина, от друга страна *историята на теорията*, както правилно сте забелязали, доказва, че схващането на стойностното отношение е било *винаги едно и също* — по-ясно или по-неясно, по-забъркано с илюзии или научно по-определено. Тъй като самият мисловен процес израства из дадените условия и сам е *природен процес* — действително разбиращото мислене може да бъде само винаги едно и също и да се различава само по степен, според зрелостта на развитието, значи и на развитието на онзи орган, с който хората мислят. Всичко друго са празни приказки.

Вулгарният икономист няма ни най-малко понятие за това, че действителните всекидневни разменни отношения и стойностните величини не могат да бъдат непосредно идентични. Та нали ядката на буржоазното общество се състои именно в това, че a priori [отнапред] не се извършва никакво съзнателно, обществено регулиране на производството. Разумното и природно-необходимото се налага само като сляпо действуващо нещо средно. А вулгарният икономист си мисли, че е направил голямо откритие, когато в отговор на разкриването на вътрешната връзка надуто държи на това, че в проявата си нещата изглеждат другояче. Наистина — той надуто държи на това, че се е вкопчил о привидността и я взема като краен резултат. За какво е тогава науката?

Но зад това тук се крие и нещо друго. Щом като бъде схваната взаимната връзка, с това е разгромена всяка теоретическа вяра в перманентната необходимост от съществуващото положение — още преди то да бъде разгромено на практика. Така че тук господствуващите класи имат абсолютен интерес да увековечават безсмислената обърканост. Нима за нещо друго плащат на сикофантските бърборковци, които не умеят да хвърлят в науката никакъв друг коз освен този, че в политическата икономия изобщо не бива да се мисли?

Но satis superque [достатъчно и предостатъчно]. Във всеки случай то показва докъде са пропаднали тези попове на буржоазията — работници, а дори и фабриканти и търговци, са разбрали моята книга и са се оправили в нея, а тези „*книжници*" (!) се оплакват, че предявявам прекомерни изисквания към техния разсъдък.

Аз не бих съветвал да бъдат препечатани статиите на Швайцер, макар че — колкото за в своя вестник — Швайцер е дал добра работа.

Ваш *К. М.*

А propo. Получих една статия от Дицген за моята книга — пращам тази статия на *Либкнехт*.

КАРЛ МАРКС

БЕЛЕЖКИ КЪМ „LEHRBUCH DER POLITISCHEN ÖKONOMIE" („УЧЕБНИК ПО ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ") ОТ АДОЛФ ВАГНЕР*

[...] *Стойност.* Според г. Вагнер Марксовата теория на стойността е *„крайъгълен камък на неговата социалистическа система"* (стр. 45). Тъй като аз никога не съм обявявал някаква *„социалистическа система"*, това е фантазия на Вагнер, Шефле e tutti quanti [и тем подобни]. По-нататък: съобразно с това Маркс „намира *общата обществена субстанция* на *разменната стойност,* каквато тук вижда само той, в *труда,* в *величината на разменната стойност* – в обществено-необходимото работно време и т. н."

Аз никъде не говоря за *„общата обществена субстанция на разменната стойност"* — напротив, аз казвам, че разменните стойности (*разменната стойност* не съществува, ако няма поне две разменни стойности) представляват нещо *общо за тях*, нещо, което е „напълно независимо от техните потребителни стойности" (т. е. в дадения случай — от тяхната натурална форма), а именно — „стойността"; така [в първата книга на „Капитала"] е казано: „Така че онова общо, което се изразява в разменното отношение или в разменната стойност на стоките, е *тяхната стойност.* По-нататъшното изследване ще ни върне пак до разменната стойност като необходимия начин на изразяване или форма на проява на стойността, която обаче засега трябва да се разглежда *независимо от тази форма.*" (13)[1].

Така че аз не казвам, че „обща обществена субстанция на разменната стойност" бил „трудът"; и тъй като аз в специален отдел обстойно разглеждам *стойностната форма*, т. е. развитието на разменната стойност, би било чудно да взема да свеждам тази „форма" към някаква „обща обществена субстанция" — труда. Господин Вагнер забравя още, че у мен субекти не са нито „стойността", нито „разменната стойност", а *стоката*.

* Бележките към книгата на Адолф Вагнер са последната икономическа работа на Маркс. Те се намират в една записна тетрадка от 1881—1882 г., озаглавена „Oekonomisches en général (X)" [„Икономически бележки изобщо (X)"]. Дадените тук извадки са отпечатани за пръв път в немския им оригинал в московското немско издание на „Капитала" от 1932 г. Точното заглавие на книгата виж в показалеца срещу името на автора. — *Ред.*

[1] Маркс посочва страниците според второто издание на първия том на „Das Kapital" [„Капиталът"]. Виж стр. 34 на нашето издание. И в дадените тук бележки на *Моск. ред.* страниците са посочвани по нашето издание. — *Ред.*

По-нататък: „Но тази (Марксовата) теория не е толкова обща теория на стойността, колкото *теория на костуемостта*, която изхожда *от Рикардо.*" (пак там.) Господин Вагнер би могъл както от „Капитала", така и от *съчинението на Зибер* (стига да знаеше руски) да научи каква е разликата между мен и Рикардо, който наистина се е занимавал с труда само като *мярка на величината на стойността* и затова не е можал да намери никаква връзка между своята теория на стойността и същността на парите.

Когато г. Вагнер казва, че това не било „обща теория на стойността", той от своя гледна точка е съвсем прав, тъй като под обща теория на стойността той разбира мъдруванията върху думата „стойност" — и тъкмо това му дава възможност да се задоволи с традиционно-немската професорска конфузност за „потребителна стойност" и „стойност", тъй като и за двете е обща думата „стойност". Но когато той по-нататък казва, че това било *„теория на костуемостта"* — той или изказва една тавтология: стоките, доколкото са стойности, представляват само нещо *обществено*, човешки[2] труд, и според мен именно доколкото стоките са такова нещо, *величината на стойността* на една стока е определена от *величината на съдържащото се в нея* и т. н. *работно време*, значи от нормалната маса труд, която костува произвеждането на даден предмет и т. н.[3]; а г. Вагнер доказва обратното, като уверява, че тази и т. н. теория на стойността не била „общата", тъй като не отговаряла на възгледа на г. Вагнер за „общата теория на стойността". Или пък той казва *нещо невярно*: *Рикардо* (след Смит) смесва стойността с производствените разноски; аз още в *„Към критиката на политическата икономия"*, а тъй също и в бележки към „Капитала", изрично изтъкнах, че *стойностите* и *производствените цени* (които само изразяват в пари производствените разноски) *не* съвпадат. Защо не съвпадат? Нима *не съм* го казал на г. Вагнер?[4]

Освен това аз съм „постъпвал своеволно", защото съм „свеждал тази костуемост само до тъй наречения ефект на труда в най-тесния смисъл на думата. Това нещо винаги предполага най-напред доказателства, които досега липсват, а именно доказателства за това, че производственият процес е възможен без никакво съдействие от страна на *частните капиталисти* като създатели и използуватели на капитала." (стр. 45.)

Вместо да ме натоварва с такива бъдещи доказателства, г. Вагнер трябваше, напротив, най-напред да докаже, че в твърде многобройните общинни формации, които *са съществували преди появяването на частните капиталисти* (староиндийската община, южнославянската задруга и т. н.), *не е имало обществен производствен процес*, за производствен процес изобщо — никак и да не говорим. Впрочем Вагнер

[2] В оригинала думата „човешки" е задраскана. — *Моск. ред.*

[3] Тук Маркс посочва, че неговата теория наистина е „теория на костуемостта", стига под „костуемост" да разбираме „действителната костуемост" на стоката, т. е. изразходвания труд: „Капиталистическата костуемост на стоката се измерва с изразходването на капитал, а действителната костуемост на стоката – с изразходването на труд" („Капиталът", III книга, I глава). — *Моск. ред.*

[4] Виж „Капиталът", том I, стр. 136 сл., 179 и, и приложението, стр. 646 сл. — *Моск. ред.*

е можел само да каже: експлоатирането на работническата класа от страна на капиталистическата класа, накъсо — характерът на капиталистическото производство, както го представя Маркс, е правилно даден, но Маркс греши, като разглежда това стопанство като преходно, докато пък *Аристотел* се е заблуждавал, като е разглеждал *робското стопанство* като *непреходно*.

„Докогато *не е* дадено такова доказателство [alias [с други думи], докато съществува капиталистическото стопанство], дотогава *и печалбата на капитала наистина* ще бъде (тук проличава копитото и магарешкото ухо на дявола) „*конституивен*" елемент на стойността, а не, както го смятат социалистите — само *смъкване* или „*грабеж от работника*" (45, 46). Човек не може да проумее какво нещо е това „*смъкване от работника*" — смъкване на неговата кожа и т. н. Само че „в моето изложение печалбата на капитала наистина" не е „само *смъкване* или „грабеж" от работника". Напротив, аз представям капиталиста като необходим функционер на капиталистическото производство и твърде обстойно изтъквам, че той не само „смъква" или „граби", но и налага *производството на принадената стойност*, значи най-напред помага за създаването на онова, което ще смъква; по-нататък аз подробно показвам, че дори когато в стоковата размяна се разменят *само еквиваленти*, капиталистът — стига да плаща на работника действителната стойност на неговата работна сила — с пълно право, т. е. с правото, което отговаря на този начин на производство, би получавал своята *принадена стойност*. Но всичко това не прави от „печалбата на капитала" никакъв „*конститутивен*" *елемент* на стойността, а само доказва, че в „*неконституираната*" без труда на капиталиста стойност има една част, която той може да си присвои „по право", т. е. без да нарушава отговарящото на стоковата размяна право.

„Тази теория твърде едностранчиво държи сметка само за единия стойностнообразуващ момент (1. Тавтология. Теорията била погрешна, защото Вагнер има своя „обща теория на стойността", която не се съгласува с нея — и затова неговата „стойност" се определя от „потребителната стойност", както ни доказват това професорските заплати; 2. Господин Вагнер подпъхва под стойността съответната за даден момент „пазарна цена" или някоя отклоняваща се от нея стокова цена — а това е нещо твърде различно от стойността), за *костуемостта*, но не държи сметка за другия — за използуваемостта, за *ползата*, за *момента на потребността*. (Т. е. тя не смесва „стойността" с *потребителната стойност*, което би било така желателно за такъв роден Конфузий* като Вагнер.) Тя не само че не отговаря на *образуването на разменна стойност в днешната размяна*[4] (той иска да каже *образуването на цените*, което абсолютно с нищо не променя *стойностното определение*; впрочем в днешната размяна certainly [сигурно] се извършва *образуване на разменна стойност*, както това знаят всички спекуланти, фалшификатори на стоки и т. н., които нямат нищо общо с *образуването на стойността*, но имат изострен поглед за вече „образуваните" стойности; впрочем при определянето на *стойността на работната сила* аз изхождам от положението, че наистина заплащат нейната стойност, *а в действителност случаят не е такъв*. Господин Шефле казва в своето съчинение „*Kapitalismus etc.*" [„Капитализъм и т. н."], че това било „*великодушно*" или нещо подобно. Той говори за една само научно необходима процедура.), но и — както отлично и *наистина забележително* (!) изтъква Шефле в „Quintessenz" [„Квинтесенция"] и особено в „Der soziale Körper" [„Социалното тяло"] — не отговаря и на отношенията, които по необходимост ще трябва да се развият в *хипотетичната социална държава на Маркс*. (И тъй, социалната държава, която г. Шефле тъй любезно е „развил" за мене, се превръща в „социалната държава *на Маркс*" (а не в приписана на Маркс хипотетична социална държава на Шефле).) Това може да бъде *убедително* доказано особено с примера с житото и др. под., чиято *разменна стойност* — поради въздействието на променливите жътви при горе-долу еднакви потребности по необходимост трябвало да бъде регулирана и според една система от „*социални такси*", а не само според *костуемостта*." Колкото думи, толкова ненотщини. Първо, аз никъде не съм говорил за „*социални такси*" и при *разглеждането на стойността* съм имал работа с буржоазни отношения, а не с някакво приложение на тази теория на *стойността* върху „социалната държава", която при това дори не съм я конструирал аз, а г. Шефле я е конструирал за мен. Второ, когато при неплодородие се покачва цената на житото — покачва се, първо, неговата *стойност*, тъй като дадена маса труд е *реализирана в по-малко продукт*; второ — още повече се покачва неговата *продажна цена*. Какво общо има това с моята теория на стойността? Тъкмо колкото повече житото *бива продавано над неговата стойност*, тъкмо толкова други стоки биват продавани — било в натурална форма, било в парична форма — *под тяхната стойност*, и то дори когато *не пада* тяхната собствена парична цена. *Сумата на стойността* остава същата дори когато би порасъл паричният израз на цялата тази *сума на стойността*, значи когато би порасла сумата на „разменната стойност" според г. Вагнер. Такъв е случаят, ако приемем, че *падането на цената* на сбора от другите стоки не покрива *свръхстойностната цена* (лековия превес) на житото. Но в този случай разменната стойност на парите е pro tanto [със също толкова] спаднала под тяхната стойност; сумата на стойността на всички стоки остава не само *същата*, но остава същата и в *паричния израз*, стига да причислим и парите към стоките. По-нататък: покачването на цената на житото над дължащото се на недорода покачване на неговата стойност ще бъде във всеки случай в „социалната държава" по-малко, отколкото е при днешните житни спекуланти. Но тогава „социалната държава" по начало така ще устрои производството, че ежегодният добив на жито само съвсем минимално ще зависи от промените на времето. Обемът на производството — добивът, както и потребителната страна на производството, ще бъдат рационално регулирани. Най-сетне, какво може да доказва за или против моята теория „социалната такса", ако приемем, че фантазиите на Шефле върху нея бъдат реализирани? Също тъй

* Игрословица на Маркс: името на китайския философ Конфуций той предава като Конфузий, т. е. уж от думата „konfus" = конфузен, объркан, разсеян. Виж и у Енгелс, „Анти-Дюринг", Партиздат 1948, стр. 254. — *Ред.*

[4] У Вагнер: в днешната *свободна* размяна. — *Моск. ред.*

[5] В оригинала: цената на [illegible]; очевидно, грешка при писането. — *Моск. ред.*

малко, както и принудителните мерки, които се вземат при липса на хранителни продукти на някой кораб или в крепост, или през време на Френската революция и т. н. и които не държат никаква сметка за *стойността*. А страшно нещо от страна на „социалната държава"* — да нарушава *законите на стойността* на „капиталистическата" държава", значи и теорията на стойността. И това ако не са вдетинени брътвежи!

Същият Вагнер самодоволно цитира от *Рау*: „За да избегнем недоразуменията, необходимо е да установим какво трябва да се разбира под *стойност изобщо*, а *на немски език отговаря* — за това да изберем *потребителната стойност*." (стр. 46.)

[...] *По-нататъшно извеждане на понятието стойност:*

Субективна и обективна стойност. Субективна: в е най-общ смисъл стойността на благото е = значението, което „придават на *благото заради неговата полезност*... [субективната стойност] *не е* свойство на нещата в себе си, макар че тя и обективно има като своя предпоставка полезността на дадено нещо (значи — има като предпоставка „обективната" стойност)... В такъв случай в *обективния* смисъл ‚*стойност*', ‚*стойности*' се разбират и *имащите стойност блага*, където (!) благо и стойност, блага и стойности по същество *стават* идентични понятия." (46, 47)

След като Вагнер направо назначава за „*стойност изобщо*", за „*понятие на стойността*" това, което обикновено се нарича „*потребителна стойност*", как може той да не си спомни, че „така че (тъй, тъй!) изведената (!) стойност" е „*потребителната стойност*". След като най-напред е назначил „потребителната стойност" за „понятие на стойността" изобщо, за „просто стойност" — той след това открива, че само бръщолеви за „потребителната стойност" и че я е „извел", тъй като днес бръщолевене и извеждане „по същество" са идентични мисловни операции. Но по този случай ние узнаваме как стои субективно въпросът с досегашното „обективно" объркване на понятията на многоуважаемия Вагнер. А именно той ни разкрива една тайна: Родбертус му бил писал писмо, което човек може да прочете в „Tübinger Zeitschrift" [„Тюбингер цайтшрифт"] от 1878 г., и в това писмо той (Родбертус) разяснява защо имало „само един вид стойност" — потребителната стойност. „Аз" (Вагнер) „възприех това схващане, значението на което веднаж вече бях изтъкнал още в първото издание." За това, което казва Родбертус, Вагнер казва: „Това е напълно правилно и необходимо за една промяна на обикновеното нелогично „*поделяне*" на „*стойността*" на *потребителна стойност и разменна стойност*, както аз все още го бях *извършил* в първото издание, в § 35" (стр. 48, бележка 4). А същият Вагнер ме нарежда между ония (стр. 49, бележката), според които „потребителната стойност" трябвало съвсем „да бъде отстранена" „от науката".

Всичко това са „бръщолевения". De prime abord [преди всичко] аз не изхождам от „понятия", значи не изхождам и от „понятието на стойността", и затова няма какво да го „поделям" по какъвто и да било начин. Това, от което изхождам аз, е най-простата обществена форма, в която се представя продуктът на труда в сегашното общество, и тази

* В оригинала над тази дума е написана думата: *буржоазната*. — *Моск. ред.*

форма е „*стоката*". Нея анализирам аз, и то най-напред *във формата, в която тя се явява*. При това аз намирам, че тя от една страна, в нейната натурална форма, е *потребително нещо*, alias [с други думи], *потребителна стойност*, а от друга страна е *носител на разменна стойност* и от тази гледна точка самата тя е „разменна стойност". По-нататъшният анализ на тази разменна стойност ми показва, че разменната стойност е само „*форма* на проявление", самостоятелен начин на представяне на съдържащата се в стоката *стойност*, и след това пристъпвам към анализирането на тази стойност. Затова на стр. 36 във второто издание[9] изрично е казано: „Когато в началото на тази глава ние по общоприетия начин казахме: стоката е потребителна стойност и разменна стойност — това беше, точно казано, невярно. Стоката е потребителна стойност или потребителен предмет, и ‚стойност'. Тя се представя като това двояко нещо, каквото тя е — когато *нейната стойност* притежава една особена *форма на проявление*, *различна* от нейната натурална форма, — това е формата на ‚*разменната стойност*'" и т. н. Така че аз не поделям *стойността* на потребителна стойност и разменна стойност като противоположности, на каквито се разпадало абстрактното, „стойността" — а *конкретният обществен образ* на продукта на труда, „*стоката*", е от една страна потребителна стойност и от друга страна „стойност" — но не разменна стойност, тъй като последната е само *форма* на проявление, а не свое собствено *съдържание*.

Второ: само един vir obscurus [тъмен човек], който не е разбрал нито дума от „Капитала", може да заключи: тъй като Маркс в една бележка от първото издание на „Капитала" изобщо отрича всички немски професорски брътвежи върху „потребителната стойност" и отпраща ония читатели, които искат да знаят нещо за действителните потребителни стойности, към „ръководствата по стокознание"[10] — затова за него *потребителната стойност* не играела никаква роля. Разбира се, тя не играе ролята на своята противоположност, на „стойността", която няма с нея нищо общо освен това, че думата „стойност" влиза и в наименованието „потребителна стойност". Вагнер би могъл също тъй добре да каже, че аз съм избутал настрана „разменната стойност", тъй като тя е само форма на проявление на стойността, но не е „стойност", защото за мене „стойността" на една стока не е нито нейната потребителна стойност, нито нейната разменна стойност.

Когато човек има да анализира „стоката" — най-простата икономическа конкретност, — той трябва да държи далеч всички ония връзки, които нямат нищо общо с дадения обект на анализа. Тъкмо затова аз казах с няколко реда това, което трябва да се каже за стоката, доколкото тя е потребителна стойност — но от друга страна изтъкнах онази *характерна форма*, в която се явява тук потребителната стойност — продуктът на труда, — а именно: „Едно нещо[11] може да бъде полезно и продукт на човешки труд, без да бъде стока. Който със своя продукт задоволява свои собствени потребности — той, наистина,

[9] Виж стр. 52 от първия том на нашето издание на „Капитала". — *Ред.*
[10] Виж стр. 32 от първия том на нашето издание. — *Ред.*
[11] В ръкописа погрешно е писано *продукт*. Сравни стр. 36 от първия том на нашето издание на „Капитала". — *Ред.*

създава потребителна стойност, но не и стока. За да произведе стока, *той трябва да произведе не само потребителна стойност, но потребителна стойност за други, обществена потребителна стойност*" (стр. 15[12]). (Това е коренът на Родбертусовата „*обществена потребителна стойност*".) По този начин самата потребителна стойност[13] — като потребителна стойност на „стоката" — притежава исторически-специфичен характер. В примитивните общинни формации, в които напр. средствата за живот биват задружно произвеждани и поделяни между членовете на общината и общият за всички продукт пряко задоволява жизнените потребности на всеки член на общината, на всеки производител — общественият характер на продукта, на потребителната стойност тук се намира в *неговия задружнически характер* (Господин Родбертус, напротив, превръща „обществената потребителна стойност" на *стоката* в „обществена потребителна стойност" изобщо, и значи бръщолеви.)

Така че от гореизложеното следва, че би било чисто бръщолевене да вземе човек при анализа на стоката — тъй като тя се представя от една страна като потребителна стойност или благо, а от друга страна като „стойност" — по тоя случай „да изложи" от всевъзможни банални разсъждения върху онези потребителни стойности или блага, които не спадат в кръга на стоковия свят, като напр. „държавните блага", „общинските блага", както правят Вагнер и немските професори in general [изобщо], или върху благото „здраве" и т. н. Там където самата държава е капиталистически производител, като при експлоатирането на мини, гори и т. н., нейният продукт е „стока" и затова притежава специфичния характер на всяка друга стока.

От друга страна този vir obscurus [тъмен човек] е пропуснал да види, че още при анализа на стоката аз не се спирам до двоякия начин, по който тя се представя, а веднага продължавам нататък, че в това двояко битие на стоката се представя един двояк *характер на труда*, чийто продукт е тя: *полезният* труд, т. е. конкретните modi [видове] труд, които създават потребителни стойности, и абстрактният *труд*, *трудът като изразходване на работна сила*, безразлично по какъв полезен начин той е бил изразходван (на това по-късно почива разглеждането на процеса на производството): че в развитието на *стойностната форма на стоката*, при последна сметка — на нейната парична форма, значи на *парите*, *стойността* на една стока се изразява в *потребителната стойност* на друга стока, т. е. в натуралната форма на другата стока, че самата принадена стойност се извежда от една „специфична" и принадаща се изключително на нея *потребителна стойност на работната сила* и т. н. и т. н., значи, че у мен потребителната стойност играе съвсем друга важна роля отколкото в досегашната икономия, но че тази потребителна стойност nota bene [добре е да се запомни] трябва да се има предвид само когато такова едно разглеждане произтича от анализа на даден икономически строй, а не от мъдрувания насам и натам около понятията или думите „потребителна стойност" и „стойност".

[12] Виж пак стр. 36 от нашето издание. — *Ред.*

[13] Тук в оригинала следват задрасканите думи „*в самото стоково производство*". — *Маркс, ред.*

Затова при анализа на стоката не давам, по повод на нейната „потребителна стойност", веднага и дефиниции на „капитала", които неизбежно ще са чиста безсмислица, докогато ние още се намираме при анализа на елементите на стоката.

Но това, което дразни (шокира) г. Вагнер в моето изложение, е, че аз не му правя удоволствието да вървя по стъпките на германско-родолюбивите професорски „старания" и да смесвам потребителната стойност със стойността. Макар и твърде много post festum [със закъснение], германското общество все пак полека-лека се е добрало от феодалното натурално стопанство или поне от неговото преобладаване — до капиталистическо стопанство, но професорите все още стоят с единия си крак в стария батак — за тях това е естествено. От крепостници на притежателите на имения те са се превърнали в крепостници на държавата, vulgo [на прост език] — на правителството. Затова и нашият vir obscurus [тъмен човек], който дори не е забелязал, че моят *аналитичен* метод — който не изхожда от *човека*, а от дадения в икономическо отношение обществен период — няма нищо общо с професорско-германския метод за извеждане на понятията („със думи славно се оспорва, система с думи се постройва" [Гьоте, „Фауст"]) — затова той казва: „Като се съгласувам със схващането на *Родбертус*, а тъй също и с това на *Шефле*, аз поставям [на преден план] във *всяка стойност* нейния характер на *потребителна стойност* и изтъквам напред преценката на потребителната стойност, още повече, *защото* преценката на разменната стойност е просто неприложима върху много от най-важните стопански блага (какво пък го заставя да прилага? Значи, като държавен служител, той се чувствува задължен да смесва потребителна стойност със стойност!), така — *неприложима към държавата и нейната дейност*, нито пък към други общостопански отношения" (стр. 49, бележката). (Това напомня за старите химици преди научната химия: тъй като кравешкото масло — което в обикновения живот (по обичая на северните страни) се нарича, просто, масло — е меко по своя състав, те наричали и *хлоридите: цинково масло, антимоново масло* и други такива, с името маслени сокове, значи — да се изразим с думите на нашия vir obscurus — твърдо държали на *маслениия* характер на всички хлорни, цинкови и антимонови съединения.) Целта на тия бръщолевежи е следната: тъй като някои блага, и особено *държавата* (благо) и нейната „*дейност*" (а именно — дейността на нейните професори по политическа икономия), *не са* „стоки", затова съдържащите се в самите „стоки" противоположни характери (които, *изрично* казано се появат и в *стоковата форма* на продукта на труда) трябвало да бъдат смесени един с друг! Впрочем трудно е да се твърди, че Вагнер и компания ще спечелят повече, ако тяхната „дейност" бъде „преценявана" според нейната „потребителна стойност", според нейното реално „съдържание" — а не според тяхната „издръжка"[14] (определяна от „социалните такси", както се изразява Вагнер), т. е. според това как ги плащат.

(Единствената яснота, която лежи в основата на немската глупост, е, че думите Wert [стойност] или Würde [достойнство] в езика най-напред

[14] Непреводима игрословица. За „съдържание" и „издръжка" в оригинала стои немската дума „Gehalt", която значи и съдържание, и заплата. — *Ред.*

са били употребявани за самите полезни неща, които са съществували, дори като „продукти на труда", още дълго време преди да са станали *стоки*. Но това има тъкмо толкова общо с научното определение на „стоковата стойност", колкото и обстоятелството, че думата *сол* у древните изпърво е била употребявана за готварска сол, а оттук и *захарта* и т. н. от времето на Плиний фигурират като *видове сол* (indeed [в същност] — всички безцветни твърди тела, които са разтворими във вода и имат своеобразен вкус), и затова химическата категория „сол" включва в себе си и захарта и т. н.)

Да се спрем сега на авторитета на нашия vir obscurus — на *Родбертус* (чиято статия читателят може да види в „Tubinger Zeitschrift"). Това, което vir obscurus цитира от Родбертус, е следното:

В текста, на стр. 48: „Има само *един вид стойност*, и тя е потребителната стойност. Тя е или *индивидуална* потребителна стойност, или *социална* потребителна стойност. Първата стои пред индивида и неговите потребности без оглед на една социална организация." (Дори това е дивотия.) Сравни „Капиталът", стр. 171 [15], където обаче се казва, че *трудовият процес* като целесъобразна дейност за произвеждане на потребителни стойности и т. н. е *„еднакво присъщ* на всички негови (на човешкия живот) *обществени форми"* и *„е независим от всяка от тези форми"* (Първо, пред индивида не стои думата „потребителна стойност", а *конкретни потребителни стойности*, а *какви конкретни потребителни стойности* ще „стоят пред него" (у тия хора всичко „стои"; всичко е „съсловно" [*]) — това напълно зависи от степента на обществения производствен процес, значи никога не отговаря на „една социална организация". А ако Родбертус иска да каже само баналността, че потребителната стойност, която действително като потребителен предмет стои пред индивида, стои пред него като индивидуална потребителна стойност за него — това е банална тавтология, а е и погрешно, тъй като — като и не говорим за такива неща като ориз, царевица или жито или месо (което пък и не стои пред индуса като хранителен продукт) — потребността на индивида да има титлата на професор или на таен съветник или да има орден е възможна само в съвсем определена социална организация.) „Втората е онази *потребителна стойност*, каквато притежава *социалният* организъм, съставен от множество *индивидуални* организми (респективно индивиди)" *(стр. 48, текстът).* Хубав немски език! За какво става дума тук — за „потребителната стойност" на „социалния организъм" ли, или за някоя притежавана от „социалния организъм" потребителна стойност (като напр. земята в примитивните общинни формации), или за определената „социална" форма на потребителната стойност в даден *социален организъм* — както напр. там, където господствува стоковото производство, потребителната стойност, която доставя даден производител, по необходимост е „потребителна стойност за други" и в този смисъл е „обществена потребителна стойност"? Плоски приказки, няма какво да се каже.

И тъй, пристъпваме към другото положение на този вагнеровски Фауст: „Разменната стойност е само историческата наметка и придавка

[15] Виж стр. 191 от първия том на нашето издание.— *Ред.*

[*] Непреводима игрословица — немските думи „steht" (стои) и „ständisch" (съсловно) са от един и същ корен — от думата stehen = стоя. — *Ред.*

към социалната потребителна стойност на определен исторически период. Като бъде противопоставена на потребителната стойност, като нейна *логическа противоположност, една* разменна стойност — с това на едно логическо понятие противопоставят като негова логическа противоположност едно историческо понятие, а това логически е недопустимо" (стр. 48, бележка 4). „Това — ликува ibidem [пак там] Вагнерус, — това е напълно вярно". Кой е този, който извършвал това противопоставяне? Че Родбертус с това визира мен — това е сигурно, тъй като той, според неговия фамулус Р. Майер, бил написал „един голям, дебел ръкопис против „Капитала"". Кой поставя нещо в логическа противоположност? Господин Родбертус, за когото и „потребителна стойност" и „разменна стойност" са откъснати от природата „понятия". В действителност всеки отделен вид стока преминава през този нелогичен процес във всеки ценоразпис, където като *благо*, като *потребителна стойност*, като памук, прежда, желязо, жито и т. н. се отличава от другите и представлява toto coelo [във всяко отношение] различно от другите „благо", но същевременно има своята *цена* като нещо качествено едно и също, но количествено различно, *от една и съща същност*. Всеки вид стока се представя пред тогова, който има нужда от нея, в своята натурална форма, но тъй също се и представя и в своята *стойностна форма*, напълно различна от натуралната и обща за нея и за всички други стоки, значи като *разменна стойност*. Тук има *„логическа"* противоположност само у Родбертус и у сродните му германски професорски умници, които изхождат от „понятието" стойност, а не от „социалното нещо", от „стоката", и сами си делят на две това понятие, а след това спорят коя от тия две измишльотини била истинският Яков!

Но това, което се намира в мрачния заден план на надутите фрази, е просто безсмъртното откритие, че човек във всички [обществени] строеве трябва да яде, да пие и т. н. (дори не можем да продължим: да се облича, да има нож и вилица, или легла, или жилища — защото не е било така във всички строеве), накъсо, че той във всички строеве трябва да намира готови в природата външни вещи за задоволяване на своите потребности и да ги присвоява или пък да си ги приготвя сам от това, което е намерил в природата, така че при това свое действително поведение той фактически винаги се държи спрямо известни външни неща като към „потребителни стойности", т. е. винаги ги третира като предмети за своя употреба. Затова според Родбертус потребителната стойност е „логическо" понятие: значи — тъй като човек трябва и да диша, „дишането" е „логическо" понятие, но, за бога, не и физиологическо. Но цялото плиткоумие на Родбертус се проявява в неговата противоположност между „логическо" и „историческо" понятие! Той схваща „стойността" (икономическата, а противоположност на потребителната стойност на стоката) само в нейната форма на проявление, в *разменната стойност*, и тъй като последната се явява само там, където поне известна част от продуктите на труда, от потребителните предмети, функционират като *„стока"* — но това става не от самото начало, а едва от известен период на общественото развитие, значи на определена степен на историческото развитие, — затова *разменната стойност* е *„историческо"* понятие. Но ако Родбертус (аз по-долу ще кажа защо той не е видял това) — ако той беше анализирал по-нататък разменната стой-

ност на стоките — защото тя съществува само там, където *стоките* се явяват в множествено число, като различни видове стоки, — той зад тази форма на проявление щеше да намери „стойността". Ако той, по-нататък, беше изследвал стойността — по-нататък щеше да намери, че при нея нещото, „потребителната стойност", има валидност само като *опредметяване* на човешки труд, като *изразходване на еднаква човешка работна сила*, и затова това съдържание е представено като *предметен* характер на *нещото*, като характер, който вещно е присъщ *на самото нещо*, макар че тази предметност[17] *не* се явява в нейната [на стоката] натурална форма (и тъкмо това създава нуждата от една особена *стойностна форма*). Значи, той щеше да намери, че само в една исторически развита [обществена] форма „стойността на стоката изразява онова, което също тъй съществува — макар и в по-друга форма — във всички други исторически обществени форми, *а именно обществения характер на труда*, доколкото той съществува като *изразходване на обществена работна сила*. Така че ако „стойността" на стоката е само определена, историческа форма, нещо, което съществува във всевъзможни обществени форми — такова нещо е и „обществената потребителна стойност", както той охарактеризира „потребителната стойност" на стоката. Господин Родбертус е взел мярката за величината на стойността от Рикардо, но и той, също както и Рикардо, не е сам изследвал или схванал субстанцията на стойността; напр. „*задружния*" характер на[18] в примитивните общинни формации като цялостен организъм на сдружените работни сили, а оттук и [„задружния" характер] на *техния труд*, т.е. на изразходването на тези работни сили.

Нещо повече за дивотиите на Вагнер по този случай е излишно.

---

[17] Разбирай: предметност на абстрактния човешки труд. — *Моск. ред.*

[18] Тук по смисъл би трябвало да се добави „*трудовия процес*". — *Моск. ред.*

ПОКАЗАЛЦИ

I

ПОКАЗАЛЕЦ

НА ИМЕНА, АВТОРИ И СЪЧИНЕНИЯ

Показалецът съдържа цитираните и споменатите в първия том на „Капитала" имена, автори и съчинения; включени са и имена, споменати в приложенията. Изоставени са само имена на случайни лица, посочени в цитираните от Маркс отчети, вестници и пр. Показалецът съдържа и споменатите в „Капитала" имена на герои от митологията и от художествената литература.

Целият показалец е подреден по азбучен ред на презимената според българското им произношение и по реда на българската азбука; в скоби е дадено и името на лицето на съответния език.

Заглавията на съчиненията са дадени на езика на оригинала, а в квадратни скоби — техният превод на български.

Следващите след текста за даденото лице числа означават страниците, на които това лице е споменато, а числата, които следват след библиографичните данни за всяка отделна книга, показват страниците, на които е цитирано или споменато даденото съчинение.

Анонимните съчинения, списанията и вестниците, официалните публикации са подредени в отделни показалци в края на главния показалец. Когато сам Маркс е посочил автора на някое анонимно съчинение — то е включено в *главния* показалец; анонимното излизане на съчинението е посочено след българския превод на заглавието му. Когато Маркс не е дал библиографични сведения за цитираната книга — в показалеца те са поставени също така в скоби.

А

moyen des grands appareils de fabrication. Deuxième livraison. Du Monopole de la fabrication et de la vente" [„За монопола, който се установява в индустриалните изкуства и в търговията посредством големите фабрикационни машини. Втори свитък. За монопола на фабрикацията и търговията"], Париж 1828 г. — Стр. 264.

ВИЙЗЕ, Франц (Biese, Franz), 1803—1895 — немски философски писател, идеалист. — Стр. 332.

— *„Die Philosophie des Aristoteles in ihrem innern Zusammenhange mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs aus dessen Schriften entwickelt"* [„Философията на Аристотел в нейната вътрешна връзка, с особен оглед на философската употреба на езика, извлечени от неговите съчинения"], том II, Берлин 1842 г. — Стр. 332.

БИЙЧЕР-СТОУ, Хериет (Beecher-Stowe, Harriet), 1812—1896 — американска писателка, авторка на прочутия роман против робството „Колибата на Чичо Том" („Uncle Tom's Cabin or Life among the Lowly"), Бостон 1852 г. — Стр. 596.

БЛАНКИ, Жером Адолф (Blanqui, Jérôme Adolphe), 1798—1854 — френски икономист, брат на революционера Огюст Бланки; проучвал положението на работниците в редица страни; по своите икономически възгледи принадлежи към школата на Сей. — Стр. 225, 275.

— *„Cours d'économie industrielle. Année 1837—38"* [„Лекции по индустриална икономия. 1837—38 година"], събрани от Ад. Блезо. Ад. Блез], Париж 1838—39 г. — Стр. 275.

— *„Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848"* [„Работническите класи във Франция през 1848 г."], I—II част, Париж 1849 г. — Стр. 225.

БЛЕЙКИ, Роберт (Blackey, Robert), 1795—1878 — английски либерален писател и философ. — Стр. 589.

— *„The History of Political Literature from the earliest Times"* [„История на политическата литература от най-ранните времена"], том I, Лондон 1855 г. — Стр. 589.

БЛОК, Морис (Block, Maurice), 1816—1901 г. — френски икономист и статистик, написал рецензия за „Капитала" в „Револю де дьо монд". — Стр. 13.

— *„Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne". Extrait du Journal des Économistes, juillet et août 1872* [„Теоретиците на социализма в Германия", извадка из „Журнал дез економист", юли и август 1872 г.], Париж 1872 г. — Стр. 13.

БОАГИЛБЕР, Пиер льо Пезан (Boisguillebert, Pierre Le Pesant, Sieur de), 1646—1714 — френски икономист, предшественик на физиократите. С неговото име започва френската класическа политическа икономия. — Стр. 108, 116.

— *„Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs"* [„Дисертация върху природата на богатствата, на парите и на налозите"], в Collection des principaux économistes, tome I, Économistes Financiers du XVIII-e siècle [Сборник на най-важните икономисти, том I, Финансови икономисти в XVIII век], издание Daire [Дер], Париж 1843 г. — Стр. 116.

БОАЛО, Етиен (Boileau, Étienne), около 1200—1269 г. — главен съдия в Париж. Автор на прочутата „Livre des Métiers", сборник от законоположения и полицейски наредби от неговото време. — Стр. 396.

— *„Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au 13-ème siècle et connus sous le nom du Livre des Métiers"* [„Наредби върху изкуствата и занаятите в Париж, съставени през XIII век и известни под името Книга на занаятите"], обнародвани от G. B. Depping [Ж. Б. Депинг], Париж 1837 г. — Стр. 395.

БОАЛО-ДЕПРЕО, Никола (Boileau-Despréaux, Nicolas), 1636—1711 — френски поет и сатирик от времето на Людовик XIV. Автор на приписание на Молиер стих на стр. 534 (Виж „Œuvres de M. Boileau-Despréaux. Tome I. Satyre VIII à M. Morel, Лондон 1780). — Стр. 534.

БОКСХОРН, Маркус Зуериус (Boxhorn, Marcus Suerius), 1602—1653 г. — учен и поет, хуманист. — Стр. 349.

— *„Institutiones Politicae"* [„Политически институции"], Лайден 1663 г. — Стр. 349.

БОЛИНГБРОК, Хенри Сент Джон (Bolingbroke, Henry St. John), 1678—1751 — английски държавник и писател, привърженик на ториите. — Стр. 616.

БРАЙТ, Джон (Bright, John), 1811—1889 — английски фабрикант, политик, водач на Лигата против житните закони. — Стр. 11, 207, 231, 531, 554, 611.

БРАУХАМ, Хенри Питър (Brougham, Henry Peter), 1778—1868 — английски юрист и държавник. Привърженик на вигите, борил се отначало за запазване на робството, а сетне против него. Един от основателите и сътрудниците на влиятелното вигско списание „Единбург-Ревю". — Стр. 619.

— *„An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers"* [„Изследване на колониалната политика на европейските сили"], том II, Единбург 1803 г. — Стр. 619.

БРЕЙ, Джон Франсис (Bray, John Francis), 1809—1895 г. — английски социалист утопист, чартист. — Стр. 99.

БРЕНТАНО, Луйо (Brentano, Lujo), 1844—1931 — германски икономист и виден катедър-социалист. Противник на марксизма. Искал буржоазни реформи против марксическото работническо движение. Особено се е застъпвал за синдикалното движение по образеца на английските трейдюниони. — Стр. 27, 28.

БРИНДЛЕЙ, Джеймс (Brindley, James), 1716—1772 — прочут английски строител на водни съоръжения. — Стр. 285.

БРОДХЪРСТ, Дж. (Broadhurst, J.) — английски вулгарен икономист. — Стр. 49.

— *„Political Economy"* [„Трактат по политическа икономия"], Лондон 1842 г. — Стр. 48.

БРОУДИ, сър Бенджамин Колинс (Brodie, Sir Benjamin Collins), 1783—1862 — английски физиолог и лекар. — Стр. 228.

БРУКНЕР, Джон (Bruckner, J.), 1726—1804 — английски поп; Малтус заемa твърде много от неговите съчинения върху учението за населението. — Стр. 503.

— *„Théorie du système animal"* [„Теория на животинската система"], Лайден 1767 г. — Стр. 503.

БРУНЕР (Brunner). — Стр. 391.

БУЗИРИС (Busiris) — според старогръцкия мит жесток египетски цар, когото Изократ представя като образец на добродетелност. — Стр. 300.

БУЛТЪН, Матю (Boulton, Matthew), 1728—1809 — английски фабрикант и инженер. — Стр. 307, 317.

БЪКЕНАН, Дейвид (Buchanan, David), 1779—1848 — английски икономист, „голям противник на физиократите" (Маркс). — Стр. 105, 455, 595.

— *„Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain"* [„Изследване върху данъчната и търговската политика на Великобритания"], Единбург 1844 г. — Стр. 105.

— *Adam Smith „Wealth of Nations". With notes, and an additional volume by D. Buchanan.* [Адам Смит, „Богатството на нациите". С бележки и един допълнителен том от Д. Бъкенан], том I—IV, Единбург 1814 г. — Стр. 455, 595.

БЪРК, Едмънд (Burke, Edmund), 1729—1797 — английски либерален политик и икономически писател. — Стр. 168, 191, 264, 591, 619, 620.

— *„A letter from the Rt. Hon. Ed. Burke to a noble Lord, on the attacks made upon him and his pension in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale"* [„Писмо на достопочтения Ед. Бърк до един благороден лорд, по нападките, отправени в Камарата на лордовете срещу него и неговата пенсия от страна на херцог Бедфорд и на граф Лодърдейл"], Лондон 1796 г. — Стр. 591.

— *„Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795"* [„Мисли и подробности върху нищетата, първоначално представени на достопочтения У. Пит през ноември 1795 г."], Лондон 1800 г. — Стр. 169, 191, 264, 620.

БЪРКЛИ, Джордж (Berkeley, George), 1685—1753 — ирландски епископ, философ реакционер. Основател на един субективен идеализъм, който приема, че светът е зависим от субекта, и свежда всичко до „аз". Бъркли отрича „абсолютното съществуване" т. е. сетивно възприеманите обекти в себе си или вън от духа". — Стр. 274, 289.

— *„The Querist"* [„Запитващият"], Лондон 1750 г. — Стр. 274, 289.

БЪТЛЕР, Самюел (Butler, Samuel), 1612—1680 — английски поет-сатирик. Автор на епоса „Хъдибрас", сатира против пуританите. — Стр. 32.

БЮШЕ, Филип (Buchez, Philippe), 1796—1865 г. — френски историк и буржоазен републиканец; като излязъл от Сен-Симон, прокламира един „колективистически социализъм". — Стр. 605.

— *„Histoire Parlementaire de la Révolution Française ou Journal des assemblées nationales depuis 1789 jusqu'en 1815"* [„Парламентарна история на Френската революция или Дневник на националните събрания от 1789 г. до 1815 г.", съавтор Ру-Лавержн], том X, Париж 1834 г. — Стр. 605.

В

ВАГНЕР, Адолф (Wagner, Adolph), 1835—1917 — немски буржоазен икономист, катедър-социалист. Основател на реакционната Християнско-социална партия (1878), един от основателите на Съюза за социална политика, привърженик на

Бисмарковата социална и финансова политика. — Стр. 652—662.
— „Allgemeine oder theoretische Volkswirtschaftslehre. Erster Teil. Grundlegung. Grundlagen der Volkswirtschaft. Volkswirtschaft und Recht, besonders Vermögensrecht" [„Обща или теоретично учение за народното стопанство. Първа част. Основни положения. Основи на народното стопанство. Народно стопанство и право, особено имуществено право"], второ, основно поправено и разширено издание, Лайпциг и Хайделберг, 1879 г. Излязло като I том на „Lehrbuch der politischen Oekonomie" [„Учебник по политическа икономия"] в отделни самостойни части, от А. Вагнер и Е.Назе (E. Nasse). — Стр. 652.

ВАЛЕНТИН, Габриел Густав (Valentin, Gabriel Gustav), 1810—1883 — немски физиолог. — Стр. 393.

ВЕЛДЕН, Хоуърд де (Welden, Howard de) — английски пълномощен представител в Брюксел през 1862 г. — Стр. 225, 226.

ВЕНДЪРЛИНТ, Джейкоб (Vanderlint, Jacob), умрял в 1740 г. — английски икономист. Иска по-добро разпределение на собствеността, поляризация на долните и средни класи. Защитник на работниците. — Стр. 102, 108, 120, 223, 225, 256, 270, 284, 303.
— *„Money answers all things"* [„Парите отговарят на всичко"]. Лондон 1734 г. — Стр. 102, 108, 120, 223, 256, 270.

ВЕРРИ, Пиетро (Verri, Pietro), 1728—1797 — италиански икономист, привърженик на свободната търговия, стои между физиократите и Адам Смит — Стр. 38, 76, 111, 289.
— *„Meditazioni sulla Economia Politica"* [„Размишления върху политическата икономия"] (1773). В: „Scrittori classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna" [„Италиански класически писатели на политическата икономия, модерна част"], том XV, Милано 1804 г. — Стр. 38, 76, 111, 289.

ВИГАНД, Ото (Wigand, Otto), 1805—1870 — либерален издател в Лайпциг. В неговото издателство излизали съчиненията на младохегелианците, „Положението на работническата класа в Англия" от Енгелс, и др. — Стр. 643.

ВИКО, Джовани Батиста (Vico, Giovanni Battista) — 1668—1744 — италиански философ, антирационалист, автор на една философия на историята. — Стр. 303.

ВИЛИЕРС, Чарлз Пелам (Villiers, Charles Pelham) — 1802—1898 — английски либерален политик, председател на Съвета по закона за бедните. — Стр. 218.

ВИРТ, Макс (Wirth, Max), 1822—1900 — немски вулгарикономист, умерен привърженик на защитните мита, привърженик на Кери. — Стр. 66.

ВИСЕРИНГ, Симон (Vissering, Simon) — 1818—1888 — холандски икономист, принадлежал към школата на Бастия. — Стр. 409.
— *„Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde"* [„Наръчник по практическо народно стопанство"], Амстердам 1860 до 1865 г. — Стр. 409.

ВИТ, Йохан де (Witt, Johan de) — 1625—1672 — холандски държавник, водач на холандската буржоазия. — Стр. 503, 616.

ВОБАН, Себастиан льо Претр де (Vauban, Sebastien le Prestre de) — 1633—1707 — гениален френски военен инженер. Противник на Колбертизма. — Стр. 116.

ВОКАНСОН, Жак де (Vaucanson, Jacques de) — 1709—1782 — френски механик, изобретател на тъкачна машина. — Стр. 310.

ВОЛФ, Вилхелм (Wolff, Wilhelm), 1809—1864 — немски комунист. Син на силезийски надничар, учил се при тежки материални условия, по цели години бил в затвор под следствие и в крепостен затвор. От 1846 г. Волф е един от най-верните сътрудници на Маркс и Енгелс. Блестящ агитатор и журналист. През време на революционното движение в 1848—1849 г. винаги е участвувал в най-предните редици. Емигрирал в Англия, където работил в Манчестер като частен учител. Енгелс, в своя предговор към събраните статии на Волф „Die Schlesische Milliarde" („Силезийският милиард") казва: „неговият дух, точно образован в школата на класическата древност, неговият богат хумор, неговото ясно разбиране на мъчни теоретически въпроси, неговият енергично стоплен дух..., непоколебимата сила на неговия характер, абсолютната, недопускаща никакви съмнения сигурност в неговата дума, неговото непоклатимо чувство на дълг спрямо приятел и враг и спрямо самия себе си". На него Маркс е посветил първия том на „Капитала". — Стр. 3.

ВОЛФ, Кристиан (Wolff, Christian), 1679—1754 — немски философ и математик, най-значителният представител на философията на просвещението в Германия. — Стр. 497.

Г

ГАЙЛОТ, Джозеф (Gillot, Joseph), 1799—1873 — английски фабрикант на стоманени пера за писане. — Стр. 376.

ГАЛИАНИ, Фердинандо (Galiani, Ferdinando), 1728—1787 — италиански абат и дипломат, като икономист бил меркантилист, писал против физиократите. — Стр. 63, 75, 76, 83, 127, 130, 257, 526.
— *„Della moneta"* [„За парите"], 1750). В „Scrittori classici Italiani di Economia Politica, Parte Moderna" [„Италиански класически писатели на политическата икономия, модерна част"], том III, издание на Custodi (Кустоди), Милано, 1803 г. — Стр. 63, 75, 76, 83, 127, 130, 257, 526.

ГАНИЛ, Шарл (Ganilh, Charles), 1758—1836 — френски политик и икономист, неомеркантилист. Маркс нарича неговата книга „Système d'économie politique" („Система на политическата икономия") „твърде лошо и повърхностно произведение". Виж и *Ферие*. — Стр. 53, 69, 78, 143, 148, 365.
— *„La théorie de l'Économie Politique"* [„Теория на политическата икономия"], Париж 1815 г. — Стр. 140.
— *„Des systèmes d'Économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui parait la plus favorable aux progrès de la Richesse"* [„Върху системите на политическата икономия, за сравнителната стойност на техните доктрини и за онази от тях, която изглежда най-благоприятна за напредъка на богатството"], том I—II, парижко издание 1821 г. — Стр. 53, 143, 365.

ГАРНИЕ, граф Жермен (Garnier, Germain), 1754—1821 — бонапартистки сенатор, „икономистът на Директорията и на Консулството" (Маркс). Преводач и коментатор на Адам Смит. — Стр. 296, 297, 449.
— *„Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique"* [„Елементарен преглед на принципите на политическата икономия"], Париж 1796 г. — Стр. 449.
— *Бележки към френския превод на „Wealth of Nations"* [„Богатството на нациите"] от *А. Смит*, Париж 1820 г. — Стр. 297.

ГАСКЕЛ, Питър (Gaskell, Peter) — либерален лекар в Манчестер. — Стр. 355, 356, 362.
— *„The manufacturing Population of England with an examination of infant labour"* [„Индустриалното население на Англия, с едно изследване на детския труд"], Лондон 1833 г. — Стр. 356, 362.

ГЕОРГ II — виж *Джордж II*.

ГЕРИОН (Gerion) — гигант с три тела, из старогръцката митология. — Стр. 483.

ГЛАДСТОН, Уйлям Юърт (Gladstone, William Ewart), 1809—1898 — английски държавник, отначало консерватор, посетне водач на либералите. Като министър на финансите вършил нещо като „финансова алхимия". — Стр. 25, 27, 28, 369, 534, 604.

ГОБСЕК (Gobseck) — съкровищник и лихвар из романа „Гобсек" от Балзак. — Стр. 479.

ГОДУНОВ, Борис Фьодорович, около 1552—1605 — руски цар от 1598 до 1605 г. — Стр. 590.

ГОРДОН, сър Джон Уйлям (Gordon, Sir John William), 1814—1870 — английски генерал-майор. — Стр. 144.

ГОТШЕД, Йохан Кристоф (Gottsched, Johann Christoph), 1700—1766 — немски естетик и литературен историк, тип на педант. — Стр. 177.

ГРЕГ, Роберт Хайд (Greg, Robert Hyde), 1795—1875 — английски фабрикант и икономист, вулгаризатор на учението за свободна търговия. — Стр. 237.
— *„The Factory Question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the Ten Hours Bill"* [„Фабричният въпрос, разгледан по отношение на неговия ефект върху здравето и морала на работещите във фабриките. И законопроектът за десетчасовия работен ден", анонимно], Лондон 1837 г. — Стр. 237.

ГРЕГОАР, Х. (Gregoir, H.) — Стр. 452.
— *„Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles"* [„Печатарите пред наказателния съд в Брюксел"], Брюксел 1865 г. — Стр. 452.

ГРЕЙ, Джон (Gray, John), 1798—1850 — утопичен социалист, ученик на Оуен, искал да разреши социалния въпрос чрез една „утопична реформа на трудови пари" (Енгелс). — Стр. 59.

ГРЕЙ, сър Джордж (Grey, Sir George), 1799—1882 — английски либерален държавник, „прословут по това, че като министър на колониите докарал всички английски колонии пред въстание" (Маркс). — Стр. 235, 543.

ГРИЙНОУ (Greenhow), 1814—1888 — английски лекар и социал-хигиенист. — Стр. 199, 239, 341.

ГРОУВ, Уйлям Роберт (Grove, William Robert), 1811—1896 — английски съдия и

Д

Е

Ж

З

И

— *„A History of the Protestant „Reformation“ in England and Ireland. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a Series of Letters, addressed to all sensible and just Englishmen“* [„История на протестантската „реформация“ в Англия и Ирландия. Показва как това събитие е обеднило и принизило главната маса на народа в тези страни. В серия от писма, отправени до всички съчувствуващи и справедливи англичани“], Дъблин 1868 г. — Стр. 589.

КОЛБЕР, Жан Батист (Colbert, Jean Baptiste), 1619—1683 — френски държавник, най-последователният представител на меркантилистичната стопанска политика, която по негово име е наречена и „колбертизъм“. — Стр. 252, 617.

КОЛИНС, Ж. Г. Иполит (Colins, J. G. Hyppolyt), 1783—1859 — белгийски икономист и социален реформатор, основател на една утопична система на „рационален социализъм“. — Стр. 500, 567, 629.

— *„L'Économie Politique. Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes“* [„Политическа икономия. Източник на революциите и на утопиите, които претендират да са социалистически“], том III, Париж 1857 г. — Стр. 500, 567, 629.

КОЛУМБ, Кристофор (Columbus, Christophorus), 1446 или 1451—1506 — италианец по произход, откривател на Америка. — Стр. 109.

— *Писмо от Ямайка*, 1503 г. — Стр. 109.

КОНДИЯК, Етиен Боно де (Condillac, Étienne Bonnot de), 1715—1780 — френски философ, отчасти се доближил до материализма. Неговата сензуалистична философия, която извежда всяко познание от възприятието като първоизточник, го отвела към идеализма. Като стопановед привърженик на физиократската система. — Стр. 131.

— *„Le Commerce et le Gouvernement“* [„Търговия и правителство“], (1776), в „Collection des principaux économistes“ [„Колекция на главните икономисти“], том XIV „Mélanges d'Économie Politique“ [„Разни въпроси из политическата икономия“], издание Daire et Molinari [Дер и Молинари], Париж 1847 г. — Стр. 131.

КОНДОРСЕ, Мари Жан (Condorcet, Marie Jean), 1743—1794 — френски философ, математик, привърженик на физиократите, създава учение за неограничените възможности за развитие на човечеството. Жирондист. — Стр. 502.

КОНТ, Огюст (Comte, Auguste), 1798—1857 — френски философ, основател на позитивизма, характерното философско направление на либерално-демократичната буржоазия през 19 век. Неговият девиз е бил „Нито реставрация, нито революция!“ — Стр. 272.

КОНТ, Франсоа Шарл (Comte, François Charles), 1782—1837 — френски либерален политик и писател. — Стр. 612.

— *„Traité de la législation“* [„Трактат върху законодателството“], том II и IV, III издание, Брюксел 1837 г. — Стр. 612, 613.

КООС, Саломон де (Caus, Salomon de), 1576—1626 — строител и инженер. — Стр. 306.

КОП, Херман Франц Мориц (Kopp, Hermann Franz Moritz), 1817—1892 — немски химик. — Стр. 252.

— *„Entwicklung der Chemie in der neueren Zeit“* [„Развитие на химията през новото време“], Мюнхен 1871—1874 г. (в „Geschichte der Wissenschaften in Deutschland“ [„История на науките в Германия“], том XII). — Стр. 252.

КОРБЕТ, Томас (Corbet, Thomas), английски икономист (цитираното съчинение от 1841 г.). — Стр. 124, 479.

— *„An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained“* [„Изследване на причините и видовете на богатството на отделни лица, или разглеждане на принципите на търговията и спекулата“], Лондон 1841 г. — Стр. 124, 479.

КОРБОН, Клод Антим (Corbon, Claude Anthime), 1808—1891 — френски работник, по-късно депутат. Корбон изисквал широко професионално образование на младежта. — Стр. 397.

— *„De l'enseignement professionnel“* [„За професионалното образование“], II издание, Париж 1860 г. — Стр. 397.

КРОМВЕЛ, Оливър (Cromwell, Oliver), 1599—1658 — английски държавник, водач на английската буржоазна революция, по-сетне „лорд-протектор“ (държавен глава) на английската република от 1653 г. до 1658 г. — Стр. 588, 590, 610.

КСЕНОФОНТ (Xenophon), род. в 430 г. преди нашата ера, годината на смъртта му неизвестна — старогръцки пълководец и историк, ученик на Сократ. — Стр. 299, 300.

— *„Cyropaedia“* [„Възпитанието на цар Кир“]. — Стр. 299, 300.

КУГЕЛМАН, Лудвиг (Kugelmann, Ludwig), 1828—1902 — виден немски гинеколог от Хановер. Член на Първия интернационал. „Фанатичен привърженик“ на Маркс и Енгелс и на техните възгледи. „Напълно честен, но прави впечатление, готов да се жертвува и, най-важното, убеден.“ Липсата на диалектика у него, за което говори Енгелс, му пречи да разбере марксизма напълно. Развил широка пропаганда за първия том на „Капитала“. — Стр. 9, 23, 643, 649.

КУЗА, Александър Йон I (Kuza, Alexander Jon I), 1820—1873 — румънски княз от 1859 до 1866 г. — Стр. 138.

КУПИДОН (Cupido) — гръцкото име на Амур, бога на любовта. — Стр. 503.

КУРСЕЛ СЕНЬОЙ, Жан Гюстав (Courcelle Seneuil, Jean Gustave), 1813—1892 г. — френски търговец, по-сетне икономист и висш чиновник. — Стр. 189, 487.

— *„Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou Manuel des affaires“* [„Теоретически и практически трактат за индустриалните, търговските и земеделските предприятия, или Наръчник за сделките“], II издание, Париж 1855 г. — Стр. 189, 487.

КУСТОДИ, Пиетро (Custodi, Pietro), 1771—1842 — издател на главните съчинения на класическите италиански икономисти. — Стр. 38, 63, 75, 77, 126, 130, 298, 528.

КЪЛПЕПЪР, сър Томас (Culpeper, Sir Thomas), 1578—1662 — английски икономист, борил се в интереса на индустриалния капитал против лихварския капитал, застъпвал се за намаление на паричната лихва. — Стр. 619.

КЮВИЕ, Жорж (Cuvier, George), 1769—1832 — френски природоизследовател, превръща сравнителната анатомия в наука. Един от основателите на палеонтологията (наука за праисторията на земята). Енгелс по следния начин характеризира неговата теория: „Теорията на Кювие за революциите на Земята е била революционна по фраза и реакционна на дело. На мястото на едното божествено сътворение той поставя редица от повтарящи се актове на сътворение, превръща чудото в съществен лост на природата.“ — Стр. 418.

— *„Discours sur les révolutions de la surface du globe“* [„Трактат върху революциите на земната повърхност“], редакция на Hoefer [Хьофер], Париж 1863 г. — Стр. 418.

Л

ЛАБОРД, Александър (Laborde, Alexandre de), 1774—1842 — френски археолог и пътописец, борил се на страната на Австрия против Великата френска революция. След реставрацията заемал различни държавни служби. Автор на политико-икономически съчинения. — Стр. 433.

— *„De l'esprit d'Association dans tous les intérêts de la Communauté“* [„За духа на сдружаването във всички области на обществеността“], Париж 1818 г. — Стр. 433.

ЛАВЕРН, Луи (Lavergne, Louis), 1809—1880 — френски реакционен политик и икономист. — Стр. 430, 432, 583.

ЛАЗАР (Lazarus) — образ из библията, образ на съвсем отпаднал болен. — Стр. 527.

ЛАНЧЕЛОТИ, Секондо (Lancellotti, Secondo), 1575—1643 — италиански абат, историк. — Стр. 349.

— *„Farfalloni de gli Antichi Historici“* [„Лъжите на античните историци“], Венеция 1636 г. — Стр. 349.

— *„L'Hoggidì, overo gl'ingegni non inferiori a' passati“* [„Днешният ден, или днешните хора не са по-долу от предишните“], в „L'Hoggidì, overo Il mondo non peggiore nè più calamitoso del passato etc. Parte Seconda“, том II, Венеция 1658 г. [цитираният от Маркс пасаж се намира на стр. 487 на това съчинение]. — Стр. 349.

ЛАСАЛ, Фердинанд (Lassalle, Ferdinand), 1825—1864 — основател на Общия германски работнически съюз. При смъртта на Ласал Енгелс писал за него следното: „Един от най-значителните мъже в Германия. За нас той беше в настоящето много несигурен приятел, а в бъдещето — твърде сигурен противник.“ Когато станали известни повече подробности за връзките на Ласал с Бисмарк, Маркс заострил своята преценка за него: „В действителност Ласал е предател на партията. Той е бил влязъл във формален договор с Бисмарк.“ Енгелс пише, че „цялото величие на Ласал почиваше на това, че Маркс му позволяваше дълги години да се кичи с резултатите от изследванията на Маркс като със свои собствени, и на това отгоре . . . да ги изврати . . . Демагогът Ласал съпровожда социалиста Ласал при всяка негова стъпка.“ — Стр. 5, 88, 644.

— „*Die Philosophie Herakleitos des Dunklen von Ephesos. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt*" [„Философията на Хераклит Тъмния от Ефес. Изложена въз основа на едно ново събрание на неговите фрагменти и на показанията у древните автори"], том I, Берлин 1858 г. — Стр. 89.

ЛАСКЕР, Едуард (Lasker, Eduard), 1829—1884 — политически водач на германската либерална буржоазия след 1866 г. — Стр. 26.

ЛАШАТР, Морис (Lachâtre, Maurice), 1814—1900 — френски историк. Комунар. Издал първото френско издание на „Капитала". — Стр. 16, 21.

ЛЕВИ, Леон (Levi, Leone), 1821—1888 — английски статистик. — Стр. 598.

— „*Lecture before the Society of Arts*" [„Лекция пред Дружеството на изкуствата"], април 1866 г. — Стр. 598.

ЛЕЙНГ Самюел (Laing, Samuel), 1780—1868 — английски писател и пътешественик, автор на съчинения за политическото, социалното и икономическото положение на редица европейски държави. — Стр. 163, 526, 538, 552.

— „*National Distress, its Causes and Remedies*" [„Тежкото положение на нацията, неговите причини и лекарствата за него"], Лондон 1844 г. — Стр. 163, 526, 538, 552.

ЛЕНГЕ, Симон Никола Анри (Linguet, Simon Nicolas Henri), 1736—1794 — френски писател, полемизирал „против буржоазно-либералните идеали на своите съвременници от епохата на просвещението, против започващото се господство на буржоазията" (Маркс). — Стр. 190, 234, 273, 502, 602.

— „*Théorie des Lois Civiles ou Principes fondamentaux de la Société*" [„Теория на гражданските закони или фундаментални принципи на обществото"], том II, Лондон 1767 г. — Стр. 190, 273.

ЛЕНИН, Владимир Илич (1870—1924) — Стр. 23.

ЛЕСИНГ, Готхолд Ефраим (Lessing, Gotthold Ephraim), 1729—1781 — немски деец от епохата на Просвещението, драматичен поет и най-значителният критик на времето. Челен литературен борец на немската буржоазия против абсолютизма. — Стр. 15.

ЛИБИХ, Юстус фон (Liebig, Justus von), 1803—1873 — бележит немски природоизследовател, химик. — Стр. 195, 268, 315, 411, 412, 466.

— „*Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*" [„За теорията и практиката в селското стопанство"], Брауншвайг 1856 г. — Стр. 268.

— „*Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*" [„Химията в нейното приложение в земеделието и физиологията", том I, VII издание, Брауншвайг 1862 г. — Стр. 195, 411, 412, 466.

ЛИБКНЕХТ Вилхелм (Liebknecht, Wilhelm), 1826—1900 — един от основателите на германската социалдемокрация. Участник в баденското въстание, емигрант в Англия, откъдето през 60-те години се връща в Германия и оттогава заедно с Бебел играл ръководна роля в германското работническо движение. „Неговите недостатъци са само обратната страна на много ценни качества, без тези слабости той просто не би могъл да даде това, което наистина даде. Докато Бебел стои до него, той, наистина, ще прави множество неуместни бели и глупави работи и ако се стигне до скъсване с социалистите той ще ги защищава до последния момент, но в решителния момент ще застане там където трябва" (Енгелс). — Стр. 643, 644, 651.

ЛИКУРГ (Lykurg), втората половина на 9 век преди нашата ера — легендарен спартански законодател, който бил уредил разпределянето на военните тегоби върху отделните слоеве на населението, както и участието на последните във военната служба, според имотното състояние. — Стр. 347.

ЛИТЬБИ, Хенри (Letheby, Henry), 1816—1876 — английски химик. — Стр. 207.

ЛИХНОВСКИ, княз Феликс Мария (Lichnowsky, Fürst Felix Maria), 1814—1848 — силезийски едър земевладелец, офицер, член на франкфуртското Национално събрание. — Стр. 482.

ЛОДЪРДЕЙЛ, граф Джеймс (Lauderdale, James, Earl of), 1759—1839 — английски реакционен политик и икономист. В 1804 г. със съчинението си „Inquiry into the Nature and Origin of Public Wealth" [„Изследване за природата и произхода на общественото благосъстояние"] полемизира против Адам Смит, между другото и против неговото учение за разделението на труда. Дава апологетично обяснение на печалбата. — Стр. 285.

ЛОК, Джон (Locke, John), 1632—1704 — английски философ. Водил борба против Декартовото учение за вродените идеи; свежда познанието до опита. Метафизичният сензуализъм, чийто основател е Лок, станал изходна точка от една страна на идеалистическата философия на Бъркли, от друга страна — на материализма. Като икономист „Лок представлява новата буржоазия във всичките ѝ форми — индустриалците против работническата класа и пауперизираните, търговците, старомодните лихвари, финансистите против длъжниците на държавата, и дори в нарочно съчинение изтъквал буржоазния разум като нормален човешки разум" (Маркс). — Стр. 31, 32, 85, 103, 124, 316, 503.

— „*Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest and Raising the Value of Money*" [„Няколко съображения върху последиците от снижението на лихвите и от повишаването на стойността на парите"], 1169 г., във „Works" [„Съчинения"], том II, VIII издание, Лондон 1777 г. — Стр. 32, 103.

ЛОРАН, Огюст (Laurent, Auguste), 1807—1853 — френски химик. — Стр. 252.

ЛОУ Джон (Law, John), 1671—1729 — шотландски финансист и икономист. Основал в 1716 г. банка, превърната от възцарилата се кралска банка в Париж, която издавала книжни пари с малко метално покритие, за да изплаща френските държавни дългове. Главен контрольор на държавните финанси. В 1720 г. неговите институции банкрутирали. — Стр. 76, 503.

— „*Considérations sur le numéraire et le commerce*" [„Съображения върху паричната стойност и търговията"], в „Collection des principaux économistes. Tome I. Economistes Financiers du XVIII siècle" [„Колекция на главните икономисти. Том I. Финансови икономисти на XVIII век"]. Издание Daire (Дер), Париж 1843 г. — Стр. 74.

ЛУИ XIV и **XVI** — виж *Людовик*.

ЛУИ БОНАПАРТ (Louis Bonaparte) или *Наполеон III*, 1808—1873 — френски император от 1851 до 1870 г. „Авантюрист, който играе ролята на старият Наполеон" (Маркс). — Стр. 225.

ЛУИ ФИЛИП (Louis Philippe), 1773—1850 — „буржоазният крал", от 1830 до 1848 г. френски крал, представител на интересите на едрите финансисти. — Стр. 226.

ЛУКИАН (Lukian), около 125—180 г. — старогръцки писател, историк. — Стр. 504.

ЛУКРЕЦИЙ (Lucretius), роден към 98 г., умрял към 53 г. преди нашата ера — виден римски поет-материалист, известен със своята философска поема „За природата на нещата", в която в поетична форма излага философията на Епикур. — Стр. 176.

ЛУТЕР Мартин (Luther, Martin), 1483—1546 — водачът на германската реформация. Представител на протестантския лагер и умерената буржоазна реформа (на градската буржоазия, долните слоеве на аристокрацията и част от князете). По време на селските войни в Германия се съюзява с контрареволюционния католически лагер (с императорската власт, с духовните и част от светските князе, богатата аристокрация и градските патриции) против представлявания от Томас Мюнцер революционен лагер (селяните и градските плебеи). — Стр. 112, 158, 252, 482, 483, 614.

— „*An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Vermahnung*" [„Към енорийските свещеници, да проповядват против лихварството. Предупреждение"], Витенберг 1540 г. — Стр. 158, 482, 483.

ЛЬОМОНТЕ Пиер Едуар (Lemontey, Pierre Edouard), 1762—1826 — френски икономист, противник на якобинците, избягал от Франция, когато якобинците завзели властта. — Стр. 298.

ЛЬОТРОН, Гийом Франсоа (Le Trosne, Guillaume François), 1728—1780 — френски икономист, виден физиократ, кралски адвокат. — Стр. 32, 35, 77, 85, 93, 96, 99, 120, 130, 131, 133, 135, 172.

— „*De l'intérêt social*" [„За обществения интерес"], в „Collection des principaux économistes, Tome II. Physiocrates" [„Колекция на главните икономисти. Том II. Физиократите"], издание Daire [Дер], Париж 1846 г. — Стр. 32, 35, 77, 85, 93, 96, 99, 120, 130, 131, 133, 135, 172.

ЛЬОШАПЕЛИЕ, Исаак Рене Ги (Le Chapelier, Isaac René Gui), 1754—1794 — френски политик, правил мили очи на Великата революция, за да запази имуществата си. Избягал в Англия, а след завръщането си бил осъден на смърт и обезглавен. — Стр. 605.

ЛЮДОВИК XIV (Louis XIV), 1638—1715 — френски крал от 1643 до 1715 г. — Стр. 114.

ЛЮДОВИК XVI (Louis XVI), 1754—1793 — френски крал от 1774 до 1793 г. — Стр. 601.

М

М. В московското немско издание на „Капитала" този инициал е разчетен като „*Маер*, Густав — фабрикант от Билефелд, който в едно писмо до Кугелман от 10 март 1868 г. изразил своето възхищение от Маркс". В том 25 на руското първо издание на съчиненията на Маркс и Енгелс, съдържащ кореспонденцията на Маркс и Енгелс от 1844—1868 г., същият инициал е посочен като

Н

О

П

С

* Тъй като Маркс не цитира точно определено издание, страниците в текста са дадени според изданието на Уейкфийлд в квадратни скоби. *Моск. ред.*

Т

Ф

Х

Щ

Ю

Я

II

ПОКАЗАЛЕЦ
НА АНОНИМНИ СЪЧИНЕНИЯ

Установените или предполагаемите автори са посочени след превода на заглавието на български език, сведения за някои от авторите са дадени в главния (I) показалец. Когато сам Маркс посочва автора на анонимно излязло съчинение, то е дадено в главния (I) показалец срещу името на автора.

„*Essay on the Application of Capital to Land*" — виж Уест, Едуард.

„*An Essay on Credit and the Bankrupt Act*" [„Есе за кредита и за закона за фалитите"], Лондон 1707 г. — Стр. 112.

„*An Essay on the Political Economy of Nations*" [„Есе върху политическата икономия на нациите"], Лондон 1821 г. — Стр. 164, 251.

„*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*" [„Есета по политическа икономия, в които се илюстрирани основните причини на сегашното бедствено положение на нацията"], Лондон 1830 г. — Стр. 430.

„*An Essay upon Publick Credit*" [„Есе върху обществения кредит"], III издание, Лондон 1710 г. — Стр. 116.

„*An Essay on Trade and Commerce containing Observations on Taxation etc.*" [„Есе върху промишлеността и търговията, съдържащо наблюдения върху данъчното облагане и т. н."], автор Дж. Къннингам (J. Cunningham)], Лондон 1770 г. — Стр. 188, 190, 223, 224, 225, 301, 443, 489, 501, 520, 600.

„*The Essential Principles of the Wealth of Nations*" [„Съществените принципи на богатството на нациите", автор Джон Грей (John Gray)], Лондон 1797 г. — Стр. 192.

„*The Factory Question etc.*" — виж Грег, Р. Х.

„*History of the Middle and Working classes etc.*" — виж Уейд, Джон.

„*The Industry of Nations. Part II. A Survey of the existing state of arts, machines and manufactures*" [„Индустрията на нациите. Част II. Преглед на сегашното състояние на изкуствата, машините и мануфактурите"], Лондон 1855 г. — Стр. 281, 313.

„*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the size of farms etc. By a Farmer*" [„Изследване на връзката между сегашната цена на средствата за живот и размера на арендните ферми. От един арендатор", автор Арбътнот, Дж. (Arbuthnot, J.)], Лондон 1773 г. — Стр. 251, 267, 268, 590, 594.

„*Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus*" [„Изследване на онези принципи относно природата на търсенето и необходимостта от консумация, които неотдавна бяха застъпвани от г. Малтус"], Лондон 1821 г. — Стр. 134, 143, 360, 485, 495.

„*Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind*" [„Болестите, които са свойствени на различните съсловия, възрасти и полове"], 6 тома, Улм 1860 г. — Стр. 297.

„*Labour defended against the Claims of Capital*" — виж Ходскин, Т.

„*A Letter to Adam Smith etc.*" — виж Хорн, Джордж.

„*A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bart. On the poor Rates and the High Price of Provisions... By a Suffolk Gentleman*" [„Писмо до сър Т. С. Бънбури, баронет. За данъка за бедните и за високите цени на средствата за живот... От един благородник от Съфолк"], Ипсуич 1795 г. — Стр. 590.

„*The Natural and artificial Rights of Property contrasted*" — виж Ходскин, Т.

„*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to demand and supply*" [„Наблюдения върху някои словесни спорове в политическата икономия, особено по отношение на стойността, както и относно търсенето и предлагането"], Лондон 1821 г. — Стр. 71, 168, 435, 488.

„*Our old Nobility. By Noblesse Oblige*" [„Нашата стара аристокрация. От Благородството задължава", автор Н. Хоуърт Ивънс (N. Howitt Ewans)], Лондон 1879 г. — Стр. 591.

„*Outlines of Political Economy etc.*" [„Основи на политическата икономия"], Лондон 1832 г. — Стр. 163, 260, 475.

„*The Perils of the Nations. An Appeal to the Legislature etc.*" [„Опасности за народите. Апел към законодателството и т. н.", автор Р. Б. Сийли (R. B. Seeley)], I издание, Лондон 1843 г. — Стр. 594.

„*A political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands and the causes of the present high price of butchers meat*" [„Политическо изследване на последиците от заграждането на необработени земи и на причините за сегашната висока цена на касапското месо"], Лондон 1875 г. — Стр. 591.

„*Price of Corn and Wages of Labour etc.*" — виж Уест, Едуард.

„*A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Co-operation*" [„Наградено есе за респективните заслуги на конкуренцията и сътрудничеството"], Лондон 1834 г. — Стр. 261, 352.

„*Public Economy concentrated, or a connected view of currency, agriculture and manufactures. By an enquirer into first principles*" [„Сбита обществена икономия, или съгласуван поглед върху паричното обращение, земеделието и манифактурата. От един изследовател на основните принципи"], Карлайл 1833 г. — Стр. 323.

„*Reasons for a limited Exportation of Wool*" [„Съображения за ограничаване на износа на вълна"], Лондон 1677 г. — Стр. 464.

„*Reasons for the late increase of the Poor Rates or a comparative view of the Prices of Labour and Provisions etc.*" [„Съображения за последното покачване на броя на бедните или сравнителен преглед на цената на труда и на цената на средствата за живот"], Лондон 1777 г. — Стр. 464, 551.

„*Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*" [„Бележки върху търговската политика на Великобритания"], Лондон 1815 г. — Стр. 453.

„*Sophisms of Free-Trade and popular Political Economy examined by a Barrister*" [„Софизми на свободната търговия и на популярната политическа икономия, разгледани от един адвокат", автор Н. Б. Байлс (J. B. Byles)], V издание, Лондон 1850 г. (Маркс цитира по VII издание). — Стр. 221, 602.

„*The Source and Remedy of the National Difficulties. — A Letter to Lord John Russel*" [„Източникът на националните трудности и лекарството за тях — Писмо до лорд Джон Ръсел"], Лондон 1821 г. — Стр. 478.

„*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*" [„Теорията на размяната. Законът за банките от 1844 г."], Лондон 1864 г. — Стр. 115, 534.

„*Some Thoughts on the Interest of Money in general and particularly in the Public Funds etc.*" [„Някои мисли върху паричната лихва изобщо и за държавните дългове в частност и т. н."], Лондон, около 1739—1740 г. [Каталог на Британския музей: 1750]. — Стр. 35, 41.

„*Точки зрения политико-экономической критики у Карла Маркса*" — виж Н. и. Н.

„*Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. — By a Person in Business*" [„Две писма за търговията с брашно и за скъпотията на житото. — От един търговец"], Лондон, 1767 г. — Стр. 592.

III

ПОКАЗАЛЕЦ
НА СПИСАНИЯ И ВЕСТНИЦИ

Названията са дадени според българското произношение, а в скоби — названието на списанието или вестника на езика на оригинала. Названията са подредени според българската азбука, при това не е взет под внимание определителният член „the" в някои названия на английски периодични издания.

IV

ПОКАЗАЛЕЦ

НА ПАРЛАМЕНТАРНИ ОТЧЕТИ, ПУБЛИКАЦИИ НА УЧРЕЖДЕНИЯ И ОРГАНИЗАЦИИ

V

ПРЕДМЕТЕН ПОКАЗАЛЕЦ

Показалецът съдържа само най-важните термини и понятия от текста на „Капитала" и приложенията.

VI

ПОКАЗАЛЕЦ
НА МЕРКИ, ТЕГЛИЛКИ И МОНЕТИ

МЕРКИ

Мерки за дължина

ярд = 3 фута	91·44	см
фут = 12 инча	30·48	см
инч (цол) = 12 лайна	2·54	см.
миля английска	1.609	метра
лакът (немски)	$^2/_3$	метра

Мерки за пространство:

акр = 4840 квадратни ярда	40·467	ара
рууд = $^1/_4$ акр	10·117	„

Мерки за обем

кубически фут = 28·3 куб. дециметра	28·3	литра
квартер = 8 бушела	290·79	„
бушел = 8 галона	36·35	„
галон = 10 лайба	4·543	„
пинт	0·567	„
шефел (пруски)	44·96	„

Конска сила:

английска: силата, която може да дигне 33.000 фунта на височина 1 английски фут за една минута, или 1 фунт — на височина 33.000 фута (виж бележка 109а на стр. 316).

метрическа: силата, която дига 75 кгр за 1 секунда на височина 1 метър, или 1 кгр. — на 75 метра.

Мерки за температура.

t° Фаренхайт = $^5/_9$ (t—32)° Целзий. Например 100° Фаренхайт = 38° Целзий.

ТЕГЛИЛКИ

търговски теглилки:

тон = 20 центнера	1016·0475	кгр.
центнер = 4 квартера	50·802	кгр
фунт (паунд, либра) = 16 унции	453·5924	грама
унция = 16 драма	28·349	„
драм	1·772	„
стон = 14 фунта	6·350	кгр.

трой-теглилки (за медикаменти, благородни метали и благородни камъни).

трой-фунт = 12 унции	372·242	грама
трой-унция = 12 пенивейта	31·0135	„
пенивейт = 24 грана	1·5552	„
гран	0·0648	„

МОНЕТИ

Стойността на разните монети е превърната в германски марки от 1873 г. (1 марка = 1/2790 кгр. чисто злато), а при долара — от 1878 г. Една германска марка има 100 фенига.

фунт стерлинг (английска лира) = 20 шилинга	20·43	марки
шилинг = 12 пенса	1·021	„
пенс (пени)	8·52	фенига
фартинг (най-малката английска медна монета) = $^1/_4$ пенс	2·12	„
совереп (златна монета) = фунт стерлинг		
гинея (бивша английска златна монета) = 21 шилинга	21·45	марки
грош (гроут), вече само за сметане = 4 пенса	34	фенига
грош (германски)	12	„
франк (френски) = 100 сантима около	81	„
сантим около	0·81	„
ливра (френска) = 1 франк около	81	„
мараведи (стара испанска медна монета) около	[illegible]	„
рейс (португалска монета)	0·454	„
дукат (златна монета в редица европейски страни през късното средновековие) около	9	марки
талер (стара сребърна монета с различни стойности и наименования), изобщо около	3	марки
долар = 100 цента	4·20	„

VII

РЕЧНИК НА ЧУЖДИТЕ ДУМИ

Речникът съдържа най-важните чужди думи в това издание на първия том на „Капитала“, чуждите технически изрази и понятия, както и обяснението на редица важни научни понятия.

абат — френско духовно лице.
абсолютен — безусловен (противоположно понятие на *релативен* — относителен, условен).
абсорбиране — всмукване.
абстрактен — отвлечен; без да се гледа на конкретните особености (противоположно понятие — виж *конкретен*).
австрофилски — приятелско отношение към Австрия в седмото десетилетие на 19 век южногерманските демократи и някои социалисти (В. Либкнехт) взели страната на Австрия в борбата между Австрия и Прусия за господство в Германия.
автентичен — истински, достоверен.
автокрация — самовластие, неограничена власт на отделен властелин.
агломерация — струпване, натрупаност.
агностицизъм — учение на агностиците, редица философи, „които оспорват възможността за опознаване на света или поне за задоволителното му опознаване. Между по-новите към тях спадат Юм и Кант“ (Енгелс).
агрегат — струпване, обединяване на еднородни неща.
адекватен — съответен, съразмерен, пропорционален.
ажио — разлика между действителната стойност на парични знаци и ценни книжа — и тяхната номинална стойност.
акр — виж показалец VI.
акт — закон, приет от английския парламент.
акумулация — натрупване, акумулацията на капитала е „прилагането на принадената стойност като капитал или обратното превръщане на принадената стойност в капитал“ (Маркс).
акутен — остър, рязък, непосредствен.
алтернатива — изключителен, неотложен избор между две възможности, между две положения: или — или.
алувиални пластове — наносни земни пластове.
алхимия — в средновековието потайно изкуство, изкуство за „правене“ на злато, началото на химията.
амбулантен — пътуващ, подвижен; амбулантен търговец — който носи стоката си със себе си.
аморфен — безформен, неопределен.
амфибии — земноводни животни.
анали — годишници, исторически съчинения.
анализ — разлагане, изследване чрез разчленяване, разлагане на даден обект или понятие.
аналогия — сходство, съответствие между две неща в известно отношение.
анархия — безвластие, безплановост.
анатомия (наука за разчленяването) — учение за вътрешния строеж на живите организми.
анахронизъм — грешка в летоброенето, нещо, което е съвсем чуждо за дадено време.
анексия — насилствено присъединяване на територия.
аномалия — нередовност, неправилност, изключение, отклонение от нормалното.
аноним — автор на нещо, който скрива името си.
анонимен — скриващ името си, безименен, неназован.
антагонизъм — непримирима противоположност. Например, според Маркс едрата капиталистическа индустрия създава класов антагонизъм между буржоазия и пролетариат, но в същото време и условията за неговото разрешение чрез пролетарската революция.
антиномия — неразрешимо противоречие между два закона, между две философски начала.
антиподи — срещуположни точки на земното кълбо; хора, които живеят на тях; противници, съперници.
антиципиране — предвиждане, предугаждане на нещо преди то още да е настъпило.
антиякобински войни — войните на Англия против Френската революция (1793—1815 г.).
ануитетни таблици — таблици за изчисляване на годишната рента от английски държавни ценни книжа; лихвени таблици.
апогей — крайна точка (зенит).
апокалипсис (разкритие) — част от Новия завет, тъй нареченото откровение на Йоан.
апологетика — учение за начините на защита; хвалебствена защита.
апотеоз — възхвала, обожествяване.
апретура — придаване лъскавина на изтъкани материи.
a priori — преди опита, отнапред, предварително (противоположно понятие — a posteriori).
арена — старовремско цирково игрище; поприще на борба.
аренда — наемане на недвижим имот срещу заплащане в пари или труд; самият този имот.
арендатор — лицето, което взема имот под аренда.
ариостовски — романтичен, героичен (по името на италианския поет Ариосто, 1474—1533 г., прочут със своята героично-романтическа поема „Orlando furioso“).
аристокрация — класата на придворните едри земевладелци в Средновековието, „благородното съсловие“, „горният слой“ на обществото.
архипелаг — група острови.
асигнации — книжни пари, задължителни за приемане, въведени във Франция (1790—1796) във формата на чекове от продажбата на националните имоти. „Обаче на практика асигнатният франк е циркулирал като стойностен знак за сребърни пари и въз основа на този сребърен мащаб е било измерено и неговото обезценяване“ (Маркс).
асимилирам — нагаждам, приравнявам, включвам в нещо.
аскетизъм — отшелничество, покаяние, самоотричане.
асоциация — сдружение, съюз.
астролог — звездоброец, гадател по звездите.
астрономия — наука за небесните тела.
атеизъм — безбожие, отричане съществуването на бога.
атом — химически неделима, най-малка частица на материята.
атрибут — качество, свойство, отличителен присъщ белег.
атрофия — изнемощяване, изсъхване, изреждане от глад.
аудитория — салон, слушатели.
афектиране — изкуствено възбуждане, престореност.
баланс търговски — съотношение между вноса и износа на една страна.
банкокрация — господство на банките, банкерите и финансистите като буржоазна фракция.
бастард — извънбрачно дете.
биметализъм — теория за парите, която изисква едновременна златна и сребърна валута.
blockprinting — ръчно печатарство.
брутален — суров, безогледен, жесток.
бушел — виж показалец VI.
бюрокрация — висше чиновничество; господство на чиновничеството.
вариант — разновидност, отклонение, променен текст.
васал — подчинен феодал, който е длъжен да дава военна помощ на своя феодален господар.
виги — партия на английската индустриална буржоазия, възникнала едновременно с партията на торите (виж *тори*); по-късно вигите се превърнаха в Либерална партия.
виртуозност — майсторство, особено в изкуствата.
витово хоро — спазматична болест, съпроводена с епилептични припадъци и лудеене.
Вишну — божество на браминската религия в Индия.
вулгаризация — опошляване, огрубяване.
вулгарна политическа икономия — онази буржоазна политическа икономия, която (за разлика от класическата) не изследва буржоазните производствени отношения, а „се ограничава с това, че систематизира, педантизира и обявява за вечни истини най-изтърканите и най-самодоволните представи на деятелите на буржоазното производство относно техния собствен свят“ (Маркс).
гагат — черен кехлибар.
галери — кораби в древността, карани с весла от приковани с вериги роби или затворници.

ганон — виж показател VI.
гели — келтско население в Горна Шотландия и Ирландия.
генезис — произход, възникване.
гносеология — теория на познанието, учение за познанието.
гравитация — притегляне.
гранд — член на висшата испанска аристокрация.
гротеска — чудноватост, разкривеност, фантастичност.
гуано — изпражнения на морски птици, натрупани в грамадни количества по островите край брега на Перу; от 1840 г. гуано е било изнасяно за Европа като тор.
гулден — стара немска сребърна монета.
гутаперча — естествен каучук от Суматра.
демос — народ, народа.
дегенерация — израждане.
деградация — упадък.
дедукция — логическа форма, умозаключение, което извлича особеното, конкретното от общи (абстрактни) понятия (противоположно понятие — индукция). „Индукцията и дедукцията са така необходимо свързани, както синтезът и анализът" (Енгелс).
деизъм — вяра в безличен бог, религия на разума на част от просветителите през 18 век.
дезориентация — загубване на ориентировката, изпадане в заблуда.
демиург — строител, творец, създател.
депресия — фаза от капиталистическия кризисен цикъл, която идва след кризата и се характеризира със застой в производството и размяната, безработица и т. н.
детерминация — отграничаване, определеност, обусловеност.
дефиниция — определение понятие, точно определение.
джагернаутово колело — колело от колесницата на индуския бог Вишну, под което при религиозни процесии се хвърляли вярващите, за да бъдат премазани от него.
джини — злокобни духове.
джобаджия — извънреден ангарен труд на селяните в полза на поземлените господари в дунавските княжества през 19 век.
диаболично — дяволско, сатанинско.
диалектика — „наука за общите закони на движението както на външния свят, така и на човешкото мислене" (Енгелс). Материалистическата диалектика изисква всестранност, конкретност, изучаване на нещата в тяхното движение и „трябва да обхваща цялата човешка практика" (Ленин).
дидактика — наука за общите закони на обучението.
дилема — необходим избор между две злини.
динамика — наука за силите и движението (противоположно понятие — статика).
диспепсия — разстройство на стомаха.
диспропорция — несъразмерност, несъответствие на частите.
дитирамби — хвалебствени песни.
диференциация — разграничаване, обособяване на различия.
догма — символ на вярата, безкритично, застинало възприемане на дадено положение.
доктрина — учение.
доктринер — този, който сляпо и педантично върви за дадено учение.
доход (Revenue) — термин, употребяван от Маркс в двоен смисъл: „1) за да се означи принадената стойност като плод, който периодически произтича от капитала, 2) за да се означи онази част от този плод, която капиталистът периодически изконсумира или я присъединява в своя консумативен фонд" (Маркс).
дренаж — отводняване на почвата чрез подземни тръби.
евикция — изгонване на селяните от земите им.
евфемизъм — употреба на деликатен, омекотен израз вместо по-груб, който се подразбира.
едикт — указ.
едили — чиновници от градската строителна служба в древния Рим.
еквивалент — равностойност.
екзекуция — изпълнение, изпълнение на смъртна присъда.
екзотерически — външен, публичен, предназначен за непосветените, популярен. (Противоположност: езотерически.)
еклектицизъм — свързване на положения от най-разнородни учения без да има между тях или без да бъде изяснена диалектичната им връзка. „Ако вземем две или повече различни дефиниции и след това случайно ги съединим ще получим една еклектична дефиниция, която сочи разни страни на предмета — и нищо повече" (Ленин).
експонент — показател, представител, изразител.
експанзия — разширение, разпространение.
експроприация на експроприаторите — отнемане собствеността на собствениците. Според Маркс тя „не възстановява индивидуалната собственост но въз основа на обществената собственост върху земята и произведените от самия труд средства за производство". Това значи, казва Енгелс, „че обществената собственост се простира върху земята и другите средства за производство, а индивидуалната собственост върху продуктите, т. е. върху предметите за консумация".
екстензивност — количествено разширение и увеличение (противоположен термин — интензивност).
екстравагантен — прекален, прекален, странно-необикновен.
екстрактивна индустрия — добиване на сурови материали от земята чрез изкопаването им, в кариери, мини и т. н.
ексцес — произвол, прекомерност.
елеати — гръцка философска школа от 5 век преди нашата ера, със седалище в Елея (Южна Италия). В противоположност на Хераклит елеатите са застъпвали единството на битието. Към тази школа е принадлежал и Зенон, наречен „баща на диалектиката".
елемент — основно вещество, основна съставна част, основа на дадено становище.
елементарна форма — проста основна форма.
еманципиране — освобождаване.
ембрионален — зародишен.
емиграция — изселване от дадена страна (противоположен термин — имиграция).
емпиричен — опитен, изхождащ от фактите.
епигон — последовател, подражател, копировач.
еталон — образец на мярка, основа на дадена мярка.
етруски — народ в Италия от 7—5 век преди нашата ера.
ефективност — действеност, резултатност.
идеалист — привърженик на идеализма, едно от двете главни течения във философията, което (в противовес на материализма и на фактите) извежда произхода на света и битието само от идеята, от мисленето.
идентифициране — отъждествяване, приравняване.
идентичен — равнозначен, по същество еднакъв.
идеология — в най-широк смисъл на думата: мисловна система, мисловен свят. В по-тесен смисъл: откъснат от действителността мисловен свят, „занимаване с мислите като със самостойни, независимо развиващи се същности, подчинени само на своите собствени закони" (Енгелс).
йерархия — „служебна стълба", постепенност в чинопочитанието.

йероглиф — картинното писмо на древните египтяни, картинни знаци.
икономика — стопански строй на дадено общество.
икономия политическа — наука за народното стопанство, за стопанския строй на дадена страна.
илот — роб в древна Спарта.
илюзорен — мним, привиден.
илюзия — самоизмама, заблуда, неосъществим блян.
имагинерен — недействителен, съществуващ само в представите; в математиката — нереална величина, която не може да бъде изразена с числа (например $\sqrt{-1}$).
имманентен — вътрешно-присъщ на дадено нещо (свойство).
импозантен — грандиозен, внушителен.
импонирам — правя впечатление.
импорт — внос.
импулс — подтик, тласък.
индекс — показател, регистър.
индикатор — инструмент, показващ налягането на парата в парните машини.
индустриален капитал — функциониращ в производството капитал, който непосредно извлича принадена стойност като производителен капитал (стоков и паричен капитал) той се намира в ръцете на индустриалния капиталист за разлика от търговския капитал и лихвоносния капитал.
инспирирам — вдъхновявам, подстрекавам.
интегрална съставна част — съществена съставна част, без която цялото не може.
интензивиране — повишаване на напрежението.
интервенция — намеса.
Интернационално работническо сдружение — основаният и ръководен от Маркс I интернационал (1864—1872 г.).
интерпретация — тълкуване, изложение.
инфантерия — пехота.
инхерентен — присъщ, свойствен.
инч — английска мярка за дължина, равна на 25,4 мм.
йомен — свободни дребни селяни във феодална Англия, долният слой на фрийхолдерите (виж фрийхолдери), нещо като класа между най-долната аристокрация и крепостните селяни.
ирационален — противоположен на разумния; в математиката — реално число, което не може да бъде изразено чрез дроб с цели числа, напр. $\sqrt{2}$.
кабалистичен — тайнствен.
казуистика — разрешаване на юридически въпроси според всеки конкретен случай.

чрез хитроумно тълкуване на закона, юридично цепене на косъма.

Камара на лордовете — горната камара на английския парламент.

Камара на общините — долната камара на английския парламент.

камбиален курс — курс при размяната на платежни средства между две страни.

камерални науки — науките за държавата и за народното стопанство (термин от 18—19 век).

канибал — човекоядец.

канцлер — най-висш държавен сановник.

кардиране — разчепкване на предачен материал с четални апарати или машини.

картел — обединение на капиталисти от даден производствен клон с цел да се премахнат другите конкуренти и монополно да се завладее пазарът, главно чрез установяване на единни продажни цени.

категория — основно понятие, главна групировка на нещата.

квакери — английска религиозна секта от 17 век, разпространена и в Северна Америка.

квинтесенция — извлечение на най-същественото, главно съдържание.

клан — племе, род в Ирландия и Шотландия.

класическа политическа икономия — буржоазната политическа икономия в Западна Европа от средата на 17 век до началото на 19 век; тя „в противоположност на вулгарната икономия изследва вътрешната взаимовръзка на буржоазните производствени отношения" (Маркс).

клауза — параграф; уговорка, постановление в закон и пр.

кодекс — законник, сборник от закони.

кодификация — обединяване на отделни закони в един законник.

комбиниран — обединен, съставен.

коментатор — обяснител.

комерчески — търговски.

компендиум — наръчник, учебник.

компенсация — възнаграждение за нещо отстъпено или загубено, обезщетение.

компромис — споразумение с взаимни отстъпки; „в политиката компромис се нарича изоставянето на известни искания, отказът от част от исканията в името на разбирателството с противната страна" (Ленин).

комфорт — удобство.

Конвент — парламентът на Великата френска революция през време на якобинското господство (1793—1794 г.).

конгломериране — съединяване на различни неща в едно цяло, при което те запазват своите черти и свойства.

конденziране — сгъстяване.

конкуренция — съперничество, съревнование. „Начинът, по който иманентните закони на капиталистическото производство се проявяват във външното движение на капиталите..., и влизат в съзнанието на индивидуалния капиталист като движещи мотиви" (Маркс).

консеквентност — последователност, логична следственост.

консервативен — привърженик на запазване старото, враждебен на новото.

консигнация — препродаване на стока за сметка на друго лице.

констатация — установяване на дадено положение, на даден факт.

конструиране — построяване, изграждане.

консумация — потребление.

контингент — част, дял, принос.

континюитет — постоянство, стабилност.

контраст — рязко различие, противоположност.

конфедерирани щати — съюзът на южните щати, които в американската гражданска война от 1861—1865 г. са се борили за запазване на робството.

концентрация — групиране около един център.

концентрация на капитала — „почива непосредно на акумулацията, или по-скоро е идентична с нея... ограничавана е от степента на растежа на обществено богатство" (Маркс). Виж и *централизация*.

концепция — схващане, възглед.

концесия — отстъпка.

кооперация — сътрудничество.

кооперация капиталистическа — „работенето на по-голям брой работници в едно и също време, в едно и също помещение за произвеждането на един и същ вид стока под командата на един и същ капиталист" (Маркс).

корпорация — съюз, сдружение, общество с общи интереси.

котедж — вила, малка къща, служеща за работническо жилище.

котари (cottiers) — бедни арендатори.

cottongin — машина за изваждане на семето от памучните шушулки.

кохезия — сцепление, притегателна сила.

кретинизъм — изроденост, идиотизъм.

курфюрство — държава на германски владетелен княз (до 1806 г.).

currency-principle — виж *принцип на средствата за обръщение*.

латентен — скрит, непроявяващ се външно.

левелер — „изравнител" (дребнобуржоазна радикална партия в английската революция от 1648—1650 г.).

лендлорд — капиталистически едър поземлен собственик в Англия.

либерализъм, либерален — партийно-политическо означение в Англия за партията на индустриалната буржоазия, привърженица на свободната търговия.

Лига против житните закони — съюз на английските фабриканти за борба за премахване на житните мита, основан в 1838 г. от Кобден, Брайт и Вилиерс в Манчестър, съществувал до 1846—49 г.

Лициниев закон — предложеният от народния трибун Гай Лициний Столо, водач на плебеите в древния Рим, закон от 367 г., който давал право и на плебеи да стават консули на Римската държава.

локалност — местност, местен характер.

локаут — прекратяване на работата от страна на капиталистическия собственик, за да наложи волята си на работниците.

Ломбардстрийт — улицата на банките и капиталистическите сделки в Лондон.

лъдитско движение — масово движение всред английския пролетариат през първите две десетилетия на 19 век — водило борбата срещу капитала чрез разрушаване на машините.

магистрат — градско управа, чиновство.

магнат — член на висшата унгарска аристокрация, едър земевладелец, едър капиталист.

Магна харта („Великата грамота") — грамота, която е бил заставен да подпише в 1215 год. английският крал Джон и която установявала правата на отделните съсловия. Тя е началото на създаване конституция в Англия.

максимум — най-вече, най-много, върхова точка.

мамон — златен идол, пари.

мандарин — китайски сановник.

манипулация — похват в ръчното извършване на някои операции.

мануфактура — буквално „ръчна работа"; форма на капиталистическото производство, основната характерна черта на която е върху предприятие без повсеместна употреба на машини, „производствен организъм, чиито органи са хора" (Маркс).

мануфактурен период — периодът, който в развитието на капиталистическия начин на производство предхожда едрата индустрия (приблизително от 1500 г. до към 1780 г.).

мартирология — поредица от преживени нещастия и страдания.

материализъм — едно от двете главни философски течения (противоположно на идеализма и отговарящо на фактите). Материализмът учи, че не духът, а материята е първичното, основното, че светът притежава обективна реалност и че мислите са само отражение на действителността.

материя — вещество, „това, което чрез своето въздействане върху нашите сетива произвежда възприятие..., обективната реалност, която ни е дадена във възприятието" (Ленин).

медуза — умъртвяващ гледец (по старогръцкото баснословно същество Медуза, жена с коси от змии, чийто поглед вкаменявал човека).

мелодрама — пиеса с музикален съпровод.

меркантилна система, меркантилизъм — икономическо учение през 17 век, разработено предимно във Франция и Англия. Монетарната система (виж *монетарна система*) „правилно обявява производството за съкровища пари и превръщането на продукта в стока, а значи и в пари, като предпоставка и условие на капиталистическото производство. В нейното продължение, в *меркантилната система*, е решаващо не вече превръщането на стоковата стойност в пари, а производството на принадена стойност, обаче от становището на отчуждаването от това понятие циркулационна сфера и то така, че тази принадена стойност се нарича в принадени пари, в превес на търговския баланс" (Маркс). Меркантилната система обяснява принадената стойност чрез търговията и с същинската вулгарна икономия на свое то време. „Под предлог, че се занимават само с националното богатство и с ресурсите на държавата, те (меркантилистите) в действителност обявяват интересите на капиталистическата класа и изобщо обогатяването за крайна цел на държавата" (Маркс).

метаморфоза — преустройство, промяна на формата, преобразяване.

метафизика — философско направление, респ. метод на мислене, който, в противоположност на диалектиката (виж *диалектика*), „изолира нещата и техните мисловни отражения, понятията", разглежда ги „едно след друго и едното без другото" и вижда в тях „твърди, неподвижни, дадени веднъж завинаги предмети на изследването". Метафизикът „мисли само с несвързани помежду си противоположности" (Енгелс).

метрополия — столица; страна, която притежава колонии или задморски владения.

механична сила — парна сила, водна сила и т. н. — за разлика от човешката и животинската сила.

микрологична анатомия — учение за строежа на най-малките съставни части

на тялото, на клетките, наука за органичните тъкани.
миниатюрен — много дребен, умален.
мистика — учение (вяра) в свръхестествените сили; тайнственост
мистификация — измама, заблуда
модификация — промяна, видоизменение
молекулярна теория — учение за молекулите, най-малките частици, на които материята може да се подели по физичен път
момент — съществена съставна част, определящо обстоятелство
монетарна система — икономическо учение в 16 и 17 век. „Както през 16 и 17 век, детския период на модерното буржоазно общество, всеобщата треска за злато е подгонила народи и владетели в презморски походи за златното съкровище — така първите тълкуватели на модерния свят, създателите на монетарната система, от която меркантилната система е само вариант, са обявили златото и среброто, значи парите, за единственото богатство. Те правилно са изразили призванието на буржоазното общество в правенето на пари", обаче те „объркват парите с капитала" (Маркс).
муниципалитет — градска управа, кметство
мюлжени — предачна машина
нетопродукт — принаден продукт, онази част от произведения при капиталистическото производство продукт, която представлява принадената стойност
номинална стойност — стойността на монетите или акциите както е написана върху тях — за разлика от действителната, курсовата ѝ стойност
норма — относителен дял, процент, относителна част
ноториен — общоизвестен, общопризнат
обект — предмет, който е подложен на разглеждане, проучване, обработка и т. н.
обективен — предметен, действителен, реален, съобразяващ се с действителността, правдив.
обществен договор — според учението на Жан-Жак Русо (виж *Русо*) отделната личност чрез т. н. обществен договор доброволно трябва да се откаже от своите права в полза на обществото, като намери своята воля изразена в „целокупната воля" в народния суверенитет. Тази теория, първоначално възникнала за борба срещу абсолютизма, скоро била използувана от буржоазните идеолози за борба против пролетариата.
окултен — тайнствен, скрит
олигархия — господство на малък брой аристократически семейства
операция — действие, постъпка, акция
оракул — предсказател, предсказание
органически състав на капитала — „стойностният състав на капитала, доколкото бива определен от неговия технически състав" (Маркс)
ординерен — обикновен, прост, простащки
ордонанс — указ, наредба
ортодоксален — правоверен
отрицание на отрицанието — хегелиански термин за „един извънредно общ и тъкмо затова извънредно широко действуващ и извънредно важен закон на развитието на природата, историята и мисленето... Да отричаш не значи просто да кажеш „не", или да обявиш нещо за несъществуващо, или да го унищожиш все едно по какъв начин... Начинът на отрицанието се определя, първо, от общата и, второ, от особената природа на процеса... Всеки вид неща има... свой своеобразен начин, по който да може така да бъде подложен на отрицание, че от това да се получи развитие" (Енгелс).
оуенизъм — учението на утопичния социалист Робърт Оуен (виж *Оуен*)
палиатив — недостатъчно лекарство, което отстранява само признаците на болестта, но не и истинската причина
памфлет — публицистична злободневна брошура, сатира
Пандекти — сборник от закони от времето на Източната римска империя (император Юстиниан, 533 г.), съдържащ тогава все още валидното римско право
паника — обща разруха на кредита в борсата, когато всички участници едновременно хвърлят на пазара стоки или ценни книжа и това докарва до рязко спадане на цените или курсовете
парабола — сравнение.
парадокс — своеобразно мнение, привидна безсмислица.
пароксизъм — върховият пристъп на треска, връхно напрежение.
партикуларизъм — стремеж към по-голяма независимост от централната власт
патология — наука за болестите
патримониален съд — наследствен съд на поземлените феодални владетели
патриции — членове на политически привилегированите знатни семейства в древния Рим; тъй като и държавната власт е била в техни ръце, те като господари на общинските земи и като лихвари са експлоатирали плебеите.

паупер — беден, съвсем изпаднал човек
пауперизация — масово обедняване, масова мизерия като неизбежен продукт на акумулацията на капитала
Пелопонеска война — борбата между атиняни и спартанци за надмощие в древна Гърция (431—404 г. преди нашата ера)
пеонаж — обикновена форма на експлоатиране на селските работници особено в Мексико. „Пеонажът е авансиране на пари срещу бъдещ труд. С тези аванси по-нататък става същото както при обикновеното лихварство. Работникът не само че остава длъжник за през целия си живот, т. е. принудителен работник на кредитора, но това отношение се предава по наследство и на семейството и на по-късното поколение, така че и то фактически принадлежи на длъжника" (Маркс).
периодичност — редовно повтаряне
перманентен — траен, продължителен
персонификация — олицетворение, представяне в човешки образ
петиция — молба, просба
Пиндар — старогръцки поет, автор на панегирични (възхвалителни) оди, оттук — нарицателно име за хора, които безогледно възхваляват някого или нещо
пинта — виж показалец VI.
плагиат — литературна кражба.
платонизъм — учението на гръцкия философ Платон (виж *Платон*).
плебеи — експлоатираната и потискана от патрициите (виж „патриции") народна маса в древния Рим, състояща се от селяни и занаятчии, които в течение на 5 и 4 век преди нашата ера, наистина, си извоювали формално политическо равноправие, но икономически западнали и били заместени от робовладелското стопанство. Плебейските маси загинали в античния „пролетариат", а техният горен прослойка се сляла с патрициите и образувала новата аристокрация на императорския Рим
пледоария — защитна реч.
поанта — връхна точка, идеята на разказа, мисъл, остроумие, духовитост
полигамия — многобрачие, многоженство
политехнически училища — средни и висши технически училища
политическа икономия — наука за народното стопанство
полярност — противоположност между два полюса, между две неразделими части на едно цяло
постоянен капитал — „онази част от капитала, която се превръща в средства за производство (сурови материали, спомагателни материали и средства на труда) и не променя величината на своята стойност в процеса на производството" (Маркс).
потенциален — възможен, вероятен, съществуващ в скрито състояние
потенциран — засилен, умножен, степенуван.
потенция — сила, мощност, ефикасност
представителна държава — буржоазна държавна форма, при която правителството пряко или косвено излиза от представителните тела (парламенти).
престабилирана хармония — устроена от бога съгласуваност, предопределена хармония в света (схващане на немския философ Лайбниц, че бог, след като веднъж вече е установил взаимоотношенията между нещата в света, между тялото и душата и т. н., повече не се намесва в тях).
принцип на средствата за обращение — „школа" на английски банкови теоретици в средата на 19 век (лорд Овърстон, полковник Торенс, Норман и др.). Въз основа на погрешната парична теория на Рикардо, че парите са само средство за обращение и че тяхната стойност се определя от наличното количество пари (количествена теория), те създали английското банково законодателство от 1844—1845 г., тъй наречените банкови закони на Пийл. Тези закони урегулирали издаването на банкноти според износа и вноса на благородни метали или според камбиалния курс. Те се провалили и били отменени от правителството през време на кризите от 1847—1857 г. Противници на принципа на средствата за обращение били Тук, Фулартън и др., тъй наречената банкова школа. Маркс критикува и двете школи в третата книга на „Капитала" (глави 28 и 34).
прогресивен — напредващ, развиващ се, напредничав
производствена сфера — виж *сфера на производството*.
променлив капитал — онази част от производителния капитал, която е превърната в работна сила, т. е. в работната заплата, и променя своята стойност в процеса на производството, като освен своята стойност произвежда и принадена стойност
просперитет — разцвет, благосъстояние, благоденствие; фаза на разцвет в индустриалния цикъл
протестантизъм — форма на християнската религия, възникнала през време на буржоазната реформация в Европа в началото на 16 век

профит — капиталистическа (капиталова) печалба, получавана в самия процес на производството.
пуританизъм — строго-набожно буржоазно направление в английския протестантизъм, което към 1600 г. се отделило от тъй наречената реформирана църква (виж реформация).
район — индийски селянин, който плаща на поземления господар данъци в натура.
райхсмарка — германска монета от Бисмарково време насам.
реактив — пробно средство, чиято реакция (промяна) при химичния анализ посочва наличността на определени вещества.
реакция — въздействие, отговор на външно дразнене или въздействие.
реализация — осъществяване; превръщане на стойността от нейната стокова форма в парична форма, т. е. продаване на стоката.
реализъм — усет за действителността да се опираш на действителните факти.
революция индустриална — преврат в капиталистическия начин на производство в Англия в края на 18 век, преход от манифактурата към едрата индустрия.
регрес — назадък.
регулиране — определяне, установяване.
резюме — сбито, съкратено изложение.
рекрутирам — набирам войници за армията и т. н.
релативен — относителен, условен.
Relaissystem — система на смени.
рента — доход от земя, имот или капитал без влагане на съответен собствен производителен труд.
репрезентирам — представям от нещо друго.
реставрации — последвалите след английската и френската революция периоди на реакцията и възвръщането на прогонените от революцията династии.
ресурс — средства, източници.
реторта — съд за дестилиране.
рефлекс — отражение.
реформация — преустройство на феодалната християнска църква в „реформирана буржоазна църква" (Енгелс) през първата половина на 16 век, преврат в политическите и обществени отношения в Западна Европа през този период.
рецидив — възврат, повтаряне на нещо след като то е било смятано за изчезнало.
робинзонади — разкази за самотни корабокрушенци, фантазии, в които отделен човек се явява като стоящ вън от обществото (по прочутия роман „Робинзон Крузо" от английския писател Даниел Дефо, 1719 г.).
салют — поздрав.
сангвиник — подвижен, жив, избухлив, лесно възбудим човек.
санкция — потвърждение, съгласие.
селфактор — автоматична предачна машина.
сен-симонизъм — социалистическо секта във Франция, основана на учението на великия утопист Сен-Симон; след неговата смърт (1825 г.) сен-симонистите агитирали за една „полубуржоазна, полупролетарска социалистическа система" (Маркс), за банкова реформа и кредити като главни двигатели на обществената реформа. Сен-симонизмът се е проявявал главно през четвъртото десетилетие на 19 век, когато неговите членове участвували в революционните събития. Към 1850 г. той напълно изчезнал.
сервилен — блюдолизнически, раболепен.
сикофант — професионален доносчик и шпионин в древна Гърция.
симптом — проява, външен признак на болест или явление.
синекура — получаване на заплата без влагане на труд.
синкретизъм — неразчлененост на различни неща, еклектично, безкритично свързване на различни неща, без разграничаване и обединяване на противоположни становища или партии.
синтез — свързване, обединяване на различни елементи.
синя книга — официална публикация на английското правителство.
соверен — виж показалец VI.
Содом и Гомор — градове в древна Палестина, на жителите на които Библията приписва особена безнравственост и поквареност.
софист — привърженик на софистиката, философско учение в древността (а оттук и човек, който прилага софистическия метод на мислене). Софистът външно, привидно прилага диалектиката, но в действителност, като си играе с противоречията между отделните понятия, изопачава истината и „доказва" това, което желае сам той или неговият господар. „Още Хегел с право зачел, че човек може да намери „доказателства" буквално за всичко по света. ... Във всички времена методът на всички софисти е бил да подбират примери, които направо се отнасят за принципиално различни случаи" (Ленин).

социология — наука за обществото.
спекулация — умозрение, търсене на истината само с мисловни построения; в икономически смисъл — рискована сделка на стоковия пазар или на борсата с цел „да се направят пари без да се произвежда" (Маркс).
специализация — разпределение на труда между отделни работници, всеки от които е подготвен само за отделен трудов процес; придобиване на знания и сръчност само в дадена отделна област.
спорадически — изолиран, разпръснат, непостоянен.
стабилност — твърдост, постоянност, установеност.
стагнация — застой, неподвижност.
статика — наука за неподвижните тела, за равновесието (противоположно понятие — динамика).
статут — закон, устав, положение.
стереотипен — непроменен, неизменен.
стоически — твърд, неустрашим (от учението на стоическата школа в древната гръцка философия; стоиците са проповядвали равнодушие към всички перипетии на живота и презрение към болката).
субстанция — вещество, материя.
суверенност — независимост, неограниченост, самовластие.
супорт — част на струг.
сурат — памук от град Сурат в Бомбайската област в Индия.
сурогат — заместител, заменител.
суспендиране — обезсилване на закон или власт.
сфера на производството — областта на самото производство, за разлика от сферата на циркулацията и от сферата на консумацията.
схоластика — абстрактна, витроумна школска философия в средновековната църква, без връзка с фактите и с практиката.
сюзерен — върховният феодал, кралят.
тавтология — повтаряне на вече казаното.
Таен съвет (Privy Council) — таен съвет на английския крал.
талер — виж показалец VI.
Талмуд — староеврейски законник от 2—6 век, ... мъдрост, която държи само на буквата.
тарификация — установяване размерите на работната заплата според характера на работата; разпределяне на данъчните обекти според техния характер.
тенденция — стремеж, насока, посока на развитието.

теократ — свещенослужител, който има политическа власт.
теокрация — политическа власт и господство на духовните лица.
теология — наука за религията.
теорема — доказуемо положение.
терминология — съвкупност от специалните изрази (термини) на дадена наука.
технология — наука за преработването на природните вещества и предмети за потребление.
томагавка — бойна брадва за хвърляне, оръжие на северноамериканските индианци.
тонус — степента на постоянно непроизволно напрежение (напр. на мускулите).
тори — партия на едрите и средни земевладелци в Англия, възникнала по време на реставрацията на династията Стюарти (към 1660 г.). От около 1830 г. по-к името Консервативна партия в по-ново време е загубила предишния си предимно аграрен характер.
тоталност — пълнота, цялост.
трактат — научно съчинение.
трансмисия — механизъм за пренасяне на движението от двигателната машина към инструменталната машина или за превръщането му от една форма в друга.
трейдюниони — английски работнически професионални съюзи.
тривиален — изтъркан, банален, просташки.
трик — хитрина, шмекерия, акробатически номер.
троглодит — пещерен жител.
трък-система — система на изплащане работната заплата не в пари, а в стоки.
Туле — баснословен, съвсем далечен остров някъде в северните морета.
турнир — състезателни игри през средните векове.
узурпиране — насилствено и неправомерно присвояване.
универсален — всеобхватен, всеобщ.
унция — виж показалец VI.
утопия — недействителен, неосъществим план или предложение (по заглавието на излязъл след 1515 г. английски роман от Томас Мор, който описва социалните институции в несъществуващия „остров Утопия").
Учредително послание — написаната от Маркс програмна декларация на Международното работническо сдружение (I Интернационал), през 1864 г.
фактор — обстоятелство, което заедно с други обстоятелства определя и и създава нещо.

фамулус — слуга-помощник на средновековния алхимик и на сегашни лекари за бързи, неотложни поръчки.
фанерогамия — публично съвкупление.
фарисей — мним светец; привърженик на староеврейска религиозна секта.
Февруарска революция — френската буржоазно-демократична революция от 23—24 февруари 1848 г., извършена със силите на парижките работници. Тя свалила от престола Луи Филип, представителя на едрите финансисти.
феминг — стотна част от германската марка.
фений — член на тайен ирландски революционен съюз за освобождаване на Ирландия от властта на Англия.
феномен — явление.
феодал — феодален едър земевладелец, феодален едър васал.
феодализъм — предкапиталистически начин на производство и форма на експлоатация, господствувал през европейското средновековие. „През епохата на феодализма главната собственост се е състояла, от една страна, в поземлена собственост с прикованото към нея крепостничество, а от друга страна в собствен труд с дребен капитал, който владее труда на калфи" (Маркс).
фетишизъм — идолопоклонство. В религиозния свят „продуктите на човешката глава придобиват вид на самостойни същества, надарени със собствен живот. Същото става в стоковия свят с продуктите на човешката ръка" (Маркс).
фиаско — пълен неуспех.
физика — наука за „мъртвата" природа, учение за движението (обхваща механиката, учението за топлината, учението за светлината, за звука и за електричеството).
физиократи — привърженици на едно учение в политическата икономия на 18 век във Франция (Франсоа Кене, Мерсие Делеривиер, Льотрон, Тюрго и др.), които в противоположност на меркантилната система „са изместили изследването на произхода на принадената стойност от сферата на циркулацията в сферата на самото непосредствено производство и с това са поставили основата за анализирането на капиталистическото производство" (Маркс). Нелепно, те считат поземлената рента за единствена форма на принадената стойност, значи селскостопанския труд за единствения производителен труд. Но тази „привидна възхвала на поземлената собственост се превръща в нейно икономическо отрицание и в потвърждаване на капиталистическото производство" (Маркс), тъй като физиократите искат да стоварят всички данъци върху поземлената рента, изискват освобождаване на индустрията от държавно настойничество и възвестяват принципа на свободната конкуренция.
физиология — наука за строежа и живота на растенията, на животинските и особено на човешкия организъм.
фиксиран (fixes) капитал — капиталът, който е вложен в средства на труда и само постепенно превръща своята стойност върху продукта. Възприетият у нас термин за това Марксово понятие е основен капитал. (Противоположно понятие у Маркс е циркулиращ капитал, у нас — оборотен капитал.)
фикция — приемане на нещо недействително, измислица, самозаблуждение.
филантроп — благодетел.
филипика — гневна изобличителна реч против някого.
филистер — еснафин.
флуктуация — колебливост, променливост, непостоянност.
форсиран — ускоряван, усилван.
фрапантен — бием на очи.
френетичен — бясно-въэторжен, буйно ликуващ.
фрийхолдер — свободен селянин във феодална Англия, непринадлежал на крепостния строй.
фритредер — привърженик на свободната търговия (от английската дума „free trade", свободна търговия, изговаряна „фри трейд").
фундаментален — основен, коренен.
функциониращ капиталист — индустриален капиталист за разлика от лихваря.
функция — служба, пост; величина, която е зависима от друга величина.
фуриеризъм — френска социалистическа секта през третото и четвъртото десетилетие на 19 век, изхождаща от учението на великия утопист Фурие. Тъй като фуриеристите отхвърляли класовата борба, за осъществяване на своите планове (основаване на „фаланстери", един вид полусоциалистически поселища) те били принудени „да апелират към филантропията на буржоазните сърца и кесии" („Ком. манифест").
хегемония — господство, преобладаваща, първенствуваща роля.
хекатомба — жертвоприношение; масово избиване и гибел на много хора.
хетерогенен — разнороден.
хидравлична преса — преса, действуваща чрез въвеждане на вода под налягане в един цилиндър, конструирана в 1795 г. от англичанина Дж. Брама.
хилиазъм — средновековно учение за хилядогодишното „царство на Христа", което щяло да настъпи преди края на света.
хипертрофия — прекомерно хранене, което довежда до прекомерно увеличение на даден орган. (Противоположност: атрофия.)
хипотеза — научно предположение.
хомеопатия — лекуване чрез минимални количества лекарства, които в големи дози предизвикват у здрави хора същата болест.
хомогенен — еднороден.
хрематистика — наука за парите.
хроника — старинна историческа книга.
хроничен — дълготраен, продължителен; противоположност: внезапен.
хуманен — човечен.
централизация на капитала — „съсредоточаване на капитала, концентриране на вече образувани капитали . . . експроприиране на капиталист от страна на капиталист, превръщане на множество по-дребни в по-малко по-едри капитали" (Маркс).
циклоп — гигант.
цикъл индустриален — присъщата на капиталистическия начин на производство от възникването на едрата индустрия „последователна смяна на периоди на средна оживеност, просперитет, свръхпроизводство, криза и застой" (Маркс).
чартизъм — английско революционно работническо движение през 19 век, което в 1837 г. излиза със своята прочута „харта" (декларация, на английски се изговаря „чартър", оттук чартисти и чартизъм) от 6 точки. Чартизмът е „първото широко, действително масово, политически оформено пролетарско революционно движение" (Ленин).
югер — староримска мярка за земя.
Юлска революция — френската революция от 27—29 юли 1830 г., с която е бил съборен възстановеният през 1815 г. абсолютизъм на Бурбонската династия и на власт дошла една буржоазна фракция, едрите финансисти, начело с „краля-буржоа" Луи Филип.
Юнско въстание — въстанието на парижкия пролетариат на 23 юни 1848 г., предизвикано от страна на буржоазията при неблагоприятни за пролетариата обстоятелства. След петдневни барикадни боеве въстанието било жестоко потушено от генерал Кавеняк.
янки — прякор на говорещите английски език жители на Съединените щати.

СЪДЪРЖАНИЕ

Втори отдел

ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПАРИТЕ В КАПИТАЛ

Трети отдел

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Четвърти отдел

ПРОИЗВОДСТВОТО НА ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Пети отдел

ПРОИЗВОДСТВОТО НА АБСОЛЮТНАТА И ОТНОСИТЕЛНАТА ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

Шести отдел

РАБОТНАТА ЗАПЛАТА

Седми отдел

ПРОЦЕСЪТ НА АКУМУЛАЦИЯТА НА КАПИТАЛА

ПРИЛОЖЕНИЯ

ДОПУСНАТИ ГРЕШКИ

Редакцията препоръчва на читателите да поправят в текста следните редакционни и коректорски грешки и опущения

стр.	ред	напечатано	да се чете
15	19	преобърната	поставена на краката си
24	3 отд.	стр. . .	стр. 96 — 97, 402 — 403, 475 476, 512 – 513, 515, 403 – 409.
25	7 отд.	стр. . . .	стр. 535.
26	2 отд.	1880	1883
28	1 отд.	Стр. . . .	Стр. 534
34	17 отд.	сила	работна сила
35	28	труд	работно време
41	16	субстанция	предметност
42	17 отд.	стойностна форма	форма на стойността (също на стр. 45, ред 17 отд. стр. 46, р. 24 стр. 53, р. 18)
42	9 отд.	форма на относителна стойност	относителна форма на стойността
44	23	абстрактна стойност	абстракция на стойността
45	7	веществено	вещно
46	1	стойност на	стойностна
53	28 и 23	противоречие	противоположност
54	4	количественото	качественото
54	12 отд.	„веществено"	„предметно"
55	9	веществените	вещните
56	10	на	от
57	17	стойността	стойностите
57	16 отд.	субстанция	предметност
59	9	в нея	в него
69	16	самосферата	сферата
74	32	продават	отчуждават
77	6	материални	вещни
78	27	веществен	вещен
81	14—13 отд.	изравняване по стойност	подравняване
[illegible]	37	отчуждаването	отчуждаемостта
[illegible]	24	материален	веществен
96	31	е израз само	е само израз
96	32	е резултат само на	е само резултат на
103	6 отд.	1884	1844
126	8 отд.	Челмърс	Чалмърс (също стр. 134, р. 16 отд.)
127	26	Като субект на един такъв процес стойността в разъргването на нейните размери като ту приема в този процес	Като самонарастващ субект на един такъв процес, в който стойността ту приема
128	9	процесираща	(да се задраска)
140	3	разделението на	разграничението между
		от	и
140	8	размирие	равнище
		особените	отделните
141	10	потребности	необходими потребности
141	25	работни	нови работни
142	8 отд.	доставянето	произвеждането

стр.	ред	напечатано	да се чете
143	20	нейната	тази
145	18	равноправни	юридически равноправни
145	19	взаимен	общ
146	15	осъществява	опосредствува
149	13	от страна	на страната
149	15	от страна	на страната
149	1 отд.	материално	веществено
152	16	вмъкването	намесата
154	17	оръдия	средства
155	16	приложен	прибавен
156	9	то трябва	последното може
156	5 отд.	е бил	е
157	15	съответна	адекватна на стойността
159	23 отд.	нейното оплодотворяване	стойността, създавана в процеса на нейното потребление
161	9 отд.	не влизат в продукта на образуването на стойност	не вземат участие в образуването на стойността на продукта
167	11 отд.	100 фунта	1000 фунта
	7 отд.	сила	жизнена сила
168	24	от образа	в образа
177	11	който [период] отхвърля работника	е оня, през който [период] работникът работи
178	2	пропорции	части на пропорциите
179	23	$153^{11}/_{8}{}^{1}/_{4}$	$153^{11}/_{12}{}^{9}/_{8}$
187	1 отд.	(След отпечатания текст да се добави:)	Добавка към бележка 34. Странно е „силното желание да представят чистия доход (net wealth) като някаква изгода за работническата класа, защото й бил давал възможност да намери работа. Но и да върши това, той очевидно не го върши, защото е чист." (*Th. Hopkins* [Хопкинс]. On Rent of Land etc., Лондон 1828 г., стр. 126.)
193	5	принадлежности	атрибути
200	24	работното	работническото
202	13	по начало	отначало
202	19 отд.	1883	1863
216	8 отд.	плодородните полета	развъдниците за негри
217	5	те	той
222	2 отд.	работници	занаятчии
223	7	Една страница от съчиненията на	Едно направление от
223	9	друга страница	друго направление
241	18	Закона за фабриките	фабричния закон от 1850 г.
244	5	теоретиците на капитала	теорията на капитала
246	25	значи, че	, т. е.
247	17 отд.	умножението на числото	своеобразното отношение между броя
247	16 отд.	по степента	и степента
251	16	производството	възпроизводството
253	5 отд.	1852	1752
260	19 отд.	$7/_{8}$	$7^{1}/_{8}$
260	18 отд.	$2^{4}/_{8}$	$2^{1}/_{8}$
261	17	същия продукт на стойност	същата новопроизведена стойност от
263	19	своите на-	своите наченки
263	7 отд.	определени	опредметени
266	14 отд.	114	144
269	2	фалшиви	непроизводителни
269	15	съревнуване	съперничество

стр.	ред	напечатано	да се чете
276	20	, тези операции се извършват паралелно	(да се задраска)
283	12	и неговия количествен строй и пропорционалност	и неговите количествени норми и пропорции
286	24	слорени	свързващи
295	21	като капитал .	у капитала ,
297	18 отд.	1581	1781
303	15	в обхваща	гп обхваща
305	8	1936	1836
309	30	механизъм :	механизъм,
318	14 отд.	Хобс	Хобс като във своя философия
319	13 отд.	материализиращият	опредметеният
325	17 отд.	законно	задължително
330	12	, използувано от	— на
330	14	като	(да се задраска)
354	16	друг	друго
361	7	важен	важен в
371	20	През 1833 г.	През 1831—1833 г.
410	3	условия на неговите производствени дейци	отношения на агентите на земеделското производство
411	28	такъвата	неговата
413	3	подхожда	важи
414	18	по начало	от самото начало
416	27	капиталовото	капиталът като обществено
418	14	е била канализацията	са били напоителните канали
419	13 отд.	на	над
422	4	случайно	понякога
424	1	нарастване или намаляване	намаляване или нарастване
425	11 отд.	(k)	(c)
425	8 отд.	$\frac{m}{k}$	$\frac{m}{K}$
427	16 отд.	стойността	стойността на работната сила
433	1	школският	присъщият на класическата школа
434	6	реализиране	функциониране
434	8 и 9	на	над
439	4	часа, в труд,	6-часов труд
439	14 отд.	материалния	веществения
453	4 отд.	нормите	размерът
453	3 отд.	взема назад	опровергава
455	17 отд.	положение	приложение
457	4 и 5	фабриканти	фабрикати
460	12 отд.	по начало	от самото начало
461	13	на неговото изолирано протичане	, които изглеждат характерни за него само като за единичен акт.
462	13 отд.	работника	селянина
468	3 отд.	господаря	господаря (които, както ти казват сега, може за 12 месеца изгодно да бъде заместена с по-добра)
468	2 отд.	работника,	работника (които сега не могат да бъдат възстановени и в течение на 30 години),
471	17	или, обратното,	или обратното
472	9	по начало	от самото начало
474	16	Ако самият производител на добавъчния капитал го влага в работа	Ако добавъчният капитал дава занятие на самия работник, който го е произвел,
476	23	по начало	от самото начало
477	13 отд.	влияние	явление
478	10	по начало	от самото начало
498	21	обратна пропорция на	обратно отношение към

стр.	ред	напечатано	да се чете
500	21 отд.	зависимостта на която се	подчинението на която под
501	6	1668	1696
501	21 отд.	продуктът нито на една нация нямаше да може да се оплодотвори	произведенията на нито една страна нямаше да може да се използуват за получаване на доходи
503	22 отд.	Темпъл, Сюли, де Ват	Темпл, Сюли де Вит
506	18	продукт	труд
509	5	състав на капиталовата стойност	стойностен състав на капитала
509	1 отд.	носи	развие народа
510	5	предприятие	производство
511	1	индустриални	индивидуални
513	16 отд.	натрупани на маси	масово натрупани
514	7 отд.	капитал,	капитал, то
515	27	превесност	излишност
517	19	постоянно	постепенно
517	31	пропорционално	по отношение
521	11 отд.	фактически	практически
521	14 отд.	трябва	е трябвало
522	15 отд.	стагнация и на среден просперитет	застой и на средно оживление
524	13	подвижна, латентна	текуща, скрита
524	20	подвижна	текуща
524	24	настъпване на този срок	навършване на тази възраст
533	18	клюмане	отстъпление
533	21	тя	тя относително
560	7	наличия	(да се задраска)
574	15 отд.	сливането	централизацията
580	7 и 8 отд.	поделянето	разпределението
584	1	Капиталовото . . . труда.	Капиталистическото отношение има като предпоставка, че собствеността над условията за осъществяването на труда е отделена от работниците.
593	11	той	(той
609	26	свободните	свободни
615	12	заемала	заела в заем
616	8	крие	крие в себе си
646	11	$C - m = K$	$C - m = Ku$
646	2 отд.	$\frac{r \cdot v}{c + v}$	$\frac{r \cdot v}{c + v}$
	7 отд.	Хали—Факс	Халифакс

В НАЧАЛОТО НА СТР. 687 Е ИЗПУСНАТ СЛЕДНИЯТ ТЕКСТ:

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ

КАРЛ МАРКС

КАПИТАЛЪТ

Том I

Първо издание

Коректор: [illegible]

Тираж: 20.000

Печатница на Бълг. комунистическа партия

СОФИЯ № 42 1948

БЕЛЕЖКА

Обръщаме вниманието на читателите, че в това издание на том I на Капитала са допуснати редица редакционни и коректурни грешки. Списъкът на тези грешки е напечатан в края на книгата. Молим читателите сами да нанесат поправките в своите екземпляри.

Освен това, считаме за нужно да дадем пояснение на следните три термина, употребени в настоящото издание:

1) *„Оплодотворяване на капитала"*, *„оплодотворителен процес"* (на 2—3 места е преведено като „сплодотворяване на капитала"). Руският превод дава този термин като *„увеличение стоимости"*, *„возрастание стоимости"*, което на български значи *„увеличаване на стойността"*, *„нарастване на стойността"*. Става дума, според определението на самия Маркс, за производството на принадената стойност.

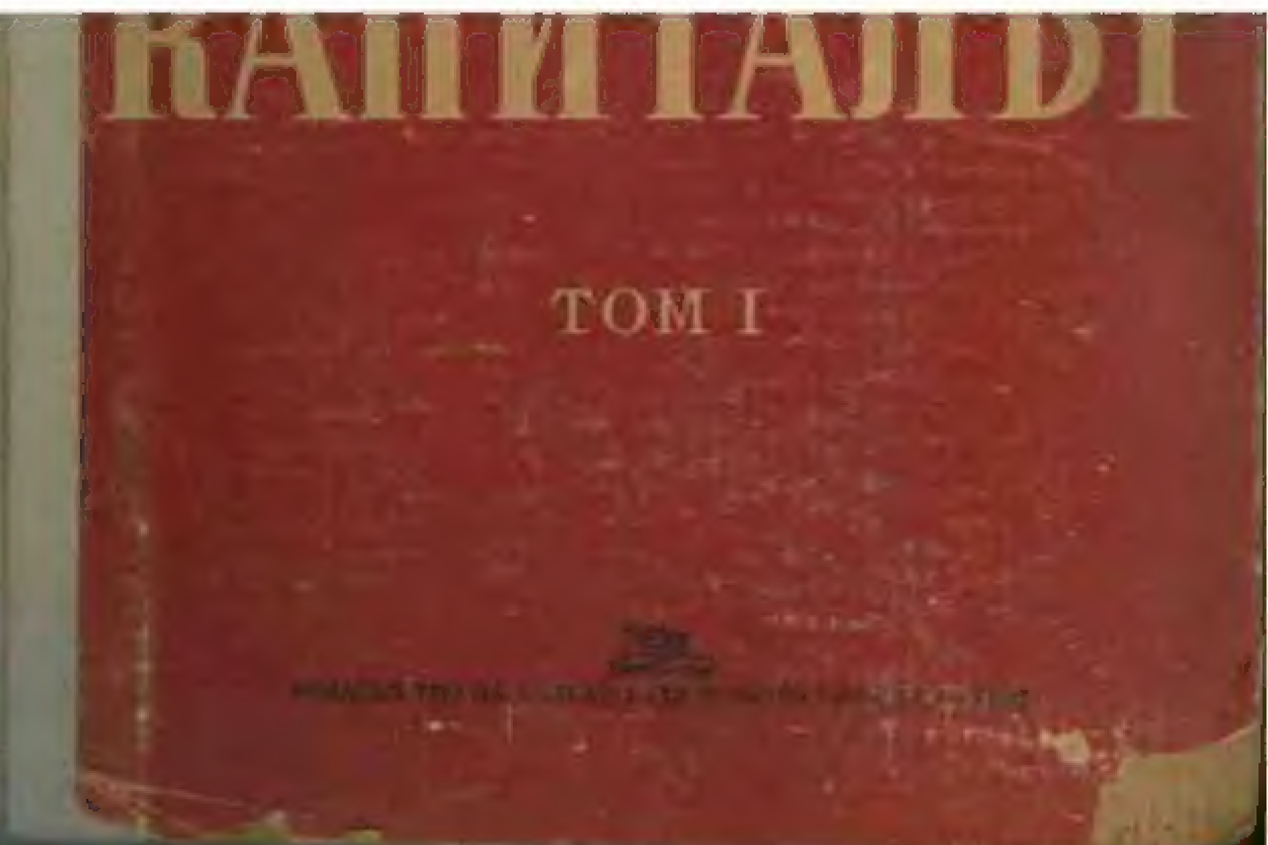
2) Под термина *„стойностен продукт"* трябва да се разбира *„новопроизведената стойност"*.

3) Под термина *„трудов фонд"* трябва да се разбира *„фонд на работната заплата"*.

От Издателството

ТОМ
I

ТОМ I